

Promotor Prof. dr. Marc Boone
Vakgroep Geschiedenis

Decaan Prof. dr. Marc Boone
Rector Prof. dr. Paul Van Cauwenberge

ISBN: 978-90-7083-102-8

Coverafbeelding: Atelier de Rogier van der Weyden, *Portrait de Philippe le Bon*, copie d'après un original perdu, inv 3782. © Musée des Beaux-Arts de Dijon. Dépôt avec échange : Saint-Etienne, Musée d'Art et d'Industrie. Photo Hugo Martens

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of enige andere manier, zonder voorafgaande toestemming van de uitgever.

Faculteit Letteren & Wijsbegeerte

Jonas Braekevelt

Un prince de justice

*Vorstelijke wetgeving, soevereiniteit en staatsvorming
in het graafschap Vlaanderen tijdens de regering van
Filips de Goede (1419-1467)*

Proefschrift voorgedragen tot het behalen van de graad van
Doctor in de Geschiedenis

2013

Dankwoord

... vous plaise nous pardonner (...) de ce que vous traveillons de si grant prolixité d'escripture¹

Ik heb meerdere mensen lastiggevallen met dit proefschrift — en ga dat misschien nu ook nog doen — maar bij één iemand in het bijzonder wil ik me toch vooreerst excuseren voor alle tijd die in dit ding gekropen is. Nu is het afgewerkt, en kan het naar believen weggestopt of langs de kant geschoven worden, maar het voorbije anderhalf jaar was dit werkstuk — al was het schrijven vaak ook een zeer aangename en stimulerende bezigheid — vaak al te nadrukkelijk aanwezig. Niettemin bleef Annelies steeds de nodige interesse of net, en ten gepasten tijde, desinteresse vertonen voor "het doctoraat". Ik kan haar als historica met een voorliefde voor onomastiek trouwens maar moeilijk ongelijk geven: *Philippe, Jean, Charles, Louis et les autres*, bijzonder uitdagend of inventief is het allemaal niet. Naast de vele praktische hulp en ondersteuning die ze mij geboden heeft, wil ik haar dan ook in de eerste plaats bedanken om — terwijl ik steeds meer en langer opgeslorpt werd door het schijnbaar nooit eindigende werk — toch nog steeds nog die wereld naast het doctoraat, iedere dag opnieuw, open te houden.

Verder wil ik graag mijn promotor, Marc Boone, bedanken voor de vrijheid, aanmoediging en mogelijkheden die hij me tijdens de loop van dit doctoraat heeft geboden. Ook mijn andere collega's op de vakgroep geschiedenis — de vroegere vakgroep middeleeuwse geschiedenis — mag ik niet achterwege laten. In de eerste plaats denk ik aan mijn mede-Bourgondiërs, die ondertussen (net zoals de Rekenkamer van Rijsel) ongeveer overal doorheen het land (en daarbuiten) zijn terechtgekomen: Jan, Jelle, Bart, Bram, Frederik, Bert en *last but not least* Hannes. Mijn twee opeenvolgende Nederlandse bureaugenoten, Bas en Tjamke, verdienen zeker ook een vermelding, ze maakten de dagelijkse werkomgeving zowel aangenaam als uitdagend. Met de verhuis naar het UFO

---

¹ Nr. CCXCIII.

kwamen — *nomen est omen* — ook een paar vreemde en nieuwe gezichten het werk vervoegen, en ik wil vooral Kristof, Lies en Koen bedanken voor de vriendschap en hun pretentieloze omgang met ons vak — er is zo al genoeg 'Academia' in de wereld. Ook mijn ouders, broer en zus wil ik zeker nog speciaal vermelden.

Bedankt tenslotte ook nog Jean-Marie Cauchies, Thérèse de Hemptinne, Marc Carnier, Baudouin d'Hoore en andere historici en archivarissen die me specifiek bij dit werk gesteund en geholpen hebben.

Lijst Gebruikte Afkortingen

AB:	Annales de Bourgogne
ABSHF:	Annuaire-Bulletin de la Société de l'Histoire de France
ACFF:	Annales du Comité flamand de France
CC:	Cahiers de Clio
RESS:	Revue européenne des sciences sociales
ACAM:	Annales du Cercle archéologique de Mons
VHB:	Varia Historica Brabantica
RNHB:	Revue nobiliaire, héraldique et biographique
AFH:	Archivum Franciscanum Historicum
AJIL:	The American Journal of International Law
AOKLW:	Annalen van den Oudheidkundigen Kring van het Land van Waas
APD:	Archives de Philosophie du Droit
ASAN:	Annales de la Société Archéologique de Namur
ASEB:	Annales de la Société d'émulation de Bruges
ASHAT:	Annales de la Société Historique et Archéologique de Tournai
ASRAB:	Annales de la Société royale d'Archéologie de Bruxelles
BARSLBB:	Bulletin de l'Académie Royale des Sciences, des Lettres et des Beaux-Arts de Belgique
BCHDN:	Bulletin de la Commission historique du Département du Nord
BEC:	Bibliothèque de l'École des Chartes
BG:	Bijdragen tot de Geschiedenis
BGN:	Bijdragen voor de de Geschiedenis der Nederlanden
BMGN:	Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden
BMGOG:	Bulletijn der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent
BNB:	Biographie nationale de Belgique
BSAHSS:	Bulletin de la Société archéologique, historique et scientifique de Soissons
BSHP:	Bulletin de la Société d'Histoire de Paris

BTFG:	Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis / Revue belge de Philologie et d'Histoire
BTMG:	Belgisch Tijdschrift voor Militaire Geschiedenis / Revue belge d'Histoire Militaire
BTNZ:	Belgisch Tijdschrift voor Numismatiek en Zegelkunde / Revue belge de Numismatique et de Sigillographie
CAF:	Congrès Archéologique de France
CAIB:	Comptes-rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres
CRCRH:	Compte rendu des séances de la Commission royale d'Histoire ou recueil de ses bulletins
CRMH:	Cahiers de recherches médiévales et humanistes
DTG:	Driemaandelijks tijdschrift van het Gemeentekrediet
EMS:	Essays in Medieval Studies
FH:	French History
FHS:	French Historical Studies
GOKLD:	Gedenkschriften van de Oudheidkundige Kring van het Land van Dendermonde
HGGB:	Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis te Brugge / Annales de la Société d'Émulation pour l'Étude de l'Histoire et des Antiquités de la Flandre
HGOKK:	Handelingen van de Geschied- en Oudheidkundige Kring van Kortrijk
HGOKO:	Handelingen van de Geschied- en Oudheidkundige Kring van Oudenaarde
HKCG:	Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis / Bulletin de la Commission Royale d'Histoire
HKCOWV:	Handelingen van de Koninklijke Commissie voor de uitgave der Oude Wetten en Verordeningen van België / Bulletin de la Commission Royale des Anciennes Lois et Ordonnances de Belgique
HMGOG:	Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent
HR:	Historical Research
HTR:	The Harvard Theological Review
HVS:	Historische Vierteljahrschrift
HZGGO:	Handelingen Zottegems Genootschap voor Geschiedenis en Oudheidkunde
IHR:	The International History Review
IM:	Imago Mundi. The International Journal for the History of Cartography
JdS:	Journal des Savants
JHA:	The Journal of the Historical Association
JHS:	Journal of Historical Sociology
JHI:	Journal of the History of Ideas
JMG:	Jaarboek voor Middeleeuwse Geschiedenis
JMH:	Journal of Medieval History

JMRS:	The Journal of Medieval and Renaissance Studies
JSH:	Journal of Social History
KKOLKM:	Koninklijke Kring voor Oudheidkunde, Letteren en Kunst van Mechelen
MA:	Le Moyen Âge
MKAWLSB:	Mededelingen van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België, klasse der Letteren
MKNAWL:	Mededeelingen der Koninklijke Nederlandsche Akademie van Wetenschappen, afdeling Letterkunde
MKVAWLSB:	Mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België, klasse der Letteren
MSHAB:	Mémoires de la Société d'Histoire et d'Archéologie de Bretagne
MSHDI:	Mémoires de la Société pour l'Histoire du Droit et des Institutions des anciens pays bourguignons, comtois et romands
MSHM:	Mémoires de la Société d'Histoire de Mouscron et de la région
MSRHAT:	Mémoires de la Société royale d'Histoire et d'Archéologie de Tournai
NBW:	Nationaal Biografisch Woordenboek
NMS:	Nottingham Medieval Studies
NRHDFE:	Nouvelle Revue Historique de Droit Français et Étranger
PCEEB:	Publication du Centre Européen d'Etudes Bourguignonnes (XIVe-XVIe siècles)
PTENC:	Positions des thèses soutenues par les élèves de l'École nationale des chartes pour obtenir le diplôme d'archiviste paléographe
REH:	Revue des Études Historiques
RHDFE:	Revue Historique de Droit Français et Étranger
RHE:	Revue d'Histoire Ecclésiastique
RHEF:	Revue d'Histoire de l'Église de France
RJSB:	Recueils de la Société Jean Bodin
RN:	Revue du Nord
TRG:	Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis
TRHS:	Transactions of the Royal Historical Society
TS:	Theory and Society
TSG:	Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis
TSEG:	Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis
TvG:	Tijdschrift voor Geschiedenis
PSQ:	Political Science Quarterly
ZSR-GA:	Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte – Germanistische Abteilung
ZSR-KA:	Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte – Kanonistische Abteilung

Lijst van Bijlagen op CD-ROM

Nota: de samenstelling en de motivering van het gebruik van deze vier corpora aan teksten komt aan bod in onze inleiding, §1.2. Voetnoten maken ter onderscheid gebruik van Arabische en Romeinse cijfers, in minuskel of majuskel, of door een specifieke aanduiding.

Bijlage I: Teksten genummerd met Arabische cijfers (1, 2, 3, etc.). Corpus met de verordeningen van Filips de Goede voor het graafschap Vlaanderen, 1419-1430.

Bijlage II: Teksten genummerd met Romeinse cijfers, in minuskel (i, ii, iii, etc.). Corpus met de verordeningen voor het graafschap van de Franse koningen, evenals een aantal andere relevante koninklijke akten.

Bijlage III: Teksten genummerd met Romeinse cijfers, in majuskel (I, II, III etc.). Corpus met brieven, memoranda, getuigenverhoren, hertogelijke akten die niet als verordening kunnen worden beschouwd, minuten e.d.

Bijlage IV: Teksten genummerd met Arabische cijfers, met specifieke aanduiding (nl. 'dossier Bladelin, nr. 1, 2, 3 etc.'). Corpus met de integrale uitgave van de hertogelijke en grafelijke verordeningen, briefwisseling tussen diverse instellingen en personen, memoranda etc. met betrekking tot de stichting van de heerlijkheid van Middelburg-in-Vlaanderen, zoals deze reeds verschenen is in onze studie *Pieter Bladelin, de Rijselse Rekenkamer en de stichting van Middelburg-in-Vlaanderen (ca. 1444-1472): de ambities van een opgeklommen hofambtenaar versus de bescherming van het vorstelijke domein* [Koninklijke Commissie voor Geschiedenis, reeks in 8°], Brussel, 2012

Inhoudstafel

1	Inleiding.....	1
1.1	Probleemstelling en historiografie	1
1.2	Bronnen en methode.....	21
2	De wetgevende prerogatieven van de Vlaamse graaf	33
2.1	Doctrine en theorie	34
2.2	<i>Rex judex of rex lex?</i>	44
2.3	De wetgevende praktijk en haar kanselarijformules	52
3	<i>Imperator in comitatu suo?</i> – De concurrentiële machten binnen het graafschap	81
3.1	De Franse Kroon.....	82
3.1.1	Majesteitsschennis en de 'cas royaux': <i>dont les grandz princes ont accoustumé et doibvent congnoistre</i>	93
3.1.2	Rijks-, Kroon- en Waals-Vlaanderen, het ressort van het Parlement en de koninklijke soevereiniteit.....	133
3.1.2.1	Waals-Vlaanderen: een geval apart?	135
3.1.2.2	Het ressort en de soevereiniteit ter discussie gesteld: van de Vrede van Atrecht (1435) tot de conferenties te Châlons (1445)	150
3.1.2.3	Van de eerste ressortprovisie (1445) tot de Frans-Bourgondische onderhandelingen te Parijs (1448)	160
3.1.2.4	<i>Dei gratia</i> en de koninklijke provisies van 1448-1449	176
3.1.2.5	Het ressort over Rijksvlaanderen en de oplopende confrontaties met Karel VII.....	196
3.1.2.6	Lodewijk XI en het ressort.....	233
3.1.3	Koninklijke privileges in Vlaanderen en grafelijke wetgeving voor het Parlement.....	257
3.1.3.1	Franse koninklijke octrooien en privileges in Vlaanderen tussen 1384 en 1467: een overzicht	257

3.1.3.2	Handelsbestanden en het <i>droit d'autrui</i> : koninklijke verordeningen en de limieten aan de grafelijke wetgevende macht.....	261
3.1.3.3	<i>Confirmatio nichil novi juris tribuit sed solum fovet quod invenit?</i> Het statuut van de koninklijke confirmaties en privileges binnen Vlaanderen.....	343
3.1.3.4	Grafelijke wetgeving en verordeningen en het Parlement van Parijs.....	407
3.2	De Vlaamse steden en gemeenschappen	463
3.2.1	1419: oude eden voor een nieuwe graaf.....	463
3.2.2	<i>Solus princeps</i> : het afdwingen van de grafelijke (wetgevende) soevereiniteit binnen het graafschap	470
3.2.2.1	De buitenstedse stedelijke voorgeboden en mandementen ...	484
3.2.2.2	De stedelijke voorgeboden en de hertogelijke interventies binnen de stad.....	579
	Conclusies.....	611
	Bibliografie.....	619
	Onuitgegeven bronnen	619
	Aalst – Stadsarchief.....	619
	Beveren-Waas – Rijksarchief	619
	Brugge – Bisschoppelijk archief	620
	Brugge – Archief van het Grootseminarie	620
	Brugge – OCMW-archief	620
	Brugge – Stadsarchief	621
	Brugge – Stedelijke Openbare Bibliotheek	622
	Brussel – Algemeen Rijksarchief	622
	Deinze – Museum van Deinze en de Leiestreek	624
	Dendermonde – Stadsarchief.....	624
	Diksmuide – Stadsarchief	624
	Eeklo – Stadsarchief	625
	Enghien – Archief Arenbergstichting.....	625
	Gent – Stadsarchief	626
	Gent – Universiteitsbibliotheek	626
	Ieper – Stadsarchief	626
	Kortrijk – Rijksarchief.....	627
	Mechelen – Aartsbisschoppelijk archief	627
	Mechelen – Stadsarchief	627
	Mons – Rijksarchief.....	628
	Oudenaarde – OCMW-archief	628
	Oudenaarde – Stadsarchief	628
	Poperinge – Stadsarchief.....	628
	Tielt – Stadsarchief.....	628
	Tournai– Archives et Bibliothèque de la Cathédrale de Tournai	628
	Tournai – Rijksarchief.....	628
	Veurne – Stadsarchief.....	629

Arras – Archives départementales du Pas-de-Calais.....	629
Aix-en-Provence, Bibliothèque Municipale Méjane.....	629
Amiens – Bibliothèque municipale	629
Bergues – Archives Municipales.....	629
Cambrai – Bibliothèque Municipale de Cambrai	629
Cassel – Archives Municipales	629
Comines – Archives Municipales.....	629
Dijon – Archives départementales de la Côte-d'Or.....	630
Douai – Archives Municipales.....	630
Gravelines – Archives Municipales	630
Lille – Archives départementales du Nord	630
Lille – Archives Municipales	631
Paris – Archives Nationales.....	632
Paris – Bibliothèque Nationale	632
Roubaix – Archives Municipales	632
Saint-Omer – Archives Municipales	632
Saint-Omer – Bibliothèque Municipale de Saint-Omer	632
Amsterdam – Stadsarchief	632
Axel – Stadsarchief.....	633
Brielle – Streekarchief Voorne-Putten en Rozenburg.....	633
Den Haag – Nationaal Archief.....	633
Dordrecht – Stadsarchief.....	633
Gouda – Streekarchief Midden-Holland.....	633
Haarlem – Noord-Hollands Archief	633
Hulst – Stadsarchief	633
Leiden – Regionaal archief Leiden	633
Middelburg – Zeeuws Archief.....	633
Oostburg – Regionaal Archiefdepot.....	633
Rotterdam – Stadsarchief.....	634
Edinburgh – National Archives of Scotland.....	634
London – British Library	634
London (Kew) – National Archives	634
Uitgegeven bronnen, oude drukken, repertoria en inventarissen	635
Literatuur.....	640

1 Inleiding

1.1 Probleemstelling en historiografie

Un prince de justice. Zo zou Filips de Goede zichzelf meermaals in alle onbescheidenheid (laten) omschrijven¹. Het is een beeld van de hertog, of van de hele Bourgondische dynastie in het algemeen, dat in de historiografie niet onbesproken is gebleven. In een recente bijdrage schetste HAEMERS nog uitgebreid de verschillende visies die historici specifiek ten aanzien van de conflicten tussen de Bourgondische hertogen en de (Vlaamse) steden hebben geformuleerd². Na een in de romantische traditie kaderende afwijzing van het hertogelijke optreden als een quasi despotische onderdrukking van de stedelijke 'vrijheden' uit de late negentiende eeuw, kwam aan het begin van de twintigste eeuw daarop een eerste reactie, met name in de visie van PIRENNE³. Hoewel niet verstoken van enige sympathie voor de opstandige onderdanen van de hertog — de heldenmoed van de Luikse of Gentse stadsbevolking mocht uiteraard niet onvermeld blijven in het nationale Belgische epos — vormden de stedelijke opstanden in Pirennes visie in de eerste plaats een

---

¹ Zie voor een voorbeeld in de kroniek van Chastelain J. KERVYN DE LETTENHOVE, *Œuvres*, v. V, p. 68; voor een document van de hertogelijke administratie zelf kan bv. verwezen worden naar ons nr. CCCXXIX, §[XXIV]: "*il est prince de raison et de justice qui a acoustumé de tenir ses subgez en bonne paix, raison et justice*", dat kanselier Nicolas Rolin citeert.

² Cf. J. HAEMERS, 'A Victorious State and Defeated Rebels?', pp. 97-118.

³ Verdere informatie over de perceptie en appreciatie van de politiek van de Bourgondische hertogen ten aanzien van de 'Nederlandse' gewesten en de steden in de late 19de en vroege 20ste eeuw vindt men ook terug in het artikel van E. BOUSMAR, 'Siècle de Bourgogne, siècle des grands ducs', pp. 236-239, die zelfs spreekt van het beeld van "*les ducs pirenniens*", als stichters van de (voorloper) van de Belgische natie (naar analogie met Filips de Goeddes epitheton als *conditor belgii*).

achterhoedegevecht van het enge stedelijke particularisme tegen de verdiensten en macht van de opkomende 'Bourgondische staat'⁴. De vorstelijke wetgeving en het optreden van de centrale (justitie)raden werden daarbij essentieel als een positieve, vernieuwende kracht aanzien⁵.

Vanaf de jaren 1950-70 zou dit beeld geleidelijk aan bijgesteld worden. De studies van BARTIER en VAN ROMPAEY naar de hertogelijke ambtenaren en instellingen haalden enerzijds het beeld onderuit van het bestaan van 'een' monolitische, ahistorische Bourgondische staat⁶. De effectieven van deze 'staat' vormden geen strikt gedefinieerd of vast kader, hadden verschillende lokale en sociale achtergronden en bleken ook allesbehalve immuun voor corruptie of belangenvermenging. De pogingen van de hertogen om misbruiken aan te pakken of hervomingen door te voeren bleken niet steeds efficiënt, en werden vooral ondergraven door de chronische geldnood van de vorst, die maar al te vaak een structurele politiek doorkruiste en corruptie verder in de hand werkte⁷. De centrale instellingen, zoals de Grote Raad, zouden zich bovendien veeleer organisch hebben ontwikkeld in plaats van rechtstreeks uit de een of andere hertogelijke verordening te zijn voortgekomen⁸. Anderzijds bleek binnen deze institutionele onderzoekstraditie Pirennes visie vaak nog invloedrijk; zo zou LAMBRECHT in 1965 nog stellen dat door het optreden van de in 1386 door Filips de Stoute ingestelde Raadkamer "*De excessen van een particularistische geprivilegieerde rechtsorde moeten wijken voor een algemene rechtsstructuur*"⁹. De hertogelijke justitie werd dus weliswaar als een minder abstract gegeven beschouwd en ook als feilbaar en onvolkomen

---

⁴ Pirenne zag de Bourgondiërs daarbij zelf veeleer als het 'toevallige' instrument van een Nederlandse eenmaking, die in de kiem echter reeds lang geanticipeerd was geweest (cf. de heropstanding van het 'Lotharische Middenrijk' e.d. ideeën), zie het artikel van J. TOLLEBEEK, "Au point sensible de l'Europe", pp. 410-411.

⁵ De verordeningen van Karel V uit 1531 die o.m. de drie collaterale raden instelden werden zo bijvoorbeeld door E. DEL MARMOL voorgesteld als de definitieve uitvoering en verwezenlijking van een programma dat reeds onder de hertogen geïnitieerd was geweest, een programma dat was "*Assise sur des principes larges et bien déterminés, fondée sur les véritables intérêts de la Belgique*", en bijgevolg "*y exerça une heureuse influence*"; die invloed zou zich ondermeer enkele jaren later, in 1540, tonen ten opzichte van het opstandige Gent: "*La révolte de la ville (...) na tarda pas à fournir (...) une occasion pour écraser aussi la puissance exagérée des communes (...). Gand fut réduite à l'obéissance, et on y publia une nouvelle constitution qui mit désormais ses privilèges à la merci du souverain*". Zie diens *De l'influence du règne*, p. 11.

⁶ Het gaat om J. BARTIER, *Légistes et gens de finance*, dat al uit 1955 dateert, en *Het grafelijk baljuwsambt* en *De Grote Raad* van J. Van Rompaey, uit 1967 en 1973 respectievelijk.

⁷ J. VAN ROMPAEY, *Het grafelijk baljuwsambt*, pp. 524-525.

⁸ Cf. J. VAN ROMPAEY, *De Grote Raad*, pp. 472-473.

⁹ Cf. D. LAMBRECHT, 'Centralisatie onder de Bourgondiërs', p. 89. Ook J. VAN ROMPAEY zag de ontwikkeling van de Grote Raad als een verdere opmars van de centrale staat, waarbij hij weliswaar wees op de weerstand van de hertogelijke onderdanen tegen het evocatierecht van de Raad, maar concludeerde dat die weerstand zich niet tegen de instelling van een hertogelijk beroepshof *an sich* richtte.

voorgesteld. Niettemin werd ze toch nog vaak hoger ingeschat dan het 'stedelijk particularisme'¹⁰.

Het nog steeds sterk teleologische karakter van een dergelijke voorstellingswijze zou echter verder onder druk komen te staan dankzij onder meer het onderzoek naar de Vlaamse volksvertegenwoordiging — de zogenaamde Leden en Staten¹¹. Daarbij werd gewezen op het belang en zelfs de noodzaak van een regeringsvorm die ruimte liet voor de behartiging van de belangen van de onderdanen en hun participatie in het vorstelijke beleid¹². Binnen die optiek kwam het er niet zozeer op aan een waardeoordeel te vellen over de hertogelijke rechtvaardigheid, als wel na te gaan in welke mate diens onderdanen contemporain hun stempel hadden weten te drukken op de hertogelijke rechtsbedeling¹³, of, omgekeerd, hoe de hertog van zijn justitie en rechtsmacht gebruik had weten te maken om zijn macht verder uit te breiden of te legitimeren ten opzichte van concurrentiële krachten¹⁴. Justitie en recht als machtsinstrumenten in het staatsvormingsproces met andere woorden, een staatsvormingsproces dat ook internationaal vanaf de jaren 1970 volop in de belangstelling kwam¹⁵.

---

¹⁰ Voor een recente appreciatie van het gebruik door historici van het begrip van het 'stedelijk particularisme', waarbij de geest van Pirenne ook heden ten dage nog doorleeft, zie het artikel van J. DUMOLYN, 'Henri Pirenne and Particularism', pp. 119-145.

¹¹ Zie de studies van W. PREVENIER, *De Leden en Staten* (uit 1961) maar vooral W. BLOCKMANS, *De volksvertegenwoordiging* (uit 1978).

¹² Zie bv. het artikel van W. BLOCKMANS dat de invloed van de Vlaamse onderdanen op de hertogelijke muntpolitiek belichtte (een nuance bij een te strikt juridische beeld dat de muntslag zuiver als een vorstelijk alleenrecht of *regalium* zou beschouwen), 'La participation des sujets flamands', pp. 103-134.

¹³ Zo behandelt het Vlaams privilege van Maria van Bourgondië uit 1477 voor een groot deel de werking van de hertogelijke gerechtshoven, alsook de controle op en aanstelling van de grafelijke baljuws als de lokale vertegenwoordiger van het juridische gezag van de vorst, cf. W. BLOCKMANS, 'Breuk of continuïteit', pp. 101-102; klachten rond rechtsbedeling waren overigens een constante in de onderhandeling tussen vorst en onderdanen, zoals de concessies getuigen die Jan zonder Vrees in 1405 bij zijn aantreden als graaf van Vlaanderen diende te maken, zie R. VAUGHAN, *John the Fearless*, p. 14-16.

¹⁴ Cf. W. BLOCKMANS, *De volksvertegenwoordiging*, pp. 540-541.

¹⁵ Zie met name de verschillende studies die onder leiding en impuls van J.-P. GENET en C. TILLY tot stand kwamen. Hoewel dit onderzoeksprogramma naar de roots van de 'moderne staat' zich in eerste instantie concentreerde op de verwerving van dwingende (militaire) machtsmiddelen en kapitaal (*coercion* en *capital* in de these van TILLY, cf. 'Cities and states in Europe', pp. 563-584), werd het belang van justitie en recht in de uitbouw van een moderne staat uiteindelijk ook onderkend, en vooral hoe de vorst dankzij een (in oorsprong op feodale leest geschoeid) ambtenarenkorps van geschoolde juristen zich geleidelijk aan als "*la garante de la reproduction sociale*" kon opwerpen, cf. J.-P. GENET, 'La genèse de l'État moderne', p. 16. De bundels gepubliceerd onder impuls en auspiciën van A. GOURON & A. RIGAUDIÈRE (dir.), *Renaissance du Pouvoir Législatif et genèse de l'État*; W. BLOCKMANS, J.-P. GENET & A. PADOA-SCHIOPPA (eds.), *Legislation and justice* en J.-M. CAUCHIES & H. DE SCHEPPER (eds.), *Justice, grâce et législation* zouden de lacune aanvullen die BLOCKMANS in 1990 nog had geïdentificeerd in het onderzoek naar de rol van het recht als een factor in het staatsvormingsproces toen vormde, cf. 'Beheersen en overtuigen', pp. 22-23.

Dat de hertogelijke justitie en het recht wapens vormden in een concrete politieke strijd, nam niet weg dat er vanaf de jaren 1980 ook weer meer aandacht kwam voor de ideologische basis van de hertogelijke politiek en de contemporaine denkbeelden rond de rechtsprekende en wetgevende opdracht en missie van de vorst. De werken van ondermeer VANDERJAGT traceerden de intellectuele oorsprong (Romeins en canoniek recht, klassieke auteurs en kerkvaders) van de Bourgondische staatsideologie¹⁶, terwijl een hernieuwde aandacht voor de hertogelijke ambtenaren en instellingen er toe leidde dat ook de dagdagelijkse, praktische aanwending van ideeën en concepten met betrekking tot justitie en recht nader werd bekeken¹⁷. Daarbij werd weliswaar niet hervallen in de vroegere conclusie dat dit geleerd, professioneel onderbouwd en steeds meer in institutionele kaders verankerde vorstelijke recht noodzakelijk superieur was aan de ideologie of rechtsconcepten van de onderdanen. Begrippen als het algemeen belang of billijkheid werden zowel door de vorst als door de steden en onderdanen aangewend en geclaimd¹⁸. Zelfs het autoritaire Romeins recht, met zijn wortels in het principaat en het dominaat, kon toch ook aangewend worden voor het bepleiten van een veeleer contractueel staatsbestel

---

¹⁶ Cf. A. VANDERJAGT, *Qui sa vertu anoblist*, passim; Id., 'Classical learning and the building of power', pp. 267-277 en Id., 'Expropriating the Past', pp. 177-201. Daarnaast kunnen we ook nog wijzen op de studie van L. VAN HIJUM L., *Grenzen aan macht*, dat een overzicht geeft van de evoluties in de Bourgondische staatsideologie vanaf Filips de Goede tot en met de eerste Habsburgers.

¹⁷ Zie met name de studie van J. DUMOLYN naar het personeel van de Raad van Vlaanderen en de Rekenkamer van Rijsel, cf. *Staatsvorming en vorstelijke ambtenaren*, passim; in een andere bijdrage gaat dezelfde auteur verder in op de intellectuele achtergrond van deze vorstelijke ambtenaren en schetst hij hen niet zozeer als de auteurs van theoretische traktaten maar wel als de personen die de geleerde Bourgondische hofideologie in de praktijk brachten (waarbij hij van *middlebrow* i.p.v. *highbrow theory* spreekt), cf. 'Justice, equity and the common good', pp. 1-20. Zie eveneens de iets oudere bijdrage van M. BOONE, 'Les juristes et la construction de l'État', pp. 105-120. Beide auteurs zijn trouwens schatplichtig aan de klassieke publicatie van J. GILISSEN, die zich weliswaar beperkte tot de pre-Bourgondische periode, cf. 'Les légistes en Flandre aux XIIIe et XIVe siècles', pp. 117-231, evenals aan de publicaties van R. VAN CAENEGEM rond de receptie van het Romeins Recht in de Nederlanden, zie met name *Le droit romain en Belgique*, passim. Een aantal detailstudies belichten ook verder de concrete toepassing door Bourgondische of Habsburgse juristen en ambtenaren van hun theoretische kennis, cf. W. PARAVICINI & A. PARAVICINI, 'L'arsenal intellectuel', pp. 143-208 (voor Guillaume Hugonet, kanselier van Karel de Stoute) en D. VAN DEN AUWEELE, G. TOURNOY & J. MONBALLYU, 'De bibliotheek van mr Filips Wielant' (1483)', pp. 145-185.

¹⁸ Zie de verschillende bijdragen in de recente bundel uitgegeven door E. LECUPPRE-DESJARDIN & A.-L. VAN BRUAENE, *De Bono Communi. The Discourse and Practice of the Common Good in the European City (13th-16th c.)*, evenals de studie van J. HAEMERS naar de Vlaamse politieke constellatie in de jaren 1477-1483, toen zowel de steden, de hoge adel als Maximiliaan van Oostenrijk en de Bourgondisch-Habsburgse administratie hun optreden verantwoordden door overvloedig naar hun behartiging van het algemeen belang te verwijzen, cf. *For the Common Good?*, passim.

en het verdedigen van een (relatieve) volkssoevereiniteit, bijvoorbeeld door te verwijzen naar de *Lex regia*¹⁹.

De beoordeling door historici van de (zelf)voorstelling van de Bourgondische hertogen als *princes de justice* heeft dus een lange evolutie doorgemaakt. Maar als we terugkeren naar die contemporaine omschrijving zelf, welke betekenis mogen we dan eigenlijk aan beide begrippen, *vorst* en *justitie*, toekennen? De betiteling van de hertog als een *prince* is in elk geval niet onschuldig. In de verschillende attestaties van de uitdrukking in contemporaine bronnen of kronieken kan Filips de Goede immers steeds duidelijk als hertog/graaf/heer van een specifieke landsheerlijkheid geïdentificeerd worden²⁰. Toch wordt hij niet als een *comte* of *duc de justice* omschreven. Op zich is dit weliswaar niet uitzonderlijk. Al vanaf het midden van de twaalfde eeuw zouden juristen de prerogatieven van de abstracte Romeinse keizer eveneens gaan toekennen aan een generieke *princeps*. Het beeld dat ze zo creëerden kon vervolgens worden getransponeerd op een reël bestaande vorst (paus, koning, hertog, graaf), waarmee de delicate kwestie omzeild werd dat er slechts één echte keizer bestond²¹. Hier speelt ongetwijfeld een gelijkaardige motivatie. Filips de Goede claimde binnen zijn landsheerlijkheden verschillende vorstelijke rechten, in eerste instantie ten aanzien van de eigen onderdanen, maar zag zich als graaf van Vlaanderen of hertog van Brabant bijvoorbeeld ook nog steeds geconfronteerd met het bestaan van een (al dan niet theoretische) suzerain/soeverein²². Het predicaat van *prince* maskeerde die *de jure* ondergeschikte positie deels²³.

---

¹⁹ Zie met name het artikel van W. BLOCKMANS, 'Du contrat féodal à la souveraineté du peuple', pp. 135-150, dat zich overigens sterk inspireerde op de oudere bijdrage van F. GANSHOF, 'Les origines du concept de souveraineté', pp. 135-158, die de idee van een volkssoevereiniteit binnen de context van het graafschap Vlaanderen reeds zag rijpen in 12de eeuw, na de opvolgingscrisis veroorzaakt door de moord op Karel de Goede. Voor een bespreking van de juridische concepten die dit concept dienden te schragen (zoals de *Lex regia*, die stelde dat het volk haar soevereiniteit vrijwillig aan de keizer had overgedragen, wat volgens sommige juristen ook betekende dat die soevereiniteit naar het volk kon terugkeren), zie o.m. J. DUMOLYN & J. HAEMERS, 'Les bonnes causes du peuple', pp. 327-329 en A. GOURON, 'Le glossateur, le prince, le peuple', pp. 447-448.

²⁰ Nl. als graaf van Vlaanderen (V. FRIS (ed.), *Dagboek van Gent*, d. I, p. 111 en p. 121; nr. CCCXXIX, §[XXIV]) of als graaf van Bourgondië (J. KERVYN DE LETTENHOVE, *Œuvres*, v. V, p. 68), zie ook een gelijke omschrijving van Karel de Stoute als graaf van Holland ("hy eenen prince van justicie was", cf. P. VANDER MEERSCH (ed.), *Memorieboek der stad Ghent*, v. I, p. 279).

²¹ Cf. A. GOURON, 'La double naissance de l'État législateur', p. 104 en M. BOULET-SAUTEL, 'Le Princeps de Guillaume Durand', p. 813.

²² Zie de bemerkingsen hierrond van J.-M. CAUCHIES in zijn artikel 'Le prince territorial', pp. 38-40.

²³ "Pour pouvoir prétendre à cette « qualité » [de princeps], un dirigeant doit exercer en propre une série de droits que lui-même ou ses prédécesseurs, voire ses ancêtres, se sont vu déléguer ou se sont appropriés. Il peut se comporter comme un roi, disposer d'institutions, d'une administration à la manière royale. Mais il n'est pas, juridiquement en tout cas, l'égal du roi", cf. J.-M. CAUCHIES, 'État bourguignon ou états bourguignons?', p. 56.

De claim van Filips de Goede op de uitoefening van quasi-soevereine prerogatieven werd enkel nog versterkt door hem niet zomaar als een vorst aan te duiden maar wel specifiek als een *prince de justice*. De Franse Kroon zou haar theoretische soevereiniteit over Vlaanderen en de andere hertogelijke kroonlenen immers in de eerste plaats concreet uitoefenen via de juridische weg, nl. dankzij het Parlement van Parijs²⁴ en de vrije toegang van de hertogelijke onderdanen tot de koninklijke kanselarij²⁵. Indien de hertog een vorst *de justice* was, dan volgde daaruit dat hij ook op dit vlak zelf in de noden van zijn onderdanen zou voorzien of, in een negatievere visie, niet meer zou toestaan dat deze zich nog langer tot de Kroon of andere rechtsinstanties zouden wenden²⁶. Deze vorstelijke *justice* mag ongetwijfeld in de eerste plaats met rechtsbedeling, justitie dus, vereenzelvigd worden.

Niettemin blijft ze hier niet tot beperkt. Wanneer Filips de Goede tijdens de Gentse opstand van 1449-53 door kanselier Rolin als een "*prince de raison et de justice*" wordt aangeduid die bereid is in de Gentse klachten te voorzien (en bijgevolg niet van enige *denegatio iustitiae* kan worden beschuldigd)²⁷, blijft hij de hertog in de eerste plaats als een rechter voorstellen²⁸. Maar het Gents-Bourgondische conflict draaide in essentie wel rond de interpretatie en toepassing van vorstelijke verordeningen en privileges²⁹. Filips' eigen

---

²⁴ Cf. S. DAUCHY, *De processen in beroep*, passim.

²⁵ Bijvoorbeeld voor het impetren van remissiebrieven of anoblissements (die nog steeds sporadisch door de hertogelijke onderdanen bij de koning verkregen werden, cf. C. GAUVARD, « *De grace especial* », v. II, p. 932 en H. FREMAUX, 'Anoblissements et légitimations', pp. 139-147; we komen hier in §3.1.1 nog uitgebreid op terug), maar ook voor het occasioneel verkrijgen van privileges of koninklijke bevestigingen van grafelijke verordeningen, cf. §3.1.3.3.

²⁶ Zie bijvoorbeeld al de opmerkingen van W. BLOCKMANS uit 1986: "*Het voor de hand liggende streven in ieder proces van staatsvorming bestond er in een hiërarchisch opgebouwd apparaat de uitsluitende bevoegdheden te verlenen inzake de uitoefening van bestuurlijke macht, met terugdringing zowel van buitenlandse interferenties als van binnenlandse immuniteiten. Dit impliceerde de uitschakeling van de rechtsmacht van het Parlement van Parijs*", cf. 'Staatsvorming en persoonlijke vrijheden', p. 11.

²⁷ Nr. CCCXXIX, §[XXIV].

²⁸ Hoewel de verwijzing naar de vorstelijke *raison*, naast de *justice*, mogelijk ook als een bedekte referentie naar de wetgevende bevoegdheden en prerogatieven van de hertog verwijst; zie hierrond de bemerkingsen van J.-M. CAUCHIES, '« Selon la disposition du droit escript... »', pp. 24-25, die ten aanzien van het gebruik van de term in diverse vorstelijke verordeningen stelt dat "*Se référer (...) à la raison, même si on ne l'exprime pas de manière aussi explicite, n'est ce pas contribuer à justifier l'établissement de normes applicables à un grand nombre de sujets, à légitimer ainsi davantage une légisaltion centralisatrice?*" en er eveneens op wijst dat de rede door de hertogen soms uitdrukkelijk werd geassocieerd met *ius scriptum*, het Romeins recht. Ook in ons corpus komt zo een associatie trouwens voor, nl. in de verordening uit december 1461 die de rechtsprocedure bij procureur doorheen het hele graafschap toeliet "*selon raison et disposition de droit escript*", cf. nr. 1370.

²⁹ Het kan daarbij ook opgemerkt worden dat Gent zich later in het conflict ook niet zozeer tot het Parlement van Parijs richtte, het koninklijke soevereine gerechtshof, maar wel direct tot koning Karel VII. Het conflict tussen de hertog en Gent had namelijk ondermeer de precieze procedure van de Gentse wetsvernieuwing tot onderwerp, een wetsvernieuwing die nog steeds gereguleerd werd door het zogenaamde charter van Senlis dat koning Filips IV de Schone Gent in 1301 had toegekend, cf. M. BOONE, 'Het charter van Senlis', pp. 1-

beslissingen en tussenkomsten in het conflict, zoals de beperking van de Gentse buitenpoorterij, kwamen eveneens tot stand in de vorm van verordeningen en publiek verspreide mandementen³⁰. En indien de Vrede van Gavere formeel de trekken van een remissiebrief meekreeg³¹, dan vormde de beëindiging van de Gentse opstand ook en wellicht zelfs in de eerste plaats een wetgevend of op zijn minst normatief document dat de toekomstige verhoudingen tussen de hertog en de stad vorm gaf³². Bovendien alludeert de titel en omschrijving van de hertog als een *princeps* op de bevoegdheden van de Romeinse keizer en aan de *principes* uit het *Corpus Iuris Civilis* die de vorst niet enkel een rechtsprekende maar bovenal ook een wetgevende bevoegdheid en autoriteit toekenden (cf. D.1.3.31)³³.

Jurisdictie en wetgeving kunnen dan ook maar moeilijk strikt van elkaar gescheiden worden³⁴; beide zitten vervat in het concept van de vorstelijke *justice*. Ook in de doctrine

45. Gent beriep zich dan ook op de koning in diens hoedanigheid van wetgever/interpretator, cf. E. LOKIN, 'Eius est interpretari leges cuius est condere', pp. 49-54. Het was overigens net ook door de Franse koning als een *princeps* aan te duiden dat de juristen en ambtenaren van de Kroon er vanaf de late 13de eeuw in geslaagd waren de koning de mogelijkheid te verlenen het bestaande recht en privileges in nieuwe verordeningen aan te passen en te interpreteren, cf. A. GOURON, 'Ordonnances des rois de France et droits savants', pp. 858-859.

³⁰ Zie de verordeningen van 12 en 20 augustus 1450 (nrs. 974-975) en 7 maart 1451 (nr. 987).

³¹ NL. een document bezegeld aan draden van zijde en met een zegel in groene was; ook de eerdere Gentse revoltes uit 1430, 1437 en 1440 waren door de hertog via gelijkaardige 'collectieve remissies' afgesloten, cf. M. BOONE, 'Armes, courses, assemblees', pp. 29-30.

³² Zie met name de artikels [I] t.e.m. [XI] die Gent voortaan zou moeten naleven en die ondermeer de wetsvernieuwing, de uitvaardiging van de stedelijke voorgeboden, de mogelijkheid tot het uitspreken van verbanningen, het Gentse evocatierecht binnen haar kwartier of de voorwaarden voor het verwerven van het Gentse poorterschap vastlegden, cf. nr. 1080. Dezelfde opmerking kan overigens ook gemaakt worden voor de remissie van het aandeel van het Land van Waas in de Gentse opstand: ook hier gaat het zowel om een collectieve remissiebrief ("*quittons, remettons, pardonnons et abolissons par ces presentes, tant en general comme en particulier, les rebellions, desobeissances, meutes, crimes, excez, malefices et delictz dessusdiz*") als om een wetgevend document, want de hertog bevestigde ook de keure die het Land van Waas in 1241 door Johanna van Constantinopel en Thomas van Savoie verleend was geweest, mits een aantal aanpassingen, cf. nr. 1138. Zie ook algemeen het artikel van W. Blockmans, 'La répression de révoltes urbaines comme méthode de centralisation', pp. 5-9.

³³ Zie A. GOURON, 'Le glossateur, le prince, le peuple', 441-442, evenals de bemerkingsen van A. RIGAUDIÈRE bij het beeld dat Jean Juvénal des Ursins ophing van Karel VII als een soevereine vorst: "*il [Juvénal] conduit [des multiples réflexions] tant sur la nature et l'exercice du pouvoir que sur l'usage qu'en font le prince et ses agents. Un princeps désormais (...) législateur, justicier et parfois oppresseur*", cf. 'Jean Juvénal des Ursins, précurseur', p. 70. Let op de volgorde van die omschrijvingen en vgl. de laatste hoedanigheid van de koning/*princeps* als een onderdrukker van zijn onderdanen met de hierboven reeds aangehaalde bestraffing van de stedelijke opstanden door de Bourgondische hertogen.

³⁴ Zie de inleidende bemerkingsen van A. PADOA-SCHIOPPA bij de bundel *Legislation and Justice*, die stelt dat "*It must be emphasized that it is wrong to suppose that the terms 'jurisdiction' and 'legislation' were used in the period [middeleeuwen en ancien régime] in the same way as they are in modern constitutional doctrine. Medieval legal science did not separate different functions and powers in the sense later developed by Locke and Montesquieu; the term*

van de invloedrijke laat veertiende-eeuwse Napolitaanse jurist Lucas DE PENNA omvat justitie zowel rechtsbedeling als wetgeving:

*"there is some resemblance between the judge and the legislator, for both are engaged in the service of justice (...). Legislation is concerned, Lucas says, with the formulation of the abstract legal rule, judgement with the application of this rule to the concrete case; the character of the former is constitutive, of the latter declarative"*³⁵

De laatmiddeleeuwse vorst kon in beide hoedanigheden optreden, zowel in die van hoogste rechter als in die van algemene wetgever³⁶. Weliswaar neemt zijn wetgevende bevoegdheid nog niet steeds duidelijk voorrang op zijn veronderstelde rechterlijke taken — in contrast met BODINS visie, waarbij het ongelimiteerde *jus statuendi* als *première marque* van

---

*/iurisdictio/ covered administrative, judicial and legislative functions", cf. 'Preface', pp. x-xi; zie eveneens B. TIERNEY, Religion, law and ... constitutional power, pp. 44-46. In het canonieke recht werd die *iurisdictio* zelfs expliciet als dusdanig en alomvattend gedefinieerd (nl. als de "*potestas publica regendi societam*"), cf. P. RIESENBERG, *Inalienability of Sovereignty*, p. 35. Vgl. dit ook met de beschrijving door hofchroniqueur Chastelain van de inschatting, door de hertog zelf, van diens taken als vorst: "*il se sentoit prince de raison et de justice et (...) avoit conseil autentique et très-graves peuples et villes de grant pollicie et lesquels il convient régir en justice et en droit*", cf. J. KERVYN DE LETTENHOVE, *Œuvres*, v. III, p. 89. De hertog was dus niet enkel een *prince de justice* in zijn hoedanigheid van rechter, maar eveneens in zijn hoedanigheid van bestuurder (ook al handelt de passage in Chastelains kroniek strikt gezien enkel over Filips' verzet tegen een appel van een van zijn onderdanen bij het Parlement van Parijs, *ut infra* §3.1.2.5). We kunnen hier ook nog verwijzen naar het artikel van P. VAN PETEGHEM, 'La justice et la police', pp. 5-16, dat eveneens ingaat op het samengaan van rechtspraak en ordehandhaving enerzijds en reglementering en wetgeving anderzijds. Dit neemt weliswaar nog niet weg dat er in de praktijk vorstelijke instellingen bestonden die zich veeleer met de uitvoering van één bepaalde 'macht' zouden inlaten, en dat dit proces onder de Bourgondische hertogen met de inrichting en ontwikkeling van de gewestelijke justitieraden of de Grote Raad zelfs in een stroomversnelling geraakte; de mogelijkheid om nieuwe wetten te creëren (of om aan het bestaande recht te verzaken) zou dan exclusief aan de vorst voorbehouden blijven (tenminste nominaal), de uitoefening van de vorstelijke justitie daarentegen zou meer geïnstitutionaliseerd worden, cf. R. VAN ANSWAARDEN, 'The medieval separation of powers', pp. 399-419.*

³⁵ Cf. W. ULLMAN, *The medieval idea of law*, p. 105.

³⁶ We gaan hier verder op in in §2.2.

de soevereine vorst geldt³⁷ — maar de tijd dat de feodale vorst enkel en alleen een beperkte wetgevende bevoegdheid over zijn eigen domein bezat is eveneens voorbij³⁸.

Het optreden van de Bourgondische hertogen als rechters, in de gemedieerde vorm van de diverse gewestelijke justitieraden, de Grote Raad en het Parlement van Mechelen, en de mate waarin ze dankzij die instellingen hun jurisdictie over hun onderdanen hebben weten uit te breiden, is reeds uitgebreid behandeld geweest in de studies van o.m. VAN ROMPAEY, GODDING, DUMOLYN, DAMEN en LE BAILLY³⁹. De mate waarin die 'Bourgondische' jurisdictie zich ook, voor wat Vlaanderen betreft, soeverein wist te maken ten opzichte van het ressort van

---

³⁷ Cf. J. BODIN, *Les six livres*, p. 303; zie voor een bespreking van de centrale plaats die de wetgeving inneemt in Bodins schets van prerogatieven van de soevereine vorst het werk van H. QUARITSCH, *Staat und Souveränität*, 39-43. Dit betekent evenwel nog niet dat het wetgevend prerogatief al niet vroeger als een essentieel vorstelijk kenmerk en prerogatief werd gezien: reeds Lucas de Penna zelf vermeldde het prominent tussen de 67 voorrechten die hij enkel en alleen aan de soevereine vorst wou toekennen ("*solus princeps*", cf. W. ULLMAN, op. cit. pp. 179-180), net als zijn Hollandse tijdgenoot Philips van Leyden, die deze wetgevende bevoegdheid, mits enige reserves, trouwens ook aan niet-soevereine vorsten zoals de Hollandse graaf toekende (cf. J.-M. CAUCHIES, 'Pouvoir législatif et genèse d'état', p. 73). Ook Guillaume Fillastre, raadsheer van Filips de Goede en Karel de Stoute, en jurist Philips Wielant zouden in de Bourgondisch-Habsburgse periode het recht om te *legem condere* een plaats geven in hun opsomming van de prerogatieven van de Vlaamse graven, *ut infra* §2.1

³⁸ Mede dankzij het ontwikkelen van de notie van het algemeen belang, die een breder wetgevend optreden van de vorst legitimeerde, cf. F. SAINT BONNET, 'L'intérêt général dans l'ancien droit', pp. 12-13.

³⁹ Voor de Grote Raad en het Parlement van Mechelen, zie in de eerste plaats de reeds aangehaalde studie van J. VAN ROMPAEY, *De Grote Raad*; de eerdere studie van E. LAMEERE, *Le grand conseil*, blijft nog maar erg beperkt bruikbaar. Voor de Raad van Vlaanderen kan verwezen worden naar de twee publicaties van J. DUMOLYN, nl. *De Raad van Vlaanderen en Staatsvorming en vorstelijke ambtenaren*, die respectievelijk de meer institutionele dan wel de veeleer politiek-sociologische kant van die instelling en haar personeel belichten. Voor het centraal grafelijk gerecht in de periode voor de oprichting van de Raadkamer kan nog verwezen worden naar het werk van J. BUNTINX, *De audiëntie van de graven*; de studie P. VAN PETEGHEM biedt dan weer verdere informatie over de werking en het optreden van de Raad in de eerste helft van de 16de eeuw, cf. *De Raad van Vlaanderen en staatsvorming onder Karel V*. Aan de universiteit Gent en binnen het Rijksarchief van Gent bereidt Joke Verfaillie momenteel een doctoraat voor waarin de meer dagdagelijkse werking van de Raad van Vlaanderen, en specifiek de griffie, wordt behandeld (en dit voor de hele bestaansperiode van de Raad). De Raad van Brabant werd voor de regering van Filips de Goede dan weer bestudeerd door P. GODDING, *Le Conseil de Brabant*. Voor het 15de-eeuwse Hof van Holland (dat ook voor Zeeland en Friesland bevoegd was) is het werk van M. LE BAILLY voorhanden, *Recht voor de Raad*. Dit kan nog aangevuld worden met de studie van M. DAMEN, *De staat van dienst*, die zich specifiek aan de gewestelijke ambtenaren werkzaam aan dit hof (en in andere vorstelijke instellingen) wijdt, en minder aan de institutionele context. Voor de soevereine vorstelijke gerechtshoven binnen het graafschap Henegouwen kan tenslotte nog gewezen worden op het artikel van J.-M. CAUCHIES, 'Centralisation judiciaire et particularismes', pp. 45-64, terwijl R.-H. BAUTIER & J. SORNAY, *Les sources de l'histoire économique*, v. I, d. I, p. 158, een overzicht geven van de verspreide literatuur die voorhanden is m.b.t. de hertogelijke Raad te Dijon en het Parlement van Beaune (Bourgondische pendanten van de Raad van Vlaanderen en, voor wat het Parlement van Beaune na 1473 betreft, het Parlement van Mechelen).

het Parlement van Parijs, kwam reeds grotendeels aan bod in de studie van DAUCHY naar de Vlaamse appels bij dit koninklijke beroepshof⁴⁰.

In deze studie willen we dan ook meer ingaan op die andere constituyente van de hertogelijke *justice*, nl. de wetgeving. Ook hier begeven we ons uiteraard niet op braakliggend terrein. Voor wat specifiek Vlaanderen betreft, behandelden verschillende publicaties van Raoul VAN CAENEGEM reeds in de jaren 1960-70 de wetgeving en de legislatieve bevoegdheden van de Vlaamse graven in de elfde en twaalfde eeuw⁴¹. Hij ging daarmee in tegen een toen nog relatief wijdverspreide visie die een echte hernieuwde wetgevende activiteit van de Europese vorsten en landsheren pas tegen het einde van de vijftiende eeuw zag ontstaan, op de drempel van de Nieuwe Tijd⁴². Sindsdien hebben nog meer auteurs gewezen op het wetgevend reveil dat zich reeds in de twaalfde eeuw doorheen West-Europa verspreide, zowel in de doctrine als in de praktijk – o.m. via het verlenen van privileges met een duidelijk wetgevend karakter⁴³.

---

⁴⁰ Cf. S. DAUCHY, *De processen in beroep*, passim; dezelfde auteur verzorgde ook de publicatie van de regesten van de procesdossiers die getuigen van de Vlaamse appels bij het Parlement, cf. *Les appels flamands*, passim.

⁴¹ In een eerste bijdrage gepubliceerd in 1968 (met de acta van een colloquium uit 1966) stelde VAN CAENEGEM zich nog ietwat voorzichtig op: "*En Flandre, comté quasi-souverain, (...) nous trouvons également une certaine législation comtale*", hoewel die aarzeling veeleer bleek voort te komen uit de moeilijkheid die wetgeving steeds formeel/diplomatisch te identificeren (i.p.v. zuiver naar haar inhoudelijke bepalingen): "*Cette activité législative (...) posait des problèmes d'ordre formel (...) La typologie de ces textes (...) fait (...) défaut*", cf. 'Coutumes et législation', pp. 246-247. Die reserves werden al snel achterwege gelaten, zeker bij Van Caenegems inschatting van de wetgevende activiteiten van de graven uit het huis van de Elzas, cf. het algemene artikel 'Philippe d'Alsace, comte de Flandre et législateur', pp. 79-86 (uit 1974). Dit artikel werd iets later vergezeld door de bespreking en uitgave van een aantal specifieke keuren voor Brugge en Gent, cf. R. VAN CAENEGEM & L. MILIS, 'Kritische uitgave van de « Grote Keure »', pp. 205-218 (uit 1977) en Id., 'Kritische uitgave van de « precepta »', pp. 109-110 (uit 1978). Intussen had Van Caenegem in het opduiken, ca. 1200 en doorheen Europa, van de zogenaamde vrijheidscharters (zoals *Magna Carta*) niet zozeer een vernieuwend element gezien als wel een reactionaire trek van gevestigde klassen, die zich in hun oude rechten bedreigd zagen door de wetgevende vorst die in de 12de eeuw was opgestaan: "*Ce qui était moderne c'était le principe « princeps legibus solutus » (...), ainsi que l'idée « quod principi placuit legis habet vigorem » (...), en un mot, c'était l'imperium au lieu de la consuetudo comme source du droit*", cf. 'Le problème des chartes de liberté', p. 8. Tegen het extreme einde van de 12de-eeuw bleek de wetgeving van de Vlaamse graven zich zelfs al te baseren op het geleerde recht, i.c. de decreten van Gratianus, voor een verbod op de woeker uitgevaardigd door Boudewijn IX uit 1199, cf. W. PREVENIER, 'Een woekerverbod van de graaf', pp. 194-225.

⁴² Voor een overzicht (en verwerping) van die visies, zie J.-M. CAUCHIES, 'De geschiedenis van de wetgeving', pp. 1-5.

⁴³ Het artikel van W. BRYNTESON, 'Roman Law and Legislation', pp. 420-437, biedt een overzicht van het blijvend doorleven, zelfs doorheen de vroege middeleeuwen, van de notie dat de vorst niet enkel het bestaande recht in stand hield of 'ontdekte' (ook al bleef dit discours voorlopig nog dominant), maar ook zelf nieuw recht kon creëren. De vroege dertiende eeuw zou die wetgevende, rechtscheppende bevoegdheid van de vorst (i.c. vooralsnog in de eerste plaats de paus en de keizer) nog veel explicieter en radicaler verwoord zien worden in de werken van juristen zoals Laurentius Hispanus en Hostiensis, cf. K. PENNINGTON, *The Prince and the Law*, pp.

Niettemin heeft het onderzoek naar het wetgevend optreden van de vorsten in de Nederlanden zich toch nog voornamelijk, naast een specifieke aandacht voor de vroegste stads, lands- en kasselrijkeuren⁴⁴, op de late middeleeuwen gericht, en meer bepaald zelfs op de Bourgondische periode⁴⁵. Dit kan binnen de Belgische context wellicht mee verklaard worden door het bestaan en de werkzaamheden van enerzijds de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis en anderzijds de Koninklijke Commissie voor de uitgave der oude Wetten en Verordeningen. Deze laatste commissie zou de publicatie van de verordeningen uitgevaardigd door de vorsten die geregeerd hebben over de landsheerlijkheden die het huidige grondgebied van België (deels) beslaan. Dit werk zou evenwel pas een aanvang nemen met het aantreden van de Bourgondische dynastie in de Nederlanden⁴⁶ en zo moeten leiden tot de publicatie van de zogenaamde *Eerste reeks* van de *Verzameling van de verordeningen der Nederlanden*, lopend van 1381 tot 1506⁴⁷. De periode voor 1381 zou

---

45-54. Voor een valorisatie van het wetgevende karakter van privileges, zie het artikel van J.-M. CAUCHIES, 'Le privilège ou la keure', pp. 123-137. A. GOURON wees er trouwens op dat de 12de-eeuwse juristen met hun uitwerking van de doctrine aangaande de *non obstantibus*-clausule en de mogelijkheid om aan het gemeen recht te verzaken de wetgevende kracht van privileges mee hielpen onderlijnen: "*la validité du recrit peut réapparaître si l'empereur prend le soin de préciser que /legem non obstat/. Bien entendu, l'essentiel de la nouvelle doctrine tient dans cette ultime précision: l'autorité législative du prince trouve désormais une marge de manœuvre quasi-illimitée. (...) l'essentiel n'est plus remis en cause, à savoir la définition du privilège comme concession opérée à l'encontre du /jus commune/*", cf. 'La notion de privilège', pp. 15-16.

⁴⁴ Zie bijvoorbeeld de studie van J. KRUISHEER, *Het ontstaan van de dertiende-eeuwse Zeeuwse landkeuren*, passim, of de acta van het colloquium rond het vrijheidscharter voor Beaumont uit 1182 en de aanverwante tradities en invloeden van dit document, cf. *La Charte de Beaumont et les franchises municipales entre Loire et Rhin. Actes du colloque organisé par l'Institut de recherche régionale de l'Université de Nancy II*, Nancy, 1988.

⁴⁵ Er zijn uiteraard uitzonderingen: specifiek voor vroeg 14de-eeuws Vlaanderen kan gewezen worden op de aandacht die het wetgevend ingrijpen van Lodewijk van Nevers te Brugge tussen de jaren 1329-1338 heeft gekregen, zie de bijdrage van J. VAN ROMPAEY, 'De Brugse Keure van 1329', pp. 35-105 en D. VAN DEN AUWEELE & M. OOSTERBOSCH, 'Vergeten handschriften', pp. 275-284. In 1964-65 werd onder promotorschap van R. Van CAENEGEM aan de Rijksuniversiteit Gent bovendien een scriptie gemaakt naar het legislatieve optreden van Lodewijk van Nevers en Lodewijk van Male (door G. DEKEUWER, *De grafelijke wetgeving onder Lodewijk van Nevers en Lodewijk van Male*), maar deze thesis bleek helaas niet meer te traceren en ontbreekt in de collectie van de Gentse bibliotheekdiensten. Het materiaal voor een verdere studie van de grafelijke wetgeving is nochtans relatief toegankelijk, dankzij de (weliswaar imperfecte) uitgave van een deel van de kanselarijregisters van Lodewijk van Male (cf. T. DE LIMBURG-STIRUM (ed.), *Cartulaire de Louis de Male*) en het bestaan van een regestenlijst met de oorkonden van Lodewijk van Nevers (cf. M. VANDERMAESEN, *De besluitvorming in het graafschap Vlaanderen*, d. II). Buiten het kader van het graafschap Vlaanderen kan bv. ook nog de publicatie van J.-M. CAUCHIES, 'Jean d'Avesnes, comte de Hainaut (1280-1304), législateur', pp. 17-30.

⁴⁶ Voor wat volgt, zie in de eerste plaats het nog steeds cruciale artikel van P. BONENFANT uit 1949 rond het uitgaveproject van de Commissie voor de 'Bourgondische' verordeningen, cf. 'Rapport sur la publication de la liste chronologique', pp. 3-15.

⁴⁷ Daarnaast bestaan ook nog de tweede en derde reeks, die respectievelijk de Spaanse (1506-1700) en Oostenrijkse (1700-1794) periodes dienen te behandelen; voor een relatief recent overzicht (2005) van de reeds

overgelaten worden aan de zorgen van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis en haar *Verzameling van de akten (of regesten van de akten) der Belgische vorsten*. We komen hierna (§1.2) nog terug op de precieze betekenis en invulling die aan de omschrijving van een bepaalde vorstelijk akte als een *verordening* werd gegeven; volstaat hier om te stellen dat de Commissie voor Geschiedenis in haar uitgaven verschenen in deze reeksen in principe *alle* akten van een bepaalde vorst recenseerde, terwijl de Commissie voor de uitgave der oude Wetten zich beperkte tot die documenten met een wetgevend karakter. Dit heeft er – veralgemenend – toe geleid dat de begeleidende inleidingen en commentaren bij de uitgaven van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis in de eerste plaats de diplomatische aspecten van deze vorstelijke akten behandelden of de kanselarijwerking. Het al dan niet wetgevende karakter van een bepaalde individuele akte was hierbij minder direct van belang – wat uiteraard nog niet betekent dat de uitgevers blind waren voor het doel of het legislatieve, inhoudelijke karakter van bepaalde van de door hen uitgegeven documenten⁴⁸. Enkele recente studies naar de oorkondingsactiviteit van de Vlaamse en Henegouws-Hollandse graven en gravinnen uit de dertiende en veertiende eeuw blijven zich in hun probleemstelling evenwel nog steeds hoofdzakelijk op vragen van diplomatisch-institutionele aard richten⁴⁹.

Voor wat het eigenlijke werkterrein van de Commissie voor de oude Wetten en Verordeningen betreft, zijn we echter stukken rijker bedeed met studies en bijdragen rond het wetgevend optreden van de vorsten in de Zuidelijke Nederlanden, i.c. de Bourgondische hertogen. Vooreerst kan gewezen worden op het uitgebreide artikel van VAN NIEUWENHUYSEN

---

verschenen uitgaven en de agenda van de Commissie met betrekking tot deze twee reeksen, zie het artikel van R. VERMEIR, 'Comblant les lacunes', pp. 39-40.

⁴⁸ Zie bv. de lijvige inleidende diplomatische studie van W. PREVENIER bij diens uitgave van de oorkonden van de graven Boudewijn VIII en Boudewijn IX: indien deze studie in essentie ingaat op de diplomatische vorm van de akten en hun ontstaanmilieu – zij het de grafelijke kanselarij of andere redactiecentra – dan benadrukt Prevenier in zijn besluit erg duidelijk dat het "oorkondenwezen der graven van Vlaanderen (...) niet in het ijle bestudeerd, noch als een wereldje op zichzelf gezien [mag] worden. (...) Het afleveren van oorkonden is een der actiemiddelen waarmee de Vlaamse graaf zijn algemene politiek voeren kan", waarbij gewezen wordt op de expeditie van o.m. "twee algemene ordonnances (...) [een reglement voor] de toepassing van het strafrecht (...) vrijstellingen van tolleren en belastingen (...) privilegiën (...) een nieuwe jaarmarkt (...) of nieuwe keuren", cf. *De oorkonden der graven*, d. I, pp. 610-611. Kortom, eigenlijk net een opsomming van de types akten die in de uitgaven van de Commissie der oude Wetten en Verordeningen worden opgenomen.

⁴⁹ Zie met name de doctoraatsverhandelingen van E. DE PAERMENTIER, *In cuius rei testimonium* (die de grafelijke oorkondingsactiviteit in Vlaanderen en Henegouwen tussen 1191 en 1244 behandelt) en V. VAN CAMP, *De oorkonden van de graven* (die de Henegouwse grafelijke oorkonden en kanselarij in de jaren 1280-1345 tot onderwerp heeft; een Hollands-Zeeuws luik van deze studie wordt voorbereid door Jinna Smit aan de Universiteit van Amsterdam). Ook de reeds aangehaalde studie van M. VANDERMAESEN die tot de publicatie van de regestenlijst van de oorkonden van Lodewijk van Nevers leidde, bespreekt voornamelijk een aantal diplomatische/redactionele aspecten van deze documenten, met name de dienstvermeldingen en de dateringspraktijken (in functie van de kern van Vandermaesens onderzoek, nl. de politieke sociologie van de raadsheren van de graaf), cf. *De besluitvorming in het graafschap*, pp. 130-174.

uit 1972 dat de uitgave van de verordeningen van Filips de Stoute en Margaretha van Male voor het graafschap Vlaanderen en de heerlijkheden van Mechelen en Antwerpen vergezeld⁵⁰. In 1982 werd dit aangevuld met de omvangrijke en diepgaande studie van CAUCHIES naar de vorstelijke wetgeving voor het graafschap Henegouwen tussen 1427 en 1506⁵¹. Naar aanleiding van zijn uitgave van de verordeningen van Filips de Goede voor het hertogdom Brabant publiceerde GODDING in 2006 eveneens een, zij het beknoptere, Brabantse pendant voor deze studie⁵². In de tussentijd en mee op basis van het materiaal dat uiteindelijk opgenomen werd in de uitgave van de verordeningen van Jan zonder Vrees uit 2001, leverde Cauchies bovendien meerdere artikels en bijdragen af die diverse aspecten van de hertogelijke wetgeving behandelden⁵³. Ook kan nog gewezen worden op de bundel die in 1985 verscheen rond de algemene en gewestelijke privileges van Maria van Bourgondië⁵⁴. Deze mogen als een ironisch eerste hoogtepunt worden beschouwd in een evolutie naar een meer algemene Bourgondisch-Habsburgse wetgeving⁵⁵. Ten slotte dienen ook nog de werkzaamheden van de *équipe* van het *Deutsches Historisches Institut* te Parijs onder de aandacht te worden gebracht, met name het uitgaveproject van de Bourgondische

---

⁵⁰ Cf. A. VAN NIEUWENHUYSEN, 'Les ordonnances de Philippe le Hardi', pp. 75-138; voor de uitgave zie P. BONENFANT (dir.), J. BARTIER (dir.; ed.) & A. VAN NIEUWENHUYSEN (ed.), *Ordonnances*, t. I-II.

⁵¹ Cf. J.-M. CAUCHIES, *La législation princière*; reeds voordien had dezelfde auteur in de handelingen van de Commissie voor de uitgave der oude Wetten en Verordeningen de chronologische regestenlijst van de verordeningen van Filips de Goede voor het graafschap Henegouwen gepubliceerd (ID., 'Liste chronologique provisoire', pp. 35-146). In 2010 verscheen tenslotte de eigenlijke uitgave van deze verordeningen (ID. (ed.), *Ordonnances de Philippe le Bon pour le comté de Hainaut*) als verdere aanvulling in de *Eerste reeks* van de *Verzameling van de verordeningen*.

⁵² Cf. P. GODDING, *La législation ducale*; voor de uitgave (die ook de verordeningen voor het hertogdom Limburg en Landen van Overmaas opnam), zie ID. (ed.), *Ordonnances de Philippe le Bon pour les duchés*. Deze uitgegeven verordeningen van Filips de Goede kunnen voor de regeringen van hertogen Antoon van Bourgondië en Jan IV bovendien nog aangevuld worden met de bijdragen en regestenlijsten van respectievelijk S. Mund, 'Liste chronologique des ordonnances ... (1404-1415)', pp. 147-264 en A. UYTTEBROUCK, 'Liste chronologique provisoire ... (1415-1427)', pp. 211-264.

⁵³ Zie onze bibliografie voor een overzicht van een groot aantal van deze publicaties; voor de uitgave van de verordeningen van Jan zonder Vrees, zie J.-M. CAUCHIES (ed.), *Ordonnances de Jean sans Peur*.

⁵⁴ Cf. W. BLOCKMANS (red.), 1477. *Het algemene en de gewestelijke privilegiën*. Deze bundel kan ook nog aangevuld worden met het vroegere artikel van M.-A. ARNOULD, 'Les privilèges accordés au Hainaut', dat de eerdere toegevingen die Karel de Stoute zich in 1473 genoodzaakt zag te maken aan zijn Henegouwse onderdanen behandelt.

⁵⁵ Zie over die weliswaar nog relatief beperkte doch zeker niet onbestaande algemene wetgeving en verordeningen, die de grenzen van de (of enkele) afzonderlijke Bourgondische landsheerlijkheden overschreden, het artikel van J.-M. CAUCHIES, 'L'essor d'une législation générale', pp. 59-70; deze publicatie zal binnenkort door dezelfde auteur aangevuld worden met een bijdrage die op 13 oktober 2011 werd voorgesteld naar aanleiding van de opening van een tentoonstelling over het Eeuwige Edict in het Algemeen Rijksarchief.

hofordonnanties⁵⁶. Daarnaast werden ook de diplomatische kenmerken en de institutionele achtergrond van de wetgevende activiteiten van de Bourgondische hertogen reeds goed bestudeerd, met de studies van COCKSHAW en RENOUZ, die de vroeg twintigste eeuwse publicaties van NELIS aanvullen en corrigeren⁵⁷.

De hierboven geschetste, overwegend 'Belgisch-Bourgondische' onderzoekstraditie kunnen we verder aanvullen met diverse relevante publicaties die in de context van een aantal Franse onderzoeksscholen tot stand kwamen⁵⁸, met bekende namen zoals Guenée, Rigaudière, Autrand, Gauvard, Krynen, Gouron e.a. Weliswaar richt dit onderzoek zich in de eerste plaats, in de goede traditie van onze zuiderburen, op het centrum: *la Couronne* en de uitbouw van de staat of een abstractere *pouvoir public*. Indien de Bourgondische hertogen daarbij aan bod komen, is dit veelal als *princes du sang* en in hun (al dan niet conflictuele) relaties met de Franse Kroon⁵⁹. Bovendien staat niet per se de Franse koninklijke wetgeving centraal in dit onderzoek. Het gaat veel breder om de uitbouw van de Franse koninklijke soevereine macht⁶⁰ in haar diverse aspecten, essentieel vanaf de lange dertiende eeuw tot aan de drempel van de nieuwe tijden en de vooravond van een al dan niet verondersteld absolutistisch koningschap⁶¹. Veeleer staan de doctrine⁶², het verwoorden of ontleunen van

---

⁵⁶ Een eerste band met de hofordonnanties van Filips de Goede (en die van zijn echtgenotes en naaste familie, alsook die van Karel de Stoute als graaf van Charolais) is reeds verschenen, cf. H. KRUSE & W. PARAVICINI (eds.), *Die Hofordnungen der Herzöge von Burgund*, b. 1.

⁵⁷ Cf. P. RENOUZ, *La chancellerie de Brabant*, passim. Het doctoraat van P. COCKSHAW rond de kanselarij van 'Bourgondië-Vlaanderen' (term die als onderscheidingsmiddel wordt gebruikt: de Brabants-Bourgondische kanselarij was naar de bepalingen van de Blijde Intrede uit 1430 immers, tenminste in principe, een gescheiden instelling) blijft helaas grotendeels ongepubliceerd, al is veel informatie wel al terug te vinden in zijn in 1982 verschenen *Le personnel de la chancellerie de Bourgogne-Flandre*, dat in 2006 nog werd aangevuld met de prosopografische gegevens van de secretarissen van de Bourgondische hertogen, cf. ID., *Prosopographie des secrétaires*. Voor de artikels van NELIS, zie onze bibliografie. In onze eigen licentiaatsverhandeling (die zich baseerde op een eerste peiling naar de verordeningen van Filips de Goede voor het graafschap Vlaanderen tot en met 1438, jaar van de Brugse Opstand) gingen we ook reeds dieper in op een aantal diplomatische aspecten van de hertogelijke wetgeving en het verloop van hun redactieproces, cf. J. BRAEKEVELT, *Car ainsi nous plaist il*, d. I, pp. 30-149

⁵⁸ Voor een historiografisch overzicht van de periode vóór 1989, zie het artikel van F. AUTRAND, D. BARTHÉLEMY & P. CONTAMINE, 'L'espace français: histoire politique du début du XIe siècle à la fin du XVe', pp. 101-125.

⁵⁹ Zie bv. de studie van M. NORDBERG, *Les ducs et la royauté*, passim of het artikel van A. LEGUAI, 'Royauté française et état bourguignon', pp. 65-75. algemene werken zoals dat van M.-T. CARON, *Noblesse et pouvoir royal*, of specifieke studies die de relaties van andere Franse prinses met de Kroon belichten, zoals de recent verschenen publicatie van O. MATTÉONI, *Un prince face à Louis XI*, dat de relaties van het huis van Bourbon met de Kroon, specifiek in de jaren 1460-1480, belicht.

⁶⁰ Een invloedrijke studie is hierbij deze van M. DAVID uit 1954, *La souveraineté et les limites juridiques*, passim.

⁶¹ Zie bv. de recente behandeling door A. RIGAUDIÈRE van de vraag in welke mate de denkbeelden rond de soevereiniteit van de Franse koning (vanaf de assertieve politiek van Filips IV de Schone tot haar consecratie, bij monde van Jean Juvénal des Ursins, tijdens de regering van Karel VII) als een voorloper van het vorstelijk absolutisme uit de 16de-18de eeuw kunnen worden gezien, met zijn genuanceerde conclusie dat tegen het

bepaalde juridische principes, de verspreiding van denkbeelden rond en de verbeelding van de koninklijke macht centraal⁶³. De koninklijke verordeningen worden daarbij vaak vooral als de uitwerking of weerspiegeling van die denkbeelden en ontwikkelingen gezien⁶⁴.

Toch is deze Franse onderzoekstraditie evenzeer belangrijk en relevant. Filips de Stoute was immers een zoon van de Franse koning en met zijn broer Karel V deelde hij ook zijn bibliofilie; bij zijn dood in 1404 hoeft het dan ook niet te verwonderen dat bv. *Le songe du vergier* de planken van de hertogelijke bibliotheek sierde⁶⁵. Zeker binnen de hertogelijke kanselarij bleef de Franse invloed nog lang doorwerken: nog tot en met het begin van de regering van Filips de Goede hadden de kanseliers en veel secretarissen een (al dan niet beperkte) koninklijke achtergrond⁶⁶. In die zin is het dan ook zeker nodig om te wijzen op de recente, uitstekende studie van PETIT-RENAUD die zich volledig wijdt aan de koninklijke wetgeving en het koninklijke legislatieve prerogatief in de periode 1328-1380, net voorafgaand aan het aantreden van Filips de Stoute in Vlaanderen⁶⁷. Sowieso had Vlaanderen al sinds het einde van de dertiende eeuw de Franse invloed op juridisch vlak ondervonden⁶⁸.

---

midden van de 15de eeuw misschien wel het beeld bestaat "d'un roi fait de tous les pouvoirs, mais condamné à en user dans le respect des commandements", cf. Jean Juvénal des Ursins, précurseur', p. 105. Gelijkaardige genuanceerde besluiten bij J. KRYNEN, *L'empire du roy*, hoewel de structuur van zijn uitgebreide studie (met eerst een introductie die de evolutie tussen de regeringen van Hugo Capet en Filips-August schetst, vervolgens een bespreking van de "état et gouvernement monarchique" onder de eerste Valois en tot en met Karel VI, en tenslotte een reflectie bij "l'absolutisme" en het beeld van de koning als "l'empereur de France") wel het klassieke, teleologische beeld van de oprukkende koninklijke Franse staatsmacht weerspiegeld.

⁶² Zie met name de diverse bijdrages van A. GOURON opgenomen in onze bibliografie.

⁶³ Iets wat trouwens zijn weerslag vindt in de titels van verschillende werken of bundels die de opkomst van deze staatsmacht behandelen, zoals de studies aangeboden aan F. AUTRAND, nl. D. BOUTET & J. VERGER (eds.), *Penser le pouvoir au Moyen Âge*; het werk van A. RIGAUDIÈRE, *Penser et construire l'État dans la France du Moyen Âge*; of nog de ondertitel van de hierboven aangehaalde studie van J. KRYNEN, *L'empire du roy*, nl. *Idées et croyances politiques en France, XIIIe-XVe siècle*.

⁶⁴ Cf. de bespreking van het opduiken en de betekenis van de formule van de vorstelijke certa scientia in koninklijke verordeningen en privileges door J. KRYNEN, '«De nostre certaine science...»', pp. 131-144.

⁶⁵ Cf. F. AVRIL, *Manuscript painting at the court of France*, pp. 24-25 en G. DOUTREPONT, *La littérature française à la cour des ducs*, p. 298. Over de *Songe du vergier*, zie de recente tekstkritische uitgave en bijhorende inleiding van M. SCHNERB-LIÈVRE. Ook op de invloed van de werken van Oresme kan nog gewezen worden cf. S. BABBITT, *Oresme's Livre de Politiques*, passim en J. MUNRO, 'Coinage Debasements in Burgundian Flanders', pp. 314-315.

⁶⁶ Cf. M. BOONE, 'Kanselier van Vlaanderen', p. 218.

⁶⁷ Cf. S. PETIT-RENAUD, «*Faire Loy*».

⁶⁸ Zie het recente artikel van D. HEIRBAUT & J.-F. GERKENS, 'In the Shadow of France', pp. 7-15 en de oudere vaststellingen van M. VANDERMAESEN voor wat de regering van Lodewijk van Nevers betreft, cf. De besluitvorming in het graafschap, 357-364.

De opzet van deze studie vertrekt vanuit beide tradities. Enerzijds vullen we met ons corpus de reeks van de verordeningen van de Bourgondische hertogen voor hun noordelijke landsheerlijkheden verder aan. Anderzijds leek het minder opportuun om bij de aanvang van onze studie vast te houden aan de structuur en doelstellingen van de reeds verschenen werken rond de Henegouwse en Brabantse hertogelijke wetgeving. Indien CAUCHIES in 1982, bij de inleiding op zijn *La législation princière*, het ontbreken van specifieke studies naar de wetgeving van een bepaalde vorst voor een bepaalde landsheerlijkheid – naast algemene werken over de geschiedenis van de wetgeving – nog moest betreuren⁶⁹, dan bevinden we ons gelukkig niet meer in dezelfde positie. De vormelijke aspecten van de hertogelijke verordeningen en hun typologie, hun redactieproces, de tussenkomst daarin van hertogelijke raadsheren of instellingen, en ook de publicatie en expeditie van de verordeningen na hun opstelling zijn allemaal reeds relatief uitgebreid behandeld⁷⁰. Ook diverse themata van de hertogelijke verordeningen werden reeds nader onderzocht, zoals de muntpolitiek, bepalingen in verband met de export en import van voedselwaren maar bijvoorbeeld ook van Engels laken, het verlenen van accijnsoctrooien of de toelatingen tot het installeren van publieke tafels, het bos- en jachtwezen, het ingrijpen in het bestuur van de steden of het optreden tegen de buitenpoorteriej⁷¹. Uiteraard veronderstellen we niet dat alle resultaten van het onderzoek voor Henegouwen en Brabant hierbij zomaar op de Vlaamse context getransponeerd mogen worden. Een thematische analyse en studie van de wetgevende activiteit van de hertog binnen het graafschap en ten aanzien van de steden had ongetwijfeld interessante en relevante resultaten kunnen opleveren. Daar staat tegenover dat verschillende aspecten van de 'Vlaamse' politiek van Filips de Goede of de andere hertogen reeds in afzonderlijke artikels en publicaties werden behandeld⁷², zij het

---

⁶⁹ Cf. J.-M. CAUCHIES, *La législation princière*, pp. xxiii-xxiv.

⁷⁰ Zie in eerste instantie Id., op. cit., pp. 63-238 en P. GODDING, *La législation ducal*, pp. 29-56. De lacune die A. VAN NIEUWENHUYSEN in 1972 nog identificeerde ten aanzien van de functie van de grafelijke *tresor des chartes* en de archiefvorming in de Rekenkamer en de daaraan gelieerde vraag naar de reële applicatie van bepaalde verordeningen of privileges (cf. 'Les ordonnances de Philippe le Hardi', pp. 131-135), werd recent deels opgevuld door de studie van J.-B. SANTAMARIA, *La Chambre des comptes*, pp. 267-282 en pp. 363-371. We willen hier ook nog wijzen op onze eigen studie naar de oprichting en creatie (in juridische veeleer dan in materiële zin) van de heerlijkheid van Middelburg-in-Vlaanderen door Pieter Bladelin, die zowel ingaat op het redactie- en beslissingsproces dat aan de expeditie en uitvoering van hertogelijke verordeningen voorafgaat, als op de functie van de Rekenkamer als een controleorgaan bij en eventuele rem op de wetgevende en privilegiërende activiteit en prerogatieven van de hertog, cf. J. BRAEKEVELT, *Pieter Bladelin, de Rijselse Rekenkamer en de stichting*, passim.

⁷¹ Cf. J.-M. CAUCHIES, op. cit., pp. 239-590 en P. GODDING, op. cit., pp. 57-92.

⁷² Voor bv. de muntpolitiek, zie W. BLOCKMANS, 'La participation des sujets flamands', pp. 103-134, aan te vullen met diverse, vaak nog recente publicaties van J. MUNRO, zoals diens 'Coinage Debasements in Burgundian Flanders', pp. 314-360 en 'Gold, Guilds and Government', pp. 153-205 (laatste artikel dat trouwens het verband aantoont tussen de monetaire politiek van de hertog en diens tussenkomst in diverse conflicten

weliswaar niet steeds vanuit een strikt legislatief perspectief. Hoe dan ook, het corpus van verordeningen van Filips de Goede als graaf van Vlaanderen en heer van Mechelen is nu voorhanden, en uitstel hoeft nog geen afstel te betekenen.

Hier hebben we er echter voor gekozen uit te gaan van een vraagstelling die veeleer aanleunt bij de Franse studies naar het uit- en onderbouwen van de koninklijke, soevereine macht. In welke mate kon de hertog, als graaf van Vlaanderen, aanspraak maken op een wetgevend prerogatief? Hoe zien we de grafelijke mogelijkheid tot het *legem condere* verantwoord worden en op welke manier wordt er in de dagdagelijkse wetgevende praktijk gestalte aan gegeven? Deze vragen zullen we proberen te beantwoorden in hoofdstuk 2.

De vraag in welke mate de graaf/hertog een wetgevend prerogatief bezat, brengt ons evenwel ook meteen bij de kwestie van het (Bourgondisch) staatsvormingsproces. Indien Filips de Goede een *imperium* bezat, de mogelijkheid te bevelen, te reglementeren of te verbieden, veronderstelt dit dan ook dat hij andere, concurrentiële *pares* van het politieke toneel wist te verdrijven en een wetgevend monopolie kon instellen, zoals in ELIAS' visie op het staatsvormingsproces⁷³? Het antwoord op deze vraag moet weliswaar zo goed als zeker negatief zijn; WEBERS ideaaltypische, uit monopolies opgebouwde staat is immers zowel een historische als contemporaine fictie⁷⁴. Dit ontbreken van duidelijke, absolute staatsmonopolies neemt echter nog niet het bestaan van een staat weg, zoals REYNOLDS recent nog beargumenteerde⁷⁵. Historici hebben dan ook, ondermeer op het vlak van fiscaliteit en

---

tussen de verschillende ambachten actief in de Vlaamse lakennijverheid, een problematiek die ook reeds behandeld werd door M. BOONE & H. BRAND, 'Vollersoproeren en collectieve actie in Gent en Leiden', pp. 168-192); voor de kansspelen, zie J. VAN HUMBEECK, 'Exploitation et répression des jeux d'argent', pp. 327-352; voor de verlening van bedijkingsoctrooien en de inpolderingspolitiek van de Vlaamse graven, zie T. SOENS, 'Dijkenbouwers of rustverstoorders?', pp. 321-356; voor het ingrijpen in de stedelijke financiën en in de bestuurlijke en administratieve functies van de Vlaamse steden, zie o.m. M. BOONE, 'Législation communale et ingénence princière', pp. 139-151, ID., «Plus dueil que joie», pp. 3-25 of D. CLAUZEL, 'Le roi, le prince et la ville', pp. 75-89; het beheer van grafelijke domeinen en bossen, zie M. SOMMÉ, 'Réglements, délits et organisation des ventes', pp. 511-528 en T. SOENS, 'Évolution et gestion du domaine comtal', pp. 25-63; het hertogelijke remissierecht en de compositiepraktijken door de grafelijke baljuws, zie M. BOONE, 'Want remitteren is princelijck', pp. 53-59 en J. VAN ROMPAEY, 'Het compositierecht in Vlaanderen', pp. 43-79; het afhoren van de stedelijke rekeningen en de vernieuwing van de lokale Vlaamse magistraten, zie P. VAN PETEGHEM, 'Het commissariaat voor de wetsvernieuwing', pp. 81-91 en J. VAN LEEUWEN, *De Vlaamse wetsvernieuwing*, passim; of nog de beperking van de buitenpoorterij, zie o.m. M. BOONE, 'Droit de bourgeoisie et particularisme urbain', pp. 707-726 en J. DE ROCK, 'La châteltenie de Courtrai: quelques aspects du rapport entre ville et campagne', pp. 729-753.

⁷³ Een visie besproken bij A. HUUSSSEN, 'Moderne staatsvorming en wetgeving', pp. 43-44.

⁷⁴ Cf. J. HAEMERS, *For the Common Good?*, pp. 2-3.

⁷⁵ "a state is an organization of human society within a more or less fixed area in which the ruler or governing body more or less successfully controls the legitimate use of physical force. This differed from Weber's chiefly in the substitution of "control" for "monopoly" and the double addition of "more or less"', cf. S. REYNOLDS, 'There were States in Medieval Europe', p. 551.

verambtelijking, weliswaar van een gebrekkig of onvolkomen Bourgondische staatsvormingsproces gesproken, maar niettemin van staatsvorming⁷⁶. Het gaat dus om het aangeven van een evolutie, een tendens, met gedeeltelijke overwinningen maar ook met immobilisme of eventuele nederlagen. Dat de mogelijkheden van de hertog om zijn wetgevende bevoegdheden en bevelsmacht uit te breiden grotendeels verbonden waren met zijn tastbare, (militaire en fiscale) macht⁷⁷, moet hierbij niet worden ontkend. Niettemin gaat het hier niet louter om eenrichtingsverkeer, maar ook deels om een dialectische relatie⁷⁸. Was het al niet Justinianus die in de inleiding op de Instituten stelde dat de keizerlijke majesteit in tijden van oorlog weliswaar de fysieke wapenen opnam, maar in tijden van vrede evenzeer de strijd voor een goed bestuur verderzette, zij het nu bewapend met wetten⁷⁹?

Dit brengt ons bij een volgend punt, dat we hierboven ook al aanstipten: ondanks Filips' zelfbetiteling als een *prince de justice* kon hij, als graaf van Vlaanderen, *de jure* geen aanspraak maken op het bezitten van enige (keizerlijke) majesteit. De Franse koning bleef de suzerain van de Vlaamse graaf⁸⁰, terwijl de Kroon binnen Vlaanderen ook verder haar soevereiniteit uitoefende, in de eerste plaats via het ressort van het Parlement maar bijvoorbeeld ook via de verlening van koninklijke privileges of het autoriseren door de graaf afgesloten handelsbestanden met Engeland. In §3.1 gaan we dan ook in op de vraag in welke mate Filips de Goede binnen Vlaanderen een *de facto* soeverein wetgevend optreden wist af te dwingen, onder meer door: 1. het opeisen in de verordeningen van een aantal *cas comtaux* — naar analogie en ten koste van de zogenaamde *cas royaux*⁸¹; 2. het afblokken of het beperken van de jurisdictie van het Parlement van Parijs, zowel in zaken die de uitvoering van grafelijke verordeningen en de hertogelijke politiek betroffen als in andere geschillen tussen Vlaamse grafelijke onderdanen of buitenlandse handelaars⁸²; 3. niet langer

---

⁷⁶ Zie bv. de twee artikels van W. BLOCKMANS, 'The Low Countries in the Middle Ages', pp. 281-308 en 'Corruptie, patronage, makelaardij en venaliteit', pp. 231-247.

⁷⁷ Cf. C. TILLY, 'Warmaking and statemaking', pp. 169-191, evenals de opmerkingen van W. BLOCKMANS, 'Voracious states', pp. 743-746.

⁷⁸ Zo vermeldt ook F. CHEYETTE vorstelijke fiscaliteit en jurisdictie gebroederlijk naast elkaar als de twee uitgelezen middelen tot de "coercion" van de onderdanen, cf. 'The Invention of the State', p. 147.

⁷⁹ "*Imperatoriam maiestatem non solum armis decoratam, sed etiam legibus oportet esse armatam, ut utrumque tempus et bellorum et pacis recte possit gubernari et princeps Romanus victor exuistat non solum in hostilibus proeliis, sed etiam per legitimos tramites calumniantium iniquitates expellens*".

⁸⁰ Al quasi onmiddellijk na de aankomst van Filips de Goede aan het hof van Karel VI te Troyes in maart 1420, legde hij aan de koning de *hommage lige* af voor het graafschap, cf. L.-G. DE VILEVAULT & L.-G. DE BRÉQUIGNY (eds.), *Ordonnances des rois de France*, v. 11, p. 76, akte van 1 april 1419 (o.s.).

⁸¹ Zie over dit concept de klassieke studie van E. PERROT, *Les cas royaux*, passim.

⁸² Hoewel de Vlaamse appels bij het Parlement van Parijs in de Bourgondische periode reeds behandeld werden in de studie van S. DAUCHY, *De processen in beroep*, bekijken we hier niet zozeer die litigiositeit op zich, als wel de hertogelijke/grafelijke politiek ten aanzien van het Parlement en de vraag in welke mate Filips de

een beroep te moeten doen op de koninklijke wetgevende, licenciërende of privilegiërende macht, evenals te vermijden dat de grafelijke onderdanen dit nog zouden doen. Bij de aanvang van dit doctoraat hadden we niet verwacht dat het wetgevend optreden van de Franse Kroon in Vlaanderen, de kennisname door het Parlement van de hertogelijke verordeningen of het opeisen door Filips in zijn wetgeving van een (relatieve) grafelijke soevereiniteit zo prominent in beeld zouden komen als nu het geval is⁸³. We menen echter in wat volgt te kunnen aantonen dat de aandacht die we uiteindelijk aan deze kwestie hebben besteed terecht was. Onze vaststellingen nuanceren immers de visie dat het Frans-Bourgondische conflict pas echt op de voorgrond trad vanaf 1465 en met het aantreden van Karel de Stoute, of dat de interventies van de Kroon in Vlaamse materies voor 1477 beperkt bleven⁸⁴. — Als Tieltenaar kan ik me overigens op een precedent beroepen, waarbij ik maar kan hopen dat het volgen van de lokroep van de Franse Kroon me minder zuur zal opbreken dan mijn stadsgenoot Olivier le Daim⁸⁵...

Goede en zijn administratie autonoom wisten op te treden tegen het ressort en de jurisdictie van het Parlement, dan wel zich gedwongen zagen zich daartoe tot de koning (als soeverein) te wenden en diens graties en provisies in de kwestie te verkrijgen, cf. §3.1.2.

⁸³ Zie bv. nog onze opmerking uit 2007, bij de publicatie van de voorlopige regestenlijst van de verordeningen van Filips voor Vlaanderen en Mechelen uitgevaardigd in de periode 1419-1438, nl. dat "*Een eerste prospectie lijkt er overigens op te wijzen dat het aantal verordeningen uitgevaardigd in naam van de Franse koning (...) erg beperkt zal blijven*", cf. J. BRAEKEVELT, 'De verordeningen van Filips de Goede', p. 16. Indien dit misschien nog klopt wat het aantal verordeningen op zich betreft (nl. 21, zie hieronder §3.1.3.1), dan hebben we toen in elk geval de resterende invloed van de Kroon binnen het graafschap onderschat.

⁸⁴ Zie bv. het artikel van W. BLOCKMANS, 'La position du comté', pp. 71-89 (citaten p. 79), waarin hij enerzijds op de conflictuele opstelling van Karel de Stoute ten overstaan van Lodewijk XI wijst (Karel die bv. nooit leenhulde aan Lodewijk XI zou betuigen), en anderzijds stelt dat "*La croissance du pouvoir des ducs de Bourgogne et l'affaiblissement du pouvoir royal ont fortement réduit le nombre et la portée de ces interventions [des rois en vertu de leurs droits de suzerain]*". Indien Karel VII in 1452 nog een zekere bemiddeling in het conflict tussen de hertog en het opstandige Gent wist af te dwingen, leidde dit volgens Blockmans uiteindelijk niet tot een effectieve of bestendige inmenging van de Kroon in de politiek van de hertog en diens Vlaamse affaires. Maar "*Les crises du pouvoir bourguignon en 1477 et entre 1482 et 1492 offraient de plus grandes possibilités à la royauté*". De interventies van en conflicten met Lodewijk XI en Karel VIII uit de jaren 1470-90 zijn weliswaar veel prominenter en ingrijpender dan deze uit de regering van Filips de Goede, maar passen wel erg duidelijk in een politiek van de Kroon die reeds uit de jaren 1430 stamt, cf. §3.1.

⁸⁵ Olivier le Daim (zo genoemd na zijn *anoblissement* door Lodewijk XI, oorspronkelijk heette hij de Neckere, vandaar ook de bijnaam Olivier de Duivel), zou in 1457 bij een bezoek of verblijf van dauphin Lodewijk te Tielt tijdens diens ballingschap in de Bourgondische Nederlanden, in dienst van de koning getreden zijn (eerst als barbier). Hij maakte al snel carrière, werd kamerheer van Lodewijk en een van zijn naaste vertrouwelingen. Na de dood van Lodewijk volgde echter al snel een afrekening met dit parvenu (via beschuldigingen van ambts- en machtsmisbruik), en in mei 1484 werd hij opgehangen aan de galg van Montfaucon. Zie voor meer informatie over le Daim het artikel van J.-P. BOUDET, 'Faveur, pouvoirs et solidarités sous le règne de Louis XI', pp. 219-257. De stad Tielt heeft een ietwat ambiguë relatie met Olivier de Duivel; sinds de jaren 1980 siert een standbeeld van de hoveling van Lodewijk XI de Tieltse markt, waarbij zijn figuur zowel kappersattributen aangemeten kreeg, als een hertengewei (refererend aan zijn adelstitel), een strop en een duivelstaart. Op de

De notie van soevereiniteit hield echter niet enkel en alleen of zelfs noodzakelijk in de eerste plaats in dat de hertog *superiorem non recognoscens* zou zijn, i.c. de Franse koning. De hertog kon als graaf van Vlaanderen, binnen de grenzen van het graafschap, een positie bekleden die *de facto* overeenkwam met die van een soeverein, zonder daarom noodzakelijkerwijs de superieure positie van de Franse koning te ontkennen⁸⁶. De *cas royaux* die Filips de Goede en de graven op de Kroon usurpeerden, zoals o.m. het remissierecht, het verlenen van anoblissements, legitimaties en sauvegardes, of het opeisen van de majesteitsschennis als een mogelijke misdaad begaan tegen de persoon van de hertog/graaf, dienden immers in de eerste plaats een *interne* hertogelijke politiek te ondersteunen. Het bekleden van een dergelijke soevereine positie van de hertog binnen het graafschap was echter geen evidentie. Hier had de hertog misschien niet af te rekenen met de Kroon, maar wel met de macht, privileges en gewoontes van zijn onderdanen en meer bepaald de steden. In dit verband kan bijvoorbeeld gewezen worden op de Vrede van Doornik uit 1385, die een einde stelde aan de Gentse oorlog die in 1397 was uitgebroken en in zekere zin als het definitieve aantreden van Filips de Stoute als graaf van Vlaanderen na de dood van Lodewijk van Male in 1384 kan worden gezien. Gent diende weliswaar in te binden en erkende Filips als hun vorst, maar deze zag zich op zijn beurt eveneens verplicht de Gentse prerogatieven te erkennen. De stad en de hertog waren daarmee misschien nog geen gelijken, maar Filips de Stoute kon evenmin pretenderen zich voortaan als een soeverein ten opzichte van de stad op te kunnen stellen⁸⁷ — een poging daartoe uit 1401 draaide nog uit op een sisser⁸⁸. In §3.2 willen we dan ook bekijken in welke mate Filips de Goede er zou in slagen die interne soevereiniteit wel af te dwingen, alsook hoe hij het *imperium*, de bevelsmacht en het eigen wetgevend initiatief van de grote steden aan bonden zou proberen leggen.

---

sokkel van zijn standbeeld is ook een spinnenweb aanwezig, een verwijzing naar Lodewijk XI, *l'universelle aragne*.

⁸⁶ Zie de opmerkingen van D. HEIRBAUT bij de positie van de Vlaamse graaf rond 1300 en hoe het begrip van de soevereiniteit toen in dat tijds kader moet worden gezien: "*De soeverein was [in de Middeleeuwen] iemand die in zijn gebied de hoogste was en geen meerdere diende te erkennen. Maar dat verhinderde niet dat iemand buiten dat gebied boven hem kon staan*", cf. 'Het juridische kader', p. 111. Gelijke vaststellingen kan men ook in meer algemene bewoordingen aantreffen in de bijdrage van P. CHAPLAIS, 'La souveraineté du roi', pp. 451-452, met de gelijkaardige nuance dat "*cette souveraineté, que (...) chaque baron possédait dans sa baronnie, était une souveraineté toute relative, tandis que celle du roi était absolue*".

⁸⁷ Visie die recent nog krachtig werd samengevat door J. DUMOLYN & J. HAEMERS, 'Patterns of urban rebellion', pp. 379-380: "*In 1385, the Burgundian duke still had to accept a modus vivendi with rebellious Ghent as the price for becoming count of Flanders, but Burgundian rule strengthened with the acquisition of new territories in the Netherlands (...) This was clearly shown during the bitter but ultimately failed revolts of Bruges in 1436-1438 and Ghent in 1449-1453*".

⁸⁸ Cf. M. BOONE, 'Particularisme gantois', pp. 49-62.

1.2 Bronnen en methode

Wetten en/of verordeningen: op het eerste zich lijkt het evident welk bronnenmateriaal een studie naar de wetgeving van een bepaalde vorst tot basismateriaal moet nemen. In de praktijk is dit echter niet het geval. Vooreerst ontbreken in de contemporaine bronnen eenduidige aanduidingen van een vorstelijk document als zijnde een wetgevende bepaling. Uiteraard komen we, zowel in de verordeningen zelf als in ander bronnenmateriaal, het woord wet ("loy"/"loix") tegen. Dit woord is om te beginnen echter al dubbelzinnig. In de meeste gevallen duidt het immers de stads- of kasselrijmagistraat aan; het wordt in die betekenis trouwens nog steeds gebruikt in de historische literatuur — waarbij een enkele auteur zich wel eens in die identificatie vergist⁸⁹. Het woord heeft ook vaak betrekking op rechtsbedeling. Indien PETIT-RENAUD haar studie naar de veertiende eeuwse wetgeving van de Franse koningen de titel « *Faire loy* » meegaf (vgl. met het Latijnse *legem condere*), dan hebben we deze uitdrukking in die betekenis maar één keer gerecenseerd in onze bronfragmenten⁹⁰. Ze komt weliswaar veel vaker voor, maar dan in de betekenis van de zittingen en activiteiten van een schepenbank, van een juridische ambtenaar, enz., die recht spreken of laten geschieden⁹¹. Indien "loy" dan toch in zijn eigenlijke betekenis wordt gebruikt, gaat het trouwens vaak niet om concrete wetten of verordeningen⁹², maar bijvoorbeeld wel om de goddelijke wet of zelfs om het natuurrecht⁹³.

Andere woorden die een zekere wetgevende connotatie oproepen, zoals "ordonnance" of "mandement", en de werkwoorden waarvan ze afgeleid zijn, bieden evenmin een duidelijke houvast⁹⁴. Beide termen worden overvloedig in allerlei contexten gebruik — "ordonner"

---

⁸⁹ Zie bv. L. VAN HIJUM, die een passage bij Wielant m.b.t. de wetsvernieuwingen in het graafschap ("*les loyx de Flandre estoient perpétuelz*", cf. J.-J. DE SMET (ed.), *Corpus chronicorum Flandriae*, t. IV, p. 105), leest als een opmerking over de onherroepbaarheid van verordeningen of privileges, cf. *Grenzen aan macht*, p. 105, n. 25.

⁹⁰ Cf. nr. CCXCVII, in een document met betrekking tot de door de hertog of zijn administratie verleende bedijngsoctrooien, waarin gesteld werd dat een aantal bedijngers nabij Kieldrecht, naast het bezit van hun herwonnen gronden, ook een reglementerende/wetgevende bevoegdheid verkregen hadden: "*si porront aussi faire loix, keures, status et ordonnances touchant le fait dudit dicquaige*".

⁹¹ Cf. G. MARTYN, 'In de eeuwen der eeuwen', p. 925: "«*loi*» en «*wet*» [hebben] in die tijd de specifieke betekenis (...) van recht door de rechter gevonden". Als concreet voorbeeld kunnen we al direct wijzen op de eerste verordening uit de regering van Filips de Goede, waarin hij het hervatten van de activiteiten van de ambtenaren van zijn vader beval, nl. "*le pouvoir general qu'il avoit donné a tous officiers du pays de Flandres de faire loy et toutes autres choses comme ilz faisoient paravant le trespas de mondit seigneur le duc son pere*", cf. nr. 1.

⁹² Zie hierrond ook de opmerkingen van J.-M. CAUCHIES, 'De geschiedenis van de wetgeving', pp. 5-6.

⁹³ Zo bijvoorbeeld bij Chastelain, cf. J. KERVYN DE LETTENHOVE, *Œuvres*, v. III, p. 110 ("*sa loy*", de wet van God), p. 72 ("*leur loy*", de wet van de moslims) of p. 450 ("*loy nulle, ni d'honneur, ni de nature*").

⁹⁴ Cf. J.-M. CAUCHIES, 'La terminologie des ordonnances', pp. 407-412 en J. BRAEKEVELT, 'De verordeningen van Filips de Goede', p. 10.

heeft bijvoorbeeld vaak een militaire betekenis – en hoewel een mandement uitdrukking geeft aan de abstracte bevelsmacht van de vorst, betekent dit nog niet noodzakelijk dat dit bevel ook een wetgevende betekenis bezat. Het kan bijvoorbeeld eveneens om een betalingsopdracht of de uitvoer van werken aan een hertogelijke residentie gaan.

Een grotere waarde en betekenis kan misschien wel al worden gehecht aan de omschrijving van een bepaald document als een edict of een constitutie. Beide termen zouden, tenminste volgens een aantal auteurs en specifiek voor wat laatmiddeleeuws Frankrijk betreft, getuigen van een bewust, algemeen wetgevend optreden van de vorst⁹⁵. MARTYN stelde dit eveneens vast voor de zestiende- en zeventiende eeuwse Nederlanden⁹⁶. Voor de Bourgondische periode en landsheerlijkheden was CAUCHIES echter minder overtuigd van de sluitende betekenis van deze begrippen, en verwierp hij in elk geval hun bruikbaarheid als selectie criterium om een corpus van vorstelijke wetgevende documenten samen te stellen. We volgen hem hierin, al zullen we hieronder wel aantonen dat de keuze om een bepaalde verordening als een edict of constitutie aan te duiden vaak niet toevallig was en toch al deels een voorbode vormde van de praktijken uit de zestiende eeuw (cf. §2.3).

Een afbakening op basis van de externe kernmerken van een bepaalde akte – zoals daar zijn de formele privileges, akten bezegeld aan dubbele staart of die aan enkele staart – is evenmin een optie. Indien privileges zeker wetgevende bepalingen kunnen bevatten⁹⁷, dan werden talloze documenten zonder enig wetgevend karakter (zoals anoblissements, legitimaties, remissies) eveneens in de vorm van een formeel privilege geredigeerd en uitgevaardigd. Omgekeerd kunnen ook akten bezegeld aan een enkele staart en voorzien van een specifiek adres in plaats van het algemene "*A tous ceulx*" een wetgevend karakter bevatten, met bepalingen die soms zelfs geldig waren voor het gehele graafschap of alle noordelijke Bourgondische landsheerlijkheden, zoals bijvoorbeeld de monetaire verordening van 3 juni 1466⁹⁸. De notie dat akten aan enkele staart enkel tijdelijke bepalingen zouden bevatten, zoals verwoord door DUMONT⁹⁹, en daardoor op basis van het regelmatig aangehaalde wetgevend criterium van duurzaamheid (cf. *infra*) zouden mogen worden genegeerd, kunnen we eveneens verwerpen. Er zijn immers verschillende voorbeelden voorhanden van akten aan enkele staart waarbij de in het adres vermelde ambtenaren niet enkel persoonlijk werden aangesproken maar ook hun eventuele ambtsopvolgers – "*presens et avenir*" dus¹⁰⁰.

---

⁹⁵ Cf. A. GOURON, 'Ordonnances des rois de France', pp. 856-858, die in het gebruik van de termen in de verordeningen van de Franse koningen invloeden uit het Romeins en Canoniek Recht zag.

⁹⁶ Cf. G. MARTYN, art. cit., p. 940.

⁹⁷ Zie de bemerkingen van J. COOPMANS, 'Het privilege als vorm van wetgeving', pp. 95-116.

⁹⁸ Cf. nr. 1511.

⁹⁹ Zie M. DUMONT, 'Essai sur la diplomatie des ducs', p. 738.

¹⁰⁰ Zie bv. nrs. 408 en 987. Wellicht moesten zogenaamde *lettres de justice* (cf. P. Godding, 'Les lettres de justice', pp. 385-402), die ook typisch een specifiek adres bezaten en bezegeld waren aan enkele staart, wel binnen het

Enige selectie van een document als een wetgevend initiatief van de vorst, een verordening, dient dan ook op basis van de inhoud te gebeuren. Een dergelijke inhoudelijke selectie is natuurlijk steeds een zeker subjectief gegeven. We kunnen ons echter grotendeels baseren op de selectiecriteria die de uitgevers van de reeds verschenen banden in de eerste reeks van de *Verzameling van de verordeningen der Nederlanden* hebben aangewend en toegelicht, evenals op het artikel van BONENFANT uit 1949 waarin hij het uitgaveproject van de Bourgondische verordeningen op de rails zette¹⁰¹. Twee hoofdcriteria moeten bij een dergelijke inhoudelijke selectie vooropgesteld worden, namelijk *algemeenheid* en *duurzaamheid*¹⁰².

Algemeenheid sluit die akten uit die slechts bepalingen bevatten die een individu, zijn nakomelingen of een 'losse' groep individuen (i.t.t. tot een gilde of een ambacht bijvoorbeeld) aanbelangen. We kunnen hierbij bijvoorbeeld denken aan legitimaties, commissiebrieven of de assignatie van een bepaald geldbedrag op het vorstelijk domein. Dit betekent echter nog niet noodzakelijk dat documenten die aan individuen verleend werden geen algemene implicaties kunnen hebben. BONENFANT baseerde zich voor zijn vooropstellen van de algemeenheid als een algemeen selectie criterium immers op een arrest van het Hof van Cassatie uit 1847 dat zich uitsprak over het statuut van de wetgevende activiteit van de vorst in het ancien régime. Krachtens dat arrest waren verordeningen die initiatieven van de vorst waarbij hij "*«par vertu de sa souveraineté, (...) réglait, par voie d'autorité et de commandement, un objet d'intérêt général, ou un objet d'intérêt particulier dans ses rapports avec l'intérêt général»*"¹⁰³. Zo kunnen we bijvoorbeeld wijzen op een verordening uit 1458 uitgevaardigd op vraag en ten bate van de pachter van de kansspelen te Rijsel, die echter ook een aantal bepalingen rond de openbare orde bevat¹⁰⁴. Ook kunnen we nog verschillende hertogelijke commissiebrieven aanstippen waarmee de hertog bepaalde ambten (die voordien vaak door de lokale steden werden bevestigd) feitelijk aan zijn domein hechtte¹⁰⁵, en die bovendien vaak ook fiscale consequenties hadden (door het instellen van

---

jaar aan de bevoegde ambtenaar *gepresenteerd* worden indien ze nog als geldig dienden te worden beschouwd (zie bv. een mandement van Karel VII verleend aan de St.-Bertijnsabdij en de wet van Poperinge en gericht aan de koninklijke provoost van Montreuil-sur-Mer, dat de bepalingen van een eerdere lettre de justice hernam, gezien die oorspronkelijk brieven "*n'eussent point esté executees tantost ce que elles eussent esté obtenu ne dedens l'an*", cf. nr. xi). Maar dit was eigenlijk ook het geval voor privileges, zoals een formule voor een "*relievement de veriffier une legitimacion non enterinee en temps deu*" in een Bourgondisch-Habsburgs kanselarijformularium getuigt, cf. RAGent, fonds Bisdom Gent en St.-Baafs, Vreemde archieven, K2740, pp. 404-405.

¹⁰¹ P. BONENFANT, 'Rapport sur la publication', pp. 3-15.

¹⁰² Cf. J.-M. CAUCHIES, 'Pouvoir législatif et genèse de l'état', pp. 81-82 en R. VERMEIR, 'Comblen les lacunes', p. 43.

¹⁰³ Cf. P. BONENFANT, art. cit., p. 7.

¹⁰⁴ Zie nr. 1271, verordening van 22 september 1458.

¹⁰⁵ Zie bv. nrs. 1146, 1205, 1232 en 1234.

vergoedingen of ijkgeden)¹⁰⁶. Sowieso mag algemeenheid binnen het kader van het laatmiddeleeuwse Vlaanderen niet worden vereenzelvigd met enkel die verordeningen die het hele graafschap zouden aanbelangen. Filips de Goede bleef essentieel een wetgever per stad, kasselrij, heer of ambacht, net zoals zijn voorgangers dat ook waren geweest¹⁰⁷.

Het tweede algemeen criterium, nl. duurzaamheid, dient dan eenmalige, tijdelijke beslissingen of interventies van de hertog en zijn administratie uit ons corpus te weren. Dit is echter een begrip waar we voorzichtig mee willen omspringen. GODDING drukt het correct uit als hij stelt dat een verordening "*a vocation de stabilité (...) mais cette vocation ne se manifeste pas nécessairement dans la longue durée, voire la perpétuité (...) le législateur (...) peut être amené à édicter des règles pour faire face à une situation temporaire de para sa nature*"¹⁰⁸. Voor ons corpus kunnen we bijvoorbeeld wijzen op een hele reeks maatregelen die op 10 december 1421 werden verordend ten aanzien van het bestuur en beheer van de stad Douai¹⁰⁹. Het zijn bijna allemaal tijdelijke bepalingen of maatregelen waarvan men de mogelijke opheffing reeds voorziet. Het doel van de verordening ligt dan ook in de — hopelijk — nabije toekomst: het financieel gezond maken van de stad. Eenmaal dat doel bereikt, kunnen de restrictieve maatregelen afgeschaft of op zijn minst aangepast worden. Eveneens kunnen een reeks tijdelijke verordeningen, wanneer deze telkens opnieuw hernieuwd werden, een duurzame situatie creëren, zoals dat bijvoorbeeld het geval was bij de herhaalde confirmaties door Filips de Goede van een oorspronkelijk octrooi van Jan zonder Vrees uit 1405, dat de verkoop van dranken in een aantal parochies rondom Rijsel reglementeerde¹¹⁰. Duurzaamheid blijft dus een bruikbaar criterium, maar indien de bepalingen van een akte hier niet meteen aan voldoen, kan en moet ook nog altijd de door de akte beoogde finaliteit mee in overweging worden genomen.

Zijn algemeenheid en duurzaamheid twee hoofdcriteria, dan willen we hieronder nog iets uitgebreider de verschillende categorieën voorstellen waar de door ons weerhouden verordeningen in onder te brengen zijn. Let wel, deze zijn niet absoluut, sommige documenten kunnen in meerdere categorieën onderverdeeld worden; andere vertonen dan weer kenmerken die op zich misschien nog geen voldoende reden geven tot hun opname in de ene of andere categorie, maar die naar hun algemene inhoudelijke bepalingen toch als een verordening moeten worden beschouwd. Het gaat om:

---

¹⁰⁶ Zie de aanstelling door de hertog van een ijkmeester op het te Sluis ingevoerde buitenlands bier, die een vergoeding van 2 gr. Vl. per ton zou mogen innen, cf. nrs. 876 en 903.

¹⁰⁷ Cf. R. VAN CAENEGEM, 'Coutumes et législation en Flandre', pp. 262-263.

¹⁰⁸ Cf. P. GODDING (ed.), *Les ordonnances de Philippe le Bon*, pp. 9-11.

¹⁰⁹ Cf. nr. 119.

¹¹⁰ Cf. nrs. 149, 226, 309 en 413.

1. Dynastiek getinte akten en verdragen waarin het graafschap betrokken is of de hertog – tenminste deels – in zijn specifieke hoedanigheid van graaf van Vlaanderen of heer van Mechelen optreedt. Voorbeelden zijn onder meer het testament van de hertog en de handelsbestanden met Engeland en Doornik.
2. Verordeningen die van toepassing zijn op het gehele graafschap¹¹¹ (en eventueel ook nog daarbuiten in andere hertogelijke landsheerlijkheden), met exclusie van de monetaire verordeningen.
3. Monetaire bepalingen, zowel de publiek verspreide verordeningen en hun uitvoerings- en opvolgingsbevelen, alsook de instructies voor de muntmeesters. Ook de commissiebrieven voor de particuliere muntmeesters werden in het corpus opgenomen, gezien ze quasi steeds bepalingen in verband met de muntslag specificieren.
4. Administratieve verordeningen, met bepalingen betreffende de werking van de grafelijke instellingen, ambtsuitoefening en -competenties, het hertogelijk en grafelijk domein, de rekenplicht en de controle op de ambtenaren. Daarnaast hebben we ook die verordeningen geselecteerd die strikt gezien betrekking hebben op de centrale Bourgondische administratie maar ook specifieke bepalingen voor het graafschap bevatten of door hun algemeenheid ook de instellingen binnen het graafschap aanbelangen. De hofordonnanties, die hun eigen uitgavereeks kennen (*ut supra*) komen niet aan bod in ons corpus.
5. Documenten aangaande de jurisdictie, de rechtsgang of het gewoonterecht van/in steden, heerlijkheden of kasselrijen, alsook aangaande de organisatie en samenstelling van hun bestuur en het beheer van hun financiën. Hierbij werden ook de occasionele financiële restricties gerekend die opgesteld werden door de commissarissen aangesteld tot het afhoren van de rekeningen en het vernieuwen van de magistraat.
6. Privileges van allerlei aard, zowel die verleend aan 'Vlaamse' steden, kasselrijen, gemeenschappen, heerlijkheden, kerkelijke instellingen of ambachten als deze toegekend aan buitenlandse handelsnaties. Amortisaties verleend aan kerkelijke instellingen werden niet in het corpus opgenomen.
7. Inauguratie-eden en algemene of specifieke bevestigingen van eerdere privileges en/of voorrechten.
8. Schenkingen en verkopen van grafelijk domein en de geassocieerde rechtsmacht en/of rechten (bv. tollens) aan steden, gemeenschappen of eventueel individuen. Hierbij werden ook bedijkingsoctrooien gerekend.
9. Teksten met betrekking tot de openbare orde (bv. wapendracht) of de inrichting van de publieke ruimte (bv. onderhoud van wegen en waterlopen).

---

¹¹¹ Cf. het privilege uit 1461 waarbij iedereen zich binnen het graafschap door een procureur mocht laten vertegenwoordigen, nr. 1370.

10. Octrooien verleend aan de steden, kasselrijen, ambachten of heerlijkheden voor de heffing van accijnzen en/of buitengewone directe belastingen. Hierbij werden ook de accijnsoctrooien verleend door de Vlaamse algemeen-ontvanger gerekend. Lijfrenteoctrooien werden in principe niet opgenomen, tenzij dit de fabricatie van een stadszegel inhield of de hertog een stad toeliet gedurende meerdere jaren lijfrenten te verkopen (i.t.t. eenmalige emissies).
11. Octrooien aan steden, kasselrijen of dorpen waarin de hertog hen, voor een aantal jaren of voor een specifieke bede, de betaling van (een deel) van hun aandeel in de beden, domaniale renten etc. kwijtscheldt.
12. Octrooien tot het houden van een publieke tafel.
13. Akten van diverse aard met betrekking tot de organisatie en vrijheden van corporatieve instellingen of genootschappen (neringen, schuttersgilden, etc.).
14. Beslissingen in conflicten tussen hertogelijke instellingen, lokaliteiten, steden, heren, ambachten of kerkelijke instellingen onderling en met elkaar, evenals conflicten tussen de vermelde instanties en particulieren, tenminste wanneer bij een dergelijk conflict een algemeen belang gemoeid is.
15. De veroordeling of remissie van inbreuken op het vorstelijk gezag door een lokaliteit, stad of gemeenschap of door hun vertegenwoordigers (bv. de Vrede van Gavere), evenals de in het kader van de bedwinging van opstanden uitgevaardigde mandementen
16. Alle confirmaties of revocaties van teksten en documenten die door andere instanties dan de hertog werden opgesteld, maar waarvan de bepalingen overeenkomen met een van de bovenstaande categorieën.
17. Vonnissen van de Grote Raad waarvan de (of enkele) bepalingen een wetgevend karakter bezitten en in een van de bovenstaande categorieën kunnen worden ondergebracht.
18. Alle akten die in de bovenstaande categorieën vallen en uitgevaardigd werden door de door de hertog aangestelde regenten, gouverneur-generaals of regentschapsraden.
19. Alle akten die in de bovenstaande categorieën vallen en uitgevaardigd werden door Karel, graaf van Charolais, in zijn hoedanigheid als erfopvolger¹¹² of als heer van heerlijkheden (zoals bv. Nieppe) die bij zijn aantreden opnieuw aan het grafelijke domein zouden worden gehecht.

---

¹¹² Cf. nr. 1221.

Deze selectiecriteria hebben ons corpus op een totaal van 1544 gerecenseerde verordeningen gebracht¹¹³, die terug te vinden zijn in Bijlage I op de hier ingesloten CD-ROM. Dit aantal mag misschien hoog lijken in vergelijking met het aantal verordeningen dat Cauchies uitgaf voor de regering van Jan zonder Vrees, nl. 312. Het gemiddeld aantal verordeningen per jaar voor de regering van Filips de Goede zou dan op ongeveer 32 komen te liggen, in contrast met het gemiddelde van 22 onder Jan zonder Vrees. Weliswaar blijft die 32 nog steeds steken onder de 34 verordeningen per jaar die de editie van BARTIER en VAN NIEUWENHUYSEN voor de regering van Filips de Stoute aangeeft, maar hun selectiecriteria waren erg ruim en omvatten bijvoorbeeld ook *sauvegardes*¹¹⁴. Naast een aantal variaties in selectiecriteria moeten we er wel op wijzen dat we een aanzienlijk aantal *deperdita* in ons corpus hebben opgenomen.

Het integraal doorlopen van de bewaard gebleven rekeningen van de algemeenontvanger van Vlaanderen, de *recette générale de toutes les finances*, de rekeningen van de ontvanger van de exploiten van de Raad van Vlaanderen en die van het zegelrecht van het groot hertogelijk en geheim zegel leverde diverse referenties op naar verder niet bewaard gebleven accijnsoctrooien, privileges, toelatingen voor het instellen van Lombardentafels, verordeningen met betrekking tot de export van levensmiddelen, publicaties van monetaire verordeningen, verbodsbepalingen rond de wapendracht en dies meer. Ook een meer selectieve consultatie van een aantal stadsrekeningen (zie ons bronnenoverzicht) bracht nog verschillende verloren gegane verordeningen aan het licht, voornamelijk met betrekking tot de stedelijke financiën (restricties of accijnsoctrooien)¹¹⁵. Het doornemen van de *Handelingen van de Leden en Staten* voor de regering van Filips de Goede leverde eveneens nog een aantal referenties naar hertogelijke octrooien op¹¹⁶. In totaal leidden die opzoekingen tot de identificatie van een 275-tal *deperdita*. Nemen we deze verordeningen uit ons corpus weg, dan komen we uit op een gemiddelde van 26 uitvaardigingen per jaar, geen al te groot contrast dus met de regering van Jan zonder Vrees.

Wat het verloop en de aanpak van het eigenlijke archiefonderzoek en het opsporen van de verordeningen betreft, willen we hier relatief bondig zijn — andere werken en studies

---

¹¹³ Onze nummering loopt weliswaar maar tot nr. 1540, maar een viertal bijkomende akten werd tijdens het schrijfproces nog ingevoegd onder een bestaand nummer, met een asteriks als aanduiding (bv. nr. 1 en nr. 1*), dit om te vermijden dat ons voetnotenapparaat volledig zou moeten worden aangepast.

¹¹⁴ Zie de opmerking hierover van J.-M. CAUCHIES (ed.), *Ordonnances de Jean sans Peur*, p. VIII.

¹¹⁵ Zie als voorbeeld een financiële restrictie die in 1454 voor de duur van zes jaar aan de stad Aalst werd verleend of opgelegd (nr. 1126), en die ondermeer de verloning van de schepenen en de commissarissen tot het afhoren van de rekeningen en het vernieuwen van de wet limiteerde. De tijdelijkheid van dit soort van verordeningen is er wellicht de oorzaak van geweest dat ze vaak niet bewaard bleven.

¹¹⁶ Zie bv. nrs. 717-718.

hebben de moeilijkheden die hiermee gepaard gaan reeds uitgebreid belicht¹¹⁷. De evidente bronnenreeksen werden doorgenomen, nl. in de eerste plaats de *Trésor des chartes de Flandre* (zoals deze zich nu verspreid bevindt te Brussel, Gent, Rijsel en Parijs), de *registres de chartes* van de Rijselse Rekenkamer en de registers, oorkonden en cedels van de Audiëntie van het zegelrecht. Geen van deze bestanden of registers kwam echter voort uit een contemporaine intentie de wetgevende activiteit van de hertog vast te leggen. De archivalia bewaard bij de Rekenkamer dienden deze te ondersteunen in haar taak van waakhond van het grafelijke en hertogelijke domein¹¹⁸, terwijl de archieven van de Audiëntie voortkwamen uit financiële en rekenplichtige motieven¹¹⁹. Ook de Raad van Vlaanderen registreerde niet systematisch hertogelijke verordeningen. Ietwat willekeurig vonden sommige afschriften van verordeningen hun plaats terug vooraan of achteraan de registers met de *acten en sentenciën* van de Raad¹²⁰, terwijl een akte van de raadsliden aangehecht aan een hertogelijke verordening uit maart 1433 gewag maakt van een registratie "*ou registre de la chambre dudit conseil ou les sens de chiefz et autres notables lettres patentes et closes sont enregistrees*"¹²¹. De oogst die dit register opleverde is echter beperkt te noemen en weinig consistent: tien verordeningen voor de periode 1420-1434¹²².

Verspreide afschriften of minuten van hertogelijke verordeningen konden verder ook nog in de zogenaamde Administratieve dossiers of *Cartons* van de Rekenkamer worden teruggevonden, bewaard op het Algemeen Rijksarchief, of in de kwitanties van de Rekenkamer van Rijsel. Beide bestanden zijn evenwel slecht toegankelijk, en onze consultatie heeft zich beperkt tot die dozen en nummers (ingedeeld per administratieve omschrijving) die ons het meest potentieel vruchtbaar leken. De reeks met de zogenaamde

---

¹¹⁷ We kunnen hier met name wijzen op de archiefgids van E. AERTS, *Geschiedenis en archief*, pp. 435-449, het bronnenoverzicht bij de studie van J.-M. CAUCHIES, *La législation princière*, pp. 6-12 en pp. 23-31. Bij onze uitgave van de verordeningen, briefwisseling, memoranda en diverse documenten die verband houden met de oprichting van de heerlijkheid van Middelburg-in-Vlaanderen hebben we ook uitgebreid stilgestaan bij de verspreide bewaring van de archivalia van de diverse Bourgondische instellingen, cf. J. BRAEKEVELT, *Pieter Bladelin, de Rijselse Rekenkamer en de stichting*, pp. XVII-XXXVI.

¹¹⁸ Cf. B. SANTAMARIA, *La chambre des comptes*, pp. 267-282; O. GUYOTJEANNIN kwam tot gelijkaardige conclusies voor wat de Franse koninklijke oorkondenschat betreft, zie diens artikel 'Super omnes thesaurus rerum temporalium', pp. 109-131.

¹¹⁹ Cf. P. COCKSHAW, *Le personnel*, pp. 60-74. Opnieuw komt dit grotendeels overeen met de Franse praktijk, cf R. SCHEURER, 'L'enregistrement à la chancellerie de France', pp. 104-129.

¹²⁰ Zie RAGent, Raad van Vlaanderen, nr. 2343sq.

¹²¹ Cf. nr. 453, kritisch apparaat.

¹²² Zie de nrs. 66 (a° 1420), 105 (a° 1421), 177 (a° 1423), 213 (a° 1424), 217 (a° 1425), 272 (a° 1427), 425 (° 1431), 448 (a° 1433), 453 (a° 1433) en 503 (a° 1434). Dit register werd later nog samen ingebonden met diverse afschriften van hertogelijke octrooien verleend aan Vlaamse schuttersgilden (zie bv. nr. 421) maar deze afschriften zijn niet contemporain en hebben geen uitstaans met de dagdagelijkse werking of registratiepraktijken van de Raad.

lettres reçues et dépêchées van de Rijsselse Rekenkamer, die niet enkel briefwisseling bevat, maar ook afschriften van hertogelijke verordeningen, minuten, rekestes en adviezen, werd daarentegen integraal doorgenomen voor de relevante periode¹²³. Ook de série B van de *Archives départementales de la Côte-d'Or* te Dijon leverde een aantal verordeningen met betrekking tot Vlaanderen op¹²⁴. Deze kwamen er hoogstwaarschijnlijk terecht door het itinerante bestaan van kanselier Rolin en andere Bourgondische raadsheren¹²⁵, of in bepaalde specifieke gevallen na de afloop of ter voorbereiding van Frans-Bourgondische onderhandelingen (bv. die te Châlons in 1445, cf. §3.1.2.2), waarbij Dijon een handiger uitvalsbasis bleek dan Rijsel¹²⁶.

Een groot deel van de verordeningen is natuurlijk ook terug te vinden in de archieven van de impetranten en beneficiarissen van die verordeningen — de wetgeving onder Filips de Goede blijft immers essentieel voortkomen uit supplieken en rekestes¹²⁷. Voor de meeste steden zijn de hertogelijke verordeningen relatief gemakkelijk op te sporen aan de hand van chronologische charterlijsten of (al dan niet contemporaine) cartularia. Toch wijzen *deperdita* aangehaald in stadsrekeningen erop dat het gevaarlijk is om te veronderstellen dat een relatief rijke stedelijke oorkondenschat ook een *compleet* overzicht geeft van de wetgevende initiatieven van de hertog ten opzichte van die stad. Abdijen en andere religieuze instellingen gaven soms meer problemen, vaak alleen al door de enorme omvang van hun archieven (cf. de Gentse St.-Baafsabdij en haar rechtsopvolgers, met een inventaris in acht delen)¹²⁸. Archieven van heerlijkheden en adellijke families lijden dan vaak weer onder een soms nog gebrekkige inventarisatie, denken we bijvoorbeeld aan het nochtans erg rijke bestand de Merode-Westerlo, in bewaring gegeven bij het Algemeen Rijksarchief¹²⁹.

---

¹²³ Zie ADN, B17.625 t.e.m. B17.702.

¹²⁴ Net zoals dit het geval was voor de uitgave van de verordeningen van Jan zonder Vrees, cf. J.-M. CAUCHIES, 'L'intérêt des Archives et de la Bibliothèque de Dijon', pp. 33-35.

¹²⁵ Waarbij die documenten ofwel door de kanselier werden meegenomen op zijn verplaatsingen ofwel door de Vlaamse administratie aan hem werden opgestuurd ter advies, zie hierover de bemerkingen van M. BOONE, 'Le rêve de l'État-ville', pp. 375-376. Concreet gaat het ondermeer om verschillende memoranda en minuten van verordeningen opgesteld naar aanleiding van het conflict tussen Gent en Brugge uit 1430, cf. nr. 379 en nrs. LXXXIII-LXXXIX. We bespreken dit conflict hieronder nog, in §3.2.2.1.

¹²⁶ Zie bv. nrs. CCXXV, CCXXVIII, CCXXX, CCXXXVII-CCXXXVIII en CCXLII.

¹²⁷ Cf. J. BRAEKEVELT & J. DUMOLYN, 'Diplomatique et discours politique', pp. 330-331.

¹²⁸ Cf. M. GYSSELING & M. CARNIER *Inventaris van het archief van Sint-Baafs*, 8 d., 1997-2004. Hoewel deze inventaris erg uitgebreid is heeft hij daarmee ook zijn beperkingen: hertogelijke akten of verordeningen kunnen in bijna alle subreeksen teruggevonden worden (zie ons bronnenoverzicht), terwijl een index niet voorhanden is. Voor een appreciatie van deze inventaris en van de inventarisatie en geschiedenis van dit bestand, zie het artikel van M. CARNIER, 'Voorstelling van de inventaris', pp. 5-8.

¹²⁹ Een inventarisatie van dit bestand wordt momenteel ondernemen door de heer Baudouin d'Hoore, archivaris bij het Algemeen Rijksarchief, die zo vriendelijk was ons op een aantal relevante documenten te wijzen die reeds naar boven waren komen drijven.

De verspreiding en versnippering van de archieven en bestanden waarin de hertogelijke verordeningen kunnen teruggevonden worden, heeft echter ook zijn voordeel. Indien niet elk opgevraagd of geconsulteerd archiefnummer of bestand een eigenlijke verordening van Filips de Goede bleek te bevatten, vonden we wel vaak briefwisseling, adviezen, rekesten of memoranda terug die met het wetgevend proces in verband kunnen worden gebracht of getuigen van de pogingen van de grafelijke onderdanen om een verordening of octrooi te impetreren. Deze verspreide documenten hebben we verzameld in een secundair corpus, nl. onze Bijlage III, dat 715 uitgegeven documenten bevat. De doorgenomen hertogelijke en stedelijke rekeningen werden, naast het opsporen van deperdita, ook nog doorheen onze studie aangewend om, waar mogelijk, het deliberatie-, redactie- of uitvoeringsproces van specifieke verordeningen verder te belichten.

Onze documentatie wordt nog vervolledigd met de voor het graafschap relevante of aan Vlaamse beneficiarissen verleende verordeningen uitgevaardigd in naam van de Franse koningen (Karel VI, Hendrik VI, Karel VII en Lodewijk XI). Deze verordeningen, die onze Bijlage II vormen, hebben we ook nog aangevuld met een aantal koninklijke dagvaardingen of *lettres de justice* die weliswaar niet als wetgevende documenten kunnen worden beschouwd maar wel relevant bleken voor de Frans-Bourgondisch-Vlaamse relaties¹³⁰. Ook de zogenaamde sententie van Rijsel uit 1452, uitgesproken door de commissarissen die door Karel VII waren aangesteld ter bemiddeling in het conflict tussen Filips de Goede en Gent, werd in dit corpus opgenomen¹³¹. We komen nog uitgebreid op deze documenten terug in §3.1.3.1.

Bijlage IV tenslotte staat deels los van de opzet van dit proefschrift. Deze bijlage neemt integraal de uitgave over die we recent verzorgden van de documenten aangaande de oprichting, ca. 1444-1472, van de heerlijkheid en stad van Middelburg-in-Vlaanderen door de Bourgondische hofambtenaar Pieter Bladelin¹³². Dit project van Bladelin werd slechts mogelijk gemaakt dankzij verschillende privileges en verordeningen van Filips de Goede en Karel de Stoute, privileges die overigens sterk gecontesteerd zouden worden door de hertogelijke administratie en de Rekenkamer in het bijzonder. Een aantal van deze documenten zou dus sowieso hun plaats terug hebben gevonden in Bijlagen I & III. We hebben ervoor gekozen om dit dossier integraal te behouden, weliswaar met kruisverwijzingen in Bijlage I naar de relevante hertogelijke verordeningen. Dit hebben we deels gedaan om de interne samenhang van dit dossier, dat als een exemplarische casus voor de reikwijdte van de hertogelijke wetgeving kan dienen, te bewaren. Een andere

---

¹³⁰ Zie bv. nrs. vii, x en xi.

¹³¹ Zie voor meer informatie over dit vonnis de eerdere kritische uitgave en het commentaar van M. BOONE, 'Diplomatie et violence d'État', pp. 1-54.

¹³² J. BRAEKEVELT, *Pieter Bladelin, de Rijselse Rekenkamer en de stichting van Middelburg-in-Vlaanderen (ca. 1444-1472): de ambities van een opgeklommen hofambtenaar versus de bescherming van het vorstelijke domein* [Koninklijke Commissie voor Geschiedenis, reekss in 8°], Brussel, 2012.

motivatie was echter dat deze bijlage een afgewerkte uitgave presenteert, met een zo uitgebreid mogelijk kritisch apparaat en de oplijsting, in de mate van het mogelijke, van alle bewaarde varianten en afschriften van de hertogelijke verordeningen. Bijlages I-III daarentegen zijn in de eerste plaats werkdocumenten. We hebben ervoor geopteerd om steeds eerste van elke verordening of relevant document een bruikbare transcriptie op te stellen voor verder onderzoek en verwerking, waarbij het systematisch aanduiden van afschriften, precieze bewaringscontext e.d. wat op de achtergrond is verdwenen.

Voor een uiteindelijke uitgave kan dit nog steeds aangepast en aangevuld worden, en dit zal ook moeten gebeuren, net zoals een grondige collationering van alle verordeningen. Momenteel hopen we echter dat de lezer het ons zal vergeven dat we ervoor gekozen hebben een volledigheid in de breedte (d.i. het aantal verordeningen) na te streven, veeleer dan een volledigheid in de diepte (aangeven van alle afschriften, tradities, uitgebreide formele beschrijvingen etc.). Sowieso zal het voor bepaalde verordeningen, zoals ook BLOCKMANS in 1967 al aanstipte, wellicht onmogelijk zijn om tot een exhaustieve lijst van alle afschriften en tradities te komen¹³³.

Onze keuze hierin werd ook mee ingegeven door de methode en aanpak die we bij dit proefschrift gehanteerd hebben. Zoals we hierboven in §1.1 hebben aangegeven, lag het niet zozeer in onze bedoeling een thematisch overzicht van de wetgevende activiteit van Filips de Goede te bieden, als wel na te gaan hoe de hertogelijke wetgeving concreet uiting gaf aan Filips verondersteld wetgevend prerogatief en die wetgeving gekaderd kan worden in het Bourgondische soevereiniteitsstreven. Daarbij was de mogelijkheid om de verordeningen en hun aanverwante documenten (adviezen, rekestes) snel te kunnen doorzoeken op bepaalde lemma's of uitdrukkingen cruciaal, wat bijvoorbeeld niet mogelijk zou zijn geweest hadden we enkel een regestenlijst opgesteld. De teksten in Bijlage I hebben we daartoe ook nog verder ingevoerd in het woordstatistisch programma Hyperbase¹³⁴, dat toeliet bepaalde concordanties tussen twee lemma's of varianten van een en hetzelfde werkwoord te traceren en de distributie ervan doorheen het corpus na te gaan. Samen met Jan DUMOLYN hebben we dit programma reeds in een aparte bijdrage gebruikt voor een doorgedreven discoursanalyse van de hertogelijke verordeningen¹³⁵; hier hebben we Hyperbase voornamelijk aangewend om ons op het spoor te brengen van bepaalde trends of uitdrukkingen, die we dan verder in verband konden brengen met het meer feitelijke en door de specifieke politieke context bepaalde historische verloop.

---

¹³³ Cf. W. BLOCKMANS, 'Bonenfant (Paul), Bartier (John) et Van Nieuwenhuysen (Andrée). Ordonnances', p. 935.

¹³⁴ É. BRUNET, *Hyperbase. Logiciel documentaire et statistique pour la création et l'exploitation de bases hypertextuelles - manuel de référence*, s.l., CNRS, 2006.

¹³⁵ Zie J. BRAEKEVELT & J. DUMOLYN, 'Diplomatique et discours politique', pp. 323-356.

In het volgende hoofdstuk zullen we dit al ondermeer in de praktijk brengen bij de bespreking van een aantal specifieke kanselarijformules, zoals de *plenitudo potestatis* of het invoeren van het vorstelijke *plaisir* (cf. §2.3).

2 De wetgevende prerogatieven van de Vlaamse graaf

nous, comme conte de Flandres, avons auctorité de remettre et pardonner les crimes, excès et deffaultes commises en icellui nostre pais de Flandres, pareillement faire forgier monnoies et aussi donner previleges, qui sont drois de seigneurie et de haulteur supreme et absolute, consistans en voullenté de prince¹

In dit hoofdstuk gaan we in op de wetgevende prerogatieven die aan de Vlaamse graven, en dus ook aan Filips de Goede, kunnen worden toegeschreven. Eerst zullen we daarbij kijken hoe deze wetgevende bevoegdheid in de contemporaine of bijna contemporaine juridische doctrine verwoord werd (§2.1). Vervolgens gaan we in op de moeilijkheden die zich vaak stellen bij het aflijnen van een wetgevende dan wel een rechtsprekende bevoegdheid van de vorst, en hoe het klassieke beeld van de *rex iudex* toch ook al deels wordt aangevuld met het beeld van de vorst als een wetgever (§2.2). Tenslotte gaan we in op de wetgevende praktijk en hoe de prerogatieven van Filips op dit vlak in de grafelijke verordeningen zelf, via specifieke kanselarijformules, mee werden onderstreept (§2.3).

---

¹ Cf. het vonnis van de Grote Raad van 19 januari 1458 (nr. 1247) in het geschil tussen de kasselrij Veurne en de abt van St.-Bertijns (op dat moment Guillaume Fillastre, hoofd van de hertogelijke raad, cf. M. PRIETZEL, *Guillaume Fillastre*, p. 93sq.) als heer van Poperinge. Het fragment komt uit het betoog van de abdijs, wellicht was Fillastre er dus de geestelijke auteur van.

2.1 Doctrine en theorie

le conte a, et dez le commencement a eu, la prééminence et autorité de faire toutes ordonnances et constitutions duisans à la chose publique de sadicte conté, et de bailler à icelles force et vertu de loy escripte²

Filips Wielant, raadsheer van keizer Karel V en zelf de zoon van een secretaris van Filips de Goede³, is formeel als hij ca. 1519 in zijn *Antiquités de Flandres*⁴ de voorrechten van de Vlaamse graven oplist⁵: zijn heer, en diens voorgangers, zijn wetgevende vorsten⁶. Waar hij met "ordonnances" of "constitutions" nog enigszins dubbelzinnige begrippen aanwendt, spreekt uit de "loy escript" duidelijk een omschrijving van een meer abstracte 'wetgevende macht', die, de eventuele specifieke verschijningsvormen daargelaten⁷, daarmee in principe gelijkgesteld wordt aan die van de (Romeinse) keizer⁸. Het is trouwens opmerkelijk dat

---

² Cf. J.-J. DE SMET (ed.), *Corpus chronicorum Flandriae*, t. IV, p. 98.

³ Namelijk Jan Wielant, actief hertogelijk secretaris tussen 1430 en 1445 en nadien griffier en raadsheer bij de Raad van Vlaanderen, cf. J. DUMOLYN, *Staatsvorming*, databank, fiche Jan Wielant. De recentste biografische gegevens over Filips Wielant zelf kan men terugvinden bij de inleiding van J. MONBALLYU (ed.), *Corte instructie*, pp. 7-20.

⁴ Wielant redigeerde dit werk in zijn definitieve vorm tussen de jaren 1512-1519, hoewel een eerste aanzet reeds uit de jaren 1498-1500 dateerde, zie J. MONBALLYU, 'Een autograaf van Phelips Wielant', p. 167.

⁵ Ter vergelijking: in koninklijke Frankrijk floreerden dergelijke lijsten met regalia al vanaf het midden van de veertiende eeuw (cf. J. KRYNEN, *L'empire du roi*, pp. 404-407), hoewel de eerste uitgaven uit de regering van Frans I min of meer contemporain zijn met de redactie van Wielants werk (cf. A. JOUANNA, *La France du XVIe siècle*, pp. 165-167). Erg nauw verbonden met deze regalia zijn de zogenaamde *cas royaux*, waarvan de kennisname of het beschikkingsrecht in principe enkel de koning mocht toekomen, cf. het standaardwerk van E. PERROT, *Les Cas Royaux*, met een overzichtlijst op pp. 330-331, waar bijvoorbeeld ook privileges bij vermeld staan.

⁶ We moeten hier dus duidelijk de visie van L. VAN HIJUM verwerpen, volgens wie Wielant stelde dat de Vlaamse graven vroeger geen mogelijkheid bezaten het bestaande recht/de wetten van het graafschap te veranderen. Zij baseert zich hiervoor immers op een foutieve lezing van "*les loyx de Flandre estoient perpétuelz*" (cf. J.-J. DE SMET (ed.), *Corpus chronicorum Flandriae*, t. IV, p. 105), waarmee niet naar de juridische wetten maar enkel en alleen naar de stadsmagistraten wordt verwezen, cf. *Grenzen aan macht*, p. 105, n. 25.

⁷ Zie ook Bodin die het abstracte begrip van de wet ("loy") duidelijk onderscheidt van de meer dagdagelijkse omschrijving van wetten als zijnde o.m. "edicts": "*on abuse des mots, quand on appelle loy edict. mais en quelque sorte que ce soit, il n'y a que les princes souuerains qui puissent donner loy à tous les suiets*", cf. J. BODIN, *Les six livres*, p. 279. Vergelijk dit met de stelling van Wielant in zijn *Practijcke Civile*: "*In Vlaenderen de Grave maect keuren, statuten ende ordonnantien met voller jurisdiction, also wel om de generaliteyt van den Lande, als om de particuliere steden ende casselrijen, de welke de ondersaten gehouden zijn te obedieren*", cf. P. WIELANT, *Practijcke Civile*, p. 24. (cap. XXVII, §2).

⁸ Wielant stelt in zijn *Practijcke Civile* duidelijk onder het "*Weerlijck geschreven recht*" in principe enkel het "*civile Rechte vander Romeynen*" te verstaan; lokale en stedelijke "*keuren, statuten, ordonnantien*" zijn dat uitdrukkelijk

Wielant in zijn opsomming van de voorrechten van de graven de wetgeving bijzonder hoog in zijn lijst plaatst⁹. Slechts drie andere gaan het grafelijke wetgevend prerogatief vooraf. Ten eerste de opname van de *Dei gratia*-formule in hun *intitulatio* – als uitdrukking van soevereiniteit een belangrijke voorwaarde voor de wetgevende activiteit¹⁰, vervolgens de vererving van het graafschap op vrouwen – begrijpelijk gezien de positie van de Habsburgse dynastie ten tijde van Wielants schrijven¹¹, en tenslotte het bestaan van een aantal aloude, soevereine ("souverains") ambten¹² – waaronder erg betekenisvol ook dat van kanselier¹³. In Wielants opsomming volgen op de wetgevende bevoegdheid vervolgens ook nog de mogelijkheid tot het verlenen van remissies en het laten "*expédier par son chancelier et chancellerie de Flandre*" van alle daartoe behorende justitiële mandementen, alsook het

---

niet: "*al mogen eenige van dien geschreven wesen, en zijn nochtans daeromme niet geheeten geschreven Rechten*", cf. P. WIELANT, *Practijke Civile*, pp. 23-24 (cap. XXVI, §16-18). De grafelijke verordeningen kent hij in zijn *Antiquités* dus een speciale positie toe: weliswaar niet behorend tot het klassieke geschreven recht (het *Corpus Iuris Civilis*), benadert het dit wel in waarde. Een vijftiende-eeuws rekest van de Staten van Henegouwen gericht aan Karel de Stoute deelde het recht eveneens in naar deze categorieën, nl. "*chartre et loy escripte*" naast gewoonterecht en geschreven recht (geciteerd door J.-M. CAUCHIES, 'La terminologie', p. 402, n. 1). Henry Bracton erkende overigens al in de dertiende eeuw met dezelfde argumenten de verordeningen van de Engelse koning evenzeer als zijnde wetten (hoewel ze strikt gezien inderdaad geen Romeinsrechtelijk 'geschreven recht' vormden), cf. B. TIERNEY, 'Bracton on government', pp. 296-297.

⁹ Iets wat voor het veertiende- en vijftiende-eeuwse Frankrijk bijvoorbeeld nog niet noodzakelijk het geval was, cf. S. PETIT-RENAUD, «*Faire Loy*», p. 35.

¹⁰ Zie algemeen voor het Franse gebruik van de formule J. DABBS, *Dei gratia in royal titles*, pp. 71-87. Voor het gebruik ervan in de *intitulatio* van de Vlaamse graven, al vanaf het midden van de 9de eeuw, zie het artikel van M. MAILLARD-LUYPAERT, 'Pouvoir et territoire', pp. 813-814; dit werd ook al eerder in lijn gebracht met hun soevereiniteitsaanpakken, cf. W. MOHR, *Die Entwicklung*, pp. 29-31 en J. BUNTINX, 'De instellingen van de vorstendommen', p. 136. De laat elfde-eeuwse inpassing van de formule in de *intitulatio* van de Normandische hertogen werd door E. KANTOROWICZ eveneens verbonden met het opeisen door die dynastie van andere juridische prerogatieven en regalia, cf. *Laudes Regiae*, pp. 169-170.

¹¹ Het prerogatief aangaande de vererving van het graafschap op vrouwen komt bijvoorbeeld ook kort terug in het bekende verweerschrift van Jean d'Auffay tegen de aanspraken van Lodewijk XI op de erfenis van Karel de Stoute, cf. G.G. LEIBNIZ, *Mantissa*, p. 23. Jean d'Auffay en Wielant waren trouwens directe collega's van elkaar geweest, eerst als advocaat en rekestmeester bij het Parlement van Mechelen en nadien als raadsheren bij de Raad van Vlaanderen tijdens de eerste Vlaamse regentschapsraad, vanaf 1483, cf. F. HENNEBERT, 'Auffay, (Jean d')', col. 343 en J. MONBALLYU (ed.), *Corte Instructie*, p. 14.

¹² Dergelijke ambten (connétable, maarschalken, kanselier) werden ook soms opgenomen in de lijsten met de Franse *cas royaux*, en vonden zo ook hun weg terug in de *Somme rural*, cf. R. FEENSTRA, 'La source du titre des droits royaux', pp. 237-238, n. 7.

¹³ "*le conte a, et dez le commencement a eu, en sa maison telz quatre officiers souverains nommez ministeriales domus, qu'anciennement le roy par excellence avoit en son hostel, est assçavoir chancelier, connestable, chambrier et pincerne*", cf. J.-J. DE SMET (ed.), *Corpus chronicorum Flandriae*, t. IV, p. 97. Over het ontstaan van het kanseliersambt, verbonden met de functie van proost van het St.-Donaaskapittel vanaf 1089 maar voornamelijk verder ontwikkeld in de twaalfde eeuw, zie het artikel van A. VERHULST & T. de HEMPTINNE, 'Le chancelier de Flandre', pp. 267-311.

verlenen van privileges¹⁴. Dit laatste prerogatief wordt los van de wetgeving aangehaald, gezien privileges als "*gratien (...) contrarie den gemeenen rechten*" werden beschouwd¹⁵: het gaat dus veeleer om een erkenning van de grafelijke macht om bestaande wetten naast zich neer te kunnen leggen¹⁶. Ook Wielants tijdgenoot en directe collega bij de Raad van Vlaanderen Jacob de Blaesere¹⁷ is expliciet wanneer hij in het tweede deel van zijn verdediging van de grafelijke soevereiniteit tegen de aanspraken van de Franse Kroon de rechten van de Vlaamse graven opsomt¹⁸. Het verlenen van privileges komt van oudsher de graaf toe vanuit zijn (absolute) macht¹⁹.

---

¹⁴ Merken we op dat het kanseliersambt, het bestaan van een kanselarij of zelfs maar de expeditie van akten bezegeld aan groene was (vormelijke privileges dus) in 1480 door de administratie van Lodewijk XI als soevereine rechten werden beschouwd en verklaard in een proces tegen de ambtenaren van Jean II, hertog van Bourbon, cf. O. MATTÉONI, '« Couronne en forme sphérique », pp. 171-173. Mogelijk wou Wielant met de prominente plaats van deze prerogatieven in zijn lijst dan ook eventuele Franse bezwaren pareren, gezien in het proces met Bourbon de koninklijke raadgevers (foutievelijk!) hadden beweerd dat "*combien que la maison de Bourgogne avoit autrefois usé et entrepris grant auctorité, touteffois ne vould entreprendre ceste forme de sceller [en cire verd] et scelloit en cire rouge*", cf. Id., art. cit, loc. cit.

¹⁵ P. WIELANT, *Practijke Civile*, p. 26 (cap. XXVII, §1). De identificatie van dit prerogatief blijkt reeds van bij de aanvang van de Bourgondische periode (en wellicht al vroeger) te dateren: alle Vlaamse privileges met "eeuwigheidswaarde" verleend tijdens de regering van Filips de Stoute werden mee uitgevaardigd of nadien bevestigd door gravin Margaretha van Male – m.a.w. enkel zij als erfopvolgster bezat het feitelijke recht tot de verlening, cf. A. VAN NIEUWENHUYSEN, 'Les ordonnances', pp. 87-88.

¹⁶ Een privilege is dus niet enkel, naar de klassieke etymologische interpretatie van het woord, een "private" wet, maar derogeert vooral ook aan het gemene recht en verklaart aldus de uitvaardigende vorst "boven de wet" en soeverein, cf. A. BOUREAU, 'L'Immaculée Conception de la souveraineté', pp. 741-749.

¹⁷ Jacob de Blaesere, afkomstig uit een Brugse familie die een aantal functies in de wet vervulde, werd in 1509, na een eigen carrière als Brugs pensionaris, raadsheer bij de Raad van Vlaanderen, waar hij vanaf de late jaren 1520 tot zijn dood in 1534 zelfs bij momenten als vice-president zou optreden. Hij was een geschoold jurist. Zie de biografische notitie van H. CLAESSENS, 'Blaesere (Blazere, Blasius), Jacob de', col. 62-66.

¹⁸ Het gaat om de zogenaamde "*Defensio illustrissimi Flandrie comitis adversus parlamentarios regis Francorum*", werk dat de Blaesere rond 1527 redigeerde in de context van de Frans-Habsburgse conflicten en de diverse vredesonderhandelingen uit het begin van de 16de-eeuwthesis betreffende de soevereiniteit van het graafschap Vlaanderen. Het eerste deel van dit over twee volumes gespreide werk, dat zich specifiek inlaat met de vraag in welke mate het ressort van het Parlement van Parijs zich over Vlaanderen uitstrekt(e), wordt uitgebreid besproken in de licentiaatsverhandeling van H. CLAESSENS, *Het strijdschrift van Jacob de Blaesere*, passim. Wij gebruiken hier voornamelijk het tweede deel van de Blaeseres werk, dat een meer algemene olijsting biedt van de veronderstelde prerogatieven van de Vlaamse graven (cf. Universiteitsbibliotheek Gent, ms. 3791, v. II).

¹⁹ Cf. J. DE BLAESERE, *Defensio illustrissimi Flandrie comitis* (Universiteitsbibliotheek Gent, ms. 3791), v. II, § Privilegiis, fol. 16v° sq.: "*An autem ipse comes ea [nl. privileges] concedere potest certum est (...), neque mirum in nostro comite qui, quo ad hoc jus privilegiandi, integram superioritatem ab evo prescripsit, actus autem privilegiandi est supreme potestatis*". Vergelijk dit met de erg gelijkaardige verwoording door Fillastre geciteerd bij de aanvang van dit hoofdstuk.

Wielants en de Blaeseres expliciete verwoordingen van de grafelijke wetgevende mogelijkheden vormen echter een relatieve uitzondering²⁰, én werden bovenal geschreven in een specifieke context die reeds sterk verschilt met die van de regering van Filips de Goede. Hoewel Wielant een getroebleerde relatie had gekend met Maximiliaan van Oostenrijk²¹, schreef hij zijn *Receuil des Antiquités* op het einde van zijn leven ter verdediging en promotie van de rechten van de jonge Karel V tegen de hernieuwde aanspraken van de Franse koning op diens Vlaamse erfenis²². Net zoals Jean d'Auffay²³ een viertal decennia eerder gebruikt én creëert Wielant in de eerste plaats een verleden om het heden te dienen²⁴. Bij de Blaesere is dit utilitair en argumentatief karakter zo mogelijk nog meer geprononceerd: zijn werk heet niet voor niets de *Defensio illustrissimi Flandrie comitis*. Het is dus aangewezen meer contemporaine uitspraken en opinies over de wetgevende bevoegdheid van de Vlaamse graven op het spoor te komen. Bij zijn peiling naar de

---

²⁰ Een gelijkaardig gestructureerd overzicht van de prerogatieven van de Vlaamse graven komt naar ons weten niet eerder voor; met als enige uitzondering een document daterend van rond 1324, dat eigenlijk in de eerste plaats diende voor de schatting en oplijsting van de (grafelijke) rechten die aan Robrecht van Cassel zouden worden verleend voor diens apanage. Daartussen vinden we, naast meer feodaal getinte rechte, ook al het prerogatief "*de donner franchises et privilèges as villes et as pays*" terug, net als de mogelijkheid accijnsoctrooien of licenties aan Lombarden te verlenen, cf. M. THOMAS, 'Le pouvoir du comte', pp. 225-226.

²¹ Met twee relatief langdurige periodes van opsluiting ten gevolge van zijn participatie in de Vlaamse regentschapsraden, cf. J. BUNTINX, 'Wielant, Filips', col. 1011-1012.

²² Wielant nam deel aan onderhandelingen met de Franse kroon in 1505 en 1513, dus volop tijdens de redactie van het *Receuil*, cf. J. MONBALLYU (ed.), *Corte instructie*, p. 18, n. 76.

²³ Zie voor de historische context van het ontstaan van d'Auffays verdediging van de rechten van Maria van Bourgondië en zijn gebruik daarbij van zowel archivalische als literaire documenten het artikel van K. DALY, 'Jean d'Auffay', pp. 603-618. Voor een ontleding van Wielants rol en positie in de creatie van een Bourgondisch-Habsburgse identiteit (en soevereiniteit), zie L. M. VAN HIJUM, *Grenzen aan macht*, pp. 99-116. Het creatief aanwenden van diplomatische bronnen, kronieken e.d. in een historiserend betoog ter ondersteuning van contemporaine dynastieke pretenties was trouwens een internationaal gegeven, zoals het artikel van M. JONES, 'Memory, invention and the Breton state', pp. 275-296 voor het Bretagne van de 15de eeuw aangeeft. Ook voor wat de regering van Filips de Goede zelf betrof wees Y. LACAZE er al op dat de bestelling of herwerking van verschillende kronieken met de geschiedenis van de diverse Bourgondische landsheerlijkheden paste in een politiek die de hertogelijke onafhankelijkheid t.o.v. Frankrijk in de verf diende te zetten, cf. 'Le rôle des traditions', pp. 331-342.

²⁴ Zoals W. PREVENIER dit kon aantonen voor Wielants stelling dat het Brugse Vrije door Filips de Stoute formeel als Vierde Lid van Vlaanderen werd gecreëerd om de adel een grotere invloed in het college van de Leden te geven, cf. 'Réalité et histoire', pp. 7-11: dat het Vrije doorheen de veertiende eeuw veeleer geleidelijk aan het Ledencollege had weten te vervoegen, een situatie die door Filips de Stoute slechts bestendig werd, negeerde Wielant. Het was hem immers zaak de belangen van het Vrije en de Bourgondisch-Habsburgse staat te verdedigen tegen de pretenties en ambities van voornamelijk Brugge, dat in 1477 de verwijdering van het Vrije uit het Ledencollege hadden weten te verkrijgen van Maria van Bourgondië. Door de officiële creatie van het Vierde Lid een goede honderd jaar terug in het verleden te projecteren (Wielant schreef zijn werken in de eerste decennia van de 16de-eeuw), gaf hij het statuut van het Vrije als Vierde Lid een cachet en autoriteit mee die feitelijk niet bestond of bestaan had.

vermelding of bespreking van de wetgevende bevoegdheid van vorsten in de doctrinaire werken van enkele laatmiddeleeuwse auteurs uit de Lage Landen, stelde CAUCHIES echter al vast dat de oogst vaak maar mager uitvalt²⁵. Veel auteurs, zoals bijvoorbeeld ook nog de vijftiende-eeuwse Willem van der Tanerijen, beperken zich tot een theoretische omschrijving en definitie van het geschreven recht, dat veelal wordt vereenzelvigd met de wetten van de abstracte, Romeinsrechtelijke *princeps*²⁶. Deze tendens is overigens ook nog sterk aanwezig in Wielants civiele en criminele praktijken²⁷, en het is eigenlijk maar in zijn *Antiquités* dat de wetgeving uitgebreider en expliciet als een grafelijk prerogatief wordt omschreven. In elk geval blijft de doctrinaire activiteit van de contemporaine 'Nederlandse' juristen eerder bescheiden in vergelijking met koninklijk Frankrijk, waar deze reeds in de veertiende eeuw sterk opbloeide²⁸. De nabijheid van Frankrijk, zowel geografisch als politiek/dynastiek, kan hier misschien een verklaring bieden²⁹. Zoals we verder zullen aantonen zijn er immers voldoende aanwijzingen dat de graaf op wetgevend vlak binnen zijn graafschap als een keizer werd beschouwd, naar analogie met de Franse koning, wat de overname van Franse denkbepelden zou hebben bevoordeeld³⁰. Nochtans bevatten de bibliotheken van bijvoorbeeld Wielant zelf of die van kanselier Hugonet, voor zover dit na te gaan is, geen werken van iemand als Oresme³¹ of exemplaren van *Le songe du vergier* – "*parfaite expression de la doctrine royale*"³² – van waaruit ze Franse reflecties op de vorstelijke

---

²⁵ J.-M. CAUCHIES, 'La législation et les auteurs de la doctrine', pp. 216-217.

²⁶ J.-M. CAUCHIES, art. cit, p. 219.

²⁷ Zie bijvoorbeeld Wielants definitie van het geschreven recht in diens *Practijke Civile* (cf. noot 8 hierboven) die erg dicht aanleunt bij van der Tanerijens 'klassieke' omschrijving als "*die eedele constitucien van den loyen ende rechten geordineert ende gemaict bij den keysers, bij den heiligen consilien (...) raide der senatoren, ende (...) bij onsen heiligen vaders die pausen, (...) ende die keyserlijcke rechten zijn geheeten ius civile*", cf. W. VAN DER TANERIJEN, *Boec van der loopender practijken*, d. I, cap. I, §15.

²⁸ Zie ondermeer de studies van J. KRYNEN, *L'empire du roi*, specifiek pp. 110-166, A. RIGAUDIÈRE, *Penser et construire l'État*, pp. 253-284 en S. PETIT-RENAUD, «*Faire Loy*», pp. 31-34. Dit kan recenter nog aangevuld worden met het werk van O. BERTRAND, *Du vocabulaire religieux à la théorie politique*, passim, dat specifiek ingaat op de belangrijke doctrinaire vernieuwingen die tijdens de regering van Karel V (en onder diens impuls) tot stand kwamen. Als concreet voorbeeld voor de Franse 'voorsprong' kan er bijvoorbeeld op gewezen worden dat Wielants uitspraak waarmee we dit hoofdstukonderdeel begonnen (nl. "*le conte a (...) la prééminence et autorité de faire toutes ordonnances et constitutions (...) et de bailler à icelles force et vertu de loy escripte*"), reeds in de veertiende eeuw terug te vinden is in de *Somme Rural*, waar van de koning gesteld en volledig geaccepteerd wordt dat hij "*en son royaume peut faire ordonnances qui tiennent et vaillent loy, ordonner et constituer toute constitution*", cf. J. BOUTEILLER, *La somme rural*, p. 646.

²⁹ Cf. M. BOONE, 'Destroying and Reconstructing the City', p. 13.

³⁰ Over het belang van de equivalentie rex/imperator voor de ontwikkeling van een Franse legislatieve doctrinaire activiteit, zie S. PETIT-RENAUD, «*Faire Loy*», pp. 23-31.

³¹ Cf. S. BABBITT, *Oresme's Livre de Politiques*, pp. 33-68.

³² Cf. S. PETIT-RENAUD, 'Le roi, les légistes et le parlement', p. 2.

wetgevende activiteit hadden kunnen aanpassen voor Bourgondisch gebruik³³. Beide werken circuleerden weliswaar binnen de Bourgondische hofkringen³⁴, maar lijken dus niet tot een directe navolging of verdere doctrinaire uitwerking te hebben geleid³⁵. De ruime aanwezigheid van banden van het Corpus Iuris Civilis/Canonici op de boekenplanken van Wielant en Hugonet of hun bezit van een aantal van de bekende glossen, zoals die van Baldus of Bartolus³⁶, wijst dan ook louter op het bestaan van een met de Franse doctrinairen gedeelde intellectuele achtergrond³⁷ en eenzelfde globaal Romeinsrechtelijk referentiekader³⁸. Reeds in de vroege veertiende eeuw hadden juristen in de entourage van Lodewijk van Nevers³⁹ hun klassieke opleiding en achtergrond trouwens al in een 'absolutistische' legislatieve praktijk omgezet met de redactie van de zogenaamde kwade privileges van 1330, zonder zich daarbij hoegenaamd tot enige redactie van doctrinaire werken verplicht te voelen⁴⁰.

---

³³ Cf. W. PARAVICINI & A. PARAVICINI, 'L'arsenal intellectuel d'un homme de pouvoir', p. 167.

³⁴ Voor Oresme, zie A. VANDERJAGT, *Qui sa vertu anoblist*, p. 59, n. 39, die weliswaar de ideeën van Oresme in het discours van de Bourgondische muntordonnanties ziet doorschemeren. Voor *Le songe du vergier*, zie G. DOUTREPONT, *La littérature française à la cour des ducs*, p. 298.

³⁵ Gelijke vaststellingen treft men eveneens aan bij J.-M. CAUCHIES, 'La législation et les auteurs de la doctrine', p. 217.

³⁶ Voor een overzicht van 23 'rechtsgelerde' titels in de bibliotheek van Hugonet, zie W. PARAVICINI & A. PARAVICINI, art. cit., p. 163. Voor Wielant, zie D. VAN DEN AUWEELE, G. TOURNOY & J. MONBALLYU, 'De bibliotheek van mr Filips Wielant', pp. 150-151.

³⁷ Soms ging het zelf om een gedeelde institutionele achtergrond: o.m. de Bourgondische kanseliers Jean Canard als Nicolas Rolin hadden een voorafgaande carrière bij het Parlement van Parijs achter de rug, cf. M. BOONE, 'Kanselier van Vlaanderen', p. 218. Over de rol van het Parlement in de omschrijving (en deels ook inperking) van het Franse koninklijk wetgevend prerogatief, zie S. PETIT RENAUD, art. cit., pp. 1-37 en Id., «*Faire Loy*», pp. 205-208 en 383-393.

³⁸ Zo besluit G. VAN DIEVOET zijn artikel over de invloeden van de *Somme rural* op het werk van Willem van der Tanerijen met de algemene bemerking dat "*Evenals Boutillier, heeft van der Tanerijen veel overgenomen uit de Justiniaanse wetboeken*", cf. 'De invloed van de *'Somme rural'*', p. 83. C. VAN HOOREBEECK stelde trouwens een tendens vast bij verschillende vijftiende-eeuwse Bourgondische functionarissen om zich veelal direct te beroepen op uitgepuurde Latijnse manuscripten en drukken, veelal dan op afgeleide volkstalige werken, cf. haar artikel 'La Ville, le Prince et leurs officiers', pp. 62-63. Ook A. VANDERJAGT kwam tot gelijkaardige conclusies en vond voornamelijk 'klassieke' bronnen terug bij zijn opsporen van het werkmateriaal dat bv. iemand als Guillaume Hugonet aanwendde voor het schrijven van zijn redes en betogen, cf. 'Classical learning and the building of power', pp. 267-277.

³⁹ Voor een overzicht van het stijgend aantal professionele juristen in dienst van de Vlaamse graven gedurende de veertiende eeuw, zie J. GILISSEN, 'Les légistes en Flandre', p. 137-176.

⁴⁰ Cf. R. VAN CAENEGEM, *Geschiedenis van het strafrecht*, p. 7. Eenzelfde pragmatische politiek van een inpassing van het geleerd recht in het vorstelijk optreden komt ook voor in het Frankrijk van de vroege veertiende eeuw. Net zoals bij de 'kwade' privileges verkreeg de toepassing van het Romeins Recht er overigens vaak een negatieve bijklank, soms zelfs tot in de historiografie toe (bv. bij MICHELET). Zie een bespreking hiervan in het artikel van J. KRYNEN, 'Droit Romain et État monarchique', pp. 13-23.

Deze ietwat magere vergelijking met Frankrijk betekent evenwel nog niet dat er vóór Wielant – die, herinneren we eraan, in een feodaal-politieke context schrijft die al gevoelig verschilt van die ten tijde van Filips de Goede – geen (impliciete) verwijzingen naar de wetgevende macht van de Vlaamse graaf kunnen worden teruggevonden. DUMOLYN wees al op het bestaan van een brede, gedeelde staatsideologie bij wat hij "organische intellectuelen" van de Bourgondische staat noemde, zoals rekenmeesters, raadslieden bij de Raad van Vlaanderen of hertogelijke procureurs⁴¹. Tot deze organische intellectuelen mogen we ongetwijfeld ook de vroeg vijftiende-eeuwse raadsheer/baljuw/leenman Jan van den Berghe rekenen⁴². CAUCHIES heeft weliswaar gelijk dat deze zich in zijn de *Juredictien van Vlaendren* eerder op de vlakte houdt ten aanzien van de wetgevende mogelijkheden van de graaf als hij enkel algemeen stelt dat "*de prinche van den lande (...) alle dinc vermach*" en dat "*inde moghentede van den prinche ende inde hoghen zo en behoort niement te studeerne of te prudeerne*"⁴³, als ware het een *nefandum*, een categorie of begrip dat men zelfs niet mag be- of vernoemen⁴⁴. Maar als we een aantal hertogelijke verordeningen bekijken blijkt dat de tijdgenoot in deze vage omschrijving wel degelijk een redelijk expliciete verwijzing zag naar de absolute wetgevende prerogatieven van zijn vorst⁴⁵. Dat de wetgevende macht als

---

⁴¹ J. DUMOLYN, 'Organische intellectuelen in het politieke lichaam', pp. 1077-1102, die in deze bijdrage gewaagt van het bestaan van een zogenaamde "*middlebrow ideology*" onder de Bourgondische ambtenaren, die zo theoretische concepten uit een hoger, theoretischer register in hun meer dagdagelijkse praktijk aanwendden en omzetten. Het artikel van M. BOONE, 'Les juristes et la construction de l'État bourguignon', sluit hierbij aan maar wijst er eveneens op dat het (Vlaamse) Bourgondisch ambtenarenapparaat blijvend zowel op het geleerd (Romeins) recht als op plaatselijk gewoonterecht bleef steunen, wat misschien ook te dele een verklaring kan bieden voor het grotendeels ontbreken van een doctrinaire activiteit (die beide elementen met elkaar had moeten weten te verzoenen).

⁴² Voor zijn biografie, zie E. STRUBBE, 'Jean van den Berghe, écrivain et juriste flamand', pp. 174-201.

⁴³ Cf. J.-M. CAUCHIES, 'La législation et les auteurs de la doctrine', p. 218. Voor het citaat uit de *Juredictien*, zie D. BERTEN, 'Un document de vieux droit', p. 15.

⁴⁴ Cf. J. CHIFFOLEAU, 'Dire l'indicible', pp. 289-324. De gelijkstelling van het aanvechten of bediscussiëren van de vorstelijke macht of diens oordeel met een *nefandum* of zelfs een *sacrilegium* heeft overigens een klassieke Romeinsrechtelijke achtergrond (cf. E. KANTOROWICZ, 'Mysteries of State', pp. 69-70), wat meteen ook verklaart waarom we van den Berghes stelling een goede tweehonderd jaar later nog steeds, in een quasi ongewijzigde vorm, kunnen terugvinden in een discours van de Engelse Jacob I: "*It is Atheisme and blasphemie to dispute what God can doe (...). So, it is presumption and high contempt in a subject, to dispute what a King can doe, or say that a King cannot doe this, or that*" (geciteerd en becommentarieerd door F. OAKLEY, 'Jacobean Political Theology', pp. 336-337).

⁴⁵ Cf. de verordening van 31 augustus 1454 (nr. 1160) rond de pacht van de accijns van de *boutehors* te Douai en de mogelijkheid van de hertog om het pachtcontract te annuleren en zo zijn eerdere accijnsoctrooien aan de stad prejudiciëren ("*au regard de la puissance absolue d'icellui seigneur il n'en est point de question et n'y touchent ne veulent touchier lesdiz procureurs*") en die van 27 september 1449 (nr. 950) aangaande de mogelijkheid van de hertog om een baljuw te benoemen tegen de bepalingen van de privileges van het Land van Waas in ("*de la puissance absolue du prince ilz ne vouloient point disputer ne arguer*"). Bij dit laatste twistpunt wist de hertogelijke procureur zich wellicht direct gesterkt door een bepaling uit de Codex dat elke openlijke aanvechting van een

onverwoordbaar of niet omschrijfbaar werd beschouwd betekent nog niet dat hij daarom minder reëel was. Veeleer wijst dit erop dat de mogelijkheid van de graaf tot het uitvaardigen van wetten erg nauw verbonden werd met zijn hoogwaardigheid: zo was ook sodomie een *nefandum* net omdat het zo sterk aanleunde bij de *crimes de lèse-majesté*⁴⁶. Het onnoembare creëerde op zijn beurt ook weer vorstelijke macht: de geruchten van hekserij en tovenarij lieten gedurende de zogenaamde *Vauderie d'Arras* de hertog bijvoorbeeld toe zich van extraordinaire juridische procedures te bedienen en aan het gewone recht te derogeren⁴⁷.

Ook de Bourgondische hofchroniqueurs, weliswaar geen geschoolde juristen maar daarom hoegenaamd niet onvertrouwd met de gerechtelijke praktijken van hun tijd⁴⁸, laten zich bij momenten uit over de wetgevende macht van hun broodheren⁴⁹. Bij de traditionele, conservatieve Chastelain klinkt dit nog enigszins meewarig, wanneer hij de wetgeving een weinig positieve rol toebedeelt binnen de machtsstrijd tussen de vorsten, "*auxquels ce qui est non loy, est loy, et ce qui est non licite à autrui, ce leur est équité volontaire*"⁵⁰. Bij de la Marche

---

vorstelijke benoeming expliciet met majesteitsschennis gelijkstelde: "*Disputari de principali iudicio non oportet: sacrilegii enim instar est dubitare, an is dignus sit, quem elegerit imperator*" (C.9.29.2). Ook voor het Parlement van Parijs treffen we trouwens gelijke uitspraken van partijen aan die expliciet stellen niet over de absolute macht van de Franse koning te willen discussiëren, cf. S. PETIT-RENAUD, «*Faire Loy*», pp. 224-225.

⁴⁶ Cf. M. BOONE, 'State power and illicit sexuality', pp. 138-139.

⁴⁷ Zie enkele voorbeelden daartoe bij F. MERCIER, *La vauderie d'Arras*, p. 371sq. Meer algemene informatie over laatmiddeleeuwse processen gevoerd voor de vorst (of waar deze als de direct geschade of aangevallen persoon werd beschouwd) en diens mogelijkheid om daarbij de gewone rechtsregels te omzeilen vindt men terug bij J. CHIFFOLEAU, 'Le crime de majesté, la politique et l'extraordinaire', pp. 577-622.

⁴⁸ Zo legt de auteur van de *Instruction d'ung jeune prince* zijn spreekbuis in dit werk weliswaar de woorden in de mond dat hij geen "*clerc ne aprins de lettres*" was (cf. C. POTVIN (ed.), *Œuvres de Ghillebert*, p. 350), maar dit staat de ontwikkeling in de "*Instruction*" van politieke opinies hoegenaamd niet in de weg (zie ook C. VAN LEEUWEN, *Denkbeelden van een Vliesridder*, passim). Een recente bijdrage van STERCHI (die de auteur van de *Instruction* overigens met Hugues i.p.v. Ghillebert de Lannoy identificeert) legt trouwens overtuigend het verband tussen dit veeleer literaire werk en een aantal erg concrete Bourgondische beleidsnota's uit de jaren 1437-1439 (uitgegeven door J. KERVYN DE LETTENHOVE, 'Programme d'un gouvernement', pp. 224-250), cf. B. STERCHI, 'Hugues de Lannoy, auteur de l'enseignement', pp. 83-92. Chastelain van zijn kant had een basisopleiding in de Artes achter de rug en trad later bovendien actief op als hertogelijk raadgever en onderhandelaar, bv. nog tijdens de Gentse opstand van 1449-1453, cf. G. SMALL, *George Chastelain*, pp. 33-35 en 60-61. Voor een bespreking van de kijk op of inlassing van het recht in het oeuvre van Philippe de Commines, zie F. MARTIN, 'Jouer le jeu ou se jouer de ses règles', pp. 71-87.

⁴⁹ Weliswaar vaak maar eerder terloops, net zoals ook het staatsbestel en de verschillende Bourgondische instellingen (Grote Raad, hofraad, kanselarij etc.) niet op hele pagina's tekst van de chroniqueurs hoefden te rekenen, cf. J.-M. CAUCHIES, 'Que disent les chroniqueurs', pp. 29-35.

⁵⁰ Cf. J. KERVYN DE LETTENHOVE, *Œuvres*, v. V, p. 438; dit motief komt nog een paar keer terug bij Chastelain, bijvoorbeeld bij diens bespreking van het optreden van Lodewijk XI in het veronderstelde complot van Boudewijn, bastaard van Bourgondië, tegen Karel de Stoute: "*Les princes de notre temps sont corrompus (...) ils se croient supérieurs à toutes les lois*", cf. Id., op. cit., v. I, p. XLV.

klinkt deze hertaling van *Quod principi placuit legis habet vigorem* (D 1.4.1) al heel wat minder negatief en bovendien een stuk concreter, wanneer hij direct na zijn beschrijving van Karel de Stoutes hofstaat onomwonden stelt dat "*n'est pas à entendre que les ordres, les coutumes, et les loix soient par dessus les princes, mais les princes pardessus elles, pour en ordonner à son bon plaisir*"⁵¹.

Wielant zijn beschrijving ent zich dus duidelijk op bestaande vijftiende-eeuwse 'Bourgondische' denkbeelden. Zelfs zijn opname van de wetgeving in een ruimere lijst met grafelijke prerogatieven is wellicht niet zo vernieuwend. Zo werden het gratierecht⁵² en de muntslag al in 1458 door Guillaume Fillastre, het toenmalige kersverse hoofd van de hertogelijke raad⁵³, uitdrukkelijk in hetzelfde rijtje geplaatst als de mogelijkheid tot het verlenen van privileges door de graaf⁵⁴. En wanneer Fillastre in december 1459 tegenover een Franse ambassade het muntrecht van de hertog annex graaf verdedigde⁵⁵, werd daarbij plots ook de hertogelijke possessie van het (Vlaamse) kanseliersambt in de strijd geworpen:

---

⁵¹ Cf. J.-F. MICHAUD & J.-J. POUJOLAT, *Nouvelle collection des Mémoires*, t. III, p. 600.

⁵² Over de (soms ietwat ambigue) pogingen van de Bourgondische hertogen om van het remissierecht een exclusief vorstelijk prerogatief te maken zie M. BOONE, 'Want remitteren is princelijck', pp. 53-59. Voor de gelijklopende toepassing van het gratierecht in Frankrijk als een van de *regalia* (dat bovendien door middel van de remissie van bepaalde misdaden — bv. valsmunterij — andere koninklijke prerogatieven kon bevestigen — i.c. de muntslag), zie C. GAUVARD, 'Grâce et exécution capitale', pp. 275-290.

⁵³ Fillastre was in maart 1457 benoemd tot hoofd van de raad in afwezigheid van Jean Chevrot, die toen samen met Nicolas Rolin officieus plaats had moeten ruimen voor de de Croÿ-clan, cf. M. PRIETZEL, *Guillaume Fillastre*, pp. 197-207 en J. BARTIER, 'Une crise de l'État Bourguignon', pp. 501-503.

⁵⁴ Zie het citaat bij het begin van dit hoofdstuk, zie noot 1. Het betreft een passage uit een vonnis van de Grote Raad in een conflict tussen de abdij van St.-Bertijns (uit hoofde van haar heerlijkheid van Poperinge) en de kasselrij van Veurne. De kwestie behelsde de uitvoering van het hertogelijk privilege van 28 augustus 1431 (cf. nr. 412) en van de interpretatieve verordening daarvan daterend van 19 januari 1433 (cf. nr. 446), die de hoofdvaart van de Poperingse wet (onder voorwaarden) bij de Raad van Vlaanderen had verordend. Het Veurnse kasselrijbestuur had zich hiertegen verzet, waarop de zaak uiteindelijk voor de Grote Raad kwam. Hoewel het formeel de hertog zelf is ("*nous*") die zich de mogelijkheid toekent privileges te verlenen, komt de passage uit het betoog van de gemeenschap van St.-Bertijns, waarvan Fillastre de abt was. We menen dan ook met relatief grote zekerheid te kunnen stellen dat het in werkelijkheid Fillastres stem is die we horen, ook gelet op het bijzonder expliciete en aanmatigende taalgebruik (met referenties aan de absolute hertogelijke macht) dat een andere procureur mogelijk zou hebben geschuwd. Fillastre was overigens een jurist, hij behaalde na eerdere studies in Bologna in 1428 te Parijs de titel van baccalaureus in de Decreten en werd later doctor genoemd, cf. M. PRIETZEL, *Guillaume Fillastre*, pp. 32-34.

⁵⁵ De muntslag komt bij Wielant als een zesde grafelijk prerogatief aan bod, direct na de mogelijkheid tot het verlenen van privileges, cf. J.-J. DE SMET (ed.), *Corpus chronicorum Flandriae*, t. IV, p. 99.

"Il a chancellier et chancellerie et a usé et use, et messeigneurs ses predecesseurs de Bourgoingne et en Flandres, tant en grace que en justice des drois d'icelle, comme le chancellier de France fait par tout le royaume"⁵⁶.

In 1452 wees Gent ten overstaan van de koninklijke bemiddelaars in haar conflict met de hertog eveneens op het vroegere bestaan van een Vlaamse kanselier⁵⁷. De stad zag hem, niet verwonderlijk en in tegenstelling tot Fillastre, weliswaar meer als een soort van "institutionele" rem op een al te vrije grafelijke wetgeving en politiek, namelijk om te *"traiter et conduire en justice les causes d'icelluy pays au bien et profyt des subgiez"*⁵⁸. Gelijke opmerkingen waren overigens ook al in 1427 door de Vier Leden geuit, toen specifiek als reactie op de 'Bourgondische' kanselier Rolin, die ze vervangen wilden zien door de proost van het St.-Donaaskapittel als de rechtmatige Vlaamse kanselier⁵⁹. Op zich is het verschil tussen de identificatie en invulling van het ambt –die past binnen een bredere politieke discussie tussen de hertog en zijn Vlaamse onderdanen over de precieze inpassing van het graafschap binnen de Bourgondische staat – hier niet direct van belang. Ook onder het huis van Dampierre was er immers al een onderscheid gekomen tussen de feitelijke *cancellarius comitis* en de erfachtige kanselier annex proost⁶⁰. Punt is dat het bezitten van een kanselier, en dus van een kanselarij die de (al dan niet wetgevende) beslissingen van de vorst in oorkonden kon gieten⁶¹, als verworven en toegepaste grafelijk rechten werden beschouwd, *"sans en avoir esté corrigié, arguéz ne reprins"*⁶².

---

⁵⁶ M. PRIETZEL (ed.), *Ausgewählte Werke*, p. 140.

⁵⁷ *"selon les droitz anciens et franchises du pays de Flandres, en ycelluy pays souloient estre ung chancellier, ung mareschal et ung boutillier par succession, à la consevation et deffence du pays"*, cf. V. FRIS, *Dagboek van Gent*, d. II, p. 110. Voor de context van dit Gents betoog, zie M. BOONE, 'Diplomatie et violence d'État', specifiek pp. 20-23.

⁵⁸ V. FRIS, *op. cit.*, *loc. cit.*

⁵⁹ Zie J. BARTIER, *Légistes*, pp. 54-55 en 432-440, die ook al de vergelijking met het latere Gentse betoog maakte.

⁶⁰ Cf. T. DE HEMPTINNE, 'De grafelijke kanselarij', pp. 83-84.

⁶¹ Wanneer in 1528 kanselier Mercurino de Gattinara bij Karel V de aantasting van een aantal van zijn voorrechten aankloeg, liet hij veelbetekenend niet na zijn betoog af te sluiten met een verwijzing naar de kern van zijn ambt, namelijk de uitvoering en expeditie van de vorstelijke beslissingen: *"n'entendz point quitter la liberté à Sa Majesté qu'il ne face à son bon plaisir toutes les choses (...) en conclure les affaires d'Estat, (...) en le faisant comme luy plaira"*; enkel benadrukte hij zijn prerogatief om de uitvoering van deze vorstelijke wetgevende macht zelf te mogen overzien (*"mais que ce ne soit par ministre subalterne au préjudice de mon office"*), cf. H. VANDER LINDEN, 'Articles soumis à Charles-Quint', p. 273.

⁶² Cf. M. PRIETZEL (ed.), *Ausgewählte Werke*, p. 139.

2.2 Rex judex of rex lex?

*Si fault doncques que le prince soit droituriere et juste s'il
veult faire droituriere et juste loy*⁶³

In het vorige hoofdstukonderdeel hebben we gezien hoe zowel de hertogelijke onderdanen als bijvoorbeeld ook hertogelijk raadsheer Guillaume Fillastre het historische karakter van het Vlaamse kanseliersambt benadrukten en becommentarieerden. Daarbij moeten we evenwel opmerken dat enige verwijzing naar de specifieke wetgevende activiteit van de kanselier vaak eerder impliciet blijft: de nadruk ligt op zijn functie als een "*chef de justice*"⁶⁴. Ook de hertog is en blijft bovenal een *Rex judex*⁶⁵, hoewel de voorstellingswijze van de *Lex animata*, dit is een vorst die als het ware steeds samenvalt met en niet onderscheiden kan worden van de wet⁶⁶, niet geheel ontbreekt. We treffen deze visie voor de vijftiende-eeuwse Nederlanden bijvoorbeeld summier aan bij Willem van der Tanerijen⁶⁷, en ook Fillastre verklaarde de hertog al "*loy animee*". Het dient echter opgemerkt te worden dat, tenminste

---

⁶³ Cf. Guillaume Fillastre in diens tweede boek (over de justitie) van het Gulden Vlies (KB, ms. 9028, fol. 20v°).

⁶⁴ Zie bijvoorbeeld nog de 17de -eeuwse beschrijving van het voornaamste attribuut van de *Chancelier de France* door Anselme: "*c'est dans ses mains que le Roy la [de justitie, n.v.d.a.] dépose toute entiere pour la rendre à ses Sujets*", cf. A. DE SAINTE-MARIE, *Histoire de la maison royale*, t. II, p. 63; gelijke vaststelling bij H. MICHAUD, *La grande chancellerie*, pp. 47-51. Ook de Bourgondische kanselier vervulde een belangrijke juridische functie, zoals dit ondermeer blijkt uit de instructie voor de Raad van Vlaanderen uit 1426 die hem o.m. toeliet om te "*jugier les proces qui seront difficiles ou de grant poix*" (cf. nr. 254), terwijl het hoofd van de hofraad (en later de Grote Raad) zijn titel oorspronkelijk slechts voerde "*en absence de notre chancelier*" (verordening 5 september 1455, cf. nr. 1198). Zie ook M. BOONE, 'Kanselier van Vlaanderen', p. 224-225. Over het verband tussen de Franse functie van de 'Chancelier de France' en het opduiken van de geünificeerde functie van kanselier van Bourgondië-Vlaanderen, zie P. COCKSHAW, *Le personnel*, pp. 13-14.

⁶⁵ Over het belang van justitie in de Bourgondische hofideologie, zie A. VANDERJAGT, *Qui sa vertu anoblist*, p. 49sq. Ook in Frankrijk en het Duitse Rijk voltrok de evolutie van het beeld (en de praktijk) van een vooreerst rechterlijke vorst naar die van een wetgever zich maar geleidelijk en niet zonder weerstand, zie respectievelijk A. RIGAUDIÈRE, *Penser et construire*, p. 211sq. en H. KRAUSE, 'Dauer und Vergänglichkeit', pp. 208-209.

⁶⁶ Deze voorstellingswijze geldt als een vertaling van de 'absolutistische' visie op de wetgevende prerogatieven van een vorst. Als deze de vleesgeworden wet voorstelt, dan volgt daaruit ook dat zijn wil steeds wet is (cf. "*quod principi placuit*") en dat iedere wet verbroken wordt die niet met zijn wil overeenstemt (cf. "*princeps legibus solutus est*", D.1.3.31). M.b.t. dit concept, zie E. KANTOROWICZ, *The King's Two Bodies*, pp. 126-138 en L. MAYALI, 'Lex animata', pp. 155-164.

⁶⁷ Van der Tanerijen gebruikt het beeld als dat (op zijn minst voor wat beslissingen m.b.t. het eigen vorstelijke domein betreft) de "*rechten uuyt hem (de vorst, n.v.d.a.) vloyen*", waardoor tegen vorstelijke bepalingen geen *complaintes en cas de nouvellité* kunnen worden aangespannen, gezien de (abstracte en niet persoonlijke) vorst en de wet steeds samenvallen. Cf. W. VAN DER TANERIJEN, *Boec van der loopender Practijken*, d. I, p. 92.

bij Fillastre, deze voorstellingswijze de wetgevende macht van de hertog niet zozeer aanscherpt of vergroot, als wel relativeert. De Bourgondische hertog is een wetgevende vorst — dat lijkt de voorzitter van zijn Raad een evidentie⁶⁸ — maar dat prerogatief belemmert hoegenaamd niet dat hijzelf steeds rechtvaardiger, "*plus juste*", dan zijn eigen wetten blijft⁶⁹. De vorst wordt aldus schijnbaar enkel boven de wet uitgetild om zijn klassieke functie van ultieme rechter weer ten volle op te kunnen nemen⁷⁰. In zijn tweede boek van het Gulden Vlies identificeert Fillastre de (hertogelijke) justitie zelfs nog uitdrukkelijk met de *waarheid*⁷¹. In die ietwat archaische optiek zou Filips de Goede dan zelfs niet zozeer een actieve wetgever zijn, als wel een (passieve) ontdekker en onthuller van de *waarheid annex justitie*⁷², een vorst die steeds 'alle wetten als in een schrijn in zijn borst' draagt⁷³.

Deze nadruk op de justitiële functie van de vorst merken we overigens ook op in de eigenlijke hertogelijke verordeningen. Zo bijvoorbeeld in de omstandige verordening van 6

---

⁶⁸ "*a luy appartient faire loix et ordonnances*", cf. KB, ms. 9028, fol. 20v°.

⁶⁹ Want de hertogelijke wetten zijn maar – letterlijk – dode letter, in tegenstelling tot de hertog, de "levende" wet: "*luy mesmes soit regle, car a luy appartient faire loix et ordonnances (...), le prince est loy animee et une justice qui vit et qui a ame, et la loy positive qui est son ordonnance n'est que loy sans ame, de tant donques doibt le prince estre plus digne, plus juste et plus droituriere que la loy*", cf. KB, ms. 9028, fol. 20v°. Dit kan ook vergeleken worden met de voorstellingswijze van R. VAN ANSWAARDEN, waarbij een 'ordinaire', gedelegeerde en institutionele justitie met een absolute en 'gracieuse', persoonlijke vorstelijke justitie wordt gecontrasteerd, cf. 'The medieval separation of powers', pp. 403-406. Dit spanningsveld tussen de *rex lex* en de *rex judex*, vertegenwoordigd in een enkele (publieke) persoon, bestond trouwens al veel langer, zoals E. KANTOROWICZ aantoonde, zich daarbij ondermeer baserend op John of Salisbury, die in de wetten abrogerende vorst desalniettemin nog steeds (of zelfs meer) een actieve rechter zag: "*That the Prince, although he be not bound by the ties of Law, is yet Law's servant as well as that of Equity; that he bears a public person, and that he sheds blood without guilt*", cf. *The Kings Two Bodies*, pp. 94-97, voor het citaat in vertaling zie p. 95.

⁷⁰ Een gelijke aanwending van de idee van de vorst als *Lex animata* trof J.-P. BOYER ook aan in het vroeg dertiende-eeuwse werk van Bartholomeus de Capua (geschreven ter ondersteuning van de politiek en machtsaanpakken van Robrecht van Napels): "*il reconnoissait l'insuffisance de la seule loi humaine pour réaliser le justice. Il fallait cette « vertu au-delà du juste déterminé par la loi » et qui autorisât à l'interpréter. Cette qualité était, avant tout, celle du prince. (...) La « justice retenue » du roi le montrait, alors, en médiateur entre raison divine et loi humaine*", cf. 'Une théologie du droit', p. 656-657.

⁷¹ "*nous voyons clerement que qui est veritable, il se treuve juste, et qui est juste, il sera veritable. Et si depent verité de justice comme la fille de la mere, car justice ne veult tromper ne decevoir aultruy*", cf. M. PRIETZEL (ed.), *Ausgewählte Werke*, p. 327.

⁷² Vergelijk dit met de rol en invulling die tot in de dertiende eeuw vaak aan wetgeving (ook al beperkte deze zich daar in de praktijk zeker niet noodzakelijk toe) werd gegeven, cf. W. BRYNTESON, 'Roman Law and Legislation', pp. 420-422. De vorst had de opdracht in de eerste plaats het bestaande recht te bewaren, cf. de uitdrukking "*legem servare hoc est regnare*", gangbaar tot in de 11de eeuw, cf. L. GENICOT, *La loi*, pp. 19-20.

⁷³ Over deze notie — "*princeps censetur habere omnia jura in scrinio pectoris sui*" — zie F. COSANDEY, 'L'absolutisme: un concept', p. 34. In de eigenlijke (hertogelijke) wetgeving zien we deze notie trouwens haar uitdrukking vinden in de formule "*de notre certaine science*", die we hierna nog verder zullen bespreken.

augustus 1446, die ondermeer bepalingen aangaande de Grote Raad, het domein en de *Épargne* bevat. In haar inleiding (die we wellicht zelfs als een semi-*arenga* mogen bestempelen) steekt ze volop de loftrumpet op de justitie en wordt de hertogelijke noodzaak deze te onderhouden uitgebreid belicht. Dit alles gebeurt evenwel zonder enige aandacht te besteden aan het wetgevend karakter van haar uitvaardiging op zich⁷⁴. De hertog is weliswaar in de feiten een wetgever, maar deze wetgeving wordt als het ware slechts als een dienstmaagd beschouwd die de ware hertogelijke taak en missie, namelijk die van rechter en beschermer van de justitie, mogelijk moet maken⁷⁵. De hertogelijke wetgeving dient mee de stabiele en vreedzame ruimte uit te bouwen (de '*police*') waarin de vorstelijke rechtsbedeling ('*justice*') zich vervolgens kan voltrekken⁷⁶.

Dat deze idee van de primauteit van justitie op wetgeving ook leefde bij Filips de Goede zelf, komt overigens mooi tot uiting bij een passage uit Chastelain. De chroniqueur verhaalt hoe de hertog, die men volgens hem altijd "*trouveroit prince de grâce, plein de justice*"⁷⁷, bij de behandeling van een conflict tussen de twee kinderen van Louis de Chalon in een furie ontstak tegen de advocaat van een van de twee partijen. Deze had zich namelijk vermeten te beweren dat de uitvaardiging van bepaalde hertogelijke mandementen zijn cliënt de

---

⁷⁴ "*justice, qui est la chose principale a quoy tous princes vertueux, qui sont debtors de justice a leurs subgés, doivent avoir l'oeil, comme celle par laquelle ilz regnent et acquierent gloire et notable renommee, et parquoy aussi toutes choses prosperent et demeurent fermes et estables*", cf. nr. 860. Vergelijk dit met de bespreking van de gelijkaardige *arenga* van de verordening van Thionville waarmee Karel de Stoute in 1473 het Parlement van Mechelen instelde bij A. VANDERJAGT, *Qui sa vertu anoblist*, pp. 57-59. Zelfs nog in een rond 1555 aan Filips II voorgelegd advies aangaande het beheer van de Nederlanden behandelt de auteur, Christophe d'Assonleville, de vorstelijke wetgeving enkel als een middel tot de verbetering en het onderhouden van de justitie, en niet als een zelfstandig vorstelijk attribuut, cf. J. HOUSSIAU, 'Comment gouverner', p. 239.

⁷⁵ Zie o.m. J.-M. CAUCHIES, 'La législation et les auteurs', pp. 217-218; L. M. VAN HIJUM, *Grenzen aan macht*, pp. 53-54 en ook W. Ullmann, *The medieval idea of law*, pp. 105-106. Dat het doorleven van een dergelijk beeld van de vorst als een onthuller van een onveranderlijk, bestaand recht feitelijke wetgeving en jurisprudentie niet in de weg stonden werd o.m. aangetoond door F. CHEYETTE, 'Custom, Case Law, Medieval "Constitutionalism"', p. 368sq.

⁷⁶ Cf. P. VAN PETEGHEM, 'La justice et la police aux ancien Pays-Bas', pp. 5-16 en A. RIGAUDIÈRE, *Penser et construire l'État*, p. 288. Zie hieromtrent ook de opmerking van A. VANDERJAGT bij zijn bepreking van de Bourgondische vertalingen en verspreiding van De Regimine Principum van Gilles de Rome aan het hof, waarbij hij stelt dat voor Gilles "*The prince must be the absolute guardian of justice and he must possess complete coercive (...) jurisdiction. This a king achieves by the force of law which he hands down himself*", cf. 'Expropriating the Past', p. 190.

⁷⁷ J. KERVYN DE LETTENHOVE, *Œuvres*, v. II, p. 296. Vergelijk dit bijvoorbeeld ook met de aanduiding door de jurist en Bourgondisch raadsheer Nicolaas Everaerts van Karel de Stoute als de "*fontem iustitiae*", cf. N. EVERAERT, *Responsa sive Consilia*, p. 6, consilium §2. Ook kanselier Rolin gaf in 1449 ten overstaan van een Gentse delegatie eenzelfde beeld van de hertog (hoewel, gezien het verdere verloop van de Gentse opstand, zonder overtuigend gevolg...): "*il est prince de raison et de justice qui a acoustumé de tenir ses subgez en bonne paix, raison et justice*", cf. nr. CCCXXIX, §[XXIV].

toegang tot het verkrijgen van billijk recht onmogelijk hadden gemaakt⁷⁸. Volgens Chastelain was het weliswaar de bedoeling geweest van de advocaat enkel de impetranten van die verordeningen aan te klagen, die ze op sub- of obreptieve wijze van de hertog hadden weten te verkrijgen, en niet de hertog zelf. Hoe Filips de aanklacht ook precies had opgevat, zijn respons was niet mals:

*"comment doncques, puisque vous me reconnoissez pour vostre souverain seigneur, me osez-vous venir injurier icy en ma face, et dire que j'ay défendu la voie de justice à mes officiers, en vostre contraire? (...) J'ai tout mon vivant esté prince de justice, et ne faudray jamais à l'estre, si Dieu plaist, pour vous, ne pour vostre dire."*⁷⁹

De mogelijkheid dat een hertogelijk mandement afbreuk zou doen aan de uitvoering en voltrekking van (zijn) justitie, of de rechten van de ene of de andere partij bewust zou schaden, wordt hier dus als bijna niet te bevatten gepresenteerd⁸⁰. Het is dan ook niet verwonderlijk dat verschillende verordeningen hun uitvaardiging motiveren met de klassieke definitie van justitie, namelijk de wil eenieder zijn recht te doen toekomen⁸¹.

Het ideologisch belang en overwicht van de rechterlijke op de wetgevende macht van de hertog/graaf komt eveneens tot uiting in het soms bewust in de verf zetten van het scheidsrechterlijk karakter van bepaalde verordeningen. Zo laat de hertog in december 1432 niet na de Staten van Vlaanderen massaal op te trommelen om aanwezig te zijn bij zijn publieke afkondiging van de verordening met betrekking tot het regime op de Ieperleet⁸².

---

⁷⁸ "il luy escheit à dire comment le duc autrefois, en faveur du jeusne nouvel prince maintenant, sembloit avoir escrit et donné mandemens contre luy, lesquels luy véoient justice et vuidoient termes de raison", cf. J. KERVYN DE LETTENHOVE, *Œuvres*, v. V, p. 66.

⁷⁹ J. KERVYN DE LETTENHOVE, *Œuvres*, v. V, p. 68.

⁸⁰ Nochtans hadden de Brabantse onderdanen deze mogelijkheid als voldoende reëel beschouwd om in 1451 bij de tweede toevoeging aan de Brabantse Blijde Intrede een artikel opgenomen te zien worden dat bepaalde dat "alle onse voirs. goede lude (...) selen doen handelen (...) in alle saken mit vonnisse ende mit rechte naden rechten van den steden ende bancken (...) sonder dair mede ennichsins te doen oft te laten dissimuleen ende sonder dat wij die saken mit onser brieven (...) selen doen (...) schorssen", cf. P. GODDING (ed.), *Ordonnances*, p. 306, nr. 201, §3.

⁸¹ Bv. de verordening van 13 april 1430 (nr. 357): "voulans un chacun être gardé et entretenu en son droit, comme raison est", die van 14 oktober 1435 (nr. 521): "voulans a un chacun avoir ce que de droit lui doit appartenir", of die van 9 augustus 1460 (nr. 1338): "voulans a ung chacun son droit estre observé comme il appartient". Vergelijk dit met de aanhef van het eerste boek van de Instituten: "Iustitia est constans et perpetua voluntas us suum cuique tribuens". Voor een vroeger gebruik zie bv. een verordening van Lodewijk van Male uit 1349 waarbij deze zichzelf "als deghene die elken willen horen ende recht ende redene doen" portretteert, cf. T. DE LIMBURG-STIRUM (ed.), *Cartulaire de Louis de Male*, t. I, p. 141.

⁸² "A lui [Jaquemin de Roosne, chevaucheur] pour le XXVIIe jour de novembre ensuivant porter lettres dudit lieu de Bruges de par monseigneur a Gand, Courtray, Audenarde, Grandmont, Alost, Tenremonde et es Quatre Mestiers ou terrouer de Waze et Baudelo a plusieurs prelas, nobles et bonnes villes afin que lesdiz prelas et nobles soyent et lesdictes villes envoient leurs depputéz devers mondit seigneur audit Bruges de demain en VIII jours au giste pour le lendemain oÿr l'ordonnance et sentence d'icellui seigneur sur le fait d'Ipperleet, que en leur presence il veult faire prononchier, LXXVI s. [par.]", cf. ADN,

Niettemin was de inhoud ervan duidelijk reeds op voorhand door een schaar hertogelijke raadsheren vastgelegd⁸³. Ook in de aanloop naar de heervaart van Calais in 1436, wanneer de hertog duidelijk zijn Vlaamse onderdanen poogt te charmeren en nog een aantal latente conflicten wil oplossen⁸⁴, gebruikt de kanselarij meer actieve werkwoorden. Met name door het gebruik van "*disons*" situeert ze de rechtshandelingen in een onmiddellijk heden⁸⁵. Ze speelde daarmee wellicht ook bewust in op een verwachtingspatroon bij de onderdanen om persoonlijk door hun graaf in hun gebreken en verzuchtingen te worden voorzien⁸⁶.

B1945, ff. 87v°-88r°. Zie voor de bijzonder ruime respons op deze oproep W. BLOCKMANS, *Handelingen van de Leden*, d. I, p. 572-574, nr. 512. Dit was geen uitzonderlijk of vernieuwend gebruik: wanneer Lodewijk van Nevers in 1329 een nieuwe keure (waarvan het wetgevend karakter maar moeilijk in vraag kan worden gesteld!) aan de stad Brugge oplegde, dan werd dit document eerst in een publieke zitting integraal voorgelezen, waarna de graaf (naar de getuigenis van een notariële akte) zelf het woord nam: "*Vos popule meus et subditi mei, omnia et singula que (...) in ipso scripto legit, ego ordino, determino et pro sententia dicto et ordinatione irrevocabili perpetuis temporibus inviolabiliter observandis pronuncio et decerno*", cf. J. VAN ROMPAEY, 'De Brugse Keure', p. 90.

⁸³ In de aanloop naar de uitspraak op 6 december 1432 kwamen te Brugge zeker niet minder dan acht hertogelijke raadsheren samen, waaronder Goswin de Wilde, François de Gand, de heren van Halewijn en Moerkerke en Willem de Zadelare, cf. B4097, ff. 115v°-116r° en B1945, ff. 60v°-63r°. Dat de tijdgenoot weliswaar beseftte dat niettegenstaande de formele persoonlijke tussenkomst van de hertog (de verordening werd, naar de dienstvermelding, immers slechts uitgevaardigd "*Par monseigneur le duc*") het zijn raadgevers waren die achter de eigenlijke bepalingen van de verordening staken, wordt duidelijk door de expliciete vermelding van de rol van o.m. Halewijn, Moerkerke en de Zadelare in het proces dat Ieper bij het Parlement tegen deze uitspraak instelde, cf. S. DAUCHY, *Les appels flamands*, nr. 334, p. 106. J.-M. CAUCHIES wees er trouwens ook al op dat hoewel "*«Par monseigneur le duc» traduirait en apparence une décision toute personnelle, voire solitaire*", dit niet steeds met de werkelijkheid overeenkomt, en dat de formule vaak wellicht als formeel noodzakelijke werd geacht "*pour des ordonnances de portée judiciaire, secteur particulièrement sensible, sans aucun doute, de l'affirmation de prérogatives princières — alors que, par ailleurs, des avis y sont enregistrés*", cf. 'Indices de gestion', pp. 17-18. Over de Ieperleet-kwestie en haar belang als een mogelijke katalysator van een nieuwe Gentse opstand ten gevolge van de Ieperse inbreuk op haar graanstapel en de Gentse controle op het handelsverkeer op de Leie, zie M. SORTOR, 'The Ieperleet Affair', pp. 1068-1100.

⁸⁴ O.a. aangaande het Brugs-Sluisse stapelconflict en de marsvolgorde van de Vlaamse stadsmilities, cf. J. DUMOLYN, *De Brugse Opstand*, pp. 96-98 en pp. 147-150.

⁸⁵ Zie de verordeningen van 9 februari 1436 (nr. 524: uitspraak in het stapelconflict; in eerste instantie wordt van de werkwoorden "*ordonner*" en "*appointier*" gebruik gemaakt, maar vanaf het artikel dat verband houdt met de zogenaamde *portage*goederen gelost te Sluis gebruikt de hertog "*dire*", en dan nog exclusief in de tegenwoordige tijd); 25 mei 1436 (nr. 537: i.v.m. het maandgeld en de verbanningsprocedure te Brugge; het gebruik van "*disons et ordonnons*" is een duidelijk getuige van een daadwerkelijke hertogelijke uitspraak, waarnaar verder in de verordening nog expliciet verwezen wordt: "*tant lesdiz bourgmaistres, eschevins et conseil comme lesdiz supplians a la prononciation d'iceux ont esté contens*"); 17 juni 1436 (nr. 545: marsorde van het Brugse Vrije bij de heervaart; "*disons, sentencions et declairons*"); 25 juni 1436 (nr. 546: marsorde van Cassel en Bailleul; "*avons aujourd'hui dit, ordonné et appointé*").

⁸⁶ Voor het uitzonderlijke karakter van een persoonlijke (gesproken) tussenkomst van de vorst, zie het artikel van E. LECUPPRE-DESJARDIN, 'Et le prince répondit de par sa bouche', pp. 55-64. Dat Filips in 1436 aan Brugge en Sluis een ongehinderde toegang verzekerde tot zijn ongedieerde, persoonlijke justitie en rechtsinzicht in

Dit zien we ook weerspiegeld worden in de occasionele uitgifte van verordeningen op de plaats (in het buitenland) waar de hertog op een bepaald moment verbleef, ook al had de redactie ervan al op voorhand in Vlaanderen plaatsgegrepen. Zo troostte de regentschapsraad zich in november 1424 veel moeite om de toen door haar opgestelde monetaire verordening als een persoonlijk door de vorst te Parijs uitgevaardigd document voor te stellen, ook al was dat louter fictie⁸⁷. In de jaren '40 van de vijftiende eeuw zou dit beeld van de hertog als een rechter zich zelfs verder institutionaliseren met het ontstaan van de Grote Raad, wiens definitieve vonnissen steeds in de vorm van een nominaal hertogelijke akte werden gegoten⁸⁸. Het gaat hier nochtans om een feitelijke fictie, zoals dat blijkt uit de dienstvermelding "*a la relacion du conseil*". Voor bijzonder gewichtige zaken bleef de hertog zich niettemin soms persoonlijk inmengen in de werking van zijn Grote Raad. Zo onderschreef hij in 1459 persoonlijk "*comme prince et juge desdictes parties*" het akkoord gesloten tussen de heer van Ingelmunster – niemand minder dan de graaf van

---

hun stapelconflict kunnen we dan ook als een uitzonderlijke gunst beschouwen die het ongenoegen van beide partijen met het voorlopige vonnis (tot stand gekomen via een gemedieerde hertogelijke onderzoekscommissie) diende te sussen tot na de Calais-campagne: "*pourveu que se a aucune desdictes parties semblast ores ou cy après qu'elle fust aucunement par ce que dit est grevee ou diminuee en son droit, que chacun pourra en justice poursievir icellui son droit par devant nous et nous leur en ferons bonne justice et expedition*", cf. nr. 524.

⁸⁷ Cf. de verordening van 12 november 1424 en haar bijhorend uitvoeringsbevel (nrs. 214 en 215), Bij de eigenlijke verordening blijkt al snel dat de hertogelijke uitvaardiging enkel nominaal geldt, met name door de ondertekening van het document door Guido de Boye, griffier bij de Raad van Vlaanderen (cf. J. DUMOLYN, *Staatsvorming en vorstelijke ambtenaren*, databank, fiche Guy de Boeye), wiens aanwezigheid te Parijs men sterk mag betwijfelen. Het uitvoeringsmandement, aangehecht aan de eigenlijke verordening, overtuigt mogelijk meer op het eerste gezicht: het document is immers bezegeld met het groot hertogelijk zegel en ondertekend door Jean de Gand, een actieve hertogelijke secretaris die de hertog op zijn reis naar Frankrijk vergezelde (cf. P. COCKSHAW, *Prosopographie*, pp. 42-43 en zijn ondertekening, op 29 december 1424, van een hertogelijke brief vanuit Dijon opgestuurd naar de wet van Mechelen, cf. H. VANDER LINDEN, *Itinéraires de Philippe le Bon*, p. 43). Maar dat de hertog in de akte verklaart dat de monetaire verordening "*attaché [est] a ces presentes soubz deux des seaulx de noz amez et feaulx conseilliers par nous ordonné sur le gouvernement de notredit pais de Flandres*" moet argwaan opwekken. Een dergelijke aanhechting zou immers de aanwezigheid van twee leden van de regentschapsraad te Parijs veronderstellen, of wijzen op de hertogelijke intentie de documenten later, wanneer ze terug naar Vlaanderen waren opgestuurd, door hen aan elkaar te laten hechten. Beide hypothesen zijn onwaarschijnlijk. Twee brieven van de Rekenkamer uit oktober en november 1424 (nrs. LXI en LXIII) brengen gelukkig duidelijkheid: het hertogelijk uitvoeringsbevel was een bezegeld en getekend blanco, door de hertog bij de regentschapsraad achtergelaten voor zijn vertrek. De eigenlijke monetaire verordening, die wellicht wegens haar lijvigheid niet op de voorziene blanco's gemundeerd kon worden, zal dan de aanleiding hebben gevormd tot het knip- en plakwerk van de regentschapsraad. Hun moeite wijst in elk geval op het belang dat aan een nominaal vorstelijke tussenkomst en betrokkenheid werd gehecht, een bekommernis die gelijkloopt met de terugkerende eis van de Vlaamse onderdanen dat de vorst (of een familielid) persoonlijk binnen het graafschap verbleef, cf. W. BLOCKMANS, *De volksvertegenwoordiging*, pp. 319-321.

⁸⁸ Ze werden dan ook, tenminste tot 1473, bezegeld met de reguliere (nl. groot en geheim) hertogelijke zegels, cf. J. VAN ROMPAEY, *De Grote Raad*, pp. 204-208.

Étampes – en de stad Kortrijk omtrent de rechten van de Kortrijkse buitenpoorters binnen diens heerlijkheid⁸⁹.

Het belang dat aan de rechterlijke taken van de vorst werd gehecht leidde er soms zelfs toe dat verordeningen specifieke bepalingen met elkaar combineerden die naar hedendaags aanvoelen maar weinig uitstaans met elkaar hebben. Zo droeg Karel de Stoute in juni 1465 zijn vertrouwelingen Jean de Rosimbos, Antoine Hanneron en Berthelemi Trotin op om de assignaties te regelen van de leningen die hij toen verzocht ter bekostiging van de campagne van de *guerre du Bien Public*⁹⁰. Tegelijkertijd stelde hij hen echter ook verantwoordelijk om tijdens zijn afwezigheid in Vlaanderen en de andere noordelijke landsheerlijkheden zijn rechtzoekende onderdanen in hun noden te voorzien. Hoewel het financiële luik van deze operatie ongetwijfeld de kern van de zaak uitmaakte – en ook haar sporen in de bronnen heeft nagelaten⁹¹ – is de opname van een juridisch element significant. De graaf van Charolais, wiens voorliefde voor een occasionele eigenhandige rechtsbedeling welbekend zijn⁹², verbindt aan de (verplichte) financiële steun van zijn onderdanen meteen een gegarandeerde toegang tot zijn (weliswaar gedelegeerde) justitie.

Dit overwicht van een traditionele ideologische 'vorm' op de feitelijke inhoud zien we zelfs figuratief weerspiegeld worden in een afschrift van de homologatie door Filips de

---

⁸⁹ Verordening van 14 maart 1459, cf. nr. 1286. Een eerder vonnis van de Grote Raad aangaande de erfenis van één specifieke Kortrijkse buitenpoorter, die de aanleiding had gevormd van de hele kwestie tussen Étampes en Kortrijk, was al in maart 1458 uitgesproken (cf. ADN, B1381, nr. 15.967). Toen was de dienstvermelding ook opvallend geweest, namelijk "*Par monseigneur le duc en son grant conseil, ouquel l'evesque et conte de Toul, le seigneur de Croÿ, conte de Portian, messire Thibault de Neufchastel, seigneur de Blammont, messire Jehan Jouart, juge de Besancon, maistre Jehan l'Orfevre, president de Luxembourg, et autres estoient*", i.p.v. het voor de Grote Raad gebruikelijke "*Par monseigneur le duc, a la relacion du conseil*" dat een afhandeling door enkel de Raad, met exclusie van de vorst, aangaf (cf. R. VAN ANSWAARDEN, 'The medieval separation of powers', pp. 405-406, die hiermee terecht de opinie van J. VAN ROMPAEY afwijst, die in die formule nog steeds een *de facto* oordeel van de vorst had gezien, weliswaar op aandragen – "*a la relacion*" – van diens Raad, cf. *De Grote Raad*, p. 31).

⁹⁰ Akte van 4 juni 1465, nr. DCLX.

⁹¹ Trotin was reeds in het najaar van 1464 een lening gaan bekomen bij de stad Ieper, cf. P. VAN DE LETEWE, *Vernieuwing der wet van Yppre*, pp. 33-36. In 1465 snoepte hij verder een lening van 400 lb. par. af bij de Petegemse onderdanen van de graaf van Charolais, die nadien (en het tweede luik van zijn commissie ten spijt) niettemin het logement van hertogelijke troepen dienden te verduren, cf. Universiteitsbibliotheek Gent, collectie Vliegende Bladen, IV, doos P6.

⁹² Zie W. PARAVICINI, *Karl der Kühne*, p. 27 en pp. 50-51, of nog de recente bijdrage van C. GLAUDEMANS, die Karels prominente rol en persoonlijke tussenkomst in de behandeling van maar liefst 363 rechtszaken bij de Zeelandse Hoge Vierschaar tussen maart en juni 1454 behandelt, cf. 'Karel van Charolais en de zitting van de Hoge Vierschaar', pp. 351-361. Deze eigenschap van Karel was de tijdgenoot ook al genoeg opgevallen, zoals blijkt uit Jacques du Clercq's opmerkingen bij Karels regentschap in 1454-1454 (de periode ook van diens inrichting van de Hoge Vierschaar): "*auquel gouvernement ledit Charles se contint très bien, et se faisoit fort craindre en faisant justice, car il volloit sur toutes choses que justice fust faite*", hoewel de chroniqueur daarbij ook een valse noot optekende, want "*il estoit informé et s'informoit aucune fois, sans vouloir ouyr partie*", cf. F. DE REIFFENBERG, *Mémoires de J. Du Clercq*, t. II, p. 204.

Goede van het gewoonterecht van het hertogdom Bourgondië uit 1459⁹³ – nochtans een van de grote wetgevende verwezenlijkingen van zijn regering⁹⁴. De miniaturist die de band – *nota bene* het exemplaar van Karel de Stoutes kanselier Guillaume Hugonet⁹⁵ – verluchtte, koos er resoluut voor om de hertog als een rechter weer te geven: gekleed in hermelijn, het zwaard in de hand, een baldakijn boven het hoofd en twee leeuwen aan zijn voeten, troont Filips boven zijn eigen *intitulatio* en verordening uit⁹⁶.

---

⁹³ Het handschrift bevat zowel eerst de homologatie van het gewoonterecht van het hertogdom (26 aug. 1459, ff. 2r°-79v°) als daarna die van het graafschap Bourgondië (28 dec. 1459, ff. 80r°-156r°). Over het ontstaan van deze homologaties en de redactie van de verordeningen, zie M. PETITJEAN, 'La coutume de Bourgogne', pp. 13-20.

⁹⁴ Dit belang blijkt nog uit de vaststelling dat verschillende vroegere historici hebben proberen aan te tonen dat de redactie eigenlijk op koninklijk verzoek of met diens instemming zou tot stand gekomen zijn (net omdat een eenzijdig Bourgondische redactie zo duidelijk de onafhankelijke wetgevende activiteit van de hertog in de verf zou zetten en daarmee de machteloosheid van de Franse Kroon op dit vlak aantoonde), wat echter duidelijk ontkracht werd door J. FAUSSEMAGNE, cf. *L'Apanage ducal*, pp. 148-150.

⁹⁵ I.v.m. deze identificatie zie W. PARAVICINI, 'L'arsenal intellectuel', pp. 154-158; deze auteur stelt dat de hertog als een "*législateur*" wordt afgebeeld, wat ons net – de inhoud van de verordening ten spijt – niet het geval lijkt.

⁹⁶ Deze nadruk op het justitiële karakter van de hertogelijke macht komt ook duidelijk naar voren in een ander iconografisch document uit de regering van Karel de Stoute, het zogenaamde 'parchemin de Montpellier', waarin de figuur van de rechter (al dan niet de hertog zelf) weliswaar vermoedelijk een wetboek in zijn rechterhand houdt, maar dit duidelijk enkel een instrument bij de uitvoering van de justitie vormt (net zoals het zwaard dat de figuur in zijn rechthand vasthoudt), cf. de recente uitgebreide bespreking van dit document door W. PARAVICINI, 'Le parchemin de Montpellier', specifiek p. 331.

Figuur 1. Montpellier, Bibliothèque Inter-universitaire, Section de Médecine, ms. H393 (coutumes de Bourgogne), fol. 2r°

2.3 De wetgevende praktijk en haar kanselarijformules

Als de Prince by priuilegien contrarieren wille den gemeenen rechte, hy moet dat doen by /non obstantien/(...), ofte anderssins, ten soude niet doogen, ten ware dattet geexpedieert ware /proprio motu, & ex certa scientia, & cum plenitudine potestatis/⁹⁷

In welke mate de tijdgenoot in de hertog/graaf dan ook precies liever een rechter dan wel een wetgever wilde zien, dit laatste voorbeeld geeft nogmaals aan dat een bepaalde 'archaïsche' voorstellingswijze de wetgevende praktijk hoegenaamd niet in de weg hoefde

---

⁹⁷ Cf. P. WIELANT, *Practijcke civile*, p. 27.

te staan⁹⁸. Wielant legt trouwens eveneens de nadruk op het feitelijke karakter van de Vlaamse grafelijke wetgeving, zonder zich al te ver in theoretische bespiegelingen te verliezen: het bezit van het wetgevende voorrecht "*se treuve parce que toutes les villes et chastellenies de Flandre, ont de tout temps esté et sont regiz et gouvernez par les keures, statutz et ordonnances des contes de Flandre*". Ook bij de mogelijkheid privileges te verlenen speelt Wielant eenzelfde, nu zelfs quasi tastbaar argument uit: "*les fermes [in de betekenis van oorkondeschatten⁹⁹] d'Arras, de Saint-Omer, de Gand, de Bruges, d'Ypre et aultres sont toutes plaines*"¹⁰⁰. Jean d'Auffay verwees in zijn traktaat trouwens evenzeer naar vroegere privileges van de Vlaamse en Artesische graven om, in een ietwat omgekeerde redenering die de opinie van BODIN voorafspiegelt, hun wetgevende macht als een bewijs te zien voor de possessie van soevereiniteit "*sauf l'homage [et] ressort*"¹⁰¹. Ook de Vlaamse steden zelf, als de belangrijkste beneficiarissen van de grafelijke privileges, stonden bij momenten klaar om het wetgevend prerogatief van hun vorst te ondersteunen en te verdedigen, zoals Brugge in januari 1431 tegenover de koninklijke procureur¹⁰².

De stellingen van Wielant lijken ook historisch gezien maar moeilijk aanvechtbaar¹⁰³. Het belang en het wetgevend karakter van met name de keuren van 1165-1177 van graaf Filips

---

⁹⁸ Het archaische beeld van de vorst als rechter leefde overigens ook in andere domeinen nog lang door: zo kende de beeltenis van een zetelende, rechtsprekende vorst — echo van de ideaaltypische *Rex iudex* Saint Louis en diens persoonlijke rechtsbedeling onder de eik te Vincennes — een opmerkelijk succes op de gouden munten van de Franse koningen doorheen de veertiende en tot aan de vijftiende eeuw toe. De beeltenis werd eveneens overgenomen voor de Vlaamse muntslag van Lodewijk van Nevers, ondanks een koninklijk verbod hierop. Zie Y. COATIVY, 'La représentation du souverain', pp. 31-36.

⁹⁹ Het substantief *ferme* kan eveneens, in een verenging van de basisbetekenis als *lieu fermé*, slaan op een afsluitbaar voorwerp, zoals een *coffre* of kluis, cf. DMF : *Dictionnaire du Moyen Français*, version 2010. ATILF - CNRS & Université de Lorraine. Site internet : <http://www.atilf.fr/dmf>.

¹⁰⁰ Zie J.-J. DE SMET (ed.), *Corpus chronicorum Flandriae*, t. IV, p. 98 voor beide citaten.

¹⁰¹ "*Et pour ce cognoistre est vray que les villes d'Arras, saint Omer & autres qui presentement sont de la Comté d'Artois ont au temps passé esté l'heritage des comtes de Flandres, en signe de ce plusieurs comtes de Flandres (...) ont donné plusieurs privileges aus dictes Eglises & villes*", cf. G.G. LEIBNIZ, *Mantissa*, p. 32. Vergelijk dit met de stelling van J. BODIN "*que la premiere marque de souueraineté, est donner loy à tous en general, & à chacun en particulier: ces derniers mots emportent les priuileges, qui appartiennent aux princes souuerains*", cf. *Les six livres*, p. 301.

¹⁰² Brugge en het Brugse beenhouwersambacht hadden op 25 juli 1430 (nr. 364) een hertogelijk privilege verkregen dat de verkoop van vlees te Male en algemeen binnen een mijl rondom het schependom verbood, waartegen de heer van Viven appel had aangetekend bij het Parlement. De Brugse beenhouwers (daarin gesteund door de hertogelijke procureur) stelden daarbij dat "*le duc de Bourgoingne est conte de Flandres, ouquel conté y a plusieurs grosses villes esquelles y a communaultés, ausquelles on a bien acoustumé de donner privileges pour l'entretienement d'icelle, et y a lois et ordonnances qui sont neccessaires pour la conservacion desdictes villes et d'icelles communaultés*", cf. AN, X^{1A}/4796, fol. 249°. Zie voor het verdere verloop van het proces S. DAUCHY, *Les appels flamands*, p. 99, nr. 315 en ID., *De processen in beroep*, p. 144, evenals hieronder §3.1.3.4.

¹⁰³ Vergelijk dit met hertogdom Bretagne, waar een expliciete verantwoording van de wetgevende prerogatieven van de Bretoense hertogen en de creatie van een (soms deels fictief) verleden dat hun claims daartoe diende te ondersteunen ook maar uit de late 14de of 15de eeuw stamt, hoewel hun wetgevende activiteit

van de Elzas staan bijvoorbeeld buiten kijf¹⁰⁴, en Karel de Goede vaardigde zelfs reeds wetten voor het hele territorium van het graafschap uit¹⁰⁵. Stedelijke privileges in de enge zin van dat woord, namelijk als uitzonderingen op het algemeen geldende recht, stammen eveneens reeds uit de vroege twaalfde eeuw¹⁰⁶. Dat verschillende van de vroege grafelijke keuren allesbehalve als vorstelijke eenrichtingsverkeer mogen worden beschouwd¹⁰⁷, doet hier op zich geen afbreuk aan. De onderwerping van Willem Clito aan zijn eigen beslissingen in de keure van Saint-Omer uit 1127 wijst bijvoorbeeld veeleer op het bestaan en de erkenning van een grafelijke wetgevende activiteit dan op het ontbreken ervan¹⁰⁸. Een belangrijk element in het definitief doorbreken van de grafelijke oorkondingsactiviteit blijkt overigens het toenemende gebruik en belang van het grafelijke zegel voor de authenticering van akten te zijn geweest – wat dan weer de link legt met Wielants en Fillastres nadruk op de possessie van het kanseliersambt. De uitstraling van dit zegel was er met name de oorzaak van dat Vlaamse beneficiarissen zich vanaf de late elfde eeuw voor de bevestiging van hun rechten en bezittingen niet langer voornamelijk tot de koning van Frankrijk richtten maar veeleer grafelijke confirmaties trachtten te bemachtigen¹⁰⁹. De oorkonden van de graven van Vlaanderen zouden zich vanaf de dertiende eeuw, en vooral

---

(weliswaar nog zonder absolutistische trekjes en in een feodale context) reeds in de 12de en 13de eeuw tot bloei kwam, cf. POCQUET DU HAUT-JUSSÉ, 'La genèse du législatif', pp. 351-359.

¹⁰⁴ Zie o.m. R. VAN CAENEGEM, *Geschiedenis van het strafrecht*, pp. 2-3, en meer specifiek een andere bijdrage van dezelfde auteur waarin deze stelt dat de Grote Keure "*mériterait plutôt le nom d'«ordonnance comtale sur l'administration de la justice», non pas donnée aux villes, mais promulguée dans celles-ci par l'autorité centrale*", cf. 'Philippe d'Alsace, comte de Flandre et législateur', p. 84. De meest recente en gezaghebbende uitgave van deze keuren is terug te vinden bij T. DE HEMPTINNE & A. VERHULST, *De oorkonden der graven*, II. Uitgave, b. II, nrs. 432, 433, 434, 435, 436, 437 en 438. Van Caenegem gaf trouwens aan dat al voor de grote golf van de keuren de Vlaamse graven al op eigen initiatief verschillende privileges en voorrechten aan (zij het veelal secundaire of nieuw gecreëerde) steden verleend, cf. 'Coutumes et législation', pp. 253-255.

¹⁰⁵ Namelijk betreffende de horigheid, cf. R. VAN CAENEGEM, 'Law and Power', pp. 153-154, die in dezelfde bijlage de feitelijke wetgevende macht binnen Vlaanderen klaar en duidelijk bij de graaf legt: "*Legislation is (...) an attribute of the Monarch. In Flanders it was normally exercised by the count*".

¹⁰⁶ Bv. het privilege verleend aan Ieper in 1116, dat er het gebruik van godsoordelen afschafte, cf. F. VERCAUTEREN, *Actes des Comtes de Flandre*, pp. 177-178, nr. 79. Zie eveneens de bemerkingen van W. BLOCKMANS & R. VAN UYTVEN, 'Constitutions and their Application in the Netherlands', pp. 413-414.

¹⁰⁷ Cf. J. BURGERS, 'Het ontstaan', pp. 86-88.

¹⁰⁸ Cf. R. VAN CAENEGEM, 'De Keure van Sint-Omaars', pp. 187-189. Volgens dezelfde auteur mag men overigens veel van de vanaf ca. 1200 ontstane 'constitutionele' charters vooral als een *reactie* zien op de ontwikkeling van een voluntaristische (wetgevende) staatsmacht, eerder dan of uitsluitend als een symptoom van een ontluikende 'nationale soevereiniteit' (om de term van F. GANSHOF te parafraseren, zie diens artikel 'Les origines du concept de souveraineté', pp. 135-158), cf. R. VAN CAENEGEM, 'Le problème', pp. 7-9.

¹⁰⁹ G. DECLERCQ, 'Van privaatoorkonde', pp. 69-75. Eenzelfde verband tussen eigen zegelgebruik en de uitdrukking of vastlegging in oorkonden van de vorstelijke macht en willekeur werd ook voor andere landsheerlijkheden vastgesteld, cf. A. DIERKENS & D. GUILARDIAN, 'Actes princiers et naissance des principautés', pp. 243-258.

met de regering van Johanna van Constantinopel, daarnaast meer en meer gaan bedienen van specifieke uitdrukkingen en formules die ondubbelzinnig verwoording gaven aan het bezit van de wetgevende macht. Zo vinden we in de jaren 1230-1240 het geparafraseerde gebruik van de *plenitudo potestatis* in grafelijke oorkonden terug¹¹⁰, slechts een drietal decennia nadat deze term door Innocentius III was gelanceerd ter ondersteuning en verwoording van de absolute pauselijke machtspositie, specifiek ten overstaan van elke bestaande wet of recht (m.a.w., *legibus solutus*)¹¹¹. Ook de echo van de formule *pro ratione voluntas* bereikte het graafschap in dezelfde periode¹¹². De grafelijke wil werd zo als een afdoend substituut voor het opgeven van enige omstandige beweegreden beschouwd en als voldoende motivatie aangewend om tot de rechtshandeling over te gaan¹¹³.

Tezelfdertijd nam ook het aantal oorkonden opgesteld onder de vorm van mandementen toe, naast de traditionele privileges¹¹⁴. Hoewel mandementen nog steeds beneficiarissen konden hebben, werd de klemtoon in vergelijking met privileges verlegd: het was de grafelijke macht die iets gebod of verbod¹¹⁵, en niet zozeer de beneficiaris die een recht

---

¹¹⁰ Namelijk onder de vorm van een grafelijke gunst "*plenarie potestate (...) concessa*", cf. E. DE PAERMENTIER, *In cuius rei*, bijlagen, p. 59. De formule mag echter wel niet verward worden met de gelijklopende aanhaling van de "*plena et libera potestate*", die in dezelfde periode opkomt om juridische volmachten te omschrijven, cf. B. TIERNEY, *Religion, law and ... constitutional thought*, pp. 23-25.

¹¹¹ Cf. K. PENNINGTON, *The prince and the law*, p. 45sq.

¹¹² Nog ietwat gematigd met formules als "*de assensu/concensu/consilio et voluntate nostra*", maar al veel explicieter met een uitdrukking als "*pro voluntate nostra in tota terra nostra*" (die bovendien exclusief in grafelijke kanselarijorkonden voorkwam), cf. E. DE PAERMENTIER, *In cuius rei*, bijlagen, pp. 62-63.

¹¹³ Zie hierover K. PENNINGTON, *Pope and Bishops*, pp. 43-74. De bijzonder snelle opname door de Vlaamse kanselarij van deze formule in het dictaat van haar oorkonden verbaast ietwat, zeker gezien de Franse kanselarij de formule pas volop imiteert naar het einde van de 13de eeuw toe (cf. A. GOURON, 'Ordonnances ... et droits savants', p. 852), wellicht in navolging van het (hernieuwde) massale gebruik van de formule in de pauselijke kanselarij onder Innocentius IV (cf. J. KRYNEN, '«De nostre certaine science...»', p. 137). Over de invloed van het canoniek recht en haar doctrine op de contemporaine wereldlijke wetgeving, zie meer algemeen F. OLIVIER-MARTIN, 'Quelques exemples de l'influence', die op p. 366 ook specifiek de overname van de "*pleine autorité*" aanhaalt.

¹¹⁴ Die trouwens daarom nog niet minder eveneens een wetgevend gehalte bezaten. Zo stelt R. VAN CAENEGEM duidelijk dat "*Que les comtes [de Flandre] aient légiféré ne fait pas de doute. (...) Mais quand les princes occidentaux ont recommencé à légiférer après l'interruption de l'époque post-carolingienne, ils n'avaient pas devant eux aucun modèle qui s'imposât. (...) Nous constatons en effet qu'originellement le comte a légiféré en octroyant une liberté (...). Le prince accorde des privilèges (...), c'est sous cette forme que la législation a commencé*", cf. 'Coutumes et législation', pp. 264-265; J.-M. CAUCHIES wijst er van zijn kant weliswaar op diverse verschillen tussen privileges en algemene en meer abstractere wetgeving, maar concludeert eveneens dat privileges in de praktijk vaak als een wetgeving gefunctioneerd hebben, cf. 'Le privilège ou la keure', pp. 136-137. Meer algemeen over het privilege als een vorm van/voor wetgeving, zie het artikel van J. COOPMANS, 'Het privilege als vorm van wetgeving', pp. 97-100.

¹¹⁵ Dit blijkt ook uit de toenemende combinatie van het werkwoord "*mandare*" met "*velle*", cf. E. DE PAERMENTIER, *In cuius rei*, bijlagen, p. 62.

onherroepelijk — indien we hier de theoretische eeuwigheidswaarde van privileges even zouden aannemen¹¹⁶ — verwierf¹¹⁷.

Deze evolutie heeft zich ook verdergezet onder de Bourgondische hertogen. De rol van het grafelijk mandement blijkt mooi uit een in 1438 aan de baljuw van Geraardsbergen geadresseerd bevel, dat als zijn expliciete doel het verlenen van "*force et effect aux parolles de par nous pluseurs fois dites et escriptes*" opgeeft¹¹⁸. Dit voorbeeld kan ook door kwantitatieve gegevens worden ondersteund. Zetten we de verschillende extern vormelijke types oorkonden tegenover elkaar af, dan blijkt duidelijk dat de wetgeving van Filips de Stoute, Margaretha van Male, Jan zonder Vrees en Filips de Goede – tenminste zoals die uit een hedendaagse selectie van hun verordeningen naar voor komt – niet meer in de eerste plaats op het verlenen van privileges steunde of zich daartoe beperkte (Tabel 1)¹¹⁹. Meer zelfs, mandementen en andere verordeningen bezegeld met rode was blijken verantwoordelijk te zijn geweest voor een toename in de wetgevende activiteit van de Bourgondische dynastie, ten koste van het relatieve aandeel privileges — hoewel het groter aandeel van deperdita in ons corpus voor de regering van Filips de Goede deze tendens wellicht iets te zeer uitvergroot.

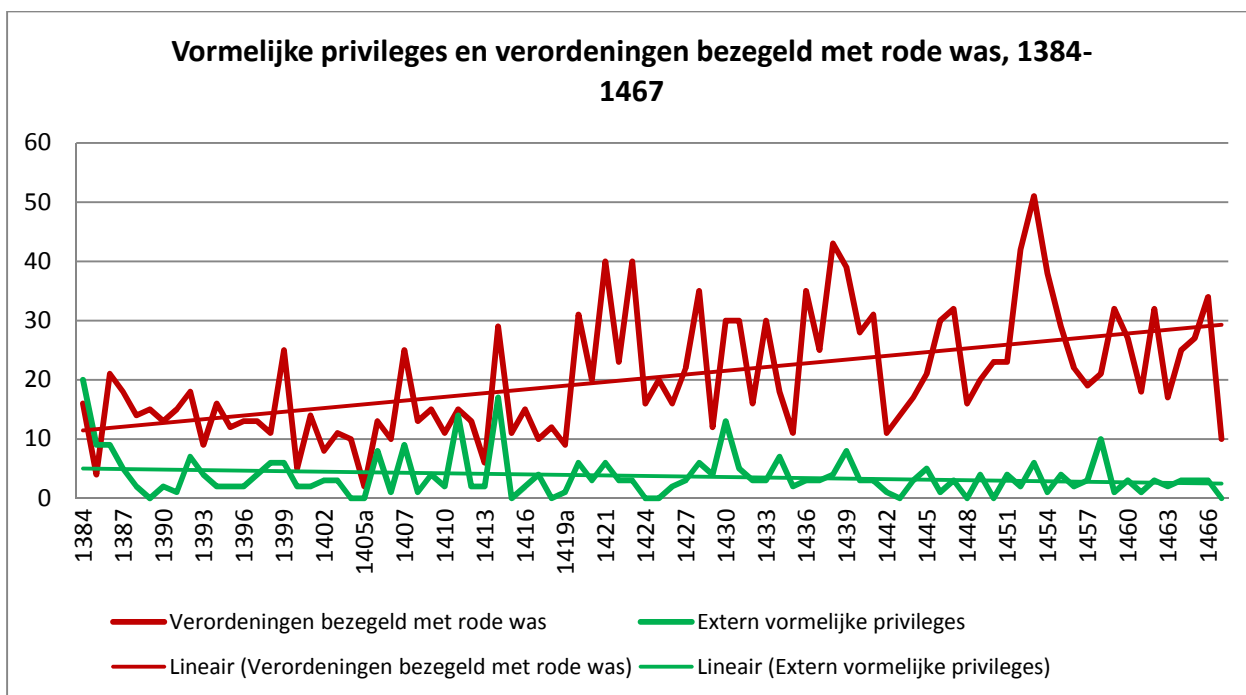
¹¹⁶ Een eeuwigheidswaarde die sowieso gerelativeerd moet worden, zie het klassieke artikel van H. KRAUSE, 'Dauer und Vergänglichkeit', pp. 206-251, die duidelijk maakt dat elke benadrukking in een privilege, wet of verordening van de eeuwige geldigheid van de erin opgenomen bepalingen (via welke formules dan ook) ironisch genoeg net de mogelijke vergankelijkheid van die bepalingen en verordeningen benadrukt: "*Die ganze Welt der Bestimmungen, der Dauerformeln und der Dauergarantien ist also zuletzt der Ausdruck einer Unsicherheit*", cf. p. 223; zie eveneens onze eigen bemerkingsen ten aanzien van de privileges van de Bourgondische hertogen in J. BRAEKEVELT, 'De waarde van de wet', pp. 219-221 en p. 231. De opmerking van W. BLOCKMANS ten aanzien van de privileges van 1477, nl. dat "*Het (...) een paradoxale constatering [blijft] dat de rechtsgeldigheid van de privileges van 1477 omgekeerd evenredig was aan de uitvoerigheid van hun bekrachtigingsformules*", blijft dan ook relevant, maar met die nuance dat deze paradox quasi inherent in privileges vervat zat, cf. 'De « constitutionele » betekenis', p. 483

¹¹⁷ Of zo blijkt dit toch voor de Duitse keizerlijke praktijk in de latere twaalfde eeuw, cf. T. REUTER, 'Mandate, privilege, court judgement', pp. 413-413-431. Zie eveneens de studie van R. VAN CAENEGEM, *Royal writs in England*, p. V en pp. 154-157, die met name het belang belicht van de mogelijkheid die mandementen boden om koninklijke bevelen uitvoering te laten kennen (ongeacht de eventuele intenties daartoe van de destinataris/beneficiaris, zoals bij privileges het geval was) dankzij de "*nisi feceris, N. faciat*" formule, die lokale ambtenaren beval dit indien nodig zelf te doen.

¹¹⁸ Verordening van 16 augustus 1438 (nr. 622).

¹¹⁹ Grafiek op basis van P. BONENFANT (dir.), J. BARTIER (dir.; ed.) & A. VAN NIEUWENHUYSEN (ed.), *Ordonnances*, t. I-II, J.-M. CAUCHIES (ed.) *Ordonnances*, en ons corpus.

Tabel 1. Enkel de verordeningen in verband met Vlaanderen en de handelsverdragen en -privileges zijn in de grafiek opgenomen (met exclusie van bijvoorbeeld de verordeningen m.b.t. tot Antwerpen of Limburg uit de regering van Filips de Stoute of de verdragen afgesloten tussen Jan zonder Vrees en zijn broers aangaande de erfenis van hun vader).

Het aantal verleende privileges blijft namelijk quasi steeds onder de tien per jaar steken, terwijl de totale productie van verordeningen vaak een twee- tot drievoud van dat aantal bedraagt. Het aantreden van de Bourgondische dynastie vormt een uitzondering, hoewel de privileges van de jaren 1384-1386 veelal slechts confirmaties van vroegere voorrechten betreffen, verleend in de context van de pacificatie van de Vlaamse opstand eind 1385. Deze oefening wordt nog eens op kleinere schaal herhaald bij het aantreden van Jan zonder Vrees in 1405, en ook nog onder Filips de Goede. Zijn besognes aan het Franse hof te Troyes leidden er in dat geval weliswaar toe dat de gebruikelijke confirmaties over een iets langere termijn, tot ca. 1421-1422 werden gespreid¹²⁰. Daarbuiten vallen slechts een aantal crisisjaren op. In 1407, 1411 en 1414 laat een financieel noodlijdende Jan zonder Vrees zich verleiden tot het verkopen van verschillende privileges aan zijn Vlaamse onderdanen¹²¹, iets wat ook nog begin de jaren dertig zou voorvallen onder Filips de Goede¹²². De pieken

¹²⁰ Cf. J. BRAEKEVELT, 'De verordeningen', pp. 18-22.

¹²¹ Zie J.-M. CAUCHIES, 'Jean sans Peur ... législateur', pp. 664-665. Nog in 1438 liet de administratie zich meewarig uit over die vroegere vervreemdingen en privileges: "*mais lors pour trouver argent ledit feu monseigneur ottroya pluseurs telz privileges*", cf. nr. CLXXV.

¹²² De hierna volgende privileges of verordeningen werden allemaal verleend tegen betaling door de beneficiaris. Voor de financieel-militaire context van deze verkopen, volgend op het mislukte beleg van

van 1439 en 1458 zijn echter al van een andere aard: in het eerste geval gaat het voor een groot deel om hertogelijke remissies verleend in de afloop en repressie van de Brugse opstand¹²³, in het tweede is deze een gevolg van de coup van de hofactie rond de de Croÿs die zichzelf van een aantal privileges zou voorzien¹²⁴. Dit neemt niet weg dat een meerderheid van de hertogelijke verordeningen (659 op 1149 verordeningen waarvoor dit na te gaan is, of 57,4%) tijdens de regering nog steeds minstens nominaal op suppliek werd verleend, en expliciete *motu proprio*-wetgeving erg beperkt bleef (slechts 1,7%)¹²⁵. Hoewel de

---

Compiègne, zie K. DEVRIES, 'Calculating profits and losses', pp. 191-198, evenals E. VAN CAUWENBERGHE, *Het vorstelijk domein*, pp. 320-322, die de druk van de hertogelijke uitgaven op de gewone domaniale inkomsten rond het jaar 1430 weergeeft (alsook het beroep op leningen; de verkoop van privileges dient hier als dus als een derde inkomstenbron bij te worden gerekend). Privilege 23 september 1430 (nr. 370): vervreemding visrechten en rechtsmacht leen te Halewijn; 24 september 1430 (nr. 371): tijdelijke afstand van grafelijke prerogatieven bij wetsvernieuwing Ieper; 26 oktober 1430 (nr. 375): vervreemding van renten te Herzele; oktober 1430 (nr. 377): vervreemding hoge rechtsmacht Hondshoote; 16 december 1430 (nr. 383); vervreemding schorren en moeren te Beveren; 16 december 1430 (nr. 384): vervreemding lenen Oudenburg, Vadslo en Avelgem; december 1430 (nr. 386): afstand bastaardgoederen aan kapittel St.-Walburga te Veurne. Daarnaast werden in het najaar van 1430 nog verschillende privileges verleend waarvan men een mogelijke financiering (of tenminste een onderhands *quid pro quo*) wellicht niet mag uitsluiten, cf. nrs. 373 en 385.

¹²³ Cf. nrs. 661 (aan Oudenburg), 662 (aan Oostende), 663 (aan Blankenberge), 664 (aan Gistel). Voor de politieke context zie J. DUMOLYN, *De Brugse opstand*, pp. 305-311.

¹²⁴ Zie het privilege dat de middele rechtsmacht te Middelburg aan hofmeester Pieter Bladelin toekende (cf. dossier Bladelin nr. 27), het privilege dat de bewoners van het kasteel en neerhof van Lannoy vrijstelde van betalingen in de bedde (cf. nr. 1266), de privileges verleend aan Pierre de Goux voor de inrichting van jaarmarkten te Eichem en Denderwindeke (cf. nrs. 1269 en 1270), die een maand later nog werden aangevuld met de toelating een schepenbank te Denderwindeke te mogen oprichten (cf. nr. 1272) en uiteindelijk nog het aan Jean de Lannoy in december 1458 verleende privilege voor de organisatie van twee jaarmarkten in zijn gelijknamige heerlijkheid (cf. nr. 1277). De machtsname van de adellijke en bestuurlijke factie rond de Croÿs ca. 1458 is reeds bij verschillende auteurs besproken, zowel in overzichtswerken over Filips' regering (cf. R. VAUGHAN, *Philip the Good*, pp. 336-343; P. BONENFANT, *Philippe le Bon*, pp. 96-103) als in meer specifieke publicaties (cf. H.-F. PRIDAT, *Nicolas Rolin*, pp. 101-109; J. BARTIER, 'Une crise de l'État Bourguignon', pp. 501-511; M. PRIETZEL, *Guillaume Fillastre*, pp. 197-207). Het uit de gratie vallen van Rolin, die weliswaar nooit uit zijn ambt van kanselier werd ontzet, leidde er eveneens toe dat voor die periode het geheim zegel — in principe bewaard door Antoine de Croÿ — als hét (enige) zegel van de hertog en de Bourgondische kanselarij werd beschouwd, cf. P. COCKSHAW, *Le personnel*, p. 9 en pp. 59-60. De connecties tussen de verschillende leden van deze hofactie (zoals bijvoorbeeld die tussen Fillastre, het nieuwe hoofd van de hertogelijke raad, en Pieter Bladelin, de hofmeester en voormalige thesaurier-generaal, die samen instonden voor de supervisie van de hertogelijke kruistochtplannen, cf. M. PRIETZEL, *Guillaume Fillastre*, p. 151sq.) zullen het bekomen van dergelijke privilege wel gefaciliteerd hebben, cf. onze vaststellingen daaromtrent in J. BRAEKEVELT, 'Jean Coustain en de hoge rechtsmacht', pp. 97-108 en 113-114.

¹²⁵ De formule "*de notre (...) propre mouvement*" komt slechts driemaal voor, nl. in de privileges of octrooien van 31 juli 1422 (nr. 135), december 1425 (nr. 238) en 14 februari 1464 (nr. 1437). In de berekening van het aandeel van de 'strikte' *motu proprio*-wetgeving hebben we echter ook nog die verordeningen meegerekend die de hertog "*pour (certaines) causes a ce nous mouvans*" uitvaardigde, gezien een dergelijke verantwoording erg dicht aanleunt bij een verondersteld vrijelijk en ongebonden vorstelijk optreden (cf. K. PENNINGTON, *The Prince and the Law*, p. 204: de vorst haalt bij een dergelijke verordening weliswaar een formeel veronderstelde reden aan

beneficiarissen de voornaamste motor achter de wetgeving bleven, dienden ze zich dus wel meer en meer tevreden te stellen met het verkrijgen van octrooien en verordeningen bezegeld aan een dubbele of zelfs enkele staart. Het privilege werd één mogelijkheid waarvoor de hertogelijke kanselarij en administratie kon opteren om haar wetgevende activiteit formeel in vorm te geven, maar vormde niet langer een keurslijf of verplichting¹²⁶. Zo verwees de hertog in 1458 naar zijn beslissing uit 1431 om de wet van Poperinge niet langer hun hoofdvaart te laten nemen bij de kasselrij van Veurne, in de eerste plaats als een "*ordonnance, declaration et constitution par nous (...) octroyee*", weliswaar geëxpedieerd "*en forme de privilege*"¹²⁷.

Ook in het gebruik van een welbepaalde woordenschat en formules zien we de tendens uit de dertiende eeuw in de Bourgondische wetgeving verdergezet worden. De wil van de graaf affirmeert zich als een belangrijk element: "*voulons*" is, weliswaar vaak niet als enige werkwoord, alomtegenwoordig in de *dispositiones* van de verordeningen. Met 1253 attestaties laat het duidelijk het meer neutrale en algemene "*ordonnons*"¹²⁸ achter zich, dat 'slechts' 733 keer voorkomt¹²⁹. Dit stemt overeen met de evolutie in Frankrijk, waar de koninklijke kanselarij vanaf de late dertiende eeuw "*vouloir*" veelvuldig als bijkomend en aanvullend werkwoord (naast bv. "*ordonner*" of "*declarer*") in de *dispositio* begon in te passen, en dit volgens ondermeer KRYNEN in het kader van de uitbouw van de idee van het koninklijk (wetgevend) absolutisme¹³⁰.

— hij handelt *ex causa*— maar volgens Baldus was elk reden die de vorst kon of mocht vinden afdoende). De overige niet op supplek verleende verordeningen vallen nog uiteen in diegene die het aanbrengen of ter ore komen van een bepaalde kwestie vermelden ("*il est venu a notre cognoissance*" – "*avons entendu*" – "*nous sommes informéz*"), die goed zijn voor 13,6% van alle verordeningen, en zij die noch een supplek, noch een expliciete *motu proprio*-formule, noch een bepaalde informatiebron aangeven als aanleiding tot de rechtshandeling (goed voor 314 op 1149 verordeningen, of 27,3%).

¹²⁶ Cf. J. BRAEKEVELT, 'De waarde van de wet', p. 231. J. COOPMANS wees er overigens al op dat vele vormelijke privileges onder de Bourgondische hertogen ook steeds meer en uitgebreidere verbods – en gebodsbepalingen gingen bevatten, die het onderscheid tussen een privilege, verordening en bevel ietwat lieten verwateren, cf. 'Het privilege als vorm van wetgeving', pp. 113-114.

¹²⁷ Verordening 19 januari 1458 (nr. 1247). Een gelijkende omschrijving komt voor in de verordening van 8 oktober 1431 m.b.t. de rechtsgang te Wervik (nr. 422).

¹²⁸ Zie J.-M. CAUCHIES, 'La terminologie', p. 407-411 en G. MARTYN, 'In de eeuwen der eeuwen', p. 925 (die wijst op het veelal samen voorkomen van "*ordonner*" of "*ordonnance*" met meer specifieke werkwoorden of omschrijvingen).

¹²⁹ Andere frequent gebruikte werkwoorden in de *dispositio* volgen op een grotere afstand: "*donnons*" (exclusief het gebruik in het slotmandement als "*Si donnons en mandement*") komt 357 keer voor, "*consentons*" 385 keer, "*disons*" 76 keer en "*declairons*" en "*ottroyons*" (en hun spellingsvarianten) respectievelijk 186 en 427 keer.

¹³⁰ Cf. J. KRYNEN, *L'empire du roi*, pp. 397-398.

Daarnaast blijft het stellen van de rechtshandeling vanuit de grafelijke "*plenitudo potestatis*" ook onder de Bourgondische dynastie voorkomen¹³¹, zij het nu in de volkstalige variant van de "*ple(a)ine(re) puissance*". De kanselarij is weliswaar eerder zuinig met het gebruik van de formule: we ontmoeten ze 34 keer keer, bijna uitsluitend bij privileges. Het gebruik ervan is echter onthullend. Naast de privileges die een vervreemding van het grafelijk domein inhouden¹³², situeren de meeste verordeningen die de formule dragen zich in de juridisch-institutionele of strafrechterlijke sfeer. Het gaat om verordeningen die zich inlaten met de samenstelling van (stedelijke) rechtscolleges (Rijsel, Damme & Middelburg-in-Vlaanderen)¹³³, het ressort, de bevoegdheid en de jurisdictie van die wetten aanpassen (Komen, Poperinge, Wervik & Menen)¹³⁴, of de mogelijkheid tot het verbannen door een wet en de eventuele omzetting van die verbanning in een boete bepalen (Komen, Rijsel, Mechelen & Sluis)¹³⁵. Herinneren we eraan dat Wielant bij zijn beschrijving van de wetgevende macht van de Vlaamse graven net de nadruk legde op dit soort verordeningen, de "*keures, statutz et ordonnances*" waarmee de Vlaamse steden en kasselrijen bestuurd werden en recht bedeedden¹³⁶. Het verband met deze vanouds verworven wetgevende macht van de Vlaamse graven op het strafrechterlijk vlak¹³⁷ is er wellicht ook de oorzaak van dat de formule, bij uitzondering, eveneens voorkomt in een aan dubbele staart bezegelde verordening. Op 22 augustus 1465 spreekt de hertog zich uit over wat eerder twee details lijken met betrekking tot de nachtwacht en de openbare orde te Veurne¹³⁸. Wie

---

¹³¹ De Vlaamse graven / Bourgondische hertogen waren overigens niet de enige 'mindere' landsheren die zich van de formule zouden bedienen, zie de bemerkings van J. BLACK m.bt. de praktijken van de administratie en juristen van de hertogen van Milaan, cf. 'The Visconti in the Fourteenth Century', pp. 11-30.

¹³² Zie bijvoorbeeld een aantal van de eind 1430 verleende privileges, cf. nrs. 370 (vervreemding visserij en rechtsmacht nabij Halewijn), 375 (grafelijke rente te Herzele bij Aalst), 377 (hoge rechtsmacht Hondshoote) en 386 (bastaardgoederen te Veurne, aan het St.-Walburgakapittel).

¹³³ Rijsel, rangorde binnen schepenbank (22 juli 1430, nr. 363); Damme, uitsluiting bastaarden en familieverwanten uit wet (augustus 1439, nr. 665); Middelburg, instelling van schepenbank (17 maart 1458, dossier Bladelin nr. 27).

¹³⁴ Komen, ressort en jurisdictie van de schepenbank t.o.v. de kasselrij van Ieper (17 februari 1429, nr. 329); Poperinge, hoofdvaart van de schepenbank (28 augustus 1431, nr. 414); Wervik, hoge rechtsmacht toegekend aan de schepenbank (8 oktober 1431, nr. 422); Menen, hoge rechtsmacht toegekend aan de schepenbank (augustus 1463, nr. 1423).

¹³⁵ Komen, mogelijkheid tot verbanningen door heer en remissies door hertog (17 februari 1429, nr. 329); Rijsel, omzetting verbanningen in civiele boete (28 februari 1430, nr. 350); Mechelen, omschrijving bevoegdheid tot en remissie van verbanningen (22 maart 1450, nr. 965); Sluis, omzetting verbanning in civiele boete en mogelijkheid buiten het graafschap te verbannen (juni 1455, nr. 1175).

¹³⁶ Cf. J.-J. DE SMET (ed.), *Corpus chronicorum Flandriae*, t. IV, p. 98.

¹³⁷ Zie in verband hiermee het voorkomen van de gelijkstelling van de vroegste grafelijke keuren met de "*voluntas comiti*", cf. M. DUHAIN, *Gewoonterecht en wetgeving*, d. I, p. 8.

¹³⁸ Cf. verordening nr. 1482. De andere twee verordeningen die geen formelijke privileges zijn maar niettemin de formule van de *plenitudo potestatis* aanwenden zijn die van 8 juli 1430 (nr. 361), die echter een aanvulling

voortaan nog na de klokslag 's nachts de straat opkwam, en daarbij een mes langer dan een bepaalde lengte meedroeg, zou respectievelijk drie en tien lb. par. verbeuren. Dit "edict" wordt niettemin vanuit de grafelijke "*certaine science, auctorité et pleine puissance*" uitgevaardigd, volgens ons omdat het een — weliswaar bescheiden — aanvulling vormde op de oorspronkelijke Veurnse keuren en stadsrechten¹³⁹. Eenzelfde nauw verband tussen politionele en strafrechterlijke verordeningen en een min of meer expliciete verwoording van het grafelijke wetgevend prerogatief vinden we ook al in de jaren 1420 terug. Zo verordent Filips in 1424 "*comme prince et seigneur du pays*" in een onherroepelijk edict en constitutie — woordenpaar met een sterke Romeinsrechtelijke connotatie¹⁴⁰ — een aantal boeten op misdrijven begaan in het bos van Nieppe¹⁴¹. In hetzelfde jaar wendt hij op 27 mei zelf zijn soevereine (!) macht aan om, "*de notre vraye entencion*", paal en perk te stellen aan de openbare wapendracht en bepaalde lokale machtsmonopolies binnen de kasselrij Rijsel¹⁴².

De "*plenitudo potestatis*" zou in de verordeningen van de Bourgondische hertogen nog aangevuld worden met de formule van de vorstelijke "*certaine science*". Voor 1250 komt deze uitdrukking, blijkens een query in de *Thesaurus Diplomaticus*, nog niet voor in het dictaat van de oorkonden van de Vlaamse graven¹⁴³. Ook in de oorkonden van Lodewijk van Male

---

vormt op het hierboven in de noten reeds aangehaalde privilege van 28 februari 1430 (nr. 350) rond de verbanningen te Rijsel, en het op 13 mei 1466 aan Brugge verleende octrooi om erfelijke renten bezet op bezittingen binnen de stad terug te kopen (cf. nr. 1507). In dit laatste geval valt het gebruik van de formule te verklaren vanuit de vervreemding door de hertog, hierbij gebruik makend van zijn absolute macht, van het recht van derden (nl. de rentebezitters). We komen hierop terug in §3.1.3.2.

¹³⁹ Cf. J. VAN ROMPAEY, 'Het oudste recht van Veurne', specifiek pp. 328-329, waarin deze auteur ingaat op het wetgevend karakter van een eerdere aanpassing (uit 1241) van de oorspronkelijke, wellicht 12de-eeuwse Veurnse stadsrechten.

¹⁴⁰ Cf. D.1.4.1: "*Quodcumque igitur imperator (...) edicto praecepit, legem esse constat. Haec sunt quas volgo constitutiones appellamus*", of nog C.1.14.3: "*satis est edicti eas nuncupatione censori*". Hoewel we hierboven (cf. §1.2) onze reserves hebben aangegeven bij de contemporaine aanduiding en benoeming van verordeningen als selectie criterium, blijkt uit dit voorbeeld dat in specifieke gevallen de kanselarij wellicht toch bewust voor deze of gene term koos. Zie de gelijkaardige vaststellingen van F. AUTRAND i.v.m. het gebruik van dit woordkoppel in bepaalde koninklijke verordeningen onder Karel V, cf. 'La succession à la couronne', p. 27, evenals S. PETIT-RENAUD, «*Faire Loy*», pp. 448-449.

¹⁴¹ "*par maniere de constitution et edict (...) irrevocablement*", cf. verordening 3 juni 1424 (nr. 208); voor meer informatie aangaande de interventies van de hertog in het beheer van en de ordehandhaving in het bos van Nieppe, zie het artikel van M. SOMMÉ, 'Réglements, délits et organisation', pp. 517-520, evenals nrs. LV-LVIII.

¹⁴² "*lesquelles choses ont esté et sont et soient encores plus ou tres grant prejudice de nous, du bien de justice et de noz subgiez, perdition de noz amendes et contre toute equité et raison, se de notre auctorité et souverain seignourie au dessus ne pourveu n'y estoit*", cf. verordening nr. 204.

¹⁴³ We hebben hiervoor zowel op de Latijnse ("*certa scientia*") als volkstalige vorm gezocht. Als basis werd gebruik gemaakt van P. TOMBEUR, P. DEMONTY, W. PREVENIER & M.-P. LAVIOLETTE (eds.), *Thesaurus diplomaticus*, (CD-ROM), Turnhout, 1997. We konden echter op confidentiële basis gebruik maken van de geüpdate versie van de

opgenomen in het kanselarijregister uit de jaren 1348-1358, integraal uitgegeven door graaf DE LIMBURG-STIRUM, vinden we ze nog niet terug¹⁴⁴. Van bij het aantreden van de Bourgondische dynastie zou de kanselarij zich echter wel van de formule bedienen: al in april 1384 bevestigde Filips de Stoute de privileges van de stad Seclin "*gratia speciali nostraque auctoritate et ex certa scientia*"¹⁴⁵. Wellicht gaat het om een overname door de Valois hertogen van de Franse koninklijke kanselarijstijl. Net zoals bij de oprichting van de Rekenkamers te Dijon en Rijsel de Rekenkamer te Parijs tot voorbeeld had gediend, lijkt Filips de Stoute zijn kanselarij immers op het koninklijke voorbeeld te hebben geënt¹⁴⁶. Tot onder Jan zonder Vrees werden bovendien veel secretarissen uit koninklijke middens gerekruteerd of bleven ze, tenminste nominaal, zowel Bourgondisch als koninklijk secretaris¹⁴⁷. Een meer strikt Bourgondische invloed is evenwel ook niet volledig uit te sluiten. Zo had hertog Hugues V al in 1305, nauwelijks twee jaar na de eerste aanwending van de formule in een Franse koninklijke oorkonde, de privileges van de commune van Dijon "*ex nostra certa scientia, scientes et spontanei*" bekrachtigd¹⁴⁸, wat misschien niet hoeft te verbazen gezien zijn nauwe Capetingische verwantschap. Onder zijn opvolger Eudes IV zou de Bourgondische kanselarij de formule verder aanwenden en treffen we ze ook in de voor hun Artesische bezittingen bestemde privileges aan, wat meteen al op de vlotte verspreiding en overname van het concept wijst¹⁴⁹.

Hoe dan ook, onder Filips de Goede wordt de formule in Vlaanderen relatief frequent aangewend: 163 verordeningen vermelden ze bij de rechtshandeling. We zien zelfs dat de

---

Thesaurus, voorbereid door P. Demonty voor de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis, die voor de periode 1200-1250 nog 20.000 bijkomende oorkonden bevat.

¹⁴⁴ Cf. DE LIMBURG-STIRUM T. (ed.), *Cartulaire de Louis de Male*, passim.

¹⁴⁵ P. BONENFANT (dir.), J. BARTIER & A. VAN NIEUWENHUYSEN (eds.), *Ordonnances*, t. I, p. 27, nr. 23.

¹⁴⁶ Cf. P. COCKSHAW, *Le personnel*, pp. 85-86. Voor de 'Parijse' oorsprong van de Dijonese Rekenkamer, zie E. ANDT, *La chambre des comptes*, pp. 6-9, A. VAN NIEUWENHUYSEN, 'Documents relatifs à la gestion', pp. 74-82 en B. SCHNERB, 'L'activité de la Chambre des comptes', pp. 55-56.

¹⁴⁷ Cf. P. COCKSHAW, *Prosopographie*, p. 12 & pp. 138-143.

¹⁴⁸ J. GARNIER, *Chartes de communes*, p. 57, nr. L. Ook onder de hertogen van het huis van Valois blijft de kanselarij de formule gebruiken (en maakt ze dus op dat vlak geen onderscheid tussen Vlaamse of Bourgondische kanselarijgebruiken), getuige bv. het voorkomen ervan in de fondatieakte van de Chartreuse de Champmol uit 1384 (cf. U. PLANCHER, *Histoire générale et particulière*, t. III, p. 68), of nog in de verordeningen van Jan zonder Vrees, Filips de Goede en Karel de Stoute (cf. E. CHAMPEAUX, *Les ordonnances des ducs de Bourgogne*, p. 97, p. 170 & p. 205). Dit lijkt ietwat in tegenspraak met de visie van E. LAVISSE, die vooral in de verwerving van Vlaanderen een boost voor de soevereine aanspraken van de Bourgondische dynastie zag: "*mais le duc de Bourgogne [Filips de Stoute] n'est pas encore comte de Flandre, et contrairement à l'erreur où l'on est tombé, en reportant sur l'ancien duché de Bourgogne la puissance et l'éclat du nouveau, cet ancien duché était moindre en territoire et possédait moins de droits régaliens que la plupart des grands fiefs*", cf. zijn 'Étude sur le pouvoir royal', p. 252. Bij gebrek aan een uitgebreid corpus hertogelijke verordeningen uit de jaren 1363-1384 is het echter moeilijk hier een definitief oordeel over te vellen.

¹⁴⁹ Cf. A.-L. COURTEL, 'La chancellerie et les actes d'Eudes IV (second article)', p. 263.

kanselarij het gebruik van de formule in de tijd terugprojecteerd. In een minuut van een verordening rond de betaling van een jaarlijkse rente door alle onvrije lieden uit het Land van Aalst, stelt de hertog dat dit diende te gebeuren krachtens een eerder privilege van Margaretha van Constantinopel. Volgens de hertog had de gravin dat privilege destijds "*de sa certaine science et grace speciale*" verleend¹⁵⁰. Kijken we evenwel naar het privilege (uit april 1252) zelf, dan vinden we die formule nergens in het dictaat terug¹⁵¹. Het toedichten van deze *certa scientia* aan de graaf/gravin heeft belangrijke consequenties. Soms heeft de formule wellicht een relatief letterlijke, banale betekenis, bijvoorbeeld in remissiebrieven. Daarin geeft ze voornamelijk aan dat de vorst kennis heeft genomen van het betoog van de suppliant en zijn versie op de feiten als de waarheid erkent, om vervolgens vanuit die wetenschap diens veronderstelde misdaad te vergeven en de eventuele bestraffing kwijt te schelden¹⁵². In verordeningen sluit de formule echter nauw aan met het hierboven reeds aangehaalde beeld van de vorst als dragend "*omnia jura in scrinio pectoris sui*"¹⁵³. Een dergelijke allusie van de vorst op zijn kennis van het recht en de bestaande wetten, net voor het stellen van de eigen rechtshandeling, geeft aan dat een bepaalde verordening door de kanselarij als een wetgevend document werd aanzien. Het heeft immers weinig nut een referentie te maken naar het bestaande recht indien de rechtshandeling dit recht niet (deels) zou wijzigen of minstens aanvullen¹⁵⁴.

---

¹⁵⁰ Cf. nr. XXXI.

¹⁵¹ Deze verordening werd uitgegeven door L. WARNKÖNIG, *Flandrische Staats- und Rechtsgeschiede*, 1. b., p. 96, nr. XLIII. Nochtans bleek de hertogelijke administratie bij het opstellen van de verordening wel degelijk over een kopie van het privilege van Margaretha te hebben beschikt (en had ze dus kunnen vaststellen dat de formule feitelijk *niet* werd gebruikt): zo bleef een 15de-eeuws afschrift ervan bewaard onder hetzelfde archiefnummer als de hertogelijke minuut, cf. ARA, Oorkonden van Vlaanderen, eerste reeks, nr. 1005.

¹⁵² Cf. C. GAUVARD, 'La justice du roi de France', pp. 37-39.

¹⁵³ J. KRYNEN, '«De nostre certaine science...»', pp. 132-133.

¹⁵⁴ De formule geeft daarbij de zekerheid aan dat de vorst van dit bestaande recht op de hoogte was bij de uitvaardiging van zijn verordening. In die zin is het slechts een indirecte getuige van het vorstelijk wetgevend prerogatief: dit wordt steeds verondersteld, de *certa scientia* duidt enkel op het ontbreken van een subreptieve of obreptieve verordening die men op een praktische en concrete grond terecht zou kunnen aanvechten (i.t.t. een gegronde, doordachte vorstelijke beslissing, die men niet kan aanvechten). Zie in verband hiermee ook het commentaar van Baldus de Ubaldis: "*Si dominus fecit ex certa scientia et de plenitudine potestatis tutus est recipiens. Si autem per facti ignorantiam vel importunitatem petentis non est tutus*", geciteerd in J. BLACK, *Absolutism in Renaissance Milan*, p. 34. De notie is trouwens ook verwant met die van de vorst als 'levende wet'; gezien de vorst als abstracte persoon nooit sterft verleent hij ook aan de (vroegere) wetten die hij in zijn borst draagt hun blijvende, hedendaagse kracht en geldigheid, maar bezit hij ook de mogelijkheid die aan te passen: de vorst is de wet. Deze visie zien we trouwens ook opduiken in een memorandum van de abdij van Ennebe uit 1438, waarbij de abdijsgemeenschap naar aanleiding van de Gentse contestatie van hun tolrecht (dat hen bij privilege van Boudewijn V uit 1063 was toegekend) uiteindelijk besloot de zaak te bepleiten "*bij minen gheduchten heere, uut diens boeseme de vors. ghifte commen ware*", om van hem een eventuele interpretatie of aanpassing van hun recht te bekomen, cf. nr. CLXXIII.

De formule stond overigens niet zomaar op zich. Tegen de vijftiende eeuw had dit kanselarijgebruik, weliswaar in eerste instantie als reactie op de pauselijke wetgevende praktijk, een aanzienlijke doctrinaire uitwerking gekregen. Legisten als Baldus, Bartolus of Paulus de Castro haalden in hun commentaren op het *Corpus Iuris Civilis* de formule aan als een al dan niet vereist vormelijk element in pauselijke bullen om de wil van de paus tot het herroepen en derogeren van bestaande wetten te mogen veronderstellen¹⁵⁵. Van paus over Franse koning¹⁵⁶ naar een generieke *princeps* werd de "*certa scientia*", met haar theoretische onderbouw, snel overgenomen door 'mindere' landsheerlijke kanselarijen, zoals bv. ook door die van de hertogen van Milaan¹⁵⁷, om uitdrukking te geven aan het wetgevend én wetaanpassend karakter van vorstelijke verordeningen. De formule werd begin zestiende eeuw in elk geval ook zo opgevat door Filips Wielant in zijn *Practijcke Civile*, die zelf stelt dat ze noodzakelijk is voor de expeditie van nieuwe privileges die tegen de "*gemeenen rechten*" ingaan¹⁵⁸. We mogen aannemen dat achter de vijftiende-eeuwse Bourgondisch-Vlaamse praktijk al grotendeels een zelfde gedachte en opvatting schuilging. Niettemin lijkt de Bourgondische kanselarij zich daarbij niet in een al te strak formalistisch keurslijf hebben laten steken. Zo ontbreekt bij de verordening van augustus 1439, die bastaarden uitsloot van enige functie in de wet van Damme, de "*certaine science*" formule naast de wel aangehaalde grafelijke "*plaine puissance*"¹⁵⁹. De hertog had in de *narratio* van dit privilege immers al concreet naar eerdere, gelijklopende grafelijke verordeningen verwezen – de nood om meer abstract aan zijn kennis van het voorgaande recht te refereren ontbrak

---

¹⁵⁵ Een eerste theoretische reflectie op het derogierend karakter van de formule stamt reeds van het einde van de 12de eeuw, toen Huguccio van Pisa naar een decretaal van Alexander III verwees waarin de pauselijke *certa scientia* voorkwam, cf. J. KRYNEN, '«De nostre certaine science...»', p. 139, n. 37. Een overzicht van latere zienswijzen en rechtsgeleerde opnies (waarbij met name het al dan niet gemotiveerde of 'billijke' karakter van de formule ter discussie stond) vindt men terug bij S. PETIT-RENAUD, «*Faire Loy*», pp. 167-169, die eveneens de toepassing van het begrip door de Franse kanselarij in de 14de eeuw schetst. Een pragmatische DE BLAESERE vatte de verschillende meningen uiteindelijk relatief gematigd aldus samen: "*et concludunt [doctores] quod in hiis, qui sunt juris positivi, princeps presumitur ex cause juste tollere [jus] alienum dum apponitur clausulam ex certa scientia*", cf. J. DE BLAESERE, *Defensio illustrissimi Flandrie comitis* (Universiteitsbibliotheek Gent, ms. 3791), v. II, § Moratorias litteras, fol. 156v°.

¹⁵⁶ De formule zou voor het eerst in 1303 in een verordening van Filips IV de Schone zijn opgedoken, cf. J. KRYNEN, '«De nostre certaine science...»', pp. 134-135.

¹⁵⁷ En dat reeds in de vroege vijftiende eeuw, cf. J. BLACK, *Absolutism in Renaissance Milan*, p. 165 en p. 206.

¹⁵⁸ "*Als de Prince by privilegien contrarieren wilt den gemeen rechten (...) ten zoude niet doogen, ten ware dattet geexpedieert ware propriu motu & ex certa scientia & cum plenitudine potestatis*", cf. P. WIELANT, *Practijcke Civile*, p. 27 (cap. XXVII, §1).

¹⁵⁹ "*avons ottroyé et consenti, ottroyons, consentons et de notre grace, plaine puissance et par privilege especial (...) que doresnavant aucune personne, de quelque estat qu'elle soit, ne puist estre cree ne ordonnee bourgmaistre, conseiller ne tresorier d'icelle notre ville du Dam s'elle n'est nee et procree en loyal mariage*", cf. nr. 665.

dus¹⁶⁰. Niets lijkt aan te geven dat deze verordening door het ontbreken van de formule van mindere waarde zou zijn geweest. Daarnaast werd de formule ook breder ingezet. Zo zien we ze bijvoorbeeld eveneens opduiken bij de politionele verordening van 26 juni 1423 voor de stad Merville. Het gaat hier nochtans niet om een vormelijk privilege dat een definitieve wijziging van het lokale juridische landschap wil doorvoeren, maar de hertog legt er wel een aantal nieuwe boeten op bepaalde overtredingen in op¹⁶¹. Deze mogelijkheid om boeten te verhogen of in te stellen is nu net wel een recht dat Jacob de Blaesere expliciet, in navolging van de veertiende eeuwse opinie van Lucas de Penna, in zijn lijst met grafelijke voorrechten behandelt¹⁶². De grafelijke *certa scientia* wijst dus ook op een breder bewustzijn van de eigen prerogatieven en wetgevende mogelijkheden¹⁶³.

Een andere uiting van dit wetgevend zelfbewustzijn zijn de frequente verwijzingen in de verordeningen van de Bourgondische-Vlaamse kanselarij naar voorheen uitgevaardigde relevante bepalingen en wetten. Vaak gaat het om relatief vage verwijzingen¹⁶⁴, maar voor

---

¹⁶⁰ "par franchises et coustumes par noz predecesseurs, dont Dieu ait les ames, otroyees (...) soit pieca ordonné (...) que aucun de notre avantdicte ville du Dam qui seroit bastart ne peuist estre eschevin".

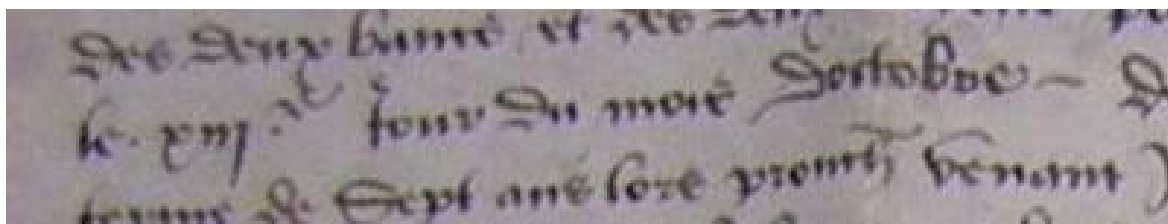
¹⁶¹ "item et que de toutes les amendes dessusdictes, lesquelles sont toutes nouvelles et non accoustuméz, et celles qui sont de soixante deux solz le maieur de la ville en aura pour sa part deux solz, car ainssi il a acoustumé de prendre (...)", cf. nr. 173.

¹⁶² Cf. J. DE BLAESERE, *Defensio illustrissimi Flandrie comitis* (Universiteitsbibliotheek Gent, ms. 3791), v. II, § Aut auget, aut minuit, fol. 144r^o: "Comes et barones qui habent proprietatem justicie minuere et augere penas possunt" (...) et solus princeps auget penam a lege statutam, dicit Lucas de Penna".

¹⁶³ Dit blijkt nog uit een andere verordening die, hoewel eveneens geen vormelijk privilege, de formule eveneens aanhaalt, gezien de bepalingen ervan moeten worden onderhouden "par forme de constitution ou estatu", cf. nr. 363.

¹⁶⁴ In de trant van "(noz) autres lettres patentes" of dies meer. Het valt verder op dat een overgrote meerderheid van de aangehaalde akten die een precieze datering meekrijgen 'Bourgondische' verordeningen zijn: eerdere akten van Filips de Goede zelf, van zijn vader of van Filips de Stoute dus. In andere gevallen en verwijzingen naar oudere verordeningen van de Vlaamse graven beperkte de kanselarij zich vaak tot het aangeven van de naam van de graaf, of het moet gaan om verwijzingen cruciale privileges of vrijstellingen (cf. de verordening van 16 augustus 1438, nr. 622, met een verwijzing naar het recht op de wijntol op de Schelde dat de abdij van Ename in 1183 van Filips van de Elzas had verkregen, cf. T. DE HEMPTINNE & A. VERHULST (ed.), *De oorkonden der graven*, d. II, b. III, pp. 205-206, nr. 661; of die van 5 april 1452, nr. 1021, verwijzend naar de tolvrijheid die dezelfde Filips van de Elzas in 1168 aan Nieuwpoort toekende, cf. Id., op. cit., d. II, b. III, pp. 36-38, nr. 304). Wellicht is dit overwicht van exacte verwijzingen naar relatief recente verordeningen een gevolg zowel van het 'fysieke' geheugen van de hertogelijke secretarissen en ander kanselarijpersoneel (dat hooguit enkele generaties kon overbruggen), het bestaan van de *registres des chartes* en de eerste registers van de audiëntie vanaf 1386 (die een toegankelijk bestand van eerdere hertogelijke akten aan de redacteurs van nieuwe verordeningen aanboden), het ontbreken van enige systematische en continue kanselarijregisters van voor 1330, als van de vage verwijzingen naar hun privileges die de supplianten in hun rekest opnamen, en die de kanselarij wellicht dan maar gewoon overnam in de *narratio* van de uiteindelijke verordeningen. Hierbij kan bijvoorbeeld verwezen worden naar de verordening van 6 maart 1455 (nr. 1159), waarin terzijde een beslissing van graaf Boudewijn (de negende?) wordt aangehaald, zonder concrete referentie. Eenzelfde vage verwijzing dient ook al in het oorspronkelijke rekest van de schepenen van Harelbeke aanwezig te zijn geweest, want een

Figuur 3. De ingevulde dag en maand van het hertogelijk octrooi van 13 oktober 1453 (nr. 1102) in het origineel van de hertogelijke verordening van 28 januari 1454 (nr. 1119).

Daarnaast kon een nieuwe verordening ook nog met een specifieke clausule ingekaderd worden in het bestaande juridische landschap. Net voor de aanvang van de *corroboratio*¹⁶⁶ verklaren liefst 306 verordeningen (of 26.6% van de in origineel of afschrift overgeleverde verordeningen) dat ze niettegenstaande een al dan niet nader gespecificeerd recht, gewoonte of eerdere (hertogelijke) akte besloten zijn¹⁶⁷. Deze "*non obstant*"-formule vormt aldus een concretere aanvulling op of vervanging van de meer abstracte verwijzing naar de vorstelijke kennis van het bestaande recht zoals ze vervat zit in diens "*certa scientia*"¹⁶⁸. Ook voor Wielant zijn beide begrippen nauw verbonden: naast het invoeren van zijn "*certa scientia*" kan de graaf volgens hem slechts privileges verlenen al "*expresselijck seggende /niet teghenstaende dien ofte dien rechte/ etc.*"¹⁶⁹. Deze bijkomende derogerende clausule kan sterk variëren in reikwijdte, wat wellicht ook haar relatieve succes ten aanzien van de veel minder frequent aangehaalde hertogelijke "*certaine science*" verklaart¹⁷⁰. Bij het voorkomen van de clausule vermelden de meeste verordeningen immers een generiek "*non obstant quelxconques ordonnances, mandemens ou deffenses a ce contraires*" of een gelijklopende,

¹⁶⁶ Uitzonderlijk kan de formule ook al in de *dispositio* verwerkt worden, zie bv. de verordening van 5 mei 1421 (nr. 92), of die van 9 mei 1421 (nr. 96) waarbij een van de twee rechtshandelingen die in deze verordening vervat zitten van een aparte "*non obstant*"-formule wordt voorzien.

¹⁶⁷ Een cijfer dat iets lager ligt dan de 33% vastgesteld door J.-M. CAUCHIES voor de Henegouwse wetgeving uit de jaren 1427-1506, cf. *La législation princière*, p. 123.

¹⁶⁸ De laat 14de-eeuwse jurist Lucas de Penna zou de formule zo mogelijk zelfs nog hoger inschatten dan de invoering van de vorstelijke *certa scientia*. Voor hem was het gebruik van een *non obstante*-clausule voldoende om de vorst toe te laten om, vanuit zijn absolute macht, zelfs komaf te maken met het Romeinse, goddelijke of natuurrecht, cf. H. HAZELTINE, 'The legal and political ideas', p. xxxvii. Het moet evenwel duidelijk zijn dat de clausule in de dagdagelijkse praktijk van de Bourgondische kanselarij veelal een beperktere invulling kreeg, maar het is het principe dat hier van tel is, iets waar A. GOURON al terecht op wees: "*l'essentiel de la nouvelle doctrine tient dans cette ultime précision: l'autorité législative du prince trouve désormais une marge de manœuvre quasi-illimitée. Pour comprendre la portée de l'innovation, il suffit de se reporter aux textes normatifs les plus divers qui (...) seront munis de la clause /legibus non obstantibus/, que celle-ci vise la loi romaine, ou bien qu'elle désigne la législation médiévale antérieure*", cf. 'La notion de privilège', pp. 15-16.

¹⁶⁹ Cf. P. WIELANT, *Practijke Civile*, p. 27, (cap. XXVII, §6).

¹⁷⁰ De clausule is ook al vroeger geattesteerd in de oorkonden van de Vlaamse graven dan de "*certa scientia*". Hoewel we ze niet terugvonden in de *Thesaurus Diplomaticus*, wordt ze wel al aangewend door de Vlaamse kanselarij onder Lodewijk van Male (in de afwijkende vorm "*non contrestans*"), cf. T. DE LIMBURG-STIRUM, *Cartulaire de Louis de Male*, t. I, pp. 267, 297-298 & 304 voor enkele voorbeelden van dit gebruik.

algemene opsomming, maar soms kan evengoed één enkele voorafgaande verordening, gunst of privilege worden geïviseerd¹⁷¹. In uitzonderlijke gevallen wordt zelfs maar aan één enkele bepaling van een eerdere verordening of privilege gederogeed¹⁷². Bovendien beperkt de clausule zich niet steeds tot het bestaande recht. Ook aan eventuele toekomstige verordeningen kan ermee worden gederogeed, specifiek dan aan eventuele subreptieve akten die de rechtshandeling opnieuw zouden herroepen¹⁷³. De graaf erkent hiermee feitelijk deels de fictie van zijn juridische alwetenschap en bouwt met de "*non obstant*"-clausule een rem in op het verlenen van nieuwe en tegenstrijdige verordeningen "*par importunité des requerans*"¹⁷⁴.

De mogelijkheid van de graaf om met een verordening te derogeren aan het bestaande recht wordt bij de "*non obstant*"-clausule vaak nog versterkt door de voorafgaande formule van het zogenaamde vorstelijke "*plaisir*"¹⁷⁵. Doorheen ons corpus komt de uitdrukking bij in

---

¹⁷¹ Voor een willekeurig voorbeeld van een algemene derogatie, zie de monetaire instructie van 7 november 1419 (nr. 22). Voor voorbeelden van erg specifieke "*non obstant*"-clausules, met vermelding van de beneficiaris van de oorspronkelijke, door de clausule geïviseerde akte, zie de verordening van 12 februari 1448 (nr. 914) of die van 16 december 1427 (nr. 283). Dezelfde vaststellingen werden gemaakt voor de Henegouwse Bourgondisch-Habsburgse wetgeving, cf. J.-M. CAUCHIES, *La législation princière*, pp. 123-124.

¹⁷² Zie bv. de verordening van 17 juni 1428 (nr. 301), die enkele toltarieven van de Schotse natie preciseert: "*non obstant que en nosdictes autres lettres [verwijzend naar de privileges aan de Schotse natie uit 1427, cf. nr. 280] en termes generaulx soit contenu que on ne prendre ou exigera en notredit tonlieu du Dam que neuf mites de chacun tonnel, pipe ou baril, que nous declairons et interpretons devoir estre entendu en la maniere que dit est et non autrement*"; die van 29 mei 1438 (nr. 611), die de heerlijkheid van Gestel aan Lodewijk van Blaesvelt schonk, tegen een bepaling van de hofordonnantie van 12 januari 1438 in: "*non obstant certain article de noz derrenieres ordenances*" (de derogerende clausule refereert aan §553 van de restrictie in de uitgave van deze hofordonnantie door H. KRUSE & W. PARAVICINI (eds.), *Die Hofordnungen*, b. I, pp. 20-201); die van 27 augustus 1460 (nr. 1342) aangaande de leenverkoop die een eerdere verordening van Lodewijk van Male van 10 november 1366 (cf. de *Tweeden druck van den eersten bouck der ordonnancien, statuten, edicten ende placcaerten van Vlaendren*, Gent, 1771, pp. 724-725) deels aanpaste: "*Car ainsi le voulons et nous plaist estre fait; non obstant l'ordonnance dudit feu conte Loys anciennement observee*"; of die van 18 december 1461 (nr. 1369), die een punt van privilege aangaande de arrestatie van vrijlaten wijzigde: "*Car ainsi nous plaist il estre fait, non obstant ledit privilege et sans en riens déroguer a icellui ne aux autres privileges, franchises et libertéz de notredit terroir du Franc, comme dessus est dit*".

¹⁷³ Zie voor zo een dergelijke toekomstige bepaling o.m. de verordening van 8 maart 1440 (nr. 698): "*Car ainsi nos plaist il estre fait, nons obstant quelzconques lettres que de nous aucunes des diz bailliz et escoutetes ayent ou puissent avoir ou obtenir au contraire, a quoy ne voulons en rien estre obtemperé ne obey*". 81 verordeningen halen in hun *non obstant*-formule ook expliciet eventuele subreptieve hertogelijke mandementen aan. Dergelijke vermeldingen lijken deels overbodig: in principe is een subreptieve akte (die eerdere bepalingen of verordeningen bewust verzwijgt) sowieso niet geldig, cf. P. WIELANT, *Practijke Civile*, p. 27, §XXVIII-7 ("*Privilegie dat subreptif nde obreptif is een doocht niet*").

¹⁷⁴ Zie bv. de verordening van 11 november 1429 (nr. 339) voor een expliciete vermelding van dit probleem. Voor meer achtergrondinformatie bij deze problematiek, zie W. PARAVICINI, 'Administrateurs professionnels et princes dilettantes', pp. 359-365.

¹⁷⁵ Uitzonderlijk wordt de volgorde ook wel eens aangepast, zie bv. de verordening van 4 oktober 1439 (nr. 675).

totaal 584 verordeningen voor (of 50,8%)¹⁷⁶, waarvan ze in 172 gevallen gecombineerd wordt met een derogerende formule. Het gebruik lijkt hiermee binnen de Bourgondische kanselarij goed ingeburgerd¹⁷⁷, zeker in vergelijking met de nog relatief voorzichtige aanwending ervan in het Frankrijk van de vroege veertiende eeuw, hoewel het nog niet zo alomtegenwoordig blijkt als tijdens de regering van keizer Karel V, toen 80% van diens verordeningen van de formule zouden worden voorzien¹⁷⁸.

Het is verleidelijk dit toenemend gebruik te verbinden met een veronderstelde groei van de staatsmacht (of tenminste diens ambities) tijdens de overgang van de middeleeuwen naar de vroegmoderne tijd. Het inroepen van het vorstelijke "*plaisir*" wordt namelijk traditioneel erg nauw verbonden met de notie van een (absolute) wetgevende macht: in de uitdrukking "*car ainsi nous plaist il estre fait*" schemert immers het adagium *quod principi placuit legis habet vigorem* door¹⁷⁹. Ook voor de min of meer contemporaine Jacob De Blaesere wees het gebruik van deze clausule door de Vlaamse graven ondubbelzinnig overigens al op hun volle, ongebonden prinselijke macht¹⁸⁰. Het voluntaristisch karakter van de formule wordt in veel gevallen (97 attestaties) zelfs nog versterkt door een inpassing van het werkwoord "*vouloir*", zoals in de vorm "*car ainsi nous plaist il et le voulons estre fait*". Deze connotatie leidt er echter nog niet toe dat de hertogelijke kanselarij de formule enkel en alleen maar van stal haalt wanneer ze op eigen initiatief tot de uitvaardiging van een

---

¹⁷⁶ Dit cijfer is vergelijkbaar met die van de Henegouwse verordeningen, waar de formule bij een 650 verordeningen (op een totaal van 1500) voorkomt, cf. J.-M. CAUCHIES, *La législation princière*, p. 131.

¹⁷⁷ De formule lijkt echter nog niet in gebruik te zijn geweest tijdens de vroege regering van Lodewijk van Male (cf. T. DE LIMBURG-STIRUM, *Cartulaire de Louis de Male*, passim), wellicht gaat het dus om een overname vanuit de Franse koninklijke kanselarij bij het aantreden van Filips de Stoute (die ze al in 1384 aanwendt, cf. P. BONENFANT (dir.), J. BARTIER & A. VAN NIEUWENHUYSEN (eds.), *Ordonnances*, t. I, p. 13, nr. 10).

¹⁷⁸ Voor de veertiende eeuw kan men verwijzen naar de studie van S. PETIT-RENAUD, «*Faire Loy*», p. 125, die voor de eerste drie koningen uit het Huis van Valois de formule bij een hondertal verordeningen op een totaal van 1685 akten terugvond. Voor de cijfers met betrekking tot de wetgeving van Karel V, zie J. GILISSEN, 'Essai statistique de la législation', p. 434. J.-M. CAUCHIES relativeerde overigens al het 'plotse' opduiken van de formule in de 16de eeuw zoals geponeerd door Gilissen: voor wat de Henegouwse verordeningen van de Bourgondische hertogen, Maximiliaan van Oostenrijk en Filips de Schone betreft, trof hij de formule immers ook al bij ruwweg de helft van de akten aan, cf. *La législation princière*, pp. 131-134.

¹⁷⁹ Cf. G. DEMANTE, 'Observations sur la formule «Car tel est notre plaisir»', pp. 86-96 en A. RIGAUDIÈRE, *Penser et construite l'État*, pp. 216-218. Ook J. KRYNEN linkt het vroegste opduiken van de formule in de verordeningen van Lodewijk IX aan het zich ontwikkelen van een wetgevende macht die niet langer gebonden was aan eerdere privileges of gewoonterechten, cf. 'Voluntas domini regis', p. 84.

¹⁸⁰ "*ab immemoriali tempore scripsit comes in suis mandatis seu principum placitis et rescriptis preceptuus /Car ainsi nous plaist il/, que est clausula potestatis solius principis secundum Bal[dus de Ubaldis]*", cf. J. DE BLAESERE, *Defensio illustrissimi Flandrie comitis* (Universiteitsbibliotheek Gent, ms. 3791), v. II, § Dei gratia, fol. 24r°. Zoals we hierboven bij noot 177 hebben vastgesteld gaat het gebruik van de clausule echter niet verder terug dan de late 14de eeuw, en projecteert De Blaesere dus (wellicht bewust) een 'moderne' wetgevende praktijk op een geïdealiseerd en politiek dienstbaar gemaakt Vlaams 'legislatief' verleden.

verordening overgaat. De formule wordt zelfs voornamelijk gebruikt bij akten verleend op suppliek (361 attestaties), en is ook bij de vormelijke privileges goed vertegenwoordigd (60 keer op 163 privileges)¹⁸¹. Verschillende op suppliek verleende verordeningen krijgen zelfs een aangepaste versie van de formule mee waarin, nog los van het *placuit*, de uitvoering van de rechtshandeling evenzeer bevolen wordt als de vervulling van de aan de beneficiaris verleende vorstelijke gunst en belofte¹⁸². De kanselarij legt bovendien, zeker voor wat de eerste drie decennia van de regering van Filips de Goede betreft, soms een zekere schroom aan de dag en aarzelt een bepaalde rechtshandeling enkel en alleen vanuit de wil — *pro ratione voluntas* — van de vorst af te willen dwingen met een verwijzing naar diens *placuit*¹⁸³. Zo vullen tot 1435 dertien verordeningen de "*plaisir*"-formule aan met een uitgebreidere motivatie. Toegegeven, soms haalt deze motivatie enkel het vorstelijk eigenbelang aan ("*pour notre evident prouffit*")¹⁸⁴, of dat van de suppliant en beneficiaris¹⁸⁵, maar wanneer het een verwijzing naar een verondersteld "*bien publique*" betreft lijkt de vorst duidelijk te willen maken dat zijn willekeur, hoewel expliciet aangehaald, daarom nog niet onbillijk of onredelijk werd aangewend¹⁸⁶. In het geval van Filips optreden tegen de Hussietische leer in

---

¹⁸¹ De stelling van COCKSHAW dat de formule zeldzaam zou zijn bij privileges moet dus verworpen worden, zoals CAUCHIES dit overigens al deed op basis van zijn onderzoek, cf. P. COCKSHAW, *La chancellerie de Bourgogne-Flandre*, t. II, p. 199 en J.-M. CAUCHIES, *La législation princière*, p. 131. Sommige privileges werden zelfs voorzien van een eigen, aangepaste vorm van de formule, onder de vorm van "*Car ainsi, pour nous et noz diz hoirs et successeurs, nous plaist il estre fait*" of een soortgelijke formulering, zie bv. de privileges van 6 mei 1421 (nr. 94) en 28 april 1434 (nr. 488).

¹⁸² Ze bv. de verordening van 16 december 1430 (nr. 384): "*Car ainsi nous plaist il estre fait et a notredicte cousine l'avons promis et promettons a tenir par ces presentes*"; of nog die van 17 augustus 1454 (nr. 1148): "*Car ainsi nous plaist il et voulons qu'il soit fait et ausdis supplians l'avons ainsi ottroyé et ottroyons de nostredite grace par ces mesmes presentes*". In totaal wordt in 17 verordeningen het vorstelijke "*plaisir*" expliciet met het voltrekken van de aan de supplianten verleende gunst verbonden.

¹⁸³ Voor S. PETIT-RENAUD is de formule dan ook niet zozeer verbonden met een veronderstelde vorstelijke willekeur als wel met een uiting en aanduiding van de vorstelijke beslissingsmacht en van diens gratierecht: "*Le «bon plaisir» (...) n'a rien à voir avec l'arbitraire mais fait référence à la bénignité royale ou souligne que la décision finale appartient au roi*", cf. 'Le roi, les légistes et le parlement', p. 4. Dit zien we ook bij J. DE BLAESERE, voor hem is de formule een van de "*insigniorum regalium*" van de Vlaamse grafelijke dynastie: "*ab immemoriali tempore scripsit comes in suis mandatis seu principum placitis et rescriptis: Car ainsi nous plaist il; que est clausula potestatis solius principis secundum Baldum*", cf. *Defensio illustrissimi Flandrie comitis* (Universiteitsbibliotheek Gent, ms. 3791), v. II, fol. 24.

¹⁸⁴ Cf. de verordening van 7 november 1425 rond de uitbating van de grafelijke moeren (nr. 235).

¹⁸⁵ Zoals in de verordening van 8 februari 1430 ter bescherming van de bossen van de SS. Cornelius en Cyprianus abdij te Ninove: "*Car ainsi nous plaist il et voulons estre fait, meismement affin que lesdiz bois et forestz d'iceulx supplians puissent estre seurement gardéz et conservéz pour et au prouffit de ladicte eglise*", cf. nr. 346.

¹⁸⁶ Zie bv. de monetaire instructie van 25 november 1422 (nr. 146), uitgevaardigd "*pour le bien publique et pour et en avancement de la marchandise de notre pays de Flandres*", en bijpassend voorzien is van de formule "*Car ainsi nous plaist il estre fait pour consideration des choses dessusdictes*"; deze formule kwam overigens ook al voor in het bevel tot de registratie van de monetaire instructie van november 1419, cf. nr. 24. Eenzelfde teneur vinden we

1430 lijkt de vermelding van de vorstelijke wil zelfs quasi overbodig en feitelijk ondergeschikt aan zijn dwingende plicht, als rechtgeaarde katholiek, om te handelen: "*Car ainsi nous plaist il et voulons estre fait, en faisant de notre foy et mere Sainte Eglise*"¹⁸⁷.

De overgrote meerderheid van de aanhalingen van het vorstelijke plezier of welbehagen bevatten echter geen dergelijke nuanceringen. We kunnen zelfs een zekere evolutie bespeuren naar een exclusief gebruik van een 'zuivere' vorm van de "*Car ainsi*"-formule na 1435. Slechts één verordening van de hertog, uit 1440¹⁸⁸, en één verordening van de regeerraad, uit 1442¹⁸⁹, motiveren de rechtshandeling nadien nog door in een en dezelfde zin zowel te refereren aan de (gedelegeerde) vorstelijke willekeur als aan het algemeen belang. Maar wanneer de hertog in 1464 bijvoorbeeld zelf een verordening uit 1408 aangaande de Oudenaardse St.-Jorisgilde bevestigt, neemt hij de beargumenteerde *placuit*-formule (nl. "*pour consideration de ce que dit est*") die zijn vader destijds nog aanwendde niet meer over, al bleven zijn feitelijke beweegredenen wellicht gelijklopend¹⁹⁰. De clausule lijkt dan ook, meer en meer, ondubbelzinnig uitdrukking te geven aan de in principe ongebonden wetgevende vorstelijke macht, zelfs indien deze eventueel tegen eerdere bepalingen inging – "*non obstant etc.*". Dit komt duidelijk naar voor bij de verordeningen waar de formule slechts aanvullend ("*se mestier est*") wordt ingeroepen. Deze halen immers allemaal in hun *narratio* of *dispositio* vroegere verordeningen, privileges of rechten aan die de nieuwe vorstelijke tussenkomst in principe overbodig zouden hebben moeten maken, zij

---

terug bij de verordening uit 1430 die de invoer van lederwaren in het graafschap verbiedt (nr. 348): de "*ainsi nous plaist il et voulons estre fait pour consideration des choses dessusdictes*" refereert aan de hertogelijke onderdanen die voorheen door die invoer "*moult grandement dommagiez*" waren geweest en de mogelijke sociale onrust die daaruit kon voortkomen ("*grant rumeur pouroit sourdre et avenir en icellui notre pays*"). Een gelijkaardige motivatie die het welzijn van de bevolking aanhaalt vindt men terug in de verordening van 1 mei 1423 (nr. 162) aangaande de uitvoer van voedsel uit het graafschap. Een andere impliciete verwijzing naar het "*bien publique*" komt ook nog voor in de monetaire verordening van 30 augustus 1427 (nr. 275), waarin elke overtreder van het vorstelijke "*plaisir*" een tegenstander van dat algemeen belang wordt verklaard.

¹⁸⁷ Cf. de verordening van 24 februari 1430 (nr. 349). Voor meer informatie m.b.t. de Bourgondische reactie op de Hussitische leer en de contemporaine gebeurtenissen in Bohemen, zie J. TOUSSAINT, *Les relations diplomatiques*, pp. 42-48 en de gegevens in de recentere bijdrage van W. PARAVICINI, 'Von der Preußenfahrt', pp. 451-455. Voor meer gegevens rond de verspreiding (en bestrijding) van de Hussitische opvattingen in de Bourgondische gebieden (vnl. in Vlaanderen en Artesië), zie P. FREDERICQ (ed.), *Corpus documentorum inquisitionis*, d. 1, pp. 311-319 en ons nr. 354.

¹⁸⁸ Cf. nr. 724: nochtans gaat het hier wel degelijk om een eigen initiatief van de hertog (de verordening is niet op suppliek verleend) en past hij er ook het bestaande recht en de privileges van de Brugse ambachten in aan (zij het tijdelijk: gedurende vier jaar zullen nieuwe ambachtsleden geen intredegeld moeten betalen). Het *bien publique* duikt hier volgens ons dan ook voornamelijk op als bijkomende motivatie voor een essentieel 'voluntair' hertogelijk optreden.

¹⁸⁹ Cf. de verordening rond de waterhuishouding van de Gaverbeek uit oktober 1442 (nr. 774): "*Car ainsi le voulons et ordonnons estre fait de par mondit seigneur et pour le bien et utilité publique des habitans et adheritez sur ladicté beque*".

¹⁹⁰ Cf. de verordening van 18 maart 1464 (nr. 1440).

het dat door omstandigheden die vroegere bepalingen nu een bevestiging of nieuwe uitvoering behoeven¹⁹¹. Het "*placuit*" van de vorst wordt bijgevolg maar onder voorbehoud bij deze verordeningen geplaatst, in zoverre de rechtshandeling toch een vernieuwend legislatief karakter zou bezitten. Dit uitzonderlijke voorwaardelijke gebruik maakt duidelijk dat bij de overige verordeningen het aanwenden van de reguliere formule het legislatieve karakter van de rechtshandeling in de verf zet en mee ondersteunt, ook al steunde die wetgeving feitelijk nog steeds grotendeels op supplieken en kwam ze niet voort uit eigen hertogelijke initiatieven¹⁹². Met de koppels "*car ainsi nous plaist il*"/"*non obstant etc.*" en "*plenitudo potestatis*"/"*certa scientia*" kan de graaf dus op een formele manier uiting geven aan enerzijds zijn bezit van een (veronderstelde) creatieve wetgevende macht en anderzijds zijn bewustzijn van het bestaande, deels ook mee door hem en zijn voorgangers vormgegeven recht¹⁹³.

Maar kunnen we buiten die technische formules nog meer expliciete verwoordingen van die mogelijkheid om "*legem condere*" in de grafelijke verordeningen traceren, of wordt de oorsprong van dat prerogatief ergens toegelicht? Verwijzingen naar een overdracht door het volk van haar eigen bevoegdheid en macht aan de vorst, zoals vervat in de *Lex regia*¹⁹⁴, hebben we in de verordeningen niet kunnen traceren¹⁹⁵. Referenties aan een goddelijke

---

¹⁹¹ Zie o.m. de verordening van 18 mei 1430 (nr. 359), waarin eerst de "*drois de nous et de notredicte ville*" m.bt. de Rijkselse accijnzen worden aangehaald vooraleer de hertog zijn besluit om enkel nog via de gebruikelijke aanmeerplaatsen drank de stad te laten invoeren bekrachtigt met de formule "*Car ainsi nous plaist il estre fait de grace especial par ces presentes se mestiers est*". Een ander voorbeeld is de verordening van 7 augustus 1447 (nr. 774), die de verkoop van dranken in een straal rond de stad Diksmuide verbiedt, waarbij de hertog stelt dat hij "*le voullons nous estre fait et ausdis supplians l'avons octroyé et octroyons de notre grace especial par ces presentes se mestier est*", nadat al gebleken was dat deze verkoop feitelijk "*selon les kueres et statuz de notredicte chastelenie de Furnes*" niet gewettigd was, en Filips de Stoute voorheen reeds een soortgelijk verbod had uitgevaardigd.

¹⁹² G. POST kwam trouwens tot gelijke conclusies bij zijn studie van het gebruik van het vorstelijke *placet* in de oorkonden van de 12de- en 13de-eeuwse Engelse koningen: hun wetgeving en akten kwamen zeker niet steeds enkel en alleen vanuit de vorstelijke wil(lekeur) tot stand, maar de formule werd niettemin aangehaald als een teken van de wetgevende vorstelijke macht, cf. 'Vincentius Hispanus', pp. 177-178.

¹⁹³ Beide koppels worden trouwens soms met elkaar gecombineerd, waarbij de grafelijke "*certa scientia*" de "*non obstant etc.*" kracht bijzet of duidelijk moet maken dat de vorst zijn wil slechts na een volmaakte kennisname van de bestaande verordeningen aangewend heeft, cf. de verordeningen van 7 juli 1441 (nr. 738), 30 mei 1449 (nr. 935) of die van 12 september 1449 (nr. 944).

¹⁹⁴ Van waaruit in de Digesten de vorst een willekeurige wetgevende macht werd verleend, cf. D1.4.1.

¹⁹⁵ Deze idee lijkt wel tot op zekere hoogte ingang te hebben gevonden onder Karel de Stoute. In een brief uit december 1470 verspreid onder de Staten Generaal stelde deze immers dat "*toutes les foiz que notablement ilz voudront concordamment envoyer nous requerre que de l'administracion de la seigneurie nous nous deportons, en declairant nous non leur estre agreable, voulentiers nous en deporterons plus joieusement que eulx les l'ayrons*". Nochtans lijkt zelfs in dit geval Karel de Stoute de oorsprong van zijn macht niet op een soort van volkssoevereiniteit te hebben willen baseren en geldt de referentie aan de *Lex regia* wellicht enkel als een dramatisch retorisch argument in zijn betoog. Eerder in de brief had hij immers ongenueanceerd de goddelijke oorsprong van zijn heerschappij aangehaald: "*par l'ordonnance singuliere de Dieu elle [la seigneurie] fut elle eux*

oorsprong van de (wetgevende) macht van de hertogen, hoewel frequent aanwezig in contemporaine theoretische werken¹⁹⁶, duiken dan weer slechts bij uitzondering in de eigenlijke wetgeving op¹⁹⁷. Naast deze algemene, min of meer klassieke bronnen van het vorstelijke wetgevend prerogatief, dragen enkele Bourgondische auteurs gelukkig nog enkele alternatieve, meer specifieke *loci* van dat recht aan. In zijn *Recueil des Antiquités* stelt Wielant bijvoorbeeld dat de prerogatieven van de Vlaamse graven, naast hun aloude en bijgevolg prescriptieve karakter, in de eerste plaats uit hun "noblesse" voortkomen, een gegeven dat Wielant verbindt met de grafelijke genealogie en hun aloude afstamming uit en banden met zowel het Franse koningshuis als de Karolingische keizers¹⁹⁸. De Blaesere geeft

---

princes baillee et leurs peuples pour la preservacion d'eulx mesmes singulierement en ce a eulx soumis, comme par l'istoire de Saul tost après son institucion au royaume d'Israel clerement appert", cf. Aartsbisschoppelijk archief Mechelen, verzameling A. de Coriache, register 10, ff. 54r°-57v° (ingekleefd origineel); voor andere tradities van deze brief zie W. PARAVICINI (ed.), S. DÜNNEBEIL & H. KRUSE (dir.), *Der Briefwechsel ... Inventar*, t. 2, pp. 500-501. Dergelijke verwoordingen komen trouwens overeen met de vaststelling van A. VANDERJAGT m.b.t. de Bourgondische machtslegitimaties: indien Karel de Stoute en Guillaume Hugonet van de promotie van het "bien publique" en de bedeling van justitie aan het volk kernelementen wilden maken van de hertogelijke ideologie, dan bleef de macht van de hertog daarbij in de eerste plaats (en zo mogelijk nog nadrukkelijker) een ongemedieerde goddelijke oorsprong hebben, cf. 'Terechtgesteld te Rome en te Gent', pp. 40-44.

¹⁹⁶ Zoals in de werken van de hand van Laurens Pignon, raadgever en biechtvader van Filips de Goede, cf. A. VANDERJAGT, *Laurens Pignon*, OP, pp. 61-66 (die weliswaar de nuance aanbrengt dat als alle macht van God afkomstig is de feitelijke verkiezing van een heerser wel vanuit het volk kan komen) en Guillaume Fillastre (die de hertog in 1459 zelf laat erkennen dat deze "*Scet aussi que la divine providence a voulu ordonner seignourie mondaine (...). Et a voulu les roys et les princes avoir auctorité sur les hommes a la pugnacion des mauvais et a la louange des bons*", cf. M. PRIETZEL, *Ausgewählte Werke*, p. 134). Ook Fillastres hierboven aangehaalde gelijkstelling van de hertog met de "*lex animata*" veronderstelt een goddelijke oorsprong van de vorstelijke macht, ja zelfs van de vorst zelf, tenminste in de originele verwoording van dit begrip in het *Corpus Iuris Civilis*: "*Omnibus enim a nobis dictis imperatoris excipiatur fortuna, cui et ipsas deus leget subiecit, legem animatam eum mittens hominibus*", cf. Nov. 105.2.4. Onder Karel de Stoute werd de goddelijke oorsprong van zijn macht openlijker benadrukt in brieven en wetgeving, cf. W. BLOCKMANS, '«Crisme de leze magesté»', pp. 73-74.

¹⁹⁷ Bv. bij de eerste aanstelling van Karel, graaf van Charolais tot regent in 1452, waarbij deze wordt omschreven als "*lui, qui est notre seul heritier et qui par l'ayde et grace de Dieu tout puissant, de quy tous biens viennent et par qui vivons et dominons, est apparant et disposé nous y succeder pour en estre vray prince et seigneur après notre decez*", cf. 1006. Uit een amortisatie- en schenkingsakte voor het kapittel van St.-Pieters te Rijsel uit december 1425 sprak al eenzelfde opvatting, toen de hertog zichzelf voorstelde als "*nous, a qui Dieux a presté de si grandes et belles seignouries temporeles*", cf. nr. 238.

¹⁹⁸ Cf. J.-J. DE SMET (ed.), *Corpus chronicorum Flandriae*, t. IV, p. 100sq., onder de titel "*Dont viennent et procèdent lesdictes prééminences et prérogatives*". Wielant stelt zelfs dat de "noblesse" van de Bourgondisch-Habsburgse dynastie voorrang neemt op die van de Franse koning, wiens blazoën Wielant "*pour l'usurpation de Hue Capet*" als ietwat bezoedeld beschouwde. In de *Practijke Civile* verduidelijkt Wielant dat de vorst "*zijn edelhede ende souuerainiteyten in Vlaenderen (...) zijn (...) de ordonnancie van zijnder Munte, die octroyen die hy geeft in materien van pollicien (...), de privilegien die hy ende zijn voorsaten gegeven hebben (...) ende de interpretacie van dien*", cf. P. WIELANT, *Practijke Civile*, p. 307. Ook in Bourgondië werd de "noblesse" van de landsheer en van het hertogdom overigens ingeroepen om het wetgevend prerogatief te verantwoorden, cf. A. RIGAUDIÈRE, *Penser et construire l'État*, p. 83. Ook in het vroeg veertiende-eeuwse de 'Leenrechten van Vlaenderen' (over dit tractaat, zie R. OPSOMMER,

in zijn *Defensio* zelfs nog meer voorbeelden van de afstamming van Vlaamse graven uit diverse koningshuizen¹⁹⁹, en belicht ook specifiek de religieuze aura van de 'martelaar' Karel de Goede²⁰⁰. Ook Guillaume Fillastre benadrukt ten overstaan van de ambassadeurs van Karel VII de hoogadellijke positie van Filips de Goede, en dan specifiek zijn 'hoogheid' als dubbele *pair de France*, om diens quasi-regale rechten en specifiek de grafelijke muntslag te rechtvaardigen²⁰¹. Hij trad daarmee in de voetsporen van de procureur-generaal van

---

Omme dat leengoed, pp. 148-156) wordt de "edelhede en princelichede" van de graaf al aangehaald om een aantal van diens prerogatieven te verantwoorden, met name om aan het leenrecht te derogeren in geval de graaf zijn leven zou verbeuren aan zijn leenheer (i.c. de Franse koning), waarbij nochtans het graafschap zelf niet verbeurd zou worden "want tlant en soude niet willen ontfaen eenen vremde heere, maer trechte hoir, ende dat edel bloet zijns gheslachte en es niet sculdich te blivene sonder hoeft *omme zine edelheit*", cf. Bibliothèque Municipale Méjane, Aix-en-Provence, ms. 1338, fol. 19v°. Een andere vroege verwijzing naar het adeldom van de Vlaamse graaf in eenzelfde context komt voor bij het wegschenken in apanage van de heerlijkheid van Cassel en de voorbereidende oplijsting van de daarmee vervreemde grafelijke prerogatieven en "cas qui appartient à le nobleche dou seingneur des lieus dessus dis", cf. M. THOMAS, 'Le pouvoir du comte', p. 223.

¹⁹⁹ Mogelijk inspireerde de Blaesere zich voor zijn betoog hierbij op de oudste elementen uit de *Flandria generosa*-traditie, die ook al uitgebreid de dynastieke herkomst en genealogie van de Vlaamse graven belicht (eveneens ter ondersteuning van hun machtsaanspraken), cf. W. MOHR, *Die Entwicklung*, pp. 43-45.

²⁰⁰ "*celebris autem sit provincia Flandrie nemo ignorat que ut reges Francie sanctos Dagobertum, ut dicit Gaguinus sub vita Dagoberti in fine (ubi etiam cancellarium eius cathologo sanctorum addictum scribet) et unum Ludovicum ex duodecim inter divos relatos Francia habet, sic et ipsa Flandria Carolum Bonum, filium sancti Canuti, regis Danorum, miraculis clarentem comitem habuit*", cf. J. DE BLAESERE, *Defensio illustrissimi Flandrie comitis* (Universiteitsbibliotheek Gent, ms. 3791), v. II, § Illustris Flandrie comes, fol. 13r°. Ook al in de 12de eeuw werd dit martelaarschap (dat evenwel niet tot een officiële canonisatie leidde) overigens aangegrepen ter ondersteuning van het beeld van de graaf als een soevereine vorst, cf. J. DEPLOIGE, 'Political Assassination and Sanctification', pp. 44-48. In Bretagne werd een dergelijke "noblesse" evenzeer uitgespeeld bij de verdediging van de semi-regale rechten van de hertogen en blijkbaar ook zo door de Bretoense onderdanen beleefd, zoals bleek bij een grootscheepse 15de-eeuwse enquête die deze rechten dienden te inventariseren en te staven: "*Les dépositions (...) concordent pour affirmer que la Bretagne est restée indépendante (...), que ses souverains sont les héritiers de rois souvent canonisés (...) etc.*", cf. J.-P. LEGUAY, 'Les aspirations à l'autonomie', p. 168.

²⁰¹ "*ce lyon qui siet sur la plus hault marche du throne et le plus prouchaine du siege, c'est le duc de Bourgoingne (...) pareillement aussi le premier en l'ordre des contes a cause de la conté de Flandres, et que a ceste cause il a plusieurs prerogatives, desquelles lui et ses predecesseurs ont usé paisiblement*", cf. M. PRIETZEL (ed.), *Ausgewählte Werke*, p. 139. Ook De Blaesere vermeldt het speciale statuut dat zijn vorst ontleent aan het dubbele *pairschap* (met een citaat dat wellicht stamt uit een van de dagvaarten met de Franse Kroon uit de regering van Filips de Goede, want eerder vermeldt hij de Vrede van Atrecht uit 1435): "*monseigneur le duc n'est pas de comprendre comme aucuns aultres princes (...) a cause des nobles pairies qu'il tient (...) comme on l'a veu par experience du temps de messeigneurs ses predecesseurs, ducs de Bourgoingne et contes de Flandres, desquelz il est successeur*", cf. J. DE BLAESERE, *Defensio illustrissimi Flandrie comitis* (Universiteitsbibliotheek Gent, ms. 3791), v. I, fol. 97r°. In verband met het statuut van Bourgondië en Vlaanderen als twee van de twaalf *pairies*, zie M.-T. CARON, *Noblesse et pouvoir royal en France*, pp. 144-145 en P. DESPORTES, 'Les pairs de France', pp. 337-338. De *pairie* bleek voor de Kroon, tenminste nog in de dertiende eeuw, wel degelijk bepaalde quasi-regale rechten met zich mee te brengen: zo werd in 1275 bepaald dat de twaalf oorspronkelijke pairs blijvend amortisaties zouden mogen verlenen, zonder daartoe een koninklijke bevestiging te moeten verkrijgen (i.t.t. lagere of mindere baronnen). Tegen het einde van de dertiende eeuw en doorheen de veertiende eeuw bleek het begrip van de koninklijke soevereiniteit evenwel

Filips de Stoute, die in 1397 ook de "*nobilitates (...) patrum nostri comitis Flandrensis*" in stelling had gebracht om het Parlement van Parijs te overtuigen van het grafelijke bezit van het remissierecht²⁰². Zowel verwijzingen naar de "*noblesse*" van de graaf als naar diens "*hau(l)teur*" komen nu ook effectief voor in de grafelijke wetgeving. Dit betekent echter nog niet dat ze steeds eenduidig met het strikt wetgevend prerogatief verbonden worden. Zo blijkt de grafelijke "*noblesse*" in de verordeningen slechts echt expliciet en enigszins systematisch ingeroepen te worden bij de verantwoording van de grafelijke muntslag²⁰³. Weliswaar is de grens tussen de ondersteuning en motivatie van dit relatief concreet, zelfs fysiek tastbaar recht en de impliciete verantwoording van een meer abstract wetgevend optreden hierbij vaak eerder vaag. Om zijn muntslag mogelijk te maken, en zeker om de vooropgestelde wisselkoersen, exportbeperkingen, sancties, etc. bekend, uitvoerbaar en afdwingbaar te maken, diende Filips de Goede immers eveneens zijn wetgevend prerogatief aan te wenden. Dit blijkt duidelijk uit de monetaire verordening van 30 augustus 1427. Hierin paste de hertog de koers van enkele munten aan, echter onder de voorwaarde deze nadien voor een zekere termijn ongewijzigd te laten, in overeenstemming met een eerdere belofte van Jan zonder Vrees aan Leden en Staten uit 1418²⁰⁴. Om zich in te dekken tegen een eventuele aantasting van zijn rechten door deze belofte bepaalde Filips daarbij dat:

"pour ce que a nous a cause de notre seigneurie, noblesse et haulteur compette et appartient et non a aultre la cognoissance du fait de la dicte monnoie, ensemble la pugnition et amendes de ceulx qui transgressent noz ordonnances sur le fait d'icelle monnoie (...) avons declairé (...) notre

---

steeds meer te knagen aan het geprivilegieerde statuut van de pairs en eiste de Kroon het alleenrecht op formele amortisaties op (zonder dit voor wat Vlaanderen of Bourgondië betreft overigens te verkrijgen); het discours van Fillastre diende in de ogen van de entourage van Karel VII dus wellicht verouderd over te komen. Zie het artikel van G. SAUTEL, 'Note sur la formation', pp. 696-697 en 704.

²⁰² Geciteerd en besproken bij S. DAUCHY, *De processen in beroep*, p. 123.

²⁰³ Bv. in de commissiebrief voor Simon de St.-Genois als muntmeester van Vlaanderen uit 1422 (nr. 144): "*a nous a cause de noz drois, noblece et seignourie de notre pays de Flandres loise et appartiegne de faire forgier en icellui notre pays, en I lieu ou pluseurs, monnoie d'or et d'argent, et pour ce que en usant de nozdiz droiz, noblece et seignourie et en ensuivant noz predecesseurs, facions forgier (...) certains deniers d'or et d'argent a noz armes*". Andere muntordonnanties, instructies of commissies van muntmeesters waar de grafelijke "*noblesse*" wordt aangehaald zijn die uit 1424 (nrs. 211, 214 en 215), 1427 (nrs. 275 en 276), 1433 (nrs. 464, 472 en 473) en 1437 (nr. 569). Zoals het citaat al laat veronderstellen, werd de ontlening van het muntrecht aan het adeldom van de grafelijke (of Bourgondische) dynastie ook reeds voorheen gemaakt, getuige bv. de aanstelling door Jan zonder Vrees van een muntmeester uit 1409 ("*a cause de la noblesce et seigneurie de nostre conté de Flandres*"), cf. J.-M. CAUCHIES (ed.), *Ordonnances*, p. 158, nr. 106. Occasioneel wordt de "*noblesse*" ook met andere specifieke grafelijke voorrechten verbonden, zoals de accijnzen te innen op het bier gebrouwen te Kortrijk, Oudenaarde en Harelbeke, cf. de verordeningen van 26 juli 1421 (nr. 108).

²⁰⁴ Verordening van Jan zonder Vrees van 6 augustus 1418 die het eerdere besluit bevestigt van Filips de Goede (als regent van zijn vader) om de koers van de munt gedurende 15 jaar ongewijzigd te laten, cf. J.-M. CAUCHIES (ed.), *Ordonnances*, pp. 471-472, nr. 289 en p. 465, nr. 285. Zie i.v.m. de totstandkoming van deze belofte eveneens het artikel van W. BLOCKMANS, 'La participation des sujets flamands', pp. 112-113.

intention avoir esté et estre les choses par nous cy dessus ordonnees et consenties non povoir ne devoir prejudicier aucunement a notre droit et seigneurie (...), aincois quant le temps desclairié es lettres de notredit feu seigneur et pere dont dessus est faite mencion sera expiré et il nous plaira ou a noz successeurs contes et contesses de Flandres ordonner autre pie de monnoie, faire le pourrions et aussi faire lors teles ordonnances et statuz qu'il appartendra et que bon nous semblera pour le bien et entretenement de notre monnoie que ordonnerons lors et pour la pugnition des transgresseurs des ordonnances que ferons sur ce, en y gardant notre droit, hauteur et seigneurie en tout et par tout comme il appartendra de raison"²⁰⁵

De hoog(waardig)heid van de graaf wordt eveneens veelal maar indirect met het wetgevend prerogatief verbonden. Een expliciet gebruik ervan komt weliswaar soms voor, getuige bijvoorbeeld de verordening rond de zoudzied-privileges van Biervliet uit 1438. Daarin verordent de hertog in uitgebreide bepalingen, voor hem en zijn nakomelingen, de gelimiteerde zoutproductie die voortaan nog buiten Biervliet zou mogen plaatsvinden, "*en usant de notredicte auctorité, haulteur et seignourie*"²⁰⁶. Daarnaast wordt het begrip ook sporadisch aangewend voor de verantwoording van een vorstelijk ingrijpen in welomlijnde materies, zoals de wetsvernieuwing²⁰⁷ of de organisatie van de gerechtelijke procedure²⁰⁸ en de rechtsspraak bij de Raad van Vlaanderen²⁰⁹.

Meestal voelde de kanselarij er echter geen behoefte toe het vorstelijk wetgevend prerogatief – dat toch al *de facto* uit de uitvaardiging van een verordening blijkt – algemeen te motiveren. Deze houding verandert echter wanneer het vorstelijk gezag wordt

---

²⁰⁵ Cf. nr. 275. Deze uitbreiding van het strikte muntrecht met een wetgevende en strafrechtelijke component kan vergeleken worden met een lijst van regalia die Karel V zich in 1372 voorbeheld bij de schenking van Montpellier aan Karel van Navarra, waarbij ook expliciet de "*transgression des Ordonnances royaulx faites sur le fait des monnoyes*" een strikt vorstelijke materie bleef, cf. E. LAVISSE, 'Étude sur le pouvoir royal', p. 255.

²⁰⁶ Verordening van 10 maart 1438 (nr. 604).

²⁰⁷ Zie de verordening van 4 juli 1460 (nr. 1334), die de jaarlijkse hertogelijke aanstelling van één ontvanger verordende ter vervanging van de voorheen aangestelde vier penningmeesters van de zogenaamde Hanze. De hertog kan dit besluit nemen "*comme a cause de notre haulteur et seignourie a nous compete et partiengne chacun an creer et renouveler ou faire creer et renouveler par noz commis et depputéz la loy de notre ville de Lille*". Een gelijkaardige verantwoording/motivatie van zijn wetgevend optreden vinden we ook in de commissie tot de hervoming van het bestuur en beheer van het Brugse Vrije uit 1464 (nr. 1452): "*Comme a cause de notre seignourie de notredit pais et conté de Flandres noz compete et partiengne toutes les fois que besoing est de faire corriger et reformer les abbuz et mesuuz et aultres deffaultes qui se font et commettent par les loix et autres officiers d'icellui notre payès et y mettre bon ordre et rieule au bien de nous et de justice et au relievement de noz subgez*".

²⁰⁸ Zie bv. de verordening aangaande de inning van schulden bij openbare verkoop van 17 juni 1456 (nr. 1202): "*mesmement que a nous, comme prince et seigneur du pais, appartient de donner forme et orde es executions qui se donnent en notredit pays par justice*".

²⁰⁹ Herinstelling van de Raad van Vlaanderen te Kortrijk in 1440 (nr. 676): "*considerans que pour le gouvernement (...) de la justice souveraine (...) est de neccessité avoir court et juges souverains de par nous en notredit pays de Flandres, (...) avons aujourd'uy, en usant de notre haulteur et seignourie, (...) ordonné et ordonnons par ces presentes une autre chambre de conseil estre tenue de par nous en notre ville de Courtray*".

gecontesteerd. In de jaren 1437-1439, in de context van de Brugse opstand en de algemene chaos binnen het graafschap na het opbreken van het beleg van Calais²¹⁰, stijgt het aantal referenties aan de grafelijke hoogheid, al dan niet in combinatie met diens "*noblesse et seigneurie*", bijvoorbeeld exponentieel²¹¹. Hetzelfde gebeurt opnieuw tijdens de Gentse opstand, wanneer de term in de jaren 1450-1453 34 keer voorkomt, terwijl deze in het decennium voor de opstand slechts 12 keer werd gebruikt. Vaak wordt de aantasting van de vorstelijke hoogheid niet gespecificeerd, net zoals de reeds aangehaalde Jan van den Berghe eveneens weigerachtig stond tegenover enige concrete omschrijving van de vorstelijke macht "*inde hoghen*"²¹². Maar in het virulente hertogelijke betoog tegen het opstandige Gent dat op 31 maart 1452 doorheen de Bourgondische Nederlanden werd verspreid vormde de usurpatie van de grafelijke wetgevende macht wel degelijk een geïmpliceerde *crime de lèse-majesté*²¹³ waaraan de Gentenaren zich schuldig hadden gemaakt. Het werd hen namelijk aangewreven dat ze:

*"mandent, commandent et deffendent de par eulx et par leurs lettres, ou ilz se escrivent dessus comme princes, et autrement a noz officiers et loys de noz villes et autres noz subgéz de notredit pays de Flandres ce qu'il leur plaist, et mesmement deffendent que aux lettres, mandemens et commandemens de nous, qui sommes prince et seigneur d'eulx et du pays, ne soit aucunement obey, qui est chose bien estrange et de mauvasive consequence, en eulx portant comme princes et seigneurs du pays"*²¹⁴

De verwerping van Gent haar willekeurige, absolute wetgevende macht — de opstandige Gentenaren "*mandent (...) ce qu'il leur plaist*" — zou de hertog er dus toen aanzetten om, in

---

²¹⁰ Naast de algehele opstand van Brugge en het Vrije hadden zich ook talrijke kleinere (rurale) opstootjes en revoltes voorgedaan doorheen het graafschap, cf. J. DUMOLYN, *De Brugse opstand*, pp. 299-332. Na de onderwerping van Brugge in 1438 zou de hertog een georganiseerde en rigoureuze bestraffing van deze verspreide rebellie organiseren via verschillende commissies (cf. nrs. 655, 646, 667, 701, 702 en 746), onder het officieuze leiderschap van Colard de Commynes, de Vlaamse soeverein-baljuw (wat in 1441 overigens tot een reactie van de Leden zou leiden, die uiteindelijk in 1441 het instellen van een specifieke onderzoekscommissie naar Colards optreden wisten af te dwingen, cf. W. BLOCKMANS, *De volksvertegenwoordiging*, p. 330). De toenemende aanwending en inroeping van de vorstelijke "*hauteur*" lijkt hand in hand te zijn verlopen met deze hertogelijke *crackdown* tegen enig resterend kleinschalig en lokaal particularistisch verzet na 1438.

²¹¹ Gedurende die drie jaar wordt de vorstelijke hoogheid in totaal 52 keer aangehaald, terwijl het in al de jaren daarvoor slechts 12 keer voorkwam.

²¹² D. BERTEN, 'Un document', p. 15.

²¹³ We bespreken de majesteitsschennis hierna uitgebreid, cf. §3.1.1.

²¹⁴ Cf. nr. 1016. In hetzelfde document worden ook de wetgevende pretenties van de Gentse hoofdmannen geïmpliceerd: "*lesquelz se font seigneurs de la ville, excercent le fait de la justice, ordonnent et font edis et exploix et sont obeiz en tout et par tout en icelle notre ville comme princes et seigneurs*". Vergelijk dit met de gelijktijdige hertogelijke aanklacht overgeleverd in het dagboek van Gent: "*les dits Hooftmans firent plusieurs édictz et ordonnances, lesquelz ilz firent publier ou pays de Flandres en leurs lettres patentes, comme princes, en mettant leur nom en l'intitulation en teste de leurs lettres*", cf. V. FRIS, *Dagboek van Gent*, d. II, p. 137.

een negatiefbeeld, zijn eigen mogelijkheden daartoe duidelijker te claimen en deels te definiëren. Een hertogelijke wetgevende macht die, uit wat we hebben gezien, duidelijk als een vijftiende-eeuwse realiteit moet worden beschouwd en ook als dusdanig door de tijdgenoot werd erkend.

Dit hertogelijke betoog tegen het Gentse optreden en haar legislatieve pretenties brengt ons echter ook meteen bij een volgende vraag die we met betrekking tot de grafelijke wetgeving moeten beantwoorden. Hierboven hebben we de diverse uitdrukkingen en verwoordingen van het principe van de vorstelijke volheid van de macht en diens wetenschap en kennis van het bestaande recht besproken. In de meeste verordeningen die de "*plaine puissance*" en "*certaine science*" van de graaf in hun rechtshandeling vermelden, komt echter nog een derde begrip voor dat dit koppel tot een soort legislatieve triade aanvult, namelijk de grafelijke "*autorité*"²¹⁵. Dat Filips zich in 1452 genoodzaakt zag expliciet een soortgelijke autoriteit te ontzeggen aan de grootste en machtigste stad van het graafschap geeft echter aan dat deze autoriteit niet automatisch als evident of exclusief vorstelijk mag worden beschouwd²¹⁶. Bovendien kan de vraag gesteld worden in welke mate de hertog zichzelf terecht binnen het graafschap "*comme prince*" kon beschrijven en betitelen. In tegenstelling tot hun Franse leenheren, die zich in hun verordeningen konden betrouwen op de "*autorité royale*"²¹⁷, waren de Vlaamse graven immers geen, ten minste *de jure*, soevereine vorsten²¹⁸. Het lijkt ons eveneens interessant beide concurrentiële

---

²¹⁵ Zie bv. het privilege voor de verlenging van de duur van de jaarmarkt te Rijsel uit 1428, wat de hertog verordent "*de notre certaine science, grace especial, auctorité et plaine puissance*". Voor Wielant dienden beide begrippen bij de expeditie van nieuwe privileges trouwens steeds samen vermeld te worden vooraleer deze als rechtsgeldig konden worden beschouwd (ook al geeft de praktijk aan dat dit veeleer een theoretische, strik juridische vereiste was), cf. J. BRAEKEVELT, 'De waarde van de wet', pp. 220-221. Ook J.-M. CAUCHIES wijst op het samengaan van de begrippen *auctoritas* en *potestas* in de pogingen van vorsten om zich als soeverein te laten gelden, cf. 'Le pouvoir dans les principautés', p. 122.

²¹⁶ Dit werd ook reeds eerder summier door P. VAN PETEGHEM aangekaart: "*De kern van de problematiek [m.b.t. een 'interne' soevereiniteit, n.v.d.a.] laat zich vertalen in de volgende vraag: In hoever beïnvloeden de onderdanen de wetgevende bevoegdheid van de vorst? Zijn zij in staat ordonnanties te belemmeren of kunnen zij zelf initiatieven nemen tot het uitgeven van ordonnanties?*", cf. *De Raad van Vlaanderen en staatsvorming*, p. 188.

²¹⁷ Zie bv. het koninklijke privilege van 6 mei 1420, waarmee Karel VI "*de notre certaine science, auctorité royal, plaine puissance et grace especial*" de kasselrijen van Rijsel, Douai en Orchies aan Filips de Goede afstond, cf. nr. iii. Dergelijke verwijzingen naar de koninklijke autoriteit ("*auctoritas regia*") komen vanaf 1294 frequent voor in de koninklijke oorkonden, om vanaf 1303 ook verbonden te worden met diens "*certa scientia*" (wat soms overigens tot een samensmelting in de uitdrukking "*certa scientia regis*" leidde), cf. J. KRYNEN, '«De nostre certaine science...»', p. 134. Ook J. Black wijst er in haar bespreking van het gebruik door de Visconti van o.m. de *certa scientia* en de *plenitudo potestatis* op dat zij, als hertogen van Milaan, zich veel minder automatisch konden beroepen op een legitieme autoriteit die achter die 'volheid van macht' schuilging, i.t.t. de paus, keizer of de Franse koning, die gebruik maakten van hun "*pontificalis*", "*imperatorie*" of "*regie*" *plenitudo potestatis*, cf. 'The Visconti in the Fourteenth Century', pp. 14-15.

²¹⁸ Zie de opmerkingen van A. JONGKEES, die Karel de Stoute pas met het verdrag van Péronne uit 1468 een claim ziet leggen op een *juridisch* onderbouwde soevereiniteit (die voordien, met de formele erkenning van de

wetgevende niveaus, nl. het stedelijke binnen Vlaanderen en het Franse koninklijke niveau daarboven, daarbij in één kapittel te behandelen. In welke mate de hertog, de koning en de steden binnen Vlaanderen *imperium* (d.i. de mogelijkheid te bevelen) en *jurisdictie* bezaten, en hoe dit verband hield met hun reële macht enerzijds en hun theoretische autoriteit of gepretendeerde prerogatieven anderzijds, vormde immers een cruciale factor in het Bourgondische staatsvormingsproces²¹⁹. Het is hierop dat we hieronder, in §3.1 en §3.2, verder zullen ingaan.

Franse koning als suzerein én soeverein, formeel ontbrak, ook al gedroeg Filips de Goede in de praktijk vaak reeds als een soevereine vorst), cf. 'Charles le Téméraire', p. 196. Over de sterk verweven noties van *auctoritas*, *potestas*, *imperium* en *juridictio*, zie A. RIGAUDIÈRE, *Penser et construire l'État*, pp. 118-127 en het oudere werk van M. DAVID, *La souveraineté et les limites*, passim.

²¹⁹ Voor het belang van het bezitten van een (ongedeelde) jurisdictie over Vlaanderen in de uitbouw van de Bourgondische staat, zie S. DAUCHY, *De processen in beroep*, pp. 11-14; zie tevens de bijkomende bemerking van J.-M. CAUCHIES, die stelt dat "*La question du Parlement de Paris en Flandre ne met pas en jeu de simples rapports bilatéraux entre roi et comte par juridictions interposées, mais des relations triangulaires impliquant le roi, le comte et les Membres (...), c'est-à-dire essentiellement le(s) pouvoir(s) à part entière que représentent les trois grandes villes du comté*", cf. p. 'Le prince territorial', 39. Ook W. BLOCKMANS kwam reeds tot de conclusie dat het Bourgondisch-Habsburgs staatsvormingsproces bestond uit een tweeledige "*terugdringing zowel van buitenlandse interferenties als van binnenlandse immuniteiten. Dit impliceerde de uitschakeling van de rechtsmacht van het Parlement van Parijs in Artesië en Vlaanderen*", cf. 'Staatsvorming en persoonlijke vrijheden', p. 11.

3 *Imperator in comitatu suo?* – De concurrentiële machten binnen het graafschap

Monseigneur le duc veult garder a son povoir les drois du roy, mais il a serement a ses subgéz qui sont hors du royaume de garder les libertéz, franchises et droiture des pays. (Guillaume Fillastre, 1459)¹

Ilz ayment mon avantdit seigneur (...) et (...) le voldroient complaire a leur povoir, mais les choses dessusdites touchent (...) au serement que fait ont a la creation de leurs estas et offices de garder les privileges de ladite ville, qui ne touchent point seulement a eulx mais a toute la communaulté d'icelle (Gentse schepenen, 1430)²

Het zijn twee broncitaten met een bijna identieke inhoud, maar verwoord in een sterk verschillende context. In het eerste geval dienden de rechten van de hertog (ondermeer ook in diens hoedanigheid van graaf van Rijksvlaanderen en heer van Dendermonde) verdedigd te worden tegen de koninklijke eis dat Filips en diens onderdanen gevolg zouden geven aan de bevelen van de koning. In het tweede geval was het Gent dat weigerde te verzaken aan haar eigen prerogatieven, o.m. aan haar om doorheen het graafschap Vlaanderen haar brieven en bevelen te mogen uitsturen. De hertog en de administratie zagen zich in hun (wetgevende) optreden binnen het graafschap geconfronteerd worden met twee grote concurrentiële krachten, de koning enerzijds en de eigen grafelijke onderdanen anderzijds – de Duitse keizer blijft in onze onderzoeksperiode een zuiver theoretische macht³.

---

¹ Cf. M. PRIETZEL, *Ausgewählte Werke*, p. 138.

² Cf. nr. LXXXVI, §[XVII].

³ Cf. J.-M. CAUCHIES, 'Pouvoir législatif et genèse de l'État', p. 59.

De vraag die ons in dit hoofdstuk en de rest van ons proefschrift zal bezighouden is of en in welke mate de hertog de macht van die twee concurrentiële niveaus wist af te bouwen en zo als het ware genoeg bewegingsruimte wist te creëren om zich — in een voorafspiegeling van de ideeën van Bodin — als een waarlijk soevereine vorst en wetgever te gedragen.

3.1 De Franse Kroon

lesquelles lettres, après que nous les eusmes baisiees, ledit duc de Bourgoigne print et receut, et, en ostant de tous pions son chappeau et bonnet de sa teste, dist: « Dieu doint bonne vie au roy »; puis se couvroit et nous dist qu'il verroit lesdictes lettres et nous feroit responce⁴

Het is een formeel eerbiedige Filips de Goede die door Guillaume Blanchet, raadsheer bij het Parlement van Parijs, geschetst wordt in zijn relaas hoe hij op 10 februari 1459 aan het hertogelijke hof van Brussel een koninklijk arrest aangaande Jean du Bois, de grafelijke baljuw van Cassel⁵, kwam presenteren⁶. De relaties tussen Bourgondië en Frankrijk stonden

---

⁴ Cf. nr. CDXCI. Deze houding van Filips lijkt gestaafd te worden door de bemerking van Wielant in diens *Antiquités* dat "*depuis ladicte paix d'Arras, le ducq Philippe portoit tousjours grand honneur à la personne du roy de France, ostant tousjours son chaperon, quant on parloit de luy*", cf. J.-J. DE SMET (ed.), *Corpus chronicorum Flandriae*, t. IV, p. 53. Het ritueel van het kussen van de koninklijke oorkonde en de er ook door de hertog aan betoonde eerbied (als een soort van personificatie van de koning zelf) lijkt costumier te zijn geweest: F. CHEYETTE attesteerde een voorbeeld uit 1336 waar een koninklijk sergeant een pennonceau verwapend met de *fleur de lys* van een gebouw verwijderde "*kissing it and shouting 'God grant the King long life'*", cf. 'The royal Safeguard', p. 649. Zie eveneens de bemerking van W. PARAVICINI dat de weigering van Karel de Stoute om in 1470, bij de ontvangst van de koninklijke ambassade te Saint-Omer, zijn hoed af te nemen, als een (indirecte) belediging van Lodewijk XI, zijn soeverein, werd beschouwd, cf. 'Die zwölf »Magnificenses«', p. 346.

⁵ Over Jean du Bois, zie M. SOMMÉ, *Isabelle de Portugal*, pp. 138-139.

⁶ Jean du Bois had destijds een zekere Guillaume du Buisson gearresteerd voor moord, waarna een lokale heer de kennisname had opgeëist (gezien du Buisson zijn vazal was). Du Bois had hiermee ingestemd, maar nadien du Buisson opnieuw gearresteerd nadat gebleken was dat zijn leenheer geen enkele vervolging tegen hem had ingesteld. Nadat de leenmannen van het hof van Cassel hadden geoordeeld dat de baljuw du Buisson mocht berechten, had deze laatste uiteindelijk bij het Parlement geappelleerd. Du Bois, die in de verwickelingen van het proces eveneens de dochters van du Buisson had laten vastzetten, was vervolgens tot driemaal toe gedagvaard voor het Parlement maar liet steeds verstek, waarna hij uit het koninkrijk verbannen was geweest. De uitvoering van het arrest van het Parlement diende de bekendmaking van deze verbanning, de inning van boeten en de vrijlating van de dochters van du Buisson (die ondertussen zelf te Parijs overleden was) in te

nochtans bijzonder gespannen. Het onderkomen dat de dauphin, de toekomstige Lodewijk XI, sinds 1456 in de Bourgondische landen had gevonden⁷, had de sowieso al matige verstandhouding tussen Filips en Karel VII tot quasi niets herleid⁸. De praktische overwinning van de Franse kroon in de Honderjarige oorlog bij het begin van de jaren 1450 liet Karel VII toe zich nu ook voluit te wijden aan de Bourgondische kwestie⁹; eerdere uitgebreide discussies aangaande de interpretatie van het Verdrag van Atrecht (en wederzijdse Franse en Bourgondische verwijten rond de gebrekkige naleving ervan) dateerden overigens al van 1445, met de dagvaarten van Reims en Châlons-en-Champagne¹⁰. Op hetzelfde moment dat Blanchet van de hertog probeerde diens instemming met de uitvoering van het arrest binnen Vlaanderen te verkrijgen – wat het uiteindelijke doel van diens missie was – was een hertogelijke ambassade ook bij Karel VII aanwezig¹¹. De gespannen toestand komt in het relaas van Blanchet dan ook meermaals duidelijk naar voor. In een onderhoud van de raadsheer met Guillaume Fillastre hoopt deze laatste bijvoorbeeld, als goede kerkvorst, dat de geschillen toch niet tot een militair conflict zouden leiden, maar laat daarbij niet na een verbouwereerde Blanchet al pochend mee te delen dat "*ledit duc avoit ses gens, son artillerie et son argent tout prest*" en dat een eventueel koninklijk leger al vanop een afstand van tien mijl de vlucht zou moeten nemen voor de Bourgondische overmacht. In een ontmoeting met Antoine de Croÿ en Thiébaud de

---

houden. De ambassade van Blanchet en de kwestie rond du Bois werden ook door Chastelain beschreven, cf. J.-C. DELCLOS (ed.), *Chronique – Les fragments du Livre IV*, pp. 220-221.

⁷ Over het verblijf van de dauphin in de Bourgondische landen, zie het werk van R. AMBÜHL, *Le séjour du futur Louis XI*, passim. De toevlucht die de Franse erfprins aan het Bourgondische hof vond vormde een belangrijk element in de Bourgondisch-Franse animositeit, getuige ook de ruime aandacht die Fillastre dit gegeven schonk in diens reeds aangehaalde rede voor de Franse ambassade van december 1459, cf. M. PRIETZEL (ed.), *Ausgewählte Werke*, pp. 118-123. Tijdens het verblijf van Blanchet aan het Bourgondische hof probeerden Anthoine de Croÿ en Thiébaud de Neufchâtel de kwestie rond Lodewijk eveneens al in de onderhandelingen te betrekken, maar Blanchet hield die boot kordaat af: "(...) *en nous disant et remonstrant que ladictte court avoit usé en ladictte matiere bien rigoreusement et plus usé de rigueur envers ledit duc de Bourgoigne depuis que monseigneur le daulphin estoit pardela que paravant (...) et il nous dirent oultre que c'estoit bien mal fait d'avoir osté a monseigneur le daulphin sa terre du Daulphiné (...) et nous, voyans qu'ilz entroient en ceste matiere leur deismes que (...) a nous, commissaire, n'appartenoit point de parler de ladictte matiere, et a tant prismes congié d'eulz*".

⁸ Zie algemeen R. VAUGHAN, *Philip the Good*, pp. 346-354, aan te vullen met de recente bijdrage van A.-B. SPITZBARTH, 'De la vassalité à la sujétion', pp. 43-27, die uitgebreid de talloze conflicten (o.m. rond de uitvoering van het Verdrag van Atrecht, het ressort van het Parlement en de precieze betekenis van de koninklijke soevereiniteit) bespreekt die, in het zog van de kwestie rond de dauphin, de Frans-Bourgondische relaties tegen het einde van de jaren 1450 verzuurden.

⁹ Wat ondermeer al meteen tot uiting was gekomen in de Franse inmenging in het conflict met Gent in 1452, cf. S. DAUCHY, *De processen in beroep*, pp. 173-174 en M. BOONE, 'Diplomatie et violence d'État', pp. 2-23.

¹⁰ Algemene informatie hierover bij G. DU FRESNE DE BEAUCOURT, *Histoire de Charles VII*, t. IV, pp. 112-141.

¹¹ Die ambassadeurs hadden op 8 januari 1459 van de hertog hun geloofsbriefven ontvange; ze waren nog bij de koning aanwezig te Montbazon, nabij Tours, op 11 maart 1459, cf. U. PLANCHER, *Histoire générale et particulière*, pp. ccxxx-ccxxxv, nr. CLXXIX.

Neufchâtel mocht de arme raadsheer dan weer horen dat de hertog hem pas de volgende dag van antwoord zou dienen, gezien hij die tweeëntwintigste februari net het feest van de *Innocents* of van de Ezelspauz aan het vieren was. Blanchet noteerde in zijn relaas hierin veeleer een sneer van de Croÿ en de Neufchâtel aan het adres van Karel VII te zien — een plausibele veronderstelling gezien dit feest veelal op 28 december werd gevierd maar Karel VII wel net op 22 februari 1403 geboren was...¹²

Het constant van het kastje naar de muur sturen van Blanchet (hij leverde het arrest al op 11 februari af maar kreeg pas op 24 maart een antwoord) en de uiteindelijke beslissing van de hertog in de kwestie zijn echter belangrijker dan de verbale scherpslijperij tussen de hertogelijke entourage en de koninklijke raadsheer. Tenminste vanaf de jaren 1440 had Filips de Goede het verkrijgen van een visum voor het uitvoeren van koninklijke arresten binnen Vlaanderen weten af te dwingen¹³. Normaliter werden deze visa door de Raad van Vlaanderen of de Gouvernance van Rijsel aan de Franse deurwaarders of sergeanten verleend, hoewel DAUCHY reeds vaststelde dat de hertog of diens directe entourage vooraf over de feitelijke goedkeuring (of weigering) beslisten¹⁴. De hertog had blijkbaar zo tot drie

---

¹² Voor de datum van de geboorte van Karel VII (die contemporain ofwel op 21, 22 of 23 februari 1403 werd geplaatst, afhankelijk van de bron en de gebruikte tijdsaanduiding), zie J.-P. BOUDET & E. POULLE, 'Les jugements astrologiques', pp. 174-176. Het feest van de Onnozele Kinderen (en zijn varianten van de Ezelspauz) werd naargelang localiteit of instelling weliswaar soms op een aantal verschillende data gevierd, maar kan normaal gezien steeds tussen 26 december en 13 januari worden gesitueerd, cf. H. CALLEWIER, 'De omgekeerde wereld', pp. 176-177. Ook een geattesteerd vieren van het feest door Filips de Goede in 1462 gebeurde op een gebruikelijke datum, namelijk 28 december, cf. W. PARAVICINI, 'Ordre et règle', pp. 343-344.

¹³ De koninklijke ambassade die in oktober 1444 naar de hertog trok (cf. G. DU FRESNE DE BEAUCOURT, *Histoire de Charles VII*, t. IV, pp. 122-123) had toen reeds als opdracht meegekregen bij de hertog de uitvoering te bekomen van een aantal arresten m.b.t. appels ingesteld tegen Vlaamse schepenbanken; zo verwoorde de hertog het tenminste nadien, in 1446, zelf: "*requerans entre autres choses que voulsissions consentir et octroyer obeissance a certains huissiers de parlement de mondit seigneur le roy a Paris de povoir executer et lever en notredit pais de Flandres certaines peines, amendes et condempnations que par arrest de parlement avoient esté jugiés sur et a l'encontre d'aucunes lois de notredit pais de Flandres*", cf. nr. 871. Een vidimus van een mandement van het Parlement van Parijs uit 1438 vermeldt trouwens dat op het origineel de registratie in de registers van de Raad van Vlaanderen aangeduid stond, wat mogelijk een voorwaarde vormde voor de koninklijke deurwaarder om tot de tenuitvoerlegging over te gaan (cf. nr. xi, traditie C). Voor de kasselrijen van Rijsel, Douai en Orchies werd het bekomen van een visum vanaf 1436 expliciet door de hertog verplicht gesteld (cf. nr. 523), iets wat in 1448 overigens nog eens bevestigd werd (cf. nr. 921).

¹⁴ S. DAUCHY, *De processen in beroep*, pp. 222-225. De meeste voorbeelden van DAUCHY van een directe tussenkomst vanuit de hogere overheidsregionen dateren weliswaar uit de Habsburgse periode, maar ook onder Filips de Goede blijken de hertog of toch minstens zijn kanselier hun *fiat* te hebben moeten geven voor een arrest uitgevoerd kon worden. Zie bv. de vrijlating op vraag van het Parlement van Colard Candelle door Colard de Comines, soeverein-baljuw van Vlaanderen, die uiteindelijke pas plaatsgreep "*par l'ordonnance et commandement exprez de monseigneur d'Authume, chancelier de mon tres redoubté seigneur*", cf. ADPdC, série 1 H, nr. 1783/37 (akte van 6 augustus 1451). Al in 1426 weigerde de Raad van Vlaanderen trouwens een sententie van het Parlement eigenhandig uitvoering te verlenen, daarbij aan de deurwaarder verklarend "*qu'ilz n'avoient point acoustumé de recevoir telles lettres, en les me rendant et disant que icelles je presentasse audit monseigneur le duc, à*

keer toe eerdere pogingen van het Parlement tot de uitvoering van hun arrest bij monde van de Raad van Vlaanderen weten te verhinderen¹⁵, maar nu was het geduld van Karel VII op. Blanchet moest persoonlijk van de hertog vernemen of deze nog van plan was de koning en diens arresten gehoorzaam te zijn, of, zo stelde deze ietwat dramatisch:

"autrement il vouldroit mieulx au roy renoncer a sa souveraineté et couronne ou exempter de tous poins les pais que ledit duc de Bourgoigne tenoit de ladicte couronne et souveraineté".

Vanuit het perspectief van de latere evolutie van de Bourgondisch-Franse verhoudingen tot aan het verdrag van Madrid van 1526, lijkt dit een aanlokkelijk aanbod voor de hertog, maar in de context van 1459 was het schijnbaar louter retorisch gesteld. In elk geval bleek de hertog er zich niet toe te kunnen brengen een eenduidig negatief antwoord te geven op het koninklijk verzoek¹⁶. Wellicht mogen we hierin niet zozeer een bevestiging zien van het beeld van Filips de Goede als een *prince du fleur de Lis*, die er zich emotioneel-psychologisch niet toe zou kunnen verplichten de banden met Frankrijk definitief te verbreken¹⁷, als wel een pragmatische houding. PARAVICINI toonde overigens reeds aan dat de hertog er zich in zijn persoonlijke correspondentie met Karel VII nooit zou toe brengen deze als zijn "souverain seigneur" aan te spreken, wellicht op basis van zijn persoonlijke soevereiniteitsexemptie verkregen bij de sluiting van het verdrag van Atrecht in 1435 (hoewel een andere clause van hetzelfde verdrag die aanspreking nochtans verplicht had gesteld)¹⁸.

---

sa personne, qui lors estoit en don dit pais de Flandres". Zelfs de hertogelijke procureur-generaal stelde "*que de telles et semblables lettres recevoir il n'avoit point de charge et ne les oseroit recevoir*", cf. D. HAIGNERÉ & O. BLED, *Les chartes de Saint-Bertin*, t. III, p. 2175, nr. 2685 (akte 24 oktober 1426).

¹⁵ "*pour lesquelz executer trois sergens royaux, l'un après l'autre, s'estoient transportéz en sadicte chastellenie de Cassel, lesquelz après ce qu'ilz eurent requis, comme raison estoit, ses gens et officiers dudit pais de leur donner obeissance pour executer lesdiz arrestz et provisions de ladicte court, ladicte obeissance par sesdiz gens et officiers leur avoit esté deniee et reffusee, pour laquelle cause lesdiz sergens royaux s'en estoient retournéz sans riens faire*". De gemarkeerde passage maakt overigens duidelijk dat het verkrijgen van een visum ook door Blanchet reeds als een verworven grafelijk recht werd beschouwd. Zie eveneens een vermelding in een proces voor het Parlement uit 1455 van het bestaan van een verbod van "*la chancellerie ducale*" aan de Raad van Vlaanderen om aan enig koninklijk bevel of arrest van het Parlement gevolg te geven, cf. S. DAUCHY, *Les appels flamands*, nr. 708, pp. 226.

¹⁶ Het omzichtige discours van de hertog en Fillastre wanneer deze Blanchet uiteindelijk van antwoord dienden wordt overigens doorprikt door Chastelain: bij zijn beschrijving van het gebeuren stelt deze zonder omhalen dat de hertog geen werkelijk gevolg aan het arrest wilde geven omdat "*a ly comme prince du pays appartenoit d'en decider et d'en reconnoistre*", cf. C. DELCLOS (ed.), *Chronique – Les fragments du Livre IV*, p. 222.

¹⁷ In verband met deze discussie, destijds gelanceerd door Pirenne (voorzitter van het beeld van Filips als de conditor België) en Huizinga (die de blijvende culturele/ideologische banden met het huis van Valois in de verf zette) en verdergezet in de opinies van ondermeer R. Vaughan vs. P. Bonenfant, zie G. SMALL, *George Chastelain*, pp. 1-6.

¹⁸ Cf. W. PARAVICINI, 'Mon souverain seigneur', pp. 30-33. Dat dit een erg bewuste politiek was, die evenwel tegen het geëigende protocol inging, blijkt o.m. duidelijk uit de minuut van de hertogelijke instructie voor

De constante verdagingen door de hertogelijke entourage van het ogenblik waarop Blanchet van antwoord zou worden gediend — en die hem bijna tot waanzin dreven — wijzen vooral op hun verwoede pogingen een definitief antwoord te vermijden¹⁹. De hertogelijke ambassade die tezelfdertijd bij Karel VII verbleef, probeerde immers een opschorting van het arrest te bekomen, of op zijn minst een herroeping van de erin bepaalde verbanning van Jean du Bois uit het koninkrijk. Daarmee zou de netelige kwestie van de gedwongen uitvoering van de koninklijke arresten op de lange baan kunnen worden geschoven²⁰. Uiteindelijk kon de hertog Blanchet evenwel niet meer aan het lijntje houden en zag hij zich verplicht zijn gehoorzaamheid aan het koninklijk arrest toe te kennen. Weliswaar was deze gehoorzaamheid louter formeel en sterk voorwaardelijk — wat Blanchet in zijn relaas ook duidelijk liet merken door ze als een "*obeissance fourree*" te omschrijven²¹. De hertog zou immers zelf een aantal stappen ondernemen in de richting

---

Colard de Comines, Gilbert d'Ausque en Joris de Bul hun ambassade naar de koning aangaande de Gentse opstand, waarin Karel VII bij de aanhef van de instructie oorspronkelijk nog als "*notre souverain seigneur*" werd omschreven, maar dit uiteindelijk in "*notre seigneur*" werd verbeterd, cf. nr. CCCXXIX, noot (*). Niettemin lijkt de hertog het soeverein statuut van de koning niet volledig te hebben ontkend: zo zou hij Karel VII t.a.v. de inwoners van Gent in augustus 1450 als "*leur seigneur souverain*" aanduiden, zonder dat de hertogelijke ambassadeurs (van welke Colard de Comines en Joris de Bul nochtans Vlamingen waren en dus, technisch gezien, koninklijke onderdanen) die deze boodschap aan hem overbrachten de koning evenwel op hun beurt zelf ook zo zouden aanspreken (zij beperkten zich tot de aanspreking "*notre seigneur*") cf. nr. CCCXXIX, §[XLVI].

¹⁹ Iets wat overigens ook al in 1452 het geval was toen een koninklijke ambassade die toen bij de hertog verbleef aan Karel VII terugschreef dat "*quant à la responce que nous actendons, aucunes gens nous ont dit que nous n'en aurons point, et qu'ilz nous tendront le plus longuement qu'ilz pourront, et puis nous renvoyeront sans responce*" (cf. L. GACHARD, 'Analectes historiques - septième série', p. 365, brief van 17 februari, door Gachard verkeerdelijk in het jaar 1453 i.p.v. 1452 gesitueerd). Hoewel de ambassade wellicht in de eerste plaats de Gentse opstand tot onderwerp had, stond ook de terugkoop van de Somme-steden op de agenda van de ambassadeurs, naast nog een aantal andere conflictpunten waaronder mogelijk ook weer het ressort van het Parlement, cf. M. BOONE, 'Diplomatie et violence d'État', pp. 9-10.

²⁰ Naar Chastelain kende de hertog Blanchet weliswaar "*toute obeissance raisonnablement due au roy*" toe, maar hij "*n'en pooit finalement respondre jusqu'a tant que ses ambassadeurs seroient retournéz de devers le roy, car avoient charge lesdis ambassadeurs de ceste matiere avec plusieurs aultres*", cf. C. DELCLOS (ed.), *Chronique - Les fragments du Livre IV*, p. 223. Uiteindelijk zou Lodewijk XI (wellicht kort na zijn aantreden) de baljuw een remissie verlenen, hoewel de uitvoering van de overige bepalingen van het arrest nog steeds ter discussie bleef staan, cf. nr. DXLIX, §VI.

²¹ Dit voldeed overduidelijk niet, want in september 1459 zien we een druk briefverkeer ontstaan tussen de Raad van Vlaanderen, de soeverein-baljuw, de wet van Cassel en de hertogin "*touchant certaine provision requise par madame la duchesse pour le bailli de Cassel*", terwijl de Raad van Vlaanderen de hertog gelijktijdig op de hoogte stelde van de ondernemingen van verschillende sergeanten "*touchant l'execucion de certains arrestz obtenuz en parlement*", cf. ARA, RK, nr. 21.827, fol. 11r°-v°. Een jaar later, in juli 1460, stelde de Franse koninklijke raad zelfs onomwonden dat de hertog ten gevolge van het niet uitvoeren en opvolgen van de koninklijke arresten en mandementen de koning ongehoorzaam was en daarmee "*entrepren de jour en jour plusieurs grands choses ou préjudice de sa Souveraineté, laquelle le Roy, tant par le serment fait en son sacre et*

van de bepalingen van het koninklijk arrest, zonder dit daadwerkelijk uitvoering te laten kennen²². Dat Filips ten volle beseftte dat hij hiermee in de praktijk Karel VII gehoorzaamheid ontzegde – en daarmee de deur wijd openzette voor een koninklijke reactie²³, blijkt ook uit zijn weigering Blanchet de geschreven tekst van zijn antwoord mee te geven. Dit lijkt een wijze beslissing te zijn geweest: in 1467 zou de Franse kanselier immers klaar staan om Karel de Stoute brief waarmee hij Lodewijk XI van het overlijden van zijn vader op de hoogte bracht, en waarin hij de koning enkel als zijn "*tresredoubté seigneur*" had aangesproken, meteen in de *Trésor* op te bergen voor later gebruik²⁴ – een lot dat trouwens ook Blanchets weliswaar minder authentieke relaas te beurt viel²⁵.

---

couronnement que autrement, est tenu et obligé de garder". Om aan die eed te voldoen werd uiteindelijk zelfs besloten dat het de koning gewettigd was om "*par voye de fait et puissance d'armes (...) faire obéir par tous les pays de mond. Sr. de Bourgogne estans ou Royaume, aux Lettres, Mandemens & Ordonnances dud. Sr. [le Roy] comme souverain, aux Arrests (...) de Parlement & les contraindre à souffrir tous les exploits et exécutions ordonnées à faire par l'auttorité de sa Justice*". Zie U. PLANCHER, *Histoire générale et particulière*, p. CCXXXVI, nr. CLXXXI.

²² "*neantmoins pour venir a la finale responce dudit duc ledit duc de Bourgoigne, pour obeir au roy, comme raison estoit, estoit content de nous donner obeissance en la forme et maniere qui s'ensuit: c'est assavoir (...)*", waarop verschillende beperkingen en/of aanpassingen m.b.t. het arrest werden opgesomd. Nochtans zou Guillaume Fillastre later, in zijn tweede boek van het Gulden Vlies (over justitie), zelf uitdrukkelijk stellen dat een dergelijk gehoorzaamheid (die betrouwde op een eigen interpretatie van het bevel van zijn overste) niet zoveel beter was dan simpelweg ongehoorzaam te zijn: "*Mais encore aultre superfluité de obedience se treuve, c'est ascavoir quant le seigneur commande au subject quelque chose et le subject ne le fait pas en la forme que on luy commande, mais ensieut le subject sa propre volenté, non ceste de son maistre, ceste maniere de faire est une superfluité et extremité oultraigeuse en trop, l'aultre extremité en peu est quant le subject substrait et denye a son seigneur obeysance qui luy doibt; entre ces deux extremitez vraye obeysance tient moyen, en accomplissant le commandement du seigneur*", cf. KB, ms. 9028, fol. 129r°. Fillastre bood zichzelf evenwel (*post factum*) een uitweg: "*c'est superflue et vicieuse obeysance (...) se il [le subject] obeist a son seigneur contre Dieu, contre raison et en chose vilaine non raisonnable ne honneste: c'est mal obeÿ, c'est trop obeÿ, c'est superflue obeysance*", cf. KB, ms. 9028, fol. 128v°. In 1465 zou de hertog dan ook tegen de nieuw aangetreden Lodewijk XI betogen dat de uitvoering van bepaalde arresten, zoals ten tijde van Karel VII, "*est le desappointement de mondit seigneur, contre Dieu et raison*", cf. nr. DCLXXIII, §[III].

²³ Gehoorzaamheid (*obedientia*) zou vanaf de late middeleeuwen meer en meer en sleutelbegrip worden bij het opeisen van de vorstelijke soevereiniteit; daarbij werd verondersteld dat elk lid van het politieke lichaam zijn volle gehoorzaamheid aan één enkel hoofd (i.c. de Franse koning) verschuldigd was, zie J. KRYNEN, 'Naturel – Essai sur l'argument', pp. 177-180 en H. QUARITSCH, *Staat und Souveränität*, pp. 221-242.. Ongehoorzaamheid werd daarbij als de kern van de majesteitsschennis beschouwd (en beperkte zich dus niet enkel meer tot het actief schaden of belagen van de persoon van de vorst), cf. M. SBRICCOLI, *Crimen laesae*, pp. 117-148. Bovendien situeerde de episode rond het al dan niet uitvoeren van het koninklijke arrest zich onmiddellijk na het voeren van het proces tegen de hertog van Alençon in 1458, een andere *pair* die had moeten vaststellen dat de koning niet langer geneigd was nog oor te hebben naar excuses die zich op een (gepretendeerde) formele gehoorzaamheid (of tenminste het ontbreken van openlijk of overduidelijk verraad) beriepen, cf. S. CUTTLER, *The law of treason*, pp. 100-106 en pp. 211-212.

²⁴ Cf. W. PARAVICINI, *art. cit.*, p. 28. Het document diende wellicht later ook in het proces dat Lodewijk XI na 1477 liet instellen tegen Karel de Stoute, cf. hetzelfde artikel van PARAVICINI, en zie ook W. BLOCKMANS, 'La position du comté de Flandre', pp. 79-80. Het inroepen van ongehoorzaamheid om zelfs de prins van den bloede van majesteitsschennis te beschuldigen was overigens niet nieuw, zie bv. de bespreking door M. BUBENICEK van de

Niettemin verschilde het optreden van Filips in 1459 met het latere beleid van zijn zoon: Filips probeerde immers nog deels de schijn op te houden²⁶. Pas vanaf 1465, met de definitieve verschijning van Karel op het Bourgondische politieke toneel²⁷, trad er een merkbare verharding van het hertogelijk beleid ten aanzien van het optreden van het Parlement binnen Kroon-Vlaanderen op en kwam er einde aan de kortstondige dooi van de Frans-Bourgondische relaties die na het aantreden van Lodewijk XI in 1461 ingetreden was²⁸. In november 1465 vinden we immers een zekere Waleran Denis, koninklijk sergeant, terug in de kerkers van het Gravensteen te Gent. Zijn opsluiting diende voor de procureur-generaal van Vlaanderen echter niet van langdurige aard te zijn: in zijn conclusies eiste hij

---

vastzetting in 1371 van Yolande de Flandres door Karel V na haar weigering een door haar gearresteerde ridder (die de koninklijke sauvegarde genoot) weer vrij te laten, cf. *Quand les femmes gouvernent*, pp. 251-259, of nog de beschuldigingen van Jean de Terrevermeille en de entourage van Karel VII aan het adres van Jan zonder Vrees, cf. J. BARBEY, *La fonction royale*, pp. 260-263. De veroordeling voor majesteitsschennis die Jan zonder Vrees onder Karel VI trof zou trouwens expliciet verwijzen naar de weigering van de hertog nog langer gevolg te geven aan de bevelen en verordeningen van de koning (Jan zonder Vrees had zo het koninklijke "*imperium edictumque*" aangetast), cf. A. RIGAUDIÈRE, *Penser et construire l'État*, pp. 125-126.

²⁵ Over dergelijke deurwaarders- of raadsheren-relaties, die min of meer standaard moeten zijn opgesteld bij de tenuitvoerlegging van de arresten van het Parlement (of tenminste de pogingen daartoe) maar helaas slechts bij uitzondering bewaard bleven voor de Bourgondische periode, zie S. DAUCHY, '«Informer les plaideurs»', pp. 398-399.

²⁶ Vergelijk dit bijvoorbeeld ook met Wielants contrasterende beschrijving van vader en zoon: "*Mais lesdictz ducqz Philippe et Charles estoient fort divers de condition (...) Car (...) Depuis la paix d'Arras, le ducq Philippe ne faisoit difficulté de tenir le roy de France pour son souverain seigneur, mais si faisoity le ducq Charles*", cf. J.-J. DE SMET (ed.), *Corpus chronicorum Flandriae*, t. IV, p. 52; een stelling die trouwens vaak door hedendaagse historici wordt geparafraseerd, zie bv. de opinie van M. Jean dat "*Elle [la suzeraineté royale] n'était pas purement théorique. Philippe le Bon ne s'y était pas soustrait. Il en fut autrement de Charles le Téméraire*", cf. 'Aux marges du royaume', p. 30. In 1461 zou Filips de Goede trouwens zelf nog aan de nieuwe koning Lodewijk XI betogen dat hij steeds "*a resisté et obvié par les plus doux moyens qu'il a peu et sceu*" tegen de (uiteeraard als onterecht voorgestelde) inbreuken van het Parlement of andere koninklijke ambtenaren op zijn rechten en tegen zijn onderdanen (cf. nr. xli) — een retorisch discours uiteraard, maar toch. Na de dood van Karel de Stoute zouden Maria van Bourgondië en haar entourage trouwens opnieuw een iets voorzichtiger houding t.o.v. Frankrijk aannemen. Indien de versies van het Algemene Privilege van 11 februari 1477 bestemd voor het hertogdom Brabant openlijk getuigenis aflegt van de "*quaetwillicheit van den coninck van Vrancrijcke*" die begeert "*onsen voirs. landen inne te nemene ende die tot zijne obediencen te treckene, jeghen redene ende recht*", dan maken de 'Vlaamse' expedities bestemd voor de Vier Leden enkel melding van "*der overdaet ende nauwe listen, die eenighe van andre nacen*" ondernemen (cf. W. BLOCKMANS, m.m.v. M.-A. ARNOULD & E. STRUBBE (eds.), 'Privilegie voor alle landen', p. 89, noot a). De hertogin leek dus (wellicht ook uit pragmatische overwegingen) te beseffen dat een expliciet aanklagen van Lodewijk XI voor zijn pogingen *obediencia* te verkrijgen in Vlaanderen wellicht maar moeilijk als "*jeghen redene ende recht*" kon worden bestempeld...

²⁷ Cf. P. BONENFANT & J. STENGERS, 'Le rôle de Charles le Téméraire dans le gouvernement' pp. 7-29 en pp. 118-133 en W. BLOCKMANS, '«Crisme de leze magesté»', pp. 80-81.

²⁸ De Bourgondische verwachtingen bij het aantreden van Lodewijk waren hoog, maar reeds snel was duidelijk geworden dat hij, net zoals zijn vader, een onafhankelijke koers zou voeren waar maar weinig plaats was voor de Bourgondische verzoeken of verzuchtingen, cf. W. PARAVICINI, 'Le temps retrouvé?', pp. 438-445.

immers "*que l'on luy trancheroit le teste du corps, en mettant son corps sur une roe*". De poging van de sergeant om, wellicht quasi direct na het sluiten van het Verdrag van Conflans van 5 oktober 1465²⁹, te Brugge een koninklijk arrest ten uitvoer te leggen, was hem dus duidelijk slecht gekomen³⁰. Niettemin stelde de hertog daarmee (nog) niet de eigenlijke bevoegdheid van het Parlement of van haar officieren ter discussie³¹. De sergeant zelf betoogde weliswaar dat zijn arrestatie voortgekomen was uit onvrede van Brugge met zijn ambtelijk optreden, maar de hem door de procureur aangewreven feiten (o.m. verkrachting) stonden hier in principe los van of gingen toch niet verder dan een beschuldiging van ambtsmisbruik. Wèl eiste de hertog duidelijk voor zichzelf de berechting op van alle criminele feiten begaan binnen het graafschap, zonder daarbij nog langer rekening te houden met het eventueel geprivilegieerde statuut van de beschuldigde³². Onder Karel de Stoute zou de eigenlijke competentie van de koninklijke ambtenaren echter wel, zowel *de facto* als vormelijk, gecontesteerd worden. Dit bleek al toen in juli 1468 — dus nog voor het verdrag van Péronne de jurisdictie van het koninklijk beroepshof binnen Vlaanderen *de jure*

---

²⁹ Dat een einde had gemaakt aan de *Guerre du Bien Public* en de open oorlogsvoering tussen Bourgondië en Frankrijk, zie voor de uitgave van een aantal van de koninklijke akten die toen naar aanleiding van het verdrag werden opgesteld E. DE PASTORET, *Ordonnances des rois de France*, v. XVI, pp. 355-368.

³⁰ Uit het beperkte relaas blijkt het te gaan om een niet nader bepaald arrest of bevel van het Parlement verkregen door een zekere Guerard le Fevre (een Gérard Le Fevre komt voor in de regesten van de Vlaamse appels bij het Parlement, maar enkel als appellant tegen een vonnis van de schepenbank van Douai in 1458, cf. S. DAUCHY, *Les appels flamands*, p. 264, nr. 831; het gaat hier dus om een andere zaak), in een appel tegen een vonnis van de wet van Brugge. Wellicht speelde in het harde hertogelijke optreden ook mee dat op het eigenste moment van Denis' gevangennamen een hertogelijke ambassade te Parijs o.m. trachtte te bekomen "*que le roy deffende a sa court de parlement de prendre congnoissance en cas de ressort des quatre principales loix de Flandres touchant les sentences qui sont et seront rendues par lesdites loix pour fait de marchandise*", cf. nr. DCLXXIII, §[V], iets wat de ambassade uiteindelijk ook provisoir bekwam met de (geantidateerde?) koninklijke verordening van 10 november 1465 (cf. nr. lix). De kwestie lijkt desondanks ook nadien nog aangesleept te hebben, want op 14 oktober 1468 zou Karel de Stoute van Lodewijk XI een specifiek mandement verkrijgen dat aan het Parlement het renvooi van het appel van le Fevre voor de Brugse schepenbank beval, cf. E. DE PASTORET (ed.), *Ordonnances des rois de France*, v. XVII, pp. 157-158.

³¹ Dit blijkt trouwens nog duidelijk uit een quasi contemporain (nl. van 16 oktober 1465) schrijven van Karel de Stoute aan Lodewijk XI, waarin deze hem verzoekt in te gaan op de vermindering van het aantal koninklijke sergeanten binnen het baljuwschap van Amiens en nog slechts deze aan te willen stellen die de graaf toen had genomineerd (met als doel "*que par ce moyen lesd. foules, mangeries et oppressions cessent*" die de hertogelijke onderdanen eerder door die sergeanten te beurt waren gevallen), cf. U. PLANCHER, *Histoire générale et particulière*, t. IV, p. ccli, nr. CXCIV. De gevangengenomen sergeant lijkt dus veeleer als pasmunt in de diplomatieke onderhandelingen tussen Frankrijk en Bourgondië aangewend te zijn geweest.

³² Op het betoog van de sergeant dat hij enkel voor het Parlement kon worden berecht (wat overeenkomt met de contemporaine koninklijke doctrine, cf. E. PERROT, *Les cas royaux*, pp. 92-97) antwoordde de Raad van Vlaanderen "*que mondit tres redoubté seigneur mesmes en voloit estre juge*", cf. nr. DCLXXI; de hertog betwistte dus wellicht dat het misdrijf van de sergeant "*faits en officant faits*" zou zijn geweest (wat J. BOUTEILLER als voorwaarde voor hun geprivilegieerde statuut stelt, cf. *La somme rural*, p. 650).

beperkte³³ — een deurwaarder van het Parlement *obéissance* kwam verzoeken aan kanselier Pierre de Goux, in opdracht van de tegen de hertog appellerende schepenen van het Brugse Vrije³⁴. Van het formalistisch eerbetoon dat Filips de Goede tien jaar tevoren nog aan het arrest-du Bois had geschonken, vinden we nu helemaal niets meer terug in het ons overgeleverde relaas. Nadat de koninklijke deurwaarder met veel moeite een onderhoud met de Goux had weten te bekomen, vroeg deze hem immers uitdagend wat de aan hem gepresenteerde (koninklijke!) brieven precies moesten voorstellen en wie hij zelf eigenlijk wel mocht zijn, om hem vervolgens op diens eerlijke antwoord simpelweg in een kerker te laten gooien³⁵. De verbouwereerde deurwaarder werd weliswaar enkele dagen later weer vrijgelaten, zonder dat hij er zich echter nog eens aan waagde de uitvoering van het arrest persoonlijk bij de hertog in Brabant — "*hors des mectes du royaume*" — te bepleiten. Reeds voor het verdrag van Péronne ontzegde Karel de koning dus al boudweg enige juridische gehoorzaamheid. Het hervatten van de Franse militaire operaties tegen Bourgondië in 1471, die de verdragsclausule activeerde die Karel en zijn van de Kroon gehouden landsheerlijkheden definitief bevrijdde van elke resterende koninklijke jurisdictie, verleende dus slechts wettelijke bevestiging aan een langer, feitelijk ontvoogdingsproces.

---

³³ Zie de vier verordeningen van Lodewijk XI van 14 oktober 1468 rond: 1. de appels tegen vonnissen van de Vier Leden; 2. de opschorting van de Vlaamse appels aangaande de grenzen tussen het koninkrijk en het keizerrijk; 3. de Vlaamse *omisso medio* appels bij het Parlement; 4. de appels komend uit de kasselrijen van Rijsel, Douai en Orchies, uitgegeven door E. DE PASTORET (ed.), *Ordonnances des rois de France*, v. XVII, pp. 126-129 en pp. 135-139. Hoewel de jurisdictie van het Parlement binnen Vlaanderen hierdoor niet formeel werd afgeschaft, zijn er nadien onder Karel de Stoute geen Vlaamse appels meer te Parijs aanhangig gemaakt, cf. S. DAUCHY, *De processen in beroep*, pp. 53-54.

³⁴ Het ging om een erfeniskwestie tussen Jacob Boudins en Christian de Donckere, waarvan de schepenen van het Vrije het renvooi bij de Grote Raad hadden verzocht, wat hen echter geweigerd was geweest. De schepenenbank had daarna bij het Parlement beroep aangetekend. We hebben geen vermelding van deze zaak weten terug te vinden in de regesten van de Vlaamse appels opgesteld door S. DAUCHY, *Les appels flamands*, passim.

³⁵ "je presentay (...) lesdictes lettres par lequel le roy, notre seigneur, adjournoit mondit seigneur le duc (...) a mondit seigneur le chancellier (...), en lui requerant qu'il me vouldist donner obeissance et assistance pour mectre a execucion lesdictes lettres royaulx, lequel me dist lors, assez rigoureusement: « Qu'est cecy? »; a quoy je lui respondy: « Monseigneur, c'est ung mandement royal, pour lequel mectre a execucion je vous requis que me donnez obeissance et assistance »; a quoy mondit seigneur le chancellier me dist et demanda: « Qui estés vous, beau sire? »; et je lui respondy: « Monseigneur, je suis officier royal »; (...) et ce oÿ mondit seigneur le chancellier me dit, en la presence de tous ceulx du conseil: « N'y a il icy nulz huissiers? Logiez le moy et le me faictes mectre en fin fons de fosse »; et en ensuivant sadicte ordonnance (...) je fuz incontinent par deux des huissiers de mondit seigneur le duc mené tout prisonnier a son hostel audit lieu de Bruges et illec mis en fin fons de fosse, assez a (...) dangier de ma personne", cf. RABrugge, registers Brugse Vrije, nr. 16.701, ff. 229v°-235r°. Het hardhandig aanpakken van koninklijke sergeanten door de Vlaamse steden zelf bij de uitvoering van hen onwelgekomen vonnissen en arresten van het Parlement vond blijkbaar wel al eerder en zelfs met een zekere regelmaat plaats (zie S. DAUCHY, *De processen in beroep*, pp. 217-219 en enkele voorbeelden bij Wielant, cf. J.-J. DE SMET (ed.), *Corpus chronicorum Flandriae*, t. IV, p. 169).

Dit alles zou uiteindelijk in 1473 in de oprichting van het Parlement van Mechelen culminereren³⁶.

De voorbeelden hierboven situeren zich weliswaar strikt gezien op het jurisdictionele, niet op het wetgevend vlak. Het moet echter duidelijk zijn dat de kwestie van het Vlaamse ressort niet los kan gezien worden van de wetgevende soevereiniteit van de graaf. De bevoegdheid van het Parlement van Parijs liet een koninklijke tussenkomst in grafelijke wetgeving toe en bood de grafelijke onderdanen eveneens de mogelijkheid tegen diens verordeningen te appelleren – iets wat ze ook niet onbenut hebben gelaten³⁷. In *Les six livres de la république* wordt wetgeving weliswaar gezien als het ultieme teken van vorstelijke soevereiniteit, waaruit dan ondermeer ressort als een subsidiair kenmerk voortvloeide³⁸. Het is echter maar de vraag in welke mate wetgeving (i.c. de grafelijke verordeningen) die onder de rechtbank van een andere vorst kon ressorteren als soeverein mag worden beschouwd. BODIN zelf moet dit ergens ook hebben onderkend toen hij zelfs aan keizer Karel V niet de kwaliteit van een soeverein vorst wilde toekennen: tot 1526 erkende deze immers *de jure* nog steeds Frans I als zijn suzerain³⁹, ook al stonden Karels onafhankelijke wetgevende activiteit buiten kijf⁴⁰.

---

³⁶ Cf. J. VAN ROMPAEY, *De Grote Raad*, pp. 54-58; zie ook de opmerking van W. PARAVICINI "Als Karel und Ludwig XI. im Oktober 1468 den Vertrag von Péronne aushandelten (...) gehörte die endgültige Lösung der Gerichte Flanderns aus der Zuständigkeit des Parlements von Pais zu den Bedingungen des Vertrags (...). Mehr noch: Karl ließ sich verbiefen, daß alle königliche Gerichtsbarkeit in burgundischen Landen aufhören werde, sollte der König den Vertrag von Peronne und die erneut bekräftigten Verträge von Arras (1435) und Conflans (1465) brechen", cf. *Karl der Kühne*, p. 33.

³⁷ S. DAUCHY recenseerde in totaal 20 processen bij het Parlement die direct voortsporen uit grafelijke verordeningen (voor de gehele periode van 1320 tot 1521), cf. *De processen in beroep*, p. 74. Het aantal geschillen waarin de grafelijke wetgeving mee aanleiding gaf tot het appel of in de pleidooien vermeld werd ligt echter aanzienlijk hoger en overstijgt alleen al voor de regering van Filips de Goede het door DAUCHY aangegeven aantal van 20. We komen hieronder in §3.1.3.4 op deze processen terug.

³⁸ Cf. J. BODIN, *Les six livres*, p. 303: "Sous ceste mesme puissance de donner, & casser la loy, sont compris tous les autres droicts, & marques de souueraineté: attendu que tous les autres droicts sont compris en cestui-là, comme (...) cognoistre en dernier ressort".

³⁹ Zie de bijdrage van S. DAUCHY, 'Keizer Karel, een soevereine vorst?', die daarin op p. 72 stelt dat "De kern van het probleem moet waarschijnlijk gezocht worden in de vraagstelling of de wetgeving in het oeuvre van de beroemde jurist [Bodin, n.v.d.a.] wel degelijk als het belangrijkste karakteristiek van de soevereiniteit moet voorgehouden worden." Zie ook de opmerking van J.-M. CAUCHIES dat "la prérogative primordiale [m.b.t. soevereiniteit, n.v.d.a.] reste encore et toujours celle de juger, si possible en dernier ressort", 'Le pouvoir dans les principautés', p. 123.

⁴⁰ Hoewel een zekere décalage t.o.v. de Franse legislatieve ontwikkelingen (met de ordonnantie van Villers-Cotterets e.d.) kan vastgesteld worden, cf. A. HUUSSEN, 'Moderne staatsvorming en wetgeving', pp. 49-53; zie eveneens de oude studie van E. DEL MARMOL, *De l'influence du règne de Charles-Quint sur la législation*, passim, verder aan te vullen met de kwantitatieve gegevens terug te vinden bij J. GILISSEN, 'Essai statistique de la législation', pp. 431-435 (die het jaarlijkse gemiddelde van algemene verordeningen voor de regering van Karel V op 37 legt).

De ressortkwestie liet de Franse Kroon daarnaast ook toe haar eigen wetgevende bevoegdheid ten aanzien van Vlaanderen en Vlaamse kwesties te bestendigen en uit te oefenen. De verschillende beperkingen die Karel VII en Lodewijk XI de graaf in 1445, 1449, 1455, 1461, 1464 en 1465⁴¹ toekenden bij de uitvoering van hun soevereiniteit en de jurisdictie van het Parlement waren formeel steeds koninklijke akten en octrooien, geen verdragen tussen gelijkwaardige partners — wat wellicht ook mee verklaart waarom het Parlement deze concessies in de praktijk erg vlot naast zich neerlegde⁴². Bovendien vormde de bevoegdheid van het Parlement binnen Vlaanderen slechts één aspect van de verhoudingen en confrontaties tussen Filips de Goede en Frankrijk. Nauw verbonden met het conflict aangaande het ressort waren de discussies die voortkwamen uit de precieze grenzen tussen Rijks- en Kroonvlaanderen en het statuut van de kasselrijen van Rijsel, Douai en Orchies, die vanaf de late jaren 1440 ook nog eens een fiscale dimensie kregen door de pogingen van Karel VII om de *imposition foraine* te innen op de goederen die naar Vlaanderen werden uitgevoerd. Koninklijke *sauvegardes*, *debitis* en privileges verleend binnen Vlaanderen, de mogelijkheid tot het verlenen door de graven van accijnsoctrooien tot zelfs de hertogelijke intitulatuur met haar *Dei gratia*-formule toe vervolledigen de strijdpunten tussen de twee takken van het huis-Valois (cf. *infra*).

Nochtans zou Jan van den Berghe in de vroege vijftiende eeuw, nog voor het conflict met Frankrijk ten volle uitbarstte, de graaf binnen zijn graafschap onomwonden, tenminste naar zijn reëel uitgeoefende macht, gelijkstellen met de (abstracte) keizer: "*die es coninc ende keiser in zinn land in effecte ende niet in tiitle*"⁴³. Van den Berghe bedoelde hiermee weliswaar uitdrukkelijk niet dat de graaf de Franse koning niet langer als zijn suzerain of zelfs als zijn soeverain zou willen erkennen⁴⁴. Veeleer lijkt hij hiermee duidelijk te hebben willen maken dat de graaf *binnen* het graafschap dezelfde macht en rechten bezat als de keizer of de Franse koning — een betekenis die het adagium *rex est imprator in regno suo* in dezelfde periode trouwens ook in Frankrijk verkreeg, na eerder voornamelijk negatief, als een ontkenning van de jurisdictie van de Rooms keizer binnen Frankrijk te hebben gediend⁴⁵. Ook Wielant legt enkel de nadruk op de regale rechten van de Vlaamse graaf, zonder daarbij

---

⁴¹ Cf. nrs. xvii; xxv en xxvi; xxxviii; xliv-xlvi; lviii; lix.

⁴² Cf. S. DAUCHY, *De processen in beroep*, pp. 169-171. We komen hieronder in §3.1.2 nog uitgebreid op deze koninklijke provisies terug.

⁴³ Cf. D. BERTEN, 'Un document de vieux droit', p. 15. De verwijzing naar de "*coninc*" wijst er duidelijk op dat van den Berghe zich inspireerde op het voorbeeld van de Franse ontvoogding van de autoriteit van de keizer, een koninklijke ontvoogding die de meeste contemporaine juristen (bv. Hostiensis in zijn commentaar op *Per venerabilem*, het pauselijk decreet uit 1202 dat de Franse koning impliciet het 'vorstelijke' recht had toegekend legitimaties te verlenen) eveneens slechts *de facto* doch niet strikt *de jure* erkenden, cf. R. TIMMER, *Profeet in eigen land*, pp. 118-119.

⁴⁴ "*hy den conninc es sculdich manscap, resoort ende souveraineteit*", cf. D. BERTEN, art. cit., loc. cit.

⁴⁵ Cf. A. BOSSUAT, 'La formule « Le roi est empereur... »', p. 371.

expliciet van een equivalentie tussen *comes/rex/imperator* te willen uitgaan⁴⁶. In wat volgt willen we dan ook aan de hand van een aantal thema's en bevoegdheden bekijken welke 'soevereine' rechten of tekens van soevereiniteit Filips de Goede als graaf ten opzichte van de Franse Kroon effectief kon pretenderen te bezitten.

3.1.1 Majesteitsschennis en de 'cas royaux': *dont les grandz princes ont accoustumé et doibvent congnoistre*

Wanneer Filips de Goede in 1431 de schepenbank van Wervik de hoge rechtsmacht toekent, behoudt hij zich daar, naast enkele andere rechten, tevens de behandeling van de *casus privilegiati* voor. Hij doet dit op een bijzonder zelfbewuste en zelfbevestigende manier: het gaat om die rechten die de grote of hoge vorsten — "*les grandz princes*" — bezitten⁴⁷. Die omschrijving doet bijna onwillekeurig denken aan de opdeling die Philips van Leiden in zijn *De cura reipublicae* maakt tussen de lagere vorsten (hertogen, graven, baronnen e.a.) en de hoge vorsten (keizer en koning)⁴⁸. Als reactie op de reële landsheerlijke versnippering van wereldlijke macht in van Leidens contemporaine leefwereld, gaat hij enkel deze laatste categorie gelijkstellen met de ideaaltypische, Romeinsrechtelijke princeps, bezitter van het *merum imperium* en bovenal verheven boven de wet⁴⁹. Deze rechtsgeleerde zou zo ook zijn

---

⁴⁶ "le conte a acquis lesdictes prééminences [verwijzende naar de muntslag, het verlenen van privileges, e.a., n.v.d.a.] (...) tout ainsy que le roy de France par longue et invétérée usance et coustume prescrite, approuvée et non desbattue par le pape ny par l'Empereur, s'est exempté de l'Empire et ne reconnoit point de souverain, tout ainsy par longue et invétérée usance et coustume prescrite et approuvée et non desbattue par les royz de France, le conte de Flandre a obtenu ses prééminences et prérogatives", cf. J.-J. DE SMET (ed.), *Corpus chronicorum Flandriae*, t. IV, p. 101. Margaretha van Oostenrijk zou in dezelfde periode overigens geen dergelijke schroom aan de dag leggen: in 1507 stelde ze onomwonden (als reactie op het bevel van Lodewijk XII tot de codificatie en homologatie van het gewoonterecht binnen het baljuwschap van Amiens) dat de latere Karel V als Artesische graaf "*est prince en se conté*", cf. C. HIRSCHAUER, 'La rédaction des coutumes', p. 49.

⁴⁷ Cf. nr. 8 okt 1431. Iets vroeger al, rond 1430, had de Bourgondische administratie trouwens al in soortgelijke bewoordingen haar kennisname van de *casus reservati* (remissies, doodslag en moorden, etc.) verdedigd tegenover de Franse Kroon: "*dient pour ledit monseigneur le duc que ilz en ont eu cognoissance et que il est assez grant seigneur pour cognoistre etc.*", cf. nr. LXXXIII, §[XXIII].

⁴⁸ Voor van Leiden kunnen 'inferieure' vorsten weliswaar wel een aantal regalia (zoals muntslag, de instelling van tollens en belastingen e.d.) uitoefenen, maar ze staan niet boven of los van de (abstracte) wet, net zomin als misdaden tegen dergelijke lagere vorsten als majesteitsschennis kunnen worden beschouwd, cf. P. LEUPEN, *Philip of Leyden*, pp. 159-165 en R. TIMMER, *Profeet in eigen land*, pp. 117-121.

⁴⁹ In verband met het *merum* en *mixtum imperium* en hun belang in de soevereiniteitsaanspraken van andere middeleeuwse vorsten en gemeenschappen buiten de keizer om, zie J.W. PERRIN, 'Azo, Roman law and Sovereign European States', pp. 91-94 en pp. 100-101. DE BLAESERE geeft eveneens aan dat de graaf het *merum imperium* bezit: "*comes prenarratas prerogativas* [verwijzend naar een exhaustieve opsomming van de grafelijke voorrechten, waarbij ook wetgeving en de kennisname van majesteitsschennis worden vermeld, n.v.d.a.] *tam*

'eigen' Hollandse graaf Floris V niet de absolute volheid van de macht toekennen en deze, als leenman van de Rooms keizer, bij de mindere categorie vorsten indelen. Kende de redacteur van het Wervikse privilege mogelijk het werk van van Leiden, en wilde hij de graaf/hertog wél expliciet naar het niveau van een keizer of koning tillen? Misschien — een afschrift van de *Cura* sierde in 1467 de planken van de hertogelijke bibliotheek⁵⁰ — hoewel de nodige twijfel wellicht toch op zijn plaats is. Van Leiden gebruikt zijn opdeling immers specifiek om een bepaalde vorst al dan niet de mogelijkheid toe te kennen aan het Romeins Recht te de- of abrogeren, m.a.w. om *legibus solutus* te zijn. Weliswaar behoudt het Wervikse privilege de graaf verder in een reservatieclausule ook nog het recht voor om de stedelijke keuren opgesteld door de lokale schepbank aan te passen of te herroepen, maar dit is toch nog van een andere orde dan de gedachte die achter Philip van Leidens categorisering steekt⁵¹.

Niettemin lijkt het wel waarschijnlijk dat de graaf zich met deze vermelding wou laten gelden als een vorst die kennis kon en mocht nemen van dezelfde zaken en rechten als de Franse koning — de *cas royaux*. Op zich is het deels overnemen of voor zichzelf opeisen van deze rechten door andere landsheren en grote vazallen binnen hun landsheerlijkheid niet zo uitzonderlijk⁵². De vraag is hier welke van deze rechten de hertog nu precies tot zijn grafelijke prerogatieven rekende en of hij bepaalde van de *cas royaux* ook exclusief wou uitoefenen, ten nadele van de Franse Kroon.

Een duidelijke bevestiging van de zelfperceptie als een 'grote vorst' vinden we in dezelfde periode terug met de toeïgening door de hertog/graaf van de majesteitsschennis,

---

acquisivit quam possedit, nam in summa aut meri vel in inferioris imperii sunt et ille cum sua plenissima jurisdictione sibi accedunt", cf. diens *Defensio illustrissimi Flandrie comitis* (Universiteitsbibliotheek Gent, ms. 3791), v. II, § Priusquam tamen addendis etc., fol. 6r°.

⁵⁰ Cf. R. TIMMER, *Profeet in eigen land*, p. 122 en L. VAN HIJUM, *Grenzen aan macht*, pp. 23-24.

⁵¹ "et réservé aussi a nous et a nosdiz hoirs et successeurs que lesdiz keures, estatuz et ordonnances corrigerons, augmenterons et diminuerons toutesfois que besoing sera et que bon, expedient et prouffitable nous semblera", cf. nr. 422.

⁵² "De même qu'il existait des « cas royaux », il existait dans les grands fief des « cas ducaux » ou des « cas comtaux »", cf. M.-T. CARON, *Noblesse et pouvoir royal*, p. 45. De Bretoense hertog Jean II zou in 1455 (weliswaar onder impuls van de koninklijke contestatie van zijn rechten) zelfs een uitgebreid getuigenverhoor opstarten om zijn possessie van de diverse *cas royaux* te bewijzen, cf. B.-A. POCQUET DU HAUT-JUSSÉ, 'La genèse du législatif', p. 353 en M. JONES, *The Creation of Brittany*, pp. 339-340. E. PERROT besteedt in zijn standaardwerk over de koninklijke voorbehouden rechten trouwens ook ruim de aandacht aan hun Normandische equivalenten, cf. *Les cas royaux*, pp. 301-315. Voor de *casus reservati* binnen het graafschap Bourgondië, met referenties naar gelijkaardige situaties in de Dauphiné, Normandië en Henegouwen, zie M.-T. ALLEMAND-GAY, *Le pouvoir des comtes*, pp. 239-244. Voor het hertogdom Bourgondië, zie het oudere werk van J. FAUSSEMAGNE, *L'Apanage ducal*, p. 165sq. en pp. 291-295 voor wat de rgeringen van de Valois-hertogen betreft, aan te vullen met J. RICHARD, *Les ducs de Bourgogne*, p. 111sq. die de Capetingische periode behandelt. Bij het Verdrag van Atrecht in 1435 verkreeg Filips de Goede voor verschillende aan hem afgestane gebieden (nl. Mâcon, Auxerre en Bar-Sur-Seine) zelfs expliciet, tenminste *de facto*, de kennisname van de *cas royaux* (de inkomsten eruit voortkomend zouden hem

ontleend aan het Romeins Recht (cf. de lex Julia, C.9.8.1-6) en daarmee in principe voorbehouden aan de keizer of, binnen de grenzen van het koninkrijk, zijn Franse suzerain. BLOCKMANS situeerde deze 'usurpatie' en de gelijkschakeling van de Bourgondische hertogen met de keizerlijke majesteit tijdens de regering van Karel de Stoute⁵³. Hij kaderde het aanwenden van de *crimen laesae maiestatis* binnen Karels toenemend autocratisch bewind, specifiek ten aanzien van de Bourgondische onderdanen en de steden⁵⁴. Deze hadden voortaan deze vernietigende beschuldiging te duchten indien ze de vorst nog langer ongehoorzaam zouden zijn of (en vooral) indien ze zouden weigeren nog langer op zijn financiële eisen te willen ingaan — een aanwending die de bestraffing door Karel V van Gent in 1540 voorafspiegelde. BOONE en DUMOLYN wezen er nadien op dat de term reeds eerder door de Bourgondische administratie werd gebruikt, met name in de remissiebrief voor het oproerige Gent uit juli 1440⁵⁵. BOONE zag de term — hoewel "*important et lourde de conséquences*"⁵⁶ — nadien evenwel niet meer opduiken, tenminste tot aan de jaren 1470 en het bewind van Karel de Stoute. Volgens DUMOLYN zou Filips de Goede het invoeren van de majesteitsschennis evenwel verder geschuwd hebben om een conflict met zijn eigenlijke soeverein, de Franse koning, te vermijden⁵⁷. Het eenmalige gebruik in 1440 van de majesteitsschennis was dan misschien een uitvloeisel geweest van het Verdrag van Atrecht uit 1435: de hertog zou zich hierdoor tijdelijk, voor de reactie van de Franse Kroon vanaf de jaren 1440, een meer soevereine positie toegekend hebben⁵⁸, gesterkt ook door zijn overwinning op het opstandige Brugge in 1438. Wanneer Karel de Stoute de koninklijke

---

toekomen én hij verkreeg het benoemingsrecht over de bevoegde koninklijke ambtenaren) cf. P. SAENGER, 'Burgundy and the Inalienability', p. 4.

⁵³ Cf. W. BLOCKMANS, '«Crisme de leze magesté»', pp. 71-81.

⁵⁴ W. PARAVICINI duidt de "*crime de lèse-majesté*" zelfs aan als een van sleutelwoorden van Karels "*programme politique extrêmement neuf, ambitieux, moderne – et ruineux*", cf. 'L'arsenal intellectuel', p. 143.

⁵⁵ Cf. nr. 706. Zie M. BOONE, 'Armes, courses, assemblees', pp. 29-33.

⁵⁶ Cf. M. BOONE, art. cit., p. 32.

⁵⁷ Cf. J. DUMOLYN, 'The legal repression', pp. 492-493.

⁵⁸ Wijzen we er hier op dat het Verdrag van Atrecht in de ogen van de (Vlaamse) tijdgenoot blijkbaar soms verkeerd of in elk geval breder geïnterpreteerd werd. Zo stelt de auteur van de zogenaamde Kroniek van Olivier van Dixmude (die, los van enige precieze identificatie, in elk geval behoorde tot de gegoede Ieperse poorterij en tweemaal schepen van de stad was, cf. K. VERCAMMEN, *De historiografische betekenis*, pp. 6-9) het in zijn parafraze van het Verdrag voor alsof "*de vorseide hertoghe van Bourgoingen zal alle de vorseide landen ende plaetsen, resorterende onde de crone van Vranckerycke, vry houden zyn leven lanc ghedeurende. Ende al waert datter een nieuwe coninc ware, bin ons geduchts heeren tyde, hy no werdt niet ghehouden hem eenich manscip te doene, noch allen zinen landen, ressort hebbende onder de crone, maer naer zyn overliden zo zullen de zelve resortereren daert behoort*", cf. J.-J. LAMBIN (ed.), *Merkwaardige gebeurtenissen*, p. 147. Niet alleen vergist de auteur zich hier in de duur van Filips persoonlijke exemptie (hij zou opnieuw manschap moeten afleggen aan de eerstvolgende Franse koning, wat hij in 1461 ook effectief deed), maar hij breidt deze ook uit over de hertogelijke Kroonlenen (waaronder Vlaanderen)!

soevereiniteit vanaf 1473 openlijk in vraag stelde, zou het begrip opnieuw volop geïntroduceerd zijn geweest.

Nochtans hebben de Bourgondische hertogen niet op deze omstandigheden moeten wachten om zich de kennisname van de schending van *hun* majesteit toe te eigenen⁵⁹. Reeds in 1388 beval Filips de Stoute de provoost van Rijsel een zekere Jean Charles le Brunel voor zijn justitie te brengen "*pour cause de (...) crimes de lege majesté*"⁶⁰. Het geval is dubbel zo interessant en betekenisvol gezien de specifieke afkomst van de beklagde. Mocht het om een Vlaming gaan, dan kunnen we veronderstellen dat Filips de Stoute gewoon de majesteitsschennis voor zichzelf als graaf van Vlaanderen opeiste — iets wat de Bourgondische *coutumiers* overigens al probleemloos aan hem hadden toegekend als hertog van Bourgondië⁶¹. Le Brunel was echter een inwoner van L'Alleu, een heerlijkheid van de abdij van St.-Vaast die bestond uit een deel van de stad La Gorgue en een drietal andere dorpen en parochies in de omgeving⁶². Als graaf van Vlaanderen kon hij er in principe enkel zijn beperkte rechten als voogd laten gelden, gezien het een door de abdij gehouden allodium betrof⁶³. Bovendien pretendeerden de Franse koningen er de uiteindelijke jurisdictie en soevereiniteit te bezitten, gezien St.-Vaast "*fondéz et admortis soubz nous*" was⁶⁴. Filips de Stoute lijkt dus ofwel kennis te hebben genomen van een geval van koninklijke

---

⁵⁹ Het lijkt niet dat de graven van Vlaanderen zich al expliciet van het begrip hebben bediend: hoewel J. BUNTINX in zijn studie over de Audiëntie bij zijn hoofdstuk over de "*grafelijke gevallen*" ook de majesteitsschennis bespreekt, geeft hij hierbij nergens aan (of citeert hij een voorbeeld) dat deze exacte term reeds door de Vlaamse graven van het huis van Dampierre werd gebruikt (Buntinx richt zich in zijn kapittel trouwens veeleer op het schenden van de goddelijke dan wel van de wereldlijke majesteit), cf. *De audientie*, pp. 188-189. Dit betekent uiteraard nog niet dat alle *cas comtaux* destijds enkel onbewust door de grafelijke administratie werden uitgeoefend of opgeëist: de zogenaamde 'kwade privileges' van Lodewijk van Nevers uit 1329 geven aan dat de grafelijke administratie een duidelijk beeld voor ogen had welke rechten of kennisnames ze voortaan exclusief (ten minste t.o.v. de steden) wou gaan bezitten, cf. J. VAN ROMPAEY, 'De Brugse Keure', pp. 39-40 en pp. 81-82, §[63].

⁶⁰ Cf. akte van 21 november 1388, ADN, B1040.

⁶¹ Zie met name een uitgave bij J. FAUSSEMAGNE, *L'apanage ducal*, p. 294: "*il [de Bourgondische hertog] a la cognoissance de tous cas et crimes de lèse-majesté faiz ou empeschements en toute Bourgoingne*". Zie eveneens E. PERROT, *Les cas royaux*, p. 34, n. 1. PERROT maakt in de voorafgaande bladzijden van zijn werk overigens duidelijk dat het opeisen door vazallen van een persoonlijke majesteitsschennis binnen hun leen niet zo uitzonderlijk is, maar apart moet gezien worden van het zelf kennisnemen van de koninklijke majesteitsschennis (of het ontzeggen van die kennisname binnen hun leen aan de koninklijke ambtenaren en rechters).

⁶² Cf. E. TAILLIAR, *Notice sur l'origine*, p. 73 en A. DERVILLE, *La société française*, p. 164.

⁶³ In verband met het ontstaan van L'Alleu, zie het artikel van F. GANSHOF, 'Les *homines de generali placito*', pp. 119-135. Voor de Bourgondische periode, zie beknopt T. SOENS, *De rentmeesters*, p. 291. Filips de Goede liet zich op 26 april 1425, bij procuratie, als voogd van L'Alleu inzweren, cf. nr. 219.

⁶⁴ Cf. een akte van Hendrik VI uit 1428, de soeverein-baljuw voor het Parlement dagend wegens zijn exploten in L'Alleu, ADPdC, 1 H 1783/27. Meerdere andere akten uit het fonds van de abdij van St.-Vaast attesteerden verder de pretenties van de Franse koningen op L'Alleu, maar overleefden de Eerste Wereldoorlog niet, cf. G. TISSON (red.), *Inventaire Sommaire ... Pas-de-Calais. Archives Ecclésiastiques. Série H*, t. II, p. 289.

majesteitsschennis of (en wellicht waarschijnlijker) zijn eigen prerogatieven tot buiten de eigenlijke grenzen van het graafschap uitgeoefend te hebben. Sowieso werd de term dus al direct na het aantreden van de Bourgondische dynastie in een Vlaamse context aangewend. Dit werd blijkbaar ook al aanvaard door de grafelijke onderdanen; zelfs het kapittel van St.-Amé te Douai, dat nochtans pretendeerde geen deel te vormen van het graafschap als zijnde een zuiver koninklijke stichting⁶⁵, had er in het begin van de vijftiende eeuw geen enkel probleem mee de graaf de kennisname toe te kennen van "*quelque cas que che soit, soit pour cas de lese magesté ou autres*" in haar heerlijkheid van Merville, zolang twee derde van de opbrengst van de boetes of confiscaties daaruit voortkomend maar naar de kas van het kapittel zouden doorstromen⁶⁶.

Een bijzonder duidelijke bevestiging dat de hertog enige aantasting van zijn persoon of gezag voortaan als majesteitsschennis zou aanzien, komt er uiteindelijk in 1434. In de akte die Jean de Bourgogne aanstelt tot gouverneur-generaal van de zuidelijke hertogelijke landsheerlijkheden, wordt immers bepaald dat hij remissies en herroepingen van verbanning mag verlenen, tenzij het zou gaan om een "*crime de lese majesté*"⁶⁷. De voorgaande commissiebrieven van regenten hadden zich steeds beperkt tot het voorbehoud aan de vorst zelf van de remissie van "*conspirations*"⁶⁸ – een meer klassieke verwoording

---

⁶⁵ Cf. S. DAUCHY, *De processen in beroep*, pp. 238-239. Nochtans was de claim van het kapittel in oorsprong enkel en alleen door de Franse koning Filips I opgericht te zijn geweest (en niet gezamenlijk door de graaf en koning of na een koninklijke bevestiging van een grafelijke stichting) gebaseerd op een vervalsing, cf. K. UGÉ, *Creating the Monastic Past*, pp. 149-158.

⁶⁶ Cf. ADN, 1 G 263, ongedateerde papieren rol, vroeg 15de-eeuws schrift; een soortgelijke situatie kwam nog wel meer voor, o.m. te Lo binnen de heerlijkheid van het St.-Pieterskapittel (cf. C. PERGAMENI, *L'Avouerie ecclésiastique belge*, p. 82), maar bijvoorbeeld ook binnen het koninkrijk te Clermont-Ferrand, waar de bisschop weliswaar eveneens de rechten van de koning op de bestraffing van majesteitsschennis erkende maar had er geen recht op enige confiscaties (cf. G. LEYTE, *Domaine et domanialité*, p. 380). Mogelijk houdt dit document verband met het proces dat het kapittel van St.-Amé in 1421 bij het Parlement instelde tegen de hertogelijke procureur aangaande de remissie van boeten in haar heerlijkheid, cf. S. DAUCHY, *Les appels flamands*, p. 56, nr. 195. Mocht dit document ter voorbereiding van het betoog van het kapittel gediend hebben, blijkt hieruit dat de grafelijke kennisname van de majesteitsschennis toen al schijnbaar probleemloos als argument (van de appellant bovendien!) voor het Parlement kon worden gebracht.

⁶⁷ Cf. nr. 493.

⁶⁸ Weliswaar behield de aanstelling van Filips (toen nog graaf van Charolais) tot regent in 1414 ook de remissie van "*sacrileges*" aan de hertog zelf voor, cf. J.-M. Cauchies (ed.), *Ordonnances de Jean sans Peur*, nr. 227, p. 377. Het is echter niet helemaal duidelijk in welke mate we deze misdaad tot de (goddelijke) majesteitsschennis mogen rekenen. Wielant doet dit bijvoorbeeld duidelijk niet: hij behandelt beide zaken in duidelijk gescheiden kapitels (cf. J. MONBALLYU (ed.), *Corte instructie*, §61, pp. 184-186 en §115, p. 244). Nochtans zou het sacrilegium, op basis van het Romeins recht (cf. C.9.29.2), soms ook gebruikt worden om misdaden tegen de vorstelijke autoriteit aan te klagen: zo bijvoorbeeld ook in Jean Petits *justification*, cf. J. CHIFFOLEAU, 'Sur le crime de majesté', pp. 189-190 en pp. 208-209. Deze gelijkschakeling of verbinding tussen goddelijke (hekserij, tovenarij etc.) en wereldlijke majesteitsschennis lijkt in ieder geval niet steeds automatisch te zijn doorgevoerd, tenzij die tovenarij zich tegen de persoon van de vorst zelf richtte, zie bv. de aanklachten die ca. 1330 geuit werden

van verraad, opstand of (al dan niet openlijk) verzet tegen het publieke gezag, die echter niet zo sterk beladen was als de majesteitsschennis en zich vooral niet zo specifiek op de persoon van de hertog/*princeps* richtte⁶⁹.

Met de inlassing lijkt Filips de Goede zich zowel op een hoger vorstelijk niveau te willen tillen⁷⁰, als mogelijk ook zijn persoon zo onlosmakelijk te verbinden met het algemeen belang. Jean de Terrevermeille had enkele decennia voordien trouwens een gelijkaardige quasi mystieke band tussen de dauphin (de latere Karele VII) en de abstracte Franse Kroon annex 'republiek' gesmeed, toen net met het doel Jan zonder Vrees van majesteitschennis en tyrannie te kunnen beschuldigen⁷¹. De invoeging van het begrip lijkt dan ook allesbehalve toevallig te zijn, te meer daar de commissiebrieven zich steevast op vroegere voorbeelden inspireerden en de aanstelling van Étampes tot gouverneur-generaal benoemt quasi woordelijk overeenkomt met die van Michelle de France in 1421 en de regentschapsraad uit 1423, met uitzondering dus van de opname van de majesteitsschennis⁷². Een verordening daterend van enkele dagen voor de commissie van

---

tegen de vroegere dienaren van Lodewijk II van Nevers, cf. M. VANDERMAESEN, 'Toverij en politiek rond de troon', pp. 88-89. Sowieso ontbreekt deze reservatie in de nadien nog door de hertogen uitgevaardigde regentschapsaanstellingen.

⁶⁹ Cf. E. PERROT, *Les cas royaux*, pp. 27-28 en J. Dumolyn, 'The legal repression', pp. 479-521.

⁷⁰ Hoewel de Bourgondische hertogen en Vlaamse graven in de praktijk zich op veel vlakken reeds lang als soevereine vorsten hadden gedragen en ook een ruim arsenaal aan termen en begrippen hanteerden om hun macht te etaleren (denken we bijvoorbeeld op diplomatisch vlak aan de *plenitudo potestatis*), ging Filips de Goede met diens openlijke toeëigening van de majesteitsschennis (en daarmee diens erkenning van het bestaan van een hertogelijke *maiestas*) toch nog een belangrijke stap verder. Niet enkel zou de koninklijke majesteit in het Frankrijk van de late 14de eeuw erin slagen andere 'klassieke' begrippen als *auctoritas*, *imperium* of *potestas* te verdringen of te overstijgen, de *maiestas* zou ook de ultieme *superioritas* ofte soevereiniteit van de Franse Kroon belichamen, cf. A. RIGAUDIÈRE, *Penser et construire l'État*, pp. 127-129.

⁷¹ Cf. J. BARBEY, *La fonction royale*, pp. 245-252. Ook voor J. DE BLAESERE geldt de graaf trouwens als quasi metafysisch verbonden met het algemeen belang: "*res publica (...) habet animam, corpus et membra (...) comes autem Flandrie adeo suum vetustissimum patrimonium nobilis sui comitatus Flandrensis ubi res et publica utilitas patrie exigit tuetur*", cf. zijn *Defensio illustrissimi Flandrie comitis* (Universiteitsbibliotheek Gent, ms. 3791), v. II, § Quecumque e re publica sua sunt et cum verbis solus diffinit non sunt enim de ressorto, ff. 159v°-160r°.

⁷² Cf. nrs. 124 en 186. De commissie van Michelle de France entte zich dan weer op deze die Filips zelf als gouverneur van zijn vader had ontvangen in 1414 (cf. J.-M. CAUCHIES (ed.), *Ordonnances de Jean sans Peur*, pp. 376-377, nr. 227). De hertog gaf overigens op 18 december 1421 (vlak voor de redactie dus van de volmacht voor de hertogin) opdracht aan de Rekenkamer dit vroegere document naar hem op te sturen, duidelijk met het oogmerk dit, *mutatis mutandis*, te kopiëren en opnieuw uit te vaardigen op naam van zijn echtgenote, cf. nr. XXXIV. Ook de niet bewaarde commissiebrief voor de regentschapsraad uit 1424 moet nog quasi letterlijk het formulier van de vorige aanstellingen gevolgd hebben: Hendrik Goedhals beval toen immers "*qu'il pleusist audit maistre Jehan [de Gand] refaire ycellui povoir [que les seigneurs de Coolscamp, Commines, messire Roeland d'Uutkerke, mondit seigneur le doyen, maistre Jehan de le Keythulle et Godefroy le Sauvage avoient paravant eu de mondit seigneur de Bourgoingne sur le gouvernement du pays de Flandres en son absence] avant le departement de mondit seigneur de Bourgoingne sur mondit seigneur le doyen, les seigneurs de Coolscamp et de Masmines, maistre Jehan de le Keythulle et messeigneurs du conseil ordonné en la chambre du conseil a Gand*", cf. nr. 205.

Étampes had trouwens al de grafelijke baljuws verboden nog langer grafelijke *casus reservati* te componeren, zonder echter impliciet naar de majesteitsschennis te verwijzen⁷³. De clausule bij de aanstelling van Jean de Bourgogne blijkt dus duidelijk een onderdeel te vormen van een bredere, beredeneerde hertogelijke politiek.

Wat de directe aanleiding of oorzaak voor het opduiken van het begrip nu precies was, is moeilijk na te gaan. De commissiebriefen voor de regentschapsraden van na 1423 zijn niet bewaard gebleven, dus helemaal zeker is het niet dat de majesteitsschennis pas met de aanstelling van Étampes zijn debuut maakt. De verwerving door Filips van de hertogdommen Brabant, Limburg en (zij het louter titulair) Lotharingen en van de graafschappen Namen, Holland, Henegouwen en Zeeland komt als een aantrekkelijke verklaring in beeld. Met de hertogdommen krijgt Filips de *Dei gratia*-formule in zijn *intitulatio* mee (zie hieronder §3.1.2.4), terwijl bijvoorbeeld de graaf van Henegouwen zichzelf al in de veertiende eeuw als soeverein bestempelde⁷⁴. Bovendien zou de hertog zich, tenminste nog in de jaren 1430, en dit in tegenstelling tot bijvoorbeeld nog Philips van Leiden in zijn *Cura*, weinig tot helemaal geen rekening willen houden met het theoretische suzereinschap van de Rooms keizer⁷⁵.

---

⁷³ Zie de verordening van 16 mei 1434 (nr. 492). Weliswaar wordt met de vermelding en nadruk op het verbod kennis te nemen van de aanval op hertogelijke ambtenaren en personen die onder zijn sauvegarde staan ten minste gealludeerd op de majesteitsschennis: "*se sont avanchiéz et avanchient de jour en jour de composer et donner remissions de bateures et injures faites a noz officiers, d'infraction de notre garde et autres cas privilegiéz, de quoy la cognoissance ne leur appartient aucunement mais touche la haultesce de notre seigneurie et appartient seulement et doit appartenir a nous*". Zie ook J. VAN ROMPAEY, 'Het compositierecht in Vlaanderen', p. 48 en J. DUMOLYN, *De Raad van Vlaanderen*, pp. 94-95; beide auteurs maken hierbij echter ten onrechte melding van de majesteitsschennis (en de exclusieve kennisname hiervan door de hertog en de Raad van Vlaanderen). De instructies voor de Raad van Vlaanderen onder Filips de Goede zouden overigens nooit expliciet melding maken van de majesteitsschennis maar wel van de "*cas appartenant a sa [= du prince] souveraineté*", cf. nrs. 1007, §[XX] en 1419, §[XXVI], mogelijk met de bedoeling de inroeping van deze misdaad steeds ter discretie van de vorst zelf te laten (cf. gelijkaardige bemerkingen bij J. BLANCHARD, *Les procès politiques*, passim; in de instructie van 1463 behield de hertog zich trouwens expliciet de evocatie van alle *casus privilegiati* voor hem en de Grote Raad voor).

⁷⁴ Cf. J.-M. CAUCHIES, 'Le pouvoir dans les principautés', p. 121-122.

⁷⁵ Een toestand die trouwens in zekere zin overgeërfd was geweest: ook het eerste aantreden van de Bourgondische dynastie in Brabant, met Filips oom Antoon van Bourgondië, was reeds gecontesteerd geweest door de Duitse keizer en Rooms koning Sigismund (die zelf de hertogelijke titel claimde), zie S. MUND, 'Les relations d'Antoine de Bourgogne', pp. 21-31. Filips de Goede negeerde bij zijn verwerving en verovering van de Rijkslenen van Holland, Zeeland, Henegouwen en Brabant eveneens de theoretische rechten van Sigismund (zowel als mogelijke pretendent als in zijn hoedanigheid van leenheer). Indien de keizer in eerste instantie nog liet begaan, werd in 1434 toch nog de Rijkspan tegen de hertog uitgesproken en dreigde ook een gezamenlijke militaire interventie van Sigismund en Karel VII, iets wat echter door de Vrede van Atrecht afgeblokt werd, cf. M. VAN GENT, 'In de ban van het Rijk', pp. 31-42. Het was pas na de open confrontatie met de keizer in 1434 en vooral ook met de pogingen van Filips (vanaf het midden van de jaren 1440) om binnen het Rijk een koningstitel te verwerven dat de hertog zijn positie ten aanzien van de keizer meer gingen laten uitwerken en juridisch onderbouwen, cf. R. STEIN, 'Philip the Good and the German Empire', pp. 42-45.

Een andere verklaringsspiste zou zich misschien op de afloop van de opstand van Cassel kunnen richten⁷⁶. Vanaf 1427/1428 had de Bourgondische administratie een aantal verordeningen en maatregelen rond de rechtsbedeling en het gewoonterecht van de stad en kasselrij trachten door te voeren⁷⁷, die echter op het verzet van een aanzienlijk deel van de lokale bevolking waren gebotst. Dit leidde vanaf 1429 tot 1431 tot een min of meer openlijk militair conflict. De hertog – hierin overigens gesteund door de Vier Leden – kwam uiteindelijk in 1431 als overwinnaar uit de bus en wist de inwoners van de kasselrij exemplarisch te bestraffen en hen zijn nieuwe, weliswaar deels aangepaste, keure op te leggen. De Cassel-casus vormt sowieso een betekenisvolle etappe in de ontwikkeling van een volwaardige grafelijke wetgevende politiek: binnen de Bourgondische Nederlanden vormde het met de codificatie en aanpassing van een bestaand lokaal gewoonterecht zelfs een primeur⁷⁸. In de akten rond de opstand zelf komt de majesteitsschennis weliswaar nog niet aan bod en in de uiteindelijke remissiebrief uit 1434 beperkt de kanselarij zich ook tot een meer klassieke verwoording van de opstand als "*crimes, excès, deliz et rebellions*"⁷⁹. Niettemin hangt de *crimen laesae majestatis* als een soort van schaduw boven het hertogelijke discours uit de periode. In de afkondiging van een staat van beleg te St.-Winoksbergen in 1430 worden de Casselaars omschreven als "*meutemakers et ennemis de nous et de notredit pays*"⁸⁰. De bevolking wordt dus lijnrecht tegenover de persoon van de hertog en het landsbelang geplaatst, terwijl 'muitelij' later in Wielants *Corte instructie in materie criminele*

---

⁷⁶ Voor een gedetailleerde studie naar deze opstand en zijn oorzaken, zie J. DUMOLYN & K. PAPIN, 'De boerenopstand van Cassel', pp. 219-254.

⁷⁷ Cf. nrs. 299, 312 en 324 en nrs. LXX-LXXI. Zie over deze casus ook nog hieronder, §3.1.3.4.

⁷⁸ Cf. de appreciatie van deze primeur en een situering binnen het latere (en hoofdzakelijk 16de-eeuwse) codificatieproces binnen de Nederlanden bij H. DE SCHEPPER & J.-M. CAUCHIES, 'Legal Tools of the Public Power', p. 260 en J.-M. CAUCHIES, 'Les sources du droit', pp. 37-38.

⁷⁹ Cf. nr. 405.

⁸⁰ Cf. nr. 372. A. DESPLANQUE merkte in zijn bespreking van de opstand trouwens al op dat Chastelain in een van zijn werken de Casselaars later bovendien aanwreef "*erreur hérétique*" te hebben begaan, cf. 'Troubles de la châtellenie de Cassel', pp. 256-257 (voor de uitgave van het fragment van Chastelain zie KERVYN DE LETTENHOVE J., *Œuvres...*, v. VIII, p. 156). Het opduiken van de Hussietische leer in de Bourgondische landen en specifiek het zuiden van het graafschap situeerde zich inderdaad in dezelfde periode als de opstand van Cassel, zie hierover T. FUDGE, 'Heresy and the question of Hussites', pp. 73-88 en de contemporaine hertogelijke verordening van 24 februari 1430 (nr. 349). De contemporaine documenten maker echter geen melding van enig concreet verband (dat, als het er wel zou geweest zijn, het inroepen van de majesteitsschennis misschien zou gefaciliteerd hebben). In elk geval vond de majesteitsschennis zich, wanneer ze wel expliciet werd vermeld, quasi steeds terug in een opsomming van allerlei andere 'gruwelijke' misdaden, een assimilatie met ketterij is dus op zich niet zo vreemd: "*L'expression elle-même de lèse-majesté est noyée dans un ensemble d'autres formulations qui concourent à définir le caractère «énorme», gravissime des faits accomplis*", cf. J. BLANCHARD, *Commynes et les procès politiques*, pp. 40-41. In het geval van de Cassel-opstand was het fundament van de beschuldigingen dus wel al gelegd, maar ontbrak nog het 'sluitstuk' van de majesteitsschennis.

een apart kapittel kreeg toebedeeld bij diens behandeling van de majesteitsschennis⁸¹. Bovendien verwees de hertog in de uiteindelijke veroordeling van de opstand expliciet naar de inbreuk die op zijn grafelijke sauvegarde was gepleegd bij de overval op het – nochtans duidelijk met het hertogelijke wapen opgetuigde – kasteel van Renescure⁸². De Casselaars hadden dus indirect de hertog zelf aangevallen⁸³.

---

⁸¹ J. MONBALLYU (ed.), *Corte instructie*, §63: Van meuytrien, pp. 187-188: "so wie machineert of conspireert jeghen de officiers of gouverneurs (...) die commicteert insghelycx crim de lese majeste temporele".

⁸² "les communs habitans de notredicte chastellenie (...) se sont si avant desroyéz qu'ilz ont commiz plusieurs crimes, excès, deliz et rebellions a l'encontre de nous et de notre seigneurie, resisté a noz officiers ayans commission de par nous (...) et demoly la forteresse de Rounescure estant en notre main et garde et signee d'un penon armoyé de noz armes", cf. nr. 405. Het verwapenen van de woonplaats of eventueel de grenzen van de jurisdictie van de persoon of instelling die onder een vorstelijke sauvegarde stond vormde de gebruikelijke veruiterlijking van die bescherming (die soms met de toevoeging een gefigureerde hand de vorst zelfs quasi lijfelijk aanwezig liet zijn), cf. E. PERROT, *Les cas royaux*, p. 138 en pp. 153-154 en F. CHEYETTE, 'The Royal Safeguard', pp. 645-646. J. VAN DEN BERGHE geeft ons zelfs een uitgebreide contemporaine beschrijving van dit gebruik, dat soms daartoe zelfs het hertogelijke zegel aanwendde: "In steden daer men useert van sauvegarde vanden prince/ Ende yement versekert wille sijn/ by sauvegarde vanden prinche/ men stelt up sine huusen vanekins/ of bannierkinne/ of pingoenkins/ verwapent ende gheteekent metter wapene vanden prinche/ in teekenen dat hem elc hoede ende wachte dien persoon yet te mesdoene/ ende dat hij es in de protectie ende bescermenesse vanden prince/ ende van iustitien/ Ic hebbe ooc ghesien de pingoenkinne die aldus ghestelt waren up de huusen/ dat daer up gheplact ende gesteken stont in wasse/ den zeghel vanden prinche/ omme te meer versekertheden/ ende te meer teekens/ elc hem te hoedene ende te wachtene/ dien persoon yet te mesdoene", cf. *Dat kaetspel ghemoralizeert*, pp. 14-15. De stad Aalst werd op een dergelijke manier in 1456 (tegen de achtergrond van de passage van hertogelijk legervolk op weg naar Utrecht) in zijn geheel in de hertogelijke bescherming genomen door "acht (...) schilderien ons gheduchts heeren ende princhen wapene (...) te stillene boven elke van den poerten van deser stede", cf. ARA, RK, nr. 35.274, fol. 39r°.

⁸³ De graaf/vorst werd vereenzelvigd met dergelijke "panonceaux": hun schending stond dan ook, naast de inbreuk op degene die ermee onder zijn sauvegarde werd aangeduid, symbool voor aanval op hun persoon, cf. S. LUSIGNAN, « *Vérité garde le roy* », pp. 141-142. Hetzelfde gold trouwens ook voor de vernietiging van andere dragers van het vorstelijke wapen, zoals munten (cf. J. HOAREAU-DONINAU, 'Les injures au roy', p. 231: voorbeeld van een veroordeling voor het kapotbijten en inkerven een koninklijke munt – al dan niet toevallig een *écu*) of zegels (cf. nr. CXV: "hij heift mins heeren mandement (...) despiteuseleke den zeghele of ghetrocken (...) twelke es ghedaen in grooter oneere van minen vors. heere"). In 1451 diende de hertog zelfs een speciale toestemming te geven voor de herstelling van enkele glasramen in de Brugse Minderbroederskerk gezien "obstant ce que noz armes sont en trois desdictes voirrieres aucun ne se ose avancier de y mettre la main pour les oster et faire reparer", cf. ARA, RK, kwitanties van de Rekenkamer van Rijsel, dozen, nr. 1149/B, akte op datum 7 april 1451; voor een recente en uitgebreide bespreking van de hertogelijke glasramen-politiek, zie M. DAMEN, 'Vorstelijke vensters', pp. 140-200, die evenwel geen melding maakt van soortgelijke bepalingen.

Figuur 4. Afbeelding bij de maand februari in het *Breviarium Grimani*, Biblioteca Nazionale Marciana, fol. 2v°. Centraal naast de deurpost van het hoevegebouw kan duidelijk het St.-Andrieskruis met vier vuurstenen en bovenaan de vuurslag onderscheiden worden, m.a.w. het Bourgondisch-Habsburgse embleem, dat ongetwijfeld op het gebouw was aangebracht als een teken van de vorstelijke sauvegarde.

De Franse koning Karel V had in 1373 trouwens net een dergelijke schending van zijn eigen koninklijke sauvegarde aangegrepen om Yolande de Flandre van majesteitsschennis te kunnen beschuldigen, waarbij hij de aanval van een onder zijn bescherming staande persoon met een schending van zijn eigen lichaam en de Kroon zelf had gelijkgesteld⁸⁴. De grafelijke sauvegarde had zich in Vlaanderen reeds vroeg ontwikkeld: het in de grafelijke bescherming nemen van kerkelijke instellingen komt reeds als een bijkomende clause

---

⁸⁴ Cf. M. BUBENICEK, *Quand les femmes gouvernent*, pp. 252-259.

voor in diverse charters uit de elfde en twaalfde eeuw⁸⁵, en onder de Constantinopels zien we specifieke sauvegarde-brieven opduiken⁸⁶. In de vroege veertiende eeuw erkende de auteur van de 'Leenrechten van Vlaanderen' de grafelijke sauvegarde formeel en paste ze zelfs al toe op alle personen die bij de graaf, aan zijn hof of in zijn kampement aanwezig waren of er recht kwamen verzoeken⁸⁷, wat overeen komt met de koninklijke bescherming die personen aan het Franse hof en bij het Parlement van Parijs genoten⁸⁸. Met de ontwikkeling van de grafelijke Audiëntie in de latere veertiende eeuw zou ook de grafelijke sauvegarde verder geïnstitutionaliseerd worden⁸⁹. Hoewel PERROT vaststelde dat de Franse Kroon onder Karel V, tegen het laatste kwart van de veertiende eeuw, heeft getracht van het in bescherming nemen van personen en instellingen opnieuw een exclusief koninklijk attribuut te maken, lijkt dit geen invloed te hebben gehad op de Vlaamse (of Bourgondische) praktijk⁹⁰. De vijftiende eeuw kenmerkt zich zelfs door een verdere

---

⁸⁵ Zie bv. een privilege van Robrecht I voor de abdij van Watten uit 1072 ("*sub mea suscepi protectione*", cf. F. Vercauteren, *Actes des comtes de Flandre*, pp. 1-3, nr. 1) of een van Filips van de Elzas voor de abdij van Heilly uit 1157 ("*sub protectione mea ipsam ecclesiam (...) suscepi*", cf. T. DE HEMPTINNE & A. VERHULST, *De oorkonden der graven*, II. Uitgave, b. I, pp. 263-264, nr. 165).

⁸⁶ Onder Boudewijn van Constantinopel komen reeds de eerste meer persoonlijke en specifieke sauvegardes voor, cf. W. PREVENIER (ed.), *De oorkonden der graven*, d. II, pp. 467-468, nr. 220 (voor de keldermeester van Marchiennes tijdens diens verplaatsingen naar de zee) en pp. 561-562, nr. 269 (voor de abdij van Mont-Saint-Martin, naast de sauvegarde worden geen andere rechten toegekend). De sauvegarde ontwikkelde zich vervolgens verder als een specifiek type van grafelijke akte, zie voorbeelden voor Ter Doest (door Ferrand en Johanna, uit 1232, cf. F. VAN DE PUTTE & C. CARTON, *Chronique de l'abbaye*, p. 46, nr. 18) en het Gentse St.-Elisabeth begijnhof (door Margaretha van Constantinopel, uit 1247, cf. J. BÉTHUNE, *Cartulaire du béguinage*, p. 11, nr. 14). Margaretha van Constantinopel zou een aanval op de personen of gemeenschappen die in grafelijke bescherming stonden trouwens ook al met een aanval op haar eigen persoon vereenzelvigen, cf. N. DIDIER, *La garde des églises*, p. 283.

⁸⁷ §LVII: "*Sprincen camere, zine vrie vanghenesse ende zine tente als hij ute leegt met heercrachte sijn so vri ende so vredsaeem datter niement an andere commen en mach in evelen wille, hij en verbuert de vuust, niement en mach andre wonden, hij en vebuert zijn hoeft, wie daer andere tlijfneemt, hoe simpel tfait, zij hets moerdaedt, dits omme de solenniteit ende vredelichede van der camere ende om vele andere redenene die te lanc waren om te scrivene*", cf. Bibliothèque Municipale Méjane, Aix-en-Provence, ms. 1338, fol. 20r°. Met de sauvegarde kent de auteur van de Leenrechten de graaf trouwens niet het enige regale recht toe: een ander kapittel ("*Hoe een prinche manscap van leene doet*") stelt dat "*de prince (...) en es sculdich gheen relief (..) omdat hij es prince ende ghenoeet zijns heeren, al es zijn heere boven hem, mids dat altoes een boven ende hoeft wese moet, hij es zelve een heere ende niet seerf*", cf. fol. 19r°. Vanaf Lodewijk IX claimden de Franse koningen immers dat ze voor de lenen die ze zelf als leenman hielden geen leenhulde of andere heerlijke diensten verschuldigd waren, cf. C. DUVIVIER, *Les influences française et germanique*, t. I, pp. 208-209 en J. FAUSSEMAGNE, *L'Apanage ducal*, p. 128. Zie voor meer informatie over de Vlaams overname van dit 'soevereine' recht D. HEIRBAUT, 'Het juridische kader', p. 111.

⁸⁸ Cf. E. PERROT, *Les cas royaux*, pp. 101-102 en 108-114, evenals J. FOUART, *Une institution baillivale*, p. 161.

⁸⁹ Cf. J. BUNTINX, *De audientie*, pp. 192-203.

⁹⁰ Cf. E. PERROT, *Les cas royaux*, p. 147, met het in apanage geven van Montpellier in 1372 (dus pas ná de belening van Filips de Stoute met Bourgondië). Deze politiek zou zich institutionaliseren onder Karel VI, zie het artikel van P. SAENGER, 'Burgundy and the Inalienability', p. 3. Weliswaar zouden zowel Hendrik VI (cf. nr.LXXXIII,

institutionalisering van de uitgifte van Bourgondische *sauvegardes*⁹¹, waarbij verschillende types (algemeen, persoonlijk, voor markten, met bijkomende *clausules* etc.) hun weg in kanselarijformularia vonden⁹² en de kostprijs voor hun zegelrecht werd vastgelegd⁹³.

De hertog zou tijdens de opstand van Cassel trouwens niet enkel verwijzen naar zijn eigen *sauvegarderecht*, maar ook totaal geen acht slaan op de koninklijke *sauvegardes* of bevelen die tegen zijn eigen belangen ingingen⁹⁴. Een aantal gedelegeerden van de kasselrij die naar Parijs waren afgereisd voor de behandeling van hun daar aangespannen appel tegen de initiële hertogelijke gewoonterechthervorming zouden daar zelfs door de hertog gearresteerd en ontvoerd zijn⁹⁵! Bij de uiteindelijke veroordeling van de Casselse opstand in

---

§XXI-XXII) als Karel VII (cf. U. PLANCHER, *Histoire particulière et générale*, t. IV, p. cci, nr. CLIII) later het verlenen van hertogelijke *sauvegardes* aan specifieke religieuze instellingen en ten koste van de vroegere, costumiere koninklijke bescherming, contesteren, maar niet het hertogelijke *sauvegarde*-prerogatief op zich. Het opstandige Gent zou in 1452 weliswaar bij de koning aanklagen dat de hertog aan bepaalde "*malvaix garçons*" zijn brieven van bescherming had verleend, maar contesteerde hierbij schijnbaar enkel de specifieke omstandigheden waarin dit was gebeurd (met name dat de akte met het geheim zegel was bezegeld, *ergo* mogelijk subreptief en buiten de eigenlijke wil van de hertog en zijn raad om), cf. U. PLANCHER, op. cit., p. cciv, nr. CLVI.

⁹¹ O.m. ook bij de verlening van octrooien aan Lombarden, die steeds in de grafelijke/hertogelijke bescherming werden genomen, cf. J. VAN ROMPAEY, *De Grote Raad*, pp. 272-274.

⁹² In een laat 15de-eeuws Bourgondisch-Habsburgs kanselarijformularium (dat zich echter voor een groot deel duidelijk inspireert op akten van Karel de Stoute, Filips de Goede en Jan zonder Vrees) komen in totaal tien types voor, nl. "*sauvegarde pour une eglise*", "*sauvegarde contenant debitis et cas de nouvelleté*", "*sauvegarde contre personnes nommés*", "*non prinse contenant sauvegarde*", "*sauvegarde pour une foire*", "*sauvegarde pour ung villaige afin que durant la guerre nul ne se y loge*", "*sauvegarde dabondant pour ceulx de Saint Donas de Bruges*", "*sauvegarde ou pays de Liege*", "*sauvegarde pour ung seigneur*" en een "*sauvegarde en thiois*", cf. RAGent, fonds Bisdom Gent en St.-Baafs, Vreemde archieven, K2740, pp. 6-8, 13-15, 333-335, 406-407, 506-507, 572-573, 588-589, 595-596 en 605-606. Over het verlenen door de hertogen van brieven van bescherming in Brabant (een gebruik dat overigens al van voor het aantreden van de Bourgondische dynastie dateerde), zie P. GODDING, 'Les lettres de justice', pp. 389-390.

⁹³ Zie een verordening uit 1469 aangaande de interne werking van de Grote Raad, in een lijst met andere *lettres de grâce*: "*pour sauvegardes pour eglises, cathedrales, collegiales et conventules en double queue qui dureront la vie du prince LX solz - Et pour les moindres eglises XXX solz*", cf. J. VAN ROMPAEY, 'Hofraad en Grote Raad', p. 319.

⁹⁴ Zie bv. ook nr. XCII, waarin de hertog zowel beval geen gevolg te geven aan de verzoeken die Casselaars zouden kunnen maken op basis van gepretendeerde hertogelijke akten (die door de hertog als onbestaand werden bestempeld: "*dont il n'est riens*") als eveneens geen acht te slaan op de koninklijke mandementen die ze verkregen hadden (zonder echter het bestaan op zich van deze documenten in twijfel te trekken)!

⁹⁵ "*en allant directement contre lesdiz (...) deffences (...) de non attempter n'enfraindre ladicte sauvegarde ne aussy le seur et sauf conduit de ladicte court, ont depuis (...) prins et mis ou fait prendre et mettre prisonniers pluseurs desdiz apellans et de leurs consors dessusdis et les detiennent en prison seure, tres durement, en divers lieux (...) et entre les autres ont prins ou fait prendre en ceste ville de Paris Baudin de Bavinchove, escuier, et Jaques Lotin, procureur desdiz apellans, et leurs consors, qui estoient venu pardecha pour solliciter et avancier a leur povoir leurdicte cause en icelle court, et les ont fait transporter ou pais de Flandres ou ilz les detiennent encoires prisonniers (...) et tout en hayne, contempt et mespris de ladicte apellation*", cf. nr. vii; zie tevens J. DUMOLYN & K. PAPIN, 'De boerenopstand van Kassel', pp. 228 en 234-235. We kunnen ons hierbij afvragen of de Casselaars met dit betoog mogelijk net ook zelf aanstuurden op een

mei 1431 behield de hertog zich bovendien, in een voor een dergelijke akte uitzonderlijke clause, zijn soevereiniteit uitdrukkelijk voor⁹⁶. Eerder in het document werden de Casselaars bovendien verplicht aan hun appel bij het Parlement tegen de hervorming van hun gewoonterecht te verzaken en te bekomen dat een aantal hertogelijke ambtenaren uit hun borgstelling bij de baljuw van Amiens en de provoost van Montreuil zouden worden gesteld. De veroordeling van de opstand was dus een duidelijke bevestiging van Filips' eigen vorstelijke macht en prerogatieven geweest.

De aanstelling van Jean de Bourgogne tot regent en de aanhaling van de majesteitsschennis in zijn commissiebrief van mei 1434 dateert weliswaar pas van drie jaar later, maar toch lijkt een verband tussen beide gebeurtenissen mogelijk. De Casselaars bleken immers een aantal voorwaarden die hen in 1431 waren opgelegd, in 1434 nog niet te hebben vervuld⁹⁷. Bovendien eisten verschillende inwoners uit een aantal parochies van de kasselrij de terugbetaling van hun aandeel in de boete waartoe de kasselrij in 1431 veroordeeld was geweest. Het voorbehouden aan de hertog van remissies of enige tussenkomst in zaken die verband hielden met de *crimen laesae maiestatis* anticipeerde dan misschien ook deze kwesties. Uiteindelijk bleek het weliswaar nog de hertog zelf te zijn die in juli 1434, vlak voor zijn vertrek richting Bourgondië⁹⁸, een oordeel in de zaak velde, maar dit kon in mei 1434 wellicht nog niet worden voorzien. Een aantal Casselaars bleef overigens hardnekkig de terugbetaling van hun aandeel in de boete verzoeken, waardoor de gouverneur-generaal zich in oktober 1434 uiteindelijk toch nog genoodzaakt zag de Raad van Vlaanderen (die zich met de zaak had ingelaten) tot de orde te roepen en de partijen gedeceerd naar de hertog door te verwijzen⁹⁹.

---

veroordeling wegens koninklijke majesteitsschennis van baljuw Colard de Comines (de hertog zelf lijkt min of meer buiten schot te zijn gehouden, een stereotiepe strategie van opstandelingen die zo de deur naar een persoonlijke verzoening met de vorst op een kier wisten te houden, cf. J. HAEMERS, *De Gentse opstand*, pp. 177-178). Hun betoog met de erin geschetste gebeurtenissen komt immers wonderwel overeen met de acties die Yolande de Flandre destijds haar beschuldiging en veroordeling voor majesteitsschennis hadden opgeleverd (in haar remissiebrief stelde Karel V dat "*nostre (...) cousine Yolande de Flandre (...) eust fait prandre emprés nostre dit hostel (...) Henri de Bar, estant en nostre grade et sauf conduit (...) ou tres grant vitupere, contempt et deshonneur de nous*", citaat bij M. BUBENICEK, *Quand les femmes gouvernent*, pp. 251-252). Was de herinnering aan het proces tegen hun vroegere dame uit 1373 nog levendig bij de Casselaars in 1430?

⁹⁶ Namelijk "*sauf en tout notre droit et souveraineté*", i.p.v. het gebruikelijke "*sauf en tout notre droit et l'autrui en toutes*", cf. nr. 405.

⁹⁷ Met name hadden de Casselaars nog niet verzaakt aan hun appel bij Parlement, cf. nr. 507.

⁹⁸ De hertog verliet op 31 juli Valenciennes om op 16 augustus 1434 in Dijon aan te komen, cf. C. VANDER LINDEN, *Itinéraires de Philippe le Bon*, pp. 125-126.

⁹⁹ De graaf van Étampes stelde dat de hertog van de zaak "*ne veult nul avoir ne prenre cognoissance que lui*" en dat "*quant a ce nous vous deffendons et interdisons par ces presentes [la cognoissance], en ordonnant aux parties poursuivans, se poursuite en vuelent faire, que icelles ilz facent pardevant mondit seigneur et oncle*", cf. CXLIV. Nog in april 1435 zou de baljuw van Rijsel op bevel van Jean de Bourgogne zich met een compagnie boogschutters naar Cassel

Tenslotte kan nog worden gewezen op de specifieke internationale context. In 1434 was immers duidelijk geworden dat de Bourgondisch-Engelse alliantie op haar laatste benen liep¹⁰⁰. Benutte de hertog toen het relatieve machtsvacuum, en zijn wetenschap sowieso *incontournable* te zijn bij enige vredesonderhandelingen, om de majesteitsschennis voor zichzelf op te eisen – en zichzelf daarmee een quasi soeverein statuut aan te meten¹⁰¹? Al bij de Cassel-opstand, toen de hertog nochtans nog volop langs Engelse zijde actief was in de Honderdjarige oorlog, bleek immers dat de hertogelijke administratie een limiet stelde aan de koninklijke inmenging in 'Bourgondische' affaires. Toen was dit nog niet zonder reactie gebleven: in de lente van 1430 stelde de administratie van de dubbelmonarchie een uitgebreide klachtenbrief op die de usurpatie door Filips van diverse *cas royaux* "*depuis la mort du roy Henry*" aanklaagde¹⁰². Met name in het baljuwschap van Amiens (waaronder ook een groot deel van Vlaanderen en Rijsel, Douai en Orchies ressorteerden) werden de koninklijke ambtenaren quasi constant gehinderd in hun uitoefening van de koninklijke rechten. Een beschuldigende vinger wees specifiek in de richting van kanselier Rolin¹⁰³, dezelfde Rolin die in 1435 net cruciaal zou blijken de verzoening met Karel VII te verwezenlijken. Dat Filips en zijn nieuwe kanselier bewust de rechten van de Engels-Franse Kroon aantastten lijkt overigens bevestigd te worden in de tussen 1420 en 1435 verleende Vlaamse marktprivileges: slechts één ervan vermeldt nog de klassieke formule dat ook de

---

begeven voor de arrestatie van een aantal personen die de hertogelijke sententie niet hadden opgevolgd, cf. ADN, B6252, fol. 4r°.

¹⁰⁰ Cf. C. ARMSTRONG, 'La double monarchie', pp. 106-112.

¹⁰¹ Over de verbinding tussen soevereiniteitsaanspraken en majesteitsschennis zie W. ULLMAN, 'Zur Entwicklung des Souveränitätsbegriffes', pp. 10-11. De hertogelijke kanselarij lijkt overigens ook nooit de gewoonte te hebben gehad Hendrik VI als "*souverain seigneur*" te hebben aangesproken. Dit kunnen we tenminste optekenen uit een lijstje met aansprektitels opgenomen in een Bourgondisch formularium dat duidelijk stamt uit de tijd van de dubbelmonarchie (het bevat immers ook de titels voor het aanschrijven van o.m. Jan IV van Brabant, diens broer Filips van Saint-Pol, of nog Archibald Douglas, de vijfde earl van Douglas). Daarin staat als adres voor de aanspreking van Hendrik VI enkel "*A mon tres redoubté seigneur monseigneur le roy*" opgegeven, cf. RAGent, St.-Baafs en Bisdom, Vreemde Archieven, K2740, p. 423; de Bourgondische kanselarij bleek dit adres ook in de praktijk aan te wenden, zo haalde R. GRIFFITHS de geschokte reactie van de jonge koning aan toen Filips de Goede hem in een schrijven niet als zijn soeverein wilde aanspreken, cf. *The Reign of King Henry VI*, p. 200.

¹⁰² Cf. nr. LXXXIII, §[XXIX]. Ook het Bourgondische optreden te Cassel werd specifiek gevisieerd, zie §LXXXIII. Mogelijk speelde in dit conflict een zekere persoonlijke animositeit mee: de toenmalige kanselier van Frankrijk was immers Louis de Luxembourg, bisschop van Terwaan en als dusdanig hoofd van de kerkelijke jurisdictie te Cassel (zie hierover C. ARMSTRONG, art. cit., pp. 97-98). De inmenging van de Terwaanse officialiteit in de grafelijke rechtsbedeling vormde overigens het hoofdonderwerp van de klachtenbrief van baljuw Colard de Comines uit die uiteindelijk aanleiding lijkt te hebben gegeven tot de hervorming van het Casselse gewoonterecht, cf. nr. LXX.

¹⁰³ Cf. nr. LXXXIII, §[LVI]: "*oncques mais ne fut veu de memoire d'omme les defences estre faictes se n'a esté depuis que le chancelier de Bourgoingne fu fait chancelier*".

koninklijke bannelingen buiten de algemene vrijgeleide van de jaarmarkt vallen¹⁰⁴, terwijl de andere vier privileges enkel melding maken van de grafelijke/hertogelijke bannelingen¹⁰⁵. In 1430, toen het behoud van de Anglo-Bourgondische coalitie nog wenselijk was¹⁰⁶, zou de koninklijke klachtenbrief nog het onderwerp vormen van diplomatiek overleg¹⁰⁷. In 1434 kon de hertog het zich echter veroorloven eventuele Engelse bezwaren tegen zijn inroepen van de majesteitsschennis simpelweg naast zich neer te leggen. Dat het Bourgondisch optreden voornamelijk door opportunisme was ingegeven blijkt overigens uit een kort voor 1435 opgesteld hertogelijk memorandum, waarin Hendrik VI en Bedford net zelf aangewreven werd de soevereiniteit van de Franse Kroon en het ressort van het Parlement aan te tasten, zij het dan niet in Vlaanderen of een ander Bourgondisch leen maar wel in 'hun' eigen Normandië...¹⁰⁸

Wat de specifieke aanleiding tot het inlassen van de majesteitsschennis in de commissiebrief van de graaf van Étampes nu ook precies mag geweest zijn, de term lijkt vanaf 1434 in elk geval gelanceerd, en bleef ook opduiken ná het sluiten van het Verdrag van Atrecht. Tijdens de eigenlijke Brugse opstand (1436-1438) vinden we het begrip weliswaar nog niet in enige verordening terug, maar *post factum* zou de hertog de destijds door Brugge begane "*rebellions et desobeissances*" – waaronder een aanval op zijn persoon

---

¹⁰⁴ Nl. het privilege voor de stad Ieper van 8 mei 1427, cf. nr. 266. Onder Jan zonder Vrees werd de clausule steeds opgenomen, cf. J.-M. CAUCHIES (ed.), *Ordonnances de Jean sans Peur*, p. 244, nr. 155 en pp. 284-285, nr. 182

¹⁰⁵ Zie de privileges voor Aardenburg (nr. 157) en Cassel (nr. 170) uit 1423, en die voor Lécluse uit 1428 (nr. 302) en Deinze uit 1434 (nr. 495). Na 1435 zou de clausule weliswaar nog ontbreken in de jaarmarktprivileges voor Eichen en Denderwindeke (cf. nrs. 1269-1270), maar deze heerlijkheden lagen buiten het koninkrijk. Het weglaten van enig behoud van de koninklijke rechten bij het verlenen van deze privileges is des te opmerkelijker gezien Karel V in 1372 het inrichten van nieuwe jaarmarkten *tout court* nog een exclusief koninklijk prerogatief had verklaard (cf. E. LAVISSE, 'Étude sur le pouvoir royal', p. 22), hoewel moet opgemerkt worden dat de Vlaamse graven reeds vanouds jaarmarktprivileges verleenden; zie het vermelden van een dergelijk privilege in een overzicht van de wetgevende activiteiten van graaf Boudewijn IX, cf. W. PREVENIER, 'Een woekerverbod van de graaf', p. 220 (het is dan ook maar de vraag of de koning in 1372 niet veeleer een reeds lang verloren gegaan prerogatief trachtte te recupereren; voor wat het Keizerrijk betreft stelde F. IRSIGLER in elk geval vast dat het verlenen van jaarmarktprivileges weliswaar in oorsprong een regaal recht was geweest maar reeds vanaf de 13de eeuw door praktisch alle landsheren verworven was geweest, cf. 'Markt- und Messeprivilegien', p. 199). Ook in Bourgondië creëerden de Valois-hertogen trouwens vrijelijk nieuwe jaarmarkten, zie het artikel hierover van J. RICHARD, 'La « reconstruction » et les créations de foires', pp. 35-42.

¹⁰⁶ Zie het artikel van M. WARNER, 'The Anglo-French dual monarchy', pp. 103-130, dat duidelijk aangeeft dat de Engelse militaire macht het tot ca. 1433-34 simpelweg niet aan de hertog toeliet om aan het verdrag van Troyes te verzaken.

¹⁰⁷ Zie de instructie van 4 november 1430 voor de hertogelijke ambassadeurs aan Hendrik VI, waarbij de verdere afhandeling van het appel van de Casselaars bij het Parlement een van de agendapunten vormde, cf. J. STEVENSON (ed.), *Letters and papers illustrative of the wars*, v. II/1, pp. 179-180.

¹⁰⁸ Cf. A. BOSSUAT, 'Le Parlement de Paris pendant l'occupation', pp. 34-36.

zelf – wel degelijk als majesteitsschennis bestempelen, zowel in juni 1439¹⁰⁹ als nog op 9 juli 1440¹¹⁰. De opname van het begrip in het dictaat van de Gentse remissiebrief van 16 juli

---

¹⁰⁹ Cf. nr. 655. In het vonnis van Atrecht van 4 maart 1438 (cf. nr. 595) zelf wordt door de hertog wel al gewag gemaakt van de "*detestable crisme*" die de Bruggelingen tegen hem en zijn gevolg begingen bij zijn intrede in de stad in 1437, waarbij o.m. Jean de Villiers, een van de oorspronkelijke Vliesridders, gedood werd (zie over die episode het artikel van J. DUMOLYN, 'The 'Terrible Wednesday' of Pentecost', pp. 4-20). Dat de majesteitsschennis (ondanks de quasi directe aanslag op de persoon van de vorst die de Bruggelingen begaan hadden) toch nog niet in de eigenlijke veroordeling van de opstand werd ingeroepen, kan misschien verklaard worden doordat de voornaamste opstandelingen afzonderlijk crimineel werden bestraft (cf. nr. CLXX); het zijn net deze "*conspirateurs*" die in de verordening van juni 1439 wel van majesteitsschennis beticht worden. De hertog maakte van de bestraffing van Brugge in 1438 overigens wél al gebruik om de schuldigen van enige toekomstige aanslag tegen zijn persoon, die van zijn vrouw, kinderen en directe familie, zijn kanselier, eerste kamerheer of de Brugse baljuw en schout als majesteitsschenners te bestraffen, namelijk met de confiscatie van zowel lijf als goed (cf. nr. 595, §[XVII]): dit komt immers overeen met de *lex Quisquis* (C.9.8.5). Het belang van dit ene artikel in het vonnis spreekt overigens duidelijk uit de aparte vermelding die het nog in 1467 verkreeg in een Bourgondisch memorandum, waar het zelfs expliciet wordt gekwalificeerd als de enige aanpassing van de Brugse privileges die toen plaatsvond, cf. nr. DCCXIII, §[XIV]. Deze nadruk is te begrijpen: vanaf het zogenaamde 'kwade privilege' van Lodewijk van Nevers voor Brugge uit 1329 had de graven steeds opnieuw geprobeerd te verkrijgen dat bij een opstand of geweld tegen de graaf de goederen van de schuldige of opstandelingen geconfisqueerd zouden worden. Na dit dus eerst in 1329 afgedwongen te hebben (zie het artikel §61 in de keure uit 1329, cf. J. VAN ROMPAEY, 'De Brugse Keure', pp. 80-81), diende Filips de Stoute dit opnieuw expliciet te bepalen in 1384 bij de algemene bevestiging van de Brugse privileges (cf. P. BONENFANT (dir.), J. BARTIER & A. VAN NIEUWENHUYSEN (eds.), *Ordonnances*, t. I, pp. 21-22, nr. 19). Het vasthouden van Brugge aan een absolute interpretatie van haar privilege *de non confiscando* bleek en bleef evenwel hardnekkig, want in 1407 zou Jan zonder Vrees van zijn verlening aan de Brugse ambachten van banieren gebruik maken om de doodstraf en confiscatie t.v.v. van de graaf op te eisen indien deze banieren ongeoorloofd aangewend zouden worden. Zowel in 1411 en 1436 had de hertogelijke administratie echter moeten inbinden en werd de Brugse ambachten hun ontvangstakke van het privilege van Jan zonder Vrees terugbezorgd (cf. J.-M. CAUCHIES (ed.), *Ordonnances de Jean sans Peur*, pp. 77-78, nr. 59, n. 1, evenals de verordening van 17 oktober 1436, nr. 559). Met het vonnis van Atrecht leek de graaf dus eindelijk en definitief zijn claim te hebben kunnen vestigen op de confiscatie bij majesteitsschennis (ook al werd dit begrip nog niet geëxpliciteerd), al zou in 1477 blijken dat dit toch nog te vroeg victorie gekraaid was: zie het artikel van D. VAN DEN AUWEELE & M. OOSTERBOSCH, 'Vergeten handschriften', pp. 282-283, dat aangeeft dat de stad toen opnieuw teruggreep naar haar keure uit 1304, die nog geen dergelijke bepalingen bevatte (terwijl in 1540 zou Karel V op zijn beurt deze herwonnen vrijstelling confiscatie opnieuw in vraag zou stellen, naar aanleiding van de vervolging van de Lutheranen, cf. P. VAN PETEGHEM, *De Raad van Vlaanderen*, p. 190).

¹¹⁰ Verwijzing naar het vonnis van Atrecht als "*la sentence et condempnacion par nous derrenierement faicte et proferee sur les rebellions, conspiracions, monopoles, desobeissances et autres crimes de leze magesté que commis et perpetréz avoient envers nous ceulx de notre ville de Bruges*" in een hertogelijke verkoopsakte van een aantal op Lodewijk van de Walle (een van de kopstukken van de opstand) geconfisqueerde goederen, cf. akte 9 juli 1440, RAGent, familiearchief de Nieulant-de Pottelsberghe, nr. 1061. Over Lodewijk van de Walle en zijn rol in de opstand, zie J. DUMOLYN, *De Brugse opstand*, passim.

1440¹¹¹ lijkt dan ook niet zozeer een keerpunt in als wel de voltooiing en bevestiging van een langere evolutie te vormen. De majesteitsschennis wordt dan ook opnieuw aangehaald bij de aanstelling van de regentschapsraad uit 1441¹¹², terwijl het ontbreken ervan in de commissiebriefen van Isabella van Portugal (1441) en Karel de Stoute (1451 en 1454) eenvoudig kan worden verklaard doordat aan hen dezelfde (absolute¹¹³) macht werd verleend zoals de hertog die persoonlijk bezat¹¹⁴. In elk geval werd bij de Gentse opstand van 1449-1453 zowel de Gentenaren zelf als hun medestanders uiteindelijk het plegen van hertogelijke majesteitsschennis aangewreven¹¹⁵. In het midden van de jaren 1450 bleek het

---

¹¹¹ Cf. nr. 706; de dienstvermelding van deze remissie vermeldt met kanselier Rolin en Jean Chevrot, bisschop van Doornik, overigens dezelfde twee personen die ook aanwezig waren bij de expeditie van de in noot hierboven aangehaalde akte van 9 juli 1440.

¹¹² Cf. nr. 760. Nochtans lijken ook de eerdere commissiebriefen uit de jaren 1420 de bij de redactie van de volmacht uit 1441 voorhanden te zijn geweest. Op 17 november 1441 stuurde de hertog vanuit Brussel immers een bode "*a messeigneurs des comtes pour avoir d'eulx le double des pooirs par mondit seigneur autresfois donnéz a ceulx a quy il a baillié le gouvernement de ses pays de pardeca*", cf. ADN, B1972, fol. 121v°. Het blijvend voorbehoud van de majesteitsschennis bij het verlenen van remissies (naar het voorbeeld van de commissie van Étampes) dient dus een bewuste keuze te zijn geweest.

¹¹³ Zie ter vergelijking de verklaring van Wielant in zijn instructie uit 1515: "*De prince, uut zynder macht ordinaire, en vergheeft gheen exorbitante crimen, noch en remitteert se niet, ghelyc als van lese majeste, frauwecracht, zodomie, valschers van munten, moort, moortbrant, roof, noch diereghelycke. Maer zo doet hy wel by zynder macht extraordinaire ende absolute, alst hem ghelieft*", cf. J. MONBALLYU (ed.), *Corte instructie*, §150/5, p. 280. In de commissiebrief voor Étampes verleende de hertog hem als regent dus enkel zijn ordinaire macht, maar bleef hij zijn absolute macht voor zichzelf behouden.

¹¹⁴ Isabelle mocht "*pourveoir a tous cas de justice, de graces, remissions et pardons de homicides, larrecins et de tous autres cas criminelz et capitelz quelz qu'ilz soient (...) et toutes autres quelxconques appartenant a notre haulteur et seignourie et a quoy nous loisoit de remedier*" (cf. nr. 760); voor voorbeelden van de effectieve uitoefening van die volle bevoegdheid, zie M. SOMMÉ, 'Les délégations du pouvoir', pp. 299-301 en Id., *Isabelle de Portugal*, pp. 420-422. Karel werd in 1451 toegelaten om te "*ottroyer et donner (...) graces, remissions, pardons, rappeaulx de ban, saufconduiz, reliefmens, gardes et maintenues (...) que nous meismes y ferions et faire pourrions se present y estions en notre personne*" (cf. nr. 1006), terwijl hij in 1454 mocht "*generalment et especialment faire (...) toutes et singulieres les choses (...) que nous mesmes pourrions faire se presens y estions en notre personne, sans y riens reserver ne excepter, fors concession de previlleges, l'alienacion de notre demaine et don de noz finances*" (cf. nr. 1131). De gravinnen van Vlaanderen (als echtgenotes van de graaf) bezaten volgens Wielant trouwens steeds, tenminste bij hun Blijde Inkomsten, het recht om te remitteren, hoewel de eigenlijke remissiebriefen dan wel in naam van de graaf werden opgesteld, cf. J. MONBALLYU (ed.), *Corte instructie*, §150/15, p. 281.

¹¹⁵ Cf. de Vrede van Gavere (nr. 1080), waarin de majesteitsschennis weliswaar door de specifieke omstandigheden veeleer in de mond van de Gentenaren zelf wordt gelegd, zie de notariële akte van hun onderwerping aan de hertog ("*recognosentes et confitentes se plura crimina, delicta et offensas contra dictum dominum ducem et suam majestatem perpetraram inique et indebite perpetrasse et commississe*") en de remissiebrief voor het Land van Waas (cf. nr. 1138), waarin de link met de daaruitvolgende confiscatie van alle goederen overigens opnieuw expliciet wordt gemaakt: "*ceulx de notre terroir de Wase (...) ont fais et entrepris, tant sur notre personne comme sur la personne de notre tres chier et tres amé filz le conte de Charrolois devant Repelmonde et ailleurs, en commettant crime de lese majesté (...) pour raison et a cause desquelz (...) les eussions conquestéz, ramenéz, reduiz et submis sollemplement a notre grace et mercy, tant de leur corps comme de leurs biens et avoires quelxconques*".

begrip zelfs al zodanig ingeburgerd dat Vlaamse partijen elkaar voor de Grote Raad¹¹⁶ of zelfs het Parlement¹¹⁷ van de misdaad durfden te betichten, terwijl tegen het einde van regering van Filips de Goede de majesteitsschennis (samen overigens met de soevereiniteit) standaard aan de hertog werd voorbehouden bij het verlenen van de hoge rechtsmacht¹¹⁸. Een van deze privileges, nl. dat voor de schepensbank van Menen uit 1463, benadrukt trouwens nog eens de evolutie die het discours en de machtsaanspraken van de hertog/graaf tijdens zijn regering hadden doorlopen. Het privilege baseerde zich immers uitdrukkelijk op dat voor Wervik uit 1431¹¹⁹, dat we bij het begin van dit kapittel nog

---

¹¹⁶ Namelijk de stad Rijsel in haar proces met het St.-Pieterskapittel aangaande hun respectieve accijnsrechten en -vrijstellingen, hun jurisdictie e.a., zie het vonnis van de Grote Raad van 5 september 1455, cf. nr. 1188. De schepenen haalden de beschuldiging zelfs twee keer aan. Vooreerst gezien het kapittel de hertogelijke officieren voor een andere jurisdictie had willen brengen ("*nosdiz officiers estoient et devoient estre de si grant noblesse et franchise qu'ilz estoient, (...) en tel maniere que qui les moleste aucunement, en especial pour les actraire obliquement pardevant aultre juge, meismement ecclesiasticque, trouble notre haulteur, en commectant espece de leze majesté*") – waarmee de stad wellicht de klassieke definitie van majesteitsschennis als (ook) de (moord)aanslag op de vorstelijke dienaren (cf. C.9.8.5) tot haar uiterste consequentie doordreef (vandaar wellicht ook de omschrijving als "*espece de*"). Ten tweede omdat het kapittel een particuliere kerker zou gebruikt hebben ("*par especial en faisant prison privee, commectroient l'enorme et detestable criesme de leze majesté*"), een misdaad die ook bij Wielants behandeling van de majesteitsschennis voorkomt (cf. J. MONBALLYU (ed.), *Corte instructie*, §64: *Van priveen kaerker te makene*, pp. 188-189; Wielant baseert zich hier duidelijk op C.9.5.2). Het valt trouwens op dat het kapittel zelf, in de repliek op deze beschuldigingen, geenszins expliciet van majesteitsschennis gewag wou maken: "*lesdiz acteurs n'ont point fait prison privee, en commettant criesme cappital, comme obprobrieusement propose (...) ledit propositant*", cf. ADN, série 16 G, nr. 86 (de majesteitsschennis viel weliswaar algemeen onder de capitale misdaden, cf. J. MONBALLYU (ed.), *Corte instructie*, §59, p. 183). In verband met dit conflict, zie o.m. het recente artikel van M. BOONE & C. BILLEN, 'Taxer les ecclésiastiques', pp. 282-284, aan te vullen met de informatie bij E. HAUTŒUR, *Histoire de l'église collégiale*, t. II, pp. 187-205.

¹¹⁷ In maart 1462 zou de stad Sluis haar stapelprivileges t.o.v. Brugge voor het Parlement verdedigen door de tijdens de opstand van 1436-1438 door Brugge tegen Filips de Goede begane misdaden in te roepen. Daarbij vertoont haar procureur, in tegenstelling tot de hertog destijds, geen enkele schroom om de aanslag op de persoon van de hertog gelijk te stellen aan majesteitsschennis, en aan deze majesteitsschennis de automatische confiscatie van Brugges privileges te verbinden: "*l'Escluse dit que Bruges, malcontens de Bourgoigne [bedoeld is de hertog van Bourgondië] machinoient en sa mort, ainsi commisterent crime de lese majesté, ainsi confisquerent tous leurs privileges, et donna lors Bourgoigne a l'Escluse tous leurs privileges*" cf. AN, X1^A/4804, fol. 28v°.

¹¹⁸ Cf. de privileges voor de schepensbank van Menen (nr. 1423) en voor de heren van Middelburg (cf. dossier Bladelin nr. 69) en van Râches (nr. 1450); vergelijk deze bepaling ook met een advies van de Rekenkamer dat al uit 1455 dateerde, en dat bij een rekest van de stad Deinze om van confiscatie vrijgesteld te worden stelde dat "*mondit seigneur fera bien de affranchir les supplians demourans en l'eschevinage de ladite ville pour le terme de douze ans a venir seulement de confiscation de biens en tous cas, excepté au regart de heresie et de crime de lese magesté tant seulement*", cf. nr. CDXXXVII.

¹¹⁹ Getuige het voorafgaande advies rond deze kwestie van de leden van de Rekenkamer aan de Raad van Vlaanderen, dat duidelijk stelt dat de hertog zijn rechtsmacht te Menen aan de schepensbank kan overdragen "*tout par la forme et maniere et soubz les reservations et conditions que notre avantdit seigneur a fait (...) a sa ville de Wervy (...) duquel ottroy fait ausdiz de Wervy de ladite haulte justice nous avons retrouvé la copie collacionee a l'original, que avec cestes vous envoions*", cf. nr. DCIV.

aanhaalden met zijn verwijzing naar de "*cas privilegiéz dont les grandz princes ont accoustumé et doibvent congnoistre*". Tweeëndertig jaar later is die schroom of vaagheid verdwenen: de hertog vervreemdt zijn hoge rechtsmacht "*saulf et reservé a nous la congnoissance, judicature et pugnicion de crieme de lese magesté*".

Filips de Goede zou dus duidelijk, ook binnen het graafschap, pretenderen een 'hogere' vorst te zijn, die dan ook in zijn majesteit kon worden geschaad. Hiermee ontkende hij echter nog niet noodzakelijk dat de koninklijke majesteit binnen Kroon-Vlaanderen niet evenzeer geschaad kon worden, of dat de koning binnen Vlaanderen niet tegen dergelijke misdaden kon optreden¹²⁰. Dit blijkt duidelijk tijdens de Gentse opstand. Filips de Goede had zonder veel twijfel enige koninklijke inmenging in het conflict bij voorkeur vermeden¹²¹. Op het moment dat Gent echter zelf bij de koning om diens tussenkomst gaat verzoeken, zal hij zich toch verplicht zien de koning zo goed als mogelijk van zijn standpunt te overtuigen (en hem proberen af te houden van enige inmenging). Wanneer hij ca. augustus 1451, ter voorbereiding van de ambassade van Colard de Comines, Gilbert d'Ausque en Joris de Bul richting het Franse hof, een bijzonder uitgebreide instructie daartoe laat opstellen, blijkt duidelijk in welk een gewrongen situatie de Bourgondische administratie en kanselarij, en bij uitbreiding de hertog zelf, zich bevonden. De redacteur van het document – dat ons in minuutvorm is overgeleverd – zou uiteindelijk tot twee keer toe de "*majesté royal*" (en de

---

¹²⁰ Eenzelfde vaststelling kon M. JONES trouwens voor Bretagne maken, waar de hertogen weliswaar vanaf de 15de eeuw zelf gebruik zouden maken van de majesteitsschennis binnen hun hertogdom, "*mais c'était seulement en des circonstances extraordinaires qu'il était possible de passer outre ouvertement à l'autorité de la couronne*", cf. 'Trahison et l'idée de lèse-majesté', p. 105. We kunnen er bijvoorbeeld ook op wijzen dat Filips de Stoute zich in 1394 enkel en alleen de kennisname van "*meuterie et conspiracions commis et perpetré contre nous par tout nostredit pays et conté de Flandres*" had voorbehouden, en dat deze exclusiviteit in de eerste plaats verworven werd of diende verworven te worden ten koste van de lagere heren (i.c. de abt van St.-Bertijns als heer van Poperinge) en niet zozeer de Franse Kroon, cf. J. BARTIER (dir.) & A. VAN NIEUWENHUYSEN (ed.), *Ordonnances*, t. II, p. 39, nr. 377. Een goede 65 jaar eerder had Lodewijk van Nevers zelfs nog expliciet het bestraffingsrecht van de Franse koning gevrijwaard toen hij de stad Ieper haar opstand vergaf en de stedelijke privileges restitueerde, cf. M. VANDERMAESEN, *De besluitvorming in het graafschap*, d. II, p. 77, regest akte 21 maart 1329.

¹²¹ Cf. M. BOONE, 'Diplomatie et violence d'État', p. 8 en pp. 11-12. Al rond 1437, in het kader van de Brugse Opstand en de oproer in het graafschap na het opbreken van het beleg van Calais, had Hugues de Lannoy de hertog niet enkel gewaarschuwd voor een alliantie tussen zijn Vlaamse onderdanen en de Engelse Kroon, maar wees hij er eveneens op dat de mogelijkheid bestond dat deze de eveneens ongewenste tussenkomst van de Franse koning zouden verzoeken (terwijl de Lannoy nochtans affirmeerde dat de hertog zelf de bestraffing van zijn onderdanen toekwam): "*ceulx qui se rebellent ou rebelleront non mie en Flandres seulement, mais aussi bien en vos aultres pays, si vous les voulez pugnir et corriger, ainsi que au cas appartient, tantost ils se voudront aydier de l'un des deux rois et royaumes*", cf. J. KERVYN DE LETTENHOVE, 'Programme d'un gouvernement', p. 227. Zie ook de opmerking van J. HAEMERS bij zijn bespreking van de tussenkomst van Karel VII en zijn gezanten in het Bourgondisch-Gentse conflict van 1449-1453, nl. dat er "*Over de francofilie, maar ook de vijandigheid t.o.v. de Franse inmenging, van de Vlaamse onderdanen (...) nog geen monografie [bestaat], maar (...) stof genoeg voorhanden [is]*", cf. *De Gentse opstand*, p. 314, n. 616.

aantasting daarvan door Gent) aanhalen, om die verwijzing uiteindelijk in beide gevallen nadien weer te schrappen¹²². Een veroordeling van de Gentenaars als zijnde (koninklijke) majesteitsschenners drong zich dus wel degelijk op, tenminste vanuit het hertogelijke standpunt in het conflict. Dit blijkt ook nog eens duidelijk uit de expliciete verwijzing in de instructie naar de Vrede van Doornik uit 1385, destijds bevestigd door Karel VI:

"par le traitié et contenu de ladicte paix de Tournay ceulx de Gand ont juré en leurs loyaultéz et sont tenuz et obligiéés que des lors en avant perpetuelment ilz sont et seront bons, vrays et loyaulx subgez au roy, leur seigneur souverain, et a ses successeurs, roys de France, et a leurs droitturiés et naturelz seigneurs et dames et a leurs successeurs, contes et contesses de Flandres, et qu'ilz leur firent les services que bons et loyaulx subgez doivent faire a leur droit seigneur et qu'ilz garderont leurs corps, honneurs, heritaiges et drois et qu'ilz empescheront toux ceulx qui vouldroient pourchasser le contraire et le feront savoir a leurdiz seigneur et dame et a leurs successeurs, contes et contesses de Flandres, ou a leurs officiers, lesquelz serement et obligacion lesdiz de Gand ont tres mal ensuy envers le roy (...) et successivement envers la personne de mondit seigneur le duc"¹²³

Wielant stelt immers dat de majesteitsschennis ook geldt voor hen "*die de crimen wisten ende niet te kennen en gaven*"¹²⁴, en dit principe lijkt tegen het midden van de vijftiende eeuw al goed aanvaard te zijn geweest in Frankrijk¹²⁵. De majesteitsschennis wordt dus wel geïmpliciteerd, maar niet uitgesproken: wellicht zowel omdat men de koning geen aanleiding wou geven zich nog verder te mengen in het conflict, als ook omdat ten volle beseft werd dat de majesteitsschennis zelf voor de hertog opeisen een al te open provocatie

---

¹²² Cf. nr. CCCXXIX, §II en §LI. De Gentenaren zelf namen de term echter wel in de mond: in hun brief van 24 mei 1452 richtten ze zich aan Karel VII als aan "*votre royale Majesté*", cf. U. PLANCHER, *Histoire générale et particulière*, t. IV, p. cciii, nr. CLVI.

¹²³ Cf. nr. CCCXXIX, §XLVI. Vergelijk dit met de belofte van Gent in de vrede van Doornik: "*avons juré (...) que doresnavant perpetuelment, nous sommes et serons bons, vrais et loiaulx subgés au roy, nostredit seigneur souverain, et a ses successeurs, roys de France, et a noz droituriers et naturelz seigneur et dame dessusdiz et a leurs successeurs, contes et contesses de Flandres, et que (...) garderons leurs corps, honneur, hiretages et droiz et empescherons tous ceulx qui volroient pourchacier le contraire et le ferons savoir a nozdiz seigneur et dame et a leurs successeurs*". De belangrijke toevoeging dat deze belofte "*sauf toudiz noz privileges, franchises, coustumes et usages*" werd gemaakt laat de hertog hier wel handig weg... Zie P. BONENFANT (dir.), J. BARTIER & A. VAN NIEUWENHUYSEN (eds.), *Ordonnances*, t. I, pp. 100-101, nr. 71. Voor de confirmatie van dit verdrag door Karel VI uit 1386 zie dezelfde uitgave, pp. 162-163, nr. 109. Over de perceptie van de Gentse opstand van de jaren 1380 in de middens van de koninklijke raad (die de Gentse rebellie weliswaar nog niet expliciet met koninklijke majesteitsschennis wilden gelijkstellen), zie C. GAUVARD, « *De grace especial* », v. II, pp. 564-567.

¹²⁴ Cf. J. MONBALLYU (ed.), *Corte instructie*, §62-9, p. 187, afgeleid van C.9.8.5.6.

¹²⁵ Een verordening van Karel VII uit 1439 bepaalde al dat iedereen majesteitsschenners mocht en diende te arresteren; uiteindelijk zou Lodewijk XI in 1477 bij wet bepalen dat iedereen die een daad van majesteitsschennis niet kenbaar maakte zelf ook daarvoor bestraft zou worden, cf. C. GAUVARD & P. HAMON, 'Les sujets du roi', pp. 484-485.

aan het adres van Karel VII zou zijn¹²⁶. Ook in het vonnis dat uiteindelijk in september 1452 door de ambassadeurs van de koning in het conflict zou worden uitgesproken, wordt er geen melding gemaakt van het schenden door de Gentenaars van de koninklijke noch van de hertogelijk of grafelijke majesteit¹²⁷ – ondanks het aanhalen van het directe militaire optreden van Gent tegen de hertog voor Rupelmonde en van de ongehoorzaamheid van de Gentenaren ten opzichte van de verzoeken van de koninklijke vertegenwoordigers¹²⁸. Dat de hertog het gebruik van de majesteitsschennis blijft vermijden – ook al lijkt het hertogelijke discours constant aan te sturen op de inroeping van het begrip – wijst er dus op dat de Bourgondische administratie beseftte dat het hier, technisch gezien, nog steeds om

---

¹²⁶ De hertogelijke kanselarij nam dan maar haar toevlucht tot een ander discours en woordgebruik dat de rechten van de hertog impliciet in de verf zette, met name door het veelvuldige gebruik van de omschrijving van Filips als *naturel seigneur* van de Gentenaren, gezien enkel de koning *de jure* hun soeverein kon zijn. Zie bv. §[II] van de instructie: "*mon avantdit seigneur le duc (...) est leur prince et seigneur naturel, et [le] roy (...) est leur seigneur souverain*". Deze omschrijving wordt doorgeen het document ook nog in artikels [IV], [X], [XL] en [XLVI] aangewend. F. MERCIER, op basis van andere documenten en correspondentie tussen de hertog en de koning rond het Gentse conflict, stelde hierbij dat gezien de koninklijke soevereiniteit "*n'est pas encore ouvertement remise en cause, le duc tient à se présenter comme le « prince naturel »*", waarbij hij zowel voor zichzelf als voor de koning een 'majesteitspositie' zou hebben proberen claimen, cf. *La Vauderie d'Arras*, p. 195.

¹²⁷ Hoewel M. BOONE in zijn inleiding bij de uitgave van dit document melding maakt van de door de Gentenaren begane majesteitsschennis (cf. 'Diplomatie et violence d'État', p. 13) komt de precieze term nergens in het eigenlijke vonnis voor. De koninklijke ambassadeurs citeren echter wel uitgebreid het hertogelijke betoog, dat o.m. stelt dat "*lesdiz de Gand avoient fait et commis les plus grandes offenses et les plus detestables et enormes crimes et delitz que subgiez pourroient jamaiz commectre contre leur seigneur*", cf. nr. xxxvii, §XIII. Net zoals in de instructie uit 1451 alludeert de hertog dus weliswaar op de majesteitsschennis, maar ze expliciteren doet hij niet. Een dergelijke relatieve terughoudendheid (misschien omdat de majesteitsschennis als een nefandum werd beschouwd) zie we trouwens zelfs nog onder Maximiliaan van Oostenrijk voorkomen. J. HAEMERS merkt correct en genuanceerd op, bij zijn bespreking van de aartshertog zijn gevangenschap te Brugge in 1488, dat "*Sans jamais utiliser se mot dans son récit, Jean Molinet accuse les métiers brugeois de lèse-majesté (...). À propos de deux événements spécifiques de la révolte (...), l'indiciaire laisse croire à son public que les métiers ont visé /la personne du roy/*", cf. 'Un miroir à double face', p. 295. De goede verstaander, zowel toen als nu, wist ongetwijfeld wat de bedoelde juridische gevolgen van een dergelijke beschuldiging waren.

¹²⁸ Cf. nr. xxxvii, §XII en §XLVII. Het zou ook kunnen dat de koninklijke ambassadeurs simpelweg de bevoegdheid niet bezaten om de Gentenaars van majesteitsschennis te beschuldigen of hen hiervoor te veroordelen (net zoals de graaf van Étampes en de regentschapsraad van 1441 door de hertog niet bevoegd waren verklaard kennis te nemen van dergelijke zaken of daartoe remissiebrieven te verlenen). In 1479 zou Lodewijk XI immers aan het Parlement van Parijs verklaren "*que nul juge ne puisse alleguer les peines de leze majesté*" en dat dit een strikt persoonlijk vorstelijk attribuut vormde (geciteerd bij J. BLANCHARD, *Commynes et les procès politiques*, p. 46). In het geval van de gelijktijdige oproer van de stad Doornik (die met het samentroepen op de markt van de ambachten van de stad, met al hun banieren, zich duidelijk bediende van eenzelfde Gents/Vlaams opstandig repertoire) bleken de koninklijke ambassadeurs op 22 juni 1452 zich nochtans niet geremd te voelen in hun verwoordingen: "*que donnez faculté à chacun de povoir desployer lesdites bannieres et soy armer estoit grant entreprinse contre votre auctorité et souveraineté (...)* ne dire que n'estiez que gardien de lad. ville, estoit grant erreur & comettre envers vous crime de leze-majesté", cf. U. PLANCHER, *Histoire générale et particulière*, t. IV, p. ccv, nr. CLVII.

een *cas royal* ging¹²⁹. Vandaar mogelijk ook dat zelfs in juli 1453, wanneer de koninklijke ambassadeurs het graafschap nochtans al lang weer verlaten hadden, de hertog in de Vrede van Gavere enkel en alleen door de Gentenaren zelf, in de derde persoon, zijn —"suam" — geschonden majesteit te berde laat brengen¹³⁰. Indien Gent ook de koninklijke majesteit zouden hebben geschonden, zou dit immers een uitdrukkelijke bevestiging zijn geweest van de Franse soevereiniteit¹³¹ en zou daarmee in principe enkel de koning kennis van de opstand mogen nemen¹³². Bovendien zouden zo ook enige boetes of confiscaties voortkomend uit de veroordeling van de opstand theoretisch de koninklijke kas toekomen¹³³. Hoewel er ons een voorbeeld uit 1424 bekend is waarbij de hertog zichzelf

---

¹²⁹ Of geeft dit aan dat ze besepte dat de koninklijke administratie de majesteitsschennis rond het midden van de 15de eeuw steeds nadrukkelijker als een kenmerk van een absolute soevereiniteit ging beschouwen. In een proces voor het Parlement uit 1440 aangaande de confiscatie van bepaalde uitstaande schulden op enkele Engelse handelaars, waarin ook de hertog zijdelings betrokken was (de waarborg voor die schulden was bij de Franse offensieven van de jaren 1430 namelijk naar Vlaanderen overgebracht), stelde BOSSUAT immers het bestaan van twee verschillende concepten van majesteitsschennis vast: "*pour les uns, la lèse-majesté et la confiscation qui en est la conséquence ont comme point de départ la rupture de la fidélité*". Binnen dit kader had de hertog de majesteitsschennis mogelijk nog voor zichzelf kunnen weten op te eisen. Maar de Kroon en procureur-generaal Jean II Juvénal des Ursins bleken een andere mening toegedaan te zijn en "*estiment que la lèse-majesté a pour raison essentielle que le roi est « empereur en son royaume » et qu'à ce titre il exerce l'imprimus absolu sur tous les habitants, nationaux et étrangers*". Zie A. BOSSUAT, 'Le règlement des confiscations', p. 9. Een dergelijke opinie lijkt geen ruimte meer te hebben gelaten voor eventuele Bourgondische claims op een relatieve 'hertogelijke' of 'grafelijke' majesteitsschennis.

¹³⁰ Cf. nr. 1080: "*recognosentes et confitentes se plura crimina, delicta et offensas contra dictum dominum ducem et suam majestatem perpetrare inique et indebite perpetrasse et commississe*" (het gaat om de notariële akte die getuigenis aflegt van het Gentse aanbod tot een verzoening met de hertog na de slag bij Gavere, dat integraal in de hertogelijke remissiebrief werd opgenomen). Dezelfde situatie lijkt overigens ook in het hertogdom Bourgondië te hebben bestaan: de Bourgondische coutumier uit het begin van de vijftiende eeuw die de rechten van de hertog opsomt en daarbij ook melding maakt van de "*cognoissance de tous cas (...) de lèse-majesté*" heeft het immers in een eerder artikel specifiek en enkel over de mogelijke "*lésion de sa majesté*" — de rechten van de koning worden daar dus eveneens niet expliciet ontkend, cf. J. FAUSSEMAGNE, *L'Apanage ducal*, pp. 293-294.

¹³¹ Immers gold de opinie dat "*crimen laesae maiestatis non committitur a non subdito*", cf. M. SBRICOLLI, *Crimen Laesae*, pp. 22-23; in omgekeerde richting bevestigde de beschuldiging van majesteitsschennis dan ook de onderhorigheid van de beschuldigde. Lodewijk XI zou dit principe trouwens later gebruiken om zijn zeggenschap over de clerus mee te bevestigen toen hij in 1469-1470 verschillende hoge Franse prelaten van verraad beschuldigde, cf. S. CUTTLER, *The law of treason*, pp. 75-77.

¹³² In 1390 had de koninklijke procureur-generaal de majesteitsschennis zelfs nog aangewend om de kennisname te verkrijgen van Jan van de Kapelle, de Vlaamse soeverein-baljuw. Deze zou, volgens de procureur, koninklijke onderdanen (lees: Vlamingen?) gedood hebben, wat impliceerde dat "*il y crime de leze majesté, dequoy monseigneur de Bourgogne ne puet cognoistre*", cf. E. PERROT, *Les cas royaux*, p. 34. n. 1.

¹³³ Naar analogie met de koninklijke confiscaties na de slag bij Cassel zou Filips slechts één derde of maximaal de helft van de boetes of confiscaties toegekomen zijn, cf. S. CUTTLER, *The law of treason*, p. 112.

expliciet de goederen van koninklijke majesteitsschenners toeëigende¹³⁴, blijkt de Franse Kroon zich wel degelijk verzet te hebben tegen dergelijke hertogelijke usurpaties¹³⁵. Ook in privileges bleef de Franse koning zich trouwens soms zijn majesteitsschennis voorbehouden, zelfs indien de begunstigde steden binnen Bourgondisch gebied lagen¹³⁶. En nog in februari 1477, naar aanleiding van de concrete politieke en dynastieke gebeurtenissen, zou Lodewijk XI zijn regale rechten exemplarisch trachten te bevestigen ten overstaan van de Bourgondische dynastie. Toen schonk hij immers aan Guy Pot het burggraafschap van Rijsel, de stad La Bassée en een aantal andere Vlaamse heerlijkheden die hij in 1475 had geconfisqueerd op de wegens majesteitschennis veroordeelde Louis de

---

¹³⁴ Het gaat om de confiscatie van de goederen van een aantal personen gelegen binnen het gebied van de Somme-steden, "*lesquelles terres et seignouries (...) sont fourfaittes, acquises et confisqués a nous par la rebellion, desobeissance et autres crimes de lese majesté commiz et perpetréz par les dessusdiz rebelles envers monseigneur le roy et nous*", cf. ADN, B1603, fol. 35v°, acte van 23 november 1424. Dergelijke praktijken hadden hun antecedenten: zo had Jan zonder Vrees in 1406 van de koninklijke macht en diens prerogatieven wat de kennisname van *lèse majesté* betrof gebruik gemaakt om het graafschap Tonnere te laten confisqueren op Louis de Chalon (nadat deze een van de hofdames van de hertogin Margaretha van Beieren had ontvoerd). De stelling van C. ARMSTRONG dat de hertog hierbij zelf zijn recht op de bestraffing van majesteitsschennis uitoefende lijkt ons ietwat ongelukkig (cf. 'Had the Burgundian government a policy for the nobility?', pp. 217-218): het was Karel VI die officieel tot de confiscatie van het graafschap overging en het was ook de koning die het leen in 1419 bij privilege aan de hertog schonk, cf. J. FAUSSEMAGNE, *L'apanage ducal*, pp. 51-53.

¹³⁵ Zie de koninklijke klachtenbrief uit 1430, nr. LXXXIII, §[II]. In de aanloop naar de redactie van dit document had de koninklijke procureur-generaal de hertog trouwens verhinderd een rente geconfisqueerd op een majesteitsschenners over te maken aan de stad Montdidier i.p.v. deze t.v.v. Hendrik VI te laten gelden, cf. A. BOSSUAT, 'Le Parlement de Paris pendant l'occupation', p. 38. Ook de moeilijkheden die Filips rond 1424 ondervond om de Vlaamse en Artesische bezittingen van o.m. Jean I de Bourbon en Georges de la Trémoille van koning Hendrik VI in handen te krijgen, getuigen van de hardnekkigheid van de Franse kroon om binnen Vlaanderen het aan de majesteitsschennis gekoppelde koninklijke confiscatierecht af te dwingen, cf. nr. LXIV. Het privilege van Karel VI uit mei 1420 (cf. nr. iv) dat aan Filips alle bezittingen van de vijanden van de koning en de moordenaars van Jan zonder Vrees gelegen binnen diens landsheerlijkheden had afgestaan, lijkt dus in de praktijk maar een beperkte waarde te hebben gehad (merken we op dat de schuldigen aan de moord van Jan zonder Vrees door Karel VI, nadien, op 23 december 1423, als koninklijke majesteitsschenners werden bestempeld en hun bezittingen aan de Kroon verbeurd werden verklaard, cf. T. RYMER (ed.), *Foedera, conventiones, literæ*, v. X, pp. 33-35).

¹³⁶ Zie bv. de bevestiging door Karel VI van het privilege van Jan zonder Vrees uit 1410 dat de vrijlaten van het Brugse Vrije had vrijgesteld van confiscatie: daarbij behield Karel zich de koninklijke rechten voor in geval de misdaad "*commis en et sur les personnes de nous, de nostre compaigne la royne, de noz enfans legitimes et de nostre chancelier, et aussi de noz successeurs*" zou zijn, cf. J.-M. CAUCHIES (ed.), *Ordonnances de Jean sans Peur*, pp. 193-194, nr. 130; gelijkaardige clausules komen voor bij de confirmaties van Karel uit 1411 van twee hertogelijke privileges verleend aan de kasselrijen van St.-Winoksbergen en Veurne, cf. op. cit., pp. 224-225, nrs. 143 en 144. Voor de regering van Filips de Goede kan nog gewezen worden op het koninklijk privilege voor de stad Saint-Omer, hen vrijstellend van confiscatie "*in omnibus casibus delicti, exclusis casibus et delictio de jure communi exceptis, ut lese majestatis et heresis*", cf. nr. xv (alsook op de bevestiging door Lodewijk XI van dit privilege van zijn vader, cf. nr. lvii). Weliswaar lag Saint-Omer binnen het graafschap Artesië, maar de andere bepaling van het privilege (aangaande leengoederen) golden zowel expliciet binnen Artesië als Vlaanderen.

Luxembourg¹³⁷. Drie maanden later, op 16 mei 1477, zou hij daar bovenop zelfs de inwoners van Gent betichten van de *crimen laesae maiestatis* voor hun executie van Guillaume Hugonet. Daartoe maakte Lodewijk XI ironisch genoeg net gebruik van dezelfde koninklijke soevereiniteit die Hugonet — als kanselier van Karel de Stoute — voordien steeds had bestreden, door hem te beschouwen als staande onder de koninklijke sauvegarde (schijnbaar uit hoofde van Hugonets rol als hertogelijk ambassadeur in de onderhandelingen met Frankrijk enige tijd voordien)...¹³⁸

De hertog zou zich dus doorheen zijn regering meer en meer de kennisname toeëigenen van misdaden die zijn eigen veronderstelde majesteit en quasi-regale rechten schonden, maar dit gebeurde niet, of ten minste niet expliciet¹³⁹, ten koste van de volledige exclusie van de koning zijn recht op de kennisname van diens koninklijke majesteitschennis binnen Vlaanderen, althans niet meer na 1435¹⁴⁰. Zo zou de hertog toen Karel VII en de koninklijke ambtenaren officieel toelaten voortaan opnieuw in de kasselrijen en steden van Rijsel, Douai en Orchies op te treden "*par la maniere que l'en a acoustumé de faire de si long temps qui*

---

¹³⁷ Cf. H. FREMAUX, 'Anoblissements et légitimations', pp. 148-149; voor een bespreking van het proces tegen de graaf van Saint-Pol in 1475 en het inroepen daarbij van de majesteitsschennis, zie het werk van J. BLANCHARD, *Commynes et les procès politiques de Louis XI*, passim.

¹³⁸ "*en haine & mepris de nous, de nostre auctorité & souveraineté, & de la Charge que ledit feu Seigneur de Saillant avoit de la conduite desdittes matieres, luy ont fait couper la teste publiquement en ladite ville de Gand (...) en quoy faisant ledits de Gand ont commis crime de leze-Majesté (...) en haine, mepris & irreverence de nous*", cf. N. LENGLET DU FRESNOY (ed.), *Mémoires de messire Philippe de Comines*, t. III, p. 513. Voor een inschatting van het aandeel van Lodewijk XI en van de door Hugonet met diens gezanten gevoerde onderhandelingen in de uiteindelijke ondergang van de kanselier, zie W. PARAVICINI, *Guy de Brimeu*, pp. 456-459.

¹³⁹ Zo wijst F. MERCIER er op dat de Vrede van Gavere speelt met de voorstelling van de Gentenaren als ketters, niet tegen het geloof of de Kerk maar wel tegen hun aan de hertog verschuldigde gehoorzaamheid: er wordt zo dus opnieuw gealludeerd op zowel de goddelijke als wereldlijke majesteitsschennis, zonder die ook daadwerkelijk uit te spreken, cf. *La Vauderie d'Arras*, pp. 196-200.

¹⁴⁰ Waar onder Hendrik VI de hertogelijke ambtenaren de inmenging van de Franse Kroon in (Waals-) Vlaanderen *de facto* sterk wisten te verhinderen (cf. nr. LXXXIII), liet de hertog onder Karel VII de koninklijke ambtenaren opnieuw toe op te treden in de kasselrijen van Rijsel, Douai en Orchies "*par la maniere que l'en a acoustumé de faire de si long temps qui n'est memoire du contraire*", cf. de verordening van 14 oktober 1435 (nr. 521); zie ook de bemerkingen van S. DAUCHY, '«Informer les plaideurs»', p. 399. Met de verordening van 27 januari 1436 limiteerde de hertog weliswaar deels weer de bevoegdheid van de koninklijke ambtenaren binnen deze kasselrijen, maar erkende hij ook expliciet hun bevoegdheid kennis te nemen van de "*cas privilegiéz a mondit seigneur le roy*" (nr. 523). Filips zocht hiermee trouwens aansluiting met de politiek van zijn vader, die eveneens de competentie van de koninklijke ambtenaren m.b.t. de *cas royaux* formeel erkende (maar daarmee tegelijkertijd ook in andere zaken de soevereiniteit van de hertogelijke rechtbanken benadrukte), cf. de verordening van 15 oktober 1414 uitgegeven bij J.-M. CAUCHIES (ed.), *Ordonnances de Jean sans Peur*, pp. 379-381, nr. 229.

*n'est memoire du contraire*¹⁴¹, daarmee een einde makend aan de hertogelijke politiek die dit voordien *de facto* aan de officieren van Hendrik VI had ontzegd¹⁴². Hoewel na een aantal klachten van de lokale bevolking Filips kort nadien, in 1436, deze kennisname weer iets zou terugschroeven, vrijwaarde hij daarbij toen wel expliciet de "*cas privilegiéz a mondit seigneur le roy*"¹⁴³. Dat een dergelijke officiële erkenning de hertog er evenwel niet van zou weerhouden zijn eigen machtsambities na te streven en het intern Bourgondische staatsvormingsproces verder te zetten, blijkt in 1452. Toen bepaalde Filips— weliswaar bij monde van zijn commissarissen en in een voorlopig vonnis — dat de Rijselse schepenbank slechts de eerste kennisname zou toekomen van de "*cas previllegié ou de souveraineté*" en dergelijke zaken ten gronde door de hertogelijk gouverneur moesten worden behandeld¹⁴⁴. Het lijkt hier echter niet zozeer om de *cas royaux* als wel om, spreekwoordelijke, *cas comtal* te gaan¹⁴⁵. In 1448 pas had de hertog immers nog de competentie van de baljuw van Amiens geaffirmeerd om te Rijsel op te mogen treden in zaken die de koninklijke rechten behelsden¹⁴⁶. DAVID wees er bovendien al op dat onder soevereiniteit niet steeds de ultieme,

---

¹⁴¹ Cf. nr. 521. Dat de baljuw van Amiens, krachtens het verdrag van Atrecht, toen weliswaar in naam een koninklijk ambtenaar bleef maar feitelijk aangewezen werd door de hertog (en het ook deze laatste was die de boetes en inkomsten toekomend aan het ambt mocht innen) was wellicht de directe aanleiding voor de inschikkelijkheid van de hertog, cf. J. FOUART, *Une Institution baillivale*, pp. 81-82.

¹⁴² "*combien que de tel et si long temps qu'il n'est memoire du contraire le roy ait eu congnoissance seul et pour le tout par ses officiers des cas a lui privilegiéz commis et perpetréz en la chastellerie de Lille, neantmoins depuis la mort du roy Henry [= Hendrik V] les officiers dudit monseigneur le duc (...) ne veullent souffrir que le roy ou ses officiers pour lui aient quelque congnoissance des cas privilegiéz (...) ainsi que de tout temps est acoustumé*", cf. de koninklijke klachtenbrief uit 1430, nr. LXXXIII, §[XXIX]. Vergelijk dit met de steling van Wielant i.v.m. de bevoegdheid van het Parlement in Vlaanderen tijdens de jaren 1419-1435, nl. dat "*par la piteuse mort de Mons' le ducq Jehan et les novellitez que advindrent en France, le ressort cessa jusques après la paix d'Arras*", cf. J.-J. DE SMET (ed.), *Corpus chronicorum Flandriae*, t. IV, p. 116, n. 1.

¹⁴³ Cf. nr. 523.

¹⁴⁴ Cf. nr. 1015, §[II]. Zie eveneens de eerdere hertogelijke verordening van 20 augustus 1423 (nr. 193)

¹⁴⁵ Net zoals de gouverneur weliswaar in eerste instantie het ressort bij appels van de Rijselse schepenbank voor zichzelf opeiste (en zich dus verzette tegen *omisso medio* appels bij het Parlement) maar de uiteindelijke bevoegdheid van het Parlement als ultiem beroepshof niet (expliciet) contesteerde, cf. nr. 1015, §[IV]. J. FOUART was dezelfde mening toegedaan: "*Dès lors [1369], les gouverneurs exercèrent dans (...) Lille, Douai, Orchies la souveraine justice du comte de Flandre. Les cas privilegiés, dont ils eurent la connaissance privative, furent des cas de souveraineté comtale*", maar de "*droits royaux n'en existaient pas moins*", cf. *Une Institution Baillivale*, p. 80. Dit lijkt evenwel niet weggenomen hebben dat, tenminste bij de hertogelijke onderdanen, de perceptie leefde dat de hertog mogelijk ook van sommige "*cas royaux*" kennis wou of kon nemen. Zo zou de procureur van de stad Rijsel ca. 1454 beweerd hebben dat de hertog, vanuit zijn gratierecht, aan de arrestatie door het Rijselse St.-Pieterskapittel van een koninklijke sergeant ("*ilz avoient fait prendre ung segent du roy nomme Verruyer, et en commettant criesme cappital le constitué en prison privee*") zou kunnen verhelpen: "*il supposoit assez que mon tres redoubté seigneur, en faveur de l'Eglise, leur remettoit le criesme*", cf. ADN, 16 G 86.

¹⁴⁶ Cf. nr. 922. Deze akten nuanceren de stellingen van M. FLEURY, volgens wie de baljuw van Amiens na 1369 (en de afstand door Karel V aan Lodewijk van Male van de kasselrijen van Rijsel, Douai en Orchies) binnen deze

koninklijke soevereiniteit dient te worden verondersteld¹⁴⁷: de benaming van het *soverein* baljuwschap van Rijsel, Douai en Orchies is hier overigens zelf een voorbeeld van¹⁴⁸.

Eenzelfde genuanceerde vaststelling kan eveneens voor de meeste andere van de *cas* of de daaraan verbonden *lettres royaux*¹⁴⁹ worden gemaakt. Voor wat anoblissements, legitimaties en remissies aangaat, blijkt namelijk dat de Bourgondische hertogen deze weliswaar binnen Vlaanderen verleenden, maar dat, tenminste voor de regering van Filips de Goede, de Franse koning dit evenzeer bleef doen¹⁵⁰. Hierbij, en zeker wat de

---

gebieden (en bij uitbreiding heel Vlaanderen) nog slechts ingeval van rechtsweigeren, slechte vonnissen, appels en in zaken aangaande de soevereiniteit kon tussenkomen en dat "*avec l'essor de la maison de Bourgogne et l'affaiblissement du royaume pendant le guerre de Cent ans*" het ressort van het baljuwschap in Vlaanderen "*purement théorique*" was verworden, cf. 'Le bailliage d'Amiens', pp. 55-56. Dit wordt trouwens nog verder ontkracht door de bevindingen van S. DAUCHY, die onder Filips de Goede het aantal appels bij het Parlement — en daarmee de tussenkomsten van de baljuw van Amiens als eerstaangewezen koninklijk ambtenaar — enkel maar zag toenemen (en nog meer in Waals-Vlaanderen), cf. *De processen in beroep*, pp. 51-56 en 77-78 (en pp. 216-217 over de rol van de baljuw van Amiens bij dagvaardingen etc.).

¹⁴⁷ "*Il arrive même qu'elle [la souveraineté] vise plus modestement à caractériser la situation d'un organe de l'État, qui sans être suprême, ne connaît pas de supérieur dans l'ordre de sa compétence*", cf. M. DAVID, *La souveraineté et les limites*, p. 15, iets waar ook W. PARAVICINI op wijst, zie 'Mon souverain seigneur', p. 36. Een dergelijke 'relatieve' grafelijke soevereiniteit zien we soms zelfs uitdrukkelijk door de Franse Kroon zelf erkend worden: zo kende Karel V in 1369 graaf Lodewijk van Male bij de terugschienking van de steden en kasselrijen van Rijsel, Douai en Orchies ook, als graaf, het "*ressort & souveraineté*" toe over de heerlijkheid van Lécluse nabij Douai (zonder dat hij daarmee aan zijn uiteindelijke soevereiniteit over Vlaanderen verzaakte), cf. U. PLANCHER, *Histoire générale et particulière*, t. III, p. xxvi, nr. XXXIX. Jan zonder Vrees zou in november 1417 dan ook zonder complexen stellen dat hij "*seigneur souverain soubz monseigneur le roy des (...) salles de Lille et d'Ypre*" was, iets waar de Franse Kroon ogenschijnlijk geen problemen mee had, gezien de verordening waarin de hertog deze uitspraak deed nadien door Karel VI werd bevestigd, cf. J.-M. CAUCHIES (ed.), *Ordonnances de Jean sans Peur*, p. 453, nr. 279 en pp. 473-474, nr. 291. Niettemin lijkt de houding van de Kroon op dit vlak onder Karel VII en Lodewijk XI veranderd te zijn: zo zou de koninklijke procureur in 1464 aan Jean II, hertog van Bourbon (die net als de Bourgondische hertogen/Vlaamse graven een beperkte soevereiniteit binnen zijn landsheerlijkheden voor zichzelf opeiste) meedelen dat "*En ce royaume, n'y a que ung roy, une couronne et une souveraineté*" (geciteerd en becommentarieerd bij O. MATTÉONI, *Un prince face à Louis XI*, p. 226. Een gelijkaardig koninklijk discours ten aanzien van de Bourgondische pretenties viel al vanaf het midden van de jaren 1440 te noteren, zie hieronder §3.1.2.4.

¹⁴⁸ Zie daarrond bv. ook de brief van de leden van de Rekenkamer uit 1423 waarin het Rijselse soeverein-baljuwschap op een lijn wordt geplaatst met dat van Amiens, Doornik en Vermandois, die net als de Raad van Vlaanderen als "*siege ordinaire en souveraineté*" golden, cf. nr. XLIII. Zie verder over deze provinciale soevereine hoven in relatie tot het Parlement S. DAUCHY, *De processen in beroep*, pp. 214-215.

¹⁴⁹ Cf. P. GODDING, 'Les lettres de justice', pp. 386-387.

¹⁵⁰ Zie het recente artikel van F. BUYLAERT, W. DE CLERCQ & J. DUMOLYN, 'Sumptuary legislation', p. 399, alsook de oudere bijdrage en lijst met koninklijke adelsbrieven en legitimaties van H. FREMAUX, 'Anoblissements et légitimations', pp. 139-147: na het sluiten van de Vrede van Atrecht in 1435 zou Karel VII verschillende Vlamingen in de adelstand verheffen of tot ridder maken, net zoals nadien Lodewijk XI (die tevens legitimaties verleende binnen het graafschap). Voor de twee regeringen samen, tot 1467, telde Fremaux minstens 13 anoblissements en legitimaties. Karel VII zou zijn remissierecht binnen het graafschap duidelijk opeisen toen

anoblissementen en legitimaties betreft, is het zelfs maar de vraag in welke mate de hertog/graaf deze rechten niet voornamelijk voor zichzelf opeiste als achterkleinzoon van de Franse koning, als een *prince du fleur de lis*. Zo blijkt dat Lodewijk van Male in 1354 nog de Franse koning verzocht om een lid van zijn hofhouding in de adelstand te verheffen in plaats van hiertoe zelf het initiatief te nemen¹⁵¹. Dezelfde graaf zou weliswaar reeds een beperkt aantal grafelijke legitimatiebrieven hebben verleend, maar ondermeer uit het ontbreken van een vast dictaat lijkt dit nog geen al te courante praktijk te zijn geweest. Bovendien greep minstens één van de zeldzame legitimaties van Lodewijk van Male nog een eerdere pauselijke dispensatie aan om de rechtshandeling mee te helpen verantwoorden¹⁵². Dit contrasteert met de Franse casus, waar het legitimatierecht zich net deels zou baseren op de (impliciete) pauselijke erkenning uit 1202 dat de Franse koning legitimaties kon en mocht verlenen zonder enige pauselijke zegen daartoe¹⁵³. Wanneer Jacob De Blaesere in zijn traktaat ingaat op het legitimatierecht van de Vlaamse graaf, valt het trouwens op dat hij dit verantwoordt door te verwijzen naar het hertogdom Bourgondië, waar de vorsten dit in oorsprong koninklijk prerogatief niettemin hadden weten te verwerven¹⁵⁴. Bij

---

hij in 1456 de stad Sluis de mogelijkheid toekende misdadigers uit Vlaanderen (i.p.v. louter uit het schependom) te verbannen: "*moyennant toutesvoyes que nous et noz successeurs, roys de France, pourrons, se bon nous semble, quicter, rappeller et mettre lesdiz bannissemens (...) [a neant] et restituer les banniz, tant en ladicte ville de l'Escluse, eschevinaige d'icelle que oudit pais et conté de Flandres toutes les foiz et ainsi qu'il nous plaira*", cf. nr. xxxix. Deze situatie niet uniek aan de Vlaamse of Bourgondische casus: in Bourbon werden onder hertog Lodewijk II, tegen het einde van de 14de eeuw, op regelmatige basis remissiebrieven en sauvegardes geëxpedieerd en verleende Lodewijk soms zelfs anoblissementen, maar onder koningen Karel VII en Lodewijk XI bleven ook koninklijke remissiebrieven en bv. ook marktprivileges in het hertogdom opduiken, A. LEGUAI, 'Les ducs de Bourbon', cf. pp. 214-215, 218-219 en 224-225. C. ARMSTRONG wees er weliswaar op dat de hertogelijke administratie in het hertogdom Bourgondië rond 1448 de verlening van koninklijke anoblissementen zou gecontesteerd hebben (cf. 'Had the Burgundian government a policy for the nobility?', pp. 222-223), maar dat veel van de koninklijke begunstelingen in de binnen Artesië en Vlaanderen verleende adelsbrieven net vaak hertogelijke ambtenaren waren (zoals Guy Guilbaut, Daniel Thieulaine of Pierre de Tenremonde) geeft aan dat dit verzet allesbehalve consequent was.

¹⁵¹ Cf. H. FREMAUX, 'Anoblissements et légittimations', p. 125.

¹⁵² Cf. CARLIER, *Onwettige kinderen*, b. I, p. 305, legitimatie van een zekere Jehan de Ghistielle uit 1352; wat betreft de weinig frequente expeditie van dergelijke legitimatiebrieven kunnen we erop wijzen dat Carlier vaststelde dat nog in 1374 een door Lodewijk van Male verleende legitimatie "*nog niet de stereotiepe formules van de latere akten*" vertoonde, cf. op. cit., loc. cit, n. 37.

¹⁵³ Nl. de befaamde decretale *Per venerabilem*, die later door de Franse Kroon en juristen o.m. zou worden aangewend om de koninklijke soevereiniteit (t.o.v. de keizer) te verantwoorden, cf. o.m. R. TIMMER, *Profeet in eigen land*, pp. 112-117 (die ook voorbeelden geeft van hoe die doctrine ook door 'lagere' vorsten zou worden overgenomen) en M. BOULET-SAUTEL, 'Le Princeps de Guillaume Durand', pp. 803-807.

¹⁵⁴ "*Et quomodo legitimatio est de reservatis principi et quod duces Burgundie, non obstante quod recognoscunt olim Francie regem, usi sunt ea in ducatu, quemadmodum etiam comes Flandrie in suo comitatu*", cf. J. DE BLAESERE, *Defensio illustrissimi Flandrie comitis* (Universiteitsbibliotheek Gent, ms. 3791), v. II, § Legittimate seu legittimatione, fol. 41v°. Dat het legitimatierecht veeleer verbonden was met de dynastie van de Valois-hertogen op zich en niet

anoblissementen lijkt een koninklijke inspiratiebron zich zelfs nog duidelijker op te dringen: grafelijke adelsverheffingen zouden pas vanaf 1424, onder Filips de Goede, in Vlaanderen opduiken¹⁵⁵. In het hertogdom Bourgondië kwamen deze overigens ook pas vanaf 1363 voor, dus na het aantreden van Filips de Stoute¹⁵⁶. Filips de Goede en Karel de Stoute, de laatste twee Bourgondische hertogen, zouden zich trouwens niet enkel meer beperken tot 'gewone' anoblissementen: ze creëerden ook nieuwe digniteiten zoals heren¹⁵⁷, baronnen¹⁵⁸ en graven¹⁵⁹ en traden daarmee verder in concurrentie met de Franse koninklijke prerogatieven¹⁶⁰.

---

zozeer met de prerogatieven toebehorend aan hun respectieve landsheerlijkheden blijkt ook uit het feit dat pas met Filips de Goede het gebruik in Brabant (nl. vanaf 1446) werd geïntroduceerd, cf. P. GODDING, 'Les lettres de justice', p. 392, n. 37.

¹⁵⁵ Cf. F. BUYLAERT, *Eeuwen van ambitie*, pp. 22-23. Hield dit opduiken van hertogelijke anoblissementen in het graafschap verband met de zwakte van de Frans-Engelse koninklijke macht na het overlijden van Hendrik V en Karel VI?

¹⁵⁶ Zie de oplistings van J.-M. D'ARBAUMONT, 'Les anoblis de Bourgogne', pp. 151-165.

¹⁵⁷ Zie document nr. CCCXCIX voor het verlenen aan Willem van Hondegem van de titel van heer (van het gelijknamige dorp van Hondegem of Quienville).

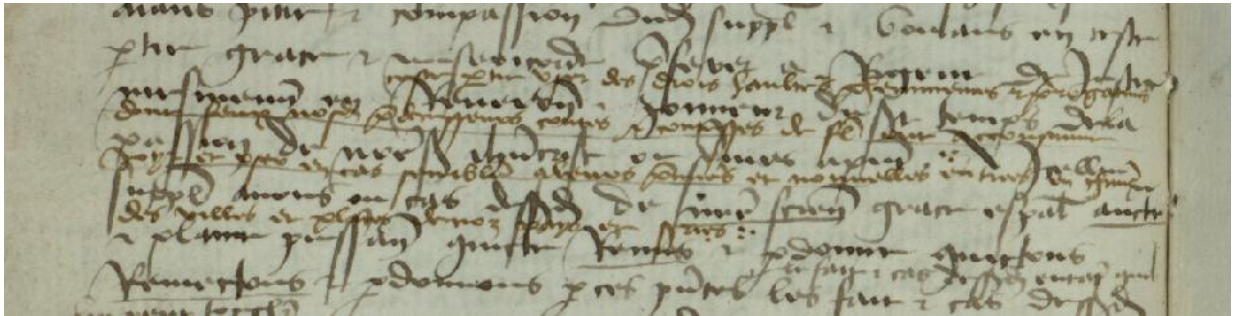
¹⁵⁸ Een model voor de redactie van een privilege van Filips de Goede voor de creatie van een baronnie in het graafschap Bourgondië werd eveneens opgenomen in een kanselarijformularium (cf. RAGent, fonds St.—Baafs en Bisdom, Vreemde archieven, K2740, pp. 468-469: "*la[dicte terre] comminguons, excellons et exaultons en haultesse de baronnie*"). Deze akte inspireert zich trouwens woordelijk op de effectieve verheffing van de heerlijkheid van la Motte-Saint-Jean, in het hertogdom Bourgondië, tot een baronnie in 1425, t.v.v. van de hertogelijke kamerheer Lourdin de Saligny, cf. J. RICHARD, 'Érection en dignité', pp. 25-28 en C. ARMSTRONG, 'Had the Burgundian government a policy for the nobility?', pp. 221-222.

¹⁵⁹ Bv. de verheffing door Karel de Stoute in 1473 van Chimay tot graafschap, t.v.v. Jean de Croÿ, cf. H. STEIN (bearb. v. S. DÜNNEBEIL), *Catalogue des actes de Charles le Téméraire*, p. 358, nr. 1467.

¹⁶⁰ Zie algemeen de bemerkings van J. RICHARD, art. cit., en meer recent de bijdrage van H. COOLS, 'Het markizaat Vere', p. 14-17. In elk geval leken de hertogen zich bewust te zijn van de uitstraling en het impliciete belang van dergelijke rechtshandelingen. Zo ging de creatie van het graafschap Chimay gepaard met een uitgebreide rede van kanselier Hugonet (cf. W. PARAVICINI, 'L'arsenal intellectuel', p. 173, n. 203), terwijl een midden vijftiende-eeuws Bourgondisch memorandum een lijstje bevat met de voorwaarden waaraan een baron, graaf, hertog en koning moeten voldoen om bij hun hogere in rang of de keizer die titel te kunnen bekomen of zelfs titels te mogen verlenen (cf. BN, ms. français, 1968, ff. 76v°-77r°). J. DE BLAESERE zou in het begin van de zestiende eeuw in de oprichting van o.m. het graafschap Gavere in elke geval een attribuut zien van de grafelijke soevereine macht: "*autem in suo territorio novam dignitatem solius principis est, (...) et sic vidimus nostrum modernum Flandrie comitem Charolum [= de latere Karel V] alium comitem creasse, sicut dominum illustrem Luxemburgi ducibus propagatum dominum Jacobum de Fienes, comitem de Gavere*", cf. *Defensio illustrissimi Flandrie comitis* (Universiteitsbibliotheek Gent, ms. 3791), v. II, §Nobilitate, ff. 26v°-27r° (waarbij we weliswaar dienen te bemerken dat Gavere eveneens, net zoals Chimay, in het keizerrijk gelegen was en deze casus daarmee niet direct relevant is voor de Blaeseres betoog, dat net de soevereiniteit van de graven t.o.v. de Franse Kroon wil aantonen). Ter vergelijking: de Franse koningen hadden al vanaf de veertiende eeuw hun eigen koninklijke (absolute) macht geaffirmeerd door de creatie van nieuwe *pairies*, waarmee ook definitief

Het remissierecht was wel reeds duidelijk een verworvenheid van de Vlaamse graven geweest voor het aantreden van de Bourgondische dynastie. De kanselarijregisters van Lodewijk van Male bevatten talloze herroepingen van verbanningen, die vaak slechts summier worden weergegeven¹⁶¹ – een gebruik dat we later terugvinden in enkele van de *registres de l'audience*¹⁶² en dat verder weerspiegeld werd in rekeningen van het zegelrecht¹⁶³. Lodewijk van Male maakte bovendien al van het volledige 'koninklijke' gamma aan gratiebrieven gebruik: zowel abolities, remissies als rappels werden door hem verleend¹⁶⁴; de Bourgondische hertogen namen deze gebruiken in Vlaanderen gewoon over¹⁶⁵.

Figuur 5. Een laat 15de-eeuwse hand heeft in een model voor een remissiebrief, opgenomen in een Bourgondisch kanselarijformularium, de oorspronkelijke, veeleer klassieke formule die verwees naar Goede Vrijdag en de Passie (zie hierover ook de opmerkingen van Wielant, cf. J. MONBALLYU (ed.), *Corte instructie*, cap. 150, §12, p. 281) aangevuld met een meer algemene motivatie die refereert aan de abstracte "drois, haulteur, preeminences et prerogatives" van de Vlaamse graven. Cf. RAGent, Fonds St-Baafs en Bisdom Gent, Vreemde archieven, K2740, p. 438.

Dat het grafelijke remissierecht in de Bourgondische periode goed was ingeburgerd, blijkt nog meer uit de occasionele anticiperende aanwending ervan in de hertogelijke wetgeving. Met name bij politionele verordeningen zou de hertog de uitvoering van zijn bepalingen soms faciliteren door te bepalen dat niemand kon worden vervolgd voor eventuele doodslagen die plaatsvonden bij de arrestatie van misdadigers of overtreders van

---

afstand werd genomen van het costumiere aantal van de twaalf 'oorspronkelijke' pairs, cf. P. DESPORTES, 'Les pairs de France', pp. 327-328.

¹⁶¹ Zie bijvoorbeeld de 62-tal rappels en remissiebrieven (voor een veelvoud aan individuele personen) die door Lodewijk van Male in augustus 1356 verleend werden, cf. T. DE LIMBURG-STIRUM (ed.), *Cartulaire de Louis de Male*, t. I, pp. 545-554.

¹⁶² Zie met name ADN, B1683.

¹⁶³ Cf. P. GODDING, 'Les lettres de justice', pp. 387-389 en P. RENOZ, *La chancellerie de Brabant*, pp. 108-114.

¹⁶⁴ Cf. T. DE LIMBURG-STIRUM, *Cartulaire de Louis de Male*, passim.

¹⁶⁵ Zie bv. de remissie van de opstand van de steden van Damme, Hoeke en Monnikere uit 1438, waarin §[IV] bepaalt dat "tous cas murdres, homicides, mutilations, injures et parrolles qui a l'occasion desdictes rebellions ou des dependences d'icelles sont ensuiz, tant d'un coste comme d'aultre soient quites et aboliz et par cestes les quittons et abolissons sans ce que jamais poursuite ou querelle en puist estre faite par qui que ce soit", cf. nr. 596.

de betreffende verordening¹⁶⁶. Ook schuttersgilden wisten octrooien te verkrijgen waarbij de hertog enige procedure of vervolging tegen gildebroeders afschafte die bij het schietspel accidenteel andere personen zouden verwonden of doden¹⁶⁷. Het remissierecht maakte bovendien ook het onderwerp uit van specifieke hertogelijke verordeningen, in tegenstelling tot het legitimatierecht¹⁶⁸ of het verlenen van anoblissementen¹⁶⁹. Daarbij zou

---

¹⁶⁶ Zie bv. de verordeningen van 26 juni 1423 (voor Merville, cf. nr. 173), 24 september 1430 (voor St.-Winoksbergen, in het kader van het neerslaan van de opstand van Cassel, cf. nr. 372), 31 augustus 1431 (voor Rijsel, cf. nr. 415), en 21 mei 1433 en 21 september 1434 (voor de kasselrijen van Rijsel, Douai en Orchies, cf. nrs. 461 en 508).

¹⁶⁷ St.-Sebastiaansgilde te Veurne in 1423 (nr. 192), weliswaar met de bepaling dat de geschade partij of nabestaanden vergoed dienden te worden (clausule die veelal ook bij remissies voorkwam, cf. M. VROLIJK, *Recht door gratie*, p. 440sq.); St.-Jorisgilde te Oudenaarde in 1461 (nr. 1365).

¹⁶⁸ Weliswaar bezaten (of pretendererden te bezitten) sommige steden privileges die hun bastaard-poorters van de aanslag van hun goederen bij hun dood beschermden, cf. M. CARLIER, *Onwettige kinderen*, p. 174 en Id., 'La politique des autorités', pp. 208-209. Ook J. DE BLAESERE haalt dergelijke privileges aan in zijn *Defensio* om de rechten van de graaf inzake legitimaties te beargumenteren; hij verwijst daarbij zelfs naar een vermeend algemeen Vlaams privilege van Margaretha (van Constantinopel?) dat de oorsprong of bevestiging zou moeten vormen van het costumiere recht dat bastaarden hun eigendommen van moederszijde vrij verwerven ("*nemo est bastardus ex parte matris (...) de hoc autem nulla extant diplomata (...) sed solo vetus fama laborat, dicunt etiam nonnulli quod per privilegium cuiusdam comitisse Margarete hoc toti patrie Flandrie concessum sit, quod tamen privilegium a nemine (ut predixi) visum audivi, tamen fama (ut superius) privilegii, etiam non extantis, magne virtutis est*", cf. *Defensio illustrissimi Flandrie comitis* (Universiteitsbibliotheek Gent, ms. 3791), v. II, § Legittimate seu legitimatione, fol. 43v°). Het gaat hierbij echter niet om legitimaties, als wel om het verzaken van de graaf aan een inkomstenbron gekoppeld aan het onwettig statuut (dat op zich echter bleef bestaan).

¹⁶⁹ Vorstelijke wetgeving die zich inliet met het tentoonspreiden van een adellijke levensstijl dateert in Vlaanderen pas van het einde van de 15de-eeuw, onder Filips de Schone, cf. F. BUYLAERT, W. DE CLERCQ & J. DUMOLYN, 'Sumptuary legislation', pp. 401-404. Slechts vanaf 1595 zou de vorst zich expliciet het recht voorbehouden om over het adellijk statuut van zijn onderdanen te oordelen, cf. F. BUYLAERT, *Eeuwen van ambitie*, p. 185. Zie eveneens de oudere bijdrage van C. ARMSTRONG, 'Had the Burgundian government a policy for the nobility?', pp. 221-223, die weliswaar individuele adelsverheffingen en creaties van baronniën aanhaalt maar ook geen algemene verordeningen attesteerde. Eén uitzondering kan weliswaar aangehaald worden voor het hertogdom Bourgondië: daar bepaalde de hertogelijke raad in 1438 (cf. U. PLANCHER, *Histoire générale et particulière*, t. IV, p. clxi, nr. CXXV) dat veredelde inwoners van de stad Dijon nog steeds bepaalde belastingen zouden moeten betalen en het pas hun nakomelingen zouden zijn die hiervan zouden worden vrijgesteld (onder voorwaarde dat deze een adellijke levensstijl aanhielden). Belangrijk hierbij is dat deze verordening zowel gold voor hertogelijke als koninklijke geanoblisseerden, wat zowel een erkenning van het koninklijk recht tot veredelen lijkt in te houden als een claim op een soevereine wetgevende macht van de hertog binnen zijn hertogdom. Het verlenen van anoblissementen (alsook van legitimaties) kwam wel met een zekere regelmaat terzijde aan bod in restrictieverordeningen of bij de hervorming van het hertogelijke financiewezen: het gaat hier echter louter om de inning en controle van de inkomsten voortkomend uit het verlenen van individuele privileges en graties, zie bv. de commissiebriefjes en andere documenten aangaande de ontvangers van de *extraordinaire de Flandre*, cf. nr. 594 en nr. CCXLVI, alsook een aantal artikels uit de hofordonnaties van 1438 en 1449 m.b.t. de spijzing van de kas van de *garde des joyaulx*, cf. H. KRUSE & W. PARAVICINI (eds.), *Die Hofordnungen*, pp. 198-199, nr. 11, §545-551 en p. 322, nr. 16, §749-751.

Filips de Goede wel bijzonder bewust het vorstelijke aspect van dit recht in de verf zetten en dit voor zichzelf opeisen¹⁷⁰. Dit streven naar een exclusief hertogelijk gebruik van het remissie- of rappelrecht was echter in de eerste plaats een intern, Bourgondisch gegeven. De hertog ontzei zijn lagere ambtenaren of rechtbanken de mogelijkheid remissies te verlenen, of reglementeerde het verkrijgen en interineren van de door de hertogelijke kanselarij verleende akten¹⁷¹. Hoewel de hertog zich daarmee een klassiek soeverein attribuut toeëigende¹⁷², lijkt hij hiermee nog niet (of toch niet expliciet) de Franse Kroon haar remissierecht binnen Vlaanderen ontzegd te hebben¹⁷³ – ook al zou Wielant in het begin van de zestiende eeuw claimen dat de koning nooit het remissierecht in Vlaanderen had uitgeoefend¹⁷⁴. Koninklijke remissies bleven voorkomen in Vlaanderen¹⁷⁵, en slechts

---

¹⁷⁰ Voor een recent artikel dat de uitwerking door de Bourgondische hertogen van hun machtsaanspraken aan de hand van hun remissiepraktijk bespreekt (aan de hand van de voor Namen en Henegouwen verleende remissiebrieven), zie het artikel van F. LALIÈRE, 'La lettre de rémission', specifiek pp. 27-31.

¹⁷¹ Zie specifiek de nrs. 137, 420, 924, 926 en 1206, maar bijvoorbeeld ook de verordening uit oktober 1439 die de Raad van Vlaanderen opnieuw te Kortrijk instelt (na de afschaffing van de residentie te Gent), die expliciet stelt dat de Raadsheren zich voortaan niet meer zouden mogen "*entremettre de donner ou ottroyer remissions, rappeaulx de bans, restitucions, relievemens, concessions de privileges ou autres graces appartenans de faire au prince, lesquelles comme raison est reservons a nous*", cf. nr. 676.

¹⁷² Zie hierover o.m. M. BOONE, 'Want remitteren is princelijck', pp. 53-54 en H. DE SCHEPPER, 'Privileg und Gratia', p. 229, alsook verschillende passages bij Wielant, zowel in zijn *Antiquités de Flandres* (cf. J.-J. DE SMET (ed.), *Corpus chronicorum Flandriae*, t. IV, p. 98: "*le conte a (...) la jurisdiction et puissance de remectre tous crimes (...) et de donner et faire expédier par son chancelier (...) toutes provisions de justice et de grâce que souverain seigneur peust (...) donner*") als in de Criminele instructie van 1515 (cf. J. MONBALLYU (ed.), *Corte instructie*, §149-151, pp. 279-284: "[N]iement en remiteert noch en vergheeft de delicté dan de prince"). Ook Jacob de Blaesere gaat uitgebreid in op het remissierecht (met een aparte behandeling van de herroeping van verbanningen, zie diens kapittel "*Patrie – Solus princeps dat comeatum et remeatum ab exilio*", cf. *Defensio illustrissimi Flandrie comitis*, Universiteitsbibliotheek Gent, ms. 3791, v. II, fol. 105v°).

¹⁷³ Mogelijk veranderde dit tijdens de regering van Karel de Stoute: op 16 oktober 1468 zou Lodewijk XI immers bepalen dat hij noch zijn kanselarij voor de periode van drie jaar nog langer remissies zou verlenen in Artesië, Boulogne en de Somme-gebieden, cf. ADN, B1285, nr. 16.139 (een equivalente bepaling voor Vlaanderen hebben we evenwel niet terug weten te vinden). Sowieso hield een dergelijke opschorting ook steeds een feitelijke bevestiging van de koninklijk rechten in; de koning stelde bovendien expliciet dat het moratorium enkel werd ingesteld om de straffeloosheid en misbruiken te beteugelen die uit de iets te liberale remissiepraktijk waren voortgesproten (en dus niet omdat de remissies een aantasting vormden van de rechten van Karel de Stoute).

¹⁷⁴ "*le roy n'a jamais usé, ny ne use en Flandres de sa plaine souveraineté (...) car (...) n'y ont lieu (...) ses lettres de grâce, quelles qu'elles soient*", cf. J.-J. DE SMET (ed.), *Corpus chronicorum Flandriae*, t. IV, p. 99. P. VAN PETEGHEM heeft zelfs nog steeds zijn reserves bij de latere evolutie onder Karel V, wanneer hij stelt dat toen "*alle kenmerken van soevereiniteit, zoals die door Bodin werden geformuleerd, in Vlaanderen sporadisch aanwezig waren. (...) Hij [Karel V, n.v.d.a.] verleende gratie. Maar er zat onvoldoende continuïteit in het centralisatiestreven.*", cf. *De Raad van Vlaanderen en staatsvorming*, p. 200.

¹⁷⁵ Het hele spectrum van misdaden bleek remitteerbaar te blijven door de Franse koningen, zie bv. de remissie van een verkrachting uit 1391 (voor Frans van Haveskerke, cf. ADN, B1548) of een moord uit 1456

kortstondig, namelijk enerzijds onder de Engels-Franse dubbelmonarchie¹⁷⁶ en anderzijds tijdens de laatste jaren van de regering van Karel VII¹⁷⁷, lijkt de hertog zich effectief tegen

---

(aangehaald bij C. GAUVARD, « *De grace especial* », v. II, p. 932, n. 181). Karel VI wendde het koninklijk remissierecht zelfs breder aan dan de graven dit zelf rechtmatig konden: in 1401 herriep hij de Gentse verbanning van Jacob van Lichtervelde, de Vlaamse soeverein-baljuw, zonder daarbij de voorafgaande toestemming van het Gentse stadsbestuur te hebben verkregen. Dit was normaal gezien nochtans een vereiste bij de expeditie van de grafelijke remissiebrieven verleend in soortgelijke gevallen (weliswaar stelde de koning dat de remissie plaatsgreep "*sans prejudice des privilèges, coutumes et usaiges de ladite ville*", maar toch). Over deze episode, zie M. BOONE, 'Particularisme gantois', pp. 49-62. De koninklijke remissiebrief ontbreekt vreemd genoeg in het uitgebreide dossier met koninklijke, Bourgondische en Gentse documenten dat BOONE bij dit artikel uitgaf (cf. art. cit, pp. 63-113), maar werd wel al eerder uitgegeven door J. BARTIER (dir.) & A. VAN NIEUWENHUYSEN (ed.), *Ordonnances*, t. II, pp. 465-466, nr. 586. Ook het Parlement van Parijs herriep, als vertegenwoordiger van de koning, met een zekere regelmaat Vlaamse verbaningen in haar arresten, cf. S. DAUCHY, *De processen in beroep*, pp. 115-118. Er bestaat zelfs koninklijke wetgeving voor Vlaanderen die zich specifiek met de remissiepraktijken zou inlaten, zie de verordening van Karel VI van 20 mei 1412 die de inkomst van bannelingen te Douai verbiedt vooraleer hun koninklijke remissiebrieven geïnterineerd zouden zijn, cf. J.-M. CAUCHIES (ed.), *Ordonnances de Jean sans Peur*, pp. 270-271, nr. 170. Niettemin lijken de hertogen/graven zich wel als de gebruikelijke verlener van remissies binnen het graafschap te hebben kunnen opwerpen, en moet het verkrijgen van koninklijke remissies veeleer als een uitzondering beschouwd worden (die eventueel opportunistisch samenviel met het verblijf of de passage van de koning doorheen de Bourgondische gebieden), cf. M. NASSIET & A. MUSIN, 'Requérir le pouvoir', pp. 5-6 en p. 18, zie ook V. FRIS (ed.), *Dagboek van Gent*, d. II, pp. 187-188 voor een aantal voorbeelden van dergelijke 'spontane' gratieverleningen (bij de inkomst van de dauphin te Gent in juli 1456).

¹⁷⁶ Zo duiken er in de registers van de Rijselse Gouvernance na de registratie van een vrijgeleide van Karel VI (actum 3 september 1420, cf. AMLille, Inventaire Desplanques, nr. 16.973, ff. 112v°-113r°) geen koninklijke *lettres de grâce* meer op tot 1439 (registratie van een toelating tot optreden bij procuratie, actum 3 september 1439, cf. AMLille, Inventaire Desplanques, nr. 16.973, fol. 331r°; de eerste eigenlijke remissiebrief van Karel VII duikt evenwel pas in 1442 op, cf. AMLille, Inventaire Desplanques, nr. 16.973, ff. 366r°-367r°). Hendrik VI bleef nochtans remissies in Vlaanderen verlenen; de onderregistratie wijst dan ook veeleer op de gebrekkige uitvoering die de hertogelijke ambtenaren die remissies lieten kennen, wat in 1430 door de koninklijke administratie werd aangeklaagd, cf. nr. LXXXIII, §[LVI]; vergelijk dit ook met de situatie te Bar-sur-Seine waar de hertogelijke ambtenaren zelfs geen enkel gevolg meer gaven aan koninklijke remissiebrieven, cf. nr. LXXXIII, §[XIV]. Overigens lijkt er na 1435 niet zozeer sprake te zijn geweest van een Bourgondische inschikkelijkheid t.a.v. de koninklijke rechten, als wel van het ontstaan van een *modus vivendi* tussen de lokale grafelijke ambtenaren en de baljuw van Amiens (die, herinneren we eraan, krachtens het Verdrag van Atrecht door de hertog aangeduid werd). Net voor de registratie in het *registre des mandements de la Gouvernance* van de eerste koninklijke remissiebrief sinds meer dan twintig jaar, noteerde de klerk van de gouverneur immers dat de baljuw van Amiens "*a promis, ou cas et après que ladicte remission sera interinee au prouffit dudit d'Englos, de le rendre tout prisonnier a icellui monseigneur le gouverneur pour et au regard des autres cas par lui commis dont ledit monseigneur le gouverneur a cause de son office pourra cognoistre*", cf. AMLille, Inv. Desplanque, nr. 16.973, fol. 339r°. M.a.w. lijkt de koning zijn remissies slechts te hebben verleend (of kenden ze maar uitvoering) in zoverre de misdaad een *cas royal* betrof; de andere feiten bleven bestrafbaar door de hertogelijke ambtenaren. Deze gang van zaken komt wonderwel overeen met de in 1430 door de dubbelmonarchie aangeklaagde toestand: "*non obstant que le procureur dudit monseigneur le duc n'ait voulu contredire a leur delivrance [après (...) enterinement], ilz prenent lesdiz impetrans et les mettent prisonniers en leurs prisons*", cf. nr. LXXXIII, §[LIV]. Voor de gelijkaardige toestand en problemen in het hertogdom Bourgondië m.b.t. tot het verlenen en uitvoeren van

dit koninklijk prerogatief te hebben verzet¹⁷⁸. Bovendien bleek dat wanneer een bepaalde persoon door de koning of zijn rechtbanken (i.c. het Parlement) uit het koninkrijk (en bijgevolg uit Kroon-Vlaanderen) verbannen werd, enkel de koning gemachtigd was deze verbanning te herroepen¹⁷⁹.

Deze erkenning van de koninklijke macht moet echter niet eenzijdig als negatief worden beschouwd: ze bood ook mogelijkheden aan de Bourgondische dynastie. Dankzij hun bloedverwantschap met de regerende Valois konden ze de koninklijke prerogatieven deels voor zichzelf opeisen, zonder zich daarvoor noodzakelijk op hun territoriale, landsheerlijke

---

koninklijke en hertogelijke remissiebrieven, zie J. FAUSSEMAGNE, *L'apanage ducal*, pp. 212-215. Vergelijk dit ook met de praktijk in het hertogdom Bourbon, waar de hertogen tot aan de regering van Jean II steeds de interineren voor een hertogelijke rechtbank van koninklijke remissiebrieven hadden weten af te dwingen, cf. O. MATTÉONI, '« Couronne en forme sphérique »', p. 170). Niettemin verschilt deze praktijk in Vlaanderen, Bourgondië of Bourbon met deze die in het 14de- en 15de-eeuwse Bretagne bestond, waar de koning geen remissiebrieven blijkt te hebben verleend en de hertogen dit recht exclusief voor zichzelf hadden weten te verwerven, cf. J.-C. CASSARD, 'La grâce du duc', p. 35.

¹⁷⁷ Zo kunnen we erop wijzen dat voor de eerste jaren na de Vrede van Atrecht er een aantal remissiebrieven van Karel VII in de registers van de Rijselse Gouvernance werd geregistreerd (zie bv. AMLille, inv. Desplanque, nr. 16.973, ff. 366r°-367r°), maar dat deze registraties praktisch wegvallen tegen het einde van de jaren 1450, om pas onder Lodewijk XI opnieuw (en dan trouwens massaal) op te duiken. Dit laatste gegeven geeft echter al aan dat de hertogelijke administratie de koninklijke remissiepraktijk binnen haar landsheerlijkheden (nog) niet op zich contesteerde, als wel de specifieke politiek van Karel VII. Dit wordt nog eens bevestigd door de registratie, begin augustus 1461 (dus kort na de dood van de koning op 22 juli 1461), in de registers van de *Gouvernance* van een koninklijke remissie die nochtans al uit april 1460 dateerde, cf. AMLille, inv. Desplanque, nr. 16.974, fol. 7v°-9v°.

¹⁷⁸ R. MUCHEMBLED wees er trouwens op dat dit verzet wellicht ook weinig noodzakelijk was: hoewel de Kroon in principe haar remissierecht binnen Vlaanderen en Artesië wist te behouden, werd dit in de praktijk vaak al getemperd door de macht en privileges van de grote steden (waartegen de Bourgondische hertogen trouwens evenzeer moesten opboksen bij het doorvoeren van hun eigen remissiepraktijk): "*Théoriquement illimitée, la justice monarchique ne peut pourtant pas aisément imposer son arbitraire dans les grandes villes des Pays-Bas*", om bij het specifieke voorbeeld van Atrecht te stellen dat de stad "*Sous la tutelle tres lointaine du roi de France, elle partage alors l'essentiel de la souveraineté judiciaire avec le duc cde Bourgogne*", cf. *Le temps des supplices*, pp. 23-24.

¹⁷⁹ Zie de algemene remissie verleend door Lodewijk XI uit oktober 1461, cf. nr. xli. Zelfs in het geval van de reeds aangehaalde Casselse baljuw Jean du Bois en diens luitenant Jean Massiet — waarbij de hertog nochtans duidelijk de gegrondheid van hun verbanningen betwiste — bleek Filips de Goede zich er niet toe te kunnen brengen die koninklijke verbanningen zelf te herroepen of te remitteren. Wanneer de hertog in 1464 Massiet dan ook een octrooi verleende om een aantal van zijn lenen te verkopen, verlichtte hij hiermee enkel en uitsluitend de financiële lasten van zijn dienaar; de juridische kwestie bleef geheel in handen van de koning, zoals uit de *narratio* van de hertogelijke akte blijkt: "*notre amé et feal conseilier Jehan Massiet, nagaires (...) lieutenant de notre bailli de Cassel (...) pour entretenir et garder le droit et haulteur de notre justice et seigneurie (...) ait eu a supporter en pluseurs et diverses manieres grans fraiz (...) a cause de pluseurs indeues (...) poursuites (...), a l'occasion desquelles (...) iceulx bailli et exposant aient esté banniz hors du royaulme de France (...), et ja soit ce que le roy leur ait, en notre faveur, quittié (...) lesdiz ban (...); toutesvoies (...) ilz aient esté depuis nagaires adjournéz (...) en la court de parlement, (...) suppliant humblement (...) que nous lui vueillions, en subside et secours de sesdictes pertes, ottroier (...) qu'il puist vendre (...) une disme*", cf. ADN, B1484, nr. 16.024.

rechten te moeten betrouwen¹⁸⁰ — iets wat deels contrasteert met Wielants latere nadruk op de aloude *Vlaamse* rechten van de Bourgondische dynastie¹⁸¹. Onder Filips de Stoute en Jan zonder Vrees hadden de hertogen zich soms zelfs direct bediend van de vorstelijke macht¹⁸², getuige bijvoorbeeld het voorkomen van *lettres de grâce* verleend "à la relation de

---

¹⁸⁰ Deze evolutie zou zich eerst, in de veertiende eeuw, nog voornamelijk voltrekken via het in apanage geven van de *pairies*. De aan het statuut van *pair* verbonden voorrechten zouden geleidelijk aan echter meer en meer op de *persoon* van de (bloed)prinsen afstralen (i.p.v. op hun *pairie* zelf), cf. P. DESPORTES, 'Les pairs de France', p. 329. In de latere vijftiende eeuw zouden de *pairs* zelf meer en meer moeten wijken voor het louter belang van het koninklijk bloed, zodanig dat in de zeventiende eeuw zelfs gesteld kon worden dat "the Princes of the Blood now constitute a separate body and an order of supreme dignity and surpass by much all other dignities of France", cf. R. JACKSON, 'Peers of France', p. 43.

¹⁸¹ Nochtans kwam het inroepen van deze territoriale oorsprong van de *cas comtaux* ook al contemporain voor, zoals een betoog van een appellant voor de Rijksse Gouvernance uit 1421 duidelijk aangeeft (hoewel het wel opvalt dat daarbij vooral op het statuut van Vlaanderen als een Franse *pairie* wordt gehamerd): "*Premiers, il est vray que monseigneur le duc de Bourgogne entre les autres nobles seignouries qu'il a et qui lui appartiennent il est conte de Flandres, laquelle conté il tient en parrie de la couronne de France et a cause de ce use de drois tels que a per de France appartient qui sont droit royaulx et imperiaulx et qu'il tient par telle coce en pays de la couronne de France. Item que a cause de sa noble seignourie et conté, mond. seigneur a droit et a usé de tous temps en tout lad. conté de Flandre de baillier, donner et octroyer remission, mandemens, lettres de grace relevemens en usant de droit pareille, comme fait le roy notre sire en son royaume*", geciteerd bij M. NIKICHINE, *La justice échevinale*, p. 425, n. 1846. Deze landsheerlijk verankerde macht van de vorst zien we trouwens impliciet ook erkend worden door de auteur of redacteur van het hierboven al aangehaalde laat 15de-eeuwse Bourgondisch-Habsburgs kanselarijformularium. Het remissierecht werd weliswaar als vorstelijk attribuut erkend, maar we vinden zowel een "*remission en Brabant*", een "*rappel de ban*" met de indicatie van de specifieke formules noodzakelijk bij de herroeping van verbanningen uigesproken door de verschillende van Vier Leden, als nog een "*rappel de ban et habitacion a Vallenciennes*" in het formularium terug, cf. RAGent, St.-Baafs en Bisdom, Vreemde archieven, K2740, pp. 522-523, 121-125 en 125-126. De kanselarij en de hertog pasten de uitoefening van een abstract vorstelijk prerogatief dus wel degelijk aan aan de specifieke rechten of beperkingen eigen aan elke verschillende landsheerlijkheid of stedelijke gemeenschap. Vergelijk dit met de mening van J.-M. CAUCHIES ten aanzien van het gegeven van de 'Bourgondische Staat': "*S'il y a unité de princeps, il n'y a pas, serions-nous tenté d'écrire, unité de principatus, c'est-à-dire de gouvernement, en dépit de l'existence d'institutions et de normes de plus en plus prégnantes mais nullement exclusives*", cf. 'État bourguignon ou états bourguignons?', p. 57.

¹⁸² Zo schuwde Filips de Stoute het niet Vlaamse zaken voor het Parlement van Parijs te brengen, vertrouwend op de connecties die hij daar had weten op te bouwen, cf. S. DAUCHY, *De processen in beroep*, p. 251; J.-M. CAUCHIES van zijn kant stelde dat het Parlement onder Jan zonder Vrees, "*peuplée des ses sympathisants (...) n'a pas intérêt à promouvoir dans »sa« Flandre l'action d'une juridiction extérieure*", cf. 'Paris dans la législation flamande', p. 123. Voor een algemene beschouwing van de toeëigening van (een deel van) de koninklijke soevereine macht door Jan zonder Vrees en zijn rivaal de hertog van Orléans, zie het werk van M. NORDBERG, *Les ducs et la royauté*, specifiek pp. 39-60 en 185-214. Weliswaar bleef, zelfs tijdens de degeneratie van het bewind van Karel VI, een deel van de koninklijke administratie bepaalde regale rechten beschermen tegen een al te voortvarende Bourgondische usurpatie: zo wist Jan zonder Vrees in 1419 uiteindelijk niet (tenminste *de jure*) het koninklijk muntrecht te Dijon te verkrijgen, ondanks zijn herhaalde verzoeken daartoe, cf. P. BONENFANT, *Du meurtre*, p. 3 en B.-A. POCQUET DU HAUT-JUSSÉ, 'Les dons du roi', pp. 119-120.

*Mons. le duc de Bourgogne*¹⁸³ en van verschillende koninklijke oorkonden en brieven die duidelijk de interne Vlaamse politiek van de hertogen dienden en wellicht zelfs direct in hun opdracht door de koninklijke kanselarij werden opgesteld (of, in een iets minder welwillende interpretatie, vervalst)¹⁸⁴. Met de dood van Karel VI en de relatieve afwending van Filips de Goede van de Franse politiek zouden deze praktijken weliswaar verdwijnen¹⁸⁵, maar dit betekende nog niet dat de hertog verzaakte aan alle rechten uit zijn Franse erfenis¹⁸⁶. Zo zien we de graaf van Charolais, net wanneer die zich in augustus 1461 naar Reims begeeft voor de kroning van Lodewijk, ostentatief gebruik maken van zijn 'koninklijk' remissierecht:

---

¹⁸³ Cf. C. GAUVARD, « *De grace especial* », v. I, pp. 80-81. Voor een voorbeeld van een verordening (t.v.v. de stad Ieper) die Filips de Stoute ook op deze manier, in naam van de koning, wist te verkrijgen, zie P. BONENFANT (dir.), J. BARTIER & A. VAN NIEUWENHUYSEN (eds.), *Ordonnances*, t. I, pp. 10-12, nr. 9.

¹⁸⁴ Zie bv. de in het Middelnederlands gestelde brief en oorkonde van Karel VI uit november 1385 die aan de Gentenaren een bestand aanbod, ter voorbereiding van het sluiten van de Vrede van Doornik (uitgegeven door L. MIROT, 'L'emploi du flamand', pp. 55-63) of een aantal brieven uit 1411 die de Gentse militie, toen op campagne naar Hem met Jan zonder Vrees, in hun onderneming moesten aanmoedigen (cf. een bespreking van deze documenten bij R. VAUGHAN, *John the Fearless*, pp. 144-145). J. FAUSSEMAGNE is zelfs bijzonder expliciet als hij de koninklijke wetgeving toegepast of gepubliceerd in het hertogdom Bourgondië onder de eerste twee Valois-hertogen bespreekt: "*les ordonnances royales applicables dans le duché, n'ont, le plus souvent, que l'apparence d'ordonnances royales; la vérité, c'est que ce sont des ordonnances ducales promulguées par le roi*", cf. *L'Apanage ducal*, p. 144.

¹⁸⁵ Cf. de these van P. BONENFANT, zie zijn *Philippe le Bon*, passim. Nochtans zou de hertog tijdens de periode van de Engels-Bourgondische alliantie wel nog steeds, net zoals zijn vader en grootvader, beslag proberen te leggen op de koninklijke administratie: zo werd in februari 1430 aan het Parlement van Parijs een koninklijke commissiebrief voorgelegd met de dienstvermelding: "*par le Roy à la relacion de mons' le duc de Bourgogne, lieutenant, G. d'Oostende*". Het Engels Parlement, schermend met eerdere restrictieverordeningen, weigerde echter gevolg te geven aan dit mandement en blokte de (pro-Bourgondische) benoeming af, cf. A. TUETÉY (ed.) *Journal de Clément de Fauquembergue*, v. II, p. 341. De ondertekende hertogelijke secretaris, George d'Ostende, was in 1418 weliswaar ook tot koninklijk secretaris benoemd, maar P. COCKSHAW recenseerde niet dat hij die functie (buiten deze benoemingsbrief) nadien nog onder Hendrik VI bleef vervullen, cf. *Prosopographie*, pp. 76-79.

¹⁸⁶ Niet enkel de hertog zelf bleef zichzelf trouwens als een Franse prins aanzien; ook binnen zijn administratie weegde de uitstraling en de autoriteit van de Franse Kroon nog sterk door: zo stelde P. CONTAMINE vast dat verschillende Bourgondische ambtenaren en hoffunctionarissen (zoals Jean Chevrot of Guy Guilbaut) kopieën bezaten van Raoul de Presles Franse vertaling van de *De Civitate Dei*, wiens inleiding verschillende *legendaria* m.b.t. de Franse Kroon oplistte (waaronder bv. de goddelijke gift van het koninklijke wapen, de *fleurs de lis*, een gegeven dat in de bewaarde Bourgondische manuscripten ook prominent in de begeleidende miniaturen werd weergegeven). CONTAMINE besluit daarbij dat dit werk "*visé à l'exaltation sans réserve de la monarchie française (...). Indice que, sous Philippe le Bon, même de fidèles sujets, serviteurs et parents du duc, n'éprouvaient aucune réticence à se proclamer français par l'image*", maar met de belangrijk nuance dat "*il s'agissait, dans leur esprit (...) de regauser le prestige de la branche bourguignonne de la «maison de France»*" cf. 'Le légendaire de la monarchie', p. 60.

"nous, en usant en ceste partie des drois, libertéz et prerogatives a nous appartenans comme yssu et descendu en directe ligne masculine de la tres noble et tres excellente maison de France, selon lesquelz drois, desquelz noz progeniteurs et autres partiz comme dit est d'icelle maison royal ont usé, nous povons a notre premiere venue es villes, villages, places et forteresses d'icellui royaume faire mectre a plaine delivrance tous prisonniers detenus pour cas d'exces et de crime en et par tout ledit royaume, de notre certaine science avons par les officiers de mondit seigneur le roy (...) fait delivrer ledit Pierre le Fevre comme quictes et absolz dudit cas [de homicide] a tousjours, sans ce que a l'occasion d'icellui lui en soit pour l'interest de justice jamais riens demandé"¹⁸⁷

Wellicht is het hierbij van belang te onthouden dat vele van de *cas royaux* — zoals het gratierecht of het verlenen van legitimaties — zich pas relatief laat, vanaf de dertiende en voornamelijk pas in de veertiende eeuw, volledig zijn gaan ontwikkelen en een doctrinaire uitwerking hebben gekregen¹⁸⁸. De periode van de feitelijke Vlaamse soevereiniteit, zoals

---

¹⁸⁷ Cf. nr. DXLIV. De eigenlijke remissie vond plaats toen de graaf op weg was naar Liesse-Notre-Dame, een bedevaartsoord dat onder koninklijke sauvegarde stond en een nauwe band had weten op te bouwen tussen de oorspronkelijke Mariaverering en de koninklijke remissiepraktijk, cf. C. GAUVARD, « *De grace especial* », v. II, p. 922. Karel de Stoute begaf zich met zijn pardon dus ook letterlijk 'op koninklijk terrein'. We kunnen hierbij trouwens nog bemerken dat Filips de Goede in omgekeerde zin, namelijk wet betreft de bestraffing van zijn eigen dienaars die met hem meereisden naar Reims, niet van plan was de koning of diens ambtenaren daarvan enige kennisname te laten genieten: op 12 augustus verzocht hij namelijk de wet van Cambrai om hun beul "*pour estre et venir en son armee qu'il a mise sus pour aler audit sacre pour faire justice de ceulx qui delinqueront*", cf. ADN, B2040, fol. 195r°. De Bourgondische hertogen waren trouwens niet de enige Valois die zich op dergelijke erfelijke en aan de bloedlijn van de koningen verbonden prerogatieven beriepen. Zo zien we Jean II, hertog van Bourbon, in november 1464 tijdens zijn bezoek te Atrecht (in een poging Filips de Goede mee te betrekken in zijn oppositie tegen Lodewijk XI, wat uiteindelijk pas in 1465 tot de *Ligue du Bien Publique* zou leiden, cf. R. KNECHT, *The Valois*, p. 89) een remissie verlenen "*par privilege et prerogative royal*" aan een daar door de hertogelijke justitie (voor doodslag) vastgehouden crimineel, cf. nr. DCXLVII. Ook Filips de Goede zelf had trouwens al eerder van zijn 'koninklijk' remissierecht gebruik proberen te maken, nl. bij zijn 'blijde intrede' te Doornik in mei 1439, met die nuance dat hij daarbij veeleer zijn digniteiten i.p.v. zijn bloedband met de Kroon als argument aanhaalde: "*ledit seigneur duc requist ausdits de la loy de Tournay que les banis qui estoient en sa compagnie il peüst ramener avecq lui en faisant sadite premiere entrée, disant que faire le pooit et devoit, à cause de son droit et meesment de sadite duché de Brabant (!) et qu'il estoit per et doyen des pers de France*", cf. A. DE LA GRANGE (pub.), *Extraits analytiques*, p. 373. Het Doornikse stadsbestuur ging trouwens maar halfhartig op dit verzoek in, en verklaarde uiteindelijk dat ze zélf over het lot en de eventuele herroeping van, door de hertog voorgedragen, bannelingen zou beslissen.

¹⁸⁸ Naar F. AUTRAND, D. BARTHÉLEMY & P. CONTAMINE is de consensus onder historici dat zeker tot aan het einde van de 12de eeuw "*principautés (...) et grandes seigneuries (...) sont des unités homologues malgré leur différence de taille (...) le baron exerce une souveraineté, avant même que le XIIIe siècle lui en fournisse la théorie (...) le prince et même le roi ne sont au fond que des seigneurs (...) la relation entre rois et princes, celle entre princes et barons sont moins hiérarchiques qu'égalitaires*", cf. 'L'espace française', p. 109. De periode rond 1300 zag ook de notie en specifieke term van de vorstelijke soevereiniteit (die weliswaar al in de 13de eeuw ook opdook) meer en meer ingang en gebruik vinden, cf. M. DAVID, *La souveraineté et les limites*, p. 14. J. FAUSSEMAGNE stelde het zelfs in een omgekeerde richting zo dat vele van oude hertogelijke rechten die Filips de Goede en Karel de Stoute in Bourgondië bezaten "*au XVe siècle, passent pour être spécifiquement régaliens*", cf. *L'Apanage ducal*, p. 130. F.-X.

beschreven door o.m. VAN CAENEGEM, dateerde grotendeels van voor deze evolutie¹⁸⁹. Hoewel onder Lodewijk van Male de praktijk van de grafelijke remissies reeds goed ingeburgerd was en hij ook al enkele legitimaties verleende, lijkt Filips de Stoute zijn eigen optreden met betrekking tot de overige *casus reservati* essentieel op een Franse leest te hebben geschoeid¹⁹⁰. Eenzelfde vaststelling konden we trouwens al doen voor een aantal kanselarijformules, zoals de vermelding van het hertogelijke *placuit* of het inroepen van de vorstelijke *certa scientia*.

Zolang de Franse koninklijke macht onder Karel VI zwak bleef — of zelfs de facto onder Bourgondische controle stond — leidde dit niet tot een echte confrontatie. Meer zelfs, Filips

---

LEDUC ziet deze evolutie die bepaalde rechten als exclusief koninklijk zou beschouwen ontstaan in de (vroeg) 14de eeuw: "*le roi, dans la théorie politique du XIVe siècle, apparaît de plus en plus comme titulaire de prérogatives, qu'il est le seul à pouvoir exercer*", cf. 'Le droit du roi', p. 613. Voor een gedetailleerde bespreking van de evolutie van een bepaald prerogatief (nl. het verlenen van amortisaties) van een generiek heerlijk recht naar een exclusieve *cas royal* (een evolutie die tegen het einde van de veertiende eeuw op doctrinair vlak afgerond was, zij het dat die exclusiviteit in de praktijk nog niet — of ooit — bereikt werd), zie het artikel van G. SAUTEL 'Note sur la formation', pp. 689-704.

¹⁸⁹ Volgens R. VAN CAENEGEM leken de Vlaamse graven in de vroege twaalfde eeuw weliswaar, formeel en op het eerste gezicht, onderworpen aan de klassieke feodale relaties tussen leenman en leenheer, maar bleek Vlaanderen in de praktijk als een onafhankelijke entiteit (een "*regnum*") bestuurd te worden, waarbij het "steeds binnen de grenzen van het erfelijkheidsprincipe — zijn eigen staatshoofd verkiest en gen Franse suzereiniteit of inmenging erkent, welke ook de persoonlijke relaties tussen de Franse en de Vlaamse dynastie mochten zijn", cf. 'Galbert van Brugge en het recht', pp. 18-26, citaat p. 22. Zie eveneens de studie van W. MOHR, *Die Entwicklung*, passim. Dit feitelijk bezit van soevereiniteit heeft de ontwikkeling van een juridische onderbouwde, doctrinaire component en legitimatie van diezelfde soevereiniteit wellicht lang uitgesteld (waar dit in Frankrijk noodzakelijk was geweest om de oorspronkelijk beperkte invloed en macht van de Kroon buiten het koninklijk domein te vergroten en terug te claimen): "*la théorie des cas de souveraineté, qui avait atteint en France au XIVe siècle un développement considérable, était encore à la même époque en Flandre à l'état embryonnaire (...), le besoin ne s'en faisait guère sentir*", cf. J. FOUART, *Une Institution Baillivale*, p. 85; zelfde conclusies en vaststellingen bij R. VAN CAENEGEM, die de *de facto* Vlaamse soevereiniteit na de dood van Filips van de Elzas ziet verwateren, gekoppeld aan de opkomst van het "*Franse 'keizerlijke koningschap'*" vanaf de vroege 13de eeuw (met de bulle *Per Venerabilem* en de daaraan ontleende gelijkstelling van de koning met de keizer), cf. 'Inleiding', pp. 23-30. D. HEIRBAUT heeft weliswaar recent dit klassieke beeld van de 'doctrinaire achterstand' van de grafelijke entourage ten aanzien van de ontwikkelingen aan het Franse hof van Filips IV weten te nuanceren (cf. diens bijdrage 'Het juridisch kader', pp. 131-139), terwijl F. GANSHOF er omgekeerd reeds in 1949 op wees dat bv. Lodewijk VI, bij het begin van de 12de eeuw, niet enkel meer zijn strikt feodale rechten zou aanwenden om binnen het graafschap te interveniëren, maar daartoe toen ook al zijn soevereine macht *avant la lettre* uitspeelde (zie zijn artikel 'Le roi de France en Flandre', p. 228).

¹⁹⁰ Zo legt W. PREVENIER in een recent artikel het verband tussen de meer algemene gedeelde intellectuele en culturele achtergrond van Karel V en zijn Bourgondische broer (met bv. het kopiëren van werken van Philippe de Mézières of het patronaat van Christine de Pizan), en de concrete uitoefening en aanwending door Filips de Stoute van zijn grafelijk remissierecht naar koninklijk model, cf. 'The Two Faces of Pardon', pp. 186-188; zie eveneens F. LALIÈRE, die stelt dat "*Les ducs de Bourgogne [met hun remissiepraktijken] se rattachent (...) à la tradition de l'« hagiographie royale » française qui assimile le souverain miséricordieux à une sorte de saint*", cf. 'La lettre de rémission', p. 30.

de Stoute wist van Karel VI in 1387 te bekomen dat hij ontslagen werd van een belofte die hij in 1368 aan Karel V had gemaakt ter vrijwaring van de koninklijke rechten. Op de vooravond van Filips' huwelijk met Margaretha van Male had Karel V immers weten te bekomen dat zijn broer het graafschap later zou houden "*en bonne et vraie obeissance pardevers nostredit Seigneur et ses successeurs Roys de France & de la Couronne de France, & li garderons oudit pays de Flandres & ez terres qui vendront en nostre main (...) son ressort, sa souveraineté, ses droits royaulx*"¹⁹¹. Wanneer in 1387 deze belofte gecasseerd werd naar aanleiding van een andere specifieke er in opgenomen clause (aangaande de terugkoop van Rijsel, Douai en Orchies, cf. *infra*), probeerde de koninklijke entourage weliswaar nog te bekomen dat Filips de Stoute "*es nouvelles lettres qui seront faictes de ce present accord sera comprinse la clause (...) faisant mencion des hommages, ressort, souveraineté et drois royaulx de la conte de Flandres*", maar zonder enig succes¹⁹².

Na het sluiten van het verdrag van Troyes bleek de nieuw aangetreden Engelse dynastie echter geleidelijk aan minder inschikkelijk te zijn ten opzichte van de Bourgondische usurpaties¹⁹³. Het verdrag van Atrecht maakte evenwel een voortijdig einde aan deze dreigende confrontatie en de hertog bleek in eerste instantie zelfs bereid de koninklijke soevereine rechten grotendeels te erkennen¹⁹⁴; in elk geval maakte de kennisname van de *cas royaux* binnen Vlaanderen geen onderdeel uit van het verdrag¹⁹⁵. Karel VII —

---

¹⁹¹ Akte gedateerd te Péronne, 12 september 1368, cf. U. PLANCHER, *Histoire générale et particulière*, t. III, pp. xxii-xxiii, nr. XXXVII. Voor meer informatie over het totstandkomen van het huwelijk tussen de erfdochter van Lodewijk van male en Filips de Stoute, zie het artikel van J.-J. VERNIER, 'Philippe le Hardi, duc de Bourgogne', pp. 89-133.

¹⁹² Cf. een papieren rol met als aanhef "*Sur le fait de Lille, Douay et Orchies etc.*", ADN, B8. Onder hetzelfde archiefnummer bevinden zich meerdere documenten en minuten die verband houden met het uiteindelijk op 16 januari 1387 door Karel VI gesloten akkoord, dat aan Filips de Stoute, Margaretha van Male en hun directe mannelijke erfgenaam als graaf van Vlaanderen (i.c. Jan zonder Vrees) het genot van Rijsel, Douai en Orchies toekende en bepaalde dat slechts na hun overlijden de Kroon deze gebieden zou kunnen terugkopen, cf. P. BONENFANT (dir.), J. BARTIER & A. VAN NIEUWENHUYSEN (eds.), *Ordonnances*, t. I, pp. 203-211, nr. 136. In de akte van 23 januari 1487 waarin Filips de Stoute, Margaretha en Jan deze koninklijke verordening accepteren en bevestigen wordt echter nergens melding gemaakt van de vroegere belofte van Filips aangaande de koninklijke soevereiniteit en rechten in Vlaanderen, cf. P. BONENFANT (dir.), J. BARTIER & A. VAN NIEUWENHUYSEN (eds.), *Ordonnances*, t. I, pp. 212-214, nr. 137.

¹⁹³ R. VAUGHAN stelt dat de hertog hierin wellicht ietwat bedrogen uitwam: "*One important advantage which Philip might reasonably have hoped to gain from his English connection was a juridical one. (...) But the Parlement resisted his attempts to usurp royal rights*", cf. *Philip the Good*, p. 19. De studie van S. DAUCHY bevestigt deze opinie, hij stelde alleszins vast dat het aantal appels vanuit Vlaanderen bij het Parlement tussen 1420 en 1435 enkel steeg, cf. *De processen in beroep*, p. 61.

¹⁹⁴ Cf. de reeds aangehaalde verordening van 14 oktober 1435 (nr. 521).

¹⁹⁵ Slechts in artikel 24 van het verdrag (cf. E. COSNEAU (éd.), *Les grands traités*, pp. 138-141) aangaande de Somme-steden komt Vlaanderen (en dan nog maar zijdelings) aan bod in het verdrag. De vermelding is trouwens niet bijzonder duidelijk, er wordt gesteld dat de koning "*baillera et transporterà (...) toutes les citez, forteresses, terres et seigneuries appartenans à la couronne de France de et sur la rivière de Somme (...) et toutes autres*

geruggesteund door het reveil van de Franse koninklijke macht en het behaalde overwicht in de Honderjarige Oorlog – zou zich echter al snel niet meer tevreden stellen met enkel de (om de woorden van Blanchet uit 1459 te gebruiken) "*obeissance fourree*" van de hertog, net zomin trouwens als Lodewijk XI nadat deze eenmaal stevig op de troon zat. Integendeel zelfs, tijdens de laatste jaren van de regering van Filips de Goede zien we het graafschap overspoeld worden door koninklijke remissiebrieven, procureursvolmachten, *sauvegardes* en andere *lettres royaux*¹⁹⁶. Daarbij zou Lodewijk XI op 18 augustus 1461 – in een bewuste reactie op Karel de Stoutes remissiebrief van enkele dagen voordien¹⁹⁷? – zelfs een verbanning uit *alle* hertogelijke landen (keizerlijke zowel als koninklijke) herroepen¹⁹⁸. De kern van het probleem rond het opeisen door Filips de Goede van de *cas royaux* lijkt ons dan

---

terres qui pevent appartenir a ladicte couronne de France, depuis ladicte rivière de Somme, inclusivement, en tirant du cousté d'Artoys, de Flandres et de Haynault, tant du royaume que de l'empire". De clausule dat de koning deze gebieden steeds zou mogen terugkopen lijkt echter duidelijk te maken dat het graafschap zelf niet als behorend tot dit transport werd beschouwd en dus feitelijk volledig buiten de clausules van het verdrag valt (in tegenstelling tot bijvoorbeeld het hertogdom Bourgondië of het graafschap Artesië, waar Karel VII een aantal fiscale rechten aan de hertog afstaat). Niettemin moet opgemerkt worden dat Karel VII zich in de andere artikels en clausules van het verdrag steeds zijn soevereiniteit, ressort en de *cas royaux* voorbehield (bijv. in artikel 11 aangaande het graafschap Mâcon: "*sauf et réservé au Roy (...) le ressort et souveraineté, ensemble la garde et souveraineté des églises et subgetz d'icelles de fondacion royal (...) et le droit de régale (...) et autres droiz royaulx appartenans d'ancienneté a la couronne de France*"), daarbij werd steeds ook bepaald dat de hertog zich hierin zou schikken "*pareillement et en teles franchises, droiz et prerogatives, comme les autres pers de France*": mag hieruit verondersteld worden dat de *cas royaux* in Vlaanderen ook impliciet (als een van de *pairies*) aan de Kroon voorbehouden werden? Misschien, maar een andere, vanuit Bourgondisch oogpunt meer gunstige, interpretatie blijft ook mogelijk: het niet vermelden van Vlaanderen zou er dan op wijzen dat het graafschap zuiver als een leen werd beschouwd, zonder bijkomende verplichtingen die bv. wel aan apanages werden verbonden. De hertog had in 1431 overigens een eerdere poging tot een vergelijk met Karel VII afgewezen omdat daarin al zijn bezittingen in het koninkrijk als apanages zouden worden beschouwd, cf. P. SAENGER, 'Burgundy and the Inalienability', pp. 4-5.

¹⁹⁶ Zo vinden we alleen al in de Rijksse *registres des mandements de la gouvernance* vanaf het aantreden van Lodewijk XI tot begin 1464 maar liefst 27 koninklijke remissiebrieven of rappels van verbanningen terug (cf. AMLille, Inv. Desplanque, nr. 16.974, ff. 12r°-62v°), een veelvoud van de hertogelijke remissiebrieven die er in dezelfde periode werden verleend en geregistreerd (zie ook de cijfers van M. NASSIET & A. MUSIN, die voor de jaren 1450-1460 voor het hele graafschap slechts 84 remissies terugvonden in de registers van de Rijksse Rekenkamer, cf. 'Requérir le pouvoir', p. 11).

¹⁹⁷ Vermelden we hier nog dat wanneer Charolais nadien, in november en december 1461, nog gedurende enkele weken in het gezelschap van Lodewijk XI te Tours verbleef, de koning weliswaar vrijelijk inging op een verzoek van de graaf om een koninklijke onderdaan (nl. een munteenaar uit Troyes) remissie te verlenen, maar dat Lodewijk dit recht daarmee wel weer (exclusief?) naar zichzelf toetrok, cf. W. PARAVICINI, 'Charles le Téméraire à Tours', p. 53.

¹⁹⁸ Cf. nr. xl. Vond deze remissie plaats krachtens de eed die de hertog de dag voordien, op 17 augustus 1461, aan de koning had afgelegd, waarbij hij deze (naast de gebruikelijke leenhuldes voor Bourgondië, Artesië en Vlaanderen) ook "*promets obéissance & service; & non pas seulement de celles que je tiens de vous, mais de tous mes autres Pays, que je ne tiens point de vous*" (cf. N. LENGLET DU FRESNOY (ed.), *Mémoires de messire Philippe de Comines*, t. II, p. 344, nr. VII*)? Zie hieromtrent eveneens W. PARAVICINI, 'Le temps retrouvé?', pp. 407-408.

ook vervat te zitten in een stelling van Jacob De Blaesere ten aanzien van het legitimatierecht, namelijk dat "*solius principis est legitimare naturalem, dicit Lucas de Penna (...) et solum ille qui superiorem non cognoscit legitimare potest, quia est de reservatis supremo principi*"¹⁹⁹. Karel VII zou in 1451, temidden van andere klachten aan het Bourgondisch adres, een dergelijk argument dan ook aangrijpen om de expeditie van Bourgondische remissies, anoblissement en amortisaties rechtuit aan te vallen: "*au Roy seul, comme Prince & Sgr. souverain, apartienne de donner (...) choses de grace*"²⁰⁰. Het legitimatierecht, samen met de overige *casus reservati*, vormen met andere woorden een symptoom van vorstelijke soevereiniteit²⁰¹. Filips de Stoute en Jan zonder Vrees hebben de koninklijke soevereiniteit nooit ten gronde in vraag gesteld, als wel veeleer gebruikt om zich binnen het *framework* van de Franse Kroon van de *cas royaux* te kunnen bedienen²⁰². Wanneer Karel de Stoute in

---

¹⁹⁹ Cf. J. DE BLAESERE, *Defensio illustrissimi Flandrie comitis* (Universiteitsbibliotheek Gent, ms. 3791), v. II, § Legittimate seu legittimatione, fol. 39°. Voor de inspiratie op L. DE PENNA, zie diens *Super tres libros*, commentaar bij C.12.35.14, §XXIII. Ook al onder Filips de Goede werd die verbinding tussen de uitoefening van de spreekwoordelijke *cas royaux* en het bezitten van soevereiniteit expliciet gemaakt, en dit zelfs tot voor het Parlement van Parijs door de hertogelijke advocaat, zoals blijkt uit een geding uit 1443: "*le duc est souverain ... aussi cognoist et a acoutumé de cognoistre de infraction de sauvegarde et rappeau de ban*", geciteerd en besproken bij S. DAUCHY, *De processen in beroep*, p. 120.

²⁰⁰ Zie de instructie uit april 1451 voor de koninklijke ambassadeurs die toen naar de hertog zouden vertrekken, uitgegeven bij U. PLANCHER, *Histoire générale et particulière*, t. IV, p. cc, nr. CLIII. Deze claim lijkt echter maar een beperkte historische grond te hebben gehad. Zeker het remissierecht lijkt door de grote leenheren als een evidente verworvenheid te zijn beschouwd. Tijdens onderhandelingen met de koning van Navarra in 1372 rond het afstaan door Karel V van de baronnie van Montpellier hadden de Franse onderhandelaars categoriek gesteld dat het remissierecht enkel Karel V als soeverein zou blijven toekomen, waarop in het dossier van de onderhandelingen echter werd genoteerd dat "*les Navvarois débattent ces mots: seul et pour le tout*", cf. E. PERROT, *Les cas royaux*, p. 16; zie E. LAVISSE, 'Étude sur le pouvoir royal', p. 22 voor de uitgave van dit document. De koninklijke rechten werden dus niet ontkend, maar golden (vanuit het standpunt van de vazal) niet als exclusief.

²⁰¹ Dit zou in Frankrijk in 1416 trouwens nog tot een incident leiden toen Rooms koning Sigismond bij een verblijf te Parijs een zitting van het Parlement bijwoonde en daar ter plekke een van de pleiters veradelde, wat door de raadsheren en tijdgenoten als een aantasting en provocatie van de Franse soevereiniteit werd beschouwd, cf. A. BOSSUAT, 'La formule « Le roi est empereur... »', pp. 379-380. Meer dan een eeuw later, in 1539, zou keizer Karel V deze oefening nog eens herhalen bij zijn Blijde Intredes in diverse Franse steden, toen hij aan verschillende bannelingen remissies verleende (of trad Karel hier — niettegenstaande het tekenen van het verdrag van Madrid in 1526 — nog steeds veeleer op in zijn hoedanigheid als verre afstammeling van koning Jan de Goede van Frankrijk, en niet als Rooms Keizer?), cf. D. POTTER, 'Rigueur de justice', pp. 281-284.

²⁰² Filips de Stoute zou zijn trouw aan de Franse Kroon soms zelf expliciet uitspelen om bepaalde concessies van Karel V en Karel VI te bekomen, zie bv. het reeds aangehaalde akkoord uit 1387 waarin Karel VI Filips de Stoute, Margaretha van Male en Jan zonder Vrees het genot van de kasselrijen en steden van Rijsel, Douai en Orchies toekende, waarbij in herinnering werd gebracht dat als het niet aan Filips had gelegen het graafschap Vlaanderen in handen kon gekomen zijn van iemand "*qui ne feust pas bienveillant de nostredit seigneur [Karel V] ne de son royaume*"..., cf. P. BONENFANT (dir.), J. BARTIER & A. VAN NIEUWENHUYSEN (eds.), *Ordonnances*, t. I, p. 204, nr. 136. Ook het Parlement van Parijs vormde tijdens de regeringen van Filips de Stoute en Jan zonder Vrees niet

1461 als een *prince du fleur de lis* een moord remitteert, is hij echter tevens de erfprins van een uitgebreid landencomplex, grotendeels gelegen buiten het koninkrijk en niet gespeend van enige soevereine ambities²⁰³. De door Filips de Goede binnen Vlaanderen verleende remissies, anoblissement, legitimaties en sauvegardes of nog zijn — weliswaar omzichtigte — gebruik van de majesteitsschennis kaderen dan ook in het bredere conflict met Frankrijk aangaande het precieze ressort, de indeling en de soevereiniteit van de Bourgondische landsheerlijkheden.

3.1.2 Rijks-, Kroon- en Waals-Vlaanderen, het ressort van het Parlement en de koninklijke soevereiniteit

Twee begrippen zullen in dit hoofdstukonderdeel veelvuldig aan bod komen: ressort en soevereiniteit. De twee zijn nauw met elkaar verbonden — trouwens ook in de contemporaine bronnen — maar moeten hier eerst duidelijk van elkaar onderscheiden worden. Het ressort lijkt hierbij eenduidiger te beschrijven dan de soevereiniteit. Met ressort wordt de mogelijkheid aangeduid kennis te nemen van appels. De vraag of het ressort van het Parlement van Parijs zich over Vlaanderen uitstreckte houdt dus in of tegen vonnissen van Vlaamse rechtbanken beroep kon worden aangetekend bij het Parlement. Ook het ressort van andere rechtbanken of koninklijke ambtenaren kon zich overigens (deels en in bepaalde zaken) over het graafschap uitstrekken, zoals dat van de baljuw van Amiens. Maar zelfs op een erg lokaal en persoonlijk niveau kon het 'ressort' opduiken. Zo ressorteerden appellanten bij het Parlement van Parijs voor de duur van hun appel, in andere rechtszaken, lokaal niet onder hun gewoonlijke justitie (bv. de stedelijke schepensbank) maar wel onder een speciaal aangestelde koninklijke *juge des exempts*²⁰⁴. Dit alles zullen we hierna aanduiden als *het koninklijk ressort*.

---

zozeer een obstakel als wel een werktuig van de hertogelijke ambities, cf. C. ARMSTRONG, 'La double monarchie', pp. 92-93.

²⁰³ Al onder Filips de Goede werd gespeeld met de idee van een (her)oprichting van een 'Bourgondisch' koninkrijk, binnen het Keizerrijk, cf. M.-A. BONENFANT & P. BONENFANT, 'Le projet d'érection', pp. 10-23, en, meer recent, J. SCHNEIDER, 'Lotharingie, Bourgogne ou Provence?', pp. 15-44. Deze evolutie naar het beschouwen van het Bourgondisch landencomplex als een aparte 'soevereine' entiteit, los van het koninkrijk, zien we in 1466 ook exemplarisch weerspiegeld worden in een attestatie van de Rijselse rekenmeesters aangaande het opsturen van een aantal dossiers m.b.t. "*le fait des limites d'entre le royaume et les pais de mondit seigneur*", cf. nr. DCXCI. De conflicten met Frankrijk lijken dus mee aanleiding gegeven te hebben tot de creatie van een (gepercipieerde) Bourgondische territoriale eenheid, ten koste trouwens van het keizerrijk (dat zich door de "*pais de mondit seigneur*" vervangen ziet worden).

²⁰⁴ Het gebruik dat men tijdens een appel niet meer voor de rechtbank diende te verschijnen waartegen beroep was aangetekend had zich doorheen de 13de eeuw ontwikkeld (overigens tegen de bepalingen van het

Soevereiniteit is een breder en minder afgelijnd begrip. De koninklijke soevereiniteit houdt, in een enge betekenis, in dat de koning geen macht boven zichzelf duldt — *rex imperator in regno suo*²⁰⁵. Dit betekent o.m. dat de koning bijvoorbeeld niet kan terechtstaan voor enige rechtbank van zijn onderdanen (bv. die van de graaf van Vlaanderen). De *cas royaux* die we hierboven uitgebreid hebben aangehaald — en die de hertog/graaf ook deels voor zichzelf zou opeisen — vormen echter ook een soort van tentakels van de koninklijke soevereiniteit. Zodra de koning zich immers in een bepaalde zaak mengt, oefent hij zijn soevereiniteit uit. Gezien zijn partijstelling wordt de oorspronkelijke rechtbank onbevoegd, en zal de koning zelf — al dan niet gedelegeerd — een uiteindelijk oordeel vellen. De *cas royaux* zijn dan die zaken waarin die betrokkenheid van de koning steeds wordt verondersteld, en als zodanig tot zijn soevereine rechten gaan behoren²⁰⁶.

Het moet daaruit ook duidelijk worden dat soevereiniteit en ressort vaak direct met elkaar verbonden zijn. Dankzij de koninklijke soevereiniteit kon het ressort van het Parlement zich bijvoorbeeld *ratione materia* in bepaalde conflicten verder uitstrekken dan in gewone beroepsprocedures, iets waartegen Philips WIELANT zich begin zestiende eeuw trouwens heftig zou verzetten²⁰⁷. Dit verzet van Wielant ging deels uit van een minder strikte interpretatie van de soevereiniteit: het was niet omdat de Vlaamse graaf de Franse koning als zijn soeverein erkende, dat deze binnen het graafschap niet zelf bepaalde 'soevereine' rechten zou mogen kunnen uitoefenen²⁰⁸.

Beide begrippen, ressort en soevereiniteit, krijgen ook snel, en zeker binnen het graafschap Vlaanderen, een geografische component. Als de Vlaamse graaf de soevereiniteit van de Franse koning erkende, gold dit dan ook voor Rijksvlaanderen? En als het ressort van het Parlement zich uitstreckte over de Raad van Vlaanderen, mochten de koninklijke

---

Romeins Recht in, cf. D.49.12.1) en werd door de Kroon gebruikt om haar (soevereine) macht verder doorheen het koninkrijk te verspreiden, cf. F. CHEYETTE, 'The Royal Safeguard', pp. 649-651.

²⁰⁵ Cf. A. BOSSUAT, 'La formule « Le roi est empereur... »', pp. 371-381.

²⁰⁶ Cf. E. PERROT, *Les cas royaux*, p. 37 sq.

²⁰⁷ Wielant erkende zonder problemen het koninklijke "*ressort accoustumé (...) des appellations venans de la chambre de Flandres, pour matières et entre parties dessoubz la couronne*", zolang dit echter zaken waren "*non concernans la noblesse, seigneurie et souveraineté du conte*", cf. J.-J. DE SMET (ed.), *Corpus chronicorum Flandriae*, t. IV, p. 175. Onder die grafelijke soevereiniteit verstond Wielant vervolgens een hele resem zaken, waaronder het verlenen van privileges, politionele verordeningen, remissies, legitimaties, sauvegardes, etc., kortom: de klassieke "*cas royaux*". Hij vormde daarmee een voorloper op het midden 16de-eeuwse project voor een *Generaele costume* van Vlaanderen, die zou stellen dat "*De Grave van Vlaenderen (...) useert van alle regalen, ende heeft kennisse van alle gepriviligierde saecken*", weliswaar "*onder 't ressort gecostumeert*" (een ressort dat weliswaar, zo laat de auteur fijntjes weten, met de Vrede van Madrid afgeschafte was geweest), cf. D. BERTEN, 'Ancien projet de coutume générale', p. 196.

²⁰⁸ K. PENNINGTON wijst er terecht op dat de formule *rex imperator in regno suo* dan ook verschillende betekenissen kan hebben: "*when some jurists used the maxim they did not necessarily mean that a king was independent of the emperor, but only that kings could exercise the same authority within their kingdoms as the emperor*", cf. *The prince and the law*, p. 31. Hetzelfde geldt, *mutatis mutandis*, voor de verhoudingen tussen de graaf en de koning.

raadsheren dan ook kennis nemen van appels tegen de vonnissen van de Raad waarvan het *objectum litis* zich op de rechteroever van de Schelde bevond²⁰⁹? Het zijn dergelijke vragen die, met de verdere uitbouw van de Bourgondische staat onder Filips de Goede, tot verschillende Frans-Bourgondische conflicten zouden leiden en die we hieronder zullen behandelen.

3.1.2.1 Waals-Vlaanderen: een geval apart?

*(...) pour nous, noz hoirs et successeurs, contes et contesses de Flandres, seigneurs et dames des villes et chastellenies de Lille, Douay et Orchies*²¹⁰

Eén onderdeel van het graafschap Vlaanderen en de mate waarin de Franse Kroon daarop rechten kon pretenderen, stond al meteen bij het aantreden van Filips de Goede ter discussie. Op 25 september 1419 zwoer Filips te Rijsel plechtig, naar het gebruik van de vorige graven, de stad in haar rechten te behouden, en nam omgekeerd de stadsgemeenschap de eed op zich de hertog zijn "*heritage de notredit conté de Flandres*" mee te helpen vrijwaren²¹¹. Een iets latere akte gebruikte zelfs de beeldspraak dat de graaf in 1419 'voet aan grond' te Rijsel had gezet²¹². De zo voorgestelde band tussen graaf, graafschap en stad was echter allesbehalve evident. Voor de lokale bevolking leek dit wellicht wel zo: hoewel Rijsel, net zoals haar kasselrij en de steden Douai en Orchies met hun respectieve kasselrijen na 1305 aan het Franse kroondomein waren gehecht, had Karel V bij het huwelijk tussen Margaretha van Male en Filips de Stoute deze gebieden terug aan Lodewijk van Male afgestaan om deze "*en ung hommaige avec le Comté de Flandres & en Pairie*" te houden²¹³. De terugwinning voor Vlaanderen van Rijsel, Douai en Orchies was een

---

²⁰⁹ Cf. S. DAUCHY, *De processen in beroep*, pp. 233-238.

²¹⁰ Privilege van december 1425 aan het Rijselse St.-Pieterskapittel, cf. nr. 238.

²¹¹ Cf. nr. 10.

²¹² In een octrooi uit februari 1420 dat de verkoop van accijnsvrije wijn aan hertogelijke ambtenaren door het Rijselse kapittel van St.-Pieters toeliet werd bepaald dat dit gebeurde "*non obstant ce que prestement nous venu a terre ne aions fait ceste present ottroy et confirmacion et quelxconques graces, concessions ou ottroys autresfois fais ou accordé par notredit feu seigneur et pere ou nous a faire (...) de lever maletote ou assis sur les vins qui se vendent en notredicte ville*", cf. nr. 56; een gelijkaardige verwoording vindt men ook terug bij Chastelain wanneer deze het aantreden van Karel de Stoute in 1467 ("*luy maintenant venu à terre*") beschrijft, geciteerd bij W. PARAVICINI, 'Acquérir sa grâce', p. 382.

²¹³ Cf. U. PLANCHER, *Histoire générale et particulière*, t. III, p. xxvi, nr. XXXIX, akte gedateerd te Parijs, 25 april 1369. Deze schenking werd nog diezelfde dag gevolgd door de expeditie van een koninklijke verordeningen die de bevolking van de drie betrokken steden en kasselrijen beval voortaan Lodewijk van Male als hun rechtmatige heer te erkennen, cf. AMDouai, layette AA116 (bevel dat nog eens in mei 1369 hernieuwd werd, cf. AMDouai, layette AA117). Voor meer informatie over de onderhandelingen voorafgaand aan het huwelijk en

belangrijke overweging geweest bij het toezeggen van de Vlaams-Bourgondische verbintenis, en vormde tot op zekere hoogte een — weliswaar laattijdige — uitwissing van één van de gevolgen van de gewraakte verdragen van Athis-sur-Orge en Pontoise uit respectievelijk 1305 en 1312²¹⁴. Dit was slechts de officiële en publieke kant van het verhaal. Kort voor het huwelijk en de schenking zich hadden voltrokken, had Filips de Stoute in een geheime akte zijn koninklijke broer immers plechtig beloofd en verzekerd na de dood van Lodewijk van Male de steden en kasselrijen, op diens simpel verzoek, terug aan de Franse Kroon over te dragen²¹⁵. Toen onder Karel VI deze reïntegratie in het kroondomein aan de orde werd gebracht, wisten Filips de Stoute en Margaretha van Male evenwel in een — wederom geheim²¹⁶ — verdrag uit 1387 als compromis te bekomen dat zij en hun directe mannelijke erfgenaam (i.c. Jan zonder Vrees) als graaf van Vlaanderen de gebieden ongestoord zouden mogen bezitten voor de duur van hun levens. Nadien zouden de drie steden en kasselrijen echter, weliswaar voor de som van 10.000 lb. tr., van hun erfgenamen mogen worden teruggekocht²¹⁷. Met de moord op Jan zonder Vrees werd die clause op 10 september 1419 bruusk geactiveerd. Jan zonder Vrees was bovendien in opdracht of op zijn minst onder het goedkeurende oog van de dauphin gedood, terwijl de Engelse macht in Frankrijk nog nooit groter was geweest en niemand precies wist wat nog te verwachten van de waanzinnige Karel VI²¹⁸. De kans was dan ook reëel dat, wie de Franse Kroon ook in handen zou krijgen, de terugkoop van de kasselrijen op de agenda zou worden geplaatst. Naast het puur territoriale verlies, zou dit bovendien de rest van het graafschap vanuit militair standpunt in een sterk verzwakte situatie brengen. De clause blijkt trouwens al onmiddellijk aangewend te zijn geweest — wellicht door het Franse hof te Troyes en als een drukkingsmiddel van Isabella van Beieren om de hertog aan haar zijde te scharen. Tijdens

---

de afstand van Rijsel, Douai en Orchies, zie het artikel van J.-J. VERNIER, 'Philippe le Hardi', pp. 94-97 en de recentere bijdrage van T. DE HEMPTINNE, 'Marguerite de Male et les villes de Flandre', 479-481.

²¹⁴ Het verdrag van Athis had o.m. de betaling door de Vlamingen aan de koning van 20.000 lb. aan rente gestipuleerd (te bezetten op het graafschap Rethel of andere gebieden gelegen binnen het koninkrijk). Het bleek al snel onmogelijk deze rente effectief te voorzien of te bezetten, en uiteindelijk werd de ene helft van de rente teruggekocht (in 1308), terwijl de overige 10.000 lb. (die ondertussen als sterke ponden Tournois waren bepaald) in 1312 met het Verdrag van Pontoise aan de Vlaamse graaf werden "getransporteerd" in ruil voor de kasselrijen van Rijsel, Douai en Orchies (die eerst twee waren in 1305 reeds, samen met de heerlijkheid van Béthune, aan de Franse koning in onderpand gegeven). Zie hierover H. VAN WERVEKE, 'Les charges financières', pp. 81-86.

²¹⁵ Zie de uitgave van deze akte bij U. PLANCHER, *Histoire générale et particulière*, t. III, pp. xxii-xxiii, nr. XXVII.

²¹⁶ De ontvangstakte opgesteld door Filips de Stoute, Margaretha van Male en Jan zonder Vrees werd door de koninklijke kanselarij expliciet als een "*tractatus secretus pro Insula et Duaco*" omschreven, cf. P. BONENFANT (dir.), J. BARTIER & A. VAN NIEUWENHUYSEN (eds.), *Ordonnances*, t. I, p. 212, nr. 137, kritisch apparaat traditie A.

²¹⁷ Zie over dit akkoord uit 1387 eveneens B.-A. POCQUET DU HAUT-JUSSÉ, 'Les dons du roi', pp. 120-122.

²¹⁸ Voor de Franse politieke context direct volgend op de moord op Jan zonder Vrees, zie P. BONENFANT, *Du meurtre*, pp. 1-63.

een eerste Bourgondisch overleg te Atrecht met de gezanten van Hendrik V, in november 1420, werd immers als Bourgondische voorwaarde tot diens erkenning als opvolger van Karel VI, meteen vooropgesteld dat hij zou moeten verhelpen aan de contestatie "*que aucun metent a Lille*"²¹⁹. Wanneer de hertog uiteindelijk op 24 maart aan het koninklijke hof te Troyes arriveert, wordt echter besloten om, in afwachting van het sluiten van enig Frans-Engels vredesverdrag, de kwestie alvast persoonlijk aan de nog regerende koning, Karel VI, voor te leggen. Op 6 april 1420 leidde dit er uiteindelijk toe dat de Kroon, naar analogie met het eerdere akkoord uit 1387, voor de duur van het leven van Filips en zijn directe mannelijke erfgenaam zou verzaken aan haar rechten op de terugkoop van de steden en kasselrijen²²⁰. Mogelijk had de leenhulde die Filips op 1 april aan Karel aflegde voor het graafschap (en de vraag of Rijsel, Douai en Orchies daar eveneens toe mochten worden gerekend) daar de directe aanleiding toe gevormd. In elk geval was het verkregen privilege geen geïsoleerde gunstmaatregel: op 2 april had Karel VI ook al zijn goedkeuring verleend aan de verdere verlenging van het Engels-Vlaamse handelsbestand²²¹.

De toegezegde verzaking aan de terugkoop ging echter minder ver dan wat Filips had verhoopt: uit de *narratio* van de akte blijkt immers dat hij dit verzocht had voor zichzelf en al zijn mannelijke nakomelingen in directe lijn²²². Dit beoogde doel kwam overeen met wat Karel V in 1369 oorspronkelijk al aan Lodewijk van Male had toegekend²²³, en zou dus definitief komaf hebben gemaakt met de eerdere geheime belofte van Filips de Stoute om de kasselrijen toch terug aan de Kroon af te staan²²⁴. De hertog gaf echter niet op, en een hernieuwd verzoek leverde op 6 mei 1420 een meer bevredigend resultaat op. Toen deed

---

²¹⁹ Cf. P. BONENFANT, *Du meurtre*, p. 87 en p. 226, bijlage nr. 17.

²²⁰ Cf. nr. ii.

²²¹ Cf. i; dergelijke koninklijke bevestigingen van Vlaams-Engelse handelsbestanden had ook Jan zonder Vrees voordien al op regelmatige basis van Karel VI weten te verkrijgen, zie J.-M. CAUCHIES (ed.), *Ordonnances de Jean sans Peur*, nrs. 44, 78, 85, 89, 146, 147, 251 en 288.

²²² "*requerant humblement que nous vueillons quitter et oster le dit rachat, en declairant que notre dit filz et son hoir masle et leurs hoirs masles descendans et venans par masles a la succession dudit conté de Flandres puissent tenir paisiblement les diz chasteaulx, villes et chastellenies*", cf. nr. ii.

²²³ In de oorspronkelijke schenking van Karel V was de terugkoop slechts mogelijk geweest "*ou cas que nostredit cousin de Flandres en loyal mariage n'aroit hoir masle ne nostredicte cousine sa fille n'aroit hoir maasle procréé du corps de nostredit frere (...) et que la droicte ligne en descendans des hoirs maasles de nostredit cousin de Flandres & de nostredite cousine sa fille, procréé du corps de nostredit frere (...) faudroit*", cf. U. PLANCHER, *Histoire générale et particulière*, t. III, p. xxv, nr. XXXIX.

²²⁴ Voor Filips de Stoute was deze belofte achterhaald of nietig geworden doordat Karel V de kasselrijen aan Lodewijk van Male afstond zonder dat deze van het geheim akkoord op de hoogte was. Dit mag dan wel een ietwat cynische e argumentatie lijken (waarom had Filips dan überhaupt zijn woord aan Karel V gegeven?) maar juridisch lijkt ze wel steek te houden: zo concludeerde P.-C. TIMBAL dat, naar de contemporaine rechtspraktijk, dergelijke zogenaamde "*contre-lettres sont dénuées de tout effet à l'égard des tiers*", waaronder naast Lodewijk van Male ook Margaretha en haar kinderen konden worden gerekend, cf. *Les obligations contractuelles*, t. I, p. 54.

Karel VI immers afstand, voor hem en zijn nakomelingen, van elk nog resterend recht op terugkoop door de Franse Kroon. De kasselrijen en steden zouden eeuwig aan Filips en zijn nakomelingen in rechte lijn, zowel mannelijke als vrouwelijke, toebehoren.

De echtheid van dit document is reeds meermaals ter discussie gesteld, met name door BONENFANT²²⁵. In elk geval lijkt een fysiek document effectief te hebben bestaan, want in correspondentie tussen de hertog en de Rekenkamer (die geen reden hadden om hierover te liegen) wordt het stuk expliciet aangehaald²²⁶. Dit sluit de overige hypothesen en bemerkingen van Bonenfant overigens nog niet uit. Een fysieke vervalsing of de fabricatie van het document na de dood van Karel VI in 1422 blijven immers mogelijk: een beschuldigende vinger zou dan specifiek in de richting van kanselier Nicolas Rolin kunnen wijzen. Het document blijkt namelijk quasi gelijktijdig met zijn aankomst te Rijsel eind april 1424 (zijn eerste verblijf sinds zijn benoeming in december 1422) in het achtste *registre des chartes* van de Rekenkamer te zijn geregistreerd²²⁷. Een andere optie blijft dat het privilege wel degelijk in mei 1420 te Troyes werd opgesteld, maar dat het om een ongeoorloofde expeditie ging. Bonenfant betwijfelde met name de integriteit van de ondertekenende secretaris, Georges de Marc, die inderdaad wel erg ruim met Bourgondische wijn werd begiftigd door de hertog²²⁸. Bovendien werd de akte (in tegenstelling tot het privilege van 6 april 1420) bezegeld met het persoonlijk zegel van de koning "*en absence du grant*", een procedure die veelal gekenmerkt werd door haar minder publieke karakter en bijgevolg vaak tot contestaties leidde²²⁹. Ook de dienstvermelding is minder doorzichtig en overtuigend dan die van de eerdere toezegging: waar er in april nog diverse personages nominatief worden vermeld²³⁰, verduidelijkt het privilege van 6 mei enkel dat de beslissing

---

²²⁵ Cf. P. BONENFANT, *Du meurtre*, pp. 164-168.

²²⁶ Cf. nrs. DCXVI en DCXVII.

²²⁷ Het privilege van Karel VI dient ten laatste op 29 april in de Rijselse Rekenkamer te zijn aangekomen, op die dag stelde een klerk van de Rekenkamer er immers een gecollationeerde kopie van op, die nadien naar de Rekenkamer te Dijon werd opgestuurd (cf. nr. iii, traditie C). De registratie in register B1603 (dat begin 1424 werd aangevat) dateert zonder veel twijfel van rond dezelfde periode; waar het privilege op folio 21 is ingeschreven staat op folio 22 reeds een hertogelijke akte uitgevaardigd te Rijsel op 20 april 1424 afgeschreven. Kanselier Rolin bezegelde na diens benoeming in december 1422, toen hij nog in Bourgondië verbleef, pas in april 1424 een in de noordelijke hertogelijke gebieden gedateerde akte met het groot hertogelijk zegel (zie o.m. B1603, fol. 22r°, maar eveneens nr. 198 en de voorgaande nummers, die ofwel door de regentschapsraad waren uitgevaardigd ofwel nog met het geheim zegel bezegeld waren geweest).

²²⁸ Cf. P. BONENFANT, *Du meurtre*, p. 167.

²²⁹ Cf. J. BRAEKEVELT, 'De waarde van de wet', pp. 224-225; zie eveneens P. COCKSHAW, *Le personnel*, p. 59, met een concreet voorbeeld van de weigering door de Dijonese Rekenkamer een hertogelijke akte uitvoering te laten kennen omdat ze met het geheim zegel bezegeld was.

²³⁰ "*Par le roy, messire Thiebaut, seigneur de Neufchastel, grant maistre d'ostel du roy, le sire de Roleboise et plusieurs autres presens*", cf. nr. ii.

door de koning "en son conseil" werd genomen²³¹. Weliswaar dient hierbij vermeld te worden dat het privilege van 6 april 1420 niet het enige document is dat toen een dergelijke dienstvermelding meekreeg of door dezelfde secretaris werd ondertekend²³². Sowieso kan het privilege als subreptief worden beschouwd. In de *narratio* verwijst de hertog immers nergens naar de eerdere gunst uit april 1420 en wordt enkel (net zoals in dat eerdere privilege) naar het akkoord uit 1387 verwezen²³³.

Belangrijker dan de vraag of het privilege nu als echt of vals mag worden beschouwd, is echter de mate waarin het contemporain uitvoering heeft gevonden, gecontesteerd werd of aanleiding gaf tot een speciale positie van Rijsel, Douai en Orchies in de Frans-Vlaamse verhouding. In de jaren 1477-1479 zien we het in elk geval ruimschoots aan bod komen in het Bourgondische verweerschrift van Jean d'Auffay opgesteld naar aanleiding van het conflict tussen Maria van Bourgondië (en haar echtgenoot Maximiliaan van Oostenrijk) en koning Lodewijk XI. Dat de kwestie rond Rijsel toen terug actueel werd, wekt geen verwondering. Met de dood van Karel de Stoute was het graafschap op een vrouwelijke erfgename overgegaan: zowel naar de bepalingen van de oorspronkelijke schenking uit 1369, het verdrag van 1387 als het privilege uit april 1420 kon de Franse kroon de gebieden nu immers terugkopen. Enkel het privilege van 6 mei 1420 (dat geen onderscheid maakte tussen de mannelijke of vrouwelijke nakomelingen in rechte lijn) kon een terugkoop nu nog verhinderen. Niettemin speelde d'Auffay dit privilege pas in laatste instantie uit. Hij legt eerst de nadruk op de oneigenlijke verwerving door de Franse Kroon van de steden en kasselrijen tijdens de gebeurtenissen rond 1302 en de 'oneerlijke' verdragen van Athis-sur-Orge en Pontoise²³⁴. Ook de belofte van Filips de Stoute aan zijn broer Karel V om de gebieden terug te geven, wordt betwist²³⁵. De reden waarom de schenking van 6 mei 1420

---

²³¹ Iets wat later ongetwijfeld de nodige kritiek kon opleveren, zo viel Jean II Juvénaal des Ursins het verdrag van Troyes later aan met de bemerking: "*Et se tu vouloies dire que ce qui a esté fait fust par la deliberacion du grant conseil, pourquoy ne nommes tu ceulx du grant conseil, au moins ceulx du sanc?*". Voor Juvénaal was het duidelijk: "*il n'en y avoit que ung [du sanc], avuglé par Vengeance, Folle erreur et Vraye desconnoissance, et tous les aultrez estoient ses aliés*". De verschillende te Troyes bekomen verdragen en privileges waren er dus enkel door het toedoen van Filips de Goede van Karel VI verkregen. Cf. P. LEWIS, m.m.v. A.-M. HAYEZ (eds.), *Écrits politiques*, t. I, p. 190.

²³² Zo bijvoorbeeld ook de koninklijke akte van 9 mei 1420 die Filips de op de vijanden van de koning geconfisqueerde bezittingen, gelegen binnen de hertogelijke landsheerlijkheden, toekent, cf. nr. iv.

²³³ Ook nog later zou het verlenen van een tweede, absoluut privilege twijfel opwekken. Zo schreef A. GALLAND nog in de zeventiende eeuw dat "*il pourroit estre que le Duc de Bourgogne auroit tiré du Roy vne remise en sa faueur de la faculté qu'il avoit de retiter audit Duc Lille, Doüyay & Orchies, sans attendre le deffaut des msles, ainsi qu'il en avoit liberté par la transaction de l'an 1386 [1387 n.s., n.v.d.a.] & que par ce moyen le Duc de Bourgogne s'en fust assureé la jöüissance & à son fils; à quoy il y a plus d'apparence, qu'à dire qu'il tira du Roy vne renonciation pure & simple en faueur des enfans masles & femelles*", cf. *Mémoires pour l'histoire de Navarre et de Flandre*, pp. 284-285.

²³⁴ G.G. LEIBNITZ, *Mantissa*, §*Traité du Chancelier de Bourgogne*, pp. 48-51.

²³⁵ D'Auffay stelt dat "*l'on sçait bien de quel effect et valeur sont telles contrelettres, quae alienae sunt à bona fide, & de tant qu'elles sont entre grands & puissantz Princes sont elles plus suspectes d'avoir esté extorquées ou par force ou par crainte & reverence*", cf. G.G. LEIBNITZ, *Mantissa*, §*Traité du Chancelier de Bourgogne*, p. 53.

niet als enig zaligmakend argument gebruikt wordt, blijkt al snel: direct na het aanhalen ervan gaat d'Auffay immers al een hele reeks argumenten die de Franse delegatie eventueel tegen het privilege zouden kunnen aanbrengen weerleggen. De (al dan niet hypothetische) Franse reserves bij het privilege komen trouwens wonderwel overeen met de vragen die we nu ook nog bij het document kunnen stellen. Vooreerst beklemtoont d'Auffay het bestaan van een origineel²³⁶. Daarna pareert hij het eventuele verwijt dat het privilege van Karel VI "*estant indisposé de sens*" afgetroggeld zou zijn geweest²³⁷, wijst hij het eventuele omkopen van een koninklijke secretaris resoluut af²³⁸ en verklaart hij dat bij schenkingen tussen familieleden geen sprake is van een echte vervreemding, zodanig dat het ontbreken van enige registratie of interinering van het privilege niet van tel is²³⁹. Deze argumenten lijken Lodewijk XI overigens niet te hebben overtuigd. Dat Rijsel, Douai en Orchies in het bezit bleven van de Bourgondisch-Habsburgse dynastie na 1477 was in de eerste plaats een militaire verdienste²⁴⁰. Bij het sluiten van het Verdrag van Atrecht van 1482 bleek dat de Franse Kroon toen *de jure* nog niet aan haar recht op de terugkoop van de gebieden had verzaakt — en het privilege van 6 mei 1420 dus schijnbaar nog steeds niet erkende²⁴¹. Het

---

²³⁶ "*traicté (...) dont nous auons les originaux sains & entiers*", cf. G.G. LEIBNITZ, *Mantissa*, §Traité du Chancelier de Bourgogne, p. 53. Het bestaan van de akte werd later in elk geval betwijfeld langs Franse kant: "*l'ay veu grand nombre de titres concernans la Flandre, mais ie n'en ay veu quaucun qui fist mencion de cette renonciation: Peut-estre que le Duc de Bourgogne se fit expedier ces lettres; peut-estre aussi que les successeurs du Duc de Bourgogne ont seulement feint qu'il y en auoit eu d'expediées pour colorer leur detention, comme ils ont fait en beaucoup d'autres rencontres*", cf. A. GALLAND, *Mémoires pour l'histoire de Navarre et de Flandre*, p. 284.

²³⁷ Wat overigens lijkt te kloppen: hoewel Karel VI vanaf eind mei 1419 opnieuw in zijn waanzin was vervallen, zou hij, wellicht reeds na december 1419 en zeker voor eind maart 1420 opnieuw een zekere helderheid van geest hebben verworven, cf. B. GUENÉE, *La folie de Charles VI*, p. 296.

²³⁸ "*si n'y avoit Secretaire si presomtueux qui eust ozé expedier les lettres sans le commandement de luy estant en son sens ou de son chancelier*", cf. G.G. LEIBNITZ, *Mantissa*, §Traité du Chancelier de Bourgogne, p. 54. D'Auffay beklemtoont ook dat enige expeditie de tussenkomst van de kanselier of een andere zegelbewaarder zou hebben genoodzaakt, waarbij hij echter zedig verzwijgt dat het privilege in elk geval niet met het groot koninklijk zegel bezegeld was.

²³⁹ "*attendu la proximité (...) entre le Roy & Monsieur le Duc qui peult suppléer à l'obmission de plusieurs menues ceremonies et solemnitéz [aussi que ledictes lettres ne furent enregistrées ny verifiées] qui s'observent entre autres prsonnes; car (...) qui prohibitus est alienare non prohibetur alienare intra familiam*", cf. G.G. LEIBNITZ, op. cit., loc. cit. D'Auffay baseert zich hier wellicht op een interpretatie en uitwerking van D. 31.69.3. Nochtans wijst G. Leyte op de noodzaak van de registratie van dergelijke vervreemdingen of het opnemen van clausules die derogueren aan het bestaande recht en/of specifieke domeinrestricties; Leyte verwijst daarbij trouwens naar het eerste privilege uit april 1420 (dat slechts tijdelijk aan de terugkoopclausule verzaakte) schijnbaar zonder van het bestaan van het latere, absolute privilege uit mei 1420 op de hoogte te zijn, cf. *Domaine et domanialité*, pp. 405-407 en pp. 379-381.

²⁴⁰ Cf. J. HAEMERS, *For the Common Good*, pp. 21-24.

²⁴¹ In welke mate de argumentatie uit 1477-1479 toen opnieuw werd aangewend is niet geweten, wel maakte d'Auffay weer deel uit van de voorbereidende ambassades, cf. J.-M. CAUCHIES, '*Maximilien d'Autriche et le traité d'Arras*', pp. 150-151.

verdrag bepaalde immers dat de verzaking aan het recht op de terugkoop een conditioneel onderdeel zou vormen van de bruidsschat verleend aan Margaretha van Oostenrijk bij haar eventueel huwelijk met de latere Karel VIII²⁴².

Voor 1477 bleef het aantal verwijzingen naar het privilege echter beperkt, misschien net omdat – zoals ook d'Auffay blijktbaar inzag – een Franse contestatie te voorzien was. De rekenmeesters schreven de akte ca. juni 1434 wel nogmaals af in een van hun registers²⁴³, op een moment dat de Engels-Bourgondische alliantie al duidelijk onder druk stond en Hendrik VI het uitoefenen van de *cas royaux* in Waals-Vlaanderen opnieuw exclusief voor zichzelf trachtte op te eisen. Misschien werd het privilege toen zelfs niet zozeer van stal gehaald om de Engelse pretenties af te blokken als wel ter voorbereiding van een eventuele confirmatie bij het bereiken van een vergelijk met Karel VII²⁴⁴. Rijsel, Douai en Orchies zouden uiteindelijk evenwel niet in het verdrag van Atrecht van 1435 worden vermeld of behandeld – iets wat na 1477 trouwens door de Kroon zou worden aangegrepen om net het subreptieve karakter van het privilege aan te tonen²⁴⁵.

Nochtans zou het statuut en bezit van Waals-Vlaanderen niet lang onbesproken blijven. De eigen ambiguïteit van de Bourgondische administratie speelde hier mogelijk in mee. In

---

²⁴² Cf. W. BLOCKMANS, 'La position du comté', pp. 76-77 en R. LESAFFER, 'The concepts of war and peace', pp. 172-173. De Franse verbreking van deze verloving in 1491 zou de mogelijkheid tot de terugkoop uiteindelijk opheffen.

²⁴³ Cf. nr. iii, traditie D.

²⁴⁴ Voor een aantal andere veronderstelde gebreken die de administratie van Hendrik VI de hertog in het memorandum uit 1430 had aangewreven, zou Filips de Goede bij het sluiten van het Verdrag van Atrecht immers expliciet een oplossing weten te bekomen. Met name voor wat de voogdij over de abdij van Luxeuil (§[21]-[22] in het Franse memorandum uit 1430, cf. nr. LXXXIII) betreft, zien we dat het optreden van de dubbelmonarchie rond 1430 Filips de Goede in 1435 wellicht mee in de armen van Karel VII had gedreven: bij de onderhandelingen die in 1429 met de Armagnacs gevoerd werden, kwam die voogdij nog niet in de lijst met Franse toegevingen voor (wellicht was ze nog niet aan de orde), terwijl in 1435 een apart artikel deze voogdij ondubbelzinning en voor altijd aan de hertog en diens nakomelingen, graven van Bourgondië, toekende (cf. E. COSNEAU (ed.), *Les grands traités*, p. 136, §19). Zie hieromtrent J. DICKINSON, *The Congress*, pp. 167-168 en A. BOSSUAT, 'Une clause du traité', pp. 19-20.

²⁴⁵ D'Auffay haast zich immers om te stellen dat als Filips de Goede toen een bevestiging van de akte had verlangd, hij die zeker verkregen zou hebben (zonder dit echter verder te beargumenteren): "*il luy estoit & à ceux de son conseil bien facile les faire confirmer & ratifier par le traicté d'Arras & ne luy eussent les gens du Roy ce refusé, ne plus grand chose; mais certes le bon Duc Philippes ne son conseil ne recognoissent la chose en doute, comme bien & deument & saintement faicte & pour cause raisonnable*", cf. G.G. LEIBNITZ, *Mantissa*, §Traité du Chancelier de Bourgogne, p. 55. Ter ondersteuning van d'Auffays argumentatie kunnen we er wel op wijzen dat onder de dubbelmonarchie de hertogelijke possessie van of rechten op Rijsel, Douai en Orchies *an sich* (in tegenstelling tot de precieze kennisname van de *cas royaux* e.d.) nooit in vraag lijken te zijn gesteld, wat bijvoorbeeld niet opging voor Filips claims op de Somme-steden of Mâcon, die vanaf 1423-24 duidelijk in het vizier van de Frans-Engelse administratie kwamen (en waarvoor Filips in 1435 dan ook de bevestiging van Karel VII vroeg en verkreeg), cf. C. ARMSTRONG, 'La double monarchie', pp. 86-88.

navolging van Lodewijk van Male behielden de hertogen de administratieve indeling en organisatie van Rijsel, Douai en Orchies als een soeverein-baljuwschap, een Franse koninklijke creatie uit de jaren 1328-1337²⁴⁶. Franse claims dat het behoud van deze 'koninklijke' instelling gebeurde omdat de Vlaamse graven wisten dat de gebieden uiteindelijk naar de Kroon zouden terugkeren lijken ons weliswaar overtrokken²⁴⁷. Wellicht werd de bestaande bestuursinrichting gewoon gemakshalve behouden; daarbij verkreeg ze trouwens snel een 'Vlaams' karakter: in 1430 zou de hertog in een verordening de *gouvernance* zelfs expliciet als een grafelijke creatie uit 1369 bestempelen²⁴⁸. Desalniettemin zien we dat de drie kasselrijen ook buiten het institutionele kader van het soeverein-baljuwschap vaak los van het graafschap werden gezien en zelfs nu en dan, met name op wetgevend gebied, veeleer aansluiting vonden met Artesië, waar de invloed van de Franse Kroon sowieso zwaarder doorwoog. Zo bepaalde de Bourgondische administratie nog in april 1432 dat het loon van kanselier Rolin in Vlaanderen en Brabant in Vlaamse munt zou worden uitbetaald en daarbuiten in Franse koninklijke munt. De grens werd echter op de Leie vastgelegd, waarbij Rijsel, Douai en Orchies tot de 'Franse' gebieden werden gerekend²⁴⁹. In 1442 zou de specifieke handels- en grenspositie van de drie kasselrijen er zelfs toe leiden dat bepaalde munten er blijvend koers mochten lopen, ook al werden deze in de rest van het graafschap verboden²⁵⁰.

Ook de Vier Leden en Gent namen trouwens vaak een ietwat dubbelzinnige houding aan waarbij de Leie soms als een 'intern' Vlaamse grens werd gezien. Bepaalde van hun verordeningen in verband met de uitvoer van voedsel lijken immers soms (tenminste in de praktijk) ingehouden te hebben dat ook de uitvoer naar Waals-Vlaanderen werd

---

²⁴⁶ Cf. J. FOUKART, *Une Institution Baillivale*, pp. 59-78.

²⁴⁷ A. GALLAND zou in de 17de eeuw stellen "*nos Roys ont eu la faculté de retrait [van Rijsel, Douai en Orchies], ainsi que le porte la transaction de l'an 1386 [1387 n.s.], laquelle les Ducs de Bourgogne & leurs successeurs ont tousiours tellement considerée pour estre executée qu'ils n'ont iamais voulu reünir ces trois Villes & Chastellenies avec le reste de la Flandre, comme elles estoient parauant l'aliénation de l'année 1312. mais les ont tousiours tenües en vn corps (...) afin qu'estans obligez à la restitution (...) il y eust moins de difficultez à la faire*", cf. *Mémoires pour l'histoire de Navarre et de Flandre*, p. 286.

²⁴⁸ "*dés le temps que les villes et chastellenies de Lille, Douay et Orchies vindrent es mains de feux noz predecesseurs que Dieu pardoint, iceulx noz predecesseurs et nous, en ensuyvant leurs pas et ordonnances, pour le bien de justice eussions ordonné en icelles villes et chastellenies ung juge souverain et ordinaire nommé gouverneur pour les manans et habitans d'icelles villes et chastellenies et autres gouverner et maintenir et exercer le fait de sa justice*", cf. nr. 362.

²⁴⁹ Cf. P. COCKSHAW, *Le personnel*, p. 22, n. 92. Het gebruik van de Franse munt zou in de late middeleeuwen vaak gezien worden als een indirect bewijs of de erkenning tot het koninkrijk te behoren, cf. S. PIRON, 'Monnaie et majesté royale', p. 350 en C. GAUVARD, 'L'opinion publique', pp. 133-134, specifiek n. 26.

²⁵⁰ Cf. de verordening van 1 maart 1442 (nr. 767). M. BOONE zag ook op fiscaal vlak en wat het kredietwezen betrof Waals-Vlaanderen meer aanleunen bij Artesië en de Franse koninklijke praktijken, cf. '« Plus dueil que joie »', p. 6.

verboden²⁵¹. Het was telkens pas nadat Rijsel, Douai en Orchies officieel bekenden eveneens tot het graafschap te behoren (en zich er bijgevolg ook toe verbonden de uitvoerverboden van de Leden zelf na te leven en ze eveneens zouden toelaten dat Vlaanderen Flamingant vanuit hun kasselrijen bevoorraad mocht worden) dat dergelijke verboden opgeheven werden²⁵². De houding van de Leden was dus vooral opportunistisch te noemen. Dit blijkt zo mogelijk nog meer uit een Gentse brief gericht aan de Rijselse schepenen uit 1431²⁵³. Deze laatste hadden hun Gentse collega's om advies gevraagd of de stad in diende te gaan op een Artesisch voorstel om gezamenlijk bij de hertog een bestand met Karel VII te gaan bepleiten²⁵⁴. Gent erkende weliswaar vrijmoedig de Rijselse stelling dat de stad tot het graafschap behoorde, maar daaruit volgde ook dat een verbintenis van Rijsel met de Artesische ambassade "*importoit ung estraigneté*". Vlaanderen was volgens Gent immers nooit in de Honderjarige oorlog betrokken geweest; nu een bestand mee helpen aanvragen zou die neutraliteit in gevaar kunnen brengen²⁵⁵. Niettemin liet Gent – dat zich in tegenstelling tot Rijsel niet direct met het oorlogsgeweld geconfronteerd zag²⁵⁶ – de schepenen de vrije keuze "*de vous joingre avec lesdiz d'Artois*". Deze zouden zelf wel kunnen inzien welke (kwalijke) gevolgen er uit de ene of de andere keuze zouden voortkomen. Lees, in de

---

²⁵¹ De hertogelijke verordening van 21 oktober 1425 (nr. 233) maakt duidelijk dat de uitvaardiging van dergelijke verboden die de Leie als grens namen niet op hertogelijk initiatief werden uitgevaardigd (wellicht was het verbod er toen naar aanleiding van de vergadering van de Leden die liep tot 17 september 1425 gekomen, cf. W. BLOCKMANS, *Handelingen ... Regering van Filips de Goede*, d. I, p. 255, nr. 207). Vergelijk dit ook met de hertogelijke uitvoerverboden uit mei 1423 (nrs. 162 en 163), die expliciet in de bevoorrading van Mechelen voorzagen, waartegen Gent niettemin een jaar later een eigen voorgebod publiceerde dat geen melding maakte van de uitzondering toegestaan aan Mechelen (cf. nr. LX).

²⁵² Cf. nrs. LXXX, C en CXXXIII.

²⁵³ Cf. nr. CIX.

²⁵⁴ In de jaren 1430-31 werden in Bourgondië verschillende militaire campagnes door de troepen van Karel VII uitgevoerd, mogelijk vreesden de Artesische staten tevens een noordelijk offensief, cf. R. VAUGHAN, *Philip the Good*, pp. 63-66.

²⁵⁵ Deze neutraliteit was weliswaar steeds een streven van Gent en de Vier Leden geweest (cf. W. BLOCKMANS, *De volksvertegenwoordiging*, pp. 303-304), maar kan maar moeilijk steeds als werkelijk worden beschouwd, zo werd bijvoorbeeld bij de aanvang van de regering van Filips de Stoute het Franse plan voor een invasie van Engeland mee ondersteund door een vlootconcentratie te Sluis, Cf. W. PREVENIER, *De Leden en de Staten*, pp. 168-171 en J. PAVIOT, *La politique navale*, pp. 44-46. De opstelling van de Vlaamse onderdanen bleef echter halsstarrig in deze kwestie: zelfs nog eind november 1435, na het sluiten van het Verdrag van Atrecht, zouden de Vier Leden zich verzetten tegen de uitvoering van kapersbrieven en de arrestatie van Engelse kooplui en zeevaarders, "*car ceux de Flandres ne sont pas partisans d'une guerre entre l'Angleterre et la Flandre*", geciteerd en becommentarieerd bij M.-R. THIELEMANS, *Bourgogne et Angleterre*, p. 72.

²⁵⁶ Vanaf 1428 vinden we verschillende hertogelijke mandementen terug die werken aan de Rijselse waterhuishouding en het stedelijk grachtenstelsel bepalen (cf. nrs. 288, 330, 360), de latere verordening van 25 mei 1436 (nr. 538) haalt hierbij expliciet het militair belang van dergelijke werken aan. Verschillende contemporaine verordeningen aangaande logementen wijzen verder op de militarisering van de Waalse kasselrijen (cf. nrs. 408 en 459).

context van de eerdere discussies aangaande de uitvoer van levensmiddelen: kies je voor Artesië, reken dan ook niet meer op vrije voedselinvoer vanuit Vlaanderen²⁵⁷.

De meeste hertogelijke verordeningen die van hun kant naast de gouverneur van het soeverein-baljuwschap en de specifieke grafelijke baljuws of ontvangers van de drie steden ook nog Artesische ambtenaren aanspraken lijken daarmee weliswaar geen bewuste assimilatie tussen de twee gebieden te hebben beoogd²⁵⁸. Het was veeleer de geografische ligging van Waals-Vlaanderen, als toegang tot de Picardische gebieden ietwat zuid-oostelijk uitstekend ten opzichte van de rest van het graafschap, die aanleiding gaf tot de expeditie van dergelijke mandementen²⁵⁹. Een uitzondering hierop vormt echter mogelijk de verordening rond de niet-geamortiseerde nieuwe acquisities en de woekercontracten uit 1436²⁶⁰. Beide onderwerpen van deze verordening worden traditioneel tot de *cas royaux* gerekend²⁶¹, en onder Hendrik VI had de Franse Kroon ook effectief het aanstellen van hertogelijke commissies om kennis te nemen van deze zaken aangeklaagd²⁶². Naast Waals-

---

²⁵⁷ Uiteindelijk zou het op 13 december 1431 door de hertog afgekondigde bestand met Karel VII evenwel voor alle Bourgondische landen, inclusief het gehele graafschap Vlaanderen, gelden (hoewel we enkel in de registers van de Rijzelse gouvernance een 'Vlaams' afschrift terugvonden, cf. AMLille, Inv. Desplanque, nr. 16.973, ff. 216r°-221v°); zie eveneens het artikel van O. CARTELLIERI, 'Philippe le Bon et le roi de France en 1430 et 1431', pp. 78-83. Gent lijkt haar dreigementen overigens niet (of tenminste niet direct) te hebben uitgevoerd. M.-J. TITS-DIEUAIDE stelde pas in november 1432 een nieuw Gents uitvoerverbod vast, en dag nog voor "*toute la Flandre*" — wat niet toelaat zeker te zijn of Rijsel nu net wel of niet ook uitgesloten werd, cf. *La formation des prix*, p. 346.

²⁵⁸ Zo vermeldt de verordening van 28 juli 1433 (nr. 469) aangaande de graanstapel van Douai expliciet dat "*ladicte ville soit de tres ancienne fondation et l'unc des cinq chiefz villes de Flandres*"; het aanschrijven van o.m. de baljuw van Lens is daarbij enkel functioneel bedoeld.

²⁵⁹ Zie bv. het mandement van 14 maart 1452 (nr. 1013) aangaande het verbod op de bevoorrading van en omgang met de opstandige Gentenaren. Er moeten weliswaar nog andere expedities uitgevaardigd in de rest van het graafschap hebben bestaan, maar de overgeleverde versie die de gouverneur en baljuws van Rijsel en Douai samen met het Artesische ambtenarenkorps aanschreef, lijkt specifiek tot doel te hebben gehad een buffer op te werpen tussen Gent en de Picardische graanschuur. In het geval van Douai, dat praktisch omvat werd door zowel Henegouwen als Artesië, was een 'multinationaal' adres in de verordeningen vaak zelfs een noodzaak, zeker wanneer het de wegeninfrastructuur van en naar de stad betrof (cf. nrs. 435 en 443).

²⁶⁰ Cf. nr. 534.

²⁶¹ Voor wat het verlenen van amortisaties betreft zie E. PERROT, *Les cas royaux*, p. 328 en E. LAVISSE, 'Étude sur le pouvoir royal', p. 22; zie ook A. JONGKEES, *Staat en Kerk*, pp. 216-217 voor de Franse oorsprong van het "*droit de nouvel acquêt*". Voor het optreden tegen woekercontracten, illegale geld- en edelmetaalhandel etc. zie J. FOUCAERT, *Une Institution Baillivale*, p. 180.

²⁶² Cf. nr. LXXXIII, §[LXXIII], "*ledit monseigneur le duc (...)met commissaires reformateurs sur le fait des usuriers, des nouveaulx acquistz fais par gens non nobles et aussi des terres et heritages acquistéz par les gens d'Eglise non admortis, en entreprenant contre la souveraineté du roy, auquel appartient seul ce que dit est et non a autre*"; vgl. dit met J. BOUTEILLER, die uitdrukkelijk stelt dat "*le Roy [a] la cognoissance des vsuriers, & y peut mettre & commettre Commissaires & Inquisiteurs, & les condamner à amende pour le fait de l'vsure. Et ainsi le fait & a accoustumé de faire, soit en terre de haut iusticier ou autre, soit en ville priuilegiée, ou en terre de Pair de France ou de Baron*", cf. *La somme rural*,

Vlaanderen dienden de in april 1436 aangestelde commissarissen ook op te treden in Artesië en, belangrijker, in de kasselrijen van Péronne, Montdidier en Roye en de gebieden van de Somme-steden. Voor deze laatste twee geografische omschrijvingen kon de hertog *de jure* enkel overgaan tot de kennisname van de *nouveaux acquêts* en de woekercontracten krachtens de bepalingen van het Verdrag van Atrecht, dat hem er expliciet het genot van de "*droiz reaulx*" had toegekend²⁶³. De hertogelijke commissarissen kwalificeerden zich in hun eigen oorkonden dan ook expliciet als zowel benoemd door de hertog als door de koning²⁶⁴. Deze commissie werd in mei 1436 trouwens nog gevolgd door een ander mandement, dat de inning van een aantal beden en taksen met het oog op de expeditie naar Calais regelde²⁶⁵. Opnieuw zien we de kasselrijen en steden van Rijsel, Douai en Orchies in één adem vernoemd worden met Artesië en de Picardische hertogelijke bezittingen, en opnieuw kunnen we wijzen op bepalingen in het Verdrag van Atrecht die de toelating hadden verleend tot het innen van die rechten²⁶⁶. We betwijfelen dan ook dat Waals-Vlaanderen hier enkel om administratieve, logistieke redenen met Artesië en Picardië werd samengenomen. Veeleer lijkt de hertog in het Verdrag van Atrecht – hoewel dit met geen woord over Rijsel, Douai en Orchies rept – een aanleiding te hebben gezien of gevonden om op een semi-legitieme wijze voortaan een aantal regalia in Waals-Vlaanderen te kunnen uitoefenen, net zoals in de andere gebieden waarbinnen het verdrag hem expliciet de uitoefening van de *cas royaux* had toegekend.

Een clause uit de oorspronkelijke terugschenkingsakte van Karel V uit 1369 verklaart mogelijk mee de neiging van de Bourgondische administratie om de drie kasselrijen en steden van Rijsel, Douai en Orchies op dit vlak als een aparte eenheid te blijven beschouwen. Deze bepaalde dat de koning voor zich en zijn opvolgers slechts die koninklijke prerogatieven voorbehield "*que nos prédécesseurs Roys de France y avoient ou temps*

---

p. 654. Dat de hertog inderdaad al voor 1436 dergelijke commissies instelde blijkt uit de verordening van 23 december 1421 (nr. 123). Daarin herriep hij, in ruil weliswaar voor een zogenaamde "*liberalment accordé*" geldsom, de activiteiten die een aantal commissarissen te Rijsel daartoe (en specifiek m.b.t. woekercontracten en edelmetaalhandel) reeds hadden uitgevoerd.

²⁶³ Cf. E. COSNEAU (ed.), *Les grands traités*, p. 137, §21 en p. 141, §24. De hertog liet in de commissiebrief dan ook niet na te vermelden dat beide gebieden "*nouvellement a nous bailliés par monseigneur le roy*" waren.

²⁶⁴ Hun *intitulatio* luidde "*Les commissaires de par le roy, notre seigneur, et notre tres redoubté seigneur monseigneur le duc de Bourgoingne sur le fait des nouveaux acquetz (...) ensemble sur la refformation des faulx marchiéz*", cf. ADN, ms. 311, p. 5.

²⁶⁵ Cf. nr. 536. De expeditie van deze verordening hing overduidelijk samen met de commissiebrief voor de inning van de taks op de nieuwe acquisities en de beteugeling van de woekercontracten uit april 1436: zo wist de stad Douai op 26 mei 1436, mits de betaling van een aparte bedde, haar inwoners te vrijwaren van zowel het optreden van de commissie (de "*reformation*") als van de diverse belastingen ingesteld voor het bekostigen van het beleg van Calais, cf. nr. 539.

²⁶⁶ Met name de compositie van de beden in Artesië werd met het verdrag aan de hertog toegekend, cf. E. COSNEAU (ed.), *Les grands traités*, p. 138, §23.

*qu'elles estoient ez mains des Comtes*²⁶⁷. Met andere woorden sprak Karel V zich niet uit over de *cas royaux* die zich pas na 1305, tijdens de Franse overheersing, in Waals-Vlaanderen ontwikkeld hadden en er geïntroduceerd waren geweest²⁶⁸. Het is dan ook maar de vraag of bijvoorbeeld het *droit de nouvel acquêt* voor 1305 reeds als een voorbehouden *cas royal* werd beschouwd. Het werd immers pas in 1275 door de Franse koningen geïntroduceerd, en in 1294 had bijvoorbeeld graaf Robrecht II van Artesië (weliswaar een Capetinger in de rechte lijn) er geen enkel probleem mee dit recht ook voor zichzelf op te eisen²⁶⁹. Eenzelfde onduidelijkheid stelde zich overigens met betrekking tot het hertogdom Bourgondië. Daar had Jan II zijn zoon Filips de Stoute in 1363 diezelfde rechten toegekend als de Capetingische hertogen hadden bezeten bij de dood van Philippe de Rouvres, zonder zich de koninklijke rechten voor te behouden die de Kroon er in de jaren 1361-1363 en tijdens de minderjarigheid van de Rouvres had weten te introduceren²⁷⁰. Karel V zou trouwens in 1370, ten gunste van Margaretha van Frankrijk, grootmoeder van Margaretha van Male, eenzelfde regeling uitwerken voor wat het graafschap Artesië betrof²⁷¹. De Vlaamse graven zouden, naar analogie, te Rijsel op die manier dus misschien meer, of liever gezegd meer typisch Franse, rechten kunnen uitoefenen dan in Vlaanderen-Flamingant²⁷². Weliswaar werden onder Filips de Stoute verschillende verordeningen aangaande amortisaties uitgevaardigd binnen het gehele graafschap²⁷³, maar het valt op dat het recht op de nieuwe

---

²⁶⁷ Cf. U. PLANCHER, *Histoire générale et particulière*, t. III, p. xxvi, nr. XXXIX.

²⁶⁸ In een latere bijkomende verordening zou hij zich weliswaar wel nog het appelrecht en de soevereiniteit voorbehouden, cf. M. NIKICHINE, *La justice échevinale*, p. 80.

²⁶⁹ Cf. B. DELMAIRE, *Le diocèse d'Arras*, t. I, p. 267.

²⁷⁰ Cf. J. FAUSSEMAGNE, *L'Apanage ducal*, pp. 61-62.

²⁷¹ Akte van 1 februari 1370, cf. ADN, B930. Voor wat Artesië betreft blijkt Filips de Goede het recht tot de inning van de vergoeding op de nieuwe acquisities dan ook uitdrukkelijk als op de Kroon verworven *cas comtal* te hebben beschouwd, althans na 1435. Zo vermeldt een formule voor een "*Mandement de mondit seigneur de ratrait de fief etc.*" in een Bourgondisch kanselarijformularium van rond 1437 dat de hertog "*ad cause de noz droiz, haulteur et seignourie que avons en notre conté d'Artois puissions toutesfoies qu'il nous plaist reprendre et ratraire a notre table les nouveaux acquests et par especial les fiefz et nobles tenemens mouvans de nous nouvellement acquis par quelconquez gens d'Eglise de notredit pays et conté d'Artois (...) ou cas que (...) nous ne leur advions especialment admorty, et que de ces drois et tous drois royaux en ceste partie soyons publiquement et notoirement en bonne possession et saisine*", cf. ADN, Ms. 311, p. 54.

²⁷² Contrasteer dit met de opmerkingen en het advies van de raadgevers van Margaretha van Oostenrijk uit 1514, die toen op Franse klachten dat de baljuw van Amiens niet toegelaten werd op te treden binnen de kasselrijen van Rijsel, Douai en Orchies repliceerden "*qu'ès villes et chastellenies de Lille, Douay et Orchies, les contes de Flandre ont tousjours jouy et usé de semblables droictz, autoritéz et jurisdiction qu'ilz ont fait au remenant de la conté de Flandre, dont icelles chastellenies sont membres, et comme telz ressortissent en Flandre immédiatement*", cf. J.-J. DE SMET (ed.), *Corpus chronicorum Flandriae*, t. IV, p. 203.

²⁷³ Een eerste commissiebrief tot de inning van het recht op de nieuwe acquisities in Vlaanderen-Flamingant dateert uit 1389, cf. P. BONENFANT (dir.), J. BARTIER & A. VAN NIEUWENHUYSEN (eds.), *Ordonnances*, t. I, p. 374, nr. 245. De feitelijke expeditie van dit document blijft evenwel nog onzeker: het bleef (in origineel) bewaard in de

acquisities nadien pas weer onder Karel de Stoute ook buiten Waals-Vlaanderen en in de overige noordelijke Bourgondische landsheerlijkheden zou worden geïnd of geïntroduceerd²⁷⁴. Ook enkel in Waals-Vlaanderen lijkt de vervolging van woekercontracten onder Filips de Goede echt institutioneel te zijn ingebed²⁷⁵. Hertogelijke wetgeving gericht

---

archieven van de Rekenkamer, zonder dat de exacte dagdatum werd ingevuld (enkel maand en jaar, nl. februari 1390 o.s., werden opgegeven). In tegenstelling tot de wel precies gedateerde commissiebrief bestemd voor de inning van het recht binnen Rijsel, Douai en Orchies van 4 februari 1390, is er ook geen bijhorend uitvoeringsbevel voor deze verordening bewaard gebleven (vgl. met de gegevens en tradities vermeld bij P. BONENFANT (dir.), J. BARTIER & A. VAN NIEUWENHUYSEN (eds.), *Ordonnances*, t. I, pp. 371-374, nrs. 243-245). Deze aarzeling lijkt evenwel overwonnen in 1396, wanneer de hertog in verschillende baljuwschappen (o.m. die van het Gentse kwartier) een nieuwe algemene verordening aangaande amortisaties en het recht op de nieuwe acquisities uitvaardigde, waarvan E. DE MOREAU trouwens uitgebreid de uitvoering heeft kunnen vaststellen en bespreken, cf. 'La législation des ducs de Bourgogne', pp. 44-49. Is dit een bijkomend voorbeeld van de usurpatie, of misschien veeleer een 'gemedieerde' uitoefening, van de koninklijke prerogatieven door Filips de Stoute, als oom van de koning, deken van de *pairs* en "*filz du roy de France*", zoals zijn intitulatio nooit naliet te vermelden?

²⁷⁴ Iets wat door A. JONGKEES trouwens expliciet gelinkt wordt aan het overnemen door Karel van "*Franse bestuursmethoden*", cf. *Staat en Kerk*, p. 217; zie eveneens E. DE MOREAU, art. cit., p. 53-54 (die onder Jan zonder Vrees geen dergelijke verordeningen zag opduiken, cf. p. 49). Indien Filips de Goede naliet (of het niet meer aandurfde) binnen Vlaanderen-Flamingant, op eigen initiatief en in eigen naam, openlijk commissiebriefen tot de inning van het recht op de nieuwe acquisities uit te vaardigen, dan hield dit de hertogelijke administratie weliswaar niet tegen in de praktijk de schenkingen aan religieuze instellingen verder te controleren en het bekomen van hertogelijke amortisaties daartoe af te dwingen. Zo beval de hertog in 1436, dus gelijktijdig met de uitvaardiging van de officiële commissiebrief tot het onderzoeken en belasten van de nieuwe acquisities binnen Rijsel, Douai en Orchies, "*par lettres closes*" aan de baljuw van de Gentse Oudburg zich te "*informer et enquerre quelles terres fiez, terres, rentes, dismes, possessions et seignouries les abbéz, abbesses et leurs couvens, prevostz, doyens et chapitres, tant du payz de Flandres comme d'aultres paiz, avoient et tenoient es metes de ladictie bailliage*", cf. ARA, RK, nr. 14158, fol. 20r° (rek. baljuw Oudburg lopend van 7 mei 1436 tot 14 jan. 1437). En wanneer de Ieperse baljuw er zich rond 1456 bij de Rekenkamer over beklaagde hoe "*depuis XXX ans enca pluseurs personnes ont donné et fait pluseurs dons par maniere de obitis de rentes hiretables par an et terres, lesquelz montent a tres grande somme par an, a pluseurs eglisez et chapelles sans ce que icelles rentes et terres soient par mondit seigneur amortisié ne que autrement il en a esté servy*", antwoordden de rekenmeesters hierop laconiek dat hij hierin "*de son office*" moest voorzien, op dezelfde manier als de officiële commissie uit 1436 bepaalde, cf. nr. CDLXIV, §[II].

²⁷⁵ Zo werden de woekercontracten uiteindelijk pas in de tweede expeditie van de commissie, in april 1445, van Bonnore Olivier tot ontvanger van de buitengewone hertogelijke ontvangsten opgenomen, cf. nr. 823 (voor de eerste expeditie, zie nr. 822). Bovendien bleek zijn commissie te overlappen met die van Jean Dieuat, die twee dagen later werd uitgevaardigd, en enkel (maar wel specifiek en relatief uitgebreid) melding maakt van de woekercontracten binnen Waals-Vlaanderen, cf. nr. 825. Wanneer Olivier een jaar later aan de hertog verzoekt om zijn functie in omvang en bevoegdheden in te krimpen, worden de woekercontracten bovendien al niet meer expliciet vermeld (cf. nr. 868). In de enige ons overgeleverde rekening van Olivier komt een post met boeten voortkomend uit woekercontracten in elk geval niet voor, cf. J. BRAEKEVELT & B. LAMBERT, 'Bonnore Olivier, courtier ligurien'. Toen Oliviers functie tenslotte in 1459, met de verordeningen betreffende de reorganisatie van de *Épargne* (nrs. 1292-1293, zie ook nrs. CDXCVI-CDXCIX), quasi volledig leek te worden opgedoekt, valt het trouwens op dat de hertog kort nadien weliswaar een mandement aan de baljuws van Rijsel, Douai en Orchies richtte om voortaan weer eigenhandig op te treden tegen de binnen hun

tegen of aangaande wapendracht in de enge zin, als een *cas royal*, dit is als een gewapende versterking van de vorstelijke, openbare orde (i.t.t. de feitelijke, geïsoleerde wapendracht door één enkele persoon)²⁷⁶, vinden we eveneens maar frequent in Waals-Vlaanderen terug²⁷⁷.

Dit lokaal accaparereren van de *cas royaux* is er dan misschien ook de oorzaak van dat Filips de Goede in verschillende oorkonden, vanaf 1425, expliciet als 'heer van Rijsel' optreedt²⁷⁸.

---

baljuwschappen afgesloten usuraire contracten (nr. 1300), maar dat van enige soortgelijke verordening uitgevaardigd binnen Vlaanderen-Flamingant elk spoor ontbreekt. Ook onder Filips de Stoute lijken dergelijke mandementen zich enkel specifiek aan ambtenaren uit Waals-Vlaanderen te hebben gericht, cf. P. BONENFANT (dir.), J. BARTIER & A. VANIEUWENHUYSEN (eds.), *Ordonnances*, t. I, pp. 248-249, nr. 162. Dit betekent weliswaar nog niet dat de graaf binnen Vlaanderen-Flamingant niet pretendeerde het recht te hebben kennis te kunnen nemen van woekercontracten. Al van Boudewijn IX is een verordening gekend die de bestraffing en beboeting van woeker aan de graaf toekent (cf. W. PREVENIER, 'Een woekerverbod van de graaf', pp. 194-225). Deze verordening was nog gekend in 1384, toen Lodewijk van Male in zijn testament het woekerverbod van zijn voorganger bevestigde (en daarbij toegaf dat hij voordien zelf aan Lombarden particuliere licenties voor het bedrijven van woekerhandel had verleend, cf. J. KERVYN DE LETTENHOVE, 'Testament de Louis de Male', p. 331). In 1463 zou de Rijselse Rekenkamer de rechten van de graaf op dit vlak trouwens nog eens expliciteren: "*a notredit seigneur seul et pour le tout appartient la congnoissance, punition et correction de toutes personnes, de quelque estat qu'elles soient, prestans a usure ou faisans marchiéz et contracts usuraires, ou ne en quelque lieu que ce soit ou pais et conté de Flandres*", cf. nr. DXCVII, §[III] (zich hierbij wellicht niet baserend op de verordening van Boudewijn of het testament van Lodewijk van Male, maar wel op een eerdere verordening van Filips de Stoute uit 1399 ten aanzien van de rechten van de proost van St.-Donaas, die een soortgelijke bewering van de hertogelijke procureur-generaal aanhaalde, cf. J. BARTIER (dir.) & A. VAN NIEUWENHUYSEN (ed.), *Ordonnances*, t. II, p. 389). Wel lijkt het zo dat hij enkel binnen Waals-Vlaanderen commissies oprichtte en mandementen uitvaardigde om (naar koninklijk voorbeeld) ostentatief en specifiek dergelijke woekercontracten aan te pakken en op te sporen (in Vlaanderen-Flamingant lijkt het de Raad van Vlaanderen te zijn geweest die vanuit haar reguliere bevoegdheden hiertegen optrad, zie bv. de vermelding van een "*acte contenant que plusieurs furent adjournees en ladite chambre du conseil en Flandres pour venir declarer une contract usuraire le XXIXe jour de jenvier en l'an de grace mil IIII^c et XXXVIII*", cf. SAMechelen, GG, V, nr. 1). Hetzelfde geldt analoog ook voor de nieuwe acquisities: amortisaties verleende de graaf doorheen het graafschap (dit recht werd reeds als grafelijk beschouwd in 1324, wanneer Robrecht van Cassel in zijn apanage van de graaf ook de toelating kreeg "*de capelerie amortir*", cf. P. THOMAS, 'Le pouvoir du comte', p. 225), maar de georganiseerde belasting van niet-geamortiseerde goederen vond onder Filips de Goede schijnbaar slechts in Waals-Vlaanderen plaats.

²⁷⁶ Zie over dit onderscheid E. PERROT, *Les cas royaux*, pp. 149-170, aan te vullen met de recente bijdrage van J. FIRNHABER-BAKER, die specifiek ingaat op de koninklijke wetgeving m.b.t. wapendracht en private, feudale oorlogsvoering en de daaraan gekoppelde ontwikkeling (of ook de blijvende beperkingen) van de soevereine macht van de Kroon doorheen de 14de eeuw, cf. 'From God's Peace to the King's Order', pp. 19-30.

²⁷⁷ Cf. nrs. 70 (uit 1420), 204 (uit 1424), 310 (uit 1428), 1391 (uit 1462) en 1426 (uit 1463). O.m. de verordening uit 1420 verklaart daarbij zelfs uitdrukkelijk dat de hertog "*de notre auctorité et souveraine seignorie*" tegen die versterkingen van de openbare orde optrad.

²⁷⁸ De eerste vermelding dateert van december 1425, en geeft aan dat Filips geheel Waals-Vlaanderen als een onderscheiden onderdeel van zijn Vlaamse erfenis en heerlijkheid zag: de rechtshandeling wordt voltrokken "*pour nous, noz hoirs et successeurs, contes et contesses de Flandres, seigneurs et dames des villes et chastellenies de Lille, Douay et Orchies*", cf. nr. 238 (de omschrijving wordt eveneens nog eens overgenomen in het hertogelijk uitvoeringsbevel van dit privilege van 17 augustus 1426, cf. nr. 254). In mei 1433 vaardigt de hertog zelfs een

In elk geval leek de hertog met een dergelijk bepaling niet aan te willen geven dat hij eventueel, ten gevolge van de vroegere terugkoopclausule, minder rechten kon laten gelden op Waals-Vlaanderen dan op de rest van het graafschap. Dat blijkt duidelijk uit zijn eerste testament uit 1426. Daarin worden, in geval Filips zou overlijden zonder directe erfgenaam, Rijsel, Douai en Orchies toegewezen aan zijn zus Maria, hertogin van Kleef²⁷⁹. Daarmee ging hij zelfs verder dan dat het koninklijk privilege uit mei 1420 hem toeliet: dat had de kasselrijen immers enkel aan de legitieme nakomelingen van Filips in rechte lijn nagelaten. In 1443 ging de hertog zelfs zo ver om voor het Parlement als heer van Rijsel ongeneerd de kennisname "*de tous cas de souveraineté, de sauvegarde enfraincte et cas privilegié*" op te eisen²⁸⁰!

Dit ostentatieve gebruik door de hertog van de titel van heer van Rijsel, Douai en Orchies zou echter niet zonder reactie vanuit koninklijke hoek blijven. Kort voor 1444 zou de koninklijke kanselarij immers een mandement opgesteld hebben waarin de hertog slechts als een "*soy disant seigneur de Lille, Douay et Orchies*" werd aangeduid²⁸¹, terwijl ook in andere contemporaine koninklijke akten het precieze statuut van de drie kasselrijen en steden impliciet in vraag werd gesteld²⁸². Deze provocatieve tegenzet bleek, toch naar de bronnen, meer effect te hebben gehad dan de klachtenbrief van Hendrik VI uit 1430, die louter passief de feitelijke Bourgondische inmenging in de koninklijke bevoegdheden in Waals-

---

verordening aangaande de militaire aanwezigheid in de drie kasselrijen uit "*comme seigneur et prince du pays*" (cf. nr. 461). In de andere teruggevonden voorbeelden wordt evenwel enkel en specifiek de titel van heer van Rijsel vermeld, cf. nrs. 350, 385, 424, 567 en nr. LXXXI. Deze aanspreking werd overigens ook door de onderdanen zelf gebruikt, zoals blijkt uit een rekest van de schepenen van Rijsel uit 1454 (nr. CDX).

²⁷⁹ Cf. nr. 250: "*Item je vueil et ordonne que madite seur Marie de Bourgoingne, duchesse de Cleves, qui par la grace de Dieu a belle et grande lignee, ait ou cas dessusdit la conté de Flandres, la conté de Namur, la ville de Malines et les villes et chastellenies de Lille, Douay et d'Orchies*", het gaat met andere woorden om de 'Vlaamse' erfenis van de hertog. Al in 1333 had Lodewijk van Nevers namelijk beloofd, bij zijn aankoop van Mechelen als een leen van de Luikse bisschoppen, dat hij deze stad en heerlijkheid nooit van het graafschap Vlaanderen zou vervreemden (cf. M. VANDERMAESEN, *De besluitvorming in het graafschap*, d. II, p. 297), terwijl Namen bij de verwerving door Filips in april 1421 eveneens expliciet aan het patrimonium van de Vlaamse graven werd gehecht (cf. nr. 89, zie ook H. DOUXCHAMPS, 'La vente du comté', p. 144).

²⁸⁰ Geciteerd bij S. DAUCHY, *De processen in beroep*, p. 133.

²⁸¹ Cf. nrs. CCXXX en CCCXXXVII.

²⁸² Niet enkel duidde de koninklijke kanselarij Rijsel steevast als "*Lisle léz Flandres*" aan (wat misschien nog te verantwoordt viel als een onderscheid met andere Lilles), maar zo stelde Karel VII in 1447 ongeneerd dat Rijsel "*ou pays de Picardie*" gelegen was, cf. AMLille, pièces aux titres, layette 90, nr. 1665. Een ander voorbeeld uit 1451 duidt Rijsel aan als "*l'une de principales villes du Picardie*", cf. ADN, série 16 G, nr. 589. Gaat het hier misschien louter om een meer geografische aanduiding? Misschien, maar in het bekende kanselarijformulair van Odart Morchesne, een secretaris van Karel VII, worden Picardië en Vlaanderen duidelijk als onderscheiden "*païs*" aangeduid, en maakt Morchesne bijvoorbeeld wel het onderscheid tussen het graafschap Boulogne et Artesië, cf. O. GUYOTJEANNIN & S. LUSIGNAN (eds.), *Le formulaire*, p. 454.

Vlaanderen had aangeklaagd²⁸³. De hertog reageerde gepikeerd en nam zich voor de zaak op te helderen en met zijn titels (waaronder het privilege van 6 mei 1420?) de zaak bij de koning te gaan bepleiten. Daarmee komen de Bourgondisch-Franse relaties evenwel in een andere fase terecht. In plaats van de rechten of claims van de Franse Kroon gewoon naast zich neer te leggen, trad de hertog vanaf nu in onderhandeling en overleg met de koning. Daarbij zouden al snel naast de kwestie aangaande Waals-Vlaanderen ook andere conflictpunten met betrekking tot het koninklijke ressort en diens soevereiniteit aan de oppervlakte komen, zoals de grens tussen Rijks- en Kroonvlaanderen en een aantal fiscale kwesties. Het zou bovendien ook in de eerste plaats de koning zijn die in deze discussies zijn vergelijk of provisies aan de hertog zou opleggen.

Het is op het verloop van deze onderhandelingen en de daaruit voortkomende koninklijke provisies, die vanaf 1445 zouden opduiken, waar we hierna op willen focussen. De eigenlijke evolutie van de Vlaamse litigiositeit voor het Parlement van Parijs behandelen we hier niet: deze kwam immers reeds uitgebreid in de studie van DAUCHY aan bod.

3.1.2.2 Het ressort en de soevereiniteit ter discussie gesteld: van de Vrede van Atrecht (1435) tot de conferenties te Châlons (1445)

*ainsi convenroit mettre en jeu et en question la justice et les drois de mondit seigneur en ladicte court de parlement, qui pouroit tourner a mauvaise consequence et au grant prejudice de mondit seigneur*²⁸⁴

De contestatie door Karel VII en de koninklijke administratie van de hertogelijke rechten op Rijsel, vormde ca. 1444 trouwens niet de enige ergernis van Filips. Tijdens de zomer van dat jaar waren er tevens verschillende moeilijkheden rond het optreden van Franse *écorcheurs* voorgevallen. Met name de ravages die de troepen van dauphin Lodewijk tijdens diens expeditie naar Montbéliard in het graafschap Bourgondië hadden aangericht, zaten de hertog hoog²⁸⁵. Dat een deel van de Franse kapiteins bij hun optreden de hertog verrot had

---

²⁸³ Zo had de kanselarij van Hendrik VI er in 1428 geen probleem in gezien de hertog als "*seigneur de laditte ville*" te omschrijven, weliswaar met de voorwaarde en bepaling "*soubz notre ressort et souveraineté*", cf. nr. vi.

²⁸⁴ Memorandum van een lid van de hertogelijke administratie, zomer/najaar 1444, cf. nr. CCCXXIX, §[XI].

²⁸⁵ Het ging om een door Karel VII bevolen strafexpeditie tegen de Zwitsers voor hun optreden tegen keizer Frederik III, diens toenmalige bondgenoot, cf. F. RAPP, 'Les villes du saint Empire', pp. 387-389. Dat Karel VII deze expeditie tegelijkertijd aangreep om de oude claims dat het Franse koninkrijk zich tot aan de Rijn uitstreckte opnieuw te formuleren, boezemde de hertog wellicht ook niet veel vertrouwen in. Reeds onder Jan de Goede, in 1361, had de Franse Kroon immers haar rechten proberen te laten gelden over het graafschap Bourgondië (cf. J. Faussemagne, *L'apanage ducal*, pp. 24-25), terwijl de hertogen zich nadien net altijd als soevereine vorsten binnen het graafschap hadden gepresenteerd (cf. J. SCHNEIDER, 'Lotharingie, Bourgogne ou Provence?', p. 31). Ook Henegouwen en de bredere Picardische regio hadden in dezelfde periode te kampen met raids van Franse huurlingen, cf. J.-M. CAUCHIES, 'Les «écorcheurs» en Hainaut', pp. 317-337.

gescholden en daarmee, in een weerklank van het koninklijke mandement aangaande Rijsel, duidelijk hadden laten blijken wat ze echt van diens rechten en titels vonden, had de sfeer er ook niet op verbeterd²⁸⁶. Een openlijke escalatie dreigde, maar de koning bleek bereid een ambassade naar Filips de Goede uit te sturen om de zaken uit te klaren.

Tenminste, zo leek de hertog het toch begrepen te hebben, want op 6 september 1444 stelde hij alvast twee van zijn raadsheren aan om, na de komst van de koninklijke gezanten, een onderzoek te voeren naar wat blijkbaar eveneens een ontluikend conflict vormde, nl. het al of niet bijdragen in de koninklijke beden van een heerlijkheid nabij Moeskroen en Herseaux²⁸⁷. Dit conflict lijkt trouwens niet toevallig te zijn ontstaan. Op precies hetzelfde moment trachtte de Franse Kroon bij de grens met Bourgondië eveneens een aantal parochies en hertogelijke onderdanen te dwingen mee bij te dragen in de koninklijke beden²⁸⁸. Wellicht ging het dus om een algemene, beredeneerde politiek die de hertog onder druk diende te zetten. Wanneer de koninklijke ambassade begin oktober te Brussel bij de hertog aankwam, kunnen we ons echter afvragen hoeveel interesse deze toonde voor dergelijke fiscale besognes in die uithoek van de kasselrij Kortrijk — hoewel een lokaal onderzoek wel degelijk nog diezelfde maand werd uitgevoerd²⁸⁹. De gezanten van Karel VII bleken immers niet naar de Nederlanden afgezakt om enkel gedwee de verzuchtingen en wensen van Filips te aanhoren. Integendeel, de ambassadeurs presenteerden aan de hertog hun eigen waslijst aan koninklijke grieven en desiderata. Voor wat het graafschap betrof,

---

²⁸⁶ Een onderzoekscommissie die nadien ingesteld werd, meldde de hertog verschillende beledigingen die aan zijn adres waren geuit (met name hadden de troepen van de dauphin Filips voor een verrader uitgescholden, en gesteld dat het nu gedaan zou zijn met zijn macht binnen Frankrijk), cf. A. TUETÉY, *Les écorcheurs sous Charles VII*, t. II, pp. 346-353. De hertogelijke *panonceaux* die de lokale bewoners als teken van de hertogelijke sauvegarde en ter bescherming op hun woningen hadden aangebracht werden in sommige gevallen zelfs gewoon (als een soort van effigie van de hertog?) verbrand, cf. Id., op. cit., p. 322.

²⁸⁷ Cf. nr. CCXXV. Het ging om de heerlijkheid van Le Val, die weliswaar in de kasselrij Kortrijk gelegen was maar feodaal, als een achterleen, afhing van het Doornikse Warcoing, en zo ressorteerde onder het koninklijk leenhof van Maire-lès-Tournai, cf. C. DEPAUW, 'Les seigneuries de Le Val', pp. 15-20.

²⁸⁸ Zie hierover J. RICHARD, 'Problèmes de circonscriptions', pp. 100-101 en Id, 'Les débats entre le roi', pp. 113-117. Net zoals dat het geval was bij de heerlijkheid van Le Val richtten de koninklijke ambtenaren zich in Bourgondië trouwens vaak specifiek op localiteiten en parochies die weliswaar binnen het hertogdom (of soms zelfs het vrijgraafschap) gelegen waren maar waarop de koning feodale banden kon laten gelden.

²⁸⁹ Cf. nr. CCXXVIII: het verslag van dit getuigenverhoor maakt echter geen melding van een koninklijke afvaardiging of participatie, wellicht vond het onderzoek dus enkel op hertogelijke initiatief plaats. De lokale bewoners beweerden steeds in de kosten en beden (bv. bij de heervaart) van de Kortrijkse kasselrij te hebben bijgedragen. De waarachtigheid van hun beweringen valt echter ietwat te betwijfelen: weliswaar bleek de kasselrij Kortrijk vroeger zelf wel van oordeel te zijn geweest dat de parochies van de kasselrij die deels onder het Doornikse ressorteerden volledig mee dienden bij te dragen in de gemene lasten, maar dit werd (althans nog in 1425) door de betrokken parochianen en een vertegenwoordiging van het Doornikse gecontesteerd, cf. J. DE ROCK, *Het bestuur van de kasselrij*, pp. 130-131, zie ook p. 90. Wellicht was hun ommekeer ca. 1444 dan ook vooral ingegeven door fiscaal opportunisme. De conflicten rond de heerlijkheid van Le Val uit 1444-1445 en de latere afhandeling van de kwestie tijdens de Frans-Bourgondische dagvaarten blijken De Rock ontgaan te zijn.

verzocht Karel VII de hertogelijke *obeissance* voor de uitvoering van een aantal koninklijke arresten²⁹⁰. Hij eiste bovendien voor zichzelf de boetes voor *fol appel* op waar Vlaamse appellanten bij het Parlement in vervallen waren²⁹¹ — iets wat traditioneel nochtans voor de leenman, (i.c. de hertog), tegen wiens rechtbanken men geappelleerd had, voorbehouden was²⁹². Meer concreet stelde vooral een tegen Brugge uitgesproken arrest een dringend probleem: de stad was door het Parlement immers tot een boete van maar liefst 20.000 gouden schilden veroordeeld²⁹³.

De hertog lijkt in eerste instantie ietwat overweldigd te zijn geweest door deze onverwachte koninklijke demarche: de ambassade werd voorlopig geen enkel antwoord meegegeven, behalve dat in november een nieuwe samenkomst zou plaatsvinden te Valenciennes. Blijkbaar had de hertog niet echt rekening gehouden met het op de agenda plaatsen van enige specifiek Vlaamse kwestie, en diende hij dus tijd te winnen. In elk geval zie we pas vanaf november 1444 plots een sterke activiteit van een aantal raadsheren bij de Raad van Vlaanderen opduiken in de rekeningen van de algemeen-ontvanger. Willem de Wale, Willem de Zadelare, Goswin de Wilde en Simon Formelis trekken dan vanuit Gent naar Henegouwen "*pour rapporter l'avis prins par eulx avec les aultres gens du conseil de mondit seigneur a Gand sur aucunes requestes faictes a icellui seigneur de par le roy, notre seigneur, touchant le pais de Flandres*"²⁹⁴. De Vlaamse onderdanen bleken zelfs sneller te hebben gereageerd dan de hertog: al op de Ledenvergadering van eind november was de kwestie rond het uitvoeren van de vonnissen van het Parlement besproken geweest. De volgende convocatie vond plaats op 3 november te Gent, van waaruit de gedelegeerden van de Leden de raadsheren direct mee vergezelden naar Valenciennes²⁹⁵. De Vier Leden bleven daar in elk geval de zaak samen met de hertog bespreken tot 23 november. De hertog bleek zijn zaken te

---

²⁹⁰ De klerk van het Brugse Vrije stelde "*dat van sconinx weghe was ghedaen begheeren an onsen gheduchten heere vulcommene obeissance ten voors. Perlemente*", een voorafspiegeling van de episode met Blanchet uit 1459, cf. W. BLOCKMANS, *Handelingen .... Regering van Filips de Goede*, v. II, p. 959, nr. 916, §D, bijeenkomst Leden 14 oktober – 1 november 1444.

²⁹¹ Zie de brief van de hertog van 25 november 1444, cf. nr. CCXXXI. Deze eis van Karel VII beperkte zich overigens niet tot Vlaanderen, ook te Amiens verlangde een sergeant van het Parlement quasi gelijktijdig dat aan de koning de boetes voor *fol appel* uitbetaald zouden worden, zie hierover M. SOMMÉ, *Isabelle de Portugal*, p. 404. Daar werd dit door de Bourgondische administratie trouwens eveneens als een "*chose de grant nouveauté et que n'avons point veu advenir*" beschouwd, cf. M. SOMMÉ (ed.), *La correspondance*, p. 177, nr. 120, die de brief van de Rekenkamer rond deze kwestie uitgaf.

²⁹² Cf. S. DAUCHY, 'Quelques remarques', pp. 51-52.

²⁹³ Cf. S. DAUCHY, *De processen in beroep*, pp. 161-162. Voor het arrest, zie R. VAN CAENEGEM (ed.), *Les arrêts et jugés*, t. I, pp. 455-468, nr. 267.

²⁹⁴ Cf. ADN, B1982, fol. 70v°; zie eveneens fol. 66r°-v° en fol. 81r°. De vier raadsheren vertrokken te Gent op 5 november en verbleven te Valenciennes tot 26 november 1444.

²⁹⁵ Cf. W. BLOCKMANS, *Handelingen ... Regering van Filips de Goede*, d. II, pp. 959-961, nrs. 916, 918 en 919.

Valenciennes weer op orde te hebben, want hij presenteerde er de Franse ambassade op 21 november een bijzonder uitgebreide, uit 32 artikels opgebouwde lijst met grieven.

Deze lijst was wellicht dezelfde die Filips oorspronkelijk al aan de koning had willen overmaken, mocht de Franse delegatie hem niet de loef hebben afgestoken door eerst zelf hun desiderata kenbaar te maken. De Franse aanpak leek verstandig: enkel en eerst de hertog zijn klachten laten opsommen zou immers de deur hebben opengezet naar de clausule uit het Verdrag van Atrecht die bepaalde dat de vazallen en onderdanen van de koning deze geen trouw meer verschuldigd waren indien hij de bepalingen ervan zou schenden²⁹⁶. In geval van wederzijdse inbreuken (zoals bij een gebrek aan hertogelijke *obéissance* t.o.v. Karel VII) drong zich echter veeleer onderling overleg op²⁹⁷. De 32 hertogelijke artikels hielden dan ook bijna allemaal verband met de bepalingen van het verdrag²⁹⁸, of de recente militaire escapades van de dauphin in Bourgondië tijdens zijn Zwitserse campagne²⁹⁹. Slechts de kwestie rond de titel van 'heer van Rijsel' sluit, als 29ste artikel, direct aan bij de rechten van de hertog als graaf van Vlaanderen (die niet expliciet in het verdrag aan bod waren gekomen). De kwestie rond de koninklijke arresten en de boeten voor *fol appel* van hun kant komen pas helemaal op het einde van het document in een apart artikel ter sprake, als antwoord "*au deux requestes principales faictes par lesdiz ambassadeurs ou nom du roy*". Dit ondermijnt de visie van DAUCHY, die een hertogelijk initiatief aan de basis zag liggen van de onderhandelingen met de koning aangaande het ressort van het Parlement. Volgens hem zou dit dan "*een stap vooruit in de uitbouw van de Bourgondische centralisatie*" binnen het graafschap zijn geweest³⁰⁰. Dat we de hertog centraliserende ambities mogen toedichten staat buiten kijf, maar in het geval van het ressort van het Parlement was hij in 1444 duidelijk in het defensief gesteld en kan er weinig sprake zijn van

---

²⁹⁶ Cf. E. COSNEAU (ed.), *Les grands traités*, p. 148, §39: "*s'il avenoit cy après que, de sa part [du Roy], feust enfrainct ce présent traictié, ses vassaulx, feaulx subgiez et serviteurs, présens et a venir, ne soient plus tenez de le obéir ne servir, mais soient tenez dés lors servir mondit seigneur de Bourgoigne et ses successeurs*".

²⁹⁷ Id., op. cit., p. 150, §43: "*s'il avenoit cy après qu'il y eust aucune deffaulte ou obmission en l'acomplissement d'aucuns des articles dessusdiz, ou aucune infraccion ou attemptaz fai contre le contenu esdiz articles, d'une part ou d'autre, ce non obstant, ceste presente paix, traictié et accord seront et demourront valables et en leur pleine force (...) mais les attemptaz seront reparez et les choses mal faictes contre icelle paix amendées, et aussi les deffaultes et obmissions acomplies et exécutées deurement*"; zie eveneens R. LESAFFER, 'The concepts of war and peace', p. 179.

²⁹⁸ In verband met de hertogelijke obsessie met en de constante en blijvende verwijzingen naar het Verdrag van Atrecht bij de Frans-Bourgondische onderhandelingen tijdens de regering van Karel VII, zie de recente bijdrage van A.-B. SPITZBARTH, 'De la vasallité', pp. 51-52.

²⁹⁹ Zie D. HILLARD-VILLARD, 'Les relations diplomatiques', p. 84, R. VAUGHAN, *Philip the Good*, p. 116 en M. SOMMÉ, *Isabelle de Portugal*, p. 406.

³⁰⁰ Cf. S. DAUCHY, *De processen in beroep*, p. 162. De uitschakeling van het Parlement zou zo de hertog zelf ruimte hebben gegeven om appels tegen de vonnissen van de Vier Leden en andere Vlaamse wetten voor de Raad van Vlaanderen (en later de Grote Raad) te laten komen. Zie ook de opinie van R. VAUGHAN, voor wie veel van de Bourgondische eisen op de conferentie van Châlons "*were merely an attempt to counter a systematic and purposeful onslaught on Philip by Charles VII*", cf. *Philip the Good*, p. 117.

een *actieve* of eenzijdige politiek, gezien ook de betrokkenheid van de Leden. Een beslissing of vergelijk werd sowieso nog niet bereikt te Valenciennes³⁰¹. De kwestie werd enkel op de agenda geplaatst samen met de andere reeds bestaande conflictpunten, en doorgeschoven naar een volgende bijeenkomst die vanaf 15 januari in Frankrijk moest plaatsvinden. De uitvoering van het arrest tegen Brugge zou in afwachting daarvan tot 1 maart 1445 worden uitgesteld, dit alles weliswaar betekenisvol "*ou cas qu'il plaira au roy et réservé en ce son bon plaisir*". In de tussentijd zou de hertog zijn rechten verder onderzoeken: zowel de Rekenkamer als Joris van Oostende, de Vlaamse *garde des chartes*, kregen de opdracht tegen 15 december relevante privileges en documentatie naar Brugge op te sturen, waar verder overleg met de Leden en een aantal hertogelijke raadsheren was gepland³⁰². Dit overleg vond ook daadwerkelijk en uitgebreid plaats tussen 14 en 24 december, om in januari nog door een tweede bijeenkomst te worden gevolgd³⁰³. De zaak had dus duidelijk zijn beloop nodig, en de oorspronkelijke datum voor een nieuw Frans-Bourgondisch onderhoud op 15 januari moet wellicht al snel verdaagd zijn geweest.

Mogelijk nam de voorbereiding van de dagvaart ook meer tijd in beslag dan aanvankelijk voorzien omdat Karel VII, of liever het Parlement, geenszins van plan bleek te zijn de hertog in de tussentijd volledig ongemoeid te laten. Zo kwam op 13 december een koninklijk deurwaarder bij de gouverneur van Rijsel de uitvoering vragen van een koninklijk mandement, dat beval de aangeslagen goederen van een zekere Eloy Petit weer vrij te

---

³⁰¹ De hertog leek zijn houding zelfs grotendeels af te willen stellen op de mening van de Leden. Bij de uitbetaling van Goswin de Wildes reisvergoeding werd immers expliciet gesteld dat hij de Leden vergezeld had naar Valenciennes "*pour la response que lors devoient faire les gens des trois estas et des Quatre Membres du pais de Flandres sur aucunes requestes faictes de par mondit seigneur de par ledit roy, notre seigneur, touchans le ressort dudit pais de Flandres en sa court de parlement*", cf. ADN, B1982, ff. 79v°-80r°.

³⁰² Cf. nr. CCXXXI. Joris van Oostende (of George d'Ostende) was in 1433 benoemd tot *garde* (cf. P. COCKSHAW, *Prosopographie*, p. 78), een functie die het opbergen, inventariseren of, zoals hier, opzoeken en afschrijven van de grafelijke archivalia inhield. Over de functie (die per landsheerlijkheid of vroeger dynastiek complex werd uitgeoefend), zie P. COCKSHAW, *Le personnel*, pp. 196-213. Voor de Bourgondische *gardes* en het beheer van de Bourgondische hertogelijke archivalia is een aparte studie voorhanden, waarin overigens ook melding wordt gemaakt van het opzoeken van documenten in de context van onderhandelingen met Frankrijk (i.c. het recht op het innen van beden te Autun, Chalon en Mâcon), cf. J. RICHARD, 'Les archives et les archivistes', p. 141. Van Oostende kreeg specifiek de opdracht relevante documenten in de grafelijke oorkondenschat in het kasteel van Rupelmonde te gaan opzoeken, wat aangeeft dat de hertog ook van plan was een beroep te doen op oudere titels (het depot te Rupelmonde gold in de Bourgondische periode als het 'oude' archiefdepot, de meeste nieuw ingekomen documenten werden in het kasteel te Rijsel gedeponereerd, of gewoon door de Rekenkamer zelf als 'levend' archief in hun instelling bewaard). Over het Rupelmondse depot, zie M. VANDERMAESEN, 'Het slot van Rupelmonde', pp. 273-317. Voor een beeld op de (bewogen) geschiedenis van de Vlaamse *Trésor des chartes*, zie E. AERTS, *Geschiedenis en archief*, pp. 435-449.

³⁰³ Cf. W. BLOCKMANS, *Handelingen ... Regering van Filips de Goede*, pp. 964-969, nrs. 924-925, met aanwezigheid van delegaties van vele van de kleinere steden en kasselrijen ressorterend onder de kwartieren van de Vier Leden. Op de tweede bijeenkomst in januari (te Brugge) waren opnieuw twee raadsheren van de Raad van Vlaanderen (nl. Gillis van de Woestine en Wilem de Zadelare) aanwezig, cf. ADN, B1988, fol. 75r°.

geven. Petit had ergens rond 1442 bij het Parlement geappelleerd tegen een vonnis van de Rijselse *juge des exempts*. Een dergelijk rechter was een koninklijke ambtenaar, die door de Kroon lokaal werd aangesteld om te oordelen in geschillen waar appellanten bij het Parlement in betrokken waren. Deze waren door hun appel "exempt" geworden van de gewone justitie en rechtbanken van de koninklijke vazal (i.c. de hertog/graaf), het aanstellen van een dergelijke *juge* maakte dan dat de rechtsgang zich (in andere zaken) toch nog kon voltrekken gedurende het appel³⁰⁴. Op zich werd dit ambt niet door de hertogelijke administratie in vraag gesteld: blijkbaar was de *juge* destijds zelfs net aangesteld op verzoek van de hertog³⁰⁵. Wat wel een probleem was: het Parlement had het appel van Petit tegen het vonnis van de *juge* ongegrond verklaard. Bijgevolg was hij tot betaling van de gebruikelijke boete van 60 lb. par. voor *fol appel* veroordeeld. Petit weigerde deze echter aan de lokale hertogelijke ontvanger te betalen, gezien hij die boete al aan de ontvanger van het Parlement zou hebben betaald. Deze zaak sloot dus aan bij het verlangen dat de koning ook al bij monde van zijn ambassadeurs aan de hertog had overgemaakt, nl. dat alle boetes voor *fol appel* waarin Vlaamse appellanten voor het Parlement waren veroordeeld voortaan aan de Kroon zouden worden overgemaakt in plaats van dat deze nog langer door de hertog zouden worden geïnd. Het verschil lijkt wel te zijn dat de hertogelijke administratie in dit geval voor het blok stond: Petit had de boete al direct aan het Parlement betaald (wat andere Vlaamse appellanten blijkbaar veelal nalieten³⁰⁶) en bovendien een financiële constructie op poten gezet die het effectief innen van de boete bijzonder moeilijk maakte³⁰⁷.

---

³⁰⁴ I.v.m. de *juges des exempts*, zie M. NIKICHINE, *La justice échevinale*, pp. 457-459. Het probleem van appellanten die niet meer voor de lokale justitie konden worden gebracht wegens hun appel stelde zich overigens soms ook bij appellaties bij hertogelijke rechtbanken. Hierbij ging de hertog evenwel niet over tot het benoemen van een specifieke ambtenaar maar verleende hij wel de schepenbank een octrooi om toch nog (in andere zaken) over de appellant te mogen oordelen, cf. nr. 145.

³⁰⁵ "pour ce que esdictes villes et chastellenies a eu grant nombre d'appellans qui se tenoient exemps des juges et officiers de mondit seigneur, parquoy mondit seigneur perdoit ses drois et ses amendes et ainsi justice ne pavoit estre de par lui excersé sur eulx, et pour ce mondit seigneur a fait ja pieca ces choses remonstrer au roy, notre seigneur, pour avoir ung juge d'iceulx exemps commis esdictes villes et chastellenies pour excerser justice sur lesdiz exemps", cf. nr. CCXXIX, §[IV].

³⁰⁶ Wanneer de koning in mei 1449 zijn verzoek i.v.m. de boetes bij de hertog hernieuwde, gaf hij aan hem namelijk een lijst met Vlaamse appellanten die wegens *fol appel* veroordeeld waren. De ontvanger van het Parlement had echter nog niets van die boetes gezien "et demorent a executer pour ce que oudit pays de Flandres on ne peut pas bien avoir pour ceste cause sur acces", cf. nr. CCLXXXII. M.a.w. betaalden de Vlamingen de boetes niet ter plaatse en gaven ze enkel de hertogelijke ontvanger van de exploten van de Raad van Vlaanderen genoegdoening voor deze boetes, zoals overigens blijkt uit diens rekeningen (ARA, RK, nrs. 21.787-21.870). Dit ging nochtans in tegen de gewoonlijke procedure bij het Parlement, dat normaalgezien een directe inning of borgstelling eiste (en eventueel overging tot opsluiting bij weigering), cf. S. DAUCHY, 'Quelques remarques', p. 50. Dit lijkt verder aan te geven dat het hier alleszins niet om een oud of verworven koninklijk recht ging (ten minste t.a.v. de Vlaamse appels).

³⁰⁷ Cf. nr. CCXXIX, §[XII].

De hertogelijke ontvanger was gewonnen voor een hard optreden. De boete moest en zou geëind worden, desnoods zelfs door een baljuw uit Henegouwen als dat noodzakelijk zou zijn "*obstant opposicion ou appellacion*", en daarmee zou de hertog "*metteroit lui et ses officiers hors de question et se entretenroit ses drois*". De zaak voor het Parlement of de koning brengen en zo de rechten van de hertog ter discussie stellen, leek de ontvanger de slechtst denkbare optie — die daarmee aangeeft dat hij niet op de hoogte was dat dit feitelijk net al gebeurd was met de komst van de Franse ambassade. Niet iedereen in de hertogelijke administratie was echter gewonnen voor een dergelijke harde opstelling. De ontvanger mocht dan wel beweren dat de *juge des exempts* "*estoit comme subrogié (...) ou lieu de mondit seigneur le gouverneur et aultres officiers de mondit seigneur*" en dat de door hem gevonniste boetes bijgevolg de hertog toekwamen (krachtens het Verdrag van Atrecht?³⁰⁸), hij bleef *in se* wel een koninklijk ambtenaar. Volgens de raadsheren van het soeverein-baljuwschap en de Rekenkamer kwam het *fol appel* aldus voort uit een beroep aangespannen tegen het vonnis van een koninklijke rechter, waarbij de hertog maar moeilijk kon pretenderen dat zijn rechten waren geschaad en hij bijgevolg geen aanspraak kon maken op die specifieke boete³⁰⁹. Het was uiteindelijk deze laatste opinie die het haalde.

De episode is verhelderend en relevant omdat ze aangeeft dat de hertog weliswaar zijn rechten wou verdedigen tegenover de pretenties van de Franse Kroon, maar dat hij hiertoe binnen het kader van het Verdrag van Atrecht (dat de soevereiniteit van de koning formeel erkende) maar een al bij al beperkte bewegingsruimte bezat. Eenzelfde probleem had zich overigens al in 1438 voorgedaan met betrekking tot de respectieve rechten van de koning en de hertog op de controle van de muntslag te Amiens en St-Quentin³¹⁰. Een aantal hertogelijke raadsheren had geoordeeld dat het bevel van de koning om de bussen (die een representatief aandeel van de muntslag bevatten) van die muntateliers naar Parijs over te brengen genegeerd of minstens gecontesteerd diende te worden. De koning zou met het

---

³⁰⁸ Zoals reeds eerder aangehaald werd Vlaanderen of de kasselrijen van Rijsel, Douai en Orchies nergens in het verdrag expliciet aangehaald. Weliswaar viel Rijsel wel (zoals het grootste deel van het graafschap) onder het ressort van de baljuw van Amiens. Met betrekking tot de Somme-steden stelde het verdrag dat de hertog vrij en zelf de ambtenaren "*au regart du demaine*" zou mogen aanstellen. De overige ambtenaren "*au regart des droiz reaulx*" zouden enkel door de hertog genomineerd worden, en feitelijk benoemd door de koning (cf. E. COSNEAU (ed.), *Les grands traités*, p. 141, §24). Deze dienden verder op te treden "*comme dessus est declairé*", wat verwijst naar artikel 21 van het verdrag aangaande de steden Péronne, Montdidier en Roye, waar expliciet gesteld werd dat de opbrengsten van die ambtenaren de hertog zouden toekomen, en dat het om alle soorten ambtenaren zou gaan "*necessaires pour l'exercice de ladicte [= de koninklijke] juridiction*" (cf. Id., op. cit., p. 137). Werd de Rijselse *juge des exempts* als een dergelijke ambtenaar gezien? Het Parlement en de koninklijke deurwaarder stelden trouwens de autoriteit en bekwaamheid van de sergeant van de *juge* in vraag (door hem respectievelijk als "*soy disant sergent de notredit oncle et cousin en ladicte chastellenie de Lille*" en "*soy disant sergent dudit juge des exempts*" aan te duiden): het lijkt waarschijnlijk dat hij (in tegenstelling tot de *juge* zelf) niet door de koning maar wel (wederrechtelijk?) door de hertog benoemd was geweest, cf. nr. CCXXXV en nr. xvi.

³⁰⁹ Cf. nr. CCCLXXIV.

³¹⁰ Zie over deze kwestie P. SPUFFORD, *Monetary problems*, pp. 76-89.

Verdrag van Atrecht immers alle opbrengsten van die munten aan de hertog hebben overgedragen. In een informeel schrijven aan kanselier Nicolas Rolin formuleerden de Bourgondische algemeen-muntmeesters Pierre de Hauteville en Daniel Thieulaine echter hun afwijkende visie. Ze raadden iedereen aan het Verdrag van Atrecht er nog eens goed op na te lezen en hun opinies te milderen, want de Hauteville stelde dat "*quant je lisy l'article touchant les monnoyes je le vy si maigre et si po substancierieux au bien de mon tres redoubté seigneur que je m'en donnay grant merveille*"³¹¹. Volgens de muntmeesters (in een bedekte kritiek op Rolin zelf?³¹²) hadden de hertogelijke onderhandelaars zich in 1435 laten duperen door de hertogelijke rechten niet veel duidelijker vast te laten leggen. Veel auteurs hebben bij de bespreking van de Frans-Bourgondische relaties na 1435 de nadruk gelegd op Karel VII's weigering de bepalingen van Atrecht uitvoering te laten kennen, als hij al ooit die intentie zou gehad hebben. Het verdrag op zich wordt daarbij meestal wel als een Bourgondische overwinning gezien: zowel territoriaal als symbolisch/juridisch — de Franse 'schuldbekentenis' en Filips persoonlijke exemptie — zou de hertog zijn slag hebben thuisgehaald³¹³. Het verdrag is echter op erg veel punten bijzonder vaag³¹⁴, en bijna in alle artikels worden de koninklijke rechten, soevereiniteit en ressort expliciet gevrijwaard³¹⁵. Dit zijn net begrippen die de Kroon en het Parlement met een quasi onbeperkte vrijheid

---

³¹¹ Cf. nr. CCCLXXIV. De Hauteville drukte zich hier zelfs nog eufemistisch uit: het muntrecht te St-Quentin of Amiens wordt zelfs helemaal niet vermeld in het verdrag. Wellicht werd het verondersteld inbegrepen te zijn in de clause dat de koning in de Somme-steden "*tous prouffiz et revenues tant de demaine comme des aides (...) et aussi tailles et autres emolumens quelzconques, et sanz y retenir de la part du Roy, fors le foy et hommage, ressort et souveraineté*" (cf. E. COSNEAU (ed.), *Les grands traités*, p. 139, §24). Dit lijkt echter allesbehalve een uitgemaakt zaak, want in het artikel m.b.t. Mâcon wordt "*le prouffit et esmolument de la monnoye*" expliciet als een van de "*droiz reaulx et de souveraineté appartenans au Roy*" aangeduid, en wordt ook expliciet vermeld dat, desalniettemin, deze rechten de hertog zullen toekomen, cf. Id., op. cit., p. 132, §12.

³¹² Rolin wordt algemeen tot de pro-Franse factie aan het Bourgondische hof gerekend (tenminste in de context van de aanloop naar het Verdrag van Atrecht). Hij zou bovendien, samen met nog een aantal andere Bourgondische onderhandelaars, in juli 1435 (dus nog voor de definitieve Frans-Bourgondische verzoening) een aanzienlijk geldbedrag van Karel VII mogen ontvangen om zich in te zetten "*pour la reconsiliacion et reunion de nostre dict cousin avec nous*", cf. M.-R. THIELEMANS, 'Les Croÿ, conseillers des ducs de Bourgogne', p. 72. R. VAUGHAN zag in deze schenking (in een wellicht wat te extreem oordeel) een regelrechte omkoping van de hertogelijke kanselier, cf. *Philip the Good*, p. 126.

³¹³ Zie met name J. DICKINSON, *The Congress*, p. viii en pp. 197-198 of M.-R. THIELEMANS, *Bourgogne et Angleterre*, p.56, die stelt dat "*La paix d'Arras était une véritable victoire pour Philippe le Bon*". R. VAUGHAN is iets voorzichtiger maar bekritiseert vooral de Franse onwil het verdrag na te leven, en niet zozeer de eigenlijke bepalingen ervan, cf. *Philip the Good*, pp. 99-113.

³¹⁴ Iets wat J. RICHARD ook al vaststelde i.v.m. met bepaalde territoriale afbakeningen opgenomen in de tekst uit 1435, en daarbij impliciet op een mogelijk bewuste koninklijke strategie wijst: "*les « pays adjactens », c'était une formule qui avait l'inconvénient — ou l'avantage — d'être fort vague*", cf. 'Problèmes de circoncriptions', p. 98.

³¹⁵ Iets wat F. QUICKE overigens al in 1944 terecht opmerkte: "*aucune clause ne mentionne qu'une part quelconque du pouvoir royal soit accordé au duc*", cf. Bonenfant (P.), *Philippe le Bon*, p. 437.

konden aanwenden om om het even welk hertogelijk recht in vraag te stellen³¹⁶. De muntmeesters adviseerden de kanselier dan ook om de zaak niet op de spits te drijven en toe te geven aan de koninklijke verlangens, zolang deze niet al te rigoureuus zouden zijn³¹⁷. Liever dat dan de hertogelijke rechten (met hun weinig solide basis) *au fond* in vraag te laten stellen. In die zin verschilt de houding van de muntmeesters eigenlijk niet fundamenteel van die van de Rijselse ontvanger. Allebei komen ze uiteindelijk immers uit dezelfde beschouwing voort: de inmenging van de Franse Kroon in hertogelijke aangelegenheden zo beperkt mogelijk houden. Dit was echter geen evidente opdracht bij al dan niet bewuste Franse provocaties — de Rijselse ontvanger duidde Petit aan als "*homme rigoureux et plain de proces et d'appellacions*" — in zaken die zich in een jurisdictionele schemerzone bevonden, zoals dat het geval was bij de *juge des exempts*. Het been stijf houden zou uiteindelijk wellicht tot een koninklijke reactie en een klacht wegens hertogelijk ongehoorzaamheid geleid hebben, terwijl een pragmatische inschikkelijkheid een mogelijk gevaarlijk precedent creëerde. De hertog kon in de lente van 1445 zijn geplande ambassade naar de koning dan ook maar beter grondig voorbereiden.

Begin maart 1445 leken die voorbereidingen eindelijk afgerond. Op 4 en 6 maart werden te Brussel twee instructies opgesteld voor de hertogelijke gezanten die naar Reims zouden vertrekken. De ene bleef beperkt tot het repeteren van de klachten die de hertog oorspronkelijk had geformuleerd, met inclusie van de contestatie van de hertogelijke rechten op Waals-Vlaanderen³¹⁸. De andere bevatte, of liever, lijstte een aantal bijkomende kwesties en instructies op, waaronder die van de Vlaamse appels. Deze kwestie stond trouwens betekenisvol aangeduid onder de algemene noemer "*Bruges*": het was duidelijk dat het voornamelijk de grote Vlaamse handelsstad was die een halt wou toeroepen aan de (nefaste) koninklijke inmenging in haar eigen stedelijke en commerciële rechtsbedeling³¹⁹.

---

³¹⁶ Zie bv. het artikel van A.-B. SPITZBARTH, dat aantoont hoe de administratie van Karel VII tegen het einde van de jaren 1450 er in slaagde om, steunend op de koninklijke soevereiniteit, de bepalingen van Atrecht quasi volledig achter zich te laten en te negeren (met name Filips persoonlijke exemptie) en de hertog in het keruslijf van de verhouding koning/onderdaan te dwingen, cf. 'De la vassalité', pp. 43-59.

³¹⁷ "*nous sommes de rechief d'opinion pour chose qu'ilz peuvent ou porront monter et valoir [= de opbrengst en inhoud van de muntbussen] qu'ilz [= de Franse algemeen-muntmeesters] les ayent, ainsois que adjournemens, différent ou discort en aviengnent aux gens, subges et populaires de notre tres redoubté seigneur, car onques preudomme et sage ne conseilla guerre entre princes ou paix et amistié doit estre*", cf. nr. CLXXVI. Deze houding bleek het uiteindelijk ook in de praktijk te hebben gehaald, cf. P. SPUFFORD, *Monetary problems*, p. 85.

³¹⁸ Cf. nr. CCXXXVII.

³¹⁹ Zie de studie van B. LAMBERT voor een uitgebreide bespreking van de problemen die verschillende concurrentiële en overlappende jurisdicties veroorzaakten ten aanzien van het vlotte verloop van de internationale handel, cf. *De Genuese aanwezigheid*, pp. 137-145, alsook het artikel van J. DUMOLYN, 'Our land is only founded on trade', pp. 374-389, dat duidelijk aangeeft dat de Brugse handelaars- en ambachtsmiddens ten volle beseften dat een ongestoorde (en liefst een tot een zo laag mogelijk, stedelijk niveau beperkte) rechtsgang onontbeerlijk was voor het creëren van een gunstig economisch klimaat.

Voor Brugge drong de tijd ook, gezien de door de koninklijke ambassadeurs in november toegestane opschorting van het al tegen haar uitgesproken arrest op 1 maart verlopen was. Bovendien werd de druk verder opvoerd door het Parlement. Op 6 maart 1445 (dezelfde datum als de redactie van de hertogelijke instructie) sprak het een tweede arrest tegen de stad uit in de zaak rond Jean Bridoul, een handelaar uit la Rochelle die voor zijn pogingen appel aan te tekenen tegen de beslissing van de Brugse schepenen door hen gevangen was gezet. Betekenisvol werd het koninklijk uitvoeringsbevel van deze sententie nog dezelfde dag opgesteld én meteen ook in de registers van het Parlement geregistreerd³²⁰. Brugge moet de bui al hebben zien hangen, want de zaak Bridoul wordt al expliciet in de instructie vermeld.

Uiteindelijk vertrok een goede week later een uitgebreide Bourgondische delegatie, onder leiding van Pierre de Bauffremont, richting Reims³²¹. In eerste instantie werd de kwestie van de Vlaamse appels echter nog niet besproken³²², schijnbaar in afwachting van de hertogin, die de onderhandelingen verder in naam van de hertog zou afhandelen³²³. Ook na de aankomst van de hertogin te Reims, en het verderzetten van de onderhandelingen te Châlons-en-Champagne, bij de koning zelf, bleek de Vlaamse kwestie echter niet vlot afhandelbaar. Een minuut voor een akkoord met de koninklijke delegatie opgesteld op 24 juni liet voor de Vlaamse kwestie nog gewoon een grote blanco ruimte vrij³²⁴, en Isabella stuurde de baljuw van Dijon zelfs naar de hertog terug om hem over de moeilijkheden bij het bereiken van een akkoord in te lichten³²⁵. De hertogin, misschien op basis van de documentatie die de stad Brugge had voorzien, liet zich uiteindelijk zelfs verleiden tot een sterk particularistisch discours. De koning en het Parlement konden gerust appels ontvangen die aangespannen waren tegen de vonnissen van de Raad van Vlaanderen, maar *omisso medio* appels tegen de vonnissen van de Vier Leden (als deze überhaupt al reformabel of appelleerbaar waren) waren *not done*³²⁶. De hertogin becommentarieerde daarbij

---

³²⁰ Voor het arrest en het uitvoeringsbevel zie R. VAN CAENEGEM (ed.), *Les arrêts et jugés*, pp. 472-485, nr. 269; de zaak wordt ook besproken door S. DAUCHY, *De processen in beroep*, p. 161.

³²¹ De Bauffremont vertrok op 13 maart 1445 vanuit Brussel, cf. ADN, B1988, ff. 63v°-64r°. Hij werd te Reims o.m. vervoegd door de hertogelijke raadsheer en kamerheer Dreux (II) de Humières, de baljuw van Dijon Philippe de Courcelles en Étienne Armenier, president van de parlementen van Bourgondië, cf. ADN, B1988, ff. 65v°-67v°. De Courcelles en Armenier hadden de hertogelijke instructie rond de Brugse appels van de hertog overgeleverd gekregen, cf. nr. CCXXXVIII.

³²² Cf. nr. CCXLII, §[III].

³²³ Cf. M. SOMMÉ, *Isabelle de Portugal*, pp. 404-405.

³²⁴ Cf. A. TUETÉY, *Les écorcheurs sous Charles VII*, t. II, p. 196, nr. 37.

³²⁵ Cf. nr. CCXLVII, §[VI].

³²⁶ De hertogin stelde dat "*mondit Sieur de Bourgogne ne vouldroit aucunement empêcher le ressort des causes naissans des Parties demourans, & choses étans en ce Royaume décidées en la Chambre du Conseil à Gand, mais pour en brief aucunement advertir que des Sentences & Jugemens qui se donnent par les Loix du pays de Flandres, l'on n'est pas accoutumé d'appeller, & n'est pas possible que des appellations qui s'en feroient, la cour de parlement peut suffissamment*

uitgebreid het uitzonderlijke Vlaamse rechtssysteem, gedomineerd door schepenbanken en louter *manende* baljuws³²⁷, dat toegespitst was op een bondige rechtsgang naar het lokale (en diverse) gewoonterecht.

3.1.2.3 Van de eerste ressortprovisie (1445) tot de Frans-Bourgondische onderhandelingen te Parijs (1448)

*desirans complaire a notredit frere et cousin et le
entretenir, lui et ses subgetz, en leurs usages, franchises,
libertéz et coustumes dont ilz ont acoustumé de user
d'ancienneté, et aussi garder l'auctorité et ressort en
souveraineté de notre royaume*³²⁸

Uiteindelijk wist de hertogin begin juli 1445 echter toch, al dan niet met behulp van een dergelijk discours, een toegeving van de koning te bereiken. Met zijn verordening van 4 juli werden de bij het Parlement aangetekende appels tegen vonnissen van de Vier Leden voor negen jaar opgeschort, evenals de uitvoering van de twee reeds tegen Brugge uitgesproken arresten. De boeten waartoe de stad was veroordeeld door het Parlement werden zelfs kwijtgescholden, tenminste voor wat de koning betrof (want "*sans prejudice (...) des parties*").

---

connoitre (...) car (...) en toutes les villes & places d'icelui pays, la Judicature des causes (...) se traitent sommiérement & sans question, ordre ou figure de Jugement", cf. U. PLANCHER, *Histoire générale et particulière*, t. IV, p. clxxxv, nr. CXLIV. Dit discours vertoont erg veel gelijkenissen met het betoog dat Hendrik Utenhove en Lievin van Huffele in 1430 in naam van Gent zelf voor de *Grande Chambre* van het Parlement hielden: "*n'est point acoustumé d'appeller de leurs jugemens, et n'ont point acoustumé de prendre ressort en la Chambre de Gand, ne ailleurs (...) mais ont acoustumé de terminer et mettre fin en tous les procès (...) en usant de leurs privileges (...) et leur est besoing de les garder pour l'entretenement de leurs bourgeois et subgiez, qui (...) n'ont mie acoustumé de plaider longuement, ne delaier leurs procès*", cf. A. TUEY (ed.), *Journal de Clément de Fauquembergue*, t. II, pp. 301-302. Dit was een striktere houding van Gent dan wat nog in de vroege veertiende eeuw te noteren viel. Toen Gent in 1335 voor het Parlement gedaagd werd stelde het immers dat de zaak "*ad curiam comitis Flandrie, cujus sunt justiciabiles et subditi, remitti debebant, cum in actione personali alibi trahi non debeant, vel etiam litigare; procuratore eriam predicti comitis hoc idem petente*", cf. E. PERROT, *Les cas royaux*, p. 357, nr. 13.

³²⁷ "*se jugent par ceulx qui sont ordonnez au gouvernement [des villes], certain nombre de personnes du Peuple desdites Loix, & lesquels, pour éviter confusion, sont par le Comte de Flandres, commis & ordonnez que l'on appelle Echevins, qui, à la semonce des Oficiers du Prince, juges èsdites questions, ce qui leur semble être de raison*", cf. U. PLANCHER, op. cit., loc. cit. De hertogin lijkt hier het verschil te maken met de 'Franse' baljuws, die zelf een rechterfunctie uitoefenden. Voor dit onderscheid tussen de *bailli juge* en Vlaamse *bailli conjureur*, zie J. FOUART, *Une institution baillivale*, pp. 20-23. Het Parlement was deze typische Vlaams/Artesische rechtsbedeling ook al ten tijde van de dubbelmonarchie opgevalen, getuige de uitgebreide becommentariëring ervan in de klachtenbrief aan het adres van de hertog uit 1430: "*est vray que ledit monseigneur le duc a en ses terres jurisdictions et chastelleries qui sont tenues en souveraineté du roy (...) et en chacune d'icelles baillis, court, hommes jugans au conjurement desdiz bailliz ou leurs lieux tenans, (...) et ne sont lesdiz bailliz que simples conjureurs, est assavoir de conjurer les hommes feodaux qu'ilz facent jugement des questions et proces demenez, poursuivis et estans pardevant eulx*", cf. nr. LXXXIII, §[XXIV].

³²⁸ Verordening van Karel VII, 4 juli 1445, nr. xvii.

Dit akkoord werd zowel door DAUCHY als SOMMÉ als een overwinning voor de hertog, en in mindere mate ook als een toegeving aan de Leden en Brugge in het bijzonder, gezien³²⁹. We zijn evenwel een andere mening toegedaan. Een tijdelijke opschorting van het Parijse ressort over de Vlaamse hoofdwetten, impliceerde enkel maar dat daarmee tijdelijk aan de normale toestand, nl. wanneer het Parlement wél kennis kon en mocht nemen van dergelijke appels, afbreuk werd gedaan. De koninklijke rechten en diens soevereiniteit werden dan ook expliciet voorbehouden in de provisie (evenals, in tweede instantie, de rechten van de hertog en de steden). Bovendien lijken de hertogin en de overige hertogelijke onderhandelaars de koning en het Parlement wel degelijk een "obeissance fourree" te hebben toegekend: zo werd het vonnis in de zaak-Bridoul weliswaar opgeschort, maar niet voordat hem als geschade partij de som van maar liefst 6000 gouden schilden was toegezegd³³⁰. Het recht van de getroffen partij werd dus *de facto*, zij het niet *de jure* erkend. De overige Leden bleken later dan ook niet happig om Brugge dit bedrag, dat hadden voorgeschoten, te laten innen op het gemene land van Vlaanderen (met de vergoeding van de overige kosten van de hertogin hadden de Leden overigens minder problemen).

Ook de hertog bleek niet bijzonder opgezet met de 'overwinning' van zijn echtgenote. Enkel aan de verzuchtingen van de Leden was enigzins tegemoet gekomen. Nochtans vreesde de hertogelijke administratie zelf ook voor een mogelijke uitbreiding van het Parijse ressort over strikt grafelijke bevoegdheden. Zo zien we Filips de Goede een dik jaar later, in december 1446, uiteindelijk zelf verordenen dat enkel en alleen de hoofdedenaars kennis mochten nemen van geschillen rond het oude grafelijke domein, en verklaarde hij hun vonnissen onreformabel³³¹. Een recent appel bij de Raad van Vlaanderen tegen een

---

³²⁹ Cf. M. SOMMÉ, *Isabelle de Portugal*, p. 406-407 en S. DAUCHY, *De processen in beroep*, p. 163.

³³⁰ Cf. nr. 871.

³³¹ Cf. nr. 877. Deze verordening bevestigde de bestaande toestand, die ook nog in het begin van de 16de eeuw door Wielant (met enige zin voor overdrijving) werd geschetst: "il [de graaf] *entend estre de sa seigneurie tous cas dont les contes de Flandre, passé sept cens ans, ont accoustumé cognoistre souverainement par leurs consaulx et chambres les gale et des renenghes (...) aussy bien devant qu'après l'institution du parlement à Paris, et quand en ce, on les a voulu empescher ou troubler, ilz y ont résisté tellement, que toujours ilz en sont demeurez en leur droict et possession*", cf. J.-J. DE SMET (ed.), *Corpus chronicorum Flandriae*, t. IV, p. 176. Sterk gelijkaardige uitspraken treffen we ook contemporain al wel meer aan, zoals in 1450 wanneer de Rijselse rekenmeesters stelden dat "la justice et jurisdiction desdiz renneurs, qui congnoissent du demaine ancien de mondit seigneur, dont n'est point veu appeller et est comme une justice souveraine, est seignourie très ancienne et fort privilegié", cf. dossier Bladelin, nr. 14. In realiteit stamde de Redeninge uit de 12de eeuw, hoewel de stelling van Wielant en de rekenmeesters in zekere zin verdedigbaar blijft gezien de Redeninge zich al gevoelig sneller tot een efficiënte financiële instelling had ontwikkeld dan haar koninklijk Franse tegenhangers cf. B. LYON & A. VERHULST, *Medieval Finance*, pp. 50-52. Voor meer informatie over de Redeninge en haar mogelijkheid om bij arrest te oordelen, zie G. DECLERCQ, 'Kamer van Hoofdedeninge', specifiek pp. 181-183. In 1442 had de hertogin trouwens al, in een gelijkaardige beslissing, bepaald dat appels tegen de vonnissen van het leenhof van de Oudburg enkel voor de Wetachtige Kamer zouden kunnen worden gebracht, en niet voor de Raad van Vlaanderen, hoewel haar beweegredenen daarbij

vonnis van de Redeninge vormde de directe aanleiding tot het uitvaardigen van de verordening, maar de hertog liet niet na de achterliggende en dwingende beweegreden aan zijn raadsheren mee te delen:

"se vous aviez la congnoissance de ladicte cause ainsi pardevant vous encommenciee, elle pourroit par appel aler en parlement, ce qui ne fu onques veu, et ainsi indirectement pourroit on attraire les causes dont a nosdiz renneurs de Lille en appartient la congnoissance pardevant vous et par consequent par appel en parlement, qui pourroit redonder a notre tres grant prejudice et dommage et en diminucion de notre haulteur et seignourie"

Mathieu d'Escouchy vertelt ons bovendien dat de in 1445 wel te Châlons bekomen gunsten de hertog bij nader onderzoek al snel "*grandement interessé, et à son dommaige et prejudice*" bleken te zijn³³². SOMMÉ minimaliseert deze kritiek, maar de hertog vond het in augustus 1447 wel nodig de stad Brugge te verplichten in een akte de verantwoordelijkheid voor het bekomen van de koninklijke provisie op zich te nemen en uitdrukkelijk te stellen dat noch haar verzoek, noch het uiteindelijke resultaat enigszins de rechten van de hertog, het graafschap of de stad konden of mochten schenden³³³.

---

minder expliciet waren geweest (nl. "*pour ce que a cause dudit appel pluseurs debas et questions se pourroient mouvoir*", cf. nr. 763).

³³² G. DU FRESNE DE BEAUCOURT (ed.), *Chronique de Mathieu d'Escouchy*, t. I, p. 51.

³³³ "*comme a la poursuite et par le donné a entendre de nous et des autres membres du pays de Flandres le roy, notre seigneur, ait baillees et ottroyees certaines ses lettres patentes (...) certiffions pour verité notre entencion non avoir esté ne estre que par l'ottroy et concession desdictes lettres et par le contenu en icelles soit derogué ou prejudicié aucunement a la seignourie et haulteur ne aux drois et prerogatives de notre tres redoubté seigneur monseigneur le duc de Bourgoingne et de Brabant, conte de Flandres etc., ne de son pais et conté de Flandres, ne aussi aux previleges, libertéz et franchises de ladicte ville de Bruges*", cf. nr. CCLXVI.

Figuur 6. Een Rijksappel à la Lorraine siert als dorsale archiefreferentie het origineel van de koninklijke provisie uit 1445 (ADN, B1284, nr. 801), terwijl de klerk van de Raad van Vlaanderen het titeblad van het register met de *acten en sentenciën* van de Raad van het jaar 1445 opsmukte met het gekroonde hertogelijke wapen (RAGent, Raad van Vlaanderen, nr 2361, fol. 3r°). Een eventuele bedekte referentie naar de Bourgondische claims op de erfenis van het Lotharische keizerrijk, het vroegmiddeleeuwse koninkrijk Bourgondië of een gepretendeerde hertogelijke soevereiniteit ten spijt (cf. J. SCHNEIDER, 'Lotharingie, Bourgogne ou Provence?', pp. 28-33; zie ook D'A. BOULTON DACRE, 'The Order of the Golden Fleece', pp. 56-57, die stelt dat de toevoeging van een kroon aan het hertogelijke wapen essentieel een Habsburgse innovatie was: de Vlaamse klerk brak dus met de contemporaine iconografische geplogendheden), kan de toezegging van Karel VII maar moeilijk als een eenduidige of definitieve hertogelijke overwinning op de koninklijke soevereiniteit worden gezien.

Naast het feit dat met het verlenen van de provisie de hertog in een afhankelijke positie werd gebracht ten opzichte van de koning (het gaat immers niet om een verdrag maar om een eenzijdige concessie)³³⁴, stoorde de hertogelijke administratie zich wellicht specifiek aan de erin opgenomen *narratio*. Daarin verhaalde de *hertog* hoe tegen de vonnissen van de Vier Leden noch bij de hertogelijke noch bij de koninklijke rechtbanken of ambtenaren, kon of mocht worden geappelleerd. Weliswaar ging Karel VII in de eigenlijke rechtshandeling niet zover deze verklaring te bevestigen of te onderschrijven: hij schortte slechts de appels bij het Parlement op zonder zich verder of ten gronde uit te spreken over eventuele appels

---

³³⁴ Wielant zou in zijn *Recueil des Antiquités de Flandre* trouwens betekenisvol de afwijkende politiek van Karel de Stoute op dit vlak aanstippen: "*depuis ladicte paix d'Arras, le ducq Philippe portoit tousjours grand honneur à la personne du roy de France (...) et le ducq Charles se tenoit esgal au roy de France, et en tous traittez et actes vouloit user d'égalité*", cf. J.-J. DE SMET (ed.), *Corpus chronicorum Flandriae*, t. IV, p. 53.

aangetekend bij de Raad van Vlaanderen, maar toch³³⁵. De hertog (of Isabella of de Vier Leden in zijn naam) had vooral zijn eigen positie verzwakt³³⁶. Het lijkt ons immers weinig waarschijnlijk dat de koning zich enigszins gebonden zou voelen door Filips' uitspraken over wat uiteindelijk zijn eigen koninklijke soevereiniteit en het ressort van het Parlement betrof. Integendeel zelfs, de koning stelde uitdrukkelijk dat die soevereiniteit en het ressort over Vlaanderen rechten waren "*que nous pretendons au contraire*". Met name zette de provisie van 1445 de deur wijd open voor *omisso medio*-appels bij het Parlement mocht Karel VII, na het verloop van de termijn van negen jaar, beslissen dat *zijn* ressort en dat van het Parlement, i.t.t. dat van de hertog en diens Raad van Vlaanderen, zich wel degelijk over de vier Vlaamse hoofdwetten uitstreckte³³⁷. Het waren nu net die *omisso medio*-appels waar de Bourgondische administratie zich steeds het meest aan had gestoord³³⁸ en die Karel de Stoute uiteindelijk in 1468 met de verdragen van Péronne ook wist af te schaffen³³⁹.

---

³³⁵ S. DAUCHY zag in de provisie van 1445 wél een opschorting door de koning van het appelrecht bij de Raad van Vlaanderen, het lijkt ons echter dat hij hierbij het onderscheid tussen de *narratio* en de *actio* van de koninklijke *surséance* over het hoofd zag, cf. *De processen in beroep*, pp. 172-173. De Vier Leden lijken weliswaar ook, uit eigenbelang, geneigd te zijn geweest dit onderscheid over het hoofd te zien: zo overlegden Brugge en Ieper in 1446 hoe ze zowel de appels tegen hun vonnissen bij het Parlement als de Raad van Vlaanderen konden tegengaan (cf. W. BLOCKMANS, *Handelingen ... Regering van Filips de Goede*, d. II, p. 1028, nr. 989), en nog in 1451 klaagden ze op basis van de koninklijke provisie het optreden van de hertogelijke procureur-generaal in twee processen aan, wiens "*conclusions desdiz deux proces tendent asséz a la fin de reformacion, (...) non obstant que les villes et les IIII principae[lles lois des] Quatre Membres de Flandres sont inreformables, laquelle cause [de] reformacion compete aux IIII Membres en commun, et a mondit tres redoubté seigneur les meismes causes autresfois fait manier par ma tres redoubtee dame et princhesse pardevant le roy a la journee en la ville de Chalon en telle maniere que sur ce fut fait ung estat et surseance de certain temps encoires durant*", cf. nr. CCCXXXIII, §[XX]. Wanneer de Leden er in 1483 (onder het mom van de regentschapsraad voor de minderjarige Filips de Schone) weer zouden in slagen het beleid voor een groot deel effectief in handen te krijgen, zien we hen (en meer bepaald Brugge en Ieper) trouwens onmiddellijk de provisie uit 1445 opnieuw bovenhalen om van Karel VIII een provisie te verkrijgen die gedurende tien jaar enig appel tegen de criminele sententies van Brugge en Ieper opschort (cf. E. DE PASTORET, *Ordonnances des rois de France*, v. 19, pp. 215-217).

³³⁶ De pogingen van de Bourgondische overheid om van de Raad van Vlaanderen een Vlaams beroepshof te maken verliepen sowieso al moeillijk genoeg, zie voor een uitgebreid overzicht de bijdrage van J. MONBALLYU, 'Van appellatiën ende reformatiën', pp. 237-275.

³³⁷ Temeer daar de koninklijke soevereiniteit (al vanaf de regering van Filips IV de Schone) sowieso als onverjaarbaar werd beschouwd en de hertog dus geen prescriptie kon claimen, cf. P. CHAPLAIS, 'La souveraineté du roi', p. 451.

³³⁸ Al in 1426 had kanselier Rolin de impetratie door de Gentse St.-Pietersabdij van een koninklijke *complainte* in haar conflict met de wet van Kortrijk veroordeeld en afgewezen, "*disans que la court de parlement a Paris ne devoit donner tellez provisions en la premiere instance ou pays de Flandres, et n'estoient ceulx de Flandres en riens subgetz a ladicté court sinon en cas de ressort*", cf. SAMechelen, reeks GG, V, nr. 1 ("documenten zonder verband met Mechelen": ongefolioerde inventaris van bescheiden uit het archief van de Raad van Vlaanderen). Toen de hertog nog in 1458 van de Vier Leden bepaalde kosten gemaakt in ambassades uit 1445 probeerde terug te winnen bleek trouwens duidelijk genoeg hoe de hertog de *surséance* begrepen had willen zien: "*mijnen heere van Toul [gaf] te kennene (...) twee pointe: teerste dat zulke pennynghen als uutgheleit waren bij die van Brugghe omme te*

De hertog lijkt dan ook maar in beperkte mate een publiek karakter aan de in 1445 verkregen opschorting van de appels te hebben willen geven. De provisie werd weliswaar direct na haar redactie en bezegeling in de registers van de *Grande Chancellerie* afgeschreven³⁴⁰, maar aan het Parlement legde de hertog zijn koninklijke gratie niet voor. Hij liet ze wel meteen registreren in de registers van de Raad van Vlaanderen, maar bleek het origineel voorlopig niet uit handen te geven, zoals hij in 1446 ook aan Brugge verklaarde: "*laquelle est pardevers nous pour se besoing est en aidier ou temps a venir aux parties ausquelles il pourroit touchier*"³⁴¹. In de archieven van de Leden vinden we dan ook geen enkel afschrift van de provisie ouder dan de zestiende eeuw terug.

Desalniettemin lijkt de concessie kortstondig een verdere kennisname van Vlaamse appels door het Parlement te hebben verhinderd. Tussen 1445 en begin 1448 tekende DAUCHY geen

---

vercrighene an den conync de surceance van den appeelen die men daghelix dede bi den onderzaten van den lande van den vonnessen, ghewijst bij den wetten van Vlaendren, int Parlement zonder middele, ende dat men zonder middele niet meer appelleeren zoude", cf. W. BLOCKMANS, *Handelingen ... Regering van Filips de Goede*, d. II, p. 1358, nr. 1322, zie nr. 1324 voor een bevestiging dat het om een verwijzing naar de provisie uit 1445 gaat ("*ghedaen bi mijnre ghenadigher vrouwen te Salons*"). Nog in 1459 liet de hertog, bij monde van Guillaume Fillastre, aan het Parlement en de koning weten dat een specifiek "*appel (...) doit estre renvoyé par ladicte court devant ses gens et conseilliers en sa chambre de Flandres seant a Ypre, car a icelle chambre premierement appartenoit la congnoissance (...), et lors se de l'appointement de ladicte chambre (...) eust appellé, ledit duc ne faisoit point de difficulté que ladicte appellacion ne deust ressortir en ladicte court (...) et estoit la cause principal pour laquelle ledit duc se plaignoit de ladicte court que de lui avoir denyé par icelle court sondit prisonnier* (de persoon die bij het Parlement appel had aangetekend), *disant qu'il ne lui seroit rendu et d'icellui prisonnier en retenir la congnoissance*", cf. nr. CDXCI. S. DAUCHY attesteerde zelfs nog een voorbeeld dit 'klassieke' Bourgondische discours in 1490, wanneer de Raad van Vlaanderen zich verzette tegen een appel te Parijs gezien "*il y a usance, coustume et privilege ou conté de Flandres que les suggés d'icelui ne peuent estre traictéz en premiere instance aillurus que pardevant les juges ordinaires du pais et ceans par appel du conseil de Flandre*", cf. 'Souveraineté et justice', p. 11. Ook in het hertogdom Bourgondië concentreerde het verzet van de hertogen zich overigens tegen de *omisso medio*-appels bij het Parlement, cf. J. FAUSSEMAGNE, *L'apanage ducal*, pp. 172-181.

³³⁹ Bij de koninklijke provisie uit 1468 die specifiek de appels tegen de vonnissen van de Vier Leden behandelde zou Karel de Stoute trouwens betekenisvol van de koning verkrijgen dat deze hem zelf "*tout et tel droict de ressort et de recours que povoit, peult et doit, à nous et à nostredit court et autres noz officiers appartenir*" toekende: de Vier Leden kenden dus wel degelijk een ressort, maar dit was nu gewoon de hertog in plaats van de koning en het Parlement geworden, cf. E. DE PASTORET (ed.), *Ordonnances des rois de France*, v. XVI, p. 128.

³⁴⁰ Cf. nr. xvii, traditie B. Voor deze registers is het niet steeds eenduidig vast te stellen of de registratie op verzoek van de impetrant plaatsvond of op bevel van de kanselarij, cf. R. SCHEURER, 'L'enregistrement à la chancellerie', pp. 122-123. De stelling van S. DAUCHY, *De processen in beroep*, p. 167, n. 279, nl. dat het hier om het origineel gaat dat in de koninklijke Trésor werd opgeborgen, klopt dan ook niet (wellicht trad de verwarring op omdat de in de registers ingeschreven akten genummerd zijn en L.-G. DE VILEVAULT & DE L.-G. BRÉQUIGNY in hun uitgave van het document enkel verwijzen naar "*Pièce 60*", zonder enig folionummer mee te geven, cf. *Ordonnances des rois de France*, v. 13, p. 441).

³⁴¹ Cf. nr. 871; het origineel van de koninklijke provisie bleef dan ook bewaard in de Rijksse Trésor, cf. nr. xvii, traditie A.

nieuwe arresten in appels tegen vonnissen van de Vier Leden op³⁴². Dit betekende echter niet dat de inmenging van de Franse Kroon in het graafschap geheel ophield. Er bleven immers een aantal openstaande kwesties bestaan: met name de toekenning aan de hertog of de koning van de boetes op *fol appel* was schijnbaar niet behandeld te Châlons. Al in maart 1446 zien we de Leden van Vlaanderen zich dan ook opnieuw beklagen over "*den dobbelen boeten*" die Vlamingen dienden te betalen nadat hun Parijse appel er door het Parlement onterecht of onontvankelijk was verklaard³⁴³. Met andere woorden begonnen zowel het Parlement als de hertogelijke ontvanger van de exploten van de Raad van Vlaanderen deze boetes op te eisen, waardoor de in hun appel vervallen partijen deze twee keer vreesden te moeten betalen. De houding van het Parlement in de kwestie bleek bovendien te verharden: in december 1445 liet ze in naam van Karel VII een 'arrêt de Parlement' opstellen dat ondubbelzinnig deze boeten aan de koninklijke kas toewees. DAUCHY betwijfelde het feitelijke effect van deze verordening en stelde vast dat de hertog de boetes zelf bleef innen "*sans la moindre protestation officielle ni officieuse*"³⁴⁴. Dit moeten we dus nuanceren. Weliswaar zou de hertog nooit *de facto* aan zijn gewoonterechtelijk verworven recht op dit vlak verzaken, maar zijn administratie diende doorheen de jaren 1440-1450 wel herhaaldelijk koninklijke pogingen daartoe af te blokken³⁴⁵. De bijeenkomsten van de Leden rond de kwestie en het feit dat de koning in 1447 zelfs een aantal Vlamingen liet arresteren laat bovendien toe te veronderstellen dat sommige hertogelijk onderdanen effectief een 'dubbele' boete moesten betalen³⁴⁶.

De fiscale perikelen in het zuidoosten van de Kortrijkse kasselrij rond de heerlijkheden van Le Val en La Roussellerie, nabij Herseaux en Moeskroen, bleven eveneens niet lang uit de actualiteit, niettegenstaande het lokale onderzoek dat er al in 1444 had plaatsgevonden.

---

³⁴² Cf. S. DAUCHY, *De processen in beroep*, p. 164, n. 1. Of dit ook betekende dat er geen pogingen meer werden ondernomen om tegen de beslissingen van de vier hoofdcolleges te appelleren lijkt echter twijfelachtig. Al in oktober 1446 vond er een bijeenkomst van de Leden plaats waarbij Brugge en Ieper overleg pleegden "*omme te ramene eenieghe wegghen waarmede men zoude moghen wederstaen de reformacie van wetten die men begheerde in te bringhene up de 4 Leden (...) int Perlement*", cf. W. BLOCKMANS, *Handelingen ... Regering van Filips de Goede*, d. II, p. 1028, nr. 989.

³⁴³ Cf. W. BLOCKMANS, op. cit., p. 1007, nr. 964, zie ook de volgende zitting in april 1446 (nr. 965), toen de kwestie nogmaals op de agenda stond.

³⁴⁴ S. DAUCHY, 'Quelques remarques', p. 54.

³⁴⁵ Zo stuurden de Grote Raad en de Raad van Vlaanderen op 18 juni 1447 de ontvanger van de exploten van de Raad naar Rijsel "*tant pardevers messeigneurs des comptes comme pardevers maistre Georges d'Ostende, garde des chartres de mondit seigneur, et y fist certaine informacion sur l'institution de ladicte chambre du conseil et les amendes en cas d'appel que le roy, notre seigneur, vould avoir des manans et habitans du pays de Flandres deca le Liz*", cf. ARA, RK, nr. 21.815, fol. 3r°-3v°. Zie verder ook nog de brieven van 20 mei 1449 en 17 augustus 1453 (nrs. CCLXXXII en CCCLXXIV).

³⁴⁶ Zie de zitting van de Leden van 9 tot 21 oktober 1447, waarop Ieper zich beklaagde "*up zeikere lettren die waren van sconyncx van Vrankerike weighe, bij denwelken hij gheordonneirt hadde dat men Vlaminghen aresteren zoude*", cf. W. BLOCKMANS, *Handelingen ... Regering van Filips de Goede*, d. II., p. 1053, nr. 1023.

De koninklijke administratie bleef overtuigd dat de twee heerlijkheden, als koninklijke (achter)lenen, dienden bij te dragen in de door het Doornikse verschuldigde bedden, ongeacht ze nu wel of niet op juridisch of bestuurlijk vlak een onderdeel vormden van de kasselrij Kortrijk. Dat kunnen we toch opmaken uit de arrestatie van twee *locals* door de baljuw van het Doornikse begin augustus 1445, quasi direct na het beëindigen van de conferentie van Châlons³⁴⁷. Met deze arrestaties, die tot doel hadden de rest van de parochianen tot het betalen van de bedde te dwingen, probeerde de Kroon wellicht bewust schot in de zaak te krijgen. Het lijkt er immers op dat de kwestie bij de onderhandelingen wel aan bod was gekomen, maar toen enkel opnieuw op de lange baan was geschoven³⁴⁸. In elk geval zien we de ontvanger van de Kortrijkse kasselrij zich na de arrestaties direct wenden tot raadsheer Jan Alaerts³⁴⁹ en de Vlaamse procureur-generaal. Deze waren namelijk door de hertog aangesteld om samen met de "*ghedeputeirden van sconincx weghe*" de kwestie te onderzoeken en, hopelijk, een vergelijk te vinden³⁵⁰. Terzelfdertijd probeerde een bode van de kasselrij hertogelijk secretaris Antoon Michiel op te sporen, die het destijds in 1444 uitgevoerde onderzoek in handen bleek te hebben³⁵¹. De procureur-generaal wist intussen van de Doornikse baljuw te bekomen dat enige verdere executie tot 2 februari 1446 zou worden uitgesteld. Eind december werd de koning evenwel een nieuwe bedde toegekend in het Doornikse en de koninklijke baljuw besloot, misschien uit frustratie omdat de zaak alsnog niet behandeld was, opnieuw de inning te Herseaux te gaan afdwingen. Dit keer wendde de kasselrij zich rechtstreeks tot de hertog, die zowel de baljuw van Doornik als de Grote Raad van de koning aanschreef "*dat zij zijne vors. insetene van der castelrie van Curtrike laten zouden onghemoyt van eeneghe ayden*". Op zijn minst diende eerst de gemengde Frans-Bourgondische commissie die de grenzen tussen het Doornikse en de kasselrij zou vaststellen samen te komen, terwijl de hertog hen alvast stellig meedeelde (zich baserend op het onderzoek uit 1444?) dat Le Val en La Roussellerie steeds met de Kortrijkse kasselrij in de grafelijke bedden hadden bijgedragen.

---

³⁴⁷ "*den VIIe dach van ouste int jaer M CCCC XLV, zo reet dontfangher [van de kasselrij Kortrijk] te Dornike bijden bailliu van den Tornesischen, omme te wetene wies hem gheliefde te doene met Jaquemart de Sperchins ende Colaert den Hase (...) te Merre in vanghenesse (...) omme de zettinghe die hij van sconincx weghe hebben wilde van den upsetenen van der Vael*", cf. ARA, RK, nr. 42.916 (rek. kasselrij Kortrijk 1445-1447), fol. 16r°.

³⁴⁸ In elk geval kwam het in 1444 gevoerde onderzoek uiteindelijk in de archieven van de Rekenkamer te Dijon terecht, wellicht na afronding of ter voorbereiding van een van de Frans-Bourgondische dagvaarten.

³⁴⁹ Hij werkte al minstens vanaf 1440 bij de Raad van Vlaanderen, cf. J. DUMOLYN, *Staatsvorming*, databank, fiche Jan Alaerts. Alaerts was ook al een van de hertogelijke commissarissen geweest bij het getuigenverhoor uit 1444, cf. nr. CCXXVIII.

³⁵⁰ Cf. ARA, RK, nr. 42.916, fol. 16r°-v°.

³⁵¹ Zonder veel succes, want "*meester Anthonis vors. in Hollant was ende niet ne quam alzo hij ghescreven adde van doene*", cf. ARA, RK, nr. 42.916, fol. 19r°, verplaatsing op 9 december 1445. Antoon Michiel zou in 1446 tot raadsheer bij het Hof van Holland benoemd worden en bleek eind 1445 dus alvast verhuisd te zijn, cf. P. COCKSHAW, *Prosopographie*, p. 68.

Deze problematiek vertoont aldus grote gelijkenissen met die rond de boetes op *fol appel*. Ook hier was de koning allesbehalve bij machte de rechten van de graaf in het graafschap zelf te contesteren: de grafelijke beden bleven geïnd worden te Herseaux, net als de ontvanger van de exploten van de Raad getrouw de boeten op *fol appel* voor kas van de hertog opvorderde. Filips de Goede en zijn administratie stonden echter relatief machteloos indien koninklijke ambtenaren binnen hun eigen jurisdicties (zij het te Parijs in het Parlement of in de Doorniks/Kortrijkse grensregio) zelf ook deze rechten 'dubbel' zouden gaan innen op de grafelijke onderdanen. De kasselrij Kortrijk kon zich dan misschien wel beklagen over "*tintert dat de vors. van Dornike doen wilden ende ghedaen adden up tlant van Vlaendere*"³⁵² en de hertog mocht zoveel "*zeere scerpelike*"³⁵³ aan de baljuw van het Doornikse schrijven als hij wilde, zolang ze niet bereid waren Karel VII openlijk te confronteren waren ze op diens welwillendheid en de tussenkomst van de koninklijke administratie aangewezen. De Franse Kroon zat dan ook in een luxepositie, iets wat de Doornikse baljuw blijkbaar ten volle besepte. Steeds wees deze er op dat hij zonder expliciet koninklijk bevel niet bij machte was de inning van de bede op te schorten, om terzelfdertijd overigens op een weinig subtiele manier de ondernemingen van de hertogelijke en Kortrijkse ambtenaren verder te ondermijnen. Zo arresteerde hij in juni 1446 een zekere Jean Hubert, die enkele maanden voordien nog ingegaan was op een oproep van de hertog tot een nieuw getuigenverhoor te Herseaux. De baljuw liet hem opsluiten in de gevangenis van Maire-lès-Tournai, totdat hij niet enkel zijn eigen aandeel in de bede maar dat van de hele heerlijkheid van Le Val zou ophoesten³⁵⁴.

Ten einde raad, en na ruim overleg, gaf de hertog de kasselrij uiteindelijk de opdracht de zaak voor het Parlement te brengen en tegen de Doornikse baljuw en zijn executies te appelleren. De hertogelijke procureur zou er de zaak verder voor de kasselrij bepleiten en er hopelijk de grafelijke rechten erkend zien worden³⁵⁵. Dat enkel deze 'oplossing' geacht

---

³⁵² Cf. ARA, RK, nr. 42.916, fol. 25r°.

³⁵³ Cf. ARA, RK, nr. 42.916, fol. 21v°. De hertog bleek vanaf het voorjaar van 1446 in elk geval erg actief bij de zaak betrokken geweest te zijn (net als de Grote Raad trouwens of de Rekenkamer, die ook gemobiliseerd werden), want de Kortrijkse klerk laat niet na te vermelden dat de hertog de brieven zelf "*gescreven adde ende ghetee kent met zijnen handteeken*".

³⁵⁴ Zijn suppliek aan de leden van de Rekenkamer bleef bewaard, cf. nr. CCLVI. Hubert was een van de 18 getuigen die de hertog in februari 1446 liet horen "*annopende der vors. questie van der Vael ende van Herseaulx*", cf. ARA, RK, nr. 42.916, ff. 21v°-22r°.

³⁵⁵ Cf. ARA, RK, nr. 42.916, fol. 23r°-v°. en ff. 28v°-29r°: de zaak was in elk geval voor 18 november 1446 verheven bij het Parlement door de hertogelijke procureur Quentin Tueleu. We vinden deze zaak op het eerste gezicht niet terug in de regesten van de Vlaamse appels bij het Parlement (misschien omdat het om een appel aangetekend tegen de baljuw van Doornik gaat, en niet om een in oorsprong 'Vlaamse' zaak), hoewel er in juli 1446 wel net door het Parlement een appel tegen een vonnis van de schepenbank van Herseaux naar de Raad van Vlaanderen wordt gerenvoierd (cf. S. DAUCHY, *Les appels flamands*, pp. 146-147, nr. 459; het *objectum litis*

werd enig soelaas te kunnen brengen, geeft duidelijk de relatieve zwakte van de hertog aan. Zijn uiteindelijke toevlucht tot het Parlement is een pijnlijk symptoom van het grafelijke soevereiniteitsdeficit, ondanks (of liever: net zoals) de provisie van 1445.

Naast de pogingen van de Kroon om de boeten op het *fol appel* naar zich toe te trekken of haar fiscale ressort ook over koninklijke achterlenen binnen het graafschap uit te breiden werd de hertog na 1445 overigens met nog een andere koninklijke politiek geconfronteerd die zijdelings verband hield met de Vlaamse ressort- en soevereiniteitskwestie. Het gaat om de zogenaamde *imposition foraine*, een verzamelnaam voor een aantal geassocieerde taksen die (oorspronkelijk) geïnd werden op producten die uit het koninkrijk werden gevoerd, en (later) ook op die goederen die naar 'Franse' gebieden geëxporteerd werden waar bepaalde koninklijke beden en accijnzen geen koers liepen. De instelling van de *imposition* was nauw verbonden geweest met de financiering van de Honderjarige Oorlog, en in augustus 1445 zou Karel VII, in het kader van de heroveringen op de Engelsen, zijn tresoriers opdracht geven de *imposition* doorheen het koninkrijk te reorganiseren³⁵⁶. In oktober 1447 leidde dit tot een specifieke koninklijke commissie die een striktere inning van de taks in het Doornikse beval, zonder nog langer al dan niet oogluikend de omzeiling van de *imposition* toe te staan³⁵⁷. Bijna onmiddellijk zien we hier een Vlaamse reactie op komen³⁵⁸. Al op 13 november stuurt het Brugse Vrije haar delegatie naar de Ledenvergadering te Brugge om ondermeer de "*niewichede van den exactien (...) up alle maniere van goede, commende uter crone (...) te Doorneke*" te bespreken. Ook op een volgende zitting die in december te Brussel bij de hertog werd georganiseerd, staat de *imposition foraine* op de agenda³⁵⁹. De taks werd dus blijkbaar ook geïnd op goederen die vanuit Doornik, wellicht hoofdzakelijk via de Schelde, naar Vlaanderen en verder werden gevoerd. Het hoeft ons niet te verwonderen dat de Leden, en wellicht Gent op kop, zich hier al snel over beklagden. De Vlaamse invoer van graan gebeurde voor een belangrijk deel vanuit de Noord-Franse, Picardische en Henegouwse regio. Met name de Gentse graanstapel betrouwde sterk op de invoer uit die

---

wordt niet gepreciseerd). Houden deze twee zaken verband of gaat het hier louter om een (eigenaardig) toeval?

³⁵⁶ Zie J.-F. LASSALMONIE, 'L'imposition foraine', pp. 764-815, en specifiek p. 808 voor het nieuwe élan onder Karel VII.

³⁵⁷ Cf. nr. xix. Bovendien dienden de koninklijke commissarissen de handelaars (die afkomstig waren "*par pluseurs et diverses parties et contrees de pays*") te composeren voor de bijdragen in de taks die ze de voorbije jaren onrechtmatig hadden ontlopen, weliswaar "*en ayant consideracion aux personnes et aux facultéz et ou temps de lors*".

³⁵⁸ In juli 1447 had de koninklijke procureur-generaal trouwens al een eerste poging ondernomen om de *imposition* ook te Doornik opnieuw trikt te innen, waarop het Doornikse stadsbestuur al meteen in haar registers de opmerking noteerde "*dont ceulx de Flandres ne sont point content et dient que c'est chose nouvelle à eulx prejudiciable*", cf. A. DE LA GRANGE (pub.), *Extraits analytiques*, p. 129, zitting van 24 juli 1447.

³⁵⁹ Zie voor het citaat W. BLOCKMANS, *Handelingen ... Regering van Filips de Goede*, d. II, p. 1056, nr. 1025; voor de bijeenkomst in december: p. 1059, nr. 1028.

gebieden, een stapel die de stad trouwens mee wist te onderhouden via het quasi monopolie dat haar Vrije Schippers op de Schelde bezaten en haar uitgebreide contacten met Doornik en (in mindere mate) Douai³⁶⁰. Het instellen van een considerabele taks op alle producten die langs Doornik en het Doornikse passeerden moet dan ook direct voelbaar geweest zijn in Gent en bij uitbreiding de rest van het graafschap. Gezien Doornik een koninklijke enclave binnen hertogelijk gebied vormde, werden wellicht ook de uitvoerders van graan, zoals Valenciennes en Douai (langs de Scarpe die op de Schelde aansloot) door de taks getroffen³⁶¹.

We kunnen ons afvragen in welke mate het afdwingen van deze taks en belasting een koninklijke reactie vormde op de Bourgondische pretenties tijdens de onderhandelingen te Reims en Châlons en de pogingen om de Vier Leden aan het ressort van het Parlement te onttrekken. De problematiek was weliswaar niet helemaal nieuw: ook Filips de Stoute had zich al geconfronteerd gezien met pogingen van de Kroon om de *imposition* te innen aan de grenzen met het hertogdom Bourgondië. Dat was toen deels gebeurd als een reactie op het toekennen aan de hertog van de (voorheen koninklijke) beden in het hertogdom³⁶². De *imposition* was immers een soort van compensatietaks die geïnd werd op producten bestemd voor gebieden waar de koning zijn eigen reguliere belastingen niet kon innen. Wanneer Karel VII zich nu geconfronteerd zag met de onafhankelijke koers van Filips de Goede, lijkt hij de hertog en diens onderdanen met de logische consequenties van een dergelijke opstelling te hebben willen confronteren³⁶³. Indien de koninklijke beden en belastingen in Vlaanderen niet geïnd werden en de koning er zijn regale rechten (denken we aan de boeten op *fol appel*) maar deels of gecontesteerd kon uitoefenen, dan zou bijgevolg de *imposition foraine* langsheen de grenzen van de Bourgondische gebieden geïnd worden. De hertog zag deze politiek overigens niet enkel voor Vlaanderen doorgevoerd worden (waar

---

³⁶⁰ Zie hierover algemeen M.-J. TITS-DIEUAIDE, *La formation des prix*, pp. 145-149 en meer specifiek voor de Gentse graanstapel en de verhoudingen van deze stad met Doornik M. BOONE, *Gent en de Bourgonische hertogen*, pp. 21-23 en M. BOONE & E. LECUPPRE-DESJARDIN, 'Grains de blé', pp. 193-204.

³⁶¹ Het belang van de aanvoer van Noord-Frans en Henegouws graan voor beide steden spreekt o.m. uit de twee verordeningen van 15 januari 1457 (nrs. 1225-1226) aangaande de Gentse graanstapel (met vermelding van import vanuit Henegouwen) en de graanhandel te Douai; meer informatie over de graanstapel en -handel van deze laatste stad kan men ook terugvinden in het artikel van M. MESTAYER, 'Le marché au blé de Douai', pp. 47-62, zie specifiek p. 59 voor een korte vermelding van de kwesties rond de *imposition foraine* in 1448-1449.

³⁶² Cf. J.-F. LASSALMONIE, 'L'imposition foraine', p. 794.

³⁶³ Ook Lodewijk XI zou vanaf 1470 Karel de Stoute trachten te treffen door de uitvoer van graan naar Vlaanderen en de Bourgondische gebieden zelfs volledig te verbieden. Hoewel M.-J. TITS-DIEUAIDE kon aantonen dat de effectieve prijsstijgingen ten gevolge van dergelijke verboden beperkt bleef, geeft dit niettemin aan dat de Franse Kroon wel degelijk dacht met een dergelijke politiek de hertog te kunnen treffen, cf. *La formation des prix*, pp. 246-249.

de koninklijke beden nooit waren geïnd³⁶⁴). Ook aan de grenzen van Artesië en zijn Picardische gebieden doemde de *imposition* plots op, ironisch genoeg net op basis van het Verdrag van Atrecht, dat hem er immers de inkomsten voortkomend uit de koninklijke beden had toegekend³⁶⁵.

De hertog lijkt redelijk snel op de klachten van zijn onderdanen te hebben gereageerd. Al op 11 februari 1448 wist Filips de Goede van Karel VII te bekomen dat de inning van de *imposition* voorlopig, tot 1 juni, zou worden opgeschort. Op 5 juni werd deze opschorting zelfs nog verder verlengd tot 1 september 1448. Tegen dan was de introductie van de *imposition* echter al gedegradeerd tot een van de vele agendapunten op een nieuwe grote Bourgondisch-Franse top. De *imposition* lijkt voornamelijk een bijkomend, fiscaal drukkingsmiddel te zijn geweest in de bredere politiek van Karel VII, die erop gericht was het soevereiniteitsstreven van de hertog af te blokken³⁶⁶.

Op de bijeenkomst van de Leden van november 1447 waarop de instelling van de nieuwe taks te Doornik aan de kaak werd gesteld, waren immers ook opnieuw klachten over "*appellatien ende reformatien*" geuit³⁶⁷. In het voorjaar van 1448 zien we deze klachten een concrete gestalte krijgen in het aantekenen van een appel bij het Parlement door een zekere Jan van der Zijpe, en dit tegen een vonnis van de Gentse schepenbank van de Keure. In principe ging dit rechtstreeks tegen de provisie van 1445 in, die het aantekenen van

---

³⁶⁴ Cf. B.-A. POCQUET DU HAUT-JUSSÉ, 'Les dons du roi', p. 136, die weliswaar opmerkt dat de Kroon in 1361, bij de inning van de bede voor de betaling van het losgeld van Jan II de Goede, zou gepretendeerd hebben dat het graafschap hier eveneens in diende bij te dragen. Helemaal zonder precedent zou dit niet geweest zijn: Filips IV had in 1296 geprobeerd een directe belasting op de inwoners van Kroonvlaanderen te innen (een vijftigste penning), hoewel deze belasting wel uitdrukkelijk op last van de graaf zou worden geïnd (die ook de helft van de opbrengsten zou toekomen). Deze taks werd uiteindelijk – op protest van de steden – niet geheven. Cf. R. MONIER, *Les institutions financières*, p. 28. Over het grafelijke recht op het innen van belastingen en beden (een recht dat geleidelijk, tenminste ten opzichte van grafelijke vazallen, als exclusief zou worden beschouwd), zie de bijdrage van D. HEIRBAUT, 'Het juridische kader', pp. 118-119.

³⁶⁵ Cf. E. COSNEAU, *Les grands traités*, pp. 138-140, §23-24. Dat de *imposition* ook op de Somme werd geïntroduceerd kunnen we afleiden uit twee koninklijke mandementen uit januari 1449 die de taks, op verzoek van de hertog, er weer afschaften, cf. ADN, B2003, nrs. 60.307 en 60.309.

³⁶⁶ Dit komt overeen met de vaststellingen van J.-F. LASSALMONIE op basis van latere conflicten ten tijde van Karel de Stoute: "*Les querelles qui surgissaient autour de l'imposition apparaissent en somme comme un bon indicateur des rapports de force entre le roi et les apanagistes (...) L'utorité centrale se redressait-elle, elle tâchait de celles-ci [les concessions obtenues par les princes] de leur substance, soit au plus haut niveau par une nouvelle réglementation, soit – plus fréquemment et sans doute plus efficacement – sur le terrain par le zèle de ses agents*", cf. 'L'imposition foraine', p. 796.

³⁶⁷ Cf. W. BLOCKMANS, *Handelingen ... Regering van Filips de Goede*, d. II, p. 1056, nr. 1025. Dit werd nog eens herhaald op de zitting te Brussel in december, wanneer het Vrije de kwestie van de "*appelatien die eenighe poghen te doene van den 4 wetten principeel van Vlaenderen*", Id., op. cit. p. 1059, nr. 1028. Uit deze formulering is weliswaar nog niet volledig op te maken of het hier om appels bij het Parlement dan wel bij grafelijke instellingen ging, maar uit het verdere verloop van de gebeurtenissen in 1448 lijkt het ons aannemelijk dat hier in de eerste plaats het koninklijk ressort over Vlaanderen besproken werd.

nieuwe appels tegen vonnissen van de Vier Leden voor negen jaar had opgeschort. Van der Zijpe, daarin gesteund door de koninklijke procureur-generaal, vocht evenwel de rechtsgeldigheid van deze verordening aan. Het proces dat zich daarop voor het Parlement ontspon is reeds uitgebreid besproken door DAUCHY, die daarbij ook specifiek aandacht had voor de intern Vlaamse politieke dimensie van de zaak. Van der Zijpe zou immers een raadsheer bij de Raad van Vlaanderen zijn geweest³⁶⁸, was bovendien een oud-baljuw van Gent en in 1445 zelfs voorschepen van de Keure. Zijn verbanning door de Gentse wet van 1447-1448 op de vage aanklacht van 'valsheid' wees voor Dauchy dan ook in de richting van een politieke afrekening. Deze kaderde in de oplopende confrontatie tussen Gent en de hertog, die in 1449 zou uitmonden in een regelrechte opstand van de stad³⁶⁹. Dit aspect van de zaak belangt ons hier echter minder aan. Belangrijker is de houding van de verschillende betrokken partijen ten opzichte van de provisie uit 1445. Ten eerste blijkt dat Gent, noch enig ander Lid, voordien de provisie al als argument van stal had gehaald. Dit hoeft niet echt te verwonderen gezien de reserves van hertogelijke administratie bij de koninklijke verordening, waarvan ze het origineel bovendien angstvallig had achtergehouden. Gent stond in 1448 trouwens nog alleen met haar vraag de provisie eindelijk te laten interineren. De andere Leden zagen zich voorlopig nog niet geconfronteerd met enige tegen hun vonnissen verheven appels. Bijgevolg stelden ze zich geen partij samen met de Gentse schepenen, net zomin trouwens als de hertogelijke procureur³⁷⁰.

De terughoudendheid van Brugge, Ieper en de hertog om volledig mee in de zaak betrokken te geraken lijkt al snel gerechtvaardigd. Gent kreeg immers de wind van voren van de koninklijke procureur, die pleitte dat enig verzoek tot het uitvoeren van de provisie een directe aanslag vormde op de koninklijke rechten. De koning kón immers geen afstand doen van zijn soevereiniteit, die een onvervreemdbaar deel uitmaakte van de Kroon. Het Parlement ging zelfs zover de echtheid of beter de reguliere expeditie en ondertekening van de provisie van 1445 in vraag te stellen — zonder dat de argumentatie van het hof op dit vlak echter bijzonder overtuigt³⁷¹. Belangrijker was wel het argument van de

---

³⁶⁸ Hij wordt aldus omschreven in de pleidooien voor het Parlement, hoewel hij niet voorkomt in de lijst met de raadsheren opgesteld door J. DUMOLYN, *Staatsvorming*, databank. Mogelijk was hij slechts een raadsheer *aux honneurs*, of kwam zijn carrière bij de Raad nooit echt van de grond: in 1445 stond hij immers nog in stedelijke dienst, terwijl hij in augustus 1449 al opnieuw in de Gentse schepenenbank zetelde, om uiteindelijk in september 1449 te overlijden.

³⁶⁹ Zie S. DAUCHY, 'L'affaire Jean van der Zijpe', pp. 69-78. In elk geval behoorde van der Zijpe tot het pro-hertogelijke netwerk binnen Gent, cf. J. HAEMERS, *De Gentse opstand*, pp. 102-103. Voor zijn baljuwsfunctie, die hij tussen 1437 en 1444 vervulde, zie J. VAN ROMPAEY, *Het grafelijk baljuwsambt*, p. 626.

³⁷⁰ Cf. S. DAUCHY, *Les appels flamands*, pp. 173-174, nr. 540.

³⁷¹ Het Parlement stelde dat ze de ondertekende secretaris niet kenden: "*il n'y a point en son conseil ne a la relacion de son conseil un nommé Rolant*", cf. S. DAUCHY, *De processen in beroep*, p. 167. Deze bewering van het Parlement lijkt weinig gefundeerd. We vinden Adam Rolant (of Roland) immers terug in het overzicht van de koninklijke secretarissen en notarissen onder Lodewijk XI, Karel VIII en Lodewijk XII van A. LAPEYRE & E.

onvervreemdbaarheid van de koninklijke rechten³⁷². Bovendien zou, zo stelde de procureur, de koning niet enkel zijn eigen rechten vervreemden door de provisie van 1445 uitvoering te laten kennen, maar ook die van de partijen die bij het Parlement recht kwamen verzoeken³⁷³. Dit "*droit d'autrui*" werd zelfs bij privileges steeds expliciet gevrijwaard, en lijkt dus des te meer te gelden voor een verordening die geen enkele aanspraak maakte op een eeuwigdurend karakter. Karel VII zou dit argument trouwens nog wel meer uitspelen tijdens de diverse onderhandelingen met de hertog. De koning mocht dan misschien zelf wel bereid zijn de hertog bepaalde toegevingen te doen, hij kon als een *prince de justice* nooit afstand doen van de rechten van zijn onderdanen³⁷⁴. De koninklijke procureur stelde dan

---

SCHEURER, die bovendien vermelden dat hij ook al (zeker vóór 1450) secretaris was onder Karel VII en vanaf 1455 zelfs tot griffier van de koninklijke raad was benoemd, cf. *Les notaires et secrétaires*, t. I, pp. 287-288. Rolant lijkt mogelijk zelfs als een in Vlaamse materies gespecialiseerde secretaris naar voor te komen: we treffen hem nog drie keer aan als ondertekenende secretaris van 'Vlaamse' koninklijke verordeningen (cf. nrs. xxxix, lviii en lix), terwijl hij in 1468, in aanwezigheid van de koninklijke procureur, de toen door Karel de Stoute verkregen ressortexemptie van de vonnissen van de Vier Leden te Amiens publiceerde (cf. A. LAPEYRE & E. SCHEURER, op. cit., loc. cit.)

³⁷² De *Songe du Vergier* stelde reeds dat soevereiniteit en het koninklijke ressort praktisch met elkaar samenvielen en absoluut onvervreemdbaar waren: "*celle souveraineté et darrenier ressort, si sont si et par telle maniere conjoints et annexé à la couronne que ilz ne puent de luy estre separés*", geciteerd en besproken bij J. KRYNEN, *L'empire du roy*, p. 157; voor een voorbeeld van de effectieve toepassing van deze idee (namelijk dat inwoners van Guyenne, ook al was dit gebied bij het Verdrag van Calais uit 1360 aan Engeland afgestaan, toch nog steeds appel bij de Franse koning mochten aantekenen), zie Id., art. cit, pp. 332-333. Gelijke bemerkingen bij S. PETIT-RENAUD, «*Faire Loy*», pp. 244-245. Over de abstracte notie van de Kroon als een (onsterfelijke) bron en rechtvaardiging van de verschillende koninklijke prerogatieven, zie G. LEYTE, *Domaine et domanialité*, pp. 202-207, die tevens de evolutie aanduidt dat bij koninklijke giften de rechten verbonden met de Kroon (waaronder "*les droits de suzeraineté et de ressort*") steeds nadrukkelijker als niet mee vervreemd werden beschouwd.

³⁷³ De procureur stelt dat indien de provisie uitvoering zou kennen en "*que en cas d'appel ses subjez ne appellerent a lui (...) ses subjez y ont moult grant interest autrement les puissans destruiroient les pouvres (...) et le roy par les dictes lettres ne veult riens faire ou prejudice de ses droiz ne de ses subjez*". Het betoog van de koninklijke procureur, gehouden voor het Parlement op 4 juli 1448, is fragmentair uitgegeven door S. DAUCHY, cf. *De processen in beroep*, p. 170. Verdere citaten gebeurden eveneens naar deze uitgave.

³⁷⁴ In de instructie die Karel VII in 1450 aan zijn ambassadeurs meegaf voor de onderhandelingen met de hertog werd ondermeer een probleem voorzien rond een proces tegen de graaf van Joigny (waarvan de hertog de kennisname opeiste en verzocht dat de koninklijke dagvaardingen nietig verklaard zouden worden. De ambassadeurs kregen de opdracht dat ze "*Diront que le Roy est tenu de administrer justice à ses subjets, & ne peut ne doit raisonnablement empescher que sesd. subjets ne poursuivent leurs questions & demandes pardevant ses Juges (...) Et autresfois le Roy en faveur de Mons. de Bourg. a fait lever sa main-mise des biens dudit Comte de Joigny, mais par raison et justice il ne peut, ne doit oster le droit et intérêt des Parties*", cf. U. PLANCHER, *Histoire générale et particulière*, t. IV, p. cxcviii, nr. CLIII. Of zoals S. PETIT-RENAUD het verwoordt bij haar bespreking van de verhoudingen tussen vorstelijke wetgeving, recht en het Parlement als hoogste vorstelijke rechtbank: "*Être délié des lois ne dispense pas le roi d'agir en conformité avec la justice*", cf. 'Le roi, les légistes et le parlement', p. 8. Karel VII had bij het verlenen van de provisie trouwens de rechten van de betrokken partijen expliciet beschermd, iets wat trouwens ook in de praktijk werd gebracht met de betaling van de 6000 gouden schilden aan Jean Bridoul als compensatie voor de opschorting van het door hem bekomen arrest.

ook dat "*le roy n'entend les dictes lettres senon en tant que raison le peut porter*". Het Parlement zou zich vanaf de veertiende en doorheen de vijftiende eeuw overigens net meer en meer als die beschermer van de redelijkheid en billijkheid opwerpen, tegen elk al te absolutistisch vorstelijk wetgevend optreden in³⁷⁵. Het is zelfs maar de vraag in welke mate Karel VII bij het verlenen van de provisie van 1445 er niet bewust op gerekend had dat het Parlement de uitvoering ervan zou contesteren. Als we rekening houden met het moeizaam en langdurig overleg dat te Châlons aan het verlenen van de provisie voorafging, is het verleidelijk te veronderstellen dat Karel VII de akte toen enkel liet opstellen om van enig verder aandringen van de hertogin verlost te worden, in de volle wetenschap dat een effectieve uitvoering later nog steeds verhinderd kon worden³⁷⁶. Dit lijkt verder bevestigd te worden door de woordenschat van de provisie, of liever het er in ontbreken van een aantal specifieke clausules. De verantwoording die Karel VII in 1445 bij de opschorting van de appels aanhaalt is immers erg mager. De koning is "*desirans complaire a notredit frere et cousin*" en verleent daarom "*pour aucunes causes et consideracions a ce nous mouvans*" zijn provisie³⁷⁷. De koning handelde in 1445 dus weliswaar *ex causa*, maar slechts minimaal, in die zin dat zijn echte motivatie verborgen bleef³⁷⁸. De werkwoorden van de eigenlijke rechtshandeling leggen dan ook veeleer de nadruk op de vorstelijke wil als substituut voor

---

³⁷⁵ Over die rol van het Parlement, zie S. PETIT-RENAUD, «*Faire Loy*», pp. 383-393.

³⁷⁶ Dat middeleeuwse vorsten, indien geconfronteerd met dergelijke "*importunes requestes*", wel degelijk hun toevlucht namen tot het verlenen van gunsten en privileges zonder ook maar enig aanstalten te maken zich ooit aan dergelijke beloftes en bepalingen te houden, werd aangetoond door W. PARAVICINI, cf. 'Administrateurs professionnels', pp. 362-363. In sommige gevallen ging het verlenen van een vorstelijke gunst zelfs direct gepaard met een tweede (geheim) schrijven aan de relevante administratie (het Parlement, de kanselarij of de Rekenkamer), deze gebiedend geen enkel gevolg aan de door de impetranten bekomen concessies te geven. Ook Filips de Goede en de Bourgondische kanselarij bedienden zich trouwens van dergelijke praktijken, zie bv. de vertrouwelijke brief van de hertog aan de leden van de Rekenkamer omtrent de privileges van de Genuese natie (cf. nr. LXXV), die hen beval deze in beslag te nemen wanneer ze er voor registratie zouden worden aangeboden (voor een bespreking van deze casus zie J. BRAEKEVELT, 'Entre proffit et dommage', pp. 117-129).

³⁷⁷ Exact dezelfde woordenschat vinden we trouwens terug bij de voorlopige opschortingen van de *imposition foraine* uit februari en juni 1448, wat lijkt te wijzen op een bewuste politiek van de koninklijke kanselarij.

³⁷⁸ Vergelijk dit met Wielants stelling in de eerste redactie van zijn criminele instructie dat "*De prince expediert wel zomwylen by zynder cancelrie commissie criminele zonder expresse cause zegghende omme zekere saken ons daertoe porrende wy ontbieden ende bevelen u etc., ende es daerof in possessien*" (cf. J. MONBALLYU (ed.), *Corte instructie*, p. 52, §6, art. 5), iets wat hij in zijn herwerkte versie van 1515 al veel duidelijker met de absolute vorstelijke macht gelijkstelde: "*In de Cancelrie worden zomwyle gheexpediert commissien criminele zonder impetrant, zonder naracie van den sticke ende zonder cause, metter clausele: "Om zeker saken ons daertoe mouveerende", ende dat uuter auctoriteyt ende macht absolute van den prince*" (cf. J. MONBALLYU (ed.), Online editie van de tweede redactie van de *Corte instructie in materien criminele (1515-1516)*, §12, art. 7). Wielant baseerde zich hierbij wellicht op Baldus zijn commentaar bij C 1.19.7, die stelde dat de vorst "*habetur pro causa quelibet ratio motiua ipsius principis*", geciteerd bij K. PENNINGTON, *The Prince and the Law*, p. 204. Het gevolg was dat als Karel VII van mening of opinie zou veranderen, hij met evenveel reden de aan de hertog toegekende provisie weer zou kunnen herroepen.

een eigenlijke, gegronde reden: "*avons voulu et nous plaist*". Het Parlement was niet snel geneigd gehoor te geven aan dergelijke motivaties. Zeker wanneer een verordening derogueerde aan een bestaand, constumier recht (zoals de mogelijkheid bij de vorst te appelleren), drong zich immers een *causa necessaria* op³⁷⁹. Bovendien haalt de koning geen clausules aan die een dergelijk ongemotiveerd optreden toch nog zouden kunnen verantwoorden. Hij maakt geen melding van zijn *certa scientia*, noch van enige voorafgaande deliberatie binnen de koninklijke raad. De koninklijke procureur kon dan ook gemakkelijk beargumenteren dat de provisie, die sowieso tegen het algemeen belang inging, subreptief verkregen was. De vonnissen van de vier Vlaamse hoofdwetten zouden volgens zijn betoog immers wél reformabel zijn geweest, en dit niet enkel door het Parlement maar eveneens door de hertogelijke rechtbanken. Hiermee lijkt de procureur des konings de hertog naar de mond te hebben willen praten. Het was hem blijkbaar ook opgevallen dat Filips de Goede van zijn kant, in tegenstelling tot Gent, de interinering van de *surséance* niet had verzocht: "*toutesvoies ne les [de brieven van de provisie] poursuit point et ne s'en aide point, aussi seroit son evident damage non sans cause*". Als reactie op dit betoog verzochten Gent, Brugge en de hertog weliswaar gezamenlijk een voorlopig uitstel van de zaak aan het Parlement, wat ze midden augustus ook voor een maand wisten te verkrijgen. Dit betekende echter nog niet dat ze daarmee ook een gezamenlijk einddoel voor ogen hadden.

Het is duidelijk dat de hertog de invloed van het Parlement in intern Vlaamse kwesties zoveel mogelijk trachtte terug te dringen, zoals ook DAUCHY stelde, en dit zeker in gevallen die, zoals de zaak van der Zijpe, sterk politiek gekleurd waren. Dit blijkt ook uit een schrijven van de Raad van Vlaanderen van 14 augustus 1448, dat een zestal raadsheren beval onmiddellijk naar Dendermonde af te zakken om in opdracht van de hertog te overleggen "*comment les sergens du roy soloient en temps passé exploitier ou pays de Flandres*"³⁸⁰. Filips bereidde zich dus alvast op eventuele maatregelen voor mocht het Parlement, na de maand uitstel, een oordeel in de zaak vellen en haar vonnis vervolgens ook effectief uit zou komen voeren in Vlaanderen. Maar in tegenstelling tot Gent beoogde de hertog dit níet zozeer middels de interinering van de provisie van 1445 te bekomen. De hertogelijke procureur en advocaat bij het Parlement waren namelijk duidelijk: "*mondit seigneur devoit requérir le renvoy de la cause intentee en ladicte court de parlement a l'encontre des eschevins de la ville de Gand par Jehan de le Zipe*"³⁸¹. De hertog was dus niet langer zinnens zijn eigen ressort over de Vier Leden ter discussie te laten stellen³⁸². Met de provisie uit 1445, die de vonnissen

---

³⁷⁹ Cf. S. PETIT-RENAUD, 'Le roi, les légistes et le parlement', p. 4.

³⁸⁰ Cf. ARA, RK, nr. 21.816, fol. 5v°.

³⁸¹ Vermelding van een brief van de Raad van Vlaanderen die op 15 augustus vanuit Dendermonde naar de hertog te Hesdin werd gestuurd "*ensemble certain plaidoyé, memoires et instructions a eulx envoyés par les procureur et advocat de mondit seigneur le duc en la court de parlement a Paris*", cf. ARA, RK, nr. 21.816, fol. 5v°.

³⁸² Zie hierover tevens M. BOONE, *Gent en de Bourgondische hertogen*, pp. 188-191 en J. DUMOLYN, *De Raad van Vlaanderen*, pp. 47-48.

van de Leden absoluut onreformeerbaar had verklaard, had Filips dan ook weinig meer van doen.

Uiteindelijk zou het in deze zaak niet meer tot een nieuwe zitting van het Parlement komen. Naar analogie met de situatie in 1444-1445 bleek in de zomer van 1448 namelijk dat niet enkel de hertog zich over het optreden van de koning en diens instellingen en ambtenaren beklaagde, maar vond Karel VII het blijkbaar eveneens tijd om een aantal Bourgondische praktijken ter discussie te laten stellen³⁸³. Een dagvaart werd gepland te Parijs vanaf 25 september 1448. Wellicht werden alle uitstaande Franse-Bourgondische geschillen, waaronder de zaak van der Zijpe maar ook de *imposition foraine*, minstens tot die dag verdaagd. Voor de hertog lijkt een behandeling ten gronde van het appel tegen het Gentse vonnis vanaf toen niet meer aan de orde te zijn geweest. De nieuwe bijeenkomst bood de hertog de mogelijkheid om de uitkomst van de conferenties te Châlons te heronderhandelen, en hopelijk een betere en minder ambiguë provisie van de koning te bekomen dan destijds mogelijk was geweest.

3.1.2.4 *Dei gratia* en de koninklijke provisie van 1448-1449

De onderhandelingen die uiteindelijk begin oktober 1448 te Parijs van start gingen³⁸⁴ waren er dus evenwel gekomen op het formele initiatief van de koning. Over de verwijten die Karel VII toen eerst aan het adres van de hertog liet formuleren, zijn we helaas niet zo goed ingelicht. Enkel de hertogelijke instructies en documentatie met betrekking tot de dagvaart bleven bewaard in de archieven van de Dijonese Rekenkamer. Uit de hertogelijke bronnen kunnen we echter wel opmaken dat één punt dat in 1448 ook op de hertogelijke agenda was geplaatst, oorspronkelijk tijdens de dagvaart te Châlons al door de koninklijke procureur was aangekaart. Het gaat om het gebruik door de hertog van de *Dei gratia*-formule in zijn titulatuur. We bespreken dit punt hier eerst omdat het quasi direct verband houdt met de verschillende 'Vlaamse' kwesties die eveneens tijdens de dagvaart zouden worden behandeld. De opinie van de koninklijke Grote Raad was immers dat "*lequel tiltre de soy emporte souveraineté et appartient seulement au roy comme prince souverain et empereur en son*

---

³⁸³ De hertogelijke instructie van 27 september 1448 (nr. CCLXXIV) maakt duidelijk dat het initiatief voor nieuwe onderhandelingen door de koning werd genomen: "*pour ce que ladicte journee et convencion a esté premierement et du commencement mise avant par les gens du roy, fait a presupposer qu'ilz voudront parler les premiers et faire premierement leurs doleances*".

³⁸⁴ De hertog diende nog op 18 september 1448, vanuit Hesdin, een bode uit te sturen naar Gillis van de Woestine en Willem de Zadelare, raadsheren bij de Raad van Vlaanderen, die toen nog te Antwerpen verbleven "*ausquelz mondit seigneur mandoit eulx aprester pour aller avec autres ses ambassadeurs a Paris pour convenir avec ceulx du roy sur pluseurs grans affaires*". Beide raadsheren vertrokken niet voor 28 september vanuit Hesdin naar Parijs. Cf. ADN, B2000, fol. 78v°.

royaume"³⁸⁵. De discussies in welke mate de *Dei gratia*-formule of aanverwante uitdrukkingen (*Dei misericordia, providentia* e.a.) al vanouds een dergelijke betekenis of op zijn minst een autoriteitsaanspraak inhielden³⁸⁶, dan wel veeleer een uiting vormden van vroomheid of zelfs nederigheid³⁸⁷, zijn hier dan ook niet direct relevant³⁸⁸. Hetzelfde geldt overigens ook voor de vraag of het invoeren van een heerschappij *bij de gratie Gods* tevens een vrijgeleide of verantwoording vormde voor het voeren van een absolutistische vorstelijke politiek – waarbij de van God verkregen soevereiniteit, in een Bodinsiaanse interpretatie, de vorst meteen ook *legibus solutus* maakte³⁸⁹. De soevereiniteit waar Karel VII op doelde was immers basaler van aard: het gaat erom of de hertog erkende dat hij aan de koning ondergeschikt was, ja *in se* zelfs gewoon een koninklijk onderdaan bleef.

Het gebruik door Filips de Goede van de *par la grâce de Dieu*-formule werd hierbij door koning en zijn entourage wellicht effectief als een reële aanslag op diens koninklijke soevereiniteit gezien. Onder Karel V was het sacrale karakter van het Franse koningschap immers opnieuw sterk benadrukt³⁹⁰, terwijl de gecontesteerde opvolging van Karel VII een sacrale legitimatie van het (legitieme) koninklijke gezag nog verder in de hand had gewerkt. De pogingen van de koning om de formule exclusief te mogen gebruiken kan misschien zelfs als tegengewicht worden gezien voor de quasi koninklijke autoriteit waarop de *princes du fleur de lis*, waaronder Filips de Goede, zich konden beroepen op basis van hun bloedband met de koning³⁹¹. Karel VII zou in de *Dei gratia*-formule zelfs niet zozeer zomaar *een* als wel

---

³⁸⁵ Cf. nr. CCLXXVIII.

³⁸⁶ Naar de opinie van o.m. J. DABBS, *Dei gratia*, p. 118 en M. MAILLARD-LUYPAERT, 'Pouvoir et territoire', p. 813.

³⁸⁷ Zie bijvoorbeeld het artikel van D. VONDREUS-REISSNER over het gebruik van de formule door de graven van Armagnac, en die daarbij steeds over "*la formule de dévotion*" spreekt, cf. 'La formule', specifiek p. 172, n. 3.

³⁸⁸ L. GENICOT wees er overigens al op dat de twee betekenissen elkaar niet noodzakelijk dienden uit te sluiten en wellicht zelfs complementair door één enkele vorst konden gebruikt en aangewend worden, cf. *Les actes publics*, pp. 35-36. Voor een eveneens genuanceerde visie op en ontleding van het concept van het sacraal koningschap, zie E. KANTOROWICZ, *The Kings Two Bodies*, passim.

³⁸⁹ Zie bv. het werk toonaangevende werk van J. FIGGIS, die daarin stelt dat "*The theory of the Divine Right of Kings (...) involves the following propositions: (...) Kings are accountable to God alone. Monarchy is pure, the sovereignty being entirely vested in the king, whose power is incapable of legal limitation. All law is a mere concession of his will (...). He cannot limit or divide or alienate the sovereignty*", cf. *The Divine Right*, pp. 5-6. Vergelijk dit met J. BODIN, *Les six livres*, pp. 300-303. Voor een recente bijstelling van de opinie van Figgis, die meer aandacht besteedt aan de reële aanwending van het concept in 16de- en 17de-eeuws Engeland, zie G. BURGESS, 'The Divine Right of Kings Reconsidered', pp. 837-861.

³⁹⁰ Cf. D. BYRNE, 'Rex imago Dei', pp. 107-108 en R. CAZELLES, *Société politique, noblesse et couronne*, pp. 528-530.

³⁹¹ B. BEDOS-REZAK stelt dat "*mais le sang royal, ainsi valorisé* [nl. ter verzekering en legitimatie van de koninklijke successie], *qui circulait ailleurs que dans les veines du souverain donnait à ses détenteurs l'occasion de revendiquer à leur profit un statut spécial au sein du royaume*", cf. 'Idéologie royale', p. 501. Merken we op dat de koninklijke Grote Raad in haar betoog de bloedprinsen nochtans (of net daarom) expliciet aanhaalt en ook hen het gebruik van de titel ontzegt: "*il n'y a prince en ce royaume, tant soit prouchain du roy ou tiegne grans seigneuries, qui se doit attribuer ce tiltre par la*".

zijn titel gaan zien: "*le roy ne peult ne doit souffrir qu'il [Filips de Goede] seurepreigne son tiltre*"³⁹². Filips was trouwens niet de enige Franse vazal die zich met de koninklijke eis op het afstand nemen van de formule geconfronteerd zag³⁹³. De graaf van Foix had al in 1443 van de koning het verbod gekregen de gratie Gods nog langer in zijn titulatuur te vermelden, waarbij de graaf zelfs impliciet werd bedreigd met een beschuldiging van majesteitsschennis indien hij hieraan geen gevolg zou geven³⁹⁴. Een gelijkaardig verbod was toen trouwens ook al opgelegd aan Jean IV, graaf van Armagnac, zonder dat deze van zijn kant evenwel aanstalten maakte dit op te volgen. Begin 1444 zou Karel VII echter de mogelijkheid krijgen met de weerspannige graaf af te rekenen. Toen wist de dauphin Armagnac namelijk te arresteren, als reactie op diens inval van het nabijgelegen graafschap Comminges, waarop Jean IV pretendeerde de rechten te bezitten³⁹⁵. De koning kon van de bestraffing van deze *voie de fait* van de graaf nu eveneens gebruik maken om diens titulatuur aan te pakken. Geconfronteerd met een beschuldiging van majesteitsschennis, kon Armagnac niet anders dan inbinden om zijn leven veilig te stellen en zijn vrijheid en bezittingen terug te winnen. De koninklijke remissiebrief die Jean IV uiteindelijk bekwam stelde dan ook duidelijk als voorwaarde tot zijn vrijlating voorop dat de graven de *par la grâce de Dieu*-formule nooit meer zouden mogen aanwenden. Hieraan werd trouwens meteen de verplichting verbonden voortaan "*bon et loyaux au roy*" te zijn: het verzaken aan de titel en een erkenning van de koninklijke soevereiniteit gingen dus hand in hand³⁹⁶.

De zaak Armagnac is direct relevant voor de koninklijke contestatie van Filips de Goedes gebruik van de *Dei gratia*-formule omdat ze quasi onder de neus van de hertogin werd afgehandeld, nl. parallel met de dagvaart te Châlons in de zomer van 1445. Het beklag van de koninklijke procureur over de hertogelijke *intitulatio* was dus geen louter theoretische

---

³⁹² Cf. nr. CCLXXVIII.

³⁹³ Mogelijk ging het om een georchestreerde koninklijke reactie op de *Praguerie* van de Franse prinses uit 1440 (waaraan Filips de Goede weliswaar niet actief had deelgenomen); veeleer dan hen in hun eisen tegemoet te komen of aan hun klachten te verhelpen, bleek de koninklijke administratie immers de pretenties van de grote leenmannen aan een eigen kritisch onderzoek te onderwerpen (met als toetssteen de koninklijke soevereiniteit), zie voor verdere achtergrondinformatie A. LEGUAI, *Les ducs de Bourbon*, pp. 172-177.

³⁹⁴ De graaf diende te formule te laten vallen "*sur tant qu'il puet meffaire envers lui [Karel VII]*"; de verantwoording voor dit bevel is gelijkaardig aan deze die later zal gebruikt worden tegenover de Bourgondische ambassadeurs: "*aucun seigneur en la temporalité, sinon qu'il soit prince souverain, ne doit user de ce titre (...), et que le Roy est souverain en son royaume et ne loist aucun son subgect de soy accompagner à luy*", geciteerd en besproken bij P. LEWIS, *La France à la fin du Moyen Âge*, pp. 275-276.

³⁹⁵ Cf. D. VONDRUS-REISSNER, 'La formule', pp. 172-173.

³⁹⁶ Zie over het verloop van de procedure tegen de graaf van Armagnac na diens arrestatie C. SAMARAN, *La Maison d'Armagnac*, pp. 93-99. De graven van Armagnac verbonden en beargumenteerden het gebruik van hun titel overigens expliciet met hun gepretendeerde afkomst uit het huis van de koningen van Castilië en León. In 1425 had Jean IV zelfs aan hen leenhulde gebracht voor zijn graafschap, daarmee de soevereiniteit van Karel VII duidelijk ontkennend, cf. D. VONDRUS-REISSNER, art. cit., pp. 175-176.

oefening. De afhandeling van het proces tegen de graaf moet Isabella van Portugal en de Bourgondische delegatie duidelijk hebben gemaakt dat het Karel VII menens was het gebruik van de formule binnen het koninkrijk aan te pakken. Niettemin haalde het koninklijk protest in 1445 schijnbaar nog niet veel uit. De hertog stuurde enkel kort daarop, in het voorjaar van 1446, een ambassade naar de koning die hem diende te verzekeren dat de formule geenszins afbreuk deed aan diens prerogatieven, en dat er dan ook geen nood was de kwestie verder te behandelen of te contesteren³⁹⁷. Het valt te betwijfelen of Karel VII bijzonder opgezet was met een dergelijk discours, maar in tegenstelling tot bij d'Armagnac bezat hij – voorlopig – nog geen effectief of dwingend drukkingsmiddel om hem stante pede aan de formule te laten verzaken.

Dit betekende echter nog niet dat de koninklijke administratie het hierbij zou laten. Filips de Goede diende immers voor talrijke zaken te rekenen op de *goodwill* van de koninklijke instellingen: dit bood Karel VII genoeg kansen om hem alsnog onder druk te zetten. Dit blijkt duidelijk uit het gegeven dat de koning in 1448 het punt niet eens meer zelf op de agenda diende te plaatsen. Al in een eerste aanzet tot de latere Bourgondische instructies voor de Parijse dagvaart vinden we immers een intrigerend artikel terug: "*si est a noter que (...) en la chancellerie de France, quant il est faicte mencion du tiltre de monseigneur, qui dit: 'par la grace de Dieu', ilz n'en veullent riens passer, maxime quando tangit officia*"³⁹⁸. Uit het verdere verloop van de onderhandelingen kunnen we opmaken dat de koninklijke kanselarij, wellicht vanaf ca. 1445, systematisch heeft geweigerd nog langer koninklijke commissiebrieven af te leveren indien de hertogelijke nominatiebrieven de *Dei gratia*-formule bevatten³⁹⁹. Die noodzaak om van de koning bepaalde commissiebrieven te bekomen kwam voort uit – weermom – het verdrag van Atrecht. De hertog mocht zelf de personen aanduiden die, tot zijn profijt, de koninklijke rechten en bedden zouden innen binnen het gebied van de Somme-steden, Artesië, Péronne e.a., waarop de koning deze nadien zou benoemen⁴⁰⁰. Het Verdrag van Atrecht had echter ook de erkenning door Filips van Karel VII als zijn soeverein ingehouden. Vanuit het koninklijke standpunt dat de opname in de hertogelijke *intitulatio* van de *Dei gratia*-formule impliciet aanduidde dat de hertog zelf een soevereine vorst was, is de weigering van de koninklijke kanselarij deze commissiebrieven nog langer te verlenen dan ook perfect verdedigbaar. Mogelijk reageerde de hertog hier in eerste instantie nog op door gewoon zelf de relevante ambtenaren aan te stellen. Zo valt het op dat bij de aanstelling van Jean Dieuat tot algemeen-ontvanger van de

---

³⁹⁷ Cf. G. DU FRESNE DE BEAUCOURT, *Histoire de Charles VII*, t. IV, pp. 335-337.

³⁹⁸ Cf. nr. CCLXXVII.

³⁹⁹ Te Parijs stelde de Bourgondische delegatie voor dat de hertog en de koning verder (direct?) overleg zouden plegen over het gebruik van de formule in de hertogelijke *intitulatio*, maar dat "*ce pendant (...) les nominations et autres choses necessaires a obtenir en la chancellerie lui feussent octroiees et a ses gens et officiers, comme tousjours a esté fait jusques nagueres*", cf. nr. CCLXXIX.

⁴⁰⁰ Cf. E. COSNEAU (ed.), *Les grands traités*, p. 141, §24.

composities van de nieuwe acquisities en woekercontracten binnen Artesië, Boulogne, de Somme-steden en Waals-Vlaanderen enige verwijzing naar de koning of het Verdrag van Atrecht ontbreekt, in tegenstelling tot bij de eerdere commissiebrief uit 1436⁴⁰¹. Dieuat presenteerde zich bovendien in zijn akten niet langer in zijn dubbele hoedanigheid van zowel een koninklijke als een hertogelijke ambtenaar. Een dergelijke hertogelijke politiek lijkt ons echter maar moeilijk houdbaar te zijn geweest. Karel VII liet de hertog trouwens ook niet zomaar begaan: zo zou hij in reactie op een gelijkaardige hertogelijke politiek in het hertogdom Bourgondië, daar een eenzijdig koninklijke commissie instellen om er de rechten op de nieuwe acquisities voor zijn eigen koninklijke kas te innen⁴⁰². Voor het graafschap Vlaanderen kwamen daar als drukkingsmiddelen nog de *imposition foraine*, de appels bij het Parlement en de kwestie van het fiscale ressort van de koninklijke lenen binnen de kasselrij Kortrijk bij⁴⁰³.

De hertog kon er zo uiteindelijk toe gebracht worden een toegeving te doen. De argumentatie van de koninklijke raad dat de *Dei gratia*-formule net zo aanstootgevend was omdat het een nieuwe praktijk betrof, en noch Filips de Stoute noch Jan zonder Vrees zich ooit als hertog of graaf bij de gratie Gods hadden aangeduid, kon hierbij wellicht in Filips voordeel omgebogen worden. De adoptie van de titel kon immers, in plaats van als een 'bewuste' keuze, als een simpel gevolg van de verwerving van het hertogdom Brabant en de titel van hertog van Lotharingen voorgesteld worden⁴⁰⁴. Dit vormde een wezenlijk verschil

---

⁴⁰¹ Cf. nr. 825, vergelijk dit met de verordening van 7 april 1436 (nr. 534), waar nog expliciet vermeld werd dat Amiens, Pontieu en St-Quentin "*nouvellement a nous bailliés par monseigneur le roy*" waren.

⁴⁰² Zie de koninklijke verordening van 28 januari 1449 (n.s.) die deze commissie — "*que estoit (...) à la grant foule, charge & domaige des Gens d'Eglise & autres ses sujets de sondit Duché [de Bourgoigne], & en son très-grant intérêt*" — herroept, naar de eerdere overeenkomsten die in september 1448 tussen de Franse en Bourgondische delegaties te Parijs waren bereikt, cf. L.-G. DE BRÉQUIGNY (ed.), *Ordonnances*, v. 14, p. 44.

⁴⁰³ Dat het hierbij om een bewuste, gecoördineerde koninklijke politiek ging, lijken we ook te kunnen opmaken uit het opduiken in de verschillende dossiers van dezelfde koninklijke raadsheren. Zo was koninklijk advocaat Jean Barbin, die in 1448 tijdens de zaak van der Zijpe zo scherp het onttrekken van de Vier Leden aan het ressort van het Parlement had veroordeeld, in 1445 een van de spilfiguren geweest in het vervolgen en veroordelen van de graaf van Armagnac, cf. P.-R. GAUSSIN, 'Les conseillers de Charles VII', p. 107. Barbin was overigens een oudgediende van Karel VII en kon wellicht maar van weinig pro-Bourgondische sympathiën worden verdacht: in 1432 had hij zelfs een onfortuinlijke Vlaming voor majesteitsschennis laten terechtstaan voor het Parlement van Poitiers, nadat deze had verkondigd dat Filips de Goede met recht en reden Karel VII niet als de rechtmatige koning erkende, gezien die Jan zonder Vrees had laten vermoorden, cf. S. CUTLER, *The law of treason*, p. 48. De hertog zou zich rond 1451 trouwens bij Karel VII beklaagd hebben "*que plusieurs qui estoient du Parlement de Poitiers n'ont pas encores leur courages rapaisez des divisions passées & qu'ils ont dit qu'ils ne furent oncques à faire le traitté d'Arras*", cf. U. PLANCHER, *Histoire générale et particulière*, t. IV, p. cxcix, nr. CLIII.

⁴⁰⁴ Zie de opmerking van P. COCKSHAW, die stelt dat in 1430 de hertog "*Pas seulement [devient] duc de Brabant d'ailleurs puisque l'acquisition du duché autorisé également le duc de faire suivre son nom de par la grace de Dieu avant de voir mentionner son premier titre, celui de duc de Bourgogne*", cf. 'Rélations États-prince vers 1430', p. 22; artikel vier van de Blijde Intrede van Filips *verplichtte* hem zelfs de oude Lotharingische, Brabantse en Limburgse titels aan te nemen, cf. P. GODDING, *La législation ducale*, p. 119. De hertogen van Lotharingen, van wie de Brabantse

met de positie van de graaf van Armagnac, bij wie de titel direct verbonden was geweest met zijn graafschap en de specifieke genealogie van het huis van Armagnac⁴⁰⁵. Het was pas bij het begin van de zestiende eeuw dat figuren als Filips Wielant en Jacob de Blaesere op het vroegere, historische gebruik door de Vlaamse graven van de *Dei gratia*-formule zouden wijzen en dit dan ook zouden gebruiken om de contemporaine claim van de Habsburgse dynastie op een Vlaamse soevereiniteit te ondersteunen⁴⁰⁶. In 1448 was een dergelijke opstelling hoegenaamd nog niet aan de orde, noch opportuun. De afloop van de zaak Armagnac gaf zelfs veeleer aan dat een verdediging van het gebruik van de formule zich best níet zou baseren op rechten die werden verbonden met een van de Kroon gehouden leen (zij het Bourgondië⁴⁰⁷, Vlaanderen of Artesië).

Bovendien bleek een recent historisch precedent mogelijk zelfs in het nadeel van de hertog te kunnen spelen. Toen Lodewijk van Male zich na de Brabantse successieoorlog de titel van hertog van Brabant aanmat, blijkt immers dat hij daarbij de *Dei gratia*-formule van de Brabantse hertogen allesbehalve consequent overnam. Als ze al voorkwam in Lodewijks intitulatio, gebeurde dit steeds, op één geattesteerde uitzondering na, direct vóór de titel van hertog van Brabant, maar ná die van graaf van Vlaanderen⁴⁰⁸. De graaf zou in elk geval

---

hertogen zich in de 14de en 15de eeuw als de rechtsopvolgers zouden beschouwen, gebruikten de formule reeds vanaf de 11de eeuw, cf. M. MAILLARD-LUYPAERT, 'Pouvoir et territoire', pp. 814-815. De formule duikt vanaf de regering van hertog Jan II ook op in de legende van de hertogelijke grootzegels, cf. R. LAURENT, *Les sceaux des princes*, t. II, p. 121.

⁴⁰⁵ Die claimden af te stammen van het koningshuis van Castilië en Léon, D. VONDRUS-REISSNER, 'La formule', pp. 175-177.

⁴⁰⁶ Zie hierboven, §2.1.

⁴⁰⁷ Waar de Capetingische hertogen in de 11de eeuw de formule soms ook gebruikten, cf. J. RICHARD, *Les ducs de Bourgogne*, p. 115, n. 2.

⁴⁰⁸ Bij gebrek aan een uitgave van de oorkonden of verordeningen van Lodewijk van Male zijn onze vaststellingen helaas enkel benaderend. Dankzij de uitgave van T. DE LIMBURG-STIRUM (cf. *Cartulaire de Louis de Male*, t. II) van een van de kanselarijregisters zijn we echter wel redelijk goed ingelicht voor wat de jaren 1357-1358 betreft, net de periode waarin Lodewijk de Brabantse titel aanneemt. Op 5 april 1357 vonden we volgende titel bij een akte terug: "*Wy Lodewyc, grave van Vlaendren, bi der gracie Gods, hertoghe van Brabant*" (uitgave nr. MCCCCXVII, p. 495). Deze *intitulatio* noemen we hier (A). Een andere akte die op dezelfde dag werd gedateerd laat de *Dei gratia*-formule echter weg: "*Wy Lodewyc, grave van Vlaendren, hertoghe van Brabant*" (nr. MCCCCIV, p. 487). Deze *intitulatio* duiden we aan als (B). Beide varianten (A) en (B) komen zowel in het Middelnederlands als in het Frans voor. Variant (A) vinden we nog terug op 1 mei 1357 (nr. MCCCCI, p. 485), 16 mei 1357 (nr. MCCCCIII, p. 486) en 3 juli 1357 (nr. MCCCCXXXIV, p. 506). Ook F. VAN MIERIS gaf een akte van Lodewijk uit die variant (A) gebruikt, ze dateert van 4 mei 1357, cf. *Groot charterboek*, d. 3, p. 21. Variant (B) treffen we verder aan op 27 juni 1357 (T. DE LIMBURG-STIRUM, nr. MCCCCXXXII, p. 504), 12 augustus 1357 (nr. MCCCCXXI, p. 498), 9 oktober 1357 (nr. MCCCCXXXVI, p. 507) en 24 maart 1358 (nr. MCCCCXC, p. 566). Het lijkt trouwens variant (B) te zijn die nadien de geijkte vorm wordt, waarmee de *Dei gratia*-formule zelfs volledig uit de akten van de graaf verdwijnt. We zien (B) namelijk zowel nog in november 1359 opduiken (cf. J.-M. CAUCHIES (ed.), *Ordonnances de Jean sans Peur*, p. 89, nr. 64), in maart 1372 (zie ons nr. 1343), in september 1377 (cf. J.-M. CAUCHIES (ed.), op. cit., p. 18, nr. 15) als ook nog op 3 januari 1381 (zie ons nr. 1383). De uitzondering die we hebben geattesteerd aarbij

de *Dei gratia*-formule in 1382 niet mee laten opnemen in de legende van zijn toen vervaardigde grootzegel, het enige dat nochtans zijn titel van hertog van Brabant ook zou vermelden⁴⁰⁹. De koninklijke raad stuurde in 1448 nu net zelf aan op een dergelijk onderscheid in de titulatuur van de hertog. Het was hen eender hoe Filips zichzelf betitelde voor wat zijn landsheerlijkheden gelegen buiten het koninkrijk betrof, zolang hij zijn Franse lenen maar niet stelde te bezitten *bij de gratie Gods*⁴¹⁰. De hertog bleek echter niet bereid zijn *intitulatio* enigzins aan te passen of de formule te laten vallen in die akten waarin hij als een koninklijke vazal optrad. Wel had hij zijn ambassadeurs de opdracht gegeven te erkennen dat hij Vlaanderen, samen met het hertogdom Bourgondië en Artesië, wel degelijk van de koning in leen hield — een erkenning waarmee hij, wellicht bewust, Karel VII veeleer enkel als zijn (theoretische⁴¹¹) *suzerein* en niet als zijn *soeverein* omschreef⁴¹². De koninklijke raad

---

de formule direct volgt op de naam van de graaf en zijn titel van graaf van Vlaanderen voorafgaat dateert van 22 februari 1362: "*Nos Ludovicus, Dei gratia comes Flandrie, dux Brabantie, comes Nivernensis et Registetensis ad dominus Machline*", cf. dossier Bladelin, nr. 3. De twijfelachtige houding van de grafelijke kanselarij ten aanzien van de adoptie van de *Dei gratia*-formule, een adoptie die uiteindelijk niet werd doorgezet, contrasteert overigens op een intrigerende wijze met de legendes gebruikt bij de grafelijke muntslag. Al vanaf 1346, dus bij zijn aantreden (en nog voor de claim op de Brabantse titel) werden al munten geslagen met de legende "*Ludovicus Dei grat[ia] comed et d[omi]n[us] Fla[n]d[rie]*", wat onder zijn vader nochtans nog niet gebeurde, cf. O. ELSEN, 'La monnaie des comtes', p. 85.

⁴⁰⁹ Cf. R. LAURENT, *Les sceaux*, t. II, planche 72, nr. 93¹⁻². De eerdere zegels nemen Brabant niet op in de legende, hoewel het hertogdom wél steeds, na 1357, in de grafelijke *intitulatio* wordt vermeld. Nochtans is dit zegel in zijn beeldtaal redelijk assertief te noemen: de helm van de graaf is voorzien van een kroon, terwijl de achtergrond van het zegel, bestaande uit een veld bezaaid met kleine leeuwenhoofden, een Vlaamse variant en adaptatie lijkt te zijn van de Franse koninklijke majesteitszegels uit dezelfde periode, die met lelies bezaaide velden bevatten, cf. B. BEDOS-REZAK, 'Idéologie royale', pp. 502-504.

⁴¹⁰ "*et a ce que dient lesdiz ambaxadeurs que ledit monseigneur de Bourgoingne tient plusieurs grandes duchiez, contéz et autres seigneuries hors du royaume, a l'occasion desquelles il a de beaulx et grans privileges, honneurs et prerogatives, le roy est bien content et lui est bien plaisir que ledit monseigneur de Bourgoingne et ses autres parens et subgetz aient de belles et grandes seigneuries, mais en tant qu'il touche les duchié de Bourgoingne, contéz de Flandres et d'Artois et autres seigneuries qu'il tient ou royaume le roy ne peult ne doit souffrir qu'il seureigne son tiltre et se nomme par la grace de Dieu*", cf. nr. CCLXXVIII.

⁴¹¹ Want de hertog bleef immers steeds, krachtens het Verdrag van Atrecht, vrijgesteld van leenhulde aan Karel VII, cf. E. COSNEAU (ed.), *Les grands traités*, pp 143-144, §28.

⁴¹² Over de pogingen van de Franse Kroon om dit onderscheid tussen beide begrippen te verzwakken (te gunste van het beeld van de koning als soeverein over iedereen, inclusief de volledige feodale piramide van leenmannen en achterleenmannen), een proces dat zich vanaf de vroege 13de eeuw voltrok, zie E. BOURNAZEL, 'Het Capetingische koningschap', pp. 81-92. De Franse Kroon zou trouwens al onder Filips IV de Schone weinig respect tonen voor eventuele verdragen en privileges die de verhouding tussen de koning en zijn vazallen tot een louter feodale relatie beperkte: zo stelde Filips in het eerste decennium van de 14de eeuw uitdrukkelijk het Verdrag van Parijs uit 1259 in vraag, dat bepaald had dat de Engelse koning voor zijn Kroonlenen 'slechts' de *hommage lige* verschuldigd was. Filips eiste zijn positie als soeverein binnen het koninkrijk op; het Verdrag kon aan zijn rechten op dat vlak geen afbreuk doen. Zie hierover het artikel van P. CHAPLAIS, 'La souveraineté du roi', pp. 449.

reageerde niet bijzonder enthousiast op dit hertogelijke aanbod. "*Il en ce fait son devoir*", stelde de raad, maar de formule zou niettemin moeten wijken⁴¹³. De overmurwbaarheid van de koninklijke delegatie moet echter gerelativeerd worden. Veeleer ging het om een onderhandelingstechniek, bedoeld om een grotere toegeving van de hertog te bekomen. Dit lukte uiteindelijk 19 november 1448. In de toen tussen de Franse en Bourgondische ambassadeurs gesloten akkoorden ging de Bourgondische partij akkoord dat de hertog zou verklaren hoe hij de formule slechts kon pretenderen te gebruiken op basis van zijn rechten als hertog van Brabant en de titel hem bijgevolg geen grotere rechten toekende voor wat zijn van de Kroon gehouden lenen betrof. Bovendien zou hij Karel VII uitdrukkelijk erkennen als zijn soevereine heer binnen het koninkrijk. In ruil zou de koning hem verder het gebruik van de formule en van zijn titels toelaten zoals dit na 1430 gebeurd was⁴¹⁴. Het akkoord vormde aldus een logische aanvulling op de clause uit het Verdrag van Atrecht, dat – in omgekeerde zin – had bepaald dat de aanspreking door de hertog van de koning als zijn "*souverain seigneur*" slechts zou gelden "*que aux terres et seigneuries que icellui mon seigneur de Bourgoigne tient et tendra en ce royaume*"⁴¹⁵. De hertog was nu landsheer *bij de gratie Gods*, maar slechts buiten het koninkrijk.

Voor FAUSSEMAGNE hield dit akkoord een hertogelijke overwinning in. De erkenning van de koninklijke soevereiniteit zag hij als puur vormelijk, terwijl de hertog ongestoord en dagdagelijks verder gebruik mocht maken van de formule, zowel buiten als binnen het koninkrijk: "*Ainsi derrière les apparences, que Charles VII avait (...) su conserver, le duc s'était acquis un titre de plus pour se proclamer souverain (...), et avait fait un nouveau pas vers l'indépendance*"⁴¹⁶. Hij heeft hierbij ongetwijfeld gelijk als hij stelt dat met het akkoord uit 1448 er geenszins een einde kwam aan het hertogelijke soevereiniteitsstreven. We mogen bovendien ook de bewering van de hertogelijke delegatie in twijfel trekken als zou de hertog de formule steeds enkel als hertog van Brabant gebruikt hebben en zich daarmee geen bredere prerogatieven binnen het koninkrijk hebben toegekend. Zo valt op dat de term *hau(l)teur* of *hau(l)tesse* vanaf 1431 plots erg frequent opduikt in Filips de Goedens

---

⁴¹³ De raadgevers van Karel VII hechtten dan ook niet al te veel waarde aan een strikt onderscheid tussen suzerain en soverein (net zoals Filips IV meer dan een eeuw voordien, cf. de noot hierboven) en verwachtten van de koninklijke vazallen, net als van eender welke koninklijke onderdaan, eerst en vooral gehoorzaamheid, of zoals A.-B. SPITZBARTH het verwoorde: "*le devoir est d'obéir au souverain, non parce qu'il est un suzerain, mais parce qu'il est le roi*", cf. 'De la vassalité', p. 56.

⁴¹⁴ Cf. nr. CCLXXX, §[VII].

⁴¹⁵ E. COSNEAU (ed.), *Les grands traités*, p. 144, §29.

⁴¹⁶ Cf. J. FAUSSEMAGNE, *L'apanage ducal*, p. 127; eenzelfde mening is M. DUMONT toegedaan, die in het blijvende en (na 1488) gelicencieerde gebruik van de formule door de hertog een bewijs zag van diens claim op een "*indépendance absolue (...) [que] Charles VII dut reconnaître*", cf. 'Essai sur la diplomatie', p. 729.

verordeningen uitgevaardigd voor het graafschap⁴¹⁷, terwijl we in de periode 1419-1430 slechts drie attestaties terugvinden⁴¹⁸.

varianten	<i>hau(l)teur/hau(l)tesse/hoocheit</i>				
	1419-1429	1430-1439	1440-1449 ⁴¹⁹	1450-1459	1460-1467
voorkomen in aantal verordeningen	3	41	13	37	21
verordeningen met term / totaal aantal verordeningen	1%	12%	5%	11%	10%

We willen hierbij niet beweren dat het merkbaar frequentere gebruik en inroepen van de vorstelijke hoogheid, als graaf van Vlaanderen, enkel en alleen een direct gevolg was van de adoptie van de *Dei gratia*-formule. De verwerving van het hertogdom Brabant en de definitieve erkenning van Filips de Goede als graaf van Holland, Zeeland en Henegouwen in 1433 hadden immers ook gewoon de reële macht van de hertog vergroot, ook binnen Vlaanderen. Niettemin leunt *haulteur* bijzonder dicht aan bij soevereiniteit, of liever *superioritas*, zoals dat begrip in het Latijn wordt weergegeven⁴²⁰. In elk geval zouden de Franse koninklijke raadsheren in de vroege zestiende eeuw in de grafelijke hoogheid een oneigenlijke toeëigening van de vorstelijke soevereiniteit lezen⁴²¹. Had de hertog/graaf die 'hoge' positie, die zich vanaf 1434 ook zou uiten in de toeëigening van de majesteitsschennis, *par la grâce de Dieu* verworven? Niets wijst er in elk geval op dat Filips de

⁴¹⁷ Met drie attestaties alleen al in 1431, cf. nrs. 399, 410 en 422.

⁴¹⁸ Nl. in de verordeningen van 1 juni 1420 (nr. 66) en 30 augustus 1427 (nr. 275). In de verordening van 20 augustus 1423 (nr. 193) gebruikt de hertog zelf de term eigenlijk niet, maar komt ze wel voor in een geïnsereerde cedel.

⁴¹⁹ Nota dat de periode 1440-1449 relatief veel verordeningen telt die door de hertogin als regente of door de regentschapsraad werden uitgevaardigd, wat wellicht de relatieve terugval in die periode van het gebruik en inroepen van de hertogelijke "*haulteur*" verklaart.

⁴²⁰ Zie i.v.m. het latere opeisen door Karel de Stoute van die Bourgondische superioritas ten koste van de Franse Kroon de bijdrage van A. JONGKEES, 'Charles le Téméraire et la souveraineté', p. 196. C. ARMSTRONG stelde dat "*le terme "haulteur et seigneurie", qui exprimait les droits d'un suzerain féodal, devint dans la bouche du duc [Karel de Stoute] l'expression de son autorité plénière*", cf. 'Les ducs de Bourgogne, interprètes', p. 19; een gelijke vaststelling lijkt dus ook al voor de regering van Filips de Goede te mogen worden gemaakt. Merken we trouwens op dat het alternatieve begrippenpaar *noblesse/haulteur*, eveneens frequent gebruikt door de hertogelijke kanselarij en administratie, in de 14de eeuw eveneens door de Franse Kroon werd aangewend om bv. het koninklijke regaalrecht (op vrijgekomen bisschopszetels) te verantwoorden: "*le roy y prétend « (...) ratione nobilitatis et superioritatis corone Francie (...) »*", cf. J. GAUDEMET, *La collation par le roi*, p. 139.

⁴²¹ Cf. S. DAUCHY, *De processen in beroep*, p. 294.

Goede na 1448 hierin enige duidelijkheid schiep of zijn prerogatieven als Vlaamse graaf beperkter zou gaan uitoefenen of anders zou motiveren⁴²².

We mogen evenwel de betekenis en gevolgen van deze erkenning door de hertog van de soevereiniteit van Karel VII, in een officiële akte, niet zomaar minimaliseren⁴²³. Ze gaf de Franse Kroon in principe volop de mogelijkheid om, zoals in 1459 met de zaak du Bois, de *obedientia* van de hertog op te eisen⁴²⁴. In principe stond het Karel VII nu ook vrij om zijn bevelen in (Kroon)Vlaanderen uitvoering te laten kennen, of van de uitoefening van de *cas royaux* opnieuw een exclusief koninklijk prerogatief te maken⁴²⁵. Ter vergelijking kan er bovendien op gewezen worden dat de weigering van Frederik III, in 1447-1448, om Filips de Goede ook de soevereiniteit toe te kennen bij een eventuele verheffing van zijn Rijkslenen tot een koninkrijk, de hertog er specifiek mee had toe aangezet de zaak toen niet verder te vervolgen⁴²⁶.

De erkenning door de hertog van de koninklijke soevereiniteit werd bovendien door zowel de Bourgondische als de Franse delegatie als een voldoende pasmunt gezien om ook in de andere discussiepunten tot een vergelijk te komen. Vooreerst de kwestie van het Vlaamse ressort. Net zoals in 1444-1445 had de hertogelijke ambassade zich over dit agendapunt vooraf geïnformeerd. Maar zoals de opstelling van Filips de Goede in het proces van der Zijpe al had aangetoond, was de hertogelijke administratie niet meer zinnens louter als de spreekbuis van de Vier Leden op te treden. Weliswaar zien we nog dat de Leden in augustus en september 1448 op twee vergaderingen de kwestie van het ressort bespreken, maar ze

---

⁴²² Net zomin trouwens als hij na 1448 plots Karel VII zou aanspreken als zijn "*souverain seigneur*": W. PARAVICINI stelde op dat vlak geen enkel verschil vast tussen de jaren 1435-1448 en 1449-1461, zie '*Mon souverain seigneur*', pp. 32-33.

⁴²³ Het valt trouwens op dat de koninklijke raad in november 1448 bij het afsluiten van de Frans-Bourgondische principe-akkoorden, al expliciet liet bepalen dat in de koninklijke akte die de hertog het gebruik van de *Dei gratia*-formule zou toekennen, "*seront incorporees et transcriptes lesdites lettres de monseigneur de Bourgoingne*" waarin Filips de Goede de koninklijke soevereiniteit zou erkennen. De hertog zou later dus nooit het gebruik van de titel kunnen verantwoorden zonder daarbij meteen ook zijn zelfverklaarde ondergeschiktheid aan de koning kenbaar te maken, cf. nr.CCLXXX, §[VII].

⁴²⁴ Ook nog kort na de zaak Du Bois, in december 1459, zou de Franse Kroon de erkenning van de koninklijke soevereiniteit expliciet inroepen om de hertog op te roepen de beslissingen van de koning (en van het Parlement, diens soevereine gerechtshof) na te leven en uit te voeren, cf. A.-B. SPITZBARTH, '*De la vassalité*', pp. 57-58.

⁴²⁵ In elk geval bleek dat Lodewijk XI de koninklijke soevereiniteit zo zou gaan toepassen en interpreteren toen hij zich in 1480 machtig genoeg voelde om de confrontatie aan te gaan met Jean II, hertog van Bourbon. O. MATTEONI stelt hierover dat voor de koninklijke raadsheren "*La souveraineté implique que les princes soient soumis au roi. (...) le bon prince territorial est celui qui se soumet au roi et le sert fidèlement (...) À ses agents, il est expliqué qu'ils sont d'abord sujets du roi et que la fidélité au souverain prime la fidélité au prince*", cf. '*« Couronne en forme sphérique »*', pp. 179-180.

⁴²⁶ Cf. A.-M. BONENFANT & P. BONENFANT, '*Le projet d'érection*', pp. 19-21.

spelen geen een echt actieve rol meer in de voorbereiding van de ambassade. In 1445 woonden verschillende hertogelijke ambtenaren de ledenvergaderingen immers nog bij, en werden hun gezamenlijke bevindingen nadien aan de hertog (en wellicht ook aan de hertogin) meegedeeld. In 1448 vinden we daar niets van terug. De ledenvergaderingen komen er op eigen initiatief, als reactie op een schrijven van de Raad van Vlaanderen aan de verschillende Leden om hun relevante privileges en documenten naar de raadsheren op te sturen. Het woordgebruik van de klerk van de stad Ieper is hierbij onthullend. De stedelijke privileges dienden in de eerste plaats "*omme af te legghene de nieuwicheden die sconcyncx sergenten onlanx hebben beghonnen doen in bejeghentheden van der heerlijchede van mijnen gheduchten heere ende prince*"⁴²⁷. Bovendien stuurde de hertog, naast kanselier Rolin en zijn kamerheer en diplomaat Jean II de Croÿ⁴²⁸, nog twee geroedeerde Vlaamse juristen mee naar Parijs, nl. Gillis van de Woestine, president van de Raad van Vlaanderen, en Willem de Zadelare⁴²⁹ — bij de dagvaart te Châlons had enige Vlaamse afvaardiging nog ontbroken⁴³⁰. Het lijkt dus weinig waarschijnlijk dat het particularistische discours van de hertogin uit 1445 nog te Parijs zou worden hernomen⁴³¹.

---

⁴²⁷ Cf. W. BLOCKMANS, *Handelingen ... Regering van Filips de Goede*, d. II, p. 1080, nr. 1050; voor de eerdere vergadering zie p. 1079, nr. 1049.

⁴²⁸ I.v.m. de diplomatieke functies en activiteiten van de Croÿ, zie P. DE WIN, 'Jean de Croÿ', p. 49.

⁴²⁹ Zie hun vermelding in de op 19 november 1448 gesloten akkoorden, cf. nr. CCLXXX, §[IX]. Tijdens het verloop van de onderhandelingen, op 23 oktober 1448, was expliciet bepaald dat Gillis van de Woestine de kwestie van het ressort zou behartigen, cf. nr. CCLXXV.

⁴³⁰ Behalve de hertogin waren enkel 'Bourgondische' ambtenaren en raadsheren aanwezig geweest op de dagvaart in 1445. In 1448 was de samenstelling van de ambassade meer gebalanceerd, met lokale 'specialisten' die in functie van de verschillende agendapunten uitgekozen leken te zijn. Zo moesten Jean II de Croÿ (als Henegouwse hoogbaljuw) en Godefrot Clauweert (of Cloet zoals hij in het akkoord van 19 november 1448 vermeld staat, cf. nr. CCLXXX, §[IX], voor een bevestiging van deze identificatie zie het op 17 oktober 1448 te Parijs "*a la relacion du conseil*" aan de stad Kortrijk verleende accijnsoctrooi, waarbij Clauweert samen met de rest van de hertogelijke ambassade in de dienstvermelding wordt aangehaald, cf. nr. 928), een Henegouwse raadshere van Filips de Goede, zich wellicht specifiek buigen over de kwestie rond het ressort van Ostrevant, cf. J.-M. CAUCHIES, '«Holla! N'alons plus avant! Cy fault le royaume!»', p. 94. Meer algemene informatie over en voorbeelden van de selectie van 'specialisten' bij de samenstelling van de hertogelijke ambassades onder Filips de Goede is terug te vinden in een bijdrage van A.-B. SPITZBARTH, die niettemin vaststelde dat de Vlaamse afvaardiging bij missies naar de Franse koning voor de duur van de regering van Filips slechts 5,7% bedroeg, cf. 'Le choix des ambassadeurs', p. 54.

⁴³¹ Volgens J. DUMOLYN was van de Woestine immers één van die figuren "*voor wie een politieke hoofdrol was weggelegd in het staatsvormingsproces*", cf. *Staatsvorming*, p. 33. Zowel de Zadelare en van de Woestine waren trouwens maar al te goed op de hoogte van het particularistisch streven van de Vlaamse hoofdsteden: beiden waren ex-pensionarissen van de stad Gent, cf. Id, op. cit., p. 205. Die ervaring stelden ze als raadsheren echter volledig ten dienste van de hertog, het lijkt ons dus erg onwaarschijnlijk dat net zij het prejudiciële argument van de absolute onreformeerbaarheid van de vonnissen der Vier Leden opnieuw zouden hebben uitgespeeld.

Het uiteindelijk bekomen akkoord zou in elk geval nog maar minimaal verwijzen naar de eerdere provisie uit 1445⁴³². De Bourgondische en Vlaamse onderhandelaar bleken hun pijlen vooral gericht te hebben op de 'willekeurige' appellaties bij het Parlement "*sans y proceder par degréz ne y garder ordre quelconque*". Kortom, de voornaamste klacht betrof *omisso medio*-appels. De appels tegen de vonissen van de Vier Leden werden weliswaar ook specifiek aangehaald, maar de hertogelijke delegatie ging daarbij van haar kant niet meer stellen, zoals nog in 1445, dat noch het Parlement, noch de hertog of de Raad van Vlaanderen enig ressort over de vier hoofdschepenbanken bezaten⁴³³. De nieuwe provisie kwam weliswaar nog deels aan de verzuchtingen van de Leden tegemoet, maar dan specifiek op commercieel vlak. Appels in zaken tussen Vlamingen en buitenlandse handelaars zouden gedurende vier jaar niet meer bij het Parlement mogen worden aangespannen, zodat de handel niet al te zeer door langdurende procedures werd belemmerd⁴³⁴. Enige clause dat de hertog eveneens geen appels zou mogen ontvangen in handelszaken ontbrak echter. De Bourgondische onderhandelaars hadden dus veeleer een concurrentieel ressort en juridisch niveau uitgeschakeld: de mogelijkheid dat de Vlaamse commerciële belangen nog steeds geschaad zouden worden door stijgende transactie- en proceskosten bestond nog steeds, maar zou nu enkel via beroepsprocedures bij de Bourgondische instellingen (Raad van Vlaanderen en Grote Raad) opgelopen worden.

Ook de bepaling van de provisie dat door de koning geen *complaintes en cas de nouvelleté* meer zouden worden verleend, lijkt minstens evenzeer een verzuchting van de hertog als een verlangen van zijn onderdanen aan de basis te hebben gehad. De Bourgondische hertogen hadden zich, na de oprichting van de Rijselse Raadkamer in 1386, op korte tijd het exclusieve recht toegeëigend dergelijke *complaintes* uit te vaardigen en zo van de kennisname van *possessoire* geschillen en bezitsvorderingen een feitelijke *cas comtal*

---

⁴³² Zie document nr. CCLXXX voor de principe-akkoorden die in 1448 te Parijs werden gesloten tussen de Franse en Bourgondische delegaties, die uiteindelijk op 28 januari 1449 in diverse koninklijke verordeningen werden vastgelegd en bevestigd (cf. nrs. xxiv t.e.m. xxxiii; voor het ressort zie specifiek nrs. xxv en xxvi). Deze akkoorden en verordeningen lijken S. DAUCHY te zijn ontgaan, hij verwijst er tenminste enkel naar op basis van een korte beschrijving bij Wielant in diens *Antiquités de Flandres*, cf. *De processen in beroep*, pp. 172-173. Voor de passage bij Wielant, zie J.-J. DE SMET (ed.), *Corpus chronicorum Flandriae*, t. IV, p. 170.

⁴³³ Meer zelfs, in de *narratio* van de koninklijke verordening lieten de hertogelijke ambassadeurs uitschijnen dat Isabella van Portugal in 1445 net dezelfde uiteenzetting aan de koning had verhaald als zij nu deden: "*que en l'an mil CCCC XLVIII en la cité de Chaalons en Champagne, ou fut pardevers nous notre tres chiere et tres amee cousine la duchesse de Bourgoingne, qui ce que dit est nous fist remonstrer, nous eussions lors a sa requeste et poursuite baillé et accordé par noz lettres patentes une surceance jusques a IX ans*", cf. nr. xxv.

⁴³⁴ Rekening houdend met "*la grant charge et foule des subgetz de notre dit frere et cousin, de sesdiz pais et conté de Flandres, detriment et diminution du fait de la marchandise, qui est la principal fondation et bien d'icellui pais, et aussi ou grant interest, prejudice et dommage de la chose publique et destruction des marchans estrangiers et frequentans*" die de appels veroorzaken, verordent Karel VII dat "*l'on serserra (...) de recevoir appellations es causes qui toucheront marchans estrangiers, posé qu'il n'y at que l'une des parties qui sont marchant estrangiers*".

gemaakt⁴³⁵, die in 1448 trouwens ook al voor de hertogelijke Grote Raad en niet enkel meer voor de Raad van Vlaanderen werden behandeld⁴³⁶. De hertog mocht dan wel in ruil voor de provisies van 1449 de theoretische soevereiniteit van Karel VII formeel hebben erkend, de vraag werd nu gesteld in hoeverre die koninklijke soevereiniteit zich precies binnen het graafschap uitstreckte en in welke mate koninklijke ambtenaren kennis mochten nemen "*en cas que on veult dire previlegiéz*"⁴³⁷. Daarom ook dat in de koninklijke provisie eerst en algemeen bepaald werd dat alle vanuit Vlaanderen bij het Parlement aangetekende appels zouden worden behandeld zoals dit in de periode tussen de Vrede van Doornik (december 1385) en het jaar 1440 was gebeurd⁴³⁸. Dit is niet toevallig ook de periode waarin de Raad van Vlaanderen, van de initiële oprichting te Rijsel tot de nieuwe installatie te Kortrijk in 1439, tot ontwikkeling kwam⁴³⁹. Pas daarna en als laatste, schijnbaar aanvullend punt verklaarde de koning in zijn nieuwe verordening dat de in 1445 verkregen provisie aangaande de vier Vlaamse hoofdwetten eveneens nog verder uitvoering zou kennen, tenminste "*se plus tost n'y est pourveu*". De voornaamste bekommernis van de hertogelijke delegatie te Parijs was dus duidelijk de bestendinging van het vanaf 1386 verworven ressort van de Raad van Vlaanderen geweest, een ressort dat inderdaad ca. 1440 meer en meer onder druk was

---

⁴³⁵ Cf. J. MONBALLYU, 'De invoering van bezitsvorderingen', pp. 310-312.

⁴³⁶ Cf. J. VAN ROMPAEY, *De Grote Raad*, pp. 290-297. Het is betwifelbaar in welke mate de graven/hertogen zich met de eigen expeditie van *complaintes* een strikt exclusief koninklijk recht toegeëigend hebben. E. PERROT stelde immers vast dat, tenminste nog in de veertiende en de vijftiende eeuw, de koninklijke vazallen of baronnen eveneens kennis mochten nemen van possessoire rechtsgeschillen, tenminste als de betrokken partijen hun onderdanen waren, cf. *Les cas royaux*, pp. 198-203.

⁴³⁷ Cf. nr. doc. CCLXXX, §[III]. Vergelijk dit met de stelling van Wielant dat "*le roy n'a jamais usé, ny ne use en Flandre de sa plaine souveraineté, comme il fait ès aultres parryes*", cf. J.-J. DE SMET (ed.), *Corpus chronicorum Flandriae*, t. IV, p. 99. Hoewel Wielant dit duidelijk binnen de context van de vroege zestiende eeuw en het Habsburgse soevereiniteitstreven beweert, blijkt ook de Franse koninklijke administratie, reeds in de veertiende eeuw, beseft te hebben (zonder dit evenwel formeel te erkennen) dat Vlaanderen als landsheerlijkheid een aparte positie binnen het koninkrijk innam. Zo verklaarde Karel VI in 1388, wanneer hij de tussen Filips de Stoute en Willem I van Namen afgesloten ruil van Sluis met het Artesische Béthune bevestigde, dat dit gebeurde "*non obstant que lesdiz chastel, ville et chastellenie de Bethune, qui paravant estoient de nostre plain fief et ressort, soient devenus nostre arrieriefief et arriereressort, et que l'en peust dire que en ladictte ville de L'Escluse nous n'aions si plain ou si entier ressort comme paravant ledit eschange avions esdiz chastel, ville et chastellenie de Béthune*", cf. P. BONENFANT (dir.), J. BARTIER & A. VAN NIEUWENHUYSEN (eds.), *Ordonnances*, t. I, p. 309, nr. 202.

⁴³⁸ "*et au seurplus touchans les appellations en autres cas [bedoeld is naast de commerciële geschillen] l'on en usera pendant le dit temps de quatre ans ainsi comme l'on a fait depuis la paix de Tournay, qui fut l'an mil CCCC IIII^{xx} et V, jusques en l'an mil CCCC quarante*", cf. nr. xxv.

⁴³⁹ Een evolutie die door de koninklijke administratie trouwens klaarblijkelijk met scheve ogen werd bekeken: rond 1430 zien we in een klachtenlijst van de raad van Hendrik VI aan het adres van de hertog eveneens de opmerking opduiken "*que ledit monseigneur le duc en ses pais met chambres de conseil et commissaires generaulx oultre et pardessus les juges ordinaires qui ont acoustuméz d'estre d'ancienneté*", cf. nr. LXXXIII, §[LXXXIII].

komen te staan door een significante stijging van het aantal appels bij het Parlement⁴⁴⁰. De nieuwe provisie gold dan ook – in tegenstelling tot wat DAUCHY dacht – voor het gehele graafschap, dus ook voor de kasselrijen van Rijsel, Douai en Orchies⁴⁴¹.

In de kwestie rond de contribualiteit van de heerlijkheden van Le Val en La Roussellerie nabij Moeskroen, die al vanaf 1444 hangende was, wist de hertogelijke delegatie eveneens een vergelijk te bekomen. Alle verdere executies of inningen zouden worden opgeschort, en de lokale bewoners die wegens het niet betalen van de koninklijke bedes gearresteerd waren, vrijgelaten zouden worden⁴⁴².

De hertogelijke delegatie slaagde er daarenboven in de toon en bewoording van de uiteindelijk in januari 1449⁴⁴³ van de koning verkregen provisie duidelijk te wijzigen ten

---

⁴⁴⁰ Cf. de grafiek met het aantal Vlaamse procesdossiers bij het Parlement tussen 1320 en 1520, dat inderdaad een duidelijke stijging kort na 1440 laat optekenen (die weliswaar voorafgegaan werd door een eerdere piek rond 1430, maar wellicht vond de Bourgondische delegatie het niet nuttig te verwijzen naar de situatie onder de dubbelmonarchie), cf. S. DAUCHY, *De processen in beroep*, p. 56. Een eerste arrest in een appel tegen een vonnis van de Vier Leden (nl. dat van Jean de la Vigne tegen de wet van Brugge, een zaak die in 1445 mee aanleiding zou geven tot het bekomen van de eerste ressortprovisie) dateerde verder van maart 1440, cf. S. DAUCHY, *Les appels flamands*, pp. 136-137, nr. 430. Renaud de Chartres, de kanselier van Frankrijk, zou enkele maanden later, in juli 1440 (wellicht direct na de afloop van Frans-Engelse conferentie te Gravelines, cf. M.-R. Thielemans, *Bourgogne et Angleterre*, p. 135), overigens voor een korte tijd in het graafschap (o.m. te Gent, Sluis en Brugge) verblijven "*pour veoir et viseter lesdictes villez et le pays*", zie een post in de rekening van de baljuw van Oudenaarde die hem bij die reis vergezelde (ARA, RK, nr. 13.605, fol. 5r°, rek. 12 juli 1440 – 8 mei 1441). Bestond er een verband tussen beide gebeurtenissen?

⁴⁴¹ Getuige de publicatie ervan te Rijsel in juli 1449, cf. nr. xxvi, traditie B. S. DAUCHY heeft weliswaar gelijk dat de provisie uit 1445 enkel gold voor de Vier Leden, maar bij zijn voorbeelden uit de tweede helft van de 15de eeuw gaat de bewering dat "*Geen enkele bepaling [van Karel VII] had betrekking op Rijsel, Dowaai en Orchies*" dus duidelijk niet meer op, cf. *De processen in beroep*, p. 256. In 1465 zou de hertog trouwens ten overstaan van Lodewijk XI betogen dat het Parlement (als reactie op de provisie van 1445, die de Kroon geen vrij spel meer had gegeven m.b.t. de vonnissen van de Vier Leden?) pas vanaf ca. 1449 de jurisdictie en het ressort (in eerste aanleg) van de *Gouvernance* van Rijsel in vraag had gesteld, cf. nr. DCLXXIII, §[VII]: "*qu'ilz laissent et seuffrent mondit seigneur et ses hoirs, contes de Flandres, joir et user du ressort en cas d'appel et de refformacion de ses cours de la gouvernance et de la prevosté de Lille tout ainsi comme il fait es autres chastellenies de Flandres et tout ainsi qu'il avoit accoustumé d'en joir avant les troubles et empeschemens qui lui ont esté mis depuis XIII ou XV ans enca*".

⁴⁴² Cf. nr. xxxii.

⁴⁴³ De koninklijke verordeningen die uiteindelijk op 28 januari 1449 gedateerd werden, leunen bijzonder dicht aan bij de principe-akkoorden die al op 19 november 1448 te Parijs waren afgesloten tussen de Franse en Bourgondische delegatie, respectievelijk voorgezeten door de bisschop van Laon (Jean II Juvéinal des Ursins) en Nicolas Rolin. De hertog had deze principe-akkoorden al op 26 november zijn goedkeuring meegegeven, getuige de toen opgestelde akte waarin hij Karel VII als zijn soeverein erkende en waarin hij stelde de *Dei gratia*-formule enkel te gebruiken als voor zijn Rijkslenen, cf. nr. 931. Wellicht werd deze akte door Jean II de Croÿ weer terug naar Parijs gebracht. In het op 19 november 1448 gesloten akkoord was immers bepaald dat "*de la part de monseigneur de Bourgoingne ledit messire Jehan de Croy s'est chargé d'aler pardevant lui et de semblablement en rapporter la response [op de principe-akkoorden] en cestedicte ville de Paris ledit derrenier jour de ce mois*". Mogelijk werden de koninklijke provisie reeds kort na de ontvangst van het hertogelijke fiat

opzichte van die aangetroffen in de provisie uit 1445 of in de twee in 1448 verleende opschortingen van de *imposition foraine*. De rechtshandeling voltrok zich niet meer louter om de hertog te "*complaire*" of "*pour aucunes causes*", maar wel na het rapport aan de koning van diens koninklijke raad. Een nieuwe beschuldiging door het Parlement dat de provisie subreptief verkregen zouden zijn — verwijt dat ook de verordening uit 1445 te beurt viel — lijkt daarmee afgeblokt te zijn geweest. En waar de raadsheren in 1448 tijdens de zaak van der Zijpe nog de identiteit van de in 1445 ondertekende secretaris in vraag stelden, dienden ze nu zeker vertrouwd te zijn met meester Étienne Chevalier, wiens handteken we op de nieuwe provisie zien verschijnen. Bovendien verleende de koning in 1449 voor iedere provisie een apart uitvoeringsbevel dat, ingeval van de beperking van de Vlaamse appels, specifiek het Parlement en de baljuw van Amiens aansprak⁴⁴⁴.

Niettemin moeten we de door de hertogelijke delegatie verkregen provisie nuanceren. Voor wat de cruciale kwestie van het Vlaamse ressort en de uitoefening van de koninklijke soevereiniteit binnen Vlaanderen betreft, ging het immers weerom, zoals in 1445, slechts om opschortende maatregelen. De beperking van de mogelijkheden tot het aantekenen van beroep bij het Parlement gold maar voor vier jaar, net zoals het moratorium op de expeditie van *complaintes*. Gedurende die vier jaar zou een gemengde commissie ter plaatste, in Vlaanderen, een onderzoek ten gronde uitvoeren. De bevindingen van die commissie zouden vervolgens aan de koning en de hertog worden gerapporteerd, maar wel "*en reservant premierement notre bon plaisir et après celui de notredit frere et cousin*". Dezelfde regeling werd overigens ook getroffen voor het fiscale ressort van de heerlijkheden van Le Val en La Roussellerie. Het onderzoek dat de hertog zelf al in 1444, en opnieuw in 1446, had laten voeren bleek dus een maat voor niets. De gemengde Frans-Bourgonische commissie die ook al de koninklijke soevereiniteit in het graafschap diende te onderzoeken, zou ook in deze kwestie nieuwe getuigenverhoren organiseren, om de zaak daarna opnieuw naar de koning en hertog door te verwijzen. De Kroon drong dus alleszins niet aan op een snelle regeling van de uitstaande conflicten, al zeker niet wanneer ze daarmee definitief aan een verondersteld ressort zou moeten verzaken. Voor wat de betwiste Frans-Bourgonische grens in de buurt van de Saône betrof kon RICHARD trouwens al eenzelfde koninklijke

---

opgesteld, hoewel de uiteindelijke bezegeling en expeditie schijnbaar nog iets op zich liet wachten (misschien ten gevolge van de afwezigheid van de koning of kanselier): de provisie die in origineel bewaard zijn gebleven vertonen immers allemaal een ingevulde maand- of dag- en plaatsaanduiding. Wellicht vormde het bekomen van de expeditie van de koninklijke oorkonden de missie van een hertogelijke bode die in januari 1449 vanuit Amiens (bij de hertog) naar Pierre de Goux, Jean d'Auby en Jean de Molesmes "*estans en ambassade de par mondit seigneur devers le roy, notre seigneur*" vertrok, en die begin februari opnieuw (voorzien van de koninklijke provisie?) bij de hertog te Brussel aankwam, cf. ADN, B2002, fol. 109r°-v°, zie ook H. VANDER LINDEN, *Itinéraires*, pp. 263-264. D'Auby, de Goux en de Molesmes waren allen aanwezig te Parijs in november 1448 bij het sluiten van het principe-akkoord met de koninklijke delegatie.

strategie van uitstel, verdagingen en zichzelf eindeloos opvolgend onderzoek vaststellen. Niettegenstaande dat omtrent die kwestie al in 1447-1448 een Frans-Bourgondische commissie een uitgebreid en schriftelijk gestoffeerd onderzoek had gevoerd, werd tijdens de dagvaart te Parijs in november 1448 gewoon weer een nieuwe *surséance* verordend⁴⁴⁵. Ook de conflicten rond het toebehoren van Ostrevant tot ofwel het keizer- ofwel het koninkrijk raakten tijdens de dagvaart, ondanks gelijkaardige voorbereidende enquêtes, niet uitgeklaard⁴⁴⁶. Gekoppeld aan de algemene erkenning door de hertog van de koninklijke soevereiniteit, die allesbehalve dubbelzinnig was, blijkt dus duidelijk dat de Franse Kroon in 1448 – net zomin als in 1445 – geenszins definitief afstand wou doen van haar (gepretendeerde) rechten binnen de Bourgondische gebieden of het graafschap in het bijzonder.

Weliwaar velde Karel VII in 1449 in een aantal andere kwesties zijn definitief oordeel wel ten voordele van de hertog. Zo werd bepaald dat de hertogelijke onderdanen, voor zover die binnen de hertogelijke landsheerlijkheden geboren waren, niet tot koninklijke legerdienst verplicht zouden zijn⁴⁴⁷. Wat betreft zijn klachten over de inning van de *imposition foraine* te Doornik werd de hertog eveneens gehoord en in een oplossing voorzien⁴⁴⁸. In beide gevallen verkreeg Filips de Goede daarmee evenwel slechts een bevestiging van wat feitelijk nooit gecontesteerd had moeten zijn. De vrijstelling van de diensplicht voor zijn onderdanen was Filips al in 1435, bij het sluiten van het Verdrag van Atrecht, uitdrukkelijk toegekend. Wat de *imposition foraine* betrof verklaarde de koning dat ze voortaan enkel te Doornik zou mogen worden geïnd naar de bepalingen van een arrest van het Parlement van Parijs dat al uit 1410 dateerde, en dat feitelijk nooit herroepen was geweest. Dit arrest had bepaald dat de taks niet geïnd zou worden op producten afkomstig uit het keizerrijk (bv. Valenciennes) of uit de gebieden van het koninkrijk die niet bijdroegen in de bedden (bv. Douai) indien deze

---

⁴⁴⁴ Cf. nr. xxvi; voor het uitvoeringsbevel van de provisie aangaande de twee heerlijkheden binnen de kasselrij Kortrijk, gericht aan de Doornikse baljuw, zie nr. xxxiii.

⁴⁴⁵ Zie J. RICHARD, 'Les débats entre le roi', pp. 117-118.

⁴⁴⁶ De conflicten rond het ressort en toebehoren van Ostrevant, ingesloten tussen Vlaanderen, Henegouwen en Artesië en de rivieren van de Scarpe, Schelde en Sensée, gingen al terug tot in de dertiende eeuw (o.m. in de context van het geschil tussen de Dampierres en de Avesnes). De kwestie lijkt echter pas kort voor 1445 weer actueel te zijn geworden, wellicht ten gevolge van dezelfde confronterende en actieve politiek van Karel VII en het Parlement, die ook de kwestie van het Vlaamse ressort nadrukkelijk op de agenda had geplaatst. In elk geval zouden de Raad van Henegouwen en verschillende lokale ambtenaren vanaf 1445 verscheidene getuigenverhoren, archiefconsultaties e.d. organiseren om de rechten van de hertog als graaf van Henegouwen op het gebied te verdedigen en te verhelpen aan de pogingen van Franse ambtenaren op te treden binnen Ostrevant of om lokale geschillen voor het Parlement te brengen. Het zo samengestelde dossier werd in 1448 met de hertogelijke ambassadeurs mee opgestuurd naar Parijs. Zie hierover het artikel van J.-M. CAUCHIES, '«Hola! N'alons plus avant! Cy fault le royaume!»', pp. 91-100.

⁴⁴⁷ Cf. nrs. xxvii en xxviii.

⁴⁴⁸ Cf. nrs. xxix en xxx.

producten enkel doorheen de stad werden gevoerd⁴⁴⁹. De provisies die de hertog op deze twee punten van Karel VII wist te verkrijgen kunnen dan ook moeilijk als klinkende Bourgondische overwinningen worden beschouwd. Veeleer bewijzen ze de afhankelijkheid van Filips de Goede en zijn administratie: geconfronteerd met het wederrechtelijke optreden van de koninklijke ambtenaren diende uiteindelijk op de welwillendheid van de koning worden betrouwd⁴⁵⁰.

Dit blijkt ook nog eens uit de kwestie rond de hertogelijke en grafelijke accijnsrechten. Tijdens de dagvaart te Parijs hadden de koninklijke advocaat en procureur namelijk de door de hertog in Bourgondië, Vlaanderen en Artesië verleende stedelijke accijnsoctrooien in vraag gesteld⁴⁵¹. De overgeleverde documenten lichten ons helaas niet in over de precieze koninklijke aanklacht. De mogelijkheid om accijnsoctrooien te verlenen werd weliswaar klassiek als een *cas royal* aanzien⁴⁵², maar de hertogen van Bourgondië⁴⁵³ en de graven van

---

⁴⁴⁹ Het arrest zelf is niet uitgegeven, maar de bepalingen ervan zijn wel terug te vinden in een privilege van Karel VI die de uitspraak van het Parlement bekrachtigde en een modaliteiten in verband met de uitvoering van het arrest bepaalde, cf. D.-F. SECOUSSE & L.-G. DE VILEVAULT (eds.), *Ordonnances des rois de France*, v. 9, pp. 551-554.

⁴⁵⁰ Die afhankelijkheid staat in contrast met de situatie in 1410. Toen Karel VI destijds de *imposition* te Doornik trachtte in te voeren, bleek dit weliswaar ook direct een bijeenkomst van de Vier Leden tot gevolg te hebben gehad (zie de vergaderingen die van 13 tot 20 april 1410 zowel te Douai als Doornik plaatsvonden, cf. A. ZOETE, *Handelingen*, d. I, pp. 438-439, nr. 304), maar deze kregen het Doornikse stadsbestuur toen zo ver dat zij de afschaffing van de *imposition* bij Karel VI zouden gaan bepleiten, zonder dat de Leden (of Jan zonder Vrees in hun naam) de koning daar zelf direct dienden om te verzoeken, cf. M. HOUTART, 'Les Tournaisiens et le Roi de Bourges', p. 4, n. 1. De in de noot hierboven aangehaalde verordening van Karel VI werd dan ook aan Doornik als suppliant verleend. Hierbij dient wel de bemerking worden gemaakt dat Jan zonder Vrees in 1410 de koninklijke administratie min of meer volledig beheerste en dus waarschijnlijk mee de hand had in de afschaffing van de *imposition*, maar dan nog geldt de vaststelling dat vermeden werd de koning rechtstreeks daarom te verzoeken, cf. R. VAUGHAN, *John the Fearless*, pp. 81-82 en A. DEMURGER, 'Guerre civile', pp. 163-164. Eind december 1447 zien we de Leden weliswaar opnieuw in contact treden met het Doornikse bestuur, maar ondanks hun beloftes bij de koning tussen te komen (cf. A. DE LA GRANGE (pub.), *Extraits analytiques*, pp. 131-132), was het uiteindelijk de hertog die Karel VII diende te verzoeken om de *imposition* af te schaffen t.v.v. van zijn Vlaamse onderdanen.

⁴⁵¹ Cf. nr. CCLXXX, §[VIII] en nr. xxxi. koning. Het was trouwens meester Jean Barbin geweest die in de zomer van 1448, eveneens in zijn hoedanigheid van koninklijk advocaat, tijdens het proces van der Zijpe ongenadig de rechtsgeldigheid van de provisie van 1445 had betwist, cf. S. DAUCHY, *De processen in beroep*, pp. 169-171.

⁴⁵² Cf. E. LAVISSE, 'Étude sur le pouvoir royal', p. 22, die stelde dat onder Karel V de opinie was dat "*Au roi seul appartient « d'octroier nouvelles indictions généraux sur villes et sur païs, et ne le peut autres faire sans le congié et auctorité du roy. »*". Zie eveneens A. RIGAUDIÈRE, *Penser et construire l'État*, p. 212 en F. AUTRAND, 'Du bon usage', pp. 254-255.

⁴⁵³ J. FAUSSEMAGNE gaat maar kort in op de rechten van hertogen om accijnsoctrooien te verlenen, maar is resoluut: "*En tous cas, c'est bien le duc, et lui seul, qui octroie à ses villes le droit de lever des taxes (...) et la royauté n'a pas à intervenir*", cf. *L'apanage ducal*, p. 270.

Vlaanderen en Artesië hadden dit recht, tenminste in de praktijk⁴⁵⁴, reeds lang verworven⁴⁵⁵. Een duidelijke, directe aanleiding voor de contestatie van de expeditie van hertogelijke accijnsoctrooien lijkt ons niet voorhanden te zijn. We kunnen wel wijzen op een aantal contemporaine processen voor het Parlement tussen Vlaamse steden en religieuze instellingen die de bijdrage van de clerus, als een 'geprivilegieerde stand', in deze indirecte belastingen tot onderwerp hadden⁴⁵⁶. Een eerste relevant conflict dateert uit 1438-1442, en ging tussen het Brugse St.-Donaaskapittel en enkele andere stedelijke religieuze instellingen enerzijds en de stad Brugge anderzijds. Het kapittel had toen de bijdrage van de clerus in een verhoging van de stedelijke accijnzen op basis van een hertogelijk octrooi uit

---

⁴⁵⁴ Slechts onder Lodewijk II van Nevers lijkt de Franse Kroon (op een moment dat de graaf sterk afhankelijk was van de koninklijke militaire macht voor het behoud van zijn positie binnen Vlaanderen) de mogelijkheid van de graven om op eigen initiatief en eigen gezag accijnsoctrooien te verlenen te hebben gecontesteerd. Op 13 juni 1329 (te Parijs!) vaardigde Lodewijk namelijk drie mandementen uit gericht aan de steden van Kortrijk, Ieper en Gent, met de opdracht de inning van de accijnzen voorlopig, op vraag van een koninklijke onderzoekscommissie, op te schorten. De graaf verduidelijkt evenwel dat hij dit bevel "onder dreiging" moest uitvoeren en verklaart bovendien uitdrukkelijk "dat sinds mensenheugenis de graven van Vlaanderen soeverein over de assisen beschikt hebben". Zie M. VANDERMAESEN, De besluitvorming in het graafschap, d. II, pp. 85-86, nrs. 29/22-24. De opschorting lijkt in elk geval niet algemeen of van lange duur te zijn geweest, want al in het zogenaamde 'kwade privilege' voor Brugge van 19 augustus 1329 zou de graaf het accijnsrecht (tenminste in die stad), samen met verschillende andere prerogatieven (zoals de kennisname van de overtreding van muntordonnanties of inbreuken op de grafelijke sauvegarde) exclusief aan zichzelf voorbehouden, cf. J. VAN ROMPAEY, 'De Brugse Keure', pp. 85-86, §[80].

⁴⁵⁵ Grafelijke accijnsoctrooien komen al voor vanaf ten laatste het einde van de 13de-eeuw; voor een oud maar nog steeds bruikbaar overzicht van vele van de vroegste geattesteerde accijnsoctrooien (dat ook comparatief aandacht heeft voor Brabant en Henegouwen), zie L. GILLIODTS-VAN SEVEREN, 'De la liberté communale', pp. 119-201. Het recht accijnsoctrooien te verlenen (of accijnzen te innen) werd ook reeds (impliciet) als een grafelijk voorrecht beschouwd in 1324, toen werd immers aan Robrecht van Cassel voor diens apanage eveneens het recht overgedragen: "*dou dangier* [in de betekenis van het "*Fait d'exercer un pouvoir*", cf. *Dictionnaire du Moyen Français*] *que li sires a, quant il otrie tailles ou maletottes*", cf. P. THOMAS, 'Le pouvoir du comte', p. 225. De wet van Seclin en de hertogelijke procureur te Rijsel zouden dit recht in 1453 trouwens nog eens expliciteren tijdens een conflict met het kapittel van St.-Piat: "*icelui seigneur [de graaf] a droit et est en bonne paisible possession et saisine par lui et ses predecesseurs, contes de Flandres, de tel et si long temps qu'il n'est du contraire de donner et otroier congie et licence par ses lettres patentes a ses bonnes villes dudit conté de Flandres, et mesmement a sadite ville de Seclin, de povoir faire courre recevoir, lever et prendre assis et maletote sur les vins que l'en y vent a broche et a detail*", cf. nr. CCCLXXVII. Net zoals de koning van Frankrijk zouden de Vlaamse graven/Bourgondische hertogen dit recht trouwens exclusief voor zichzelf proberen op te eisen (als een "*cas comtal*"); zo stelde Philips Wielant tenminste bij het begin van de 16de eeuw in zijn criminele instructie dat "[S]o wie nieuwen tol, cueilloote of ander exactie voortstelt zonder auctoriteyt van den prince (...) die commicteert fortse publicque ende es capitalic te pungnierene", cf. J. MONBALLYU (ed.), *Corte instructie*, p. 230, §101-[1].

⁴⁵⁶ Meer informatie over de mate waarin de clerus in het laatmiddeleeuwse graafschap bijdroeg in de stedelijke of centrale (in)directe belastingen vindt men terug in de bijdrages van W. PREVENIER, 'Het probleem van de fiscale immuniteit', pp. 142-143, Id., 'De verhouding van de Clerus', pp. 10-26 en M. BOONE & C. BILLEN, 'Taxer les ecclésiastiques', pp. 273-288.

november 1438⁴⁵⁷ gecontesteerd en vervolgens appel bij het Parlement aangetekend. Het hertogelijk octrooi zelf werd echter niet in vraag gesteld: het was de kwestie of het kapittel mee diende te betalen in de ingestelde taksen die ter discussie stond. Het Parlement zou de autoriteit van de hertog om dergelijke accijnsoctrooien te verlenen weliswaar niet expliciet erkennen⁴⁵⁸, maar Karel VII liet op 6 augustus 1442 uiteindelijk wel toe dat beide partijen een minnelijke schikking troffen, gezien de zaak, die enkel voortkwam "*que pour avoir continué lesdictes aydes ou augmentacions de aydes, ne nous touche en riens*"⁴⁵⁹. Niettemin is dit geschil relevant omdat het aangeeft dat een eventuele koninklijke tussenkomst in de uitgifte van grafelijke accijnsoctrooien Filips de Goede direct in zijn belangen kon treffen. Het Brugse octrooi dat in 1442 voor het Parlement was gecontesteerd, had immers als doel het geld op te brengen voor de boete die de stad de hertog verschuldigd was voor de remissie van haar opstand uit 1436-1438⁴⁶⁰. De meeste andere hertogelijke accijnsoctrooien uit dezelfde periode waren eveneens enkel bedoeld om de stedelijke inkomsten te verhogen zodat het surplus vervolgens naar de hertogelijke kas kon worden doorgesluisd⁴⁶¹. VAN NIEUWENHUYSEN en BOONE identificeerden trouwens al de betrachtingen van de Vlaams-Bourgondische administratie, al van bij het aantreden van Filips de Stoute, om de inkomsten afkomstig uit permanente indirecte belastingen te verhogen en zo de afhankelijkheid van het systeem van de beden en de daaraan gekoppelde macht van de Vier Leden te verminderen⁴⁶². Een contestatie ten gronde van het recht van de graven/hertogen om accijnsoctrooien te verlenen — waar bepaalde geïnteresseerde partijen overigens niet zouden voor terugdeinzen⁴⁶³ — of een verdere inmenging van de Kroon en het Parlement in

---

⁴⁵⁷ Cf. nr. 635.

⁴⁵⁸ De accijnzen waren, volgens de akte van het Parlement "*par l'auctorité et congié, comme ilz dient, de notre tres chier et tres amé frere et cousin le duc de Bourgoingne*" geïnd geweest, cf. SABrugge, politieke oorkonden, 1ste reeks, nr. 1031. Voor de afhandeling bij het Parlement van dit conflict, zie de verwijzingen bij S. DAUCHY, *Les appels flamands*, p. 123., nr. 387.

⁴⁵⁹ Cf. SABrugge, politieke oorkonden, 1ste reeks, nr. 1031.

⁴⁶⁰ Het hertogelijke octrooi (van 11 november 1438, cf. nr. 635) haalt de Brugse beweegreden aan "*que pour recouvrer et furnir ce que par dessus le premier payement ilz nous doivent a cause de la sentence et condempnation par nous faite contre eulx pour les recevoir et reunier a notre grace (...) il leur est besoing et neccessité de faire assietes, cueillotes et impositions*".

⁴⁶¹ Zie bv. nrs. 726, 730, 757 of 831. De constructies die de verhoogde opbrengsten van de stedelijke accijnzen ten bate van de hertog brachten konden weliswaar soms complex zijn, zoals bij de octrooien die in 1440 aan Gent werden toegekend (nrs. 737-738 en nr. CXCI, §[I]-[II] en §[XXI]-[XXII]), waarbij de opbrengsten voor een deel direct in (de door de stad gesuperviseerde) werken aan de Gentse hertogelijke residenties werden geherinvesteerd, terwijl de rest in de afbetaling van een hertogelijke bede diende te voozien. Zie hierover M. BOONE, 'De organisatie van het bouwbedrijf', p. 177.

⁴⁶² Zie A. VAN NIEUWENHUYSEN, 'Documents relatifs à la gestion', p. 73, alsook M. BOONE, *Geld en macht*, pp. 53-56 en Id., 'Le rêve de l'état-ville', pp. 377-381.

⁴⁶³ Zo had het St.-Amékapittel in 1445 in een geding voor het Parlement tegen de stad Douai i.v.m. de bijdrage van het kapittel in de stedelijke accijnzen in eerste instantie eenzelfde argumentatie aangewend als het St.-

deze materie kon de Bourgondische administratie dan ook missen als kiespijn. De uiteindelijk in januari 1449 van Karel VII verkregen akte krijgt binnen die context dan ook maar een eerder ambigu karakter: ze hield immers zowel een erkenning als een beperking in van het recht van de hertog tot het verlenen van accijnsoctrooien. Er werd immers bepaald dat "*il en sera usé ainsi que on en usoit du temps de feu monseigneur le duc Phelippe*". Filips de Goede zou zich weliswaar niet direct storen aan deze bepaling — die overigens en wellicht bewust bijzonder vaag bleef. De hertog bleef immers octrooien verlenen die nieuwe accijnzen instelden of bestaande taksen verhoogden. De Kroon van haar kant lijkt in de 'gunst' wel degelijk een beperking van de hertogelijke macht te hebben gezien: de ambassade die in april 1451 naar de hertog trok diende ondermeer verschillende accijnzen en tolleren op wijn, graan en andere handelswaar aant te klagen die de hertog "*a de nouvel & de son auttorité mis sus (...) en entreprenant grandement contre l'autorité du roy*"⁴⁶⁴. Tijdens de Gentse opstand van 1449-1453 zou deze stad zich bij de koninklijke bemiddelaars trouwens evenzeer beklagen over de hertogelijke fiscale politiek⁴⁶⁵. Het lijkt ons weliswaar onwaarschijnlijk dat het Gentse stadsbestuur op de hoogte zou zijn geweest van het bestaan van de overeenkomst uit 1449: niets wijst erop dat het document ooit publiek werd gemaakt of de grafelijke oorkondenschat heeft verlaten. Niettemin geeft dit voorbeeld nogmaals aan dat de verkregen koninklijke provisies in de praktijk allesbehalve als eenzijdige hertogelijke overwinningen mogen worden beschouwd.

Donaaskapittel in 1442, nl. dat de clerus niet gehouden was in deze belastingen bij te dragen, zonder de grafelijke accijnsoctrooien zelf te contesteren: "*par les ottroys dudit assiz de vin fait par les contes de Flandres, a qui de present est icelle ville de Douay, [appert que] les gens d'Eglise et chevaliers sont exceptéz et exclus desdiz impostz et assiz de vin etc.*", cf. ADN, 1 G 805. Hun advocaat voegde in de marge van dit artikel echter toe "*Nota de faire memorer au conseil s'il est bon d'alleguer que ledit ottroy d'assis ne fu onques ottroyé aux dessusdiz de Douay par les roys de France, ains seulement par les contes de Flandres*"...

⁴⁶⁴ Cf. U. PLANCHER, *Histoire générale et particulière*, t. IV, p. cci, nr. CLIII.

⁴⁶⁵ In augustus 1452 verklaarde de Gentse delegatie te Rijsel ten overstaan van de koninklijke ambassadeurs dat "*l'en a nouvellement obtenu à court, octroy d'assis sur les povres gens, lesquelz en ce par augmentacion d'iceulx assiz, ont esté grandement chargiez et grevez*" en dat "*depuis quant les tailles ont esté augmentez et continuées, impostz de tonleux et et aultres charges mis sur marchandise, le bien publique par ce défailli, iceulx de Gand ont payé leur portion (...) et aulcune foiz pour subvenir les povres gens de leur chastellenie, ont haulcié leur asiz des vins et cervoyzes, qui est évident et notoire (...) lesquelles tailles du temps de mon dit Seigneur ont esté tellement augmentez et continuées, qu'elles montent plus que soubz ses predecesseurs en cas pareil depuys cent ans en ça*", cf. V. FRIS (ed.), *Dagboek van Gent*, d. II, respectievelijk p. 108 en p. 154. Dezelfde klacht kwam al in verkorte vorm voor in een schrijven van Gent aan de koning zelf uit mei 1452, cf. U. PLANCHER, *Histoire générale et particulière*, t. IV, p. cciii, nr. CLVI. Brengen we ook in herinnering dat Vlaamse klachten rond het regime van de indirecte belastingen (ondermeer te Gent) al op het einde van de 13de eeuw mee aanleiding hadden gegeven tot de inmenging van Filips IV de Schone in de interne Vlaamse politiek, cf. W. PREVENIER, 'Inzicht van kritische tijdgenoten', pp. 51-53.

3.1.2.5 Het ressort over Rijksvlaanderen en de oplopende confrontaties met Karel VII

De concessies uit 1449 mogen dan misschien opnieuw geen eenduidig Bourgondisch succesverhaal zijn geweest, de provisie met betrekking tot het ressort bood in principe wel de mogelijkheid de kwestie definitief te regelen. De beperkingen die Karel VII intussen had opgelegd aan het optreden van het Parlement en de koninklijke administratie in Vlaanderen, golden echter maar voor vier jaar. De hertog wou wellicht dan ook snel schot brengen in de commissie die zich over de ressortkwestie zou buigen. In elk geval werden Willem de Zadelare, raadsheer bij de Raad van Vlaanderen, en hertogelijk rekestmeester François de Gand in de zomer van 1449 op onderzoek gestuurd "*sur aucunes des matieres derrenierement ouvertes et appointees en la ville de Paris (...) touchant en especial les appellacions des Quatre Loys principales du conté de Flandres et aussi le ressort et souveraineté que pretent avoir le roy en ledit conté*"⁴⁶⁶. De Zadelare en de Gand bezochten zowel de Raad- als Rekenkamer, en voerden ook opzoekingen uit in de twee grafelijke archiefdepots te Rijsel en Rupelmonde. Hun werkzaamheden, die in totaal 50 dagen besloegen, waren uiteindelijk tegen midden september 1449 afgerond. Intussen, rond augustus 1449, had kanselier Rolin alvast de koninklijke administratie aangeschreven om de uiteindelijke samenkomst van de Franse en Bourgondische commissarissen te plannen⁴⁶⁷. Begin oktober bleek de hertog echter plots het samenkomen van de commissie te willen uitstellen. Een brief van de koninklijke procureur-generaal Jean Dauvet maakt gewag van protest van hertogelijke zijde dat de Franse commissarissen "*fussent deffrayéz aux despens du pais*" — iets wat door de hertogelijke administratie mogelijk als prejudiciabel werd gezien. Dit lijkt echter niet de hoofdreden voor het uitstellen van het gezamenlijk onderzoek te zijn geweest, want toen de koninklijke commissarissen uiteindelijk in maart 1450 naar de Nederlanden afreisden bleek de hertog bereid hun kosten grotendeels zelf te betalen⁴⁶⁸.

Volgens ons dient veeleer achter deze chronologie de echte oorzaak van het verdagen van de ressort-commissie te worden gezocht. Tussen eind augustus 1449 en begin maart 1450 had de Bourgondische administratie immers wel andere besognes. De ambitie van de

---

⁴⁶⁶ Cf. ADN, B2004, fol. 124r°-v°. Dit komt chronologisch min of meer overeen met de aanstelling door de hertog, op 21 juli 1449, van zijn twee gedeputeerden die het grens- en ressortconflict tussen het koninkrijk en het graafschap Bourgondië langsheen de Saône verder dienden te onderzoeken (iets wat eveneens op de dagvaart te Parijs in 1448 overeengekomen was), cf. J. RICHARD, 'Les débats entre le roi', pp. 117-118.

⁴⁶⁷ Hertogelijk procureur Jean Dauvet berichtte Rolin op 16 oktober 1449 dat hij al zes weken voorheen een bode naar Karel VII had gestuurd om zijn commissiebrief en andere documenten benodigd voor het komende onderzoek te verkrijgen, en dit als reactie op de ontvangst van "*deux ou troys pieces de lettres que m'avez escriptes, [et] entre autres choses m'avez escript que mondit seigneur de Bourgogne et vous desirez bien notre allee et que on besongnast en ladicte commission et que nous trouverions les commissaires de mondit seigneur touz prestz*", cf. nr. CCLXXXIX.

⁴⁶⁸ Cf. ADN, B2008, fol. 94r°-v°.

hertog om meer greep te krijgen op het bestuur van de stad Gent was bij de wetsvernieuwing van 15 augustus 1449 de kop ingedrukt. In de plaats van zijn getrouwen zag Filips de Goede toen een particularistisch netwerk de schepenbank domineren, informeel geleid door Daneel Sersanders, met wie de hertog eerder al in de clinch was gegaan rond de verkiezing van de overdeken van de Gentse neringen in 1447. De hertog liet echter niet begaan, en stelde al op 31 augustus publiekelijk de rechtsgeldigheid van de verkiezing in vraag. Uiteindelijk wist Filips op 8 maart 1450 zijn slag thuis te halen en werd bepaald dat er een nieuwe wetsvernieuwing zou plaatsvinden⁴⁶⁹. Een week later zien we Jean II Juvénaal des Ursins – die ook al de onderhandelingen had geleid te Parijs in 1448 –, procureur Jean Dauvet en raadsheer Étienne Cordier, koninklijke procureur-generaal van het baljuwschap van Vermandois, te Brussel bij de hertog aankomen "*a cause du pays et conté de Flandres*"⁴⁷⁰. Wellicht speelden zuiver praktische overwegingen sterk mee in deze verdaging van de komst van de koninklijke commissie. De hertog en zijn raadsheren waren druk verwickeld in de afhandeling van de Gentse kwestie, en de raadsheren gespecialiseerd in de Vlaamse materies konden hierbij wellicht moeilijk gemist worden⁴⁷¹. Dat de hertog liever geen Franse pottenkijkers aanwezig wou hebben bij de afhandeling van de Gentse affaire lijkt echter eveneens aannemelijk. Het gevaar van een eventuele Franse inmenging was immers reëel: de Gentse wetsvernieuwing werd namelijk nog steeds gereguleerd door het zogenaamd charter van Senlis, een privilege dat Filips IV de Schone in 1301 aan de stad had verleend⁴⁷². In principe kwam enige interpretatie van een wet of privilege steeds toe aan de oorspronkelijke auteur van dat privilege (cf. C.1.14.12.3)⁴⁷³. Indien de hertog beweerde dat Sersanders de bepalingen van het Charter van Senlis had uitgebuit of in zijn voordeel had omgebogen om de schepenverkiezing naar zijn hand te zetten, dan stond het

---

⁴⁶⁹ Zie hierover J. HAEMERS, *De Gentse opstand*, pp. 143-165.

⁴⁷⁰ Cf. ADN, B2008, fol. 94r°.

⁴⁷¹ Over de functie van de hertogelijke raadsheren bij de Raad van Vlaanderen bij intern Vlaamse onderhandelingen e.d., zie J. DUMOLYN, *De Raad van Vlaanderen*, pp. 121-126. Een overzicht van de verschillende bijeenkomsten en deliberaties rond de Gentse kwestie tussen augustus 1449 en maart 1450 vindt men bij J. HAEMERS, *De Gentse opstand*, pp. 161-163. Zie eveneens W. BLOCKMANS, *De volksvertegenwoordiging*, pp. 353-357.

⁴⁷² Zie voor een uitgebreide bespreking en uitgave van dit privilege en de rol die het doorheen de veertiende en vijftiende eeuw in de Gentse interne en externe politieke verhoudingen heeft gespeeld het artikel van M. BOONE, 'Het 'charter van Senlis'', pp. 1-45.

⁴⁷³ "*Si enim in praesenti lege condere soli imperatori concessum est, et leges interpretari solum dignum imperio esse oportet*", zie algemeen over deze wet en de latere adagia die daaruit voortkwamen de bijdrage van J. LOKIN, 'Eius est interpretari', pp. 49-54. Over de mogelijkheid van de Franse koning om zijn eerdere privileges (en die van zijn voorgangers) aan te passen of, in concrete omstandigheden, te verklaren en te duiden, zie S. PETIT-RENAUD, «*Faire Loy*», pp. 160-166. Volgens J. BOUTELLER was het daarvan van geen belang of de impetranten al dan niet een directe koninklijke onderdaan waren of (zoals in het geval van Gent) onder een koninklijke vazal stonden: "*le Roy a cognoissance de tous ses rescrits, mandemens, & committimus (...) supposé que la partie impetrant, ou contre qui ceste impetré, soit sujette de haut iusticier*", cf. *La somme rural*, p. 651

Karel VII vrij om in die kwestie tussenbeide te komen⁴⁷⁴. Mogelijk vreesde de hertogelijke administratie ook dat Gent actief om de tussenkomst van de koning of zijn delegatie zou verzoeken; een scenario dat trouwens in het voorjaar van 1452, in een volgende fase van de Gentse opstand, bewaarheid zou worden⁴⁷⁵.

In maart 1450 leek een verdere escalatie van het conflict tussen de hertog en Gent echter voorlopig afgewend en kon de commissie haar werkzaamheden beginnen. Des Ursins, Dauvet en Cordier zouden uiteindelijk 75 dagen in de Bourgondische gebieden verblijven. Voor een groot deel van de tijd, namelijk veertig dagen, verbleven ze daarbij evenwel gewoon aan het hertogelijk hof te Brussel, en daarna te Bergen⁴⁷⁶. Wellicht, naar analogie met het verloop van de gelijkaardige Frans-Bourgondische onderzoekscommissie uit 1452 die de grenzen tussen het graafschap Bourgondië en het koninkrijk tot onderwerp had, werden te Brussel en Bergen eerst de documentatie en proposities van beide partijen overlopen⁴⁷⁷. De hertogelijke voorbereidingen hebben we hierboven al aangehaald, maar ook Jean Dauvet had in oktober 1449 zijn documentatie blijkbaar al klaar voor de komende dagvaart⁴⁷⁸. Gelijktijdig met de besprekingen te Brussel en Bergen liet de hertog ook nog een bijkomend onderzoek voeren in Vlaanderen, o.m. te Brugge en Ieper, wellicht om zijn standpunt en argumentatie verder te onderbouwen; de Franse delegatie zelf lijkt hier evenwel niet bij aanwezig te zijn geweest⁴⁷⁹. Hoe dan ook, bij het uiteindelijke vertrek van

---

⁴⁷⁴ Wat door W. BLOCKMANS als een mogelijkheid werd gezien voor de Franse Kroon om haar soevereiniteit binnen Vlaanderen op te eisen (of tenminste de Bourgondische soevereiniteitspretenties de kop in te drukken), cf. 'La position du comté', p. 79.

⁴⁷⁵ Cf. M. BOONE, 'Diplomatie et violence d'État', pp. 8-9.

⁴⁷⁶ Cf. ADN, B2008, fol. 94r°-v°, de ambassade kwam op 15 maart te Brussel aan. De hertog verbleef vanaf begin maart tot juli 1450 constant in Brussel, cf. H. VANDER LINDEN, *Itinéraires*, pp. 272-274.

⁴⁷⁷ Over het verloop van die commissie stelde J. RICHARD dat "*Conformément aux méthodes de la diplomatie du XVe siècle, les commissaires assistèrent en premier lieu à la présentation des «écritures» du procureur du duc (...) et de celles du procureur du roi (...); chacun des procureurs répondait à son homologue, article par article*", cf. 'Les débats entre le roi', p. 118.

⁴⁷⁸ Hoewel dit blijkbaar geen taak was waar hij bijzonder naar uitgekeken had: toen kanselier Rolin hem rond oktober verzocht zijn vertrek nog even uit te stellen, antwoordd Dauvet ietwat geïrriteerd dat hij "*eusse esté bien joyeux d'avoir sceu plus tost le plaisir de mondit seigneur de Bourgongne sur notredit retardement, car je ne me fusse pas préparé ne fait aucunes diligences que j'ay faictes*"..., cf. nr. CCLXXXIX.

⁴⁷⁹ Dit onderzoek was reeds in februari 1450 begonnen en werd afgewerkt op 28 maart; Willem de Zadelare en François de Gand traden hierbij opnieuw op als specialisten ter zake, zoals de uitbetaling van die laatste aangeeft: "*pour avoir encoires esté par l'ordonnance que dessus, tant en la compaignie dudit maistre Guillaume le Zadelaire comme a par luy, es villes de Bruges et d'Yppre et en pluseurs autre lieux du pais de Flandres pour le fait dudit ressort, pour laquelle cause tres reverend pere en Dieu l'evesque de Rains et son procureur ont esté nagaires et derrenierement pardeca, enquoy ledit maistre Francois a vacqué depuis le quatriesme jusques au vintiesme jour de fevrier oudit an L d'une part et depuis le douziesme jusques au vint et huitiesme jour de mars lors ensuivant, ouquel temps sont, lesdiz jours incluz, XXIII jours*", cf. ADN, B2034, ff. 97v°-80v°. In april 1453 zou de Raad van Vlaanderen Willem de Zadelare verzoeken om vanuit Mechelen "*certaine informacion par lui et monseigneur le doien de Courtray* [François

de Franse gezanten op 28 mei lijken de ondernemingen van de commissie maar weinig zoden aan de dijk te hebben gezet, laat staan dat een definitief vergelijk bereikt was⁴⁸⁰.

Meer zelfs, in juni 1450 zou de hertog al een nieuwe ambassade naar de koning sturen om zich te beklagen over een aantal bijkomende koninklijke inbreuken op zijn rechten⁴⁸¹. Filips beklaagde zich er ondermeer over dat een aantal punten die in 1448 te Parijs waren overeengekomen al niet meer door de koning of zijn ambtenaren werden nageleefd⁴⁸², hoewel we in de hertogelijke instructie geen van de Vlaamse provisies terugvinden. Een punt dat wel verband hield met het graafschap was het aankaarten van de Franse kaapvaart voor de Vlaamse kust⁴⁸³, een kwestie die we ook op de Ledenvergaderingen aangekaart zien worden⁴⁸⁴. Deze hertogelijke verzuchting belangt ons hier minder aan, hoewel ze wel aantoonst dat de Franse Kroon de druk op de hertog verder opvoerde⁴⁸⁵. Een ander artikel dat in de instructie aan bod komt, zou evenwel een nieuwe dimensie aan het debat rond het ressort van het Parlement en de koninklijke soevereiniteit toevoegen. De koning had namelijk Jean de Melun voor het Parlement gedaagd om er zich te verantwoorden voor het uit het koninkrijk wegvoeren van een dochter van een Rijsele brouwer, die geweigerd had

---

de Gand] *faicte sur le ressort de Flandres*" naar Ieper, bij de Raad, op te sturen (cf. ARA, RK, nr. 21.820, fol. 8r°): wellicht gaat het hier om het verslag van hun opdracht uit februari en maart 1450. We hebben dit document (dat ook nog een aantal afschriften van relevante "*privileges de Flandres*" zou moeten hebben bevat) niet weten terug te vinden.

⁴⁸⁰ Zo zou Colart de Comines, soeverein-baljuw van Vlaanderen, nog begin 1451 (weliswaar als particulier en niet als ambtenaar) appel aantekenen tegen een vonnis van de Gentse schepenenbank, waarbij de geïntimeerde partij zich beriep op de provisie uit 1445 (cf. S. DAUCHY, *Les appels flamands*, pp. 187-188, nr. 583). De zaak kwam evenwel niet tot een uitspraak, renvooi of enige verdere behandeling, iets wat volgens ons aangeeft dat de ressortcommissie de zaak in het voorjaar van 1450 geenszins had weten uit te klaren. De provisie van 1449 had namelijk bepaald dat "*au regard des dictes lettres de surceance de neuf ans des appellations desdiz quatre principales loix de Flandres, elles sortiront leur effect se plus tost n'y est pourveu, comme dit est*", cf. nr. xxv. De onduidelijkheid m.b.t. de reformeerbaarheid van de vonnissen van de vier Vlaamse hoofdwetten bleef dus alleszins bestaan.

⁴⁸¹ Cf. nr. CCXCIX.

⁴⁸² Al in de zomer van 1449 zien we de effectieve leiding van de Bourgondische administratie, Nicolas Rolin en Jean Chevrot, de Rijsele Rekenkamer opnieuw aanschrijven om kopiën en documentatie te verkrijgen i.v.m. de hertogelijke rechten op de beden in Picardië en Péronne, Montdidier en Roye, een kwestie die nochtans eveneens in 1448 te Parijs gesetteld zou geweest zijn, cf. nr. CCLXXXIII.

⁴⁸³ Cf. nr. CCXCIX, §[IV] en J. PAVIOT, *La politique navale*, pp. 158-159.

⁴⁸⁴ Cf. W. BLOCKMANS, *De volksvertegenwoordiging*, p. 451, met referenties aldaar naar de diverse ledenvergaderingen.

⁴⁸⁵ In zekere zin is de Franse kaapvaart voor de Vlaamse kust (al dan niet op Engelse handelaars of op Vlamingen zelf) een uitbreiding van de ressortproblematiek: de Vlaamse kust werd immers als een integraal onderdeel van de jurisdictie van de Vlaamse graven gezien (cf. E. MEIJERS, 'Des graven stroom', pp. 31-40). Net zoals de hertog geen ongeautoriseerd optreden van koninklijke sergeanten binnen het Vlaamse vasteland zou tolereren, gold hetzelfde voor het optreden van de Franse admiraal of diens kapiteins.

deze aan een hertogelijke *archer de corps* uit te huwelijken⁴⁸⁶. Dergelijke klachten aangaande *transport de juridiction* waren op zich niet nieuw⁴⁸⁷: al in de jaren 1430 had Hendrik VI het (met geweld) onttrekken van koninklijke onderdanen aan de jurisdictie van de Kroon door Bourgondische ambtenaren aangeklaagd⁴⁸⁸. De koninklijke reactie was wel fel te noemen. De Melun, wiens statuut van vliesridder en hertogelijke vertrouweling hem in deze zaak maar weinig baatte⁴⁸⁹, diende voor het Parlement te verschijnen op straffe van confiscatie van lijf en goed; een bevel om zijn binnen het koninkrijk gelegen goederen te inventariseren was alvast gegeven.

Filips de Goede wou echter geen gehoor laten geven aan dit koninklijke bevel. Volgens zijn betoog was de gevangene van de Melun immers nooit uit het koninkrijk weggevoerd, gezien ze binnen het graafschap Aalst (meer bepaald te Bruyelle) en dus het keizerrijk gevangen was genomen⁴⁹⁰. Hij verzocht dan ook dat de zaak opgeschort zou worden en de

---

⁴⁸⁶ Cf. nr. CCXCIX, §[V]. Dit document vermeldt evenwel niet de ware toedracht van de zaak en heeft het slechts over "*aucunes prisonniers*". Niettemin lijkt het ons waarschijnlijk deze zaak te mogen identificeren met die rond Jeanne Robault, dochter van Jean Robault, een Rijselse brouwer. Ofwel de hertogin (volgens het relaas van het Parlement) ofwel de hertog zelf (volgens Chastelain) hadden aan de ouders van Jeanne verzocht hun dochter uit te huwelijken aan Colinet de la Thieuloye, een hertogelijke *archer de corps* (cf. DHI Paris, Prosopographia Curiae Burgundicae, ID personne: 1515). De familie weigerde echter op dit 'voorstel' in te gaan, waarop de hertog Jeanne door Jean de Melun te Antoing liet opsluiten. Deze episode wordt uitgebreid besproken door Chastelain (cf. J. KERVYN DE LETTENHOVE, *Œuvres*, v. III, pp. 81-89), die de uiteindelijke afhandeling van de zaak (correct) in 1456 plaatst. De arrestatie en opsluiting van Jeanne dient evenwel al vroeger gebeurd te zijn, getuige ook het oordeel van het Parlement van Parijs in de kwestie van 24 februari 1456, dat gewag maakt van verschillende voorafgaande procedures (het was overigens dit vonnis dat de bij Chastelain beschreven reactie van de hertog teweegbracht), cf. R. VAN CAENEGEM (ed.), *Les arrêts et jugés*, t. II, p.p. 84-87, nr. 370. Deze zaak wordt niet beschreven of aangehaald door M. SOMMÉ, hoewel deze wel een aantal andere gevallen citeert waarin de hertogin van haar positie en invloed gebruik maakte om bepaalde huwelijken voor haar protegees te regelen of af te dwingen, cf. *Isabelle de Portugal*, pp. 360-362.

⁴⁸⁷ Het *transport de juridiction* diende overigens niet noodzakelijk een geografische component te bevatten: het kon bijvoorbeeld ook begaan worden wanneer een spirituele jurisdictie ten onrechte kennis nam van wereldlijke zaken. De bestraffing van dergelijke *transports* werd tot de vorstelijke *casus reservati* gerekend, cf. B. WAUTERS, *Recht als religie*, pp. 237-238.

⁴⁸⁸ Cf. nr. LXXXIII, §[LXXI], §[v] en §[XXXVII].

⁴⁸⁹ Jean de Melun was een Vliesridder van de tweede promotie te Brugge in 1432; voor verdere biografische gegevens zie J. DEVAUX, 'Jean de Melun', pp. 64-67.

⁴⁹⁰ Jean de Melun was heer van Antoing, gelegen in het graafschap Henegouwen maar dicht aanleunend bij de Schelde en het Doornikse. Indien we de koninklijke instructie uit april 1451 dienen te geloven, die o.m. deze kwestie behandelde, zou de Melun zijn gevangene(n) vanuit Bruyelle naar Antoing hebben overgebracht. Bruyelle lag vlak naast Antoing, maar wel aan de andere kant (nl. de linkeroever) van de Schelde. Het standpunt van de koning dat "*Bruyelle [ne] soit tenuë du Conte d'Alost*" lijkt dan ook op het eerste gezicht verdedigbaar (cf. U. PLANCHER, *Histoire générale et particulière*, t. IV, p. cxcix). Het zogenaamde Trou d'Antoing (een plots hoogteverschil in de loop van de Schelde nabij Antoing, dat het overzetten van schepen noodzakelijk maakte en waar dan ook een tol geheven werd) hing echter af van het leenhof van Pamele. Bruyelle kon zo dus, als behorend tot het Trou d'Antoing, toch nog tot, tenminste feodaal, als behorend tot het

kwestie — "*actendu que ce touche matiere de limite entre le royaume et l'Empire*" — door een gezamenlijke commissie verder zou worden onderzocht. Of hiermee impliciet de in 1449 verordende ressortcommissie werd bedoeld is niet helemaal duidelijk, noch welke van de twee partijen *au fond* het gelijk aan zijn kant had — niet dat dit uiteindelijk ook zo relevant is⁴⁹¹. Belangrijker is dat in het conflict tussen de Kroon en de hertog nu ook het statuut, ressort en de precieze afbakening van Rijksvlaanderen een onderwerp van discussie waren geworden.

Geheel zonder precedentes was deze kwestie weliswaar niet. Al van bij de oprichting van de Raadkamer was de Bourgondische administratie zich bewust geweest van het gevaar dat partijen appel zouden kunnen aantekenen bij het Parlement tegen vonnissen van de Raad (die zetelde in het koninkrijk), ook al kwam het oorspronkelijk geschil voort uit een *objectum litis* gelegen in het keizerrijk⁴⁹². Daarom werden de vonnissen van de Raad van Vlaanderen die Rijksvlaanderen aanbelangden steeds 'in het keizerrijk' uitgesproken, zowel formeel (in het *actum* en *datum* van het vonnis) als fysiek. Bij de verhuis van de Raad naar Gent werd daarvoor zelfs een specifiek gebouwtje opgetrokken op de rechteroever van de Schelde⁴⁹³. Bij de kortstondige residentie van de Raad van Vlaanderen te Kortrijk bleef dit gebruik overigens behouden. Wanneer de hertog in november 1439 een *complainte* verleende aan het O.L.V.-kapittel te Cambrai in verband met haar bezittingen te Oudegem, in het Land van Dendermonde, vermeldde hij namelijk expliciet dat "*pour ce que ledit lieu de Oudeghem est scitué en l'Empire, nous voulons que la sentence definitive (...) nosdiz gens de conseil (...) voient pronuncier en aucun lieu de notre seignourie de Flandres, prouchain de notredicte ville de*

---

graafschap Aalst gerekend worden (cf. N. MADDENS, *De beden in het graafschap*, pp. 304-305; meer algemene informatie i.v.m. dergelijke 'verafgelegen' lenen bij R. OPSOMMER, "*Omme dat leengoed*", pp. 173-174). De Melun bezat, dankzij de ligging van zijn diverse lenen en eigendommen op de grens van verschillende landsheerlijkheden, sowieso een ietwat 'internationaal' allure: zo duikt hij bij de Standenvergaderingen zowel bij momenten op als representant voor de Henegouwse, Rijselse als Artesische adel, cf. W. BLOCKMANS, 'De samenstelling van de Staten', p. 63. De hertog stelde dus niet de strafbaarheid van dergelijke *transports de jurisdiction* op zich in vraag (merken we nog op dat Gwijde van Dampierre in 1297 zelfs net de weigering van Filips IV de Schone om op te treden tegen een dergelijk *transport*, vanuit Saint-Amand naar Henegouwen, van een aantal edelen uit het grafelijke gevolg, mee had aangegrepen om zijn leenmanschap op te zeggen, cf. J. KERVYN DE LETTENHOVE, *Histoire de Flandre*, v. II, p. 567).

⁴⁹¹ Net zoals ook in het gelijktijdige conflict met de Kroon rond het statuut van Ostrevant (ingekneld tussen Henegouwen, Artesië en Vlaanderen) eigenlijk al geen verband meer hield met het oorspronkelijke, historische statuut van dit gebied: het waren de contemporaine discussies die van belang waren, cf. J.-M. CAUCHIES, '«HOLA! N'alons plus avant! Cy fault le royaume!»', pp. 95-97.

⁴⁹² Herinneren we eraan dat een soortgelijke vrees de hertog er in 1446 toe had gebracht de vonnissen van de Hoofdredeninge onreformabel te verklaren, zelfs niet door de Raad van Vlaanderen, cf. nr. 877.

⁴⁹³ Cf. J. DUMOLYN, *De Raad van Vlaanderen*, p. 55. Volgens Wielant gebeurde dit pas — betekenisvol — in 1436, dus meteen na de Vrede van Atrecht: "*mondict seigneur le ducq Philippe, dès l'an XXXVI ou trente huit, avoit fait mettre à point une chambrette à Sainte-Claire lez Gand ou lesdictes sentences se prononçoient*", cf. J.-J. DE SMET (ed.), *Corpus chronicorum Flandriae*, t. IV, p. 119, n. 1. De hertogelijke administratie leek dus eventuele moeilijkheden i.v.m. het ressort over Rijksvlaanderen te voorzien (of reageerde ze toen al op een koninklijk optreden?).

*Courtray, es termes dudit Empire*⁴⁹⁴. Hierbij diende zelfs niet noodzakelijk de eigenlijke Rijksgrens overgestoken worden. Tijdens het langere verblijf van de Raad van Vlaanderen te Ieper werden vonnissen bijvoorbeeld te Langemark uitgesproken, op een leen dat afhing van de Henegouwse heerlijkheid van Leuze⁴⁹⁵. Dit betekende weliswaar nog niet dat er soms geen pogingen tot appel voorkwamen tegen vonnissen die geschillen uit Rijksvlaanderen als onderwerp hadden. Zo appelleerde de stad Dendermonde in 1427 zelf bij het Parlement tegen de Raad van Vlaanderen omdat deze weigerde het renvooi van een van haar poorters te verlenen. De Vier Leden, ondanks het feit dat ze geen direct betrokken partij waren, reageerden alert en zetten het Dendermondse stadsbestuur onder druk om hun appel, dat een gevaarlijk precedent kon scheppen, niet langer te vervolgen. De hertog bleek uiteindelijk ook tussenbeide te willen komen en regelde dat de stad bij het Parlement aan haar appel kon verzaken zonder bijkomende kosten of boeten⁴⁹⁶. De hertogelijke administratie zag zich daarbij weliswaar verplicht de stad ook nog eens *lettres de non prejudice* af te leveren voor wat betreft haar instemming met de eenmalige kennisname van haar poorter door de Raad Vlaanderen, maar die prijs werd blijkbaar graag betaald om de effectieve uitbreiding van het ressort van het Parlement over Rijksvlaanderen te verhinderen⁴⁹⁷. Vlaanderen was trouwens niet de enige landsheerlijkheid waar soortgelijke problemen zich stelden. Ook in het graafschap en later hertogdom Bar erkenden de graven/hertogen weliswaar vanaf 1301 de suzereiniteit van de Franse koning, maar bleef een deel van hun grondgebied onder het keizerrijk ressorteren. Appels tegen de vonnissen van de graaf aangaande zaken gelegen in het koninkrijk — het zogenaamde 'Barrois mouvant' — konden evenwel bij het Parlement aangetekend worden⁴⁹⁸.

Wanneer in 1450 de Kroon met de dagvaarding van de Melun een nieuwe poging zou ondernemen om een geschil voor het Parlement te brengen dat — tenminste volgens de hertog — zijn oorsprong vond in het keizerrijk, moet dat echter gezien worden in de bredere context van de aanhoudende ressortgeschillen die zich vanaf 1444-1445 hadden

---

⁴⁹⁴ Cf. ADN, série 4 G 194, pièce 2998.

⁴⁹⁵ De ontvanger van de exploten van de Raad "*chevaucha avec aucuns d'iceulx du conseil a Langhemarc, soubz la seigneurie de Flenqueambocht, tenue de Leuse et par consequent de l'Empire (...) ou (...) les ban et condempnacions (...) furent pronunchiés*", cf. ARA, RK, nr. 21.825, fol. 13r°, rekening mei 1457-mei 1458. De (verder ongerelateerde) verordening van 5 mei 1464 (nr. 1443) bevestigt overigens het bestaan van dergelijke achterlenen van Leuze: "*a cause d'icelle seigneurie [de Leuze] luy competent (...) hommaiges, dont plusieurs fiefz desdictz hommaiges sont situéz et gisans en Haynnau, en Flandres et ou royaulme*".

⁴⁹⁶ Cf. ARA, RK, nr. 38.001, fol. 71r°: "*van de lettren van appaysemente ghegheven bij onsen ghedeuchten heere an de heeren van den parlemente ende an sconinx procureur te Paris als van den LX lb. coninxsch munten diere verbuert souden hebben ghesin mids den aflaten van den vors. appeele (...): XII s.*".

⁴⁹⁷ Cf. W. BLOCKMANS, *De volksvertegenwoordiging*, p. 532.

⁴⁹⁸ Cf. M. BUBENICEK, 'La coutume de Bar', pp. 310-312.

gemanifesteerd⁴⁹⁹. Filips de Goede zag zichzelf evenwel, daarbij gemakshalve abstractie makend van de rechten van de Rooms keizer⁵⁰⁰, in zijn rijkslenen als een soevereine vorst⁵⁰¹. Het hertogelijk optreden tegen de pogingen van het Parlement om haar ressort ook over Rijksvlaanderen uit te breiden zou dan ook niet zo omzichtig gebeuren als in die zaken waar de koninklijke soevereiniteit binnen Kroonvlaanderen ter discussie stond. De Franse Kroon van haar kant zou zich doorheen de jaren 1450 echter ook steeds minder inschikkelijk opstellen, om uiteindelijk ronduit van de hertog te eisen dat hij — zoals in 1459 met de zaak du Bois — zijn formele erkenning van de koninklijke soevereiniteit (tenminste over Kroonvlaanderen) ook consequent in de praktijk zou brengen en de vonnissen van het Parlement zonder oppositie zou laten uitvoeren.

Dit bleek al in april 1451, toen de koning een ambassade naar de hertog stuurde in antwoord op diens klachten uit 1450. In het begin van de instructie van de koninklijke ambassadeurs werd weliswaar nog kort melding gemaakt van een hervatting van de Vlaamse ressortcommissie⁵⁰², maar verder vormt het document in de eerste plaats een

---

⁴⁹⁹ Mogelijk dateerde een eerste geschil aangaande het statuut van Rijksvlaanderen trouwens al van rond dezelfde periode waarin de eerste appels tegen de vonnissen van de Vier Leden werden aangetekend. Zo zien we in oktober 1442 de regentschapsraad de Raad van Vlaanderen bevelen "*qu'ilz se feissent informer, tant par lettres comme par viels tesmoings, se la ville de Renais et le conté d'Alost estoient de l'Empire et exempt de France ou non, et renvoyassent devers mesdiz seigneurs ce que trouvé en auroient, mis en escript par bonne declaracion*". De ontvanger van de exploit van de Raad verbleef daarop gedurende in totaal negen dagen achtereenvolgens te Ronse (waar hij o.m. de leden van het St.-Hermeskapittel ondervroeg), Geraardsbergen, Ninove en Aalst. Zijn klerk werd uiteindelijk 60 s. par. uitbetaald "*pour avoir minué et grossé ladicte informacion, qui estoit grade et longue*", cf. ARA, RK, nr. 21.811, fol. 3v°.

⁵⁰⁰ Filips de Goede zou op verschillende momenten bijvoorbeeld proberen te benadrukken dat Brabant weliswaar tot het Keizerrijk behoorde maar een apart, geprivilegieerd statuut — het "*jus brabantinum*" — bezat dat de reële inmenging van de keizer sterk beperkte (cf. Y. LACAZE, 'Le rôle des traditions', p. 345), terwijl de Henegouwse graven zichzelf reeds vanaf het einde van de 13de eeuw als soevereine vorsten zouden bestempelen, cf. J.-M. CAUCHIES, 'Le pouvoir dans les principautés', pp. 121-122.

⁵⁰¹ Zo stelde de hertog later in de zaak rond de bastaard van Rubempré dat hij als graaf van Holland "*estoit sieur de la terre et de la mer sans en reconnoistre nul a souverain que Dieu*", cf. F. DE REIFFENBERG, *Mémoires de J. Du Clercq*, t. IV, p. 77; in Bourgondië zouden de hertogen zich dan weer beroepen op de traditie van het soevereine koninkrijk Bourgondië uit de vroege middeleeuwen of op het tussenrijk van Lotharius, zie J. SCHNEIDER, 'Lotharingie, Bourgogne ou Provence?', pp. 321-32 en J. RICHARD, 'Les débats entre le roi', p. 120. Ook voor wat Rijksvlaanderen betreft zien we claims opduiken: zo liet de hertog in 1438 "*par notre main comme souverain*" de tol van Ename in zijn bescherming nemen (cf. nr. 622); dat Ename tot het Keizerrijk behoorde is overduidelijk: na de verovering door Boudewijn IV van de Ottoonse burcht die zich daar bevond zou zijn opvolger door Hendrik III in 1045 met dit gebied beleend worden, cf. F. GANSHOF, 'Les origines de la Flandre', pp. 122-125. Zie ter verdere illustratie ook nog twee privileges van Lodewijk van Male uit 1356 waarin hij expliciet stelde dat deze door hem aan de steden van Dendermonde en Aalst verleend waren geweest "*als heere souverain*", cf. T. DE LIMBURG-STIRUM (ed.), *Cartulaire de Louis de Male*, t. I, pp. 524-525, nrs. DLXXI-DLXXII.

⁵⁰² "*Item, tiercement, ont charge les aucuns d'eux, c'est assavoir Mons. de Rheims & le Proc. [=Jean Dauvet] de besoigner sur le fait de Flandres selon les appointemens de Paris*", cf. U. PLANCHER, *Histoire générale et particulière*, t. IV, p. cxcviii, nr. CLIII.

aanklacht van de hertogelijke politiek of een rigoureuze verwerping van Filips eigen desiderata. Wat betreft de kwestie rond de heer van Melun ontkende Karel VII botweg dat de localiteit in kwestie een onderdeel zou vormen van het graafschap Aalst, zonder zich verder uit te spreken of, mocht dit wel zo geweest zijn, het Parlement kennis van de zaak had mogen nemen⁵⁰³. Bovendien bleek dat Karel VII een aantal van de in 1449 verkregen provisies, ondanks het expliciet aanhalen in die verordeningen van het uitgebreide overleg dat er in 1448 aan voorafgegaan was, als subreptief beschouwde⁵⁰⁴ — net zoals de koninklijke advocaat dat in 1448 met de provisie uit 1445 had gedaan. Volgens Wielant vielen daar ook de nieuwe Vlaamse provisies onder en beklaagde de hertog er zich later, in 1459, over dat deze hem in de praktijk nooit van enige waarde waren geweest: "*n'ose nul de ses conseillers proposer desclinatoire ny remonstrer chose qui touche aux exemptions (...) de Flandres, que plus est s'avancent de cognoistre des cas advenuz en Brabant, Haynau, et ailleurs hors du royaulme avant qu'il soit descidé des limites*"⁵⁰⁵.

Klopt deze bewering? In elk geval zien we dat de koninklijke kanselarij in 1450 nog steeds *complaintes* verleende binnen het graafschap, wat de provisie van 1449 nochtans voor de duur van vier jaar had opgeschort. Wanneer de hertog bij het Parlement tegen de expeditie van een dergelijke *complainte* verzet aantekende, lijkt de Kroon de zaak weliswaar niet op de spits te hebben willen drijven en liet het Parlement de betrokken partijen vrij om hun zaak in der minne te regelen⁵⁰⁶. Daarmee sprak het Parlement zich echter nog niet ten gronde uit over de wettelijkheid van de ressortprovisie uit 1449. Eenzelfde dubbelzinnige houding kunnen we vaststellen bij de opvolging van de onttrekking aan het ressort van het Parijse beroepshof van de voor de Vlaamse rechtbanken ingestelde handelsgeschillen. Al in het voorjaar van 1451 beklaagde de hertog zich erover dat het Parlement — "*directement contre ledit appointment [van 1449]*" — kennis had genomen van een conflict tussen twee buitenlandse handelaars en daarbij de wet van Brugge en een van de partijen te Parijs had

---

⁵⁰³ Cf. U. PLANCHER, op. cit., p. cxcix. Dit komt overeen met de vaststelling van S. DAUCHY dat "*Het Parlement van Parijs (...) het ressort van de koning over Rijksvlaanderen en dus zijn gerechtelijke bevoegdheid nooit formeel erkend maar evenmin ontkend [heeft]*", cf. *De processen in beroep*, p. 236.

⁵⁰⁴ Zo antwoorde de koninklijke ambassade op de klacht van de hertog dat hem de opbrengsten van de beden te Ham nog steeds niet toekwamen, "*que le Roy a esté informé véritablement que en l'appointment fait à Paris, a en touchant cet article erreur manifeste, car avant l'appointment de Paris, le Roy prenoit & levoit lesdites aydes (...) ne jamais n'en avoit esté question, & quant led. appointment de Paris fut fait, les gens du Roy n'estoient point advertis de la vérité de la chose, ainsy (...) mond. sieur [de Bourgogne] n'a cause de soy douloir, & n'est pas l'intention du Roy, veu ledit erreur se manifeste de s'en departir*", cf. U. PLANCHER, *Histoire générale et particulière*, t. IV, p. cxcix, nr. CLIII.

⁵⁰⁵ Cf. J.-J. DE SMET (ed.), *Corpus chronicorum Flandriae*, t. IV, p. 172.

⁵⁰⁶ Na de verlening door de baljuw van Amiens (die nochtans expliciet in het adres van het uitvoeringsbevel van de provisie van 28 januari 1449 werd vermeld, cf. nr. xxvi) van een *complainte en cas de nouvelleté* in een zaak behandeld voor de gouverneur van Rijsel (kort voor mei 1450?) appelleerde de hertogelijke procureur hiertegen bij het Parlement, dat op 29 mei 1450 aan de betrokken partijen (waaronder de impetrant van de *complainte*) toestond aan hun appel en het verdere vervolg van hun proces te verzaken, cf. S. DAUCHY, *Les appels flamands*, p. 183, nr. 567.

gedagvaard⁵⁰⁷. In de ogen van de koninklijke raadsheren had het Parlement evenwel niet zozeer kennis genomen van een commercieel geschil, als wel van een geval van *denegatio juris*, waarbij het ressort van het Parlement onmogelijk gecontesteerd kon worden. De raadsheren stelden in hun arrest uit april 1451 immers dat ze, op verzoek van een van de partijen, in eerste instantie enkel kanselier Rolin gemaand hadden spoed achter de procedure te zetten (die intussen al voor de hertogelijke Grote Raad was gebracht). Pas toen deze geen gevolg had gegeven aan hun oproep, hadden ze het appel van de benadeelde partij ontvangen⁵⁰⁸. Opnieuw wist het Parlement de bepalingen van de provisie dus te omzeilen, zonder in de praktijk afstand te doen van haar ressort⁵⁰⁹. Wat betreft de inning van de koninklijke beden te Herseaux en Moeskroen lijkt Wielants opmerking op het eerste gezicht wel onterecht: het Parlement gaf op 20 juni 1449 formeel zijn fiat aan de *surséance* van alle nog rond de kwestie lopende processen⁵¹⁰. De provisie wist evenwel geen absoluut einde te stellen aan de ressortproblemen in de kasselrij Kortrijk. In het najaar van 1451 zien we het Kortrijkse stadsbestuur en de Vier Leden zich beklagen bij regent Karel de Stoute dat

⁵⁰⁷ Cf. nr. CCCXX, §[II].

⁵⁰⁸ Arrest van 22 april 1452, cf. R. VAN CAENEGEM, *Les arrêts et jugés*, t. I, pp. 612-620, nr. 325.

⁵⁰⁹ Bij de *surséance* van appels aangetekend tegen de vonnissen van Vlaamse rechtbanken in commerciële kwesties dient overigens de vraag gesteld worden of de Bourgondische en koninklijke administratie er geen afwijkende interpretatie van één bepaalde clause op nahielden. De provisie uit 1449 stelde dat "*l'on serserra (...) de recevoir appellations es causes qui toucheront marchans estrangiers, posé qu'il n'y ait que l'une des parties qui sont marchand estrangiers*", cf. nr. xxv. Op het eerste gezicht moet die "*posé que*" gelezen worden als "op voorwaarde dat / gesteld dat": zaken tussen twee buitenlandse handelaars zouden dus nog steeds voor het Parlement gebracht kunnen worden. Het is ook zo dat S. DAUCHY de clause las, waarbij hij het hertogelijke verzet tegen dergelijke appels interpreteerde als een illustratie van de "*drang van de Bourgondische overheid om de commerciële kwesties aan de jurisdictie van de schepenbanken en aan de bevoegdheid van het Parlement te onttrekken*" (waarbij Dauchy impliciet aangeeft dat het hertogelijke verzet naar de letter van de provisie niet gerechtigd was), cf. *De processen in beroep*, pp. 177-178. Het hertogelijke verzet uit 1451 plaatst evenwel een paar vraagtekens bij deze interpretatie. Ten eerste verzette ook de stad Brugge zich tegen het appel bij het Parlement: het ging dus niet om een eenzijdig 'centraliserend' hertogelijk optreden (cf. R. VAN CAENEGEM, *Les arrêts et jugés*, t. I, pp. 635-637, nr. 332: appel van Brugge tegen de uitvoering van het eerdere arrest van het Parlement in de zaak). Ten tweede is de hertog in zijn klacht bijzonder duidelijk omtrent het statuut van de beide partijen, nl. enerzijds "*Baptiste de Gambaro, marchand estrangier*" en anderzijds "*Thomas de Marquis, aussi marchand estrangier*". Ten derde verwijst de hertog bijzonder duidelijk naar de provisie uit 1449, "*lequel ilz [de raadsheren van het Parlement] sceuent bien et ne le peuvent ignorer*". Het lijkt dus dat de hertog (al dan niet ter goeder trouw) in de "*posé que*" uit de provisie net een "ook indien / gesteld dat" wou lezen! Dat er een reëel interpretatieprobleem bestond lijkt bevestigd te worden door de provisie uit 1455, die de bepaling uit 1449 ten aanzien van de commerciële geschillen hernam maar daarbij verduidelijkte dat "*vous [het Parlement] surceez de recevoir lesdictes appellations es causes touchans marchans estrangiers, posé ores qu'il n'y ait que l'une des parties marchand estrangier*", cf. nr. xxxviii. Ores of or heeft hier de betekenis van *cependant*, cf. DMF : *Dictionnaire du Moyen Français*, version 2010. ATILF - CNRS & Université de Lorraine. Site internet : <http://www.atilf.fr/dmf>.

⁵¹⁰ "*Curia litteris in albo descriptis quatenus tanxit processus in ipsa pendentes de quibus in eisdem fit mencio obtemperavit et obtemperat. Acta in parlamento die XX junii M^o CCCC^o XLIX°. (getekend:) Chenetau*", cf. nr. xxxiii, traditie A.

koninklijke sergeanten Kortrijkse poorters en kasselrijbewoners dagvaardden voor de baljuw van Amiens en de provoost van Beauquesne⁵¹¹. Deze dagvaardingen werden nu echter niet meer uitgevoerd voor het niet betalen van de koninklijke beden, als wel voor een aantal criminele feiten. De Vier Leden en de stad reageerden hier fel op. Het koninklijke ressort zou zich in Vlaanderen immers nooit, *ratione materia*, ook over criminele zaken hebben uitgestrekt⁵¹². Bovendien waren de zaken waarvan sprake was reeds afgehandeld door de grafelijke gerechtsambtenaren en de wet van Kortrijk. De Vier Leden stipten ook aan dat het optreden van de sergeanten direct inging tegen de bepalingen van een al in 1296 door Filips de Schone verleend privilege⁵¹³. Het optreden van de sergeanten was immers niet gebeurd in opdracht van een formele koninklijke commissiebrief of een gelijkaardig document van de baljuw van Amiens⁵¹⁴. Bovendien woonde een van de sergeanten te Rijsel, terwijl Filips de Schone destijds had verboden dat koninklijke sergeanten woonachtig in het graafschap er nog langer zouden optreden, tenzij dat met zijn uitdrukkelijke toestemming en wetenschap gebeurde⁵¹⁵. Dat een van de sergeanten bij zijn exploit zelfs een misdrijf had gecomponeerd, was al helemaal uit den boze⁵¹⁶.

Sowieso was het koninklijke optreden in de ogen van de Kortrijkse wet "*chose nouvelle grandement derogant aux drois, haulteur et seignourie*"⁵¹⁷. De baljuw en schepenen van Kortrijk

---

⁵¹¹ Cf. nrs. CCCXXXII en CCCXXXIII, §[XI]-[XIX]; zie de verwijzingen aldaar naar de Ledenvergaderingen.

⁵¹² Zie een overzicht en bespreking van de beperkingen opgelegd aan het ressort van het Parlement *ratione materia* bij S. DAUCHY, *De processen in beroep*, pp. 239-241.

⁵¹³ "*est ce (...) au contraire de certain privilege donné par le roy Phelippe l'an mil II^c III^{xx} XV contenant que point il ne vuelt que ses sergens qu'on appelle sergens du roy ou sergens royaux facent aucuns exploits ou adjournemens en Flandres si non en cas de ressort ou souveraineté et que de ce ilz ayent lettres patentes faisant mencion des cas dont leur execucion extendt*", cf. nr. CCCXXXIII, §[XIX]. Het gaat meer precies om het privilege van 6 januari 1296 (n.s.), in origineel bewaard op het Gentse stadsarchief, reeks 94, nr. 206. Dit document is uitgegeven bij. C.-L. DIERICX, *Mémoires sur les Lois*, t. II, pp. 173-182.

⁵¹⁴ Over (de regulatie van) het optreden van de koninklijke sergeanten en de noodzaak tot het verkrijgen van een specifieke opdracht vooraleer tot exploten over te mogen gaan (de zogenaamde *committimus*), zie het artikel van S. HAMEL, 'Être sergent du roi', pp. 55-68, dat specifiek de praktijken binnen het provoostschap van Saint-Quentin (dat naburig was aan het baljuwschap van Amiens) behandelt.

⁵¹⁵ Het valt trouwens op dat beide bepalingen, nl. het exclusieve optreden van de sergeanten bij *committimus* en hun huisvesting binnen het graafschap, tevens aan bod kwamen in de hertogelijke verordening van 12 juni 1448 aangaande de bevoegdheden van de baljuw van Amiens in de kasselrijen van Rijsel, Douai en Orchies, cf. nr. 922, §[II], [IV] en [VI].

⁵¹⁶ "*après ledit adjournement fait, [Pierart de Bovignes, sergent roial] a par maniere de composition prins desdictes personnes jusques a XL gros, disant que la cause ne venroit plus avant et qu'il les laisseroit paisibles, laquelle chose est exaction sur les subgéz de mondit tres redoubté seigneur*", cf. nr. CCCXXXIII, §[XVIII].

⁵¹⁷ Cf. nr. CCCXXXII. Ironisch genoeg zou de Franse Kroon quasi gelijktijdig, in een kwestie die de Henegouwse pendant vormde van de moeilijkheden te Herseaux, een betoog afsteken dat net de aloude koninklijke rechten verdedigde t.o.v. de hertogelijke nieuwigheden: "*ont entreprins & usurpé & voulu appliquer [les Officiers de Mons. de Bourgogne] aud. Comté de Haynau la terre de Remigny & la terre & Sgrie. de Mandé (sic, lees Maulde), enclavées oud.*

verzochten de hertog dan ook de betrokken sergeanten en de aanklagers op wiens verzoek de dagvaardingen gebeurd waren te arresteren en de baljuw van Amiens over het ongeoorloofde optreden aan te schrijven⁵¹⁸. De hertog ging uiteindelijk enkel op de twee laatste verzoeken in – overigens zonder dat de baljuw van Amiens enig gevolg gaf aan zijn schrijven⁵¹⁹. Tot de arrestatie van koninklijke sergeanten zelf bleek de hertogelijke administratie in deze zaak evenwel nog niet bereid. Wellicht speelde in die beslissing mee dat het geschil fundamenteel gezien zijn oorsprong vond in de vraag of de twee betrokken heerlijkheden, Le Val en La Roussellerie, als koninklijke achterlenen ook juridisch en fiscaal direct onder Kroon ressorteerden – een kwestie die Kortrijk en de Vier Leden al dan niet bewust links lieten liggen. De hertog speelde in het conflict rond de dagvaarding van Jean de Melun evenwel zelf een gelijkaardig argument uit, namelijk dat Antoing als een van het leenhof van Pamele gehouden heerlijkheid ressorteerde onder het graafschap Aalst. Daarom zou de hertog in dergelijke kwesties, of wanneer hij zich wilde verzetten tegen appels vanuit Kroonvlaanderen, veeleer beroep doen op een informele beïnvloeding van de betrokken partijen, in de hoop hen te kunnen verleiden of dwingen tot het terugtrekken van hun zaak⁵²⁰ – een praktijk die trouwens expliciet door de koning en het Parlement zou worden aangeklaagd⁵²¹.

---

*pays de Haynau, lesquelles sont tenues du Chastel de Maire, & avoient accoustumé de toute ancienneté de ressortir & obéir en toute jurisdiction pardevant le Bailly de Tournesis à son siege de Maire", cf. de koninklijke klachtenbrief uit april 1451 uitgegeven bij U. PLANCHER, *Histoire générale et particulière*, p. cci, nr. CLIII.*

⁵¹⁸ "il vous plaise, mondit tres redoubté seigneur, de votre grace ottroyer voz lettres patentes et par icelles (...) prenre lesdiz deux sergens, ensemble Jehan des Maistres a Lille, Jennin Ysabele et Callote Coorne, (...), au pourchas desquelz lesdiz exploits ont esté faiz, et en oultre faire escripre a votre procureur a Amiens qu'il remonstre de par vous audit bailli d'Amiens les novellitéz dessusdictes", cf. nr. CCCXXXII.

⁵¹⁹ Cf. nr. CCCXXXIII, §[XVI].

⁵²⁰ Zo stemde de wet van Oudenaarde er in 1453 mee in de hertog te laten oordelen in een geschil over de uitbating van de twee marktschepen varend tussen Oudenaarde en Doornik, ondanks het feit dat de stad in de zaak al een arrest van het Parlement had weten te verkrijgen (voor dit arrest, zie R. VAN CAENEGEM (ed.), *Les arrêts et jugés*, t. I, pp. 606-609). De hertog had bij de schepenen echter beargumenteerd dat "ilz ne peuvent ne doivent faire mettre a execution [ledit arrest] pour pluseurs causes et raisons", cf. nr. 1062. Een eerder voorbeeld dateert al uit 1447, toen de hertog bereid bleek de Oostendse tolprivileges te bevestigen in ruil voor het verzaken van hun appel te Parijs, cf. nrs. CCLXX en nrs. 907-909; voor het voorgaande appel van Oostende bij het Parlement zie S. DAUCHY, *Les appels flamands*, p. 168, nr. 525. Het ging hierbij wellicht vaak om een politiek van informele beïnvloeding en onderhandelingen (bv. in het geval van de verzaking van Oudenaarde aan haar appel en arrest, dat "les gens de notre grant conseil estans lez nous et lesdiz eschevins soubz notre bon plaisir ont pourparlé et advisé ensamble", cf. nr. 1062), wellicht ook om een reactie van de koning of het Parlement te vermijden. De hertogelijke administratie bleek evenwel niet altijd zo subtiel of bereid tot onderhandelen: in september 1451 had Lauwereins de Maech, de algemeen-ontvanger van Vlaanderen, een aantal proostlaten gearresteerd toen deze samen met een koninklijke sergeant een mandement van het Parlement wilden tenuitvoerleggen, "lequel exploit sembloit audit receveur estre fait contre la haulteur et seignourie de mondit seigneur". Het was pas toen de Maech als reactie op die arrestaties zelf voor het Parlement gedaagd werd dat de graaf van

Voor wat Rijksvlaanderen betreft, was de hertog echter minder terughoudend en zou hij zijn eigen soevereiniteit steeds meer gaan benadrukken en ook effectief aanwenden. Zo liet hij al in 1440 simpelweg beslag leggen op de heerlijkheid van Kalken, gelegen in het Land van Dendermonde, omdat Jan van Massemen bij het Parlement had geappelleerd tegen een vonnis van de Raad van Vlaanderen⁵²². Die had enkele poorters van Dendermonde bevestigd in hun vrijstelling van het recht op de beste kateilen, in welke heerlijkheid van het Land van Dendermonde ze ook overleden, en de aanspraken van de heer van Kalken verworpen. Het Parlement infirmeerde dit vonnis evenwel, en sprak zich tevens ten gronde uit over de zaak, in het voordeel van van Massemen⁵²³. De hertogelijke procureur stelde zich geen partij in het proces voor het Parlement: dit wel doen zou immers de competentie en het ressort erkennen van het beroepshof over het Land van Dendermonde – dat door de Bourgondische administratie minstens als een deel van Rijksvlaanderen en mogelijk zelfs als een allodiale heerlijkheid werd gezien⁵²⁴. Betijen liet hij echter evenmin. Na de expeditie

---

Charolais (toen regent) de proost van St.-Donaas zelf uitnodigde bij de Grote Raad te Brussel voor wat ongetwijfeld een goed gesprek zou worden..., cf. ADN, B4102, fol. 97r°-v°.

⁵²¹ Al in april 1451 zou Karel VII stellen dat "*les gens & Officiers de mond. sieur de Bourgogne ont deffendu & empesché en général & et particulier aux subjets & habitans de ses pays & sgries. qu'ils ne poursuivissent les appellations interjetees de ses Juges et Officiers en la Court de Parlement*", cf. U. PLANCHER, *Histoire générale et particulière*, t. IV, p. cc, nr. CLIII. Van een dergelijk formeel verbod hebben we evenwel geen spoor teruggevonden. Onder Hendrik VI vielen trouwens al gelijkaardige klachten te noteren, cf. nr. LXXXIII, §[XLVI]-[XLVII]. Filips de Goede was trouwens niet de enige grote vazzal van de Franse Kroon die met dreigementen en informele beïnvloeding zijn onderdanen van een toevlucht tot het Parlement en de koninklijke jurisdictie wou afbrengen; Rond 1480 zou Lodewijk XI een gelijk optreden van Jean II, hertog van Bourbon, eveneens aanklagen: "*Dans l'inventaire minutieux des imputations [roayles], il y a d'abord ce qui a trait à l'accès direct des sujets du duc de Bourbon au Parlement. (...) pour éviter de voir un certain nombre de procès leur échapper, les officiers de justice du duc de Bourbon feraient pression sur les justiciables pour les empêcher d'intejeter appel*", cf. O. MATTÉONI, '« Couronne en forme sphérique »', p. 171.

⁵²² Cf. Arenbergarchief te Edingen, 'source 50', fol. 382r°.

⁵²³ Voor de uitgave van het vonnis, zie R. VAN CAENEGEM (ed.), *Les arrêts et jugés*, t. I, pp. 399-402, nr. 241. Het Parlement geeft in haar arrest het betoog van de eisers en geappelleerden weer dat de "*villa Tenremondie dicto fratri et consanguineo nostro [Filips de Goede] soli et in solidum pertinens et spectans*" is, maar gaat nergens in op het precieze statuut van de heerlijkheid Kalken. Zie eveneens S. DAUCHY, *Les appels Flamands*, p. 115, nr. 362.

⁵²⁴ Zie bv. een memorandum van de Bourgondische administratie uit het midden van de 15de eeuw, dat stelt dat "*la signourie de Tenremonde est tenue francement et n'est en riens tenue ne subjecté a l'une conté ne a l'autre, mais le tient monseigneur le duc de franc aluy*", cf. nr. CCCLXXI; voor een eerder voorbeeld waarin dit allodiale karakter wordt bevestigd (tenminste door de graaf zelf), zie een akte van Lodewijk van Male uit 1356 waarin zichzelf als "*heer souverain*" van Dendermonde presenteert, een heerlijkheid die hem "*zonder middel*" toekomt, cf. v. I, p. 524-525. Dit allodiale karakter wordt door de meeste historici erkend, hoewel een sluitend bewijs niet voorhanden is, zie over deze kwestie de bijdragen van o.m. B. AUGUSTYN, 'Land van Dendermonde', pp. 457-458 (met verdere literatuurverwijzingen), A. KOCH, 'Het land tussen Schelde', pp. 64-67 en F. GANSHOF, 'Les origines de la Flandre Impériale', specifiek pp. 136-137. We gaan hier niet verder op de historiografische discussies rond het precieze statuut van het Land van Dendermonde in, belangrijk is hier slechts dat het in de ogen van de hertog buiten het koninkrijk gelegen was, terwijl het Parlement van haar kant in dezelfde periode niet

van het arrest en een bijhorend koninklijk arrestatiebevel, waarvan de hertogelijke administratie trouwens direct een afschrift in de grafelijke oorkondenschat liet opbergen⁵²⁵, stelde de procureur de vervolging in van de erfgenamen van Jan van Massemen (die in 1440 overleed)⁵²⁶. Dat Filips de Goede uiteindelijk aan Maarten Vilain, echtgenoot van de erfdochter van van Massemen, de "*main levee provisionelle*" over de heerlijkheid verleende, lijkt aan te geven dat de Bourgondische administratie had weten te bekomen dat hij de uitvoering van het arrest niet langer zou vervolgen.

De Gentse opstand die vanaf 1451 ten volle uitbarste lijkt een bijkomende katalysator te zijn geweest in deze evolutie naar een meer uitgesproken hertogelijk standpunt in de ressortkwestie. Enerzijds verhinderden de militaire operaties het verder afhandelen van de taak van de gezamenlijke ressortcommissie, of eiste de koninklijke bemiddeling in het Gentse conflict te veel de aandacht op van de Franse ambassades die toch nog richting Vlaanderen werden gestuurd⁵²⁷. Anderzijds bood de uiteindelijke overwinning op Gent en haar bondgenoten Filips de Goede de mogelijkheid zijn eigen soevereine ambities aan te scherpen en zelfs deels uit te werken⁵²⁸. We hebben hierboven al gezien dat de hertog de stad Gent er in 1453, bij het opstellen van de Vrede van Gavere, zou weten toe te brengen de hertogelijke majesteit formeel te erkennen⁵²⁹. Maar nog tijdens de opstand, in januari 1452, zou Filips de Goede van de situatie gebruik maken om officieel te verklaren dat het Land van Dendermonde geen onderdeel vormde van "*notre conté de Flandres ne du tenement d'icelle notre*

---

naliet toch appels m.b.t. zaken of partijen afkomstig uit het Land te ontvangen (zonder zich evenwel ooit expliciet over het statuut van Dendermonde of de precieze grens van het koninkrijk uit te spreken, cf. S. DAUCHY, *De processen in beroep*, p. 236).

⁵²⁵ ARA, RK, Oorkonden van Vlaanderen, eerste reeks, nr. 708.

⁵²⁶ Cf. Arenbergarchief te Edingen, 'source 50', fol. 481v°. Over de familie van Massemen, zie E. BALTHAU, 'La famille van Massemen / de Masmines', pp. 173-194.

⁵²⁷ Na de ambassade uit april 1451 zou Karel VII midden juni 1452 nog zijn raadsheren Louis de Beaumont, Guy Bernard en (opnieuw) Jean Dauvet naar de hertog sturen, maar naast de Gentse kwestie komt enkel de terugkoop van de Somme-steden als belangrijk agendapunt uit hun instructies naar voor, cf. M. BOONE, 'Diplomatie et violence d'État', pp. 9-10. In een brief die de ambassadeurs op 22 juni 1452 aan Karel VII terugstuurden vermelden ze wel tot twee maal toe hun verblijf in of nabij het Land van Waas (waarvan het ressort betwist werd, cf. *infra*), zonder dat ze evenwel enige specifieke aandacht hieraan lijken te besteden (behalve dan dat deze kasselrij toen het toneel vormde voor de militaire operaties van Gent en de hertog), cf. U. PLANCHER, *Histoire générale et particulière*, t. IV, pp. ccv-ccvi, nr. CLVII. In 1455 zou Karel dan ook de opdracht van de gezamenlijke ressortcommissie verlengen, gezien "*obstant certains empeschemens survenuz a notre dit frere et audit pays de Flandres*" de vorige commissie tot niets had geleid, cf. nr. xxxviii.

⁵²⁸ Zoals ook M. BOONE het al opmerkte: "*la soumission d'une ville rebelle (...) apportait aussi de multiples possibilités pour concrétiser le pouvoir du prince (...) Les représentations (...) qui eurent lieu à l'occasion de la rentrée solennelle de Philippe le Bon à Gand en 1458 contenaient déjà allégoriquement les thèmes suivants: souveraineté princière, souci de rattacher sa lignée aux rois et empereurs (...)*", cf. 'Diplomatie et violence d'État', pp. 19-20.

⁵²⁹ De Gentenaren waren "*recognosentes et confitentes se plura crimina, delicta et offensas contra dictum dominum ducem et suam majestatem perpetraram inique et indebite perpetrasse et commississe*", cf. nr. 1080.

conté". De verordening richtte zich weliswaar in de eerste plaats tegen Gent en haar aanspraken dat Dendermonde een onderdeel zou vormen van de Gentse kasselrij of van haar kwartier⁵³⁰. Maar uit de *narratio* van de akte blijkt dat de verordening mogelijk ook tegen Franse aanspraken was gericht. Volgens de hertog hadden namelijk "*plusieurs de noz subgetcz et aultres*" verondersteld dat Dendermonde wel degelijk een onderdeel van het graafschap vormde. In 1461 zien we de koninklijke advocaat in elk geval verklaren dat het gehele graafschap als één enkel manschap van de Kroon werd gehouden, dus inclusief Rijksvlaanderen⁵³¹. Vandaar wellicht de benadrukking door de hertog dat het Land van Dendermonde ook leenroerig (het "*tenement*") losstond van de rest van het graafschap. In 1419, toen Jan zonder Vrees bepaalde dat tegen de vonnissen van de leenmannen van Dendermonde geen appel bij de Raad van Vlaanderen mogelijk was, had deze trouwens al in veel scherpere bewoordingen het (feodale) ressort van de koning of wie dan ook over het Land ontkend⁵³². Het valt trouwens op dat de koninklijke gezanten die in de zomer van 1452

---

⁵³⁰ De uitschakeling van de Gentse juridische macht over het Land van Dendermonde (in de Vrede van Gavere o.m. nog bevestigd door de bepaling dat Gent geen processen ingesteld voor de Dendermondse schepenbank meer zou mogen evoceren voor de schepenen van de Keure of de Gedeele, cf. nr. 1080, §[X]) staat overigens niet volledig los van de kwestie aangaande het ressort van het Parlement van Parijs over het gebied. Bij het hierboven al aangehaalde voorbeeld van het appel van de heer van Kalken uit 1440 had deze immers de zaak in eerste instantie voor de Gentse schepenbank gebracht, waarna zijn tegenpartij tegen dit eerste vonnis van de schepenen van de Keure eerst bij de Raad van Vlaanderen hadden geappelleerd, en Jan van Massemen daarop tegen het vonnis van de Raad bij het Parlement. Door de Gentse schepenen elk evocatierecht te ontzeggen werd het opstarten van een dergelijke opeenvolging van appels, die uiteindelijk noodgedwongen bij het Parlement dienden uit te komen, vermeden. Dendermonde zou na 1452 rechtstreeks onder de Grote Raad gaan ressorteren, cf. B. AUGUSTYN, 'Land van Dendermonde', p. 458.

⁵³¹ "*et ne fait separacion la riviere [de Schelde], car ... tout le conté de Flandre ainsi que se comporte est du royaume, ... le conté de Flandre est ung seul hommage tenu du roy*", geciteerd bij A. JONGKEES, 'Philippe le Bon et la Pragmatique Sanction', p. 101. Merken we trouwens op dat onder Karel VII een manuscript aangaande de dynastie en legitimiteit van de Franse Valois-koningen een kaart van het koninkrijk bevatte (onder de titel "*Ceste figure contient tout le royaulme de France*") waarbij onder de aangeduide steden gelegen binnen het koninkrijk ook verschillende 'Bourgondische' localiteiten (zoals Dijon, Macon, Besancon, Atrecht, Gent en Sluis) prominent voorkwamen en de uiterste grens in de Nederlanden op de "*mer de Flandres*" en de "*riviere de Mueze*" — en niet de Schelde! — werd gelegd, cf. C. SERCHUK, 'Picturing France', pp. 137-141. G. DUPPONT-FERRIER wees reeds eerder op het bestaan van dergelijke 'onnauwkeurigheden', maar kaderde deze net (en terecht volgens ons) binnen de Franse ambities ten aanzien van de perifere gebieden van het koninkrijk: een onduidelijk afgelijnd territorium bood steeds de mogelijkheid om de macht van de Kroon verder uit te breiden, zeker toen de theorie van de ongelimiteerde koninklijke soevereiniteit de meer strikt feodale relaties en afbakeningen begon te verdringen, cf. 'L'incertitude des limites', pp. 73-74.

⁵³² "*nostreditte seignourie de Tenremonde (...) n'est en riens subgette a monseigneur le roy. Et (...) nostre plaisir et volenté est de tenir et maintenir nostreditte terre et seignourie de Tenremonde et noz hommes de fief dudit lieu comme seigneur souverain, sans moien et sans recognoissance d'autrui, et par ce france et exempte de tout ressort en cas d'appel et de souveraineté quant a ce qui regarde et touche les jugemens de noz hommes de fief dudit lieu*", verordening van 3 augustus 1419, cf. J.-M. CAUCHIES (ed.), *Ordonnances de Jean sans Peur*, p. 496, nr. 307; zie hierover tevens de oude bijdrage van pp. A. DE VLAMINCK, 'De stad en heerlijkheid ... deel VI', pp. 78-92. Al in januari 1396, wanneer Filips

de opdracht hadden gekregen om te bemiddelen in het conflict tussen de hertog en Gent in hun vonnis van 4 september 1452 geen ondubbelzinnig gevolg hadden willen geven aan de hertogelijke eis te verklaren dat de stad en het Land van Dendermonde "*en la plainere et entiere subjection de mondit seigneur le duc*" stonden⁵³³. In plaats daarvan besloot de koninklijke ambassade, "*pour certaines causes raisonnables*", haar definitieve oordeel in die zaak (evenals die aangaande de onderhorigheid van het Land van Waas en de Vier Ambachten) uit te stellen⁵³⁴. BOONE kon dan wel correct stellen dat de hertog er in 1452 met verve in was geslaagd de koninklijke bemiddelaars voor zijn zaak te winnen wat betreft de bestraffing en veroordeling van het opstandige Gent⁵³⁵, maar ten aanzien van de koninklijke soevereiniteit bleken deze dus niet zo licht bereid tot toegevingen. Niet dat de hertogelijke administratie zich in 1453 uiteindelijk iets zou aantrekken van deze aan de koning voorbehouden kennisname. Het 'aanbod' van de Gentenaren dat de hertog binnen het half jaar zélf – weliswaar na consultatie van en in samenspraak met de stad – een beslissing zou mogen nemen in de kwestie rond het Dendermondse ressort, werd door Filips de Goede bij het afsluiten van de Vrede van Gavere immers dankbaar aanvaard⁵³⁶.

Voor wat het Land van Waas betrof, waarvan het precieze ressort en het toebehoren tot Rijks- dan wel Kroonvlaanderen eveneens sterk betwist werd⁵³⁷, zou Filips zelfs niet zo lang

---

de Stoute na de dood van Yolande de Flandre de soeverein-baljuw en een aantal andere Vlaamse raadsheren belastte met de afhandeling van haar erfenis, bleken deze een bijzondere aandacht te hebben voor "*lettres et enseignemens (...) comment (...) monseigneur Robert [van Cassel, zoon van Robrecht III] (...) tenoit toute sa terre en fief de monseigneur de Flandres en deux homages, assavoir: ce qui est ou royaume en un hommage, et ce qui est souz l'Empire [nl. Bornem] en un autre*", cf. L. GACHARD, 'Analectes historiques - troisième série', p. 35. Filips de Goede zou trouwens occasioneel bij de expeditie van privileges voor Dendermonde de rechtshandeling voltrekken in zijn expliciete hoedanigheid als heer van Dendermonde, zie bijvoorbeeld het privilege uit mei 1444 aangaande de Dendermondse bierstapel (nr. 800).

⁵³³ De hertog had daartoe betoogd dat "*d'ancienneté icelle ville et tout ledit plat pais soit terre franche et exempte, subjecte nuement a mondit seigneur et de riens ausdiz de Gand*", cf. nr. xxxvii, §[XIX]; in een verder artikel werd nog eens gespecificeerd dat deze 'onderwerping' werd opgeëist "*en tous cas, tant de ressort que autres*".

⁵³⁴ Cf. nr. xxxvii, §[XLV]: "*touchant ce que mondit seigneur de Bourgoigne a requis que de ladicte chastellenie de Gand et de l'auctorité et puissance desdiz de Gand soient ostees et exemptes entierement et a tousjours la ville et chastellenie d'Audenarde, les ville et chastellenie de Courtray et aussi la conté et ville d'Alost, les pais, bailliages et toutes les loix et eschevinages de Waze et des Quatre Mestiers et aussi la ville de Bierwliet (...) avons (...) d'iceulz poins reservéz et reservons a nous ensemble d'en jugier, ordonner et appointer dedens ung an prouchainement venant*".

⁵³⁵ Cf. M. BOONE, 'Diplomatie et violence d'État', pp. 14-16. De hertog bleek daarbij ondermeer bereid de koninklijke gezanten wel erg ruim voor hun onkosten en moeite te vergoeden...

⁵³⁶ Cf. nr. 1080, §[XI]. De hertog zou overigens kort nadien die termijn van een half jaar zelf verlengen tot 1 januari 1455, cf. nr. 1101.

⁵³⁷ Een discussie die met name vanaf 1457 weer volop zou woeden naar aanleiding van het geschil rond de afzetting en opvolging van Willem Bossut, abt van St.-Baafs, die hiertegen bij het Parlement appelleerde: voor de hertog lag de abdij in het Land van Waas en bijgevolg in het Keizerrijk, terwijl het Parlement zich wel competent beschouwde (en daarmee het Land van Waas als een onderdeel van het koninkrijk aanzag); we komen hieronder nog uitgebreid op dit geschil terug. De vraag of het Land van Waas al dan niet tot het Keizer-

wachten om zijn eigen standpunt in een hertogelijke verordening vast te leggen. Dat het Land van Waas tijdens de Gentse opstand mee aan de zijde van Gent had gestreden, gaf de hertogelijke administratie hier wellicht een grotere bewegingsvrijheid. Wanneer de kasselrijbewoners in maart 1454 hun oude keure en privileges gerestitueerd en bevestigd zagen, liet de hertog niet na hier de expliciete voorwaarde aan te verbinden dat:

"le commun peuple d'icellui notre terroir et pais de Waze reconnoistront nous, noz hoirs et successeurs, contes et contesses de Flandres, pour leur naturel prince et souverain seigneur et promettront par serement sollempnel de estre a tousjours vrais, obeissans et loyaulx a nous et a noz hoirs et successeurs, de garder et deffendre notre personne, ensemble noz droiz, haulteur et seigneurie, envers et contre tous, ainsi que bons et loyaulx subgetz doivent faire a leur droicturier souverain seigneur et naturel prince, (...) demouront a jamaiz nuement subgetz a nous et a noz successeurs, contes et contesses de Flandres"⁵³⁸

Net zoals bij de verordening aangaande het Land van Dendermonde uit 1452 werd weliswaar in de eerste plaats Gent met deze clausule gevisieerd⁵³⁹, maar de zelfbetiteling van de hertog als een soevereine vorst en de verplichting de graaf en zijn rechten tegen eenieder te verdedigen kunnen eveneens gekaderd worden binnen de context van de Frans-Bourgondische spanningen en de ressortkwestie⁵⁴⁰. Dit wordt nog eens bevestigd bij de

---

dan wel tot het koninkrijk behoorde zou trouwens niet enkel in de Bourgondische periode tot discussies leiden. Ook nog in de 19de en 20ste eeuw werd het precieze statuut van het Land bediscussieerd tussen historici, met L. VANDERKINDERE (cf. *La formation territoriale*, t. I, pp. 62-78 en pp. 123-125) en L. WILLEMS (cf. 'Les frontières de la France', pp. 291-324) die Waas, tenminste vanaf de 13de eeuw, als een rijksleen aanzagen, positie die (met de nodige overtuiging) door F. LOT aangevochten en verworpen werd (cf. 'La frontière de la France', pp. 17-23), hoewel deze laatste auteur zelf wel aanduidt dat het precieze statuut van het Land van Waas na 1255 voor contemporaine discussies openstond.

⁵³⁸ Cf. nr. 1138.

⁵³⁹ De kasselrij van het Land van Waas was immers pas vanaf 1241 een volwaardige kasselrij geworden (met de verlening van haar keure door Thomas en Johanna), voordien tussen die datum en ca. 1165 had ze een onderdeel gevormd van de Oudburg of de oorspronkelijke Gentse kasselrij, cf. J. DHONDT, 'Het Land van Waas', p. 59. Over de Gentse inmenging in het Land van Waas op basis van deze historische evolutie en de notie van het Gentse kwartier, zie S. DE SMET, "Voor de conservatie", pp. 62-63.

⁵⁴⁰ In 1395 had Filips de Stoute immers zelf, in een commissiebrief van Yolande van Vlaanderen voor haar kapitein en burggraaf van Bornem, in de clausule dat deze "*led. chastel contre tous et envers tous*" diende te verdedigen een ontkenning van zijn eigen rechten als leenheer van Yolande gezien, cf. M. BUBENICEK, *Quand les femmes gouvernent*, p. 355. De formule sluit bovendien sterk aan bij de bepalingen van de *hommage lige*, die Filips de Goede in 1420 aan Karel VI voor het graafschap had afgelegd (hoewel nadien niet aan Karel VII, krachtens de exemptie die Filips in de Vrede van Atrecht was toegekend), cf. L.-G. DE VILEVAULT & DE L.-G. BRÉQUIGNY (eds.), *Ordonnances des rois de France*, v. 11, p. 76. In 1469 zou Karel de Stoute trouwens ook, als een erkenning van zijn soevereiniteit, van de bevolking van de Sundgau "*obéissance universelle*" opeisen (geciteerd bij C. ARMSTRONG, 'Les ducs de Bourgogne, interprètes', p. 19). Bodin zou in de 16de eeuw het "*faire iurer les suiets, & hommes liges de garder fidelité sans exception à celui auquel est deu le serment*" als een van de "*vrayes marques de souveraineté*" beschouwen, cf. J. BODIN, *Les six livres*, p. 303.

algemene hernieuwing van de privileges van Rupelmonde (gelegen in het Land van Waas⁵⁴¹) in 1455. Naast de meer gebruikelijke vrijwaring van de hertogelijke rechten en hoogheid bepaalde Filips eveneens dat de bevestiging slechts gold in die mate dat de vroegere stedelijke privileges niet "*derogans ne prejudiciables a nos (...) ressort [et] souveraineté*" waren⁵⁴².

Dergelijke expliciete verklaringen bleven weliswaar beperkt tot Rijksvlaanderen (of wat de hertog daaronder verstond), maar er zijn ook gegevens die wijzen op het bestaan van een algemene, zij het meer subtiële hertogelijke politiek die de soevereine ambities van Filips de Goede mee diende waar te maken. Zo zien we nog tijdens de Gentse opstand de hertog de idee van een Bourgondisch gemenebest, een *status regni*, promoten, die door vorst en onderdanen gezamenlijk diende te worden beschermd tegen een (hier weliswaar nog interne) vijand⁵⁴³:

*"prions et requerons instamment a tous noz bons et loyaulx subgés, qui tousjours singulierement avons amé et chery et entretenu en paix et justice, gardé et deffendu de notre pover d'opressions, (...) que notre droit, cause et querelle en ceste partie, qui est tant juste, raisonnable et favorable, ilz vuellent prendre au cuer et nous y aidier, assister et servir, chacun endroit soy et selon son estat et profession, et en icelle avecques nous vivre et morir, ainsi que esperons qu'ilz feront comme bons et loiaulx subgés doivent faire avecques leur seigneur et prince contre les diz de Gand, qui ont tenu et tiennent envers nous toutes manieres d'ennemistié et que ennemis peuent faire"*⁵⁴⁴

De hertogelijke onderdanen werden dus verzocht om, ongeacht hun afkomst uit het Keizer- dan wel koninkrijk, of welke landsheerlijkheid ook (de betreffende mandementen worden wijd en zijd verspreid⁵⁴⁵) een gemeenschappelijk 'staat' te verdedigen: *pugna pro patria*⁵⁴⁶. Wijzen we er trouwens op dat Lodewijk XI in 1477 met bijzonder gelijkaardige

---

⁵⁴¹ Voor een detailkaart van het ressort van het Land van Waas en de verschillende erin gelegen parochies (hoewel de stad Rupelmonde een enclave binnen het Land vormde dat geen onderdeel was van de kasselrij), zie S. DE SMET, op. cit., d. I, p. 66.

⁵⁴² Cf. nr. 1184.

⁵⁴³ Voor een algemene bespreking van het hertogelijke propagandaoffensief (en haar specifieke woordenschat) tijdens de Gentse oorlog, zie het artikel van M. POPULER, 'Le conflit de 1447 à 1453', pp. 107-112.

⁵⁴⁴ Cf. nr. 1016.

⁵⁴⁵ De nu verloren gegane traditie A van dit hertogelijke plakaat was bestemd voor de — Franse — stad Doornik. Een ander hertogelijk mandement met een soortgelijke woordenschat uit juni 1452 richtte zich algemeen tot alle hertogelijke vazallen en onderdanen, cf. nr. 1031. Dit discours bleek zich overigens al snel te verspreiden: zo verzochten de leden van de Rekenkamer op 11 oktober 1452 de hertog het hardhandige optreden van soeverein-baljuw Colard de Comines in toom te houden, gezien de meerderheid van de Vlaamse onderdanen in hun ogen sowieso "*desirent vivre et morir soubz votredite obeissance*", cf. nr. CCCLX.

⁵⁴⁶ Zo stelt G. POST dat "*The new state is the common utility or welfare of all the community of the realm. It is therefore the duty of the king as chief magistrate, emperor in his realm [onze onderlijning], to assure this status by maintaining*

bewoordingen de bevolking van Atrecht opnieuw aan de Franse Kroon en natie wou binden toen hij deze liet zweren "*de nous servir et obeyr envers et contre tous ceulx qui poevent vivre et morir, sans personne quelconque excepter, et, jusques a la mort inclusivement, de tenir ledit pays et conté d'Artois [...] en nostre bonne, vraye, loyalle et entiere obeissance*"⁵⁴⁷. Het bleek dus dat Lodewijk XI, na de dood van Karel de Stoute, duidelijk komaf wou maken met de (overigens sterke) pro-Bourgondische gevoelens die nog in de stad leefden.

De Bourgondische dynastieke propaganda uit het midden van de vijftiende eeuw beperkte zich trouwens niet enkel tot het geschreven woord. In de aanloop naar de Gentse opstand had Filips de Goede bijvoorbeeld ook talrijke octrooien verleend die Vlaamse stedelijke en rurale schuttersgilden toelieten het hertogelijke embleem van de vuurslag te dragen, als een *marker* van een Bourgondisch gerichte loyaliteit⁵⁴⁸. Het embleem verving insignes of livreien die voordien voornamelijk een meer lokale en/of stedelijke identiteit en affiliatie hadden uitgedragen⁵⁴⁹. Deze strikt gezien interne Bourgondische staatsvormingsdynamiek⁵⁵⁰ kon echter ook een extern karakter krijgen — zoals de reactie

---

law and order within the realm against agressors, all to secure peace — the ultimate common welfare on earth. (...) — not only against enemies without but against enemies within", cf. 'Two notes on nationalism', p. 295.

⁵⁴⁷ Geciteerd en toegelicht bij W. PARAVICINI, 'Terreur royale', p. 552.

⁵⁴⁸ Het eerste ons bekende octrooi dat het dragen van het devies toeliet dateert van 23 mei 1445 (voor de gilde van Petegem-aan-de-Leie, cf. nr. 826). Nadien verspreidt het dragen van dit devies zich bijzonder snel, tenminste in de mate dat we dit uit de bewaarde octrooien kunnen opmaken: zie de octrooien voor Biervliet (20 maart 1446, nr. 854), Nieuwpoort (19 juni 1446, nr. 860), Ieper (20 juli 1446, nr. 867), Cassel (5 februari 1447, nr. 882), St.-Winoksbergen (29 maart 1447, nr. 888), Tielt (24 augustus 1447, nr. 906), Zuienkerke (12 juli 1449, nr. 939) en Koekelare (15 september 1449, nr. 948); Nog tijdens de Gentse oorlog werden verder dergelijke octrooien uitgereikt, zie de verordening voor de gilde van Douai uit 1452 (cf. nr. 1012).

⁵⁴⁹ Zie gaf Brugge relatief aanzienlijke geldsommen uit om de haar stadsmilitie met uniforme livreien of kentekens (meestal het stadswapen) te voorzien, cf. P. STABEL, 'Militaire organisatie', p. 1065. In 1455 bleek dit vroegere onderscheid tussen de diverse stedelijke en rurale schuttersgilden ten gevolge van de invoering van het uniforme, Bourgondische devies van de vuurslag al zodanig verwaterd (tenminste in de ogen van de hertogelijke kanselarij) dat het octrooi dat de St.-Sebastiaansgilde van Lo toestond het hertogelijke devies voortaan eveneens te dragen bepaalde dat "*entre les diz deux flesches [et notre devise du fusil, feu et estincelles] ait ce mot: «Loo», a la difference des archiers de noz villes d'Yppre, Lille et autres portans semblables parures*", cf. nr. 1160.

⁵⁵⁰ De introductie van het devies van de vuurslag in de Vlaamse schuttersgilden moet in de eerste plaats gekaderd worden in een bredere Bourgondische (en nadien ook Habsburgse) propagandapolitiek die de stedelijk en rurale elites en middengroepen voor de dynastie diende te winnen, cf. A.-L. VAN BRUAENE, 'The Habsburg Theatre State', pp. 131-149. Het sociale karakter van schuttersgilden oversteeg door de band trouwens sterk hun louter militaire karakter, zie hierover o.m. het recente artikel van L. CROMBIE, 'Honour, community and hierarchy', pp. 102-113. Daarbij konden de vuurslag of meer algemeen de hertogelijke wapens in de Vlaamse stedelijke ruimtes wellicht de rol op zich nemen van een concurrentieel *Objekt mit Appelfunktion*, een Bourgondisch *rallying point*, ten opzichte van de meer gevestigde stedelijke of corporatieve banieren of ruimtes zoals de Gentse Vrijdagmarkt (zie hierover het recente artikel van J. HAEMERS, 'Social memory and rebellion', pp. 447-448). Zo zien we al in in 1436 het stadsbestuur van Veurne bij een oproer op de markt de pro-hertogelijke notabelen mobiliseren en verenigen onder "*les bannieres de monseigneur le duc et celles de la ville*" (cf. nr. CLXIII, zie hieover eveneens F. BUYLAERT & J. BRAEKEVELT, 'Rural political elites', pp. 101-102),

van Lodewijk XI te Atrecht trouwens al aangeeft – wanneer een Bourgondische 'staat' of misschien liever de Bourgondische dynastie (de vuurslag was immers in oorsprong het persoonlijke embleem van de hertog⁵⁵¹) geopposeerd werd met de Franse Kroon en de koninklijke dynastie⁵⁵². Al bij het Verdrag van Atrecht had de hertog trouwens weten te bekomen dat de Bourgondische troepen blijvend het St.-Andrieskruis op hun livreien zouden mogen dragen, in plaats van een ander of koninklijk embleem⁵⁵³.

Een dergelijke confrontatie zou op een exemplarische symbolische wijze plaatsvinden te Ieper. De stad, wiens schuttersgilde in 1446 eveneens een octrooi tot het dragen van de vuurslag wist te verkrijgen⁵⁵⁴, liet in de loop van de latere vijftiende eeuw een nieuw *sigillum*

---

terwijl de hertog in 1465 zelf zou bepalen dat de gildebroeders van St.-Gillis te Dendermonde "*soient tenus de faire mectre et attacher sur le marchié de notredicte ville de Tenremonde en aucun lieu a ce propre et convenable tel qu'ilz adviseront le patron de notredit devise du fusil*" (cf. nr. 1484).

⁵⁵¹ Zie over de oorsprong van het embleem de bijdrages van M. PASTOUREAU, 'Emblèmes et symboles', pp. 99-106 en D'A. DACRE BOULTON, 'The Order of the Golden Fleece', pp. 71-74. Dat een Bourgondische identiteit zich veeleer op de persoon van de vorst (en zijn devies/embleem) richtte in plaats van op een abstracte Bourgondische staat (die de persoonlijke unie van de verschillende landsheerlijkheden zou overstijgen) vinden we ook terug bij J.-M. CAUCHIES, 'État bourguignon', pp. 49-58. PASTOUREAU stelde trouwens al vast dat emblemen en deviezen (hoewel in oorsprong strikt persoonlijk) een groter vermogen hadden dan bijvoorbeeld samengestelde wapens (zoals dat van Bourgondië, waar de landsheerlijkheden nog steeds afzonderlijk in voorkwamen) om een abstracte eenheid (i.c. de Bourgondische 'staat') te verbeelden en uit te dragen, cf. 'L'État et son image', pp. 145-150. Het devies had trouwens al relatief snel de meer strikt persoonlijke sfeer van decoratie-element in vorstelijke residenties, kledij etc. of als element in de ordeketting van het Gulden Vlies overstegen: zo werd in 1439 de vuurslag uitgekozen om prominent op het tegenzegel van de Raad van Vlaanderen te figureren (cf. nr. 676).

⁵⁵² 'Nationale' identiteiten worden sowieso vaak tot uitdrukking gebracht en ontwikkeld in oppositie met een andere macht (in dit geval Frankrijk), zie het artikel van M. PASTOUREAU, 'L'emblème fait-il la nation', pp. 193-203. Voor de Bourgondische casus is dit verder aan te vullen met de oudere bijdragen van J. HUIZINGA, met name diens 'L'État bourguignon' en ook 'Middeleeuwsch nationaal bewustzijn', specifiek pp. 106-107.

⁵⁵³ "*mondit seigneur de Bourgoigne et tous ses féaulx, subtgiez et autres, qui par cy devant, ont porté en armes l'enseigne de mondit seigneur, c'est assavoir la croix de Saint André, ne seront point contrains de prendre ne porter autre enseigne, en quelque mandement ou armée qu'ilz soient, en ce royaume ou dehors, soit en la présence du Roy (...) ou autrement*", cf. E. COSNEAU (ed.), *Les grands traités*, p. 145, §33. Voor meer informatie over het ontstaan en de achtergronden van dit oorspronkelijke Bourgondisch partij-embleem, en het gebruik door Jan zonder Vrees van zijn persoonlijk embleem van de schaaf (dat weliswaar volop werd ingezet in de Franse en Parijse *warzone* en Jan zonder Vrees' conflict met de Armagnacs, maar dat zich toen nog niet in de Vlaamse stedelijke milieus verspreid heeft), zie de studie van S. SLANICKA, *Krieg der Zeichen*, pp. 127-159 en pp. 242-259, alsook E. HUTCHISON, 'Partisan identity', pp. 250-274, die specifiek op het mobiliserend karakter van Jan zonder Vrees' embleem en badges wees, een effect dat Filips de Goede nu blijkbaar op een nog grotere schaal probeerde te dupliceren. Het St.-Andrieskruis zou onder Filips de Goede (en ook later nog onder de Habsburgers) trouwens ook, net zoals de vuurslag, door Vlaamse schuttersgilden geadopteerd worden als kenteken op livreien, banieren etc., cf. B. SCHNERB, 'La Croix de Saint-André', pp. 50-52. Zie eveneens nog i.v.m. het St.-Andrieskruis en de St.-Andriesverering, en hoe die werd als patroonheilige werd aangewend in de uitbouw van een Bourgondisch nationaal bewustzijn, het werk van C. DENOËL, *Saint André - Culte et iconographie*, pp. 77-83.

⁵⁵⁴ Cf. nr. 867.

ad causas vervaardigen (zie Figuur 7)⁵⁵⁵. Het kruis van Lotharingen, het Ieperse stadswapen, figureerde in het nieuwe zegel nog even prominent als in het vorige. Maar waar dit kruis voordien door twee lelies werd geflankeerd, zien we nu het hertogelijke embleem dit teken bij uitstek van de Franse koninklijke dynastie vervangen⁵⁵⁶. Er zijn trouwens aanwijzingen dat ook de koninklijke administratie in de toenemende representatie en aanwending van het hertogelijke embleem een provocatie of toch alleszins een onbetamelijke uiting van een 'onafhankelijke' Bourgondische identiteit zag. In 1459 beklagde de hertog er zich in elk geval bij Karel VII over dat indien zijn embleem of devies ergens in het koninkrijk te zien was of gebruikt werd, dit door de koninklijke ambtenaren ogenblikkelijk beklad of vernietigd werd⁵⁵⁷. De *Krieg der Zeigen* uit de tijd van de Bourgondisch-Armagnacse burgeroorlog werd nu dus opnieuw, maar veel meer in een interdynastieke of *internationale* context, openlijk opgenomen.

---

⁵⁵⁵ Ieper levert overigens niet het enige voorbeeld van de opname van een Bourgondisch symbool of embleem in een stedelijk of communaal zegel: wanneer de graaf van Charolais als heer van Bailleul in 1460 het stadje Nieppe het gebruik van een zegel voor de ijking van de er geproduceerde lakens toekende, bepaalde hij dat op het tegenzegel "*sera empreinte la patte d'un lyon tenant une croix Saint Adrieu*", cf. nr. 1347. Ook Lombardsijde zou, wellicht nog in de 15de eeuw, twee vuurslagen in de beeltenis van haar stadszegel opnemen (links en rechts van het schild met het stadswapen), cf. . E. DE GHELLINCK VAERNEWYCK, *Sceaux et armoiries*, pp. 231-232 (met een afbeelding van een attestatie uit 1502).

⁵⁵⁶ Over het belang van stadszegels (en hun afbeeldingen) voor het uitdragen van een stedelijke identiteit en het verwoorden van hun affiliaties, zie M. BOONE, 'Netwerken in de steden', pp. 234-235, die daarbij stelt dat "*Als het politieke regime waaraan de stad onderworpen was wisselde, dan kon dat voor de zegels directe gevolgen hebben*", waarna hij het voorbeeld geeft van het Utrechtse stadszegel, waaruit de figuur van St.-Maarten werd verwijderd na de onderwerping van de stad door Karel V. Gebeurde de vervanging van de lelies met de vuurslagen ook op bevel van hogehand? Het valt in elk geval te noteren dat ook bij de hertogelijke ruiterszegels zich een dergelijke evolutie had voorgedaan: waar in het veld van het eerste groot ruiterszegel van Jan zonder Vrees nog prominent twee lelies figureerden, zouden de velden van Filips de Goedes (en nadien Karel de Stoutes) zegels vanaf 1431 bezaaid worden met vuurslagen, cf. R. LAURENT, *Les sceaux*, t. II, planches 321 en 333-363. L. HABLOT stelde voor de koningen van Navarra al vast dat hun emblemen, die vanaf het einde van de 14de eeuw eveneens in hun zegels begonnen op te duiken, vervolgens ook werden overgenomen door verwanten van de koning en zelfs in bepaalde gevallen door zijn ambtenaren: onze Bourgondische/Ieperse casus lijkt daarbij een nog verdergaande sigillaire verspreiding (nl. in een stedelijke context) van een vorstelijk embleem te vormen, cf. 'Le sceau et la devise', pp. 311-328.

⁵⁵⁷ "*Se ses armes, son nom ou sa devise sont mises ou pointes par vostre royaume, tantost elles sont parrees, esgratinees ou villainement soulees. Se ses gens escripvent leurs noms ou devises l'on peint par dessus gibés par maniere de desrision*", cf. DELCLOS J.-C. (ed.), *Georges Chastellain*, p. 186.

Figuur 7. De twee opeenvolgende vijftiende-eeuwse Ieperse stadszegels, cf. E. DE GHELLINCK VAERNEWYCK, *Sceaux et armoiries*, p. 389.

De Vier Leden zouden vanaf de jaren 1450 trouwens zelf ook een hardere positie innemen tegen de Franse inmenging in het graafschap — hoewel ze, zoals DAUCHY aantoonde⁵⁵⁸, wel blijvend hun eigen conflicten met de hertog voor het Parlement zouden brengen. Hierboven hebben we reeds aangehaald dat de Vier Leden in 1451, in de zaak rond het ressort van Moeskroen en Herseaux, er bij regent Karel de Stoute op aanstuurden koninklijke sergeanten simpelweg te arresteren indien hun optreden de veronderstelde Vlaamse privileges met de voeten zou treden. Kort daarvoor, in december 1450, had het Brugse Vrije de hertog trouwens al resoluut geadviseerd een toen tussen de koninklijke en hertogelijke ambassadeurs afgesloten akkoord rond de kaapvaart voor de Vlaamse kust niet te aanvaarden, gezien het "*zeere quetselic ende onoorborlic wesen zoude up dat voord ghinghe*". Als alternatief verzocht het Vrije de hertog dat hij veeleer zelf, als een (soevereine?) "*heere ende prinche van den lande anders daerin voorzien wilde*"⁵⁵⁹. Wanneer in 1455 een nieuwe Franse commissie zich met de kwestie van de kaapvaart wilde inlaten, wezen de pensionarissen van het Vrije zelfs nog uitdrukkelijker op wat — los van het eigenlijke geschil — de eerste bekommernis van de Leden en de hertogelijke administratie diende te zijn, namelijk dat "*zij [de Franse delegatie] niet meer noch breeder kenessen ne vercreghen in Vlaendren danne zij van ouden tiden (...) ghehadt hebben*"⁵⁶⁰.

Had het verloop van de Gentse opstand de hertog de mogelijkheid geboden om zelf zijn macht te affirmeren, dan deed dit echter nog niets af van het feit dat de in januari 1449 voor vier jaar toegekende koninklijke ressort-*surséance* in 1453 vervallen was. Niettemin blijkt

⁵⁵⁸ Cf. S. DAUCHY, *De processen in beroep*, pp. 156-159 (voor een schets van de ambiguë politiek van Ieper, dat zich verzette tegen appels bij het Parlement tegen haar eigen vonnissen, maar bijvoorbeeld wel de hertog en Gent voor het Parlement daagde in de zaak rond de Ieperleet) en pp. 180-182.

⁵⁵⁹ Beide citaten bij W. BLOCKMANS, *Handelingen ... Regering van Filips de Goede*, d. II, pp. 1149-1150.

⁵⁶⁰ Ledenvergadering van 20 december 1450 – 1 januari 1456, cf. *Id.*, op. cit., d. II, p. 1317, nr. 1272.

dat de zaak toen toch niet meteen verder werd vervolgd. We zien de Raad van Vlaanderen weliswaar in het voorjaar van 1453 opnieuw vroegere documentatie in verband met de ressortkwestie bovenhalen⁵⁶¹, terwijl de hertog op 20 juli vanuit zijn kamp bij Gavere de Rekenkamer de opdracht gaf hem "*la declaration des paroishes et villages (...) des chastellenies de Lille, Douay, d'Orchies, (...) de votre pais de Flandres, des ressors de l'Empire, (...) et autres voz pais que tenez ou royaume*" te bezorgen⁵⁶². Maar verder is het wachten tot 1455 voor de koninklijke soevereiniteit en het ressort van het Parlement binnen het graafschap weer op de agenda zouden worden geplaatst. Midden juli vertrok kanselier Rolin, samen met Antoine de Croÿ het hoofd van de hertogelijke ambassade, van bij de hertog te Leuven naar Karel VII te Bourges, waar ze nog gedurende de hele maand augustus zouden verblijven⁵⁶³. Waar eerder Frans-Bourgondisch overleg in 1455 nog de hertogelijke kruistochtplannen tot onderwerp had⁵⁶⁴, zien we de Croÿ en Rolin nu veeleer dezelfde onderwerpen en hertogelijke desiderata als in 1448 te Parijs behartigen⁵⁶⁵. De Vlaamse ressortkwestie lijkt weliswaar geen te verwaarlozen agendapunt te hebben gevormd (het komt als achtste in een lijst met 26 artikels aan bod), maar de afhandeling ervan komt wel ietwat werktuiglijk over. Het antwoord van de koninklijke raad op het "*article faisant mencion des matieres de Flandres etc.*" neemt namelijk quasi letterlijk de dispositio over van de *surséance* die Karel VII in januari

---

⁵⁶¹ De Raad van Vlaanderen beval Willem de Zadelare in april 1453 zijn documentatie en getuigenverhoren (uit 1449-1450?) terug naar de Raadkamer mee te brengen, cf. ARA, RK, nr. 21.820, fol. 8r°.

⁵⁶² Cf. nr. CCLXX. Hoewel een fiscale motivatie wellicht aan de basis van dit hertogelijke bevel lag (vgl. bv. met de haardtellingen uit 1469 onder Karel de Stoute, cf. W. BLOCKMANS, 'The Low Countries', p. 285, of nog met het al in 1405 door de koninklijke administratie opgestelde project voor een directe belasting op de "*1.700.000 clochers*" die Frankrijk rijk zou moeten geweest zijn, project dat ook in de Bourgondische hofkringen welbekend was, cf. P. CONTAMINE, 'Contribution à l'histoire d'un mythe', pp. 414-415), blijft het opmerkelijk te noemen dat het onderscheid tussen de dorpen en steden in Rijks- en Kroonvlaanderen (en meer algemeen tussen de gebieden gelegen in het Keizer- dan wel koninkrijk) zo expliciet vermeld wordt. Sowieso konden dergelijke denombrementen verschillende praktische functies vervullen, waaronder ook de aflijning van verschillende jurisdicties cf. M.-A. ARNOULD, *Les relevés de feux*, pp. 81-82. Het is overigens verleidelijk (hoewel geenszins zeker) in een lijst met de verschillende in de noordelijke hertogelijke landsheerlijkheden gelegen steden het resultaat van deze opdracht te zien, cf. nr. CCLXXI. Dit document maakt in elk geval een duidelijk onderscheid tussen het Land van Dendermonde, Rijks- en Kroonvlaanderen: "*La conté de Flandres est devisee en trois parties, c'est assavoir: l'une qui est nuement tenue de France; la conté d'Alost: la conté d'Alost qui est tenue de l'Empire; la signourie de Tenremonde: la signourie de Tenremonde est tenue francement et n'est en riens tenue ne subjecté a l'une conté ne a l'autre, mais le tient monseigneur le duc de franc aluy*".

⁵⁶³ In de rekening van audiencier Jean Gros lopend van 1 september 1453 tot 28 februari 1457 vinden we terug dat de kanselier in juli 1455 vanuit Leuven naar Bourges vertrok en hij gedurende de hele maand augustus geen akten met het groot zegel bezegelde, terwijl Gros vanaf 27 juli 1455 inkomsten registreerde voor het zegelrecht van het geheim zegel, cf. ARA, RK, nr. 20.355, ff. 4r° en 6v°. De hertog verbleef tot 19 juli te Leuven, cf. H. VANDER LINDEN, *Itinéraires*, p. 344.

⁵⁶⁴ Cf. J. PAVIOT, *Les ducs de Bourgogne*, p. 143.

⁵⁶⁵ Cf. nr. CDXLVII en U. PLANCHER, *Histoire générale et particulière*, t. IV, pp. ccxix-ccxxii; zie eveneens R. VAUGHAN, *Philip the Good*, p. 351.

1449 had verleend. Enkel de termijn die nu vooropgesteld wordt is strikter bemeten: de nieuwe gemengde onderzoekscommissie krijgt twee (i.p.v. vier) jaar toebedeeld om de zaak af te handelen, te rekenen vanaf 1 mei 1456, wanneer beide partijen elkaar te Rijsel zullen ontmoeten. Ook thematisch zijn de onderhandelingen uit augustus 1455 iets meer afgelijnd en beperkter te noemen dan in 1448. Enkel de kwestie rond de appels tegen vonnissen en rechtszaken waarin buitenlandse handelaars betrokken zijn wordt expliciet aangehaald. Over de verdere uitoefening van de koninklijke soevereiniteit binnen het graafschap – met de expeditie van *complaintes, debitis, sauvegardes* e.d. – wordt met geen woord gerept⁵⁶⁶, ook niet in de uiteindelijke provisie die Karel VII op 29 augustus aan Rolin en de Croÿ overhandigde⁵⁶⁷. De hertogelijke ambassade wierp dit punt nochtans wel op voor wat betreft de conflicten met de Kroon in het baljuwschap van Sens bij Bourgondië, waar de eerdere provisie op dit vlak blijkbaar niet gehonoreerd waren geweest⁵⁶⁸. We kunnen dus maar veronderstellen dat het probleem in Vlaanderen (tengevolge van een eventueel hertogelijk optreden hiertegen tijdens de jaren 1449-1454?) voorlopig niet aan de orde was. Evenmin lijkt het geschil rond het ressort en de afbakening van Rijksvlaanderen in de zomer van 1455 echt op de spits te zijn gedreven. De zaak rond Jean de Melun en de gevangenzetting van de Rijselse brouwersdochter in het kasteel van Antoing was weliswaar nog steeds lopend, maar een verdere persoonlijke dagvaarding van de Melun voor het Parlement zou eveneens tot 1 mei 1456 worden uitgesteld⁵⁶⁹.

De hertogelijke en koninklijke administraties bleken zelfs bereid al relatief snel na de dagvaart, wellicht direct na de terugkeer in Vlaanderen van kanselier Rolin met de koninklijke provisie vanuit Bourgondië⁵⁷⁰, een preliminair onderzoek te laten voeren. Zo

---

⁵⁶⁶ Of het is impliciet: de koninklijke raad bepaalde dat "*l'en surcerra de recevoir appellacions es causes touchans marchans estrangiers, posé qu'il n'y ait que l'une des parties marchant estrangier, et des autres choses declairees es lettres patentes du roy de ce faisant mencion*", dit is een verwijzing naar de koninklijke verordening van 28 januari 1449, cf. nr. xxv.

⁵⁶⁷ Cf. nr. xxxviii.

⁵⁶⁸ Daarover werd immers besloten dat "*Au v. & vi^e. articles, faisant mention des gardes & débitis, cas non privilégiés, bourgeoises & appellations que ceulx de Sens reçoivent, &c. & dont fut faite complainte à la journée de Paris (...) informations seront rapportées (...) ez mains desd. gens du Roy, pour y estre fait & ordonné, ainsy qu'ils verront estre à faire*", cf. U. PLANCHER, *Histoire générale et particulière*, t. IV, p. ccxx.

⁵⁶⁹ Het Parlement zou in de plaats een commissaris naar de Melun sturen om zich eerst verder over de zaak te informeren, cf. nr. CDXLVII.

⁵⁷⁰ Rolin was na zijn vertrek te Bourges eerst naar Bourgondië afgereisd, om vandaar, ergens in de maand oktober, "*soy retourner devers mondit seigneur es pais de Flandres*", waar hij alleszins begin november aangekomen was (cf. ARA, RK, nr. 20.355, fol. 4v°). We zijn geneigd Rolins vertrek (kort) na 17 oktober 1455 te situeren: toen werden bij het Bourgondische parlement te Dijon immers verschillende vidimus en geauthenticeerde afschriften opgesteld van verschillende koninklijke provisie (afschriften die in de Rekenkamer te Dijon achterbleven) terwijl de originelen nadien in de Vlaamse grafelijke oorkondenschat terecht kwamen, zie nr. xxv, tradities A en B; nrs. xxxii en xxxiii, tradities A (de bewaring van deze originelen in de Bibliothèque

zien we Ysaac Zunnekin, de procureur-generaal van Vlaanderen, op 27 november 1455 een luitenant van de provoost van Montreuil-sur-Mer vergezellen bij een bezoek aan Aalst "omme te hoorne informacie van zekeren zaken daer zij last af hadden, ende daerup zij hoorden de wet van Aelst ende andre"⁵⁷¹. Iets later, in januari 1456, stelde Filips de Goede bovendien zijn commissieleden aan die, samen met de koninklijke delegees, een aantal ressortkwesties in de Bourgondische regio zouden onderzoeken, iets wat eveneens in de zomer van 1455 tijdens de conferentie te Bourges was overeengekomen⁵⁷². Maar wanneer deze hertogelijke commissarissen echter in februari 1456 te Villefranche, op de afgesproken datum en plaats, aankwamen, was van hun koninklijke tegenhangers geen spoor te bekennen en bleken deze ook helemaal niet van plan nog op te dagen, als ze überhaupt al ooit door de koning benoemd waren⁵⁷³. Van een samenkomst van de Vlaamse ressortcommissie te Rijsel op 1 mei, zoals afgesproken, ontbreekt eveneens elk spoor⁵⁷⁴. Wat was er precies gebeurd? De vlucht van de dauphin, de latere Lodewijk XI, naar de Bourgondische landen, net op het moment dat de conferentie van Bourges afgelopen was, dringt zich op als verklaring⁵⁷⁵. Dat de hertog onderdak verschafte aan de rebelse zoon, overigens zonder dat Filips Lodewijk al te zeer onder druk zette zich opnieuw aan Karel VII te onderwerpen⁵⁷⁶, voegde een nieuw en persoonlijk element toe aan de Frans-Bourgondische animositeit⁵⁷⁷.

Nationale is het gevolg van een 17de eeuwse transfer vanuit het archiefdepot van de voormalige Habsburgse Rekenkamer te Rijsel) en B; en nr. xxxviii, tradities A en B.

⁵⁷¹ Cf. ARA, RK, nr. 31.449 (rek. stad Aalst van 2 feb. 1455 tot 2 feb. 1456), fol. 40r°.

⁵⁷² Zie de hertogelijke commissiebrief van 7 januari 1456, uitgegeven bij U. PLANCHER, *Histoire générale et particulière*, t. IV, pp. ccxxiii-ccxxiv, nr. CLXXIII.

⁵⁷³ De hertogelijke commissie liet daarop een proces-verbaal opstellen van hun wedervaren te Villefranche en hun vruchteloze navragen tot in Lyon, dat eveneens uitgegeven werd door U. PLANCHER, op. cit. t. IV, pp. ccxxiv-ccxxv, nr. CLXXIV.

⁵⁷⁴ Zelfs toen de koninklijke procureur-generaal Jean Dauvet in januari 1458 in een specifiek geschil aangaande het ressort van de Gentse St.-Baafsabij (nl. of ze in Kroonvlaanderen dan wel het Land van Waas of het graafschap Aalst en dus Rijksvlaanderen lag) door de baljuw van Doornik (die daartoe door het Parlement aangesteld was) gedagvaard werd om te Gent een aantal keizerlijke privileges te gaan consulteren, gaf deze daarop verstek, cf. het relaas van Oudart du Haneron, sergeant van de Doornikse baljuw, van 8 en 9 januari 1458, RAGent, St.-Baafs en Bisdom, R1000/1 (inv. nr. 494).

⁵⁷⁵ Lodewijk kwam op 31 augustus te Saint-Claude, in het graafschap Bourgondië, aan. Al op 12 september 1455 had Karel VII de hertog aangeschreven de dauphin niet op te vangen of te steunen. Zie hierover R. AMBÜHL, *Le séjour*, p. 17 en p. 23.

⁵⁷⁶ Iets wat Karel VII in maart 1459 niet naliet verbitterd te benadrukken ten overstaan van een hertogelijke delegatie: "*combien que tantost aprez que mond. Sr. de Bourgogne eust fait dire au Roy par ses gens & Ambaxeurs, que ce c'estoit son plaisir il s'emploieroit volentiers à réduire mond. Sr. le Dauphin à la bonne grace & obéissance du Roy (...) dont le Roy fut bien content (...) en le priant que ainsy le vouldist faire (...) & avoit le Roy fiance (...) Néanmoins & que mond. Sr. le Daulphin ait esté par long-temps ez mains de mond. Sr. de Bourgogne, le Roy ne s'est point apperçu qu'il en soit ensui aucun bon effet*", cf. Id. op cit., t. IV, p. ccxxxiii, nr. CLXXIX. De hertog had van zijn kant weliswaar kosten noch moeite gespaard om Karel VII er zelf toe aan te zetten zich met zijn zoon te verzoenen of deze zijn optreden te

Geconfronteerd met de hertogelijke gastvrijheid ten opzichte van de dauphin bleek Karel VII zich al snel minder inschikkelijk op te stellen tegenover de Bourgondische pretenties ten aanzien van het koninklijke ressort over Vlaanderen. Zo sprak het Parlement van Parijs al op 24 februari 1456, dus nog voor de ressortcommissie op 1 mei officieel van start had moeten gaan en de opschorting van de dagvaarding van Jean de Melun verlopen was, haar oordeel uit over de zaak rond de vastzetting door de hertog van Jeanne Robault, de Rijselse brouwersdochter, te Antoing⁵⁷⁸. In hun vonnis maken de koninklijke raadsheren weliswaar betekenisvol geen enkele allusie op de Frans-Bourgondische discussies of Robault bij haar arrestatie al dan niet uit het koninkrijk weggevoerd was geweest (en, bijgevolg, of het graafschap Aalst al dan niet onder het Parlement ressorteerde). Dit was strikt gezien ook niet nodig. Het vonnis werd immers uitgesproken op een appel van de vader van Jeanne tegen de inbeslagname van diens goederen te Rijsel door de hertogelijke gouverneur, wat hem door de hertog bevolen was om de druk op de familie Robault om hun dochter uit te huwelijken verder op te voeren⁵⁷⁹. Het Parlement oordeelde echter niet alleen dat de gouverneur en de hertog de goederen van Robault opnieuw dienden vrij te geven, maar stelde de familie ook expliciet in de koninklijke sauvegarde én verordende dat de heer van Antoing bevolen diende te worden Jeanne in vrijheid te stellen en aan de baljuw van Doornik over te dragen, op straffe van de boete van 100 goudmarken, ook al werd ze in het Keizerrijk vastgehouden.

Naar Chastelains relaas moet er zich al erg kort daarop, wellicht begin maart 1456, een koninklijke deurwaarder aangemeld hebben bij Jean de Melun te Antoing om aan deze het koninklijke arrest te betekenen⁵⁸⁰. De Melun, gewrongen tussen gehoorzaamheid aan de

---

vergeven, of tenminste de Bourgondische 'gastvrijheid' t.o.v. Lodewijk te tolereren, cf. R. AMBÜHL, *Le séjour*, pp. 31-33.

⁵⁷⁷ Cf. R. VAUGHAN, *Philip the Good*, p. 353.

⁵⁷⁸ R. VAN CAENEGEM (ed.), *Les arrêts et jugés*, pp. 54-87, nr. 370.

⁵⁷⁹ "*dicebat ulterius dictus appellans [=Jean Robault, vader van Jeanne] quod postmodum [= na de arrestatie en wegvoering van Jeanne naar Antoing] dictus Colinetus [Colinet de la Thieuloye, de would be bruidegom] certas littras pro dictum appellantem in corpore capiendo a dicto fratre et consanguineo nostro obtinuerat, pretexta quarum dictus gubernator omnia bona immobilia dicti appellantis in dicta gubernancia situatis in cridis et subhastacionibus fecerat, a quo dictus appellans appellaverat*", cf. R. VAN CAENEGEM (ed.), *Les arrêts et jugés*, p. 85. De waarschijnlijkheid van deze beslaglegging en hertogelijke handelswijze spreekt ook uit het relaas van Chastelain over de episode, die stelt dat na de opsluiting van Jeanne te Antoing haar vader "*prestement alla prendre tous ses biens meubles et portables et les envoia à Tournay, et pensant de sa personne comme de ses biens, sa femme et lui allèrent prendre demeure à Tournay, hors de la puissance et seigneurie du duc (...) et (...) sitost que ses biens avoit saufs en Tournay, se trahy devers Paris au parlement du Roy, et là alla faire ses clameurs*", cf. J. KERVYN DE LETTENHOVE, *Œuvres*, v. III, pp. 83-84.

⁵⁸⁰ Chastelain draait er daarbij trouwens zijn hand niet voor om de boete die de Melun boven het hoofd hing zo maar even te vertienvoudigen: "*envoyèrent un huissier de la chambre à Antoing faire commandement au seigneur du lieu que sur paine de mille marcs d'or applicables au roy, il ne différast que prestement il ne délivrast ceste fille en la main de père et de mère dedans Tournay*", cf. J. KERVYN DE LETTENHOVE, *Œuvres*, v. III, p. 84.

koning en de hertog, vroeg om uitstel en schreef ondertussen in alle haast de hertog aan, die toen in Den Haag verbleef. Met de nodige zin voor dramatiek schetst Chastelain dat de hertog na de ontvangst van de Meluns schrijven halsoverkop Den Haag verliet om, per schip, naar Sluis af te varen en daarna in één beweging door te reizen naar Antoing. Het itinerarium van de hertog lijkt evenwel de hevige en impulsieve reactie van Filips te bevestigen, want waar de hertog op 17 maart nog in Den Haag geattesteerd wordt, duikt hij op 22 maart plots te Rijsel op⁵⁸¹. Na eerst de Melun gerust te hebben gesteld — "*ne vous esmavez de riens; je suis puissant assez de vous garantir de la peine et de tout ce qu'il vous en peut avenir*" — besloot de hertog evenwel toch de zaak niet verder op de spits te drijven. Niet dat hij het arrest van het Parlement uitvoering liet kennen. Naar analogie met de latere afhandeling van de zaak du Bois uit 1459 lijkt Filips de Goede veeleer besloten te hebben het Parlement "*obeissance fourree*" toe te kennen door de bepalingen van hun vonnis min of meer zelf uit te voeren. De hertog liet Jeanne de Robault naar Rijsel overbrengen, maar wel nog steeds als zijn gevangene. Daarop zou haar familie "*voiant que au plus especial de son refuge qui estoit la justice du roy, il failloit*", de hertog uiteindelijk — net op Goede Vrijdag⁵⁸² — vergiffenis voor hun koppigheid verzoeken en hem zelfs de volledig vrije beschikking over hun dochter aanbieden. Chastelain trakteert ons vervolgens op een prachtig toneelstukje, waarin hij Filips als het toonbeeld van de rechtvaardige en vergevingsgezinde vorst laat opdraven. De hertog schenkt Jeanne niet enkel haar vrijheid terug en veegt de spons over de onbetamelijke halsstarigheid van haar ouders, maar bepaalt eveneens dat niemand van zijn hofhouding ooit nog naar haar hand zou mogen dingen. Puur feitelijk voert Filips het vonnis van het Parlement dus gewoon uit. Maar hij doet dit niet langs de geijkte, juridische weg die de autoriteit van het Parlement zou erkennen: integendeel, hij gebruikt zijn eigen vorstelijke remissierecht om het optreden van de appellanten te vergeven⁵⁸³! De reactie van

---

⁵⁸¹ Cf. H. VANDER LINDEN, *Itinéraires*, p. 354.

⁵⁸² Wat mogelijk waar zou kunnen zijn, Pasen viel in 1456 op 28 maart, wanneer de hertog zich nog te Rijsel bevond; de zaak lijkt kort daarop afgehandeld te zijn (of toch voorlopig beslecht), want op 30 maart begon de hertog zijn (nu meer gezapige) terugreis naar Holland, waar hij op 29 april te Den Haag aankwam, cf. H. VANDER LINDEN, *Itinéraires*, pp. 354-355.

⁵⁸³ Deze tactiek lijkt trouwens ook al eerder door Filips de Stoute te zijn toegepast. In 1401 was een conflict ontstaan tussen de hertog en de stad Ieper omdat de baljuw van Elverdinge een aantal poorters van Ieper had gearresteerd die een zekere Gerard Michiel hadden gedood. Die Michiel was zelf door de stad Ieper verbannen geweest, maar had een hertogelijke remissiebrief verkregen die die verbanning had herroepen. De Raad van Vlaanderen sprak uiteindelijk een voor Ieper nadelig vonnis in de kwestie uit, waartegen de stad bij het Parlement appel aantekende. Toen hierop een koninklijk sergeant de vrijlating van de Ieperse poorters kwam verzoeken, kwam de hertog uiteindelijk (na een initieel verzet van zijn procureur-generaal tegen de koninklijke commissie) persoonlijk tussen: "*nous, qui desirons adez noz subgiéz estre traittiéz le plus gracieusement que l'en puet et les procès et prosecucions dont cy dessus est touchié estre appaisiéz et mis au neant (...) aiant pitié d'eulx, voulons de nostre grace que lesdiz prisonniers soient mis au delivre et hors de prison*", cf. J. BARTIER (dir.) & A. VAN NIEUWENHUYSEN (ed.), *Ordonnances*, t. II, p. 511, nr. 605. Ook toen werd het hertogelijke gratierecht dus al ge- of misbruikt om de autoriteit van het Parlement te ondergraven.

het Parlement en de koning bleken dan ook niet mals: "*ceste manière de faire (...) fut levée haut en parlement (...) comme autrefois s'estoient dolus les seigneurs dudit parlement du duc (...) et de son désobéir (...) et disoient qu'à riens servoit leur pouvoir et que autant vaudroit qu'il n'y eust point de parlement, car la justice du roy ne pouvoit avoir cours desous le duc de Bourgogne*"⁵⁸⁴.

Het valt op te merken dat Chastelain in zijn hele verhaal nauwelijks ingaat op het vroegere hertogelijke argument dat de zaak niet tot de kennisname van het Parlement behoorde omdat Jeanne Robault in het Land van Aalst zou gearresteerd zijn; enkel vermeldt hij de hertogelijke verontwaardiging over het betekenen van het koninklijke arrest aan de Melun te Antoing "*en ses pays dont il estoit souverain et là ou le roy n'avoit que cognoistre*"⁵⁸⁵. Het lijkt ons evenwel zo dat het aanhalen van het gegoochel met het precieze feodale ressort van Bruyelle et het Trou d'Antoing (waar Robault gearresteerd zou zijn geweest) als achterlenen van het leenhof van Pamele het doel van Chastelains discours onderuit zou hebben gehaald. De chroniqueur wou met zijn verhaal – "*un conte*" zoals hij het zelf omschrijft – immers in de eerste plaats de onredelijkheid van het Parlement aantonen en in de verf zetten dat de hertog zelf de volle mogelijkheid bezat billijk recht aan zijn onderdanen te bedelen⁵⁸⁶, los van enige technische, enge ressortkwesties:

*"il se sentoit prince de raison et de justice, se sentoit le plus puissant qui onques fust au royaume après le roy, avoit conseil autentique et très-graves peuples et villes de grant pollicie et lesquels il convient régir en justice et en droit. Donc, quant ceux du parlement contendoient à traire hors d'une telle main comme la sienne, les causes et questions de ses subgès, qui mesme souffisant estoit de les décider et en faire raison, il lui sambloit que peu on lui portoit d'honneur"*⁵⁸⁷

---

⁵⁸⁴ Zie J. KERVYN DE LETTENHOVE, *Œuvres*, v. III, pp. 88-89 (voor het citaat) en pp. 81-89 (voor het volledige relaas van Chastelain over het voorval).

⁵⁸⁵ Cf. J. KERVYN DE LETTENHOVE, *Œuvres*, v. III, p. 86.

⁵⁸⁶ Het Parlement was evenwel net de omgekeerde mening toegedaan; nog in 1459 zou Guillaume Blanchet het optreden van de hertog in deze en soortgelijke zaken sterk afwijzen en het rechtvaardige optreden van de Parijse raadsheren beklemtonen ten overstaan van Guillaume Fillastre: "*les gens et officiers dudit duc ne se adjoignoient que en matieres ruyneuses et toutes desraisonnables, comme d'actemptaz et excès, de meurtres et larrecins, de marier les filles des gentils hommes oultre le gré et volenté des parens et amis et en toutes mauvaises causes, et quant la court donnoit sa provision ou aucun arrest contre les delinquans et son adjoinction, ledit seigneur de Bourgoigne se courroicoit et estoit malcontent*", cf. nr. CDXCI. Dergelijke praktijken waren inderdaad wijdverspreid aan het Bourgondische hof (zij het wellicht niet meer dan elders), zie de bijdrage van W. PREVENIER, 'La stratégie et le discours politique', pp. 434-435.

⁵⁸⁷ Cf. J. KERVYN DE LETTENHOVE, *Œuvres*, v. III, p. 89. Chastelain zou dit discours later in zijn kroniek nogmaals en uitgebreider hernemen, waarbij hij zou besluiten dat Filips de Goede "*onques véritablement ne refusa obeysance a la court du Parlement, mes tresbien, quand meismes ladicté court a prise cognoissance de causes par senestres informations d'aulcunes mauvaises et rebelles gens qui la se sont trais, et dont il estoit prince souffisant, ce lui sambloit, pour en decider et faire droit a chescun, certes il en desiroit bien la cognoissance et le maniement devant nul autre*", cf. J.-C. DELCLOS (ed.), *Chronique – Les fragments du Livre IV*, pp. 157-158.

Misschien geeft Chastelain hiermee de werkelijke hertogelijke opinie uit 1456 weer, hoewel het ons toch veeleer een latere projectie lijkt te zijn⁵⁸⁸. De Bourgondische administratie zou destijds immers nog niet openlijk de koninklijke jurisdictie over Kroonvlaanderen in vraag stellen, zeker niet als ze de hertogelijke soevereiniteit over Rijksvlaanderen kon invoeren als een meer legitiem argument, iets wat ze trouwens ook effectief bleef doen⁵⁸⁹. Niet dat het Parlement dergelijke argumenten en constructies leek te accepteren: in februari 1457 zag Filips de Goede zich namelijk genoodzaakt het betoog van de koninklijke procureur aangaande de ressortgeschillen langs de grens tussen het koninkrijk en het Keizerrijk (o.m. te Antoing) naar de Raad van Vlaanderen op te sturen om de hertogelijke repliek voor te bereiden⁵⁹⁰. De raadsheren konden zich overigens maar beter haasten, want het betoog van de koninklijke procureur bleek de voorbode van een reeks bij het Parlement aangespannen processen waarbij het ressort over Rijksvlaanderen (of wat de hertog daaronder verstond) centraal zou staan.

Al in december 1456 had François Gossaert namelijk Jan van Vaernewijk en meester Pieter Boudins voor het Parlement gedaagd in een erfeniskwestie die o.m. gronden te Eksaarde behelsde, gelegen in het Land van Waas. De zaak was eerst door Boudins als hertogelijk commissaris behandeld en nadien voor de Raad van Vlaanderen gebracht. Deze laatste had een aantal voorlopige beslissingen in de zaak genomen, waartegen Gossaert vervolgens echter te Parijs appel had aangetekend⁵⁹¹. Van een ander geschil vinden we de

---

⁵⁸⁸ De idee dat de hertogelijke plicht of roeping de justitie te bedienen en te verzekeren van hem een soevereine vorst zou maken, los van enige overheid (keizer en paus, maar ook de Franse koning), was weliswaar al deels ontwikkeld onder Filips de Goede maar zou, volgens A. VANDERJAGT, pas ten volle onder Karel de Stoute uitvoering krijgen (bv. in de oprichting van het Parlement van Mechelen): "*Filips had zich theoretisch al losgemaakt van seculiere en kerkelijke overheersing, maar hij hield nog vast aan de vorm* [onze onderlijning] (...). Karel brak daarmee, en stelde zich op als een vorst naar het model van de Romeinse keizers", cf. 'Terechtgesteld te Rome en te Gent', p. 42. De casus rond de Robault lijkt deze vaststelling van Vanderjagt, met een zekere nuance, te dragen.

⁵⁸⁹ In elk geval zien we de Raad van Vlaanderen alert reageren wanneer ze in 1456-1457 vernam dat de baljuw en schepenen van Aalst "*assistente ghedaen ende consent ghegheven hadden eenen huissier van den coninc te hoorne zekere informatie ende te legghene ter executie zekeren arrez van den parlemente van Paris ghewijst tussen Anthonise ende mer Guy Quieret annopende den goede van Huusseghem*": de raad en de procureur-genenaal daagden de baljuw en de gehele schepenenbank voor hen te verschijnen, cf. ARA, RK, nr. 31.450 (rek. stad Aalst lopend van 2 feb. 1456 tot 2 feb. 1457), fol. 36r° (Huissegem ligt nabij Denderleeuw en vormde een onderdeel van het Land van Aalst; we hebben geen referentie naar dit arrest of proces teruggevonden in de uitgave van R. VAN CAENEGEM of de regestenlijst van S. DAUCHY van de Vlaamse appels bij het Parlement).

⁵⁹⁰ "*A Waulter van der Scaghen pour le IXe jour dudit mois [de fevrier l'an LVI] et dudit lieu [de Bruxelles] porter lettres closes de par mondit seigneur a messeigneurs du conseil en Flandres, dedens lesquelles il leur envoye enclose la copie du pladoyé du procureur du roy fait a Paris touchant les limittes du royaulme et de l'Empire, c'est assavoir du trou d'Antoing, de Bruielles et de Palmes, et par icelles lettres leur mande que ilz regarent les registres des charte e Flandres affin que tous les tiltres qu'ilz trouveront servans a l'entencion de mondit seigneur ilz envoient es conseilliers, advocas, procureurs et solliciteurs des causes de mondit seigneur, audit pris de VIII s. par jour, valent IIII lb.*", cf. ADN, B2026, fol. 233v°.

⁵⁹¹ Cf. R. VAN CAENEGEM (ed.), *Les arrêts et jugés*, v. II, pp. 153-159, nr. 399.

eerste sporen in maart 1457 terug, toen bij het Parlement de pleidooien werden gehouden in de zaak aangaande de gevangennamen van een zekere meester Jacques de la Galee (wellicht een lid van de Gentse familie Uter Galeiden⁵⁹²) tijdens de Gentse opstand⁵⁹³. De la Galee was te Volkegem⁵⁹⁴, een dorp nabij Pamele, in de handen gevallen van Bourgondische troepen onder het commando van Jacques de Lalaing. Na diens dood — de Lalaing sneuvelde op 3 juli 1453⁵⁹⁵ — vormde het losgeld van de la Galee, die intussen zelf eveneens overleden was, onderdeel van de testamentaire beschikkingen van de Lalaing. De betaling van het losgeld werd echter gecontesteerd door de zoon van de la Galee, Jacques junior. Uiteindelijk velde de Grote Raad van de hertog een vonnis in de zaak en werd Jacques de la Galee junior tot de betaling van het (postume) losgeld voor zijn vader veroordeeld. Deze appelleerde uiteindelijk tegen die beslissing van de Raad bij het Parlement, gezien hij (als Gentenaar?) een koninklijk onderdaan was, terwijl de hertog van zijn kant het Parlement onbevoegd verklaarde. De Grote Raad had haar vonnis immers te Lalaing uitgesproken, in Henegouwen, terwijl Volkegem zelf in het graafschap Aalst gelegen was⁵⁹⁶. Tenslotte zien we in november 1457 in de registers van het Parlement het appel opduiken van Willem Bossut, de voormalige abt van de St.-Baafsabdij te Gent⁵⁹⁷. Bossut was rond 1456 door paus Calixtus III uit zijn functies ontzet, op aansturen van de hertog, die er in diens plaats Jacques de Bruxelles had laten installeren⁵⁹⁸. De ex-abt liet echter niet zomaar begaan, of hij probeerde toch op zijn minst nog de hand te leggen op een aantal inkomsten verbonden aan zijn voormalige ambt. Geconfronteerd met het verzet van de hertog hiertegen, appelleerde hij

---

⁵⁹² Jaques de la Galee werd later in een verordening van Lodewijk XI omschreven als zijnde "*lors ennemy et adversaire de notredit oncle en la derreniere guerre de Flandres*" cf. nr. xlvi. Deze omschrijving van de la Galee als een vijand van de hertog zou gemakkelijk te verklaren zijn als hij een Gents (buiten)poorter zou zijn geweest. In elk geval was een Jacob Uter Galeiden schepen van de Keure in 1386, 1389, 1401, 1406 en 1409, terwijl een Jan Uter Galeiden stedekiezer was bij de wetsvernieuwing van 1420, cf. P. VANDER MEERSCH (ed.), *Memorieboek der stad Ghent*, pp. 118, 123, 135, 145, 151 en 172.

⁵⁹³ Zie S. DAUCHY, *Les appels flamands*, p. 252, nr. 793, pleidooien van 22 en 24 maart 1457.

⁵⁹⁴ Was hij op dat moment heer van Volkegem? In elk geval bezat een lid van de familie Uter Galeiden er in 1374 "*tgoed te Volkeghem*", dat afhing van het leenhof van Pamele, cf. Inventaris onroerend erfgoed Vlaanderen, fiche Volkegem, ID21259 (<https://inventaris.onroenderfgoed.be>, geconsulteerd op 28/06/2012).

⁵⁹⁵ Cf. P. DE WIN, 'Jacques de Lalaing', p. 119.

⁵⁹⁶ "*attendu que ledit de la Galee avoit esté prins dela l'Escault en ung villaige nommé Wolkeghem, en la souveraineté de notredit oncle, et que ladicte sentence avoit esté proferee oudit pays de Haynnau, ou estoit ledit maistre Jaques detenu prisonnier*", cf. nr. xlvi.

⁵⁹⁷ Van dit proces is niet meteen een spoor terug te vinden in de regestenlijst van S. DAUCHY, het wordt wel relatief uitgebreid besproken door A. JONGKEES, 'Philippe le Bon et la Pragmatique Sanction', pp. 100-103, met verwijzingen naar de registers van het Parlement aldaar. DAUCHY haalt wel een appel van dezelfde abt aan tegen de gouverneur van Rijsel, rond mei 1458, wegens een (ongepreciseerde) "*attentat*" van de gouverneur tegen de Bossut (cf. *Les appels flamands*, p. 262, nr. 824). Wellicht gaat het hier om een appel tegen de inbeslagname van goederen van Bossut nadat deze zich tegen zijn afzetting bleef verzetten.

⁵⁹⁸ Cf. A. VAN LOKEREN, *Histoire de l'abbaye*, pp. 149-150.

uiteindelijk bij het Parlement te Parijs⁵⁹⁹. Daar vond hij overigens de steun van de koninklijke advocaten, die zich beriepen op de Pragmatieke Sanctie om de hertogelijke inmenging in de abtskeuze aan te vallen. De hertog zou zich echter verzetten tegen de door Bossut verkregen daging van de nieuwe abt van St.-Baafs voor het Parlement⁶⁰⁰, gezien volgens hem de St.-Baafsabdij in het Keizerrijk — zij het nu het graafschap Aalst dan wel het Land van Waas — gelegen was⁶⁰¹.

In al deze zaken zou het Parlement uiteindelijk ook een vonnis vellen⁶⁰², niettegenstaande de stelling dat "*cognoissance de limites ne se peut faire par l'une des parties*", argument dat in 1459 door Guillaume Fillastre ter verdediging van de hertog zou worden opgeworpen, daarbij mogelijk alluderend op de onuitgevoerd gebleven ressortcommissie⁶⁰³.

---

⁵⁹⁹ Bossut verkreeg zijn eerste koninklijke mandement in de zaak op 22 oktober 1455, min of meer op het moment dat het Karel VII duidelijk moet zijn geworden dat de hertog niet van plan was de dauphin aan hem over te leveren, cf. RAGent, St.-Baafs en Bisdom, K11026 (inv. nr. 495). De hernieuwde koninklijke inmenging in wat de hertog als Rijksvlaanderen beschouwde, lijkt dus wel degelijk een reactie te hebben gevormd op de hertogelijke opvang van Lodewijk.

⁶⁰⁰ Naast Jacques de Bruxelles dagvaardde het Parlement ook nog de Gentse onderbaljuw, wellicht omdat deze in naam van de hertog de eigenlijke installatie van de Bruxelles had laten naleven en plaatsvinden.

⁶⁰¹ Cf. A. JONGKEES, 'Philippe le Bon et la Pragmatique', p. 101; zie eveneens het betoog van de hertog opgenomen in de narratio van het koninklijke mandement van 1 november 1461, nr. xlv. De Bruxelles en de abdij (mogelijk in samenwerking met de Bourgondische administratie) bleken de zaak ter harte te nemen en stelden tegen begin 1458 de afschriften op van een negental historische oorkonden die dienden aan te tonen dat het "*monasterii Gandensis in imperio siti*" was, cf. RAGent, St.-Baafs en Bisdom Gent, ROL10 (inv. nr. 493), dubbel daarvan bewaard onder RAGent, St.-Baafs en Bisdom Gent, R1000/1 (inv. nr. 494); voor de identificatie en/of uitgave van een aantal van deze oorkonden, zie C. VLEESCHOUWERS (ed.), *De oorkonden*, d. II, nrs. 1 (Lodewijk de Vrome, 819), 83 (Hendrik VI, 1193), 221 (Johanna van Constantinopel, 1236), 222, 223, 224, 383 (Alexander IV, 1259) en 488 (Martinus IV, 1281).

⁶⁰² In de uitgave van de arresten van het Parlement in Vlaamse zaken vonden we weliswaar slechts het vonnis in de zaak rond François Gossaert terug (cf. R. VAN CAENEGEM (ed.), *Les arrêts et jugés*, v. II, pp. 153-159), en ook S. DAUCHY recenseerde geen arresten in de kwesties aangaande de abt van St.-Baafs en Jacques de la Galee (al vermeldt hij bij die laatste zaak wel de instelling van een nieuw geding in 1462, cf. *Les appels flamands*, pp. 294-295, nr. 939). De hierboven reeds geciteerde verordening van Lodewijk XI (nr. xlvi) maakt evenwel melding van een "*arrest*" in de zaak rond Jacques de la Galee junior, dat o.m. de veroordeling van diens tegenpartijen "*en grandes amendes*" zou ingehouden hebben. Hetzelfde geldt voor de zaak rond de abt van St.-Baafs, de koninklijke verordening van 1 november 1461 (nr. xlv) reikt ons zelf de datum van het uiteindelijke arrest in de zaak aan, nl. 28 juni 1460, dat overigens door A. JONGKEES in de registers van het Parlement werd teruggevonden, cf. 'De Pragmatieke Sanctie', p. 150, n. 38.

⁶⁰³ M. PRIETZEL (ed.), *Ausgewählte Werke*, p. 138. Nog in oktober 1458 had een Bourgondische delegatie (die eerst te Vendôme het *lit de justice* ingesteld tegen de hertog van Alençon had bijgewoond) Karel VII opnieuw verzocht om "*pluseurs alteracions et estrifz [qui] escheoient tous les jours entre les officiers de l'un et de l'autre, comme de Braibant, de Haynau, de la conté d'Alost et de la conté de Bourgogne*" te laten onderzoeken door "*aucuns de son conseil pour entraviser et parler de ceste matere, et pour determiner qui estoit raymme ou Empire, et le duc pareillement y commettrait ses gens de son conseil pour y mettre une fin*". De koning reageerde echter afwijzend en stelde "*que la journee ne s'en tiendroit de par luy, mes de la pluspart des articles la court de Parlement en aroit la cognoissance et que la*

De hertogelijke administratie liet dan ook niet zomaar begaan. Ze sloeg de goederen van François Gossaert gelegen in het Keizerrijk aan, en wanneer Gossaert in maart 1457 daarvoor de leden van de Raad van Vlaanderen voor het Parlement liet dagen⁶⁰⁴, bleken die enkel nog naar Parijs af te zakken om er de bevoegdheid van het koninklijk beroepshof te verwerpen: "*frater et consanguineus noster dux Burgundie et dicti Johannes de Warnewic et magister Petrus Boudins (...) certam declinatoriam proposuerant*"⁶⁰⁵. Ook de goederen van de abdij van St.-Baafs, tenminste die gelegen in het graafschap Aalst, werden provisoir in handen van de hertog gesteld als reactie op het appel van Bossut⁶⁰⁶. Bovendien nam de Raad van Vlaanderen haar informatieopdracht ter harte en liet ze, eveneens nog in maart 1457, een onderzoek voeren te Pamele "*pour savoir se ledit Pamele estoit totalement de l'Empire ou non*"⁶⁰⁷. Gezien zowel Antoing als Volkegem afhingen van het leenhof van Pamele konden de conclusies van dit onderzoek evenzeer dienen in de zaak de Melun als in die rond de betaling van het losgeld van Jacques de la Galee. Niet dat deze stappen een direct gevolg hadden, want uiteindelijk zag Filips de Goede zich verplicht de betrokken geappelleerde partijen te verbieden nog op de volgende dagvaarding van het Parlement te verschijnen⁶⁰⁸.

---

on se trayst quy en aroit besoing": dus net het tegenovergestelde van wat de hertogelijke administratie beoogde te bekomen! Cf. J.-C. DELCLOS (ed.), *Chronique – Les fragments du Livre IV*, p. 126

⁶⁰⁴ Kort voor 29 maart betaalde de Raad van Vlaanderen een koninklijke sergeant voor "*trois coppies (...) touchans les adjournemens fais sur aucuns conseillers de ladictte chambre pour certaine main mise sur les biens de maistre Franchois Gossaert gisans en l'Empire*", cf. ARA, RK, nr. 21.824, fol. 15v°. Het valt trouwens op dat deze kopieën "*a Tournay recouvrees et icy envoyees*" waren, wat er mogelijk op wijst dat de sergeant zich niet in Vlaanderen had willen wagen en de dagvaarding voor alle veiligheid in Doornik had uitgesproken (iets wat wel vaker voorkwam, cf. S. DAUCHY, 'Souveraineté et justice', pp. 8-9).

⁶⁰⁵ Cf. R. VAN CAENEGEM (ed.), *Les arrêts et jugés*, v. II, p. 157. Het valt daarbij op dat de koninklijke raadsheren verder niet ingaan op de precieze inhoud van die hertogelijke afwijzing van de bevoegdheid van het Parlement.

⁶⁰⁶ Cf. het hertogelijke mandement van 6 juli 1458, dat "*en faveur de reverend pere en Dieu notre amé et feal conseiller l'abbé dudit lieu de Saint Bavon*" — gaat het hier al om de nieuwe abt Jacques de Bruxelles? — deze inbeslagname terug ophief, RAGent, St.-Baafs en Bisdom Gent, O2229 (inv. nr. O19305).

⁶⁰⁷ Er werd tevens een schilderij of kaart ("*ung patron et discription*") vervaardigd van de stad Oudenaarde "*et du chastel, franchise et seignourie de Pamele, et de l'Eschault courant entre deux*", terwijl de ontvanger van de exploten van de Raad samen met een deurwaarder zeven dagen te Oudenaarde verbleef om er getuigen te verhoren (het uiteindelijke verslag van hun opdracht telde 16 bladen papier), cf. ARA, RK, nr. 21.824, fol. 15v°.

⁶⁰⁸ Dergelijke verboden zijn expliciet geattesteerd in de zaak rond de Lalaing en de la Galee, cf. nr. xlvi ("*a la poursuite dudit Jaques et de notre procureur notredicte court approcedé par deffaulx et contumaces a l'encontre desdiz de Lalaing, curateur et huissier, lesquels, pour la deffence que leur fist notredit oncle, n'oserent comparoir en ladictte court*") en die rond de erfeniskwestie aangaande Eksaarde, cf. R. VAN CAENEGEM (ed.), *Les arrêts et jugés*, v. II, p. 158 ("*dictus Gossart audienciam in dicta cause appellacionis habueret predicti de Warnewic et Boudins quod ne in dicta cause procederent eisdem ex parte dicti fratris et consanguinei nostri inhibitum et defensum fuerat et proproni fecissent, contra tenorem dicte eorum requeste ac eciam contra predictos arrestum seu ordinationem dicte nostre curie directe veniendo (...) quotunc magistro Quintino Tulert qui pro dicto de Warnewic alias occupaverat et procedere eciam consenserat per*

Dat de koninklijke raadsheren hen daarop bij verstek veroordeelden was hierbij minder van tel: het was de hertog erom te doen de bevoegdheid van het Parlement over Rijksvlaanderen op geen enkele manier te erkennen⁶⁰⁹. Dit impliceerde wel dat Raad van Vlaanderen zich eind augustus 1459 geconfronteerd zag worden met de dreigende executie van het arrest dat het Parlement toen tegen haar had uitgesproken in de zaak aangespannen door François Gossaert⁶¹⁰. Na overleg met de Grote Raad te Brussel werd daarop besloten de goederen van Gossaert gelegen in het Keizerrijk weer vrij te geven, weliswaar na diens belofte te verzaken aan elke uitvoering van het arrest en verder voor de Raad van Vlaanderen terecht te staan⁶¹¹. Niet dat Gossaert er zo makkelijk van af kwam: naast zijn onderwerping aan de hertogelijke rechtbank, zag hij zich ook nog door de Gentse schepenbank (in samenspraak met de Raad?) verbannen worden "*omme dat hij de saken dienende onder tKeysericke hadde willen dwinghen te rechte te stane ondert ressort, contrarie der meeninghe ende ordonnantie ons gheduchts heeren*". Werd Gent hier gebruikt als een stroman, met de bedoeling dat de hertog hun verbanning van Gossaert nadien wel zou herroepen indien deze zich verder inschikkelijk zou blijken op te stellen? In elk geval bleek de demarche niet succesvol: het Parlement bleef de executie van het arrest beogen, schijnbaar met de steun en op aandringen van Gossaert, ondanks diens belofte en verbanning⁶¹².

Filips de Goede zou hierop begin oktober 1459 uiteindelijk reageren met de uitvaardiging van een bijzonder fel mandement⁶¹³. De hertog herhaalde zijn standpunt dat appels tegen vonnissen van de Raad van Vlaanderen in Rijkszaken⁶¹⁴ enkel bij de hertogelijke Grote Raad

---

dictam curiam nostram interrogato cur procedere nolebat, ipse quod procedere ausus non foret predicta inhibicione dicti fratris et consanguinei nostri obstante respondisset").

⁶⁰⁹ De hertog zou later stellen dat verschillende partijen en raadsheren bij de Raad van Vlaanderen door het Parlement veroordeeld waren "*par contumace et par non avoir sorty en ladite court, comme faire ne devoient attendu que le principal debat et proces se meut a cause de nosdites terres de l'Empire dont la congnoissance n'appartient a nul autre que a nous*", cf. nr. doc. 11 okt 1459.

⁶¹⁰ Het arrest dateert van 23 augustus; al op 24 augustus (!) stuurden de raadsheren "*leurs lettres closes a messeigneurs du grant conseil de mondit seigneur estans lez lui en sa ville de Brouxelles touchant (...) certaine provision convenable a mesdis seigneurs a l'encontre de certain arrest de parlement obtenu contre eulx par maistre Francois Gossaert*", cf. ARA, RK, nr. 21.827, fol. 11r°.

⁶¹¹ De Raad "*de goedinghen van eenen meester Franchois Gossart, in mins heeren handen ghestelt tzijne behouf, (...) ontslegghen van vanghenesse, mids dat hij van den coninc van Vranckerijcke vercreghen hadde letteren om hem te behelpenen jehens den heere van Aexaerde ende ghereleveert te zijne van zeker appointment bijden hove in zijn prejudicie ghemaect van zeker goedinghen gheleghen int Keysericke, ende dat hij beloofde hem daarmede niet meer te behelpene ende daer of hier int hof te rechte te stane*", cf. SAMEchelen, serie GG, V (stukken zonder verband met de stad Mechelen), nr. 1, ongefolieerd: regest van een akte van de Raad van Vlaanderen van 26 augustus 1459 (nota dat de bode die de Raad op 24 augustus naar Brussel had gestuurd om advies daar twee dagen verbleef).

⁶¹² In elk geval zou Gossaert in juli 1462 opnieuw te Parijs opduiken om de uitvoering van zijn arrest (uit 1459?) te trachten bekomen, cf. S. DAUCHY, *Les appels flamands*, pp. 294-295, nr. 939.

⁶¹³ Cf. nr. DV.

⁶¹⁴ De sententie van de Raad was trouwens uitgesproken geweest "*comme en l'Empire*".

aangetekend konden worden. Het appel van Gossaert bij het Parlement was dan ook een aanval op de hertogelijke rechten, die Gossaert — als een hertogelijk onderdaan "*par nativité*"! — nochtans gehouden was te verdedigen, ongeacht die rechten gebonden waren aan het Keizer- of het koninkrijk. Hoewel de hertog enkel de soevereiniteit opeiste voor zijn Rijkslenen, liet hij dus niet na van al zijn onderdanen (Gossaert was afkomstig uit Kroonvlaanderen⁶¹⁵) te verwachten dat ze die soevereiniteit erkenden. Bijgevolg beval de hertog dan ook al zijn Vlaamse ambtenaren, ook aan zij die onder de Kroon ressorteerden, niet langer te gehoorzamen aan de koninklijke sergeanten die het arrest van het Parlement en de veroordeling van de Raad van Vlaanderen zouden komen uitvoeren⁶¹⁶. Meer zelfs, indien de sergeanten hun exploit toch zouden willen uitvoeren, mochten deze zelfs tegengehouden worden "*par toutes les meilleures voyes que pourez et scavez*". Hiermee ging de hertog duidelijk nog een stap verder dan voorheen. In het voorjaar van 1459, toen koninklijk raadsheer Guillaume Blanchet de uitvoering van het arrest du Bois was komen verzoeken, had Guillaume Fillastre deze bijvoorbeeld nog op het hart gedrukt dat in die andere ressortkwestie aangaande de abt van St.-Baafs, de hertog deze appellant volstrekt ongemoeid had gelaten wat zijn goederen gelegen in het koninkrijk betrof, en enkel zijn Rijksbezittingen had laten aanslaan⁶¹⁷. Nu trad de hertog ook binnen het koninkrijk op tegen de ondernemingen van het Parlement (zij het uit hoofde van zaken die hun oorsprong in het Keizerrijk vonden).

Fillastre zou de nieuwe houding van de hertog in december 1459 evenwel verdedigen tegenover de bisschop van Coutances, die toen door de koning op ambassade naar de hertog was gestuurd. Filips de Goede kon voor wat zijn Rijkslenen betrof immers niet beschuldigd worden van "*desobeissance*", wat Coutances ook mocht beweren⁶¹⁸. Als het de taak was van het Parlement om de justitie te dienen, dan diende het er vooreerst rekening mee te houden

---

⁶¹⁵ Meester Frans Gossaert zou vanaf 1464 als pensionaris van het Brugse Vrije optreden (cf. F. PRIEM, *Précis analytique* s. II, t. VII, p. 145sq.), wat laat vermoeden dat hij uit deze regio afkomstig was of in elk geval op dat moment een vrijlaat was.

⁶¹⁶ Het zijn zelfs énkél (naast weliswaar ook de soeverein-baljuw) grafelijke gerechtsofficieren binnen het koninkrijk die aangesproken worden in het mandement (nl. de gouverneur van Rijsel en de baljuws van Gent, Brugge, Ieper, Oost-Ieperambacht, Rijsel, Kortrijk, Oudenaarde en Veurne). Mogelijk verleende de hertog nog een tweede mandement (voor zijn ambtenaren in Rijksvlaanderen en met andere bepalingen?) want de rekening van de ontvanger van de exploten van de Raad vermeldt dat een bode van de Raad op 8 oktober 1459 naar de Grote Raad te Brussel werd gestuurd "*pour obtenir deux mandemens de monseigneur touchant l'execucion de certains arrestz obtenuz en parlement par maistre Francois Gossaert a l'encontre des mesdis seigneurs du conseil*", cf. ARA, RK, nr. 21.827, fol. 11v°.

⁶¹⁷ "*qu'il ne seroit oncques [trouvé] que ledit duc y fust mectre empeschement touchant messire Jehan de Bossut, que ledit duc de Bourgoigne ne tenoit dudit messire Jehan aucunes de ses terres estans ou royaume et n'empeschoit point qu'il n'en joïst, mais seulement celles qui estoient en l'Empire*", cf. nr. CDXCI.

⁶¹⁸ Zijn betoog is uitgegeven door A.-B. SPITZBARTH, 'De la vassalité', zie specifiek pp. 70-71 voor de passage aangaande de (on)gehoorzaamheid aan het Parlement en de uitvoering van de koninklijke arresten.

dat de grootste bekommernis of zelfs definitie van justitie was eenieder het zijne te geven⁶¹⁹. Volgens Fillastre diende het Parlement dan ook geen kennis te nemen van zaken uit Rijksvlaanderen: "*et ainsi vueillent congnoistre de la seignourie d'aultruy*". Het hoofd van de hertogelijke raad concludeerde dan ook dat:

*"Monseigneur le duc veult garder a son pouvoir les drois du roy, mais il a serement a ses subgéz qui sont hors du royaume de garder les libertéz, franchises et droiture des pays. Et scet de vray mondit seigneur que le roy bien averty ne le vouldroit requerir ne souffrir contraindre au contraire"*⁶²⁰

Het discours van het hertogelijke en van het koninklijke kamp liep evenwel grotendeels naast elkaar, zonder dat een van de twee partijen er wellicht nog echt hoop op had de ander te kunnen overtuigen⁶²¹. Het Parlement verwees in haar vonnissen en bij het opeisen van de hertogelijke gehoorzaamheid immers nooit expliciet naar eventuele grens- of ressortconflicten. Voor de Kroon kwamen de hierboven besproken zaken simpelweg voort uit het koninkrijk — het Land van Waas werd bv. duidelijk als onderdeel van Kroonvlaanderen gezien — of werden ze ingesteld door koninklijke onderdanen⁶²². Bovendien waren de koninklijke klachten over de hertogelijke ongehoorzaamheden lange tijd vaag en algemeen gebleven, tot frustratie overigens van de hertog, die meermaals

---

⁶¹⁹ "*justice est une noblesse de couraige qui rent a chascun ce qui est sien. Iusticia, inquit, est nobilitas animi seu mentis, reddens unicuique quod suum est*" (cf. M. PRIETZEL (ed.), *Ausgewählte Werke*, p. 138, §[98]), daarmee de inleiding op de Instituten parafraserend ("*Iustitia est constans et perpetua voluntas us suum cuique tribuens*").

⁶²⁰ M. PRIETZEL (ed.), op. cit., p. 138, §[101].

⁶²¹ Zie hierover ook de pertinente opmerking van M. PRIETZEL met betrekking tot een latere toespraak van Fillastre bij de kroning van Lodewijk XI: "*this oration had no immediate political impact. In fact, few of Fillastre's speeches had, and none of them made his adversaries suddenly change their mind. But his speech at Reims, like some of his other addresses, may have had an indirect effect (...) A rich and powerful prince like Philip the Good had to manifest his exalted rank not only by wearing expensive clothes and keeping a rich tetinue; he was also supposed to have an orator (...); By delivering such speeches, (...) Fillastre indirectly contributed to the prince's glory*", 'Rhetoric, politics and propaganda', pp. 128-129.

⁶²² Cf. S. DAUCHY, *De processen in beroep*, pp. 235-237; zie eveneens een kopie van het betoog van de advocaat van Guillaume Bossut en een inventaris van de door hem aan het Parlement voorgelegde documenten, met inclusie van de integrale afschriften van twee akten van Margarteha van Constantinopel, de ene (van 13 februari 1255) waarin ze erkende "*que la terre de Wase et le chasteau de Repemonde avecques la conté de Flandres tenons en fief du roy*", de andere (van februari 1255) waarin ze verklaarde dat ze zonder instemming van de koning geen versterkingswerken mocht uitvoeren op de rechteroever van de Schelde, cf. RAGent, St.-Baafs en Bisdome Gent, K11026. Voor de politieke en historische context waarin Margaretha deze akten aan de Franse Kroon verleende (nl. in de eerste plaats ter afblokking van de claims van Willem II, graaf van Holland en Rooms koning, op haar Rijkslenen), zie T. LUYKX, 'De strijd van Margareta', pp. 124-133 en F. LOT, 'La frontière de la France', pp. 21-22.

verlangd had hiervan een formeel overzicht van Karel VII te verkrijgen⁶²³ (waarbij Filips de Goede dan wellicht gehoopt had de uitstaande grens- en ressortkwesities als verontschuldiging in te kunnen roepen⁶²⁴). Dat het Parlement en de Kroon de kwestie van de grensconflicten en het onderscheid tussen Kroon- en Rijksvlaanderen negeerden, straalde ook af op de hertogelijke houding ten opzichte van de uitvoering van de vonnissen van het Parlement binnen het koninkrijk. De weigering van de raadsheren van het Parlement oor te hebben naar Filips' rechten als een soevereine vorst buiten de grenzen van het koninkrijk, toonde voor de hertog eens te meer de onredelijkheid aan van zijn "*ennemis mortelz*": bijgevolg was hij dan ook niet meer gebonden hen te gehoorzamen⁶²⁵. Guillaume Fillastre deinsde er in december 1459 dan ook niet meer voor terug tegenover Coutances de hertogelijke politiek van de "*obeissance fourree*" publiek te verdedigen: "*Il congnoist (...) le roy estre seigneur et souverain de son royaume (...). Et se ses gens [van de hertog] ou officiers ont fait ou commis chose digne de reprehension, il le veult faire reparer tant et si avant qu'il*

---

⁶²³ Al in 1458, tijdens de dagvaart te Vendôme en de afwikkeling van het proces tegen de hertog van Alençon, had de koninklijke procureur gesteld dat nog in geen vijftien dagen alle ongehoorzaamheden en misdaden van de hertogelijke ambtenaren tegenover de Kroon en de bevoegdheden van het Parlement opgesomd zouden kunnen worden – zonder deze retorische grootspraak echter verder uit te werken (cf. J.-C. DELCLOS (ed.), *Chronique - Les fragments du Livre IV*, p. 178). De hertogelijke ambassade die nadien, in het voorjaar van 1459, naar de koning te Montbazon was getrokken had dan ook verzocht een (geschreven) overzicht van de klachten in handen te krijgen, waar de koninklijke raad weerom slechts ontwijkend antwoord op gaf ("*Le Roy par diverses fois à fait remonstrer à mond. Sr. de Bourgogne & à ses gens & Ambaxadeurs, plusieurs plaintes & doléances (...) espérant que mond. Sr. de Bourgogne y deut donner provision, ce qui n'a esté fait, mais néantmoins le Roy écrira à son Procureur-général, qu'il face diligence de recueillir toutes les plaintes & doléances qu'il a touchant lesd. matieres, & les fera savoir à mond. Sr. de Bourgogne par ses gens qu'il envoyera devers lui pour ceste cause*", cf. U. PLANCHER, *Histoire générale et particulière*, t. IV, pp. ccxxxiii-ccxxxiv). De bisschop van Coutances blijkt bij zijn bezoek mogelijk een dergelijke lijst meegebracht te hebben (in zijn betoog stelt hij dat de misdaden van de hertogelijke administratie tegen de Kroon en het Parlement op te delen vielen "*c'est assavoir en cas d'excez XXII, en cas de desobeissance XXIX et en entreprinse XIII*", cf. A.-B. SPITZBARTH, 'De la vassalité', p. 71), hoewel Fillastre niet onder de indruk bleek en sarcastisch stelde dat "*mondit seigneur loue dieu que quinze jours sont reduiz a deux heures, car le procureur du roy dit present messeigneurs du sang que en 15 jours on ne pourroit dire les cas dont il se deult, et ilz ont esté leuz au long en moins de deux heures*", cf. M. PRIETZEL (ed.), *Ausgewählte Werke*, p. 139, §[102].

⁶²⁴ Zo liet Fillastre in zijn onderhoud met Blanchet in februari 1459 niet na te verduidelijken "*que a la journee qui fut tenue a Vendosme le procureur general du roy avoit voullu noter ledit duc envers le roy de pluseurs desobeissances faictes par ledit duc et ses officiers en ses pais qui sont tenuz et subgetz du roy, mais qu'il ne se trouveroit point que ledit duc, ne ses officiers, en riens eussent fait quelxconques desobeissances*", cf. nr. CDXCI.

⁶²⁵ "*combien que au roy il vouldroit obeïr, mais au regard de ladicte court il repputoit tous ceulx qui estoient en icelle ses hainaulx et ennemis mortelz, car ilz lui faisoient et a ses gens et officiers tant de tors et griefz que merveilles et usioient tousjours contre lui plus de volenté que de raison, parquoy n'estoit pas de merveilles se a leurs arrestz ne vouloit obeïr, aussi ne savoit il s'il estoit tenu de ce faire veu ce que dit est*", betoog van de hertog tegenover Guillaume Blanchet op 24 februari 1459, cf. nr. CDXCI. Eerder had Guillaume Fillastre al zijn gelijkaardige opinie aan Blanchet meegedeeld: "*ce qui gisoit en volenté et que la court faisoit de sa volenté, non de raison, ledit seigneur de Bourgoign n'estoit point tenu de y obeir, et si n'avoit point voulu que on y obeist ne obeir audit mandement de ladicte court c'estoit une volenté qu'il avoit faicte et acomplye aussi bien que ladicte court en avoit faicte une autre*".

appartiendra, et tant faire que par raison le roy devra estre content". Dat het Parlement of de koninklijke sergeanten op eigen initiatief nog langer zouden optreden tegen zijn ambtenaren, zou hij echter niet meer tolereren (ook niet in Kroonvlaanderen).

Fillastre probeerde in zijn betoog ter verdediging van de Bourgondische politiek nog een onderscheid en nuance te maken tussen de rechten van respectievelijk de koning en de hertog, binnen en buiten het koninkrijk. Wanneer Wielant begin zestiende eeuw in zijn *Recueil des Antiquités de Flandre* de ambassade van Coutances bespreekt, zou hij die nuances echter probleemloos weglaten en in een parafrase van Fillastres toespraak zelfs ongegeneerd een verwijzing naar een veronderstelde grafelijke soevereiniteit inlassen:

*"Disoit [Guillaume Fillastre] encore pour résolution, qu'ainsy que mondict seigneur avoit fait au roy serment de fidélité et d'obéissance, lequel il avoit entretenu et vouloit tousjours entretenir comme bon et léal subject et vassal, il avoit aussy fait serment à ses subjectz de garder et non souffrir diminuer les prérogatives et souverainetez des ducqz de Bourgoigne et contes de Flandre, et n'entendoit point qu'en les gardant il pust estre argué ou noté de désobéissance, car garder ses droictz n'est pas désobéir"*⁶²⁶

De aanpassing is echter begrijpelijk gezien de administratie van Filips de Goede in de praktijk toch niet meer van plan bleek enige gehoorzaamheid aan Karel VII en zijn Parlement te verlenen. In elk geval stelde de koninklijke raad in juli 1460 vast dat er nog steeds geen verschil was opgetreden in het hertogelijke beleid ten aanzien van de vonnissen van het Parlement, en besloot ze dan ook dat het de koning geoorloofd was om "*par voye de fait & puissance d'armes*" de bevelen en arresten van de uitvoering te laten kennen⁶²⁷. De hertog had deze koninklijke reactie voorzien. Zelfs nog voor de bisschop van Coutances op 21 december 1459 de hertog, als in een ultimatum, om *obéissance* had verzocht, bleek de Bourgondische kanselarij zich al met de mogelijkheid van een Frans-Bourgondische oorlog te hebben verzoend. Toen ze vier dagen voordien, op 18 december, de privileges van de

---

⁶²⁶ Cf. J.-J. DE SMET (ed.), *Corpus chronicorum Flandriae*, t. IV, p. 172. Het aanhalen van de hertogelijke/grafelijke eden t.o.v. de onderdanen was trouwens al eerder als argument tegen koninklijke pretenties ingeroepen geweest. Zo had de hertog, toen hij in 1436 de bevoegdheden van de koninklijke ambtenaren (zoals de baljuw van Amiens) in Waals-Vlaanderen reglementeerde en aflijnde, gesteld dat "*en nosdites villes et chastellenies ait plusieurs privileges, franchises, coustumez et usaiges anciens gardéz et observéz par deffunctz noz predecesseurs contes et contesses de Flandres, que Dieux absoille, ont juré et promis observer et garder chacun a son joyeux avenement*", cf. nr. 523.

⁶²⁷ Beraadslagingen van 26 tot 28 juli 1460; het besluit van de koninklijke raad was er gekomen "*veuës les désobéissances qui par cy-devant se sont faites & se font chacun jour par mond. Sgr. de Bourgogne, & en ses pays estans ou Royaume de France [de koning blijft dus bij zijn standpunt dat hij kennis nam van geschillen voortkomend uit Rijksvlaanderen], esquels pays les Lettres, Mandemens ou Ordonnances du Roy, les Arrests de la Cour de Parlement ne sont aucunement obéys, & ne veult mond. Sgr. de Bourgogne souffrir faire aucuns exploits, par l'autorité de la Justice d'icelluy Sr. mais entreprend de jour en jour plusieurs grands choses ou préjudice de sa Souveraineté, laquelle le Roy, tant par le serment fait en son sacre & couronnement que autrement, est tenu & obligé de garder et deffendre*", cf. U. PLANCHER, *Histoire générale et particulière*, t. IV, p. ccxxxvi, nr. CLXXXI.

Genuese natie te Brugge had bevestigd, was immers expliciet bepaald dat dit gebeurde "*non obstant que par ledit seigneur que ladicte communaulté de Gennes a prins (...) guerre se sourdist entre nous (...) et ledit seigneur prins et esleu (...) par ladicte communaulté*"⁶²⁸. En die verkozen vorst was niemand minder dan Karel VII...⁶²⁹ Ook op praktisch vlak bereidde de hertog zich overigens op een militair conflict voor. Al in juni 1459 had hij een nieuwe verordening rond de werking en organisatie van de Épargne uitgevaardigd om de geldreserves voor "*noz affaires soudains et neccessaires*" te vergroten; de ironie wil dat een groot deel van de inkomsten van de Épargne net dienden voort te komen uit de taxatie van hertogelijke anoblissements, remissies, legitimaties e.d., kortom, de klassieke "*actes royaux*"⁶³⁰! Eind mei 1460 werden de Vlaamse onderdanen zelfs geconsulteerd in welke mate ze financieel en militair zouden kunnen bijdragen in het geval van een aanval tegen de hertog. De eventuele vijand wordt weliswaar nergens expliciet vernoemd, maar het ging wel degelijk om de Franse soeverein⁶³¹.

Tot een oorlog kwam het echter uiteindelijk niet. Karel VII was in 1460 al zwaar ziek: Filips de Goede had de tijd en – minstens even belangrijk – de dauphin aan zijn kant staan. Toen de koning uiteindelijk op 22 juli 1461 overleed, koesterden de hertog en zijn administratie dan ongetwijfeld ook de verwachting dat de ressortkwesties onder Lodewijk XI nu eindelijk op een 'redelijke' manier afgehandeld zouden kunnen worden. Ze zouden echter snel bedrogen uitkomen.

3.1.2.6 Lodewijk XI en het ressort

Toen Lodewijk XI op 15 augustus in aanwezigheid van de hertog te Reims tot koning werd gekroond, was het moment aangebroken om de Frans-Bourgondische relaties te normaliseren. Filips de Goede bleek hierbij bereid zijn volle vertrouwen in de nieuwe koning te stellen en hem ondubbelzinning te verzekeren van de hertogelijke gehoorzaamheid aan de Franse Kroon⁶³². Niet enkel zou hij op 18 augustus Lodewijk

---

⁶²⁸ Cf. nr. 1312.

⁶²⁹ I.v.m. de context en motivatie van dit privilege, zie J. BRAEKEVELT, 'Entre profit et dommage', p. 120 en J. PAVIOT, *La politique navale*, p. 216.

⁶³⁰ Cf. nrs. 1292-1293.

⁶³¹ Cf. W. BLOCKMANS, *Handelingen ... Regering van Filips de Goede*, d. II, pp. 1414-1415, nr. 1388.

⁶³² Een opstelling die eigenlijk al te verwachten was, rekening houdend met het hertogelijke discours uit de late jaren 1450, toen o.m. Guillaume Fillastre in naam van de hertog steeds diens gehoorzaamheid aan de dauphin had benadrukt (een gehoorzaamheid die zelfs voorrang nam op die verschuldigd aan Karel VII zelf, zoals Fillastres betoog in antwoord op de klacht van de bisschop van Coutances getuigt): "*L'autre cause pour laquelle mondit seigneur est abstraint a honnourer et servir mondit seigneur le daulphin (...) est l'obligacion en laquelle il est lyé par le traictié de la paix d'Arras. Car jasoit ce que par ledit traictié mondit seigneur soit exempt quant a sa personne du roy nostre seigneur et de sa souveraineté, toutesvoves mondit seigneur le daulphin, s'il survit le roy son pere, mondit seigneur [de hertog] ou ses hoirs après lui seront tenez de lui faire hommaige et le recognoistre et avoir pour leur seigneur*

hommage lige voor Vlaanderen en zijn andere Kroonlenen betuigen — iets waar PARAVICINI weliswaar terecht de aandacht op vestigt, maar wat op zich niet afweek van de gebruikelijke leenhulde van de Vlaamse graven⁶³³ — maar hij beloofde hem ook "*obéissance et service (...) de tous mes autres Pays, que je ne tiens point de vous*"⁶³⁴! De hertog ontnam zich dus zelf, schijnbaar vrijwillig, een argument dat hij en zijn administratie onder Karel VII net bij herhaling hadden aangewend om het optreden van het Parlement binnen de Bourgondische rijkslenen aan te klagen. Was dit aanbod van de hertog gemeend, of gold het veeleer als een formele, symbolische geste, zonder de verwachting dat Lodewijk XI ook effectief de hertogelijke gehoorzaamheid binnen het Keizerrijk zou opeisen? Of had de hertogelijke *démarche* een concreet doel voor ogen? In oktober 1461 verleende Lodewijk immers een algemene remissiebrief die de spons veegde over het verzet en de misdaden die de hertogelijke ambtenaren en onderdanen eventueel zouden begaan hebben tegen het koninklijke gezag en de bepalingen en arresten van het Parlement van Parijs⁶³⁵. Uit de *narratio* van die remissiebrief blijkt dat de hertog zijn ongehoorzaamheid ten tijde van Karel VII zelfs min of meer openlijk bekende, hoewel hij niet naliet zijn toenmalig optreden te

---

souverain de leurs terres et seignouries mouvans du royaume de France", cf. M. PRIETZEL (ed.), *Ausgewählte Werke*, p. 120, §[36]. Rekening houdend met deze opmerking menen we dan ook dat de bijna potsierlijke begroeting door de hertog van de dauphin wanneer die in 1456 bij het hertogelijk hof te Brussel aankwam (op vlucht voor zijn vader), waarbij de hertog maar geknield bleef en zich uitputte in vormelijke onderdanigheid, niet zomaar mag of kan worden afgedaan, zoals door P. ARNADE, als een "*Gargantuan celebration of pomp and pleasure of such proportions that even contemporaries gauged the excessive*" en dat "*the minor tiff over etiquette between the dauphin and his host [reveals that] the Burgundians also insisted that even routine social interaction follow ritual prescriptions*", cf. *Realms of ritual*, pp. 1-2. Het gaat hier volgens ons immers niet zozeer om een noodzakelijk, opgelegd pompeus ritueel, maar om een bijzonder bewuste, politiek/juridisch geladen handeling (tenminste zoals ze door hofchroniqueur Chastelain wordt voorgesteld): Filips betuigt, tot in het extreme, aan de dauphin de *obéissance* die hij tegelijkertijd aan Karel VII ontzegt.

⁶³³ W. PARAVICINI stelt dat "*Il prête hommage lige, ce que les ducs de Bretagne ont par tous les moyens évité. Ce geste en dit long sur ses intentions*", cf. 'Le temps retrouvé', p. 408. Voor een uitgave van de koninklijke ontvangstakte van deze leenhulde, zie N. LENGLET DU FRESNOY (ed.), *Mémoires de messire Philippe de Comines*, t. II, pp. 343-344, nr. VII. Hoewel het Verdrag van Atrecht Filips de Goede voor de duur van het leven van Karel VII van enige leenhulde had vrijgesteld, had de jonge hertog in 1420 wel probleemloos *hommage lige* voor Vlaanderen afgelegd ten overstaan van Karel VI, cf. L.-G. DE VILEVAULT & L.-G. DE BRÉQUIGNY (eds.), *Ordonnances des rois de France*, v. 11, p. 76, akte van 1 april 1419 (o.s.; 1420 n.s.): "*nostre très-cher & très-amié fils Philippe, Duc de Bourgongne, comte de Flandres, d'Artois & de Bourgogne, Pair de France et Doyen des Pairs, Nous a aujourd'huy en sa personne fait les foy & hommage lige qu'il estoit tenu Nous faire à cause du Comté de Flandre et de la pairie qu'il tient par le moyen dudit Comté*". De *hommage lige* was reeds de gebruikelijke vorm van leenhulde geweest vanaf de 11de eeuw, wat evenwel niet noodzakelijk het voeren van een in de praktijk vaak totaal onafhankelijke politiek door de Vlaamse graven had weten te verhinderen, cf. F. GANSHOF, 'Les origines de la Flandre Impériale', pp. 102-103.

⁶³⁴ N. LENGLET DU FRESNOY (ed.), *Mémoires de messire Philippe de Comines*, t. II, pp. 344-345, nr. VII*.

⁶³⁵ Cf. nr. xli.

verantwoorden of te vergoelijken⁶³⁶. De volmondige hertogelijke toezegging van *obéissance* aan de koning lijkt dus in een *quid pro quo*-context geplaatst te moeten worden.

Lodewijk XI bleek echter wel degelijk van plan de hertogelijke gehoorzaamheidsbelofte ook buiten de grenzen van het koninkrijk aan te wenden. Nog op 18 augustus zelf, de dag van Filips' leenhulde, herriep hij immers een door de hertogelijke Grote Raad uitgesproken verbanning uit *alle* hertogelijke landen⁶³⁷. De registratie van deze akte in de registers van de Gouvernance van Rijsel lijkt aan te geven dat de Bourgondische administratie (tenminste in Kroonvlaanderen) dit optreden nog niet heeft willen contesteren. Chastelain heeft ons evenwel een beschrijving overgeleverd van een incident dat kort nadien, wellicht in september 1461, voorviel en dat lijkt aan te geven dat de hertog zijn onvoorwaardelijk toekenning van gehoorzaamheid aan de koning al snel betreurde⁶³⁸. De chroniqueur verhaalt hoe Lodewijk, direct na zijn kroning, een militaire expeditie richting Luik stuurde. Tijdens Lodewijks verblijf en ballingschap te Genappe hadden er geruchten gecirculeerd dat de Luikenaars, in overleg met Karel VII, plannen hadden beraamd om de dauphin te overvallen en terug naar zijn vader te voeren. Chastelain spreekt zich niet uit over de waarachtigheid van die geruchten, maar stelde alleen vast dat Lodewijk op wraak zon. Tijdens hun doortocht bivakkeerden de koninklijke troepen op een bepaald moment nabij Avennes, in het graafschap Henegouwen. Daar zou zich vervolgens een incident hebben voorgedaan toen een aantal wapenlieden bij een bezoek aan de stad geen gehoor wilden geven aan de oproep van de baljuw om hun wapens, naar de bepalingen van de lokale hertogelijke verordeningen, af te leggen⁶³⁹. De soldaten weigerden daar echter op in te gaan⁶⁴⁰ en haalden er hun kapitein bij, die beweerde dat de baljuw noch de hertog (in wiens naam de baljuw optrad) iets te bevelen had aan koninklijke troepen "*et n'acomptoient au duc*

---

⁶³⁶ De hertogelijke ongehoorzaamheid vond zijn aanleiding "*a l'occasion et par le moyen de plusieurs rapports fausement faits a sa charge a feu notre tres chier seigneur et pere, que Dieu absolve, plusieurs grandes, aigres et rigoureuses poursuites ayent esté faites et tenues a l'encontre de luy et de ses sujets, tant sous ombre de justice comme autrement*". Hoewel hij zich hiertegen "*a resisté et obvié par les plus doux moyens qu'il a peu et sceu, sans esclandre*" hadden zijn ambtenaren en onderdanen mogelijk toch een aantal misdaden begaan (zoals bv. "*transports des personnes de notre royaume en l'Empire*", denken we aan de zaak-de Melun), waaarvoor hij de koning dan ook nederig vergiffenis verzocht.

⁶³⁷ Cf. nr. xl.

⁶³⁸ J. KERVYN DE LETTENHOVE, *Œuvres*, v. IV, pp. 102-108, §XXXVI-XXVII.

⁶³⁹ Toen de soldaten de stad binnentrokken zou de baljuw hen aangesproken hebben dat "*nous voyons bien que vous estes gens estranges et gens de guerre d'icy entour logés; mais, ne vous desplaise, il est défendu en ceste ville et par tout le pays de Haynau, que nul, de quelque estat qu'il soit, doit ou pust portr tels bastons. Donc, pour ce que vous estes estrangers et que ne savez peut-estre ceste ordonnance, nous venons devors vous, non pour vous calengier, mais pour vous pryer qu'en révérence de justice, veuillez mettre vos bastons jus*", cf. J. KERVYN DE LETTENHOVE, *Œuvres*, v. IV, p. 103. Een dergelijk algemeen verbod op de wapendracht binnen Henegouwen is geattesteerd in 1448, cf. J.-M. CAUCHIES (ed.), *Ordonnances de Philippe le Bon pour le comté de Hainaut*, p. 246, nr. 168.

⁶⁴⁰ "*Nous n'avons que faire de vos mandemens, ne de vos ordonnances. Nous sommes au roy et pouvons porter ce que nous voulons*", cf. J. KERVYN DE LETTENHOVE, *Œuvres*, v. IV, p. 103.

de Bourgogne, ne à ses officiers un navet, et que le roy estoit leur maistre, et n'avoient à obéyr qu'à luy".

De woordenwisseling ontspoorde algauw, en volgens Chastelain vielen de Franse troepen op een bepaald moment de baljuw en de stedelijke wet fysiek aan. De stadsgemeenschap liet echter niet begaan en wist de troepen te verdrijven, niet zonder er een aantal dood achter te laten en een aantal andere Fransen gevangen te hebben genomen. Toen de hertog te Reims van het incident op de hoogte werd gesteld (als de "*prince à qui le cas touchoit*"), zou deze eerst overwogen hebben om zelf naar Henegouwen af te zakken om eigenhandig over het lot van de Franse gevangenen te beslissen⁶⁴¹. Zover kwam het uiteindelijk niet — herinnerde Filips zich zijn belofte en haar implicaties? In elk geval trok hij eerst naar de koning, die hem uiteindelijk, na een eerste ontwijkend antwoord, *toeliet* de misdadigers zelf te berechten: "*Beau sire, je vous prie, faites en tout vostre plaisir et à vostre disposition; car je m'y accorde avecques vous*". Chastelain stelt dat deze beslissing de hertog min of meer tevreden stelde, hoewel Filips zich wel voornam zo op te treden "*que nul autre après ne venroit plus attempter de faire cas semblable*"⁶⁴². Formeel lijkt de hertog de door hem beloofde gehoorzaamheid aan de koning binnen zijn Rijkslenen dus nog niet ontkend of weerroepen te hebben: hij handelde slechts met Lodewijks instemming. Maar de praktijk lijkt al opnieuw aansluiting te zoeken met de situatie zoals ze bestond onder Karel VII. Nog geen drie jaar later bleek de belofte trouwens al helemaal vergeten, bij de afhandeling van de affaire rond de bastaard van Rubempré. Karel de Stoute had deze dienaar van Lodewijk XI gearresteerd nabij het Hollandse Gorinchem, op verdenking dat deze hem had willen ontvoeren of erger, al dan niet in opdracht van de koning⁶⁴³. Toen Lodewijk aan Filips de Goede de uitlevering van Rubempré verzocht, werd dit geweigerd "*pourtant que il avoit esté prins au pays de Hollande, dont il [de hertog] estoit sieur de la terre et de la mer sans en reconnoistre nul a souverain que Dieu, et illecq ne avoit le roy que veoir, ne que cognoistre, car c'estoit hors de sa seigneurie*"⁶⁴⁴.

Dat de hertog zich binnen zijn Rijkslenen toch weer als een soeverein voorstelde vond wellicht ook zijn oorzaak in het optreden van de koning zelf. Al tijdens zijn verblijf te Parijs, in de nasleep van de kroning, had de hertog moeten vaststellen dat Lodewijk XI niet

---

⁶⁴¹ Volgens Chastelain vertrouwde de hertog een aantal van zijn bedienden toe dat "*On m'a dist que les gens du roy viennent faire les hautaines en mon pays de Haynau, mais si j'y estoie, je les en garderoye bien et leur feroye comparer chier*", cf. J. KERVYN DE LETTENHOVE, *Œuvres*, v. IV, p. 107. Kortom, de hertog verviel alweer in dezelfde klachten die hij destijds ook tegen het optreden van de koninklijke ambtenaren onder Karel VII had geuit...

⁶⁴² Cf. J. KERVYN DE LETTENHOVE, *Œuvres*, v. IV, p. 108. In elk geval zou in 1463 een nieuwe verordening tegen de wapendracht worden uitgevaardigd, die expliciet stelde dat "*se garde chascun de meffair, car nulz n'en sera espargniéz*", cf. J.-M. CAUCHIES (ed.), *Ordonnances de Philippe le Bon pour le comté de Hainaut*, p. 368, nr. 254.

⁶⁴³ Over deze gebeurtenissen en haar gevolgen (met name het bewerkstelligen van een verzoening tussen de hertog en zijn zoon en, uiteindelijk, het definitief verzuren van de Frans-Bourgondische relaties), zie het recente artikel van M. PRIETZEL, 'Rumerus, honneur et politique', pp. 159-176.

⁶⁴⁴ Cf. F. DE REIFFENBERG, *Mémoires de J. Du Clercq*, t. IV, p. 77.

geneigd bleek zomaar alle Bourgondische verwachtingen in te lossen. Verschillende Bourgondische hovelingen en ambtenaren grepen naast verhoopte koninklijk benoemingen of zagen deze tot louter honorifieke ambten herleid worden, terwijl de hertog er bijvoorbeeld ook niet in slaagde zelf ook maar een van zijn getrouwen in het Parlement van Parijs te laten benoemen⁶⁴⁵. Bovendien bleek de in oktober door de hertog bekomen algemene koninklijke remissie allesbehalve een spontane koninklijke beslissing te zijn geweest. De akte werd immers verleend "*a la relation du conseil*" en was er pas gekomen na intens Frans-Bourgondisch overleg tijdens een aparte dagvaart te Tours⁶⁴⁶. Weliswaar bleek de koninklijke raad wel nog bereid een aantal bijkomende specifieke remissies te verlenen⁶⁴⁷, maar wat betreft de verscheidene geschillen voortkomend uit wat de hertog als Rijksvlaanderen beschouwde, gebeurde dit slechts onder voorbehoud⁶⁴⁸. In de processen

---

⁶⁴⁵ Cf. W. PARAVICINI, 'Le temps retrouvé?', pp. 438-444. Vooral dit laatste punt leidde wellicht tot veel wrevel, want nog tijdens de festiviteiten bij de kroning liet de hertog zijn ongenoegen blijken tegenover het bestaande personeelsbestand van het Parlement (na een toespraak en laudatio van het Parlement aan zijn adres had de hertog hierop enkel "*à bouche non gaires riant: »Or, bien grand merchies!«*" geantwoord, om de raadsheren nadien direct de rug toe te keren, cf. een kroniekfragment aangehaald in het artikel van PARAVICINI, p. 437). Nog in oktober herhaalde de hertog zijn verzoek dan ook bij de koning, evenwel opnieuw zonder gevolg (cf. nr. DXLVIII, §[VII]).

⁶⁴⁶ Cf. nr. xli en nr. DXLIX.

⁶⁴⁷ Zo moet o.m. Jean du Bois, de baljuw van Cassel, van Lodewijk XI een herroeping van zijn verbanning hebben verkregen, hoewel de koning geen einde stelde aan de verdere procedure voor het Parlement of haar arrest uit 1458 herriep (waarvan, zoals we hierboven hebben gezien, koninklijk raadshier Guillaume Blanchet in 1459 tevergeefs de uitvoering had proberen verkrijgen): "*ordonne le roy que en payant et reffondant despens a partie il sera oÿ sur ses justificacions et deffence en tant que touche celles de parties*", cf. nr. DXLIX, §VI. Een andere specifieke remissie betrof de arrestatie van een koninklijke sergeant en diens korttijdige opsluiting in het hertogelijke kasteel te Saaftinge rond 1447 (in de context van de uitvoering van de arresten tegen Brugge?), cf. het regest van deze remissiebrief in de inventaris van de grafelijke oorkondenschat te Rijsel uit 1512 van "*Unes lettres dudit roy [de France], aussi en laz de soye et cire vert, contenant abolicion touchant la prinse et detencion d'un sergent d'armes dudit roy nommé Noel Hanoque, ainsi signé: AK*", ADN, B117, fol. 34v°. Dit regest vermeldt geen datum, maar Filips de Goede zou op 1 oktober 1461 60 lb. par. uitbetalen aan "*Noel Hanocque, sergent du roy nostre sire (...) pour et en recompensacion de ce que environ quatorze ans ledit Noel fut mis et detenu prisonnier de par mondit seigneur par certaine espace de temps en son chateau de Chafteinghes*", cf. W. Paravicini, 'Le temps retrouvé', pp. 437-438. Al onder Hendrik VI had de Kroon trouwens het opsluiten of dreigen met opsluiten van sergeanten in het slot te Saaftinge aangeklaagd: "*Item que par tout ladicte chastellerie de Lille de present aucuns sergens royaulx ne osent faire aucunes informacions ou appeaux ainsi qu'il est acoustumé de tout temps, ne pareillement execucions ne adjournemens par vertu de mandemens du roy ne autrement, mais sont prestement menaciéz d'estre menéz a Chavetines ou Ripemonde*", cf. nr. LXXXIII, §[XXXVII].

⁶⁴⁸ Zie in dit verband ook een brief van Lodewijk XI, die reeds van 28 september 1461 dateerde, waarin hij zijn kanselier weliswaar de toestemming gaf over te gaan tot de redactie en expeditie van de algemene remissiebrief (cf. nr. xli), maar hem eveneens opdroeg de verlening van specifieke remissies te vermijden ("*Des lettres particulieres qu'il demandent sur chacun cas, il souffit de l'abolition generale*"). Wat de ressortkwestie en de grensafbakening tussen Rijks- en Kroonvlaanderen betrof ("*touchant (...) limites en nostre royaume et de l'empire (...) limites de Picardie et de Flandres*") diende de kanselier sowieso enige beslissing uit te stellen tot twee

van Jacques de la Galee, de abt van St.-Baafs en François Gossaert schold Lodewijk XI weliswaar de boeten waarin hun tegenpartijen veroordeeld waren ten voordele van de Kroon kwijt, maar de rechten van de appellanten bleven expliciet gevrijwaard⁶⁴⁹. De in de drie processen door het Parlement uitgesproken arresten zouden ook maar voor drie jaar opgeschort blijven, binnen welke termijn een nieuwe gemeenschappelijke commissie de kwestie rond het ressort van Rijksvlaanderen diende uit te klaren⁶⁵⁰. De hertogelijke delegatie had weliswaar de instelling van een dergelijke commissie voorzien⁶⁵¹, maar had ook verlangd dat het Parlement volledig buiten de kwestie zou worden gehouden tot een uiteindelijk vergelijk bereikt zou worden⁶⁵². De koninklijke administratie volgde de hertog en de Bourgondische onderhandelaars dus zeker niet klakkeloos in hun argumentatie⁶⁵³: uitstel wou ze de hertog — binnen de context van het aantreden van Lodewijk XI — wel nog

---

koninklijke raadsheren, waaronder Mathieu de Nanterre, president van het Parlement, de onderhandelingen met de Bourgondische delegatie vervoegd zouden hebben. Zie J. VAESSEN & E. CHARAVAY (eds.), *Lettres de Louis XI*, t. II, pp. 13-14.

⁶⁴⁹ Alle drie de verleende verordeningen (cf. nrs. xlv, xlv en xlvi) bevatten de clausule (of een gelijkaardige variant) dat ze verleend werden "*sans prejudice au surplus de noz drois, hauteur et souveraineté et sauf aussi le droit de notredit oncle et des parties*".

⁶⁵⁰ De koninklijke administratie ging trouwens ook niet in op de vraag van de hertog om de diverse koninklijke baljuws (waaronder die van Amiens en Vermandois) te bevelen de provisie uit 1449 naar de letter uit te voeren en eventuele inbreuken daarop te herroepen: de door Lodewijk aan te stellen commissarissen zouden wel beslissen wat er met de provisie uit 1449 diende te gebeuren, cf. nr. DXLIX, §III.

⁶⁵¹ "*mondit seigneur supplie que lesdiz differens soient appaisiez par commissaires qui soient ordonné de main commune*", cf. nr. DXLIX, §VII, zie ook nr. DXLVIII, §[II].

⁶⁵² "*en deffendant a ladite court de parlement que elle ne preigne plus congnoissance de question qui touche ou qui deppende desdites limites jusques a ce que par lesdiz commissaires en soit faicte declaracion ainsi qu'il appartendra*", cf. nr. DXLVIII, §[II].

⁶⁵³ Ook in twee andere kwesties die de hertog in oktober 1461 aanbracht bekam bij slechts voorwaardelijke toezeggingen van de koning. Zo beval Lodewijk XI wel dat een aantal Vlaamse (en Hollandse en Brabantse) handelaars en schippers die door Franse oorlogschepen gekaapt en gearresteerd waren geweest vrijgelaten dienden worden, maar dit enkel "*soubz caucion que chacun d'eulx, pour tant que ung chacun touche ou peut touchier, baillera subgette a notre royaulme d'ester a droit pardevant notre admiral de France ou son lieutenant a la table de marbe en notre palais a Paris jusques a la valeur desdiz biens pour respondre a tout ce que l'on leur voudra demander ou imposer*", cf. nr. xlii; zie eveneens nr. DXLVIII, §[VI]. Wat betreft een ratificatie of goedkeuring door de koning van de Vrede van Gavere, waarmee de hertog in 1453 de Gentse opstand beëindigd had (cf. nrs. DXLVIII, §[III] en DXLIX, §VIII), zei de koninklijke raad de hertog weliswaar zijn principe-akkoord toe, maar diende de Vrede wel eerst nog geconsulteerd te worden voor het Parlement geacht werd de bepalingen ervan na te leven ("*pourveu que avant aucune expedicion de lettre sur ce on voye ladite interpretacion*"; wellicht verklaart deze bepaling waarom een expeditie van het origineel van de Vrede — het enige origineel overigens dat bewaard bleef — in de archieven van de Dijonese Rekenkamer aanwezig is, samen met verschillende documenten aangaande de Frans-Bourgondische dagvaarten, cf. nr. 1080). In elke geval liet de koninklijke administratie zich er niet toe verleiden met enige erkenning van de Vrede van Gavere ook het arrest van het Parlement in de zaak rond Jacques de la Galee (die voortkwam uit een gevangenne van tijdens de Gentse opstand) ongeldig te verklaren.

verlenen, maar een terugkeer naar de lijn en opstelling van Karel VII leken eind 1461 al opnieuw voorbereid te worden⁶⁵⁴.

Bovendien bleek de waarde van de in november 1461 uiteindelijk van de koning verkregen provisies in de praktijk beperkt, net zoals dat in 1445 het geval was geweest. Het Parlement weigerde namelijk de verordeningen van de koning te interineren, omdat de betrokken tegenpartijen daar verzet tegen hadden aangetekend⁶⁵⁵. Meer zelfs, het liet François Gossaert en Jacques de la Galee in de zomer van 1462 toe de uitvoering van hun arresten te verzoeken. Ze werden daarin bovendien gesteund door de koninklijke procureur-generaal, die stellig beweerde dat het Land van Waas tot het koninkrijk behoorde en het Parlement er ook reeds voordien vonnissen had laten uitvoeren⁶⁵⁶. Dat de koning in 1461 had bepaald dat een gemengde commissie over de grenskwesties diende te beslissen deed hem dus duidelijk niet. In het conflict rond de benoeming van de abt van St.-Baafs was het zelfs niet eens op initiatief van de appellerende partij dat de koninklijke administratie de in 1461 verleende provisie in vraag zou stellen — ex-abt Bossut was immers al in december 1460 overleden⁶⁵⁷. Hoewel Lodewijk XI onvoorwaardelijk alle boeten had

---

⁶⁵⁴ Wijzen we er nog op dat de motivatie die Lodewijk XI in de provisies uit november 1461 aanhaalde — nl. "*voulans notredit oncle et ses subgetz traittier en toute doulceur*" — noch uitzonderlijk, noch onschuldig was. Wanneer Lodewijk XI in 1462-1463 de aanspraken van François II, hertog van Bretagne, op het *droit de régale* actief zou contesteren, stelde hij dat hij voorheen "*although he could have acted 'en termes de justice et par voye rigoureuse selon l'ordre et la forme du droict' he had constantly preferred 'proceder en toute doulceur', 'gracieusement et benignement', in order to obtain reparation for ducal excesses*", cf. P. CONTAMINE, 'The Contents of French Diplomatic Bag', p. 54.

⁶⁵⁵ Bij de bewaarde afschriften van de provisies nrs. xlii, xlv en xlvi stond telkens bijgeschreven "*Les mandemens incorporéz en ce quaier sont demouréz en la court de Parlement pour les oposicions des parties; soit advisé ce que l'en y doit faire*"; zie ook de bemerkingen van S. DAUCHY bij de relatieve waarde van de door de hertog verkregen provisies met betrekking tot de appels van Gossaert en de la Galee (provisies die hij weliswaar enkel via vermeldingen in de registers van het Parlement lijkt te kennen en niet via enig afschrift of origineel), cf. 'Deça l'Escault estoit l'Empire', pp. 75-79. Ook het koninklijke mandement van 1 november 1461 dat enige toekomstige Franse kaapvaart tegen hertogelijke onderdanen verboden had, bleef onuitgevoerd: "*Ceste lettre n'a point esté mise devers la court et elle n'a point esté enterinee, et pour ce est besoing d'avoir lettres closes de monseigneur l'admiral adreschans a son lieutenant a la table de marbre a Paris qu'il enterine lesdictes lettres*", cf. nr. xliii. Het verkrijgen van een dergelijk mandement was door de Vier Leden in september 1461 aan de hertog verzocht geweest, cf. W. BLOCKMANS, *Handelingen... Regering van Filips de Goede*, d. II, pp. 1445-1446, nr. 1425.

⁶⁵⁶ Cf. S. DAUCHY, *Les appels flamands*, pp. 294-295, nr. 939; Gossaert en de la Galee spanden deze nieuwe zaak gezamenlijk aan: beiden hadden er immers alle belang bij het ressort van het Parlement over Rijksvlaanderen erkend te zien worden. Met name Gossaert zou zich (louter uit opportunisme of deels als koninklijke pion?) actief tonen in zijn inmenging in de ressortkwestie: zo had hij in augustus 1457 aan een koninklijke sergeant de verblijfplaats van een zekere Jehan de Scocendre verklukt, die in het bezit zou moeten zijn geweest van een aantal pauselijke bullen die abt Willem Bossut van St.-Baafs viseerden (bullen waarvan het Parlement op vraag van Bossut de aanslag had verordend), cf. RAGent, St.-Baafs en Bisdome Gent, K11026 (inv. nr. 495).

⁶⁵⁷ Willem Bossut was in december 1460 te Parijs overleden (iets waar de koninklijke provisie van 1 november 1461 het zwijgen over doet, cf. nr. xlv). Hoewel een aantal van zijn getrouwen nadien nog een nieuwe abt

kwijtschelden waarin de nieuwe abt Jacques de Bruxelles bij arrest van het Parlement ten voordele van de Kroon was veroordeeld, wou de ontvanger van de exploit van het Parlement deze eind mei 1462 toch innen. De procureur van de abt legde daarop de koninklijke provisie aan het Parlement voor, maar de raadsheren verklaarden zich (hoewel de akte aan hen geadresseerd was) onbevoegd. De procureur diende zich tot een koninklijk thesaurier te wenden, die evenwel zelf prompt vaststelde niet voor te komen in het adres van de verordening. Uiteindelijk kwam Étienne Chevalier, zelf een voormalig koninklijk secretaris en tevens thesaurier van Lodewijk XI, bij het Parlement tussen en verklaarde hij de provisie botweg als ongeldig geëxpedieerd: "*estoyent signees par le roy a la relacion du conseil, laquelle signature on n'a point acoustumé mettre es lettres de finances, et que icelles lettres n'avoient esté octroyees du consentement du roy*"⁶⁵⁸... De ontvanger ging dan ook over tot de inning van de boete.

Er zijn geen aanwijzingen terug te vinden dat Lodewijk XI in deze kwesties het Parlement of zijn procureur tot de orde heeft geroepen⁶⁵⁹; ook Karel VII had zich tijdens de onderhandelingen met de hertog trouwens steeds verscholen achter zijn verplichting en kroningseed de vorstelijke justitie te onderhouden en recht te verlenen aan elk van zijn onderdanen, zonder daarin zelf 'partijdig' tussen te komen⁶⁶⁰. De administratie van

---

aanstelden als opponent van de hertogelijke kandidaat Jacques de Bruxelles, werd al tegen het voorjaar van 1461 een vergelijk getroffen tussen beide partijen, cf. A. JONGKEES, 'De Pragmatieke Sanctie van Bourges', pp. 150-151, iets wat de koninklijke verordening dan wel weer aanhaalt ("*attendu que lesdites parties en tant qu'il leur touche sont contentes et d'acord*").

⁶⁵⁸ Cf. nr. doc. DLXXXI.

⁶⁵⁹ In het geval van de weigering de provisie aangaande het proces rond de abdij van St.-Baafs te interineren, stelde de procureur van Jacques de Bruxelles aan het Parlement nog voor te proberen "*aler devers le roy et le duc de Bourgogne pour en avoir leurs lettres et les faire veriffier*", maar verder dan de redactie van een minuut (opgesteld door de hertogelijke administratie?) van de benodigde koninklijke akte kwam hij schijnbaar niet (voor dit document, zie nr. DLXXX). Op 24 mei 1463 zou Lodewijk XI het Parlement overigens nog in algemene termen bevelen "*que noz droiz (...) dont nous et noz predecesseurs, de tout temps et ancienneté, avons jouy et usé, aussy l'auctorité et souveraineté de nous et de nostre dicte court de Parlement, soyent par vous [de raadsheren van het Parlement] entierelement entretenus, observez et gardez*", cf. J. VAESSEN & E. CHARAVAY (eds.), *Lettres de Louis XI*, t. II, p. 121, nr. LXXV. De nieuwe koning zag het in elk geval ook als zijn plicht, voortkomend uit zijn kroningseed, om de krachtens het Verdrag van Atrecht aan de hertog afgestane gebieden, waar mogelijk (zoals bij de Somme-steden), terug te kopen, cf. G. LEYTE, *Domaine et domanialité*, p. 362.

⁶⁶⁰ In 1460 werd die verplichting zelfs aangehaald om een mogelijke militaire actie tegen de hertog te verantwoorden: "*ledit Sr. [le roy] comme Prince souverain, est tenu & obligé de garder et deffendre (...) entre autres choses (...) de faire par tout son Royaume avoir justice à tous ses sujets, & icelle garder et entretenir les uns aux autres quant les cas le requierent*", cf. U. PLANCHER, *Histoire générale et particulière*, t. IV, p. CCXXXVI, nr. CLXXXI; een vergelijkbaar discours viel ook in december 1459 op te tekenen in het betoog van de bisschop van Coutances, cf. A.-B. SPITZBARTH, 'De la vassalité', p. 57 en pp. 70-71. In maart 1459 hadden de koninklijke raadsheren al eerder expliciet de kroningseed van Karel VII in de strijd geworpen: "*Mond. Sr. de Bourgogne sçait bien, que le Roy doit & est tenu faire justice à ses sujets & de faire exécuter les Arrests & Jugemens de la Court de Parlement (...) & ainsy l'a juré & promis à son sacre et couronnement*", cf. U. PLANCHER, op. cit., v. IV, p. CCXXXIII. Deze koninklijke verplichting was

Lodewijk XI deinsde er trouwens ook niet voor terug opnieuw volop gebruik te gaan maken van de *cas royaux* binnen het graafschap, zoals de massale uitgifte van koninklijke remissiebrieven aan Vlaamse supplianten (tenminste in Waals-Vlaanderen⁶⁶¹) aangeeft⁶⁶². Ook de kwestie rond het juridische en fiscale ressort van de heerlijkheid van Le Val nabij Moeskroen werd al gauw terug op de agenda geplaatst door de koninklijke administratie⁶⁶³, terwijl Filips' bezit van en rechten op de steden en kasselrijen van Rijsel, Douai en Orchies nu plots ook met titels (waaronder het privilege van Karel VI uit mei 1420) dienden te worden aangetoond⁶⁶⁴. Bovendien trachtte het Parlement ook opnieuw de boetes voor *fol appel* ten profijte van de koninklijke kas te innen⁶⁶⁵, en verleende de koninklijke kanselarij, zoals voor 1449, weer *complaintes en cas de nouvelleté*, zelfs in zaken die het grafelijke domein aanbelangden⁶⁶⁶. Wellicht lag de institutionele continuïteit deels mee aan de basis van het

---

trouwens al eerder in stelling gebracht geweest tegen de Bourgondische hertogen, met name in 1408 toen de vrouw en zoon van de hertog van Orléans Karel VI tot een bestraffing van Jan zonder Vrees aanmanden gezien hij "*est tenu de faire justice à tous ses subgetz*" en dat het "*est à noter que dignité royale principalement est instituée à faire justice (...) Et est à considérer que justice ne doit point estre réglée selon le plaisir de la volonté*", cf. L. DOUËT-D'ARCQ (ed.), *La chronique d'Enguerran de Monstrelet*, v. I, p. 275. Lodewijk XI had bij zijn kroning er zich eveneens toe verbonden "*in omnibus iudiciis aequitatem (...) praecipiam*", cf. R. JACKSON (ed.), *Ordines coronationis*, v. II, p. 535.

⁶⁶¹ *Ut supra*, §3.1.1.

⁶⁶² Over het gebruik van de koninklijke remissiebrief als een wapen in de "conquête de l'espace intérieure [du royaume]" door de Kroon, zie L. DAUPHANT, *Le royaume des Quatre Rivières*, pp. 133-136, met aandacht voor de praktijk in Vlaanderen en Artesië.

⁶⁶³ Cf. nrs. DCXLIII, §[XXV] en DCXLVI, §[VIII].

⁶⁶⁴ Cf. nr. DCXVI. Terzelfdertijd lijkt het Parlement ook *omisso medio*-appels vanuit Waals-Vlaanderen ontvangen te hebben, zonder deze eerst voor de Rijselse Gouvernance of vervolgens voor de Raad van Vlaanderen te laten brengen, wellicht met de bedoeling het aparte statuut van de drie steden en kasselrijen te onderstrepen, cf. nr. DCXLIII, §[VI]; zie eveneens de gelijkaardige vaststellingen van S. DAUCHY m.b.t. enkele concrete appels uit deze periode, *De processen in beroep*, pp. 257-259.

⁶⁶⁵ Een document uit september 1464 haalt aan dat de kwestie "*touchant les deux emandes que l'on veult lever en une mesme cause*" al in oktober 1463 met de koninklijke raadsheren tijdens de bijeenkomst te Hesdin (*ut infra*) werd besproken, cf. nr. DCXLIII, §[VII]. De Vier Leden zouden eveneens, in de lente van 1465, opnieuw bij de hertog verzoeken "*dat men voordan niet meer dan eene boete betalen ne zoude als men van minen gheduchten heere of van mijne heeren van zine Rade gheappelert zoude hebben, ende bi den hove van den Parlemeute gheseit werdt wel ghewijst ende qualike gheappellert*" wat erop wijst dat, in tegenstelling tot in de jaren 1440, de Kroon de betaling van deze boeten blijkbaar wel had weten af te dwingen, cf. W. BLOCKMANS, *Handelingen... Regering van Filips de Goede*, d. II, p. 1534, nr. 1516.

⁶⁶⁶ Lodewijk XI had op 29 januari 1463 een *complainte* verleend aan de proost van St.-Donaas in diens conflict met de hertogelijke procureur-generaal en de grafelijke ontvanger van het *jus notarii* (uitgave van dit mandement bij L. GILLIODTS-VAN SEVEREN, *Coutumes du pays et comté ... Prévoté de Bruges*, t. II, pp. 70-72). In dit conflict (dat de respectieve rechten, boetes en jurisdictie van de graaf en proost binnen het Proosse betrof) zou de Rekenkamer nochtans uitdrukkelijk stellen dat de hertog "*a cause de ses souveraineté, seignourie et ancijen demaine de ses conté et pais de Flandres*" optrad, terwijl de Vlaamse procureur-generaal stelde "*que a lui appartenoit et appartient bien la poursieute, garde et defense des drois, haulteur, seignourie et demaine de notredit seigneur en sondit conté de Flandres et ausdiz gens des comptes la congnoissance*", cf. nr. DXCVII, §[IX]. Al in een

heropflakkeren van deze conflicten: de hertog was naïef geweest te veronderstellen dat een nieuwe koning noodzakelijk ook een fundamenteel andere houding en politiek van de Kroon zou teweeg gebracht hebben⁶⁶⁷.

Maar ook een meer doelbewuste politiek van Lodewijk XI, al van bij zijn kroning, mag niet uitgesloten worden⁶⁶⁸. Wanneer de hertog op 18 augustus 1461 manschap aflegde voor het graafschap, trekt één clause in de ontvangstakte van de koning namelijk de aandacht. Lodewijk XI beval dat de hertog van zijn kroonlenen mocht genieten, maar "*pourveu toutesvoyes que nostre Oncle & Cousin baillera par escrit, son dénombrement & adveu desdites choses dedans temps deu*". Een dergelijke bepaling ontbrak volledig in de ontvangstakte van Karel VI van Filips' manschap uit 1420, en hebben we ook eerder niet aangetroffen. Indien Karel VII voordien 'slechts' gehoorzaamheid van de hertog had geëist, bleek Lodewijk nu dus een precies, schriftelijk overzicht van de hertogelijke rechten binnen het koninkrijk te verlangen. Daarbij zou de hertogelijke administratie wellicht ook verondersteld worden de 'cas ducaux' of 'comtaux' op te lijsten⁶⁶⁹: was het net daarom dat Lodewijk zelf opnieuw volop de koninklijke rechten binnen Vlaanderen probeerde uit te oefenen? Mogelijk diende de hernieuwde contestatie van de grafelijke en hertogelijke rechten ook te dienen als een koninklijk drukkingsmiddel in de onderhandelingen rond de terugkoop van de Somme-steden. Al in september 1463 had Filips een eerste afbetalingsschijf van 200.000 schilden aanvaard van de koning, die tegen begin oktober naar Hesdin zou afzakken om de zaak met

---

verordening uit 1399 had Filips de Stoute trouwens verklaard dat de grafelijke rechten binnen het Proosse en het Kannunike "a nous et a nostredite souveraineté" raakten, cf. J. BARTIER (dir.) & A. VAN NIEUWENHUYSEN (ed.), *Ordonnances*, t. II, p. 390, nr. 551. Voor bijkomende informatie over dit conflict, zie het artikel van T. SOENS & D. TYS, 'Het jus notarii Flandriae', pp. 25-29.

⁶⁶⁷ A. BOSSUAT stelde trouwens vast dat zelfs onder de Engelse overheersing het Parlement bepaalde begrippen en concepten (zoals soevereiniteit) blijvend verdedigde, los van enige dynastieke of politieke affiliatie. Een groot deel van het 'Engelse' Parijse effectief werd na 1436 trouwens door Karel VII opgenomen in het nieuwe eengemaakte Parlement (naast zijn getrouwe raadheren die voordien te Poitiers hadden gezeteld) om de continuïteit van de 'Kroon' mee te helpen verzekeren, cf. 'Le Parlement de Paris', pp. 38-40.

⁶⁶⁸ Vergelijk dit met de opinie van R. VAUGHAN: "*Louis's aim was no less than the total demolition of the Burgundian state. In the short term, his plans were the same as those of Charles VII (...). Moreover, Louis took care to see to it that royal officials continued their aggressive attitudes and activities*", cf. *Philip the Good*, p. 354; voor gelijkaardige opmerkingen van P. BONENFANT, die nog op een aantal andere voor de hertog nadelige ondernemingen van Lodewijk wijst (zoals het verbod zout uit te voeren naar Bourgondië en de Franse steun aan Luik, naast de ressortkwesties), zie *Philippe le Bon*, p. 109.

⁶⁶⁹ Merken we op dat Lucas de Penna al in de 14de eeuw zou stellen dat 'lagere' vorsten zoals graven weliswaar een deel van de regalia van koningen en principes konden uitoefenen, maar dan enkel wanneer ze daar een expliciet privilege toe bezaten, cf. G. LEYTE, *Domaine et domanialité*, pp. 300-301, specifiek noot 291. Een dergelijk privilege hebben de Vlaamse graven nooit van de Franse koningen verkregen (tenminste tot in de Habsburgse periode en de toen met Frankrijk afgesloten vredes en verdragen, culminerend in het Verdrag van Madrid uit 1529): Wielant zou dan net ook stellen dat de grafelijke soevereiniteit en het beperkte "*ressort accoustumé*" dat de Franse Kroon wel nog in Vlaanderen bezat, gebaseerd was op possessie "*van ouer VIIe jaren gecostumeert*", cf. P. WIELANT, *Practijke Civile*, cap. XIX, §5, p. 307.

de hertog definitief te besluiten⁶⁷⁰. Discussies aangaande het precieze statuut van het graafschap en rond de koninklijke rechten op Rijsel, Douai en Orchies bleken in elk geval voorzien te worden. Eind september 1463, op de vooravond van de aankomst van Lodewijk XI te Hesdin, lieten de Rijselse rekenmeesters de hertog namelijk verschillende documenten bezorgen "*qui vous peuvent servir pour la declaration de voz drois, preeminences et prerogatives de votre conté de Flandres*"⁶⁷¹. Filips had hen die enige dagen voordien verzocht, "*pour ce que le roy et vous [de hertog] devez brief estre ensamble*"⁶⁷².

De Rekenkamer diende specifiek een aantal koninklijke akten en privileges aangaande Waals-Vlaanderen en de bevoegdheden van de koninklijke ambtenaren binnen het ressort van het baljuwschap van Amiens op te zoeken⁶⁷³. Op 30 september, 3 dagen na de ontvangst van de hertogelijke brief, trok meester Jean le Doulz⁶⁷⁴ al naar Hesdin met een aantal kopies van relevante akten⁶⁷⁵. Terzelfdertijd stuurden de rekenmeesters hun collega Alart de la

---

⁶⁷⁰ Cf. J. KERVYN DE LETTENHOVE, *Œuvres*, v. IV, pp. 341-343.

⁶⁷¹ Cf. nr. DCXVI.

⁶⁷² De hertog verbleef al vanaf begin september te Hesdin, cf. H. VANDER LINDEN, *Itinéraires*, pp. 459-460.

⁶⁷³ Filips stelde zelf dat hij de oorspronkelijke schenking van de steden en kasselrijen van Rijsel, Douai en Orchies aan Lodewijk van Male uit 1369 (cf. U. PLANCHER, *Histoire générale et particulière*, t. III, p. xxvi, nr. XXXIX) al in zijn bezit had, maar hij verlangde wel nog, in de woorden van de rekenmeesters, "*la reunion et quittance faite du rachat desdites chastellenies par le roy Charles V^e [fait] a feu monseigneur le duc Phelippe*" te bekomen. Een dergelijk document is ons onbekend, het lijkt ons dan ook waarschijnlijk dat de rekenmeesters zich hier hebben vergist en ze eigenlijk de akte van Karel VI uit 1387 (cf. P. BONENFANT (dir.), J. BARTIER & A. VAN NIEUWENHUYSEN (eds.), *Ordonnances*, t. I, p. 212, nr. 137; zie ook hierboven, §3.1.2.1) bedoelden, waarbij die koning bepaald had dat de geheime terugkoopclausule pas na de dood van Jan zonder Vrees in werking zou mogen en kunnen treden. Dit wordt trouwens nog eens bevestigd door de bijkomende verwijzing naar "*une lettre de feu le roy Charles le quint par laquelle il certiffie feu maistre Jehan Canart avoir esté a la deliberation de la seconde lettre par lui baillee a feux monseigneur le duc Phelippe (...) et que ledit appointment et declaration fut fait sans ensuir le conseil ne oppinion dudit maistre Jehan Cannart*". Dit document is uitgegeven door J. BARTIER (dir.) & A. VAN NIEUWENHUYSEN (ed.), *Ordonnances*, t. II, pp. 763-764, nr. 713 en dateert van 16 januari 1387: de regering van Karel VI dus. Verder informeerde de hertog in zijn brief ook nog naar "*une lettre du roy Loys en datte du XVe de may [M] IIIe et XV, contenant certaines ordonnances faites par le roy comment la justice royal se doit excercer et de quelz c[ause]s officiers royaux doivent congnoistre*". Deze verordening van Lodewijk X is uitgegeven bij E. DE LAURIERE (ed.), *Ordonnances des rois de France*, v. I, pp. 561-567; ze limiteerde en bepaalde in 26 punten de bevoegdheden van de baljuw van Amiens en zijn sergeanten binnen het ressort van het baljuwschap, specifiek ten opzichte van de heerlijke (i.c. ondermeer de graven van Vlaanderen en Artesië) jurisdicties en rechtbanken.

⁶⁷⁴ Le Doulz was rekenmeester vanaf 1447; hij was wellicht ook goed vertrouwd met de regio van de Somme-steden, gezien hij doorheen de jaren 1440 algemeen-ontvanger van Ponthieu en van de beden aldaar was geweest, cf. J. DUMOLYN, *Staatsvorming*, databank, fiche 'Jehan le Doulz'.

⁶⁷⁵ De rekenmeesters bleken niet succesvol de verordening van Lodewijk X op te sporen, maar stuurden de hertog wel een kopie op van een verordening die Filips VI van Valois in april 1340 aan de stad Rijsel had verleend. In dit zogenaamde 'privilege van de 17 punten' beperkte en omschreef de koning de mogelijkheden van zijn ambtenaren en rechters om in de jurisdictie van de Rijselse schepenen en wet tussen te komen (o.m. aangaande de cas royaux of m.b.t. appels in criminele zaken). Voor een uitgave van dit privilege, zie E. BRUN-LAVAINNE (ed.), *Roisin. Franchises, lois et coutumes*, pp. 354-363 (het werd nadien nog bevestigd door Karel VI in

Portes⁶⁷⁶ naar Rupelmonde, waar hij samen met Jan van Schoonhoven, de Vlaamse *garde des chartes*⁶⁷⁷, een aantal oorkonden met betrekking tot de grens tussen Rijks- en Kroonvlaanderen zou consulteren. Op 10 oktober bracht de Rekenkamer le Doulz, die te Hesdin was achtergebleven, op de hoogte van de resultaten van de la Porte⁶⁷⁸, en stuurde ze

---

1393, cf. P. BONENFANT (dir.), J. BARTIER & A. VAN NIEUWENHUYSEN (eds.), *Ordonnances*, t. I, pp. 543-553, nr. 338); het wordt tevens uitgebreid besproken bij J. FOUCART, *Une institution baillivale*, pp. 93-97. Daarnaast stuurden ze hem ook nog een bijkomende kopie van de schenking aan Lodewijk van Male van Rijsel, Douai en Orchies op en wellicht ook het akkoord van Karel VI (die echter weer als Karel V wordt aangeduid) uit 1387. Van Germain Picavet, de griffier van de Rijksse *gouvernance*, wisten ze ook nog een paar bijkomende akten uit 1369 (?) te bekomen die de eigenlijke overdracht van de steden en kasselrijen van Waals-Vlaanderen besloten hadden (o.m. "*certaines promesses faites par lesdiz feux monseigneur le duc Phelippe et madame la duchesse, son espeuse, touchant lesdictes villes et chastellenies*"; het gaat hier wellicht om de Rijksse variant van de eed die Margaritha al op 27 maart 1369 ten overstaan van de Gentse wet, stadsbevolking en Vlaamse adel had afgelegd, cf. T. DE HEMPTINNE, 'Marguerite de Male et les villes', p. 480). De rekenmeesters hadden daarnaast in een van de registres des chartes reeds het afschrift van het privilege van 6 mei 1420 teruggevonden waarmee Karel VI aan zijn recht op de terugkoop van Rijsel, Douai en Orchies verzaakte (cf. nr. iii, variant B of D) — het origineel hoopten ze nadien nog in de Rijksse oorkondenschat (waarvan ze de sleutel niet bezaten) terug te vinden. In een postscript (dat ook nog van 30 september 1463 dateert) konden ze de hertog uiteindelijk berichten dat ze de sleutel van de *trésor* ontvangen hadden en er het origineel hadden aangetroffen "*dont prestement avons fait faire ung vidimus*" (cf. nr. DCXVII). De vidimus door de Rijksse schepenen die van dit privilege bewaard is gebleven (cf. nr. iii; varianten E en F), is dan ook gedateerd op 30 september 1463.

⁶⁷⁶ Alart de la Porte was een voormalig hertogelijke secretaris, en rekenmeester vanaf 1460. Hij was wellicht ook een archiefspecialist, gezien zijn weduwe in 1476 de sleutels van de Rijksse *trésor* terug aan de Rekenkamer overbracht (hij werd zelf nooit *garde des chartes*, maar trad wel op als plaatsvervanger van Berthelemi Trotin), cf. J. DUMOLYN, *Staatsvorming*, databank, fiche 'Alart de la Porte' en P. COCKSHAW, *Le personnel*, p. 202.

⁶⁷⁷ Jan van Schoonhoven (of Jean de Scoenhove) was vanaf 1462, cf. P. COCKSHAW, op. cit., loc. cit.

⁶⁷⁸ Cf. nrs. DCXVIII-DCXIX. De la Porte en Schoonhoven hadden te Rupelmonde een aantal documenten aangaande de Frans-Vlaams conflicten van rond 1300 geconsulteerd, meer specifiek wellicht die stukken die verband hielden met de weigering van de steden en kasselrijen van Rijksvlaanderen om mee te betalen in de door de Kroon in de verdragen Athis-sur-Orge en Pontoise aan Vlaanderen opgelegde boetes (Rijksvlaanderen zou later dan ook weigeren om hun bijdrage in het zogenaamde Transport aan de Vlaamse graven te betalen, cf. W. BUNTINX, *Het Transport van Vlaanderen*, pp. 108-112; ook in de contemporaine rekeningen van de algemeen-ontvanger van Vlaanderen uit de Bourgondische periode ontbraken de bijdragen van de Vier Ambachten, Biervliet, de stad en het Land van Dendermonde, Geraardsbergen, Aalst en het Land van Aalst — maar betekenisvol niet het Land van Waas! — in het Transport nog steeds, gezien "*Ilz dient qu'ilz sont de l'Empire et qu'ilz en furent jugiéés quittes en Parlement a Paris contre le pais de Flandres estant du royaume (...) et pour ce: neant*", cf. ADN, B4106, fol. 2v°, rek. jan.-dec. 1461). Verder hadden ze ook nog twee akten uit het conflict tussen de Avesnes en de Dampierres opgezocht, nl. die van Jan en Boudewijn van Avesnes van 22 november 1257 (uitgegeven bij C. DUVIVIER, *Les influences française et germanique*, t. II, pp. 479-494, nr. CCLXXVIII) aangaande de verdeling van de erfenis van Margaretha van Constantinopel en specifiek van haar Rijkslenen (met Rijksvlaanderen dat aan de Dampierres werd toegekend en Henegouwen dat de Avesnes toekwam), en die van Richard, koning der Romeinen, van 2 juli 1262, die de akte van Jan en Boudewijn bevestigde (uitgave bij Id., op. cit., v. II, pp. 551-552, nr. CCCX). De rekenmeesters stelden dat op basis van die bevestiging "*peut sembler que riens ne fut lors fait ou prejudice de l'Empire*" (cf. nr. DCXVIII), hoewel ze in hun uiteindelijke brief naar le Doulz al

hem ook nog een aantal gegevens aangaande financiële transacties tussen de Kroon en de Bourgondische hertogen op⁶⁷⁹. Chastelain haalt in zijn beschrijving van de bijeenkomst te Hesdin aan dat Lodewijk XI in eerste instantie geprobeerd had de terugkoopsom van de Somme-steden gevoelig te verminderen, door zelf op enkele nog uitstaande schulden van de Bourgondische dynastie aan de Kroon te wijzen en te stellen dat de steden de hertog al ruim hadden opgebracht⁶⁸⁰. Dienden deze laatste akten de ongegrondheid van dit argument te bewijzen⁶⁸¹? Lodewijk XI betaalde uiteindelijk de gestipuleerde 400.000 schilden, maar bekwam daarmee wel de terugkoop van de Somme-steden. Hij moest hiervoor evenwel — naar Jacques du Clercq — geen verdere concrete toegevingen aan de hertog doen: "*ja fust chose vraye, que le duc eüst requis et fait plusieurs requettes audit roy, sy ne lui en accorda nulles*"⁶⁸²; iets wat de hertogelijke archieven lijken te bevestigen, gezien geen enkele koninklijke provisie uit 1463 bewaard bleef⁶⁸³. De hertog wist enkel te bekomen dat er binnenkort een dagvaart zou worden georganiseerd waar de Frans-Bourgondische ressortkwesties en grensgeschillen verder besproken zouden worden⁶⁸⁴. De bijeenkomst te Hesdin had dus, behalve een spijzing van de hertogelijke kas ter voorbereiding van een kruistocht die er

---

iets minder enthousiast bleken over het praktisch nut van de ontgonnen documenten: "*n'avons trouvé par la visitacion desdites lettres, escriptures et besoingnes chose dont, comme il semble, l'on se puist aidier quant a present s'il n'y avoit aucuns cas particuliers dont il feust question ou debat, lesquelz il seroit besoing de declairer pour querir et cerchier plus particulièrement que l'on n'a fait*", cf. nr. DCXIX.

⁶⁷⁹ Cf. nr. DCXIX; het gaat o.m. om de opbrengsten van een rente bezet op Montreuil-sur-Mer, de bruidschat van Michelle de France, eerste echtgenote van Filips de Goede, en onkosten gemaakt in de afkoop van de Engelsen van Le Crotoy (Le Crotoy was in 1435, krachtens het Verdrag van Atrecht, door Karel VII aan Filips de Goede afgestaan maar bleef — na een mislukt beleg in 1437 — tot 1450 in handen van de Engelsen, cf. E. PRAROND, *Notices historiques, topographiques et archéologiques*, t. I, pp. 172-176).

⁶⁸⁰ Lodewijk XI had de hertog laten verzoeken "*afin qu'il [de hertog] les [de Somme-steden] voulsist rendre, sans encore luy offrir les deniers sur quoy s'estoit obligé, mais faisant dire que autant et plus que les deniers montoient, il en avoit levé et reçu*" en uiteindelijk "*contendi à faire payement par vieilles debtes trouvées en la chambre des comptes à Paris, en quoy on vouloit dire que ceste maison de Bourgogne, dès le temps du bon duc Phelippe, seroit obligée, à cause du voyage de Flandres que le roy [Karel VI] fist en sa faveur pour la bataille de Rosebecq [slag bij Westrozebeke uit 1382, tegen Gent]*", cf. J. KERVYN DE LETTENHOVE, *Œuvres*, v. IV, pp. 17-18. De koning lijkt daarmee mogelijke dezelfde schulden argumenten terug boven te halen die de Kroon ook al onder Hendrik VI had aangewend om haar aanval op de Bourgondische usurpatie van de koninklijke rechten (financieel) kracht bij te zetten, cf. nr. LXXXIII, §[LXXVI]: "*Primo monseigneur Phelippe, filz de roy de France, duc de Bourgogne, doit pour prest a lui fait par le roy pour lui aidier a supporter plusieurs grans charges et affaires, comme il appert par lettres sur ce faictes: XX^M frans*"; zie over de conflicten tussen Filips en de Lancasters aangaande een aantal wederzijdse financiële obligaties tevens C. ARMSTRONG, 'La double monarchie', pp. 86-88.

⁶⁸¹ In 1464 zou de hertog trouwens zelf nog proberen de betaling van een aantal door de Kroon aan hem verschuldigde bedragen te verkrijgen, cf. nr. DCXLIII, §[XXIX].

⁶⁸² Cf. F. DE REIFFENBERG, *Mémoires de J. Du Clercq*, t. IV, p. 13.

⁶⁸³ Er werden nochtans verschillende hertogelijke grieven te Hesdin naar voor gebracht, cf. nr. DCXLIII, §[I]-[IX].

⁶⁸⁴ Cf. nr. DCXXXIX.

toch nooit kwam, niets opgeleverd⁶⁸⁵. Meer zelfs, door afstand te doen van de Somme-steden kan verondersteld worden dat de koninklijke inmenging in Vlaanderen enkel nog zou toenemen. Naast het zuiver territoriale en financiële verlies dat de terugkeer naar de Kroon van het gebied inhield, was Filips nu immers ook het nominatierecht van de koninklijke ambtenaren ontglipt⁶⁸⁶. Bovendien bleek Lodewijk XI een groot deel van de door de hertog voordien genomineerde en aangestelde ambtenaren te vervangen, al dan niet door vertrouwelingen of cliënten van de de Croÿ-factie⁶⁸⁷. Toen de hertog binnen die context het opnemen van het koninklijk baljuwsambt van Amiens door Jean de Lannoy (na de afzetting van de vroegere baljuw) aankloeg, zou deze zich trouwens verdedigen door expliciet op het belang en ressort van het baljuwschap te wijzen:

*"se donnoit merveilles pour quoy il [de hertog] y prenoit soupçon, ne desplaisir de luy plus que d'un autre, quand aussy bien il faudroit que un autre l'eust, lequel par aventure luy feroit plusieurs travaux et rudesses en ses pays de Flandres et d'Artois, qui sont suppos dudit bailliage (...) quand luy, de son ordre et de sa maison, ne voudroit jamais faire, ne souffrir faire en ses pays chose par quoy il se dust plaindre"*⁶⁸⁸

Het bleek echter niet dat de Lannoy de koninklijke politiek in de praktijk echt kon of wou matigen. Al in het voorjaar van 1463 was de kwestie van de appels bij het Parlement tegen vonnissen van de Vier Leden en andere Vlaamse rechtbanken opnieuw op de agenda van de

---

⁶⁸⁵ Het zou trouwens Lodewijk XI zijn die in februari 1464 de hertog min of meer zou verbieden zijn kruistochtplannen uit te voeren: *"il vous requiert et neantmoins commande (...) Que vous ne veuillez pas l'abandonner"* cf. M.-R. Thielemans, *Bourgogne et Angleterre*, p. 466.

⁶⁸⁶ Net zoals onder Karel VII had Filips de Goede dit nominatierecht, dat hem krachtens het Verdrag van Atrecht toekwam, ook onder Lodewijk XI verder opgeëist, getuige het opnemen in een Bourgondisch kanselarijformularium van een formule voor de "Nomination" van een *"sergent a cheval sans gaiges de notre bailliage d'Amiens es termes et metes de la prevosté de Monstereul"*, iets wat de hertog geautoriseerd was te doen gezien *"par le traictié de la paix et reunion derrain faicte entre feu monseigneur le roy Charles, derrain trespassé, et nous, en notre ville d'Arras, a nous compete et appartiengne la nomination de tous officiers royaulx es paus, terres et seigneuries qu'il nous a cedees et transportees par ledit traictié, et a monseigneur le roy l'institution d'iceulx au regart des cas royaulx"*, cf. RAGent, fonds St.-Baafs en Bisdome, Vreemde Archieven, K2740, p. 429. Al direct na het einde van de *Guerre du Bien Public*, op 16 oktober 1465, zou Karel de Stoute dan ook weer het nominatierecht van de koninklijke sergeanten binnen het Amiensse baljuwschap van de koning opeisen, cf. U. PLANCHER, *Histoire générale et particulière*, t. IV, p. ccli, nr. CXCIV. Eind november en begin december 1465 zouden effectief opnieuw tientallen Bourgondische getrouwen, op nominatie van Charolais, door de koning en zijn commissarissen tot ambtenaren binnen het ressort van de Somme-steden benoemd worden, cf. C. WYFFELS, *Inventaris van de oorkonden der graven*, pp. 127-130, nrs. 742-762.

⁶⁸⁷ Cf. R. VAUGHAN, *Philip the Good*, pp. 355-358; zie ook het relaas van Chastelain: *"le roy en voudroit mettre de nouveaux, comme en effet il fit aucuns et aucuns non. Mais peu ou point ne s'en vouloit mesler le duc pour faire prière pour ung, ne pour autre. Dont ceux qui demorèrent en estat, ce fut par le moyen du seigneur de Croy, qui tout pouvoit lors, et nul autre riens que luy"*, cf. J. KERVYN DE LETTENHOVE, *Œuvres*, v. IV, p. 396

⁶⁸⁸ Cf. Id., op. cit., v. IV, p. 397.

Ledenvergaderingen komen te staan, voor het eerst sinds het einde van de jaren 1440⁶⁸⁹. Quasi gelijktijdig liet de Rekenkamer een kopie van de provisie van 1455 naar Simon Radin, hertogelijke sollicitateur bij het Parlement, opsturen⁶⁹⁰. In maart 1464 herhaalden de Leden hun klachten⁶⁹¹, terwijl ook de hertogelijke administratie de inmenging van de Kroon en van de sergeanten van het Amiense baljuwschap in het graafschap enkel verder zag toenemen⁶⁹². In haar voorbereiding van de nieuwe dagvaart te Parijs, die uiteindelijk begin september 1464⁶⁹³ zou plaatsvinden, werden nu ook hernieuwde *omisso medio*-appels tegen vonnissen van Vlaamse schepenbanken aangeklaagd⁶⁹⁴. Het Parlement bleek bovendien zaken in behandeling voor de Raad van Vlaanderen te evoceren⁶⁹⁵, terwijl de koning de

---

⁶⁸⁹ Vergadering van 28 maart tot 1 april 1463, cf. W. BLOCKMANS, *Handelingen... Regering van Filips de Goede*, d. II, pp. 1478-1479, nr. 1459, §B.b. Hoewel Blockmans in verschillende van zijn regesten van Ledenvergaderingen uit 1458 ook het "*Verzet tegen appels te Parijs*" aanhaalt (cf. *Handelingen*, d. II, pp. 1374, nr. 1341 en p. 1377, nr. 1343), maken de excerpten uit de rekeningen nergens expliciet melding van het Parlement; het lijkt veeleer dat de Leden de appels tegen hun (interlocutoire) vonnissen bij de Raad van Vlaanderen of de Grote Raad aankloegen (met name gezien deze Ledenvergaderingen behalve de appels ook de reformatiecommissie uit 1457 en de gebrekkige afpaling van de Oostduinen op de agenda plaatsten: de hertog zou op 15 en 16 februari 1459 met verschillende verordeningen gezamenlijk in al deze klachten voorzien, cf. nrs. 1280-1283).

⁶⁹⁰ Cf. nrs. DXCII en DXCIV: Radin diende een authentieke, gevidimeerde kopie van deze provisie te bekomen (nadat de Rekenkamer hem eerder enkel een gecollationeerd afschrift had bezorgd), wat erop wijst dat het Parlement nog steeds erg weigerachtig en argwanend t.o.v. deze provisie stond (of in elk geval moeilijk wou doen). Radin was op 20 oktober 1462 door Filips de Goede in zijn functie aangesteld geweest, cf. É. ANNE, 'Les ducs de Bourgogne devant le Parlement', p. 364.

⁶⁹¹ Cf. W. BLOCKMANS, op. cit., d. II, pp. 1503-1505, nrs. 1483-1484, vergaderingen van 10 tot 12 en van 13 tot 16 maart 1464.

⁶⁹² De hertog beklagde zich over "*le nombre des sergens royalx audit pais de Flandres, ou il n'en doit avoir que quatre residans, et neantmoins il en y a grant nombre qui font plusieurs abuz, tant en fait du paiement de leurs salaires comme de leurs executions*", cf. nr. DCXLIV, §[IV] (een gelijke klacht, evenwel zonder specifieke vermelding van het aantal sergeanten, was ook al in 1448 geuit, zie de verordening van 12 juni 1448, §[IV]. Wat betreft de vastelegging van het aantal koninklijke sergeanten actief binnen Vlaanderen op vier, baseerde de hertogelijke administratie zich wellicht op een algemene verordening van Filips de Schone uit 1302 (aangaande de verhoudingen tussen de Kroon en de wereldlijke en geestelijke heren en baronnen), die stelde dat "*quod ubi consuetum erat habere viginti servientes, remotis omnibus, quator tantum restent*", cf. D.-F. SECOUSSE (ed.), *Ordonnances des roys de France*, v. II, p. 458, §32 (uitgave naar de bevestigende verordening van Jan II uit oktober 1351).

⁶⁹³ Op 7 juni verdaagde Lodewijk XI het begin van de dagvaart van 24 juni tot 8 september 1464. Herinneren we eraan dat volgens Chastelain "*disoit-on que le roy devoit avoir sçu, par calculation des étoiles là-haut, et en quoy il mettoit fort son attente de tout temps, que le duc son bel oncle devoit avoir un dur et périlleux accident dedens le mois de septembre, par quoy, si mort en ensievoit d'aventure, ce luy pourroit tourner à grand joie et profit*", cf. J. KERVYN DE LETTENHOVE, *Œuvres*, v. V, p. 26. Klopte dit gerucht en zou Lodewijk XI omwille van dat bijgeloof de dagvaart (en het verlenen van enige concessie aan de hertog) tot september hebben willen uitstellen?

⁶⁹⁴ Cf. nrs. DCXLIII, §[XIX] en DCXLIV, §[I].

⁶⁹⁵ Cf. nrs. DCXLIII, §[XXXI] en DCXLIV, §[III]. Dat de koning formele mandementen moest verlenen om deze exemptie af te dwingen wijst nogmaals op het specifieke statuut van het graafschap: in principe was een

beroepsprocedure zelf nog verder stimuleerde door eventuele Vlaamse appellanten toe te laten hun appel ook nog na de gebruikelijke termijn van drie maanden bij het Parlement te verheffen⁶⁹⁶. De koninklijke kanselarij verleende de appellanten bovendien mandementen die hen, gedurende hun geding voor het Parlement, vrijstelden van de jurisdictie van de Vlaamse wetten of grafelijke rechtbanken over hun andere rechtszaken⁶⁹⁷. Mogelijk trachtte de Kroon hiermee het instellen van een *juge des exempts* binnen Vlaanderen Flamingant af te dwingen⁶⁹⁸. Naast het verderzetten van de procedure in de zaken rond François Gossaert en Jacques de la Galee en een nieuw geschil waarin de abdij van St.-Baafs betrokken werd⁶⁹⁹, leek de Bourgondische administratie zich bovendien te duchten voor een verdere koninklijke inmenging in Rijksvlaanderen, want in de nieuwe instructie voor de Raad van Vlaanderen uit juli 1463 werd voor het eerst het vroegere gebruik sententies met betrekking tot Rijksvlaanderen in het Keizerrijk te gaan uitspreken ook in een apart artikel geëxpliciteerd⁷⁰⁰. Ook de precieze afbakening van het Doornikse baljuwschap ten opzichte van de kasselrij Kortrijk kwam weer op de agenda te staan, met een betwisting van het ressort van St.-Denijs nabij Zwevegem door de Doornikse procureur-generaal⁷⁰¹.

---

appellant bij het Parlement immers automatisch exempt verklaard van enige rechtbank van de *pair de France* tegen wiens vonnis of rechters hij beroep had aangetekend, cf. F. CHEYETTE, 'The Royal Safeguard', pp. 651-652.

⁶⁹⁶ "*Item touchant les relievemens que le roy baille aux appellans qui n'ont relevé leurs appellacions dedens trois mois, enquoy mondit seigneur est interessé touchant le droit de ses amendes etc., et aussi ledit pays de Flandres, qui est pais de marchandise et les subgéz d'icelluy y ont grant dommage, car par ce moien leurs drois en sont retardéz*", cf. nr. DCXLIV, §[IV], zie eveneens nr. DCXLIII, §[XX]. Over deze gebruikelijke termijn van drie maanden (die de Raad van Vlaanderen blijkbaar effectief respecteerde vooraleer haar vonnissen uit te voeren en op te treden tegen appellanten die hun appel uiteindelijk toch niet releveerden), zie S. DAUCHY, *De processen in beroep*, pp. 80-81.

⁶⁹⁷ Cf. nr. DCXLIV, §[VII].

⁶⁹⁸ Een instelling waarvan we geen enkel spoor hebben teruggevonden buiten de kasselrijen van Rijsel, Douai en Orchies.

⁶⁹⁹ Het Parlement beval in augustus 1464 de abdij, op straffe van de boete van 100 zilvermark, de wet van de stad Gent voor de hertogelijke Grote Raad te dagen (nadat de stad tegen een eerder vonnis van de Raad van Vlaanderen te Parijs had geappelleerd), cf. S. DAUCHY, *Les appels flamands*, p. 318, nr. 1010.

⁷⁰⁰ Cf. nr. 1419, §[XLVI]. Het Frans-Bourgondische conflict lijkt ons de meest evidente reden waarom dit artikel (dat een oudere praktijk beschreef) nu plots wel in de instructie werd opgenomen (i.t.t. de opinie van J. DUMOLYN, die daaruit meende af te kunnen leiden dat de Raad te Ieper soms vonnissen m.b.t. het Keizerrijk in het koninkrijk had uitgesproken, cf. *De Raad van Vlaanderen*, p. 55), en ook Wielant vermeldt het binnen die context in zijn *Recueil des antiquités*: "*il soit vray ledict seigneur [Filips de Goede] pour garder icelluy ressort et pourveoir à ce que le roy de France ne luy baillast en ce empeschement, il ordonna, par le XLVe article de l'institution de ladicte chambre de l'an LXIII, et enjoignist expressément au président et conseil en Flandre de non donner à Ypre ny à Gand aulcunes sentences sur les procez venans de l'Empire (...) en y gardant les ressortz et souverainetez des pays de l'Empire*", cf. J.-J. DE SMET (ed.), *Corpus chronicorum Flandriae*, t. IV, pp. 122-123.

⁷⁰¹ Cf. nr. DCVIII; St.-Denijs viel in elk geval deels onder het Doornikse, net als Herseaux (wellicht eveneens op basis van een leenverband met het leenhof van Maire-lès-Tournai), cf. J. De Rock, *Het bestuur van de kasselrij*, p. 90.

We zijn niet ingelicht over het precieze verloop van de onderhandelingen in september 1464. Uit een voorbereidend betoog van de koninklijke procureur binnen het baljuwschap van Sens, in replek op de in oktober 1463 te Hesdin door de hertog aangebrachte 'Bourgondische' kwesties (die grotendeels gelijkliepen met de Vlaamse problematiek), kunnen we evenwel afleiden dat de Kroon zich combattief opstelde. De procureur stelde eerst dat de koning, "*seul et pour le tout*", alle recht had om binnen zijn baljuwschap verheffingen van appel en andere *actes royaux* te mogen verlenen⁷⁰². Vervolgens klaagde hij op zijn beurt de hertogelijke ambtenaren aan en verweet hij hen, zoals onder Karel VII, ongehoorzaam te zijn aan de koninklijke ambtenaren en mandementen⁷⁰³. Ook de koning in eigen persoon zette in de aanloop naar de nieuwe dagvaart de hertog verder onder druk. Zo verzocht Lodewijk, volgens Jacques du Clercq, Filips eind juni of begin juli 1464 opnieuw om de terugkoop van Waals-Vlaanderen⁷⁰⁴. Op basis van de hierboven aangehaalde archiefopzoekingen uit september 1463 kunnen we immers afleiden dat de koning dit verzoek toen al een eerste keer had geformuleerd. De koning en zijn administratie gaven dus blijk van een beredeneerde en aanhoudende politiek die de verworven rechten en territoria van de hertog diende in te perken en waar mogelijk voor de Kroon moest terugwinnen⁷⁰⁵. De hertog begon deze opstelling van de Kroon geleidelijk aan echter ook

---

⁷⁰² "*Item, & aussi se ledit Bailly de Sens ne cognoissoit desdites causes d'apel dudit Duché de Bourgogne, & qu'il ne pust bailler commission en cas d'appel, gardes générales, spéciales, ne débitis, ainsy que le prétendent lesdits Officiers de Bourgogne, il ne faudroit plus de Siéges ne de ressort à ladite Villeneuve qui soloit estre le plus beau ressort du Royaume*", cf. U. PLANCHER, *Histoire générale et particulière*, t. IV, p. ccxlv, nr. CLXXVIII.

⁷⁰³ "*Les Officiers de Bourgogne depuis naguères, mesmement depuis l'avènement du Roy à la couronne, ont empesché & empeschent de présent lesdites commissions en cas d'appel dudit Bailly de Sens, & quant les Sergens les veullent mettre à exécution, le Procureur de Mons. de Bourgogne en appelle, & se aprez son appel lesdits Sergens procedent, ils sont incontinent emprisonnez, menez & transportez hors du Royaume*", cf. Id, op. cit., t. IV, pp. ccxlv-ccxlv, nr. CLXXVIII. Quasi gelijktijdig verweet de Kroon trouwens ook François II, hertog van Bretagne, bepaalde vonnissen van het Parlement en de koning niet te willen uitvoeren, waarbij Lodewijk duidelijk liet verstaan dat als de hertog zijn verzet zou aanhouden hij zich schuldig zou maken aan majesteitsschennis (een dreigement dat Karel VII zelfs in de jaren 1459-1461 nooit tegen Filips de Goede had durven uiten, ook al werd het misschien geïmpliceerd), cf. P. CONTAMINE, 'The Contents of a French Diplomatic Bag', p. 61.

⁷⁰⁴ "*il requist au duc qu'il lui volsit rendre les chastelleries de Lille, Douay et Orchies, moiennant certaines grosses sommes de deniers et grade quantité de rentes, pour lesquelles il disoit les deivoir ravoir; c'est asçavoir deux cent mille livres tournois et dix mille livres de rentes, pour laquelle somme ses devanchiers roys les avoient engagées aulx comtes de Flandres*", cf. F. DE REIFFENBERG, *Mémoires de J. Du Clercq*, t. IV, p. 61. De 10.000 lb. t. rente komt overeen met de oorspronkelijke terugkoopbepalingen, maar de 200.000 lb. t. lijkt mogelijk een extraatje van Lodewijk te hebben gevormd dat de hertog over de streep diende te trekken. Du Clercq situeert het verzoek van de koning "*durant que le roy estoit a Hesdin*" nadat hij samen met de hertog vanuit Saint-Pol vertrokken was, wat volgens het itinerarium van de hertog overeen moet komen met ofwel 23-25 juni of 2-9 juli 1464, cf. H. VANDER LINDEN, *Itinéraires*, pp. 469-470.

⁷⁰⁵ De terugkoop van de Somme-steden kan zelfs als een noodzakelijke voorwaarde gezien worden voor de pogingen van de Kroon om Waals-Vlaanderen van de Bourgondische dynastie terug te kopen. Het akkoord uit 1387 tussen Karel VI en Filips de Stoute rond de mogelijke terugkoop van Rijsel, Douai en Orchies had immers

meer en meer te wantrouwen; in elk geval verwierp hij het 'aanbod' van Lodewijk met betrekking tot Rijsel, Douai en Orchies en enkele gelijkaardige koninklijke verzoeken tot het aankopen van Bourgondische bezittingen "*pour ce qu'elles ne lui plaisoient pas*"⁷⁰⁶.

Welk verloop de onderhandelingen ook precies kenden, Lodewijk XI zou toch nog bereid blijken één nieuwe provisie aan de hertog te verlenen, op 5 oktober 1464⁷⁰⁷. Deze verordening vertoont op het eerste gezicht relatief veel gelijkenissen met de provisie uit 1449, 1455 en 1461. De koning bepaalde dat in afwachting dat de grens- en ressortconflicten tussen hem en het Parlement enerzijds en de hertog en zijn administratie anderzijds door een gemeenschappelijke commissie onderzocht en uitgeklaard zouden worden, de processen in die kwesties opgeschort en alle reeds uitgevoerde inbeslagnames van de goederen van hertogelijke onderdanen en ambtenaren opgeheven. Ze verschilt echter ook op een aantal specifieke punten van de voorgaande koninklijke bepalingen in het ressortconflict. Zo worden alle Frans-Bourgondische grensregio's samen behandeld en in vraag gesteld: het Land van Aalst, Waas en Dendermonde in Vlaanderen, L'Ostrevant, Henegouwen en de bovenloop van de Schelde, het statuut van Salins, Saumur, Charolais en tenslotte ook nog de betekenis van de Saône en de precieze grens tussen het hertogdom en vrijgraafschap Bourgondië. Wat evenwel nog meer in het oog springt, is de termijn van de *surséance*: waar de *narratio* weergeeft dat de hertog een opschorting voor twaalf jaar had verlangd, kende Lodewijk die uiteindelijk 'slechts' voor de duur van Filips leven toe.

Als de koning met deze provisie nog de bedoeling had de hertog gunstig te stemmen (maar terzelfdertijd geen hypotheek op de toekomst wou leggen), dan lijkt hij niet echt in zijn opzet geslaagd. Meteen na het uitvaardigen van de verordening, nl. op 6 oktober 1464, stuurde Lodewijk vanuit Abbeville (waar hij toen verbleef) een raadsheer — voorzien van de provisie? — naar de hertog te Hesdin om deze te verzoeken daar nog op de koning te wachten tot deze op 8 oktober zelf naar Hesdin zou afzakken⁷⁰⁸. Tegen begin oktober had de affaire-Rubempré de hertog echter achterdochtig gemaakt ten opzichte van de intenties

---

nauwkeurig de bezetting van de 10.000 lb. t. aan rente bepaald "*en la conté de Pontieu, appartenances et appendances d'icelle, y comprise la ville d'Abbeville, en tant qu'elle peut valoir*", cf. P. BONENFANT (dir.), J. BARTIER & A. VAN NIEUWENHUYSEN (eds.), *Ordonnances*, t. I, p. 210. Ponthieu vormde een onderdeel van de in 1435 aan de hertog afgestane gebieden van de Somme, net als Abbeville, cf. E. COSNEAU (ed.), *Les grands traités*, pp. 138-141, §24. Vooraleer Lodewijk XI deze terug in zijn bezit had, kon de terugkoop dus in de praktijk niet georganiseerd worden. Ook Chastelain doorzag deze Franse politiek, toen hij in zijn kroniek, rond september 1464, stelde dat de koning "*avoit jà, par tous les lieux enclavés dedans les pays du duc, quis moyens et nouvelles voies de les mettre et avoir à luy à sa disposition totale*", cf. J. KERVYN DE LETTENHOVE, *Œuvres*, v. V, pp. 95-96.

⁷⁰⁶ Filips lijkt hierbij enkel de oorspronkelijke schenking door Karel V aan Lodewijk van Male uit 1369 te hebben aangehaald (en niet een van de latere koninklijke verzakingen aan het terugkooprecht): "*le duc respondit que, quant le duc Philippe de Bourgogne, fils du roy, prist Margueritte, fille du comte de Flandres, les chastelleries lui feurent bailliées pour en joyr, par lui et ses hoirs masles; et au cas qu'il n'en auroit nul, moiennant lesdits sommes debvoient retourner au roy*", cf. F. DE REIFFENBERG, op. cit., t. IV, loc. cit.

⁷⁰⁷ Cf. nr. lviii.

⁷⁰⁸ Voor de chronologie, zie J. KERVYN DE LETTENHOVE, *Œuvres*, v. V, p. 102 en H. VANDER LINDEN, *Itinéraires*, p. 473.

van Lodewijk, en de Bourgondische chroniqueurs verhalen hoe het gerucht de ronde deed dat de koning Filips te Hesdin wou overmeesteren⁷⁰⁹. Dat de ressortprovisie openlijk met Filips (spoedige?) overlijden rekening hield, stelde de hertog wellicht niet verder gerust. In alle geheim besloot Filips Hesdin dan ook direct te verlaten, en al op 7 oktober kwam hij te Saint-Pol aan, om op 10 oktober veilig en wel de poorten van Rijsel te bereiken.

Hiermee kwam een definitief einde aan de kortstondige (en bedrieglijke) dooi in de Frans-Bourgondische relaties en ressortkwesties die met het aantreden van Lodewijk XI was ingetreden. De hertog, in samenspraak met en onder invloed van Charolais, zou in 1465 zelf het militaire geweld tegen de Kroon niet langer schuwen, ook al gebeurde dat onder het vaandel van het *Bien Publique*. Wanneer Lodewijk XI zich in oktober en november 1465 verplicht zag verschillende toegevingen te doen aan de Bourgondische dynastie en de andere Franse prinses die tegen hem in opstand waren gekomen, valt het Vlaamse ressort evenwel grotendeels uit de boot. De graaf van Charolais wist weliswaar de Somme-steden te recupereren⁷¹⁰, maar Lodewijk en zijn administratie slaagden erin een precieze omschrijving en definitie van de bevoegdheid van het Parlement binnen het graafschap voorlopig uit te stellen. De Bourgondische onderhandelaars onder leiding van Guillaume Hugonet en Jean Carondelet — m.a.w. een 'nieuwe generatie raadgevers' van Charolais⁷¹¹ —

---

⁷⁰⁹ Zie naast de getuigenis van Chastelain (cf. de noot hierboven) ook het relaas van du Clercq (F. DE REIFFENBERG, op. cit., t. IV, pp. 67-69); zie tevens R. VAUGHAN, *Philip the Good*, p. 375. Dit plotse vertrek van de hertog bleek in ieder geval de plannen (welke die ook mogen geweest zijn) van Lodewijk XI doorkruist te hebben, want in januari 1465 klaagde een koninklijke ambassade expliciet dit onverwachte handelen van Filips de Goede aan. Voor de Bourgondische repliek, uitgesproken door Guillaume Fillastre, zie M. PRIETZEL (ed.), *Ausgewählte Werke*, pp. 230-231. Volgens Fillastre verliet de hertog Hesdin enkel omdat de (verwachte) Engelse delegatie (in het kader van geplande Frans-Bourgondisch-Engelse onderhandelingen, cf. M.-R. THIELEMANS, *Bourgogne et Angleterre*, pp. 381-410) toch niet kwam opdagen en er zich ondertussen andere, intern Bourgondische, politieke en administratieve kwesties hadden aangediend (die beter te Rijsel dan te Hesdin konden worden afgehandeld).

⁷¹⁰ Zie de koninklijke akte van 5 oktober 1465, uitgegeven bij E. DE PASTORET, *Ordonnances des rois de France*, v. XVI, pp. 355-366, die het gebied (grotendeels onder dezelfde voorwaarden als in 1435, bij het sluiten van het Verdrag van Atrecht) aan Charolais overdroeg.

⁷¹¹ Cf. nr. DCLXXIV. Met name A. VANDERJAGT heeft gewezen op het aantreden van een nieuwe generatie Bourgondische (hof)ideologen en ambtenaren, rond het laatste kwart van de 15de-eeuw, die een meer autoritaire, soevereine opvatting van de hertogelijke macht voorstonden (culminerend in o.m. de oprichting van het Parlement van Mechelen), Guillaume Hugonet op kop, cf. diens 'Expropriating the Past', p. 187 en pp. 192-193 en Id., 'Classical learning and the building of power', pp. 275-277. Het lijkt aannemelijk dat Hugonet en Carondelet in 1465 *de facto* reeds voornamelijk als Karels gezanten optraden, veeleer dan louter als hertogelijke gezanten (net zoals het Verdrag van Conflans tussen Karel en Lodewijk was afgesloten en niet zozeer tussen Filips en Lodewijk), gezien ook dat Hugonets aanstelling aan het Bourgondische hof pas uit 1465 dateerde, direct na de machtsgreep van Charolais (cf. W. PARAVICINI, 'Acquérir sa grâce', p. 381); Jean Carondelet zien we in september 1466 in elk geval ook als Karels *persoonlijke* gezant in een ambassade naar Lodewijk XI optreden, cf. J. VAESSEN & E. CHARAVAY (eds.), *Lettres de Louis XI*, t. III, p. 89, nr. 87.

die de kwestie in november 1465 te Parijs onderhandelden, waren nochtans ambitieus gebleken. Naast het opleggen van een streng verbod aan het Parlement nog kennis te nemen van zaken die mogelijk uit Rijksvlaanderen afkomstig waren, moest ook het ressort van het Parlement over de wetten van de Vier Leden weer streng aan banden worden gelegd. Minstens alle appels voortkomend uit handelsgeschillen behandeld door de rechtbanken van Gent, Brugge, Ieper en het Vrije dienden verboden te worden — een herhaling dus van de provisies van 1449 en 1455⁷¹². De Bourgondische delegatie verhardde haar standpunt uiteindelijk en eiste dat, gedurende 20 jaar, geen enkel appel nog tegen sententies van de Vier Leden nog zou mogen worden ingesteld, tenminste toch niet bij het Parlement (er werd immers wel gerefereerd aan de provisie van 1445, maar de hertogelijke administratie ging niet meer zo ver de Vier Leden absoluut onreformeerbaar te verklaren...) ⁷¹³. De verzoeken richtten zich bovendien ook uitdrukkelijk op de toekomst — in tegenstelling tot de verordening van Lodewijk uit 1464 — en de provisies moesten gelden voor "*mondit seigneur le duc et monseigneur son filz*" of voor "*mondit seigneur et ses hoirs, contes de Flandres*"⁷¹⁴.

Op 10 november verleende Lodewijk XI evenwel slechts een opschorting van alle processen en appels tegen de vonnissen van de Leden bij het Parlement tot een maand na 15 mei 1466⁷¹⁵. Op die datum zouden de Franse en Bourgondische delegees opnieuw samenkomen om de ressortproblematiek verder uit te klaren. De koning had dus misschien niet zozeer zijn territorium als wel zijn soevereiniteit nog veilig weten te stellen. De graaf van Charolais wist echter wel — een primeur! — de provisie uit 1465 in de registers van het

---

⁷¹² Cf. nr. DCLXXIII, §[V]; de hertogelijke onderhandelaars probeerden deze bepaling ook strikter afdwingbaar te maken door te eisen dat, indien het Parlement nog Vlaamse appels zou verheffen, ze in haar mandementen de clause zou opnemen "*que l'appellant qui se dit avoir appellé n'ait appellé de sentence concernant ou deppendant de fait de marchandise etc., pour obvier au malice des appellans*". Dit hertogelijk verzoek lijkt wel geen onderscheid meer te hebben willen maken tussen zaken waar maar één van de partijen handelaar was of allebei de partijen dit waren (wat de koninklijke verordeningen van 1449 en 1455 wel nog deden). Mogelijk werd de hertogelijke houding ingegeven door een appel bij het Parlement uit 1462-1464 dat net een dergelijk conflict tussen twee buitenlandse handelaars betrof (en waarbij de hertogelijke Grote Raad de kennisname voor zichzelf had opgeëist), cf. S. DAUCHY, *Les appels flamands*, p. 338, nr. 1068.

⁷¹³ "*mondit seigneur de Bourgoingne dit et maintient que des loiz des Quatre Membres du conté et pays de Flandres on ne doit recevoir aucunes appellacions en la court de parlement, requerans telles et semblables lettres de surseance pour vint ans a venir que celles qui furent octroyees par feu le roy Charles en l'an mil CCCC XLV*", cf. nr. 15 nov 1465, §[IV].

⁷¹⁴ Cf. nr. DCLXXIII, §[VI]-[VII].

⁷¹⁵ Cf. nr. lix; de andere nog openstaande ressortkwesties dienden ook vanaf 15 mei — "*se faire se peut*" — verder afgehandeld te worden, cf. nr. DCLXXIII, §[I]. De bewering van H. CLAESSENS, *Het strijdschrift*, p. 13, nl. dat Lodewijk XI een opschorting van twintig jaar aan de hertog of (in Claessens woorden) de graaf van Charolais toekende, komt enkel voort uit een te vluchtige lezing van de koninklijke provisie, die slechts in haar *narratio* deze termijn van twintig jaar (verzocht door de hertog) aanhaalt, doch in de *actio* erg duidelijk bepaalt dat appels slechts tot 15 mei opgeschort zouden blijven.

Parlement te laten registreren⁷¹⁶. Had dit ook een concreet gevolg? DAUCHY zag het aantal appels tegen vonnissen van de Vier Leden van veertien in de periode 1461-1465 dalen tot vijf in de periode 1466-1470⁷¹⁷, maar deze periode is iets te ruim om de effectiviteit van de bekomen provisie (die maar kort liep) echt correct in te kunnen schatten. Bovendien kondigde zich al in 1466, met de steeds prominentere rol die de graaf van Charolais op het internationale innam, reeds het einde van de lange regering van Filips de Goede aan. De tijd is dan ook gekomen om een balans op te maken van de pogingen van de hertog om de koninklijke jurisdictie over het graafschap aan banden te leggen.

Sowieso toog de Bourgondische administratie tegen het voorjaar van 1466 terug aan het werk ter voorbereiding van de nieuwe dagvaart⁷¹⁸, die trouwens algauw op zijn beurt – het verhaal wordt repetitief – verdaagd werd tot 15 juni 1466. Daarbij zijn we getuige van een quasi fysieke wissel van de macht. Op 26 mei 1466 bezorgde de Rekenkamer een aantal archiefzakken aan Pierre de Goux, die, na de verwijdering van de de Croÿ-factie uit het Bourgondische hof, door Filips de Goede tot nieuwe kanselier was aangesteld en ook door Karel de Stoute in die functie behouden werd⁷¹⁹. De zakken bevatten verschillende instructies, memoranda en afschriften van documenten "*touchant le fait des limites d'entre le royaume et les pais de mondit seigneur*", en waren in het bezit geweest van Jean Chevrot, de vroegere voorzitter van de hertogelijke raad en vertrouweling van Filips de Goede, die in 1460 was overleden. De rekenmeesters deelden de Goux mee dat "*l'en [y] pourra prendre et trouver des advertissemens qui pourront servir au fait et matieres de ladite convention*". Het dossier, dat wellicht de periode tussen het begin van de jaren 1440 en het gespannen einde van de

---

⁷¹⁶ De akte werd op 21 november 1465 "*Lecta, publicata et registrata Parisi in parlamanto*".

⁷¹⁷ Cf. S. DAUCHY, *De processen in beroep*, p. 175.

⁷¹⁸ Al eind december 1465 bezorgde een bode van de Raad van Vlaanderen te Brussel aan het hof "*les anciens registres et cartulaires touchant la conté de Flandres reposans en ladicte chambre*", cf. ARA, RK, nr. 21.834, fol. 10r°. Ook de Leden bereidden zich op de dagvaart voort, met een voorbereidende samenkomst op eigen convocatie in mei 1466, gevolgd door het mee uitsturen (op verzoek van de hertog) van de pensionaris van het Brugse Vrije naar de eigenlijke dagvaart te Parijs in juni en augustus, cf. W. BLOCKMANS, *Handelingen... Regering van Filips de Goede*, d. II, pp. 1571-1572, nr. 1553 en p. 1573, nr. 1555.

⁷¹⁹ Nicolas Rolin zou nooit afgezet worden als kanselier, maar werd hij min of meer uit zijn functies ontheven vanaf 1457-1458, met de installatie van de nieuwe commissie voor het domein en de financiën en de dominantie van eerste kamerheer Antoine de Croÿ, cf. J. BARTIER, 'Une crise de l'État bourguignon', pp. 501-502 en P. COCKSHAW, *Le personnel*, p. 45. Begin 1465 slaagde de graaf van Charolais er evenwel in dit feitelijke bestuur gecontroleerd door de de Croÿ's te contesteren: in maart verspreidde hij verschillende manifesten die hun manipulatie van Filips de Goede moesten aantonen en aanklagen, en eind april wist hij uiteindelijk door zijn vader als luitenant-generaal benoemd te worden. De Croÿ's waren ondertussen reeds samen met Jean de Lannoy naar Frankrijk gevlucht. Zie hierover P. BONENFANT & J. STENGERS, 'Le rôle de Charles le Téméraire', pp. 9-13 en R. VAUGHAN, *Philip the Good*, pp. 377-378. De Goux werd officieel tot kanselier benoemd op 26 oktober 1465, en een goede drie jaar na het overlijden van Rolin. Karel de Stoute bevestigde hem al in zijn functie op 17 juni 1467, twee dagen na het overlijden van Filips de Goede. Zie P. COCKSHAW, op. cit., p. 51.

regering van Karel VII omvatte, moet de Goux een overzicht geboden hebben van de Bourgondische positie en verworvenheden in het ressortdebat. Het lijkt ons niet dat de Goux reden had om de uiteindelijke resultaten van de dagvaarten en officiële akkoorden erg hoog in te schatten. De Kroon had elke absolute verzaking aan haar soevereiniteit en het ressort van het Parlement steeds zorgvuldig weten te vermijden, en de verleende tijdelijke provisies bleken in de praktijk steeds van beperkte waarde. Het zou aan de Goux en de andere ambtenaren van Karel de Stoute zijn om te proberen een grotere toegeving van Lodewijk XI af te dwingen. Hoewel de dagvaart van Parijs in de zomer van 1466 nog geen resultaten opleverde⁷²⁰, zou *l'entrevue de Péronne* in 1468 hiertoe wel de mogelijkheid scheppen. Op 14 oktober 1468 zou Lodewijk *bij eeuwig privilege* de Vier Leden van het ressort van het Parlement onttrekken⁷²¹, terwijl ook twee andere punten die al in 1465 opgeworpen waren, het verbieden van enige *ommiso medio*-appels en het erkennen van de Raad van Vlaanderen als het eerste ressort over Waals-Vlaanderen, door de koning aan Karel toegekend werden⁷²². Niettemin bleek de koning, zelfs te Péronne⁷²³, zijn ressort nog niet definitief op te geven: de conflicten aangaande de grens tussen Rijks- en Kroonvlaanderen werden weerom slechts opgeschort — zij het voor acht jaar — en ook in specifieke processen (zoals dat tussen de de Lalaings en Jacques de la Galee junior, dat nog steeds aansleepte!) werd de uitvoering van de arresten van het Parlement enkel uitgesteld⁷²⁴. Uiteindelijk zou slechts de openlijke Frans-Bourgondische oorlogsvoering en een bewuste "*desobéissance*" van Karel de Stoute ten opzichte van de Kroon, vanaf ca. 1470-71, de

---

⁷²⁰ De Bourgondische delegatie probeerde o.m. het ressort van een aantal (wellicht in Rijksvlaanderen gelegen) localiteiten te bewijzen door het opsturen van relevante vonnissen van de Raad van Vlaanderen, die daartoe in juni 1466 een bode uitstuurde naar de president van de Raad, die eveneens te Parijs aanwezig was, cf. ARA, RK, nr. 21.835, fol. 10r°. In augustus 1466 werd een tweede bode uitgestuurd, "*qui se parti de la ville de Gand et porta leurs lettres a messires des comptes a Lille, pour y retrouver les copies auctentiques de certains extrais que monseigneur le president de Flandres estans a Parijs requeroit avoir*", cf. ARA, RK, nr. 21.835, fol. 11v°. We hebben in de archieven van de Rekenkamer, zowel te Brussel als te Rijsel, evenwel geen nieuwe koninklijke provisies teruggevonden die eventueel uit deze dagvaart zouden moeten zijn voortgekomen.

⁷²¹ De rechtshandeling is gesteld "*de nostre certaine science, puissance et auctorité royal*" en gold "*pour nous, noz hoirs et successeurs, Roys de France (...) perpetuellement et à tousjours*", cf. E. DE PASTORET (ed.), *Ordonnances des rois de France*, v. XVI, p. 127.

⁷²² Voor deze twee verordeningen, zie Id., op. cit., v. XVI, pp. 137-139. De hertog wist bovendien van Lodewijk te bekomen dat de hertogelijke Grote Raad zowel in het Keizerrijk vonnissen zou mogen vellen in zaken of m.b.t. partijen gelegen in of afkomstig uit het koninkrijk als omgekeerd, een kwestie die voorheen tot verschillende Frans-Bourgondische conflicten en processen voor het Parlement had geleid, cf. op. cit., v. XVI, pp. 150-151.

⁷²³ Waar hij, als feitelijke gevangene van Karel, nochtans volledig aan diens wil was onderworpen, zie W. PARAVICINI, *Karl der Kühne*, p. 71 voor de context van het 'verlenen' van de akten van Péronne.

⁷²⁴ Cf. E. DE PASTORET (ed.), *Ordonnances des rois de France*, v. XVI, pp. 135-137 en pp. 159-161.

koninklijke jurisdictie over Vlaanderen in de praktijk uitbannen: tussen 1471 en 1483 ontbreekt elk spoor van Vlaamse appels in de registers van het Parlement⁷²⁵.

Deze politiek van Karel zou zich niet tot het louter jurisdictionele vlak beperken. In januari 1469 liet hij, in een ruim bijgewoonde zitting van zijn Raad en hof te Brussel en voor de ogen van de voltallige wet en al de ambachtsdekens van de stad Gent, het zogenaamde charter van Senlis casseren. Dit charter dicteerde de procedure van de jaarlijkse Gentse schepenvierkiezing, en de precieze interpretatie van de bepalingen ervan lagen mee aan de oorsprong en vormden de inzet van de Gentse opstand van 1449-1453 onder Filips de Goede⁷²⁶. Karel maakte nu komaf met het charter en zou voortaan zelf het verloop van de Gentse wetsvernieuwing dicteren. Deze gebeurtenis, die trouwens al ook contemporain een grote betekenis werd toegedicht, is reeds door vele historici uitgebreid behandeld⁷²⁷. Ze wordt daarbij evenwel quasi uitsluitend aangehaald in de context van Karels autoritaire optreden tegenover het stedelijke particularisme. De cancellering symboliseerde de ultieme (tenminste, tot aan 1477...) overwinning van de Bourgondische dynastie op het weerspannige Gent en stelde een einde aan het compromis dat Filips de Stoute in 1385 bij het sluiten van de Vrede van Doornik had moeten accepteren: de gebeurtenis gold dan ook als de eerste *Magnificence* van de nieuw aangetreden hertog⁷²⁸. Dat Karel evenwel net een koninklijk privilege — het charter was in 1301 door Filips de Schone aan de stad verleend — fysiek ongeldig verklaarde, terwijl hij de overige Gentse privileges wel aan de stad teruggaf⁷²⁹, lijkt ons minstens even belangrijk⁷³⁰. Ter vergelijking en contrast: Filips de Goede had in 1451 tegenover Karel VII nog net benadrukt dat hij en zijn voorgangers dit privilege steeds strikt nageleefd hadden "*sanz de leur part y avoir esté rien fait ne attempté au*

---

⁷²⁵ Cf. S. DAUCHY, *De processen in beroep*, p. 56 (grafiek met aangespannen appels) en S. DAUCHY, *Les appels flamands*, p. 388, nr. 1218 (jugé van 23 februari 1471) en nr. 1220 (akkoord van 5 juni 1483, in een zaak waarin de pleidooien reeds uit 1464 dateerden).

⁷²⁶ Zie het artikel van M. BOONE voor een uitgebreide bespreking (met tekstkritische uitgave) van dit charter en van haar bewogen geschiedenis, cf. 'Het charter van Senlis', pp. 1-45.

⁷²⁷ Cf. E. LECUPPRE-DESJARDIN, *La ville des cérémonies*, pp. 309-311, B. SCHNERB, *L'État bourguignon*, pp. 392-395 en R. VAUGHAN, *Charles the Bold*, pp. 7-9, met verwijzingen naar chronieken en bronnen aldaar.

⁷²⁸ Cf. W. PARAVICINI, 'Die zwölf »Magnificenses«', pp. 323-328 en p. 377; zie tevens M. BOONE, art. cit., p. 25. Volgens A. VANDERJAGT werd onder Karel door de Bourgondische hofideologen "*justice [relegated] to second place and postulated 'magnanimitas' and 'magnificentia' as prime among the four cardinal virtues. This fitted in wonderfully with Charles's authoritarian streak of taking law into his own hands — thereby often ignoring and infringing on local jurisdictions*", cf. 'Classical learning and power', p. 276.

⁷²⁹ Cf. W. PARAVICINI, art. cit., p. 324, n. 24.

⁷³⁰ Hoewel P. ARNADE, *Realms of Ritual*, pp. 9-10, gelijk heeft als hij stelt dat Chastelain met zijn opsomming van de Magnificences "*did not immortalize the duke of Burgundy's greatness with a theory of statecraft*", lijkt de handling ons toch de loutere "*calculated policy of court spectacle*" the overstijgen: het gaat ook om een juridische aktie, meer zelfs, om een claim op een wetgevende (of wetbrekende) soevereiniteit.

*contraire*⁷³¹, en zelfs in de uiteindelijke Vrede van Gavere werd geen gewag gemaakt van enige hertogelijke interpretatie van het koninklijke privilege (niet dat die *de facto* toch niet plaatsvond)⁷³². Karel bleek dus bereid koninklijke privileges en wetgeving te herroepen⁷³³. Het ging bovendien ook niet om een geïsoleerd feit: in januari 1471 zou de hertog gedeceideerd beslissen dat geen enkele van zijn onderdanen nog koninklijke akten mocht ontvangen, op straffe van dood⁷³⁴.

Karel de Stoute, in zijn soevereiniteitsstreven, eiste dus niet enkel de volle jurisdictie binnen al zijn heerlijkheden op, maar ook het onverdeelde *imperium*, de mogelijkheid (exclusief) te bevelen en te verordenen. Dit was evenwel, of toch minstens wat het openlijke karakter van die opeising betrof, een nieuwe situatie: hierna zullen we bekijken hoe onder Filips de Goede en zijn voorgangers de Franse Kroon wetgevend of privilegeverlenend kon

---

⁷³¹ Cf. nr. CCCXXIX, §[VII]; graaf Robrecht van Béthune had in december 1313 trouwens nog de uitvoering van het koninklijke privilege bevestigd in een confirmatieve vidimus, cf. M. BOONE, art. cit. pp. 21-23. Ook al in het voorjaar van 1450, toen de hertog tot een nieuwe wetsvernieuwing overging voor de gebruikelijke termijn verlopen was, werd bepaald dat dit gebeurde "*sans par ce deroguer ou prejudicier en aucune maniere au contenu du privilege donné par le roy Phelippe faisant mention de l'election de la loy de la ville de Gand, de date mil trois cens et ung*", cf. nr. 963.

⁷³² Cf. nr. 1080, §[I]; M. BOONE wees er in zijn artikel over het charter van Senlis (*ut supra*) overigens al genoeg op dat de zogenaamd objectieve hertogelijke lezing van het privilege uit 1301 evenzeer een door de Bourgondische politieke ambities gedreven interpretatie vormde van een in de grond weinig duidelijke en ambiguë tekst. De facto interpretaties van koninklijke privileges of hun herroeping en afschaffing door de expeditie van nieuwe grafelijke of hertogelijke verordeningen kwamen dan wellicht ook al voor 1469 voor — met de openlijke en formele cassering van het privilege van Filips IV ging Karel echter een stap verder (zo kunnen we erop wijzen dat de grafelijke administratie in augustus 1329, in de voorbereidingsfase van het opstellen van een nieuwe aan de stad Brugge opgelegde keure, had gesteld dat "*parmi chest cuere chil de le ville quitent toutes autres cores qu'il ont eu selle jusques a ore et toutes lettres qui sour che sont faites et de tous autres et de roy et de conte*", maar in het uiteindelijke privilege van graaf Lodewijk van Nevers van 1 augustus 1329 werd slechts in algemene termen bepaald dat "*les [ordenances, privileges ou franchises] contraires ou desraisonables, nous ostons et annullons de tout et mettons a nieant des maintenant*", zie voor deze citaten respectievelijk L. GILLIODTS-VAN SEVEREN, *Coutume de la ville de Bruges*, v. I., p. 396 en J. VAN ROMPAEY, 'De Brugse Keure', p. 88, nr. I, §[87]).

⁷³³ Merken we op dat J. BODIN de mogelijkheid tot het herroepen van wetten bij zijn omschrijving van de soevereiniteit even hoog aanschrijft en centraal plaatst als de mogelijkheid om zelf wetten uit te vaardigen, en dat niemand behalve de soeverein wetten kan of mag cancelleren: "*Sous ceste mesme puissance de donner, & casser la loy, sont compris tous les autres droicts, & marques de souueraineté*", cf. *Les six livres*, p. 303; mogelijk baseerde hij zich daarbij op het werk van L. DE PENNA, die reeds einde 14de eeuw had gesteld dat "*Solus princeps tollit privilegia concessa per quemvis*", cf. *Super tres libros*, commentaar bij C.12.35.14, §LXIII; zie ook de bespreking van deze opinie bij W. ULLMAN, *The medieval idea of law*, pp. 95-96. J. DE BLAESERE zou deze mogelijkheid in het begin van de 16de eeuw trouwens expliciet ook aan de Vlaamse graven toekennen (in de context bovendien van een werk dat de Vlaamse soevereiniteit t.o.v. de Franse Kroon diende aan te tonen!): "*Inde est quod bene usi sunt comites Flandrie subjectis suis rebellibus omnia privilegia (...) tollere*", cf. *Defensio illustrissimi Flandrie comitis* (Universiteitsbibliotheek Gent, ms. 3791), v. I, fol. 41r°.

⁷³⁴ Cf. de hertogelijke verordening van 14 januari 1471, H. STEIN (bearb. v. S. DÜNNEBEIL), *Catalogue des actes de Charles le Téméraire*, p. 240, nr. 998.

optreden, en in welke mate hertogelijke wetgeving zelf door, of voor, de Franse koning en het Parlement kon worden gecontesteerd.

3.1.3 Koninklijke privileges in Vlaanderen en grafelijke wetgeving voor het Parlement

*qui sera celuy qui pourra donner loy, estant contraint luy-mesme de la recevoir?*⁷³⁵

Hieronder zullen we eerst de door de Franse koningen aan Vlaamse beneficiarissen verleende octrooien en privileges bespreken en bekijken in welke mate of op welke specifieke terreinen de Kroon binnen het graafschap nog van haar privilegiërend prerogatief gebruik maakte en welke de precieze waarde we die koninklijke tussenkomsten mogen toekennen (§3.1.3.1 t.e.m. §3.1.3.3). Vervolgens zullen we ingaan op de eventuele contestatie van grafelijke wetgeving voor het Parlement van Parijs, alsook op de pogingen van de hertog om zijn privileges en verordeningen aan het ressort van de Kroon te onttrekken en aldus van zijn wetgeving een werkelijk soeverein attribuut te maken (§3.1.3.4).

3.1.3.1 Franse koninklijke octrooien en privileges in Vlaanderen tussen 1384 en 1467: een overzicht

Na de directe tussenkomst van de Franse Kroon in de Vlaamse affaires rond 1300 en de verdere afhandeling en heronderhandeling van de Frans-Vlaamse vredesverdragen gedurende de eerste vier decennia van de veertiende eeuw, blijven koninklijke privileges en octrooien verleend aan Vlaamse steden en gemeenschappen of aan het graafschap in zijn geheel zeldzaam⁷³⁶. Dit veranderde pas weer met het huwelijk tussen Margaretha van Male en Filips de Stoute in 1369. Vanaf 1370 zien we verschillende koninklijke verordeningen en octrooien uitgevaardigd worden die – ongetwijfeld als een soort compensatie voor de instemming met de Frans-Vlaamse alliantie en binnen de context van de Honderdjarige Oorlog – de internationale handel met het graafschap diende te vrijwaren van (Franse) kaapvaart⁷³⁷.

---

⁷³⁵ J. BODIN, *Les six livres*, p. 335.

⁷³⁶ Op basis van de inventarissen van de stadsarchieven van Gent, Brugge en Ieper, zie onze bibliografie.

⁷³⁷ Cf. SABrugge, politieke oorkonden, nrs. 612, 613, 646, 647 en 648; SAGent, reeks 94 (charters), nr. 432; SAIeper, charters, nr. DCXXIV. Deze akten bepalen dat Franse zeevaarders en kapiteins geen Vlaamse schepen en handelaars meer mogen kapen en dat er zich geen Franse oorlogsvloten voor de Vlaamse kust meer zullen mogen ophouden.

Het overlijden van Lodewijk van Male in 1384 stelde geen einde aan deze begunstigingspolitiek van Karel VI: al dan niet op intercessie van zijn oom Filips de Stoute zien we vanaf 1384 zelfs steeds meer en meer diverse koninklijke octrooien en privileges verleend worden aan Vlaamse steden, kasselrijen, handelsnaties of heren, of aan de graven zelf⁷³⁸. Tijdens het bewind van Filips en Margaretha heeft Karel VI in totaal twintig akten geëxpedieerd die als verordeningen met betrekking tot het graafschap of de Vlaams-Bourgondische dynastie kunnen worden beschouwd⁷³⁹. Daarvan zijn er zes die privileges verlenen of bevestigen aan Vlaamse gemeenschappen of buitenlandse handelsnaties actief in het graafschap⁷⁴⁰, zijn er zeven die het sluiten van handelsbestanden met Engeland aanbelangen⁷⁴¹, vier die betrekking hebben op de rechten van de graaf of op onderdelen van het graafschap⁷⁴², en tenslotte nog drie akten die veeleer dynastiek getint zijn⁷⁴³.

Onder Jan zonder Vrees zou Karel VI in totaal veertien 'Vlaamse' octrooien, privileges en verordeningen verlenen, naast nog een confirmatie van een Mechels jaarmarkten-privilege

---

⁷³⁸ In de uitgaven van de verordeningen van Filips de Stoute en Margaretha van Male en Jan zonder Vrees binnen de opzet van de Koninklijke Commissie voor de Uitgave der Oude Wetten en Verordeningen van België werden steeds ook de relevante 'Vlaamse' octrooien, privileges en verordeningen van de Franse koningen (en van hun Engelse rivalen als koning van Frankrijk) opgenomen, zie de bemerkingen van A. VAN NIEUWENHUYSEN, 'Les ordonnances de Philippe le Hardi', p. 78 en J.-M. CAUCHIES (ed.), *Ordonnances de Jean sans Peur*, p. IX.

⁷³⁹ Cf. J. BARTIER (dir.) & A. VAN NIEUWENHUYSEN (ed.), *Ordonnances*, t. II, p. 935: index, sub lemma 'Charles VI, roi de France — Actes'. Een uitgegeven akte dateert van voor het aantreden van Filips de Stoute maar werd nadien geïnsereerd in een verordening van Filips de Stoute, cf. P. BONENFANT (dir.), J. BARTIER & A. VAN NIEUWENHUYSEN (eds.), *Ordonnances*, t. I, pp. 10-12, nr. 9.

⁷⁴⁰ Cf. P. BONENFANT (dir.), J. BARTIER & A. VAN NIEUWENHUYSEN (eds.), *Ordonnances*, t. I, nrs. 109, 110, 215, 305, 329 en 338. We hebben ook de bevestigingen door Karel VI (nrs. 109 en 110) van de Vrede van Doornik bij deze categorie gerekend.

⁷⁴¹ Cf. P. BONENFANT (dir.), J. BARTIER (ed.; dir.) & A. VAN NIEUWENHUYSEN (ed.), *Ordonnances*, t. I, nr. 184; t. II, nrs. 662, 663, 670, 687, 688, 697; hierbij ook een aantal instructies opgesteld door de koninklijke raad die het precieze verloop van de te voeren onderhandelingen reglementeren. W. PREVENIER recenseerde daarnaast nog een *deperditum* van een koninklijke akte uit 1386-1387 aangaande "*der bewaerensse van den vlaemschen stroom*", cf. *De Leden en de Staten*, p. 163, n. 1.

⁷⁴² Hieronder hebben we gerekend de bevestiging van de ruil tussen Willem I van Namen en Filips de Stoute van Sluis tegen Béthune (*Ordonnances*, t. I, nr. 202); de herroeping van de verbanning door de stad Gent van Jacob van Lichtervelde, de Vlaamse soeverein-baljuw, waarbij Karel VI tussenkwam in de respectieve rechten van de graaf en de stad (*Ordonnances*, t. II, nr. 586); het akkoord aangaande de mogelijke terugkoop van de steden en kasselrijen van Rijsel, Douai en Orchies (*Ordonnances*, t. II, nr. 712) en een bijhorende akte van Karel VI die verslag aflegt van de deliberaties die aan de expeditie van dat akkoord voorafgingen (*Ordonnances*, t. II, nr. 713).

⁷⁴³ Nl. de regeling van het bestuur van het graafschap en de voogdij over de kinderen van Filips de Stoute en Margaretha na het eventuele vroegtijdige overlijden van die laatste (*Ordonnances*, t. I, nr. 273); toestemming tot de emancipatie van Jan en Antoine, oudste kinderen van de hertog en hertogin (*Ordonnances*, t. II, nr. 615); en het huwelijkscontract van de latere Filips de Goede met Michelle de France (*Ordonnances*, t. II, nr. 651)

(met het verlenen van een vrijgeleide doorheen het koninkrijk)⁷⁴⁴. In vijf gevallen gaat het om octrooien of privileges verleend aan steden, kasselrijen of heerlijkheden⁷⁴⁵; op een uitzondering na gaat het daarbij steeds om bevestigingen van hertogelijke privileges⁷⁴⁶. Daarnaast kende Karel VI in 1412 Jan zonder Vrees (als graaf) ook nog een octrooi toe om gedurende diens leven in Vlaanderen gelijke munten als in het koninkrijk te mogen slaan⁷⁴⁷. De overige acht koninklijke akten bevestigen, zoals onder Filips de Stoute, Vlaams-Engelse handelsbestanden of laten de hertog toe dergelijke bestanden af te sluiten⁷⁴⁸, één dergelijk octrooi werd trouwens ook door koningin Isabeau van Beieren, in naam van Karel VI, aan Jan zonder Vrees verleend⁷⁴⁹.

Met het aantreden van Filips de Goede zou dit beeld zich deels wijzigen. Enerzijds vallen de koninklijke confirmaties of toelatingen tot het sluiten van handelsbestanden met Engeland quasi volledig weg: we hebben nog maar één dergelijk formeel octrooi teruggevonden (uit 1420)⁷⁵⁰, aangevuld met twee verordeningen van Lodewijk XI die zich veeleer indirect met de kwestie inlaten⁷⁵¹. Anderzijds domineren de koninklijke provisies aangaande de ressortproblematiek en aanverwante Bourgondisch-Franse conflictpunten (zoals de *imposition foraine*) grotendeels het wetgevend optreden van de Kroon binnen Vlaanderen, met 21 akten⁷⁵². Indien we abstractie maken van een aantal koninklijke akten en mandementen die we in onze Bijlage II hebben opgenomen voor hun documentatieve waarde, maar die strikt gezien niet als koninklijke verordeningen of privileges met betrekking tot Vlaanderen of Vlaamse steden en gemeenschappen mogen worden beschouwd⁷⁵³ of in de ietwat aparte categorie van de *sauvegardes* vallen⁷⁵⁴, houden we

---

⁷⁴⁴ Cf. J.-M. CAUCHIES (ed.), *Ordonnances de Jean sans Peur*, nr. 100; het gaat om een bevestiging van het privilege van Jan zonder Vrees van 15 april 1409 waarmee hij de stad Mechelen de organisatie van twee vrije jaarmarkten toekende.

⁷⁴⁵ Cf. Id., op. cit., nrs. 130, 143, 144 en 291.

⁷⁴⁶ Cf. Id., op. cit., nr. 170: verordening uit 1412 aangaande de uitvoering en interineren van koninklijke remissiebrieven te Douai.

⁷⁴⁷ "ycellui nostre cousin avons donné (...) congïé et licence que sa vie durant il puist et lui loist faire forgier (...) en sondit pays de Flandres monnoie d'or et d'argent en son nom et armes, de autel poix et aloy et pareillement comme est notre monnoie que a present faisons faire, ouvrer et forgier en nostre royaume et que nous ferons ouvrir et forgier ou temps a venir"; de verordening bepaalde daarnaast dat deze grafelijke munten bijgevolg ook doorheen het hele koninkrijk koers zouden hebben. Cf. verordening van 21 december 1412, Id., op. cit., p. 279, nr. 177.

⁷⁴⁸ Id., op. cit., nrs. 44, 78, 85, 89, 146, 147, 251, 288

⁷⁴⁹ Id., op. cit., nr. 282.

⁷⁵⁰ Cf. nr. i.

⁷⁵¹ Cf. nrs. xlii en xliii: het gaat om twee akten die de Franse kaapvaart tegen hertogelijke onderdanen en handelaars dienen aan te pakken (ook indien deze met Engeland zouden handelen).

⁷⁵² Cf. nrs. xvii, xxi-xxxiii, xxxviii, xli, xlv-xlvi en lviii-lix.

⁷⁵³ Met name nrs. vii (1428, dagvaarding voor het Parlement in het conflict rond de hervorming van het Casselse gewoonterecht), ix (1435, inbeslagname van de *régale* van het bisdom Doornik), x-xi (1436 en 1438,

slechts 21 koninklijke verordeningen over. Daarvan verlenen er vijftien privileges of gunsten aan steden⁷⁵⁵, heerlijkheden⁷⁵⁶, kerkelijke instellingen⁷⁵⁷, corporaties⁷⁵⁸ of handelsgemeenschappen⁷⁵⁹, terwijl de andere zes de hertog (als graaf)⁷⁶⁰ of zijn lokale administratie⁷⁶¹ begunstigen. Dit is, rekening houdend met de lange regeerperiode van Filips, een relatief beperkt aantal en een duidelijke terugval vergeleken met de expedities onder Karel VI. Pas onder Lodewijk XI zien we weer een (kortstondige) opstoot van de activiteit van de koninklijke kanselarij in zaken die buiten de ressortproblematiek vallen. Deze fluctuaties kunnen niet los worden gezien van de contemporaine politieke context en de precieze Frans-Bourgondische relaties. Tijdens de regeringen van Filips de Stoute en Jan zonder Vrees was de koninklijke administratie vaak *de facto* in Bourgondische handen, of

---

bevel aan de provoost van Montreuil-sur-Mer ter uitvoering van de hertogelijke verordening rond de hoofdvaart van Poperinge, niettegenstaande appel), xvi (1444, dagvaarding aangaande inning boete voor *fol appel* bij het Parlement tegen een vonnis van de *juge des exempts* te Rijsel), xix (1447, bevel tot strikte inning van de *imposition foraine* te Doornik), xl (1461, herroeping van een verbanning uit *alle* hertogelijke landen) en xlvii-l (1461, verschillende bevelen aangaande de inning van bepaalde rechten verbonden aan koninklijke hoffuncties).

⁷⁵⁴ Voor wat ons corpus van de hertogelijke verordeningen hebben we in principe geen *savegardes* opgenomen, we waren dan ook in eerste instantie niet van plan koninklijke *savegardes* voor Vlaamse (religieuze) instellingen in het corpus met de koninklijke verordeningen op te nemen. Uiteindelijk hebben we vier gerecenseerde koninklijke *savegardes* toch aan dit corpus toegevoegd, omdat ze een belangrijk licht werpen op de precieze reikwijdte van de koninklijke prerogatieven binnen het graafschap tijdens de regering van Filips de Goede, zie hieronder §3.1.3.3. Dat we deze keuze pas in een later stadium genomen hebben is er ook het gevolg van dat bepaalde van deze koninklijke *savegardes* in de nummering van de koninklijke akten een bisnummer (nl. nrs. x* en lii*) hebben meegekregen. Het gaat dus om in totaal vier *savegardes*, voor St.-Amé te Douai (1436, nr. x*), de castrale kapel annex collegiaal kapittel te Lannoy (1463, nr. liii*), het Brugse begijnhof van de Wijngaard (1463, nr. liv) en de Conventuele Minderbroeders/Colettinen te Gent (1464, nr. lvi).

⁷⁵⁵ Nrs. v (1423, Douai), vi (1428, Douai), viii (1432, Aardenburg), xx (1447, Oostende) en xxxix (1456, Sluis). We hebben hierbij ook twee privileges door Karel VII (nr. xv, 1440) en Lodewijk XI (nr. lvii) verleend aan de stad Saint-Omer gerekend, gezien een aantal bepalingen de stad en haar inwoners ook rechten binnen het graafschap Vlaanderen toekennen.

⁷⁵⁶ Cf. nr. liii (1463, bevestiging van de hertogelijke privileges voor de heerlijkheid Lannoy, ten gunste van Jean de Lannoy).

⁷⁵⁷ Nrs. xii-xiv (1440, St.-Pietersabdij te Gent) en xxxiv (1451, St.-Amé te Douai).

⁷⁵⁸ Cf. nrs. lii (1463, Brugse hoteliers en makelaars) en lv (1464, kruisbooggilde Rijsel).

⁷⁵⁹ In februari 1462 zou Lodewijk XI de Vlaamse, Brabantse, Hollandse en Zeelandse handelaars verschillende privileges binnen het koninkrijk (en specifiek te La Rochelle) toekennen, cf. nr. li.

⁷⁶⁰ Nrs. i-ii (1420, verzaking aan de terugkoop van Rijsel, Douai en Orchies) en iii (1420, toekenning aan de hertog/graaf van de op de vijanden van de koning geconfisqueerde bezittingen gelegen binnen de hertogelijke landsheerlijkheden/het graafschap).

⁷⁶¹ Nrs. xviii (1447, verordening aangaande schuldopeising binnen het ressort van de Gouvernance van Rijsel) en xxxv-xxxvi (1451-1452, verordening aangaande de kerkelijke jurisdictie in wereldlijke zaken, t.v.v. de hertogelijke procureur-generaal).

oefenden de hertogen minstens een dergelijke invloed op de koning uit dat ze het bekomen van koninklijke akten voor hun onderdanen konden faciliteren⁷⁶². Met de moord op Jan zonder Vrees, de Vrede van Troyes en de dood van Karel VI kwam een einde aan die situatie en ging de aandacht van de hertog en zijn administratie meer en meer uit naar een interne Bourgondische staatsvorming — iets wat ook niet meer veranderde na 1435. Of deze evolutie gevolgen heeft gehad voor de waarde en implicaties van koninklijke (confirmatieve) privileges zullen we onderzoeken in §3.1.3.3, terwijl we in §3.1.3.4 zullen bekijken in welke mate algemene koninklijke wetgeving nog kracht had of werd nageleefd binnen het graafschap. Eerst zullen we stilstaan in welke mate bepaalde koninklijke octrooien een impliciete limiet kunnen aangeven van het grafelijke wetgevende optreden. Met andere woorden: wanneer wordt de tussenkomst van de koning niet enkel verzocht maar noodzakelijk?

3.1.3.2 Handelsbestanden en het *droit d'autrui*: koninklijke verordeningen en de limieten aan de grafelijke wetgevende macht

Met de limieten aan de grafelijke wetgevende macht doelen we op die verordeningen die tussenkomen in bepaalde kwesties of onderwerpen die al dan niet als een exclusief koninklijke competentie worden beschouwd en waartoe de graaf/hertog niet over voldoende autoriteit beschikt om zelf wetgevend over te beslissen. Dergelijke limieten zouden dan eventueel verbonden kunnen zijn aan specifieke koninklijke *regalia*, zoals bijvoorbeeld de muntslag, het remissierecht, etc. Deze voorbeelden geven echter al meteen aan dat de Vlaamse graven annex de Bourgondische hertogen niet geneigd waren hun wetgevend optreden te beperken tot *enkel* die onderwerpen en thema's die buiten de klassieke regale rechten gerekend werden. De grafelijke muntslag dateerde al terug tot in de vroege elfde eeuw⁷⁶³, terwijl Lodewijk van Males veertiende-eeuwse monetaire verordeningen een actieve grafelijke muntpolitiek dienden te ondersteunen⁷⁶⁴. Hierboven, in §3.1.1, hebben we ook al gewezen op de wetgeving van Filips de Goede met betrekking tot het vorstelijke remissierecht binnen Vlaanderen. Dat deze limieten aan de grafelijke wetgevende macht dus zeker al te eng moeten worden begrepen, betekend evenwel nog niet dat er geen kwesties waren waar we de Franse Kroon wel nog met een zeker dwingend

---

⁷⁶² Met betrekking tot enkele koninklijke akten verleend aan de hertog en de kasselrijen van het Brugse Vrije, Veurne en St.-Winoksbergen in de jaren 1410-1412 stelt J.-M. CAUCHIES dat Jan zonder Vrees "A la fin de l'année 1412, il atteint l'apogée de sa puissance et de ses succès en France (...), et voit certes mal le pauvre monarque (ou sa chancellerie) lui refuser un des rares textes sollicités pour ses propres terres", cf. 'Jean sans Peur, législateur', p. 668.

⁷⁶³ Cf. M. BOONE, 'Muntgeschiedenis Middeleeuwen', p. 157.

⁷⁶⁴ Cf. H. VAN WERVEKE, 'Currency Manipulation', pp. 115-127.

karakter zien tussenkomen of waar de hertogelijke dynastie haar eigen competenties nog niet eenduidig verworven had. Hieronder gaan we in op twee *case-studies* waarvoor we tijdens de regering van Filips de Goede een evolutie kunnen waarnemen in de mate waarin de hertog autonoom dan wel gebonden aan koninklijke octrooien of mandaten optrad. Eerst behandelen we de met Engelse koning afgesloten handelsbestanden, om vervolgens in te gaan op die verordeningen die een eventuele schending of vervreemding van andermans rechten inhielden.

Handelsbestanden

Tijdens de regeringen van Filips de Stoute en Jan zonder Vrees komt één onderwerp erg prominent naar voor in de koninklijke octrooien verleend aan de Vlaamse graven: het afsluiten van de handelsbestanden met Engeland. De handel met Engeland, en dan vooral de import van wol in functie van de Vlaamse lakennijverheid, was van groot belang voor de economie van het graafschap⁷⁶⁵. Sowieso zou een toestand van open oorlog en kaapvaart in het Kanaal en de Noordzee de overige internationale handelscontacten van de Vlaamse steden ook enkel maar beschadigen. Lodewijk van Male zou, zelfs nog na het huwelijk van zijn dochter Margaretha met Filips de Stoute, aan dit probleem verhelpen door specifieke handelsbestanden met de Engelse Kroon af te sluiten. De herinnering aan de gebeurtenissen uit het tweede kwart van de veertiende eeuw speelde hier wellicht in mee, toen de opstelling van Lodewijk van Nevers in het Frans-Engelse conflict uiteindelijk mee het bewind van Jacob van Artevelde had uitgelokt, die minstens de openlijke neutraliteit van Vlaanderen nastreefde en uiteindelijk zelfs Edward III als rechtmatige Vlaamse suzerein had erkend⁷⁶⁶. Tijdens de voorbereiding van de handelsbestanden die de Engelse Kroon in 1370 en 1372 met Lodewijk van Male en Vlaanderen sloot, lijkt de Vlaamse graaf dan ook een ruime rol toebedeeld te hebben aan zijn Vlaamse onderdanen (als de direct geïnteresseerde partij)⁷⁶⁷: in elk geval worden de Vier Leden in de uiteindelijke octrooien van Edward III uitdrukkelijk, samen met de graaf, vermeld als degene met wie de bestanden worden aangegaan⁷⁶⁸. Bij het bestand uit 1372 komen de delegaties van Gent, Brugge, Ieper

---

⁷⁶⁵ Cf. W. PREVENIER, *De Leden en de Staten*, pp. 168-169.

⁷⁶⁶ Cf. W. SÖCHTING, 'Die beziehungen zwishen Flandern und England', pp. 187-188. Lodewijk van Male zou doorheen zijn regering een opportunistische houding aanmenen in het Engels-Franse conflict, schipperend tussen een volmondige Franse erkenning (al dan niet in ruil voor steun tegen de opstandige Vlaamse steden) en het onderhouden van Vlaams-Engelse handelsrelaties (als tegemoetkoming aan de Vlaamse steden en hun handelsbelangen), cf. D. NICHOLAS, *Medieval Flanders*, pp. 224-227 en M. HAEGEMAN, *De anglofilie*, pp. 109-111. Hij lijkt daarbij geen koninklijke mandaten verzocht of verkregen te hebben voor het opnieuw aanknopen van de Engelse contacten toen hem dit (in de context van zijn binnenlandse politiek) opportuun leek.

⁷⁶⁷ Cf. W. BLOCKMANS, *De volksvertegenwoordiging*, pp. 480-481.

⁷⁶⁸ In het verdrag van 4 augustus 1370 bevestigt Edward III de overeenkomst "*Novement fait parentre Nous & nostre Conseil d'une part, & les Messages de nostre treschere et tresame Cousin, le Counte, & de Trois bones Villes, Gand,*

en het Vrije zelfs als evenwaardige, mede-ondertekenende partijen voor, naast de raadsheren van de Engelse koning en van de graaf zelf⁷⁶⁹. Lodewijk van Male lijkt voor het sluiten van deze handelsbestanden en -verdragen geen toestemming te hebben (moeten?) bekomen van de Franse koning. De uiteindelijke handelsbestanden maken hier in elk geval geen enkele melding van, noch refereren ze aan de feitelijke Vlaamse suzerein of diens eventuele sanctionering van het gesloten akkoord. Het afsluiten van dergelijke bestanden met de Engelse 'vijand' lijkt in de jaren 1370 dus een quasi soeverein Vlaams prerogatief te hebben gevormd⁷⁷⁰, dat bovendien zelfs mede door de Vlaamse onderdanen (tenminste via de representatie door de Leden) werd uitgeoefend.

Dit zou veranderen met het aantreden van de Bourgondische dynastie. Filips de Stoute, als koningszoon en oom van Karel VI, zou niet bereid blijken zomaar deze politiek van zijn schoonvader verder te zetten. Hoewel PREVENIER aantoonde dat de hertog de Vlaamse economische belangen nooit volledig ondergeschikt zou maken aan zijn Franse politieke koers⁷⁷¹, worden de eerste jaren van zijn regering gekenmerkt door een confrontatie met Engeland. In 1385-1386 bereidt Filips de Stoute zelfs nog actief een mogelijke Franse inval van Engeland voor, waarbij ook in Sluis delen van de invasievloot werden opgebouwd⁷⁷². Handel met Engeland bleef binnen die context, weinig verbazingwekkend, dan ook verboden door de hertog⁷⁷³. Tegen eind 1387 probeerden de Leden niettemin het sluiten van

---

Bruges & d'Ipre, & de ceulx du Franc, & les Pais de Flandres, d'autre"; eenzelfde verklaring komt voor in het verdrag uit 1372, cf. T. RYMER (ed.), *Foedera*, t. VI, p. 659 en p. 716. Ook in de uitvoering van deze verdragen krijgen de Leden een belangrijke rol toegedicht; het zijn in eerste instantie de steden (en pas in tweede instantie de graaf) die in vrijgeleides of attestaties voor de handel met Engeland aan Vlaamse kooplieden zullen voorzien: "*par monstrant la Chartre et les Lettres de la Ville, & la Lettre du dit Monsieur de Flandres (...) ils passeront par la Mer franchement, paisiblement, & sanz aucun empeschement faire par les Gens du dit Roi*", cf. Id., op. cit. t. VI, p. 660.

⁷⁶⁹ Cf. T. RYMER (ed.), *Foedera*, t. VI, pp. 717-718: het principeakkoord van 20 maart 1372, nadien bevestigd door zowel Lodewijk van Male als Edward III, vermeldt in de dienstvermelding zowel "*Deputez depar le dit Roi*" en "*Deputez depar ledit Monsieur le Conte*", als vier gezanten "*Depar la Ville de Gand*", drie "*Depar la Ville de Bruges*", twee "*De par la Ville de Ipre*" en zes "*Pour ceulx du Franc*".

⁷⁷⁰ Het grafelijke prerogatief om de (buitenlandse) handel binnen en met Vlaanderen onafhankelijk te mogen reguleren had trouwens al in 1297 het eerste punt gevormd in de klachtenlijst die Gwijde van Dampierre toen aan Filips IV de Schone overmaakte ter motivatie van de opzeg van zijn leenhulde. Volgens de graaf was "*la marchandise qui acostumée i est de venir de toutes les parties du monde, par mer et par terre, (...) sauvement au conduit du conte*", en "*nule garde (...) n'a de droit apartient ne apartenoit à vous en Flandres, ains est li cuens touz seus sires et gouvernerres et gardans*", cf. J. KERVYN DE LETTENHOVE, *Histoire de Flandre*, t. II, pp. 561-562.

⁷⁷¹ Cf. W. PREVENIER, *De Leden en de Staten*, pp. 170-171; zelfde bemerkingen bij C. DE BORCHGRAVE, *Diplomaten en diplomatie*, pp. 40-41.

⁷⁷² Cf. J. PAVIOT, *La politique navale*, pp. 43-45 en L. MIROT, 'Une tentative d'invasion', pp. 272-287; uiteindelijk kwam er niets van de onderneming in huis.

⁷⁷³ In een verordening van 15 januari 1387 stond Filips de Stoute het vrij handel voeren doorheen Vlaanderen aan buitenlandse naties toe, maar bleven de Engelsen daarvan expliciet uitgezonderd, cf. P. BONENFANT (dir.), J. BARTIER & A. VAN NIEUWENHUYSEN (eds.), *Ordonnances*, t. I, pp. 200-201. Volgens W. SÖCHTING ging de hertog hiermee in tegen een van de bepalingen van het verdrag van Doornik, dat de vrije handel doorheen het

een nieuw bestand te bewerkstelligen en knoopten ze informele onderhandelingen met Engelse ambassadeurs aan⁷⁷⁴. Wellicht werd dit oogluikend toegestaan door de hertog; in elk geval lieten de Leden niet na in een op 28 november 1387 opgesteld project-akkoord uitdrukkelijk te vermelden dat ze gehouden waren "*les paroles et choses dessusdictes rapporter au roy de France, leur souverain seigneur, et à leur treschier et tresredoubté seigneur le duc de Bourgoigne, conte de Flandres*". De Leden erkenden daarbij ook — in schijnbaar contrast met de situatie vóór 1384 — dat het enkel en alleen "*au roy, comme seigneur souverain, et à leur dit droit seigneur duc de Bourgoigne*" toebehoorde een uiteindelijk handelsbestand goed te keuren of vrijgeleides aan Engelse handelaars te verlenen⁷⁷⁵. Verdere onderhandelingen met de hertog en het uitsturen door de Leden van ambassades naar de Franse koning wierpen uiteindelijk op 20 juni 1388 hun vruchten af⁷⁷⁶. Toen verleende Karel VI aan Filips de Stoute een volmacht om onderhandelingen te (laten) voeren met de ambassadeurs van Engeland aangaande een handelsbestand met Vlaanderen⁷⁷⁷. Dat Filips de Stoute zijn invloed aan het Franse hof zal aangewend hebben om deze toelating te bekomen, mogen we wellicht veronderstellen, maar de Kroon gaf daarmee nog geenszins de teugels uit handen. De akte was niet zozeer een octrooi tot het voeren van een semi-onafhankelijke Vlaamse buitenlandse handelspolitiek, als wel een specifieke (en eenmalige) machtsdelegatie. Filips verkreeg toelating op te treden "*pour nous [Karel VI] et pour lui, comme conte de Flandres, et pour noz subgéz et les siens*" en de uiteindelijk afgesloten bestanden dienden uitvoering te kennen "*comme se nous les eussions donnés et faites en nostre personne*". De hertog had trouwens al in 1384 quasi gelijkaardige commissiebrieven ontvangen om een algemeen Frans-Engels bestand met Engeland te sluiten⁷⁷⁸: Karel VI verleende Filips of de Vlaamse graven in 1388 dus zeker geen algemeen recht tot het sluiten van verdragen of bestanden met de Engelse

---

graafschap had vooropgesteld, cf. 'Die beziehungen zwishen Flandern und England', p. 189; voor de clause zie P. BONENFANT (dir.), J. BARTIER & A. VAN NIEUWENHUYSEN (eds.), *Ordonnances*, t. I, p. 93, §[2]. De Vrede van Doornik was evenwel bekrachtigd geweest door Karel VI in maart 1486 (cf. Id., op. cit., t. I, pp. 162-163, nr. 109), het lijkt ons dan ook dat de clause de uitsluiting van Engelse handelaars simpelweg veronderstelde (ook al omdat een andere clause uit de Vrede bepaalde dat de Gentenaren "*ont renucié et renuncet a toutes alliances, sermens, obligations, fois et hommages que eulx ou aucun d'eulx auroient faiz au roy d'Engleterre*", cf. §[12]).

⁷⁷⁴ Zie hierover W. PREVENIER, *De Leden en de Staten*, pp. 173-175, die het precieze verloop en ontstaan van deze onderhandelingen uitgebreid schetst.

⁷⁷⁵ Zie voor beide citaten het hierboven aangehaalde artikel van W. SÖCHTING, p. 195, die deze akte uitgaf.

⁷⁷⁶ Een eerste ambassade van de Leden naar de Franse koning aangaande het bekomen van een toelating tot het sluiten van een handelsbestand met Engeland dateerde al van januari 1387, en in juli en augustus van dat jaar werden nieuwe delegaties richting het koninklijke hof gestuurd, cf. W. PREVENIER, *Handelingen ... (1384-1405)*, pp. 12-13, nr. 28; pp. 19-20, nrs. 46 en 48.

⁷⁷⁷ P. BONENFANT (dir.), J. BARTIER & A. VAN NIEUWENHUYSEN (eds.), *Ordonnances*, t. I, pp. 275-276, nr. 184.

⁷⁷⁸ Filips de Stoute verkreeg, samen met zijn broer de hertog van Berry, de volmacht een bestand af te sluiten "*pour Nous, come pour noz Royaumes, Subgiez, Amis, Alliez, Aidans & Adherens, & pour toutes noz Seignories, Terrs, Lieux, & Paiis quelconques (...)* Et generalment de Faire autant sur les choses dessusdites & chescun d'icelles, come nous mesmes ferions ou purrions se presens y estions en Propre Personne", cf. T. RYMER (ed.), *Foedera*, t. VII, p. 439.

vijand. Wanneer de hertog iets later zelf, uit hoofde van zijn koninklijk mandaat, zijn eigenlijke gezanten aanstelde, erkende hij trouwens volmondig het koninklijk prerogatief op het vlak van het afsluiten van handelsbestanden: "*sans le congé et licence duquel [monseigneur le roy] nous ne devrions, ne voudrions en aucune maniere proceder en ce fait*"⁷⁷⁹. Bovendien zouden, na enkele korte bestanden uit de periode 1392-1394, de Vlaams-Engelse handelsrelaties pas weer goed en wel hersteld en gelegitimeerd worden met het in 1396 afgesloten algemene Frans-Engelse bestand van Leulingen (dat weliswaar grotendeels onder auspiciën van Filips de Stoute tot stand kwam maar niet in diens hoedanigheid van graaf van Vlaanderen)⁷⁸⁰. De Franse Kroon was er in het eerste decennium van het Bourgondische bewind over Vlaanderen dus in geslaagd om van het sluiten van handelsbestanden met Engeland een koninklijke bevoegdheid te maken⁷⁸¹, bevoegdheid die ze weliswaar in de praktijk kon en wou delegeren aan Filips de Stoute.

Karel VI zou enkele jaren later, in 1403, deze bevoegdheid zelfs op het verleden terugprojecteren, toen hij stelde dat "*plusieurs de noz predecesseurs, roys de France, ont ottroué et consenti de leur grace que es temps de guerres d'entr'eulx et les roys d'Engleterre, les marchans de*

---

⁷⁷⁹ Commissiebrief van 21 september 1389, geciteerd bij W. PREVENIER, *De Leden en de Staten*, p. 172, n. 1.

⁷⁸⁰ Cf. Id., op. cit., pp. 178-179 en J.-M. MOEGLIN, 'À la recherche de la »paix finale«', p. 74.

⁷⁸¹ Daarmee ontkende de Kroon nog niet de mogelijkheden van de graven/hertogen om zonder haar toestemming verdragen met buitenlandse vorsten of mogendheden af te sluiten (wat Filips de Stoute ook daadwerkelijk deed, zie bv. het akkoord met Brabant en Luik tegen de hertog van Gelre uit april 1398, cf. J. BARTIER (dir.) & A. VAN NIEUWENHUYSEN (ed.), *Ordonnances*, t. II, p. 269, nr. 496). Wel ontzei ze de graaf de mogelijkheid om vrede te sluiten met een macht waarmee de Franse koning zelf in oorlog was verwickeld (en waarbij de Vlaamse graaf in principe bijstand aan zijn leenheer verschuldigd was); indien de Kroon dit recht wel zou toegekend hebben, zou ze daarmee immers in principe de soevereiniteit van de Vlaamse graven erkend hebben. Zie hierover de bijdrage van R. LESAFFER, 'Cedant arma togae', pp. 163-165 en C. DE BORCHGRAVE, *Diplomaten en diplomatie*, pp. 66-67. De instemming van de koning bij het sluiten van verdragen tussen 'Franse' prinses onderling was volgens J. FAUSSEMAGNE eveneens vereist, al stelde hij vast dat deze instemming vaak slechts impliciet plaatsvond, terwijl ten tijde van Jan zonder Vrees de werkelijke autoriteit van Karel VI op dit vlak sterk terugviel, cf. *L'apanage ducal*, pp. 229-231. De Bourgondische administratie en kanselarij lijkt de (algemene) mogelijkheid en bevoegdheid van de hertogen om verdragen met andere vorsten en prinses te sluiten trouwens hoegenaamd niet betwijfeld te hebben: een Bourgondisch kanselarijformularium uit de tweede helft van de 15de eeuw bevat zowel een relatief volledig afschrift van het akkoord dat Jan zonder Vrees op 7 juli 1409 met Karel III van Navarra had afgesloten (cf. RAGent, St.-Baafs en Bisdom Gent, Vreemde archieven, K2740, pp. 85-87, onder de titel "*Alliances d'entre le roy de Navare et monseigneur le duc de Bourgoingne*") als een sterk gereduceerde formule-vorm van hetzelfde document (cf. K2740, pp. 471-472, onder de titel "*Lettres d'aliance*", de initulatio is in de naam van "*Nous tel roy etc., tel duc*"). In de grafelijke oorkondenschat bleef eveneens een 15de-eeuwse modelakte ("*C'est la maniere des alleances entre nosseigneurs N. N., a faire a leurs vies ou a terme*") voor het afsluiten van een internationaal verdrag bewaard, cf. ARA, RK, Oorkonden van Vlaanderen, tweede reeks, doos nr. 35, akte op datum "1430-1467". De mogelijkheid van Filips de Goede om, in dezelfde periode, als hertog van Brabant verdragen met buitenlandse vorsten af te sluiten lijkt nooit ter discussie te hebben gestaan, cf. P. GODDING, *La législation ducal en Brabant*, pp. 57-58.

*Flandres et d'Engleterre peussent marchander*⁷⁸² — de enigszins afwijkende praktijk onder Lodewijk van Male werd dus (doelbewust?) genegeerd. De Kroon leek in elk geval vastberaden dit herwonnen prerogatief niet meer uit handen te geven. Op zich had Karel VI er geen probleem mee om ca. 1402-1403, toen de Frans-Engelse relaties opnieuw verslechterden en er zowel van Vlaamse als Engelse kant klachten rezen over wederzijdse kaapvaart⁷⁸³, Filips de Stoute een nieuwe volmacht te verlenen tot het sluiten van een 'Vlaams' handelsbestand indien de open oorlog zou worden hervat. De koninklijke administratie vermeed evenwel zorgvuldig een hypotheek op de toekomst te leggen — herinneren we eraan dat Filips de Stoute in 1401 de zestig reeds was gepasseerd. In een geheime bijkomende instructie werden niet enkel een aantal praktische punten (aangaande restituties, de concrete organisatie van het overleg, etc.⁷⁸⁴) geregeld, maar bepaalde de koninklijke administratie ook dat van de commissiebrief die de hertog van Karel VI voor de onderhandelingen had bekomen, onder geen beding een kopie aan de Engelsen mocht worden overhandigd. Het origineel moest ook na afloop van de onderhandelingen stante pede terug in handen van de koning afgeleverd worden⁷⁸⁵ — een bevel dat gezien het ontbreken van enig origineel wellicht ook opgevolgd werd⁷⁸⁶. Bovendien bepaalde de Kroon uitdrukkelijk dat de Vier Leden, tenminste formeel, buiten de onderhandelingen en de benodigde vrijgeleides en commissies zouden worden gehouden: "*ne soit faicte aucune mencion de traitier de par les bonnes villes du país de Flandres*"⁷⁸⁷. Ook moest elke eventuele beslissing eerst, via de hertog, nog de goedkeuring van de koning meekrijgen⁷⁸⁸.

---

⁷⁸² Cf. J. BARTIER (dir.) & A. VAN NIEUWENHUYSEN (ed.), *Ordonnances*, t. II, p. 641, nr. 662, akte 30 juni 1403. De Leden zouden rond dezelfde periode, in een ongedateerd rekest aan Filips de Stoute, weliswaar eenzelfde bewering laten noteren, nl. dat "*le roy Philippe, son ainé, et depuis le roy Jehan, son pere, et le roy Charles, son frere de tres excellente memoire, que Dieu pardoinst, ottroyerent ledit pais demourer en paix affin que la marchandise y peust estre continuee, non obstant la guerre et dissention entre eulx et les roys d'Engeterre qui lors estoient*", cf. ARA, RK, Oorkonden van Vlaanderen, tweede reeks, nr. 627. Deze uitspraak diende Filips de Stoute er nu toe aan te zetten eveneens een akkoord of mandaat van Karel VI te verkrijgen. Noch in de inventaris van de série B te Rijsel, noch in het bestand van de Oorkonden van Vlaanderen, eerste reeks, bewaard op het Algemeen Rijksarchief, noch in de regesten van het Chronologisch supplement op de Oorkonden der graven van Vlaanderen (Rijksarchief te Gent) hebben we evenwel enig spoor van dergelijke octrooien teruggevonden.

⁷⁸³ Cf. W. PREVENIER, *De Leden en de Staten.*, pp. 178-180.

⁷⁸⁴ Cf. §[1]-[5] van deze instructie, uitgegeven bij J. BARTIER (dir.) & A. VAN NIEUWENHUYSEN (ed.), *Ordonnances*, t. II, pp. 643-645, nr. 663.

⁷⁸⁵ Cf. Id., op. cit., p. 644, nr. 663, §[6].

⁷⁸⁶ Cf. Id., op. cit., p. 640, nr. 662, kritisch apparaat.

⁷⁸⁷ Cf. Id., op. cit., p. 644, nr. 663, §[7]. Was deze bepaling ingegeven door de opstelling van de Leden in 1389, toen deze (in weerwil van hun hierboven aangehaalde verklaringen uit 1387, waarin ze de koninklijke soevereiniteit en bevoegdheid wat betreft het goedkeuren van Vlaams-Engelse bestanden hadden erkend) ten overstaan van de Engelse ambassadeurs, op eigen initiatief, een duurzaam Vlaams-Engels bestand in het vooruitzicht hadden gesteld ("*il semble raison as diz deputéz de Flandres que bonnes et souffisans lettres de seuretéz de leurs seigneurs paraument pour eulx et leurs hoirs et aussi des trois bonnes villes et du pays du Franc soient bailliéz as diz*"), cf. ARA, RK, Oorkonden van Vlaanderen, eerste reeks, nr. 627.

Kortom, de toelating verleend aan Filips de Stoute was eenmalig, elk bestand zou eerst nog het fiat van de koning moeten krijgen, en enige aanspraak van de Leden op het bezitten van een Vlaamse 'volkssoevereiniteit' en hun mogelijkheid handelsbestanden af te sluiten werd resoluut afgeblokt⁷⁸⁹. De koning stipuleerde dan ook dat wat er in die kwestie en een eventueel verdrag ook besloten zou worden, dit "*sauf en toutes autres choses les paix de Flandres* [d.i. de Vrede van Doornik, wellicht wordt bedoeld op de Gentse belofte nooit meer enige alliantie met Engeland aan te gaan⁷⁹⁰] *et souveraineté et auctorité royal*"⁷⁹¹ ...

Deze opstelling van de Kroon werd nog eens bevestigd na de dood van Filips de Stoute in april 1404. Niet alleen dienden Margaretha en haar zoon en erfgenaam een nieuwe commissie op hun naam van de koning verkrijgen (die weliswaar al op 24 mei werd afgeleverd⁷⁹²), deze was ook weer vergezeld van een bijkomende instructie. Deze hamerde zelfs nog nadrukkelijker op de eigenlijke en exclusieve koninklijke macht tot het sluiten van Vlaams-Engelse handelsbestanden. Al in het eerste punt stelt de koninklijke raad dat "*madicte dame la duchesse ne mondit seigneur le duc ne leurs commis ou deputéz ne puissent riens conclure, fermer ne accorder en ce fait, que premierement ne le facent savoir au roy au certain ce que ilz auront traité et en quoy ilz voldront conclure*"⁷⁹³. Ook de punten van het terugbezorgen van de originelen, het verzwijgen van enige participatie van de Vier Leden en de vrijwaring van

---

d'Angleterre") en zich in principe zelfs bereid toonden de vroegere bestanden van Lodewijk van Male uit 1370 en 1372 verder te onderhouden ("*les diz deputéz de Flandres (...) disoient que ce que par leur dit seigneur, que Dieux pardonne, et par les sages de son conseil et bonnes villes avecques estoit ordonné an temps passé, ilz ne vouloient pas impugner*")? Cf. W. PREVENIER, *Handelingen ... (1384-1405)*, bijlage nr. 2, p. 431, §[7] en p. 433, §[13]; dit verslag van de onderhandelingen van de Leden was in elk geval in grafelijke handen gekomen, want het is bewaard gebleven tussen de bescheiden van de Rijselse Rekenkamer. Het lijkt in elk geval zo dat de bepaling aangaande het buitensluiten van de Leden zowel de Franse koning als de hertog niet echt ongelegen kwam: "*Le roi et le duc craignent encore la renaissance du parti anglais en Flandre. Leur argument principal: la trêve entre la France et l'Angleterre suffit et les points faisant l'objet des pourparlers des villes flamandes sont deshonnêtes et desraisonnables*", cf. W. PREVENIER, 'Les perturbations dans les relations commerciales', p. 492.

⁷⁸⁸ "*ilz ne concluront ne accorderont riens avecques la partie adverse sans le rapporter premierement a mondit seigneur pour le rapporter au roy pour y pourveoir comme il appartendra*", cf. Id., op. cit., p. 644, nr. 663, §[6].

⁷⁸⁹ Merken we op dat Baldus de Ubaldis († 1400) in dezelfde periode net zou stellen dat bestanden en verdragen, indien ze gesloten waren met het oog op het algemeen belang en in naam van de onderdanen van de betreffende vorsten, niet enkel golden voor de regerende vorst maar ook voor zijn opvolgers (cf. K. PENNINGTON, *The Prince and the Law*, pp. 207-208: "*The prince cannot break these pacts without cause, and his successors must also maintain them*"), wat missschien mee verklaart waarom de Kroon zo weinig als mogelijk nog wou verwijzen naar de Leden en de vroeger onder Lodewijk van Male mede in hun naam afgesloten bestanden.

⁷⁹⁰ "*Et renunchons a toutes alliances (...) faiz au roy d'Angleterre (...) et a tous autres qui ne seroient bienveillans de nostredit seigneur souverain ou de nozdiz naturelz seigneur et dame (...) Et avons juré (...) que doresnavant perpetuellement, nous sommes et serons bons, vrais et loiaux subgés au roy (...) et a ses successeurs*", cf. P. BONENFANT (dir.), J. BARTIER & A. VAN NIEUWENHUYSEN (eds.), *Ordonnances*, t. I, p. 100.

⁷⁹¹ Cf. J. BARTIER (dir.) & A. VAN NIEUWENHUYSEN (ed.), *Ordonnances*, t. II, p. 645, nr. 663, §[12].

⁷⁹² Id., op. cit., pp. 706-707, nr. 687, akte 24 mei 1404.

⁷⁹³ Id., op. cit., pp. 708-709, nr. 688, §[1].

de koninklijke soevereiniteit komen opnieuw aan bod. Bovendien wist de koninklijke administratie van Margaretha en Jan zonder Vrees een akte te bekomen waarin ze beloofden, "*pour obeïr a mondit seigneur comme raison est*", de geïnsereerde instructie en haar bepalingen na te leven⁷⁹⁴. Margaretha van Male lijkt die belofte ook in de praktijk te hebben gebracht, want ze weigerde pertinent de Vier Leden aan de Vlaams-Engelse conferenties deel te laten nemen, tot frustratie zowel van de Leden als van de Engelse gezanten⁷⁹⁵.

Wanneer er uiteindelijk onder Jan zonder Vrees, begin 1407⁷⁹⁶, een particulier Vlaams-Engels handelsbestand zou worden gesloten, gebeurde dit dan ook uitdrukkelijk met de voorafgaande instemming van de koning, die nadien, op 15 januari 1407, de akte van Jan zonder Vrees ook nog eens bevestigde⁷⁹⁷. Ook in de confirmatie van dit akkoord door Hendrik V werd trouwens benadrukt dat de hertog slechts gehandeld had "*par vertue des Licence, Poair, & Auctorité de nostre adversaire de France son Souverain Seigneur, a luy attribut*"⁷⁹⁸. Wellicht horen we hier zelfs gewoon de Franse koninklijke raad en kanselarij spreken, want in de instructie uit 1404 was reeds bepaald dat, indien Karel VI met enig Vlaams-Engels akkoord zou instemmen "*il faudroit lors par bon conseil faire le giet des lettres que devront sur ce baillier la partie d'Engleterre*"⁷⁹⁹. Doorheen de regering van Jan zonder Vrees zouden de Vlaams-Engelse handelsbestanden steeds formeel met de instemming van de Kroon

---

⁷⁹⁴ Akte van 19 juni 1404, cf. id., op cit., pp. 711-712; ze werd nadien opgeborgen in de koninklijke oorkondenschat.

⁷⁹⁵ Cf. W. PREVENIER, *De Leden en de Staten*, pp. 185-187; zelfde bemerkingen en conclusies bij W. SÖCHTING, die de officiële rol van de Leden in de onderhandelingen bij het begin van de 15de eeuw uitgespeeld ziet worden, cf. 'Die Beziehungen zwischen Flandern und England', pp. 191-192. C. DE BORCHGRAVE ziet in het uitsluiten van de Leden zelfs een motief voor hun weigering om in de periode 1400-1407 ook maar een bede aan de hertogen toe te kennen, cf. *Diplomaten en diplomatie*, p. 55.

⁷⁹⁶ Dat de zaak nog zo lang had aangesleept, was wellicht het gevolg van de pogingen of opzet van de hertog, eind 1406, om Calais in te nemen. Pas nadat van die expeditie niets in huis was gekomen kon het afsluiten van een handelsbestand overwogen worden. Zie hierover R. VAUGHAN, *John the Fearless*, pp. 38-41. Mogelijk was de niet bijzonder sterke positie van Jan zonder Vrees aan het koninklijke hof in de jaren 1405-1407 (dat toen gedomineerd werd door zijn rivaal Louis d'Orleans) ook deels verantwoordelijk voor het uitstellen van het sluiten van een handelsbestand, hoewel de hertog blijkbaar wel al na 1405 en de dood van Margaretha een nieuwe koninklijke commissie tot het voeren van onderhandelingen had verkregen (deze akte is niet bewaard gebleven maar wordt door Jan zonder Vrees vermeld in zijn bevestiging van het Vlaams-Engelse bestand op 10 januari 1407: "*monseigneur le roy (...) nous ait depuis donné et ottroyé en faveur de ceulx de nostredit pais de Flandres licence, povoir et auctorité de consentir et ordonner de par lui (...) le fait de ladicte marchandise estre excercé*", cf. J.-M. CAUCHIES (ed.), *Ordonnances de Jean sans Peur*, p. 55, nr. 43.

⁷⁹⁷ Cf. J.-M. CAUCHIES, op. cit., pp. 59-60, nr. 44. Weliswaar stelt Jan zonder Vrees in het akkoord dat dit gesloten werd "*tant par vertu desdiz licence et auctorité a nous sur ce donnéz de mondit seigneur le roy comme en nostre nom*", maar dit lijkt ons mogelijk het gevolg van het feit dat het bestand ook gold voor de hertogelijke bezittingen "*entre nosdiz conté et pais de Flandres et Couloigne sur le Rin*" (waaronder bv. Mechelen) die buiten het koninkrijk gelegen waren en waar de koning geen autoriteit over bezat.

⁷⁹⁸ Bevestiging van 10 maart 1407, cf. T. RYMER (ed.), *Foedera*, t. VIII, p. 469.

⁷⁹⁹ Cf. J. BARTIER (dir.) & A. VAN NIEUWENHUYSEN (ed.), *Ordonnances*, t. II, p. 710, nr. 688.

besloten worden⁸⁰⁰ — met de hertog die in de *intitulatio* van deze akten vaak zelfs als de "*commis en ceste partie de monseigneur le roy*" optreedt⁸⁰¹. Weliswaar zou Jan zonder Vrees hierbij soms niet nalaten deze koninklijke machtsdelegatie in zijn eigen voordeel aan te wenden of zelfs te misbruiken. Zo ratificeerde de hertog op 6 februari 1407, in zijn hoedanigheid van "*lieutenant de monseigneur le roy és parties de Picardie*", een aantal aanvullende bepalingen bij het eerdere verdrag uit januari die zijn gezanten met de Engelse ambassadeurs overeen waren gekomen⁸⁰². Nochtans belangen al deze punten enkel de Vlaams-Engelse betrekkingen aan en lijkt Jan zonder Vrees daarmee de mogelijkheden en bevoegdheden van zijn commissie van koninklijke luitenant redelijk vrij te hebben geïnterpreteerd; dit erkende de hertog trouwens zelfs impliciet tegenover de Engelse ambassadeurs toen hij stelde dat zijn brieven "*devront quant à ce souffire, sans sur avoir confirmacion du Roy, veu que ce ne touche que son pays de Flandres et ses subgez d'icellui pays*"⁸⁰³. De hertog hield echter wel nog de schone schijn op, want in het akkoord zelf liet hij uitschijnen dat de Vier Leden zouden moeten beloven "*de tenir loyaument (...) tous les poins de ce present traicté (...) qui tant par mondit seigneur le roy, nostre et leur souverain seigneur, comme par nous seront accordéz*"⁸⁰⁴. Eenzelfde houding zien we Jan zonder Vrees trouwens ook aannemen gedurende de wisselende Bourgondisch-Armagnacse machtsstrijd: eventuele koninklijke bevestigingen van de door de hertog afgesloten handelsbestanden dienden desnoods maar te wachten tot Karel VI en Parijs opnieuw in Bourgondische handen vielen, zoals in 1418, maar werden nadien wel getrouw van de koninklijke kanselarij geïmpetreerd (of wellicht veeleer: aan haar gedicteerd)⁸⁰⁵. Tijdens de regeringen van Filips de Stoute, Margaretha van Male en Jan zonder Vrees geven de koninklijke octrooien rond en confirmaties van de Vlaams-Engelse handelsbestanden dus schijnbaar toch een, minstens formele, limiet aan van het eigen 'wetgevende' prerogatief van de Vlaamse graven: op dit vlak bleef de Franse koning dus daadwerkelijk nog de Vlaamse soeverein.

---

⁸⁰⁰ Zie verder over de politiek van Jan zonder Vrees t.o.v. Engeland en het sluiten van deze handelsbestanden P. BONENFANT, *Du meurtre*, pp. 10-13.

⁸⁰¹ Zie bijvoorbeeld de hertogelijke verlenging van het handelsbestand van 17 augustus 1417, cf. J.-M. CAUCHIES (ed.), *Ordonnances de Jean sans Peur*, p. 447, nr. 274.

⁸⁰² Id., op. cit., pp. 62-65, nr. 46.

⁸⁰³ Geciteerd bij N. NORDBERG, *Les ducs et la royauté*, p. 145, die tevens stelt dat "*La raison alléguée [door Jan zonder Vrees] — cela ne touche que son pays de Flandres — était spécieuse. Tout ce qui touchait les relations de la Flandre, fief mouvant de la Couronne française, avec une puissance étrangère, exigeait évidemment l'autorisation du suzerain*".

⁸⁰⁴ Cf. J.-M. CAUCHIES (ed.), *Ordonnances de Jean sans Peur*, p. 64, nr. 46, §[12]. Dat de Vier Leden opnieuw meer in de pap te brokken hadden, ging dan natuurlijk wel weer in tegen de voorgaande koninklijke politiek... Zie hierover eveneens M. HAEGEMAN, *De anglofilie*, p. 234sq., voor wie de Leden opnieuw de "*drijvende kracht achter deze quasi-onophoudelijke besprekingen met Engeland in de periode 1407-1420*" uitmaken.

⁸⁰⁵ Cf. C. DE BORCHGRAVE, *Diplomaten en diplomatie*, pp. 73-74.

Filips de Goede zou tijdens zijn regering dit prerogatief om zelfstandig handelsbestanden af te sluiten met de vijand van zijn formele leenman (zij het nu Hendrik VI, Karel VII of Lodewijk XI), evenwel voor zichzelf gaan opeisen, tenminste in de praktijk. Reeds van bij de aanvang van zijn regering treedt er trouwens een kleine verschuiving in de hertogelijke politiek op. Het laatste destijds door Jan zonder Vrees gesloten en door Karel VI bevestigde handelsbestand kwam definitief te verlopen op 1 november 1419. Jan zonder Vrees had – wellicht met koninklijke instemming – nog voor zijn dood een nieuw overleg met de Engelse gezanten gepland op 15 oktober 1419⁸⁰⁶. De gebeurtenissen van Montereau verstoorden deze planning⁸⁰⁷, maar de hertogelijke administratie bleef wel vasthouden aan het principe van nieuwe onderhandelingen. Filips de Goede had echter geen commissie van Karel VI in handen die hem officieel legitimeerde tot dergelijke onderhandelingen over te gaan – het mandaat van zijn vader was vervallen met diens dood, en net zoals Margaretha van Male in 1404 zou hij in principe eerst een nieuwe koninklijke toelating moeten bekomen. De hertogelijke administratie, al dan niet gedwongen door de omstandigheden, wachtte het verkrijgen van die toestemming echter niet af. Wanneer de hertog op 15 oktober 1419 zijn gezanten aanstelde die in zijn naam met de Engelsen een nieuw handelsbestand moesten onderhandelen, kan hij dan ook alleen maar in de *narratio* van die akte ietwat halfslachtig verwijzen naar de *vroegere* toelatingen die Jan zonder Vrees daartoe verkregen had, en belooft hij een uiteindelijk akkoord "*si avant que mestier sera*" te laten bevestigen door Karel VI⁸⁰⁸. Deze eerste commissie werd evenwel niet uitgevoerd, maar wanneer de hertog op 6 december nieuwe gezanten aanstelt⁸⁰⁹, blijkt dat hij nog steeds geen onderhandelingsoctrooi van de koning had bekomen. Meer zelfs, in de *narratio* van de nieuwe commissiebrief werd nu elke referentie naar een daartoe benodigd koninklijk mandaat gewoon weggelaten, hoewel de hertog wel nog steeds een latere bevestiging door Karel VI vooropstelde⁸¹⁰. Het verdrag dat zijn gezanten op 12 januari 1420 sloten en Filips op 27 januari bevestigde, zou effectief nog de clausule bevatten dat "*nos, commissarii pro parte Flandrie, litteras confirmatorias a rege Francie, domino nostro superiore (...) procurabimus*", maar verder verwijst het akkoord nergens naar een noodzakelijke tussenkomst van de Franse

---

⁸⁰⁶ Cf. P. BONENFANT, *Du meurtre*, pp. 57-58.

⁸⁰⁷ "*ad dictam XV^{am} diem octobris prefati commissarii pro tunc dicti metuendissimi domini nostri ducis Burgundie, comitis Flandrie moderni se excusarunt quod illud fieri nec servari potuit bono modo ut asserverunt obstantibus pro tunc et citra nonnullis impedimentis et perturbacionibus que interim evenerunt potissimi de dolorosa nece predicti domini et principis sui domini quondam ducis Burgundie, comitis Flandrie, tam horribiliter et nepharie interfecti*", cf. nr. 51.

⁸⁰⁸ Cf. nr. 16.

⁸⁰⁹ Cf. nr. 41, commissie op naam van Jacob van der Kapelle, Jan Cuelsbrouc en Thierry Gherbode. Gherbode en Cuelsbrouc reisden op 27 december vanuit Gent af naar Calais en kwamen op 21 januari terug te Gent aan, cf. B1920, fol. 50r° en fol. 52r°-v°; van der Kapelle nam wellicht niet effectief deel aan de onderhandelingen, hij wordt ook niet vermeld in het op 12 januari 1420 gesloten verdrag, cf. nr. 51.

⁸¹⁰ De akte vermeldt enkel "*les traitiéés autresfoiz euz et par plusieurs foiz continuéz sur le fait de la marchandise*", zonder nog te vermelden op wiens gezag die waren afgesloten.

koning. De hertogelijke administratie moet zich nochtans goed genoeg bewust zijn geweest van het ontbreken van dit voorafgaande koninklijke *fiat*. Filips had op 7 november 1419 namelijk wel een koninklijke aanstelling weten te verkrijgen die hem belastte met het onderhandelen van een algemeen Frans-Engels bestand – een bevoegdheid die evenwel geen ruimte liet voor een clause die de Vlaams-Engelse handel toch nog verder zou toelaten indien de Frans-Engelse vijandigheden nadien zouden worden hervat. Wanneer hij op 7 december zijn gezanten aanstelde die het sluiten van dit algemene bestand zouden onderhandelen, deed hij dat uitdrukkelijk als "*Commissair en ceste Partie de Treshault & excellent Prince et Mon Souverain et Tresredoubté Seigneur & Pere Charles, par le Grace de Dieu, Roy de France*". In de commissie van 6 december 1419 voor het sluiten van een specifiek Vlaams-Engelse bestand trad de hertog evenwel slechts op als Vlaamse graaf – net zoals Lodewijk van Male dit destijds ook had gedaan. Op 2 april 1420, kort na Filips' aankomst bij het koninklijke hof te Troyes, zou de hertog weliswaar nog de koninklijke confirmatie weten te verkrijgen van het Vlaams-Engelse handelsbestand dat uit zijn eigen initiatief was voortgekomen, maar dit is meteen ook de laatste dergelijke akte die bewaard is gebleven⁸¹¹.

Voor de periode 1420-1435 hoeft dit nog niet zozeer verwondering op te wekken. Met het sluiten van het Verdrag van Troyes kwam immers een einde aan de oorlog tussen Frankrijk en Engeland, en een apart artikel verzekerde de ongestoorde handel tussen de twee koninkrijken (en dus ook met Vlaanderen)⁸¹². Weliswaar zou de hertog in 1426 nog een nieuwe verordening uitvaardigen die de correcte behandeling van de Engelse handelaars binnen het graafschap beval en enige kaapvaart of ongeoorloofde arrestaties verbood, maar dit was veeleer een politionele maatregel⁸¹³. De hertogelijke administratie haalde wel de

---

⁸¹¹ Wijzen we er ook nog op dat de contemporaine hertogelijke handelsvrijgeleide voor de Aragonese handelaars van 20 november 1419 (nr. 31) eveneens de laatste dergelijke verordening is die bepaalt dat deze vrijgeleide zou verlopen zowel wanneer er een oorlog tussen de hertog/graaf en de koning van Aragon zou uitbreken áls wanneer de koning van Frankrijk in conflict met Aragon zou komen (de handelaars zouden 40 dagen de tijd krijgen om het graafschap te ontruimen "*si le cas advenoit, que Dieu ne vuelle, que aucunes guerres, contens ou discussions sourdissent ou avenissent entre monseigneur le roy ou ses successeurs ou nous ou noz successeurs, contes et contesses de Flandres, notredit pays de Flandres ou autres noz seignouries, d'une part, et le roy d'Arragon ou des appartenances, d'autre part*").

⁸¹² "*converseront & Marchanderont ensamble les uns avec les autres franchement & seurement, en payant les Coustumes et Devoirs accoustuméz*", cf. T. RYMER, *Foedera*, t. IX, p. 902, §25.

⁸¹³ Cf. nrs. 252-253. Wellicht moet deze verordening in de context van de Hollands-Henegouwse successieoorlog gezien worden en de inmenging van Humphrey van Gloucester ten behoeve van Jacoba van Beieren. Bij de slag bij Brouwershaven (in januari 1426) werden de lokale Zeeuwse en Hollandse troepen van Jacoba immers bijgestaan geweest door een aanzienlijk contingent Engelsen, die met een Engelse vloot naar Zeeland waren aangevoerd. Hoewel de escapades van Gloucester in principe losstonden van de politiek van Bedford in Frankrijk en de Vlaams-Engelse relaties, lijkt het waarschijnlijk dat Vlaamse schippers de gebeurtenissen hebben aangegrepen om kaapvaarten tegen Engelse handelaars te ondernemen. Zie over deze episode R. VAUGHAN, *Philip the Good*, pp. 42-44.

vroegere handelsbestanden aan⁸¹⁴, maar motiveerde haar optreden in de eerste plaats met een verwijzing naar het Verdrag van Troyes: "*par plus forte raison, considéré le pays finale des deux royaumes de France et d'Angleterre, [les subgiez de monseigneur le roy de son royaume d'Angleterre] y puissent et doyent doresnavant plus seurement et paisiblement venir*".

Met de erkenning van Hendrik V en daarna Hendrik VI als koning van Frankrijk was evenwel een nieuwe officiële vijand gecreëerd: de dauphin en latere *roi de Bourges*, Karel VII. Karel VI, Hendrik V en Filips de Goede hadden zich er te Troyes bovendien toe verbonden niet met de dauphin te onderhandelen "*de Paix ou de Concorde*" zonder onderlinge overeenstemming én met de goedkeuring van de Staten van Engeland en Frankrijk⁸¹⁵. In de beginjaren van de Engels-Bourgondische alliantie werd het verderzetten van de strijd tegen Karel VII in de Picardische en Noord-Franse regio weliswaar nog niet openlijk door de hertog in vraag gesteld. Met het verdrag van Amiens tussen Filips de Goede, Bedford en de hertog van Bretagne uit het voorjaar van 1423 leek de verdere militaire samenwerking tussen Bourgondië en Engeland zelfs nog eens formeel bekrachtigd te worden⁸¹⁶.

Er stelde zich evenwel al snel een probleem: Doornik. Deze stad was een koninklijke enclave omringd door Bourgondisch landsheerlijkheden, of tenminste gebieden die voorlopig pro-Bourgondisch waren, zoals Henegouwen en Brabant. Niettemin had Doornik nooit toegegeven aan de druk de Vrede van Troyes te zweren, en na de dood van Karel VI in oktober 1422 zou de stad ook toenadering zoeken met Karel VII. Noch de hertog, noch Doornik zaten evenwel echt op een open conflict te wachten. Zoals gezegd lag de stad geïsoleerd, was ze sterk afhankelijk van de handel met de naburige (vooral Vlaamse) steden, en bezaten talloze Doornikse poorters aanzienlijke goederen en vaak zelfs lenen gelegen in Bourgondisch gebied. Langs de andere kant controleerde de stad de Schelde en zou ze als uitvalsbasis voor raids van de Armagnacs kunnen dienen⁸¹⁷. Zolang Karel VI nog leefde bleken zowel de stad als de hertog dan ook bereid de kwestie van de formele erkenning van Hendrik V en nadien Hendrik VI niet op de spits te drijven. Filips de Goede verleende de stad en haar inwoners o.m. vrijstelling van de diensplicht en het logement van troepen binnen het Doornikse, het genot van hun renten, cijzen en landbouwopbrengsten binnen Vlaanderen en de vrije doorgang doorheen de Bourgondische gebieden⁸¹⁸, terwijl de stad –

---

⁸¹⁴ "*parcydevant, moyennant plusieurs traictié z que ont esté tenus, les subgiez de monseigneur le roy de son royaume d'Angleterre soient paisiblement venus pour le fait de leur marchandise et autrement en notre pays et conté de Flandres*", cf. nr. 253.

⁸¹⁵ Cf. T. RYMER, *Foedera*, t. IX, p. 903, §29.

⁸¹⁶ C. ARMSTRONG, 'La double monarchie', pp. 83-85.

⁸¹⁷ Zie algemeen i.v.m. de houding van Doornik tussen het sluiten van de Vrede van Troyes en de dood van Karel VI de rijk gestoffeerde (zij het erg openlijk de pro-Franse kaart spelende) bijdrage van M. HOUTART, 'Les Tournaisiens et le roi', pp. 107-182.

⁸¹⁸ Cf. verordeningen nrs. 109, 121 en 138..

formeel op last van Karel VI — koninklijke beden naar de hertog doorsluisde⁸¹⁹. In juni 1423 kwam aan deze situatie echter een definitief en abrupt einde toen de Doornikse ambachten, samen met een aantal aan de Armagnacs gelieerde poorters en notabelen, in een wapeninge het meer gematigde gevestigde stadsbestuur van de macht verstootten⁸²⁰. Wellicht als reactie hierop besloot Bedford, in naam van Hendrik VI, op 8 september 1423 Doornik en het Doornikse aan de hertog af te staan voor de duur van diens leven, mede als compensatie van wat hem door de Kroon nog verschuldigd kon zijn voor de bruidschat van Michelle de France. Filips verkreeg zo een bijkomende motivatie om zich meester te maken van de stad. Bovendien beloofde de hertog op 9 september plechtig aan de Lancasters om te proberen voor 1 juli 1424 Doornik effectief "*en la bonne obéissance et subjection de monduit seigneur le Roy*" te brengen; indien dit niet zou lukken zou Filips Hendrik VI bijstaan mocht deze nadien een militaire expeditie tegen de stad lanceren⁸²¹. De hertogelijke politiek bleek evenwel niet uit op een direct confrontatie of militaire veroveringspoging. Al in augustus 1423, ondanks de pro-Franse machtswissel in de stad, hadden de Vier Leden de hertog "*zeker traictiet bi eenighen gheadviseirt tusschen hem (...) ende die van Dorneke*" gepresenteert⁸²². Tijdens de herfst volgde verder overleg tussen Doornikse gezanten en de hertogelijke regentschapsraad, met de Vier Leden als bemiddelaars en *go-between*s⁸²³. Uiteindelijk werd, na een laatste overleg te Brugge in januari 1424, op 16 februari een handelsbestand door de regentschapsraad uitgevaardigd⁸²⁴. Na zijn terugkeer in het graafschap bevestigde de hertog

---

⁸¹⁹ Zie een kwitantie van Karel VI van 8 juni 1422 voor de som van 1000 mark zilver, bedrag dat de stad aan "*notre tres chier et tres amé filz le duc de Bourgoingne*" had overgemaakt en "*qu'il a convertis ou fait de la guerre qu'il a faicte derrenierement de par nous ou pays de Picardie pour le bien de nous et de notredit royaume*", cf. ADN, B19.491, nr. 32.

⁸²⁰ Cf. M. HOUTART, art. cit., pp. 186-232. Hoewel het Doornikse stadsbestuur in de winter van 1422-1423 een delegatie naar Karel VII had gestuurd en hem daarbij als legitieme koning erkende (in ruil waarvoor de stad verschillende privileges bekwam), bleven deze in eerste instantie een *modus vivendi* met de hertog voorstaan en werd de associatie van de stad met Karel VII niet al te openlijk beleden. Nieuwe onderhandelingen met de hertog ter verlenging van de octrooien uit 1421 en 1422 waren al in het voorjaar met de hertog opgestart en verliepen relatief voorspoedig: op 24 mei 1423 beval Filips de Goede — "*qui ne voulons durant le demene de ceste besoingne estre de nostre coste faicte aucune chose dont ledit traictié et le fruit d'icellui doit estre retardé*" — alvast geen inwoners van de stad te arresteren maar hen voorlopig vrij binnen Vlaanderen en de andere Bourgondische gebieden te laten verkeren, cf. nr. 171.

⁸²¹ Zowel de koninklijke akte van 8 september 1423 als de belofte van Filips van de dag erna zijn uitgegeven door M. HOUTART, art. cit., respectievelijk pp. 486-489 (bijlage X) en pp. 237-238. Voor meer informatie over de politieke context waarin deze twee akten tot stand kwamen, zie C. ARMSTRONG, 'La double monarchie', pp. 89-90 en B.-A. POCQUET DU HAUT-JUSSÉ, 'Les dons du roi', pp. 119-120.

⁸²² Cf. W. BLOCKMANS, *Handelingen ... Regering van Filips de Goede*, d. I, p. 179, nr. 144, bijeenkomst te Ieper van 5 tot 11 augustus 1423, net voor het vertrek van de hertog richting Frankrijk.

⁸²³ Cf. Id., op. cit., d. I, pp. 186-188, nrs. 152-154 (zittingen van 1-14 okt., 14-31 okt. en 12-15 nov. 1423).

⁸²⁴ Zie nr. 198, uitgevaardigd te Gent. De regentschapsraad maakt melding van een vergadering en beslissing gehouden en genomen "*en la ville de Bruges (...) par l'advis et consentement des deputéz des Quatre Membres d'icellui*

deze beslissing en werd de Doornikzanen de vrije handel toegekend in Vlaanderen, Artesië en Henegouwen tot 24 juni 1425⁸²⁵. Dat de stad bereid bleek te zijn de hertog hiervoor ruimschoots te vergoeden, droeg er wellicht in grote mate toe bij dat Filips afzag van zijn belofte Doornik effectief aan zijn gezag te onderwerpen⁸²⁶: al op 15 mei 1424 mocht Guy Guilbaut 1000 gouden schilden ontvangen als eerste schijf van de 500 lb. gr. die de stad de hertog had toegezegd⁸²⁷.

Wat echter met Filips Engelse bondgenoot en de clausule uit het Verdrag van Troyes? Doornik had al in januari 1423, bij haar eerste contacten met het Hof te Bourges, van Karel VII een octrooi verkregen om een bestand met Vlaanderen aan te gaan: een pragmatische beslissing van de koning, ingegeven door de overweging dat de stad volledig "*environnée de pays non subgiez à nous*" was⁸²⁸. De hertog leek echter op geen enkel moment van Bedford enige formele toelating te hebben verkregen om het op een akkoord te gooien met Doornik. Weliswaar trad de hertog nog niet rechtstreeks in onderhandeling met Karel VII — hoewel het verdrag met Doornik wel al een opstapje leek te vormen naar het Verdrag van Chambéry van 28 september 1424, toen Filips voor de Bourgondische regio eveneens een wapenstilstand afsloot met de troepen van de *roi de Bourges*⁸²⁹. Niettemin lijkt een koninklijke tussenkomst in principe vereist te zijn geweest, en niet enkel krachtens het Verdrag van Troyes. In de akte van de regeerraad werd immers aan de hertogelijke

---

pays de Flandres, illec presens". W. BLOCKMANS vond in de rekeningen van de Leden weliswaar geen expliciete vermeldingen terug van besprekingen aangaande Doornik in het voorjaar van 1424, maar de Leden traden te Brugge tussen 2 en 30 januari wel in herhaald overleg met de kanselier, terwijl ze kort daarop, toen de regentschapsraad en Rolin midden februari te Gent hun bestand met Doornik uitvaardigden, daar eveneens aanwezig waren, cf. *Handelingen ... Regering van Filips de Goede*, d. I, pp. 194-197, nrs. 161-162.

⁸²⁵ Verordening van 28 april 1424, cf. nr. 199. De hertog was, vanuit Parijs en via Amiens, op 9 maart terug in het graafschap aangekomen, cf. H. VANDER LINDEN, *Itinéraires*, p. 37.

⁸²⁶ Zie hierover R. VAUGHAN, *Philip the Good*, p. 19.

⁸²⁷ "*De messires les prevostz, juréz, eschevins, eswardeurs, doyens et soubzdoyens de la ville et cité de Tournay, la somme de mil escus d'or [de XL gros de Flandres] (...) sur et en deduction de la somme de III^m escus d'or (...) que ilz ont (...) ottroyee et accordee a mondit seigneur le duc pour cause de certain traittié et accord par eulx fait a mondit seigneur*", cf. ADN, B1929, fol. 25r°-v°. De overige 2000 schilden werden op 28 juni 1424 betaald.

⁸²⁸ Octrooi verleend te Bourges op 24 januari 1423, uitgegeven bij M. HOUTART, 'Les Tournaisiens et le roi', pp. 482-484, bijlage nr. VIII.

⁸²⁹ Op het moment dat, in het voorjaar van 1424, het bestand met Doornik werd afgesloten stond de hertog trouwens constant in nauw contact met de hertog van Bretagne, die toen te Nantes zijn verzoening met Karel VII aan het onderhandelen en besluiten was. Dit ging in tegen de akkoorden van Amiens uit 1423, maar toen reeds hadden Filips en de hertog van Bretagne in een geheim verdrag, achter de rug van Bedford, beloofd hun onderlinge alliantie niet op te zeggen indien een van hun twee vrede zou sluiten met de Armagnacs. Vanaf midden 1424 zouden de hertog van Bretagne en Richemont (die in juni 1424 het hof van Bedford en Hendrik VI geruild had voor dat van Karel VII) trouwens actief aansturen op een verzoening tussen Filips en Karel. Zie hierover M. WARNER, 'The Anglo-French dual monarchy', pp. 108-111, R. VAUGHAN, *Philip the Good*, p. 20 en G. LEFEVRE-PONTALIS, 'Épisodes de l'invasion anglaise', d. III, 447-448.

onderdanen – naast het verbod de Doornikzanen te hinderen of arresteren – ook bepaald dat:

*"s'aucuns estraingniers faisoient ou portoient dommaige ou desplaisir a iceulx habitans es pays dessusdiz, il ne soient point receptéz ne soustenuz esdiz pays de Flandres, d'Artois et chastellenies de Lille, Douay et Orchiez, et avec ce se ilz povoient estre prins et apprehendéz ilz seroient pugniz et constrains a entiere restitution"*⁸³⁰.

Wie waren die 'vreemdelingen' precies? Mogelijk sloeg de bepaling op Henegouwers, maar dit wordt schijnbaar ontkracht door de bevestiging van het bestand van de regentschapsraad door de hertog in april 1424 uitvaardigde, waarin hij de inwoners van Doornik nu eveneens vrij verkeer binnen Henegouwen toezei (wellicht na ruggespraak van Filips met zijn bondgenoot Johan van Beieren, de feitelijke bewindvoerder in Henegouwen)⁸³¹. Nochtans blijven verschillende clausules van de verordening uit april zich richten tegen 'externe' inbreuken op het afgesloten bestand. In algemene bewoordingen verbiedt de hertog eerst *"aucuns, de quelque estat ou condition qu'ilz soyent"* op te treden tegen de stad. Maar daarna wordt hij explicieter. Hertogelijke onderdanen zouden bij een overtreding van het verdrag worden vervolgd voor vredebreuk, verbannen en hun goederen aangeslagen en aangewend in de schadevergoeding van slachtoffers. *"Aucuns a nous non subges"* die Doornikzanen zouden beroven, dienden gearresteerd te worden en verplicht de schade te vergoeden. De hertog ging zelfs zo ver te beloven dat indien de schuldigen niet gevat konden worden hij bij de steden of vestingen waar ze hun toevlucht hadden genomen op een vergoeding zou aandringen en indien nodig zelfs tot represailles zou overgaan bij hun verdere weigering. Bovendien werd het de hertogelijke onderdanen en officieren strikt verboden wie dan ook te helpen die richting het Doornikse zou willen optrekken *"pour faire guerre ne pour porter ou faire dommaige a la ville de Tournay"*. Al deze bepalingen kunnen bijna niet anders dan tegen de Engelsen gericht zijn, zij het nu Bedford als regent of Gloucester als pretendent-graaf van Henegouwen⁸³², ook al worden zij beiden, noch koning Hendrik VI, ergens in de verordening bij naam vermeld. Dat Filips de Goede de verovering van Doornik zelf niet ter harte nam, is één zaak, net als mocht hij Hendrik VI of Bedford niet actief in hun pogingen daartoe steunen, twee zaken waar hij nochtans in principe al toe verplicht was op basis van zijn belofte uit september 1423. Maar de hertog

---

⁸³⁰ Cf. nr. 198.

⁸³¹ *"Premierement que tous les bourgeois, manans et habitans de Tournay et du pooir d'icelle porront seurement et sauvement aller, converser, passer, repasser et sejourner marchandaument et aultrement paisiblement par tous nos pays de Flandres et d'Artois, comprins en noz chastelleniez de Lille, Douay et Orchies et aussy en la conté et pays de Haynau et es enclavemens qui y sont"*, cf. nr. 199.

⁸³² Cf. M. WARNER, 'The Anglo-French dual monarchy', pp. 121-123, alsook P. CHAMPION & P. DE THOISY, *Bourgogne-France-Angleterre*, pp. 293-303, die eveneens aandacht geven aan de gelijktijdige Bourgondische onderhandelingen met Doornik.

ging verder dan dat: hij liet zelfs niet toe dat Hendrik VI — zijn suzerein — noch enige koninklijke onderdanen ("*aucuns non noz subges*") zouden optreden tegen wat op de keper beschouwd nochtans slechts als een rebellerende koninklijke stad kon gelden.

Het afsluiten van de hertogelijke bestanden werd op twee manieren gemotiveerd. De regentschapsraad verwees in haar akte uitdrukkelijk naar hun samenkomst met de Vier Leden en delegaties van de Staten van Artesië en Waals-Vlaanderen, die niet enkel een adviserende rol hadden gespeeld maar uiteindelijk ook met het sluiten van het bestand hadden ingestemd⁸³³, dit alles "*pour le bien et prouffit commun commun et affin que (...) l'en puisse vivre et demourer en paix*"⁸³⁴. Vormde hun actieve participatie een allusie op de bepaling uit het Verdrag van Troyes, nl. dat de Staten van Engeland en van Frankrijk medebeslissingsrecht dienden te krijgen bij het afsluiten van enige mogelijke vrede met de dauphin, waarbij de hertogelijke onderdanen nu een soortgelijke bevoegdheid en rol toebedeeld kregen⁸³⁵? Bij het confirmatieve bestand opgesteld in naam van de hertog uit april 1424 vinden we eenzelfde verwijzing terug naar het belang van vrede en ongestoorde handel, hoewel hier — niet geheel onbegrijpelijk⁸³⁶ — Filips de verwijzing naar de Leden

---

⁸³³ "*par l'avis et consentement des deputez des Quatre Membres d'icellui pays de Flandres, illec presens, et de plusieurs notables du pays d'Artois et chastellenies de Lille, Douay et Orchies*", cf. nr. 198.

⁸³⁴ In de context van de Honderjarige Oorlog was het bewaren van de vrede (al dan niet defensief, door te zorgen voor bescherming, versterkingen, etc., en dus ook het sluiten van bestanden) meer en meer voorgesteld geworden als een dwingende noodzaak, ter bescherming van het algemeen belang. Gezien *necessitas non habet legem* kon de regentschapsraad dit argument dus wellicht uitspelen om eventuele pretenties van Hendrik VI of Bedford af te blokken: hun beslissing was immers ingegeven door een hoger doel. Zie hierover A. RIGAUDIÈRE, 'Donner pour le Bien Commun', pp. 24-25. De Franse Kroon had onder Jan II de Goede trouwens zelf ook deze bescherming van het algemeen belang aangegrepen om in de jaren 1350 de private oorlogsvoering (door adel en baronnen) binnen het koninkrijk uit te bannen, als zijnde een aanslag op de koninklijke soevereiniteit (en zijn exclusieve bevoegdheid in alle zaken van oorlog en vrede), cf. J. FIRNHABER-BAKER, 'From God's Peace to the King's Order', pp. 23-26; P. CONTAMINE wees er evenwel op dat de adel en baronnen het argument van de noodzaak al snel ook tot hun eigen nut zouden aanwenden, zoals Filips dit nu ook deed, cf. 'De la puissance aux privilèges', pp. 246-247. Zie meer algemeen over de contemporaine opinies over de noodzaak van vrede voor het functioneren (dankzij ongestoorde handel, nijverheid en landbouw) van de Derde Stand (wiens welvaart op zijn beurt noodzakelijk was voor het functioneren van de gehele Drie Standen-maatschappij) het werk van N. OFFENSTADT, *Faire la paix au Moyen Âge*, pp. 64-67.

⁸³⁵ Over de mate waarin de Leden een rol speelden in de buitenlandse politiek van de hertogen (of deze deels wisten te sturen), zie W. BLOCKMANS, *De volksvertegenwoordiging*, pp. 303-309. De hertogelijke administratie stond — begrijpelijkerwijs — huiverachtig tegen elke effectieve controle op het buitenlandse en internationale optreden (waaronder oorlog en vrede) van de hertogen/graven. Niettemin zouden deze soms, opportunistisch, de hulp van de Leden of hun onderschrijving van bepaalde verdragen solliciteren.

⁸³⁶ Indien de Leden medezeggenschap hadden in het sluiten van bestanden en vrede, dan zouden ze dit logischerwijs ook kunnen opeisen bij het nemen van de beslissing oorlog te voeren: in elk geval zouden de Brugge, Gent en Ieper in 1482 beweren dat Maximiliaan in 1477 hun toestemming had moeten vragen voor het voeren van een offensieve oorlog tegen Frankrijk, cf. J. DUMOLYN & J. HAEMERS, 'Les bonnes causes du peuple', p. 330.

wegliet. In plaats van te refereren aan de autoriteit van zijn onderdanen of enige notie van volkssoevereiniteit, haalde de hertog nu een argument aan dat beter in zijn eigen kraam paste: zijn voorgangers (graven van Vlaanderen) hadden steeds het recht bezeten dergelijke bestanden te verlenen⁸³⁷. Het is opmerkelijk dat deze beide argumenten – instemming of participatie van de onderdanen en aloude grafelijke prerogatieven en praktijk – net dezelfde zijn als degene die onder Filips de Stoute door de koninklijke administratie geïmagineerd werden in hun poging van het afsluiten of bekrachtigen van Vlaams-Engelse bestanden een koninklijke prerogatief te maken⁸³⁸.

De hertogelijke administratie claimde in 1424 dus het recht om zelfstandig bestanden met de vijand van de Franse soeverein af te mogen sluiten, en blokte enige koninklijke interventies op het eigen Vlaamse grondgebied resoluut af. Dat het de hertog trouwens menens was en hij niet enkel Doornik naar de mond praatte in ruil voor hun geld, blijkt in december 1424, toen de regentschapsraad Gloucester een kopie van het bestand uit april opstuurde "*afin qu'il n'y atemptast*"⁸³⁹! Het bestand werd trouwens zonder problemen met een jaar verlengd in mei 1425, onder dezelfde voorwaarden zoals in 1424, zij het dat Doornik de hertog nu 800 in plaats van 500 lb. gr. diende te betalen om zijn vredelievende gevoelens

---

⁸³⁷ "*pour tousjours norir et entretenir paix, union et concorde (...) ainsy que du temps de nos predecesseurs, dont Dieux ait les amez, a esté fait et entretenu*", cf. nr. 199. Deze bewering is, voor de specifieke casus van Doornik, deels gegrond. Zo vaardigde Boudewijn IX in juli 1197 een bestand met de stad uit, geldig voor de duur van zijn conflict met Filips II (nadat Boudewijn zich had geallieerd met Richard I van Engeland). De bepalingen van dit bestand komen wonderwel overeen met de verdragen uit de jaren 1420-1430 (ook al verschillen de omstandigheden en spelers in het conflict): vrij handelsverkeer van Doornikzanen en Vlamingen in hun respectieve gebieden, regulatie van de diensplicht waartoe de inwoners van de stad normaal gezien toe verplicht zijn (vgl. met de bijkomende hertogelijke verordening van 28 april 1424, cf. nr. 200), evenals de verplichting van de stad om in ruil voor het bestand 4000 marken aan de graaf te betalen, in vier betalingstermijnen. En net zoals in de hertogelijke verordening uit 1424 de Vier Leden mee de uitvoering en handhaving van het bestand zouden nazien ("*nous plaist que les bourgmaistres, eschevins et conseilz de nos villez de Gand, Bruges, Ypre et de notre terroir du Francq baillent leurs lettrez seelleez des seaulx de nosditez villez et terroir esquellez ces lettrez seront incorporees, et promettront par ycelles de garder et entretenir en tant que touchier leur puet et porra, toutes les choses dessusdictez par nous ottroiés et accordees auxdis de Tournay*") stelde Boudewijn een gemengd college bestaande uit Vlaamse onderdanen en afgevaardigden uit Doornik aan om het bestand na te laten leven. Cf. W. PREVENIER (ed.), *De oorkonden der graven*, d. II, pp.152-156, nr. 67.

⁸³⁸ Namelijk door enerzijds elke inmenging of rol van de Vier Leden in de onderhandelingen te verbieden (zoals in de instructies uit 1403 en 1404, *ut supra*), of door de koninklijke licenties tot het sluiten van bestanden met de Engelse vijand door de Vlaamse graven in de tijd terug te projecteren (zie de koninklijke verordening van 30 juni 1403, cf. J. BARTIER (dir.) & A. VAN NIEUWENHUYSEN (ed.), *Ordonnances*, t. II, p. 641, nr. 662).

⁸³⁹ Boodschapper verzonden vanuit Rijsel op 29 december 1424, cf. ADN, B1931, fol. 148°. Weliswaar waren de betrekkingen tussen de hertog en Gloucester toen sowieso al danig bekoeld en werd een Bourgondische campagne (nominaal in naam van hertog Jan IV van Brabant) tegen hem en Jacoba van Beieren voorbereid om in het voorjaar van 1425 Henegouwen binnen te vallen, cf. R. VAUGHAN, *Philip the Good*, pp. 35-36.

wakker te houden⁸⁴⁰. Een koninklijke reactie bleef echter niet langer uit: wanneer begin mei 1426 nieuwe onderhandelingen opgestart werden voor een verdere verlenging van het bestand, liet de hertog de Doornikse magistraat weten dat Bedford hem onder druk had gezet de stad eindelijk onder Anglo-Bourgondische controle te plaatsten⁸⁴¹. Niettemin zag de hertog niet af van een verdere verlenging van het bestand, tot 24 juni 1427⁸⁴². Aan eventuele Engelse opmerkingen werd slechts formeel tegemoet gekomen. Eén enkele bijkomende clause⁸⁴³ bepaalde dat de hertog het bestand zou opzeggen indien hij zou worden benaderd "*d'aucunes promesses ou liens faictes cydevant par nos lettres patentes ou autrement touchant la guerre de ce royaume au regard de ladicte ville et cité de Tournay*"⁸⁴⁴ — een duidelijke verwijzing naar zijn belofte van 9 september 1423 Hendrik VI bij te staan in een eventuele verovering van de stad. Filips bleek evenwel gul met beloftes, want hij verzekerde Doornik zelf ook "*loyalment et de bonne foy, comme en parolle de prince, de faire tout nostre possible povoir au bien, faveur et prouffit de ladicte ville et cité de Tournay*" ... Bovendien zou gevolg geven aan Engelse verzuchtingen de hertog duur te staan komen, want hij verbond er zich toe in geval van een verbreking van het bestand aan de stad de 7000 schilden terug te betalen die Doornik deze keer voor haar neutraliteit veil had gehad.

Met het bestand uit 1426 lijkt de toon voor de betrekkingen tussen de hertog en Doornik definitief gezet. Alle volgende verlengingen, nl. uit 1427⁸⁴⁵, 1428⁸⁴⁶, februari 1434 (door de regentschapsraad)⁸⁴⁷ en april 1434 (bevestiging door de hertog)⁸⁴⁸ hernamen nog steeds de clause dat de hertog indien nodig zijn vroegere belofte zou nakomen en de afgesloten bestanden zou opzeggen, maar dat vanaf 1428 en opnieuw in 1434 de termijn van het bestand telkens al naar zes jaar opgetrokken werd geeft de werkelijke intenties aan van de

---

⁸⁴⁰ Cf. ADN, B1931, fol. 36r°-v°; dit bedrag werd al op 10 augustus 1425 in één schijf aan de algemeen-ontvanger *de toutes les finances* uitbetaald.

⁸⁴¹ Cf. M. HOUTART, 'Les Tournaisiens et le roi', p. 331; voor verdere aanwijzingen van groeiend Engels ongenoegen over het optreden van de hertog in de jaren 1425-1426 (en specifiek over diens contacten en onderhandelingen met Karel VII), zie M. WARNER, 'The Anglo-French dual monarchy', pp. 125-129.

⁸⁴² Cf. nrs. 246-248.

⁸⁴³ Zie de verhelderende opmerking van de klerk van de Gouvernance van Rijsel, die bij het opstellen van het afschrift van de hertogelijke verordening van 13 juni 1427 (cf. nr. 267, deze verordening verlengde het bestand uit 1426 opnieuw met een jaar) na de transcriptie van een aantal bepalingen plots besloot te noteren dat "*-et au surplus contiennent la fourme des lettres ottroyees par mon dit seigneur ausdiz de Tournay en l'an XXVIII et cy devant enregistrees, tant sauf que en la conclusion d'icelles après la promesse faite par mondit seigneur de entretenir le contenu de ses dictes lettres est contenu le clause qui s'ensuit:-> pourveu toutesvoyes que se dedens le temps dessus déclaré nous estions requis ou aprouchiés d'aucunes promesses (...)*". De bestanden werden dus al een traditie...

⁸⁴⁴ Nr. 248.

⁸⁴⁵ Cf. nrs. 267-268.

⁸⁴⁶ Cf. nr. 300.

⁸⁴⁷ Cf. nrs. 481-482.

⁸⁴⁸ Cf. nrs. 489.

hertog. Enkel de prijs die Doornik voor de bestanden diende te betalen liep verder op: voor het laatste bestand moest in totaal zelfs het bedrag van 65.000 gouden schilden (ca. 12.450 lb. gr.!) betaald worden, waarvan 15.000 voor het eerste jaar en de rest in jaarlijkse schijven van 10.000 schilden⁸⁴⁹. Meer zelfs, in het laatste bestand uit 1434 zou de hertog het recht om geld te slaan uit de door hem gehandhaafde neutraliteit van de stad, exclusief voor zichzelf gaan opeisen door strikt te verbieden dat iemand anders de Doornikzanen tot het betalen van enige *appâtis* zou dwingen⁸⁵⁰.

Tegen 1434 was het afsluiten van een handelsbestand met Doornik trouwens al lang niet meer de enige aanwijzing dat Filips de Goede en de hertogelijke administratie zich niet meer stoorden aan het ontbreken van enige formele toestemming van de Franse suzerein (Hendrik VI) om dergelijke akkoorden met de vijand af te sluiten. Al in 1431 was een eerste algemeen bestand met Karel VII afgesloten, geldig voor alle hertogelijke landsheerlijkheden en bezittingen, terwijl een nieuw algemeen bestand in september 1434 werd afgekondigd door Jean de Bourgogne als regent van de noordelijke hertogelijke gebieden. In beide akten verschuilt de hertog zijn optreden slechts nog achter het hogere doel van de "*paix generale de ce royaume*", om zich zo te onttrekken aan de clausule uit het Verdrag van Troyes die onderhandelingen met Karel VII had verboden⁸⁵¹ — niettegenstaande dat men te Troyes destijds ook had geambieerd de ultieme vrede Frans-Engelse vrede te sluiten. Met de Vrede van Atrecht uit september 1435 zou deze hertogelijke politiek uiteindelijk tot haar logische conclusie worden gebracht: het verbreken van de Engelse alliantie en een verzoening met Karel VII.

De vraag is nu of de hertog bereid zou blijken dit tussen 1420 en 1435 verworven prerogatief, nl. onafhankelijk bestanden afsluiten met de vijand van zijn formeel erkende leenheer, opnieuw af te staan. Volgens LESAFFER oversteeg de structuur, evenals het sluiten

---

⁸⁴⁹ Naar de bepalingen van de akte van de regeerraad van 7 februari 1434, cf. nr. 482. De stad bleek echter spoed achter de betalingen te willen steken en na de overhandiging van de eerste som van 15.000 schilden op 25 februari 1434 werden reeds op 11 juli 20.000 schilden aan de hertogelijke ontvanger-generaal overgemaakt voor de tweede en derde termijn, terwijl op 27 juli nog eens 10.000 schilden volgden, net als op 7 november, waarmee enkel nog de laatste termijn onbetaald bleef, cf. ADN, B1951, fol. 18r°-v°. Het lijkt ons dat de Doornikzanen hiermee de hertog af wilden laten zien van enige herroeping van het bestand, door hem de jaarlijkse schijven (die bij een verbreking van het bestand telkens voor dat jaar terugbetaald zouden moeten worden) alvast op voorhand op te laten souperen.

⁸⁵⁰ "*nous ne souffrerons aucun, de quelque estat ou condicion qu'il soit, faire ou tenir logeys de gens d'armes ne prendre aucuns appâtis sur les heritages des diz banlieue et bailliages de Tournay, Tournesis, Mortaigne, Saint Amand et appartenances, soit par maniere de garde ou autrement, et se aucun s'estoit avanchié de faire le contraire parcydevant, nous les adnullons de ce jour en avant et mettons du tout au neant en les interdisant, tous indifferamment*", cf. nr. 489.

⁸⁵¹ Zie voor beide bestanden AMLille, Inventaire Desplanque nr. 16.973 (*registre des mandements de la gouvernance*), ff. 216r°-221v° en ff. 262v°-265r°.! Nochtans bleek de Engelse koninklijke administratie op hetzelfde moment enige verzoening of zelfs maar een bestand met Karel VII nog radicaal af te wijzen, cf. R. GRIFFITHS, *The Reign of King Henry VI*, p. 192.

op zich van de Vrede van Atrecht, het kader van een klassiek akkoord tussen leenheer en leenman. Met de vrede zou impliciet de mogelijkheid van de hertog tot zowel het voeren van oorlog als het sluiten van vrede (beide quasi-soevereine attributen) zijn erkend⁸⁵². In elk geval bevat het Verdrag een aantal dubbelzinnige of zelfs tegenstrijdige bepalingen aangaande deze kwestie. Ten eerste werd overeengekomen dat de stad Doornik, niettegenstaande de vrede, nog steeds gehouden zou zijn de volledige geldsom te betalen die ze aan Filips "*par certain traictié qu'il [de hertog] a avecques eulx*" verschuldigd was⁸⁵³ — een referentie naar het laatste bestand uit 1434. Deze koninklijke erkenning van een vroeger bestand van Filips met wat toen nog de vijand van zijn leenheer (Hendrik VI) was geweest, gold weliswaar niet voor de toekomstige verhoudingen en contacten tussen de Franse koning, de hertog en de Engelsen. Karel VII verbond er zichzelf en zijn opvolgers toe "*aucune paix, traictié ou accord*" af te sluiten met de Engelse koning zonder de toestemming van de hertog en diens erfgenaam, met die voorwaarde dat de hertog dit evenmin zou doen⁸⁵⁴. Die wederkerige hertogelijke belofte zou echter slechts gelden "*au regart et en tant comme il touche la guerre d'entre France et Angleterre*". Deze clausule is niet echt doorzichtig te noemen. We kunnen veronderstellen dat eventuele akkoorden tussen de hertog in zijn hoedanigheid als Rijksvorst (bv. als graaf van Holland) met de Engelse Kroon hieronder gerekend zouden worden. Maar zou dit ook het geval zijn voor specifieke Vlaams-Engelse bestanden⁸⁵⁵? In elk geval werd in het Verdrag aan de hertogelijke Kroonlenen, waaronder ook Vlaanderen, een feitelijke neutraliteit toegekend: de hertogelijke onderdanen zouden geen enkele diensplicht aan de koning verschuldigd zijn⁸⁵⁶ (iets wat in 1449 overigens nog bevestigd werd⁸⁵⁷). De precieze interpretatie van deze onduidelijkheden en tegenstrijdigheden in het Verdrag van Atrecht zouden in 1459 de inzet vormen van een heftig diplomatiek steekspel tussen de Kroon en de hertog, met als inzet de rechtmatigheid van de Vlaams-Engelse handelsbestanden.

---

⁸⁵² R. LESAFFER stelt eerst dat "*the authority to wage war (...) according to most medieval authors came down to sovereignty. Who held sufficient sovereignty was a much debated issue*", om vervolgens vast te stellen dat in 1435 (in tegenstelling tot bij het Verdrag van Atrecht uit 1414) dat gezag de hertog werd toegekend. Niettemin nuanceert de auteur deze vaststelling ietwat in zijn conclusie: "*the concept of sovereignty in the 1435 and 1482 treaties remained vague and undeveloped. (...) Feudal relations and rules were decisive*". Zie 'The concepts of war and peace', p. 169 (eerste citaat) en p. 182 (tweede citaat).

⁸⁵³ Cf. E. COSNEAU (ed.), *Les grands traités*, p. 140, §24.

⁸⁵⁴ Id., op. cit., p. 145, §32.

⁸⁵⁵ Volgens M.-R. THIELEMANS was dit niet het geval en zou de hertog de toestemming van Karel VII tot het sluiten van enig Engels-Vlaams bestand moeten verkrijgen: "*Aux termes du traité d'Arras, Philippe le Bon aurait dû demander au roi l'autorisation de conclure une trêve, un entrecours ou un quelconque accord avec l'Angleterre*" (woordkeuze die een parafrase van het relevante artikel uit het Verdrag van Atrecht verraadt, zonder evenwel de bijkomende clausule als problematisch te beschouwen), cf. *Bourgogne et Angleterre*, p. 124.

⁸⁵⁶ E. COSNEAU (ed.), *Les grands traités*, pp. 144-145, §30.

⁸⁵⁷ Koninklijke verordening van 28 januari 1449, nr. xxvii.

In 1435 was dit alles evenwel nog niet aan de orde: de hertog bleek immers van plan de militaire strijd met zijn vroegere bondgenoot aan te gaan, wat vanaf het voorjaar van 1436 concreet gestalte kreeg in de voorbereiding van een expeditie tegen de Engelse aanwezigheid in westelijk Artesië⁸⁵⁸. Het uiteindelijke debacle van het beleg van Calais⁸⁵⁹, de deels daaruit voortvloeiende opstand van Brugge uit 1436-1438 en de gelijktijdige Engelse raids in het Vlaamse Westkwartier⁸⁶⁰, evenals de niet aflatende verzoeken van de Vier Leden tot het herstellen van een Bourgondisch-Engelse *modus vivendi*⁸⁶¹, brachten hier ca. 1437-1438 echter verandering in⁸⁶². Na een aantal aftastende contacten werd uiteindelijk besloten

---

⁸⁵⁸ Een intentie die zich vanaf maart 1436 ook in talloze gerelateerde verordeningen vertaalde, cf. nrs. 530, 532-533, 535-536, 538-541, 545-546 en 549.

⁸⁵⁹ Zie hierover de recente studie van S. ROSE, *Calais. An English Town in France*, pp. 63-72. Het is interessant op te merken dat men van Engelse zijde een open confrontatie met Bourgondië en Vlaanderen in het voorjaar van 1436 nog trachtte te vermijden en aanstuurde op een herneming van de Vlaams-Engelse bestanden uit de jaren 1400-1420, waarbij de hertog (ondanks zijn erkenning van Karel VII) niet aangevallen zou worden indien de Bourgondische troepen en landsheerlijkheden zich eveneens afzijdig zouden houden in het Frans-Engelse conflict, cf. M.-R. THIELEMANS, *Bourgogne et Angleterre*, pp. 78-80; informatie over het verloop van het beleg vindt men in hetzelfde werk eveneens terug, zie pp. 90-107.

⁸⁶⁰ Zie algemeen over de oproer en verwarring binnen het graafschap na het opbreken van het beleg eind juli 1436 de studie van J. DUMOLYN, *De Brugse opstand*, pp. 299-332; meer gedetailleerde informatie (specifiek voor de reactie van de kasselrij Kortrijk in deze woelige periode) is eveneens te vinden bij J. DE ROCK, *Het bestuur van de kasselrij*, pp. 164-171. De Engelse raids in Vlaanderen in de nasleep van het opbreken van het beleg gaven eveneens aanleiding tot de uitvaardiging van verschillende verordeningen, zoals een tienjarige vrijstelling van de betaling van de beden verleend aan het grotendeels platgebrande Poperinge (cf. nr. 561) en de verschillende akten aangaande de nieuwe haven van Gravelines (cf. nrs. 703), op een locatie "*ouquel (...) Engles ou autres n'y peuent mectre raisonnablement contredit*".

⁸⁶¹ Al meteen na het vonnis van Atrecht van 4 maart 1438 (nr. 595) dat een officieel einde stelde aan de Brugse Opstand zien we het bekomen van een Engels-Vlaams handelsbestand op de agenda van de Ledenvrgaderingen komen, zie de vergaderingen van 26 maart tot 6 april, 16 tot 28 april en 12 mei tot 4 juni 1438 (W. BLOCKMANS, *Handelingen ... Regering van Filips de Goede*, d. II, pp. 747-748 en p. 750, nrs. 682-683 en 685. Ook vanuit de hertogelijke administratie en middens gingen, al vanaf 1437, meer en meer stemmen op om een nieuw akkoord of bestand met Engeland te sluiten (of tenminste om algemene Frans-Bourgondisch-Engelse onderhandelingen op te starten); Hugues de Lannoy waarschuwde er de hertog zelfs voor dat indien hijzelf niets ondernam "*il est grant apparence que (...) les Flamens (...) ne vuellent prendre, sans votre congé et licence, traittiés avec les Engles, vos adversaires, qui pourroient estre à vostre très-grant deshonneur et dommage*" (m.a.w. het schrikbeeld van een terugkeer naar de situatie uit het midden van de 14de eeuw), cf. J. KERVYN DE LETTENHOVE, 'Programme d'un gouvernement', p. 226. Zie hierover tevens M. HAEGEMAN, *De anglofilie*, pp. 248-254.

⁸⁶² Zo milderde de hertog al op 2 juli 1438 (cf. nr. 616) zijn opstelling door te bepalen dat Vlamingen geen kaapvaart meer mochten organiseren op Hollandse en Zeelandse schepen in hun legitieme handel met Engeland, waarmee hij de neutraliteit van deze twee gewesten bevestigde en een einde stelde aan de ongelimiteerde blokkade van Engeland. Kaapvaart op Engelse schepen zelf, waartoe de hertog in juli 1436 opdracht had gegeven (cf. nr. 549), bleef voorlopig weliswaar nog toegelaten. De kwestie van de vergoeding van Hollandse en Zeelandse handelaars die in 1436-1437 door Vlamingen waren gekaapt bij hun contacten met Engeland zou trouwens een agendapunt zijn op de Engels-Bourgondische onderhandelingen uit de zomer van 1439, cf. M.-R. THIELEMANS, *Bourgogne et Angleterre*, p. 128. Deze kaapvaart op Hollandse handelaars gebeurde

in het voorjaar van 1439 onderhandelingen te organiseren in de buurt van Calais, tussen Marck en Oye. Het ging hier niet om eenzijdige Vlaams-Engelse onderhandelingen. Ook een Franse delegatie zou aan het onderhoud deelnemen: het beoogde of tenminste zelfverklaarde doel van de onderhandelingen was dan ook het afsluiten van de "*paix final*" die te Atrecht niet bereikt was, of tenminste een opening te forceren in het dossier van de krijgsgevangenen Charles d'Orléans⁸⁶³. Filips de Goede werd hierbij door Karel VII zelfs als het (nominale) hoofd van de koninklijke ambassade aangesteld, op 7 april⁸⁶⁴. Het lijkt in die hoedanigheid — "*du bon plaisir, commandement et ordonnance de mondit seigneur*" — te zijn dat de hertog kort nadien een tijdelijk wapenbestand met de Engelsen afsloot, "*en entencion et esperance de prendre bonnes et longues treves*", waarbij hij trouwens zowel hertogelijke als koninklijke ambtenaren en onderdanen aansprak⁸⁶⁵. Het optreden van de hertog in 1439 sluit dus schijnbaar weer aan bij praktijk ten tijde van Filips de Stoute en Jan zonder Vrees. Dit was echter maar een deel van het verhaal. Ruim voor de start van de eigenlijke Frans-Bourgondisch-Engelse onderhandelingen en de benoeming van de hertog tot koninklijke gevolmachtigde, op 8 februari 1439, had de hertogin — die de Bourgondische onderhandelingsdelegatie in de praktijk zou leiden⁸⁶⁶ — al een bestand met de Engelsen afgesloten⁸⁶⁷. In haar akte verwijst ze weliswaar naar de geplande onderhandelingen waar ook de Franse koninklijke gezanten zouden aan deelnemen, maar dit alles bleek nog relatief provisoir: "*ou l'en espoire que vendront haultz et grans seigneurs, prelatz et autres du sang de mondit seigneur le roy*". Belangrijker is dat de hertogin nergens melding maakt van een koninklijke volmacht tot het verlenen van het bestand; ze handelt slechts op gezag van de hertog zelf⁸⁶⁸. Bovendien mocht de hertogin dan wel stellen dat het bestand in de eerste

---

duidelijk tegen de wil van de Vier Leden in, want nog in augustus 1439 beklagden deze zich bij de hertogin hierover; het lijkt erop dat de Leden, in afwachting van een Vlaams-Engels bestand, in elke geval de Hollands-Engelse handelsrelaties in stand wilden houden (mogelijk met de intentie via tussenhandel toch nog toegang tot de Engelse wolmarkt te kunnen verkrijgen): "*dat zij wilden laten liden onghearresteert zekere zacken met wullen ghecocht te Calais bi die van Leyen [Leiden] duer Vlaendren te watere ende te lande*", cf. W. BLOCKMANS, *Handelingen ... Regering van Filips de Goede*, d. II, p. 799, nr. 739, zie ook nr. 740.

⁸⁶³ Zie hierover M.-R. THIELEMANS, *Bourgogne et Angleterre*, pp. 120-122. De vrijlating van d'Orléans vormde voor Hugues de Lannoy in zijn memorandum aan de hertog uit 1437 ook reeds een belangrijk punt dat het bekomen van de uiteindelijke Frans-Engelse vrede zou moeten bewerkstelligen, cf. J. KERVYN DE LETTENHOVE, art. cit., pp. 231-232.

⁸⁶⁴ Cf. U. PLANCHER, *Histoire générale et particulière*, t. IV, pp. clxiii-clxiv, nr. CXXIX.

⁸⁶⁵ Cf. nr. CLXXXVII.

⁸⁶⁶ Over haar rol in de onderhandeling, zie M. SOMMÉ, *Isabelle de Portugal*, pp. 395-400. De hertogin kon bij de onderhandelingen ook een beroep doen op haar familiebanden, via John of Gaunt, met kardinaal Henry Beaufort, de bisschop van Winchester en een van de leidende leden van de Engelse ambassade.

⁸⁶⁷ Cf. nr. 643.

⁸⁶⁸ "*de l'auctorité et povoir a nous sur ce donné par mon tres redoubté seigneur*" / "*par vertu du povoir de mondit tres redoubté seigneur*". De hertogin is ook vaag wat de precieze waarde of draagwijdte van het door haar

plaats diende om een veilige onderhandelingsruimte te creëren, de afbakening bleek redelijk subjectief te gebeuren. Enerzijds werd het hele graafschap Vlaanderen in het bestand opgenomen, terwijl anderzijds de eigenlijke onderhandelingslocatie nabij Calais slechts werd beschermd door een erg beperkte Artesische bufferzone, die zich niet verder uitstreckte dan tot aan de Aa in het oosten en in het zuiden tot aan de nog steeds bestaande Chaussée Brunehaut. Het bestand was bovendien niet beperkt in de tijd: de termijn van twee maanden die THIELEMANS foutievelijk aanhaalt is slechts de opzegtermijn en niet de vastgelegde duur van het bestand⁸⁶⁹. Het was wellicht niet de bedoeling van de Kroon geweest dat onder het mom van de aankomende onderhandelingen een dergelijk bestand, zonder enige expliciete koninklijke volmacht, zou worden afgesloten. Een contemporaine reactie vanuit Franse hoek op het afsluiten ervan is ons niet bekend, maar in 1459 zou de koninklijke raad in elk geval latere Bourgondisch-Engelse "*treves (...) prinses à certain temps & trois mois de desdit avec les Anglois*" uitdrukkelijk veroordelen⁸⁷⁰. De opzegtermijn van twee maanden contrasteert in elk geval met het bestand dat de hertog na 7 april uitvaardigde en dat slechts twee dagen voorzag voor het hernemen van eventuele wapenfeiten⁸⁷¹! Zoals aangehaald richtte Filips' bestand zich echter ook, in tegenstelling tot van dat Isabella, tot de koninklijke ambtenaren: de hertog zag zich in dit geval wellicht verplicht het spel naar de regels van de Kroon te spelen.

Hoe, of in wiens naam, het afsluiten van het tijdelijke bestand nu ook precies afgedwongen of uitgevaardigd werd, de hertogelijke ambassadeurs lieten in de zomer van 1439 niet na om de algemene Frans-Bourgondisch-Engelse conferentie te gebruik om de eigen Bourgondische belangen te behartigen. Wanneer de onderhandelingen tussen Frankrijk en Engeland op een sisser uitliepen en ook een Frans voorstel tot een bestand (in plaats van een definitieve vrede) door de Engelse ambassadeurs en hofraad verworpen werd, bleek immers niet dat voor de hertogin haar bestand uit februari 1439 hiermee automatisch verviel⁸⁷². De hertogin en de hertogelijke ambassadeurs, vergezeld van een

---

toegekende bestand betreft: de rechtshandeling wordt voltrokken "*es noms des parties a qui il appartient*". In het slotmandement worden ook enkel de hertogelijke ambtenaren aangesproken.

⁸⁶⁹ Het bestand was "*durans depuis la date de ces presentes jusques en la fin de deux mois de desdit entiers et acompliz (...) icellui desdit signifié par les conservateurs de la partie qui desdire voudra ou l'un d'eulx et par leurs lettres ou ses seellés patens aux conservateurs de l'autre partie*", cf. nr. 643. Vergelijk dit met M.-R. THIELEMANS, die stelt dat "*on conclut une trêve, valable deux mois*", cf. *Bourgogne et Angleterre*, p. 121.

⁸⁷⁰ Cf. U. PLANCHER, *Histoire générale et particulière*, t. IV, p. ccxxiii, nr. CLXXIX, repliek van de koninklijke raad op de ambassade en betogen van Jean de Croÿ, Jean de Lannoy en Jean Lefèvre de Saint-Rémy. Hoewel de koninklijke raad dit bestand niet verder identificeert gaat het hier ongetwijfeld om het bestand dat Isabella van Portugal op 23 april 1443 afsloot met Richard van York, in naam van respectievelijk de hertog en de Engelse koning, cf. nr. 781*.

⁸⁷¹ "*durant jusques a ce que ledit roy et nous le ferons savoir et inthimer chacun a ceulx de sa partie, laquelle intimation devra estre faite a sa partie adverse deux jours paravant ce que l'on puisse faire guerre*", cf. nr. CLXXXVII.

⁸⁷² Cf. M.-R. THIELEMANS, *Bourgogne et Angleterre*, p. 128.

ruime delegatie van de Leden⁸⁷³, trokken nu zelfs naar Calais, waar uiteindelijk op 29 september een driejarig Engels-Vlaams handelbestand werd gesloten⁸⁷⁴, geldig te land en ter zee⁸⁷⁵. Dit bestand is helaas slechts overgeleverd in de vorm van een akte van de Engelse ambassadeurs⁸⁷⁶, hoewel een wederkerige akte van de hertogin hoogstwaarschijnlijk op dezelfde dag werd uitgevaardigd⁸⁷⁷. De hertogin trad daarbij op "*aiant povoir et auctorisee en ceste partie de monseigneur [de hertog]*"⁸⁷⁸, wat zich in de akte van de Engelse ambassadeurs vertaalde in het vage "*auctorisee et ayant povoir en ceste partie*". Daarmee lijkt dus dat het bestand zonder enige toelating of instemming van Karel VII was afgesloten. De Franse koning werd zelfs volledig doodgezwegen: in het bestand verwijzen de Engelse ambassadeurs weliswaar meermaals naar "*nostre souverain seigneur*", maar enige vermelding van of zelfs maar een allusie op Karel VII zijn in het document niet terug te vinden. Een eventuele Franse confirmatie werd trouwens ook niet in het vooruitzicht gesteld: het bestand maakte enkel melding van de Engelse eis dat de Vier Leden — "*suffissamment auctorisiez, comme il appartient*" — zouden beloven de bepalingen ervan na te leven⁸⁷⁹. Het document negeerde trouwens niet enkel de (vermeende) prerogatieven of de noodzakelijke autoriteit van de Franse Kroon wat het afsluiten van enige (handels)bestanden met de Engelse vijand betreft, maar maakte zelfs van de gelegenheid gebruik om, impliciet, een aantal hertogelijke prerogatieven te bevestigen. Zo stelt een artikel ondermeer dat "*par ce [traittie] n'est point entendu prejudicier au prince ou seigneur d'une partie et d'autre de mettre en ses*

---

⁸⁷³ De hertog zou nadien hun rol in de onderhandelingen erkennen door de Leden toe te laten de tijdens de dagvaarten gemaakte kosten op het Gemene Land te innen, cf. nrs. 680 en 710.

⁸⁷⁴ Voor het relaas van de Leden over deze onderhandelingen en het uiteindelijke akkoord, zie W. BLOCKMANS, *Handelingen ... Regering van Filips de Goede*, d. II, pp. 802-803, nr. 743.

⁸⁷⁵ Dit in tegenstelling tot Isabella's eerdere bestand uit februari 1439, dat weliswaar nog niet verlopen was (gezien er geen specifieke tijdslimiet in was opgenomen, maar slechts een opzegtermijn van twee maanden had aangehaald) maar wel enkel te land gold.

⁸⁷⁶ Deze commissarissen waren de aartsbisschop van York, de bisschoppen van St.-David (in Wales) en van Norwich, de deken van Salisbury en nog vier andere koninklijke raadsheren, waaronder de thesaurier van Calais; het document is uitgegeven bij M.-R. THIELEMANS, op. cit., pp. 443-453, pièce justificative n° 4. Het bestand gold eveneens voor Brabant en Mechelen.

⁸⁷⁷ Cf. nr. 671.

⁸⁷⁸ Op basis van een gelijktijdige verordening van de hertogin die een clause uit het verdrag (aangaande de vrije visvangst) ook van toepassing maakte voor wat Artesië, Boulogne, Ponthieu en Le Crotoy betrof, cf. L. GILLIODTS-VAN SEVEREN & E. SCOTT (eds.), *Le Cotton manuscript Galba*, pp. 445-446, nr. CLXXXI.

⁸⁷⁹ M.-R. THIELEMANS, op. cit., p. 452, n° 5, §[18]. Dit weerhield de hertog er overigens niet van om, enigzins schijnheilig, de Vier Leden tezeldertijd verder in te zetten om bij Karel VII het afsluiten van een algemene vrede tussen Engeland en Frankrijk te bepleiten, zie de Ledenvergadering van 14 tot 18 september 1439 te Gent (dus net voor het vertrek van de Leden naar Calais), waar overleg gehouden werd "*upt scriven dat onse gheduchte heere ghescreven hadde (...) omme te zendene te Parijs bi den coninc up tfait van den generale paise tusschen den tween cronen*", cf. W. BLOCKMANS, *Handelingen ... Regering van Filips de Goede*, d. II, p. 802, nr. 742.

*paiz et seignouries telz tonlieux et devoirs au regart de ses subgetz que bon lui semblera*⁸⁸⁰ — een clausule waarbij de hertogelijke administratie wellicht concreet de nieuw ingestelde tol te Gravelines in het achterhoofd hield⁸⁸¹. Herinneren we er hier evenwel aan dat Karel VII rond 1451 net ook de instelling van nieuwe hertogelijke indirecte belastingen en tolleren zou aanklagen als een van de vele "*usurpations, entreprises & excez commis & perpetréz par les gens de mond. sieur de Bourgogne à l'encontre du Roy & de ses drois*"⁸⁸²! In de ogen van de hertog was dit duidelijk niet het geval. Het afsluiten van handelsbestanden, het instellen van nieuwe taksen, etc. werden als legitieme hertogelijke/grafelijke prerogatieven gezien, ondanks het Verdrag van Atrecht.

Wat de handelsbestanden betreft geven twee rekestten, het ene stammend uit de regering van Filips de Stoute, het andere uit 1440, deze evolutie in de opinie en houding van de Bourgondische hertogen mooi weer. In het oudste verzochten de Vier Leden de hertog om bij Karel VI een Vlaams-Engels bestand te bekomen, dat geldig zou blijven zelfs al mocht de Frans-Engelse oorlog hervat worden⁸⁸³. In 1440 was het Gent dat de hertog verzocht om het

---

⁸⁸⁰ Cf. M.-R. THIELEMANS, *Bourgogne et Angleterre*, p. 446, §[2]. Hetzelfde artikel vermeldt ook nog het recht van de respectieve vorsten (de hertog en de Engelse koning dus) om exportverboden op voedsel uit te vaardigen.

⁸⁸¹ Een eerste nieuwe tol werd reeds vroeger dan tot nu toe aangenomen opgericht, nl. kort voor 30 juli 1437. Het betrof een taks van de achtste penning op zowel de vanuit Engeland en Calais ingevoerde handelswaar als op de export naar Engeland en Calais. De tol gold bovendien niet enkel voor Vlaanderen maar voor alle Bourgondische heerlijkheden. Zie nrs. 581 en 592. Een bijkomende (of vervangende?) taks van een nobel per ingevoerde zak Engelse wol werd vermoedelijk eind 1438/begin 1439 ingesteld (cf. W. Blockmans, *Handelingen ... Regering van Filips de Goede*, d. II, pp. 772-774, nr. 710), hoewel Gent in het najaar van 1439 nog zou stellen dat de andere Leden niet met deze tol ingestemd hadden (cf. nr. CXCI, §I). In november 1439 lijkt de initiële taks van de achtste penning vervangen te zijn geweest door een twintigste penning, die nu evenwel langsheen de hele Vlaamse kust geïnd werd (cf. nr. 683). Wellicht eveneens in november of eind 1439 werd de taks per zak ingevoerde wol verhoogd, van een nobel tot vijf saluten, hoewel het mogelijk om twee verschillende tarieven voor verschillende hoeveelheden wol ging (zo spreekt de hertogelijke administratie op 15 juli 1440 van een taks "*d'ung noble ou V saluz sur chacun sac de layne*", cf. nr. CXCIV, §[XV]; zie ook de opmerkingen hierover van M.-R. THIELEMANS, op. cit., p. 175, n. 57-58). Hoe dan ook, deze verzameling of opeenvolging van nieuwe tolleren zou op 16 juli (voor wat Gent betreft, cf. nr. 709) en 23 september 1440 (voor de rest van het graafschap, met uitzondering van Ieper zolang die stad niet met de toen aan de hertog toegekende bedde zou instemmen, cf. nr. 715) formeel afgeschaft worden, hoewel in de praktijk de tol op Engelse import vanaf de latere jaren 1446 opnieuw werd ingesteld (zie over deze latere geschiedenis van de tol te Gravelines het artikel van M. BOONE, 'Apologie d'un banquier médiéval', pp. 38-41, evenals nrs. 873, 984-985, 1032, 1056 en 1395-1396).

⁸⁸² "*Item (...) mond. sieur de Bourgogne en ses pays & sgries. du Royaume, a de nouvel & de son auttorité exigé & mis sus plusieurs tributs & peages, tant par eau que par terre (...) en entreprenant grandement contre l'autorité du Roy*", cf. U. PLANCHER, *Histoire générale et particulière*, p. cc, nr. CLIII.

⁸⁸³ De Leden hadden eerst betoogd dat "*il est notoire a chacun aiant cognoissance de l'estat du pais de Flandres, icellui pais estre fondé sur le fait de marchandise (...) pourquoy se marchandise failloit oudit pais de Flandres ycellui seroit taillié d'aler a neant et a perdition (...) [et] il soit venu a la cognoissance des bonnes gens des IIII Membres que aucuns font grant doubte que discort et dissention ne sourde entre le royaume de France et cellui d'Engleterre, et se ainsi estoit que le pais de Flandres ou cas dudit deiscort estoit comprins en la guerre, ce seroit notoirement toute la destruction de la marchandise dudit pais*", waarop ze Filips de Stoute verzochten "*que il lui plaise de sa benigne grace tant faire devers le roy notre*

hierboven aangehaalde bestand uit september 1439 zelf voor een nog langere termijn dan de overeengekomen drie jaar te willen verlengen⁸⁸⁴. Zijn deze eisen op zich al verschillend, dan zijn de antwoorden dat nog meer. Filips de Stoute antwoordde de Leden nog kortaf dat "*l'en est en trieves et n'y a point de guerre, aussi monseigneur, qui est homme du roy, ne lui feroit point la requeste, et au roy seroit de y pourveoir*". Onder Filips de Goede daarentegen werd als reactie bij het Gentse verzoek genoteerd dat "*de la part de notredit seigneur a esté respondu que en ce il fera diligence d'avoir ledit ralongement a plus long terme se besoing est et se la paix generale ne se fait entre France et Angleterre*"⁸⁸⁵. Er werd dus — tenminste formeel⁸⁸⁶ — wel nog hoop gesteld op een definitief akkoord tussen Karel VII en Hendrik VI, maar indien Filips de Goede zich *genoodzaakt*⁸⁸⁷ zag een apart Vlaams-Engels bestand af te sluiten, dan zou hij niet langer nalaten dit ook, op eigen initiatief, te doen⁸⁸⁸.

Mogelijk besepte de hertog wel dat hij hiermee de grenzen van zijn gezag aan het aftasten of zelfs overschrijden was, althans in de ogen van de koning. Het valt in elk geval op dat Filips, tenminste tot in 1459, toen de Bourgondisch-Franse relaties toch al op een dieptepunt zaten⁸⁸⁹, geen enkele van de afgesloten handelsbestanden zélf zou bezegelen of bekrachtigen⁸⁹⁰. Dit liet hij over aan de hertogin, die haar van de hertog verkregen

---

seigneur et souverain prince que son dit pais de Flandres puist demourir en paix et que marchandise y soit maintenue", cf. ARA, RK, Oorkonden van Vlaanderen, tweede reeks, nr. 627.

⁸⁸⁴ Voor een eerder dergelijk verzoek (dat een termijn van tien jaar voorstelde), geformuleerd in naam van de Vier Leden, zie W. BLOCKMANS, *Handelingen ... Regering van Filips de Goede*, d. II, p. 805, nr. 746 (ziiting 15 tot 31 okt. 1439).

⁸⁸⁵ Cf. nr. CXCIV, §[XIV].

⁸⁸⁶ M.-R. THIELEMANS stelt immers dat kort na 1439 "*Les buts de la diplomatie se déplaçaient. La paix générale n'était plus indispensable ni même souhaitable, car la réconciliation des deux rois ne pourrait se faire qu'au détriment de Philippe le Bon*", cf. *Bourgogne et Angleterre*, p. 134. Van een Engels-Franse vrede of bestand kwam de eerste jaren ook niets meer in huis, tot het bestand van Tours uit mei 1444.

⁸⁸⁷ Net zoals bij de destijds met Doornik afgesloten bestanden zette de hertogelijke administratie nu graag de noodzakelijkheid van het afsluiten van een bestand in de verf; zo stelt het bestand van 29 september 1439 afgesloten te zijn ter bevordering van "*le fait de l'entrecours de la marchandise, de la pescherie de mer et d'autres choses necessaires touchans l'utilité commune du royaume d'Angleterre (...) d'une part (...) et Flandres (...) d'autre part*".

⁸⁸⁸ Zelfs al voor het Gentse verzoek was het driejarige bestand uit september 1439 nog eens met een bijkomende vijf jaar verlengd geworden. Zie de akte van de Engelse ambassadeurs van 21 januari 1440 (een corresponderend bestand in naam van Isabella van Portugal, die weerom in naam van de hertog de onderhandelingen had geleid, ontbreekt opnieuw), cf. SAGent, reeks 94 (charters), nr. 580. De hertog zelf stuurde op 1 maart 1440 vanuit Brussel zijn secretaris Gautier de la Mandre naar Calais, bij de hertogin, om daar te "*querir les lettres patentes dudit cardinal [Henry Beaufort] desdictes abstinences et les faire publier es pays de Flandres et marches de la mer et autrepars*", cf. ADN, B1966, fol. 127r°.

⁸⁸⁹ Zie het handelsbestand van 1 oktober 1459 (nr. 1308), bezegeld met het geheim zegel, dat evenwel uiteindelijk niet geëxpedieerd blijkt te zijn geweest (mogelijk ten gevolge van de onstabiele Engelse politieke toestand van het moment, cf. M.-R. THIELEMANS, *Bourgogne et Angleterre*, pp. 374-376).

⁸⁹⁰ L. GILLIODTS-VAN SEVEREN & E. SCOTT gaven weliswaar een 'hertogelijke' brief uit die van 28 april 1440 zou moeten dateren, waarin de hertog de kapitein van Calais het opsturen meldde van "*nos lettres des poins traitiees et*

bevoegdheid op dit vlak vaak ook nog eens zou delegeren aan een aantal effectieve onderhandelaars. Dat die verschillende 'getrapte' commissiebrieven van Filips en Isabella soms al, zoals in mei 1447, op een en dezelfde dag werden bezegeld en ondertekend door eenzelfde secretaris, versterkt het vermoeden dat de hertog mogelijk niet enkel en alleen uit praktische overwegingen zijn gezag delegeerde, maar hiermee ook zijn uiteindelijke verantwoordelijkheid probeerde te maskeren⁸⁹¹.

Dit blijkt ook uit het handelsbestand van 23 april 1443, dat de eerdere verdragen uit 1439-1440 zou uitbreiden tot alle hertogelijke bezittingen (inclusief de door het Verdrag van Atrecht geëngageerde Kroondomeinen!)⁸⁹². In de Bourgondische ratificatie van het bestand stelt Isabella het in de rechtshandeling voor alsof ze handelt "*par vertu du povoir a nous donné par mon tres redoubté seigneur sur le gouvernement en son absence de ses pays et seignouries*". De hertogin was inderdaad op 30 november 1441 aangesteld geweest tot regente van de noordelijke Bourgondische landsheerlijkheden voor de duur van Filips reis naar Bourgondië⁸⁹³. Haar verblijf in de Nederlanden was echter niet van lange duur. Al begin maart 1442 vertrok ze op haar beurt richting Bourgondië, waar ze op 25 maart te Chalon-

---

accordees parentre le Roy de Angleterre et son conseil dune part, Et nous et nostre conseil dautre part", cf. *Le Cotton manuscrit*, p. 448, nr. CLXXXIII. GILLIODTS en SCOTT veronderstelden evenwel enkel het jaartal 1440 (het gaat om een brief, en de jaardatum ontbreekt). De hertog bevond zich op 28 april 1440 evenwel niet te Gent (het *actum* van de brief), cf. H. VANDER LINDEN, *Itinéraires*, p. 196. Bovendien wekt de *intitulatio* ("*Le Conte de flandres, Duc de Brabant*") verwondering op: deze vorm of variant werd immers nooit door de hertog gebruikt. Het is daarentegen wel het adres dat Lodewijk van Male na 1357 zou gebruiken. Bovendien is de geadresseerde kapitein van Calais, Nicholas Tamworth, geattesteerd in 1370, cf. G. UNWIN, *Finance and trade under Edward III*, p. 350. De brief stamt dus duidelijk uit de regering van Lodewijk van Male, en niet van ca. 1440 of uit de regering van de hertog.

⁸⁹¹ Cf. nrs. 895 en 897, beide precieze dagdatums zijn bovendien ingevuld in de *datatio*, wat erop wijst dat de redactie van deze documenten wellicht vooraf (en gelijktijdig) in de hertogelijke kanselarij plaatsvond. Hoewel de hertogin een aantal semi-vaste secretarissen in persoonlijke dienst had, kan er in de praktijk geen duidelijk onderscheid tussen een kanselarij van de hertog en van de hertogin gemaakt worden, zo werden ook de secretarissen van de hertogin uitbetaald door de hertogelijke algemeen-ontvanger (cf. P. COCKSHAW, *Le personnel*, p. 123, n. 765)

⁸⁹² Cf. nr. 781*, het bestand gold van hertogelijke kant "*pour tous les hommes, subgez, serviteurs, terres, seignouries et pays quelxconques de mondit seigneur, et aussy toutes celles qu'il a de present en sa main et gouvernement, hors le pays de Normandie, et mesmement pour les terres, villes et seignouries de Peronne, Mondedier et Roye, Saint Walery, Cayen et les autres places, terres et seignouries qu'il tient oultre et par dela la riviere de Somme*". De hertogin stelde bovendien een aantal formeel door de koning benoemde ambtenaren aan als conservators van het bestand, zoals de baljuw van Amiens, de seneschalk van Ponthieu en de gouverneur van Péronne, Montdidier en Roye, cf. E. COSNEAU (ed.), *Les grands traités*, p. 137, §21 (voor wat de koninklijke benoeming van de gouverneur van Péronne betreft) en p. 141, §24 (voor wat de seneschalk en baljuw betreft).

⁸⁹³ Cf. nr. 760.

sur-Saône bij de hertog aankwam⁸⁹⁴. Haar vertrek was trouwens al in november voorzien geweest, want de hertog had toen al een tweede volmacht opgesteld voor een regentschapsraad onder leiding van Jean Chevrot, bisschop van Doornik⁸⁹⁵. Kort na de aankomst van de hertogin in Bourgondie zou Filips trouwens zijn eerste kamerheer Antoine de Croÿ naar Vlaanderen terugsturen om de regentschapsraad daar te vervoegen⁸⁹⁶, wat verder aangeeft dat het wel degelijk de hertogelijke intentie was dat de raad het effectieve bestuur over de Nederlanden zou uitoefenen. Hoewel Isabella in juli 1442 de aanzet tot de Engels-Bourgondische onderhandelingen had gegeven door schriftelijk in contact te treden met de hertog van York (de Engelse luitenant-generaal in Frankrijk), lijkt ze niet actief meer betrokken te zijn geweest in de verdere onderhandelingen te Rouen in het najaar van 1442⁸⁹⁷. De kleinere afstanden tussen Rouen en de Somme-steden en Artesië ten opzichte van Bourgondië bepleitten ongetwijfeld een opvolging van de onderhandelingen door de regentschapsraad. Dit zien we ook bevestigd worden door de personages die deelnemen aan de hertogelijke ambassades naar Normandië: naast Gautier de la Mandre en Louis Dommessent, alletwee actief als secretarissen van de regentschapsraad⁸⁹⁸, trok ook Jean Chevrot zelf in augustus naar de hertog van York⁸⁹⁹. Het was dan ook de regentschapsraad die al op 15 november een provisoir Engels-Bourgondisch bestand afsloot⁹⁰⁰. Waarom werd het uiteindelijke bestand dan toch door Isabella uitgevaardigd — als 'regente' — terwijl ze op 23 april 1443 gewoon aan de zijde van de hertog te Dijon verbleef? SOMME stelt dat "*elle a suivi l'affaire, ce qui explique qu'elle soit signataire*"⁹⁰¹. Misschien, maar weinig lijkt aan te geven dat de hertogin de zaken beter kon opvolgen dan de hertog zelf, gezien ze schijnbaar

---

⁸⁹⁴ H. VANDER LINDEN, *Itinéraires*, p. 209. De laatst geattesteerde akte van Isabella als regente (tot na haar terugkeer in de Nederlanden in het najaar van 1443) dateert van 9 maart 1442, cf. M. SOMMÉ, *Isabelle de Portugal*, p. 424.

⁸⁹⁵ Cf. nr. 761; de kortstondige uitoefening door de hertogin van haar opdracht stond toen al vast, zoals de hertog het in de tweede commissiebrief ook duidelijk stelt "*que avons entencion de asséz tost après notre partement de pardeca faire venir devers nous notre ditte compaigne en nos diz pais de Bourgoingne*". Mogelijk diende de kortstondige, formalistische aanstelling van de hertogin het gemoed van de Vlaamse en andere hertogelijke onderdanen ietwat te sussen, die immers steeds een de benoeming van een hertogelijk familielid verkozen boven een "ambtelijke" regentschapsraad, cf. B. VERWERFT, 'Een blauwdruk van het Bourgondisch beleid', pp. 22-23.

⁸⁹⁶ Cf. nr. 769.

⁸⁹⁷ Cf. M.-R. THIELEMANS, *Bourgogne et Angleterre*, p. 147.

⁸⁹⁸ Cf. nrs. 770 en 772.

⁸⁹⁹ Zie P. COCKSHAW, *Prosopographie*, p. 37 (voor de gegevens aangaande Chevrots en Dommessents ambassade naar Rouen) en p. 61 (voor de la Mandres verplaatsingen). Wellicht anticipeerde de komst van Antoine de Croÿ reeds op Chevrots actieve tussenkomst in de onderhandelingen, zodanig dat hij de dagdagelijks besognes van het bestuur van de Nederlanden kon overnemen tijdens de ambassades van de bisschop.

⁹⁰⁰ Cf. M.-R. THIELEMANS, op. cit., p. 147, n. 209.

⁹⁰¹ Cf. M. SOMMÉ, *Isabelle de Portugal*, p. 399.

constant samen in Bourgondië hadden verbleven⁹⁰². In elk geval: de bevoegdheids- en gezagsdelegatie door de hertog in de kwestie van de Vlaams-Engelse bestanden (die overigens steeds meer het karakter van echte verdragen krijgen) kan slechts als een bewuste politiek worden beschouwd.

Als de hertog zich met een dergelijke 'indirecte' politiek had willen indekken tegen eventuele Franse bezwaren, dan blijkt dit uiteindelijk vergeefse moeite te zijn geweest. De Kroon zou, wanneer ze de hertogelijke handelsbestanden eind jaren 1450 openlijk aanviel, nooit enig onderscheid (willen) maken tussen bestanden afgesloten door de hertog dan wel de hertogin. Bovendien zou Karel VII en zijn administratie in eerste instantie de Bourgondisch-Engelse bestanden niet zozeer contesteren dan wel simpelweg negeren. Zo zou de hertog zelf in het voorjaar van 1445, in voorbereiding van de dagvaart te Châlons, zijn ambassadeurs opdracht geven bij de koning de inning van *appâtis* op hertogelijke onderdanen aan te klagen⁹⁰³. Deze kwestie was het gevolg van het algemene Frans-Engelse bestand van Tours uit mei 1444, waarin ook de hertog en zijn landsheerlijkheden opgenomen waren geweest⁹⁰⁴. Op het moment van het sluiten van het bestand, waar overigens ook een aantal Bourgondische ambassadeurs bij aanwezig was geweest⁹⁰⁵, werd evenwel nog geen definitief oordeel geveld over de inning van Engelse *appâtis* (taksen waarmee, als een soort van compensatie, verdere oorlogsvoering mee werden afgekocht)⁹⁰⁶. Een apart akkoord werd vervolgens onderhandeld tussen Franse gezanten en de hertog van Suffolk, waarbij bepaalde hertogelijke gebieden ook verder *appâtis* aan de Engelsen zouden moeten betalen. Nochtans had het in april 1443 met de hertog van York gesloten Engels-Bourgondische bestand de inning van enige *appâtis* opgeschort⁹⁰⁷. De Franse

---

⁹⁰² Zie de verschillende aanduidingen bij H. VANDER LINDEN, *Itinéraires*, pp. 209-220. De bewaarde correspondentie van de hertogin werd tussen april 1442 en mei 1443 ook steeds te Dijon opgesteld, cf. M. SOMMÉ, *La correspondance*, pp. 161-168, nrs. 104-111. Bovendien zou de vraag gesteld kunnen worden waarom dan enkel het handelsverdrag in naam van de hertogin werd opgesteld, en bijvoorbeeld ook niet de verordening van 28 maart 1443, die bepaalde taksen voor de bekostiging van de aanleg van de haven van Gravelines verlengde, cf. nr. 780. Ze had deze kwestie, in haar hoedanigheid van regente, nochtans eveneens opgevolgd voor haar vetrek richting Bourgondië, cf. nr. CCIV.

⁹⁰³ "diront & remonstreront lesd. Ambaxeurs que de raison l'en ne puet ou doit sur les pays & sujets de mondit sieur relever lesd. *appâtis* [durant les treves d'entre France & Angleterre]", cf. U. PLANCHER, *Histoire générale et particulière*, t. IV, p. clxxv, nr. CXXXIX.

⁹⁰⁴ Het bestand werd gesloten "pro dicto Serenissimo Principe Avunculo Franciae, Terris, Dominiis, & Subditis, ac alligatis suis: videlicet, Pro (...) Burgundiae (...) ac cidtorum Subditorum & Alligatorum Regnis, Terris, Dominnis, & Subditis", cf. T. Rymer, *Foedera*, t. XI, p. 65.

⁹⁰⁵ M.-R. THIELEMANS, *Bourgogne et Angleterre*, p. 147.

⁹⁰⁶ Cf. T. RYMER, op. cit., t. XI, p. 68.

⁹⁰⁷ "toutes manieres de gens (...) compris en ces presentes abstinences pourront estre, demourer et faire leurs labours (...) seurement et sauvement, sans ce que ceulx d'une partie soient empeschiéz, troubléz, vexés ne travilliez par ceulx de l'autre parti en leurs personnes, bestaulx, marchandises et autres leurs biens quelxconques par prisons, *appâtis*, courses, fouraiges

onderhandelaars hadden dus geen rekening gehouden met dit bestand, noch blijkbaar de moeite genomen de hertog in deze kwestie te consulteren. Dit laatste kan afgeleid worden uit de opmerking van de hertog dat de overeenkomst rond de *appâtis* "*seroit grandement contre le traité de la paix*", ongetwijfeld een referentie naar het Verdrag van Atrecht dat bepaald had dat de hertog zijn instemming aan enig Frans-Engels akkoord zou moeten verlenen. Dat Filips zelf eveneens geen koninklijk mandaat had bekomen voor het sluiten van 'zijn' bestand met Engelsen, was hierbij blijkbaar niet aan de orde. Het lijkt niet dat de hertogelijke ambassadeurs hun Franse tegenpartij hebben kunnen overtuigen. Het zou namelijk de hertogin zijn die in 1446 in een nieuw handelsbestand met de Engelse Kroon overeenkwam dat er geen *appâtis* meer zouden worden geïnd op hertogelijke onderdanen, niettegenstaande eventuele tegenstrijdige bepalingen in het algemeen Frans-Engelse bestand⁹⁰⁸.

De Franse Kroon zou evenwel met dit nieuwe bestand niet veel meer rekening houden dan met de vorige bilaterale Bourgondisch-Engelse overeenkomsten. Tegen 1451 beklagde de hertog er zich namelijk over dat zowel een zaak rond de arrestatie van een Engelsman "*contre & ou prejudice du sur-estat, touchant le marchandise d'entre Flandres & Angleterre*" voor het Parlement van Parijs was gebracht⁹⁰⁹, als dat Franse oorlogsschepen "*soubz couleur de faire guerre aux Anglois*" voor de Vlaamse kust actief waren⁹¹⁰. Vreemd genoeg zou de hertog daarbij nu plots wel stellen dat de Vlaams-Engelse bestanden "*renouvellee du sçeu, consentement & volonté du roy*" waren geweest. Zoals reeds aangehaald hebben we echter geen dergelijke koninklijke mandaten weten terug te vinden na 1420, met uitzondering van de commissie van Filips in 1439 tot het onderhandelen van een algemeen Frans-Engelse bestand. Het antwoord van de koning lijkt dan ook gerechtvaardigd: "*au regard du consentement du Roy sur le renouvellement dud. cours de la marchandise, le Roy n'en est point mémoratif*". Karel VII bleek zelfs redelijk zeker van zijn zaak te zijn, want de hertog werd beloofd in zijn klachten te worden voorzien als hij het gepretendeerde koninklijke mandaat aan Karels ambassadeurs zou (kunnen) voorleggen⁹¹¹. Het lijkt ons dan ook dat de koninklijke toestemming die door Filips werd aangehaald hoogstens impliciet kan zijn geweest, of wellicht enkel door de hertog verondersteld was geweest. Dit lijkt bevestigd te

---

ne autrement", cf. nr. 781*. Het bestand reserveerde slechts de verdere inning van *appâtis* in enkele meer perifere gebieden van de Bourgondische landsheerlijkheden, zoals Anjou en Guyenne.

⁹⁰⁸ Cf. nr. 863: "*nec poterunt illi de una parte quicquam exigere modo quomodolibet ab illis de parte altera ratione nec occasione isporum appatissamentroum pro tempore preterito et effluxo (...) nec etiam imposterum pro tempore futuro (...) sit occasione vel medio treugarum et abstinentiarum generalium (...) seu declarationis expost de super facte, vel aliens qualitercumque fuerit*".

⁹⁰⁹ Cf. U. PLANCHER, *Histoire générale et particulière*, t. IV, p. cxcviii, nr. CLIII.

⁹¹⁰ Cf. nr. CCCXX, §[III].

⁹¹¹ "*Et requerront lesd. Ambaxadeurs [van de koning] à mond. sieur de Bourgogne, que celui ou ses gens ont sur ce aucunes Lettres du Roy, qu'ils les leur monstrent, & lesd. Ambaxeurs y donnerent la provision, telle qu'ils verront estre à faire par raison selon lesd. Lettres*", cf. U. PLANCHER, op. cit., loc. cit.

worden door Filips verzoek om "*nouvelles Lettres-patentes du Roy*" te bekomen, terwijl bij de eerder door de hertog aangehaalde koninklijke toestemming van geen enkele formele of fysieke vorm gewag wordt gemaakt.

Dat Filips nu plots wel een koninklijke bevestiging van het door hem met Engeland afgesloten bestand verzocht, hield trouwens niet zozeer een erkenning van het koninklijke gezag in. Wellicht wou hij daarmee enkel, opportunistisch, een einde stellen aan de Franse inbreuken op of tegenwerkingen van 'zijn' bestand, zonder een reële koninklijke inmenging in het afsluiten van dergelijke verdragen toe te laten. Dit zien we een jaar later bevestigd worden in het hertogelijke optreden ten aanzien van het opstandige Gent. Karel VII mocht in een instructie aan zijn ambassadeurs die in 1452 in het conflict dienden te bemiddelen wel stellen dat "*au Roy qui est souverain en ce Royaume, appartient donner toutes provisions convenables pour faire cesser (...) voyes de fait*"⁹¹², in de praktijk kwam hier maar weinig van in huis. De hertog wou weliswaar tegenover de Franse gezanten formeel de soevereiniteit van de koning erkennen⁹¹³, maar stelde ook meteen dat indien Karel VII de achtergrond van het Gentse conflict zou kennen, hij "*bien content de lui laisser faire sans lui faire parler de paix*" zou zijn. In elk geval bleken de gezanten niet bij machte om zelf, in naam van de koning, een wapenstilstand aan de strijdende partijen op te leggen. Het zou uiteindelijk de hertog zijn die in juli 1452 een bestand met de stad afkondigde. Filips motiveerde zijn beslissing trouwens in de eerste plaats met een verwijzing naar God — de waarlijke "*auteur de paix*"⁹¹⁴ — om pas daarna aan te halen dat ook Karel VII en zijn gezanten "*de ce longuement nous ont poursuy*"⁹¹⁵.

Voorlopig zou de Kroon deze hertogelijke claim op het onafhankelijk kunnen afsluiten van bestanden en vredes nog niet voluit aanvallen. Net als bij de ressortkwesties lijkt de opvang van de dauphin aan het Bourgondische hof evenwel voor een omslag in de houding van Karel VII te hebben gezorgd. Het proces tegen hertog Jean II van Alençon vormde hierbij wellicht een bijkomende katalysator. D'Alençon was al in 1456 door Karel VII gearresteerd, op verdenking van het afsluiten van allianties met de Engelsen. Hij ging hierbij weliswaar veel verder dan Filips de Goede: in plaats van eigenhandig bestanden af te sluiten, zou d'Alençon een nieuwe Engelse inval in Normandië helpen voorbereid of

---

⁹¹² Cf. U. PLANCHER, op. cit., p. ccxi, nr. CLXII.

⁹¹³ "*disoit [de hertog] qu'il cognoissoit bien que vous estes souverain du comté de Flandres, & qu'il vous vouldroit obéir et complaire en tout ce qu'il pourroit*", cf. U. PLANCHER, op. cit., p. ccxv, nr. CLVII, brief van de koninklijke gezanten aan Karel VII, 22 juni 1452.

⁹¹⁴ Zie het werk van N. OFFENSTADT voor meer informatie over de contemporaine denkbeelden die God als de (directe dan wel indirecte) aanstichter van vrede zagen, cf. *Faire la paix*, pp. 43-49.

⁹¹⁵ Cf. nr. 1038; op 19 juli (cf. nr. 1037) was reeds een grotendeels gelijklopend bestand afgekondigd, dat evenwel niet door Gent was aanvaard (omdat de Gentenaren slechts binnen de gebieden onder hun eigen controle vrij zouden mogen verkeren en voor andere verplaatsingen een hertogelijke vrijgeleide zouden moeten bekomen hebben), cf. V. FRIS (ed.), *Dagboek van Gent*, d. II, p. 70.

uitgelokt willen hebben⁹¹⁶. Niettemin bestond destijds het vermoeden dat de hertog van Bourgondië eveneens in dit complot betrokken was geweest — Alençon onderhield in elk geval goede contacten met Filips en was bovendien Vliesridder. Op basis van ondervragingen van de dienaars van Alençon bleek dit vermoeden al gauw ongegrond te zijn, maar met zijn beslissing in 1458 om Jean II via een officieel *lit de justice* te berechten gaf Karel VII wel duidelijk zijn intentie aan om, met de exemplarische bestraffing van d'Alençon, de andere grote Franse vazallen eveneens de wacht aan te zeggen⁹¹⁷. Het *lit de justice* veronderstelde immers de aanwezigheid van de *pairs*, en dus ook van Filips de Goede⁹¹⁸. De hertog was echter niet geneigd aan de procedure deel te nemen en beriep zich daartoe op zijn in 1435 bij het Verdrag van Atrecht toegekende persoonlijke exemptie. Karel VII bond uiteindelijk in en Filips zou zich door een ambassade laten vertegenwoordigen⁹¹⁹. De tussenkomst van de Bourgondische gezanten — een pleidooi van Jean le Fèvre, alias Toison d'Or — ten behoeve van d'Alençon zette uiteindelijk maar weinig zoden aan de dijk⁹²⁰: Karel VII spaarde het leven van de rebelse hertog, maar veroordeelde hem wel tot een levenslange opsluiting en de confiscatie van het merendeel van zijn heerlijkheden en titels. Met een eerder ongelukkig gevoel voor timing zouden de Bourgondische gezanten, direct na afloop van de procedure tegen d'Alençon, bij Karel VII nog een aantal hertogelijke desiderata (o.m. aangaande het ressort over Rijksvlaanderen) hebben aangekaart. De koning verwierp die hertogelijke verzoeken "*Et tantost après ceste responce faite, sourdy en piéz le procureur du roy, et commença a faire plusieurs grans plaintes et doleances a l'encontre du duc*".

Chastelain geeft helaas geen verdere beschrijving van de klachten van de koninklijke procureur, maar we kunnen vermoeden dat de Bourgondisch-Engelse bestanden een onderdeel vormden van de verwijten en beschuldigingen aan het hertogelijke adres. De context van het proces tegen d'Alençon leende zich in elk geval tot het aanvallen van Filips'

---

⁹¹⁶ Cf. P. CONTAMINE, 'Le premier procès de Jean II, duc d'Alençon', pp. 109-112.

⁹¹⁷ Chastelain stelt dat Karel VII het *lit de justice* oorspronkelijk had ingesteld om meteen ook de hertog van Bourgondië te kunnen berechten indien zijn betrokkenheid in het complot van d'Alençon (die hij blijkbaar had verondersteld) zou aangetoond zijn. Na het vaststellen van de onschuld van Filips op dit vlak liet Karel de procedure niettemin verder haar beloop hebben: "*mais pour ce que la journée estoit assise, ne la vouloit rompre pour tant, mais en faisant courr sentence sur le duc d'Alençon qui estoit son compère et son sang, pensoit et tendoit à donner frèreur au duc de Bourgogne lequel il maintenoit à son rebelle*", cf. J. KERVYN DE LETTENHOVE, *Œuvres*, v. III, p. 422.

⁹¹⁸ De vraag of de hertog van Alençon (die zijn hertogdom weliswaar *en pairie* hield maar waarvan het hertogdom niet tot de zes oorspronkelijke leken-*pairies* behoorde) voor de *pairs* diende te verschijnen en welke *pairs* dan verder precies aan het proces dienden deel te nemen (de oorspronkelijke twaalf — waarvan enkel Filips de Goede nog als leken-*pair* overbleef — of ook de nieuw gecreëerde *pairs*) had de koninklijke raadgevers voor een goed deel van de tijd tussen d'Alençons arrestatie in 1456 en het uiteindelijke proces in 1458 beziggehouden, cf. S. CUTTLER, *The law of treason*, pp. 100-103.

⁹¹⁹ Cf. P. CONTAMINE, 'Le premier procès de Jean II, duc d'Alençon', pp. 115-116.

⁹²⁰ Dit betoog werd door Chastelain overgenomen in zijn kroniek, cf. J. KERVYN DE LETTENHOVE, *Œuvres*, v. III, pp. 468-474.

buitenlandse politiek (ook al ging zijn 'verraad' minder ver dan dat van d'Alençon) en de koninklijke administratie bleek zich ook voorbereid te hebben. Op het moment dat de Bourgondische gezanten in mei en de zomer van 1458 te Parijs ongeduldig het begin van de procedure tegen d'Alençon afwachtten — die uiteindelijk pas in de herfst te Montargis en Vendôme haar besluit zou vinden — hadden te Calais nieuwe Bourgondisch-Engelse onderhandelingen plaatsgegrepen, die op de nodige aandacht van Karel VII konden rekenen⁹²¹. Wellicht probeerde de koning vooral hoogte te krijgen van eventuele geheime Bourgondisch-Engelse allianties, maar het openlijke en publieke doel van de bijeenkomst — de verlenging van het twaalfjarige Engels-Vlaamse handelsbestand uit 1446⁹²² — kan hem maar moeilijk ontgaan zijn. Bovendien zouden de hertogelijke gezanten bij het eerstvolgende Bourgondisch-Franse overleg na het *lit de justice*, in februari 1459 te Montbazon, de kwestie van de handelsbestanden zelf aanbrengen, gezien "*Aultres dient, sire, que n'estes [de koning] pas content de monsieur de Bourgoingne pour ce qu'il a fait treves aux Angloix sans vostre sceu*"⁹²³. Daarbij was het de hertog niet langer zaak het bestaan van die handelsbestanden te ontkennen of te maskeren (zoals nog in de jaren 1440 met de bevoegheidsdelegaties aan Isabella), noch te pretenderen dat Karel VII de bestanden had geautoriseerd (zoals in 1451). De hertogelijke gezanten dienden vanaf nu de noodzaak die de hertog tot het aangaan van onderhandelingen en het sluiten van bestanden met Engeland had gedreven te beargumenteren en te verduidelijken. Deze wijziging in de opstelling van de hertog zou het begin vormen van een verbaal steekspel dat uiteindelijk in december 1459 tot zijn climax kwam met de koninklijke ambassade van de bisschop van Coutances naar het hertogelijke hof te Brussel, en de officiële repliek op Coutances' beschuldigingen van Guillaume Fillastre⁹²⁴. Daarbij zou Filips uiteindelijk zelf het gezag tot het sluiten van handelsbestanden met de Engelsen opeisen, terwijl Karel VII de hertog op nauwelijks omfloerste wijze van verraad zou beschuldigen.

Welke waren nu de argumenten van de twee kampen? De hertog benadrukte eerst dat hij na het sluiten van het Verdrag van Atrecht wel degelijk oorlog tegen Engeland had gevoerd — hoewel hij nog zijn onderdanen daar krachtens het verdrag toe verplicht waren geweest⁹²⁵. Hij had daarbij, zo stelde Fillastre, zelfs vrijwillig "*la tranquillité de paix donnee au*

---

⁹²¹ Volgens Chastelain stelde de koning het *lit de justice* van d'Alençon zelfs zolang uit tot hij zo goed als mogelijk — o.m. via spionage — op de hoogte was gekomen van het gebeuren te Calais, cf. J. KERVYN DE LETTENHOVE, *Œuvres*, v. III, pp. 427-429.

⁹²² Voor het bestand uit 1446, zie nrs. 863-864; voor de onderhandelingen uit 1458, zie M.-R. THIELEMANS, *Bourgogne et Angleterre*, p. 369-371.

⁹²³ Cf. J.-C. DELCLOS (ed.), *Chronique – Les fragments du Livre IV*, p. 184.

⁹²⁴ Meer informatie over (de context van) de ambassade van Coutances en de repliek van Fillastre vindt men respectievelijk bij A.-B. SPITZBARTH, 'De la vassalité', pp. 42-45 en M. PRIETZEL (ed.), *Ausgewählte Werke*, pp. 15-22.

⁹²⁵ Een specifieke referentie wordt gemaakt naar de Calais-campagne van de hertog, die, ook al was ze uiteindelijk onsuccesvol, wel Engelse troepen van andere conflictzones zou weggehouden hebben: "*tant par*

peuple et que chascun povoit vivre en repoz" opgegeven⁹²⁶, een mogelijke referentie naar de Engelse invallen in het Westkwartier en de oproer die *le changement des alliances* binnen het graafschap had teweeggebracht. Het zouden pas de plundertochten van de Franse legerbendes — "*gens du roy*" in de woorden van de hertogelijke administratie — in de Bourgondische landsheerlijkheden zijn geweest die Filips uiteindelijk tot het sluiten van een beperkt bestand met Engeland hadden gedwongen⁹²⁷: hij was niet in staat tegelijk tegen de *écorceurs* als tegen de Engelsen op te treden. De hertog beweerde niet dat hij hiertoe toestemming van Karel VII had bekomen, maar vermeldde wel dat hij de koning eerst, voor het afsluiten van het bestand, verzocht had op te willen treden tegen de plunderende legertroepen⁹²⁸. Het antwoord van de koning "*qu'il n'estoit pas en lui de y pourveoir*", werd daarbij voorgesteld als een impliciete toelating tot het opstarten van Bourgondisch-Engelse onderhandelingen⁹²⁹.

Het antwoord op de vraag of deze hertogelijke argumentatie steek hield is genuanceerd. Voor CAUCHIES kon de eindverantwoordelijkheid van Karel VII voor het optreden van de *écorceurs* alvast niet ontkend worden. In elk geval zien we veel bekende militaire entrepreneurs — zoals Antoine de Chabannes — tussen hun strooptochten in ook deelnemen aan de officiële anti-Engelse campagnes van de koning⁹³⁰: het gaat dus in zekere zin wel degelijk om *gens du roi*. Het staat ook vast dat de hertog de misbruiken van de 'koninklijke' troepen bij Karel VII heeft aangekaart, ondermeer in 1441 met het uitsturen

---

mer comme par terre, se bouta en guerre a contre les Angloix voz anciens ennemis, et les constrainti a ce qu'il convint qu'ilz tenissent par longs temps grosses garnisons a Calaix, a Ghines et aux aultres places", cf. Id., op. cit., p. 180. Voor de clausule van het Verdrag van Atrecht dat de hertogelijke onderdanen vrijstelde van koninklijke dienstplicht, zie E. COSNEAU, *Les grands traités*, pp. 144-145, §30.

⁹²⁶ Cf. M. PRIETZEL (ed.), *Ausgewählte Werke*, p. 129.

⁹²⁷ "*voz gens d'armes (...) se vindrent bouter en ses pays et seigneuries, ou du temps de la guerre onques n'avoient esté*", cf. J.-C. DELCLOS (ed.), *Chronique - Les fragments du Livre IV*, p. 184 (ambassade februari 1459); quasi gelijklopend discours van Fillastre in december 1459, cf. M. PRIETZEL (ed.), op. cit., p. 129.

⁹²⁸ Iets wat de koning naar het Verdrag van Atrecht schijnbaar niet kon weigeren ("*Et sera tenu et promectra en oultre le Roy à mondit seigneur de le soustenir et aider a l'encontre de tous ceulz qui le voudroient grever ou lui faire dommage, par voye de guerre ou aultrement*", cf. E. COSNEAU (ed.), *Les grands traités*, p. 147) en waar de hertog ook op alludeerde (namelijk dat hij de koninklijke troepen "*tenoit pour ses amis et desquelz il devoit estre servy et deffendu comme parent et serviteur du roy en ensuivant et comme le traictié de la paix d'Arras le contient*", cf. M. PRIETZEL (ed.), op. cit., loc. cit.).

⁹²⁹ Vergelijk dit ook met het advies dat Hugues de Lannoy in 1437-1438 in diens beroemde memorandum, uitgegeven door J. KERVYN DE LETTENHOVE, aan de hertog meegaf: de Lannoy was van mening dat Filips zelf een bestand met Engeland mocht en moest afsluiten (anders bestond trouwens het gevaar dat zijn Vlaamse onderdanen dit op eigen initiatief zouden doen), gezien ook dat van Karel VII weinig hulp te verwachten viel: "*je voy que le roy de France ne vous puet gaires auder de finance, et s'il vous ayde de gens, ce seront gens, tels que vous savez, aussi bien pour destruire pays que pour deffendre*", cf. 'Programme d'un gouvernement', p. 226.

⁹³⁰ Cf. J.-M. CAUCHIES, 'Les « *écorceurs* » en Hainaut', p. 318 en p. 336: "*La responsabilité du roi Charles VII dans l'épopée des « *écorceurs* » est indéniable*".

van een uitgebreide ambassade onder leiding van Isabella van Portugal naar Laon⁹³¹. Stellen dat de koning in het geheel niet heeft opgetreden tegen de plunderingen in Bourgondisch gebied gaat evenwel te ver: verschillende verordeningen werden tegen de *écorcheurs* uitgevaardigd en een koninklijke sergeant kwam zelfs in Henegouwen wapenbendes bevelen het graafschap te verlaten⁹³². De koninklijke administratie zou er in 1459 bovendien (terecht) op wijzen dat het probleem van de *écorcheurs* zich niet beperkte tot de bezittingen van de hertog en sowieso "*si n'estoit ce pas cause souffisante ne raisonnable pour prendre treves avecques les ennemis du roy et du royaume sans le congié, consentement et bon plaisir du roy*"⁹³³. Bovendien is noch de door de hertog voorgestelde chronologie van zijn optreden, noch de beschrijving van de afgesloten bestanden bijzonder duidelijk. Er wordt in het hertogelijke betoog gesproken van een bestand met een opzegtermijn van (maar) drie maanden en (slechts) geldig voor de directe omgeving van Calais⁹³⁴. Het bestand dat Isabella in april 1443 afsloot bepaalde inderdaad een vooropzeg-termijn van drie maanden, en het paste bovendien mooi in de door de hertog geschetste context van de Franse raids in de Bourgondische gebieden. Had de hertog Isabella destijds niet net als regente van de Nederlanden aangesteld – in welke hoedanigheid ze het verdrag uiteindelijk ook afsloot – om zelf te kunnen "*resister et pourveoir aux oppressions et dammaiges que pluseurs gens de guerre font journallement en noz pays de Bourgoingne et en noz autres pais voisins*"⁹³⁵? Maar het verdrag uit 1443 beperkte zich allesbehalve tot Artesië of Boulogne: het was immers geldig voor alle Bourgondische landsheerlijkheden⁹³⁶. Slechts het bestand dat Isabella al in februari 1439 met Engeland had afgesloten was, naast het gehele graafschap Vlaanderen, tot de onmiddellijk omgeving rond Calais beperkt geweest⁹³⁷. Het is echter maar de vraag in welke mate het argument van de hertog in dit geval nog standhield, namelijk dat hij wel een bestand had moeten afsluiten met de Engelsen, gezien hij geen gehoor had gekregen bij

---

⁹³¹ Cf. R. VAUGHAN, *Philip the Good*, p. 115.

⁹³² Zie het hierboven aangehaalde artikel van J.-M. CAUCHIES, pp. 336-337; in welke mate deze interventies echt succesvol waren valt te betwijfelen, want o.m. M. SOMMÉ stelt dat de conferentie van Laon in de ogen van de Bourgondische delegees geenszins als een succes werd beschouwd, cf. *Isabelle de Portugal*, pp. 403-404.

⁹³³ Cf. J.-C. DELCLOS (ed.), *Chronique - Les fragments du Livre IV*, p. 205; Chastelain neemt hierbij in zijn kroniek het antwoord over van de koninklijke raad van 7 maart 1459 op de in februari door de hertog naar Karel VII uitgestuurde ambassade (dit document werd eveneens afzonderlijk uitgegeven door U. PLANCHER, *Histoire générale et particulière*, pp. CCXXX-CCXXXV, nr. CLXXIX).

⁹³⁴ "*Et les fit non pas pour tous ses pays ne pour longs temps, mes seulement pour son pays de Boullenois et partie de celui d'Artois, et a trois mois [de] desdit*", cf. J.-C. DELCLOS (ed.), op. cit., p. 184; "*les treves furent prinses a 3 mois de desdits et n'y estoit comprins que le pays marchissant entour de Calais seulement*", cf. M. PRIETZEL (ed.), op. cit., p.

⁹³⁵ Zie de hertogelijke commissiebrief voor haar regentschap uit november 1441, cf. nr. 760.

⁹³⁶ Of toch minstens voor de gebieden waar eventuele Engelse militaire ondernemingen konden plaatsgrijpen, cf. nr. 781*.

⁹³⁷ Cf. nr. 643.

Karel VII op zijn klachten in verband met de *écorcheurs*⁹³⁸. In 1439 was de koning immers zelf nog in onderhandelingen met Engeland verwickeld in de hoop de *paix finale* af te kunnen sluiten⁹³⁹. Bovendien verzweeg de hertog het Vlaams-Engelse handelsbestand uit september 1439, dat voor de vaste termijn van drie jaar gold en al in 1440 voor nog eens vijf jaar werd verlengd.

Sowieso diende Filips de Goede in zijn betoog nog een ander argument aan te brengen dan de imminente oorlogsdreiging om te kunnen motiveren waarom hij ook nog in 1446 en daarna nieuwe bestanden met Engeland had afgesloten. Enerzijds was Karel VII immers in 1444 te Tours zelf een algemeen bestand met Engeland overeengekomen, waarin ook de hertogelijke onderdanen opgenomen waren⁹⁴⁰ – iets wat de Franse administratie in 1459 sterk zou benadrukken⁹⁴¹. Anderzijds waren de problemen rond de *écorcheurs*, mede dankzij de hernieuwde aankaarting van de kwestie op de dagvaarten te Reims en Châlons-en-Champagne⁹⁴², rond 1445-1446 eveneens grotendeels van de baan⁹⁴³. Filips zou echter precies het afsluiten van het algemeen Frans-Engelse bestand, net als enkele andere koninklijke verdragen met verschillende buitenlandse vorsten, aanleiding vinden om zelf ook verder handelsbestanden met Engeland af te sluiten. Het Verdrag van Atrecht had bepaald dat Karel VII zijn eerdere, tegen de hertog gerichte verdragen zou opzeggen. Door nu te wijzen op nieuwe overeenkomsten tussen de koning en wat de hertog als zijn vijanden beschouwde, hoopte de hertogelijke administratie wellicht het sluiten van de Bourgondisch-Engelse bestanden te vergoelijken. Filips de Goede deed uiteindelijk niets

---

⁹³⁸ De hertog stelde in 1459 zijn beslissing voor als een weliswaar niet ideale, maar niettemin noodzakelijke keuze: "il print treves aux Angloiz pour ce que trop dur lui eust esté et trop grant charge de leur faire la guerre et avoir affaire aux gens du roy ou par sa tollerance veoir devant ses yeulx destruire ses pays", cf. M. PRIETZEL (ed.), op. cit., p. 130.

⁹³⁹ Zie M.-R. THIELEMANS, *Bourgogne et Angleterre*, pp. 124-128.

⁹⁴⁰ Cf. T. RYMER, *Foedera*, t. XI, p. 65.

⁹⁴¹ De hertog van Coutances stelde dat "il n'estoit besoing que feissiez les dites tresves avec les Angloix pour voz terres et seignories assises dedans le royaume, car aux tresves generales que le roy avoit faictes avec les dits Angloix auparavant des votres, vous et tous voz pays, seignories, et subjects y estoient nommeement comprins, et a icelles fere et touchier fustes present et appellé et y soumistes consentement, ou voz procureur pour vous ayant souffisant pouvoire", cf. A.-B. SPITZBARTH, 'De la vassalité', p. 69. De koninklijke administratie wou daarmee benadrukken dat ze van haar kant het artikel uit het Verdrag van Atrecht, dat stelde "que, de la part du Roy (...) ne sera faicte (...) aucune paix, traictié ou accord avec son adversaire et ceulx de la part d'Angleterre, sans le signifier à mondit seigneur de Bourgoigne (...) et sans leur exprès consentement et les y appeller et comprendre", quasi woordelijk had nageleefd, cf. E. COSNEAU (ed.), *Les grands traités*, p. 145.

⁹⁴² Cf. M. SOMMÉ, 'Les délégations du pouvoir', p. 291.

⁹⁴³ De hertog bekwam er op 6 juli 1445 de ontruiming van het door Franse troepen bezette Montbéliard, dat als uitvalsbasis had gediend voor Franse raids in Bourgondië, een toegeving die als een symbolische einddatum van de grote incursies van de *écorcheurs* kan worden beschouwd (cf. J.-M. CAUCHIES, 'Les « écorcheurs » en Hainaut', p. 319), ook al bleven kleinere compagnies wapenlieden voor problemen zorgen (cf. R. VAUGHAN, *Philip the Good*, pp. 117-118).

meer, *mutatis mutandis*, dan wat Karel VII zichzelf eveneens permitteerde. Wat specifiek het Frans-Engelse bestand betrof stelde de hertog dat hij destijds geruchten had opgevangen dat het bestand, samen met het quasi gelijktijdige huwelijk van Marguerite d'Anjou met Hendrik VI, een voorbode zou geweest zijn van een Frans-Engelse coalitie tegen de hertog⁹⁴⁴. De hertog had dus weerom enkel uit noodzaak gehandeld en een nieuw particulier bestand met Engeland afgesloten: "*car s'il ne voloit tout mettre en aventure il ne s'en pooit passer a moins*".

Hoewel THIELEMANS wist aan te tonen dat de hertogelijke vrees voor een anti-Bourgondische Frans-Engelse alliantie rond de jaren 1444 reëel was geweest – en wellicht ook niet geheel ongegrond⁹⁴⁵ – liet de Franse administratie weinig heel van dit hertogelijke argument. Bourgondische gezanten waren destijds immers bij het afsluiten van het bestand aanwezig geweest, en wat de geruchten betrof: "*par experience il [de hertog] a depuis bien peu veoir et cognoistre tout le contraire*"⁹⁴⁶. Als de hertog zich al kon beroepen op enige noodzakelijkheid bij het afsluiten van de initiële bestanden – wat de Kroon overigens ontkende – dan leek Karel VII hem nu impliciet te wijzen op het maxime dat "*cessante causa, cessat effectus*"⁹⁴⁷.

Wat de andere door Karel VII met buitenlandse vorsten afgesloten verdragen betrof, was de koninklijke repliek subtieler doch ook venijniger. Na eerst uitgebreid (en al dan niet overtuigend) beargumenteerd te hebben dat de buitenlandse allianties van de koning niet tegen de hertogelijke belangen indruisten, verklaarde kanselier Guillaume Juvénal des Ursins de Bourgondische gezanten in maart 1459 dat:

---

⁹⁴⁴ "*est adverty mondit seigneur que vous querrez faire trevez generales avec les Angloix, voz anciens ennemis, pour luy nuire et grever*", cf. J.-C. DELCLOS (ed.), *Chronique – Les fragments du Livre IV*, p. 182, zie eveneens p. 205.

⁹⁴⁵ Marguerite d'Anjou was immers de dochter van René d'Anjou, die jarenlang de gevangene van de hertog was geweest en pas in 1437 vrijgelaten werd (dus na het Verdrag van Atrecht en onder zware, afgedwongen verplichtingen, waaronder de afstand van Cassel, cf. nr. CLIX). De behandeling van d'Anjou had hem een gezworen vijand van Filips de Goede gemaakt, en het huwelijk van zijn dochter met Hendrik VI lijkt de hertog (naast het afsluiten van een nieuw bestand met Engeland, voor de koningin haar invloed kon laten gelden) ertoe aangezet te hebben in 1445 een deel van het nog steeds uitstaande losgeld aan d'Anjou kwijt te schelden, in een (vergeefse) poging de plooiën ietwat glad te strijken. Zie R. VAUGHAN, *Philip the Good*, p. 118 en M.-R. THIELEMANS, *Bourgogne et Angleterre*, pp. 146-148 en pp. 369-372. Thielemans wijst er trouwens op dat de hertog rond 1458 zelf een eventueel huwelijk van de (piepjonge) Maria van Bourgondië met een zoon van Hendrik VI van de hand wees omdat hij hiervoor, krachtens het Verdrag van Atrecht, de toestemming van Karel VII nodig zou hebben: in de ogen van de hertog waren handelsbestanden dus geen "*traités*", maar huwelijken wel.

⁹⁴⁶ Cf. J.-C. DELCLOS (ed.), op. cit., p. 206.

⁹⁴⁷ Veel van de vroege praktische toepassing van dit filosofische principe stonden trouwens in verband met diverse belastingen en buitengewone maatregelen die ca. 1300 door de Franse Kroon waren genomen, en waarbij het maxime een soort van pendant en tegengewicht vormde voor de stelling dat *necessitas non habet legem*, cf. E. BROWN, 'Cessante causa', pp. 567-587; voor een meer theoretische bespreking van dit principe en haar ontwikkeling in de middeleeuwse doctrine, zie A. GOURON, 'Cessante causa cessat effectus', pp. 299-309.

"Comme vous poez savoir, toutes bonnes alliances sont bien requises entre les rois et princes souverains pour le bien de eulx, de leurs royammes et de leurs subgéz"⁹⁴⁸

De hertog was echter geen soevereine vorst, wat Ursin ook doortrok in zijn conclusie⁹⁴⁹, toen hij stelde dat de hertog, noch enige andere aan de koning ondergeschikte Franse prins⁹⁵⁰, bestanden met de Engelse vijand kon afsluiten. De hertog zei zijn bestanden met Engeland evenwel niet op⁹⁵¹. Het betoog dat de bisschop van Coutances een klein jaar later, in december 1459, voor de hertog te Brussel hield, klonk dan ook nog een stuk scherper. Met de door de hertog afgesloten Bourgondisch-Engelse bestanden werd de koninklijke autoriteit aangetast. In plaats van als *pair* verenigd te zijn met de koning in diens strijd tegen de Engelsen, — in een quasi corporatief beeld dat herinneringen oproept aan de veroordeling door Jean de Terrevermeille van Jan zonder Vrees' optreden⁹⁵² — had de hertog zich net van hem afgewend en hem aan zijn lot en vijanden overgelaten⁹⁵³.

---

⁹⁴⁸ Cf. Id., op. cit., p. 200.

⁹⁴⁹ "il ne loist a lui [de hertog] ne aultr prince de ce royaume faire treves ne abstinenances de guerre avec les ennemis sans le congié et consentement du roy", cf. J.-C. DELCLOS (ed.), op. cit., p. 206.

⁹⁵⁰ Referentie wellicht naar de zaak-d'Alençon, maar ongetwijfeld ook een waarschuwing aan het adres van de andere op de dagvaart te Montbazou aanwezig vazallen (waaronder de hertogen van Orléans en Bretagne en de graaf van Maine, cf. J.-C. DELCLOS, op. cit., pp. 189-190; Chastelain vermeldt daarbij trouwens dat Karel VII tijdens het discours van Ursin "estoit (...) assis en sa chaire de magesté le plus triumpamment que faire se pooit", wat opnieuw het beeld van een — zij het nu onofficieel — *lit de justice* oproept, cf. E. BROWN & R. FAMIGLIETTI, *The lit de justice*, pp. 22-30 en p. 103). De Bretoense hertog François II zou kort nadien, vanaf het begin van de regering van Lodewijk XI, zijn buiten de koning om met Engeland afgesloten allianties trouwens evenzeer gecontesteerd zien worden, cf. P. CONTAMINE, 'Louis XI, François II', pp. 171 en 174-175.

⁹⁵¹ Cf. nr. 1308. Chastelain stelt het daarbij zo voor dat de hertog de Franse klachten kalm verdroeg ("*le sens et le pacient souffrir du duc de Bourgoingne rompit la disposition du grant mal dont il estoit apparence*"), gezien het aanklagen van o.m. de Vlaams-Engelse handelbestanden enkel voortkwam uit Karel VII's frustratie en ongenoegen over het verblijf van de dauphin bij de hertog ("*Franchois certes a ceste heure queroient en toutes regions crestiennes voies et moiens pour deffaire ce duc de Bourgoingne ou pour l'affoiblir et lui contraindre ses amistiéz et alliances, dont n'y avoit cause autre fors que il ne voloit a l'appetit du roy enchasser rudement le daulphin son filz hors de ses pays*"), cf. J.-C. DELCLOS, op. cit., pp. 260-261. In de ogen van de chroniqueur was de buitenlandse politiek van de hertog dus wel gewettigd, maar zocht de koning spijkers op laag water.

⁹⁵² Cf. J. BARBEY, *La fonction royale*, pp. 245-252.

⁹⁵³ "*cesser de guerroyer les ennemys publiques, prendre tresves et seurté et commuicacion avec eulx, le roy et le royaume demourant en guerre comme ilz sont de present, n'est pas comme il semble soy venir avec le roy, mais s'en separer bien loing ne amyable parité, mais estrange desparit ne en vraye amyté, unanyme consentement*", cf. A.-B. SPITZBARTH, 'De la vassalité', pp. 68-69. Ironisch genoeg had Jean Petit in zijn *Justification* de hertog van Orleans net evenzeer van een aanslag op het (mystieke) lichaam van de koning en dus majesteitsschennis beschuldigd door te wijzen op diens illegale contacten en allianties met de Engelse vijand, cf. L. VAN HIJUM, *Grenzen aan macht*, p. 28. Dat Filips de Goede en de hertogelijke administratie deze Franse beschuldigingen counterde met een verwijzing naar de noodzaak en het algemeen belang is evenmin uitzonderlijk of origineel te noemen: toen Chastelain in zijn kroniek eventuele beschuldigingen van tirannie aan het adres van de hertog (wegens zijn optreden tegen Jacoba van Beieren en de militaire verovering van Holland, Zeeland en Henegouwen) pareerde, stelde de

Coutances stelde met name dat Filips verboden had tegen de Engelsen oorlog te voeren of hen schade toe te brengen, zich daarbij duidelijk baserend op de feitelijke tekst van de Bourgondisch-Engelse bestanden⁹⁵⁴. De hertog genoot dan misschien wel van zijn persoonlijke exemptie krachtens het Verdrag van Atrecht, hij kon de onderdanen van de koning (waartoe ook de inwoners van Filips' kroonlenen werden gerekend) hun recht niet ontnemen hun soeverein/suzerein te dienen.

De koninklijke administratie bleek bovendien nog documenten uit de tijd van Filips de Stoute te hebben bovengehaald, want Coutances beweerde stellig dat deze — *"jaçoit ce que fut filz, frere et oncle de roi"* — nooit zonder de toestemming van Karel VI Engels-Vlaamse handelsbestanden had afgesloten, *"cognoissant qu'il est deffendu par droit, sur peine de actempter contre l'auctorité du prince, que nul (...) traicte (...) aux ennemys publiques"*. Op basis van de hierboven beschreven politiek van Filips de Stoute, had de koning hier inderdaad een legitiem punt⁹⁵⁵. Mogelijk refereerde Coutances hiermee ook opnieuw aan het proces van de hertog van Alençon. Jean II was net als Filips *pair* en prins van den bloede, en de Bourgondische delegatie had in 1458 te Vendôme d'Alençons verwantschap met Karel VII en de verdiensten van zijn voorvaderen — zijn vader sneuvelde bij Azincourt⁹⁵⁶ — aangehaald om de koning tot gratie te bewegen⁹⁵⁷. Het argument had echter zijn beoogde

---

chroniqueur dat Filips de Goede *"fors en évidente nécessité et sannation de bien publique"* had gehandeld, geciteerd en besproken bij C. BOUSMAR, 'Jacqueline de Bavière', p. 87.

⁹⁵⁴ *"avez fait et traicter plusieurs fois tresves avec iceulx ennemys de votre propre volenté et sans l'auctorité du roy, qui contiennent par exprez que vous ne ferez faire, ne souffrerez faire, ne pernectiez estre fait guerre, grief, ne dommaige par voie mer ne par terre, ne par vous, ne par voz subgectz au roy d'Angleterre"*, cf. A.-B. SPITZBARTH, art. cit., p. 69. We zullen hierna deze stelling van Coutances vergelijken met de eigenlijke hertogelijke bestanden.

⁹⁵⁵ W. PREVENIER is expliciet in zijn inschatting van de houding van Filips de Stoute (tenminste in 1387, bij de aanvang van diens regering als graaf van Vlaanderen) ten aanzien van Engeland: *"Le roi et le duc craignent que la normalisation des relations économiques entre l'Angleterre et la Flandre n'ouvre la porte à des avantages politico-militaire pour l'avversaire anglais"*; daarom ook dat enig Vlaams-Engels bestand destijds strenge voorwaarden aan de activiteiten van de Engelse handelaars binnen het graafschap had moeten opleggen, cf. 'Les perturbations dans les relations commerciales', p. 492.

⁹⁵⁶ Cf. P. CONTAMINE, 'Le premier procès', p. 106.

⁹⁵⁷ *"considération sy est pour la prochaineté du sang, Sire, et du lignage qui est entre vous et monseigneur d'Alençon (...) [et] sy est pour les bons services faits à vous et à vos nobles progéniteurs par les devanciers de monseigneur d'Alençon (...). Son viel ayeul mourut en la bataille de Cressy, son grant-père fut ostagier en Angleterre pour le roy pris à Poitiers, son père fina ses jours en la bataille d'Asincourt"*, cf. J. KERVYN DE LETTENHOVE, *Œuvres*, v. III, p. 471. Het topos van de *"vray et léal François"* (cf. Id., op. cit., v. IV, p. 123) of van de gesneuvelde voorvader werd van Bourgondische kant nog wel meer aangehaald in de oplopende Frans-Bourgondische discussies en conflicten van de jaren 1450. Zo verklaarde Jean du Bois (de hertogelijke baljuw van Cassel tegen wie het Parlement in 1458 een vonnis had uitgesproken en waarvan Filips de Goede de uitvoering contesteerde) aan Guillaume Blanchet (de raadsheer van het Parlement die begin 1459 tevergeefs de uitvoering van het vonnis bij de hertog kwam verzoeken) dat *"ce qu'il avoit fait de non y estre comparu [voor het Parlement, wat hem zijn veroordeling bij verstek had opgeleverd] ne l'avoit point fait par desdaing ou contempement du roy, ne de ladicte court, mais pour les causes par lui cydessus declairees, et qu'il estoit serviteur du roy et aussi avoit esté son feu pere, qui mourut ou service dudit seigneur en*

doel gemist, want Karel had geantwoord dat hoe dichter een prins aan de koning verwant was, des te meer hij ook de Kroon trouw diende te zijn. Wat de daden van d'Alençons voorvaders betrof stelde de koning dat die veeleer als een voorbeeld en leidraad dienden, die Jean II ostentatief niet had willen volgen⁹⁵⁸. Coutances spoorde de hertog nu evenzeer aan het voorbeeld van Filips de Stoute te volgen en de verplichtingen op zich te nemen die met zijn koninklijke verwantschap en *pairies* verbonden waren: *quo plus honoris, eo plus oneris*⁹⁵⁹ — een argumentatie die de Kroon trouwens al in 1448 had ontwikkeld bij de contestatie van het hertogelijke gebruik van de *Dei gratia*-formule⁹⁶⁰.

In zijn repliek zou Guillaume Fillastre nog maar ten dele proberen de beschuldigingen van Coutances te weerleggen. Hij concentreerde zich op het ontkrachten van de bewering dat Filips de Goede de koning of de koninklijke onderdanen er actief van had weerhouden oorlog te voeren tegen Engeland: "*on argue (...) qu'il (...) promet que desdits pays et subgéz, combien qu'ilz soyent subgéz au roy, ne sera fait aux Angloiz (...) mal, dommaige ne destourbier par les motz »ne souffrira ne permectra«*"⁹⁶¹. Ontkennen deed Fillastre het bestaan van deze bestanden of van de clausule weliswaar niet: we vinden ze dan ook effectief terug in de hertogelijke bestanden, met name in dat van Isabella van Portugal uit februari 1439⁹⁶² en, in

---

la bataille d'Asgincourt", cf. nr. CDXCI. Deze bewering klopte (cf. B. SCHNERB, 'Tournai et Azincourt', p. 59), maar Blanchet had duidelijk geen zin om dergelijke emotionele argumenten in de discussie te betrekken: "*auquel dismes que c'estoit assez pour lors parlé de ladite matiere*"...

⁹⁵⁸ "*si monseigneur d'Alençon est parent du roy, d'autant est-il plus tenu au bien de lui et de son royaume, et tant plus a offensé de faire ce qu'il a fait (...). En tant qu'il touche les service faits par les devanciers de monseigneur d'Alençon, monseigneur d'Alençon ne les a pas ensievvy, ne fait comme il ont, et comme le fils de doit porter le meffait du père, ne lui doit profiter aussy son bienfait quant il forligne*", cf. J. KERVYN DE LETTENHOVE, op. cit. v. III, p. 475. Zie tevens S. CUTTLER, *The law of treason*, p. 104.

⁹⁵⁹ In de conclusie van zijn betoog verhaalde Coutances de hertog dat "*vous estes son prouchain parent yssu de la maison royal, faites luy donc honneur et reverence en toute humilité et bonté de cueuer; vous estes soubz luy et soubz sa digne coronne en excellent dignité de parrye et par deux fois, soyez donc joint et uny inseparablement en vraye amitié et parfaite union en gardant l'ordre de majorité et mynorité par entre vous ainsi qu'il appartient*", cf. A.-B. SPITZBARTH, 'De la vassalité', p. 72. Koninklijk raadsheer Guillaume bLanchet had in het voorjaar van 1459 al een gelijkaardige opinie verwoord: "*puis que ledit duc avoit plus de biens de la couronne que prince du royaume tant plus devoit il entretenir l'auctorité et souveraineté du roy*", cf. nr. CDXCI.

⁹⁶⁰ "*il n'y a prince en ce royaume, tant soit prouchain du roy ou tiegne grans seigneuries, qui se doive attribuer ce tiltre (...) [et] du vivant du roy derrenier trespasé, que Dieu absoille, n'a point esté fait telle nouvelleté ne aussi feu le roy Phelippe, filz de roy de France, son ayeul, ne le duc Jehan derrenier trespasé, son pere, ne se y nommerent oncques*", cf. nr. CCLXXVIII.

⁹⁶¹ Cf. M. PRIETZEL (ed.), *Ausgewählte Werke*, p. 131, §[73].

⁹⁶² Niet alleen bepaalde de hertogin dat "*par nulz des vassaulx, feaulx, subgietz ou gens de mondit tres redoubté seigneur ne sera fait ou souffert faire guerre (...) a la ville de Calaiz ou autre ne aux chasteaux et forteresses, places et pays appartenans audit roy d'Angleterre es marches dudit Calaiz ou enclavéz entre les mettez et limitez dessus declairees*", maar de hertogelijke gebieden zouden eveneens niet als uitvalsbasis mogen dienen voor acties van (weliswaar niet bij naam genoemde) koninklijke troepen: "*mondit seigneur ne souffrera parler hors de ses villes, chasteaulx, forteresses, pays, places ou lieux comprins en ces mesmes abstinences ne passer par icelles aucunes gens de guerre ne*

een licht gewijzigde vorm, in het Engels-Vlaamse handelsbestand uit september 1439⁹⁶³. Volgens Fillastre had Filips deze clausule evenwel niet willen accepteren indien hij van de Engelse koning geen akte had weten te verkrijgen die de koninklijke leenhouders expliciet de mogelijkheid verleende Karel VII toch te dienen⁹⁶⁴. En hadden trouwens ook hertogelijke dienaars en hovelingen de koning niet bijgestaan tijdens diens herovering van Normandië⁹⁶⁵? Bovendien zou de gewraakte clausule niet meer opgenomen zijn geweest in de bestanden die de hertog nog had opgesteld na het afsluiten van het algemene Franse-Engelse bestand van Tours uit 1444: "*Parquoy cest argument n'a lieu (...) Et n'est par ce rompue ne violee l'union d'entre le roy et mondit seigneur le duc*". Mooi.

De argumentatie van Fillastre rammelt echter. Het klopt dat de hertog een akte van de Engelsen had verkregen waarin de koninklijke leenhouders binnen zijn gebieden de toelating genoten Karel VII, niettegenstaande het bestand, alsnog te dienen. Maar dit gebeurde pas in juni 1443, naar aanleiding van het toen in het voorjaar tussen Isabella en de hertog van York gesloten bestand. Er waren met andere woorden meer dan vier jaar gepasseerd waarin, naar de letter van de bestanden uit 1439⁹⁶⁶, de hertog de 'koninklijke'

---

autres, de quelque nacion ou pays qu'ilz soient, pour faire prinse des villes, chasteaulx, forteresses, pays, places ou lieux appartenant au devantdit roy d'Angleterre", cf. nr. 643. Het lijkt ons overigens niet dat dit echt een vernieuwende praktijk of politiek was. B. SCHNERB kon al voor de regering van Jan zonder Vrees vaststellen dat de toen door de hertog (weliswaar met instemming van Karel VI) met Hendrik V gesloten (handels)bestanden veronderstelden dat Bourgondische edelen of hertogelijke onderdanen geen wapens tegen de Engelsen zouden mogen opnemen, óók niet buiten de eigenlijke hertogelijke landsheerlijkheden: zo werden in 1418 enkele bij de belegering van Harcourt (in Normandië) door de Engelsen gevangen genomen Bourgondische schildknepen expliciet beschuldigd van het schenden van het Bourgondisch-Engelse bestand, cf. 'Sauver les meubles', p. 238.

⁹⁶³ "*Item que és diz portz et havres de Brebant ou de Flandres aucuns escumeurs ne gens labourans sur la guerre soient François, Flamens ou d'autres paiz quelzconques ne seront souffers entrer ne yssir pour faire grevance a marchans, leurs facteurs, familiers, maistres de neifz et mariniers, aux pelerins, clers et pescheurs de la partie d'Angleterre*", cf. M.-R. THIELEMANS, Bourgogne et Angleterre, pièce justificative n° 4, p. 449, §[6].

⁹⁶⁴ Cf. M. PRIETZEL (ed.), op. cit., p. 131, §[74].

⁹⁶⁵ Cf. Id., op. cit., p. 132, §[75]-[76]. Is het daarbij toeval dat van de weinige bij naam vernoemde hertogelijke hovelingen er vier zijn die betrokken waren in zaken voor het Parlement, waarvan de hertog de uitvoering van de arresten of de geldigheid van de procedure contesteerde? Het gaat om de heer van Saveuse (verwikkeld in processen tegen de heer van Torcy en de abdij van Fécamp, waarvan de hertog stelde dat ze tegen het Verdrag van Atrecht ingingen, cf. U. PLANCHER, *Histoire générale et particulière*, t. IV, p. cxcviii), Jean, heer van d'Arcey (aangeklaagd voor het proberen forceren van een huwelijk t.v.v. zijn zoon, zie de vermelding in nr. CDXCI), Jean, bastaard van Renty (verwikkeld in een proces aangaande een schuld van 3000 schilden verschuldigd aan de graaf van Eu, cf. ADN, B317, nr. 17.826) en Jean du Bois, de baljuw van Cassel.

⁹⁶⁶ Het eerste bestand uit februari 1439 had zelfs expliciet bepaald dat, naast het staken van de oorlog binnen de door het bestand afgebakende geografische ruimte, de hertogelijke onderdanen (waaronder Vlamingen en Artesiërs, die dus tevens onder de Kroon vielen) ook daarbuiten niet tegen de Engelse koning ten strijde zouden mogen gaan trekken, net zoals Hendrik VI dit, *mutatis mutandis*, ook niet van zijn kant zou toelaten: "*et semblablement nulz des manans et habitans es villes, chasteaulx, forteresses, pays, places ou lieux de la partie de mondit seigneur comprins esdictes abstinences, soient gens de guerre ou autres, ne se departirons ou yront hors de leursdis pays et*

onderdanen niet had toegelaten Karel VII te dienen. Daarnaast kunnen er vraagtekens geplaatst worden bij de precieze autoriteit en waarde van de Engelse toelating die Filips had weten te verkrijgen. Het enige relevante document dat we hebben weten terug te vinden is een brief van Henry Beaufort aan Isabella van Portugal waarin Beaufort toeliet dat hertogelijke onderdanen de Franse koning zouden mogen dienen buiten de landheerlijkheden opgenomen in het bestand. De kardinaal kende deze uitzondering op het bestand toe "*de la part de mondit seigneur le roy [Hendrik VI] et de son bon vouloir et expres commandement, en me faisant fort de lui*" — een ietwat dubbelzinnige omschrijving waaruit moeilijk op te maken valt in welke mate Beaufort echt gemachtigd optrad⁹⁶⁷. Ook de formele vorm van Beauforts document — een brief in plaats van een formele oorkonde of een mandement — lijkt aan te geven dat het hier veeleer om een belofte of principe-akkoord ging in plaats van om een officiële overeenkomst of toestemming⁹⁶⁸. Bovendien is de bewering dat de clausule na 1444 niet meer in de Bourgondisch-Engelse bestanden werd opgenomen simpelweg onjuist, of Fillastre zou een onderscheid tussen Frans en Latijn hebben willen maken. Het bestand uit 1446 stelt immers duidelijk dat de hertog zowel geen enkele van zijn onderdanen — waartoe ook de inwoners van de Somme-steden, Péronne, Saint-Valery, etc. werden gerekend — "*tollerabit aut permittet facere guerram*", als dat hij binnen de hertogelijke bezittingen "*non sustentabit, tollerabit, patietur neque permittet sustenari aliquem vel aliquos, cuiuscumque status aut conditiones existant*" schade te berokkenen aan of militaire acties te ondernemen tegen de Engelsen⁹⁶⁹. En ook al liet Filips de Goede een aantal van zijn edelen toe op individuele basis deel te nemen aan de Normandische campagne van Karel VII in 1449-1450, hij had evenmin nagelaten al in januari 1449 een nieuwe bevestiging

---

places pour porter ou faire guerre au devantdit roy d'Angleterre, ses royaume, pays, terres, villes, chasteaulx, forteresses, manans et habitans d'iceulx par quelque maniere que ce soit ou puist estre"; beide kanten maakten slechts een uitzondering voor "*ceulx qui ont acoustumé d'eulx armer et suir les guerres*", waarmee wellicht professionele huurlingen bedoeld werden en niet zozeer de koninklijke leenhouders. Cf. nr. 643.

⁹⁶⁷ Brief van 16 juni 1443 (dus een goede halve maand na de ratificatie van het akkoord met Isabella door Richard, hertog van York, op 31 mei 1443, cf. British Library, Additional Charter n° 75749), uitgegeven bij M. SOMME (ed.), *La correspondance*, pp. 169-170, nr. 112: "*Et excepté que les subgez dudit duc de Bourgoingne qui tiennent de cellui qui se dit roy de France, adversaire de mondit seigneur le roy, pourront au mandement d'icellui adversaire le aler servir, se aler y vuellent et bon leur semble*".

⁹⁶⁸ Beaufort richt zich in de brief enkel en alleen aan zijn correspondentiepartner en geadresseerde, namelijk de hertogin, zonder dat hij in zijn brief ook maar iemand beveelt de inhoud ervan ook daadwerkelijk uit te voeren. Hoewel het onderscheid tussen brieven en mandementen soms ietwat flou kan zijn (met name wat de zogenaamde "*lettres missives*" betreft), lijkt de waarde van de brief van Beaufort ons hier dan ook beperkt (de hertog of hertogin zouden de brief bijvoorbeeld niet kunnen gebruiken om Engelse koninklijke ambtenaren of officieren tot het naleven van de uitzondering aan te manen). Aangaande het onderscheid tussen brieven en mandementen, zie o.m. W. PARAVICINI (ed.), S. DÜNNEBEIL & H. KRUSE (red.), *Der Briefwechsel ... Inventar*, t. 1, pp. 11-14; M. SOMMÉ (ed.), *La correspondance*, pp. 14-16; A. VAN NIEUWENHUYSEN, 'Les ordonnances', p. 82.

⁹⁶⁹ Cf. nr. 643.

van de algemene vrijstelling van de dienstplicht voor zijn onderdanen te bekomen⁹⁷⁰. Fillastre verzweeg ook bepaalde overeenkomsten met Engeland. De hertogelijke administratie stelde het bijvoorbeeld aan de koning zo voor dat de Bourgondisch-Engelse bestanden steeds een relatief korte opzegtermijn (eerst drie maanden, daarna een jaar⁹⁷¹) hadden gekend, zodanig dat "*mondit seigneur fut tousdiz entier pour servir le roy s'il lui eust pleu*"⁹⁷². Daarbij negeerde ze het feit dat Filips de Goede in 1447 aan Isabella de opdracht had gegeven een nieuw bestand met Engeland af te sluiten "*a telz termes de desdit (...) que bon et expedient semblera*", waarop de hertogin die termijn op vier jaar legde! Die beslissing was trouwens helemaal niet uit enige consideratie voor Karel VII ingegeven, als wel "*pour le bien et seureté de nous et de nosdiz pays, seignouries et subgetz*"⁹⁷³.

Het was de bisschop van Doornik dan ook niet om technische details of clausules te doen. De kern van zijn betoog draaide precies rond de behartiging van de *chose publique* en de verplichting van de hertog aan zijn onderdanen — of die nu onder de Kroon ressorteerden of onder het Keizerrijk⁹⁷⁴ — hen te beschermen. Fillastre schuwde daarbij zelfs niet de koning te provoceren door te stellen dat Filips die opdracht en heerschappij van God had verkregen⁹⁷⁵ — een claim die net als het gebruik van de *Dei gratia*-formule immers op een hertogelijke soevereiniteit alludeerde. Coutances lijkt een dergelijke hertogelijke argumentatie trouwens al voorzien te hebben, want in zijn betoog had hij uitdrukkelijk gesteld dat het enkel de koning, "*comme a plainier souverain*", toebehoorde een oordeel te vellen ten aanzien van of tussen te komen ten behoeve van het algemeen belang⁹⁷⁶. PREVENIER wees er evenwel al op dat de Bourgondische hertogen niet lang hebben gewacht om dit koninklijke prerogatief, dat ca. 1300 in de kringen rond Filips IV de Schone was uitgewerkt, ook binnen hun eigen landsheerlijkheden voor zichzelf op te eisen en eveneens het algemeen belang ter verantwoording van hun politiek in te roepen⁹⁷⁷. En indien

---

⁹⁷⁰ Cf. nrs. xxvii-xxviii.

⁹⁷¹ Cf. J.-C. DELCLOS (ed.), *Chronique – Les fragments du Livre IV*, p. 205.

⁹⁷² Cf. M. PRIETZEL (ed.), *Ausgewählte Werke*, p. 130, §[68]

⁹⁷³ Cf. nrs. 895-896.

⁹⁷⁴ "*On argue que en ces treves sont comprinses les terres et seignouries que mondit seigneur tient soubz le roy. Vray est que mondit seigneur est autant tenu a preserver ce qui est au royaume que ce qui est hors du royaume*", cf. M. PRIETZEL (ed.), op. cit., p. 131, [72].

⁹⁷⁵ "*se il eust laissé dechasser et destruire son peuple qui dieu lui a commis a garder et deffendre, ce eust esté chose execrable et dont il eust esté grandement a blasmer*", cf. Id., op. cit., p. 130, §[69].

⁹⁷⁶ Cf. A.-B. SPITZBARTH, 'De la vassalité', 69.

⁹⁷⁷ Cf. W. PREVENIER, 'Utilitas communis in the Low Countries', pp. 213-216; voor aanduidingen hiervan in de verordeningen zelf kunnen we o.m. wijzen op de commissiebrief voor Michelle de France als regente uit 1421, waarin ook het hertogelijke/grafelijke beheer van de "*chose publique*" opgenomen was (cf. nr. 124), of de nog veel explicietere commissie van Isabella van Portugal uit 1441, waarin deze als regente gemachtigd werd tussen te komen in "*toutes autres quelxconques appartenant a notre haulteur et seignourie et a quoy nous loisoit de remedier et pourveoir pour le bien (...) de la chose publique des pays, terres et seignouries dessusdictes*" (cf. nr. 760). In

Coutances het recht om op eigen initiatief oorlog te voeren/vrede te sluiten als een ultieme emanatie zag van het koninklijke zeggenschap over het beheer van de *chose publique*, dan zou Fillastre ook niet beschaamd zijn om dit recht eveneens voor de hertog te claimen, zich daarbij bovendien (terecht) baserend op het Verdrag van Atrecht⁹⁷⁸. De Doornikse bisschop zou zich evenwel niet volledig verlaten op het Verdrag — dat in de kwestie dubbelzinnig was⁹⁷⁹ en waarbij Coutances er net op had gewezen dat schadelijke privileges konden worden herroepen⁹⁸⁰ — maar haalde ook nadrukkelijk de veronderstelde eeuwenoude rechten van de Bourgondische hertogen en Vlaamse graven aan. Zo zou Fillastre gesteld hebben dat:

"ad ce que arguent lesdiz ambassadeurs que par le traictié d'Arras le roy ne doit faire traictié ne paix sans monsieur, ne monsieur sans luy [et sic fuit mutua promissis seu reciproca (...); pluribus super hoc datis solucionibus, tandem subicit:] et qu'il soit licite de faire guerre sans le congié du roy, et mesmement a aultres que aux subjectz du roy, il est notoire et a entendre que monseigneur le duc n'est pas de comprendre comme aucuns aultres princes, car a cause des nobles paries qu'il tient il luy est licite de faire guerre a ses ennemis de sa propre auctorité, comme on l'a veu par experience du temps de messeigneurs ses predecesseurs, ducs de Bourgoingne et contes de Flandres, desquelz il est successeur, et ne vouldroit a son povoir laisser

---

verschillende verordeningen formuleert de hertog trouwens uitdrukkelijk zijn als constant voorgestelde zorg en aandacht voor het algemeen nut, zie bv. verordeningen nr. 407 of 573 ("*[nous], qui voulons tousjours entendre et pourveoir au proufit commun de noz subgés et l'avancement et accroissement de la marchandise et du bien publique*") of nr. 526 ("*[nous], desirans tousjours pourveoir et remedier a ce qui touche et regarde le bien de nous et de la chose publique*"). Herinneren we eraan dat Wielant in de *Recueil des antiquités* bij zijn kapittel aangaande de grafelijke prerogatieven het algemene nut direct verbindt met de grafelijke wetgevende macht: "*Item, le conte a, et dez le commencement a eu, la prééminence et autorité de faire toutes ordonnances et constitutions duisans à la chose publique de sadicte conté*", cf. J.-J. DE SMET (ed.), *Corpus chronicorum Flandriae*, t. IV, p. 98.

⁹⁷⁸ cf. E. COSNEAU (ed.), *Les grands traités*, pp. 144-145, §30.

⁹⁷⁹ Indien het Verdrag bepaalde dat de hertog en zijn onderdanen niet gehouden waren de koning te dienen en Filips zelf zijn leenmannen en onderdanen voor eigen oorlogsvoering mocht oproepen, dan had het ook voorzien dat de hertog en de koning elkaar wederzijds zouden bijstaan indien ze aangevallen werden, waarbij enkel Filips *persoonlijke* exemptie nog als beperkende clausule werd ingelast (cf. Id., op. cit., pp. 147-148, §38).

⁹⁸⁰ "*puis que congnoissiez par cas particuliers comme il est vraysemblable que lesdites tresves estoient contre la seurté de son peuple [van de koning] dont il a la garde et deffense et que tant d'inconveniens en estoient advenuz, vous ne debviez tenir ne tollerer icelles tresves en aucune maniere, car il est de droit quia si privilegium incipiat esse populo onerosum tollerandum et abolendum est utique recindendum*", cf. A.-B. SPITZBARTH, 'De la vassalité', p. 70. Spitzbarth identificeerde deze verwijzing van Coutance niet. Het gaat om een parafrase van een glosse bij de decretalen van Gregorius IX, lib. V, tit. XL, cap. XXI, die net ook stelt dat een vroegere noodzaak geen blijvend argument kan vormen: "*Si privilegium incipiat esse iniquum, perditur privilegium, & ab eo quod diu aequum visum est, receditur propter evidentem utilitatem, ergo eadem ratione propter enorme damnum receditur ab eo quod diu obtentum est*", cf. S.N., *Recueil des actes, titres et mémoires*, v. VI, col. 1096.

diminuer les droictz et prerogatives de sesdiz pays et seigneuries, et aussi le roy ne le debvroit vouloir"⁹⁸¹

Net als bij de kwestie van het ressort van het Parlement ging de hertog dus steeds meer het erfelijke en verworven karakter van zijn rechten benadrukken⁹⁸², wars van enige koninklijke soevereiniteitsaanspraken of de duidelijk dwingender invulling die de Kroon aan Filips' pairschap wenste toe te kennen. Deze evolutie was trouwens al in 1458, tegen de achtergrond van het *lit de justice* van de hertog van Alençon, duidelijk geworden. De hertog had toen verklaard dat hij, als hertog van Bourgondië en graaf van Vlaanderen, de enige overgebleven oorspronkelijke lekenpair was "*et qui l'estoit d'accesserie et par dignité de ses pays naturellement, non pas par don du roy ne par exercer l'office accidentalement*"⁹⁸³.

Het hoeft dan ook niet te verbazen dat Filips de Goede ook in de praktijk geen afstand wou doen van zijn gepretendeerde recht: op 20 december 1459 – vlak onder de neus van Coutances!⁹⁸⁴ – verleende hij bijvoorbeeld gedurende tien jaar een vrijgeleide doorheen Vlaanderen en Artesië aan de handelaars van de stapel van Calais. Daarbij trad de hertog volledig op eigen gezag op en refereerde hij hierbij enkel nog aan de *communis utilitas* van

---

⁹⁸¹ Citaat van Fillastres betoog uit december 1459 mee opgenomen in het vroeg 16de-eeuwse strijdschrift van J. DE BLAESERE, *Defensio illustrissimi Flandrie comitis* (Universiteitsbibliotheek Gent, ms. 3791), v. I, fol. 98r°, wat verder aangeeft dat een dergelijk discours toen nog steeds enige relevantie in het soevereiniteitsstreven van de Habsburgse dynastie behield. De Blaesere zou verder in zijn werk trouwens uitgebreid terugkomen op het prerogatief van de Vlaamse graven tot het voeren van oorlog, cf. Universiteitsbibliotheek Gent, ms. 3791, v. II, fol. 270r°, §*Bellum indicit propria auctoritate*. Dergelijke Bourgondisch-Habsburgse betogen hernemen feitelijk de opinies en denkbeelden van verschillende Franse juristen van rond 1300, zoals o.m. Pierre de Belleperche en Guillaume de Cunh, die toen voor de Franse koning het recht op legitieme oorlogsvoering zouden opeisen t.o.v. van de keizer of de paus, cf. L. MAYALI, 'Droit, raison et nécessité', p. 464.

⁹⁸² Net trouwens zoals hertog François II van Bretagne, die bij zijn toetreding tot de orde van Saint-Michel, gelijkaardige argumenten zou aanhalen om (niettegenstaande de algemene statuten) te bekomen dat hij niet automatisch de soeverein van de orde (de Franse koning, i.c. Lodewijk XI) zou moeten dienen in diens oorlogen (tegen de Engelsen): "*pour l'entretienement et continuacion de la (...) marchandise et conversacion est necessairement requis au duc et a son país de Bretagne avoir amitié, intelligence et entrecours de marchandise a plusieurs roys, princes, pays et seigneurie, et en ceste forme se sont reigléz et tretéz le duc et ses predicesseurs chacun en son temps*", cf. P. CONTAMINE, 'Louis XI, François II', p. 178. Wijzen we er trouwens op dat wanneer Alphonso V, koning van Aragon (een soevereine vorst) in 1445 tot de orde van het Gulden Vlies toetrad, deze gelijkaardige beperkingen aan de opvolging van de statuten van de orde liet vastleggen (die militaire steun van de ordeleden aan de soeverein van de orde bepaalden). Alphonso behield zich daarbij de mogelijkheid voor om onafhankelijk te beslissen of hij de hertog in een van zijn oorlogen zou steunen, *maar* kende daarbij aan de hertog eveneens dezelfde mogelijkheid toe, wat neerkwam op een impliciete erkenning van Filips soevereiniteit m.b.t. het voeren van oorlog en het sluiten van vrede, cf. S. DÜNNEBEIL, *Die Protokollbücher ... Band 1*, pp. 99-98, specifiek §[23] en §[29].

⁹⁸³ Naar Chastelain, geciteerd bij P. CONTAMINE, 'Le premier procès', p. 117.

⁹⁸⁴ Die zijn betoog op 21 december hield, cf. A.-B. SPITZBARTH, 'De la vassalité', p. 43.

zowel zijn als de Engelse landsheerlijkheden en handelaars⁹⁸⁵. Slechts in de *sanctio* kende hij Karel VII een beperkte erkenning toe wanneer hij bepaalde dat tegen individuele handelaars van de stapel wel kon worden opgetreden indien deze koninklijke of hertogelijke onderdanen schade zouden toebrengen, evenwel zonder daarom de algemene vrijgeleide te herroepen⁹⁸⁶. Een dergelijke bepaling volstond uiteraard niet voor de koning: de blijvende ontkenning van de koninklijke autoriteit die Filips door het afsluiten van Bourgondisch-Engelse bestanden beging, figureerde in maart 1460 dan ook prominent in een koninklijk memorandum dat een militair optreden tegen de hertog diende te verantwoorden⁹⁸⁷.

Veranderde de opstelling van de hertog of van de Kroon met de dood van Karel VII en het aantreden van Lodewijk XI? Schijnbaar niet echt. Chastelain verhaalt hoe in september 1461 te Parijs, meteen na Lodewijks kroning te Reims, deze de hertog verzocht zijn bestand met Engeland op te zeggen. Filips was duidelijk niet opgezet met dit verzoek en weigerde de koning direct van antwoord te dienen. Hij overwoog zelfs dit hoegenaamd niet te doen en Parijs onmiddellijk te verlaten⁹⁸⁸, wat Lodewijk er uiteindelijk toe bracht de kwestie – voorlopig – niet verder te vervolgen⁹⁸⁹. Het is vooral de verantwoording door de chroniqueur van de hertogelijke reactie die interessant is. Chastelain herhaalt het argument van de noodzaak en het algemeen belang dat de vroegere hertogelijke ambassades en

---

⁹⁸⁵ Cf. nr. 1313: "*pour le bien et entretenement de la chose publique, marchans et marchandises des royaumes, pays et seignouries de tres hault et puissant prince le roy d'Angleterre et des notes*".

⁹⁸⁶ Wanneer "*soubz ombre de ces presentes ilz facent ou pourchassent chose prejudiciable a monseigneur le roy, a ses pais, subgez et ailliez, a nous ne aux notes [il soit procedé a l'encontre d'eulx par quelque voye d'arrest ou arrestz], ou quel cas, s'il advenoit, n'entendons ce porter prejudice fors a l'infracteur ou infracteurs seulement*", bepaling waarmee de hertog op de klacht van Coutances anticipeerde, nl. dat "*par les tresves que par les Angloix ont avec vous, ilz passent et repassent seurement par voz pays et seignories, mais quoy ilz mectent souvente fois a mort des subjects du roy, les aucuns preignent prisonniers, meynent franchement a Calais par vos dits pays sans estre rescouz de vos gens et officiers qui tout ce voyent et congnoissent, les mectent a rançons excessives, les mutillent, baxtent et traictent inhumainement*", cf. A.-B. SPITZBARTH, art. cit., p. 70; ook al in december 1452 had de Kroon gelijke bezwaren geuit tegen de Vlaams-Engelse handelsbestanden: "*le Roy a eu plusieurs plaintes d'aucuns Marchands (...) disans que les Anglois très-souvent font destrousses sur lesd. Marchands et subjets du Roy, & en ce faisant yceulx Anglois, quand bon leur semble, passent et repassent avec leurs destrousses, bagues et prisonniers par les pays de mond. Sgr. de Bourgogne sans y trouver empeschement, dont le Roy se donne grant merveille*", cf. U. PLANCHER, *Histoire générale et particulière*, t. IV, p. ccxi, nr. CLXIII, instructie voor een ambassade naar de hertog.

⁹⁸⁷ Cf. Id., op. cit., t. IV, p. ccxxxvi, nr. CLXXXI.

⁹⁸⁸ Waarmee Chastelain de hertog overigens al een tweede maal bijna Parijs laat verlaten, na eerst de hierboven besproken kwestie aangaande de Franse legeretroepen te Avesnes...

⁹⁸⁹ "*tant le prist aigre le duc, que tout s'appresta ce qui à luy appartenoit pour partir de Paris en subit (...) si le roy ne l'eust hastivement rappaisé et amolly par pryères*", cf. J. KERVYN DE LETTENHOVE, *Œuvres*, v. IV, p. 126, zie eveneens M.-R. THIELEMANS, *Bourgogne et Angleterre*, pp. 384-386.

Fillastre ook reeds hadden aangewend⁹⁹⁰. Hij legt echter nog veel meer de nadruk op het aloude of minstens verworven karakter van het recht van de hertogen (of de Vlaamse graven) om bestanden met Engeland te sluiten, los van een eventuele oorlogssituatie met Frankrijk: "*pour mort, ne pour vie, ne le feroit [het verbreken van de bestanden] et que ses devanciers, qui n'estoient poins si puissans que luy, l'avoient eue tousjours*"⁹⁹¹. De chroniqueur bestempelt het Franse verzoek zelfs als een "*nouvelleté*". Om dit te kunnen verantwoorden stelt hij het zo voor dat Filips de bezwaren van Karel VII steeds afdoend had kunnen weerleggen: "*tousjours il y persévéra (...) en son entier*". Het gaat hier om een wel erg vrijelijke interpretatie van de gebeurtenissen en ambassades ten tijde van Karel VII: de koning liet zich immers nooit daadwerkelijk overtuigen door het hertogelijke betoog, terwijl de aanhoudende Franse kaapvaart voor de Vlaamse kust aantoonde dat de Engels-Vlaamse handelbestanden ook in de praktijk niet geaccepteerd werden⁹⁹². Chastelains semi-juridische discours ter verdediging van de hertog, alluderend op noties als prescriptie en possessie, contrasteert bovendien met zijn beschrijving van de veronderstelde motieven van Lodewijks verzoek, die van hun kant zuiver politiek en opportunistisch worden voorgesteld. De koning zou de macht van Bourgondië hebben willen breken door de hertog in de Franse oorlogsvoering tegen Engeland mee te sleuren en zo ook Filips' kruistochtplannen te dwarsbomen, volgens Chastelain beide uit afgunst⁹⁹³. Dat Lodewijk wellicht gewoon, net zoals zijn vader, de veronderstelde koninklijke prerogatieven trachtte te verdedigen of uit te breiden, was een mogelijkheid of realiteit die duidelijk niet aan de chroniqueur besteed was.

Het relaas van Chastelain dient in elk geval aangevuld te worden met meer zakelijke gegevens. We zien de kwestie rond de Bourgondisch-Engelse bestanden, samen met diverse andere nog uitstaande Frans-Bourgondische conflicten daterend uit de regering van Karel VII, in oktober 1461 immers op de dagvaart te Tours officieel besproken worden. Op basis van de bewaarde documenten blijkt trouwens dat het de Bourgondische delegatie was die de kwestie toen aan de koninklijke raad voorlegde. Filips' ambassadeurs solliciteerden evenwel niet zozeer een koninklijke bevestiging van de bestaande Bourgondisch-Engelse

---

⁹⁹⁰ "il lui touchoit trop près (...) au salut de ses pays (...) [et] faut entendre que ce luy mouvoit d'une raison causée en nécessité publique touchant ses pays", cf. Id, op. cit., v. IV, pp. 123-124.

⁹⁹¹ Id., op. cit., v. IV, p. 227.

⁹⁹² Zie de frequente aankaarting van kaapvaart op de vergaderingen van de Leden in de jaren 1456-1460, cf. W. BLOCKMANS, *Handelingen ... Regering van Filips de Goede*, d. II, nrs. 1291-1292, 1304-1314, 1326, 1332, 1342, 1344 en 1425. Weliswaar behandelen een aantal van deze zittingen eveneens kaperij van Engelse zijde (zie hierover eveneens M.-R. THIELEMANS, *Bourgogne et Angleterre*, pp. 367-369), maar de klachten uit nrs. CCXCIX en CCCXX geven in elk geval aan dat Franse kaapvaart ook nog na de periode 1440-1444 (toen vooral Dieppe zich actief toonde, cf. R. DEGRYSE, 'Le convoi de la pêche', p. 118) en de afsluiting van het algemeen bestand van Tours, bleef voortduren. Ook J. PAVIOT zag de Franse piraterij vanaf 1457 opnieuw sterk toenemen (als een reactie op het door de hertog aan de dauphin geboden aziel?), cf. *La politique navale*, p. 208.

⁹⁹³ Cf. J. KERVYN DE LETTENHOVE, *Œuvres*, v. IV, pp. 126-129.

bestanden, waar hun delegatie trouwens zonder complexen naar verwees⁹⁹⁴. Wel werd verwacht dat Lodewijk een einde zou stellen aan de actieve tegenwerking en ontkenning van die bestanden door de Kroon, wat zich had vertaald in Franse kaapvaart voor de Vlaamse kust en de arrestatie van verschillende Vlaamse handelaars tijdens hun contacten met Engeland⁹⁹⁵. De koning en zijn administratie — niettegenstaande Lodewijks verzoek uit september — stemden ogenschijnlijk zonder problemen met deze verzoeken in, met de aflevering op 1 november 1461 van twee afzonderlijke mandementen. Het ene gebod de vrijlating van eventuele voor hun contacten met Engeland gearresteerde Vlaamse, Brabantse, Hollandse of Zeeuwse handelaars en de vrijgave van hun goederen⁹⁹⁶, terwijl het andere verbood nog langer dergelijke arrestaties uit te voeren en tevens beval enige Franse kaapvaart tegen Engelse schepen van langs de Bourgondische kusten weg te houden⁹⁹⁷. Deze tweede verordening expliciteerde bovendien dat ook de Vlamingen daarin begrepen waren, "*qui puevent faire fait de marchandise oudit royaulme d'Angleterre selon le congié et licence que sur ce avons otroyé a notredit oncle pour l'entrecours de la machandise dudit conté de Flandres*".

Ging het hier om een formele toestemming, bekrachtigd in een aparte verordening? We hebben van een dergelijk document in elk geval geen spoor teruggevonden. De vraag is zelfs maar in welke mate een dergelijke akte opportuun zou zijn geweest, zowel voor de hertog als voor de koning. De hertogelijke ambassadeurs hadden een dergelijke koninklijke bevestiging in elk geval niet expliciet verlangd, gezien ook dat de hertog ten aanzien van Karel VII de autoriteit tot het afsluiten van handelsbestanden — tenminste in de praktijk — toch al voor zichzelf had opgeëist. Voor Lodewijk van zijn kant volstond het mogelijk zijn koninklijke autoriteit voorlopig slechts *en passant* in zijn mandement aan te halen. Hij bevestigde daarmee impliciet nog steeds zijn prerogatieven, zonder de hertog evenwel een absoluut mandaat tot het afsluiten van handelsbestanden toe te moeten kennen of enige termijn aan zijn concessie te moeten verbinden. In de praktijk veranderde er daarmee sowieso weinig. Op 13 november 1462 verlengde de hertog de vroegere handelsbestanden met Engeland voor een jaar⁹⁹⁸. In zijn verordening benadrukt hij het quasi institutionele karakter van de Bourgondisch-Engelse bestanden, die telkens opnieuw verlengd waren

---

⁹⁹⁴ "*plaise au roy deffendre a tous ses subgéz que par mer ne par terre ilz ne facent aucune entreprinse, destourbier ne empeschement contre ne ou prejudice de l'entrecours de la marchandise d'entre les pais et subgéz de mondit seigneur le duc et de ceulx d'Angleterre et de Calais*", cf. nr. DXLVIII, §[V], zie ook §[VI] en nr. DXLIX, §XI.

⁹⁹⁵ Klacht die reeds in 1451 geuit was geweest: "*se plaint et deult mondit seigneur de ce que depuis aucun temps enca plusieurs gens de guerre estans en navires de guerre, (...) eulx disans au roy (...), soubz couleur de faire guerre aux Anglois, sont depuis aucun temps venuz et encores se tiennent presentement a l'entour du port de l'Escluse et des autres ports des pais de Flandres, Hollande et Zellande*", cf. nr. CCCXX, §[III].

⁹⁹⁶ Cf. nr. xlii.

⁹⁹⁷ Cf. nr. xliiii.

⁹⁹⁸ Cf. nr. 1407.

geweest⁹⁹⁹, maar laat hij na enige koninklijke instemming of een voorziene bevestiging te vermelden¹⁰⁰⁰ – al hadden de Engelse ambassadeurs hem daar oorspronkelijk om verzocht¹⁰⁰¹. Een goed jaar later, in oktober 1463, werd dit bestand opnieuw voor een jaar verlengd¹⁰⁰², niettegenstaande er op hetzelfde ogenblik ook een algemeen Frans-Engels bestand was afgesloten¹⁰⁰³. De hertogelijke akte van dit bestand is niet overgeleverd gebleven, maar de corresponderende akte van de Engelse ambassadeurs spreekt slechts van de Engelse koning ("*suppremus dominus noster rex*") en de hertog ("*illustrissimus dominus dux*"), zonder te refereren aan Filips' eigen soeverein¹⁰⁰⁴.

---

⁹⁹⁹ "*Comme pour le bien, entretenement et augmentation de la marchandise du royaume d'Angleterre et de noz pays et seignouries de pardeca (...)ait dés long temps a esté conclu, advisé et fait certain entrecours de la marchandise (...) lequel entrecours dura certain temps, et après qu'il fut expiré a esté prorogué et ralongié par pluseurs et diverses foiz et jusques a nagaires*"

¹⁰⁰⁰ Nochtans had Lodewijk XI nog begin 1462 laten "*crier et publier à son de trompe par tout son royaume (...) que nuls, sur peine de mort, de ceux de son royaume communicassent, ne en marchandise, ne autrement avec les Anglois*", een verbod waar de hertog zich dus niets van aan trok, cf. J. KERVYN DE LETTENHOVE, *Œuvres*, v. IV, p. 270. Het standpunt van hertog dat hij een onafhankelijke politiek t.o.v. Engeland kon en mocht voeren lijkt in dezelfde periode zelfs nog verhard te zijn. Zo had Lodewijk begin 1462, toen hij de intentie had geuit Calais te gaan belegeren (waarvoor koninklijke troepen door hertogelijke gebied zouden moeten trekken), van Antoine de Croÿ de retorische repliek mogen ontvangen dat "*Cuydez-vous que monseigneur le souffre? Il ne le souffrira pour mourir. (...) Monseigneur, ne ses pays ne sont pas de la condition des autres*", cf. Id., op. cit. p. 274.

¹⁰⁰¹ Cf. M.-R. THIELEMANS, *Bourgogne et Angleterre*, p. 389; nog in 1465 zou de Engelse Kroon (opnieuw zonder succes overigens) de formele instemming van Lodewijk met het Bourgondisch-Engelse bestand verzoeken, zie p. 414. Thielemans ziet dit als een indicatie dat de Engelse Kroon goed weet van de specifieke clause uit het Verdrag van Atrecht die een wederzijdse Frans-Bourgondische instemming bij het sluiten van verdragen met Engeland voorzag, maar zoals we hierboven hebben gezien dateert deze Engelse politiek al van vroeger en vermeldde bv. Hendrik V in zijn bestanden met Jan zonder Vrees ook al steeds diens koninklijk mandaat of de instemming van Karel VI met de uitkomst van de Engels-Bourgondische onderhandelingen.

¹⁰⁰² Cf. nr. 1425.

¹⁰⁰³ Cf. T. RYMER (ed.) *Foedera*, t. XI, pp. 508-509. Wellicht was dit afsluiten van een bijkomend Bourgondisch-Engels bestand, naast de algemene Frans-Engelse overeenkomst, een bewuste keuze van de hertogelijke administratie om haar tijdens de regering van Karel VII *de facto* verworven prerogatieven te bestendigen. B.-A. POCQUET DU HAUT-JUSSÉ kon, voor wat de gelijktijdige politiek van de Bretoense hertog François II betrof, in elk geval vaststellen dat deze in 1464 eveneens een bijkomend, particulier Bretoens-Engels verdrag afsloot, liever dan enkel te moeten betrouwen op het bestand dat Lodewijk XI met Edward IV was overeen gekomen, temeer daar dit bestand de hertog van Bretagne of diens onderdanen niet expliciet had vermeld. Indien François II zich met het bestand van Lodewijk XI tevreden zou hebben gesteld, zou hij bijgevolg erkend hebben dat hij en zijn Bretoense onderdanen slechts een onderdeel vormden van de ononderscheiden massa van de 'koninklijke onderdanen' voor wie het Frans-Engelse bestand afgesloten was, wat eveneens impliceerde dat indien de koning de oorlog met Engeland zou hervatten, hij en de Bretoenen eveneens gehouden zouden zijn de koning in die oorlog te dienen (iets wat Filips de Goede voor wat Vlaanderen betrof, *mutatis mutandis*, eveneens contesteerde). Zie diens artikel 'Une idée politique de Louis XI', pp. 386-389.

¹⁰⁰⁴ Akte van George Neville, bisschop van Exeter en kanselier van Engeland, de graaf van Essex e.a. Engelse ambassadeurs, actum 7 oktober 1463, cf. ADN, B575, nr. 16.033.

Lodewijk XI was evenwel nauw betrokken geweest bij de onderhandelingen te Hesdin die zowel tot het algemene Frans-Engelse als tot het particulier Bourgondische bestand hadden geleid¹⁰⁰⁵, en zijn impliciete instemming met de hertogelijke politiek kan dus eventueel nog verondersteld worden. De koning bleek in elk geval niet van plan zijn exclusieve recht tot het sluiten van vrede of het voeren van oorlog binnen het gehele koninkrijk zomaar aan de hertog te willen vervreemden. De twee mandementen uit november 1461 die de Franse kaapvaart op Vlamingen bij hun handel met Engeland dienden aan te pakken, bleken immers – net zoals de gelijktijdige ressortprovisies – een zoethoudertje te zijn geweest, zonder dat de koninklijke administratie ze ook effectief ten uitvoer wou leggen¹⁰⁰⁶. Uiteindelijk zou Lodewijk XI pas in februari 1462 middels een koninklijk privilege, toestaan dat de Vlaamse, Brabantse, Hollandse en Zeeuwse handelaars bij hun handel richting Frankrijk en in het Kanaal ook een beperkt aantal Engelse handelaars en goederen mochten meenemen, zonder daarbij nog langer hinder van koninklijke ambtenaren of kapiteins te ondervinden¹⁰⁰⁷. De koning kende de hertog dus geen mandaat of enige bevoegdheid tot het sluiten van bestanden toe, maar voorzag zelf en "*de notre certaine science, grace especial, plaine puissance et auctorité royal*" in de kwestie¹⁰⁰⁸. Lodewijk liet er bovendien weinig twijfel over bestaan wat de waarde van een dergelijk privilege zou zijn bij een hervatting van openlijke Frans-Engelse vijandigheden. Wanneer in februari 1464 de koning probeerde om de hertog te laten afzien van diens kruistochtplannen, verklaarde hij Filips de Goede immers stellig dat "*quant les Anglois feront guerre au roy, il est impossible que vox pais et subgiés demeurent en paix et seureté*". Hij herhaalde daarbij ook nog eens dat aan de koninklijke waardigheid "*appartient la garde et deffense de son royaume, et luy en a Dieu donné la charge*"¹⁰⁰⁹.

---

¹⁰⁰⁵ Cf. M.-R. THIELEMANS, op. cit., pp. 394-402; in de afkondiging van het algemene bestand door Edward IV werd trouwens benadrukt dat dit er gekomen was "*att the speciall request an desire of his Cosyn the Duc of Bourgogne*", cf. T. RYMER, op. cit., t. XI, p. 508.

¹⁰⁰⁶ Het mandement dat de vrijlating van gevangen genomen hertogelijke onderdanen en handelaars beval was aan het Parijse Parlement voorgelegd geweest maar was daar op het verzet van de tegengestelde partijen (wellicht bedoeld: de kapers en Franse kapiteins) gebotst (sowieso had de akte bepaald dat de vrijlating slechts op borgtocht zou gebeuren en dat de handelaars zich eventueel zouden moeten verantwoorden voor de admiraal van Frankrijk), cf. nr. xlii, kritisch apparaat, traditie B. De andere akte die de verdere vrije doorgang op zee van hertogelijke handelaars mogelijk diende te maken was eveneens niet geïnterineerd, gezien een bijkomend schrijven of bevel van de admiraal van Frankrijk vereist bleek, cf. nr. xliii, kritisch apparaat, traditie B.

¹⁰⁰⁷ Cf. nr. li.

¹⁰⁰⁸ Dit privilege wordt ook kort besproken door B. D'ALTEROCHE, die daarbij bemerkt dat de inhoud van dit en soortgelijke privileges "*révèle souvent le désir ambivalent de retenir par ce moyen les bénéficiaires (...) tout en cherchant à s'assurer sur eux un certain contrôle*", cf. *De l'étranger à la seigneurie*, pp. 227-228; bovendien benadrukken dergelijke privileges steeds de koninklijke soevereiniteit.

¹⁰⁰⁹ Voor beide citaten, zie het betoog van de koning, opgesteld te Rijsel op 23 februari 1464, uitgegeven bij M.-R. THIELEMANS, *Bourgogne et Angleterre*, pièce justificative, n° 7, pp. 466-467.

Geen van beide partijen nam dus echt afstand van haar standpunt of verzaakte aan haar gepretendeerde rechten, hoewel een open conflict rond de kwestie voorlopig uitbleef. Een definitieve omslag kwam er pas met de rehabilitatie van de graaf van Charolais in 1465 en de *Guerre du Bien Publique*. Naar aanleiding van het conflict bleek de Franse kaapvaart voor de Vlaamse kust opnieuw in alle hevigheid losgebarsten te zijn¹⁰¹⁰, maar de Bourgondische administratie bleef even hardnekkig vasthouden aan de legitimiteit en geldigheid van het Vlaams-Engels bestand en vervolgde de vergoeding van de getroffen handelaars tot op de dagvaart te Parijs in de zomer van 1466¹⁰¹¹. Al op de Frans-Bourgondische onderhandelingen uit november 1465, in de nasleep van het sluiten van het Verdrag van Conflans, hadden de hertogelijke gezanten de koninklijke instemming verzocht tot het voeren van een toekomstige, onafhankelijke Bourgondische buitenlandse politiek:

*"que le roy vueille consentir que mondit seigneur le duc et monseigneur son filz puissent continuer et entretenir pour les pais de Flandres, d'Artois, Boullenois et pais tenus du royaume estans sur la mer l'entrecours de la marchandise avec les Anglois et autres nacions quelxconques, non obstant guerres et divisions qui sont ou pourront estre entre lesdiz royaume de France et d'Engleterre ou autres nacions, car ce n'est en riens ou prejudice du roy, de sa guerre ne de son party, et tousjours en ont esté contens les feuz roys ses predecesseurs"*¹⁰¹²

Het Franse antwoord op dit verzoek is ons niet bekend, maar de graaf van Charolais — al dan niet met het volledige medeweten van Filips de Goede¹⁰¹³ — zou sowieso niet nalaten een alliantie met Engeland na te streven. Op 22 mei 1466 zien we Edward IV namelijk gevolmachtigden aanstellen om een *eeuwig* bestand te sluiten tussen Engeland enerzijds en

---

¹⁰¹⁰ Het Verdrag van Conflans bleek geen einde te stellen aan de Franse kaapvaart, getuige ondermeer de vergaderingen van de Leden van midden oktober 1465 en eind juni 1466, cf. W. BLOCKMANS, *Handelingen ... Regering van Filips de Goede*, d. II, nr. 1537, p. 1556 en nr. 1557, pp. 1574-1576 en J. PAVIOT, *La politique navale*, p. 208. De stelling van R. DEGRYSE dat de Franse kaapvaart pas weer met het eigenlijke aantreden van Karel de Stoute opflakkerde dient dus bijgesteld te worden, cf. 'De konvooiëring', pp. 7-8.

¹⁰¹¹ Al in december 1465 verspreidde de Raad van Vlaanderen doorheen het graafschap de boodschap dat getroffen handelaars zich op 15 juni 1466 (datum van geplande dagvaart) te Parijs dienden te verzamelen (cf. ARA, RK, nr. 21.834, fol. 11v°), afkondiging die nog eens werd herhaald op 6 juni 1466 (cf. ARA, RK, nr. 21.835, fol. 10r°); een effectief overleg rond de materie met de koning vond blijkbaar plaats te Orleans in augustus 1466, want op 3 september 1466 liet Lodewijk aan de graaf van Charolais weten "*que nous envoiastes à Orleans maistre Jehan Carondoulet; lequel nous remostras entre autres choses les pertes et dommages que voz subgetz avoient à cause la guerre [tussen Frankrijk en Engeland]*", cf. J. VAESSEN & E. CHARAVAY (eds.), *Lettres de Louis XI*, t. III, p. 89, nr. CCLXXII.

¹⁰¹² Cf. nr. DCLXXIII, §[VI].

¹⁰¹³ P. BONENFANT & J. STENGERS zien Charolais weliswaar actief en in de praktijk een groot deel van de buitenlandse onderhandelingen en contacten beheren, maar stellen dat het abstracte "*jus foederis demeure entre les mains de Philippe le Bon*" en enige formele en publieke akkoorden nog steeds in zijn naam werden afgesloten, cf. 'Le rôle de Charles le Téméraire', pp. 28-29.

Karel, zijn nakomelingen en (toekomstige) onderdanen anderzijds¹⁰¹⁴. Lodewijk XI zou eind augustus nog op deze Bourgondisch-Engelse diplomatieke contacten reageren door bij zijn kanselier het opsturen van de daartoe relevante clause uit het Verdrag van Atrecht te verzoeken. Zijn uiteindelijke aanwending van de bepaling uit het Verdrag aangaande de Bourgondisch-Engelse contacten is echter vooral indicatief voor de politieke situatie zoals die in 1466 al was geëvolueerd. De koning meende – zo blijkt uit zijn brief aan de kanselier – dat destijds te Atrecht was overeengekomen "*que monseigneur de Bourgogne ne peut prendre treves avec les Anglois sans nostre consentement*"¹⁰¹⁵. Het Verdrag zelf spreekt echter slechts van een verbod op het sluiten van een "*paix, traictié ou accord*"¹⁰¹⁶. Het mocht nu wel zijn dat Charolais effectief aanstuurde op een meer standvastig akkoord of huwelijksalliantie met Engeland, maar Lodewijk zelf was dit eveneens van plan¹⁰¹⁷. Vergeten we daarbij bovendien niet dat de clause uit het Verdrag zowel voor de hertog als voor de koning gold! Lodewijk besloot de clause dan maar opportunistisch te gebruiken om de (even hypocriete) klachten van Charolais op te vangen, nl. dat de koning zonder Karels instemming eveneens een akkoord met Engeland had willen afsluiten. De koning berichtte op 3 september 1466 Karel dan ook dat hij zijn ambassadeurs "*seulement (...) donnasmes charge de prendre treves avec eux [les Anglois] (...) et d'autres choses ne fut parlé ne fait ouverture*"¹⁰¹⁸. Zowel de koning als de Bourgondische erfopvolger gebruikten de clause uit het Verdrag van Atrecht die hen verbood een verdrag met Engeland te sluiten dus nog, maar enkel en alleen om elkaar er van te verhinderen dit als eerste te doen.

In 1404 hadden Margaretha van Male en Jan zonder Vrees officieel het koninklijke prerogatief erkend om enig welk Vlaams-Engels handelsbestand aan de voorafgaande goedkeuring van de koning te onderwerpen¹⁰¹⁹, een prerogatief dat de Kroon al tijdens de regering van Filips de Stoute had weten te verkrijgen en uit te oefenen. Helemaal op het

---

¹⁰¹⁴ Edward stelde zijn gezanten aan "*Ac Communicandi, Tractandi (...) & finaliter Concludendi tàm de & super Pace perpetua, quam de & super Treugis seu Guerrarum Abstenentiis ac Amicitia, Confoederatione, Concordia, & Intercursu Mercandiarum, inter Nos, ac Haeredes, & Successores nostros, ac Regna & Dominia nostros (...) & dictum Consanguineum nostrum Comitem de Charlois, Haeredes, & Successores suos, atque Loca & Dominia sua, subditosque Alligatos suos & sibi Adhaerentes*", cf. T. RYMER, *Foedera*, t. XI, p. 564.

¹⁰¹⁵ J. VAESSEN & E. CHARAVAY (eds.), *Lettres de Louis XI*, t. III, p. 79, nr. CCLXVI.

¹⁰¹⁶ Cf. E. COSNEAU (ed.), *Les grands traités*, p. 145, §32.

¹⁰¹⁷ Al in 1465 had Lodewijk geprobeerd een aliantie te bekomen met Edward IV voor een gezamenlijke militaire actie tegen Bourgondië, en in het voorjaar van 1467 probeerde hij nog een dubbelhuwelijk te onderhandelen tussen de zoon van een Franse bondgenoot en Margaretha van York enerzijds en de hertog van Gloucester en zijn dochter Jeanne de France anderzijds, cf. M.-R. THIELEMANS, *Bourgogne et Angleterre*, p. 417 en p. 423.

¹⁰¹⁸ Cf. J. VAESSEN & E. CHARAVAY (eds.), *Lettres de Louis XI*, t. III, p. 89, nr. CCLXXII, pp. 88-89.

¹⁰¹⁹ Akte van 19 juni 1404, cf. J. BARTIER (dir.) & A. VAN NIEUWENHUYSEN (ed.), *Ordonnances*, t. II, pp. 711-712, nr. 690.

einde van de regering van Filips de Goede zou zijn zoon en erfopvolger een alliantie met de Engelse koning sluiten, die weliswaar pas na de dood van de hertog een officieel en openbaar karakter zou krijgen, bevestigd in Karels huwelijk met Margaretha van York¹⁰²⁰. Deze evolutie is grotendeels gelijkaardig met deze die we vaststelden in de houding van de hertogen ten aanzien van het ressort van het Parlement. Filips de Goede zou zowel onder Hendrik VI als nadien onder Karel VII en Lodewijk XI niet geneigd zijn een effectieve inmenging van de Kroon toe te laten in zijn buitenlandse politiek of bij het sluiten van bestanden met de koninklijke vijand. Wanneer hij echter werd geconfronteerd met een koninklijke contestatie van die politiek, zou hij steeds – tenminste formeel – de koning proberen tegemoet te komen, bijvoorbeeld met de inclusie van de opzegclausule in de latere handelsbestanden met Doornik of de erkenning van de theoretische soevereiniteit van Karel VII en de referentie aan de van de Engelsen verkregen vrijwaring van de koninklijke dienstplicht. Weliswaar zou Filips de Goede tegen het einde van de regering van Karel VII zijn eigen, erfelijke prerogatieven meer en meer in de verf gaan zetten, maar hij zou deze gepretendeerde rechten nooit formeel door de koning erkend zien worden, net zomin als de Kroon voor 1468 ooit formeel of definitief aan (een deel van) haar ressort over Vlaanderen verzaakte. Bovendien kon de possessie die Filips volgens Chastelain bij de dood van Karel VII op dit vlak al verworven had, onmogelijk als een *paisible possession* worden beschouwd.

In de conclusie van haar studie naar de Bourgondisch-Engelse betrekkingen tussen 1435 en 1467, stelt Thielemans dat met het aantreden van Karel de Stoute, 32 jaar na het Verdrag van Atrecht, de vroegere bondgenoten van het Verdrag van Troyes elkaar teruggevonden hadden¹⁰²¹. Het staat vast dat met Karel de Stoute de Bourgondisch-Engelse alliantie nieuw leven werd ingeblazen en dat de hertog daarbij vrijelijk zelf verdragen en bestanden afsloot. Maar de nuance dient te worden gemaakt dat in 1420 Filips de Goede geenszins de autoriteit of rechten van zijn soeverein in vraag stelde: enkel accepteerde hij Hendrik V en nadien Hendrik VI als de legitieme erfgenamen van Karel VI en van de Franse Kroon. Wanneer de nieuwe hertog in 1467 een verdrag met Engeland sluit en in 1468 een Engelse prinses huwt, gebeurde dit evenwel zonder de toestemming en tegen de wil in van zijn feitelijke en formele soeverein, Lodewijk XI. Het opeisen van het prerogatief om zelf bestanden en verdragen af te mogen sluiten, ook voor wat zijn Kroonlenen betrof, lijkt zo een aanloop te vormen naar 1474, het jaar waarin Karel zichzelf als soevereine heer zou gaan (laten) betitelen¹⁰²² – een stap die Filips de Goede nooit expliciet heeft willen of durven zetten.

---

¹⁰²⁰ Karel sloot al op 23 oktober een verdrag met Edward IV af, via de uitwisselingen van twee handgetekende cedels, een verdrag dat op 15 juli 1467 (precies een maand na de dood van Filips) door Karel in een officiële akte werd bevestigd, cf. P. BONENFANT & J. STENGERS, 'Le rôle de Charles le Téméraire', p. 29.

¹⁰²¹ "Le cercle était fermé. Trente-deux ans après la rupture d'Arras, les partenaires du traité de Troyes se retrouvaient", cf. M.-R. THIELEMANS, *Bourgogne et Angleterre*, p. 424.

¹⁰²² Cf. W. PARAVICINI, 'Mon souverain seigneur', pp. 38-40.

Het *droit d'autrui*, respijten en *debitis*.

De mogelijkheid van de vorst om andermans rechten of bezit te vervreemden of te ontnemen vormde en delicate kwestie, die middeleeuwse juristen reeds lang geïntrigeerd had. Als de keizer/vorst op basis van het Romeins Recht als ongeboden aan de wetten werd beschouwd, leek hij immers, in een strikte interpretatie, vrijelijk over eenieders bezit te mogen beschikken, als een ware *dominus mundi*¹⁰²³. Weliswaar vielen er ook genoeg andere meningen te noteren. Indien een vorst, zich beroepend op zijn absolute macht, het *droit d'autrui* wou ontnemen, kon hij dat misschien wel, maar werd hij gehouden – uit respect voor het recht – dit niet te moeten of willen doen¹⁰²⁴, tenminste niet zonder gegronde en billijke redenen¹⁰²⁵. Die billijke reden werd dan voornamelijk al snel gelijkgesteld met het 'algemeen belang'¹⁰²⁶, bijvoorbeeld in het geval van onteigeningen bij openbare werken, hoewel de precieze invulling van dat begrip natuurlijk op zijn beurt voor discussie openstond. Of het nu was op basis van de claim het ultieme oordeel te mogen vellen in alle zaken aangaande het algemeen belang¹⁰²⁷, dan wel vanuit een veronderstelde absolute macht waarbij de vorstelijke wil alleen al een afdoende motivatie vormde, de Franse Kroon zou vanaf de vroege veertiende eeuw de mogelijkheid om andersmans rechten te vervreemden (of veeleer om van dergelijke vervreemdingen kennis te nemen¹⁰²⁸) als een soeverein prerogatief gaan beschouwen¹⁰²⁹.

---

¹⁰²³ Al onder laat 12de-eeuwse juristen was heftig discussie gevoerd in welke mate de keizer andersmans bezit zomaar mocht vervreemden (en wat voor implicaties het antwoord op die vraag had voor wat de begrenzing van zijn imperium betrof); in de dertiende eeuw werden deze discussies zelfs aangepast tot een in universitaire middens wijd verspreide, geënceneerde dialoogvorm tussen keizer Frederik Barbarossa en Bulgarus en Martinus, twee contemporaine rechtsgeleerden, aan wie hij die vraag zozegzegd zou hebben voorgelegd, cf. K. PENNINGTON, *The prince and the law*, pp. 28-30.

¹⁰²⁴ Cf. S. PETIT-RENAUD, «Faire Loy», p. 225.

¹⁰²⁵ Cf. K. PENNINGTON, op. cit., p. 204.

¹⁰²⁶ "le pouvoir d'exproprier présente (...) un lien marqué avec l'utilité publique", cf. G. LEYTE, *Domaine et domanialité*, p. 189.

¹⁰²⁷ Een koninklijk prerogatief dat de bisschop van Coutances bij zijn ambassade in 1459 ook nog bij de hertog in herinnering bracht: "au roy seul, comme a plainier souverain appartient, et non a autre, l'universel regne et disposition et toute la chose publique du royaume", cf. A.-B. SPITZBARTH, 'De la vassalité', p. 69.

¹⁰²⁸ Zo zouden steden ook vaak nog zelf tot onteigeningen overgaan (weliswaar gemotiveerd, bv. in tijden van oorlogsdreiging wanneer huizen in de buurt van de stadsmuren werden gesloopt), maar bleek het uiteindelijk wel de koning te zijn die een oordeel in de zaak velde wanneer de getroffen eigenaars dit stedelijke optreden contesteerden, cf. P. CONTAMINE, 'Les fortifications urbaines', p. 43.

¹⁰²⁹ "le roi (...) apparaît de plus en plus comme titulaire de prérogatives, qu'il est le seul à pouvoir exercer. Ces prérogatives (...) peuvent léser les particuliers, ou permettre le roi de rompre à son profit les règles de droit qu'il est pourrntant chargé de maintenir. Dès lors, affirmer que le don de la chose d'autrui est licite à la personne royale n'est autre chose qu'appliquer à un champ nouveau ces pouvoirs exclusifs dont le roi dispose déjà en beaucoup d'autres secteurs", cf. F.-X. LEDUC, 'Le

Dit betekende nog niet dat dit recht gewillig werd uitgeoefend. Het vormde een onderdeel van de koninklijke *absolute* macht, die niet ontkend werd maar waarvan het gebruik vermeden of toch zeker gemodereerd diende te worden¹⁰³⁰. Vaak ging het dan ook maar om tijdelijke 'onteigeningen' of vervreemdingen, waarbij de vorst aan bepaalde personen of gemeenschappen uitstel van betaling van hun schulden of verplichtingen verleende¹⁰³¹. Het *droit d'autrui* dat daarbij geschaad of weggeschonken werd was dan dat van de schuldeiser. Maar ook de schuldenaar kon zijn 'rechten' door de koning vervreemd zien worden, door een koninklijk bevel dat zijn schuldeiser de mogelijkheid diende te geven schulden onmiddellijk – tegen eventuele contractuele of gewoonterechtelijke bepalingen in¹⁰³² – te innen, eventueel via een beslag op de goederen en de persoon van de schuldenaar. Beide vorstelijke tussenkomsten vonden hun geformaliseerde neerslag in, respectievelijk, brieven van respijt¹⁰³³ en *debitis*¹⁰³⁴.

We willen hier bekijken: 1. in welke mate de Kroon binnen Vlaanderen haar prerogatieven met betrekking tot de vervreemding van andersmans rechten heeft weten uit te oefenen en er blijvend koninklijke respijten en *debitis* verleende; 2. of dat de hertogen zichzelf evenzeer soeverein genoeg zagen om over het *droit d'autrui* te beslissen¹⁰³⁵. Als we

---

droit du roi', p. 613; zie ook G. LEYTE voor de vermelding van een expliciete claim op dit recht door een jurist van Filips IV de Schone in 1307, cf. *Domaine et domanialité*, p. 190.

¹⁰³⁰ Over het aanwenden (of veeleer het vermijden van het aanwenden) van de absolute koninklijke macht, zie S. PETIT-RENAUD, «*Faire Loy*», pp. 17-118 en pp. 224-229. F.-X. LEDUC wees er trouwens terecht op dat de Kroon zelf niet snel geneigd was het adagium *le roi peut donner la chose d'autrui* aan te halen, maar dat het daarentegen vooral de bevoor- of benadeelde partijen waren die dat deden (al dan niet in negatieve zin, nl. dat de koning dat *niet* kon of mocht), cf. 'Le droit du roi', p. 614.

¹⁰³¹ "il ne s'agit pas de remises de dette, mais de délais de grâce", cf. J. CLAUSTRE, '« Donner le temps »', p. 43, wat overigens niet belette dat de tijdgenoten in een dergelijk optreden toch geen absoluut koninklijk optreden zagen, zie F.-X. LEDUC, 'Le droit du roi', pp. 615-616; wat ook beaamd wordt door CLAUSTRE, cf. pp. 50-51.

¹⁰³² Of net ondanks het ontbreken van een duidelijk contract of een bepaling die een gedwongen inning van de schulden voorzag. Buiten officiële contracten gesloten onder een koninklijk zegel kon een schuldenaar in Frankrijk immers niet lijfelijk gearresteerd worden voor schulden (cf. J. CLAUSTRE, 'La dette, la haine et la force', pp. 797-798), terwijl ook Wielant uitdrukkelijk stelt dat een schuldeiser niet zelf zijn schuldenaar tot het betalen van de schuld mocht dwingen (of hij zou daarmee "*force privée*" begaan, cf. J. MONBALLYU (ed.), *Corte instructie*, §102-1, pp. 230-231). Gedwongen schuldinningen op koninklijk bevel schaden dus de costumiere rechten van niet onder expliciete voorwaarden geobligeerde schuldenaren. Over de mogelijkheden van de koning om aan de gebruikelijke rechtsgang te suppleeren, zie S. PETIT-RENAUD, op. cit., pp. 188-192.

¹⁰³³ Voor enkele voorbeelden van dergelijke akten opgenomen in het koninklijke kanselarijformularium van Odart Morchesne, opgesteld bij het begin van de regering van Karel VII, zie O. GUYOTJEANNIN & S. LUSIGNAN (eds.), *Le formulaire*, pp. 153-159; voor een korte, theoretische bespreking van de respijten als *lettres de grâce* uitgevaardigd door de Bourgondische hertogen en hun Habsburgse opvolgers, zie H. DE SCHEPPER, 'Privileg und Gratia', pp. 246-247.

¹⁰³⁴ Voor gelijkaardige typevoorbeelden en formules van dit type van akte, zie Id., op. cit., pp. 134-136.

¹⁰³⁵ Opnieuw raakt deze kwestie aan de vraag of de hertogen al dan niet het '*merum imperium*' bezaten, tenminste naar de indeling van Philips van Leyden, die in zijn tractaat de mogelijkheid om (in functie van het

de *Somme rural* naast WIELANTS *Practijcke civile* leggen, lijkt die laatste mogelijkheid op het eerste gezicht bevestigd te worden. BOUTEILLER stelde weliswaar dat, naast wetgeving, "*Le Roy de France, qui est Empereur en son Royaume (...) peut aussi (...) doner graces & respit de dettes à cinq ans, à trois ans, & à vn an*"¹⁰³⁶, maar daarop zou de Bourgondisch-Habsburgse raadsheer een goede honderd jaar later, weliswaar denkbeeldig, repliceren dat de Vlaamse graaf "*verstaet dat zijn edelhede ende souuerainiteyten in Vlaenderen daer af dat hij hem exempt houdt van ressorte, zijn (...) de (...) respijten (...) ende ander brieuen van gracies, die hy doet expedieren in zijn Cancelrije*"¹⁰³⁷. De praktijk zal, zoals zo vaak, minder eenduidig blijken te zijn.

Een hertogelijke verordening uit maart 1384 – dus onmiddellijk na het aantreden van Filips de Stoute als graaf van Vlaanderen – getuigt al van de complexe positie die het *droit d'autrui* inneemt bij de aflijning van de koninklijke dan wel grafelijke/hertogelijke prerogatieven. De hertog maakte in zijn mandement een eerdere koninklijke verordening uit december 1383 bekend en beval deze uitvoering te laten kennen binnen Vlaanderen en Artesië¹⁰³⁸. Deze koninklijke akte zelf had zich gericht aan alle gerechtsofficieren binnen het koninkrijk¹⁰³⁹, en kende de inwoners van Ieper een vijfjarig respijt toe, periode waarin ze binnen het koninkrijk niet voor enige schulden of uitstaande lijfrenten mochten worden gearresteerd. Dergelijke koninklijke respijten kwamen trouwens al langer in Vlaanderen

---

algemeen belang uiteraard) de mogelijkheid de rechten van derden te schaden eveneens als een voorrecht van de 'grote vorsten' categoriseert, cf. L. VAN HIJUM, *Grenzen aan de macht*, pp. 36-37.

¹⁰³⁶ Cf. J. BOUTEILLER, *La somme rural*, p. 646. Al vroeger, bij het begin van de 14de-eeuw, had de procureur van Filips IV de Schone het recht van de Franse koning om, ook binnen de lenen van de grote vazallen (i.c. de hertog van Guyenne), *debitis* te verlenen expliciet als een onvervreemdbaar onderdeel van diens soevereiniteit aangeduid: "*rex est dominus superior et dux est suus subditus et vassallus, dato sine prejudicio quod ordinacio facta per ipsum dominum regem de levandis debitibus per gentes suas in ducatu predicto non placuisset gentibus dicti duc, non propter hoc illa ordinacio habet minoris roboris firmitatem, quia quod principi placuit etc.*", geciteerd door P. CHAPLAIS, 'La souveraineté du roi', p. 450, n. 5. Lodewijk XII zou van het verlenen van *lettres de debitibus* uiteindelijk een exclusief koninklijk prerogatief maken, wat later in de 16de eeuw nog door het Parlement van Parijs werd bevestigd, cf. J. HACHEZ, *Étude sur les décisions notables*, p. 47.

¹⁰³⁷ Cf. P. WIELANT, *Practijcke Civile*, cap. XIX, §3-4 p. 307.

¹⁰³⁸ P. BONENFANT (dir.), J. BARTIER & A. VAN NIEUWENHUYSEN (eds.), *Ordonnances*, t. I, pp. 10-12, nr. 9.

¹⁰³⁹ Nl. "A tous les justiciers de nostre royaume", en dus niet "A tous noz justiciers"; het gaat hier om een bewust onderscheid: zo wijdde Odart Morchesne in zijn in de jaren 1420 geredigeerde formularium voor de koninklijke kanselarij een specifieke 'nota' aan de gevallen wanneer men zich bij de redactie van een respijt van het ene dan wel van het andere adres moest bedienen, cf. O. GUYOTJEANNIN & S. LUSIGNAN (eds.), *Le formulaire*, §[3.2.a], p. 154. Het koninklijke mandement ten gunste van Ieper wijkt trouwens af van de norm: respijten voor vijf jaar werden normaalgezien enkel aan koninklijke ambtenaren gericht (i.t.t. tot de *répits à un an* die binnen het gehele koninkrijk golden), wat meteen al aangeeft dat een al te strikte opdeling van de types respijten op basis van formularia niet steeds met de kanselarijpraktijken overeenkomt (i.t.t. de opinie van J. CLAUSTRE, die een opdeling maakt tussen de één, twee of driejarige respijten als "*lettres de grâce*" en de vijfjarige respijten, die "*lettres de justice*" zouden vormen, cf. '« Donner le temps »,', pp. 45-46 en pp. 50-51: nochtans werd het Ieperse vijfjarige respijt "*de nostre auctorité royal, plaine puissance et grace especial*" verleend...).

voor, met gelijkaardige graties verleend aan Brugge in 1379¹⁰⁴⁰ en Gent in 1365 en 1366¹⁰⁴¹. Was een koninklijke tussenkomst in dergelijke kwesties noodzakelijk? De verordening uit 1383 stelt weliswaar niet expliciet dat enkel de koning het recht van de betrokken derden (de schuldeisers van de Ieperlingen) tijdelijk kon vervreemden. Karel VI verklaarde echter wel dat "*pour lesquelles debtes les creanciers pevent par tout nostre royaume mesmement es ville de loy faire pranre, emprisonner et arrester touz lesdiz bourgoiz*" – waarmee hij impliciet aangaf dat het slechts dankzij zijn gratie was dat hieraan in het gehele koninkrijk (dus ook in Vlaanderen) verholpen kon worden. We hebben in de kanselarijregisters van Lodewijk van Male voor de jaren 1348-1358 bovendien geen grafelijke respijten teruggevonden¹⁰⁴². Toch liet Filips de Stoute niet na een bijkomend mandement uit te vaardigen dat zijn ambtenaren bevel gaf gevolg te geven aan de koninklijke verordening: een grafelijke interventie bleef dus schijnbaar noodzakelijk voor de effectieve uitvoering en aanwending van het respijt van de koning. Dit komt nochtans ietwat bevreemdend over. Het koninklijke mandement mocht dan misschien wel in naam van Karel VI uitgevaardigd zijn, het was de hertog zelf die de opdracht tot de expeditie had gegeven: de dientsvermelding luidt immers "*Par le roy, a la relacion de monseigneur le duc de Bourgogne*". Filips de Stoute had dus de koninklijke autoriteit zelf aangewend om ten gunste van zijn toekomstige onderdanen tussen te komen. In december 1383 leefde Lodewijk van Male immers nog en kon Filips slechts via de Kroon in Vlaamse kwesties interveniëren. In maart 1384, na het overlijden van Lodewijk, was de hertog evenwel zelf graaf van Vlaanderen geworden en leek hij dan ook zijn eigen grafelijke prerogatieven te benadrukken, mogelijk ook omdat de al te vrijelijke hertogelijke aanwending van de koninklijke macht "*a la relacion de*" sowieso niet ongecontesteerd bleef¹⁰⁴³. Filips de Stoute zou dan ook niet lang nalaten om, in navolging van de Kroon, zélf

---

¹⁰⁴⁰ Cf. SABrugge, Politieke oorkonden, eerste reeks, nr. 636.

¹⁰⁴¹ Cf. SAGent, reeks 94, charters nrs. 421 en 423.

¹⁰⁴² Cf. T. DE LIMBURG-STIRUM (ed.), *Cartulaire de Louis de Male*, 2 vols. passim; dit is wellicht niet zo verwonderlijk gezien de geïnstitutionaliseerde expeditie van respijten door de Franse Kroon pas rond 1320 op gang kwam, cf. J. CLAUSTRE, art. cit., pp. 44-45.

¹⁰⁴³ Het Parlement van Parijs zou in elk geval de expeditie van koninklijke remissiebrieven gecommandeerd "*a la relacion Monsr. le duc de Bourgogne*" in vraag stellen (cf. C. GAUVARD, « *De grace especial* », v. I, p. 80), gelijkaardige bezwaren lijken dan ook niet onaannemelijk voor wat de respijten betrof. J. CLAUSTRE benadrukte trouwens dat respijten net als remissies tot een gelijkaardige categorie van akten behoorden, waarbij in beide gevallen "*il s'agit pour le prince d'être libéral tout à la fois de son « avoir » et de sa « puissance »*", cf. « *Donner le temps* », pp. 42-43. We willen hier nog aan toevoegen dat de koning in beide gevallen weliswaar oprtrad vanuit zijn koninklijke, verondersteld soevereine prerogatieven, maar dat van enige aanwending van een absolute macht in principe toch nog steeds geen sprake was: het formularium van Odart Morchesne geeft bij de formules voor zowel remissies als voor respijten bijvoorbeeld verschillende nota's weer die de rechten van derden blijvend moeten beschermen (nl. bij respijten door te bepalen dat "*on ne le donne que une foiz et contre gens qui ont puissance d'attendre leur deu*" en "*il fault que la greigneur partie des debteurs s'i consente*"; bij remissies met de nadrukkelijke bepaling "*que le prince ne doit jamais donner le droit d'autre, ne ne pardonne le cas sinon parmy*

respijten en ook *debitis* te gaan verlenen¹⁰⁴⁴. Een eerste bewaard gebleven collectief respijt dat de hertog zelf uitvaardigde dateert al uit januari 1386 en kende de stad Kortrijk – wellicht als een van de begunstigden in het kader van een grotere operatie na het einde van de Gentse oorlog¹⁰⁴⁵ – gedurende twee jaar opschorting van de uitbetaling van haar schulden toe. Een zekere schroom valt weliswaar nog te bespeuren: Filips laat niet na de instemming van de Drie Standen met de vervreemding van de rechten van de schuldeisers te vermelden¹⁰⁴⁶. Bovendien stelde zich bij het verlenen van hertogelijke respijten het probleem dat renteniers niet noodzakelijk uit de hertogelijke landsheerlijkheden afkomstig dienden te zijn. Zo zou de hertog in 1389 en 1392 toch nog op Karel VI een beroep moeten doen om een respijt en uiteindelijk zelfs een gedwongen mutatie van lijfrenten naar erfelijke renten te bekomen voor het financieel noodlijdende Atrecht, wat dan uiteindelijk toch nog tot een conflict met Doornikse schuldeisers leidde die de opportuniteit van de koninklijke graties voor het Parlement zouden betwisten¹⁰⁴⁷. Niettemin lijken hertogelijke respijten en *debitis* onder Filips de Stoute en Jan zonder Vrees uiteindelijk goed ingeburgerd te zijn geraakt binnen Vlaanderen. Een octrooi van Jan zonder Vrees aan de lombarden te Dendermonde uit 1410 stelde al dat de graaf hun schuldenaren geen respijten zou toekennen, wat aangeeft dat deze graties toen reeds relatief courant werden verleend¹⁰⁴⁸, terwijl de clausule ook verder blijft voorkomen in de door Filips de Goede verleende octrooien voor het instellen van publieke tafels¹⁰⁴⁹. *Debitis* van hun kant zien we in 1421 al gerekend worden tot de gebruikelijke hertogelijke *lettres de grâce* of *de justice*, toen de jonge hertog zijn echtgenote de autoriteit verleende om deze akten, gedurende zijn afwezigheid

---

ce que satisfaction soit faicte a partie", cf. O. GUYOTJEANNIN & S. LUSIGNAN (eds.), *Le formulaire*, formules [3.2.d], [3.4.a] en [17.22.c], pp. 154, 156 en 424).

¹⁰⁴⁴ Cf. P. GODDING, 'Les lettres de justice', p. 387.

¹⁰⁴⁵ De hertog spreekt in de narratio van de verordening over "*pluseurs villes qui par les commocions et guerres qui derrenierement ont esté en nostredit país ont esté arsées, gastees et essilliees en tout ou en partie, lesquelles villes ainsy gastees estoient et sont chargees de pluseurs rentes a vie, arrerages et debtes a paier*", cf. . BONENFANT (dir.), J. BARTIER & A. VAN NIEUWENHUYSEN (eds.), *Ordonnances*, t. I, pp. 134-135, nr. 96.

¹⁰⁴⁶ "*sur lequel point après pluseurs consultacions et advis a esté deliberé par nostre conseil, presens les gens d'Eglise, nobles et deputéz de bonnes villes, et par leur advis, donner par nous delay et respit ausdictes villes gastees*".

¹⁰⁴⁷ Cf. F.-X. LEDUC, 'Le droit du roi', pp. 615-617. Doornik was al van bij de eerste lijfrenteverkopen in de Vlaams-Picardische regio een grote afnemener van rente gebleken (cf. J. MUNRO, 'The Medieval Origins', p. 525) en nog in de 15de-eeuw zou de bevolking van de stad 28.3% van de Gentse renten op haar conto schrijven (cf. M. BOONE, 'Stratégies fiscales et financières', p. 250). Dat Doornik problemen kon geven lijkt Filips de Stoute trouwens al in 1384 beseft te hebben: zijn uitvoeringsbevel van het koninklijke respijt voor Ieper had zich toen (naast Vlaamse en Artesische gerechtsdienaars) ook aan de Doornikse baljuw gericht, ook al bezat de hertog feitelijk geen enkel bevelsrecht over deze koninklijke ambtenaar!

¹⁰⁴⁸ Cf. J.-M. CAUCHIES (ed.), *Ordonnances de Jean sans Peur*, p. 184, nr. 125.

¹⁰⁴⁹ Cf. nr. 17 ("*ne devons (...) requérir ne oppresser lesdiz marchans ou aucun d'eulx a donner respit de leurs debtes*") en nrs. 519, 563, 729, 838, 1340 en 1344 met gelijkaardige bewoordingen.

binnen het graafschap, als regente af te mogen leveren¹⁰⁵⁰. Zowel *debitis* en respijten vonden bovendien hun weg terug in een Bourgondisch-Habsburgs kanselarijformularium, waarbij drie formules voor *debitis*¹⁰⁵¹ en twee voor respijten¹⁰⁵² uit de regering van Filips de Goede stammen. De effectieve interinering van respijten voor de Raad van Vlaanderen legt verder getuigenis af van de institutionalisering van de Bourgondische kanselarijpraktijk, naar analogie met de interinering van koninklijke respijten bij het Châtelet¹⁰⁵³.

Net als bij de majesteitsschennis is het echter maar de vraag of de Bourgondische dynastie tegen de regering van Filips de Goede van het verlenen van *debitis* en respijten en het daaraan gelieerde beslissingsrecht over het *droit d'autrui* een exclusief en ongecontesteerd hertogelijk prerogatief had weten te maken. Jan zonder Vrees en Filips de Stoute hadden wellicht gebruik kunnen maken van de zwakte van Karel VI om hun usurpaties van de koninklijke rechten mogelijk te maken of, indien nodig en waar mogelijk, zich zelf rechtstreeks van de macht van de Kroon te bedienen. De 'Franse' administratie van de dubbelmonarchie lijkt zich na de dood van Karel VI in oktober 1422 echter niet meer zo plooibaar te hebben opgesteld. Zo zien we de hertog in december 1421 aan het door diverse schuldeisers belaagde Douai¹⁰⁵⁴ weliswaar een respijt toekennen, maar dit reikte geografisch niet verder dan Vlaanderen en Artesië¹⁰⁵⁵. In de *narratio* van de akte had de hertog nochtans

---

¹⁰⁵⁰ Cf. nr. 124.

¹⁰⁵¹ Nl. een "*debitis pour ung homme impotent*" (RAGent, fonds Bisdom Gent en St.-Baafs, Vreemde archieven, K2740, pp. 385-386), een "*garde contenant debitis*" (K2740, p. 409) en een "*debitis pour les debtes d'un seigneur*" (K2740, p. 411).

¹⁰⁵² Formules voor een "*respit a cinq ans*" en een "*respit a ung an*", cf. RAGent, fonds Bisdom Gent en St.-Baafs, Vreemde archieven, K2740, pp. 21-23.

¹⁰⁵³ Voor een voorbeeld van de interinering van een respijt bij de Raad, zie het register met de 'acten en sentenciën' van het jaar 1438-1439, RAGent, Raad van Vlaanderen, nr. 2356, ff. 171v^o-172r^o; de raadsheren stellen dat het gaat om "*zekeren openen lettren van graciën ende respijte die hij [de impetrant] van minen gheduchten heere vercreghen hadde van zinen sculdeners te moghen betaelne bin eenen jare*". Over de interinering van koninklijke respijten bij het Châtelet, zie J. CLAUSTRE, '« Donner le temps »', pp. 52-54.

¹⁰⁵⁴ De bewering in de *narratio* van de verordening dat de Douaisiens tengevolge van arrestaties door hun schuldeisers "*a paine osent (...) partir ne marchander hors d'icelle [ville]*" (cf. nr. 119) bleek geen grootspraak te zijn: in april 1420 hadden de schepenen van de stad deze al niet meer durven verlaten voor een vergadering met enkele hertogelijke ambtenaren en raadsheren te Rijsel vooraleer ze van de leden van de Rekenkamer de garantie hadden ontvangen dat deze tussenbeide zouden komen indien ze te Rijsel door schuldeisers en renteniers zouden worden gearresteerd, cf. ADN, B17.631, farde getiteld "Douai – ville".

¹⁰⁵⁵ De inwoners van Douai zelf aan wie de stad renten en achterstallige betalingen verschuldigd was zouden twee jaar moeten wachten op enige uitbetaling, terwijl ze voor de volgende drie jaar eerst nog maar twee derde van hun renten zouden ontvangen (de achterstallen zouden betaald worden wanneer de stad dat financieel weer aankon), dit alles gezien "*les bourgeois et manans d'icelle sont selon raison plus tenus et abstrains au bien d'elle que les estrangers et a la deporter et souffrir*" (waarmee de hertog mogelijk wilde aangeven dat hij niet zozeer andermans rechten vervreemde als wel het algemeen belang van de stadsgemeenschap diende). Voor

gewag gemaakt van schuldeisers "*tant de noz pays et seignouries comme de Tournay, de Haynau et d'ailleurs*", waarbij die laatste omschrijving wellicht op het koninkrijk sloeg¹⁰⁵⁶. In elk geval zien we de hertog een goed jaar later aankloppen bij regent Bedford, die in naam van Hendrik VI uiteindelijk een respijt van één jaar binnen het gehele koninkrijk aan de stad toekent¹⁰⁵⁷. De Kroon volgt de hertog evenwel niet klakkeloos in zijn verzoek: waar de hertog gedurende één jaar alle uitbetalingen opschortte, bepaalt de koninklijke verordening dat de helft van de verschuldigde lijfrenten toch nog betaald dienden te worden. Bovendien laat Bedford niet na de (soevereine) rechten van de koning in de verf te zetten en veel explicieter de vervreemding van andermans rechten te beargumenteren: Douai had voordien verscheidene goede diensten verleend, niet enkel aan de Franse koningen zelf maar ook "*a tout le bien publique de notredit royaume de France*"; het respijt wordt nu dan ook als wederdienst verleend: "*pour (...) estre le bien commun et general d'icelle preferé au bien privé et particulier*". De koning blijft de ultieme 'rechter' over en beschermer van het algemeen belang binnen de grenzen van het koninkrijk, en mag en kan daartoe dan ook het *droit d'autrui* vervreemden.

Zoals we hierboven reeds hebben kunnen vaststellen met betrekking tot de majesteitsschennis en de handelsbestanden met Doornik, zou de hertog zich tegen 1430 evenwel steeds onafhankelijker opstellen ten opzichte van de dubbelmonarchie. Deze evolutie lijkt zich ook wat de verlening van hertogelijke *debitis* en respijten (of de uitvoering van dergelijke koninklijke akten binnen hertogelijk gebied) te hebben voltrokken. In mei 1430 kende Filips de stad en inwoners van Komen een driejarig respijt toe "*jeghen alle lieden van buten [den] lande van Vlaendren*"¹⁰⁵⁸. De Komense stadsrekeningen geven nog aan dat daarbij ook een dispensatie van de bisschop van Doornik werd verkregen om van hun betalingsbelofte aan de getroffen renteniers ontslaan te worden, maar van enige koninklijke

---

wat de buitensteedse schuldeisers uit Vlaanderen en Artesië betrof zouden deze slechts één jaar hun rente niet uitbetaald zien worden.

¹⁰⁵⁶ Eenzelfde ietwat opake verwijzing naar het koninkrijk en de koninklijke macht vinden we trouwens in het slotmandement van de verordening terug: de hertog *verzoekt* eventuele andere ambtenaren dan de zijne de aan Douai toegekende gunsten en graties te respecteren ("*mandons et commandons a tous noz justiciers, officiers et subgiez, prions et requerons les autres qu'il appartendra que a eulx et leurs deputez en ce faisant obeissent et entendent diligenment*"). Dit duidt ook al meteen op de relatieve limieten aan de hertogelijke macht, die geen andere jurisdicties kon bevelen, *quia par in parem non habet imperium* (en de Franse Kroon was trouwens geen gelijke maar een meerdere).

¹⁰⁵⁷ Verordening van 23 april 1423, cf. nr. v.

¹⁰⁵⁸ Cf. nr. 358. Tijdens de jaren 1420 had de hertog weliswaar een aantal respijten aan Hollandse steden en Mechelen toegekend, maar deze zijn hier niet direct relevant gezien de hertog ofwel als heer van Mechelen/ruwaart van Holland optrad ofwel enkel (als graaf van Vlaanderen) bepaalde dat binnen Vlaanderen de Hollandse handelaars niet door andere Hollanders of Brabanders etc. voor hun uitstaande schulden mochten worden gearresteerd: de rechten van de Kroon of van koninklijke onderdanen kwamen dus niet in het gedrang. Zie nrs. 202, 307, en 327.

confirmatie van het hertogelijke respijt wordt met geen woord gerept¹⁰⁵⁹. Quasi terzelfdertijd stelde de administratie van Hendrik VI trouwens de weigering van de hertogelijke ambtenaren om nog langer koninklijke *debitis* uit te laten voeren, met name in Waals-Vlaanderen, aan de kaak¹⁰⁶⁰.

Het sluiten van het Verdrag van Atrecht in 1435 lijkt weinig aan de opstelling van beide partijen – hertog/graaf enerzijds en de Kroon anderzijds – te hebben veranderd. Mogelijk heeft de hertogelijke administratie wel kortstondig een terugkeer naar de situatie zoals onder Filips de Stoute voor ogen gestaan, waarbij de hertog zich rechtstreeks van de koninklijke macht zou bedienen. Dit laat tenminste een formularium uit 1437 uitschijnen dat vermoedelijk aan Jean du Maisnil toebehoorde, de hertogelijke procureur-generaal van Artesië¹⁰⁶¹. Het formularium bevat ongeveer evenveel formules voor koninklijke als voor hertogelijke akten en verordeningen, waaronder ook twee formules voor *debitis* in naam van Karel VII¹⁰⁶². Het formularium vormde mogelijk voor de hertogelijke administratie een soort van bestelboek van koninklijke mandementen die de effectieve uitoefening van de in

---

¹⁰⁵⁹ "Item noch betaelt bij hemlieden om de dispensacie van den bisscop: LII s. [par.]", cf. AETournai, seigneurie de Comines, nr. 496, fol. 6r°. Het formularium van Odart Morchesne, in gebruik bij de kanselarij van Karel VII, zou na de verschillende formules voor koninklijke respijten trouwens ook al een formule voorzien en aanbieden voor een dergelijke dispensatie in naam van een prelaat, cf. O. GUYOTJEANNIN & S. LUSIGNAN (eds.), *Le formulaire*, p. 27 en formule [3.5], pp. 156-157. Voor de Komense schepenen lijkt de hertog dus de afdoende wereldlijke autoriteit te hebben gevormd om hen een respijt te verlenen: het was slechts van de geestelijke jurisdictie dat nog een bijkomend octrooi diende verkregen te worden en schijnbaar niet langer meer van hun theoretische wereldlijke soeverein, Hendrik VI.

¹⁰⁶⁰ De koninklijke administratie beklaagde zich erover dat de gouverneur van Rijsel koninklijke sergeanten had gearresteerd "pour avoir faiz adjournemens par vertu de debitis royal et commissions donnees du prevost de Beauquesne", cf. nr. LXXXIII, §[XLIII]. In 1425 had de hertog trouwens zelf al de expeditie van koninklijke *debitis* in het hertogdom Bourgondië aangekaart bij het Parlement met de klacht dat "soubz umbre d'une lettres de debitis (...) bonnes et notables personnes (...) du país de Bourgogne" te Parijs gedagvaard waren geweest, cf. A. TUETÉY (ed.) *Journal de Clément de Fauquembergue*, v. II, p. 156.

¹⁰⁶¹ Cf. ADN, fonds manuscrits, nr. 311. In de handschriftelijke inventaris van dit fonds (alook in een vroeg 20ste-eeuwse kaftnotitie op het document zelf) wordt de redactie van het formularium in 1436 gedateerd. Verschillende erin opgenomen documenten zijn inderdaad in dit jaar te situeren (zie bv. nrs. 534 en 536), en het formularium dient sowieso in de context van het sluiten van het Verdrag van Atrecht worden gesitueerd, maar het bevat ook nog een referentie naar een zitting van de baljuw van Amiens op 31 januari 1437, cf. ADN, ms. 311, p. 10. Voor wat de identificatie van du Maisnil als bezitter, redacteur dan wel gebruiker van het formularium betreft, kan men wijzen op het zestal akten/formules waarin hij aan bod komt, waaronder zijn benoeming tot hertogelijk rekestmeester (cf. ADN, ms. 311, p. 51; hij wordt niet als dusdanig in de *Prosopographia Burgundica* geïdentificeerd, zie DHI Paris, *Prosopographia Curiae Burgundicae*, ID personne: 4763) en zijn minutieus gekopieerde commissiebrief (met getuigenis van zijn eedaflegging in handen van de hertog) als procureur-generaal uit 1433 (cf. ADN, ms. 311, pp. 64-65).

¹⁰⁶² Namelijk een formule onder de titel "*Debitis du roy*" (de namen van de impetranten zijn in onpersoonlijke "N."s veranderd maar de datum van de modelakte bleef behouden, het gaat om een *debitis* verleend op 29 september 1436, cf. ADN, ms. 311, p. 4) en een andere "*Debitis royal contenant committimus*" (zonder behoud van de oorspronkelijke datum, cf. ADN, ms. 311, p. 47).

1435 afgestane "*droiz reaulx*" in de Artesische en Picardische regio mogelijk dienden te maken¹⁰⁶³. We hebben hierboven echter al aangetoond dat de koninklijke kanselarij vanaf de jaren 1440 minder en minder geneigd bleek de hertog nog langer klakkeloos van de krachtens de bepalingen van het Verdrag van Atrecht benodigde of verzochte mandementen te voorzien. Bovendien bleek in Waals-Vlaanderen, in tegenstelling misschien tot Artesië, de hertog zich al in 1436 opnieuw tegen koninklijke schuldvorderingen en *debitis* verzet te hebben, waarbij uiteindelijk bepaald werd dat de koninklijke ambtenaren slechts tot schuldinningen voortkomend uit koninklijke obligatiebrieven mochten overgaan¹⁰⁶⁴. Deze bepaling werd voor dezelfde kasselrijen van Rijsel, Douai en Orchies nog eens expliciet bevestigd in juni 1448, in een akkoord tussen de hertog en de baljuw van Amiens¹⁰⁶⁵. Koninklijke *debitis* werden dus erg strikt verbonden met en beperkt tot 'koninklijke' schuldbrieven en contracten¹⁰⁶⁶, wat impliceerde dat de hertog voor de rest zelf vrijelijk *debitis* mocht verlenen. De hertogelijke administratie stopte daar trouwens nog niet: ze lijkt de verspreiding van koninklijke *debitis* in Waals-Vlaanderen nog verder te hebben proberen beperken door net ook de toevlucht tot koninklijke obligatiebrieven af te blokken¹⁰⁶⁷. Al in 1421 had de hertog in een specifieke verordening bepaald dat Rijselse erven niet langer verkocht of met renten belast zouden mogen worden "*par lettres royaulx ou de baillie*" maar enkel bij akten verleden voor de Rijselse proost en schepenen¹⁰⁶⁸. Mogelijk al in 1440 en zeker in 1444 zou hij bovendien benadrukken dat

---

¹⁰⁶³ Met betrekking tot de hertogelijke uitoefening van die koninklijke rechten (o.m. de inning van de beden in Artesië), zie E. COSNEAU (ed.), *Les grands traités*, p. 137, §21 en p. 141, §24. In welke mate du Maisnil met zijn formularium de redactie van koninklijke 'pret-à-sceller'-akten beoogde is moeilijk na te gaan, maar het staat in elk geval vast dat hertogelijke ambtenaren zelf wel soortgelijke documenten (lieten) fabriceren voor bezegeling en expeditie door de hertogelijke kanselarij, zie bv. nrs. CCXXVI-CCXXVII (grosse aan de hertog voorgelegd door de baljuw van Orchies) of ADN, B17.658, farde getiteld "Marlette (Jean) – conseiller, trésorier de Hainaut" (grosse van een kwijting van bepaalde geldsommen "*a nous baillié et présenté de la part de notre amé et feal conseillic et tresorier de Haynnau Jehan de Marlette*").

¹⁰⁶⁴ Cf. nr. 523.

¹⁰⁶⁵ "*qu'il soit deffendu auxdiz sergens qu'ilz ne facent quelques adjournemens par vertu de lettres et de debitis roiaulx ne aultres si non es cas dessusdiz, est assavoir pour debitis desquelles il leur apparoit par lettres obligatoires, condempnation ou sentence de juges roiaulx*", cf. nr. 922, §[II].

¹⁰⁶⁶ I.v.m. de kennisname van de contracten gesloten voor koninklijke rechtbanken en baljuws als zijnde een *cas royal*, zie cf. J. FOUART, *Une institution baillivale*, pp. 169-173.

¹⁰⁶⁷ Filips de Goede lijkt daarmee voor Waals-Vlaanderen zijn in Bourgondië en Nevers gevoerde politiek uit de latere jaren 1420 hernomen te hebben: de klachtenbrief van de administratie van Hendrik VI aan het adres van de hertog uit 1430 vermeldde namelijk ook dat "*non obstant que au roy, notre seigneur, appartient la cognoissance de tous contrats faiz et passéz soubz seaulx royaulx, toutesfois les officiers dudit monseigneur de Bourgoingne ou conté de Nevers ne veullent donner congíe ne obeissance aux officiers du roy, notre seigneur, de executer les debtours demourans oudit conté obligiéés soubz seaulx royaulx se en cas d'opposicion lesdiz debtours ne sont adjournéz pardevant eulx pour cognoistre de ladicte opposicion et seelle royal*", cf. nr. LXXXIII, §[VII].

¹⁰⁶⁸ Cf. nr. 122.

binnen de drie kasselrijen contracten in principe steeds voor het soeverein-baljuwschap verleden en opgesteld dienden te worden¹⁰⁶⁹ — akten verleden voor schepenbanken of kerkelijke instellingen daargelaten — en dat deze contracten bovendien "*portent d'eulx meismes toute execucion pleinere*"¹⁰⁷⁰; koninklijke *debitis* waren dus niet noodzakelijk en de hertogelijke ambtenaren bleven steeds bevoegd tot executie van schulden. Zelfs indien deze verordeningen uit de jaren 1440 zich hoofdzakelijk tegen contracten gesloten voor notarissen richtten, dan nog lijkt de hertog daarmee zijn eigen jurisdictie en 'sovereiniteit' ten opzichte van de koninklijke obligatiebrieven en de daaruit voortspruitende *debitis* te hebben benadrukt: had Filips IV de Schone destijds de *tabellionages royaux* ook net niet opgericht om zijn eigen rechten en soevereiniteit ten opzichte van de apostolische of keizerlijke notarissen te beklemtonen¹⁰⁷¹?

Een dergelijke, veeleer indirecte hertogelijk politiek of het akkoord met de baljuw van Amiens bleken evenwel maar beperkte resultaten op te leveren. Op de dagvaart te Parijs in het najaar van 1448 zien we de Bourgondische delegatie in elk geval, naast de andere ressortkwesties, de expeditie van respijten en *debitis* in het gehele graafschap aankaarten¹⁰⁷². De hertogelijke administratie klaagde, net als bij de Vlaamse appels bij het Parlement, vooral het verstorend effect van dergelijke koninklijke graties — en dan specifiek de respijten — op de internationale handel aan. De *debitis* en respijten van de koninklijke kanselarij werden echter ook als een *nieuwigheid* aangeduid, een inbreuk dus op de verworven rechten van de graaf. Het kan hier echter maar om een relatieve nieuwigheid gaan: zoals we hebben gezien kwamen collectieve koninklijke respijten verleend aan Vlaamse steden al voor onder Lodewijk van Male, terwijl Filips de Goede zelf nog in 1423 een dergelijk respijt voor Douai aan Hendrik VI had verzocht. Van individuele koninklijke respijten aan Vlamingen hebben we weliswaar geen directe sporen teruggevonden, maar de

---

¹⁰⁶⁹ "*de raison et par la coustume de notredite chastellenie de Lille tous contraulx et obligations qui la se passent doivent passer pardevant noz auditeurs illec et soubz le seel de notre souverain bailliage et signé du clerc fermier de ladite ferme*", minuut van een hertogelijke verordening daterend van rond november 1440, zie nrs. CXCVIII-CXCIX.

¹⁰⁷⁰ Cf. nr. 799.

¹⁰⁷¹ "*Responding to the threat of infringement of the royal sovereignty posed by notaries public by apostolic and imperial authority, Philip created a royal tabellionage, composed of notaries who were charged with drafting documents within the kingdom*", cf. J. MURRAY, *Notaries public in Flanders*, p. 18. De institutie van dergelijke *tabellionages* bood de Kroon verder (dankzij gedwongen schuldinningen) de mogelijkheid haar (soevereine) macht uit te bouwen, cf. J. CLAUSTRE, 'La dette, la haine et la force', pp. 797-798. De Kroon had trouwens al eerder, in 1281, geprobeerd meer greep te krijgen op de notarissen binnen het koninkrijk, door te bepalen dat deze in hun akten ook het regeringsjaar van de regerende Franse koning dienden op te nemen. Hoewel de Kroon (deels succesvolle) pogingen ondernam om deze bepaling ook uitvoering te laten kennen in de gebieden van Franse vazallen (cf. P. CHAPLAIS, 'La souveraineté du roi', p. 453), lijken de notarissen in Vlaanderen zich steeds tot het gebruik van de algemene christelijke era en jaartelling beperkt te hebben, eventueel aangevuld met het regeringsjaar van de contemporaine paus (cf. J. MURRAY, *Notarial Instruments in Flanders*, pp. 116-117).

¹⁰⁷² Zie de op 19 november 1448 tussen de hertogelijke delegatie en de koninklijke raad gesloten principe-akkoorden, cf. nr. CCLXXX, §[III]-[IV].

twee formules voor *debitis* in naam van Karel VII opgenomen in het formularium van Jean du Maisnil voor Artesië bevatten beide deroguerende clausules die op de frequente expeditie van individuele koninklijke respijten lijken te wijzen¹⁰⁷³. Wat de *debitis* zelf betreft lijkt het inroepen van enige *nouvelleté* eveneens contesteerbaar te zijn geweest. De dubbelmonarchie had het verzet van de hertog tegen de interinering van *debitis* rond 1430 net zelf als een inbreuk op de gevestigde rechten van de Kroon bestempeld¹⁰⁷⁴, al is het moeilijk na te gaan in welke mate de administratie van Karel VII van deze eerdere conflicten op de hoogte was¹⁰⁷⁵.

Het mag dan misschien ook verwondering wekken dat de Bourgondische delegatie een provisoire toegeving van de Kroon wist te verkrijgen: in zijn confirmatieve verordeningen van de beslissingen te Parijs besliste Karel VII dat "*jusques a quatre ans (...) l'on serserra de baillier (...) debitis et respis*"¹⁰⁷⁶. Het is echter maar de vraag in welke mate deze provisie effectief werd uitgevoerd en nageleefd door de koninklijke administratie, rekening houdend met het verzet dat ondermeer het Parlement, zoals we hierboven hebben gezien, liet

---

¹⁰⁷³ Nl. "*non obstant quelconquez lettres d'estat, de grace, de respit et autres impetrees ou a impetrer par lesdiz debiteurs ou aucuns d'eulx*" (cf. ADN, ms. 311, p. 4 en p. 47). Waar de koning zich de macht voorbehield andersmans rechten met het verlenen van respijten tijdelijk te vervreemden, bleef hij dus ook altijd de mogelijkheid behouden dergelijke graties terug in te trekken of tegen te gaan. Naast het gebruik van deroguerende clausules in eventuele *debitis*, kon hij hiertoe ook gebruik maken van een specifiek, geïnstitutionaliseerd type akte, de zogenaamde "*contre-répit*". Voor een voorbeeld van een dergelijke formule opgenomen in het formularium van Odart Morchesne, zie O. GUYOTJEANNIN & S. LUSIGNAN (eds.), *Le formulaire*, pp. 159-160, formule [3.8]. Een Bourgondisch-Habsburgs kanselarijformularium bevat eveneens een formule voor een dergelijk "*contre respit*", en zelfs voor een "*contre contre respit*", hoewel deze formules uit de regeringen van Karel de Stoute en Maximiliaan van Oostenrijk stammen, cf. RAGent, fonds Bisdome Gent en St.-Baafs, Vreemde archieven, K2740, pp. 173-174 en p. 291. Nog in 1440 verzaakte het stadsbestuur van Saint-Omer, in een met Jean de Luxembourg, graaf van Ligny, afgesloten contract rond de aankoop van zandgronden voor de aanleg van de nieuwe haven van Gravelines, in algemene termen aan het impetren van respijten ("*en renonchant par noz fois et seremens a tous estas, graces, respis, privileges et mandemens de prince impetrees ou a impetrer*") wat aangeeft dat zowel de hertog als Karel VII als een theoretisch competente autoriteit voor het verlenen van dergelijke graties werden beschouwd, cf. nr. 713.

¹⁰⁷⁴ Het document waarin de niet-uitvoering van de *debitis* wordt aangekaart stelt dat het gaat om "*aucunes des entreprinses faites par les gens et officiers de monseigneur le duc de Bourgoingne (...) a l'encontre des drois du roy, notredit seigneur, et de sa souveraineté, ausquelz il est nécessité de pourveoir de remede convenable pour garder les drois d'icelui seigneur*" (cf. nr. LXXXIII); gezien de koninklijke soevereiniteit als onverjaarbaar werd beschouwd diende elke inbreuk ertegen dan ook als een nieuwigheid worden beschouwd.

¹⁰⁷⁵ A. BOSSUAT stelde bijvoorbeeld vast dat, tenminste in 1435 bij het sluiten van het Verdrag van Atrecht, de Kroon erg vlot haar rechten op de abdij van Luxueil aan de hertog had afgestaan, ook al had de dubbelmonarchie doorheen de jaren 1420-1435 constant enige hertogelijke usurpaties op dit vlak proberen af te blokken, cf. 'Une clause du traité d'Arras', pp. 19-20; zie eveneens nr. LXXXIII, §[XXI]-[XXII].

¹⁰⁷⁶ Cf. nrs. xxv en xxvi. Wielant haalt deze bepaling ook aan in zijn *Antiquités de Flandres*, waarbij J.-J. DE SMET in zijn uitgave van dit werk evenwel een transcriptiefout lijkt te hebben gemaakt (de passage luidt dat "*le roy ne feroit expédier aucunes complaints debitis responsis ny aultres provisions*", waarbij die "*debitis responsis*" ongetwijfeld als "*debitis, respis*" moet gelezen worden, cf. *Corpus chronicorum Flandriae*, t. IV, p. 170).

optekenen tegen de andere bepalingen van de akkoorden uit 1448-1449. Sowieso ging het maar om een opschortende maatregel en diende de kwestie (net zoals het conflict rond de appels) nader onderzocht te worden — overigens zonder dat de gemengde Bourgondisch-Franse onderzoekscommissie ook op dit vlak tot enig gekend resultaat is gekomen. Het hoeft dan ook niet te verwonderen dat we de respijten en *debitis* ook later nog in de conflicten en discussies tussen de Kroon en de hertog zullen zien terugkeren.

De opschorting van vier jaar zou Filips de Goede en zijn administratie niettemin de mogelijkheid verlenen het prerogatief andermans rechten of goederen te vervreemden nadrukkelijker voor zichzelf op te eisen. In 1440 had de hertog weliswaar al voor een eerste keer zijn macht op dit vlak geëxpliciteerd, toen hij bij zijn bevestiging van een akkoord rond de heraanleg van haven van Gravelines stelde dat "*pour le bien publique povons faire et donner licence de faire toutes manieres de fouyssemens et autres ouvraiges neccessaires sur tous heritages et tenemens de noz subgéz*"¹⁰⁷⁷. Verdere referenties naar een vervreemding van het *droit d'autrui*

---

¹⁰⁷⁷ Cf. nr. 713. Hoewel verschillende vroege verwijzingen naar het 'algemeen belang' in de oorkonden van de graven van Holland net verband houden met waterwegen (cf. R. STEIN, A. BOELE & W. BLOCKMANS, 'Whose community?', pp. 162-163) en ook de Vlaamse graven reeds vanaf de 12de eeuw tussenkwamen in de aanleg van nieuwe kanalen (cf. T. SOENS, *De spade in de dijk?*, p. 221), lijkt een dergelijke expliciete verwoording van het recht van de Vlaamse graven/Bourgondische hertogen om bij 'openbare werken' tot onteigeningen over te gaan een primeur te zijn, ook al moeten feitelijke onteigeningen reeds eerder plaatsgevonden hebben of werden deze wellicht vaak verondersteld (bv. nog kort daarvoor in 1438, wanneer de hertog — "*considerées (...) que a nous appartient de pourveoir a telles choses concernans le bien publique de nos pays et seignouries*" — bepaalde dat zij die gronden bezaten langsheen de Marque dienden bij te dragen in het onderhoud van die waterweg: er is weliswaar sprake van allerlei werken maar er wordt geen expliciete melding gemaakt van eventuele daartoe uit voeren onteigeningen, cf. nr. 620). We kunnen verder bijvoorbeeld nog de vergelijking en ook het contrast maken met de heraanleg van de stadsmuren van St.-Winoksbergen in 1403, waarbij Filips de Stoute toen nog uitdrukkelijk had bepaald dat dit diende te gebeuren "*au meindre grief, perte et dommage des bonnes gens qui y ont leur maisons*", cf. B. SCHNERB, 'La politique des ducs de Bourgogne', p. 347. Een soortgelijke gereserveerde opstelling vinden we eveneens nog terug in de verordening van maart 1421 (nr. 85) waarin Filips de Goede — "*pour le bien, proufit et utilité de nous, de notredit pays de Flandres et de la marchandise et chose publique d'icellui*" — verschillende schorren en stukken land langs de vaart tussen Brugge en het Zwin aan de stad Brugge afstond. Het ging hierbij evenwel niet om de bezittingen van derden maar om grafelijke (cijns)gronden of polders, waarvoor de stad de hertog bovendien ter vergoeding een jaarlijkse eeuwige rente diende te betalen. Van een schor waarvan een aantal inwoners van Hoeke beweerden dat het om hun private eigendom ging, werd in de verordening daarentegen expliciet bepaald dat slechts "*par ainsi qu'il soit cy après déterminé appartenir a nous, lesdiz de Bruges en joyront*", terwijl ook voor gronden nabij de stad Monnikerede gelijkaardige provisies werden genomen. De hertogelijke administratie bleek in 1421 dus hoegenaamd nog niet bereid om — zelfs ten bate van een verondersteld algemeen belang — ostentatief andermans rechten te vervreemden of aan een andere partij (i.c. Brugge) af te staan, iets wat de hertog trouwens ook expliciet aan zijn administratie verboden had: de Rekenkamer mocht in de kwestie van de Hoekse en Monnikereede gronden slechts beslissen "*si avant que par raison faire le pourrez, sauve le droit d'autrui*", cf. nr. 65. De rekenmeesters probeerden de betrokken derden dan ook slechts tot een *vrijwillige* resignatie te verleiden, zonder succes evenwel: "*les habitans dudit lieu de la Moenekereede ayans leurs maisons et possessions joignans ycellui maintiennent a eulx appartenir sans en vouloir departir, quelque diligence que faicte ayons de les induire a ce faire*", cf. nr. VIII, §[IV]. We laten hier in onze verdere

bespreking van de hertog/graaf zijn mogelijkheid te beslissen over het *droit d'autrui* de kwesties aangaande bedijkings- en leggeroctrooien of het *abandonrecht* bewust achterwege. De Vlaamse graven hadden reeds erg vroeg (vanaf de 10de eeuw) een claim weten te leggen op het zogenaamde wildernisregaal, dat bepaalde dat verlaten/geabandoneerde of verdrongen landen de graaf toebehoorden (ten koste van de oorspronkelijke bezitters), cf. D. TYS, 'Domeinvorming', pp. 35-36 en p. 70. Reeds vanaf het midden van de 13de eeuw maar vooral in de Bourgondische periode (onder invloed van de diverse grote stormvloed) zouden de graven en hun administratie dit wildernisregaal gaan aanwenden om de oorspronkelijke eigenaars van overstroomde of bedreigde gronden voor de keuze te stellen mee bij te dragen in de bedijkingskosten met daartoe door de graaf aangestelde leggers, ofwel hun gronden onteigend zien worden (waarbij die aan de wel in de bedijking participerende leggers toekwamen), zie hierover T. SOENS, *De spade in de dijk?*, pp. 101-103 en p. 274, evenals Id., 'Dijkenbouwers of rustverstoorders?', pp. 348-350. Hoewel de graven/hertogen met dergelijke leggeroctrooien in de praktijk de rechten van derden lijken te vervreemden (temeer daar ze zelf wel steeds deels hun eigen rechten in de opnieuw bedijkte gebieden bleven behouden of de betaling van een bepaalde rente of cijns van de leggers eisten), werd dit door de contemporaine grafelijke/hertogelijke administratie wellicht niet als dusdanig opgevat. De 'vervreemde' ondergelopen gronden werden immers als rechtmatig aan de graaf vervallen beschouwd, krachtens het wildernisregaal. Tegen het begin van de 16de eeuw zou Jacob DE BLAESERE zelfs stellen dat de prerogatieven van de graven op dit vlak voortkwamen uit het geschreven recht; om leggers of bedijkers te beschermen tegen de mogelijkheid dat hun gronden bij een nieuwe dijkbreuk opnieuw automatisch aan de graaf zouden vervallen, stelde de jurist dat "*Adversus autem prefata jus scriptum de perdenda proprietate per inundacionem, cauti esse solent qui a principe nostro obtinent jus dicandi (ut vocant) vel jus seu /octroy/ recuperandi terras a mari occupatas, nam conveniunt seu contrahunt cum principe quod tametsi contingat terras a se recuperatas inundari, quod nichilominus ad se pertineant et non ad principem vel in jus commune transeant, sicut facta fuit in recuperatione scorarum de Yzendijcambacht, ut patet ex libris seu registris in camera computorum Insulensis de anno M III^c XCVII*", cf. *Defensio illustrissimi Flandrie comitis* (Universiteitsbibliotheek Gent, ms. 3791), v. II, §*Quecumque e republica sua sunt cum verbis solus diffinit non sunt enim de ressorto*, fol. 167r°-v°. De Blaesere staft zijn stelling met een referentie naar een verordening van Filips de Schone, maar ook in octrooien en privileges van Filips de Goede vinden we een gelijke clause al terug (bv. in het bedijkingsoctrooi voor gronden te Beveren uit 1430, nr. 383: "*item s'il advenoit, que Dieu ne veulle, qu'ilz eussent encommenchié ou fait et accompli aucune dicque et que en apréz par tempeste ou orage de mer elle se rompist, cheist et alast a destruction, sy voulons, nous consentons eet entendons qu'ilz demeurent a eulx aussy frans et aussy entiers pour pover dycquier, avoir, retenir et faire leur prouffit d'iceulx scoor et terre comme ilz sont a present et eussent esté avant l'encommenchement ou perfection d'icelles dycques, fust de les tenir dycquies ou non dicquies, ainsy comme il leur plairoit*", een gelijke clause is ook opgenomen in het octrooi voor Kieldrecht uit 1431, nr. 417). Ook de Blaesere's tijdgenoot en collega Philips Wielant beschouwde het bedijkingsrecht als een quasi-soeverein attribuut van de Vlaamse graven toen hij stelde dat "*hy [de grave] verstaet dat zijn edelehede ende souuerainiteyten in Vlaenderen (...) zijn (...) die octroyen die hy geeft in materien van pollicien, gelijc als omme dijckaigne*", cf. *Practijcke Civile*, p. 307. Sowieso waren leggeroctrooien onder Filips de Goede goed ingeburgerd (zie bv. nrs. 356, 389, 436, 915, 952, 1357 of 1475) en een Bourgondisch-Habsburgs kanselarijformularium bevat zelfs drie verschillende formules voor dergelijke akten (telkens onder de titel "*lettre de dicquage*"), alle daterend van voor 1467, cf. RAGent, fonds Bisdom Gent en St.-Baafs, Vreemde archieven, K2740, pp. 78-80 (cf. nr. 1539), pp. 444-447 (voor een bedijking in Holland; de verordening die voor de formule model stond, actum 1 mei 1443, bleef bewaard, cf. NADenHaag, inv 3.01.01, nr. 941) en pp. 451-456 (deze laatste formule baseerde zich op ons nr. 887). Bovendien schiepen het abandonrecht en de grafelijke leggerschap-octrooien de mogelijkheid om relatief snel en flexibel herbedijkingen te organiseren (cf. T. SOENS, *ut supra*), waarbij dit kon worden voorgesteld als een manier om de rechten van de (reële dan wel veronderstelde) meerderheid van de grondbezitters te beschermen tegen een minderheid die weigerde in de herbedijkingskosten mee te dragen. Zie hiertoe een exemplarisch rekest en de daaruit voortgekomen minuut van een hertogelijk mandement voor de bedijking van gronden nabij Beveren, waarin de suppliant het zo

blijven evenwel zeldzaam¹⁰⁷⁸, tenminste tot na 1448-1449. De Gentse Opstand lijkt ook hierbij weer een bijkomende katalysator te hebben gevormd¹⁰⁷⁹. De oorlogsvoering trof verschillende steden rondom Gent sterk en stelde hen in de onmogelijkheid de op de stadsgemeenschappen verkochte lijfrenten nog langer te betalen of terzelfdertijd de kosten van nieuwe fortificatiewerken te dragen. Deze situatie bood de hertog de mogelijkheid om, schermend met begrippen als het algemeen belang, militaire noodzaak en een

---

voorstelde "*que en matieres de dicaiges l'en ait acoustumé de au consentement de la plus saine partie contraindre la mendre partie a y contribuer, et par leur richesse et puissance dommaigent ainsi lesdiz possesseurs, ledit suppliant et le commun poeuple d'ilecq, qui est chose pitoyable et non a tollerer*", een argumentatie die de hertog vervolgens toeliet te bepalen "*que en lieu de ceulx qui seroient reffusans ou delayans de payer leur part et porcion desdiz fraiz (...) lesdiz commis [de leggers] puissent paier et contribuer pour lesdiz deffailans, lesquelz en ce cas ne povoient recouvrir leurs terres esdiz scors que premierement et avant toute euvre ilz ayent payé et restitué a iceulx noz commis le double de ce qu'ilz auroient ainsi payé pour eulx ou les aucuns d'eulx, ainsi comme en tel cas l'on est accoustumé de faire de tous temps en fait de dicaiges*", cf. nrs. DCCIX-DCCX.

¹⁰⁷⁸ Weliswaar zien we de hertogen nu en dan bepaalde van hun schenkingen herroepen, maar we kunnen hier niet echt spreken van het schaden of vervreemden van andermans recht, gezien het ofwel om het grafelijke domein ging (dat sowieso vaak als onvervreemdbaar gold, cf. J. BRAEKEVELT, *Pieter Bladelin, de Rijsele Rekenkamer en de stichting*, pp. LXV-LXX) of om stedelijke bezittingen of terreinen die (al dan niet per abuis) door de hertogen weggeschonken waren aan particulieren, zie voor twee respectieve voorbeelden van dergelijke revocaties nrs. 320 (herroeping van schenkingen van stukken grafelijk bos en hout in Vlaanderen en Artesië) en 13 (herroeping van de schenking van een braakliggend terrein te Rijsel dat o.m. als gemene weidegrond werd gebruikt). Vaak werd een dergelijke herroeping zelfs als een noodzaak of deugd gepresenteerd (zie het Rijsele voorbeeld: "*laquelle chose a esté faite contre l'ancien usage et le bien commun de la chose publique, pour le prouffit seulement d'aucunes personnes particulieres et pourroit tourner ou grant prejudice de nous et de notredicte*"), zie hierover eveneens de bijdrage van R. TIMMER, 'Philips van Leiden', pp. 211-212. Indien de hertogen hun domein via een verkoop hadden vervreemd of 'geschonken', bleek de administratie trouwens wel zo scrupuleus om bij een eventuele (gedwongen) revocatie van die vervreemding de koper te vergoeden, zoals de de casus uit 1420 rond de reïntegratie van de heerlijkheid van Kaprijke in het grafelijke domein aangeeft, cf. nrs. IX, XIV, XVI en XVII (Kaprijke en alle daartoe behorende rechten, inclusief de hoge rechtsmacht, waren in 1414 door een financieel noodlijdende Jan zonder Vrees aan zijn ambtenaar Daniel Alaerts verkocht, cf. J.-M. CAUCHIES (ed.), *Ordonnances de Jean sans Peur*, nr. 217, pp. 345-354.

¹⁰⁷⁹ M. BOONE wijst er trouwens terecht op dat de mogelijkheid van de Bourgondische hertogen om zelf met respijten tussen te komen in de financiële huishouding van de steden (waarbij deze weliswaar de steden een gratie toekenden maar daarbij goed beseft dient te worden dat de onmogelijkheid van de steden om hun renteniers nog langer uit te betalen vaak een direct gevolg was van de hertogelijke fiscale politiek, die de uitgifte van lijfrenten trouwens veelal in de eerste plaats reeds noodzakelijk had gemaakt) niet enkel hun prerogatieven t.o.v. de Franse Kroon in de verf zette maar ook hun machtspositie binnen Vlaanderen versterkte: "*Avec les délais de paiement accordés aux villes de manière répétée, elle [de politiek m.b.t. de lijfrenten] démontre à quel point celles-ci étaient prises dans un tourbillon financier qu'elles ne contrôlaient plus. En plus, un nombre grandissant de leurs ressortissants subissait personnellement les conséquences des défauts de paiement des annuités dues par leur ville. Pour calmer le jeu, même une ville rebelle comme Gand, dut accepter l'intervention d'autorités influentes, dont elle avait toujours combattu l'ingérence dans ses affaires, tels le chancelier ou le Grand Conseil ducal*", cf. 'Stratégies fiscales et financières', p. 251.

recompensatie van zijn trouwe onderdanen¹⁰⁸⁰, respijten van de betaling van hun lijfrenten en schulden toe te kennen aan Geraardsbergen, Hulst, Aalst, Deinze, Aardenburg en wellicht nog enkel andere Vlaamse steden en parochies¹⁰⁸¹. Niet alleen ging het om de eerste geattesteerde collectieve respijten sinds het octrooi aan Komen uit 1430¹⁰⁸², maar de hertog en zijn administratie bleken zich ook veel meer bewust te zijn van de (doctrinaire) implicaties van hun optreden. De leden van de Rijselse Rekenkamer en verschillende raadsheren van de Raad van Vlaanderen bediscussieerden tijdens de deliberatie van de rekesten van verschillende van de getroffen steden expliciet of de hertog het recht bezat andersmans rechten (i.c. de renteniers) te vervreemden¹⁰⁸³. De uitkomst van deze discussies

---

¹⁰⁸⁰ De Franse Kroon zou doorheen de 14de en 15de eeuw eveneens om gelijkaardige motieven collectieve respijten aan Franse steden of gemeenschappen verlenen, cf. J. CLAUSTRE, 'Le répit et le pardon', pp. 108-110; ook G. NAEGLE haalt een dergelijk koninklijk respijt (ten gunste van Compiègne, door Karel VII) aan, en gaat daarnaast meer algemeen in op de, vaak zelfs als quasi-verplicht voorgestelde, vergoeding of begunstiging door de vorst van de hem tijdens militaire conflicten trouw gebleven onderdanen en steden, cf. '»Qui desiderat pacem, preparat bellum«', p. 287 en pp. 293-294.

¹⁰⁸¹ Geraardsbergen had reeds een eerste, eenjarig respijt toegekend gekregen in 1450 (nr. 961), terwijl de stad in december zowel een respijt voor de betaling van grond- en erfrenten (nr. 1112) als voor lijfrenten verkreeg (nr. 1113). Hulst verkreeg tijdens de opstand, op 3 december 1452 (nr. 1053), een eerste eenjarig respijt dat in 1453 eveneens voor vijf jaar verlengd werd (nr. 1089). Aalst bekam in februari 1453 een eenjarig respijt (nr. 1063), Deinze in 1455 een vijfjarig opschorting van de uitbetaling van schulden (nr. 1176) en Aardenburg wist tenslotte nog in 1459 (maar nog steeds met de Gentse Opstand als motivatie) een vijftienjarig (gedeeltelijk) respijt en de kwijting van de helft van haar schulden te bekomen (nr. 1309). De parochies van Haaltert (zie nr. CDII) en Saeftinghe (nr. CDXXIII) wisten mogelijk ook een respijt van de betaling van renten of cijzen aan derden te bekomen, terwijl voor de steden Oostburg, Tielt en Ninove in elk geval rekesten geattesteerd zijn die het bekomen van een opschorting of kwijting van de betaling van lijfrenten verzochten (cf. nr. CCCLXXII).

¹⁰⁸² Weliswaar had de hertog met zijn verordening van 24 december 1439 (cf. nr. 688) de stad Mechelen toegelaten een aantal financiële transacties uit te voeren (o.m. de omzetting van lijf- naar erfrenten) die in principe de rechten van derden schaden, maar het ging daarbij 'slechts' om de renten in bezit van poorters en inwoners van de stad zelf, en bovendien lag Mechelen niet in het koninkrijk noch in het graafschap. Daarnaast kwamen er in de jaren 1430-1450 uiteraard ook nog verschillende graties van hertogelijke rechten voor aan verschillende Vlaamse gemeenschappen (zie bv. nrs. 353, 501, 619, 651 of 706), maar hierbij kwam andermans recht niet in het gedrang (of werd dit recht expliciet gevrijwaard, zie bv. de kwitantie aan de stad Brugge van een deel van de aan de hertog verschuldigde boete voor de opstand van 1436-1438, waarbij dit bedrag in plaats daarvan naar benadeelde derden diende doorgesluisd te worden, cf. nr. 605).

¹⁰⁸³ Een contrast met de jaren 1420. Zo zien we in het najaar van 1421 de hertog nog het betoog van zijn secretaris Quentin Menart (tevens kapelaan van het O.L.V.-hospitaal te Aalst) volgen wanneer hij bevel gaf een onderzoek te laten voeren naar de eertijds door Filips de Stoute aan de steden van Geraardsbergen en Aalst verleende privileges die hun poorters van de betaling van het dodehandsrecht hadden vrijgesteld (terwijl de kapelaan van het hospitaal 5% van die dodehandsrechten toekwam, wat bij het verlenen van de privileges schijnbaar over het hoofd was gezien): "*attendu que de raison et bonne equité feu notredit seigneur et pere ne povoit donner le droit dudit chappellain, supposé qu'il donast le sien pour lequel il ot recompensacion*" (cf. nr. XXX; Filips de Goede identificeert hierbij verkeerdelijk zijn vader Jan zonder Vrees als de auteur van deze privileges, die in werkelijkheid door Filips de Stoute in maart en juli 1399 werden verleend, zie J. BARTIER (dir.) & A. VAN NIEUWENHUYSEN (ed.), *Ordonnances*, t. II, pp. 333-337, nr. 527 en pp. 368-371, nr. 544). Zelfs nog in 1433 bleek de

bleek in de praktijk weliswaar wisselend te zijn¹⁰⁸⁴ en met name de Rekenkamer bleef zich vaak gereserveerd opstellen tegen enige mogelijke aanslag op het *droit d'autrui*¹⁰⁸⁵. Maar

---

hertog de nodige reserves aan de dag te hebben gelegd ten aanzien van de vervreemding van het recht van derden toen Roeland van Uutkerke verplicht werd (binnen de context van de verwerving door de hertog van Holland, Zeeland en Friesland op Jacoba van Beieren) zijn heerlijkheid en kasteel van Nieuwburg nabij Alkmaar en enkele andere Friese gebieden (dat als compensatie aan Jacoba zou worden overgeleverd) om te ruilen voor de heerlijkheden van Deinze, Petegem-aan-de-Leie, Ursel, Wessegem en Eine (over de verwantschap van dergelijke gedwongen ruiloperaties met een directe vervreemding van andermans rechten, zie G. LEYTE, *Domaine et domanialité*, p. 189): het zouden de ordebroeders van het Gulden Vlies zijn die een uiteindelijk oordeel over een eventuele bijkomende vergoeding aan van Uutkerke (zelf ook een Vliesridder van de eerste lichtung, cf. M. BOONE, 'Roland d'Uutkerke', pp. 9-11) zouden vellen, en niet de hertog zelf ("*lui promettons de le recompenser raisonnablement de l'interest de non avoir forteresse, a l'advis et dit de noz freres et compaignons chevaliers de notre ordre de la Toison d'Or, dont il est l'un*", cf. nr. mei 1433).

¹⁰⁸⁴ In het geval van het toekennen van een eventueel respijt aan de stad Geraardsbergen wat de betaling van lijfrenten betrof bestaan zelfs de minuten van twee (opeenvolgende?) adviezen, waarbij het ene stelt dat "*monseigneur doit et peut de puissance absolute quittier tous et quelzconques les arrierages qu'ilz doivent de tout le temps passé de rentes heritables et viagieres*" (nr. CD), terwijl het andere net verklaart "*attendu que bonnement de puissance ordinaire monseigneur le duc ne puet quicter ou donner le droit d'autrui*" (advies van 7 december 1453, cf. nr. CDI) de hertog eerst de getroffen renteniers (die blijkbaar voornamelijk te Brussel woonden) diende te consulteren en deze hopelijk te overhalen met het respijt in te stemmen. We zien het Geraardsbergse stadsbestuur begin december in elk geval zelf naar Brussel trekken "*omme aldaer te vergaderene de goede liede van Bruecele die lijfrente hebben up dese stede van Gheroudsberghe (...) omme met hemlieden te sprekenen ende hemlieden te biddene dat sy hemlieden souden willen voughen ende consenteren in de provisie die onse gheduchten heere ende prinche sijnder stede van Gheroudsberghe verleent hadde*", cf. ARA, RK, nr. 35.271, fol. 16r°-v°. De Geraardsbergse klerk lijkt hiermee ietwat op de gebeurtenissen vooruit te lopen (de hertog had toen nog niet definitief beslist zijn respijt te verlenen), maar de uitkomst van de gesprekken te Brussel (namelijk dat de renteniers "*seyden voert dat sy omme de vors. stede van Gheroudsberghe weder up te helpenen gheerne verbeeyden souden van haerlieder lijfrenten drie jaer lanc*") lijkt de hertogelijke administratie er uiteindelijk toe gebracht te hebben Geraardsbergen voorlopig alvast een vijfjarig respijt toe te kennen, weliswaar met de bepaling pas later een beslissing te nemen over een eventuele kwijtschelding van de achterstallen (cf. nr. 1113).

¹⁰⁸⁵ Zo zien we dat de Rekenkamer in 1454, toen de pachters van een graanaccijns te Douai (die door de Gentse Opstand sterk in waarde verminderd was) bij de hertog de annulatie van hun pachtcontract probeerden te bekomen (wat een vervreemding van de rechten en inkomsten van de stad zou hebben meegebracht), de procureur van Douai volgde in diens betoog dat "*ad ce que veullent dire lesdiz demandeurs que lesdiz assis ont cours par l'octroy de notredit seigneur et par ainsi en peut ordonner et disposer a son plaisir, tant au regart de son quart comme au regart des trois pars appartenant a la dicte ville et mesmement les pourroit oster et abolir s'il lui plaisoit, respond ledit procureur de ladicte ville que ja soit ce que lesdiz assis aient cours par l'octroy de notredit seigneur, neantmoins a parler en justice ordinaire notre avantdit seigneur a octroyé lesdiz assis avoir cours pour supporter les affaires de la dicte ville et soubz la fiance d'iceulx assis ladicte ville a fait de grans reparations et ouvraiges, pour lesquelles icelle ville est chargé de grant quantité de rentes viagieres, lesquelles elle ne pourroit supporter ne paier sans lesdiz assis, et par ainsi en justice ordinaire notredit seigneur ne les peult ne doit oster au prejudice de sadicte ville, et au regard de la puissance absolute d'icellui seigneur il n'en est point de question*". De pachters werden door de rekenmeesters veroordeeld tot het naleven van hun pachtcontract, zie het vonnis van 31 augustus 1454, nr. 1150. We kunnen trouwens wijzen op een voorbeeld uit 1431 waarin een aantal pachters door Filips de Goede net van hun pachtcontract werden vrijgesteld door erop te wijzen dat de hertog andermans rechten (i.c. hun rechten) níet zomaar mocht vervreemden, cf. nr. CXII (de hertog had in april 1431 op vraag van de Vier Leden een nieuw reglement en

deze mogelijkheid werd in elk geval openlijk besproken, en de hertogelijke raadgevers zouden nooit zover gaan als stellen dat de hertog andersmans rechten niet zou *kunnen* vervreemden¹⁰⁸⁶. Enkel werd aangegeven dat hij daarbij de limieten van zijn ordinaire macht zou overschrijden en gebruik zou moeten maken van de hertogelijke absolute macht¹⁰⁸⁷ – een standpunt dat quasi identiek was aan dat van het Parijse Parlement ten aanzien van de koninklijke prerogatieven op dit vlak¹⁰⁸⁸. Filips de Goede zou deze mogelijkheid om andersmans rechten te vervreemden bovendien als een supra-landsheerlijk/soeverein vorstelijk prerogatief beschouwen en aanwenden: het Geraardsbergse respijt uit 1453 richtte zich bijvoorbeeld "*a tous noz officiers de noz pais et seigneuries*"¹⁰⁸⁹.

De opstand bracht daarnaast ook een golf hertogelijke confiscaties van Gentse bezittingen en renten teweeg¹⁰⁹⁰, waarbij Filips vaak een deel van die confiscaties aanwendde om er trouw gebleven steden of zijn dienaren mee te begunstigen¹⁰⁹¹. Op zich

---

tarievenlijst voor de gevangenis te Sluis uitgevaardigd, cf. nr. 401, waarop de cipier-pachters zich tot de hertog hadden gewend gezien "*de raison icelle ordonnance faite depuis le bail de ladite ferme ne leur doit tourner a dommaige ne prejudice*").

¹⁰⁸⁶ De Rijselse Rekenkamer formuleerde in het najaar van 1453 als advies op het verzoek van de inwoners van Eeklo en Kaprijke dat "*monseigneur, se c'est son plaisir, de sa grace pourra bien quittier aux supplians les rentes heritables qu'ilz peuvent devoir a son demaine (...), mais au regard de quittier les rentes heritables qu'ilz doivent a autres particuliers semble que monseigneur ne le doit faire*", cf. nr. CCCLXXXII (dit advies werd ook opgevolgd in de uiteindelijke hertogelijke verordening die uit dit verzoek voortkwam, zie nr. 1098).

¹⁰⁸⁷ De Rijselse rekenmeesters bleken bijvoorbeeld in het geval van de noodlijdende inwoners van Haaltert wel overtuigt door hun "*requeste (...) assez raisonable*" en gaven in hun advies slechts aan dat "*monseigneur le duc fera bien de sa grace et puissance absolute quittier aux supplians les arrierages des rentes viagieres qu'ilz doivent*", cf. nr. CDII.

¹⁰⁸⁸ Cf. S. PETIT-RENAUD, «*Faire Loy*», pp. 238-240.

¹⁰⁸⁹ Cf. nrs. 1113 en 1265, ook al bleek een dergelijke gratiepraktijk die de grenzen van de verschillende Bourgondische landsheerlijkheden overschreed in de praktijk niet altijd zo gemakkelijk afdwingbaar te zijn: Geraardsbergen stuurde in 1454-1455 nog de hoogbaljuw van het Land van Aalst naar Brussel "*omme aldaer te spreken metten canchellier ende raedt van Brabant angaende der graciën van respite verleent by onsen gheduchten heere ende prinche sijnder vornomde poert, deraf dinsetene van der vors. stede van Bruessele niet houden en souden, alzo sy seyden, ende voert omme te onderwijnsene de vyagiers, insetene van der selver stede van Bruessele die rente hadden up Gheroudsberghe als dat sy den vors. van Gheroudsberghe souden willen laten ghebruuken van der graciën hemlieden verleent by onsen gheduchten heere*", cf. ARA, RK, nr. 35.272 (rek. stad Geraardsbergen, mei 1454- mei 1455), fol. 48v°.

¹⁰⁹⁰ De georganiseerde confiscatie van Gentse goederen kwam pas echt goed op gang tegen de herfst van 1452, zie met name de verschillende hertogelijke commissiebrieven van 28 oktober 1452 (nr. 1050); een hernieuwd en dwingend bevel werd op 16 januari 1453 uitgevaardigd (cf. nr. 1058).

¹⁰⁹¹ Voornamelijk in de vorm van lijfrenten, ondermeer aan Biervliet (cf. nrs. 1042 en 1068) en Dendermonde (waar deze schenking, verzocht door de stad, overigens de nodige voeten in de aarde had gehad, zie documenten nrs. CCCLXII, CCCLXIV, CDXXI, CDXXXV, maar bv. ook in de vorm van hout (voor de aanleg van de versterkingen van de wijk Overleie te Kortrijk, cf. nr. 1076). Voor schenkingen aan hertogelijke ambtenaren

vervreemde de hertog hiermee juridisch gezien weliswaar nog niet andersmans rechten — de goederen waren immers 'rechtmatig' geconfisqueerd tengevolge van de Gentse opstand¹⁰⁹². Na de Vrede van Gavere en de normalisatie van de relaties met Gent traden er echter wel problemen op: in welke mate kon de hertog de tijdens de oorlog weggeschonken of soms zelfs gewoon verkochte Gentse goederen nu weer op hun nieuwe eigenaars vervreemden en aan de oorspronkelijke Gentse bezitters teruggeven¹⁰⁹³? De Vrede zelf behandelt de kwestie, maar het relevante artikel is dubbelzinnig. De hertog lijkt op het eerste gezicht vanuit zijn absolute macht — "*de notredicte science, auctorité et plaine puissance*" — wel degelijk andermans rechten te vervreemden door te verordenen dat de Gentenaren al hun woningen, lenen, renten, erven en onroerende goederen zouden terugkrijgen. Wel werd deze beslissing ietwat getemperd of toch billijker gepresenteerd door te bepalen dat dit wederzijds diende te gebeuren: ook de door Gent tijdens het conflict in beslag genomen onroerende goederen dienen immers naar hun voormalige eigenaars terug te keren¹⁰⁹⁴. Een dergelijke clausule baatte uiteraard maar weinig eventuele 'neutrale' partijen die slechts door de hertog geconfisqueerde goederen hadden opgekocht; het valt daarbij op dat Filips deze kwestie lijkt te omzeilen door nergens expliciet te bepalen of de Gentenaars ook hun

---

en dienaren, zie document nr. CDVI, §[IV]. Confiscaties werden door vorsten trouwens wel vaker vooral aangewend om deze zelf verder uit te bedelen aan hun getrouwen, zie het artikel van O. CANTEAUT dat de redistributie van de door Filips IV op de voormalige Franse koninklijke thesaurier Pierre Remi geconfisqueerde goederen bespreekt, 'Confisquer pour redistribuer', pp. 311-325.

¹⁰⁹² Cf. J. DUMOLYN, 'The legal repression', pp. 519-520. Niettemin viel ook van buiten het Gentse kamp enige weerstand tegen deze confiscaties te noteren: zo diende de hertog de wet van Dendermonde expliciet te bevelen de door de stad aan Gentenaren verschuldigde lijfrenten te betalen ("*ausquelz de notredicte ville de Tenremonde avons tres expressement ordonné et pour les faire contraindre de payer a notredit recepveur lesdictes rentes et arrieraiges, non obstant ce que de leur part a esté en faveur et par force des lettres obligatoires proposees pardevant nous au contraire*", cf. nr. 1065), terwijl verschillende steden een bijkomend mandement van de hertog wisten te verkrijgen dat hen verzekerde dat de hertog borg zou staan voor enige aanspraken van Gentenaren of derden op geconfisqueerde lijfrenten, cf. nrs. 1077 en 1066). De wet van Kortrijk had zich in 1452 zelfs verzet tegen de confiscatie van de Gentse lijfrenten ten voordele van de hertog "*obstant ce que de leur part a esté en faveur et pour la force des lettres obligatoires proposé pardevant nous*", cf. nr. 1045.

¹⁰⁹³ Confiscaties (en de daaropvolgende begeving van geconfisqueerde goederen) leidden sowieso vaak tot conflicten, ok voor de hertogelijke Grote Raad, cf. J. VAN ROMPAEY, *De Grote Raad*, p. 281. Zie in verband met dergelijke kwesties eveneens het artikel van F.-X. LEDUC, die een aantal remissies volgend op eerdere confiscaties bespreekt in zijn opzet na te gaan in welke mate de Franse koningen in de late 14de eeuw de mogelijkheid bezaten andermans rechten te vervreemden, cf. 'Le droit du roi', p. 617sq.

¹⁰⁹⁴ "*ordonnons que un chacun, d'une part et d'autre, retournera de plain droit a ses maisons, rentes, censes, fiefz, heritaiges et biens immeubles et que un chacun en joyra et les aura et prendra a la charge et en tel estat qu'ilz les trouvera de present, sans les povoir autrement calangier, requerir, avoir ne demander, et se aucuns meubles sont trouvéz esdictes maisons qui auparavant de la guerre y estoient et appartenoient avant ladicte guerre commencee, a ceulx a qui icelles maisons appartenoient iceulx meubles leur demourront*", cf. nr. 1080.

bezittingen zouden terugkrijgen die ondertussen niet meer in hertogelijke handen werden gehouden¹⁰⁹⁵.

Uit een rekest van de Gentse stadsgemeenschap aan de hertog uit januari 1454 kunnen we in elk geval optekenen dat veel derden niet bereid bleken hun verworven of geschonken goederen zomaar terug uit handen te geven¹⁰⁹⁶. Gent gaf echter evenmin af en de hertog toonde zich in elk geval bereid een vervreemding van andermans rechten te overwegen om de stad te accommoderen – wellicht met het oog op een snellere betaling van de enorme boete waarin Gent ten voordele van de hertog was veroordeeld. Op 20 maart 1454 stuurde Filips vanuit Rijsel¹⁰⁹⁷ een brief aan de baljuw van Harelbeke met de opdracht zich al de volgende dag, *stante pede*, bij het hertogelijke hof aan te bieden om er zich te verantwoorden voor de verkoop van Gentse lenen en erven tijdens de opstand¹⁰⁹⁸. De baljuw leek de bui te zien hangen¹⁰⁹⁹ en verweerde zich door te stellen dat Filips zelf opdracht had gegeven tot de

---

¹⁰⁹⁵ De Vrede van Atrecht was op dit punt bijvoorbeeld veel duidelijker: wat betreft confiscaties uitgevoerd binnen het graafschap Bourgondië tijdens gedurende het voorbije Bourgondisch-Armagnacse conflict, zouden ook de met confiscaties begunstigde derden het genot van hun bezittingen behouden: "*au regard des terres et seigneuries estans en la conté de Bourgoigne, lesquelles mondit seigneur de Bourgoigne et feu monseigneur son père ont eues et retenues, ou ont données à autrui, comme confisquées à eulx, à causes desdictes guerres et divisions (...) seront et demourront, non obstant ladicte abolicion et accord, à ceulz qui les tiennent et possèdent*", cf. E. COSNEAU (ed.), *Les grands traités*, p. 146, §35.

¹⁰⁹⁶ Cf. nr. CDVI, §[IV] voor het Gentse beklag tegen individuen die bepaalde goederen of renten bleven vasthouden; deze beriepen zich daarvoor overigens zelf eveneens op de hertogelijke macht en prerogatieven: "*ledit Jehan dit maintenant que votre haulteur lui a qutié les arrirages qu'ilz devoit de ladite rente et aussy luy estre donné et qutié par votredite haulteur ladite principale rente*". Ook steden werden geviseerd, met name Biervliet (dat inderdaad van de hertog de opbrengsten van verschillende Gentse lijfrenten had geschonken gekregen, *ut supra*), zie §[V]. De Biervlietse schepenen dienden in 1454 in elk geval een delegatie naar Gent te sturen "*omme tfait van den arreeste ghedaen bijden elven van Ghend omme betalinghe te hebbene van haren gheconfisquierden lijfrenten etc., up aventure of zij eenighe kennesse ghenomen hadden up de lettren van den ghiften van den vors. lijfrenten deser stede ghedaen ende ghegheven bij onsen gheduc[h]ten heere ende prince die ons hadde moghen prejudicieren*", cf. ARA, RK, nr. 32.094 (stadsrek. Biervliet schepenjaar 1454-1455), fol. 12r°.

¹⁰⁹⁷ Waar delegaties van het Gentse stadsbestuur reeds vanaf midden januari verbleven en er verschillende onderhandelingen met de hertog en de Grote Raad voerden, zoals het bodenverkeer tussen Gent en Rijsel in januari-maart 1454 aangeeft (cf. SAGent, reeks 400, stadsrekening schepenjaar 1453-1454, ff. 399v°-401r°).

¹⁰⁹⁸ Cf. nr. CDXVI.

¹⁰⁹⁹ De hertogelijke brief aan de Harelbeekse baljuw lijkt ons duidelijk voort te komen uit een direct Gents verzoek: in zijn verweerschrift haalt de baljuw de confiscatie en verkoop van goederen van vier specifieke Gentse poorters/inwoners aan die we ook al in het Gentse rekest uit januari 1454 aantreffen, nl. Lieven Harinc (§[IV] in het document van de baljuw, vgl. met §[IV] in het Gentse rekest), Pieter Velghe (§[XII], vgl. §[II]), de weduwe Scakiers (§[VI], vgl. [IV]), het gaat wellicht om de weduwe van Michiel of Miquier Scakier, een lombard die in de jaren 1440 actief was in het Gentse pandbedrijf, cf. M. BOONE, 'Geldhandel en pandbedrijf', p. 788, noot 55) en Jan van den Wincle (§[XIII]-[XIV], vgl. §[IV]).

verkoop van de Gentse eigendommen – wat klopte¹¹⁰⁰ – en bovenal dat de openbare verkopen door hertogelijke akten bevestigd waren geweest: *pacta sunt servanda*¹¹⁰¹! Het Kortrijkse stadsbestuur, dat zich rond dezelfde periode ook met Gentse verzoeken op de uitbetaling van achterstallige lijfrenten geconfronteerd zag worden, diepte eveneens een hertogelijke borgstelling op uit 1452 waarin Filips "*loyaument et en parolle de prince*" beloofd had de stad van enige claims op de geconfisqueerde renten te vrijwaren¹¹⁰². Kortom, voor de baljuw en Kortrijk kon de hertog het "*droit d'autrui*", tenminste in dit specifieke geval, niet zomaar vervreemden¹¹⁰³. De hertogelijke administratie lijkt daarop eind maart 1454 besloten hebben een voorlopig compromis uit te werken, waarbij de Gentenaren hun renten en schulden terugkregen die niet met naam door de hertog geconfisqueerd en aangeslagen waren geweest¹¹⁰⁴: derden die specifieke titels konden voorleggen van de door hen verworven Gentse goederen werden daarmee wellicht in hun rechten behouden. Gent bleef evenwel aandringen op een absolute teruggave van de geconfisqueerde goederen aan haar poorters, waarbij de stad ironisch genoeg de verdediging opnam van de absolute hertogelijke macht die Filips in de Vrede van Gavere had tentoongespreid. Uiteindelijk gaf de hertog op 25 mei 1458 toe aan de Gentse druk en stemde hij in met een 'gemodereerde' vervreemding van het *droit d'autrui*. Zij die tijdens de Gentse Opstand op poorters geconfisqueerde erven of renten van de hertog hadden overgekocht, zouden deze nu

---

¹¹⁰⁰ De baljuw stelde dat "*par vertu de autres lettres donnees de mondit tres redoubté seigneur, sellees de son grant seel en simple keue et chire vermeil, ledit bailli proceda depuis a exposer en vente lesdiz fiefz, terres et heritages*" (cf. nr. CDXVII, §[III]), vgl. dit met de bepalingen van de verordening van 10 mei 1453 (nr. 1072).

¹¹⁰¹ Na overigens ook de gewoonterechtelijke validiteit van de verkopen te hebben benadrukt: "*es dessusdictes prinses, vendues et marchés demorés fermes (...) ledit bailli de Harlebeque a exploitié et procedé bien et dehuement selon la coustume du pays la'u les heritages sont gisant, (...) comme ce peult plus a plain apparoir par lettres que ledit bailli en a baillié aux acheteurs, lesquelles lettres mondit seigneur a confirmé et approuvé*", cf. nr. CDXVIII, §[XV]. Hoewel de vorst al dan niet als "*legibus solutus*" werd beschouwd, gold dit daarom nog niet voor contracten, die voortkwamen uit het *ius gentium* en het *ius naturale* en niet uit het positieve recht; indien de vorst zijn eigen wetgeving kon herroepen, diende hij in principe dan ook nog steeds zijn eigen contracten na te leven (iets wat bv. ook nog door Bodin, nochtans de grote promotor van de Franse koninklijke soevereiniteit, werd benadrukt, cf. H. WEHBERG, 'Pacta sunt servanda', pp. 777-778). S. PETIT-RENAUD kon in haar studie over de wetgevende prerogatieven van de Franse Kroon in de late 14de eeuw vaststellen dat voor de koningen, in navolging van de contemporaine opinies van o.m. Paulus de Castro en Baldus de Ubaldis, contracten in principe onverbreekbaar waren, ook voor de vorst, maar dat in bepaalde gevallen hogere principes (noodzaak, rechtvaardigheid of redelijkheid) hierin konden tussenkomen, cf. «*Faire Loy*», pp. 232-238.

¹¹⁰² Een delegue van de stad verzocht een van de Kortrijkse schepenen in het voorjaar van 1454 dat hij "*wilt mi doen zenden bij der stede de lettren van garante die de stede heeft van mijnen gheduchten heere angaende den penninghen betaelt binnen den orloghe*" (cf. nr. CDXVIII); het gaat hier ongetwijfeld om de hertogelijke verordening van 12 oktober 1452, cf. nr. 1046.

¹¹⁰³ De Harelbeekse baljuw concludeerde dat hij "*ne peult a present vailleablement estre poursuivy et ne lui peult l'en rien demander pour cause de iceulx marchiés, prinses et vendues, ne des prouffis et revenues de iceulx heritages que l'en volroit dire avoir esté parcheus par lui ou les acheteurs*", cf. nr. CDXVII, §[XVI].

¹¹⁰⁴ Cf. nr. 1136.

verplicht aan de oorspronkelijke bezitters dienen te verkopen "*en paiant et restituant aux acheteurs les deniers qu'il en ont pour ce paiez*"¹¹⁰⁵. Het eigendoms- en contractrecht diende dus, mits een gepaste vergoeding, te wijken voor de politieke en financiële behoefte van de hertog om een nieuwe *modus vivendi* met Gent uit te werken¹¹⁰⁶.

De verordening uit 1458 maakte weliswaar nog geen einde aan alle geschillen, maar het belangrijkste is dat de hertog, of zijn gerechtshoven, zich als de competente autoriteit opwierpen om andermans rechten te mogen vervreemden of om over dergelijke vervreemdingen een definitief oordeel te vellen¹¹⁰⁷. De Franse Kroon bleef zich hierbij

---

¹¹⁰⁵ Er werd ook bepaald dat de kopers de Gentse poorters niets verschuldigd zouden zijn voor de opbrengsten van die goederen sinds hun aankoop, cf. nr. 1261. Niettemin kan een dergelijke gedwongen verkoop nog steeds als een aantasting van andermans rechten beschouwd worden (een van de door F.-X. LEDUC in zijn artikel over het *droit d'autrui* behandelde casussen is net een verordening van Karel VI die niet zozeer een respijt aan een stad van de betaling van haar lijfrenten verleende dan wel de mogelijkheid de renteniers te verplichten hun lijfrenten in erfrenten om te zetten, cf. 'Le droit du roi', p. . Een regelrechte vervreemding door de vorst van het bezit van derden zonder enige vorm van compensatie — zelfs indien deze vevreeemding ten gunste van een verondersteld 'algemeen belang' plaatsvond — bleef overigens uiterst zeldzaam, zoals G. LEYTE vaststelde voor Frankrijk, cf. *Domaine et domanialité*, pp. 192-194. De verordeningen van de hertog lijken hir niet in te verschillen: naast de verplichte terugbetaling van de oorspronkelijke aankoop opgenomen in de verordening uit 1458, zien we bv. ook al een compensatieverplichting opgenomen worden in het hierboven aangehaalde octrooi voor de aanleg van de haven van Gravelines uit 1440 (waar de expliciete vermelding van het grafelijke prerogatief de rechten van derden te kunnen vervreemden direct gevolgd werd door de bepaling dat dit slechts "*en leur en faisant recompensacion raisonnable*" diende te gebeuren, cf. nr. 713) of in enkele verordeningen aangaande de Rijselse wegeninfrastructuur en waterhuishouding uit de jaren 1450-1460, cf. nrs. 1182 ("*se pour ce chiet aucun interest aux personnes particuliers la'u telles fossieries escherront a faire ou autres matieres a prendre nous voulons et mandons que ce soit par eulx tauxé raisonnablement et qu'ilz en facent faire la recompensation*"), 1400 ("*faites expres commandement (...) a ceulx a qui lesdiz heritages appartiendront que, moyennant recompensacion raisonnable (...) de l'interest qu'ilz pourront avoir a cause des diz regetz, ilz seuffrent (...) faire lesdiz regetz*") en 1515 ("*faites par maniere de provision faire reaument et de fait lesdiz regets et fouyues faire sur iceulx heritages et de rendre et restituer aux adheritez telz interestz et dommages qu'ilz auront eu a la cause dite*").

¹¹⁰⁶ De verordening kwam tot stand direct na de eerste Blijde Intrede van de hertog te Gent na het einde van de opstand. Hoewel voornamelijk een uiting van de hertogelijke macht en clementie en een propagandastunt van de pro-Bourgondische stadselite die na Gavere het bestuur van Gent grotendeels monopoliseerde (cf. J. HAEMERS, *De Gentse Opstand*, pp. 414-415), zetten de rijkelijke, door de stad georganiseerde festiviteiten toen toch ook nog de blijvende macht of pretenties van de voornaamste stad van het graafschap in de verf (cf. E. LECUPPRE-DESJARDIN, *La ville des cérémonies*, pp. 318-319). Dat het stadsbestuur bovendien 16.000 kronen, 40 gr. Vl. veil had gehad voor de intrede van de hertog (cf. M. BOONE, *Geld en macht*, p. 60), zal de expeditie van de nieuwe verordening rond de geconfisqueerde goederen wellicht ook gefaciliteerd hebben (Gent verkreeg in het voorjaar van 1458 overigens nog enkele hertogelijke octrooien, met name aangaande het buitenpoorterschap en de terugplaatsing te Gent van de Raad van Vlaanderen en van de munt, cf. nrs. 1258 en 1260-1261).

¹¹⁰⁷ Al een goed jaar na de verordening uit mei 1458 zien we de Grote Raad, in naam van de hertog en op vraag van de Gentse poorter Simon Terlinc, een deurwaarder de opdracht geven een zekere Pieter van der Elst te dagvaarden voor zijn weigering een tijdens de opstand geconfisqueerd en dor hem van de hertog aangekocht

echter als een concurrentiële macht opstellen. Reeds onder Karel VII moeten hertogelijke onderdanen wellicht de beslissingen van Filips aangaande de tijdens de Gentse Opstand geconfisqueerde beslissingen voor het Parlement betwist hebben. Tijdens de Bourgondisch-Franse onderhandelingen in oktober 1461, na de troonsbestijging van Lodewijk XI, zien we de hertogelijke delegatie immers verzoeken "*qu'il plaise au roy deffendre a ladite court de parlement la congnoissance du fait de la derreniere guerre de Gand et de la paix qui s'en est ensievye et des questions a ceste cause meues et a mouvoir, et en delaisse la congnoissance a mondit seigneur le duc*"¹¹⁰⁸. Hoewel de koninklijke raad dit hertogelijk verzoek niet afwees, verzocht ze wel de Vrede van Gavere te mogen consulteren vooraleer ze tot enige confirmatie zou overgaan: de Kroon bleek dus niet bereid haar zeggenschap in de materie zomaar aan de hertog af te staan¹¹⁰⁹. Of deze bevestiging er ooit effectief kwam is onduidelijk¹¹¹⁰. Met de formele toezegging van Filips de Goede aan Lodewijk XI van de *obéissance* die hij de jaren voordien in de praktijk Karel VII had ontzegd¹¹¹¹, kan sowieso betwijfeld worden of het Parlement een dergelijke verzaking aan haar ressort zou tolereren, evenmin als ze de andere provisies die de hertog in november 1461 wel met zekerheid wist te verkrijgen.

---

leen aan Simon terug te verkopen, cf. ARA, RK, oorkonden van het zegelrecht, nr. 578; zie over deze zaak ook R. OPSOMMER, "*Omme dat leengoed*", p. 779. Zelfs nog in 1465 raakte de stad Kortrijk verzeild in een proces met een aantal Gentse poorters rond voorheen geconfisqueerde lijfrenten, waarop de hertog de kwestie voor de Grote Raad evoceerde "*pour ce que ceste matiere deppend du fait de la guerre et du traictié qui depuis s'en est ensuy, dont l'interpretacion compete et appartient a nous et a iceulx noz chancelier et gens de notredit grant conseil*", cf. ADN, B5320, nr. 147.880.

¹¹⁰⁸ Cf. nr. DXLVIII, §[III].

¹¹⁰⁹ Cf. nr. DXLIX, §VIII.

¹¹¹⁰ Tijdens een proces uit 1463 voor het Parlement (waar we hier zo meteen nog verder op in zullen gaan) aangaande confiscaties uitgevoerd tijdens de Gentse oorlog zou de procureur van de stad Gent voor de koninklijke raadsheren verklaren "*que le traictié fait entre eulx et Bourgoingne (...) le roy a ratifié*", cf. AN, X1^A/4804, fol. 144v°. Nochtans hebben we, noch in de Gentse noch in de hertogelijke archieven, enig spoor van een dergelijke bevestiging teruggevonden, hoewel verwacht zou kunnen worden dat dit document toch wel een zekere verspreiding zou gekend hebben, vgl. dit bijvoorbeeld met Karel VI zijn bevestiging van de Vrede van Doornik, waarvan het origineel in de Gentse charterverzameling bewaard bleef, een afschrift in het contemporaine Rijselse registre des chartes werd ingeschreven en een bijkomende kopie in de grafelijke oorkondenschat werd gedeponereerd, cf. P. BONENFANT (dir.), J. BARTIER & A. VAN NIEUWENHUYSEN (eds.), *Ordonnances*, t. I, p. 163, nr. 110, kritisch apparaat. Mogelijk beschouwde Gent (en de hertog?) de principiële instemming van de koning uit 1461 ("*Le roy est content et a pour agreable ladite interpretacion*") als een afdoende ratificatie, zonder dat een fysieke, formele koninklijke bevestiging werd bekomen.

¹¹¹¹ Op 18 augustus 1461 had de hertog de nieuwe koning "*obéissance et service (...) de tous mes (...) Pays*" toegekend (cf. N. LENGLET DU FRESNOY (ed.), *Mémoires de messire Philippe de Comines*, t. II, pp. 344-345, nr. VII*), terwijl de algemene koninklijke remissiebrief uit oktober 1461 (nr. xli), die elk vroeger verzet van de hertog en zijn ambtenaren tegen het optreden van het Parlement ten tijde van Karel VII had vergeven, eveneens impliciet de toekomstige gehoorzaamheid van de hertog veronderstelde (vgl. ook met D.1.3.22: "*Cum lex in praeteritum quid indulget, in futurum vetat*").

In 1463 zien we in elk geval een Vlaamse appellant er in slagen om de bepalingen van Gavere voor het Parlement te brengen¹¹¹². Het gaat om Jan de Vos, schildknaap, die de wet van Gent tot de resitutie van tijdens de opstand geconfisqueerde goederen of renten wou dwingen. Deze Jan de Vos is hoogstwaarschijnlijk de broer en erfgenaam van Boudewijn de Vos¹¹¹³. Boudewijn, een pro-hertogelijke Gentse notabele en de voormalige hoogbaljuw van de stad, was tijdens de opstand te Gent gevangen genomen geweest en door het revolutionaire bewind, onder tortuur, tot verschillende subsidies en leningen aan de stad gedwongen¹¹¹⁴. Hij overleed in 1458 en zadelde zijn erfgenaam met een grote schuldenlast op¹¹¹⁵, die deze nu blijkbaar deels op de stad probeerde terug te vorderen. De hertog had echter in de Vrede van Gavere weliswaar een wederzijdse terugkeer van beide partijen naar hun onroerende goederen, renten en cijzen verordend, maar enige claims – van welke partij ook – op tijdens de opstand verteerde of aangeslagen schulden, gelden of roerende goederen waren definitief nietig verklaard¹¹¹⁶. De Vos contesteerde dan maar voor het Parlement deze hertogelijke vervreemding van zijn rechten, dat de zaak in elk geval ontvankelijk verklaarde, ondanks het protest van Gent¹¹¹⁷.

Tot een vonnis kwam het uiteindelijk niet, maar het proces de Vos bleek geen alleenstaand geval te zijn waarbij Vlaamse hertogelijke onderdanen het beslissingrecht van Filips de Goede over het *droit d'autrui* voor het Parlement contesteerden. Tussen 1461 en 1464 tekende Roland Scriptoris (nochtans de lijfarts van de hertog)¹¹¹⁸ appel aan te Parijs

---

¹¹¹² Cf. S. DAUCHY, *Les appels flamands*, p. 308, nr. 980.

¹¹¹³ Cf. J. BRAEKEVELT, 'Jean Coustain', pp. 92-93.

¹¹¹⁴ Zie F. BUYLAERT, *Repertorium*, p. 774 en J. HAEMERS, *De Gentse Opstand*, pp. 256-257: De Vos diende, in ruil voor zijn leven, voor 600 lb. (wellicht ponden parisis) graan aan te kopen voor de stad, een transactie die ook (deels) effectief werd uitgevoerd.

¹¹¹⁵ Jan de Vos werd ca. 1460 zelfs gedwongen tot de verkoop van verschillende heerlijkheden van zijn broer, waaronder Pollare (dat door de hertogelijke raadsheer Pierre de Goux werd aangekocht) en Lovendegem en Zomergem (aangekocht door Jean Coustain, eerste kamerdienaar en sommelier van Filips de Goede). Naast de schulden opgelopen tijdens de opstand, werd Jan de Vos bovendien in maart 1459, in naam van zijn overleden broer, in de boete van 1800 lb. par. veroordeeld voor de usurpatie van de grafelijke hoge rechtsmacht te Zomergem (een veroordeling die ook aangeeft dat de Vos wellicht niet op eventuele hertogelijke connecties moest rekenen om zijn geconfisqueerde gelden op Gent terug te vorderen). Zie J. BRAEKEVELT, *art. cit.*, pp. 101-102 en nrs. CCXIV-CCXV en CDXCIII.

¹¹¹⁶ "*au regard de tous autres meubles, debtes, arreraiges, louages de maisons et fruiz recueilliz, prins ou levéz avant la date de ces presentes l'en n'en pourra jamais faire querelle, demande ne poursuyte aucune d'une part ne d'autre*", cf. nr.. 1080. De door de stad Gent tijdens de opstand met De Vos zijn middelen aangekochte levenswaren vielen dus onder deze clausule en zijn broer kon er, technisch gezien, dan ook niet op rekenen deze nog te recupereren.

¹¹¹⁷ De Gentse procureur stelde daarop dat de dagvaarding en de ingestelde procedure "*n'est raison (...) et que autresfois a decliné [la court]*", cf. AN, X1^A/4804, fol. 144v°.

¹¹¹⁸ Over Scriptoris (of ook de Scrivere/l'Escriveur/l'Escrivain; hij was van Iberische afkomst), lijfarts van de hertog vanaf 1438 en deken van het grafelijke St.-Donaas kapittel vanaf 1439, zie DHI Paris, *Prosopographia Curiae Burgundicae*, ID personne: 0753 en H. CALLEWIER, *De papen van Brugge*, databank, fiche Scriptoris Rolandus.

tegen een door Sluis van de hertog verkregen respijt¹¹¹⁹. Op 1 februari 1461 had Filips de Goede de stad een vierjarig respijt toegekend voor wat de uitbetaling van de helft van de door haar verschuldigde lijfrenten betrof, waarbij de zo gecreëerde achterstallen daarna over tien jaar gespreid betaald zouden mogen worden¹¹²⁰. Bovendien werd alle inwoners van de stad toegelaten de op hun huizen bezette renten terug te kopen tegen de arbitrair door de hertog vastgelegde penning veertien. Het ging bovendien om het eerste hertogelijke collectieve respijt sinds 1452 waarbij Filips deze vervreemding van andermans rechten — "*noz rentes et debtes tant seullement exepteas*"... — niet motiveerde met de noodzaak enige schade of verliezen voortgekomen uit de Gentse oorlog te compenseren. De hertog beperkte zich met een banalere verwijzing naar Sluis' uitstaande schulden en financiële lasten¹¹²¹. Een dergelijke relatief 'gratuite' aanwending¹¹²² van de hertogelijke prerogatieven met betrekking tot het *droit d'autrui* botste dan ook op breder verzet¹¹²³: vanaf april 1461 zien we het octrooi prominent op de agenda van de Ledenvergaderingen geplaatst

---

¹¹¹⁹ Dit appel konden we niet terugvinden in de regesten van S. DAUCHY, *Les appels flamands*; het wordt slechts vermeld in de hertogelijke bevestiging (actum 14 december 1464) van het uiteindelijke, via hertogelijke bemiddeling, tussen de partijen (Scriptoris en Sluis) gesloten akkoord: "*proces et question ayent esté ayent pieca esté meuz et pendans en matiere d'appel en la court du parlement de monseigneur le roy a Paris entre notre amé et feal conseillier et phisicien maistre Rouland l'Escrivein, doyen de l'eglise de Saint Donas en ceste notre ville de Bruges, Katherine l'Escrivein (...), Marguerite l'Escrivein (...), Katherine l'Escrivein (...), Claeys Mesaen, Anthoine Broucq, Bertelemeus Plotboghel et Renault Pretagu, consors dudit maistre Rouland en ceste partie, appellans, d'une part, et le bourgmaistres, eschevins et conseil de notre ville de l'Escluse, impetrans de certaines noz lettres de respit, tant pour eulx et en leur nom comme pour et ou nom des corps et communauté d'icelle ville de l'Escluse, appelléz, d'autre*", cf. nr. DCXLVIII.

¹¹²⁰ Cf. nr. 1350.

¹¹²¹ "*icelle notre ville est fort au derriere par pluseurs charges qu'elle a eu parchidevant [a] supporter, laquelle en estat qu'elle est ne se peult point si tost remettre au devant ains est taillee de briefment estre plus au derriere se ce n'est que notre plaisir soit leur ottoier de notre grace aulcuns provisions*", cf. nr. 1350.

¹¹²² Er waren immers ook andere opties mogelijk dan een vervreemding van andermans rechten om steden financieel uit het slop te proberen krijgen: waar Filips bij het Sluise respijt expliciet bepaalde dat de stad wel nog steeds de aan de hertog verplichte renten en taksen zou moeten bepalen (*ut supra*), zien we in het geval van Komen de hertog in 1461-1462 die stad net enkel vrijstellen van het betalen van (een deel van) de grafelijke bedden (cf. nr. 1377), een gratie die nog verder werd aangevuld met de jaarlijkse uitbetaling (voor de duur van vier jaar, te beginnen op 24 juni 1462) aan het Komense stadsbestuur van 95 lb. par. uit de hertogelijke kas (cf. ADN, B2045, fol. 89r°).

¹¹²³ De met dergelijke graties gebeneficieerde steden lieten overigens niet na hun verkregen respijten zelf zo snel mogelijk wijd en zijd kenbaar te maken (net om verdere arrestaties van hun poorters in andere steden wegens het niet nakomen van hun renteverplichtingen te voorkomen), zie J.-M. CAUCHIES, *La législation ducale*, pp. 214-215, evenals het artikel van T. DUTOUR, 'L'élaboration, la publication et la diffusion', pp. 146-148 dat meer algemeen de verspreiding en bekendmaking van verordeningen in het 15de-eeuwse Bourgondië en Frankrijk behandelt. Het Sluise respijt werd zo bijvoorbeeld ook geregistreerd in de registers van de Rijksse *gouvernance* en een uittreksel ervan bleef bewaard in het Ieperse stadsarchief, cf. tradities B en C.

worden¹¹²⁴. De Leden, voor wie het octrooi weliswaar "*in bejeghentheden van denghonen die de vors. rente ghecoht hebben*"¹¹²⁵ was en dan ook "*niet onderhoudelic en was (...) om vele redenen*"¹¹²⁶, bleken niettemin bereid de kwestie verder voor de hertogelijke Grote Raad te behandelen¹¹²⁷. Het was pas toen Scriptoris en een beperkt aantal consoorten bij het Parlement de geldigheid van het hertogelijk respijt in vraag stelden, dat Filips de Goede zich echt tot een reactie gedwongen zag. In een hertogelijke akte uit december 1464 stelt Filips het zo voor dat de partijen — "*considerans que elles estoient et sont a nous sujettes*" — ertoe bewogen waren aan hun proces te Parijs te verzaken en toe te laten dat de zaak zou worden behandeld en beslist door de hertog zelf. Het uiteindelijke, formeel via bemiddeling tot stand gekomen vergelijk, laat evenwel sterk vermoeden dat Scriptoris door Filips de Goede en zijn administratie reeds op voorhand een deal was aangeboden, al dan niet in overleg met Sluis. De hertogelijke lijfarts en zijn enkele consoorten zouden hun lijfrenten namelijk toch uitgekeerd krijgen, een beslissing die evenwel voor de rest geen afbreuk zou doen aan het Sluise respijt, dat onverminderd geldig zou blijven voor alle andere eventuele renteniers. De hertog kwam dus slechts terug op zijn mogelijkheid om andermans rechten te vervreemden, in de mate dat dit volstond om enige contestatie van zijn prerogatieven op dit vlak door de Kroon te vermijden.

De hertogelijke administratie zag zich evenwel niet enkel geconfronteerd worden met appels bij het Parlement tegen haar eigen respijten. De kanselarij van Lodewijk XI zou ook actief de koninklijke prerogatieven ten aanzien van het *droit d'autrui* gaan benadrukken door, zoals voor 1448, opnieuw respijten binnen het graafschap te verlenen. Al in oktober 1461, tegelijkertijd met de Frans-Bourgondische onderhandelingen te Tours aangaande de ressortkwesties, werd Andries Colin, de president van de Raad van Vlaanderen, door Guillaume Fillastre naar Valenciennes gesommeerd om er samen met de Grote Raad te overleggen "*tant sur pluseurs grans affaires touchans la seigneurie de mondit seigneur en son pais de Flandres et sur aucunes lettres de respit que l'on commancoit a impetrer du roy*"¹¹²⁸. Dat het Fillastre was die, als president van de Grote Raad, zijn Vlaamse collega contacteerde, is op zich niet verwonderlijk te noemen. Fillastre was echter ook bisschop van Doornik, en in die hoedanigheid zat hij in een uitgelezen positie om als eerste een beeld te krijgen op de eventuele expeditie van koninklijke respijten. Het was immers zijn administratie die —

---

¹¹²⁴ Zie de vergaderingen van 13 april, 17-27 april, 10-20 juni, 28 juni-1 juli, 20-25 juli, 29 juli-5 augustus, 9-11 november en 6-24 december 1461, cf. W. BLOCKMANS, *Handelingen ... Regering van Filips de Goede*, d. II, nrs. 1414, 1415, 1420, 1421, 1422, 1423, 1428 en 1430.

¹¹²⁵ Id., op. cit., d. II, p. 1442, nr. 1420, §D.

¹¹²⁶ Id., op. cit., d. II, p. 1443, nr. 1422, §D.

¹¹²⁷ Zie bv. het overleg van de Leden tussen 20 en 25 juli 1461, waar overeengekomen werd dat "*zij trecken zouden willen bij onsen gheduchten heere voor zinen Grooten Raed omme hendelicke andwoorde thebbene up tstic van den lettren van respijte van dien van der Sluus*", cf. Id., op. cit., d. II, p. 1443, nr. 1422, §B.

¹¹²⁸ Cf. ADN, B2045, fol. 153v°.

gezien het grootste deel van het graafschap onder de geestelijke jurisdictie van zijn bisdom viel – het merendeel van de benodigde dispensaties zou moeten afleveren vooraleer de impetranten van de koninklijke respijten deze ook effectief zouden kunnen aanwenden¹¹²⁹. De vergadering van de Grote Raad, Fillastre en Colin geeft aan dat de Bourgondische administratie, na sinds 1448-1449 zelf haar eigen respijtpraktijk te hebben uitgebouwd, duidelijk verveeld zat met deze nu door Lodewijk XI verleende gelijkaardige graties. De tenuitvoerlegging van de koninklijke respijten vlakaf weigeren, bleek evenwel nog geen optie: de hertog had de nieuwe koning immers zijn volle gehoorzaamheid toegekend bij diens kroning. In het voorjaar van 1462 zien we dan ook de eerste koninklijke respijten in de registers van de Rijselse *gouvernance* geregistreerd worden, mét de bijhorende dispensatie van de vicaris-generaal van Fillastre¹¹³⁰.

Deze hertogelijke inschikkelijkheid lijkt echter, geconfronteerd met de steeds ambitieuzere en agressievere politiek van Lodewijk XI, tegen het najaar van 1464 definitief verdwenen te zijn. Niet alleen vinden we tegen dan geen geregistreerde koninklijke respijten meer terug in de archieven van de Rijselse *gouvernance*, de Bourgondische delegatie die in september 1464 te Parijs de conflictpunten tussen de hertog en de Kroon ging bediscussiëren klaagde nu opnieuw, zoals in 1448, openlijk de door Lodewijk XI verleende respijten als ook *debitis* aan¹¹³¹. In tegenstelling tot onder Karel VII, wisten de hertogelijke onderhandelaars nu echter geen provisie tegen de verdere expeditie van dergelijke koninklijke *lettres de grâce* te verkrijgen. Lodewijk XI bleek dus niet van plan zijn prerogatieven op dit vlak aan de hertog/graaf af te staan, noch zijn Parlement te bevelen geen kennis verdere meer te nemen van hertogelijke vervreemdingen van andermans recht¹¹³².

---

¹¹²⁹ Dat een dergelijke kerkelijke dispensatie van de door de schuldenaar aan de schuldeiser beloofde wel degelijk effectief als benodigd werd bevonden geven bijvoorbeeld ook de Geraardsbergse demarches uit het voorjaar van 1454 aan, toen het stadsbestuur – na het bekomen van haar hertogelijk respijt – bij 'hun' bisschop van Kamerijk een bijkomende dispensatie moesten bekomen, cf. nr. 1113.

¹¹³⁰ Het gaat om een eenjarig respijt verleend aan een zekere Jaques de Courchelles, verleend te Parijs op 10 december 1461. De bisschoppelijke vicaris leverde zijn dispensatie af op 8 januari 1462, te Gent (waar het bisschoppelijke hof tussen 1461 en 1462 verbleef, cf. M. VLEESCHOUWERS-VAN MELKEBEEK, 'Het archief van de bisschoppen', p. 145), cf. AMLille, Inv. Desplanque 16.974, ff. 26r°-27r°. Een vijfjarig respijt van Lodewijk voor Gilles de le Rive, actum 6 februari 1462, was meteen daarvoor al door een klerk van de *gouvernance* geregistreerd geweest, cf. AMLille, Inv. Desplanque 16.974, fol. 24r°.

¹¹³¹ Voor de *debitis*, zie nr. DCXLIII, §[X]. Voor de respijten, zie nrs. DCXLIII, §[XXIII] en DCXLIV, §[V]. Wat de respijten betrof recycleerde de hertogelijke delegatie daarbij de economische argumenten die ze in 1448 ook al tegen deze uitstellen van de betaling van schulden in stelling had gebracht: "*dont plusieurs marchans estrangiers et autres diffient le pays*".

¹¹³² Zo had Lodewijk XI op 26 november 1463, direct na zijn verwerving van de Somme-steden, ook al niet nagelaten een octrooi dat de hertog destijds, in 1455, aan de stad Rue had verleend om tot onteigeningen over te gaan in het kader van kanaalwerken, te bevestigen: voor het stadsbestuur kon enkel de koninklijke autoriteit hen voldoende zekerheid bieden dat deze onteigeningen niet verder gecontesteerd zouden worden,

Dit zou de hertogelijke administratie er van haar kant evenwel niet langer van weerhouden de interineren van op zijn minst koninklijke *debitis* te contesteren, noch zelf verder respijten te verlenen. Nog in 1464 besprak Filips de Goede binnen zijn raad in welke mate de participanten in de geplande hertogelijke kruistocht respijten (zowel van financiële als meer strikt juridische aard) zouden kunnen worden toegekend voor de duur van de expeditie¹¹³³ — herinneren we eraan dat de vroegste Franse koninklijke respijten net ook met het oog op de begunstiging van de (derde) kruistocht waren verleend¹¹³⁴. Op 13 mei 1466 volgde een nieuwe verordening waarin de hertog — "*de notre certaine science, auctorité et pleine puissance*" — zijn prerogatieven ten aanzien van het droit d'autrui verder benadrukte¹¹³⁵. Met bepalingen die zich inspireerden op het Sluise octrooi uit 1461 — ondanks de contestatie van die gratie voor het Parlement — verleende Filips de stad en inwoners van Brugge de mogelijkheid alle op hun huizen of eigendommen bezette renten en cijnzen terug te kopen tegen een vaste ratio, ongeacht ze nu contractueel "*a rachat ou sans rachat*" waren verkocht¹¹³⁶. De hertog ging zelfs zo ver een hypotheek te leggen op alle eventuele toekomstige contracten en overeenkomsten tussen Brugse renteplichtigen en hun renteniers! Binnen de dertig jaar zouden de aangekochte renten steeds verplicht tegen de penning twintig teruggekocht kunnen worden, en daarna nog tegen de penning vierentwintig.

Met het aantreden van Karel de Stoute lijkt de Bourgondische dynastie haar claims op de ongestoorde expeditie van eigen *debitis* en respijten enkel verder uitgewerkt en geïnstitutionaliseerd te hebben. De hofordonnantie van Karel uit 1469 gaf de "*debitis*", "*respitz a cinq ans*" en "*respitz a ung, deux ou troys ans*" als eerste, derde en vierde item op in het overzicht van het voor de verschillende hertogelijke *lettres de grâce* of *de justice* te innen zegelgeld¹¹³⁷. Een verdere bevestiging van de quasi-soevereine aanwending en de frequente expeditie van respijten en *debitis* binnen het graafschap door Karel de Stoute, in navolging

---

en de koning bleek maar al te graag bereid met zijn confirmatie zijn soevereine prerogatieven op dit vlak in de verf te zetten, cf. E. DE PASTORET, *Ordonnances des rois de France*, v. 16, pp. 112-115; zie eveneens G. LEYTE, *Domaine et domanialité*, p. 194.

¹¹³³ Cf. nr. DCXXXVI, zie nr. DCXXXVII voor het genuanceerde advies van de luitenant en de juristen van de Rijksse gouvernance op de hertogelijke vraag in welke mate dergelijke respijten zouden mogen worden verleend zonder "*que ce pouroit tourner a prejudice a aucuns de nouz pays qui ont ou peuvent avoir droiz, usances et privileges au contraire*" (waarop de luitenant uiteindelijk een lijst met verschillende gevallen en materies opstelde waarvoor de hertog al dan niet gehouden werd respijten te mogen verlenen).

¹¹³⁴ Cf. J. CLAUSTRÉ, '« Donner le temps »', p. 44.

¹¹³⁵ Cf. nr. 1507.

¹¹³⁶ Dat de hertog hiermee de rechten van de renteniers schade werd door de stad opgevangen met het (weinig overtuigende) argument "*que ceulx ausquelz les rachas desdiz cens, rentes et heritaiges se pourront faire trouveront tres bien a remployer leurs deniers ailleurs en plus grant revenue et a meilleur pris et marchié, se bon leur semble, parquoy ilz ne auront aucun interest*".

¹¹³⁷ Cf. J. VAN ROMPAEY, 'Hofraad en Grote Raad', p. 319.

van de politiek van zijn vader, vinden we nog terug in een op het eerste gezicht misschien wat onverwacht document. Wanneer Maria van Bourgondië zich op 11 februari 1477 verplicht zag het Groot Vlaams Privilege te verlenen, bepaalde artikel 41 dat de hertogin en haar nakomelingen de hertogelijke kanselarij voortaan niet meer zou toelaten ooit nog *debitis* of respijten te expediëren "*jeghen de vors. insetene [van den lande van Vlaenderen] of andre [cooplieden] tvors. land frequenterende*"¹¹³⁸.

---

¹¹³⁸ Cf. W. BLOCKMANS, m.m.v. E. STRUBBE (eds.), 'Privilegie voor het graafschap', p. 141, §[41]: "*interdicerende ende verbiedende onsen cancellier ende den lieden van onsen Grooten Rade teeuweghen daghen (...) te ghevene of te ottroyeerne eenighe respijten, cort of lanc, of andre graciën, hoe die ghenaemt zijn, omme de sculdenaers te bescuddene van hueren sculden te moeten betalen (...) noch ooc debitissen te expedierne ten prouffite van eenighen scultheeschers*". De hierboven geschetste evolutie van het hertogelijke gebruik van respijten en *debitis* indachtig, lijkt ons W. BLOCKMANS' interpretatie van dit artikel (nl. dat "*De klacht tegen secretarissen en griffiers van de vorst betref werkelijk frauduleuze praktijken, (...) speciaal het vervaardigen van schuldverklaringen en toelatingen tot uitstel van betaling van schulden*", cf. 'Breuk of continuïteit?', p. 107) dan ook foutief te zijn of toch sterk genuanceerd te moeten worden. Het expediëren door de Bourgondische kanselarij en haar secretarissen van *debitis* en respijten kaderde veeleer in een bewuste vorstelijke politiek, die het hertogelijke prerogatief andermans rechten te kunnen vervreemden in de verf zette en institutioneel reguleerde, wat uiteraard nog niets zegt over de eventuele 'objectieve' (on)rechtvaardigheid van dergelijke *debitis*, respijten of andere vervreemdingen van andermans recht, een onrechtvaardigheid die door de Habsburgse jurist Jacob de Blaesere trouwens grif werd erkend bij diens bespreking van het grafelijke bedijkingsrecht en wildernisregaal ("*Hoc [de aanslag en vervreemding van ondergelopen eigendommen] videtur contra rationem, maxime contra illos qui non habent pecuniam ad manum ; sed tamen de jure potest sustineri per legem*", geciteerd en besproken bij T. SOENS, 'Capitalisme, institutions et conflits', p. 161), waarbij hij trouwens enkel de opinie van vroegere en befaamdere juristen herhaalde, zoals bv. Baldus de Ubaldis (die bij een concrete casus rond de confiscatie en daaropvolgende schenking door de hertog van Milaan van een huis, waarbij een derde partij zich evenwel beklaagde dat dit huis hem als onderpand was toegekend, noteerde dat deze derde partij weliswaar in principe het gelijk en het recht aan zijn kant had, maar dat de hertogelijke begunsteling "*possessed the house (...) with a decree from the prince (...) where a decree is involved there is no need for good faith. For the prince can, with cause, take someone's property... Moreover, the donation included the word « ex certa scientia et de plenitudine potestatis » and where these words are incorporated, it would be sacrilege to disobey*", vertaald en besproken door J. BLACK, 'The Visconti in the Fourteenth Century', pp. 21-22).

Figuur 8. Twee afbeeldingen uit een geïllustreerd manuscript (ca. 1326) van de *Roman de Fauvel* (BN, Ms. français, 571, fol. 147v° en fol. 148r°). Oorspronkelijk geschreven door Gervais du Bus, een kapelaan van Enguerrand de Marigny, een van de belangrijkste ambtenaren en dienaren van Filips IV de Schone, vormde dit werk een virulente kritiek op de politiek van de koning en van zijn (juridisch geschoolde) entourage (waaronder Marigny). Het hoofdpersonage van de *Roman*, de ezel Fauvel, doet dienst als een karikatuur en personificatie van het optreden, de misbruiken en de 'nieuwlichterij' van de Kroon en haar ambtenaren. Zie hierover het artikel van E. BROWN, 'Représentation de la royauté dans les *Livres de Fauvel*', pp. 215-227.

In de twee hier weergegeven scènes probeert een schuldeiser Fauvel tot betaling te dwingen. Onze ezel weet echter een privilege — een "quinq'rieul" of *quinquenelle* — te verkrijgen dat hem gedurende vijf jaar uitstel verleent van het betalen van zijn schulden (over deze specifieke benaming van vijfjarige respijten, zie J. CLAUSTRE, '« Donner le temps »', p. 50). De *Roman de Fauvel* klaagde dus de arbitraire, vorstelijke vervreemding van andermans rechten aan, een praktijk die de Franse Kroon rond die tijd begon te institutionaliseren en als een soeverein recht opeiste. In 1477 klaagden de Vlaamse Leden een gelijkaardige politiek aan, maar dan van de hertogelijke administratie.

Het waren niet langer de macht en de prerogatieven van de Franse Kroon — nochtans de formele Vlaamse soeverein — die door de Vlaamse onderdanen werden geviseerd, maar wel die van de Bourgondische dynastie zelf¹¹³⁹. Deze verzaking van de graven aan het

¹¹³⁹ Jacob DE BLAESERE zou in zijn vroeg 16de-eeuwse verweerschrift van de rechten van de jonge Karel V t.o.v. de pretenties van de Franse Kroon weliswaar, in navolging van de meeste 14de- en 15de-eeuwse juristen, stellen dat de Vlaamse graven of de abstracte vorst andermans rechten "ex causa juste" kon en mocht vervreemden (cf. *Defensio illustrissimi Flandrie comitis* (Universiteitsbibliotheek Gent, ms. 3791), v. II, §*Moratorias litteras*, fol. 156r°-v°), maar daarna toch naar het artikel 41 uit het privilege van 1477 verwijzen om aan te tonen dat Maria

prerogatief andermans rechten te vervreemden zou overigens niet lang standhouden. Ironisch genoeg zou het de Vlaamse regentschapsraad zijn die de absolute macht van Filips de Schone op dit vlak al in 1484 opnieuw zou verdedigen, waar deze zich anders nochtans net zou verzetten tegen de 'autoritaire' politiek van Maximiliaan en diens schending van de privileges van 1477. Volgens de regentschapsraad had de jonge graaf concreet de volle mogelijkheid het weduwegoed van Margaretha van York (met name Oudenaarde, Dendermonde en Cassel) aan te slaan met het oog op de landsverdediging: "*propriété apparteneint a ceulx qui les tiennent, toutesfois les princes les peuvent mectre en leurs mains pour la seureté de la chose publique (...) et sont de si urgent nécessité qu'il n'y fault garder nulle forme*"¹¹⁴⁰. De raadslieden van Filips de Schone schrokken er zelfs niet voor terug deze stelling tot voor het Parlement van Parijs zelf te verdedigen, waar ze door Margaretha gedaagd waren, om er openlijk haar betoog te contesteren dat slechts de soevereine vorsten — lees: de Franse koning — over het *droit d'autrui* mochten beslissen...¹¹⁴¹

3.1.3.3 *Confirmatio nichil novi juris tribuit sed solum fovet quod invenit?* Het statuut van de koninklijke confirmaties en privileges binnen Vlaanderen

In zijn vroeg zestiende-eeuwse *Defensio illustrissimi Flandrie comitis* minimaliseert Jacob de Blaesere stellig de waarde van de voorheen door de Franse koningen binnen Vlaanderen verleende confirmatieve privileges¹¹⁴². Volgens de Blaesere leverde de Franse Kroon daarbij hoegenaamd geen 'echte' privileges af aan Vlaamse steden of corporaties, maar ging het slechts om louter bevestigende akten geëxpedieerd "*in forma communi*". Deze categorisering van confirmaties was ontleend aan het canonieke recht en de praktijken van de pauselijke kanselarij. Pauselijke confirmaties en akten konden verleend worden *in forma communi* of *specifica*. Een *confirmatio in forma specifica* maakte van de door de paus bevestigde akte als het ware een originele pontificale akte, waaraan de volle autoriteit van de Heilige Stoel werd

---

onafhankelijk en soeverein aan haar prerogatief *debitis* en respijten te verlenen kon verzaken en daarmee aan te tonen dat de Franse koning geen bevoegdheid bezat om zelf deze *lettres de grâce* binnen Vlaanderen te verlenen (de Blaesere, als een trouwe Habsburgse ambtenaar, erkende weliswaar dat de privileges van 1477 ondertussen herroepen waren geweest, "*tamen (...) lex abrogata semper allegari potest in ratione sui*", cf. *Defensio*, v. II, ff. 158v°-159r°).

¹¹⁴⁰ Cf. S. DAUCHY, 'Le douaire de Marguerite d'York', p. 102, die dit procesdossier integraal uitgaf.

¹¹⁴¹ De weduwe van Karel de Stoute bleek zich in deze zaak uit opportunisme te ontpoppen tot een fervente voorvechtster van de koninklijke rechten. Als repliek op de stelling van de advocaat van Filips de Schone, nl. "*A ce que ung prince peut prendre les heritaiges d'autrui et que la dicte appellant est seur etc.*", stelde ze namelijk "*que il ne le peut faire, bien est vray que le prince qui tient la monarchie pour cause raisonnable, satisfaction premierement faicte, peut aucunesfois prendre heritages (...), or partie [adverse] n'est prince souverain*", cf. Id., art. cit., p. 100.

¹¹⁴² "*privilegia que confirmavit rex Francie olim Flandrensibus non dicuntur privilegia regis Francie quamvis per talem confirmationem bene probatur privilegium, aliquando autem fit dictorum privilegiorum confirmari in forma communi, et*

gehecht¹¹⁴³. Dit type confirmatie maakte bovendien, in principe, komaf met eventuele gebreken van het oorspronkelijke document¹¹⁴⁴: de paus bevestigde het immers *ex certa scientia*¹¹⁴⁵. Dit was niet het geval bij een confirmatie *in forma communi*: daarbij veranderde het statuut van de bevestigde akte in principe niet, en wanneer het oorspronkelijke document om een of andere reden ongeldig zou blijken te zijn, werd hieraan niet verholpen door de pauselijke bevestiging¹¹⁴⁶. Toegepast op de confirmaties door de Franse koningen van de privileges of verordeningen van de Vlaamse graven, stelt de Habsburgse jurist dus dat deze geen nieuw recht toekenden maar enkel de verordeningen van de graven formeel loofden en erkenden¹¹⁴⁷. Deze opinie van de Blaesere kwam echter allerminst in een neutrale context tot stand. Zijn betoog vormde een directe reactie op de stelling van de koninklijke raadsheren, die net betoogden dat de "*Flandrenses fecerunt multa suorum comitum privilegia confirmari per regem et illis utuntur tanquam privilegiis regis sicut jure debent eodem modo sicut si rex Francie ab inicio illa concessisset*"¹¹⁴⁸. Hieronder gaan we proberen het contemporaine statuut en de waarde van de door Karel VI, Hendrik VI, Karel VII en Lodewijk XI binnen Vlaanderen verleende confirmaties na te gaan, waarbij we vervolgens ook de níet strikt confirmatieve koninklijke privileges en verordeningen zullen beschouwen.

Een echt eenduidig antwoord of de Blaesere dan wel zijn Franse tegenpolen het gelijk aan hun kant hadden bij hun inschatting van de waarde van de koninklijke privileges en confirmaties, is moeilijk te geven. Het gaat immers om twee extreme posities, die weliswaar in het polemisch betoog van de *Defensio* diametraal tegenover elkaar worden geplaatst, maar niet noodzakelijk ook een direct verband hoeven te houden met enige reële situatie.

---

tunc confirmatio nichil novi juris tribuit sed solum fovet quod invenit", cf. J. DE BLAESERE., *Defensio illustrissimi Flandrie comitis* (Universiteitsbibliotheek Gent, ms. 3791), v. I, fol. 140r°.

¹¹⁴³ Cf. S. WOYWOD, *A practical commentary*, v. II, pp. 268-269.

¹¹⁴⁴ Cf. het adagium "*Confirmatio omnes supplet defectus, licet id quod actum est ab initio non valuit*".

¹¹⁴⁵ In oorsprong (bijvoorbeeld nog onder Innocentius III) hield dit in dat de paus het confirmatieve privilege (met daarin het oorspronkelijke document) zelf nagelezen had en de expeditie bijvoorbeeld niet enkel aan zijn kanselier of een notaris had overgelaten. Een dergelijke (al dan niet nog steeds reële) kennisname zou later zijn geformaliseerde neerslag vinden in de *certa scientia* formule. Zie hierover L. DELISLE, 'Mémoire sur les actes', pp. 21-22 en C. TOULLIER, *Le droit civil*, t. 8, pp. 406-407.

¹¹⁴⁶ Wat dan weer overeenkomt met de stelling dat "*Confirmatio est nulla ubi donum praecedens est invalidum*".

¹¹⁴⁷ Vgl. dit ook met het o.m. door H. KRAUSE geschetste onderscheid tussen de zogenaamde "*unnutze Confirmation*" en de "*nutze Confirmation*" in het seculiere recht, waarbij die eerste vorm geen grotere autoriteit aan de oorspronkelijke bepaling toekent (en meestal ook wordt verleend door een instantie die dezelfde rang bekleedt als de oorspronkelijke oorkonder), terwijl die tweede vorm een bevestiging inhoudt die een grotere autoriteit en waarde aan de oorspronkelijke titel toekent (dankzij de grotere autoriteit van de bevestigende oorkonder), cf. 'Dauer und Vergänglichkeit', p. 214.

¹¹⁴⁸ Cf. J. DE BLAESERE, *Defensio illustrissimi Flandrie comitis* (Universiteitsbibliotheek Gent, ms. 3791), v. II, fol. 28r°-v°.

Daarbij moet bovendien de bemerking worden gemaakt dat een eenduidig onderscheid tussen bevestigingen *in forma communi* dan wel *specifica* in zowel de Bourgondische als Franse koninklijke kanselarijpraktijk van de vijftiende eeuw feitelijk ontbreekt¹¹⁴⁹. Noch het formularium van Odart Morchesne, noch een uitgebreid Bourgondisch-Habsburgs kanselarijformularium maken bij de verschillende formules voor confirmaties enige expliciete melding van het bestaan van beide onderscheiden vormen¹¹⁵⁰, terwijl de vroeg zestiende-eeuwse *Grand Stille* van de koninklijke kanselarij zelfs gewoon geen kapittel met

---

¹¹⁴⁹ Ook voor de pauselijke kanselarij diende L. DELISLE trouwens te besluiten dat vaak enkel "*l'étude comparative des formules (...) permet de reconnaître les lettres simples ou communes*", cf. 'Mémoire sur les actes', p. 22.

¹¹⁵⁰ Het formularium van Morchesne bevat vier formules voor de confirmatie van eerdere privileges of akten, cf. O. GUYOTJEANNIN & S. LUSIGNAN (eds.), *Le formulaire*, pp. 393-397 en pp. 399-400, formules [17.1], [17.2], [17.4] en [17.5]. Slechts deze laatste formule lijkt veeleer als een confirmatie *in forma communi* te mogen worden beschouwd: ze bevat geen *narratio*, laat de *actio* direct op het geïnsereerde oorspronkelijke document/privilege volgen en maakt geen melding van de koninklijke *certa scientia*. De andere drie confirmaties halen die volle vorstelijke wetenschap net wel aan, en bij de eerste formule verklaart Morchesne in een nota "*que le prince n'a pas acoustumé de confermer privileges ne autres lettres, sinon en tant qu'on en a jusques cy deument joyé et usé, car on a donné aucunes foiz des privileges et des libertez pour la diversité des temps (...) et souvent n'est pas expediant ne prouffitable au prince de les confermer*". Dit bevestigt nog eens dat een koninklijke confirmatie *ex certa scientia* dus wel degelijk een nieuwe waarde aan de geconfirmeerde privileges gaf (een confirmatie *in forma specifica* dus) en dat de kanselarij voorzichtig met dergelijke confirmaties diende om te springen (terwijl bij een confirmatie *in forma communi* geen nieuwe rechten werden verleend en het oorspronkelijke document louter op de eigen merites kon verworpen of aangevochten worden). Het Bourgondisch-Habsburgse formularium van zijn kant bevat vijf formules voor de bevestiging van privileges. Twee ervan (een "*confirmacion de privilege par lequel aussi l'en leur accorde certains poins nouveaulx*" en een "*confirmacion de privileges en general de Salins*") gebruiken de *certaine science* clause en verklaren bovendien bepaalde zaken uit de eerdere privileges nader of voegen bepaalde punten eraan toe: we kunnen ze dan wellicht ook als confirmaties *in forma specifica* beschouwen (cf. RAGent, fonds Bisdom Gent en St.-Baafs, Vreemde archieven, K2740, p. 255 en pp. 267-268). Daarnaast vinden we twee formules (nl. een "*confirmacion en general des privileges de Gand*" en een "*confirmacion de privileges*", cf. K2740, pp. 277-279 en pp. 502-503) terug die weliswaar een relatief omstandige *narratio* weergeven maar in hun rechtshandeling geen melding maken van de volle hertogelijke wetenschap en ook enkel maar in algemene bewoordingen naar bestaande privileges verwijzen (zonder deze *in extenso* te vidimeren): deze formules lijken al meer bij de *forma communi* aan te leunen. Bovendien blijkt het weglaten van de *certa scientia* erg bewust te zijn gebeurd: de "*confirmacion de privileges*" inspireert zich overduidelijk op de reëel bestaande confirmatie die Filips de Goede op 12 december 1453 aan Geraardsbergen verleende, die deze formule net wel gebruikte (cf. nr. 1110: "*afin que icelle notre ville se puist refaire et estre repeuplee et habitee de gens, avons conferméz, ratiffiez et approuvéz et de notre certaine science, auctorité, plaine puissance et grace especial confermons ratiffions et approuvons par ces presentes*"; in het formularium wordt dit "*afin que icelle notre ville se puist reffaire et estre repeuplee et habitee de gens, avons confirmé, ratiffié et approuvé, confirmons, ratiffions et approuvons par ces presentes*"). Tenslotte ent een laatste formule ("*confirmacion d'unes lettres*") zich op de modelakte in het formularium van Morchesne die we hierboven eerst hebben besproken: ze bevat noch een *narratio*, noch een vermelding van de hertogelijke *scientia*, noch zelfs een slotmandement, en presenteert zich zo als een eerder zuivere vorm van de *confirmatio in forma communi*.

confirmaties bevat¹¹⁵¹. Als we de verordeningen en bevestigingen van Filips de Goede als maatstaf gebruiken, zien we trouwens dat de hertog zelf zich eveneens van een breed spectrum aan formules bedient¹¹⁵², die veeleer een continuum tussen de strikte *confirmatio in forma communi* dan wel *specifica* creëren. Dat gezegd zijnde lijken de meeste Franse koninklijke confirmaties van grafelijke akten niettemin meer tegen de *forma specifica* dan tegen de *forma communi* aan te leunen¹¹⁵³, tenminste tijdens de regeringen van Filips de Stoute en Jan zonder Vrees. Alle vermelden ze de *certa scientia* van Karel VI of een aanverwante formule¹¹⁵⁴, en de koninklijke kanselarij liet niet na soms ook nog bijkomende bepalingen of clausules in haar confirmaties in te lassen¹¹⁵⁵.

---

¹¹⁵¹ In tegenstelling tot Morchesne bevat de *Grand Stille* trouwens in het geheel geen kapittel met privileges en beperkt hij zich voornamelijk tot formules voor de diverse habituele *lettres de grâce* en *lettres de justice*: dit mag misschien zelfs als een indirecte aanduiding gezien worden dat de meeste confirmaties niet als "*lettres communes*" werden beschouwd, cf. S.N., *Le grant stille et prothocolle*, inhoudstafel.

¹¹⁵² Voor de eerste regeringsjaren van de hertog, wanneer hij verschillende privileges van Vlaamse steden, ambachten en instellingen confirmeerde, zien we zowel bevestigingen opduiken die bijzonder dicht aanleunen bij een ideaaltypische *confirmatio in forma communi* (bv. die van de privileges van de Vlaamse muntenaars of van de steden Nieuwpoort en Monnikerede, cf. nrs. 52, 29 en 60: geen noemenswaardige *narratio*, geen *certa scientia*, geen slotmandement), iets uitgebreidere varianten daarop (nml. met toevoeging van een slotmandement en – eventueel – een beperkte *narratio*, cf. nrs. 36, 42 en 49), dezelfde variant maar dan mét de vermelding van de hertogelijke *certa scientia* (één attestatie, nl. de bevestiging van de privileges van de Brugse beenhouwers, nr. 37), als ook een beperkt aantal confirmaties waarbij de hertog uitdrukkelijk stelt de vroeger verleende privileges zelf opnieuw te verlenen, met aanhaling van zijn volle wetenschap, zie de bevestiging van de Damse privileges (nrs. 101-102; voor het voorafgaand onderzoek, zie nrs. XX en XXIII-XXV) en de vrijstelling van de stad Biervliet van de betaling van een deel van de hertogelijke accijnsrechten (waarbij de hertog verklaarde "*plainement informéz*" te zijn en uiteindelijk bepaalde dat het vroegere octrooi "*se mestier est leur faisons meismes par ces presentes*", cf. nr. 74).

¹¹⁵³ Het beeld is genuanceerder wanneer het gaat om de bevestiging van niet-grafelijke oorkonden. De confirmatie van het reglement voor de kruisboogschuttersgilde van La Bassée, oorspronkelijk verleend door Waleran de Luxembourg (als lokale heer), haalt de koninklijke *certaine science* niet aan, cf. P. BONENFANT (dir.), J. BARTIER & A. VAN NIEUWENHUYSEN (eds.), *Ordonnances*, t. I, pp. 323-326, nr. 215. Karel VI deed dit evenmin wanneer hij in 1393 een voorheen in 1341 door Filips IV aan Rijsel verleend privilege bevestigde, cf. Id., op. cit., pp. 543-553, nr. 338.

¹¹⁵⁴ Cf. Id., op. cit., pp. 162-164, nrs. 109 en 110 (bevestiging van de Vrede van Doornik en het hertogelijke pardon verleend aan Gent); J.-M. CAUCHIES (ed.), *Ordonnances de Jean sans Peur*, pp. 145-147, nr. 100 (jaarmarkt Mchelen), pp. 193-194, nr. 130 (privileges Brugse Vrije), pp. 224-226, nrs. 143 en 144 (privileges kasselrijen St.-Winoksbergen en Veurne), en pp. 473-474, nr. 291 (privilege i.v.m. ressort heerlijkheid Komen). Bij de bevestiging door Karel VI van de ruil tussen Filips de Stoute en Willem I van Namen van Béthune met Sluis geeft de koning zijn volle wetenschap alternatief aan: de rechtshandeling begint met de uitdrukking "*nous, qui sommes plainement adcertenéz*", cf. P. BONENFANT (dir.), J. BARTIER & A. VAN NIEUWENHUYSEN (eds.), op. cit., pp. 308-309, nr. 202.

¹¹⁵⁵ Door bv. bij de bevestiging van de door Jan zonder Vrees aan het Brugse Vrije en de kasselrijen van St.-Winoksbergen en Veurne verleende privileges *de non confiscando* zich de bestraffing van de koninklijke majesteitsschennis voor te behouden (cf. J.-M. CAUCHIES, op. cit., nrs. 130, 143 en 144), of bij de confirmatie van

Onder Filips de Goede verandert dit beeld echter. We vinden nog slechts twee koninklijke confirmaties van vroegere grafelijke privileges terug die met *certa scientia* verleend werden, nl. de bevestiging door Karel VII in 1440 van vier artikels uit de keure van Diederik van de Elzas voor Saint-Omer¹¹⁵⁶, en het privilege van Lodewijk XI uit 1463 dat acht eerdere privileges verleend aan de Brugse hosteliërs en makelaars confirmeerde¹¹⁵⁷. Dit betekent evenwel niet dat het aantal confirmaties *in forma communi* nu plots significant toeneemt. We vinden immers maar één dergelijke bevestiging terug, namelijk van een hertogelijke privilege aan de parochianen van de O.L.V. van Aardenburg door Hendrik VI in 1432¹¹⁵⁸. Deze ene akte moet wel aangevuld worden met een aantal confirmaties *in forma communi* van eerdere *koninklijke* privileges of verordeningen. Zo bevestigde Karel VII in 1440, in drie afzonderlijke akten, twee destijds door Lotharius en een door Hendrik I aan de Gentse St.-Pietersabdij verleende titels¹¹⁵⁹, terwijl Lodewijk XI twee *sauegardes* van Filips IV voor het Brugse begijnhof van de Wijngaard zou confirmeren¹¹⁶⁰, evenals het hierboven reeds aangehaalde privilege van zijn vader voor Saint-Omer uit 1440¹¹⁶¹.

Het lijkt ons dan ook dat het onderscheid dat de Blaesere tussen beide vormen van confirmaties wil maken, of liever het specifieke belang dat hij aan dat onderscheid toekent, niet echt relevant is voor de regeringen van de Bourgondische hertogen. Filips de Stoute en Jan zonder Vrees wendden de koninklijke macht vooral opportunistisch en in hun eigen voordeel aan: koninklijke confirmaties van hun eigen privileges en akten, al dan niet *in forma specifica*, konden hen daarbij van pas komen. Zo zien we dat Filips de Stoute in 1386 de Vrede van Doornik liet bevestigen door Karel VI — waarmee de koninklijke macht mee werd ingeschakeld in het bewaren van de machtsbalans tussen de hertog en Gent¹¹⁶² — maar de

---

de ruil van Béthune tegen Sluis in de *non obstantibus*-clausule de precieze koninklijke soevereiniteit over de omgeruilde heerlijkheden nader te bepalen dan dit in de originele overeenkomst tussen Filips de Stoute en de graaf van Namen maar gebeurd was (cf. P. BONENFANT (dir.), J. BARTIER & A. VAN NIEUWENHUYSEN (eds.), *Ordonnances*, t. I, nr. 202.

¹¹⁵⁶ Cf. nr. xv.

¹¹⁵⁷ Cf. nr. lii.

¹¹⁵⁸ Cf. nr. viii.

¹¹⁵⁹ Cf. nrs. xii-xiv.

¹¹⁶⁰ Cf. nr. liv.

¹¹⁶¹ Cf. nr. lvii.

¹¹⁶² Nog in 1401-1402 kon Filips de Stoute een beroep doen op de koninklijke raad en het Parlement in zijn conflict met Gent rond de verbanning van Jacob van Lichtervelde, de soeverein-baljuw. Dat de uitgesproken pro-bourgondische raadsheren binnen de koninklijke entourage Gent zelfs voor rebellie te Parijs wilden dagen geeft wellicht de intenties aan die Filips de Stoute er destijds toe hadden aangezet de Vrede van Doornik door Karel VI te laten bevestigen: dankzij zijn connecties en invloed op de onstabiele koning kon hij deze gebruiken als een formeel objectieve derde macht in zijn machtsstrijd binnen het graafschap. Zie hierover M. BOONE, 'Particularisme gantois', pp. 57-61.

hertog tegelijkertijd ook zelf talloze oudere grafelijke privileges confirmeerde¹¹⁶³ en zelfs niet naliet een aantal koninklijke titels van steden uit Waals-Vlaanderen te bevestigen¹¹⁶⁴, zonder zich daarbij geroepen te voelen de interventie van de koninklijke kanselarij te verzoeken. Wanneer de hertog en de hertogin de koning in 1388 opnieuw om een confirmatie verzochten — voor de ruiloperatie met Willem I van Namen van Béthune tegen Sluis — hadden ze er zelfs alle baat bij dat de koninklijke bevestigende akte zo valabel en rechtsgeldig als mogelijk wordt opgesteld. Karel VI diende in de bevestiging immers enig bezwaar dat zijn eigen administratie had kunnen opwerpen tegen de transactie af te blokken¹¹⁶⁵ — iets waaraan de hertogelijke akte op zichzelf sowieso niet had kunnen verhelpen.

Ook de confirmaties van hertogelijke privileges door Karel VI tijdens de regering van Jan zonder Vrees lijken in de eerste plaats in de politiek van de hertog te hebben gekaderd. Weliswaar waren de beneficiarissen van die confirmaties formeel de Vlaamse onderdanen van de hertog — met name de kasselrijen van het Vrije, St.-Winoksbergen, Veurne en de heer van Komen¹¹⁶⁶ — maar in geen enkel geval komen deze ook als de eigenlijke supplianten in de akten van Karel VI naar voor. Het koninklijke privilege voor de heer van Komen geeft zelfs uitdrukkelijk aan dat de bevestiging van de oorspronkelijke hertogelijke titel tot stand was gekomen "*par l'avis et deliberacion de nostredit cousin*" — Jan zonder Vrees zelf dus. Bij de kasselrij-privileges kunnen we de tussenkomst van de hertog veeleer indirect nagaan. De confirmatie van het *de non confiscando*-charter van het Vrije vond bijvoorbeeld al drie dagen na de hertogelijke expeditie plaats, beide te Parijs in september 1410, waar Jan zonder Vrees toen aan het hof verbleef¹¹⁶⁷. In het geval van de privileges van St.-Winoksbergen en Veurne, beide gedateerd op 3 april 1411, volgde de koninklijke bevestiging kort op de ambassade die Karel VI midden april naar de hertog had uitgestuurd¹¹⁶⁸.

De hertogelijke privileges en de koninklijke confirmaties komen zo naar voor als een door Jan zonder Vrees samengestelde *package deal*, die de hertog aan zijn Vlaamse onderdanen kon aanbieden of misschien zelfs veeleer opdringen. De drie oorspronkelijke

---

¹¹⁶³ Zie bv. de talloze confirmaties en restituties van privileges in mei 1384, cf. P. BONENFANT (dir.), J. BARTIER & A. VAN NIEUWENHUYSEN (eds.), *Ordonnances*, t. I, nrs. 28-40.

¹¹⁶⁴ Zo bevestigde de hertog op 29 juni 1385 een privilege van Filips VI aan de stad Rijsel uit 1344 (cf. Id., op. cit., v. I, pp. 80-81, nr. 62) en in december van hetzelfde jaar een titel die de stad Orchies in 1304 van Filips IV verkregen had (cf. Id., op. cit., v. I, pp. 114-115, nr. 83).

¹¹⁶⁵ Karel VI bevestigde de transactie "*nonobstant (...) que l'en peust dire que en ladicte ville de L'Escluse nous n'aions si plain ou si entier ressort comme paravant ledit eschange avions esdiz chastel, ville et chastellenie de Bethune*", cf. Id., op. cit., p. 309.

¹¹⁶⁶ Cf. J.-M. CAUCHIES (ed.), *Ordonnances de Jean sans Peur*, nrs. 130, 143-144 en 291.

¹¹⁶⁷ Cf. E. PETIT, *Itinéraires de Philippe le Hardi*, p. 375.

¹¹⁶⁸ Zie Id., op. cit., p. 379 en B. SCHNERB, *Jean sans Peur*, p. 529.

hertogelijke privileges werden in elk geval duur verkocht. Naast de verplichting aan de hertog en zijn nakomelingen een aanzienlijke jaarlijkse rente voor de bekomen rechten te moeten betalen¹¹⁶⁹, maken de drie privileges ook nog allemaal melding van "*certain services et plaisirs qu'ilz nous ont faiz presentement a nostre très grant besoing*"¹¹⁷⁰. De interpretatie van deze privileges door SCHNERB als een mogelijkheid voor de hertog – binnen de context van de strijd om de macht in Frankrijk – "*à manifester sa bonne volonté à l'opinion flamande*", moet dus bijgestuurd worden¹¹⁷¹. Het was Jan zonder Vrees in de eerste plaats om cash te doen. Hij liet daarbij niet na de bestuurlijke elites binnen de kasselrijen te proberen verleiden de privileges aan te nemen¹¹⁷², of zelfs de toekomstige 'beneficiarissen' af te dreigen en te dwingen in te stemmen met de aankoop van hun titels¹¹⁷³. Dit lijkt met name het geval te zijn geweest met het Veurnse en wellicht ook het St.-Winoksbergse privilege. De *narratio* van beide hertogelijke privileges is reeds verdacht te noemen: de hertog erkende dat beide kasselrijen vanouds verschillende privileges en rechten bezaten, maar stelde dat door het optreden van *zijn* ambtenaren deze nu in het gedrang waren gekomen en een bevestiging zich opdrong. Volgens de zeventiende-eeuwse Veurnse pensionaris/chroniqueur Pauwel

---

¹¹⁶⁹ Namelijk 500 lb. par. door het Vrije, 200 lb. par. door de kasselrij van St.-Winoksbergen en 300 lb. par. door Veurne.

¹¹⁷⁰ Naar het privilege voor het Brugse Vrije, cf. J.-M. CAUCHIES (ed.), op. cit., p. 189; in de privileges voor de kasselrijen van St.-Winoksbergen en Veurne werd enkel de volgorde omgedraaid en sprak de hertog van "*certain plaisirs et services*", cf. Id., op. cit., p. 211 en p. 214.

¹¹⁷¹ Cf. B. SCHNERB, *Jean sans Peur*, p. 527. De privileges kwamen tot stand na de oprichting in april 1410 door verschillende Franse prinses van de zogenaamde *ligue de Gien*, die Jan zonder Vrees zijn controle op de koninklijke administratie en de dauphin wou contesteren, en de dreiging van een reëel militair treffen tussen beide kampen die vanaf het voorjaar van 1411 eminent werd.

¹¹⁷² Het privilege *de non confiscando* voor het Brugse Vrije verklaart zelfs openlijk specifiek de leenhouders – die "*pour la greigneur partie (...) gentilz hommes*" waren – te bevoordelen. De vrijlaten genoten immers reeds voor het privilege van het recht om tussen het begaan van een bepaalde misdaad en hun veroordeling al hun roerende en onroerende goederen, met uitzondering van lenen, vrij te begeven, zodat deze in de praktijk nadien niet meer geconfisqueerd konden worden, cf. J.-M. CAUCHIES (ed.), op. cit., p. 188. De hertog verklaarde verder dat "*par ce moyen lesdiz laboureurs ont plus grant franchise et liberté que lesditz gentilz hommes (...) pour laquelle chose ledit nostre terroir du Franc a esté (...) diminué de beaucoup de personnes et suppos notables*": hij richtte zich dus specifiek op de bestuurlijke elite van de kasselrij (die uit voor het leven verkozen schepenen bestond, cf. E. HUYS, 'Kasselrij van het Brugse Vrije', p. 467; op basis van gegevens uit het lopend doctoraatsonderzoek van Andy Ramandt naar het bestuur van het Brugse Vrije tijdens de late middeleeuwen, die zo vrij was ons deze informatie te bezorgen, bezaten 34 van de 38 gekende schepenen (op een voltallig college van 39) uit het rekenjaar 1410-1411 minstens één leengoed, terwijl drie van de resterende schepenen familiale banden onderhielden met personen die wel zeker lenen bezaten), een bestuur dat niettemin niet zou nalaten de kostprijs van het privilege op de gehele gemeenschap en inwoners van het Vrije te verhalen.

¹¹⁷³ Een politiek die trouwens niet exclusief voorbehouden was aan de Bourgondische staat, zie het recente artikel van M. HOROWITZ dat o.m. diverse aan verschillende Engelse steden opgedrongen en zwaar getaxeerde confirmatieve privileges van Hendrik VII en zijn administratie bespreekt, "Contrary to the liberties ...", pp. 40-45

Heinderycx had Jan zonder Vrees al in het voorjaar van 1411 zijn kanselier een eerste keer met die boodschap naar Veurne uitgestuurd: "*ende vroegh dat sy hem eene groote somme souden geven, dewijl den hertogh daer voor hunlieder privilegien ende vrijdommen soude bevestigen*"¹¹⁷⁴. Jean de Saulx had toen evenwel botgevangen: onder druk van een gewapende bijeenkomst van de verzamelde keurbroeders, had het kasselrijbestuur hem geantwoord "*datsy geeren den hertogh in sijn noot met lijf ende goet souden geholpen hebben, maer dat sy niet het minste en wilden geeven om hunlieder vrijdommen ende privilegien te coopen*". De hertog lijkt evenwel een deel van de magistraat en notabelen nadien toch nog overtuigd te kunnen hebben, misschien door de opname in het privilege van de instelling van het levenslange schepenambt in plaats van een jaarlijkse herverkiezing, wat hen in staat diende te stellen hun greep op de kasselrij nog te versterken¹¹⁷⁵. Het privilege werd in elk geval daadwerkelijk geëxpedieerd en de hertog werd het bedrag van 10.000 schilden toegezegd, of maar liefst 15.000 lb. par., waarvan er ook effectief 10.875 lb. par. uitbetaald werden¹¹⁷⁶. Volgens Heinderycx moet ook de kasselrij van St.-Winoksbergen uiteindelijk met een gelijkaardige betaling ingestemd hebben¹¹⁷⁷. Binnen deze context kunnen de koninklijke confirmaties van deze hertogelijke privileges dan als een soort van bijkomende garantie beschouwd worden, die de hertog de (al dan niet onvrijwillige) kopers van zijn privileges aanbood. Zo een garantie was wellicht welkom, want zowel binnen de hertogelijke administratie als onder de bevolking van de kasselrijen zelf bleef deze onderhandse politiek van Jan zonder Vrees, in heimelijk concert met een beperkte lokale elite, de nodige weerstand opwekken¹¹⁷⁸.

---

¹¹⁷⁴ Cf. E. RONSE (ed.), *Jaerboeken van Veurne*, d. II, p. 94.

¹¹⁷⁵ In het uiteindelijke privilege bepaalde de hertog in §[3] dat hij negentien schepenen en keurheren zou aanstellen die voor het leven in functie zouden blijven, cf. J.-M. CAUCHIES (ed.), op. cit., p. 213. Deze bepaling leidde wel degelijk tot een verdere oligarchisering van de kasselrij-schepenenbank na 1411, cf. F. BUYLAERT & J. BRAEKEVELT, 'Rural political elites', pp. 97-99.

¹¹⁷⁶ Zie nrs. CLXVI en CLXXXV.

¹¹⁷⁷ "*De inwoonders van Bergen St. Wynocx volchden het voorbeeldt van die van Veurne, ende jonden den hertogh acht duysent croonen*", cf. E. RONSE (ed.), *Jaerboeken van Veurne*, d. II, p. 96. Uit het relaas van Heynderycx kunnen we opmaken dat deze bedragen uiteindelijk wellicht als *dons liberals* aan de hertog werden toegekend, wat weliswaar vermeed dat de kasselrijbesturen en -inwoners formeel iets voor de bevestiging van hun privileges dienden te betalen, maar in de praktijk uiteraard maar weinig verschil maakte.

¹¹⁷⁸ Al bij het begin van zijn regering zou Filips de Goede, na klachten van de kasselrijbewoners, de Veurnse en St.-Winoksbergse privileges van zijn vader aanpassen, deels herroepen of een antal *checks and balances* invoeren die de macht van de bestuurselite diende in te perken (zonder zich daarbij overigens gebonden te voelen door de koninklijke confirmaties van die oorspronkelijke privileges), cf. nrs. 25 en 94-95. Wanneer in 1436 het Veurnse kasselrijbestuur uiteindelijk toch nog probeerde het laatste restant van de voor het privilege uit 1411 verschuldigde som van 10.000 schilden op de kasselrijgemeenschap te verhalen, kwam het tot een oproer van de kasselrijbevolking, die duidelijk niet wou betalen voor die voorrechten die voornamelijk slechts een beperkte elite bevoorreedden (cf. nr. CLXIII); ze werden hierin trouwens bijgetreden door Rekenmeester Jean Bonost, die adviseerde de zaak niet langer op de spits te drijven ("*pour ce que lesdiz privileges et franchises*,

Bij de bevestiging door Karel VI van de in 1417 aan Jan van der Clyte, heer van Komen, toegekende juridische exemptie van zijn heerlijkheid ten opzichte van het leenhof van de Zaal van Ieper, speelde in de grond wellicht een gelijkaardige motivatie. Jan zonder Vrees lijkt zijn kamerheer weliswaar niet voor dit privilege te hebben laten betalen, maar de toekenning ervan kaderde wel in een *do ut des* politiek, waarbij expliciet aan Jan van der Clytes (militaire) verdiensten werd gerefereerd¹¹⁷⁹. De bevestiging van het privilege door Karel VI in 1418 bood de hertog de mogelijkheid om de banden met van der Clyte opnieuw aan te halen, zonder zich daarbij zelf tot de verlening van enig nieuw voorrecht verplicht te zien. Hoe dan ook, de koninklijke confirmaties van grafelijke privileges onder de eerste twee Bourgondische hertogen dienden in de eerste plaats hun eigen belangen, veeleer dan de prerogatieven of wetgevende soevereiniteit van de Kroon in de verf te zetten.

Met het overlijden van Karel VI in 1422 kwam evenwel een einde aan de directe invloed die Filips de Goede nog kon hopen op de Franse Kroon uit te oefenen. Dit zou zijn gevolgen hebben voor het karakter van de binnen Vlaanderen verleende koninklijke confirmaties. Zo mag de bevestiging door Hendrik VI, in 1432, van het hertogelijke privilege aangaande de aanstelling van de kerkmeesters van de O.L.V. van Aardenburg dan misschien heel sterk aanleunen bij de ideaaltypische verschijningsvorm van een *confirmatio in forma communi*¹¹⁸⁰, ze was niet zo onschuldig als De Blaesere dergelijke bevestigingen wou voorstellen. Met de confirmatie onderstreepte de koninklijke raad¹¹⁸¹ de jurisdictie van het Parlement en het

---

s'ilz en joysssoient, sont et seroient moult prejudiciables a monseigneur et en grant diminucion de ses droiz, il nous a semblé non estre expedient de en plus avant parler ne de resveiller ceste matiere pour doubte qu'ilz ne vouldissent querir le joyssement d'iceulx privileges") en de politiek ten tijde van Jan zonder Vrees daarbij openlijk bekritiseerde: "lors pour trouver argent ledit feu monseigneur ottroya pluseurs telz privileges senz la requeste des habitans, qui fut grant diminucion de ses droiz et demaine", cf. nr. CLXXV. Voor meer voorbeelden van deze politiek van Jan zonder Vrees die specifieke stedelijke facties met privileges begunstigde en bevoordeelde in ruil voor geld of hun politieke trouw, zie J. BRAEKEVELT; F. BUYLAERT, J. DUMOLYN & J. HAEMERS, 'Factiestrijd in laatmiddeleeuws Vlaanderen', pp. 219-222, alsook de opmerking van J.-M. CAUCHIES dat de politiek van de hertog ten aanzien van de steden gestoeld lijkt te zijn geweest op het principe "« Infiltrer pour régner »", cf. 'Jean sans Peur ... législateur', p. 664.

¹¹⁷⁹ Jan zonder Vrees verleende het privilege "*en especial ayans regard de remerir a nostre povoir ledit suppliant desdis services [en toutes noz armées et autres plusieurs noz affaires a grant compaignie de gens d'armes et de trait] qu'il nous a fais (...) affin qu'il soit plus inclin de y continuer*", cf. J.-M. CAUCHIES (ed.), *Ordonnances ... de Jean sans Peur*, p. 453. Van der Clyte had de hertog inderdaad militair gediend, met name tijdens de Parijse campagnes van 1409 en 1410; in 1417 – het jaar van de expeditie van het privilege – zou hij trouwens opnieuw voor de hertog de wapens opnemen tegen de Armagnacs, cf. J.-M. DUVOSQUEL & J. PAVIOT, 'Jean de la Clyte', p. 18.

¹¹⁸⁰ De akte bevat geen slotmandement, noch maakt ze melding van de koninklijke *certa scientia*, cf. nr. viii.

¹¹⁸¹ De dienstvermelding ("*a la relacion du conseil*") geeft aan dat het de koninklijke raad was die de expeditie van de akte had gecommandeerd; dit is nog een verschil met de confirmaties van Karel VI, waar de dienstvermeldingen weliswaar soms de aanwezigheid van raadsheren, hofambtenaren of edelen vermelden maar het formeel steeds de koning zelf was geweest die het bevel had gegeven tot de redactie en bezegeling van de bevestigende privileges.

recht van de Kroon om de voor het koninklijke beroepshof tussen partijen onderling overeengekomen akkoorden zélf te bevestigen, veeleer dan met die confirmatie (zoals voorheen) de wetgevende of privilegiërende prerogatieven van de hertog te erkennen. Filips privilege was immers tussengekomen in een conflict tussen de parochianen en de kapelanen van de O.-L.-V.-kerk, conflict dat, na een appel tegen een eerdere beslissing door kanselier Rolin, voor het Parlement was gebracht¹¹⁸². In zijn *narratio* stelde de hertog het nu weliswaar zo voor dat de partijen ondertussen aan enig verder proces hadden verzaakt en hem hadden verzocht zelf in hun geschil te oordelen, maar die renunciatie (in handen van Rolin!) lijkt voor het Parlement geen waarde te hebben gehad. In de *narratio* van de confirmatie door Hendrik VI zette de koninklijke raad in elk geval de puntjes op de *i*: het was pas nadat de partijen te Parijs "*par notre auctorité et licence et par noz lettres patentes [et] du consentement de notre procureur general*" een akkoord hadden gesloten¹¹⁸³, dat tot een bevestiging van het hertogelijke privilege werd overgegaan.

De door Karel VII en Lodewijk XI aan Vlaamse beneficiarissen verleende confirmaties zetten deze tendens verder: ze vormden in de eerste plaats een onderlijning van de koninklijke prerogatieven veeleer dan te kaderen binnen de hertogelijke politiek — als ze deze al niet actief dwarsboomden. De confirmatie van de oude koninklijke privileges van de Gentse St.-Pietersabdij door Karel VII in november 1440 bevestigde bijvoorbeeld indirect de aanspraken van de Kroon op het Land van Waas en de Vier Ambachten¹¹⁸⁴ — aanspraken die de hertog vanaf de jaren 1450 binnen de context van het ressortdebat net zou

---

¹¹⁸² "laquele question ait depuis par appellacion intergectee de la partie desdiz parroissiens de certain appointment fait et donné en ceste partie par notre chancellier ou aucuns des gens de notre conseil, esté devolué en la court de parlement de monseigneur le roy a Paris", cf. nr. 373.

¹¹⁸³ Cf. nr. viii; over de noodzaak om van de koning een *congié de cour* te verkrijgen vooraleer aan een lopende procedure verzaakt kon worden (zeker indien de koninklijke procureur zich me partij had gesteld), zie S. DAUCHY, *De processen in beroep*, pp. 85-86.

¹¹⁸⁴ De oorspronkelijke privileges verleenden de abdij ondermeer rechten en bezittingen te Temse "*in pago Wasie*" (nrs. xii en xiii) en te Axel ("*terramque in Axla*", cf. nr. xiv). De echtheid van deze drie oorspronkelijke privileges is hier niet relevant: deze leek in de 15de eeuw immers niet in twijfel te zijn getrokken, en de eventuele vervalsingen van deze privileges werden steeds in de 10de of 11de eeuw zelf gesitueerd, cf. A. VERHULST, 'Note sur deux chartes', p. 23 en M. GYSELING & A. KOCH (eds.), *Diplomata Belgica*, v. I, pp. 92-99. Belangrijker is dat Karel VII met zijn confirmatie nu zijn soevereiniteit/ressort kon bekrachtigen over de localiteiten die het onderwerp van de oorspronkelijke privileges uitmaakten (en dit krachtens het adagium dat een bevestiging slechts geldig was indien ze uitgevaardigd werd door diegene die zijn rechten kon laten gelden op de zaken die het oorspronkelijke privilege verleende: "*non valet confirmatio, nisi ille, qui confirmat sit in possessione rei vel juris unde fieri debet confirmati*"), ook al hadden Lotharius en Hendrik I destijds mogelijk niet de bedoeling een dergelijke territoriale claim aan hun privileges te verbinden (zo merkten GYSELING & KOCH op dat het hun mening was "*dat de Franse koningen zich toen [in de 10de-11de eeuw] niet strikt hielden aan een opsomming van alleen in hun rijk gelegen plaatsen, en dat de geadresseerden dikwijls een lijst gaven van al hun bezittingen, die in de oorkonden zonder meer werden opgenomen*", cf. op. cit., p. 96). Een afwijkende mening vinden we terug bij F. LOT, die de vermelding van Temse in de akte van Lotharius duidelijk als een bewijs ziet voor het toebehoren van het Land van Waas aan de Kroon, cf. 'La frontière de la France', p. 17.

contesteren¹¹⁸⁵. De bevestiging door de koning van vier punten van privilege aan Saint-Omer in december 1440, lijkt evenmin volledig los te hebben gestaan van de contemporaine hertogelijke politiek. Karel VII hernieuwde ondermeer een oorspronkelijke bepaling van Willem Clito (nadien bevestigd en deels aangepast door Diederik en Filips van de Elzas)¹¹⁸⁶, die stelde dat de poorters van Saint-Omer even vrij van enige taksen en verplichtingen zouden zijn als de meest vrije en begunstigde Vlaamse poorters; verder zouden de inwoners van de stad ook vrijgesteld zijn van het betalen van enige directe belastingen¹¹⁸⁷. Beide bepalingen kwamen Saint-Omer bijzonder goed uit binnen de context van de hertogelijke fiscale politiek en de stad haar eigen plannen ten aanzien van de heraanleg van de haven van Gravelines¹¹⁸⁸. Het eerste punt garandeerde immers dat de poorters van het Artesische Saint-Omer in principe eveneens vrijgesteld zouden zijn van de door de hertog sinds 1437-1439 te Gravelines geïnde tol op Engelse wol en andere producten, gezien de Vlaamse onderdanen van de hertog die tol in september 1440 in ruil voor een bedde van 350.000 Rijders hadden weten af te kopen¹¹⁸⁹. Het tweede punt lijkt het buitenstedse grondbezit van haar poorters dan weer vrijgesteld te hebben van de belastingen die de hertog Saint-Omer op 5 juli 1440, ter bekostiging van de werken aan haar nieuwe voorhaven, nochtans zelf had toegelaten te innen op de grondbezitters langsheen de Aa en het kanaal tussen

---

¹¹⁸⁵ Hoewel de confirmatie in 1440 mogelijk nog niet als problematisch werd ingeschat: V. TABBAGH stelde namelijk vast dat "*Charles VII accorde de nombreuses lettres de confirmation de biens et de droits aux églises, les place sous sa sauvegarde quoiqu'elles n'appartiennent pas toutes à son royaume (...) mais il agit en réponse à une demande, sans plan préconçu, et fait ainsi entrer de l'argent dans ces caisses*", cf. 'Le prince face aux communautés', pp. 536-537. We zullen hieronder evenwel aantonen dat dergelijke confirmaties en sauvegardes toch niet steeds volledig onschuldig waren of zonder gevolgen bleven, wat uiteraard nog niet wegneemt dat de koning ze niet vooral opportunistisch en op vraag van de beneficiarissen verleende.

¹¹⁸⁶ Zie de opmerkingen bij het kritisch apparaat van tekst nr. xv. Een recente bespreking van het oorspronkelijke privilege van Willem Clito uit 1127 vindt men bij R. VAN CAENEGEM, 'De keure van Sint-Omaars', pp. 185-202.

¹¹⁸⁷ Het gaat om de punten "*et sicut meliores et liberiores burgenses Flandrie ab omni consuetudine prava liberos deinceps esse volo*" en "*nullum scot, nullam talliam, nullam pecunie petitionem ab eis exigo*", cf. nr. xv.

¹¹⁸⁸ Dit project diende de stad terug uit het slop te halen na de recessie van de jaren 1435-1439, toen de stad af te rekenen had met de constante Engelse militaire dreiging en de lakenindustrie (de belangrijkste nijverheid van de stad, naast de graanhandel) stagneerde ten gevolge van het stilvallen van de Engelse wolimport. De heraanleg van de haven van Gravelines (die als voorhaven van Saint-Omer diende) moest de toegankelijkheid van de stad vergroten, terwijl de simultane heraanleg van het kanaal tussen Saint-Omer en Gravelines ook een militaire functie tegen de Engelse dreiging te vervullen had. Zie hierover, naast de relevante verordeningen en documenten (cf. nrs. 703-705, 713, 728, 764-765, 780, 815 en 853; nrs. CCXXIII en CCCXXII) ook de publicatie van J. DE PAS, 'La Ville de Saint-Omer', specifiek pp. 156-169 en het recentere artikel van C. BROCHARD-MONTAGNER, 'La législation urbaine sur les voies d'eau', pp. 226-230 dat o.m. specifiek op de fiscale kant van het project ingaat.

¹¹⁸⁹ Cf. nr. 715.

Saint-Omer en Gravelines¹¹⁹⁰. Het is wellicht ook geen toeval dat de stad de confirmatie van Karel VII op haar beurt nog eens door Lodewijk XI liet bekrachtigen in 1464, kort nadat de hertogelijke ontvanger te Gravelines opnieuw had geprobeerd de tol van de twintigste penning op ingevoerde (Engelse?) wol ook op haar poorters te innen¹¹⁹¹.

Reageerde de hertogelijke administratie op dergelijke koninklijke confirmaties die mogelijk tegen haar eigen belangen ingingen? Wanneer Lodewijk XI in oktober 1463 verschillende grafelijke privileges van de hosteliers en makelaars van Brugge bevestigde¹¹⁹², zien we de hertog voor het eerst ingrijpen. Drie zaken, al dan niet gezamenlijk, lijken ons hem toen daartoe te hebben aangezet. Ten eerste kwam de bevestiging van Lodewijk direct tussen in een nog lopend proces voor de hertogelijke Grote Raad. Eind juli 1463 hadden de Brugse makelaars appel aangetekend tegen een vonnis van de wet van Brugge, dat wellicht zelf was uitgesproken als reactie op een eerder veroordeling door het ambachtsbestuur van een aantal particulieren. De bewaarde processtukken laten niet toe het geschil precies te identificeren, maar het betrof in elk geval de uitvoering van de privileges van het ambacht en de inning van de boetes op zij die deze privileges of de makelaarskeuren overtraden¹¹⁹³. De Grote Raad had destijds voorgesteld om tegen 7 september 1463 een eerste uitspraak in de zaak te vellen, maar volgens een suppliek van de wet van Brugge uit november 1463 "*n'a esté plus avant procedé (...) par les continuacions qui ont esté en ycelles cause*"¹¹⁹⁴ — wat op zich nog geen verwondering hoeft op te wekken, een traag werkende justitie is immers van alle tijden. Wel ongebruikelijk was dat de makelaars in de tussentijd de Grote Raad en de lopende juridische procedure hadden omzeild door hun gecontesteerde privileges niet via enig proces of verder appel (eventueel tot bij het Parlement) maar wel *de grâce*, door een

---

¹¹⁹⁰ Cf. nr. 705. Dat Saint-Omer de vrijstelling van haar poorters van de betaling van directe belastingen ook effectief trachtte af te dwingen binnen het graafschap Vlaanderen, zie het voor de Grote Raad gesloten akkoord met de kasselrij Cassel uit 1462, cf. nr. 1375.

¹¹⁹¹ De hertogelijke Grote Raad gaf op 24 juli 1463 opdracht tot een onderzoek op de klacht van Saint-Omer dat de "*serviteurs et commis du receveur de Gravelingues, en alant contre les franchises, libertéz et privileges de ladicte ville, se sont efforchéz et de fait ont constraint plusieurs bourgeois et habitans d'icelle ville a leur paier droit du XXme denier ou autre droit de laynes que iceulx bourgeois et habitans avoient acheté (...) et amenees en ceste ville, et a ceste cause et autrement leur fait pluseurs nouvelletéz*", cf. Archives Municipales de Saint-Omer, BB202, nr. 5. Een marginale notitie op dit document geeft aan dat de Grote Raad die commissie op 18 augustus 1463 nogmaals verlengde: er zat dus weinig schot in de zaak. Enige uitspraak of verdere document met betrekking tot het geschil bleven niet bewaard in de archieven van de stad, terwijl Lodewijk XI in september 1464 het privilege van zijn vader zou bevestigen (cf. nr. lvii).

¹¹⁹² Cf. nr. lii.

¹¹⁹³ Cf. nrs. DCX-DCXI: het gaat enerzijds om een akte waarbij de Grote Raad de verdere procedure uitlijnde en de partijen verordende hun betogen en bewijsstukken in geschrifte aan de Raad voor te leggen, en anderzijds om een brief van de hertog (nominaal, maar feitelijk van de Grote Raad) aan de Rekenkamer met de opdracht de makelaars een uittreksel te bezorgen van het door de schouten van Brugge geïnde grafelijke aandeel in de boetes op het overtreden van de makelaarsprivileges.

¹¹⁹⁴ Cf. nr. DCXXV.

koninklijke confirmatie, bevestigd te zien worden¹¹⁹⁵. Ten tweede betrof het niet enkel een simpele bevestiging van eerdere grafelijke privileges. Lodewijk kende de makelaars en hosteliers ook nog een aantal nieuwe rechten toe. Met name bepaalde hij dat *eenieder* die de privileges en gebruiken van de makelaars overtrad door de gezworenen van het ambacht, na een doorgaande waarheid, in de boete van 50 lb. par. mocht worden veroordeeld (waarvan het ambacht een derde zou toekomen), én dat de veroordeelden lijfelijk gearresteerd konden worden om hen tot de betaling van die boete te verplichten, zonder dat de wet van Brugge daar nog verder kennis van mocht nemen. De eerdere privileges waren in deze kwestie veel onduidelijker geweest¹¹⁹⁶, wat ook de oorzaak lijkt te zijn geweest van het proces uit de zomer van 1463 tussen de Brugse wet en het ambacht, dat net de bevoegdheid tot het vonnissen en innen van deze boetes tot onderwerp had gehad¹¹⁹⁷. Ten derde beval Lodewijk in het slotmandement of de *sanctio* van zijn bevestiging niet enkel zijn eigen gerechtsofficieren de privileges van de makelaars na te laten leven, maar ook en in de eerste plaats de Vlaamse soeverein-baljuw¹¹⁹⁸. Dit was een primeur: de voorheen door

---

¹¹⁹⁵Een bevestiging die bovendien plaatsvond "*de notre certaine science*": zelfs indien de vroegere privileges gebrekkig waren geweest verhielp de koning hier nu dus in principe aan (hoewel de confirmatie ook wel de voorwaarde inlaste dat dit diende te gebeuren "*en tant qu'ilz en ont justement et deument joy et usé*").

¹¹⁹⁶Het oudste privilege dat geconfirmeerd werd, nl. dat van Gwijde van Dampierre uit mei 1293, had bepaald dat buitenlanders en Brugse poorters die, buiten het ambacht om, makelaardij bedreven, in de boete van 10 lb. par. veroordeeld zouden worden "*toutesfois qu'il en seroit atains par certaine verité et jugé par les juréz de nozdis courretiers*", zonder echter de precieze inning of adwininging van die boetes te bepalen. Het privilege van Jan van Namen en Willem van Gulik van 8 mei 1303 verhoogde deze boete weliswaar tot 50 lb. par., maar stelde dat deze "*met sheeren cnape*" geëind diende te worden, wat een interventie van de graaf en/of de Brugse wet lijkt te impliceren. Bovendien blijven de andere in dit privilege vermelde boetes beperkt tot de leden van het ambacht. Het privilege van graaf Robrecht III van 8 juni 1306 bepaalt dat de graaf een derde van de boeten zou toekomen die "*bij hemlieden [het makelaarsambacht] ghewijst zal worden*", maar specificieerd niet wie het ambacht tot die boeten mocht veroordelen, noch hoe ze geëind moesten worden. Een laatste privilege van Lodewijk van Nevers (de andere door Lodewijk XI geconfirmeerde grafelijke privileges bevestigen zelf ook enkel maar deze eerdere titels) herneemt de bepaling dat buitenlanders de makelaardij niet mogen bedrijven, op de boete van 50 lb. par. "*toutesfois qu'il en seroit actains par certaine verité*" maar bepaalt zelfs niet (i.t.t. het privilege van Gwijde van Dampierre) wie deze doorgaande waarheid diende te organiseren of wie de uiteindelijke veroordeling zou uitspreken. Het is duidelijk dat de mogelijkheid van het ambacht om de overtreders van haar privileges met de boete van 50 lb. par. te kunnen bestraffen (waarbij ze een derde van de opbrengsten zelf mocht opstrijken), zelfs tot buiten het Brugse schependom, door de makelaars hoog werd ingeschat: in een supplek die wellicht uit 1384 stamt zouden de hosteliers en makelaars de nieuwe graaf (Filips de Stoute) expliciet om de bevestiging van dit recht verzoeken ("*fu aussi ordonné que courretiers d'autres villes ne feroient nul courretage hors de la ville ou il sont demourant pour la cause dessusdicte, sur la paine de cinquante livres de parisis toutes fois a paier quantes fois il en seroient accusé et pourtrait par la bonne verité, de laquelle amende la tierche partie appartient au seigneur, l'autre tierche partie a la ville et le remenant asdis courretiers*", cf. nr. 1).

¹¹⁹⁷Dit blijkt ook uit het rekest rond deze kwestie dat het Brugse stadsbestuur begin november 1463 aan de hertog richtte, cf. nr. DCXXV.

¹¹⁹⁸Nl. "*Si donnons en mandement au souverain bailli de Flandres, a tous noz aultres justiciers ou leurs lieutenans, presens et a venir*". Over het slotmandement, dat bij privileges of verordeningen aan dubbele staart deels de

de Franse koningen met betrekking tot Vlaanderen of Vlaamse impetranten uitgevaardigde privileges, confirmaties of verordeningen hadden steeds enkel koninklijke ambtenaren aangesproken en bevolen¹¹⁹⁹, of hoogstens, zoals in het geval van respijten, in algemene termen alle gerechtsambtenaren binnen het gehele koninkrijk¹²⁰⁰. Het lijkt ons weinig waarschijnlijk dat de soeverein-baljuw accidenteel werd belast met de uitvoering van het koninklijke privilege: de Franse kanselarij bleek gevoelig voor dergelijke kwesties en nuances¹²⁰¹, terwijl er ook voor de hertogelijke kanselarij voorbeelden zijn die aangeven dat de keuze om bepaalde personen op te nemen in het slotmandement allesbehalve onschuldig was¹²⁰². Lodewijk lijkt ons met de opname van de grafelijke soeverein-baljuw in het

---

functie van het specifieke adres bij akten bezegeld aan enkele staart (ofte mandementen) overneemt en de effectieve uitvoering van de verordende bepalingen of verleende rechten moet garanderen, zie J.-M. CAUCHIES, *La législation ducale*, pp. 121-123.

¹¹⁹⁹ Als ze überhaupt al een slotmandement bevatten; de traditionele ambtenaren of instanties die in dergelijke gevallen wel werden aangesproken en bevolen de koninklijke confirmaties of privileges na te laten leven waren het Parlement van Parijs (cf. J.-M. CAUCHIES (ed.), *Ordonnances de Jean sans Peur*, p. 148, nr. 100; p. 193, nr. 130 en nrs. 143-144, p. 224; zie ook onze nrs. ii, iii, iv, v, xvii, xxix, xli, li, liii) of de baljuws en/of provoosten van de koninklijke baljuwschappen waarvan het ressort zich in principe over Vlaanderen uitstreckte of ermee aangrenzend was (zoals Amiens of Doornik, zie bv. nrs. iii, v, xx of xxii).

¹²⁰⁰ Zie bv. het door Karel VI in 1384 aan de stad Ieper verleende respijt: "*si vous [tous les justiciers de nostre royaume ou leurs lieux tenans] mandons et a chascun de vous*", cf. P. BONENFANT (dir.), J. BARTIER & A. VAN NIEUWENHUYSEN (eds.), *Ordonnances*, t. I, pp. 11-12, nr. 9. Dit was evenwel de gebruikelijke stijl van de Franse kanselarij, cf. O. GUYOTJEANNIN & S. LUSIGNAN (eds.), *Le formulaire*, p. 154, §[3.2.a].

¹²⁰¹ Zo stelt Odart Morchesne in zijn formularium uitdrukkelijk, bij het kapittel met de koninklijke remissies, dat — wellicht ter bescherming van de rechten van de baronnen en de hoge justiciers — "*le roy ne mande l'executoire de ses lettres de remission que a ses justiciers, posé ores que on fust prisonnier en autruy prisons ou que'on feust d'autruy jurisdiction*", ook al laat Morchesne wel verstaan dat dergelijke remissies nog steeds mogelijk zijn (maar het is aan de koninklijke ambtenaren zelf om de effectieve vrijlating van de gevangenen te regelen: "*le bailli ou autre juge royal a qui les lettres se adrecent donne son excecutoire pour veoir l'interinement de la grace*"), cf. Id., op. cit., p. 424, §[17.22.c].

¹²⁰² Zie bijvoorbeeld de verordening van 2 juni 1424 (nr. 206) aangaande het respectieve ressort en de bevoegdheden van de schepenbank van Armentières enerzijds en de gouverneur van Rijsel en andere hertogelijke ambtenaren anderzijds, waar het oorspronkelijke slotmandement — nl. "*Si donnons en mandement a noz chastellain et bailli de Lille*" — in opdracht van Jean de Thoisy, bisschop van Doornik en hoofd van de hertogelijke raad, werd aangepast tot "*Si donnons en mandent a noz gouverneur et bailli de Lille*", en dit gezien "*le chastellain ne execute riens*" (dat Filips van Saint-Pol, de burggraaf van Rijsel, eveneens en tegelijkertijd heer van Armentières was, zal wellicht ook wel in de beslissing van de hertogelijke administratie hebben meegespeeld...). De betekenis en consequenties van de precies in een slotmandement vermelde ambtenaren ontging ook de beneficiarissen van de hertogelijke verordeningen niet. Zo zou de wet van Gent in augustus 1455, na de contestatie door de St.-Baafsabdij van de praktische uitvoering van het in 1453 door Gent verkregen hertogelijk accijnsoctrooi (cf. nr. 1099), de inschakeling door de stad van de Gentse baljuw (wiens optreden de reactie van St.-Baafs mee had uitgelokt) verantwoord door specifiek het slotmandement van hun accijnsoctrooi aan te halen, dat de grafelijke ambtenaren (waaronder ook nominatief de Gentse baljuw en onderbaljuw) had bevolen de hertogelijke beschikkingen na te laten leven, cf. nrs. CDXLV-CDXLVI.

slotmandement zijn soevereine macht te hebben willen benadrukken. De koning kon zowel privileges bevestigen, er zelf nieuwe verlenen, alsook elk van zijn onderdanen bevelen — of die nu koninklijk ambtenaar waren dan wel in dienst stonden van zijn vazal¹²⁰³. Kortom, hij claimde binnen de grenzen van zijn koninkrijk het volle *imperium*. Het zou trouwens net in die bevelende macht zijn dat ook BODIN, in de zestiende eeuw, de waarlijk soevereine macht meende te herkennen:

*"quand les roys ont veu plusieurs ordonnances (...) il les ont emologuees, & fait publier, & passer en force de loix. pour monstrier que la puissance de la loy gist en celuy qui a la souueraineté, & qui donne la force à la loy (...) à la fin la commission par ces mots, SI DONNONS EN MANDEMENT A TOUS, &c. ce que les Empereurs disoyent, SANCIMUS, qui estoit le mot propre à la maiesté"*¹²⁰⁴

Op zich lijkt de hertogelijke administratie er geen probleem van te hebben gemaakt te erkennen dat de hertog, als graaf van Vlaanderen en koninklijk vazal, niet hetzelfde of een even groot *imperium* als de koning bezat, tenminste in wat hun onderlinge relaties betrof of

---

¹²⁰³ Zie ook de definitie van een mandement bij M. CARCEL ORTI (ed.), *Vocabulaire international de la diplomatie*, p. 99, nr. 403, die een afhankelijkheidsrelatie tussen de opdrachtgever en de uitvoerder impliceert: "*Un mandement est un acte par lequel une autorité s'adresse à un de ses agents ou dépendants pour lui faire connaître sa décision et lui commander de mettre cette mesure à exécution*"; het privilege van Lodewijk XI is weliswaar geen formeel mandement, maar het erin opgenomen slotmandement neemt precies dezelfde rol op zich en substitueert als het ware de expeditie van een afzonderlijke bevelbrief die zich aan precies dezelfde personen — soeverein-baljuw en koninklijke gerechtsofficieren — zou richten. Ook F. GANSHOF verbond het mandement als juridisch-diplomatieke vorm ("*Le mandement est un acte destiné à communiquer un ordre*", cf. 'Trois mandemens perdus', p. 133) al met een uiting van de soevereine koninklijke macht, nl. bij zijn bespreking van de tussenkomst van koning Lodewijk VI in de Vlaamse opvolgingskwesitie na de moord op Karel de Goede in 1127. Zo stelde hij dat een convocatie door Lodewijk VI van de Brugse ridders "*était faite en forme de mandement, c'est à-dire en la forme dont usait le roi pour transmettre ses ordres à des personnes ou à des communautés soumises à son autorité*", cf. Id., 'Le roi de France en Flandre', pp. 207-208. Voor GANSHOF was dit evenwel duidelijk niet de gewone gang van zaken, zoals hij bij een ander contemporain bevelschrift van de koning noteert: "*c'est parce que le comté s'était trouvé [na de dood van Karel de Goede] en sa main (...) que le roi fit usage encore une fois d'un mandement*", cf. art. cit., p. 211. Dit impliceerde, volgens Ganshof, dat de koning binnen het strikte feodale kader (bij leven en welzijn van de graaf) eigenlijk niet de mogelijkheid bezat de grafelijke onderdanen of vazallen te bevelen (deze waren immers maar koninklijke onderdaan *par moi*). Ook R. VAN CAENEGEM wees er reeds op dat de mogelijkheid van de Engelse koningen van de Normandische dynastie om in hun writs al hun onderdanen te bevelen belangrijke consequenties had: "*We notice also that the kings address themselves to all their subjects, their fideles and dilecti as well as to their tenentes and we are reminded that in addition to their personal claims on their vassals, they claimed and wielded authority as kings over all the inhabitants of the realm. This is proved by the addresses to ordinary individuals, regardless of the old territorial organisms and the feodal lords and courts*", cf. *Royal writs in England*, p. 166.

¹²⁰⁴ Cf. J. BODIN, *Les six livres*, p. 300. Voor een uitgebreide bespreking van de vereenzelviging door Bodin van de "*sanctio*", het vorstelijk bevelrecht, met de wet ("*lex*"), zie H. QUARITSCH, *Staat und Souveränität*, pp. 333-337. Ook de bijdrage van G. POST, 'Patriapotestas, regia potestas', pp. 196-198, gaat verder in op het classificeren door de laat-middeleeuwse juristen van de onbepaalde bevelende macht van de keizer/koning (i.t.t. 'lagere' vorsten) over al zijn onderdanen als een soeverein attribuut.

ten aanzien van derden. Zo zouden verschillende van Filips' verordeningen, doorheen zijn regeerperiode, niet nalaten de relevante grafelijke ambtenaren strikt te *bevelen* iets uit te voeren, maar eventueel betrokken koninklijke ambtenaren van hun kant slechts *verzoeken* dit ook te willen doen¹²⁰⁵. De hertog/graaf en de koning waren immers geen gelijken. Het adagium *par in parem non habet imperium* bracht de hertogelijke administratie er ook toe de hulp van de Kroon in te schakelen in haar conflicten met andere 'gelijkwaardige' jurisdicties, zoals de geestelijke. Verschillende zetels van de bisdommen en aartsbisdommen waarvan het ressort zich over de Bourgondische landsheerlijkheden uitstreckte, lagen daar zelf buiten (Doornik) of vormden strikt gezien een koninklijke enclave binnen Bourgondisch gebied (Terwaan, Atrecht). Wanneer de hertog en zijn onderdanen zich beklaagden over het optreden van de kerkelijke gerechtshoven in wereldlijke zaken, kon hij daartegen slechts optreden zover als zijn bevelsmacht strekte¹²⁰⁶. Als wereldlijk soeverein van beide partijen behield de Franse koning echter zijn volle *imperium*: we zien de hertogelijke procureur dan ook zowel in 1451 als 1452 beroep doen op de koninklijke kanselarij om de spirituele hoven te bevelen zich niet langer binnen de Bourgondische landsheerlijkheden met wereldlijke zaken te bemoeien¹²⁰⁷.

---

¹²⁰⁵ Zie bv. het mandement rond de confiscatie van Gentse lijfrenten te Kortrijk uit 1452, met de clausule: "*mandons (...) a tous noz bailliz, loix de bonnes villes et autres justiciers (...), prions et requerons ceulx de monseigneur le roy*"; voor gelijke formules zie bv. ook nog nrs. 305, 629, 825, 1050 en 1065. Ook bij Wielant vinden we dit principe (zij het abstract, zonder een verwijzing naar de koning van Frankrijk) terug: "*l'on pose difference entre commission et requisitoire, car par commission le prince commande a ses huissiers et officiers et par requisitoire il requiert le juge exempt de sa jurisdiction*", cf. L. SICKING & C. VAN RHEE (eds.), *Briève instruction*, p. 60, §45.2.

¹²⁰⁶ Of door, wanneer een bepaalde verordening de rechten van een dergelijke naburige jurisdictie mogelijk toch kon schenden, deze in de reservatieclausule specifiek te vrijwaren, zoals de hertog in 1449, als graaf van Henegouwen, deed ten opzichte van de bisschop van Kamerrijk, zie J.-M. CAUCHIES, *La législation princière*, p. 129.

¹²⁰⁷ Cf. nrs. xxxv en xxxvi. Voor meer informatie over deze conflicten, zie het artikel van M. VLEESCHOUWERS-VAN MELKEBEEK, 'Conflicts de juridiction au niveau diocésain', pp. 33-47, die de vaak dubbelzinnige houding van de hertogen in de kwestie belicht (want waar de hertogelijke procureur nu een hard optreden tegen enige inmenging van de bisschoppelijke rechtbanken in de wereldlijke jurisdictie eiste, zouden de hertogen omgekeerd de spirituele jurisdictie van de kerkelijke overheid binnen hun landsheerlijkheden vaak mee helpen verdedigen tegen pretenties van lokale schepenbanken in, zie bv. ook nr. 727). Het artikel van Van Melkebeek behandelt specifiek de noordelijke Bourgondische gewesten, maar de problematiek bleek ook in Bourgondië zelf te bestaan: een, *mutatis mutandis*, identiek koninklijk mandement als dat van 21 augustus 1451 (nr. xxxv, dat zelf de (aarts)bisdommen van Reims, Lyon, Noyon, Terwaan, Atrecht, Amiens, Doornik, Kamerrijk en Soissons betrof) werd op dezelfde ook uitgevaardigd voor de bisdommen van Sens, Troyes, Mâcon, Lyon en Saint-Pierre-le-Moutier, cf. U. PLANCHER, *Histoire générale et particulière*, t. IV, pp. ccii-cciii, nr. CLIV. De politiek van Filips de Goede op dit vlak contrasteert met die van Maximiliaan van Oostenrijk en Filips de Schone, die zich veel actiever en assertiever zouden tonen wat betreft de aanpak en restrictie van de kerkelijke jurisdicties binnen hun landsheerlijkheden, waarbij ze zich veel duidelijker een 'soeverein' statuut toematen, zoals J.-M. CAUCHIES bij zijn bespreking van de aartshertogen hun politiek op dit vlak ook concludeerde: "*La seule autorité judiciaire supérieure qui puisse prétendre s'imposer à d'autres ne peut plus être que le fait du prince [habsbourg]*", cf. 'L'essor d'une législation', p. 69.

In 1463 kwam Lodewijk XI echter tussenbeide binnen het graafschap zelf, in een materie bovendien – de regulatie en privilegiëring van ambachten – die de hertog in 1436 al expliciet tot zijn exclusieve bevoegdheden had gerekend¹²⁰⁸ en die ook Wielant later bij de grafelijke *casus reservati* zou indelen¹²⁰⁹. Filips de Goede was dan ook niet van plan zijn soeverein-baljuw zomaar te laten bevelen door de koning, hoewel hij – op basis van de overgeleverde archiefdocumenten – nog niet bereid bleek het koninklijke privilege direct en openlijk te contesteren. Op 8 november 1463 beval de hertog immers zelf de schout van Brugge en de eerstaanwezende hertogelijke deurwaarder om de boete van 50 lb. par. te innen op elke vreemdeling die de makelaardij binnen Brugge had bedreven en daartoe door het ambacht was veroordeeld¹²¹⁰. Beide hertogelijke ambtenaren dienden ook het verbod uit te vaardigen dat niemand zich nog langer met de makelaardij zou inlaten buiten het lidmaatschap van het ambacht om. We zien de hertogelijke administratie met andere woorden opnieuw toevlucht nemen tot de tactiek die ze ook in de ressortkwestie en de uitvoering van de vonnissen en arresten van het Parlement reeds had beproefd: het koninklijke privilege werd weliswaar in de feiten uitgevoerd, maar dan wel vanuit de grafelijke macht. Filips' bevel liet in de *narratio* overigens niet na die grafelijke macht te benadrukken: het waren de makelaars die hem verzocht hadden in de niet-naleving van hun privileges te voorzien, als de daartoe competente autoriteit: "*plus seroit [prejudice et dommage] se par nous n'estoit sur ce pourveu de notre remede convenable, ainsi que dient lesdiz supplians*". De hertog verwees bovendien nergens naar Lodewijks privilege of confirmatie maar slechts naar "*franchises conservéz (sic) tant par feuz roys de France comme aussi par noz predecesseurs, contes de Flandres*". Hij trok ook uitdrukkelijk de kennisname van enige contestatie van zijn bevel of de privileges van de makelaars naar zich en de hertogelijke Grote Raad toe "*attendu que ce deppend de matiere de privilege dont la cognoissance nous doit appartenir*"¹²¹¹. Dit laatste geeft ook al aan dat de Bourgondische administratie niet

---

¹²⁰⁸ "*nulz que nous ne puet ou ne doit faire aucunes ordonnances perpetuelles en aucuns mestiers de noz bonnes villes de notredit pays de Flandres*", cf. de veroordeling van de wet en baljuw van Kortrijk voor het uitvaardigen van een 'eeuwigdurend' reglement voor het Kortrijkse weverambacht (nr. 543). In dit concrete geval eiste de hertog weliswaar in de eerste plaats de mogelijkheid privileges aan ambachten te verlenen exclusief voor zichzelf op ten koste van de stedelijke besturen, maar de stelling bleef absoluut ("*nulz que nous*") en geeft sowieso aan dat de hertog/graaf dit binnen Vlaanderen als een soeverein grafelijk attribuut zag.

¹²⁰⁹ Volgens P. WIELANT rekent de graaf tot "*zijn edelhede ende souuerainiteyten in Vlaenderen daer af hy hem exempt houdt van ressorte*" ondermeer "*die octroyen die hy geeft in materien van pollicien, gelijc (...) sayetrien ende andere*", cf. *Practijcke Civile*, p. 307.

¹²¹⁰ Cf. nr. DCXXIV; het was feitelijk de Grote Raad in naam van de hertog die optrad: het bevel werd "*a la relacion du conseil*" gecommandeerd.

¹²¹¹ Hoewel het ambacht hier in 1464 klaarblijkelijk eerst nog geen oren naar had: toen zouden de Brugse makelaars bij het Parlement immers appel aantekenen tegen een vonnis van de Grote Raad dat tegen hun (door de koning bevestigde) privileges inging, zie R. VAN CAENEGEM (ed.), *Les arrêts et jugés*, v. II, pp. 318-323, nr. 458, arrest van 14 augustus 1464. Deze zaak hield weliswaar geen direct verband met het conflict tussen het

noodzakelijk van plan was de bepalingen van het koninklijke privilege blijvend na te laten leven. Kort na 8 november 1463 richtte het Brugse stadsbestuur trouwens al een suppliek aan de hertog waarin ze de herroeping van diens mandement en de reguliere verderzetting van het proces voor de Grote Raad uit juli 1463 verlangden¹²¹². Op dit laatste verzoek moet uiteindelijk ook effectief ingegaan zijn, want op 22 januari 1465 — tegen een achtergrond van oplopende Frans-Bourgondische spanningen — bevestigde de Grote Raad, in naam van de hertog, een tussen beide partijen, wet en ambacht, gesloten akkoord¹²¹³. Dit akkoord en de akte van de Raad, nog meer dan het mandement uit november 1463, bevestigden de grafelijke prerogatieven en macht en lijken definitief komaf te hebben gemaakt met enige effectieve uitvoering van Lodewijks confirmatie en privilege van oktober 1463. Nergens werd nog gewag gemaakt van dit document of zelfs maar van enig ander privilege of confirmatie van de Franse koningen. Naar de titels van de makelaars werd nu slechts verwezen als "*privileges a eulx donnéz et ottroyéz de feuz noz predecesseurs contes et contesses de Flandres (...) et depuis par nous confirméz*", een referentie naar Filips' eigen bevestigende privilege uit november 1419¹²¹⁴. De procureurs van beide partijen zagen zich daarnaast genoodzaakt om de hertog — "*notre tres redoubté seigneur et prince*" — in de meest nederige bewoordingen te verzoeken hun onderlinge overeenkomst te willen bevestigen. Voor de procureur van de makelaars hield dit wellicht een weinig verholten publieke vernedering in. Het ging namelijk om dezelfde Jan de Plaet (of Jehan le Plaet) die in oktober 1463 Lodewijks privilege had weten te verkrijgen en die we hoogstwaarschijnlijk als een koninklijk vertrouwenspersoon binnen het Brugse handelsmilieu mogen beschouwen — zijn diverse contacten met de Kroon zijn in elk geval vanaf de jaren 1450 geattesteerd¹²¹⁵. Ook puur

---

ambacht en de wet van Brugge: het Brugse ambacht was nl. te Damme in conflict gekomen met een zekere Colard de Groote rond de makelaardij van malvezijwijnen, waarop deze Colard de makelaars voor de Grote Raad had gedaagd. Uit de beschikbare informatie kunnen we afleiden dat deze Colard van de hertog de makelaardij van deze wijnen te Damme had toegewezen gekregen, wat de Brugse makelaars op basis van hun privileges aanvochten en er zelf verder deze makelaardij bedreven. De zaak is interessant omdat het arrest van het Parlement een eerste vonnis van de hertogelijke Grote Raad in 1460 situeert (zie ook het hertogelijke mandement uit juni 1460 dat gewag lijkt te maken van een interlocutoir vonnis in de kwestie, nr. DXI), maar de verdere procedure voor het Parlement pas weer in het voorjaar van 1464 lijkt opgenomen te zijn: gebruikten de makelaars hun confirmatie uit oktober 1463 om dit geschil nu toch nog naar hun hand te zetten?

¹²¹² Cf. nr. DCXXV; de relatieve verbazing die uit het Brugse rekest spreekt over de 'plotse' expeditie van het hertogelijke bevelschrift, en dit terwijl de procedure voor de Grote Raad in principe nog lopend was, lijkt ons een mogelijke bevestiging te vormen voor het vermoeden dat het mandement van 8 november 1463 een directe reactie van de hertogelijke administratie vormde op het verkrijgen van het koninklijke privilege door het makelaarsambacht.

¹²¹³ Cf. nr. 1466.

¹²¹⁴ Cf. nr. 36.

¹²¹⁵ M. MOLLAT verwijst in verschillende publicaties over Jacques Cœur naar een zekere Jean Plat, "*courtier de Bruges*", die in het commerciële en financiële netwerk van de koninklijke *argentier* was ingeschakeld, cf. *Jacques*

inhoudelijk werden de bepalingen van Lodewijk teruggeschroefd: weliswaar werden de rechten van het ambacht op het derde deel van de boeten van 50 lb. par. erkend, evenals hun monopolie op de makelaardij, maar de wet van Brugge zag zich van haar kant bevestigd worden in de jurisdictie over haar poorters en een tussenkomst van de schepenen of de Brugse schout werd noodzakelijk gesteld voor de effectieve uitvoering van een groot deel van de privileges van de makelaars. De Grote Raad beperkte zich overigens niet tot de loutere confirmatie van dit akkoord en onderlijnde nogmaals de prerogatieven van de hertog en zijn administratie. De partijen werden veroordeeld het akkoord te onderhouden "*sur paine de l'amender arbitrairement*" – het verordenden van dergelijke 'arbitraire' boeten werd klassiek als een quasi-soeverein attribuut gezien¹²¹⁶ – terwijl de hertogelijke procureur-generaal elke toekomstige actie tegen de overtreders van de ambachtskeuren en -privileges werd voorbehouden, "*soient bourgeois ou courretiers*". Veeleer dan het zeggenschap van de hertog/graaf over de rechten van de makelaars te beperken leidde Lodewijks confirmatie uit 1463 uiteindelijk, in 1465, dus tot een grotere greep van de Bourgondische administratie op het ambacht en de makelaardij, wat nog bevestigd werd in de afwijkende reservatieclausule die het vonnis van de Grote Raad meekreeg. In plaats van het

---

Cœur ou l'esprit d'entreprise, pp. 64-65 en 'Les affaires de Jacques Cœur', p. 244. De val van de *argentier* lijkt geen definitief einde te hebben gemaakt aan Plat of de Plaet zijn Franse connecties, of misschien werden deze hernieuwd tijdens het verblijf van Lodewijk, nog dauphin, te Brugge in 1457 (cf. R. AMBÜHL, *Le séjour*, pp. 119-124), want in 1464 zien we hem ingeschakeld worden in de koning zijn pogingen een handelsmonopolie met de Levant uit te bouwen, waarbij hij het Brugse depot voor de verder verhandeling van die koopwaar (vnl. specerijen en zijde) beheerde, cf. A. SPONT, *Semblançay (?-1527)*, p. 4. In de confirmatie van Lodewijk XI zelf wordt hij voorgesteld als "*notre bien aimé Jehan Plaet, bourgeois et doyen pour et ou nom des hosteliers et courretiers de la ville de Bruges*", cf. nr. lii. Deze connecties met de Franse Kroon lijken nadien verdere functies van Plaet binnen de Brugse bestuurkringen trouwens niet gehyphoticeerd te hebben: zowel in 1467 als 1477 trad hij op als medebeheerder van de Brugse stadskas, terwijl hij in 1468-1469 zelfs schepen werd. Hij werd bovendien ook nog opnieuw als deken van de makelaars geattesteerd in 1474-1475 en 1482-1483. Voor deze gegevens, zie A. MATTHEUS, *Prosopografie van het Brugse stadsbestuur*, d. II, pp. 240-241, fiche Plaet, Jan de; de prosopografie van de Brugse hosteliers van A. GREVE vermeldt hem ook als Brugs hostelier en makelaar, zij het slechts summier en onder de naam van Jan de Plaert (een sluitende identificatie is echter mogelijk op basis van zijn overlijdensdatum, nl. 25 dec. 1486, die overeenstemt met de gegevens bij MATTHEUS), cf. *Hansische kaufleute*, p. 288, fiche W153: Plaert, Jan de.

¹²¹⁶ Cf. B. SCHNAPPER, 'Les peines arbitraires', p. 254: "*Le roi [de France] ses ordonnances répressives venaient d'un pouvoir qui lui était propre. (...) De plus, en sa qualité de souverain, on dira bientôt d'héritier de l'Empereur, il avait un devoir encore plus impérieux de rendre la justice et de pourchasser les criminels. Parce que sa volonté, selon les légistes, avait force de loi, son pouvoir judiciaire était sans limite et son arbitrium normal*". Ook Jacob DE BLAESERE zag in de mogelijkheid tot het arbitrair bestraffen (tot boven de wettelijke vastgelegde boeten, i.c. 50 lb. par.) een soeverein attribuut, zie zijn *Defensio illustrissimi Flandrie comitis* (Universiteitsbibliotheek Gent, ms. 3791), v. II, § Aut auget, aut minuit, fol. 144r°: "*Comes et barones qui habent proprietatem justicie minuere et augere penas possunt (...) et solus princeps [waarbij de Blaesere de Vlaamse graaf ook als een dergelijke princeps aanziet] auget penam a lege statutam, dicit Lucas de Penna*" (dit komt inderdaad overeen met de Penna zijn opsomming van vorstelijke voorrechten: "*Solus ipse auget penam a lege statutam*", cf. L. DE PENNA, *Super tres libros*, commentaar bij C.12.35.14, SXVIII).

gebruikelijke en sterk abstracte "*sauf notre droit*"¹²¹⁷, wendde de Raad nu een unieke variant aan die specifiek aan de vorstelijke rechten van Filips referereerde: "*saulf toutesvoyes en tout et par tout notre droit, haulteur et seignourie*"¹²¹⁸.

Dit voorbeeld rond de uitvoering van en reactie op Lodewijks privilege voor het Brugse makelaarsambacht geeft bovendien aan dat de koninklijke confirmaties niet zozeer afzonderlijk of op basis van hun specifieke, intern diplomatische vorm (*communis* dan wel *specifica*) beoordeeld of getaxeerd moeten worden. Belangrijker is hoe ze zich verhouden tot eerdere hertogelijke verordeningen en privileges of welke wetgevende initiatieven ze op hun beurt bij de hertogelijke administratie hebben uitgelokt. Het omgekeerde geldt trouwens ook: verschillende koninklijke privileges en verordeningen zouden de bepalingen van eerdere hertogelijke verordeningen soms quasi letterlijk hernemen, zonder echter nog maar gewag te maken van die oorspronkelijke documenten. Zo zou Karel VII in 1447 in een octrooi de stad Oostende het ongestoorde gebruik van haar nieuwe haven toekennen en ook de toegang tot een aantal ambachten beperken tot de leden van de Oostendse poorterij¹²¹⁹, terwijl hij in 1456 de wet van Sluis toeliet voortaan ook verbanningen uit het graafschap uit te mogen spreken, in plaats van enkel uit het schependom¹²²⁰. Filips de Goede had echter al, respectievelijk in 1445¹²²¹ en 1455¹²²², met twee verordeningen quasi dezelfde voorrechten aan deze steden toegekend. Karel VII trad op die manier formeel als autonome wetgever en privilegiërende autoriteit op, in plaats van louter een geïnsereerd hertogelijk octrooi te bevestigen — wat nog de gangbare praktijk was geweest onder Jan zonder Vrees. Nochtans moet de koninklijke kanselarij door de Oostendse en Sluise supplianten in het bezit zijn gesteld van afschriften van hun oorspronkelijke titels, want bepaalde passages in de koninklijke octrooien komen woordelijk overeen met de eerdere hertogelijke verordeningen¹²²³. In de *narrationes* van de koninklijke akten vinden we evenwel niets terug

---

¹²¹⁷ Zie hierover J.-M. CAUCHIES, *La législation princière*, pp. 128-129; deze auteur wijst er daarbij trouwens nog op dat het voorkomen van een reservatieclausule bij akten aan dubbele staart (zoals ook het vonnis van de Grote Raad) erg zeldzaam is en normaal enkel bij privileges voorkomt (voor de periode 1427-1506 recenseerde hij er voor wat Henegouwen betreft slechts een twintigtal): de keuze van de Grote Raad om toch een reservatieclausule te gebruiken lijkt dus allerminst toeval te zijn geweest.

¹²¹⁸ Over de (impliciete) verbanden tussen *hauteur*, *superioritas* en soevereiniteit, zie hierboven, §3.1.2.4.

¹²¹⁹ Cf. nr. xx. Het gaat hier strikt gezien niet om een privilege: de koninklijke verordening heeft alle kenmerken van een aan een dubbele staart bezegelde akte, waarmee ze zich overigens gewoon spiegelde aan haar hertogelijke equivalent uit 1445 (*ut infra*), die tevens aan dubbele staart bezegeld moet zijn geweest.

¹²²⁰ Cf. nr. xxxix.

¹²²¹ Cf. nr. 842.

¹²²² Cf. nr. 1175.

¹²²³ In het geval van Oostende spreekt de hertogelijke verordening in de *narratio* bijvoorbeeld over de stad als "*resortissans soubz nostre ville de Bruges, est situee et assise a la costé de la mer et que par force et impetuosité le flux et grans inundacions des eaues par tempestes et grans oraiges de ladicte mer a continuellement noyee et emportee une certaine quantité de ladicte ville*", wat in het koninklijke octrooi als "*resortissans soubz la ville de Bruges, est situee a*

van die vermoedelijke kennis van het bestaan van de eerdere hertogelijke verordeningen¹²²⁴. Meer zelfs, de koninklijke kanselarij stelde het zo voor dat de Vlaamse supplianten Karel VII rechtstreeks hadden aangesproken om in hun noden te voorzien. De koninklijke verordening rond de uitbouw van de nieuwe haven van Oostende stelde het zelfs zo voor dat de koninklijke instemming daartoe noodzakelijk was!

"se doubtent lesdits suppliants, que attendu qu'ilz ont fait faire lesdits ouvraiges dont dessus est faite mencion sans noz congié et licence, que ores ou pour le temps avenir on leur vaulsist donner et mettre empeschement en iceulx se sur ce ne leur estoit par nous pourveu de notre grace et remede, ainsi qu'ilz nous ont humblement fait remonstrer"

De oorspronkelijke hertogelijke verordeningen werden dus niet enkel genegeerd, maar zelfs als niet valabel beschouwd. Bovendien nam Karel VII zich ook voor zijn eigen verordeningen effectief uitvoering te laten kennen. In de slotmandementen van zowel het Oostendse als Sluise privilege spreekt hij daartoe weliswaar nog geen grafelijke ambtenaren aan, zoals Lodewijk XI dat zou doen in 1463, maar de ambtenaren van de dichtsbijgelegen koninklijke baljuwschappen (Amiens, Doornik en het Doornikse, Vermandois) kregen wel al de opdracht bij enige inbreuk op of contestatie van de verordeningen alles opnieuw "*au premier estat et deu*" te stellen. Het Oostendse octrooi dreigde zelfs met de inning van koninklijke boetes op zij die "*contre la teneur de cesdites presentes (...) attemptent ou innovent*". Deze clausules waren een bewuste toevoeging, want in de slotmandementen van de hertogelijke verordeningen, wiens dictaat de koninklijke kanselarij voor de rest nochtans relatief getrouw volgde, ontbraken ze¹²²⁵.

Het opstellen van nieuwe 'onafhankelijke' koninklijke verordeningen (in plaats van een reguliere confirmatie van voorafgaande hertogelijke privileges), waarmee de koninklijke kanselarij vermeed het hertogelijke wetgevende prerogatief formeel te moeten erkennen,

---

la costé de la mer et que par force et impetuosité le flux et les grans inundacions des eaues, par tempestes et grans oraiges de ladicte mer, ont continuelement noyé et emporté certaine quantité de ladite ville" terugkomt. Het Sluise hertogelijke privilege neemt in de *actio* dan weer de voorwaarde op "*moiennant ce toutesvoyes que nous et nos diz successeurs, contes et contesses de Flandres, pourrons quicter, rappeller et remettre lesdiz bannissemens, soient a terme ou sans terme, a pelerinaiges ou sommes d'argent, et restituer les banniz aussi bien a notreditte ville de l'Escluse, eschevinaige d'icelle que a notre dit pais et conté de Flandres, toutes les fois et ainsi qu'il nous plaira*", terwijl Karel VII hiervan "*moyennant toutesvoyes que nous et noz successeurs, roys de France, pourrons, se bon nous semble, quicter, rappeller et mettre lesdiz bannissemens, soient a terme ou sans terme, a pellerinaiges ou sommes d'argent, [a neant] et restituer les banniz, tant en ladicte ville de l'Escluse, eschevinaige d'icelle que oudit pais et conté de Flandres toutes les foiz et ainsi qu'il nous plaira*".

¹²²⁴ Enkel het Oostendse octrooi maakt melding van het, vage, "*consentement de notre tres chier et tres amé frere et cousin*" dat de stad voor haar havenwerken had verkregen, cf. nr. xx.

¹²²⁵ In de hertogelijke verordeningen werden de grafelijke gerechtsambtenaren slechts opgedragen de beneficiarissen te laten genieten van hun nieuwe voorrechten en octrooien, "*sans leur faire (...) ou donner ne souffrir estre fait (...) quelconque (...) destourbier ou empeschement*", zonder echter expliciet hun actief corrigerend optreden te bevelen tegen de eventuele overtreders van de bepalingen van de verordeningen.

bleef trouwens ook nog na de dood van Karel VII voorkomen. Zo lijkt het op 24 oktober 1463 door Lodewijk XI aan Jean de Lannoy en diens heerlijkheid verleende privilege op het eerste gezicht misschien een reguliere confirmatie te zijn van de voorrechten die Filips de Goede zijn kamerheer en Ordebroeder al tussen 1458 en 1462 had verleend, gezien de koning deze *in extenso* in zijn privilege insereerde¹²²⁶. Maar schijn bedriegt. Lodewijk bevestigde de hertogelijke octrooien namelijk niet, hij verleende de Lannoy gewoon exact dezelfde voorrechten maar dan "*de grace especial, pleine puissance et auctorité royal*". Bovendien werd in de *narratio* van dit koninklijke privilege weerom geïmpliceerd dat de oorspronkelijke hertogelijke titels op zich mogelijk niet rechtsgeldig of effectief genoeg waren, hoewel suppliant de Lannoy de keuze nog openliet of deze rechtsgeldigheid via een confirmatie dan wel een nieuw privilege verzekerd moest worden:

"consideré (...) que se luy [Jean de Lannoy] et ses successeurs ne jouissoient des libertéz et octroiz dont es lettres dessus transcriptes [de hertogelijke privileges] est faicte mention, lesdiz chastel et ville de Lannoy seroient et demouroient depopuléz et inhabitéz, il nous plaise luy confermer le contenu esdictes lettres ou les luy octroyer de nouvel et sur ce luy eslargir et impartir notre grace"

Naast de gunst aan de Lannoy zou Lodewijk XI enkele maanden later, in februari 1464, de Rijsselse kruisboogschutters eveneens nog een 'nieuw' privilege toekennen¹²²⁷. De gildebroeders zouden voortaan vrijgesteld worden van enige vervolging of arrestatie indien ze tijdens schietspel accidenteel iemand zouden verwonden of doden, waarbij de koning hen al meteen zijn toekomstige remissie toekende. De gilde had nochtans al in 1417 bij privilege van Jan zonder Vrees dezelfde voorrechten verkregen¹²²⁸, zonder dat Lodewijk hier echter ook maar impliciet aan refereerde (zijn kanselarij nam wel opnieuw quasi woordelijk het dictaat van het hertogelijke document over¹²²⁹).

---

¹²²⁶ Cf. nr. liii. Voor de hertogelijke privileges, zie nrs. 1266, 1277, 1302-1303, 1305-1306, 1331 en 1376. Voor meer informatie over de uitbouw door Jean de Lannoy van zijn gelijknamige heerlijkheid tot een (weliswaar bescheiden) stadje, in de schaduw van zijn nieuwgebouwde kasteel, zie de recente bijdrage van J.-M. CAUCHIES, 'Deux grands commis bâtisseurs', pp. 45-59 (die daarin het stadsproject van Lannoy vergelijkt met de gelijktijdige ondernemingen van Pieter Bladelin te Middelburg).

¹²²⁷ Cf. nr. lv.

¹²²⁸ Cf. J.-M. CAUCHIES (ed.), *Ordonnances de Jean sans Peur*, nr. 270, pp. 440-441.

¹²²⁹ Vergelijk met name de kern van de *narratio en actio*, nl. bij Jan zonder Vrees "*nous, a l'humble supplication et priere de noz bien améz les compaignons du serment de confrarie du jeu d'arcbaestre de nostre ville de Lille, desirans de tout nostre coeur ledit jeu et esbatement estre entretenue, amplié et augmenté, (...) avons pour vous et noz successeurs, contes et contesses de Flandres, voulu, ordonné, declairié et appointié (...) que s'il advenoit que, par fait de fortune ou meschief, aucuns des compaignons de ladite confrarie estant entre deux berseaux bleschast, navrast, affolast ou avinst cas de crisme ou de mort sur aucune personne (...) que la personne de ladicte condicion de telz cas et criesmes ainsy empeschiés en demeurent perpetuelement et a tousjours par devers nous, justice et aultrement frans*" en bij Lodewijk XI "*nous, a l'humble supplication et priere de noz bien améz les compaignons du serment et confrarie du jeu de l'arbalestre de la ville de Lille, desirans ledit jeu et esbastement estre entretenue, amplié et augmenté, (...) avons, pour nous et noz*

Wellicht diende deze politiek van de koninklijke administratie en kanselarij verschillende doelen. Ze affineerde in de eerste plaats de wetgevende macht van de koning binnen het leen van zijn vazal, waarbij de kans bovendien beperkt bleef dat de hertogelijke administratie deze koninklijke octrooien zou gaan contesteren. De Kroon verleende *de facto* immers geen nieuwe voorrechten, maar spiegelde zich aan bestaande hertogelijke verordeningen. In de praktijk kon immers wellicht maar moeilijk uitgemaakt worden of een beneficiaris op basis van een hertogelijke octrooi dan wel krachtens een koninklijke titel van een bepaald recht genoot. Hierdoor kon de Kroon pretenderen dat haar privileges binnen Vlaanderen kracht van wet hadden en er nageleefd werden – ook al geeft de casus rond de Brugse makelaars aan dat de hertog de effectieve uitvoering van dergelijke privileges soms wel degelijk exclusief naar zich toe probeerde te trekken. Deze tactiek was trouwens ook al eerder ook door de hertogen zelf toegepast geweest. Zo had Filips de Stoute op 8 mei 1397 een eigen verordening rond de bestraffing van blasfemie uitgevaardigd, daags nadat Karel VI daarover zijn eigen ordonnantie had opgesteld, die nochtans zou gelden "*par tout nostre (...) royaume*"¹²³⁰.

Daarnaast kon deze politiek ook passen binnen de bredere koninklijke ambities. De privileges van Lodewijk XI aan Jean de Lannoy en de Rijselse kruisbooggilde situeren zich bijvoorbeeld tegen de achtergrond van de terugkoop van de Somme-steden en het aanklaarten van een eventuele terugkoop van Rijsel, Douai en Orchies (*ut supra*, §3.1.2.1).

---

successes, vullu et octroïé (...) que s'il advenoit par cas de fortune ou de meschief que aucuns des compaignons de ladictes confrarie estant entre deux bersaux bleschast, navrast, affolast ou commist cas de criesme ou de mort sur aucunes personnes (...) que la personne de ladictes condicion de telz cas et criesmes ainsy empeschiéz en demouroit perpetuellement et a tousjours pardevers nous, justice et aultrement francqz".

¹²³⁰ Cf. J. BARTIER (dir.) & A. VAN NIEUWENHUYSEN (ed.), *Ordonnances*, t. II, pp. 202-203, nr. 457; voor de koninklijke verordening (wiens strafmaatregelen zonder wijzigingen in het hertogelijke document werden overgenomen), zie A. JOURDAN, DECRUSY & F.-A. ISAMBERT (eds.), *Recueil général des anciennes lois*, pp. 777-779, nr. 228. Filips de Stoute zou trouwens niet de enige Franse prins zijn die de koninklijke verordeningen rond blasfemie zou imiteren en aanvullen met eigen gelijkaardige wetgeving, zie de bespreking door O. MATTÉONI van een verordening van hertog Jean II van Bourbon uit 1475, cf. *Un prince face à Louis XI*, pp. 147-150. Voor Mattéoni paste deze politiek in het geval van de hertogen van Bourbon voornamelijk in een symbolische en ideologische accaparatie van de koninklijke uitstraling en prerogatieven: "*c'était «royaliser» sa stature*"; eenzelfde motivatie speelde mogelijk ook bij Filips de Stoute, hoewel in beide gevallen mogelijk ook het weren van de formele uitvoering van koninklijke wetgeving binnen de eigen landsheerlijkheid werd opgevangen (door de verordening in de feiten weliswaar toe te passen, maar op hertogelijk bevel). Wat de Bourgondische hertogen betreft lijkt deze poging overigens niet echt succesvol te zijn geweest: niet enkel konden Bartier en Van Nieuwenhuysen slechts één bewaard afschrift van de blasfemie-verordening van Filips de Stoute opsporen (in een register van de stad St.-Winoksbergen), maar wanneer de stad Douai (gesteund door de hertogelijke procureur) in de jaren 1420 voor het Parlement in een proces met de bisschop van Atrecht verzeild geraakte rond de bevoegdheid godslasteraars te bestraffen, werd enkel nog maar naar "*les ordonnances royaux*" verwezen en niet naar enige hertogelijke equivalenten, cf. S. DAUCHY, *De processen in beroep*, pp. 140-141.

Wou de koning de Lannoy — wiens heerlijkheid binnen de kasselrij Rijsel gelegen was¹²³¹ — en de Rijselse gildebroeders alvast verzekeren van het verdere genot van hun voorrechten indien de kasselrijen naar de Kroon zouden terugkeren¹²³²? Beide privileges benadrukken in elk geval ook het militaire en geopolitieke nut dat de beneficiarissen voor de Kroon of voor hun stad — en níet zozeer voor de hertog — zouden kunnen vervullen¹²³³.

---

¹²³¹ Naast de stamheerlijkheid Lannoy zelf bezat Jean nog vier andere lenen binnen de kasselrij, samen goed voor een geschatte jaarlijkse netto-opbrengst van 807 lb. par. Zijn familieleden Philippe, Antoine en Pierre waren in totaal nog eens goed voor 3780 lb. aan jaarlijkse leeninkomsten binnen de Rijselse kasselarij. Zie H. COOLS, 'Le prince et la noblesse', p. 401 en pp. 404-406.

¹²³² Daarbij moeten we opmerken dat de koning ook het statuut van de door Filips de Goede aan de Lannoy verleende voorrechten wijzigde. De hertogelijke kanselarij had destijds maar een aantal van deze akten de formele vorm van 'eeuwigdurende' privileges meegegeven; zijn andere gunsten waren daarentegen bezegeld geweest aan dubbele staart (wat af te leiden valt uit het algemene adres, nl. "A tous ceulx etc.") en bezaten daarmee in principe een minder grote waarde (het gaat om de octrooien voor het oprichten van een kruis- en handbooggilde te Lannoy, nrs. 1302-130; voor het gebruik van een zegel van zaken, nr. 1306; en de inrichting van een wijn- en haringstapel, nr. 1318), zie hierover J. BRAEKEVELT, 'De waarde van de wet', pp. 219-223. Het koninklijk privilege verleende diezelfde gunsten nu evenwel in de geijkte vorm van een formeel privilege en "pour en joir par notredit conseilier et chambellan et lesdiz habitans de Lannoy et leurs successeurs et chacun d'eulx, endroit soy, perpetuellement et a tousjours". Gezien de vijandige houding van de graaf van Charolais ten opzichte van de Lannoy en de hofkliek rond de heer van Croÿ (en vice versa, cf. W. PARAVICINI, 'Acquérir sa grâce', p. 375 en p. 378), die hij verantwoordelijk stelde voor het bewerkstelligen van de terugkoop van de Somme-steden (een vermoeden dat trouwens nog eens bevestigd lijkt te worden door Lodewijks privilege, dat verleend werd "pour consideracion aussy de plusieurs grans, notables et louables services que aucuns ses parens et amys et luy aussi nous ont parci devant fais"), kon de Lannoy een dergelijke tussenkomst van de koning wellicht wel gebruiken. Hertogelijke verordeningen, en zeker die bezegeld aan dubbele staart, werden bij de dood van hun auteur immers — in principe, in de praktijk werden ze meestal in voege gelaten — herroepbaar door diens opvolger (vergelijk dit met de situatie in Frankrijk, waar dit principe eveneens gold, cf. S. PETIT-RENAUD, «Faire Loy», p. 176 en p. 215): zie bv. een bevestiging door Karel de Stoute van het bedijkingsoctrooi van zijn vader van 17 mei 1467 (nr. 1535), die uiteindelijk pas na uitgebreid onderzoek en deliberatie plaatsvond "aians agreable ce que par notredit feu seigneur et pere a esté fait *en ceste partie*", cf. RAGent, Priorij van St.-Margriete in Betlehem te Deinze, charter nr. 93. Een overzicht uit 1469 van het te innen zegelrecht bij de expeditie van verschillende types hertogelijke akten stipuleerde trouwens expliciet dat "sauvegardes pour eglises (...) *en double queue* (...) *dureront la vie du prince*", cf. J. VAN ROMPAEY, 'Hofraad en Grote Raad', p. 319. De reële waarde van het koninklijke privilege bleek overigens uiteindelijk beperkt: het privilege verhinderde in elk geval niet dat de graaf van Charolais in 1465 de Lannoy's heerlijkheden zou confisqueren, cf. R. DE SMEDT, 'Jean seigneur de Lannoy', p. 116 en P. BONENFANT & J. STENGERS, 'Le rôle de Charles le Téméraire', p. 11, n. 3. De Lannoy was overigens niet het enige lid van het Bourgondische hof dat Lodewijk XI ca. 1463 via privileges aan zich trachtte te binden. Naast verschillende gunsten verleend aan de de Croÿs kunnen we bijvoorbeeld ook wijzen op Lodewijks schenking van de kasselrij van Épinal aan Thiébaud de Neufchâtel, maarschalk van Bourgondië op 2 juni 1463 (cf. L. DUHAMEL, *Négociations de Charles VII*, pp. 200-203), kort nadat de koning in een brief uit mei 1463 had laten verstaan dat "le mareschal de Bourgogne a le bout [versta: aan/van het Bourgondische hof?]; je le croy bien, puisqu'il veult venir devers moy" (cf. J. VAESSEN & E. CHARAVAY (eds.), *Lettres de Louis XI*, t. II, p. 118): het ging Lodewijk er dus weldegelijk om Thiébaud aan zijn kant te winnen.

¹²³³ Bij het privilege voor Lannoy stipte Lodewijk als motief o.m. aan dat "*l'augmentacion et entretenement desdiz chastel et ville de Lannoy, qui est scituee sur l'extremité de notre royaume, est et peut estre ou temps a venir ou bien de*

Tenslotte bood ze de koninklijke administratie nog de mogelijkheid meer specifieke vorstelijke prerogatieven blijvend op te eisen ten opzichte van veronderstelde hertogelijke/grafelijke usurpaties. Het Sluise privilege dat het stadsbestuur de toelating had gegeven criminelen uit het graafschap te verbannen, had bijvoorbeeld in de oorspronkelijke expeditie van Filips de Goede uit 1455 ook bepaald dat de hertog, de kanselier en de Grote Raad deze verbanningen zouden mogen herroepen. Karel VII trok in zijn privilege uit 1456 dit gratierecht echter naar zichzelf toe, zonder enige rekening te houden met eventuele grafelijke remissiebrieven – iets wat volledig in de lijn lag van de eerdere aanvallen van de Kroon op de hertogelijke remissiepraktijken, die we al in 1451 tijdens de ambassade van Jean II Juvénal des Ursins en koninklijke procureur Jean Dauvet konden optekenen¹²³⁴.

Een ander dergelijk prerogatief dat tot verschillende figuurlijke rondedansen van opeenvolgende koninklijke en hertogelijke verordeningen en mandementen aanleiding gaf, was de bescherming van en voogdij over kerkelijke instellingen of hun bezittingen en rechten binnen het graafschap. Een eerste conflict dateert al uit de jaren 1430, nog onder Hendrik VI, en had het Doornikse regaalrecht tot onderwerp. Het regaalrecht was het recht van de vorst om bij het overlijden van een bisschop of het om een andere reden tijdelijk vrijkomen van de bisschopszetel, de met het bisdom verbonden inkomsten en rechten te mogen incasseren tot een opvolger geïnstalleerd werd. Dit regaalrecht behelsde in principe zowel een wereldlijke als geestelijke component¹²³⁵. De wereldlijke component omvatte de wereldlijke bezittingen en inkomsten van het bisdom: tienden, cijnzen, boetes voortkomend uit de bisschoppelijke rechtsmacht, enz. De geestelijke component daarentegen hield voor de vorst de mogelijkheid in om beneficiés die *sede vacante* vrijgekomen waren zelf te

---

nous et de la chose publique"; voor het militaire karakter van de ommuurde stad Lannoy, gebouwd rondom de eigenlijke burcht zie G. ESPINAS, 'La fondation d'une ville', pp. 187-190. Jacques du Clercq zou in zijn kroniek trouwens insinueren dat Jean de Lannoy zijn stad en kasteel op een belegering of militaire actie (aan de kant van Lodewijk XI wellicht) had voorbereid: toen de graaf van Charolais na zijn machtsgreep in 1465 beslag liet leggen op de heerlijkheid (en de Lannoy naar het hof van de koning vluchtte), vond men in het kasteel "*de VI^{xx} a VII^{xx} pourchaulx sallés et moult de farine moulué avecq plente de bled et d'avoine*"..., cf. . DE REIFFENBERG, *Mémoires de J. Du Clercq*, t. IV, p. 112. De Rijselse gilde van haar kant zag haar koninklijk privilege verleend worden "*pour servir au bien et deffence de ladicte ville et du pays quant mestier seroit, pour ces causes et aultres ad ce nous mouvans*" (waar Jan zonder Vrees in 1417 zijn octrooi nog "*pour consideration et faveur des bons [et] aggregables services que aucuns de compaignons de ladite confrarie, que tousjours avons trouvé prest, nous ont faitz, lesquelz nous leur voullons reconnoistre et que esperons encoires que faire nous doient*" had toekegend, cf. J.-M. CAUCHIES (ed.), *Ordonnances de Jean sans Peur*, p. 440). D. CLAUZEL wees recent nog op de opportunistische houding die de Rijselse bevolking en stadsbestuur aak ten opzichte van haar wisselende heersers hadden aangenomen, zolang deze hun voorrechten maar bereid bleken te vrijwaren, cf. 'Les rélévations d'un agent', p. 213. Paste Lodewijks privilege in een charmeoffensief ten aanzien van de stedelijke elite (vertegenwoordigd in de kruisbooggilde)?

¹²³⁴ De koninklijke raad stelde toen dat "*au Roy seul, comme Prince & Sgr. souverain, apartienne de donner rémissions, relievement, nobilitations & admortissemens, & autres choses de grace*", cf. U. PLANCHER, *Histoire générale et particulière*, t. IV, p. cc, nr. CLIII.

¹²³⁵ Zie hierover en voor wat volgt E. MICHELLET, *Du droit de régale*, pp. 40-53.

begeven. Dit regaalrecht was, zeker in de oorsprong, niet noodzakelijk exclusief koninklijk doch veeleer feodaal. Ook lagere landsheren konden dus claims op het regaalrecht maken – zo bijvoorbeeld de hertogen van Bretagne¹²³⁶ – en de Kroon zelf zou dit recht vaak maar in etappes in bepaalde bisdommen weten te verwerven¹²³⁷, soms enkel om het nadien terug aan de Kerk af te staan (die zich steevast hevig verzette tegen de leegroof van kerkelijke instellingen die het regaal vaak teweegbracht)¹²³⁸. De Vlaamse graven van hun kant zouden het regaalrecht evenwel nooit uitgeoefend hebben voor wat de bisdommen betrof die zich, eerst, nog binnen hun territorium bevonden of waarvan het ressort zich, later, over delen van het graafschap uitstrekke¹²³⁹. Wat specifiek het bisdom Doornik betreft zou dit al vanaf het midden van de twaalfde eeuw tot de zogenaamde *sièges royaux* gaan behoren¹²⁴⁰ en

---

¹²³⁶ Over de opeising van het regaalrecht (o.m. op het bisdom van Nantes) door de Bretoense hertog-gemaal Pierre Mauclerc in de vroege 13de eeuw en de (deels latere) juridisch-historische beargumentatie van dit recht door de Bretoense administratie, zie het artikel van B.-A. POCQUET DU HAUT-JUSSÉ, 'Pierre Mauclerc et le conflit politico-religieux', pp. 137-176. De hertogen zouden het regaalrecht trouwens nog tot in de 15de eeuw blijven opeisen en verdedigen tegen Franse koninklijke opposities, cf. P. CONTAMINE, 'The Contents of a French Diplomatic Bag', pp. 52-72. Ook de hertogen van Normandië en de graven Chartres, Blois en Champagne zouden het regaalrecht uitgeoefend hebben, cf. J. GAUDEMET, *La collation par le roi*, p.3 en p. 16; zie eveneens de opname door deze auteur van Doornik in diens overzicht van de bisdommen waar de Franse koning wél zelf zowel de wereldlijke als geestelijke *régale* uitoefende, op. cit., p. 63.

¹²³⁷ Cf. J. ПУЧКЕ, *Le chapitre cathédral*, pp. 59-60.

¹²³⁸ In oorsprong en principe diende de vorst aan wie het regaalrecht toekwam en de door hem aangestelde beheerders van de (wereldlijke) rechten en goederen van het bisdom weliswaar te innen en uit te oefenen, maar met het doel deze nadien over te dragen aan de nieuw verkozen bisschop, cf. E. LESNE, 'Les origines', pp. 11-19. De werkelijkheid was evenwel vaak anders en de regaalheren bleken geneigd de inkomsten en goederen van het bisdom tot hun eigen profijt aan te wenden. Op het verzet van de Kerk zouden de Franse koningen in veel gevallen deels aan hun regaalrecht verzaken (of ten minste aan het *jus spoli*, waarbij alle roerende goederen van de overleden bisschop door de vorst werden aangeslagen), cf. E. MICHELLET, *Du droit de régale*, pp. 45-46 en 50-51. C. LAPLATTE nuanceerde weliswaar deze koninklijke verzaking aan het regaalrecht: de Franse koningen zouden weliswaar nu en dan hun regaalinkomsten aan de nieuw aangestelde bisschop terugschikken, maar het bleef essentieel om *schenkingen* gaan. Wel zouden de koningen de inkomsten van hun regaalrecht vaak specifiek (doch zeker niet exclusief) voor hun religieuze begunstigingspolitiek gaan gebruiken; dit zou onder Karel VII geïnstitutionaliseerd worden met de bepaling dat alle (nog niet aan de Kerk of de bisdommen afgestane) koninklijke regaalrechten en -inkomsten de Sainte-Chapelle zouden toekomen. Zie diens bijdrage 'L'administration des évêchés vacants', p. 178-182.

¹²³⁹ Cf. L. VOET, 'De middeleeuwse vorst', pp. 68-69, die weliswaar de nuance aanduidt dat de Franse koning pas nadat Terwaan tot Artesië ging behoren er ook voor dit bisdom het regaalrecht zou opeisen (wat de Vlaamse graven voordien dus blijkbaar niet toelieten, evenwel zonder dit recht daarom zelf uit te oefenen, zie hierover ook H. VAN WERVEKE, *Het bisdom Terwaan*, pp. 51-52). E. MICHELLET wees er wel op dat de Vlaamse graven in de 11de-12de eeuw nog pretendeerden het enge *jus spoli* te bezitten over de binnen hun territoria gelegen bisdommen (en dus de roerende goederen van de overleden bisschop mochten aanslaan), cf. op. cit., p. 45.

¹²⁴⁰ Cf. M. PACAUT, *Louis VII et les élections*, p. 67 en 71, die het statuut van een 'koninklijke bisschopszetel' toekent aan de hand van een checklist waarbij het bezit van het regaalrecht een fundamentele voorwaarde

zowel de wereldlijke als ook de geestelijke *régale* werden er ook effectief, ten laatste tegen het begin van de veertiende eeuw, door de Kroon geïnd of opgeëist¹²⁴¹.

Dit weerhield de hertog er niet van op 17 juni 1433, quasi onmiddellijk na het overlijden van de Doornikse bisschop Jean de Thoisy begin juni¹²⁴², de *régale* open te verklaren én meteen zichzelf aan te duiden als degene die "*par certains bons moiens*" het Doornikse regaalrecht toekwam¹²⁴³. Deze hertogelijke claim op het bezit van het regaalrecht is grotendeels onopgemerkt gebleven in de bestaande literatuur, waar ze overschaduwd wordt door de bittere opvolgingsstrijd die op de dood van de Thoisy volgde. Zowel Karel VII als Filips de Goede schoven namelijk elk hun eigen kandidaat naar voor, nl. respectievelijk Jean de Harcourt en Jean Chevrot¹²⁴⁴. Nadat Eugenius IV in eerste instantie de koninklijke nominatie van de Harcourt had bevestigd en deze al in september 1433 te Doornik was gaan zetelen, kwam de paus echter, onder hertogelijke druk, op zijn beslissing terug. In het najaar van 1436 benoemde Eugenius namelijk Chevrot als nieuwe Doornikse kerkvader, waarbij de Harcourt ter compensatie naar het bisdom Narbonne zou worden doorgeschoven. Karel VII legde zich evenwel niet bij die pauselijke beslissing neer en beval, daarin gesteund door het concilie van Basel, zijn eigen kandidaat in Doornik te blijven zetelen. Uiteindelijk wist pas een hertogelijke blokkade van Doornik ervoor te zorgen dat de wereldlijke en religieuze stadsgemeenschap eind augustus 1438 Chevrot als hun bisschop erkenden¹²⁴⁵ en de Harcourt in de herfst van 1438 eindelijk de baan ruimde voor Jean Chevrot. De hertogelijke vertrouweling zou uiteindelijk op 12 januari 1440 zijn blijde intrede in de bisschopstad zou houden. Als de effectieve inning en uitoefening van het

---

vormt (naast o.m. het recht de bisschopsverkiezingen te bevestigen of de eed van trouw van de bisschoppen te ontvangen).

¹²⁴¹ De wereldlijke *régale* van het bisdom zou reeds bij het begin van de 11de eeuw, onder Robrecht II de Vrome, door de Kroon verworven zijn geweest, terwijl een eerste geattesteerde collatie van een beneficium door een Franse koning (nl. Filips IV) gedurende het vacant zijn van de bisschopsstoel uit 1292 dateert, cf. J. PYCKE, op. cit., loc. cit. Dit komt overeen met de algemene evolutie binnen het koninkrijk, waar de Kroon vanaf Lodewijk IX meer en meer het kerkelijke regaalrecht wist af te dwingen, cf. J. GAUDEMET, *La collation par le roi*, pp. 25-31.

¹²⁴² Op 9 juni 1433 naar R. VAUGHAN, *Philip the Good*, p. 219; W. BLOCKMANS daarentegen stelt 2 juni 1433 (cf. 'Chevrot, Jean', col. 1806) terwijl P. COCKSHAW het diplomatisch op de maand juni houdt (cf. *Le personnel*, p. 43).

¹²⁴³ Cf. nr. CXXXI.

¹²⁴⁴ Het meest accurate en uitgebreide relaas over dit conflict vindt men terug bij H. MÜLLER, 'Cum res ageretur', pp. 231-253. Zie verder ook nog R. VAUGHAN, op. cit., pp. 218-220 en J. PYCKE, 'De Louis de la Trémoille à Ferry de Clugny', pp. 215-218.

¹²⁴⁵ Een hertogelijk mandement van 17 september 1438 (cf. nr. 626) liet de inwoners van Doornik (opnieuw?) toe om, niettegenstaande de algemene hertogelijk exportverboden, hun graangewassen naar de stad te laten voeren, en dit nadat "*nouvellement les doyen et chapitle de l'eglise, prevostz et juréz de la ville et cité de Tournay, pour eulx et les autres gens d'Eglise et tous les bourgeois, manans et habitans d'icelle, ont envoyé pardevers lui leurs procureurs notables et, en obeissant aux mandemens et lettres apostoliques, l'ont receu en leur evesque et pasteur, en lui faisant en esprituel plainiere obeissance et tout ce que sont tenus de faire a leur evesque et pasteur*".

hertogelijke regaalrecht al vermeld worden, dan is dit uitsluitend binnen deze context en die van het politiek-religieuze machtsconflict tussen Karel VII en de hertog¹²⁴⁶.

Op het moment dat Filips de Goede de Doornikse *régale* claimde was Karel VII echter nog niet de koning op wie hij dit recht eventueel usurpeerde — ook al was de stad Doornik steeds trouw gebleven aan de *roi de Bourges* en werd de Bourgondisch-Engelse alliantie tegen 1434 meer en meer in vraag gesteld. Filips soeverein en leenheer was in 1433 nog steeds Hendrik VI, wiens administratie in andere Franse bisdommen trouwens niet naliet de koninklijke regaalrechten te onderlijnen en te verdedigen¹²⁴⁷. Van Hendrik VI of de Frans-Engelse Kroon wordt in de aanstelling door Filips de Goede van hertogelijk *regaliator* Philibert de Jaucourt op 17 juni 1433 echter met geen woord gerept¹²⁴⁸, net zomin als in het exploit van een deurwaarder van de Raad van Vlaanderen die in augustus 1433 de verschillende ontvangers van het bisdom binnen het graafschap aanmaande de *régale* effectief aan de Jaucourt, in naam van de hertog, over te dragen¹²⁴⁹. Waarop zou de hertog zich, naast de weinig concrete "*certaines bons moiens*" die hij zelf aanhaalde, kunnen baseren om voor zichzelf het Doornikse regaalrecht op te eisen? Hendrik VI had op 8 september 1423 weliswaar Doornik en het Doornikse aan Filips de Goede geschonken (*ut supra*, §3.1.3.2), maar het valt te betwijfelen — nog los van het feit dat de hertog de stad nooit had weten te veroveren¹²⁵⁰ — of het regaalrecht in deze schenking was inbegrepen. In het voordeel van de hertog pleit mogelijk de bepaling dat hij er van de koning alle "*baillifz, prévostz, cappitaines, receveurs, grénétiers, contrôleurs et autres officiers nécessaires, telz que bon lui*

---

¹²⁴⁶ R. VAUGHAN verwijst expliciet naar traditie C van de hertogelijke commissiebrief van 17 juni 1433 (nr. CXXXI) die de *régale* instelde, maar vermeldt nadien enkel nog dat ook na de benoeming van de Harcourt "*Philip had kept control of the greater part of the revenues of the see*" en hij hiermee de paus en kandidaat van Karel VII onder druk wou zetten om Chevrot als bisschop te aanvaarden: de *régale* dient hier dus een puur politiek doel, cf. *Philip the Good*, p. 219. Ook W. BLOCKMANS situeert de inning van het regaalrecht in eenzelfde context: "*Der Herzog ließ die bischöflichen Güter beschlagnahmen, intervenierte erfolgreich beim Papst (1436 Einsetzung de Harcourts als Bischof von Narbonne) und zwang die Stadt Tournai durch eine Handelsblockade zur Anerkennung Chevrots*", cf. 'Chevrot, Jean', col. 1806.

¹²⁴⁷ O.m. te Rouen, cf. V. TABBAGH, 'Les Italiens dans le clergé', pp. 91-94.

¹²⁴⁸ Philibert de Jaucourt was een hertogelijke kamerheer en ex-panetier, cf. DHI Paris, Prosopographia Curiae Burgundicae, ID personne: 0380; over de functie van *regaliator*, d.i. de effectieve ontvanger en beheerder van het regaalrecht en de er uit voortkomende inkomsten, zie E. MICHELLET, *Le droit de régale*, p. 41.

¹²⁴⁹ Cf. nrs. CXXXII en CXXXIII; de deurwaarder legde getuigenis af dat "*a chacun d'eux censiers et receveurs dessusdiz je informay et fis savoir que le droit dudit regale appartient a mondit seigneur*".

¹²⁵⁰ Hoewel dit wellicht geen noodzakelijk bezwaar hoefde te vormen: naar analogie kunnen we erop wijzen dat Karel VII, al vanaf de jaren 1420, zijn regaalrecht frequent had uitgeoefend uitgeoefend over vacante bisschopszetels, ook al bleven die nog feitelijk in handen van de dubbelmonarchie (uiteraard kon de roi de Bourges er niet op hopen de wereldlijke inkomsten en rechten van die bisdommen te innen, maar hij gebruikte wel al de geestelijke *régale* om beneficiés te begeven, die na de herovering dan ook effectief werden toegekend), cf. P. SANTONI, *Gérard Machet, confesseur et conseiller*, p. 82.

semblera pour le bien de justice et à son prouffit singulier" zou mogen aanstellen¹²⁵¹: dus ook *regalatores*? Bovendien had Hendrik VI als voorwaarde bij de schenking bepaald "*que nostre dit oncle paiera ou fera paier les charges deues et accoustumées d'ancienneté*". Over het algemeen werd aanvaard dat de vorst die het regaalrecht bezat en van de inkomsten van een bisdom genoot, in principe ook de gebruikelijke verschuldigde uitgaven, voor de duur van het vacant zijn van de bisschopszetel, op zich diende te nemen¹²⁵². Probeerde de hertog deze in 1423 aan hem opgelegde plicht nu in zijn voordeel om te buigen? Sowieso vermeldt de schenking van de koning het regaalrecht niet, het lijkt dus riskant al te veel te willen afleiden uit andere clausules. Niettemin trekt één specifieke bepaling van Hendrik VI de aandacht: de koning behield zich zijn soevereiniteit over Doornik expliciet voor¹²⁵³. Daaronder moet hoogstwaarschijnlijk ook de *régale* gerekend worden. LEYTE kon aantonen dat de Franse koningen ook opeisten voor die bisdommen die niet binnen hun eigenlijke kroondomein gelegen waren (en waar het bijgevolg de koninklijke soevereiniteit was die hun recht staafde)¹²⁵⁴, en ook GAUDEMET zag het in oorsprong feodale karakter van de *régale* in de veertiende eeuw, parallel met de andere *casus reservati* (remissies, sauvegardes etc.), een steeds meer specifiek en exclusief koninklijk recht worden¹²⁵⁵. In de vijftiende eeuw werd die verbinding van het regaalrecht met de — onvervreembare — koninklijke soevereiniteit en Kroon enkel maar sterker en explicieter¹²⁵⁶.

Kon de hertogelijke administratie zich als alternatief beroepen op meer historische claims? De graven van Vlaanderen hadden, ondermeer in de twaalfde eeuw, meermaals de verkiezing van de Doornikse bisschoppen naar hun hand proberen te zetten, net als de Bourgondische hertogen na hen, een traditie die al werd ingezet met de verkiezing van Guillaume de la Trémoille in 1388. De Kroon lijkt daarbij niettemin steeds, in samenspraak met de paus, de uiteindelijke (formele) controle op de electie van nieuwe bisschoppen behouden te hebben¹²⁵⁷. In januari 1297 zou Gwijde van Dampierre weliswaar, in de

---

¹²⁵¹ Cf. M. HOUTART, 'Les Tournaisiens et le roi', p. 488.

¹²⁵² Cf. E. MICHELLET, op. cit., pp. 48-49.

¹²⁵³ "*toutesvoies nous avons réservé et réservons par cesdittes présentes, pardevers nous et nostre court de parlement, la souveraineté et ressort de toutes les villes, cité (...) et lieux dessus diz*", cf. M. HOUTART, op. cit., loc. cit. Over de mogelijkheid van het Parlement om kennis te nemen van conflicten rond het regaalrecht, zie G. LEYTE, *Domaine et domanialité*, p. 391 en J. GAUDEMET, *La collation par le roi*, pp. 5-6 en p. 30.

¹²⁵⁴ Cf. G. LEYTE, op. cit., p. 133.

¹²⁵⁵ "*Si l'origine en reste coutumière et l'explication féodale, la régale apparaît pleinement comme un droit royal: le roi y prétend « tam ratione nobilitatis et superioritatis corone Francie, quam usu et consuetudine notoriis ... communiter observatis »*", cf. J. GAUDEMET, op. cit., p. 139.

¹²⁵⁶ Zo zouden de raadgevers van Lodewijk XI in 1462 stellen dat "*le droit des regales ds eglises est ung des principaulx et plus espeiaulx membres [de la couronne] et qui au roy seul a cause de sa dignité royal appartient et non a autre en ce royaume*", cf. P. CONTAMINE, 'The Contents of French Diplomatic Bag', p. 53.

¹²⁵⁷ M. PACAUT concludeert dat "*tout pousse (...) à le [het bisdom Doornik] tenir pour effectivement royal*" (cf. *Louis VII et les élections*, p. 67), terwijl J. PYCKE bevestigt dat bij de verkiezing van Guillaume de la Trémoille in 1388

klachtenbrief aan het adres van Filips IV die zijn gelijktijdige leenopzeg beargumenteerde, gesteld hebben dat binnen het graafschap "*de l'evesque et (...) l'église de Tournay (...) appartient la garde et la souveraineté temporel au conte*", maar dit kwam als een reactie op eenzelfde claim van de koning, die de bisschop en het kapittel onder zijn sauvegarde had geplaatst¹²⁵⁸. Een goede drie decennia later zou graaf Lodewijk van Nevers trouwens openlijk het koninklijke regaalrecht erkennen, toen hij zijn ambtenaren het bevel gaf de Kroon ongemoeid te laten bij de inning van de inkomsten van het bisdom binnen Vlaanderen na het overlijden van bisschop Guillaume de Ventadour in april 1333¹²⁵⁹. De graaf lijkt zich daarmee geschikt te hebben naar de toen opkomende Franse doctrine dat alle kathedrale kerken binnen het koninkrijk in oorsprong koninklijke fondaties waren geweest, en het regaalrecht er bijgevolg de koning toekwam¹²⁶⁰.

De hertogelijke toeëigening van het regaalrecht lijkt dus weinig onderbouwd te zijn geweest¹²⁶¹, maar paste wel binnen de assertieve politiek die Filips de Goede vanaf ca. 1430

---

deze weliwaar door de hertog werd voorgedragen maar "*L'accord du roi de France sur ce candidat ne fait aucun doute*", bovendien had Karel VI het kathedraalkapittel voorafgaand zijn toestemming verleend een nieuwe bisschop te verkiezen (cf. 'De Louis de la Trémoille à Ferry de Clugny', p. 210).

¹²⁵⁸ Cf. J. KERVYN DE LETTENHOVE, *Histoire de Flandre*, t. II, p. 564. Deze politiek van de Kroon bleef trouwens niet geïsoleerd tot Vlaanderen: al vanaf de regering van Filips III waren steeds meer religieuze instellingen en bisdommen onder de koninklijke sauvegarde geplaatst (waarvan een aantal zelfs in het Keizerrijk gelegen waren, bv. Toul), wat trouwens niet enkel kritiek van de Vlaamse graaf opwekte maar bv. ook die van de hertog van Bourgondië (i.v.m. de voogdij over de abdij van Molesme), zie N. DIDIER, *La garde des églises*, pp. 178-181 en J. GAUDEMET, *La collation par le roi*, p. 13, n. 1.

¹²⁵⁹ Akte van 8 juni 1333, cf. M. VANDERMAESSEN, *De besluitvorming in het graafschap Vlaanderen*, d. II, p. 291; zie E. STRUBBE & L. VOET, *De chronologie van de Middeleeuwen*, p. 248 voor de overlijdensdatum van de bisschop. Filips IV blijkt toen ook effectief van zijn geestelijk regaalrecht gebruik te hebben gemaakt, cf. J. GAUDEMET, *La collation par le roi*, p. 133, n. 1.

¹²⁶⁰ Cf. J. GAUDEMET, op. cit., pp. 12-13 en p. 50, die er weliswaar op wijst dat die doctrine niet steeds op de historische waarheid berustte. Deze stelling zou door de Franse Kroon ook in de 15de eeuw nog veelvuldig als argument in regaalrecht-kwesties worden aangehaald, cf. V. JULEROT, « *Y a ung grant desordre* », p. 323-324. Dit zou Filips de Goede er overigens niet van weerhouden de Doornikse bisschoppen in zijn bescherming te nemen. Het testament van de hertog uit 1441 verordende bovendien de stichting van jaargetijden in alle 'Bourgondische' bisdommen: "*Item voulons et ordonnons que es eglises metropolitaines et cathedrales de Besancon, Ostun, Chalon, Mascon, Auxerre, Amiens, Arras, Cambray, Tournay et Therouenne et en chacune d'icelles soit fait et célébré ung obit et anniversaire solennel chacun an perpetuelment*", cf. 762.

¹²⁶¹ Wanneer de kwestie rond het Doornikse regaalrecht rond 1505, tijdens de Frans-Habsburgse dagvaart te Blois, opnieuw op de agenda kwam te staan, zouden de raadgevers van Filips de Schone, op de claim dat de Kroon de *régale* diende toe te komen, zelfs niet beweren dat de graaf het regaalrecht toekwam, maar enkel dat dit regaalrecht tegen de rechten van de Kerk inging en dat bovendien Lodewijk IX dit recht aan de Doornikse bisschoppen had afgestaan, cf. J.-J. DE SMET (ed.), *Corpus chronicorum Flandriae*, t. IV, p. 180: "*leur fust respondu qu'en Flandre l'on ne sçait à parler de régale et que la régale leur semble estre ung droict haynneux (...) au prejudice et contre la liberté de la sainte Eglise, et que le roy saint Loys (...) avoit par arrest de l'an mil II^c LVII remis et rendu à l'evesque*". Lodewijk IX had in 1257 dit recht echter niet definitief weggeschonken (dus niet "*par arrest*") maar enkel bepaald dat een onderzoek naar het gebruik diende worden ingesteld (cf. J. LE MAISTRE D'ANSTAINING,

ten aanzien van de dubbelmonarchie voerde: herinneren we bv. aan de vermelding van de majesteitsschennis in de aanstelling van de graaf van Étampes als gouverneur-generaal uit 1434¹²⁶² en de aanklacht door de Kroon van verschillende hertogelijke inbreuken op haar soevereiniteit uit 1430¹²⁶³. Filips de Goede lijkt trouwens zelf goed genoeg beseft te hebben dat de *régale* in principe de Kroon en Hendrik VI toekwamen. Wanneer hij het Doornikse stadsbestuur op 9 juni 1433 van het overlijden van de Thoisy schriftelijk op de hoogte stelde en het regaalrecht van het bisdom opeiste, werd hen daarbij door de gouverneur van Rijsel immers ook, mondeling, meegedeeld en verzocht de bisschoppelijke forten aan de hertog over te geven "*avant que les Engles y meissent la main*". De hertog probeerde dus opportunistisch in te spelen op de geïsoleerde en bedreigde positie van Doornik, om zo het regaalrecht van zijn soeverein af te kunnen snoepen! De Doornikse *consaulx* bleken echter maar weinig onder de indruk en wezen Filips claim en voorstel fijntjes af: "*les gens du Roy [en hiermee werd Karel VII en niet Hendrik VI bedoeld] en ces bailliaiges, à qui lesdites forteresses compétent par le Régalle, ont occupé lesdites forteresses et mis bonnes et seures gardes*"¹²⁶⁴.

Het was dus slechts binnen het graafschap dat de hertog er in slaagde de *régale* effectief te innen en uit te oefenen. Tenminste voorlopig, want in februari 1435 zien we Hendrik VI uiteindelijk zelf zijn regaalrecht gaan opeisen. Weliswaar was Jean de Harcourt in de tussentijd reeds door de paus als bisschop bevestigd geweest, maar voor Hendrik was de zetel nog steeds vacant gezien de Harcourt nog niet "*nous ait fait le serement de feaulté et autres devoirs acoustuméz*"¹²⁶⁵: de *régale* bleef bijgevolg open. In een echo van het hertogelijke

---

Recherches sur l'histoire, v. I, p. 254); sowieso zou de Kroon tijdens de veertiende eeuw nog van haar Doornikse regaalrecht gebruik maken, zoals we hierboven hebben gezien. Filips de Schone zou op 21 oktober 1505 in elk geval formeel afstand nemen van de inbeslagname van de goederen van het bisdom die hij kort voordien (naar aanleiding van het overlijden van bisschop Louis de Pot) had laten uitvoeren, ook al liet hij nog dezelfde dag door zijn kanselarij een officieel protest optekenen dat stelde dat deze renunciatie door de Franse koning, onder militaire dreiging, afdwongen was geweest, cf. M. LE GLAY, *Négociations diplomatiques*, v. I, pp. 105-109, nrs. XXVIII-XXIX (voor meer informatie over de problematische Doornikse bisschopsverkiezingen tussen 1483 en 1506, waarbij kandidaten van de Franse koning en de graaf elkaar de zetel betwisten, zie het recente artikel van H. CALLEWIER, '« Quis esset episcopus »', pp. 131-168). Wanneer keizer Karel V in 1521 Doornik wist te veroveren, zou hij daarna trouwens expliciet het vroegere regaalrecht van de Franse en Engelse koningen (Hendrik VIII had Doornik tussen 1513 en 1519 in bezit) erkennen, al eiste hij het nu wel zelf op: "*Nous avons usé du droict de régale comme les Rois de France et d'Angleterre du temps qu'ils les tenoient avoient fait*", geciteerd en besproken bij P. VAN PETEGHEM, 'Centralisation aux anciens Pays-Bas', p. 173. Wanneer de stad onder Lodewijk XIV terug in Franse handen viel, hoeft het dan ook niet te verwonderen dat de Kroon er direct opnieuw de *régale* opeiste, cf. A. HALKIN, 'Jadin (Anné Louis). Procès d'information', p. 1027.

¹²⁶² *Ut supra*, §3.1.1.

¹²⁶³ Cf. nr. LXXXIII.

¹²⁶⁴ Cf. A. DE LA GRANGE (pub.), *Extraits analytiques*, p. 17.

¹²⁶⁵ Cf. nr. ix. Jean de Harcourt behoorde ca. 1435 evenwel duidelijk tot het kamp van Karel VII (cf. H. MÜLLER, 'Cum res ageretur', pp. 237-238) en had zijn verkiezing en benoeming aan de koning te danken; de kans dat hij

mandement uit 1433, gaf de koning zijn ambtenaren dan ook de opdracht de inkomsten van het bisdom aan te slaan en verder onder zijn hand te beheren. De administratie van de dubbelmonarchie leek de uitvoering van dit bevel ook effectief ter hand te nemen. Na langs de Parijse Rekenkamer en de koninklijke thesauriers te zijn gepasseerd, stelde Robert le Jeune, de baljuw van Amiens¹²⁶⁶, op 10 en 11 maart 1435 twee koninklijke ontvangers aan die het regaalrecht praktisch zouden innen¹²⁶⁷. De identiteit van deze twee ontvangers laat evenwel vragen rijzen in welke mate de Kroon de opbrengsten van de Doornikse *régale* binnen Vlaanderen ook echt in haar kas zou zien terecht komen. Het ging immers om dezelfde Philibert de Jaucourt die Filips de Goede in 1433 voor de inning van het regaalrecht had benoemd, aangevuld met Geoffroy de Thoisy, verwant van de overleden bisschop Jean de Thoisy en net als de Jaucourt een Bourgondisch hoveling¹²⁶⁸. Bovendien kende de koning deze twee hertogelijke dienaren de eerste 500 lb. t. toe die de inning van het regaalrecht zou opbrengen, ter compensatie van geleverde militaire diensten. De Kroon wou op die manier wellicht in de eerste plaats haar formele bezit van de Doornikse *régale* veilig stellen. Hendrik kon in zijn mandement blijven stellen dat "*durant le temps dudit regale les revenues du temporel d'icellui eveschié nous appartiennent et doivent appartenir*", terwijl de benoeming van twee hertogelijke dienaren als koninklijke *regaliatores* wellicht een contestatie door de hertog van deze inmenging van de Kroon binnen het graafschap vermeed.

De hertog van zijn kant paste zich evenwel op een gelijkaardige wijze aan deze koninklijke demarche aan. Het koninklijke mandement en de benoeming van Jaucourt en Thoisy lijken inderdaad in de praktijk niet gecontesteerd te zijn geweest, maar de hertogelijke kanselarij vaardigde op 8 juni 1435 wel een bijkomende nieuwe verordening uit¹²⁶⁹. Daarin werd de aanstelling van Jaucourt en Thoisy – valselijk (?) – voorgesteld als

---

alsnog Hendrik VI trouw zou zweren (nadat hij trouwens al de eed van trouw aan Karel VII had afgelegd) was zo goed als onbestaande.

¹²⁶⁶ Dit was dezelfde Robert le Jeune die eerder al met Jean de Harcourt in aanvaring gekomen was toen deze laatste nog als bisschop van Amiens zetelde. De baljuw, een fervente partijganger van de dubbelmonarchie en de Bourgondische hertogen, slaagde er uiteindelijk in 1433 zelfs in om, met de steun van Eugenius IV, de Harcourt te laten vervangen door zijn eigen zoon Jean le Jeune. Zie H. MÜLLER, art. cit., pp. 239-240 en W. PARAVICINI, 'Burgundische Kardinäle', pp. 258-261.

¹²⁶⁷ Cf. nrs. CXLVI en CXLVII.

¹²⁶⁸ Geoffroy de Thoisy was een hertogelijk panetier, net zoals Philibert de Jaucourt dat voor zijn promotie tot kamerheer ook geweest was, cf. DHI Paris, Prosopographia Curiae Burgundicae, ID personne: 0430. Meer informatie over de Thoisy (zij het voornamelijk met betrekking tot zijn latere carrière als maritiem-militair commandant van Filips de Goedescapades in het Middellandse Zeegebied) kan ook worden teruggevonden bij J. PAVIOT, *La politique navale*, passim.

¹²⁶⁹ Cf. nr. CXLVIII.

een *gezamenlijk* koninklijk en hertogelijk initiatief en bovendien in de tijd terug geprojecteerd¹²⁷⁰:

"comme après le trespas de feu reverend pere en Dieu maistre Jehan de Thoisi, (...) derrenier evesque de la ville de Tournay, monseigneur le roy et nous, (...) aions commis et ordonné noz améz et feaulx escuijers Philibert de Jaucourt, notre chambellan, et Gieffroy de Thoisi, notre pennetier, pour gouverner et recevoir (...) les fruis, prouffis et emolumens appartenant audit eveschié"

Net zoals in de jaren 1450 en 1460 bij de privileges voor Oostende, Sluis, de Brugse makelaars of Jean de Lannoy, zien we de hertog en de koning dus quasi gelijktijdig dezelfde verordeningen uitvaardigen en gelijke prerogatieven claimen. Het vasthouden aan de benoeming van de Jaucourt en de Thoisy gaf beide partijen daarbij de mogelijkheid te pretenderen dat deze ook effectief opgevolgd en uitgeoefend werden.

Met het sluiten van de Vrede van Atrecht in september 1435 kwam evenwel een einde aan de mogelijkheid van de hertog om parallel met de koning het regaalrecht op te eisen. Filips de Goede mocht zich dan nog wel blijven verzetten tegen de aanstelling van Jean de Harcourt als bisschop, voor Karel VII was deze de legitieme bisschop (en bovendien zijn kandidaat): van een verdere inning door de hertog van de *régale* kon in de ogen van de koning dan wellicht ook geen sprake meer zijn. Wanneer Jean Chevrot eind 1438 uiteindelijk toch als nieuwe bisschop door de wereldlijke en geestelijke Doornikse stadsgemeenschap werd aanvaard, na de translatie van de Harcourt naar het bisdom Narbonne, bleek trouwens dat het koninklijke regaalrecht niet langer ontkend werd door Chevrot (die, vergeten we niet, tevens voorzitter van de hertogelijke raad was¹²⁷¹). Toen Chevrot zijn gedeputeerden eind september 1438 naar Doornik stuurde om zijn acceptatie als bisschop concreet te regelen, weigerde de stad hen namelijk toen al "*la maison ni (...) sceaux*", als wereldlijke goederen van het bisdom, over te dragen. De delegatie drong nog even aan, maar stemde uiteindelijk in met het uitstel van de deze overdracht, gezien "*la Régalle* [die weer opengesteld was t.g.v. de mutatie van de Harcourt] *appartient au Roi*"¹²⁷².

De quasi gelijktijdige pogingen van de hertog om ook voor het bisdom Terwaan het regaalrecht op te proberen eisen werden door de administratie van Karel VII trouwens evenzeer afgeblokt. Na de weigering van de Terwaanse bisschop en Engelse partijganger Louis de Luxembourg om Karel VII als koning te erkennen, was de *régale* in 1436 open

---

¹²⁷⁰ Of dit liet de hertog toch uitschijnen: "*comme après le trespas de feu reverend pere en Dieu maistre Jehan de Thoisi, (...) derrenier evesque de la ville de Tournay, monseigneur le roy et nous, (...) aions commis et ordonné noz améz et feaulx escuijers Philibert de Jaucourt, notre chambellan, et Gieffroy de Thoisi, notre pennetier, pour gouverner et recevoir (...) les fruis, prouffis et emolumens appartenant audit eveschié*".

¹²⁷¹ Cf. M. VLEESCHOUWERS-VAN MELKEBEEK, 'Het archief van de bisschoppen', p. 141.

¹²⁷² Cf. . DE LA GRANGE (pub.), *Extraits analytiques*, pp. 57-58.

komen te staan¹²⁷³. Op basis van de hertogelijke klachtenbrief die op 4 maart 1445, ter voorbereiding van de dagvaarten van Reims en Chalons werd opgesteld, kan worden afgeleid dat de hertog veronderstelde dat het Terwaanse regaalrecht bij de Vrede van Atrecht mee aan hem was afgestaan¹²⁷⁴. De hertogelijke positie lijkt evenwel opnieuw eerder zwak, want in de Vrede wordt zelfs nergens melding gemaakt van (de *régale* van) Terwaan. Mogelijk veronderstelde de hertogelijke administratie dat de koninklijke rechten over het bisdom inbegrepen zaten in artikel 24 van de Vrede, dat de gebieden ten noorden van de Somme aan Filips had afgestaan¹²⁷⁵, en dit naar analogie met artikel 21 dat ten aanzien van Péronne, Montdidier en Roye het regaalrecht wel expliciet, als onderdeel van de "*droiz reaulx*", aan de hertog had toegekend¹²⁷⁶. Gezien artikel 24 bepaalde dat "*au regart des droiz reaulx (...) la nominacion en appartiendra à mondit seigneur (...) et la commission et institution au Roy*", diende de Bourgondische delegatie te Reims dan ook te beargumenteren dat ook voor wat de collatie van beneficijs tijdens de *régale* betrof de hertog zijn kandidaten mocht

---

¹²⁷³ Na de promotie van de Luxembourg tot aartsbisschop van Rouen (bisdom dat voorlopig nog in handen van de dubbelmonarchie bleef) op 24 oktober 1436 (cf. E. STRUBBE & L. VOET, *De chronologie van de Middeleeuwen*, p. 307) zou de bisschopszetel vacant blijven tot Jean le Jeune (die tot het Bourgondische kamp gerekend kan worden, cf. W. PARAVICINI, 'Burgundische Kardinäle', pp. 256-264) op 29 april 1437 de eed van trouw aan Karel VII aflegde, cf. V. TABBAGH, *Gens d'Église, gens de pouvoir*, p. 156.

¹²⁷⁴ "*l'empeschement que len fait à mond. sieur en ceste partie [des bénéfices vaquans en régale en l'Eglise de Therouenne], est contre le traitté de la paix*", cf. U. PLANCHER, *Histoire générale et particulière*, t. IV, pp. clxxviii-clxxix. Het mag misschien vreemd lijken dat deze kwestie nog in 1444 behandeld werd, gezien de *régale* reeds in april 1437 afgesloten werd met de eedaflegging van Jean le Jeune. De Kroon zou echter pretenderen dat ze ook nadat de bisschopszetel opnieuw ingenomen was nog retrogressief beneficijs mocht begeben indien deze tijdens de *régale* vrijgekomen waren en die toen niet toegekend was geweest, of er zich een probleem met de collatie had voorgedaan, cf. J. GAUDEMET, *La collation par le roi*, pp. 105-106.

¹²⁷⁵ Cf. E. COSNEAU (ed.), *Les grands traités*, pp. 138-141.

¹²⁷⁶ "*transportera le Roy à mondit seigneur de Bourgoigne (...) lesdictes villes de Peronne, Montdidier et Roye, tous les prouffiz et esmolumens quelzconques (...) à cause des droiz reaulx, en quelque maniere que ce soit, tant en regales, confiscacions, amendes et exploiz de justice*", cf. Id., op. cit., p. 137, §21. Het zou trouwens niet de eerste keer zijn dat de hertog bepalingen uit in principe verschillende artikels van de Vrede ongedifferentieerd in zijn eigen voordeel aanwendde: zo bewaart een Bourgondische kanselarijformularium van rond het jaar 1437 een formule voor een "*Mandement de don de benefice de monseigneur de Bourgoingne*" waarin de hertog "*pleno jure*" een beneficie begaf in het Saint-Vulfrankapittel te Abbeville "*in vim tractatum, reconciliationem et pacem inter dominum meum regem et nos novissime (...) concordati*", cf. ADN, ms. 311, p. 47. Abbeville was weliswaar opgenomen in de schenking van de Somme-steden, maar nergens in dat artikel werd enige melding gemaakt van het begeben van beneficijs, een clause die we dan wel weer terugvinden in het artikel m.b.t. Bar-sur-Seine, dat deze stad en kasselrij uitdrukkelijk "*ensemble toutes les appartenances et appendences d'icelle (...), tant en demaine, justice, juridicion, fiefz, rierefiefz, patronnages d'églises, collacions de benefices comme autres prouffiz*" aan de hertog had overgemaakt, cf. E. COSNEAU (ed.), op. cit., p. 135, §17.

nomineren en de koning deze dan nadien effectief zou begeven¹²⁷⁷. De koning van zijn kant zag het regaalrecht als een onvervreemdbaar onderdeel van de Kroon én bovenal als een recht dat hij bij zijn zalving had verworven¹²⁷⁸. Karel VII benadrukte dus zijn speciale, soevereine positie binnen het koninkrijk en het sacraal karakter dat zijn koningschap met zich mee bracht¹²⁷⁹ – een voorafspiegeling van de koninklijke contestatie tijdens dezelfde dagvaart van de hertogelijke *Dei gratia*-intitulatuur.

De hertog had in de jaren 1433-1436 dus gewaagd en verloren: het regaalrecht bleef in handen van de Kroon¹²⁸⁰. Meer zelfs, Karel VII en Lodewijk XI zouden de koninklijke prerogatieven ten aanzien van de kerkelijke instellingen binnen het koninkrijk ook meer en meer actief gaan aanwenden om hun invloed en wetgevende of privilegeërende

---

¹²⁷⁷ "le Roy a peu licitement transporter (...) à mond. sieur (...) le fruit d'ycelle collation, qui est la nomination (...) & que le Roy les confere à sad. nominacion, ce que le Roy ne peut refuser, attendu que par le moyen de sa collation sont sauvez tous les droits royaux", cf. U. PLANCHER, *Histoire générale et particulière*, t. IV, p. clxxix.

¹²⁷⁸ "la collacion desd. bénéfices soit du sacre, & (...) il [le Roy] ne la peut separer ne oster de sa Couronne", cf. Id., op. cit., loc. cit. De onvervreemdbaarheid van de rechten van de Kroon vloeiden, in de doctrine, trouwens deels voort uit de krongingseed, zie J. KRYNEN, 'Idéologie et royauté', p. 613 ("Dès le XIIIe siècle, la royauté française baigne dans le sacre (...) et d'une persévérante exploitation du sacre a surgi un doctrine du roi Très chrétion, avec toutes les conséquences que l'on sait: on ne partage pas le pouvoir d'un roi très chrétien"), evenals G. LEYTE, *Domaine et domanialité*, pp. 282-289 en specifiek pp. 142-143 voor wat de veronderstelde onvervreemdbaarheid van de garde over de kathedralen betreft. De Bourgondische ambassade diende dit argument te weerleggen door er op te wijzen dat Karel V, tijdens zijn regentschap gedurende de Engelse gevangenschap van Jan II, eveneens bepaalde prebendes toebehorend aan de koninklijke *régale* had begeven "dont (...) question se meut en la Court de Parlement, mais il fu jugié par Arrest que la collation dud. Régent seroit tenuë (...)": de hertogelijke administratie wilde hiermee aantonen dat het regaalrecht ook door andere personen dan de koning zelf kon worden uitgeoefend. Dit conflict uit de 14de eeuw werd uitgebreid behandeld door G. MOLLAT, *Le roi de France et la collation*, pp. 71-76. Uit diens studie blijkt weliswaar dat de collaties door regent Karel inderdaad uitgevoerd en bekrachtigd werden, maar dat dit wel gebeurde door Jan II de Goede zelf, die daarbij verklaarde dat dit zou gebeuren "tout ainsi comme se nous les eussions faictes present en nostre royaume", wat Mollat er toe bracht te concluderen dat "la plénitude du droit de collation restait intégralement attachée à la personne du roi" (cf. Id., op. cit., p. 74), precies het omgekeerde dus van wat de hertog nu zelf beweerde!

¹²⁷⁹ Vanaf de vroege 14de eeuw maakte de doctrine opgang dat de koning door zijn zalving geen gewone leek meer was, wat al in 1331 door het Parlement werd aangewend om te verdedigen dat de koning bevoegd was om allerlei beneficiëes te begeven "et de plein droict, car il n'est pas paroil aux autres, car il est personne anable et sacrée", cf. M. MOLLAT, *Le roi de France et la collation*, p. 133; zie ook N. DIDIER, *La garde des églises*, p. 11 en J. GAUDEMET, *La collation par le roi*, p. 43sq. voor meer info en het invoeren van deze doctrine ter verdediging van het koninklijke regaalrecht. Lodewijk XI zou later, in de jaren 1460, deze doctrine trouwens eveneens inzetten tegen de pretenties van de Bretoense hertogen op het regaalrecht: "Item, le roy n'est pas /mere laicus/, ainçois, participe /in divinis/ (...) Se doncques le duc de Bretagne avoit droit de regalle, il faudroyt qu'il eust aussi grant prerogative comme le roy, et faudroyt monstren comment et dont elle luy seroit venue" (cf. P. CONTAMINE, 'The Contents of a French Diplomatic Bag', p. 63), waarbij de Kroon uiteraard veronderstelde dat dergelijke bewijzen of argumenten zouden ontbreken of ontoereikend zouden zijn.

¹²⁸⁰ Ook voor de bisdommen welke hun ressort zich over het hertogdom Bourgondië uitstreckte zag J. FAUSSEMAGNE de hertogen de *régale* nooit effectief verwerven, cf. *L'apanage ducal*, p. 280.

mogelijkheden binnen het graafschap te pogen uitbreiden, door het verlenen van sauvegardes of privileges aan Vlaamse religieuze instellingen. We hebben hierboven reeds de bevestiging door Karel VII in 1440 van de privileges van Lotharius en Hendrik I voor de Gentse St.-Pietersabdij aangehaald, waarmee de koninklijke oorsprong van deze abdijen opnieuw werd benadrukt¹²⁸¹. Kwam St.-Pieters daarmee impliciet ook onder de sauvegarde van de Kroon te staan? Naar BOUTEILLER en de contemporaine Franse doctrine schijnbaar wel: "*sçachez que toutes Eglises qui sont de fondation Royale, c'est qui sont faictes par les Roys (...) telles sont de leur nature & de droict commun & general en la sauue & especialle garde du Roy*"¹²⁸². De Vlaamse graven van hun kant hadden zich echter steeds, o.m. in 1287 en 1332, als de exclusieve *gardien* of behoeder van de abdij opgeworpen, ook tegen pogingen in van de abdij om de koning als hun behoeder voor te stellen¹²⁸³. De St.-Pietersabdij was bovendien de instelling waar de Vlaamse graven bij hun aantreden, tenminste vanaf de vroege veertiende eeuw, geacht werden hun eerste intrede en eedaflegging te houden¹²⁸⁴, in een ceremonie die

---

¹²⁸¹ St.-Pieters kan als een feitelijke stichting van Dagobert I worden beschouwd, ook al verkreeg de abdij nadien, onder graaf Arnulf I, een sterk grafelijk karakter, cf. G. DECLERCQ, 'Heiligen, lekenabten en hervormers', p. 18 en pp. 28-29. Ook de interventies van Lotharius voor St.-Pieters pasten veeleer in de grafelijke politiek, zoals ook S. VANDERPUTTEN & B. MEIJNS vaststelden: "*Malgré diverses pétitions petitiones comtales, dans lesquelles le roi de Francie occidentale était confirmé dans son rôle de suzerain, plus rien ou presque ne subsistait de son influence réelle*", daarbij wel toevoegend en nuancerend dat "*Il n'en demeurait pas moins que le roi restait, comme ses ancêtres carolingiens, le protecteur attitré des monastères, de leur règle ainsi que de leur propriété foncière*", cf. 'Gérard de Brogne en Flandre', p. 278.

¹²⁸² Cf. J. BOUTEILLER, *La somme rural*, p. 741.

¹²⁸³ Cf. N. DIDIER, *La garde des églises*, p. 199, n. 84 en C.-L. DIERICX, *Mémoires sur la ville*, v. I, pp. 263-265. In beide gevallen werd de abdij verplicht de graaf opnieuw als haar behoeder te erkennen (zoals in 1332 de abt van de abdij in zijn akte vastlegde): "*a notre connoissanche soit venu que en la plaidorie du plait dessus dit [en la couirt notre Seigneur le Roy de France contre tres haut, tres noble, tres puissant notre chier Seigneur Monseigneur Loys conte de Flandres] notre procureur ast nyet : nous, notre eglise et les biens dycelle assis et estans dedens la conte et terre de notre tres chier Seigneur le conte dessus dit, estre de la garde et du ressort du dit notre Seigneur le Conte, savoir faisons a tous que ledit ny nest, ne onques ne fu de notre entente; et anchois (...) reconnissons (...) estre et demorer a tous jours du ressort et de la garde dudit notre chier Seigneur le Conte*". Voor het proces voor het Parlement waarvan deze akte melding maakt, zie S. DAUCHY, *Les appels flamands*, p. 1, nr. 3.

¹²⁸⁴ De abdij zelf dichtte deze ceremonie trouwens evenzeer een grote waarde toe en benadrukte dat de eed die de vorst er aflegde zijn eerste erkenning annex optreden als graaf van Vlaanderen uitmaakte: "*pour monstrier l'auctorité, prerogative et preminence que icelle esglise a plus que nulle aultre esglise reguliere de la conté de Flandres, chascun conte de Flandres a son premier advenement en icelle conté et pais de Flandres vient a ladicte esglise de Saint Pierre, a laquelle il fait le serement de les garder en leurs privileges, immunitéz, et preminences etc., et fait ledit serement premierement et avant quelque serement qu'il face a son dit pais de Flandres ou aultre communaulté d'icelluy (...) et ainsi l'a fait mon tres redoubté seigneur monseigneur le duc de Bourgoingne et conte de Flandres, votre pere, aussi firent feuz les pere et ayeul et generalment tous ses aultres predecesseurs, contes de Flandres, que Dieu absolve*", cf. RAGent, St.-Pietersabdij, reeks I/A, nr. 554 (inv. nr. 75), tweede katern, fol. 3v°, betoog van de St.-Pietersabdij in het conflict met de stad Gent rond de bijdrage in de accijnsverhogingen ingesteld na de Vrede van Gavere, ca. 1453-54 (zie ook de verordening van 20 maart 1454 waarbij de hertog de exemptie van St.-Pieters en St.-Baaf ten opzichte van deze stedelijke accijnzen bevestigde, waarbij in herinnering werd gebracht dat beide abdijen

meer dan enkele overeenkomsten vertoont met de *ordines* van de Franse koningskroningen te Reims¹²⁸⁵. De eed die deze ceremonies vergezelde en Filips zelf ook in september 1419 gezworen had, bevestigde trouwens het statuut van de graven als behoeders van de abdij. Daarbij werd de kwestie rond de oorspronkelijke fondatie van St.-Pieters elegant opgelost door de hertog/graaf als een opvolger en nakomeling van de Franse koningen te presenteren¹²⁸⁶.

"de tres grande ancienneté aient esté tres noblement et haultement fondees par noz predecesseurs contes de Flandres", nr. 1128).

¹²⁸⁵ Nl. de abt die gekleed gaat met pontificale insignes, de graaf die door de abt met het zwaard wordt omgord, het afleggen van kleding in de abdij en het eetmaal volgend op de ceremonie bij de abt, cf. P. TRIO, 'De Gentse abdijen', p. 47 en p. 68 en G. CELIS, 'Eenige aantekeningen', pp. 10-26. Vergelijk dit bv. met de artikels 20, 27, 29 en 33 uit de *ordo* van Lodewijk XI, cf. R. JACKSON, *Ordines coronationis*, p. 534 en pp. 537-538. Mogelijk stemde ook een deel van de liturgie bij die plechtigheid overeen met die van de Franse koningskroningen. Voor de eedaflegging van Filips de Schone in 1495 gebruikte men o.m. de oratio "*Deus pater aeternae gloriae sit adiutor en protector tuus, en omnipotens benedicat tibi preces tuas in cunctis exaudiat et vitam tuam longitudine dierum adimpleat Dominium tuum firmet, et gentem et populum tuum in aeternum conservet ut super te sanctificati Xsti floreat et praemium aeternae beatitudinis tibi conferat qui vivit et regnat in saecula saeculorum*", vgl. dit met de oratio die in 1364 direct op de zalving van Karel V volgde: "*Deus Pater eterne glorie sit tibi adiutor. Et omnipotens benedicat tibi, preces tuas exaudiat, vitam tuam longitudinem dierum adimpleat, benedictionem tuam igitur confirmet, te cum omni populo in eternum conservet (...) et super te Christi sanctificatio ac huius olei infusio floreat (...) Benedicat te et custodiat in vitam eternam Ihesus Christus dominus noster. Qui vivit*" (cf. R. JACKSON, op. cit., p. 512, *Ordo XXIII*, §94; vgl. eveneens met de *ordo* voor de kroning van de keizers van het Heilig Roomse Rijk, cf. A. DIEMAND, *Das Zeremoniell der Kaiserkrönungen*, p. 27). Nog bij de eedaflegging van Karel II als graaf van Vlaanderen, op het einde van de 17de eeuw, werd voor het hoofdaltaar een schilderij opgehangen werd met het onderschrift: "*Accipe gladium aureum munus a Deo, in quo dejicies adversios populi Israël*" (cf. G. CELIS, 'De versiering der Sint-Pietersabdij', p. 43), vgl. dit met de oratio die het overhandigen van het zwaard aan de koning door de aartsbisschop van Reims begeleidde: "*Accipe hunc gladium cum Dei benedictione tibi collatum, in quo, per virtutem sancti Spiritus resistere et eicere omnes inimicos tuos valeas, et cunctos sanctae Dei ecclesiae adversarios regnumque tibi commissum tutari atque protegere castra Dei*", cf. R. JACKSON, op. cit., p. 537, §30. J. MURRAY stelde eerder weliswaar al vast dat bij de Blijde Intrede van Filips de Stoute en Margaretha van Male te Brugge er bij de plechtigheid in het St.-Donaaskapittel weliswaar een eveneens symbolisch sterk geladen adventsliturgie werd gerecycleerd en geadapteerd, maar daarmee traden de graven nog niet in symbolische concurrentie met hun leenheer en diens kroningsliturgie, cf. 'The Liturgy of the Count', p. 144.

¹²⁸⁶ "*ceste eglise de Saint Pierre ou mont Blandin, fondee de noz predecesseurs, roys de France*", cf. nr. 4. Voor de hertog was het uiteraard gemakkelijk een afstamming met de Franse koningen te claimen, maar de eedformule lijkt ons het aantreden van de Bourgondische hertogen vooraf te gaan, en reeds in 1332 had Lodewijk van Nevers (als wederdienst voor de erkenning door de abdij van zijn behoederschap) verklaard al de abdij haar titels en privileges te verdedigen en te onderhouden, ook die van de Franse koningen, cf. C.-L. DIERICX, *Mémoires sur la ville*, p. 265. Het was pas met Filips II (tengevolge van het Verdrag van Madrid uit 1526?) dat deze eedformule aangepast werd en enige expliciete referentie naar de Franse koningen achterwege werd gelaten, en hij zwoor een goede "*supremus guardianus (...) et conservator (...) omnia privilegia (...) huius Ecclesiae Sancti Petri monte Bladinio a Predecessoribus meis fundatae*" te zijn, cf. G. CELIS, 'Eenige Aantekeningen', p. 26. Ook contemporain zien we de hertog trouwens al dergelijke algemene verwijzingen naar zijn voorgangers gebruiken (waar de Franse koningen dan al niet bij verondersteld konden worden), zie bv. de aanstelling van een onderzoekscommissie in een geschil tussen de stad Gent en de St.-Pieters- en St.-Baafsabdij omtrent hun respectieve rechten uit

Indien in het geval van de Gentse St.-Pietersabdij de koning in zijn privileges uit 1440 de abdij nog niet expliciet in bescherming nam, dan deed hij dat trouwens wel in 1436 en 1440 voor, respectievelijk, de kapittels van St.-Amé te Douai en St.-Pieters te Rijsel¹²⁸⁷. Beide instellingen kennen een, binnen de context van dit hoofdstuk, ietwat problematische ontstaansgeschiedenis. St.-Amé ontving in 1076 op twee maanden tijd twee privileges, het ene van koning Filips I, het andere van graaf Robrecht I, waarin de destijds door graven Arnulf I en II en Boudewijn IV aan de gemeenschap van St.-Amé verleende schenkingen werden bevestigd¹²⁸⁸. St.-Pieters van haar kant verkreeg in 1066 haar fundamentele schenking en privilege van graaf Boudewijn V, zij het dat het charter in aanwezigheid en met de bevestiging en formele instemming van de toen nog minderjarige Filips I werd opgesteld¹²⁸⁹. Beide kapittels kunnen bijgevolg weliswaar *au fond* als grafelijke fundaties worden beschouwd, maar de Kroon en/of de beneficiarissen (uit eigenbelang) zouden vaak niet nalaten om ook het koninklijke karakter van deze privileges in de verf te zetten¹²⁹⁰.

1434, waarbij die abdijen hun rechten claimden te bezitten "*a cause de leurs fondacions et a eulx estre amortis par noz predecesseurs, fondateurs d'icelles abbayes, dont Dieu ait les ames*", cf. nr. CXL.

¹²⁸⁷ Cf. nr. x*; de koninklijke sauvegarde voor St.-Pieters te Rijsel wordt later meermaals aangehaald door het kapittel tijdens het proces tegen de stad Rijsel voor de Grote Raad in 1454-1455: "*par lettres patentes de monseigneur le roy a present renngnant, lequel, en approuvant et confirmant ladicte exemption, a la requeste desdiz de chappitre avoit commis notredit baillly d'Amiens leur gardien, tant qu'il leur plairoit, lesquelles lettres sont datees du XXVIIe jour d'octobre l'an mil quatrecens quarante*", cf. nr. 1188.

¹²⁸⁸ Cf. K. UGÉ, *Creating the Monastic Past*, pp. 142-149 en B. MEIJNS, *Aken of Jeruzalem?*, d. I, pp. 362-382.

¹²⁸⁹ Cf. F.-L. GANSHOF, 'Note sur une charte de Baudouin V', pp. 293-298 en B. MEIJNS, op. cit., d. I, 479-483, die weliswaar allebei het essentieel grafelijke karakter van de stichting benadrukken en de koninklijke confirmatie vooral toedichten aan de voorgedij die Boudewijn V destijds over Filips I uitoefende (waarbij de graaf de koninklijke bevestiging dus veeleer als een opportuniteit dan als enige koninklijke inbreuk op zijn macht of prerogatieven aanzag).

¹²⁹⁰ Zie bv. het overzicht dat het St.-Pieterskapittel in 1455 leverde van haar privileges, waarbij naast het speciale statuut van hun oorspronkelijke titel uit 1066 ook zowel een latere koninklijke als grafelijke confirmatie werden vermeld: "*lesdiz fondacion et privilege telz que dessus avoient esté donnéz et octriés par le dit conte Bauduin du bon gré, consentement et en la presence du roy de Franche nommé Phelippes lors regnant, quy les avoit conferméz, duquel roy ledit conte Bauduin estoit en ce temps baillisseur et gouverneur, et depuis avoit aussy esté le dit privilege confirmé par ung autre roy nommé Phelippes qui de ce avoit baillié ses lettres confermatoires dattees de l'an mil deux cens et deux, le XXIIIe annee de son rengne, et avoit esté confirmé et promis entretenir par defunct jadis le conte Loys de Flandres, duc de Brabant, conte de Nevers et de Rethel, seigneur de Malines, notre bisayeul*", cf. nr. 1188 (voor de bevestiging door Filips-August, zie de uitgave van dit document bij C. BRUNEL (dir.); H.-F. DELABORDE e.a. (eds.), *Recueil des actes*, v. II, pp. 306-309, nr. 733; voor de confirmatie door Lodewijk van Male, actum 11 juli 1380, zie E. HAUTCEUR, *Histoire de l'église collégiale*, t. II, p. 82). Het St.-Amékapittel van haar kant zou in de jaren 1420, tijdens een conflict met de hertog rond hun wederzijdse rechten te Merville, in haar betoog in de eerste plaats de twee privileges van Filips I uit 1076 aanhalen (met uitgebreide letterlijke excerpten), om pas daarna en bijna terloops ook nog te wijzen op het bestaan van een "*pareille clause du privilege du conte Robert de Flandres*", cf. ADN, 1 G 263. In het hertogdom Bourgondië zien we de stad Dijon trouwens op eenzelfde manier blijvend beroep doen op de Franse Kroon: hun oorspronkelijke communale charter was destijds weliswaar door de hertog van Bourgondië verleent geweest, maar in aanwezigheid en met de instemming van koning Filips-

Daar kwam nog bij dat het privilege van Boudewijn V het St.-Pieterskapittel exempt had verklaard van enige (wereldlijke) macht of jurisdictie, uitgezonderd van degene die ze zelf zouden verkiezen, een functie die in de Bourgondische periode met die van *gardien* vereenzelvigd werd en waarbij het kapittel zich gerechtigd zag ook de Franse koning of diens gerechtsofficieren in die functie te verkiezen¹²⁹¹. St.-Amé had in 1076 van Filips I eveneens een gelijkaardig, bijkomend exemptieprivilege verkregen¹²⁹²; in de vijftiende eeuw zou het kapittel deze exemptie in bepaalde geschillen zo gaan interpreteren als dat "*ladite eglise de Saint Amé est de fondacion royal, douee (...) en toutes ses temporalitéz soubz le roy, notredit*

August. J. FAUSSEMAGNE recenseerde dan ook verschillende koninklijke confirmaties van die titel door Jan II de Goede, Karel V en Karel VI: "*ses successeurs [van Filips-August] prirent-ils l'habitude de confirmer les libertés qu'ils étaient sensés avoir concédées eux-mêmes*", cf. *L'apanage ducal*, p. 270.

¹²⁹¹ "*libera videlicet omnimodo et ab omni dominatione seu potestate cujusquam absoluta, excepta eius quidem quem praepositus et canonici ejusdem aecclesiae, in loco a progenitoribus Isla nominato fundatae, communi elegerint voluntate; qui et ipse quoque tandiu et non ulterius eorum rebus presit quamdiu eis placuerit*", van een behoeder of *gardien* is er letterlijk dus geen sprake; F. GANSHOF stelt dan ook in veeleer algemene termen dat deze "*clause particulière affranchissait [les biens, droits et revenus dont le comte faisait donation] de toute autorité ou juridiction, à l'exception de celle de l'administrateur que le prévôt et les chanoines désigneraient de commun accord pour le excercer*", cf. art. cit. p. 301. Deze "*administrateur*" zou uiteindelijk met de functie van behoeder/*gardien* vereenzelvigd worden, zoals bv. het kapittel zelf in 1455 zou betogen voor de Grote Raad, tijdens haar proces met de stad Rijsel omtrent hun respectieve juridicties en rechten: "*lesquelles lettres de fondacion contiennent en effect que lesdiz du chapiltre, ensemble leurdiz habituéz, hostes et subgectz demourans soubz la juridiction et territoire de ladicte eglise de Saint Pierre sont et demouront entierement francs et absolument exemps de toute autre seignourie, juridiction et puissance quelconques, reservé tant seulement de celui ou ceulx que les prevost ou chanoines d'icelle eglise d'ung commun accordt et consentement voudroient eslire a leur conservateur ou gardien, lequel gardien presideroit et cognoistroit de leurs besongnes et matieres tant et sy longhement qu'il plairoit ausdiz de chapiltre et non plus avant*", cf. nr. 1188. Zie hetzelfde document voor de opsomming van vijf 'koninklijke' akten van van sauvegarde en exemptie die het kapittel had verkregen, waarbij de "*lettres patentes de monseigneur le roy a present (...) datees du XXVIIe jour d'octobre l'an mil quatrecentz quarante*" dus maar als de laatste in een lange traditie werden voorgesteld.

¹²⁹² "*Confirmavi itaque precepto potestatis regiē ut ipsa ecclesia (...) ab omni laicali potestate sit libera, ut canonici Deo et sanctę Marię et sancto Amato ibi quiete serviant. Atrium quoque et claustrum et domos canonicorum in libertate permanere concessi. Prohibemus etiam ut neque in claustro neque in atrio neque in domibus canonicorum, in claustro sive in castro manentium, vel servantibus eorum vel omnino in facultatibus ipsius ecclesię ulla laicalis persona mittat manum neque rex neque comes neque castellanus neque aliquis sub eis laicus*", cf. M. D'ARBOIS DE JUBAINVILLE (dir.) & M. PROU (ed.), *Recueil des actes*, p. 210, nr. LXXXI ; dat deze exemptie hoogstwaarschijnlijk als een 12de-eeuws falsum moet worden beschouwd is binnen deze context niet relevant (wellicht wist het kapittel in de 15de eeuw zelf ook niet meer dat hem om een falsum ging). Voor de identificatie van dit charter als een falsum, zie K. UGÉ, *Creating the Monastic Past*, pp. 149-158; deze auteur wijst er trouwens op dat dit falsum de rol van de Franse koning in de stichting van het kapittel benadrukte, ten koste van het belang van de interventie van graaf Arnulf I. Waar Filips I in zijn eerste, ongefalsifieerde privilege uit 1076 nog sprak van de verplaatsing van de oorspronkelijke religieuze gemeenschap vanuit Merville naar Douai door "*Arnulfus senex, Flandriensium comes*", dan dichtte het falsum deze translatie toe aan "*Karolus, rex Francorum, et Arnulfus, consul Flandriensium*"... Dergelijke nuances waren uiteraard koren op de molen van het kapittel in haar jurisdictieconflicten en processen met de hertog en/of de stad Douai voor het Parlement.

seigneur, pur voisine en justice en tous cas a cause de sadicte temporalité du conté de Flandres" en de garde van de koning tot in dit verre verleden terug projecteren:

*"le roy, notredit seigneur, incontinent que monseigneur Saint Morant eut fondé et doué ladicte eglise, print et retint en sa salve garde et especiale garde ladicte eglise (...) et y commist et deputa, et encore est, monseigneur son bailli d'Amiens a gardien"*¹²⁹³

Zo gezien lijken de twee *sauegardes* van Karel VII uit 1436 en 1440 dus slechts een quasi-costumiëre praktijk verder te zetten. Een dergelijke voorstellingswijze is echter bedriegelijk. Nog los van het feit dat de eerste eigenlijke baljuws van Amiens pas in de loop van de twaalfde eeuw opduiken en geenszins al in 1076 of de negende eeuw van St.-Maurontus¹²⁹⁴, zien we de Franse koningen pas vanaf de veertiende eeuw, wanneer de

---

¹²⁹³ Beide citaten afkomstig uit ADN, 1 G 805, minuut van het betoog van de procureur of advocaat van het kapittel in een proces met de stad Douai aangaande de bijdrage van het kapittel in de accijnzen, actum 5 februari 1445. Dit proces werd hoogstwaarschijnlijk voor het Parlement gevoerd, hoewel het blijkens S. DAUCHY, *Les appels flamands*, geen sporen in de registers van het koninklijke beroepshof heeft nagelaten. Dit zou wel het geval zijn bij een proces uit 1484, naar aanleiding van de respectieve mogelijkheden van de graaf en het kapittel tot de restitutie van de goederen van terdoodveroordeelden binnen Merville, een heerlijkheid van het St.-Amékapittel. Uit de te Parijs bewaarde pleidooien blijkt dat het kapittel (samen met de koninklijke procureur!) toen opnieuw pretendeerde dat het volledig losstond van het graafschap Vlaanderen en niet onderworpen was aan de jurisdictie van de graaf maar enkel aan die van de baljuw van Amiens als hun *gardien*, cf. Id., op cit., pp. 389-390, nr. 1223. DAUCHY bespreekt deze casus ook in zijn studie van de Vlaamse appels, hoewel hij daarbij foutief stelt dat het kapittel "*binnen de stad Dowaai een Artesische enclave vormde*", cf. *De processen in beroep*, p. 238sq. Het kapittel vormde daarentegen veeleer een enclave op zich, die in de vijftiende eeuw in de ogen van de koninklijke procureur direct onder de koninklijke soevereiniteit ressorteerde: "*erat et fuerat omnem jurisdictionem altam, mediam et bassam cum omnibus dependencibus tam in eorum ecclesia quam in claustris, cimiterio necnon et in domibus in quibus canonici, capellani, vicarii, escollarii, beneficati, habituati ac alii quecumque ipsius ecclesie officarii (...), sub nostris tamen superioritate et ressorto morarentur, necnon et in omnibus eorum terris et dominiis*", cf. ADN, B1608, fol. 41v° (betoog geïnsereerd in het vonnis van het Parlement omtrent de bijdrage van het kapittel in de accijnzen te Douai, actum 24 april 1461). Conflicten tussen de grafelijke justitie (en Robrecht van Cassel, die de nabijgelegen kasselrij van Cassel in apanage hield) enerzijds en het kapittel anderzijds waren trouwens niet nieuw: al in de late 13de eeuw en bij het begin van de 14de eeuw zou St.-Amé haar veronderstelde exemptie uitspelen om de grafelijke ambtenaren te verhinderen op te treden tegen haar onderdanen te Merville die in het nabijgelegen grafelijke bos van Nieppe illegaal hout hadden gehakt of er anderszins boetes of schulden hadden opgelopen: "*li forestier ne puissent arrester pour le bos ne pour les amendes dou bos en Merville*", een voorstellingswijze waartegen de administratie van Robrecht van Cassel diens (als apanagist aan de grafelijkheid ontleende) quasi-soevereine rechten in had gebracht: "*il ont bien usei et ke c'est li noblece monsigneur ke les amendes (...) pueent lever en Menrevile*", cf. E. DE COUSSEMAKER, 'Sources du droit', d. II, pp. 245-246. Interessant genoeg zou de hertogelijke administratie in 1424, toen de ontvanger van het bos van Nieppe een mandement verzocht om achterstallige schulden ook te Merville te mogen innen, met gelijksoortige argumenten opnieuw haar volle kennisname te Merville claimen (niettegenstaande enige privileges): "*en deffendant ausdiz de la loy de Menreville que de ce ilz ne prenent cognoissance aucune, quelque lettres, privileges ou autres qu'ilz peuent avoir au contraire, car les privileges qu'ilz ont euz n'ont point esté donnéz au prejudice de mondit seigneur en ceste partie*", cf. nr. LV, §[III].

¹²⁹⁴ Cf. M. FLEURY, 'Le bailliage d'Amiens', pp. 46-49.

kasselrijen van Douai en Rijsel in koninklijke handen vielen, hun *sauvegardes* aan zowel St.-Amé en St.-Pieters verlenen¹²⁹⁵. Bovendien gaat het om de eerste dergelijke *sauvegardes* die de Kroon opnieuw aan beide instellingen verleende nadat Karel V in 1369 Rijsel, Douai en Orchies terug aan de Vlaamse dynastie had afgestaan¹²⁹⁶. We kunnen veronderstellen dat Filips de Goede niet bijzonder opgezet was met deze hernieuwde koninklijke inbeschermingneming van twee instellingen waarvoor de graven/hertogen zich na 1369 weer zelf – of hun ambtenaren in hun naam – als behoeders hadden opgeworpen en er hun eigen *sauvegardes*¹²⁹⁷ of nieuwe fundaties¹²⁹⁸ hadden aan verleend. De hertogelijke

---

¹²⁹⁵ Cf. J. FOUCART, *Une institution baillivale*, p. 156 en pp. 35-36; zie eveneens A.-M. PIETRESON DE SAINT AUBIN, *Répertoire numérique. Série G*, t. I, §1G11 en §1G67. Vanaf de jaren 1320 werd de baljuw van Amiens de geïnstitutionaliseerde, gedeputeerde koninklijke *gardien* van beide kapittels. De eerste koninklijke *sauvegardes* verleend aan St.-Amé dateren weliswaar al van iets vroeger en voor de overdracht van Waals-Vlaanderen aan de Kroon, nl. uit het laatste kwart van de 14de eeuw en uit de regeringen van Filips III en Filips IV. Deze moeten evenwel gekaderd worden in de algemene expansieve politiek van de Kroon en specifiek het optreden in Vlaanderen van Filips IV, cf. N. DIDIER, *La garde des églises*, p. 181. Gwijde van Dampierre contesteerde deze koninklijke *gardes* trouwens, zoals blijkt uit de kalchtenbrief die zijn leenopzeg uit januari 1297 vergezelde, cf. J. KERVYN DE LETTENHOVE, *Histoire de Flandre*, v. II, p. 564.

¹²⁹⁶ Weliswaar zou Karel V op 8 juni 1369, kort na de afstand van Rijsel, Douai en Orchies aan Lodewijk van Male, het kapittel een mandement verlenen dat hen blijvend onder de garde van de baljuw van Amiens plaatste "*en laquelle ils ont esté de très long temps*", cf. E. HAUTCŒUR, *Cartulaire de l'église collégiale*, t. II, pp. 768-769, nr. MCXXVIII. Dit was op zich geen uitzonderlijke politiek: ook bij het uitgeven van apanages zouden de Franse koningen vaak bepalen dat de binnen de afgestane heerlijkheid gelegen religieuze instellingen blijvend onder de *garde* van de koning zouden blijven staan, cf. G. LEYTE, *Domaine et domanialité*, pp. 140-141. Het ging echter niet om een (eeuwigdurend) privilege maar om een eenvoudig mandement, dat nadien niet vernieuwd werd door Karel VI of Hendrik VI.

¹²⁹⁷ Lodewijk van Male nam het St.-Pieterskapittel op 26 maart 1371 in zijn bescherming, waarbij hen de grafelijke gouverneur van Rijsel als *gardien* toegewezen werd, cf. E. HAUTCŒUR, op. cit., t. II, pp. 773-774, nr. MCXXXV, zie J. BARTIER (dir.) & A. VAN NIEUWENHUYSEN (ed.), *Ordonnances*, t. II, pp. 713-714, nr. 691, voor een hernieuwing van die *sauvegarde* door Margaretha van Male en ons document nr. CDLXXXVIII, §[VII]. Voor wat het St.-Amékapittel betreft zijn geen eigenlijke hertogelijke *sauvegardes* bewaard gebleven, maar verschillende verordeningen halen wel de grafelijke bescherming van het kapittel en haar heerlijkheden aan, zie o.m. nrs. 173 en 527.

¹²⁹⁸ We kunnen hier met name wijzen op Filips' fundatie bij het St.-Pieterskapittel van een choraal en zangkapel bestaande uit vier kinderen en een zangmeester in december 1425 (nr. 238), stichting die trouwens uitgebreid de oorspronkelijke fundatie door Boudewijn V in herinnering bracht en zich daarbij zelf presenteerde als een soort van sluitstuk bij die begiftiging uit 1066 ("*mais toutesvoies il [Boudewijn V] n'y fist point de fondacion de petis enfans pour servir en icelle, comme il est acoustumé de faire en maintes autres solempnelles eglises cathedrales et collegiales de ce royaume*"). Deze fundatie had duidelijk de nodige uitstraling (Wielant zou in zijn *Antiquités de Flandre* zelfs, met enige zin voor overdrijving, stellen dat "*Monseigneur le ducq Philippe ne fonda (...) riens en Flandre, fors les quatre effans de Saint-Pierre à Lille*", cf. J.-J. DE SMET (ed.), *Corpus chronicorum Flandriae*, t. IV, p. 226) en paste in een bredere hertogelijke politiek van het stichten van choralen (met een gelijktijdig initiatief voor de Sainte-Chapelle te Dijon, cf. B. SCHNERB, 'La piété et les dévotions', pp. 1338-1339), wellicht in imitatie van de liturgische diensten in de Parijse Sainte-Chapelle (zie de bespreking van de Dijonese kapel bij C. BILLOT, 'Les Saintes-Chapelles', pp. 242-243), een politiek die O. MATTÉONI eveneens kon vaststellen

administratie had in de tussentijd evenwel ook, wellicht in imitatie van de Franse Kroon en de denkbeelden van bijvoorbeeld BOUTEILLER, een eigen doctrine ontwikkeld die stelde dat de graven als de stichters of (en bijgevolg) op zijn minst¹²⁹⁹ als de behoeders en wereldlijke heren van alle kerken of godshuizen binnen Vlaanderen beschouwd dienden te worden. Een hertogelijke verordening uit 1416 rond het tolrecht van de abdij van Ename legt al de automatische link tussen de grafelijke stichting en de grafelijke sauvegarde¹³⁰⁰, terwijl Enguerrand de Monstrelet in zijn kroniek zou stellen dat Jan zonder Vrees "*à cause de la conté de Flandres est gardien de toutes les églises de Cambray héritablement à tousjours*", een verplichting die voortkwam uit het grafelijke recht op het Kamerijkse *gavallum*¹³⁰¹. In 1431 en 1432 zien we Filips de Goede deze doctrine zelfs nog uitdrukkelijker verwoorden in twee

---

bij hertog Jean II van Bourbon, die in 1475 de collegiale Notre-Dame te Moulins begiftigde met een stichting tot het onderhoud van zes koorknappen, stichting die "*a pour but de solenniser encore davantage la fondation, voire de la « royaliser »: il faut y voir une confirmation de la revendication du statut spécifique auquel prétend la maison de Bourbon dans le royaume*", cf. *Un prince face à Louis XI*, p. 183.

¹²⁹⁹ De hertogelijke administratie beseftte zelf ook wel dat niet alle religieuze instellingen ook effectief in oorsprong hertogelijke of grafelijke stichtingen waren, wat niet wegnam dat de hertog, indien ze binnen de Bourgondische landsheerlijkheden gelegen waren, er ongedifferentieerd de sauvegarde van op zich kon nemen, zoals een formule in een Bourgondisch-Habsburgs kanselarijformularium voor een "*Deffence par monseigneur que aucuns de ses vassaulx ne facent assemblees ou traictié en certaine abbaye ne es maisons d'icelle*" het treffend verwoordt: "*nous (...) lesdiz religieulx et religieuses [des abbayes, priorés et hospitaulx es termes et mettes de notredite bailliage de etc.] estans, ensemble leurs biens, en notre protection et sauvegarde et fondéz pour la greigneur partie de noz predecesseurs et nous, ne voudrions ne pourrions souffrir (...) estre foulez*", cf. RAGent, fonds Bisdom Gent en St.-Baafs, Vreemde archieven, K2740, pp. 91-93.

¹³⁰⁰ "*ladicte eglise (...) estoit fondee et douee de grant anciennete par deffuncts de noble memoire les contes et contesses de Flandres noz predecesseurs, cui Dieu pardoint, et a cause de ce en notre protection et sauvegarde speciale*", cf. nr. 73. Zie voor een gelijkaardige verwoording van dit principe daterend uit de regering van Filips de Goede een mandement uit 1437 ten gunste van de clerici en onderdanen van het St.-Donaaskapittel te Brugge ("*qui a cause de leur fondacion sont en notre protection et sauvegarde*"), een voorbeeld dat bovendien aangeeft dat de grafelijke bescherming van dit oude en prestigieuze grafelijke kapittel (dat als een soort van grafelijke pendant van de Paltskapel te Aken werd geconcipeerd, cf. B. MEIJNS, *Aken of Jeruzalem?*, d. I, pp. 303-326) zelfs nog niet aangetast of opgeofferd werd tengevolge van de gelijktijdige Brugse opstand van 1436-1438, cf. nr. CLXII.

¹³⁰¹ Voor het citaat van Monstrelet, zie C. PERGAMENI, *L'Avouerie ecclésiastique belge*, p. 118, die eveneens meer info geeft i.v.m. het *gavallum*, een vergoeding in natura die de kerken van het Kamerijkse de graven van Vlaanderen dienden te betalen in ruil voor hun (overigens vaak gebrekige) bescherming. Monstrelet was ten tijde van Filips de Goede zelf een tijdlang *gavenier* (d.i. de lokale ontvanger van dit recht die in principe ook de beschermende taak van de graaf in de praktijk diende uit te oefenen) te Cambrai en was dus een ervaringsdeskundige, cf. K. OSHEMA, *Freundschaft und Nähe*, pp. 189-190. Een verordening van Filips de Goede uit 1427 (cf. nr. 265) bevestigt trouwens nog de bewering van Monstrelet: de hertog spreekt erin over "*les églises de Cambray et de Cambresis, dont nous avons la garde seul et pour le tout a cause de notre conté de Flandres*"; drie jaar later zou hij de aan het *gavallum* verbonden verplichtingen officieel op zich nemen tijdens een plechtigheid in de O.L.V.-kathedraal te Cambrai, waarbij de verordening die daarvan getuigenis aflegde (cf. nr. 381) zich quasi woordelijk inspireerde op een gelijke akte van graaf Boudewijn IX uit 1194 (cf. J. FLAMMERMONT, *Album paléographique*, pp. 29-31).

verordeningen, waarbij die uit 1432 zelfs net de stad Merville tot onderwerp had, de voornaamste heerlijkheid van het St.-Amékapittel. De hertog aanvaarde enerzijds de stelling:

"qu'il n'est point (...) chose raisonnable que gens purs laiz ou juges non ordinaires (...) aient aucune souveraineté, regart ou ressort sur les officiers et loyz des esglises fondees, amorties et exemptees par noz predecesseurs, contes ou contesses de Flandres, de toute puissance seculiere, ains en tous cas doivent prendre leur ressort et souveraineté sans moyen a nous, qui sommes leur fondateur, protecteur et deffenseur" (1431)¹³⁰²

; terwijl hij anderzijds bevestigde dat:

"nous (...) sommes protecteur et gardien des eglises assisiez en noz pais et seignouriez et ne voudrons leurs droix contre raison souffrir diminuer, amendrir ne prejudicier" (1432)¹³⁰³

Gelijkaardige verwoordingen komen we contemporain trouwens ook tegen voor andere Bourgondische landsheerlijkheden¹³⁰⁴. Dit statuut van algemene behoeder van alle religieuze instellingen binnen het graafschap of bij uitbreiding alle Bourgondische landsheerlijkheden bracht daarnaast ook de uitoefening van meer concrete rechten met zich mee. Zo zouden de graven/hertogen de mogelijkheid opeisen — overigens eveneens naar analogie met de Franse Kroon — om bij hun aantreden vrij te beschikken over de

---

¹³⁰² Cf. nr. 414: hoofdvaart van de wet van Poperinge (een heerlijkheid van de St.-Bertijnsabdij) bij de Raad van Vlaanderen i.p.v. bij de schepenbank van de kasselrij Veurne.

¹³⁰³ Cf. nr. 427; deze bepaling sloot aan bij de belofte die Filips in 1419 bij zijn eedafleggingen te Gent en te Ieper had gemaakt om de rechten van de Kerk te beschermen, cf. nrs. 5 en 8. Bij de instructies voor de Raad van Vlaanderen uit 1451 en (cf. nrs. 1007 en 1419): *"Item s'il y avoit nobles hommes ou autres personnes puissans oudit pays qui opprimassent les eglises, femmes vesves, pupilles, povres laboueurs ou autres personnes miserables, lesdiz du conseil les feront appeller pardevant eulx et pourverront aux oppriméz de tel remede qu'il appertendra"*. Ook al ten tijde van de Audiëntie van de graven, in de 14de eeuw, kon de bescherming van de Kerk en clericale personen vaak tot de *cas comtaux* worden gerekend, cf. J. BUNTINX, pp. 195-198; gelijke bepalingen tot de bescherming van de rechten van de kerk kwamen voor in de eden van de Rijsele rekenmeesters, cf. B. SANTAMARIA, *La chambre des comptes*, pp. 291-292 (die hierbij trouwens ook op de koninklijke inspiratie van dergelijke bepalingen wijst).

¹³⁰⁴ In een Bourgondische kanselarijformularium uit 1437, met formules die voornamelijk uit de jaren 1430-1436 stammen, vonden we bv. een formule terug voor een *"Mandement pour refformer l'estat d'aucung monastere"*, waarin de hertog in een uitgebreide *narratio* verklaarde dat *"ad cause de nos drois et preeminences dont nous et nos predecesseurs ayons detout tempz joy et usé, ainsy que ancoires journelement faisons, nous soyons protecteur, gardien, deffenseur, doueur et admortisseur des eglisez collegiales cathedrales, abbeyes et aultrez lieux sains de notre pays et conté d'Artois et meismement de celles qui sont fondees, douees et admorties soubz nous et des personnes excercans le service divin en icelles, et nous en compette et appartientgne la refformation et visitacion, aussy pourveoir, comme par main souveraine, au bien, utilité et prouffit desdictes eglisez toutes les foix que expedient et neccessaire nous semble"*, cf. ADN, ms. 311, p. 58. Karel de Stoute zou in 1474 een gelijke opdracht aan de Dijonese Rekenkamer geven tot het herstel en de visitatie van de kerkelijke instellingen in het hertogdom, cf. V. TABBAGH, 'Le prince face aux communautés', p.357.

begeving van een prove in elke Vlaamse abdij¹³⁰⁵. De hertogelijke administratie bleek in de jaren 1430 zelfs bereid te zijn geweest gelijksoortige prerogatieven te claimen tegen de gepretendeerde voogdijrechten van de Kroon in, waarbij de hertog o.m. voor een aantal binnen Artesië gelegen proosdijen het behoederschap van de baljuw van Amiens opposeerde, zoals blijkt uit een klachtenbrief van de administratie van Hendrik VI¹³⁰⁶.

Niettemin lijken de nieuwe *savegardes* van Karel VII in eerste instantie nog niet gecontesteerd te zijn geweest. In 1436, tegen de achtergrond van de toen pas afgesloten Vrede van Atrecht, stond de hertog de baljuw van Amiens bijvoorbeeld zelfs nog formeel toe binnen de kasselrijen van Rijsel, Douai en Orchies op te treden "*pour cause de (...) savegardes de mondit seigneur le roy enfraintes*"¹³⁰⁷. Wanneer tegen het midden van de jaren 1440 de Frans-Bourgondische relaties echter opnieuw zienderogen verslechterden en de beneficiarissen van deze koninklijke *savegardes* of privileges ook effectief beroep zouden gaan doen op de koninklijke bescherming (al dan niet tegen de hertogelijke politiek in), kwam hier evenwel verandering in. Op 15 maart 1444 zien we de hertog, na de koninklijke privileges uit 1440, een nieuwe, expliciete *savegarde* verlenen aan de St.-Pietersabdij

---

¹³⁰⁵ Zie de formule (in naam van Filips de Goede) in een Bourgondische-Habsburgs kanselarijformularium voor een "*Don de pain et provende etc.*", waarin de hertog stelde dat "*a nous, comme conte de Flandres, appartiegne et compete de notre droit a cause de la seigneurie de notredit pais de Flandres, a notre premier et joieux avenement en icellui, d'avoir le lieu avec le pain et provende pour ung religieux ou religieuse en chacune abbaye de notredit pais de Flandres*", cf. RAGent, fonds Bisdom Gent en St.-Baafs, Vreemde archieven, K2740, p. 89. Voor meer informatie rond de gelijkaardige koninklijke praktijk (die zich vanaf het einde van de 13de eeuw had ontwikkeld en waarbij dergelijke begevingen eerst nog beperkt waren gebleven tot die abdijen en religieuze instellingen die reële koninklijke waren), zie G. MOLLAT, *Le roi de France et la collation*, pp. 83-93. Dit formularium bevat trouwens ook formules voor de begeving van verschillende prebendes "*pleno jure*" in diverse collegiale kerken binnen de Bourgondische landsheerlijkheden (cf. K2740, pp. 63-65, formule voor de "*Don d'une prebende*"); deze formules maken hierbij geen enkele melding van enige pauselijke in- of toestemming (vgl. en contrasteer met W. PREVENIER 'De verhouding van de Clerus', pp. 31-32, die de hertogen net beneficiaries zag begeven krachtens dergelijke pauselijke toestemmingen).

¹³⁰⁶ Cf. nr. LXXXIII, §[XVII]: "*Item avec ce est vray que ou bailliage d'Amiens a trois notables prieuré, c'est assavoir Meuriez, Yencourt et Bray, qui sont exemptes et non subgettes du conté d'Artois, et toutesfois les officiers dudit conte a Hesdin contraignent lesdiz religieux (...) qui est contre raison, car lesdiz prieuré et subgiéz sortissent immediate pardevant le baillly d'Amiens et les officiers du roy oudit bailliage, en entreprennant contre la juridiction du roy*". In het graafschap Bourgondië beklagde de koninklijke administratie zich dan weer over de usurpatie door de hertog en zijn ambtenaren van de koninklijke *savegarde* over de abdij van Luxeuil (een enclave binnen het graafschap Bourgondië die vanouds onder de garde van de graven van Champagne had gestaan, van wie de Franse koningen in de 15de eeuw de rechtsopvolgers waren), terwijl in het hertogdom Bourgondië de *garde* over de abdij van Tournus ter discussie stond, cf. respectievelijk §[XX]-[XXII] en §[VI]. De klachtenbrief bevat zelfs een 'Vlaams' artikel — §[XLVI] — waarbij de Kroon er zich over beklagde dat een pachter van de Gentse St.-Pietersabdij ("*qui sont de fondacion royal a pur et sans moien*") van hun domein te Carvin-en-Carembault, in de kasselrij Rijsel, door de Rijselse baljuw gearresteerd was geweest omdat hij een aantal dagvaardigen door de koninklijke provoost van Beauquesne had laten uitvoeren.

¹³⁰⁷ Cf. nr. 523.

"estans dancienneté en la protection et sauvegarde especial de Nous et nos devanciers"¹³⁰⁸. Anticipeerde deze grafelijke sauvegarde op een mogelijke koninklijke interventie na het nakende overlijden van abt Haesbyt († 31 maart 1444)¹³⁰⁹, onder wiens abbatiaat de bevestiging door Karel VII van de privileges van Lotharius en Hendrik I waren verkregen¹³¹⁰? In elk geval wendde de abdijgemeenschap zich kort daarop tot de koning met het verzoek hun eigen abtskeuze, nl. prior Willem van den Turre, te verdedigen tegenover de hen opgedrongen hertogelijke en pauselijke kandidaat, de Bourgondiër Philippe I Conrault¹³¹¹. De koning bracht op het verzoek van de gemeenschap zowel de principes van de Pragmatieke Sanctie in stelling als de praktische steun van de provoost van Beauquesne, die moest gebieden de keuze van de monniken na te leven¹³¹². Dit was echter buiten Filips de Goede gerekend, die op 6 september 1445 dezelfde grafelijke ambtenaren die hij zes maanden tevoren nog had opgedragen de monniken als hun *gardiens* tegen elke "*puissance de laiz*" te beschermen, nu prompt beval alle wereldlijke goederen van St.-Pieters aan te slaan¹³¹³. De abdijgemeenschap bleek uiteindelijk meer onder de indruk van deze reële ingreep van de hertog dan van de praktisch wellicht onuitgevoerd gebleven tussenkomst van de koninklijke ambtenaren, en accepteerde Conrault toch als hun abt.

Het Rijselse St.-Pieterskapittel zou eveneens rond 1444 beroep gaan doen op haar in 1440 van Karel VII verkregen sauvegarde, maar bleek hierbij omzichtiger en in eerste instantie ook succesvoller te werk te gaan dan de Gentse abdij. Op 18 augustus 1444 had de hertog een verordening uitgevaardigd op verzoek van het Rijselse beenhouwersambacht, die bepaalde dat de Rijselse poorters en inwoners niet langer vlees mochten gaan kopen aan de

---

¹³⁰⁸ Document uitgegeven bij A. VAN LOKEREN, *Chartes et documents*, v. II, pp. 218-219 (die dit document in 1443 situeert, zoner rekening te houden met de Paasstijl). De hertog stelde daartoe zes specifieke behoeders van de abdij aan, te weten de baljuw van Gent voor Vlaanderen-Flamingant, de gouverneur van Rijsel voor Waals-Vlaanderen, de baljuws van Hesdin, Aire en Saint-Omer voor Artesië en de Henegouwse grootbaljuw voor Henegouwen.

¹³⁰⁹ A. VAN LOKEREN, op. cit., v. II, p. LXV.

¹³¹⁰ Naar G. DECLERCQ, 'Lijst abten', p. 221, was Jan Haesbyt abt van 1438 tot 1444.

¹³¹¹ P. TRIO, 'Ganda en Blandinium', pp. 46-47.

¹³¹² Zie een helaas niet volledig bewaard gebleven kopie van een mandement van Karel VII (geregistreerd in het tweede registre des mandemens van de Rijselse gouvernance; het afschrift moet oorspronkelijk over twee katernen opgesteld zijn geweest, maar deze tweede katern ontbreekt, waardoor de datatio en een groot deel van de dispositio ontbreken) uit de zomer of herfst van 1445, dat stelde dat de monniken en onderprior van de abdij gestoord werden in de uitvoering van "*l'election par eulx faicte en la personne d'un nommé Guillaume de la Tour, religieux et prieur de ladicte eglise et abbeye (...) laquelle election ait esté faicte en ensuiant les sains decretz et notre ordonnance et pragmatique sanction de par nous faicte a Bourges et après publié en notre court de Parlement*", cf. AMLille, inv. Desplanque, nr. 16.973, fol. 390v°. Over de mate waarin Filips de Goede de Pragmatieke Sanctie (die in principe voor heel het koninkrijk gold, wat het mandement trouwens nog eens impliceert door de publicatie ervan in het Parlement aan te halen) uitvoering liet kennen in zijn Kroonlenen, zie het artikel van A. JONGKEES, 'De Pragmatieke Sanctie', pp. 139-153.

¹³¹³ Cf. AMLille, inv. Desplanque, nr. 16.973, fol. 390r°-v°.

stadspoorten of in de Rijselse voorsteden¹³¹⁴. Een deel van de zo getroffen buitenstedse beenhouwers waren echter onderdanen van het kapittel, die hun ambacht vlak buiten de *porte Saint-Pierre* bedreven. Het kapittel voelde zich dan ook in haar rechten en die van haar onderdanen geschaad en verzette zich tegen de uitvoering van de verordening. In eerste instantie richtte het kapittel zich daarbij evenwel tot de hertog – met een suppliek waarin de fundatie door zijn voorgangers van het kapittel prominent in herinnering werd gebracht¹³¹⁵ – en tot de gouverneur van Rijsel, hun door Filips de Goede toegewezen behoeder¹³¹⁶. Het was pas toen deze demarches zonder gevolg bleven en de gouverneur zijn taak als *gardien* niet opnam door zijn weigering de verordening te "*mettre au neant et reduire la chose au premier estat et deu*"¹³¹⁷ of de oppositie van het kapittel zelfs maar te ontvangen, dat St.-Pieters zich tot de koning wendde. Maar dan nog liet het kapittel optekenen dat het niet veronderstelde de hertog of diens gouverneur daarmee definitief als hun behoeder langs de kant te schuiven of de fundatie van Boudewijn V uit 1066 te loochenen:

*"presupposent lesdiz opposans leur fondacion et dotacion (...) sont telles que (...) ilz ont toute juridicion (...), exempte de toute justice et seigneurie, temporelle, excepté de celui qu'ilz prennent a gardien (...) et ont acoustumé de eslire a gardien le roy, notre seigneur, pour ce que ilz ont oudit royaume hors la conté de Flandre, lequel leur a commis en son lieu le bailli d'Amiens, et pour les choses que ilz ont en Flandres ilz ont esleu mondit seigneur de Bourgoingne, conte de Flandres, et a commis en son lieu le gouverneur de Lille"*¹³¹⁸

De koninklijke en de grafelijke *savegarde* werden dus, specifiek geografisch, complementair naast elkaar geplaatst; het was slechts uit noodzaak dat het kapittel nu ook van de koninklijke *garde* gebruik maakte om zich tegen het hertogelijk optreden te beschermen¹³¹⁹. De hertogelijke administratie aanvaardde deze opstelling van het kapittel blijkbaar, want de kwestie werd uiteindelijk door beide partijen via de juridische weg verder

---

¹³¹⁴ Cf. nr. 808.

¹³¹⁵ De proost, deken en kanunniken richtten zich tot Filips de Goede als "*voz devotz orateurs*" en herinnerden de hertog eraan dat "*lesdiz prevostz, doyen et chapitre ayent esté et leurdicte eglise de grant anchienneté fondés, douéz et admortis par deffunctz de bonne memoire messeigneurs voz predecesseurs, contes et contesses de Flandres, cui Dieu pardoinst*", cf. nr. CCXXXII.

¹³¹⁶ Cf. nrs. CCXXXIII en CCXXXIV.

¹³¹⁷ Cf. nr. CCXXXIV; een passage die overeenkomt met een gebruikelijke clausule in *savegardes* die de behoeder of de door hem aangestelde officieren verplichte dit te doen indien de beneficiaris in zijn rechten en possessie geschaad werd.

¹³¹⁸ Cf. ADN, 16 G 589.

¹³¹⁹ In 1459 zou het kapittel zelfs nog een gelijkaardig precedent uit 1421 aanhalen, toen het appel bij het Parlement van Parijs had aangetekend tegen "*le gouverneur de Lille, qui comme gardijen desdiz de chappitre et par commission contenant garde avoit cogneu de la matire, [qui] prononcha sa sentence au prejudice desdiz de chappitre et de leurs subgés, dont il fu appellé*", cf. nr. CDLXXXVIII, §[XVI].

uitgevochten voor het Parlement van Parijs¹³²⁰. Ook het St.-Amékapittel voerde een enigzins gelijkaardige politiek. Het eigenlijke kapittel zelf – dat in 1076 tot een aparte juridische enclave binnen Douai was verheven – wist bijvoorbeeld in maart 1451 een privilege van Karel VII te verkrijgen dat de pauselijke aanhechting van de rechten en inkomsten verbonden aan de proosdij bij hun kerkfabriek ratificeerde¹³²¹, maar in dezelfde jaren zou het voor verschillende verordeningen met betrekking tot haar heerlijkheid van Merville evengoed een beroep op de hertog doen¹³²².

Pas tegen het einde van de jaren 1450, toen het conflict tussen de hertog en Karel VII aangaande de koninklijke soevereiniteit en de prerogatieven van de Kroon binnen de Bourgondische kroonlenen tot een climax kwam, zou de hertogelijke administratie een dergelijke dubbelzinnige houding direct gaan aanvallen en een eenduidige erkenning van de hertog/graaf als (exclusieve) behoeder en stichter van de kerkelijke instellingen binnen zijn heerlijkheden willen afdwingen. Dit zien we bij een nieuw conflict met het St.-Pieterskapittel uit 1458-1459. De stad Rijsel en de lokale hertogelijke procureur hadden op 19 november 1458 van Filips de Goede een mandement verkregen dat bevel gaf een boete van 10 lb. par. te innen op de inwoners van de stad die ergens binnen het schependom (lees: o.m. binnen de geënclaveerde St.-Pietersheerlijkheid) accijnsvrije dranken gingen gaan consumeren of kopen¹³²³. Het kapittel zou zich evenwel tegen dit bevel verzet hebben en een mandement (een *complainte en cas de nouvelleté*?) van Karel VII verkregen hebben waarin beweerd werd dat het kapittel en haar heerlijkheid volledig ononderworpen – "*purs voisins*" – aan enige grafelijke autoriteit en jurisdictie waren¹³²⁴. Binnen de context van de oplopende spanningen tussen de hertog en de koning bleek St.-Pieters die demarche allesbehalve in dank te worden afgenomen. Het kapittel werd in januari 1459 – vlak voor de aankomst van koninklijk raadsheer Guillaume Blanchet te Brussel om er bij het hof het

---

¹³²⁰ Cf. S. DAUCHY, *Les appels flamands*, pp. 237-238, nr. 237.

¹³²¹ Het kapittel moet, zoals dat uit de *narratio* van dit privilege op te maken valt, in haar supplicie hierbij ook het koninklijke karakter van hun stichting aangehaald hebben: "*et que de toute ancienneté iceulx supplians sont royaument fondéz*", cf. nr. xxxiv.

¹³²² Cf. nrs. 923 (verordening van 4 augustus 1448, over de bevoegdheden van de baljuw van het kapittel in afwezigheid van de hertogelijke baljuw, waarbij Filips de Goede door het kapittel als "*leur advoé et gardien a cause de notre conté de Flandres*" wordt omschreven) en 1003 (politieone verordening van 2 september 1451, waarbij de hertog trouwens verklaarde dat hij die maatregelen genomen had "*desirans le bien et entretenement de bonne pollicie et justice et le bien commun et de la chose publique audit lieu de Menreville et par tout ailleurs en noz pays et seignouries*", waarmee hij zijn zeggenschap over de heerlijkheid lijkt te hebben willen benadrukken).

¹³²³ Cf. nr. 1274; dit bevel verwees impliciet naar de eerdere hertogelijke verordeningen van 3 mei 1455 (cf. nr. 1170: deze verordening had zelfs expliciet de praktijken van "*pluseurs gens d'Eglise du college de l'eglise Saint Pierre*" gevisieerd) en 26 mei 1452 (nr. 1029).

¹³²⁴ Cf. nr. CDLXXXVII, §[II].

arrest in de zaak du Bois uitvoering te laten kennen¹³²⁵ — voor de hertogelijke Grote Raad de mantel uitgeveegd door president Guillaume Fillastre. De bisschop van Doornik

*"presupposa que mondit seigneur le duc est prince, seigneur et fondeur de toutes les eglises de ses pays et meismement de celle de Saint Pierre de Lille, parquoy lui appartient la cognoissance, provision etc."*¹³²⁶

; het door het kapittel van de koning verkregen mandement vormde voor Fillastre een ontkenning van die vooronderstelling en bijgevolg beschuldigde hij hen van "*grande presumpcion et vice d'ingratitude*". Het is interessant te noteren dat die beschuldiging op zich niet nieuw was. Al tijdens het grote conflict tussen de stad Rijsel en het kapittel begin de jaren 1450, dat uiteindelijk beslist werd met de zogenaamde hertogelijke *Grande sentence* van 5 september 1455, hadden de Rijselse schepenen geprobeerd de hertog en de Grote Raad van hun gelijk te overtuigen door te stellen dat de proost, deken en kanunniken "*se portoient voisins et neant moindres que nous (...), descognoissans leur temporel maistre de grace et de aulmoisne*"¹³²⁷. Toen was de hertogelijke administratie echter nog niet in deze aanklacht meegestapt¹³²⁸; het kapittel bleek immers inschikkelijk en had ingestemd de hele kwestie voor de Grote Raad te laten afhandelen en daarmee de jurisdictie van de hertog te erkennen. De hertog en de Raad zouden het kapittel uiteindelijk zelfs — als beloning voor die erkenning en haar verzaking aan enig Frans appel? — quasi over de hele lijn in het gelijk stellen¹³²⁹. In 1459 bleek het anders gesteld. Fillastre eistte een ondubbelzinnige erkenning

---

¹³²⁵ Blanchet kwam op 9 februari 1459 aan te Brussel (cf. nr. CDXCI), het kapittel moet wellicht kort voor 22 januari bij de Grote Raad geroepen geweest zijn

¹³²⁶ Cf. nr. CDLXXXVII, §[I].

¹³²⁷ Cf. nr. 1188.

¹³²⁸ Wellicht ook omdat deze beschuldigingen van de stad zich toen o.m. richtten tegen het beroep van het kapittel op de Rijselse gouverneur als hun *gardien* ("*avoient obtenu de rechief et par grant et obstiné rigueur (...)* de notredit gouverneur, non pas comme d'icellui gouverneur de Lille seulement mais comme de leur gardien commis, deux complaints en cas de nouveauté contre lesdiz de la loy") — een politiek en praktisch die de hertog *au fond* maar moeilijk leek te kunnen veroordeelden en integendeel zelfs expliciet bevestigde: "*eust aussy esté ordonné et appointié par lesdiz commissaires [van de hertog] se pendant ledit temps lesdiz de Saint Pierre volloient faire convenir aucuns lays bourgeois de la dicte ville de Lille pour porter tesmoingnage, se traissent pardevers notre gouverneur, leur conservateur, et il leur pourverroit ainsi qu'il appartendroit*", cf. nr. 1188. Vergelijk dit bijvoorbeeld ook met de opstelling van de stad Valenciennes, die tegenover Filips de Goede en de hertogelijke administratie weliswaar ook zou betogen "*pure voisine*" te zijn van het graafschap Henegouwen, maar daarbij de hertog wel nog steeds als haar rechtmatige, specifieke heer erkende, cf. J.-M. CAUCHIES, 'Valenciennes, ville « en Hainaut »', p. 33.

¹³²⁹ Zie J. VAN ROMPAEY, *De Grote Raad*, p. 294. De hertog zou op 24 oktober 1455 deze onderwerping van het kapittel trouwens bij de stad Rijsel in herinnering brengen en als te volgen voorbeeld presenteren toen de Rijselse schepenen zelf appel bij het Parlement wilden aantekenen tegen de *Grande sentence* van de Grote Raad: "*le conte de Charoloix, lors aiant le gouvernement en notre absence (...)* fist venir pardevers lui lesdictes parties (...) affin que lesdiz de chappitre se voulsissent desister ou departir de toutes poursuites et proces ja pendans entre icelles parties, pardevant quelque court ou juge que ce feust, et eulx submettre et estre contens que par notredit filz (...) feust congrue (...)

door het kapittel van de autoriteit van Filips de Goede op als hun vorst en stichter¹³³⁰. Indien deze hier niet op in wilden gaan, zouden ze zelf wel merken tot hoever de hertogelijke macht en prerogatieven precies wel reikten. De president van de Raad hield het zelfs voor mogelijk dat de hertog alle kanunniken hun prebenden en beneficijs zou ontnemen of hen (en het kapittel?) van hun statuut als seculiere clerici tot regulieren zou hervormen¹³³¹.

Het kapittel bleef weliswaar haar fiscale exemptie verdedigen en verzettede zich daarmee in principe verder tegen de effectieve uitvoering van het hertogelijke bevel uit 1458 aangaande de verkoop van accijnsvrije drank. Maar in haar argumentatie valt op dat, in tegenstelling tot in 1444 of eerdere processen en conflicten uit het midden van de jaren 1450, het kapittel bijna elke referentie naar de Franse Kroon of haar koninklijke bescherming schuwde. Wat het veronderstelde mandement van Karel VII betrof waarin St.-Pieters de rechten van de hertog zou ontkend hebben, ontkende het kapittel het bestaan of

---

de tous leursdiz proces (...) de quoy faire iceulx de chappitre, combien qu'ilz s'en eussent bien volu excuser, aussi qu'ilz esperoient, comme ilz dirent lors, assez brief avoir une bonne fin et conclusion et par droit en ladicte court de parlement touchant pluseurs desdiz differens, tousjours, pour nous obeir et complaire et affin qu'il ne semblast qu'ilz veillent fuir notre justice, s'i feussent liberalment condescendus", cf. nr. CDL.

¹³³⁰ Dat verschillende leden van het kapittel tot de equipe van het Parlement van Parijs behoorden gaf misschien mee aanleiding tot het verharde hertogelijke standpunt tegen het einde van de jaren 1450, toen Filips de Goede de koninklijke raadsheren openlijk als "*ses hainaulx et ennemis mortelz*" ging verklaren, cf. nr. CDXCI. Het gaat o.m. om Jean de Courcelles (een trouwe dienaar van de Kroon, in dienst bij het Parlement tussen 1439 en 1495, cf. F. AUTRAND, *Naissance d'un grand corps*, p. 92) en Guillaume Cotin (een oudgediende van het Anglo-Bourgondische Parlement, die nadien echter in dienst van Karel VII bleef en ook onder Lodewijk XI in zijn functies gelaten werd, cf. Id., op. cit., p. 90, verdere informatie over zijn carrière en zijn statuut als kanunnik te St.-Pieters bij E. HAUTŒUR, *Histoire de l'église collégiale*, t. II, pp. 263-264); in 1454-1455 zou het kapittel dit statuut van bepaalde van haar leden nog net in haar voordeel proberen uit te spelen: "*aucuns desdiz chanoines sont constituéz en haultes dignitéz (...) comme maistre Jehan de Courcelles, qui est archediacre de Jozas en l'église de Paris et seigneur en parlement, maistre Guillaume Cottin, doyen de Saint Germain et president des enquestes audit lieu*", cf. ADN, 16 G 86.

¹³³¹ "*doubtant que pour l'ingratitude du hault bien de fondacion etc. mondit seigneur ne usast de rigueur de droit, qui est tel que de priver tous les chanoines prebendéz et commuer en autre estat, comme de religion ou autrement etc.*", cf. nr. CDLXXXVII, §[III]. Hoewel deze bedreiging wellicht voor een overgroot deel retorisch van aard was (Fillastre raadde trouwens slechts naar de werkelijke hertogelijke intenties: hij gaf de kanunniken 'nog een kans' en deelde hen mee dat Filips de Goede voorlopig nog niet ingelicht over hun optreden "*sachant que tres mal en gré le prendroit*"), kunnen we er wel op wijzen dat de stad Rijsel in dezelfde jaren relatief concrete onderhandelingen met St.-Pieters had opgestart met de vraag of het kapittel haar rechtsmacht en heerlijkheid niet aan de stad zou willen afstaan, in ruil voor een vaste jaarlijkse rente, cf. ADN, 16 G 86 (ongedateerd "*Fourme de traictié*", op een papieren rol, midden 15de eeuw schrijft). V. TABBAGH zag in dezelfde periode onder de Franse prinses slechts de hertogen van Bretagne ook effectief tot dergelijke transformaties en statuutwijzigingen van religieuze gemeenschappen overgaan, o.m. in 1445, toen François I het kapittel van Saint-Donatien te Nantes (een vermeende hertogelijke stichting) omvormde tot een kartuizerklooster, cf. 'Le prince face aux communautés', p. 357. Voor het graafschap is het wachten op keizer Karel V, die (in omgekeerde richting) in de jaren 1536-1537, met steun van de paus, de oude benedictijnerabdij van St.-Baafs te Gent tot een seculier kapittel zou omvormen, cf. J. VAN DE WIELE, 'De zestiende eeuw', pp. 73-84.

toch minstens die inhoud ervan. Integendeel, Filips de Goede werd, als graaf van Vlaanderen, expliciet als de stichter en behoeder van het kapittel erkend: de kanunniken verzochten nu enkel dat hij in die hoedanigheid dan ook hun rechten en fundatieprivilege wou onderhouden en naleven. Van enig beroep op de koninklijke sauvegarde uit 1440 was in 1459 echter geen sprake meer.

Zou die evolutie in de hertogelijke politiek weer ongedaan worden gemaakt met het aantreden van Lodewijk XI? Slechts deels, zo lijkt het. Op 18 november 1461 velde de Grote Raad haar vonnis in een conflict tussen de heerlijkheid van Poperinge, een bezit van de St.-Bertijnsabdij, en de stad Ieper rond de inning en omslag van de beden te Poperinge¹³³². De abdij beweerde dat ze in haar heerlijkheid van de volle rechtsmacht genoot en niet ondergeschikt was aan andere naburige jurisdicties, er er dus ook ongestoord de grafelijke beden mocht omslaan over alle inwoners, of dat nu haar onderdanen of buitenpoorters van Ieper waren. De stad van haar kant beweerde dat haar schepenen, indien enige Ieperse poorter zich bij hen beklaagde (i.c. over een als onrechtvaardig beschouwde taxatie door de Poperingse *pointers*¹³³³), de autoriteit hadden om de door hun poorters aangeklaagde personen voor hen te dagen en deze, bij aanhoudend verstek, uit het graafschap te verbannen.

De Grote Raad gaf de abdij en Poperinge uiteindelijk gelijk en verbood Ieper nog langer Poperingse keurbroeders te verbannen indien deze geen gevolg gaven aan hun dagingen. Hier interesseert ons de uitkomst en precieze achtergrond van dit conflict minder, als wel de specifieke argumentatie van St.-Bertijns tijdens de pleidooien, temeer daar we wellicht mogen veronderstellen dat dit betoog dicht aanleunde bij het officiële Bourgondische discours, gezien de abt van St.-Bertijns niemand minder dan Guillaume Fillastre was. In het betoog van de abdij zoals weergegeven in het vonnis, bleek, na de dood van Karel VII, nu plots weer ruimte te zijn voor een referentie naar de Franse Kroon, naast (en zelfs vóór) de Vlaamse graven: "*ladicte eglise de Saint Bertin estoit et est bien et notablement fondee et douee (...) par feux de tres noble memoire les roys de France et contes de Flandres, noz predecesseurs*". De Franse koningen werden dus erkend als mede-stichters van de abdij, net zoals Filips de Goede in augustus 1461 de soevereiniteit van Lodewijk XI had erkend en hem zijn volle *obéissance* had verleend¹³³⁴. Nochtans. Indien de abdijsamenleving en met hen Fillastre en de Grote Raad het koninklijke aandeel in de stichting van St.-Bertijns niet ontkenden, dan werd de hertog als Vlaamse graaf wel uitdrukkelijk de sauvegarde van de abdij toegekend¹³³⁵. Het onder hertogelijke bescherming nemen van koninklijke stichtingen was

---

¹³³² Cf. nr. 1368.

¹³³³ Dit waren de officiers annex ontvangers die de bijdragen in de bede taxeerden en omsloegen, cf. A. ZOETE, *De beden in het graafschap Vlaanderen*, pp. 97-98.

¹³³⁴ *Ut supra*, §3.1.2.6.

¹³³⁵ "*nosdiz predecesseurs ont esté et [nous] sommes aussi protecteurs, deffenseurs et gardiens [des terres et seignouries appartenans a ladicte eglise]*", de procureur van de hertog volgde de abdij trouwens in dit betoog en eiste dat

door Karel VII evenwel al vanaf 1451 openlijk aangeklaagd geweest en werd door de koninklijke administratie wellicht ook als een van de *desobéissances* gezien die Lodewijk XI de hertog en zijn ambtenaren in oktober 1461 formeel had vergeven¹³³⁶. Indien de hertog in de ogen van de koninklijke administratie wellicht alweer recidiveerde, dan zou de hertogelijke administratie zich ook algauw gaan beklagen over de actieve politiek van Lodewijk XI op het vlak van het verlenen van koninklijke *savegardes*. In de documentatie die de hertogelijke raadsheren ter voorbereiding van de Frans-Bourgondische dagvaart te Parijs in september 1464 opstelden, werd deze praktijk meermaals aangekaart¹³³⁷, specifiek zelfs voor wat die *savegardes* betrof "*que le roy et ses officiers baillent oudit pays de Flandres, ce qui ne fut jamais veu*"¹³³⁸. De *savegardes* van Karel VII voor St.-Pieters en St.-Amé uit 1436-1440 tonen weliswaar aan dat deze bewering strikt gezien niet klopt, maar ze geeft wel aan dat voor Filips de Goede dergelijke koninklijke tussenkomsten binnen het graafschap niet langer als opportuun of zelfs legitiem werden aanzien. Bovendien kunnen we dan wel vaststellen dat voor wat Waals-Vlaanderen betreft koninklijke *savegardes* aan religieuze gemeenschappen reeds onder Karel VII opdoken, maar voor wat Vlaanderen-Flamingant betreft recenseerden we deze nog niet eerder. Lodewijk XI zou echter, naast een *savegarde*

Ieper "*en enfracnant notredit savegarde, lesdiz deffendeurs fussent condempnéz envers nous en la somme de dix mil Lyons d'or*"; uiteindelijk hield de hertog het op de boete van 400 Leeuwen, waarbij hij op 22 december 1461 de stad de helft van dat bedrag remitteerde, cf. ARA, Oorkonden van het zegelrecht, nr. 788. De *garde* van de St.-Bertijnsabdij en haar bezittingen had overingens een bewogen geschiedenis: al vroeg in haar bestaan verkreeg ze privileges van de Frankische koningen (o.m. van Theuderik III) en ze moet later wellicht onder Karlongische bescherming gestaan hebben. Boudewijn II zou in 900 echter de abdij en de omliggende regio veroveren, waarbij de voogdij over de abdij op de Kroon werd geïsurpeerd, cf. K. UGÉ, *Creating the Monastic Past*, pp. 19-36 en N. DIDIER, *La garde des églises*, p. 23. Tijdens de regering van Filips-August, gebruik makend van de relatieve zwakte van de grafelijke dynastie, zou de Kroon de *garde* over de abdij echter terug op zich hebben weten te nemen, cf. N. DIDIER, op. cit., p. 177, n. 13.

¹³³⁶ Toen Karel VII in april 1451 zijn ambassadeurs naar de hertog had gestuurd dienden deze, naast andere hertogelijke "*usurpations, entreprises & excez*", ook aan te klagen "*que led. Mons. de Bourgogne & ses gens et Officiers entreprennent & s'efforcent de entreprendre la garde, la cognoissance, justice et ressort de plusieurs Eglises qui sont de fondation royale*", cf. U. PLANCHER, *Histoire générale et particulière*, v. IV, p. cci. De remissie van Lodewijk XI uit oktober 1461 omvatte "*tous maux, dommages, crimes, desobeysances, transports de personnes de notre royaume en l'Empire, delits et exces par eux [les officiers de notredit oncle] et chacun d'eux commis et perpetréz en notredit royaume et dehors contre nous*", cf. nr. xli.

¹³³⁷ cf. nr. DCXLIII, §[X] en §[XXIV].

¹³³⁸ Cf. nr. DCXLIV, §[VI]. De tekst specificeert niet om welke *savegardes* het precies gaat. Wellicht doelde de hertogelijke administratie in de eerste plaats op formele *savegardes*, verleend in de vorm van een koninklijk charter aan specifieke personen of (religieuze) gemeenschappen (type van *savegarde* dat E. PERROT aanduidt als "*savegarde expresse (...), conférée par un instrument émanant de la chancellerie royale*", cf. *Les cas royaux*, pp. 128-129), en niet zozeer de 'automatische' of veronderstelde koninklijke bescherming die bv. aan de appellanten bij het Parlement van Parijs (cf. S. DAUCHY, *De processen in beroep*, pp. 83-84), de koninklijke ambtenaren of bepaalde andere vanouds 'geprivilegieerde' groepen (zoals de *miserabiles personae*, cf. E. PERROT, op. cit., pp. 127-128) werd toegekend.

aan het castrale kapittel te Lannoy (oktober 1463)¹³³⁹, nu ook in Vlaanderen-Flamingant zijn *sauvegardes* verlenen, met name aan het Brugse begijnhof van de Wijngaard (december 1463)¹³⁴⁰ en aan de door Colette de Corbie gestichte Gentse mannen- en vrouwengemeenschap van de Conventualisten (augustus 1464)¹³⁴¹.

Deze drie gerecenseerde *sauvegardes* vormen weliswaar maar een beperkt corpus¹³⁴², maar het gaat wel in de drie gevallen om akten met een sterk provocatief karakter, dat de koninklijke prerogatieven benadrukte. De *sauvegarde* voor de kapel van het kasteel van Lannoy, die op dezelfde dag werd uitgevaardigd als Lodewijks privilege voor de stad en heerlijkheid, was bijvoorbeeld opgesteld in de formele vorm van een privilege, waarbij Lodewijk het collegiale kapittel de baljuws van Amiens en Doornik en de provoost van Beauquesne als 'geinstitutionaliseerde' *gardiens* werden toegewezen. Beide gunsten zijn veeleer uitzonderlijk te noemen. Het koninklijke kanselarijformularium van Odart Morchesne, een secretaris van Karel VII, dat evenwel ook nog onder Lodewijk XI zijn invloed liet gelden¹³⁴³, geeft bijvoorbeeld tussen 11 formules voor koninklijke *sauvegardes* geen enkel privilege weer¹³⁴⁴. Bovendien benadrukte Morchesne in een van zijn

---

¹³³⁹ Cf. nr. liii*.

¹³⁴⁰ Cf. nr. liv.

¹³⁴¹ Cf. nr. lvi.

¹³⁴² Mogelijk ten gevolge van een beperkte bewaring; in elk geval zien we buiten het graafschap Vlaanderen nog andere koninklijke *sauvegardes* en privilege verleend worden aan binnen de hertogelijke landsheerlijkheden gelegen religieuze gemeenschappen, met name aan de abdij van Cercamp in 1463 (in het graafschap Artesië, cf. E. DE PASTORET (ed.), *Ordonnances des rois de France*, v. 16, pp. 159-160; de bescherming van deze abdij en het recht er een prove toe te kennen zouden nog tot in 1505-06 tot discussies en conflicten tussen Lodewijk XII en Filips de Schone leiden, cf. M. LE GLAY, *Négociations diplomatiques*, p. 95, nr. XXVI) en aan die van O.L.V. te Boulogne-sur-Mer in 1464 (cf. E. DE PASTORET, op. cit., v. 16, pp. 224-225. Bij de Vrede van Atrecht was Filips de Goede in zijn feitelijke bezit van het graafschap Boulogne bevestigd geweest, en dit voor de duur van zijn leven en dat van diens mannelijke erfgenaam, cf. E. COSNEAU (ed.), *Les grands traités*, p. 141, §25; Lodewijk XI presenteerde het nu evenwel zo dat hij de *sauvegarde* verleende gezien het kapittel "*estant de fondation royal*" was. Dit klopt evenwel niet: het waren de graven van Saint-Pol — waarvan Filips de rechtsopvolger was — die de stichters van het kapittel waren geweest, cf. B. MEIJNS, *Aken of Jeruzalem?*, d. II, pp. 818-821).

¹³⁴³ Cf. O. GUYOTJEANNIN & S. LUSIGNAN (eds.), *Le formulaire*, pp. 80-94

¹³⁴⁴ Cf. id., op. cit., pp. 141-152, fomules [2.1]-[2.11]; ook de vroeg 16de-eeuwse, officiële *Grand stille* van de koninklijke kanselarij geeft geen formule voor een *sauvegarde* in de vorm van een privilege, cf. S.N., *Le grant stille et prothocolle*, ff. 3v^o-7v^o (net zomin trouwens als enkele bewaard gebleven Bourgondisch-Habsburgse kanselarijformularia, cf. ADN, ms. 311, RAGent, fonds Bisdom Gent en St.-Baafs, Vreemde archieven, K2740 of RABeveren, Oud Archief Rupelmonde, nr. 11; de hofordonnantie van Karel de Stoute uit 1469 stelde dan ook dat "*sauvegardes pour eglises, cathedrales, collegiales et conventuelz (...) dureront la vie du prince*", cf. J. VAN ROMPAEY, 'Hofraad en Grote Raad, p. 319). Nochtans leunt de *sauvegarde* voor de Lannoy in de rest van haar dictaat bijzonder dicht aan bij formule [2.9] uit het formularium van Morchesne, voor een "*Garde en latin*", waarbij met name de *arenga* quasi letterlijk overeenkomt met dit model; de keuze voor een expeditie in de vorm van een

begeleidende *nota*'s dat het aanduiden van specifieke *ambten* als de behoeders van kerkelijke instellingen, veeleer dan de tijdelijke *ambtsbekleder*, als "*une grace speciale*" diende te worden beschouwd¹³⁴⁵. Dit privilege viel bovendien geen aloude koninklijke stichting te beurt en bevestigde dus niet louter een bestaande 'koninklijke' band – een voorstellingswijze die bv. ten aanzien van St.-Amé of St.-Bertijns nog verdedigbaar zou zijn. Het kapittel te Lannoy was een nieuwe stichting, die samenviel met de opwaardering door Jean de Lannoy van zijn heerlijkheid annex kasteel tot een volwaardige heerlijke stad¹³⁴⁶. In elk geval waren de fundatie en de wereldlijke goederen van het kapittel pas in april 1459 geamortiseerd geweest, en dit niet door Karel VII maar wel door Filips de Goede¹³⁴⁷. Net zoals bij Lodewijks gelijktijdige 'wereldlijke' privilege voor Lannoy bevestigde de koning dus niet zozeer de hertogelijke gunsten die Jean de Lannoy had weten te verkrijgen, maar verving of overklaste hij ze met gelijkaardige koninklijke voorrechten. De *sauvegarde* voorzag zelfs een clausule die deze transformatie van Lannoy van een door de hertog begunstigd project tot een aan de koning gelieerde enclave ook visueel zou weergeven. Indien de deken en de kapelannen zich bedreigd zouden voelen, mochten de koninklijke wapens namelijk ostentatief op hun gebouwen en bezittingen aangebracht worden, iets

---

privilege lijkt dan ook een bewuste keuze te zijn geweest die afweek van de (nochtans duidelijk gekende) norm.

¹³⁴⁵ "*Nota que, quant la garde (...) se fait pour ung evesque (...), pour ung abbé (...), ou pour ung chappitre ou pour ung couvent en general (...); on doit nommer les seergens ou autres qui sont depputez gardians et conservateurs afin que, quant ilz sont mors, ceulx qui prennent la garde la renouvellent, combien que aucunes foiz d'une grace speciale on eppute bien en gardians bailliz, prevostz ou autres officiers et les sergens de leurs baillages ou prevostez, sanz les nommer*", cf. O. GUYOTJEANNIN & S. LUSIGNAN (eds.), op. cit., p. 149, §[2.8.a]. Dit zien we trouwens ook bij de *sauvegarde* van Karel VII voor St.-Amé uit 1436: hoewel bepaald wordt dat enige conflicten rond de possessies of rechten van het kapittel onder de baljuw van Amiens zouden ressorteren, duidde de koning als eigenlijke behoeders van het kapittel vijf specifieke personen aan: "*eisdem [prepositum, decanum et capitulum ecclesie collegiate Sancti Amati] in gardiatores deputamus speciales Balduinum Bouteri, Johannem Cordouwan, Adam le Macon, Jacobum de Froithem et Petrum Jalette, regios servientes*", cf. nr. x*.

¹³⁴⁶ Deze uitbouw van een kerkelijke infrastructuur als aanvulling op de wereldlijke uitbouw van dergelijke nieuwe stadsprojecten is ook geattesteerd voor het contemporaine Middelburg-in-Vlaanderen, opgericht door Pieter Bladelin (die te Middelburg in 1458 een nieuwe parochie wist op te richten, deze kerk nog zelf in 1470 uitgebreide met een aantal door Karel de Stoute geamortiseerde kapelanijen, om uiteindelijk door zijn opvolger Charles Hugonet, met de toelating van de Doornikse bisschop Ferry de Clugny, in 1480 tevens tot een collegiaal kapittel te worden verheven, cf. J. BRAEKEVELT, *Pieter Bladelin*, p. XXV en p. LX, n. 199, evenals J. HAEMERS, 'Middelburg na Pieter Bladelin', p. 243) en te Watervliet en Waterdijk door Hieronymus Lauwerein (cf. N. DUMALIN, 'Het testament', pp. 86-88).

¹³⁴⁷ Deze amortisatie is uitgegeven door B. DE LANNOY & G. DANSAERT, *Jean de Lannoy, le Bâtitseur*, document n° XV, pp. 301-303; de hertog had bij zijn admortisatie bovendien zelfs bepaald dat, in ruil voor de kwijting aan de Lannoy van enige financiële compensatie, hij en zijn nakomelingen "*soyons acompaignié et participans ou service divin, oroisons et prières que feront les dis chanoines*".

waarmee ze — en Jean de Lannoy met hen¹³⁴⁸ — hun affiliatie met de Kroon openlijk kenbaar maakten¹³⁴⁹.

Bij het onder zijn bescherming plaatsen van het Brugse begijnhof maakte Lodewijk XI evenmin gebruik van de expeditie van een reguliere sauvegarde, maar werd er in dit geval net voor gekozen twee eerdere mandementen en *gardes* van koning Filips IV uit 1299 en 1301 te bevestigen. De koning verleende zo een historische continuïteit aan zijn optreden, ook al stammen beide akten uit een periode waarin de verhoudingen tussen de Kroon en de graaf allesbehalve als normaal of representatief kunnen worden beschouwd. Filips de Schone was het graafschap destijds immers binnengevallen en het bestuur werd er, tenminste te Brugge, rechtsstreeks in zijn naam uitgeoefend. Dit blijkt trouwens ook duidelijk uit de tweede sauvegarde uit 1301, die zich in haar adres direct tot Jacques de Châtillon richtte, de toenmalige koninklijke gouverneur van het graafschap. Hoewel in de bestaande literatuur de koninklijke sauvegarde voor het begijnhof uit 1299 vaak een groot belang wordt toegedicht — het zou van de Wijngaard een 'prinselijk begijnhof' hebben gemaakt¹³⁵⁰ — betwijfelen we sterk dat er in de praktijk sprake kan zijn geweest van enige

---

¹³⁴⁸ Hoewel de sauvegarde formeel verleend werd op de suppliek van de deken en het kapittel van de castrale kapel, lijkt het ons aannemelijk te veronderstellen dat Jean de Lannoy de reële impetrant van het privilege was, temeer daar zijn privilege van Lodewijk voor de stad en heerlijkheid Lannoy (nr. liii) van dezelfde dag dateert.

¹³⁴⁹ "*penuncellosque nostros regios in et insuper bonis, domibus et locis dictorum supplicanctium in casu eminentis periculi apponant seu apponi faciant*", cf. nr. liii*. Gezien de sauvegarde het kapittel duidelijk binnen het kasteel van Lannoy ("*in castro*") situeert, lijkt het waarschijnlijk dat eventuele koninklijke wapens of insignes ook hieraan zouden worden bevestigd en opgehangen (en niet louter aan of bij de ingang van de kapel zelf), zoals ook F. CHEYETTE kon vaststellen in zijn artikel over de koninklijke sauvegarde (met voorbeelden van een hospitaal waarbij de koninklijke pennonceaux langsheen de hele muur van de instelling opgehangen werden, of van een priester die als teken van zijn *persoonlijke* sauvegarde niettemin het koninklijke wapen aan de kerktoeren bevestigde), waarbij hij concludeert dat het uitstellen van dergelijke wapens en insignes "*probably [were] a powerfully disuasive force, and complicated the game of rival jurisdiction that neighboring lords continually played*", cf. 'The Royal Safeguard', p. 645-646 en p. 649. Zie eveneens nog de bijdrage van N. BOCK, 'Fideles regis. Héraldique et comportement', pp. 203-234, over de relatie tussen het tentoonspreiden van de wapens van een bepaalde vorst en de veronderstelling deze daarmee trouw en dienstbaar te zijn (en niet enkel omgekeerd, zoals in de sauvegarde, als teken van bescherming door die vorst), met specifieke voorbeelden uit het 15de-eeuwse Napels en Frankrijk.

¹³⁵⁰ Zie wellicht als oorsprong van deze opvatting de verschillende bijdragen van R. HOORNAERT uit de jaren 1920-1930, die de sauvegarde van 1299 een naar de letter van het mandement zelf te grote betekenis toekende ("*En 1299, Le Béguinage reçoit de Philippe le Bel sa fameuse charte d'exemption aux termes de laquelle le roi de France se réserve jurisdiction sur tous procès et litiges qui surgiront sur le territoire de la Vigne*", cf. 'La plus ancienne règle', p. 14) en bovendien een aantal elementen in zijn parafrases toevoegde, zoals een exemptie van enige jurisdictie, specifiek die van de Brugse magistraat, die nochtans nergens in het koninklijke document voorkomen ("*La popularité du Béguinage fut (...) très grande à Bruges. (...) Les souverains aussi (...) le comblèrent de privilèges. Il en est un seulement sur lequel nous voulons ici attirer l'attention. En 1299, Philippe le Bel, roi de France, accorda au Béguinage des lettres de sauvegarde aux termes desquelles l'Enclos était exempt de la juridiction du magsitrat de la ville de Bruges, le prince seul voulant juger directement toutes les causes ou contestations qui s'y rapporteraient. En vertu de ce privilège le*

continue koninklijke bescherming, een toestand die Lodewijk met zijn mandement uit 1463 dan louter bevestigd zou hebben. Al van bij de formele oprichting van het begijnhof door Margaretha van Constantinopel stonden de begijnen van de Wijngaard immers onder de 'prinselijke' bescherming van de graven¹³⁵¹. Bovendien had Gwijde van Dampierre in 1297, in de aanloop naar de eigenlijke bezetting van het graafschap door Filips IV, de expeditie van diverse koninklijke *sauvegardes* aan 'grafelijke' religieuze instellingen aangeklaagd, waarbij de autoriteit van de Kroon om dit te doen zelfs ronduit was ontkend¹³⁵². In de vijftiende eeuw zou Filips de Goede trouwens zelf bijzonder actief blijken ten aanzien van de Wijngaard, met de uitvaardiging van vier verordeningen of privileges die de rechten en administratie van het Brugse begijnhof aanbelangden¹³⁵³. In die verordeningen en met name die uit 1440 rond de aanstelling van de ontvanger van het begijnhof, lieten de hertog en de begijnen ook niet na om de grafelijke prerogatieven en Filips' statuut als (exclusieve) *gardien* expliciet te benadrukken:

*"ledit beghinage soit et ait de tous temps esté nuement sans moyen en la protection et sauvegarde speciale de feux de noble memoire noz predecesseurs, contes de Flandres, dont Dieu ait les ames, et de nous, (...) et n'ayent lesdictes suppliantes autre refuge pour avoir provision sur leurs affaires fors que singulierement a nous, qui tousjours les avions pourueues de justice"*¹³⁵⁴

Béguinage de Bruges s'appela désormais /princier/.", cf. *Le Béguinage princier*, pp. 32-33). Voor recentere publicaties die, al dan niet in navolging van HOORNAERT, eveneens het belang van deze koninklijke *sauvegarde* (over)benadrukken, zie bv. J. DUMOLYN, die het begijnhof omschrijft als "een aantrekkelijke schuilplaats omdat het door Filips de Schone in 1299 aan de stedelijke jurisdictie onttrokken was", cf. *De Brugse opstand*, p. 226. De *sauvegarde* van Filips IV beval de koninklijke ambtenaren daarentegen slechts op te treden, in het geval dan nog dat de begijnen dat zouden verzoeken, tegen zij die hun bezittingen, rechten en possessies zouden schenden. Een correctere inschatting van de akte uit 1299 vinden we bij B. HAGGH, die weliswaar nog spreekt over "a *privilege of protection which placed the begijnhof of the Wijngaard in Bruges under his [King Philip the Fair of France] own rule*", maar dit terecht nuanceert door erop te wijzen dat "to issue such a protection was a routine matter, and the Dukes of Burgundy took this up in the fifteenth century", cf. 'The Beguines of Bruges', pp. 80-81.

¹³⁵¹Zie haar twee oorkonden uit 1245, geïncorporeerd in de hertogelijke bevestiging uit november 1429 (nr. 340): "eundem locum noz et successores nostri warandire tenemur ad opus ipsarum beghuinarum quamdiu manebunt in dicto loco contra omnes qui super eo loco ipsas beghuinas impecierint vel eius aliquod sibi voluerint usurpare"; Margaretha bevestigde hiermee trouwens enkel een eerdere *sauvegarde* van haar zus en voorgangster Johanna van Constantinopel, die de eerste aanzet tot de oprichting van de Wijngaard had gegeven, cf. R. DHONDT, 'Gravin Johanna', pp. 233-234.

¹³⁵²De klacht van de graaf aan het adres van de koning luidde dat "vous metez et efforciez de mettre en la garde (...) *églises [qui] ne sont mie fondées de vous, ne de voz ancesseurs, mais des siens (...), les queles gardes apartiennent au conte et nient à vous, et sont ces choses en sa contée et de sa contée*", cf. J. KERVYN DE LETTENHOVE, *Histoire de Flandre*, v. II, p. 564.

¹³⁵³Cf. nrs. 340, 416, 722 en 801.

¹³⁵⁴Cf. nr. 722.

De koninklijke sauvegarde mengde zich dus duidelijk in wat als een puur grafelijke/hertogelijke materie werd beschouwd. Hetzelfde gold wellicht ook voor Lodewijks in beschermingname van de Gentse Conventualisten en de overige aan de hervormingen van Colette de Corbie gelieerde religieuze gemeenschappen binnen de grenzen van het koninkrijk. Net zoals bij de hierboven reeds besproken koninklijke privileges voor Oostende, Sluis en de Rijselse schuttersgilde, vormde deze sauvegarde van Lodewijk immers weer een sterk gelijkende overname van een eerdere hertogelijke verordening uit 1460¹³⁵⁵, opnieuw zonder daarbij evenwel enige referentie te maken naar dit oorspronkelijke document. In tegenstelling tot met het Brugse begijnhof, kon de hertog (noch de koning wat dat betreft) zich voor deze gemeenschappen weliswaar maar moeilijk beroepen op een aloude traditie of een via possessie verworven beschermingsrecht. Colette de Corbies (†1447) hervormingsbeweging binnen de Fransiscanerorde was immers een recent gegeven¹³⁵⁶. Dit nam echter niet weg dat haar initiatieven en vele van haar nieuwe stichtingen bijzonder nauw verbonden waren geweest met de Bourgondische dynastie, al vanaf Jan zonder Vrees, of figuren uit de Bourgondische hofsfeer¹³⁵⁷. De grote meerderheid van de stichtingen en hervormingen van Colette of van de gemeenschappen die na haar dood kwamen te ressorteren onder het onofficiële moederhuis van de Gentse gemeenschap (gesticht in 1442), was bovendien binnen de Bourgondische landsheerlijkheden gelegen¹³⁵⁸. Toen de religieuze beweging tegen de jaren 1460 verder betrokken geraakte in het conflict binnen de Fransiscanerorde tussen de Conventualisten (tot wie de Colettinen behoorden) en de Observanten¹³⁵⁹, zou Filips de Goede hier dan ook dankbaar gebruik van maken om de

---

¹³⁵⁵ Cf. nr. 1322.

¹³⁵⁶ Voor algemene informatie over het leven en werk van Colette de Corbie, zie het recente werk van E. LOPEZ, *Culture et sainteté*, passim.

¹³⁵⁷ Zoals Philippe de Saveuse, een hertogelijke raadsman en kamerheer (cf. DHI Paris, *Prosopographia Curiae Burgundicae*, ID personne: 0936). Zie M. SOMMÉ, 'Sainte Colette', pp. 256-260 en E. LOPEZ, op. cit., pp. 262-264 en p. 352; de hertogelijke sauvegarde uit 1460 werd op gezamenlijk verzoek van de Colettinen/Conventualisten en de Saveuse verleend.

¹³⁵⁸ Met name haar eerste initiatieven uit de jaren 1410-1420 in Bourgondië (onder het patronaat van Margaretha van Beieren, de hertogin en moeder van Filips de Goede), nl. te Besançon, Auxonne, Poligny en Seurre (die nog aan te vullen vallen met de stichting te Decize, in het graafschap Nevers, rond 1419, door Bonne d'Artois, de aangetrouwde tante van Filips de Goede en zijn toekomstige tweede vrouw). Vanaf de jaren 1440 werd dit aangevuld met hervormingen en stichtingen in de noordelijke hertogelijke gebieden, nl. te Hesdin, Gent, Amiens, Abbeville, Atrecht en Antwerpen. Zie E. LOPEZ, op. cit., pp. 353-354, p. 362 en pp. 447-449.

¹³⁵⁹ Colette de Corbie had zich steeds verzet tegen enige inmenging van de Observanten (die de steun van de pausen Eugenius IV en Calixtus III hadden weten te verwerven, vandaar hun aanduiding in de hertogelijke sauvegarde als "*l'observance (...) que on appelle vulgalment /de la bulle/ pour ce qu'ilz usent d'une bulle a eulx ottroyee comme l'en dit par feu de bonne memoire pape Eugene et aussi de pape Calixte*") in haar hervormingsbeweging (ook al leunden de ideeën van de Observanten dicht aan bij Colettes politiek) en bleven haar stichtingen trouw aan de vicarissen-generaal van de Conventualisten. Zich steunend op hun van de Heilige Stoel verkregen bullen zouden de Observanten echter doorheen de 15de eeuw pogingen ondernemen om de Conventualisten (en dus

bescherming van deze gemeenschappen binnen zijn landsheerlijkheden formeel op zich te nemen¹³⁶⁰. De koninklijke sauvegarde uit 1464 zette deze hertogelijke politiek nu een hak. Een directe aanleiding vormde mogelijk de verwerving door de koning van de Somme-steden in de herfst van 1463, waarmee de gemeenschappen te Amiens en Abbeville opnieuw direct onder de koning ressorteerden. Maar Lodewijks sauvegarde beperkte zich niet tot deze twee kloosters maar gold voor het gehele koninkrijk; ze was bovendien door het Gentse moederhuis verkregen. De koning vergrootte dus in een slag zijn directe ressort en jurisdictie over een heel aantal religieuze gemeenschappen binnen de Bourgondische gebieden¹³⁶¹, en gaf de koninklijke ambtenaren tevens ruime bevoegdheden om zijn sauvegarde er ook effectief uit te voeren¹³⁶².

Verzette de hertogelijke administratie zich tegen deze koninklijke demarches en sauvegardes? De praktijk werd in elk geval, zoals vermeld, door de Bourgondische ambassadeurs aangeklaagd op de dagvaart te Parijs in september 1464. Enige uitkomst van deze onderhandelingen is ons echter niet bekend en werd wellicht ook niet bereikt (*ut supra*, §3.1.2.6). Uiteindelijk zien we in december 1465 Karel de Stoute, dan nog in zijn

---

ook de Colettinen) tot hun obediëntie over te halen. Zie M. SOMMÉ, 'Sainte Colette', p. 261, E. LOPEZ, op. cit., pp. 359-366 en P. LIPPENS, 'Deux épisodes du litige', pp. 282-287.

¹³⁶⁰ "*voulans estre leur gardien et protecteur pour les soustenir et deffendre de tous troubles et molestacions indeues*", cf. nr. 1322. Mogelijk zei de hertog hiermee ook deels Karel VII de wacht aan: hoewel de stichtingen van Colette in de noordelijke Bourgondische gebieden onder hertogelijke auspiciën hadden plaatsgevonden, zien we dat bij de oprichting van het klooster te Amiens rond 1442 een koninklijke amortisatie noodzakelijk was gebleken om de eigenlijke, wereldlijke fundatie van de gemeenschap te verzekeren (gezien Amiens tot de Somme-steden behoorde en de hertog deze, krachtens de Vrede van Atrecht, slechts tijdelijk had verkregen), cf. M. SOMMÉ, 'Sainte Colette', p. 258.

¹³⁶¹ De sauvegarde was geldig voor al "*leurs couvens estans en notredit royaume*" en de koning stond de Colettinen ook toe "*que au vidimus d'icelles faiz soubz les seelz royaulx fou soit adjousteé (...) pour ce que de ces presentes lesdiz exposans pourront avoir a faire en plusieurs et divers lieux de notre royaume*". G. LEYTE onderstreepte trouwens dat een koninklijke sauvegarde de betrokken religieuze instelling vaak niet enkel en alleen onder het koninklijke ressort plaatste maar vaak ook een *rattachement domanial* inhield, cf. *Domaine et domanialité*, pp. 139-143. De sauvegarde kaderde dus mogelijk in de bredere, expansionistische politiek van de koning, die (volgens Jacques du Clercq) na de verwerving van de Somme-steden bv. ook zijn oog had laten vallen op Hesdin (waar er zich eveneens een Colettinengemeenschap bevond), al ging de hertog niet in op diens aanbod, cf. F. DE REIFFENBERG, *Mémoires de J. Du Clercq*, t. IV, p. 12. Sowieso was de politiek van de Kroon om haar macht of steunpunten binnen bepaalde landsheerlijkheden te vergroten middels het onder de koninklijke bescherming plaatsen van een specifieke religieuze orde geen innovatie: al in de 12de eeuw hadden Lodewijk VI en Lodewijk VII hun macht in het hertogdom Bourgondië opnieuw proberen of weten uit te breiden dankzij hun aan de abdij van Cluny en haar dochterhuizen verleende sauvegarde, cf. J. RICHARD, *Les ducs de Bourgogne*, pp. 183-184.

¹³⁶² De koninklijke ambtenaren kregen, wat de uitvoering van de sauvegarde betrof, o.m. het mandaat de Observanten te verplichten de steden waar de Conventualisten reeds religieuze gemeenschappen gevestigd hadden te verlaten: P. LIPPENS wees op verschillende nieuwe stichtingen van de Observanten in het graafschap tijdens de jaren 1450-1460 (o.m. te Hulst, Diksmuide en Gent, cf. 'Deux épisodes du litige', p. 285), de koninklijke ambtenaren zouden dus mogelijk ook aanleiding kunnen vinden om dit bevel in Vlaanderen uit te komen voeren.

hoedanigheid van hertogelijk luitenant-generaal, terugvallen op dezelfde tactiek die zijn vader al in november 1463 had toegepast als reactie op het koninklijke privilege voor de Brugse makelaars: hij vaardigde zelf een nieuwe sauvegarde voor de Colettinnen uit, die het oorspronkelijke hertogelijke mandement uit 1460 bevestigde¹³⁶³. In januari 1470 zien we hem, ondertussen reeds als hertog, op een gelijkaardige manier ook de vroegere (grafelijke) privileges van de Wijngaard confirmeren, waarmee hij zijn prerogatieven en hoedanigheid als *gardien* opnieuw benadrukte¹³⁶⁴. In beide gevallen zou daarmee de formele geldigheid van de koninklijke octrooien en *gardes* echter nog niet ontkend worden, ook al mag hun effect¹³⁶⁵ of enige reële uitvoering¹³⁶⁶ wellicht sterk in twijfel worden getrokken. Wat de sauvegarde voor het kapittel van Lannoy betrof staat het zelfs vast dat deze weinig heeft mogen baten, gezien Karel in 1465 de hand lieten leggen op de bezittingen van Jean de

---

¹³⁶³ Cf. nr. 1493. Mogelijk was dit trouwens niet de enige dergelijke reactie van Charolais op eerdere koninklijke sauvegardes. Op 26 maart 1466 (nr. 1503) zien we hem namelijk de grafelijke baljuws bevelen de bisschop van Terwaan te laten genieten van diens geestelijke jurisdictie, tegen enige inbreuken van wereldlijke heren in. Er is ons weliswaar geen sauvegarde van Lodewijk XI voor de bisschop van Terwaan bekend, maar de koning had in 1464 bv. wel de jurisdictie en voorrechten van de bisschop van Atrecht bij privilege bevestigd (cf. E. DE PASTORET (ed.), *Ordonnances des rois de France*, v. 16, pp. 163-167). Bovendien komt Karels beslissing ietwat impulsief over (wat zou kunnen rijmen met een bevel dat als reactie op een gelijkaardig koninklijk initiatief tot stand was gekomen): al op 16 augustus 1466 (nr. 1518) diende de hertog een interpretatieve verordening uit te vaardigen die stelde dat Charolais' demarche de bisschop van Terwaan geenszins meer rechten had toegekend dan dat deze voorheen binnen het graafschap Vlaanderen had uitgeoefend (een interpretatie die, gezien eerdere conflicten tussen de hertog en de bisschoppen omtrent hun wederzijdse jurisdicties, geen verwondering hoeft op te wekken, cf. M. VLEESCHOUWERS-VAN MELKEBEEK, 'Les rapports entre l'Église et l'État', pp. 43-44; zie ook nrs. 455 en 456, evenals nr. LXX).

¹³⁶⁴ Privilege van januari 1470, Bisschoppelijk archief Brugge, oorkonden begijnhof van de Wijngaard, doos C419 (het gaat om een bevestiging van het privilege van Filips de Goede uit 1429, dat zelf verschillende eerdere grafelijke privileges en octrooien confirmeerde, cf. nr. 340).

¹³⁶⁵ De associatie van de Colettinnen en van de bredere Fransiscaner-hervomingsbeweging met de Bourgondisch-Habsburgse dynastie bleef in elk geval ook onder Karel de Stoute en zelfs na 1477 (o.m. dankzij de patronage van diens weduwe Margaretha van York) erg sterk, zie het artikel van H. SCHNITKER, 'Multiple memories', pp. 149-162.

¹³⁶⁶ Temeer daar de Wijngaard volledig binnen het Brugse schependom ingesloten lag, terwijl voor enige uitvoering van de koninklijke sauvegarde ten aanzien van de Vlaamse Colettinnen een koninklijke deurwaarder zich te Gent zou moeten wagen. Beide Vlaamse steden, net zoals de overige Leden, stonden evenwel vaak bijzonder fel gekant tegen de uitvoering van enige koninklijke of parlementaire exploiten op hun rechtsgebied (tenminste wanneer dit optreden niet hun eigen belangen diende), cf. S. DAUCHY, 'Souveraineté et justice', pp. 8-9. Zo zou in november 1465 de toen in het Gentse Gravensteen opgesloten koninklijke deurwaarder Waleran Denis (die te Brugge een arrest van het Parlement, uitgesproken in een appel tegen een vonnis van de schepensbank, had proberen uit te voeren) zijn arrestatie direct aan het Brugse stadsbestuur toeschrijven: "*au moyen desquelz [de Bruges] et ou contempt des execucions contre eulx faictes a la requeste de Guerard le Fevre et comme executeur des provisions et ordonnances de la court de Parlement, icellui Walran ait esté prins et emprisoné et eu les empeschemens, et non point par notredit seigneur et ses officiers mais par les propres parties adverses dudit Guerard*", cf. nr. DCLXX.

Lannoy en de stad annex heerlijkheid aan zijn eigen vertrouweling Jacques de Luxembourg toekende¹³⁶⁷. Het zou echter wachten zijn tot januari 1471 toen, tegen de achtergrond van hernieuwde Frans-Bourgondische militaire confrontaties, Karel de Stoute enige uitvoering van koninklijke mandementen door zijn onderdanen en binnen zijn landsheerlijkheden ook officieel en formeel verbod¹³⁶⁸.

Dit contrasteert met de concessies die een aantal andere Franse prinses, zoals de hertogen van Bretagne en Bourbon, na de *Guerre du Bien Publique* van Lodewijk XI hadden weten te verkrijgen. Zo zien we François II in oktober 1465 het regaalrecht over alle Bretoense bisdommen verkrijgen, alsook het prerogatief om aan die bisschoppen en al hun onderdanen zijn (exclusieve) *sauvegardes* te verlenen, nochtans nadat de koning vanaf 1462 dit recht uitdrukkelijk voor de Kroon had proberen op te eisen¹³⁶⁹. Jean II van Bourbon van zijn kant zag zich bevestigd worden in zijn amortisatierecht en wist de koning ertoe te brengen dat deze bij privilege afstand deed van enige verdere inning binnen het hertogdom van de taks op de nieuwe acquisities¹³⁷⁰. Filips de Goede en de graaf van Charolais lijken zich daarentegen tevreden hebben gesteld (of moeten hebben stellen) met de restitutie van de Somme-steden, net zoals de hertogelijke administratie in de kwestie rond het ressort van het Parlement in 1465 evenmin een doorbraak wist te forceren.

Indien de hertogelijke administratie onder Filips de Goede, tenminste in de praktijk, er in slaagde zelf verordeningen uit te vaardigen die een eventuele vervreemding van andermans rechten inhielden en zich eveneens niet langer genoodzaakt zag een koninklijk mandaat te verkrijgen voor het afsluiten van bestanden met Engeland (§3.1.3.2), dan bleek de Franse Kroon nog niet verzaakt te hebben aan haar privilegiërend prerogatief binnen het graafschap. Dat het merendeel van de koninklijke privileges *au fond* inderdaad, zoals Jacob de Blaesere in de zestiende eeuw zou beweren, geen nieuwe rechten aan de Vlaamse beneficiarissen toekenden, is hierbij niet direct relevant. Karel VII en Lodewijk XI zouden immers meermaals de oorspronkelijke hertogelijke privileges of octrooien die aan de basis lagen van hun eigen expedities verzwijgen. Formeel werd de hertog/graaf daarmee genegeerd en verleenden de koningen zelfstandig, als soeverein, privileges aan hun Vlaamse onderdanen. Dankzij de doctrine die de koning als beschermer van alle kerkelijke

---

¹³⁶⁷ Cf. P. BONENFANT & J. STENGERS, 'Le rôle de Charles le Téméraire', p. 11, n. 3.

¹³⁶⁸ Cf. H. STEIN (bearb. v. S. DÜNNEBEIL), *Catalogue des actes de Charles le Téméraire*, p. 240, nr. 998.

¹³⁶⁹ Cf. E. DE PASTORET (ed.), *Ordonnances des rois de France*, v. 16, pp. 402-405 en V. TABBAGH, 'Le prince face aux communautés', p. 356; voor de achtergrond van dit conflict, zie P. CONTAMINE, 'Méthodes et instruments', pp. 147-167 en B.-A. POCQUET DU HAUT-JUSSÉ, 'Une idée politique de Louis XI', pp. 389-390.

¹³⁷⁰ Cf. E. DE PASTORET (ed.), op. cit., v. 16, pp. 447-448 en V. TABBAGH, art. cit., p. 370. De hertogen van Bourbon wierpen zich, net zoals de Bourgondische hertogen, op als de, zo niet exclusieve dan toch belangrijkste, behoeders van de collegiale kerken binnen hun landsheerlijkheden, een statuut dat hertog Louis II eind 14de eeuw voor wat het kapittel van Moulins betrof zelfs door de paus wist te laten bevestigen, cf. O. MATTÉONI, *Un prince face à Louis XI*, pp. 166-167.

instellingen binnen het koninkrijk aanduidde — en niettegenstaande gelijkaardige hertogelijke aanspraken¹³⁷¹, die bv. ook Wielant aan het begin van de zestiende eeuw nog expliciet zou herhalen¹³⁷² — wist de Kroon eveneens rechtstreeks Vlaamse religieuze gemeenschappen te begunstigen of onder haar sauvegarde te plaatsten.

Een dergelijke praktijk staat veraf van de koninklijke confirmatie van Jan zonder Vrees' verordening rond de juridische exemptie van de heerlijkheid van Komen door Karel VI in 1418. Daarbij had de hertog zijn eigen privilege eerst verleend als "*seigneur souverain soubz monseigneur le roy*"¹³⁷³, waarop de koning "*de nostre (...) auctorité royal*" de uitvoering van die bepalingen had bevestigd "*tout selon la fourme et teneur des lettres de nostredit cousin*"¹³⁷⁴. De koninklijke soevereiniteit werd toen weliswaar niet ontkend, maar werd wel trapsgewijs voorgesteld. De latere politiek van Karel VII, verdergezet door Lodewijk XI, zou echter meer en meer afstand nemen van een dergelijke vazallistisch getinte opvatting en de koninklijke soevereiniteit voluit gaan opeisen, zoals ook al POCQUET DU HAUT-JUSSE en SPITZBARTH vaststelden¹³⁷⁵. Daarbij verviel eveneens het onderscheid tussen koninklijke onderdanen

---

¹³⁷¹ Die overigens ongewijzigd bleven verwoord worden in de hertogelijke verordeningen: zie bv. de instructie voor de Raad van Vlaanderen van 15 juli 1463 (nr. 1419), die in artikel [XXVI] bepaalde dat "*cognoisteront lesdiz de la chambre des cas touchant les drois du seigneur et dont la cause lui appartient, si comme des causes touchans les fondations des eglises et des injures qui seront faites aux personnes d'Eglise, enfraignans la sauvegarde du prinche*" (waarmee overigens enkel een eerdere bepaling uit de instructie van 1451 werd hernomen), of nog het privilege aan het hospitaal van Menen uit 1466 (nr. 1521), dat als voorwaarde bij de gunst voortaan vrijelijk giften en schenkingen te mogen aanvaarden bepaalde "*que nous et nosdiz hoirs et successeurs, contes de Flandres, serons et demourons perpetuelz gardien et protecteur d'icelle maison et hospital comme des autres hospitaux de notredicte conté de Flandres*". Mogelijk vormde deze explicitering van het grafelijke beschermingsrecht over de Vlaamse hospitalen een indirecte reactie op een proces voor het Parlement van Parijs uit 1464-1465 aangaande het bestuur en beheer van het Ieperse hospitaal-Belle. Op het verzoek van het Ieperse stadsbestuur had Filips de Goede opdracht gegeven een aantal personen uit het bestuur van het hospitaal te ontzetten en de wereldlijke goederen ervan provisoir in zijn handen te stellen, wellicht al *gardien*. De nakomelingen van de oospronkelijke stichters van het hospitaal (de familie Belle) hadden daarop appel bij het Parlement aangetekend, dat besliste het de wereldlijke goederen van het hospitaal nu in handen van de koning te stellen en het bestuur ervan uit te laten oefenen door de baljuws van Amiens en Doornik en de provoosten van Beuquesne en Montreuil-sur-la-Mer, cf. S. DAUCHY, *Les appels flamands*, pp. 335-336, nr. 1062.

¹³⁷² Zo vermeldde Wielant bij zijn oplijsting van de *cas royaux* "*De garde ende kenisse van Kercken ende cathedraalen ende ander die van Coninlijcker fondatien zijn, ende van heuren ondersaten*", om daaraan toe te voegen dat "*In Vlaenderen en strecken de cas Royaux niet, maer useert de Grave daeraf selve te kennen by hem ofte by zijnen officiers*", cf. P. WIELANT, *Practijcke Civile*, pp. 58-59.

¹³⁷³ J.-M. CAUCHIES (ed.), *Ordonnances de Jean sans Peur*, p. 453, nr. 279.

¹³⁷⁴ Id., op. cit., pp. 473-474, nr. 291.

¹³⁷⁵ Het artikel van B.-A. POCQUET DU HAUT-JUSSÉ, dat reeds uit 1961 dateert, behandelde de relaties tussen de Bretoense hertog François II en Lodewijk XI, meer specifiek hoe de koning via zijn politiek ten aanzien van de handelsbestanden met Engeland en de koninklijke claim op de *régale* van het bisdom Nantes (m.a.w. thema's die we ook in de Frans-Bourgondische context zien opduiken) de hertog in de positie van koninklijk onderdaan wilde dwingen, niettegenstaande de relatief onafhankelijke feodo-vasallistische positie van de

sans moyen of par moyen, iets wat ook blijkt uit de expeditie van koninklijke sauvegardes binnen Vlaanderen en de aanklacht van deze praktijk door de hertog in 1464. Odart Morchesne, een secretaris van Karel VII uit het tijdvak van het *royaume de Bourges*, had in zijn rond 1427 geredigeerde formularium immers nog gesteld dat koninklijke sauvegardes slechts aan de directe onderdanen van de koning konden worden verleend, en niet aan de onderdanen van diens leenmannen¹³⁷⁶, en ook de hertogelijke administratie liet niet na dit onderscheid te benadrukken om bepaalde koninklijke aanspraken af te wijzen¹³⁷⁷. Ook

---

hertog (die Lodewijk XI in 1461 slechts zijn *hommage simple*, en niet *lige* had afgelegd), cf. 'Une idée politique de Louis XI', pp. 383-398. A.-B. SPITZBARTH wist recent aan te tonen dat deze koninklijke politiek, die de idee van de volle koninklijke soevereiniteit liet primeren op enige feodale verhoudingen, reeds duidelijk uit de regering van Karel VII stamde en met name al prominent werd verwoord tijdens de Franse ambassades aan het hertogelijke hof ca. 1459, cf. 'De la vassalité', specifiek pp. 55-56.

¹³⁷⁶ Zie O. GUYOTJEANNIN & S. LUSIGNAN (eds.), *Le formulaire*, p. 143, §[2.2.a]: "*Nota que la sauvegarde se doit tousjours adreecer aux justiciers du roy et non pas du royaume en general, car la congnoissance n'en appartient que aux juges royaulx et ne se donne que aux subgez du roy sans moyen*" en §[2.2.b]: "*Sanz moyen : /car ceulx qui demeurent soubz la jurisdiction d'autres seigneurs, combien qu'ilz soient subgetz du roy, toutesvoves ils ne sont pas subgetz sanz moyen/*". Volgens F. CHEYETTE was dit gebruik trouwens ingevoerd als reactie op en tegemoetkoming aan de klachten van de grote Franse vazallen tegen de massale expeditie van koninklijke sauvegardes binnen hun lenen onder Filips VI, cf. 'The Royal Safeguard', p. 651.

¹³⁷⁷ Wanneer na het aantreden van Lodewijk XI en direct na de afloop van de Frans-Bourgondische dagvaart te Tours, in november en december 1461, verschillende van de *Grands officiers de la Couronne* ook in Vlaanderen de aan hun ambten verbonden taksen probeerden te innen (het ging in het voorbeeld van Antoine de Prie, de koninklijke *grand queux*, bv. om de eenmalige taks van 5 s. par. te betalen door elke beenhouwer en vleeshandelaar actief binnen het koninkrijk, gelijkaardige belastingen werden, *mutatis mutandis*, ook geïnd ten profijte van de *maréchal-des-logis*, de *grand bouteiller* en de *grand panetier*, cf. nrs. xlvi, xlvi, xlix en l), zien we Pierre de Hauteville, de luitenant van de Rijselse *gouvernance* aan wie de relevante koninklijke mandementen werden voorgelegd, weigeren hen de daartoe vereiste hertogelijke *obéissance* toe te kennen. In de bewaarde brief van de Hauteville aan de hertog stelt deze duidelijk dat, wat hem betrof, Filips de Goede in deze zaak geen gehoorzaamheid aan de koning verschuldigd was, gezien "*le droit que pretend ledit messire [de grand queux] se puelt et doit estendre seulement sur ceulx qui sont nuement subgets du roy et non point sur voz subgets, meismement de votre conté de Flandres, qui ne sont subgets au roy que par le moyen de vous, mon tres redoubté seigneur*", cf. nr. DLV. Al rond 1451 had de hertog zich met gelijkaardige argumenten verzet tegen de pogingen van Antoine de Chabannes, de *grand panetier* van Karel VII, om in het hertogdom Bourgondië 5 s. par. op elke bakker te mogen innen, waarop Filips de Goede een ambassade naar de koning uitstuurde om hem te verzoeken "*de ordonner et commander a icelui de Chabannes qu'il se cesse et deporté de faire telles nouvelletéz es pais et sur les subgez de mondit seigneur*", cf. nr. CCCXX, §[IV]. Of dergelijke bezwaren echt indruk maakten valt te betwijfelen, gezien reeds de Franse juristen de koning, als soeverein, reeds vanaf de late 14de de volle mogelijkheid hadden toegekend al zijn onderdanen te belasten en daarbij zelfs resoluut enige contestatie van dit recht veroordeeld werd, zoals blijkt uit een memorandum van de koninklijke advocaat Jean le Coq uit 1386: "*Primo: le roi de France quomodolibet a le droit d'imposer des subsides à ses sujets, qu'ils soient immédiats ou médiats, dans tout son royaume, sans le consentement, la permission ou la tolérance de ses sujets qu'ils soient. (...) Ne jamais dire le contraire de peur d'être accusé de sacrilège et de se rendre coupable de lèse majesté*", geciteerd en besproken bij F. AUTRAND, 'Du bon usage', p. 254. Ook in deze kwestie lijkt de hertogelijke administratie evenwel geen formele of eenduidige concessies van de Franse Kroon te hebben verkregen, ook niet na de gunstige afloop van de *Guerre du Bien Publique*, opnieuw in contrast met bv. de hertog van Bourbon, die in november 1465 bij privilege van Lodewijk XI wist te

Gwijde van Dampierre had zich in 1297 al van een gelijkaardige argumentatie bedient in zijn verzet tegen de 'soevereine' politiek van Filips IV, toen hij zowel het in bescherming nemen door de koning van Vlaamse religieuze gemeenschappen als ook de eenzijdige expeditie van koninklijke privileges en confirmaties aan Vlaamse beneficiarissen contesteerde:

*"avez-vous donné vos lettres aus viles de Flandres (...) qui dient que vous leur confirmez les privilèges, les bons usages, les coutumes dont il avoient usé, et de ce et d'autres choses leur donnastes-vous vos lettres, la quele chose n'apartenoit point à vous, et tout ce aviez-vous fait à tort et contre le droit le conte et en derrière de li"*¹³⁷⁸

Goed anderhalve eeuw later zien we Filips de Goede opnieuw met dezelfde problematiek geconfronteerd worden. In tegenstelling tot de graaf had de hertog de koninklijke soevereiniteit echter formeel erkend, zowel in 1448 als opnieuw in 1461. De hertogelijke reactie tegen de koninklijke privileges en sauvegardes verliep dan vaak ook op een indirecte manier, ondermeer via de hierboven geschetste rondedansen van opeenvolgende hertogelijke en koninklijke expedities. Bovendien was de relatie van de Bourgondische hertogen van het Huis van Valois met de Kroon veel meer ambigu dan op het einde van de dertiende eeuw. Filips de Stoute en Jan zonder Vrees hadden de soevereine macht van Karel VI naar hun hand weten te zetten, wat zich enerzijds vertaald had in imitatiegedrag maar ook in de bevestiging van verschillende van hun 'grafelijke' privileges door de Kroon. Hoewel met de dood van Karel VI de rechtstreekse controle op die soevereine macht van de Kroon wegviel, zou Filips de Goede doorheen zijn regering toch nog meermaals, uit opportunisme en eigenbelang, op de Franse koning en diens wetgevende en privilegiërende prerogatieven beroep doen¹³⁷⁹, ook voor aangelegenheden binnen het graafschap¹³⁸⁰. Zelfs

---

verkrijgen *"que d'ores en avant ne seront par nous ou les nostres envoyez auscuns commissaires esdicts pays de nostredict frere et cousin de Bourbon (...) pour exiger auscuns marcs d'argent ne autres sommes de deniers des (...) notaires demourans en sesdicts pays, soit à cause de nostredict nouvel advenement (...) ou autrement, à cause dudict office de notaire, sinon toutesvoyes que ce feussent notaires ou tabellions royaux"*, cf. E. DE PASTORET (ed.), *Ordonnances des rois de France*, v. 16, p. 447.

¹³⁷⁸ Cf. J. KERVYN DE LETTENHOVE, *Histoire de Flandre*, v. II, p. 569; voor de eerder reeds aangehaalde contestatie door de graaf van de koninklijke sauvegardes, zie *ibid.*, p. 568.

¹³⁷⁹ Zo zou de hertog al direct na het sluiten van de Vrede van Atrecht van Karel VII een koninklijke sauvegarde voor hem, zijn dienaren en heerlijkheden verzoeken en bekomen (cf. ADN, ms. 311, p. 31, waarbij de hertog zelfs de toelating verkreeg om *"en signe d'icelle [notre saulve garde] mettre et asseoir nos pennoncheaux et bastons royaux en et sur les terres, villes, chasteaux, possessions et biens de notredit oncle"*), iets waarmee hij trouwens enkel in de voetsporen van zijn vader Jan zonder Vrees, die in 1418 nog eenzelfde gunst van Karel VI had verkregen, cf. U. PLANCHER, *Histoire générale et particulière*, v. III, pp. cccix-cccx, nr. CCCVIII. Verder kunnen we bv. ook nog wijzen op het koninklijke octrooi dat de hertog in maart 1455 van Karel VII *"de notre grace especial"* wist te verkrijgen om, ter financiering van de hertogelijke kruistochtplannen, binnen de hertogelijke kroonlenen een tiende op de geestelijkheid te innen (iets waarvoor de hertog nochtans al de pauselijke toestemming had verkregen) en een bede van zijn onderdanen te verzoeken en op te halen (iets waarvoor Filips de Stoute in 1397 nochtans geen koninklijke toestemming lijkt te hebben moeten bekomen, cf. W.

PREVENIER, 'De beden in het graafschap' p. 357), cf. U. PLANCHER, *Histoire générale et particulière*, t. IV, pp. ccxiv-ccxv, nr. CLXVI; zie voor een schets van de precieze context van dit octrooi J. PAVIOT, *Les ducs de Bourgogne*, pp. 141-145.

¹³⁸⁰ We hebben hierboven al gewezen op het inschakelen door de hertogelijke procureur-generaal van de soevereine koninklijke macht, in het begin van de jaren 1450, tegen de inmenging van verschillende spirituele hoven in de wereldlijke jurisdictie van de hertog en de Vlaamse wetten en rechtscolleges (cf. nrs. xxxv en xxxvi). Daarnaast kan ook nog de koninklijke verordening van 16 januari 1447 (nr. xviii) aangehaald worden, waarin de koning bepaalde dat een eerdere verordening van Karel VI uit november 1384 ook in het soevereinbaljuwschap van Rijsel, Douai en Orchies uitvoering zou kennen. Met de oorspronkelijke verordening had Karel VI aan al zijn koninklijke ambtenaren bevolen dat op schulden voortkomend uit koninklijke obligatiebrieven toch beslag zou mogen worden gelegd, niettegenstaande enig appel. Filips de Goede betoogde nu bij Karel VII dat de obligatiebrieven die voor de Rijselse *Gouvernance* werden afgesloten dezelfde waarde hadden "*comme es bailliages roiaux*" en dat "*nosdictes ordonnances [van de koning] (...) y doivent semblablement avoir lieu*", niettegenstaande "*que par mos expres elles ne adrechent fors a noz [koninklijke] justiciers*". Het motief tot het verkrijgen van deze verordening is weliswaar duidelijk en ligt ook in de lijn van de algemene hertogelijke politiek in de jaren 1440: het ging erom de appels bij het Parlement van Parijs in te dammen en vooral dan het misbruik dat vele appellanten van deze mogelijkheid maakten om zichzelf aan de jurisdictie van de hertog (i.c. de Rijselse *Gouvernance*) te onttrekken (vandaar ook dat publicatie van de verordening te Rijsel gebeurde door de "*juges des exemps par appel en la ville et chastelnie de Lille (...) present ad ce le procureur de monseigneur le duc de Bourgoingne*"). Het was dus zaak de eventuele appellanten duidelijk te maken dat een beroepsprocedure hen geen bescherming meer zou bieden tegen de provisoire opeising en aanslag van hun schulden). Een gelijkaardige hertogelijke motivatie ging wellicht ook achter de koninklijke verordening van 11 februari 1448 (nr. xxii) schuil, die de appelprocedure tegen de vonnissen van de schepenbank van L'Alleu (een bezit van de St.-Vaastabdij waarvan de Vlaamse graven zich de wereldlijke *gardiens* beschouwden) reglementeerde en beperkte. Niettemin ondermijnde de hertog hiermee zijn eigen positie. Hij erkende immers dat koninklijke verordeningen in principe ook in Vlaanderen uitvoering dienden te kennen, iets wat de hertogelijke administratie in 1461 net zou ontkennen, toen ze de uitvoering van de door verschillende koninklijke hofambtenaren verkregen mandementen tot het innen van diverse taksen binnen het gehele koninkrijk contesteerde (*ut supra*). Die opstelling uit 1461 was trouwens niet nieuw: al in de jaren 1420-1430 had de hertogelijke administratie zich bv. verzet tegen de uitvoering of publicatie binnen Vlaanderen van de koninklijke muntordonnanties (zie nr. LXXXIII, §[XLV]), of op zijn minst geëist dat indien de koninklijke muntordonnanties uitvoering in Vlaanderen zouden kennen, de Kroon eveneens zou toelaten dat de hertogelijke munten aanvaard zouden worden binnen het koninkrijk (zie een brief uit 1423 van de leden van de Rekenkamer aan de hertogelijke regentschapsraad rond deze kwestie, cf. nr. XLVIII). Het lijkt overigens niet dat de Kroon zomaar op dit laatste aanbod in is willen gaan, zo zou Hendrik VI in 1425 eenzijdig de wisselkoers van de zogenaamde Vlaamse *plaques* binnen het koninkrijk aanpassen (cf. L.-G. DE VILEVAULT & L.-G. DE BRÉQUIGNY (eds.), *Ordonnances des rois de France*, v. 13, p. 106), net zoals de hertog trouwens zelf ook verordeningen rond de koers van Franse munten binnen Vlaanderen uitvaardigde, zie bv. bepalingen uit 1424 (nr. LXII), 1425 (nr. LXV) of 1427 (nr. 275). Zie het artikel van M.-T. BOYER-XAMBEU, G. DELEPLACE & L. GILLARD i.v.m. het 'soevereine' karakter van de mogelijkheid van een vorst om binnen zijn landsheerlijkheden de formele wisselkoersen van alle muntsoorten te bepalen, cf. 'L'économie politique', pp. 154-155. Filips de Goede zou uit opportunistische zelfs niet enkel blijvend (tenminste tot ca. 1450) koninklijke verordeningen impetreren, maar ook bepaalde hertogelijke initiatieven een (fictief) koninklijk karakter of mandaat toekennen. Zo stelde de hertog het in 1433 zo voor dat Filips de Stoute voor de oprichting van de Raadkamer te Rijsel (waaruit later de Rekenkamer en Raad van Vlaanderen ontstonden), een "*octroy de feu monseigneur le roy derrenierement trespasé*" had verkregen, een claim die de rekenmeesters in 1452 trouwens zelf nog herhaalden (zie

Karel de Stoute zou van Lodewijk XI in 1468 nog een koninklijke sauvegarde verkrijgen voor hemzelf, zijn dienaren en bezittingen¹³⁸¹. Wanneer Karel in 1473-74 de banden met Frankrijk uiteindelijk toch verbrak, deed hij dit trouwens betekenisvol niet zozeer of enkel door zijn leenmanschap op te zeggen, zoals Gwijde van Dampierre dit in 1279 nog had gedaan. Integendeel: Karel verklaarde zichzelf soeverein¹³⁸².

In 1473 stelde de hertog evenwel niet enkel, of zelfs in de eerste plaats, een einde aan de privilegiërende autoriteit en prerogatieven van de Franse Kroon binnen de Bourgondische gebieden en het graafschap Vlaanderen. Met het Parlement van Mechelen richtte hij bovenal een eigen soeverein gerechtshof op en onttrok hij zijn landsheerlijken en onderdanen aan het ressort van het Parlement van Parijs. Hiermee stelde hij (tenminste in principe) niet enkel een einde aan de diverse ressortkwesties die we hierboven hebben besproken (nl. *omisso medio*-appels, de exemptie van de vonnissen van de Vier Leden, het ressort over Rijksvlaanderen) maar nam hij ook de mogelijkheid weg om nog langer te Parijs appel aan te tekenen tegen hertogelijke of grafelijke mandementen, octrooien of privileges. De hertog werd met de oprichting van het Parlement van Mechelen dus niet

---

respectievelijk nrs. 451 en CCCLV). A. VAN NIEUWENHUYSEN wist echter geen enkel verder spoor van een eventuele koninklijke verordening van Karel VI m.b.t. de Raad- of Rekenkamer te traceren, cf. 'Documents relatifs à la gestion', p. 75; net zomin als J.-B. SANTAMARIA, *La chambre des comptes*, p. 61. Waarom wou Filips de Goede zich in 1433 nu plots beroepen op de koninklijke autoriteit? Een eenduidige verklaring ontbreekt, maar we kunnen er wel op wijzen dat de bevoegdheden en competenties van de hertogelijke Reken- en Raadkamer ca. 1430 in vraag waren gesteld: in 1428 was een geschil rond een vonnis van de Rijselse rekenmeesters tot voor het Parlement gebracht (waar het oordeel van de Rekenkamer weliswaar werd geconfirmeerd, maar waaruit ook blijkt dat haar competentie tijdens de pleidooien schijnbaar slechts met een verwijzing naar een "ab antiquo" verkregen possessie was verdedigd, cf. R. VAN CAENEGEM, *Les arrêts et jugés*, t. I, p. 311, nr. 196) terwijl in de klachtenbrief van Hendrik VI aan het adres van de hertog en diens administratie uit 1430 de Kroon openlijk de hertogelijke centrale instellingen in vraag stelde: "*ledit monseigneur le duc en ses pais met chambres de conseil (...), en entreprenant contre la souveraineté du roy, auquel appartient seul ce que dit est et non a autre*", cf. nr. LXXXII, §[LXXXIII]. De 'uitvinding' van een octrooi van Karel VI diende dus mogelijk een contemporaine contestatie door Hendrik VI af te blokken, maar daarmee werd uiteindelijk toch nog altijd de koninklijke autoriteit erkend en bevestigd.

¹³⁸¹ Cf. AMDouai, EE47, akte 9 mei 1468. F. CHEYETTE wees er op dat een dergelijk opportunistisch gebruik van de sauvegarde door de grote vazallen van de Franse Kroon niet uitzonderlijk was: zo verkreeg de graaf van Foix in 1303 van Filips IV de Schone een sauvegarde die hem buiten een proces voor een lagere koninklijke rechtbank (waar zijn rechten werden gecontesteerd) moest stellen: "*This indeed may be the clue to the safeguard's popularity. It could be used with equal ease against royal agents as against everyone else. (...) It provided a shield from arbitrary demands and gratuitous acts*". Maar, stipt Cheyette hierbij terecht aan, en dit geldt eveneens voor het optreden van de Bourgondische hertogen, "*those who hid behind this shield, by that very act, were forced to recognize that the king was /superior/, that they were appealing to him as sovereign*", cf. 'The Royal Safeguard', p. 652.

¹³⁸² Cf. W. PARAVICINI, 'Mon souverain seigneur', pp. 38-40; toen Lodewijk XI na 1477 een postuum proces tegen Karel de Stoute liet instellen op de aanklacht van majesteitsschennis, zou trouwens niet in de eerste plaats zijn optreden als koninklijk leenman bekritiseerd worden, als wel de oprichting binnen zijn Kroonlenen van soevereine parlementen en rechtbanken, cf. B.-A. POCQUET DU HAUT-JUSSÉ, 'Une idée politique de Louis XI', p. 391.

louer de ultieme *princeps iudex* van de Bourgondische landsheerlijkheden. De uitschakeling van het koninklijke ressort maakte van Karel nu eveneens een soevereine *princeps lex*, wiens verordeningen, wetgeving en privileges niet langer voor andermans rechtbanken gecontesteerd kon worden. Onder Filips de Goede, die het ressort van het Parlement over Vlaanderen nooit (of tenminste nooit volledig) heeft ontkend, lagen de zaken in principe evenwel nog anders. Hieronder gaan we dan ook verder in op de relaties tussen de grafelijke verordeningen en het koninklijke beroepshof.

3.1.3.4 Grafelijke wetgeving en verordeningen en het Parlement van Parijs

In zijn studie rond de Vlaamse appels bij het Parlement stelt DAUCHY dat grafelijke verordeningen en wetgeving, voor de gehele door hem bestudeerde periode (1320-1521), "aan de oorsprong [lag] van 20 geschillen"¹³⁸³. De inmenging van het koninklijke beroepshof in de grafelijke wetgevende activiteit zou dus op het eerste gezicht beperkt gebleven zijn. Dauchy waarschuwt er echter voor om, niettegenstaande het schijnbaar beperkte aantal appels in zaken aangaande grafelijke verordeningen en privileges, daarmee al automatisch te veronderstellen dat de grafelijke wetgeving niet onder het "ressort accoustumé" van het Parlement viel, zoals WIELANT in het begin van de zestiende eeuw zou beweren¹³⁸⁴. De hertog zou zich immers niet fundamenteel verzet hebben tegen appels die zijn verordeningen contesteerden of tot onderwerp hadden¹³⁸⁵. Beide vaststellingen moeten evenwel genuanceerd worden. Enerzijds benadert het aantal appels dat min of meer direct voortkwam uit een grafelijke verordening of privilege, alleen reeds voor de regering van Filips de Goede de 20 beroepsprocedures die door DAUCHY als totaal voor de gehele periode 1320-1521 naar voor wordt geschoven¹³⁸⁶. Zo zijn (al dan niet meervuldige) procedures en

---

¹³⁸³ Cf. S. DAUCHY, *De processen in beroep*, p 74.

¹³⁸⁴ P. WIELANT geeft op verschillende plaatsen in zijn werken aan dat de grafelijke wetgeving en privileges niet onderworpen zijn aan het koninklijke ressort. In zijn *Practijcke civile* stelt hij bv. bij zijn bespreking van de "cas royaulx" eerst dat in Frankrijk enkel de koninklijke rechtbanken kennis mogen nemen "van privilegien die de Coninck gegeven heeft", om daar meteen aan toe te voegen dat "In Vlaenderen en strecken de cas Royaulx niet, maer useert de Grave daeraf te kennen by hem ofte by zynen officiers", terwijl hij later in hetzelfde werk, bij de bespreking van het "resort gecostumeert", schrijft dat "hy [de graaf] verstaet dat zijn edelhede ende souuerainiteyten in Vlaenderen daer af hy hem exempt houdt van ressort, zijn (...) de privilegien die hy ende zijn voorsaten gegeven hebben den kercken, steden, landen, Casselrijen, vremde coopliden ende andere, ende de interpretacie van dien", cf. respectievelijk p. 59 en p. 307 van de *Practijcke civile* (ed. E. STRUBBE). In zijn *Receuil des antiquités de Flandre* herneemt Wielant zijn Middelnederlandse definitie van het *ressort accoustumé* nog eens in het Frans, cf. J.-J. DE SMET (ed.), *Corpus chronicorum Flandriae*, t. IV, p. 175.

¹³⁸⁵ "Verschillende processen hebben betrekking (...) op contestaties van grafelijke verordeningen zonder dat de hertog zich op basis van zijn exclusief ressort in deze materies tegen de appels verzet heeft.", cf. S. DAUCHY, op. cit., p. 241.

¹³⁸⁶ Een precieze vergelijking met de cijfers van S. DAUCHY wordt bemoeilijkt door het ontbreken van een specifieke verwijzing naar deze 20 processen die de 'grafelijke wetgeving' tot onderwerp hadden (alook van enige omschrijving van wat Dauchy precies onder grafelijke wetgeving verstaat); ook het aanhalen van

appels gekend met betrekking tot het Ieperse lakenprivilege (1428)¹³⁸⁷, de nieuwe keure voor de stad en kasselrij Cassel (1428-1434)¹³⁸⁸, het monopolie van het Brugse beenhouwersambacht binnen de mijl rondom de stad (1430)¹³⁸⁹, het privilege en de verordening aangaande de hoofdvaart van de wet van Poperinge (1431 en 1433)¹³⁹⁰, de verordeningen rond het gebruik van de Ieperleet (1424 en 1432)¹³⁹¹, het Sluise stapelprivilege (1437) en de interpretatie van de respectieve stapelrechten van Sluis en Brugge bij de veroordeling van de Brugse opstand (1438)¹³⁹², de instelling van nieuwe

---

"conflicten rond en contestaties van grafelijke ordonnanties die tot menig memorabel proces aanleiding gaven" blijft helaas zonder verdere verwijzing, een daaropvolgende bespreking van het proces tussen Gent en Ieper rond het regime op de Ieperleet uitgezonderd, cf. op. cit., p. 146.

¹³⁸⁷ Zie de verordening van 10 maart 1428 (nr. 290) en de vier appels die daar uiteindelijk uit voortsporen, nl. in 1428 (door het kapittel van St.-Amé, als heren van Merville) en 1429, 1449 en 1484 (door met name Nieuwkerke), cf. S. DAUCHY, *Les appels flamands*, nrs. 283, 291, 547 en 1235.

¹³⁸⁸ Zie voor de eerste hervorming van het gewoonterecht, daterend uit het najaar van 1428, nrs. 312 en 324. Het appel heeft geen directe sporen nagelaten in de registers van het Parlement, maar een dagvaarding in naam van Hendrik VI van o.m. de Casselse baljuw Colard de Comines uit 1430 bleef wel bewaard (cf. nr. vii), terwijl een procedure in de zaak voor het Parlement ook vermeld wordt in het register van koninklijk raadsheer Clément de Fauquembergue, cf. A. TUEY (ed.) *Journal de Clément de Fauquembergue*, v. II, p. 344 en p. 352. De latere hertogelijke verordeningen die de opstand van Cassel (als reactie op de nieuwe keure) bestraffen maken eveneens melding van een appel te Parijs, cf. nrs. 405 en 507.

¹³⁸⁹ Zie de verordening van 25 juli 1430 (nr. 364), appel door de heer van Vivenkapelle, cf. S. DAUCHY, op. cit., nr. 315.

¹³⁹⁰ Voor het oorspronkelijke hertogelijke privilege uit 1431 (dat de Raad van Vlaanderen als hoofd van wet van de Poperingse schepenbank had aangeduid), zie nr. 414; in 1433, na een klacht van de kasselrij Veurne (die stelden zelf het Poperingse hoofd van wet te zijn), werd dit privilege door de hertog zelf al een eerste keer geïnterpreteerd en deels aangepast, cf. nr. 447. Het Veurnse kasselrijbestuur zag dit echter nog steeds als een schending van haar vroegere rechten en tekende dan ook bij het Parlement beroep aan tegen de hertogelijke nieuwe hertogelijke verordening en het originele privilege, waarop de hertog rond Pasen 1433 (d.i. 12 april) te Parijs gedagvaard werd. De procedure kwam nadien echter in een impasse terecht, en zowel in 1436 als 1438 wist de St.-Bertijnsabdij (die de heerlijkheid van Poperinge bezat) van Karel VII een mandement te verkrijgen dat de wet van Poperinge toeliet om, niettegenstaande het Veurnse appel, voorlopig van de hertogelijke verordening gebruik te maken, cf. nrs. x en xi, als ook nr. CLXXVII voor het verslag van de uitvoering van deze mandementen op 2 december 1438. De Veurnse kasselrijschepenen en landhouders blijken daarmee echter nog niet aan hun appel verzaakt te hebben, zoals op te maken valt uit het vonnis van de hertogelijke Grote Raad van 19 januari 1458, cf. nr.1247.

¹³⁹¹ Zie nrs. 201 en 445; de beroepsprocedure, ingesteld door de stad Ieper (die zich geschaad zag in de door de hertog, onder Gentse druk en pretenties, opgelegde beperkingen in het gebruik van dit kanaal) wordt uitgebreid geschetst in het vonnis van het Parlement van 16 juli 1435, cf. R. VAN CAENEGEM (ed.), *Les arrêts et jugés*, t. I, pp. 372-383, nr. 229. Ook in de jaren 1460 gaf het gebruik en de scheepvaart op de Ieperleet nog aanleiding tot een proces voor het Parlement, zie A. DEWITTE, 'Een geschil tussen Diksmuide en Ieper', pp. 421-422. De politieke en economische ramifications van de diverse conflicten en processen rond de Ieperleet worden uitgebreid besproken in het artikel van M. SORTOR, 'The Ieperleet Affair', pp. 1068-1100.

¹³⁹² Cf. nrs. 587 en 595; zie voor het appel uit 1463 (met Sluis als appellanten tegen de Brugse contestatie van hun hertogelijk privilege en Brugge als anticipanten van dit appel) S. DAUCHY, *Les appels flamands*, nr. 950.

accijnzen te Brugge (1438)¹³⁹³, het verbod op de buitensteedse beenhouwerij te Rijsel (1444)¹³⁹⁴, de instelling van het ijkmeesterschap op het te Sluis ingevoerde bier (1446)¹³⁹⁵, de privileges van de heer van de Brugse vistol (1449-1450)¹³⁹⁶, de Vrede van Gavere (1453)¹³⁹⁷, de instelling van nieuwe accijnzen te Gent (1453-1455)¹³⁹⁸, de wacht van het kasteel van Lannoy (1456)¹³⁹⁹, de begeving door de hertog van verschillende kleinere stadsambten en ijkmeesterschappen (1456-1460)¹⁴⁰⁰, de oprichting van de schepenbank van Middelburg-in-

---

¹³⁹³ Zie het hertogelijke accijnsocctrooi van 11 november 1438 (nr. 635) en het appel van de Brugse clerus (en met name van het St.-Donaaskapittel) tegen de effectieve uitvoering en inning van de verordende taksen, S. DAUCHY, op. cit., nr. 387.

¹³⁹⁴ Zie nr. 808; voor het appel van het Rijselse St.-Pieterskapittel tegen deze verordening, zie S. DAUCHY, op. cit., nr. 746 en R. VAN CAENEGEM (ed.), *Les arrêts et jugés*, t. II, pp. 71-73, nr. 366

¹³⁹⁵ De hertog stelde dit ambt (samen met de bijhorende taks van 2 gr. op elke geijkte en te Sluis ingevoerde ton bier) eerst officieel in op 29 november 1446 (nr. 876), gevolgd door een hernieuwd uitvoeringsbevel dat in juli 1447 werd uitgevaardigd (cf. nr. 903). De stad Sluis verzette zich evenwel tegen de uitvoering van deze verordeningen, zoals blijkt uit de *narratio* van de hertogelijke verordening van 12 september 1449 (nr. 944), "*si avant que lesdiz de l'Escluse ont appellé en la court de parlement de monseigneur le roy a Paris d'aucuns exploits qui par vertu de nosdites darrenieres lettres se devoient faire*".

¹³⁹⁶ Zie de door de hertog in 1449 en 1451 aan Rombout de Wachtere (die kort daarvoor het leen van de Brugse vistol van de familie van Gistel had verworven) verleende akten en verordeningen (nrs. 951 en 982), die hen toelieten de vroegere rechten toebehorend aan de vistol ruimer uit te oefenen dan voorheen, uitoefening waartegen de Brugse burgemeester Joost van der Stichelen en de *burdenaers* (visverkopers die hun langs de kust aangekochte vis zelf tot in Brugge droegen en daar dezelfde dag verkochten, vandaar ook hun alternatieve naam van *mandendragers*), na een procedure voor de Raad van Vlaanderen, appel aantekenden te Parijs, cf. S. DAUCHY, op. cit., nr. 645 en R. VAN CAENEGEM (ed.), op. cit., t. II, pp. 651-654, nr. 340.

¹³⁹⁷ Cf. nr. 1080; zie voor appels die voortsproten uit de precieze betekenis, reikwijdte en toepassing van de Vrede en de remissie van de Gentse opstand S. DAUCHY, op. cit., nrs. 793, 939 en 980.

¹³⁹⁸ Zie het hertogelijke accijnsocctrooi van 12 oktober 1453 (nr. 1099) en het daaruit voortkomende stedelijke voorgebod van 3 juni 1455 (nr. CDXL), waartegen de Gentse St.-Pietersabdij appel aantekende, cf. S. DAUCHY, op. cit., nr. 735 (niettegenstaande dat de hertog elke kennisname van enig conflict rond de uitvoering van deze verordening expliciet aan zichzelf had voorbehouden: "*en reservant a nous de ce pouvoir faire et aussi la cognoissance des proces, debaz et differens qui pourroient sourdre et avenir par la contradiction d'aucuns qui vouldroient dire ou maintenir non estre tenuz et non devoir paier lesdis assis selon nosdictes presentes lettres d'ottroy*", cf. nr. 1099). Dat het "*ottroye ende consente van onsen gheduchten heere ende prince van Vlaendren*" dat in het Gentse voorgebod wordt aangehaald (voorgebod dat de directe aanleiding tot het appel van St.-Pieters bij het Parlement vormde) weldegelijk met het hertogelijke octrooi van 12 oktober 1453 mag worden geïdentificeerd, valt op te maken uit het exploit van een deurwaarder van de Raad van Vlaanderen van 17-28 augustus 1455 (nr. CDXLVI), een exploit dat voortkwam uit een klacht bij de hertog van de Gentse St.-Baafsabdij (die, i.t.t. St.-Pieters, appel aantekende bij de hertogelijke Grote Raad en niet bij het Parlement, cf. nr. CDXLV).

¹³⁹⁹ Zie het hertogelijke bevel van 27 oktober 1456 (nr. 1215), dat de inwoners van verschillende nabijgelegen heerlijkheden verplichtte mee in te staan voor de wacht van het kasteel van Lannoy. Voor het appel van verschillende van de heren van deze naburige heerlijkheden tegen dit bevel, zie S. DAUCHY, op. cit., nr. 873.

¹⁴⁰⁰ Filips de Goede zou vanaf het midden van de jaren 1450 verschillende stads- of commercieel/ambachtelijk getinte ambten via hertogelijke octrooien zelf beginnen te begeven, vaak tegen bestaande gebruiken in

Vlaanderen en de fiscale onafhankelijkheid van deze heerlijkheid ten opzichte van het Brugse Vrije (1458-1459)¹⁴⁰¹, het octrooi aan de stad Rijsel voor de instelling van bepaalde taken ter bekostiging van het toernooi van de Épinette (1460)¹⁴⁰² en het respijt voor de uitbetaling van lijfrenten door Sluis (1461)¹⁴⁰³. Daar moeten bovendien nog verschillende appels bijgerekend worden tegen vonnissen van de hertogelijke Grote Raad met een uitgesproken wetgevend karakter, zoals de sententie van Hesdin uit 1441 rond de respectieve jurisdicties en privileges van Brugge en Sluis¹⁴⁰⁴, of de zogenaamde *Grande Sentence* uit 1455 tussen de stad Rijsel en het St.-Pieterskapittel¹⁴⁰⁵. De Vlaamse onderdanen van Filips de Goede lieten dus duidelijk niet na diens verordeningen eventueel tot voor het koninklijk beroepshof te brengen.

(waarbij de steden of stedelijke ambachten die ambten zelf begaven of verpachten), zie nrs. 1146 (1454), 1205 (1456), 1229 (1457), 1232 (1457), 1234 (1457), 1237 (1457) en nrs. CDXCV, §[I]-[IV] en DCII. Voor een aanstelling door de hertog van de landmeter binnen de kasselrijen van Rijsel, Douai en Orchies recenseerde S. DAUCHY een appel uit 1457, ingesteld door de wet van Douai, cf. op. cit., nr. 813; terwijl een arrest van het Parlement uit 1464 (cf. R. VAN CAENEGEM (ed.), *Les arrêts et jugés*, v. II, pp. 318-323, nr. 458) wellicht voortkwam uit een appel van de Brugse makelaars tegen de begeving, door de hertog, van de makelaardij van de malvezijwijnen te Damme aan een zekere Colard of Laurens de Grote, cf. nr. DXI.

¹⁴⁰¹ Zie de verordeningen van 17 maart 1458 (instelling van een schepenbank te Middelburg en toekenning van de middele rechtsmacht, cf. dossier Bladelin nr. 27) en 6 september 1459 (bepaling dat de heer van Middelburg zelf de beden en gemene lasten zal mogen omslaan binnen zijn heerlijkheid, zonder verdere inmenging van het Brugse Vrije, cf. dossier Bladelin, nr. 30). Het was wellicht specifiek tegen de uitvoering van deze laatste verordening dat Jan van Halewin, de pensionaris van het Vrije, in oktober 1459 te Parijs appel ging aantekenen (cf. ARA, RK, delen en banden, nr. 42.571, fol. 35r°, rek. Brugse Vrije 1459-1460) en waar hij ook effectief "*twee relievementen van II appellatien ghedaen bi dien van den Vryen, deene van Pieter de Leestmakere [heer van Middelburg] ende dander van Lisebette Schijnckers (...) omme te vercrighene provisie*" (cf. ARA, RK, delen en banden, nr. 42.571, fol. 76r°-v°) bewam. Enig verder spoor van dit appel is ons onbekend, zie ook J. BRAEKEVELT, *Pieter Bladelin, de Rijselse Rekenkamer en de stichting*, pp. XCIX-C.

¹⁴⁰² Cf. nr. 1319; de hertog had de stad ondermeer het recht van de vismijn toegekend. Daarop hadden de Nieuwpoortse wet en vishandelaars de taken die met dit ambt verbonden waren (en nu door een stedelijke pachter geïnd werden) gecontesteerd en uiteindelijk vóór 16 juni 1464 appel aangetekend bij het Parlement (datum van een akte van Lodewijk XI waarin hij de eeraanwezige deurwaarder van het Parlement beval op te treden tegen de inbreuken door het Rijselse stadsbestuur op het appel van de Nieuwpoortse visverkopers, cf. ARA, RK, Oorkonden van Vlaanderen, tweede reeks, doos 44, akte op datum 29 september 1464). We komen hieronder nog uitgebreider op dit appel terug.

¹⁴⁰³ Zie de bespreking van het Parijse appel tegen deze verordening door Roland Scriptoris in §3.1.3.2 hierboven.

¹⁴⁰⁴ Cf. nr. 753; deze hertogelijke sententie en haar precieze interpretatie en uitvoering gaf aanleiding tot maar liefst vijf appels bij het Parlement (van zowel de steden Sluis en Brugge als van verschillende van hun ambachten), cf. S. DAUCHY, op. cit., nrs. 501, 537, 705, 769 en 900, dit alles trouwens niettegenstaande dat de hertog zijn eigen ambtenaren aangesteld had tot enige verdere kennisname van de conflicten die nog rond zijn vonnis zouden rijzen (cf. nrs. 754-755).

¹⁴⁰⁵ Cf. nr. 1188, zie het appel van de stad Rijsel uit 1456, cf. S. DAUCHY, op. cit. nr. 768.

Anderzijds blijkt de hertog in bepaalde gevallen weldegelijk het ressort van het Parlement over zijn wetgeving gecontesteerd te hebben en trad zijn administratie soms effectief en hardhandig op tegen appellanten die te Parijs beroep aantekenden tegen de hertogelijke verordeningen en privileges. Een eerste keer zien we dit gebeuren rond de jaren 1430-1435 wanneer, tegen de achtergrond van het uiteenvallen van de Bourgondisch-Engelse alliantie, appelprocedures werden ingesteld tegen het Ieperse lakenprivilege, de hervorming van het Casselse gewoonterrecht, de voorrechten van de Brugse beenhouwers en het regime op de Ieperleet. In al deze zaken gaat het niet zomaar om appels tegen een simpel hertogelijk bevel of mandement: ofwel gaat het om vormelijke privileges (Ieper, Brugge en wellicht ook Cassel¹⁴⁰⁶), een geschil tussen de Leden van Vlaanderen (de Ieperleet-kwestie, specifiek Ieper vs. Gent¹⁴⁰⁷), of zelfs de quasi abstracte hertogelijke wetgevende macht (de nieuwe keure voor Cassel: een unicum voor Vlaanderen in de Bourgondische periode)¹⁴⁰⁸. De koninklijke kennisname van de geschillen die rond deze verordeningen ontstonden vormden dus een quasi directe inbreuk op de veronderstelde grafelijke privilegiërende, wetgevende en bestuurlijke prerogatieven die we in §2 behandeld hebben. De reactie van de hertog op deze opeenvolgende en praktisch samenvallende appels bleek fel. Zo werden de Casselse appellanten brutootweg door de hertogelijke ambtenaren gearresteerd, ongeacht of ze onder de koninklijke sauvegarde stonden of zelfs indien ze vergezeld waren geweest door koninklijke sergeanten¹⁴⁰⁹. Wanneer Filips de Goede de Casselse revolte in 1431 wist neer te slaan, werd in zijn veroordelingsakte, naast de quasi obligate *amende honorable* en *profitable*¹⁴¹⁰, bovendien

---

¹⁴⁰⁶ In zijn mandement van 17 december 1428 (nr. 324) beschrijft de hertog zijn eerste (niet bewaard gebleven) nieuwe keure voor de stad en kasselrij Cassel als "*nos lettres patentes en las de soye et cire verte*".

¹⁴⁰⁷ Voor een overzicht hoe deze kwestie vele Ledenvergaderingen in de jaren 1420-1430 domineerde en overschaduwde, zie W. BLOCKMANS, *De volksvertegenwoordiging*, pp. 474-477.

¹⁴⁰⁸ Voor wat de uitzonderlijke positie van de Casselse gewoonterrechtshervorming binnen het juridische landschap van de Nederlanden in de Late Middeleeuwen betreft, zie H. DE SCHEPPER & J.-M. CAUCHIES, 'Legal Tools of the Public Power', p. 260 en J.-M. CAUCHIES, 'Les sources du droit', pp. 37-38. J. KRYNEN toonde aan dat de mogelijkheid van de vorst om het gewoonterrecht aan te passen bijzonder nauw verbonden was met de notie van het abstracte, Romeinsrechtelijk geïnspireerde wetgevende prerogatief en de ontwikkeling van de doctrine betreffende de Franse koninklijke soevereiniteit ca. 1300 en doorheen de 14de eeuw, cf. '*Voluntas domini regis*', pp. 82-86.

¹⁴⁰⁹ Zie nr. vii en nr. XCII.

¹⁴¹⁰ Over deze twee begrippen, zie o.m. M. BOONE, 'Châtier les villes', pp. 403-404, J. HAEMERS, *De Gentse opstand*, pp. 387-391 en P. ARNADE, 'Crowds, banners and the marketplace', pp. 489-494. In het geval van Cassel bestond de *amende profitable* uit een boete van 50.000 gouden nobels, à 8 s. gr. de nobel. De *amende honorable* omvatte o.m. een knieval van een delegatie van kasselrijnotabelen voor Colard de Comines (de baljuw van Cassel, wiens kasteel van Renescure tijdens de opstand veroverd was geweest) en de gravin-*douairière* van Namen (als dame van Bailleul, waar de opstandelingen tevens huis hadden gehouden), cf. nr. 405. Een aparte knieval en symbolische vernedering ten overstaan van de hertog vond ook nog plaats, cf. E. LECUPPRE-DESJARDIN, *La ville des cérémonies*, p. 310.

bepaald dat "*lesdiz communs habitans [bailleront] procuration pour renoncier a l'appelation par eulx enterjettee en la court de parlement*", en dit niettegenstaande een formele klacht van Hendrik VI tegen de eerdere hertogelijke dwarsboming van de Casselse procedure voor het koninklijke beroepshof¹⁴¹¹. Zowel de veroordeling van de opstand als de nieuwe expeditie van het hervormde Casselse gewoonterecht in juni 1431 verklaarden tenslotte allebei, impliciet, dat de Kroon zich voortaan buiten de kwestie te houden had: enige kennisname van de remissie of van de nieuwe keure werd namelijk uitdrukkelijk aan de hertog/graaf en zijn nakomelingen voorbehouden¹⁴¹². Eenzelfde assertieve houding zien we de hertog ook aannemen bij het appel van Jeanne de Harcourt, gravin-*douairière* van Namen en dame van Nieppe en Nieuwkerke¹⁴¹³, tegen het Ieperse lakenprivilege uit 1428 dat de lakennijverheid in de daartoe niet expliciet geprivilegieerde steden en dorpen binnen de kasselrijen Ieper, Bailleul, Cassel, Waasten, Veurne en St.-Winoksbergen sterk had beperkt of verboden. Dat Ieper het privilege had aangekocht voor grof geld — Filips de Goede kreeg van het Ieperse stadsbestuur 6000 lb. gr. toegekend¹⁴¹⁴ — bepaalde, naast de contestatie van zijn

---

¹⁴¹¹ Cf. nr. LXXXIII, §[LXXI]; zelf zou de hertog later evenwel beweren dat "*par le roy eust este ordonne que la dite court de parlement ne se melast plus de la ditte cause [de Cassel]*" (cf. J. STEVENSON (ed.), *Letters and papers*, v. II/1, p. 180) waarmee Hendrik VI de door Wielant vooropgestelde afbakening van het Vlaamse *ressort accoustumé* (waarbij wetgeving en ook de bestraffing van opstanden niet voor het Parlement konden worden gebracht) schijnbaar zou hebben erkend. Een dergelijk bevel is ons evenwel niet bekend (en zou wellicht, rekening houdend met de gebrekkige opvolging van de ressortprovisies uit de jaren 1440 onder Karel VII, wellicht toch maar weinig effect op het Parlement hebben gehad).

¹⁴¹² "*s'aucune difficulte, doute ou obscurté ysoit ou sourdoit sur les choses dessusdictes nous en reservons a nous et a noz successeurs l'interpretation et desclaration*" (nr. 405); "*reserveren danof de kennesse te ons ende onse voors. hoyren ende naercommers*" (nr. 409). Dit verbod gold zelfs voor de Raad van Vlaanderen, zoals blijkt uit een mandement van luitenant-generaal Jean de Bourgogne uit 1434, waarin naar de veroordeling van de Casselaars verwezen werd als "*la sentence sur eulx bailliee par mondit seigneur et oncle et dont il ne veult nul avoir ne prendre cognoissance que lui*", mogelijk om enig appel bij het Parlement ná en tegen een eerder vonnis van de Raad van Vlaanderen te vermijden (vgl. dit met de bepaling van de hertog uit 1444 dat kwesties aangaande het oude domein en de Redeninge eveneens niet voor de Raad mochten gebracht worden, net uit vrees dat ze nadien via appel tot voor het Parlement zouden kunnen worden gebracht, zie nr. 877 en onze eerdere bemerking hierboven in §3.1.2).

¹⁴¹³ Over Jeanne de Harcourt, de echtgenote van wijlen Willem II van Namen, die de kasselrij van Bailleul (waartoe Nieppe en Nieuwkerke behoorden) bij haar huwelijk als weduwegoed had verkregen, zie de informatie bij E. STRUBBE, 'De briefwisseling', pp. 521-522.

¹⁴¹⁴ "*Des advoé, eschevins et conseil de la ville d'Ippre la somme de trois mille escuz du pris de de XL gros monnoye de Flandres chacun escu, qu'ilz ont donné a mondit seigneur en grace et courtoisie pour consideracion de certain previleige que icellui seigneur leur a de nouvel ottroyé sur le fait de la drapperie de ladicté ville*", cf. ADN, B1938 (rek. Guy Guilbaut, algemeen-ontvanger van de hert. fin., 1 jan. 1428-31 dec. 1428), fol. 12v°. Al op 11 maart 1428 had de hertog Ieper trouwens een bijkomend octrooi verleend waarin hij de stad, naast een bevestiging van de bepalingen uit zijn privilege van 10 maart, toeliet voor 1500 lb. par. aan lijfrenten te verkopen, om met de opbrengst van die verkoop (die aan de penning tien zo'n 1250 lb. gr. zou moeten hebben opgebracht) al een deel van de kosten gemaakt in het verkrijgen van het privilege te kunnen dekken, cf. nr. 291.

privilegiërende prerogatieven, wellicht mee de onverzettelijke houding van de hertog. Bovendien was de interne politieke toestand in Ieper bijzonder gespannen. Verschillende radicale Ieperse lakenhandelaars en wevers eisten de onconditionele uitvoering van het nieuwe draperieprivilege, tegen een vermeende lakse houding van het stadsbestuur in, wat in het najaar van 1428 zelfs tot een mislukt moordcomplot op de gematigde elementen binnen de schepenbank had geleid¹⁴¹⁵. De hertog en de Ieperse wet slaagden er weliswaar in die oproer, na de nodige executies, in de kiem te smoren, maar een eventuele herroeping van het privilege lijkt daarmee wel definitief van tafel te zijn geveegd. Niet enkel liet Filips de Goede het Ieperse privilege herbezegelen met het groot hertogelijk zegel – een indicatie dat de hertogelijke kanselarij er de grootst mogelijke formele waarde aan wou toekennen¹⁴¹⁶ – maar hij beval midden april 1429 zijn soeverein-baljuw ook over te gaan tot de effectieve uitvoering van het privilege, o.m. met de confiscatie van te Nieppe geproduceerd laken dat nog te koop werd aangeboden¹⁴¹⁷. Nochtans had Jeanne de Harcourt begin april te Parijs

---

¹⁴¹⁵ Cf. I. DIEGERICK, *Les drapiers Yprois*, pp. 8-14.

¹⁴¹⁶ De originele expeditie van dit privilege die op het Ieperse stadsarchief bewaard bleef tot 1914 was, naar de inventaris van Diegerick, bezegeld met het groot hertogelijk zegel (zie nr. 290, traditie A.2.). Het origineel dat bewaard bleef binnen de archieven van de Rijksse Rekenkamer is evenwel bezegeld met het geheim zegel (zie traditie A.1.). Op basis van andere verordeningen uit het voorjaar van 1428 (zie nrs. 288 en 293) die eveneens met het geheim zegel bezegeld werden, kan opgemaakt worden dat traditie A.1. (met het geheim zegel) weldegelijk als de oorspronkelijke expeditie van het Ieperse lakenprivilege beschouwd moet worden. Een herbezegeling moet dus plaatsgevonden hebben, wellicht ook daarmee dat traditie A.1. in de archieven van de Rekenkamer bewaard bleef (na een 'ruil' met Ieper tegen een nieuwe expeditie onder het groot hertogelijk zegel). Deze herbezegeling lijkt plaatsgevonden te moeten hebben tussen 26 augustus 1430 (datum van een akte van de stad Ieper waarin nog verwezen werd naar het privilege als "*gheseighelt in zijdinne coorden, metten cleenen seighel van onsen gheduchten heere ende prince, in absencien van den grooten*", cf. H.-E. DE SAGHER; J.-H. DE SAGHER, H. VAN WERVEKE & C. WYFFELS (pub.), *Recueil de documents*, deuxième partie, t. 2, p. 28, nr. 217) en ca. maart 1432 (toen traditie A.1. in het negende *registre des chartes* van de Rijksse Rekenkamer werd afgeschreven, cf. nr. 290, traditie B, wat erop wijst dat traditie A.1. tegen dan te Rijsel was beland). Akten en privileges die oorspronkelijk met het geheim zegel bezegeld waren geweest werden nog wel meer nadien herbezegeld met het groot hertogelijk zegel, zeker wanneer de oorspronkelijke expeditie dreigde gecontesteerd te worden, zie hierover J. BRAEKEVELT, 'De waarde van de wet', pp. 224-225. Of die herbezegeling veel indruk maakte op het Parlement valt weliswaar te betwijfelen; een inwoner van het eveneens door het Ieperse privilege getroffen Mesen was dat in elk geval niet toen hij – herbezegeling of niet – later zou beweren dat "*les privileges obtenus de monseigneur sur le fait de ladite draperie estoient scelléz d'une flate de vache*", een uitspraak waarmee hij weliswaar het optreden van de soeverein-baljuw op zijn hals haalde, cf. ADN, B20.001, fol. 16r°.

¹⁴¹⁷ "*les bailliz d'Yppre et de la salle d'Yppre avoient, environ deux ou trois jours paravant [le XVIIIe jour d'avril M CCCC XXIX], du commandement de monseigneur le souverain [bailli] et par vertu de certaines lettres patentes de mon avantdit seigneru le duc, prins et arrestéz IIII chars chargiez de drapz de Niepeglise audehors de Wervy en la chastellenie d'Yppre, appartenans a aucuns marchans dudit Niepeglise qui les y avoient fait ammener pour les d'illec faire ammener a la foire qui lors estoit a Bruges, lesquelx draps lesdiz bailliz avoient, comme fourfait envers et au prouffit de mondit seigneur le duc, fait ammener en ladicte ville d'Yppre pour ce que par le nouvel prevelege nagaires par lui ottroyé auxdiz d'Yppre lesdiz de Niepeglise ne puent plus drapper ne faire leurs draps mener a aucunes franchises foires*", cf. ARA, RK, nr. 21.803

weten te verkrijgen dat enige verdere uitvoering van het privilege gedurende het appel, of een schending van de gepretendeerde rechten van haar onderdanen, bestraft zou worden met een boete van 1000 mark goud¹⁴¹⁸. Enige poging om die beslissing van het Parlement ook effectief uitvoering te laten kennen leidde echter enkel tot een verharding van het hertogelijke optreden. Verschillende wevers en lakenhandelaars uit de betreffende dorpen werden door de Ieperse wet en met instemming van de hertog verbannen¹⁴¹⁹, terwijl Filips de Goede in april 1431 zelfs bevel gaf met alle mogelijke middelen enig optreden van koninklijke sergeanten tegen Ieper te verhinderen "*consideré (...) que ce procede de privileges par nous ausdiz d'Ypres donnés*"¹⁴²⁰. Zowel in de casus van de hervorming van het Casselse gewoonterecht als bij het appel tegen het Ieperse lakenprivilege blokte de hertog het ressort van het Parlement dus duidelijk af, zij het veeleer "*par voie de fait*" dan "*par voie de justice*".

De zaak rond het privilege van het Brugse beenhouwersambacht uit 1430 geeft ons daarentegen een duidelijker zicht op de juridische argumentatie van de hertog. Het privilege had bepaald dat er, behalve binnen de twee Brugse vleeshuizen, voortaan geen vlees meer verkocht mocht worden binnen de straal van een mijl rondom het Brugse schependom. De verordening viseerde specifiek de vleesverkoop te Male, maar de Brugse beenhouwers moeten de baljuw van het Vrije ook opgedragen hebben het verbod te

---

(rek. ontv. exploten Raad van Vlaanderen, 1428-1429), fol. 19v°. Dit optreden werd in juni en augustus 1429 gevolgd door de expeditie van twee hertogelijke verordeningen die de verkoop van laken geproduceerd binnen de door het Ieperse privilege geviseerde dorpen nog eens expliciet verbood voor wat de jaarmarkten van Torhout en Kortrijk betrof, cf. nrs. 333 en 335. Tegelijkertijd gaf de hertog ook opdracht aan de soeverein-baljuw en de baljuw van Kortrijk en van de Zaal van Ieper om gewapenderhand verboden weefgetouwen te gaan vernietigen, cf. J.-J. LAMBIN (ed.), *Merkwaardige gebeurtenissen*, p. 121. Dat soeverein-baljuw Jan van der Clyte in dit alles als een erg actieve hertogelijke ambtenaar naar voor komt was trouwens wellicht niet enkel aan zijn dienstijver te wijten: van der Clyte was immers ook heer van Komen, één van de geprivilegieerde steden waar naar de bepalingen van het Ieperse privilege de lakennijverheid wel nog verder bedreven mocht worden. De stad Komen betaalde trouwens mee in de aflossing van het Ieperse privilege, zie een Ieperse kwitantie uit 1430 voor de betaling van 1000 lb. par. waartoe de Komense inwoners "*ghetacxeirt waren te betaelne der steide van Yppre voors. over haer deel ende poortie van den costen ghedaen omme 't vercrighen van zeikeren nieuwen privilegien aengaende den faite van draperien*", cf. H.-E. DE SAGHER; J.-H. DE SAGHER, H. VAN WERVEKE & C. WYFFELS (pub.), *Recueil de documents*, deuxième partie, t. 2, p. 27, nr. 217.

¹⁴¹⁸ Cf. S. DAUCHY, *Les appels flamands*, nr. 290.

¹⁴¹⁹ Zie I. DIEGERICK, 'Neuve-Église', p. 248. De hertog zou in 1430 en 1431 Ieper zelfs nog meer armslag verlenen in haar optreden door: 1. te bepalen dat de personen die ze wegens de overtreding van hun lakenprivilege uit het graafschap hadden verbannen maar er zich toch nog ophielden, voor de Ieperse baljuw zouden mogen brengen, ongeacht waar ze precies verbleven; 2. te beloven dat hij of zijn kanselier gedurende twee jaar geen remissiebrieven meer zou verlenen voor eventuele verbanningen die de wet van Ieper krachtens haar privilege had uitgesproken; zie respectievelijk nrs. 378 en 394.

¹⁴²⁰ Cf. nr. 394.

Vivenkapelle (tussen Brugge en Damme) bekend te maken¹⁴²¹. Jacob Braderic, de heer van Vivenkapelle, tekende hierop samen met een aantal van zijn onderdanen appel aan bij het Parlement. Misschien omdat de zaak minder direct politiek geladen was dan het Ieperse privilege of de nieuwe Casselse keure, zien we het Brugse ambacht en de hertog nu wel te Parijs verschijnen. Niet dat ze het ressort van het Parlement over de grafelijke wetgeving daarmee erkenden, wel integendeel. De beenhouwers en de hertogelijke advocaat stelden namelijk dat:

*"les appellans ont appellé (...) du privilege (...) et ont appellé du seigneur [de hertog]; si ne seront receuz par l'usage et coustume du pais, qui est a garder (...), et devoit les appellans aler devers le prince par voie de supplicacion requerir l'interpretacion et provision sur l'ottroy"*¹⁴²²

De competentie van het Parlement om kennis te nemen van grafelijke privileges werd dus weldegelijk ontkend, zelfs indien het appel, zoals Braderic probeerde te betogen, slechts de precieze interpretatie van het privilege tot onderwerp zou hebben, waarbij de hertog niet naliet ook een aan het geleerd recht ontleend maxime van stal te halen:

*"et en tant qu'ilz se dient avoir appellé de l'interpretacion dudit previlege, ilz ont mal appellé, car par autres previleges ladicte interpretacion appartient au prince, aussi de raison — eius est interpretari, cuius est condere"*¹⁴²³

Het oorspronkelijke privilege van Lodewijk van Male waarvan Filips' privilege uit 1430 een bevestiging en uitbreiding vormde¹⁴²⁴, had inderdaad elke interpretatie aan de Vlaamse

---

¹⁴²¹ Het privilege voorzag uitdrukkelijk dat de Brugse beenhouwers zich op de hertogelijke ambtenaren mochten beroepen voor de uitvoering van hun voorrecht, ambtenaren die aan dergelijke verzoeken trouwens gevolg moesten geven "*sur paine et privation de leurs offices*", zie nr. 364. Naar de informatie in de registers van het Parlement had de baljuw van het Vrije al op 17 augustus 1430 (het privilege zelf dateerde van 25 juli) te Vivenkapelle verboden er nog langer vlees te verkopen, cf. AN, X1^A/4796, fol. 249°, pleidooien van 2 januari 1431 en SABrugge, Fonds ambachten, nr. 56, notariële akte die verslag aflegt van de publicatie van het privilege te Vivenkapelle en het appel van Jacob Braderic.

¹⁴²² AN, X1^A/4796, fol. 249°.

¹⁴²³ AN, X1^A/4796, fol. 249^v. Het is relevant te noteren dat dit adagium in oorsprong een commentaar betrof op een canoniekrechtelijke bepaling (nl. X.5.40.31), dat vanaf de 14de eeuw echter ook in het wereldlijke recht doordrong, waar het een aanvulling vormde op de bepaling uit de Codex dat "*leges interpretari solum dignum imperio esse oportet*" (C.1.14.12.3). In tegenstelling tot de Romeinsrechtelijke wet, beperkte het adagium de interpretatie van wetten en de wetgevende macht echter niet tot de keizer, maar meer algemeen tot elke gemachtigde wetgever (het volledige commentaar luidde immers: "*Nota quod legatus potest facere constitutionem in sua provincia. Item legatus potest interpretari suam constitutionem: quia eius est interpretari cuius est condere*"), zie J. LOKIN, 'Eius est interpretari', pp. 49-50. In een geding voor het Parlement, het soevereine gerechtshof binnen het koninkrijk, kwam het de hertog dus goed uit te verwijzen naar een maxime dat liet uitschijnen dat er zoiets als een relatieve wetgevende soevereiniteit kon bestaan binnen afzonderlijke landsheerlijkheden.

¹⁴²⁴ Het hertogelijke privilege verwijst naar een "*previlege de feu de bonne memoire notre tres chier seigneur et bisayeul, monseigneur le conte Loys, que Dieu Pardoint, donné l'an de grace mil trois cens soixante dix sept*", cf. nr. 364.

graven voorbehouden¹⁴²⁵. Het benadrukken van het grafelijke interpretatierecht diende trouwens slechts als een opstapje naar de uiteindelijke kern van het hertogelijke betoog, nl. dat de graaf — die zowel in Lodewijks als Filips' privilege als een prins werd omschreven¹⁴²⁶ — een (soevereine) wetgever was: "*l'interpretation [est] faite par le prince qui le peut faire (...) prout statuere et statuta et constituciones condere [potest]*"¹⁴²⁷. Die opstelling van de hertog en het Brugse ambacht had wel tot gevolg dat de advocaat van de appellerende partij het privilegiërende prerogatief van de hertog zelf in vraag zou gaan stellen én zich bovenal ging beroepen op de absolute koninklijke soevereiniteit¹⁴²⁸. Weinig verbazingwekkend volgde de

---

Het gaat meer bepaald om het privilege van 25 september 1377, dat in 1405 al in algemene termen door Jan zonder Vrees bevestigd was geweest, cf. J.-M. CAUCHIES (ed.), *Ordonnances de Jean sans Peur*, pp. 18-22, nr. 15 (Filips de Goede had dit confirmatieve privilege van zijn vader trouwens al op zijn beurt bevestigd in 1419, cf. nr. 37). Zowel het Brugse beenhouwersambacht als de hertogelijke administratie lieten in 1431 (wellicht als reactie op het besluit van het Parlement "*que la court verra le privilege du conte Loys, l'ottroy nouvel (...) et sera foy adjouste aux vidimus collacionnéz aux originaulz*", cf. AN, X1^A/4796, fol. 250v°) vidimus opstellen van Lodewijks' titel, zie respectievelijk SABrugge, Fonds ambachten, nr. 57 (door de wet van Damme, actum 17 april 1431) en ADN, B19.438, fol. 91 (het gaat om een ingekleefd origineel in een 17de-eeuwse verzamelband; vidimus door de wet van Gent, actum 19 september 1431, met op de rug, in een contemporaine hand: "Paris").

¹⁴²⁵ "*se ou temps ad venir aucun debat de ce venist entre parties ou que en ce il y eust aucune obscurté, en aucune chose a amender, de ce reservons nous la cognoissance, declaracion, ordonnance et amendement a nous, noz hoirs et successeurs, contes et contesses de Flandres, toutes fois et ainsi que bon et prouffitable nous semblera*", cf. J.-M. CAUCHIES (ed.), op. cit., p. 21. Het voorbehouden aan de graaf en zijn nakomelingen van enige latere interpretatie van privileges lijkt onder Lodewijk van Male al geen uitzonderlijke praktijk meer te zijn geweest, cf. P. GODDING, 'L'interprétation de la «loi»', p. 461.

¹⁴²⁶ Nl. in het privilege van Lodewijk "*comme seigneur et prince du paiz*" en in dat van Filips "*comme seigneur, prince et conte de Flandres*".

¹⁴²⁷ Pleidooien van 4 januari 1431, cf. AN, X1^A/4796, fol. 250v°.

¹⁴²⁸ In respons op het betoog van de advocaat van de hertog stelde de advocaat van Braderic dat het "*ne convient mie venir par supplicacion mais par appellacion puis qu'il y a souverain* [bedoeld wordt de Franse koning], *et emploie ce qui a esté dit en la cause de Jaques de Bevre contre maistre Daniel Alard, et se le duc de Bourgoingne puet donner privileges et comment, il s'en rapporte a raison*", cf. AN, X1^A/4796, fol. 250r°. De advocaat van de heer van Vivenkapelle bleek weliswaar verstandig genoeg te zijn om de mogelijkheid van de hertog om privileges te verlenen niet zelf te ontkennen (wat Braderic door de hertog wellicht niet in dank zou worden afgenomen), maar wierp slechts de — retorische? — vraag op. Rekening houdend met de ontwikkeling van de "*cas royaux*" en het Parlement als de behoeder *par excellence* van de koninklijke soevereiniteit, mogen we echter veronderstellen dat zijn vraag door de koninklijke raadsheren wellicht veeleer negatief zou worden beantwoord. In elk geval zou de Kroon tegen het einde van de 15de eeuw de hertogen van Bourbon het recht ontzeggen formele privileges te verlenen, cf. O. MATTÉONI, '« Couronne en forme sphérique »', pp. 171-173. De verwijzing naar het proces tussen Jacob van Beveren en Daniel Alaerts (zie S. DAUCHY, *Les appels flamands*, pp. 87-88, nr. 280) onderstreepte nog eens de koninklijke soevereiniteit en het onbepaalde ressort van het Parlement over Vlaanderen: Alaerts had zich, als Gents poorter, beroepen op zijn recht slechts voor de Gentse schepensbank te moeten verschijnen (cf. A. TUETÉY (ed.) *Journal de Clément de Fauquembergue*, v. II, pp. 296-300) of dat op zijn minst geen appel bij het Parlement kon worden aangetekend tegen de vonnissen van Gent, een opinie die toen ook nog mee door de hertog gedragen werd, waarbij deze *mutatis mutandis* dezelfde rechten voor de Raad van Vlaanderen opeiste ("*dient le duc de Bourgoingne et les intiméz que ou pais de Flandres y a un*

koninklijke procureur dit betoog van de appellanten. Hij verwierp eerst gedecideerd enige gewoonterechtelijk verkregen exemptie van de grafelijke wetgeving en privileges ten opzichte van het ressort van het Parlement¹⁴²⁹, om vervolgens ook de eigenlijke grenzen van de grafelijke wetgevende macht af te tasten:

*"ne doit on donner privileges ne faire extension ou interpretacion se n'est cum cause cogneue, ainsi comme on a acoustumé de faire quant on donne mandemens pour faire marchiéz nouveaulx, et fait a noter la maniere de l'ottroy, fait devant Compiegne en l'oost du duc de Bourgoigne"*¹⁴³⁰

De koninklijke procureur ontkende met andere woorden dat de hertog zich kon beroepen op het adagium *quod principi placuit legis habet vigorem* (D.1.4.1). De hertogelijke wil maakte voor hem nog geen wet, maar moest zich beroepen op een gegronde reden en motivatie¹⁴³¹. Dat de Brugse beenhouwers hun privilege van de hertog hadden verkregen toen deze volop in een krijgscampagne was verwickeld¹⁴³², bevestigde de procureur in zijn vermoeden dat de hertog ongeïnformeerd of willekeurig tot het verlenen van de titel was overgegaan¹⁴³³. Daarbij waren de rechten van derden (de heer van Vivenkapelle) geschaad¹⁴³⁴, en het was deze dan ook toegestaan appel tegen het privilege aan te tekenen —

---

privilege (...) gardé de tout temps (...) que ou pais de Flandres on n'a point acoustumé d'appeller des lois subgetz, et ont les eschevins de Flandres droit et usage que on ne peut traictier les bourgeois (...) hors du pais de Flandres et les subgiez de la chambre [de Raad van Vlaanderen] hors de Gand", cf. AN, X1^A/4796, fol. 39v°, pleidooi 25 januari 1429). Hierop werd gerepliceerd met een betoog dat een voorafspiegeling vormde van het discours van de Kroon in de jaren 1450-1460: "presupposé les drois de la souveraineté de ce royaume et de la couronne de France (...) et pour ce le duc de Bourgoigne, qui est subgiet du roy sans moien, ne puet demander renvoy de l'appel qui est fait de lui ou de sa souveraine justice de Flandres", cf. X1^A 4796, fol. 42v°.

¹⁴²⁹ "ce qui a esté dit touche fort le ressort de ceste court, a laquelle on a acoustumé de appeller de tous griefz (...), et ne seroit mie l'usage recevable contre droit commun et contre le ressort de la court de ceans", cf. AN, X1^A/4796, fol. 250r°.

¹⁴³⁰ AN, X1^A/4796, fol. 250r°.

¹⁴³¹ In Frankrijk zelf werd de doctrine dat de wil van de vorst wet was trouwens ook maar met de nodige reserves op de besluiten van de Franse koning toegepast, cf. S. PETIT-RENAUD, «Faire loy», pp. 114-119 en pp. 121-131.

¹⁴³² Over het Bourgondische beleg van Compiègne, zie K. DEVRIES, 'Calculating profits and losses', pp. 191-198.

¹⁴³³ We zijn niet geïnformeerd over de eventuele aanwezigheid van Brugse ambachtsmilities te Compiègne, maar in elk geval kwam het nog wel meer voor dat de hertogen tijdens hun campagnes verleid werden tot het (al dan niet overhaast) opstellen van privileges die de trouw en strijdvaardigheid van de stadsmilities dienden af te kopen, zie bv. de aan Gent en Brugge verleende privileges tijdens Jan zonder Vrees' campagne naar Ham in 1411, cf. J.-M. CAUCHIES, *Ordonnances de Jean sans Peur*, pp. 247-249, nrs. 158-159 en R. VAUGHAN, *John the Fearless*, pp. 144-145.

¹⁴³⁴ Zoals ook nog eens benadrukt werd in het betoog van de koninklijke procureur zoals dat weergegeven werd in het uiteindelijke vonnis van het Parlement uit 1432: "*dicebat quod intencio appellantium in ratione juris communis erat fundata nec interpretacio privilegii abque cause cognicione presertim contra utilitatem rei publice et*

net zoals het Parlement ook koninklijke privileges kon contesteren die *sine causa* verleend waren¹⁴³⁵. De hertog kon dus wel voor het Parlement de exemptie van zijn privileges en wetgeving proberen verdedigen, hij moest er niet op rekenen dat dit zonder contestatie zou kunnen gebeuren. De koninklijke raadsheren volgden trouwens ook de argumentatie van de koninklijke procureur en wezen de conclusies van het ambacht en van de hertog af, nl. dat Braderic ten onrechte appel tegen het privilege had aangetekend¹⁴³⁶. Of de heer van Vivenkapelle hiermee zijn slag thuishaalde is echter nog maar de vraag. Het Parlement sprak zich immers niet ten gronde over de zaak uit en er is ons ook geen later vonnis meer bekend. Mogelijk kreeg Braderic dus, net zoals de Casselaars of de gravin-douairière van Namen, af te rekenen met een hardhandiger hertogelijk optreden tegen zijn Parijse appel. Hij zou zich echter ook rechtstreeks tot de hertog hebben kunnen wenden *par voie de supplication*, zoals de hertogelijk advocaat reeds had gesuggereerd.

Indien de Vlaamse graaf de mogelijkheid bezat privileges te verlenen, eventueel zelfs louter vanuit zijn vorstelijke willekeur of "*plaisir*", dan kon hij die immers ook herroepen. Tijdens de pleidooien had de hertogelijke advocaat hier trouwens al nadrukkelijk op gewezen: "*n'est mie la chose decidee et le povoit corriger le duc de Bourgoigne (...) quia quod jussit vetuitve pr[a]etor, contrario judicio tollere potest*" (cf. D.42.1.14)¹⁴³⁷. Dat de hertog en zijn administratie ook bereid zouden blijken dit Romeinsrechtelijk principe in de praktijk te brengen, zien we bij de afhandeling van een appel tegen het Ieperse lakenprivilege van 1428. Naast Jeanne de Harcourt en de inwoners van Nieppe en Nieuwkerke had destijds ook het kapittel van St.-Amé te Douai, als wereldlijke heren van het evenzeer door het privilege geviseerde Merville, beroep aangetekend bij het Parlement tegen het optreden van Ieper en de hertog¹⁴³⁸. Het kapittel had zich nadien — al dan niet onder hertogelijke druk — echter toch tot Filips de Goede gewend, die "*a la supplication et requeste desdis supplians*" bevel had gegeven aan Ieper en aan de soeverein-baljuw de inwoners van Merville niet verder te hinderen bij het beoefenen van de lakennijverheid, niettegenstaande het Ieperse privilege¹⁴³⁹. Nadat Ieper dit bevel genegeerd had en toch een aantal inwoners van Merville verbannen had voor de overtreding van het draperieverbod, besloot de hertog met een

---

contra juris communis dispositionem in prejudicium juris alieni fieri debuerat", cf. R. VAN CAENEGEM (ed.), *Les arrêts et jugés*, t. I, p. 346, nr. 217.

¹⁴³⁵ "*le Parlement peut se faire (...) juge de la /causa/ qui a motivé la décision royale et ainsi examiner l'opportunité d'un large pan de l'activité normative royale [nl. de privileges]. Ces lettres étant prises sur requête et donc, peut-être, le fruit de l'importunité de requérants, la cour de justice doit contrôler la réalité de la formation de la volonté royale*", cf. S. PETIT-RENAUD, 'Le roi, les légistes et le parlement', p. 7.

¹⁴³⁶ Cf. R. VAN CAENEGEM (ed.), op. cit., t. I, p. 347, nr. 217, arrest 16 augustus 1432.

¹⁴³⁷ Cf. AN, X1^A/4796, fol. 250v°. De hertogelijke advocaat citeert de passage uit de Digesten trouwens met een kleine fout, nl. "*contrario judicio tollere potest*" i.p.v. het correcte (en ook relevantere) "*contrario imperio tollere et remittere licet*".

¹⁴³⁸ Cf. S. DAUCHY, *Les appels flamands*, nr. 283, pleidooi van 7 december 1428.

¹⁴³⁹ Cf. nr. 427.

verordening zijn eerdere privilege uit 1428 — "*duquel nous appartient en tant que mestier seroit l'interpretation et declaration*" — formeel aan te passen. De inwoners van Merville werden niet inbegrepen in het Ieperse privilege verklaard¹⁴⁴⁰; enig verder spoor van de appelprocedure van het kapittel voor het Parlement ontbreekt dan ook. Wat betreft de Ieperse oppositie tegen de hertogelijke verordeningen rond het regime op de Ieperleet uit 1424 en 1432, zien we de hertogelijke administratie eenzelfde politiek (proberen) voeren. Ieper had van Jan zonder Vrees, in 1416¹⁴⁴¹, toestemming verkregen het kanaal van de Ieperleet, dat de stad met Nieuwpoort en de zee verbond, ook een directe aansluiting te geven op het kanaal Brugge-Nieuwpoort¹⁴⁴². Gent zag zich echter al gauw in haar belangen geschaad: de uitbreiding van de Ieperleet zou de handel en de graanaanvoer naar Gent via de Leie kunnen omzeilen, terwijl het kanaal ook de rechten en monopolies van het Gentse schippersambacht aantastte. In 1424 zag Filips de Goede zich genoodzaakt tussenbeide te komen in het oplopende conflict tussen de twee Leden, en in een verordening/vonnis werd het toekomstige gebruik van de Ieperleet door de hertog strikter gereguleerd¹⁴⁴³. Het hertogelijke vonnis ging echter voornamelijk tegen de Ieperse belangen in en herleidde een groot deel van de voorbije investeringen van de stad in het kanaal tot niets; na een algemene vergadering van de stadsraad besloot Ieper dan ook appel aan te tekenen bij het Parlement. Een aantal dagen later ging een delegatie van de schepenen hun appel te Rijsel bij de hertog betekenen¹⁴⁴⁴. Volgens de contemporaine chroniqueur Olivier van Dixmude, zelf nochtans een Ieperling, ging het stadsbestuur daarbij onbezonnen te werk. Nadat ze hun appel bij de hertog bekend hadden gemaakt, zou kanselier Nicolas Rolin de Ieperse schepenen en raadsleden tot drie keer toe gevraagd hebben of ze nog iets anders te zeggen hadden, waarop telkens slechts een negatief antwoord volgde¹⁴⁴⁵. Van Dixmude laat er

---

¹⁴⁴⁰ "*notre entention ne fust onques et n'est encores que lesdis manans et habitans de laditte ville de Menreville au regard du fait de leurditte drapperie ne aultrement aient esté ne soient contenus ne compriz oudit otroty et privilege par lesdis de notre ville d'Ippre de nous obtenu sur le fait de leur drapperie*", cf. nr. 427.

¹⁴⁴¹ Zie het hertogelijke octrooi van 18 december 1416, uitgegeven door J.-M. CAUCHIES (ed.), *Ordonnances de Jean sans Peur*, pp. 431-433, nr. 264.

¹⁴⁴² Cf. M. SORTOR, 'The Ieperleet Affair', pp. 1070-1077.

¹⁴⁴³ Zie nr. 201 en nr. LIV.

¹⁴⁴⁴ Zie de beschrijving van de Ieperse reactie op het vonnis bij Olivier van Dixmude, cf. J.-J. LAMBIN (ed.), *Merkwaardige gebeurtenissen*, pp. 106-107. Na het uitspreken van het vonnis te Brugge op 12 mei was de hertog op 20 mei 1424 te Rijsel aangekomen; volgens het verslag van de klerk van het Brugse Vrije had Ieper op 22 mei besloten appel aan te tekenen tegen de hertogelijke verordening "*ende datte over te draghene onsen gheduchten heere, doe wesende in sijne stede van Rijsssele*", cf. W. BLOCKMANS, *Handelingen ... Regering van Filips de Goede*, d. I, p. 209, nr. 174, §D, voor het itinerarium van de hertog zie H. VANDER LINDEN, *ITINÉRAIRES*, p. 39.

¹⁴⁴⁵ In haar artikel over de Ieperleet-affaire stelt M. SORTOR deze episode niet volledig correct voor, ze laat namelijk uitschijnen dat de hertog zélf geen appel van Ieper wou ontvangen ("*the duke refused to receive Ypres' appeal*", ze verwijst bij deze passage ook nergens expliciet naar het Parlement, cf. 'The Ieperleet Affair', p. 1083). Ieper was echter hoegenaamd niet van plan haar recht bij de hertog te gaan verzoeken; het optreden

weinig twijfel over bestaan dat de hertogelijke administratie daarmee nochtans zat te hengelen naar een mogelijkheid de kwestie *par voie de supplication* te regelen:

*"maer, alzo men zeide, hadden zy vriendelike ende oodmoedelike mynen gheduchten heere ghebeiden omme voorzienichede up tvorseide vonnesse (...) zy haddent wel vercreghen"*¹⁴⁴⁶

Ook de andere Leden, tenminste Brugge en het Brugse Vrije, werden ingeschakeld om Ieper ertoe te bewegen hun grieven aan de hertog zelf voor te leggen in plaats van bij het Parlement te appelleren, want: *"hi ware prince"*¹⁴⁴⁷. De Ieperse delegees gingen hier evenwel niet op in en mochten prompt de hertogelijke reactie *"par voie de fait"* ondervinden op hun weigering aan hun appel te verzaken: ze werden opgesloten in het grafelijke slot van Rijsel. Pas na een Ieperse *ces van wet* — het staken van enige werking van of rechtsbedeling door de schepenbank¹⁴⁴⁸ — en een hernieuwde tussenkomst van Brugge en het Vrije, liet de hertog een tiental dagen later de Ieperse delegatie weer vrij¹⁴⁴⁹. Daarmee verzaakte de hertogelijke administratie echter nog niet aan haar betrachting om de verordening van Filips de Goede toch aan het ressort van het Parlement te onttrekken. De opsluiting van de Ieperse delegees had er dan wel niet toe geleid dat deze aan hun appel verzaakten, maar Filips wist wel te bekomen dat de stad, in samenspraak met de Bourgondische administratie, aan Hendrik VI uitstel voor het verheffen van hun appel zou verzoeken¹⁴⁵⁰. Dit stonden de koning en het Parlement in juli 1424 ook toe, eerst tot de terugkeer van de hertog in Vlaanderen en

---

van de hertog van zijn kant was er net op gericht dat de stad dit wél zou doen en níet ging aankloppen bij het Parlement.

¹⁴⁴⁶ Cf. J.-J. LAMBIN (ed.), op. cit., p. 107.

¹⁴⁴⁷ Cf. W. BLOCKMANS, op. cit., loc. cit, §B. Vergelijk dit met de ons door Olivier van Dixmude overgeleverde hertogelijke reactie op de blijvende weigering, rond 1430, van de Casselaars om aan hun appel tegen de hervorming van hun gewoonterecht te verzake, *"zo verre dat myn heere zeere vergramt wart up hemlieden, zegghende hy zoude weiten of hy heere ware van zynen lande"*, cf. J.-J. LAMBIN (ed.), op. cit., p. 124.

¹⁴⁴⁸ Over deze praktijk, die wel meer door de Vlaamse wetten werd aangewend om zich te verzetten tegen inbreuken van de graven, hertogen en hun ambtenaren op hun privileges of rechten, zie het artikel van A. VAN ZUYLEN VAN NYEVELT, 'Cès de loi', pp. 114-146., dat specifiek op een aantal voorbeelden voor het Brugse Vrije ingaat.

¹⁴⁴⁹ Voor de bemiddeling van de Leden, zie W. BLOCKMANS, op. cit., d. I, pp. 210-211, nr. 176 en J.-J. LAMBIN (ed.), op. cit., pp. 107-108. De hertog zou volgens Olivier van Dixmude nog *"bin den avende"* van de vrijlating van de Ieperse delegees richting Parijs vertrokken zijn; naar het itinerarium van de hertog verliet Filips Rijsel op 3 juni om via Atrecht en Montdidier op 12 juni te Parijs aan te komen, cf. H. VANDER LINDEN, op. cit., loc. cit.

¹⁴⁵⁰ *"zo deide myn heere zegghen (...) dat zy [de Ieperlingen] zenden zouden te Parys ghedeputeerde van der steide weghe, an de heere van den parlemente (...) ende daer zo zoud men neimen eenen van sconincx weghe ende twee van myns heeren weighe, ende de twee diere ghezend zouden zyn van der steide weighe omme te besiene of tappel also zoude moghen staen, also vorseit es"*, nl. *"dat men tapeel uut zoude laten staen tote dat hy [de hertog] weider keeren zoude in zyn land van Vlaendre"*, cf. J.-J. LAMBIN (ed.), op. cit., p. 108.

daarna, in het voorjaar van 1425, nog eens tot 1 oktober 1425¹⁴⁵¹. Dit uitstel had duidelijk de bedoeling dat de hertog de mogelijkheid zou krijgen om in de tussentijd zelf in de Ieperleekwestie te voorzien, zoals het tweede koninklijke uitstel 1425 overigens expliciteert: "*nostre oncle avoit intencion de vaquer en les choses touchans lesdis debas et discords*"¹⁴⁵².

Dat Filips de Goede zijn wetgeving weldegelijk als een quasi-soeverein attribuut aanzag waarmee hij zelf zijn beleid vorm kon geven, zonder onderworpen te zijn aan het ressort van het Parlement, kunnen we trouwens nog opmaken uit verscheidene contemporaine verordeningen en privileges die tussenkwamen in andere lopende procedures voor het Parijse beroepshof. Zo kunnen we wijzen op het hierboven bij §3.1.3.3 reeds besproken hertogelijke privilege uit 1430 rond de aanstelling van de kerkmeesters van de O.L.V. te Aardenburg, waarmee Filips de Goede een einde stelde aan een proces voor het Parlement tussen de parochianen en de kapelannen van de kerk¹⁴⁵³. Al in 1429 had hij trouwens bij privilege een akkoord bevestigd tussen de heerlijkheid Komen en de kasselrij Ieper rond de bijdrage van de heerlijkheid in het aandeel van de kasselrij in de beden, niettegenstaande die kwestie eerder al voor het Parlement was gebracht¹⁴⁵⁴. In tegenstelling tot bij het eerdere privilege van Jan zonder Vrees uit 1417 dat Komen reeds op juridisch vlak exempt had verklaard ten opzichte van de schepensbank van de Ieperse kasselrij, bleek Filips de Goede nu bovendien geen behoefte te voelen zijn privilege ook nog eens door Hendrik VI te laten bevestigen (wat Karel VI in 1418 wel nog had gedaan met de titel van Jan zonder Vrees)¹⁴⁵⁵. Ook een dispuut uit 1431 rond de eigendom en verpachting van open ruimtes binnen de stad Rijsel tussen de hertogelijke procureur en het Rijselse stadsbestuur, dat door die laatste tot voor het Parijse beroepshof was gebracht, werd uiteindelijk via een hertogelijk verordening beslecht¹⁴⁵⁶. In beide gevallen zou de Kroon weliswaar nog deze

---

¹⁴⁵¹ Zie voor een uitgave van deze twee koninklijke mandementen A. TUETÉY (ed.) *Journal de Clément de Fauquembergue*, v. II, pp. 132-135 en pp. 171-173.

¹⁴⁵² Cf. A. TUETÉY (ed.), op. cit., p. 172. Dit ligt trouwens ook in lijn met de bepaling in de hertogelijk verordening die enige kennisname van een conflict dat errond zou ontstaan, exclusief voorbehield aan Filips de Goede en zijn nakomelingen, cf. nr. LIV, §[VIII].

¹⁴⁵³ Cf. nr. 373.

¹⁴⁵⁴ Cf. nr. 329; de hertog verhaalt hoe rond de kwestie "*pluseurs proces sont meuz entre ledictes parties tant pardevant noz améz et feaulx les gens de notre conseil a Gand comme par appellation en parlement a Paris*".

¹⁴⁵⁵ Cf. J.-M. CAUCHIES (ed.), *Ordonnances de Jean sans Peur*, pp. 473-474, nr. 291.

¹⁴⁵⁶ Cf. nr. 392. De hertog verwijst in zijn verordening naar een eerder vonnis uit oktober 1429 van de gouverneur van Rijsel, dat een aantal ruimtes en gronden binnen de stad aan de hertog had toegewezen, "*de laquelle sentence, en tant qu'elle estoit prejudiciable ausdiz exposans, ilz ou leur procureur pour eulx eussent appellé et leur appellation sur ce relevee en la court de parlement de monseigneur le roy a Paris*". Dat de hertog in dit appel tussenkwam, kan misschien worden verklaard doordat het geschil tussen de hertogelijke procureur bij de Rijselse *Gouvernance* en de stad voortkwam uit de precieze interpretatie van een eerdere grafelijke verordening van Gwijde van Dampierre uit 1291.

door de hertog uitgewerkte akkoorden bevestigen en daarmee in principe het ressort van het Parlement bevestigen en veiligstellen¹⁴⁵⁷, maar in de praktijk wist de hertog het koninklijke beroepshof buitenspel te zetten. Dit veronderstelde wel dat de hertog de nodige ruimte en mogelijkheden had of vond om zelf een akkoord uit kunnen te werken. In het geschil rond de Ieperleet bleek dit uiteindelijk niet het geval te zijn, of liet tenminste Gent (Iepers tegenstrever in de zaak) de hertog die ruimte niet. Gent bevond zich doorheen de jaren 1420 en vroege jaren 1430 in een onstabiel politiek klimaat, waarbij de hertog, zijn administratie en het Gentse stadsbestuur steeds op hun hoede dienden te zijn voor mogelijke oproer of opstootjes vanuit de ambachtsmilieus of de bredere stadsgemeenschap¹⁴⁵⁸. Een aanpassing van de verordening uit 1424 was voor de hertog dan wellicht ook niet opportuun. Meer zelfs, begin augustus 1432 was het tot een open uitbarsting van geweld gekomen in Gent, waarbij een drietal leden van de stadselite gedood werden¹⁴⁵⁹. Van een open revolte was weliswaar geen sprake en al op 18 augustus verleende de hertog de Gentse stadsgemeenschap een remissiebrief¹⁴⁶⁰, maar de toestand bleef gespannen. Gent (en wellicht specifiek het schippersambacht) lijkt van die situatie gebruik te hebben gemaakt om de kwestie rond de Ieperleet zélf opnieuw op de agenda te plaatsen¹⁴⁶¹, en verkreeg dat de hertog in september 1432 een nieuw onderzoek instelde

---

¹⁴⁵⁷ Voor het Aardenburgse privilege, zie de confirmatie door Hendrik VI uit juni 1432, cf. nr. viii, evenals S. DAUCHY, *Les appels flamands*, p. 98, nr. 311 (verwijzing naar een akkoord voor het Parlement van 5 mei 1432). Wat de Rijselse verordening betreft ratificeerde het Parlement op 5 februari 1432 een akkoord tussen de Rijselse gouverneur en de stad dat zich evenwel volledig inschreef in de eerdere bepalingen van de hertogelijke verordening (zo werd bepaald een bepaalde pacht noch betaald diende te worden tot... 17 maart 1431, datum van de hertogelijke verordening, cf. AMLille, pièces aux titres, nr. 80/1464). Bovendien liet Filips de Goede het in zijn beide verordeningen zo overkomen alsof hij de toestemming had verleend tot het renunciëren aan de verdere appelprocedure bij het Parlement (in het geval van de Rijselse verordening: "*nous consentons et ottroyons par ces presentes ausdiz eschevins ou nom que dessus, qu'ilz puissent departir des proces et appellation sur ce faites sans pour ce encourir envers nous en aucune paine ou amende, et imposons sur ce silence perpetuel a noz procureur, gens et officiers quelxconques*"; bij het Aardenburgse privilege: "*lesdiz beneficiéz (...) ont nouvellement, de leur franche volenté, renoncié simplement et absolument au proces es mains de notredit chancier, le seigneur d'Authume, et a tout le droit qu'ilz povoient avoir en ceste cause*").

¹⁴⁵⁸ Met name conflicten rond de verloning en de politieke participatie van de volders (die met de Vrede van Doornik en het Gentse politieke systeem van de Drie Leden — poortერი, weverij en 53 neringen — feitelijk buiten de politieke structuur van de stad vielen) hadden doorheen de jaren 1420 meermaals bijna tot confrontaties en opstanden zoals die uit de 14de eeuw geleid, zie M. BOONE & H. BRAND, 'Vollersoproeren en collectieve actie', pp. 177-181, evenals nrs. 166, 217 en 272.

¹⁴⁵⁹ Zie hierover en voor de volgende schets van de gebeurtenissen M. BOONE, *Gent en de Bourgondische hertogen*, pp. 215-218.

¹⁴⁶⁰ Cf. nr. 441.

¹⁴⁶¹ Olivier van Dixmude stelde dat al tijdens de eerdere oproer in de zomer de Gentenaren "*riepen altoos de halle van Bruggen of, ende de Yperleet ghevult ende de Casselaers haerlieder wapenen weider*" (na de opstand van Cassel, met wie de Gentenaars — tegen de politiek van hun eigen stadsbestuur in — nu sympathiseerden, had de hertog hun wapentuig laten confisqueren), cf. J.-J. LAMBIN (ed.), *Merkwaardige gebeurtenissen*, p. 139.

naar vermeende Ieperse '*nouvelletés*'¹⁴⁶². Niettemin lijkt Gent haar hand hierbij deels overspeeld te hebben. De hertog stond, met de landsheerlijke uitbreiding van de Bourgondische staat uit de jaren 1420-1430, reeds in een steviger positie dan in 1424, en ook Holland en Zeeland waren bijna definitief voor Bourgondië gewonnen¹⁴⁶³. Ondanks impliciete Gentse bedreigingen – met referenties naar de Vrede van Doornik – was het nieuwe hertogelijke vonnis van 6 december 1432 dat op het eerdere onderzoek volgde, zeker geen eenzijdige tegemoetkoming aan de Gentse eisen¹⁴⁶⁴. Niet dat Ieper daarmee veel gebaat was: de scheepvaart op en het gebruik van de Ieperleet bleven sterk beperkt. Het nieuwe vonnis moet de stad sowieso duidelijk hebben gemaakt dat Filips de Goede niet van plan was of nog niet bij machte bleek zijn verordening uit 1424 fundamenteel te herroepen. Ieper trok bijgevolg opnieuw naar het Parlement en verhief haar appel er nu ook effectief¹⁴⁶⁵. Zoals de Casselaars en Jeanne de Harcourt voor hen, moest de stad nu echter evenzeer vaststellen dat een tegen de wil van de hertog en de bepalingen van diens verordeningen aangespannen appel te Parijs in de praktijk maar weinig uithaalde. Noch

---

¹⁴⁶² Cf. nr. CXXII, commissie van 27 september 1432.

¹⁴⁶³ Na het herhaalde uitstel van het verheffen van het Ieperse appel in 1424 en 1425 bekwamen de procureurs van de hertog en de stad Ieper bij het Parlement trouwens nog drie keer een akkoord dat het opstarten van de appelprocedure verdaagde tot nadat de hertog zijn campagnes in Holland en Zeeland zou afgerond hebben, zie de akkoorden uit 1428, 1429 en januari 1432, cf. S. DAUCHY, *Les appels flamands*, p. 106, nr. 335.

¹⁴⁶⁴ Zie nr. 445 en M. SORTOR, 'The Ieperleet Affair', pp. 1084-1085.

¹⁴⁶⁵ De Ieperse schepenenbank lijkt in de herfst van 1432, na de hernieuwde Gentse contestatie van het gebruik van de Ieperleet (de eerste attestatie van de Gentse klachten dateren van de Ledenvergadering van 22 augustus tot 15 september 1432 te Lier en Leuven, cf. W. BLOCKMANS, *Handelingen ... Regering van Filips de Goede*, d. I, pp. 559-560, nr. 501), eerst opnieuw beroep te hebben gedaan op een ces van wet om de hertog ertoe aan te zetten niet in te gaan op de Gentse verzuchtinge, net zoals in 1424 (zie een brief van de Ieperse baljuw Reinoud Knibbe aan de Rekenkamer van 25 september 1432, waarin hij er zich bij de rekenmeesters over beklagde dat "*depuis mes darraing comptes je n'ay plaidiet que deux fois, et vous savez quant le bailli d'Yppre ne puet plaidier il ne sceit aucunement executer*", cf. ADN, B17.641, farde getiteld "Ypres – bailli"). Toen deze strategie opnieuw niets wezenlijks opbracht en de hertog het onderzoek naar het gebruik van de Ieperleet onder Gentse druk door liet gaan, noteerde de Ieperse stadsklerk begin oktober 1432 dat de schepenen van de stad "*in meenynghen waeren van te appeleirne up tstic van der Yperleet*", cf. W. BLOCKMANS, op. cit., d. I, p. 563, nr. 504, §C. De eerste aanwijzingen in de registers van het Parlement van het effectief verderzetten van de appelprocedure dateren uit mei en juni 1433, cf. S. DAUCHY, op. cit., loc. cit. Filips de Goede blijkt evenwel nog steeds de hoop gekoesterd te hebben het conflict zelf uit te kunnen klaren, getuige een hertogelijk mandement uit juni 1433 dat moest toelaten dat de Ieperse wet vernieuwd werd en de rechtsbedeling niet gestaakt zou worden, niettegenstaande het Ieperse appel bij het Parlement (cf. I. DIEGERICK, *Inventaire analytique et chronologique*, t. III, p. 162, nr. DCCCLXXXVI). Deze akte is des te interessanter gezien de hertog in 1424-1425 nog bij Hendrik VI aanklopte om een soortgelijk mandement te verkrijgen (cf. A. TUETEY (ed.) *Journal de Clément de Fauquembergue*, v. II, pp. 132-135 en pp. 171-173). Blijkbaar zag hij nu zichzelf daartoe competent, al blijkt Ieper die autoriteit van de hertog betwijfeld te hebben, gezien de stad enkele dagen later bij het Parlement nog een gelijk mandement verkreeg (cf. I. DIEGERICK, op. cit., t. III, p. 163, nr. DCCCLXXXVII; ook hier hebben we dus te maken met een opeenvolging van hertogelijke en koninklijke verordeningen die feitelijk dezelfde bepalingen bevatten, zie §3.1.3.3 hierboven).

Gent noch de eveneens door Ieper gedagvaarde hertogelijke raadsheren die de stad voor de redactie van de verordeningen uit 1424 en 1432 verantwoordelijk achtte — Ieper bleek wel zo verstandig de hertog niet rechtstreeks aan te vallen¹⁴⁶⁶ — reageerden immers op de dagingen te Parijs. Uiteindelijk wist de stad slechts in juli 1435, in de nadagen van de Anglo-Bourgondische alliantie, van het Parijse Parlement een arrest te verkrijgen. Al dan niet in een poging om de hertog niet verder van zich te vervreemden, bracht de beslissing van het Parlement van Hendrik VI Ieper echter maar weinig concreets op. Gent en de hertog werden bij verstek weliswaar in de kosten van het geding veroordeeld en hun recht op een verdere verdediging ontnomen, maar een definitief oordeel over de hertogelijke verordeningen en het regime op de Ieperleet stelden de raadsheren uit tot na een verder onderzoek ten gronde¹⁴⁶⁷.

---

¹⁴⁶⁶ Ieper richtte zich specifiek tegen het optreden van de hertogelijke raadsheren Hector van Veurhoute, Willem de Zadelare, Tristram de Stier en de heren van Halewijn en van Moerkerke, cf. R. VAN CAENEGEM (ed.), *Les arrêts et jugés*, t. I, p. 374 en p. 377. De betrokkenheid van deze figuren in het onderzoek naar de Ieperleet en de redactie van de hertogelijke verordeningen (en zeker die van 1432) staat sowieso vast, zie nr. CXXII, of bijvoorbeeld ook een brief van Triestram de Stier aan zijn collega's van de Rijselse Rekenkamer rond de vorderingen van diens onderzoek rond de Ieperleet, opgesteld te Brugge op 15 oktober 1432, cf. ADN, B17.641, farde getiteld "Administration générale – dons, pensions etc.". De heren van Halewijn en van Moerkerke en Willem de Zadelare (alook raadsheren Goswin de Wilde en François de Gand) werden door Filips de Goede ook opgetrommeld om op 6 december 1432 te Brugge aanwezig te zijn bij de de publicatie van zijn nieuwe verordening rond de Ieperleet, cf. B4097, ff. 115v°-116r° en B1945, ff. 60v°-63r°. Dat de hertog de rol van zijn raadgevers en het aan de uitvaardiging van een verordening voorafgaand overleg benadrukte, behoeft op zich weinig verwondering op te wekken, het werd zelfs vaak als een *must* of essentieel kenmerk van een goed en rechtvaardig vorstelijk bestuur voorgesteld (cf. J.-M. CAUCHIES, '« Croit conseil »', pp. 385-386 of bv. ook de adviezen van Hugues de Lannoy aan het adres van Filips de Goede van rond 1437, die de noodzaak van een goede Raad aan de zijde van de vorst benadrukten, cf. J. KERVYN DE LETTENHOVE, 'Programme d'un gouvernement', pp. 238-239); herinneren we eraan dat de koninklijke procureur in het appel van de heer van Vivenkapelle tegen het Brugse beenhouwersprivilege van 1430 net het gebrek aan voorafgaand overleg en het ontbreken van een omstandige motivatie bij de expeditie van die titel had aangewend om er de geldigheid van in vraag te stellen. Voor Ieper vormde deze duidelijke identificatie van de individuen achter de nominaal hertogelijke verordeningen evenwel een uitgelezen mogelijkheid om deze raadsheren ten persoonlijke titel verantwoordelijk te stellen en zo te vermijden de hertog zelf aan te moeten vallen op 'zijn' beleid (Ieper maakte m.a.w. gebruik van het cliché van de 'slechte raadgevers', dat maar al te vaak werd aangewend, cf. J. HAEMERS, *De Gentse opstand*, pp. 177-178); dat Hector van Veurhoute en Willem de Zadelare allebei nauwe contacten onderhielden met de Gentse stadselite of zelf Gents poorter waren (cf. J. DUMOLYN, *Staatsvorming*, databank, fiches Hector van Voorhoute en Willem de Zadelare, van Veurhoute zou later zelfs Gents voorschepen worden) gaf de Ieperlingen wellicht nog meer munitie in hun aanval op de hertogelijke raadsheren (M. BOONE wees trouwens op het gevaar en de realiteit van belangenconflicten bij hertogelijke raadsheren die uit het Gentse milieu afkomstig waren, cf. *Gent en de Bourgondische hertogen*, p. 219; gelijkaardige bemerkingen bij J. DUMOLYN, 'Nobles, patricians and officers', pp. 439-443).

¹⁴⁶⁷ Cf. R. VAN CAENEGEM (ed.), *Les arrêts et jugés*, t. I, pp. 382-383, nr. 229, vonnis van 16 juli 1435. M. SORTOR presenteert in haar artikel een ander beeld, dat evenwel op een foutieve lezing van het arrest van het Parlement berust. SORTOR stelt dat "*Ypres won the case by default. The parlement ordered Ghent to remove the pilings [die Gent in de Ieperleet had laten slaan] at its own expense and to publish the correct version of the 1432 ruling (...)*".

Tot 1435 wist de hertog een effectieve kennisname door het Parlement van zijn wetgeving of privileges dus enigszins af te blokken, zij het door zelf verder van zijn wetgevend prerogatief gebruik te maken en eventuele appellanten te sussen met nieuwe titels (zoals in het geval van Merville), dan wel door deze op een vaak weinig subtiele manier af te dreigen (zoals in het geval van Cassel, de kleine draperiestadjes in hun verzet tegen Ieper en uiteindelijk – ironisch genoeg – Ieper zelf). Veranderde die opstelling met het sluiten van de Vrede van Atrecht? Voor de eerste jaren na de verzoening met Karel VII lijkt het antwoord genuanceerd te zijn. Zo zien we in 1436-1438 noch de hertog, noch de Raad van Vlaanderen het Parlement ook maar een strobreed in de weg leggen bij de uitvoering van een koninklijke mandement in het proces tussen de kasselrij Veurne en de abdij van St.-Bertijns¹⁴⁶⁸. Nochtans had dit proces evenzeer een hertogelijke verordening tot onderwerp. In 1431 had de hertog bij privilege bepaald dat de schepenbank van Poperinge (een heerlijkheid van de St.-Bertijnsabdij) voortaan de Raad van Vlaanderen als wettelijk hoofd zou nemen¹⁴⁶⁹. Al meteen had het bestuur van de kasselrij Veurne zich hiertegen verzet, gezien de Veurnse schepenen en landhouders stelden dat de Poperingse wet voordien hun hoofdvaart bij de kasselrij had moeten nemen en zij de Poperingse beroepsprocedures en

---

Ghent was also ordered to pay Ypres £10,000 par. in damages and another £20,000 to the king", cf. 'The Ieperleet Affair', p. 1086. Dit was echter slechts wat Ieper had geëist, het Parlement zelf oordeelde enkel dat "*dictas partes contumaces in expensis dictorum trium defectuum, earum taxatione ipsi curie reservata, condemnavit et condemnat, et insuper ipsa curia in quantum concernit attemptata pretacta* [zoals o.m. het heien van palen in de Ieperleet door Gent en de uitvoering van de nieuwe verordening uit 1432] *talem supradictis avoato et scabinis de Yppra adjudicavit et adjudicat utilitatem quod ipsa curia dictos defensores ab omnibus suis defensionibus cecidisse declaravit et declarat*".

¹⁴⁶⁸ Zie het relaas van Jean du Mesnil, koninklijk sergeant, van 2 december 1438 (nr. CLXXVII), dat getuigenis aflegt van de uitvoering van het koninklijk mandement van 23 augustus 1438 (nr. xi), dat eigenlijk slechts de bevestiging vormde van een eerder mandement uit 1436 (nr. x). Dit oorspronkelijke mandement had de St.-Bertijnsabdij destijds evenwel niet binnen het jaar ten uitvoer kunnen laten leggen ten gevolge van de oorlogsomstandigheden (met name de Engelse inval in het Westland, die ook Poperinge zwaar getroffen had, cf. nr. 561).

¹⁴⁶⁹ Cf. nr. 414. Zie algemeen over de hoofdvaart (waarbij een bepaalde wet of schepenen in geschillen en rechtskwesties waar ze zelf geen ervaring mee hadden of waar men niet kon terugvallen op eigen keuren of het lokale gewoonterecht, hun oordeel en advies bij een andere rechtbank gingen verzoeken, om dit 'ontleende' vonnis vervolgens zelf uit te spreken) het oudere artikel van R. MONIER, 'Le recours au chef', pp. 5-19, aan te vullen met de informatie bij J. DUMOLYN, *De raad van Vlaanderen*, pp. 112-114 voor wat specifiek de hoofdvaart bij de Raad van Vlaanderen betreft. Daarnaast kan ook gewezen worden op het artikel van P. GODDING, dat weliswaar specifiek de laatmiddeleeuwse Brabantse casus bespreekt maar een praktijk schetst die *in se* niet sterk afwijkt van de Vlaamse situatie, cf. 'Appel et recours à chef', pp. 281-297; Goddings artikel belicht bovendien het in de praktijk vaak vage onderscheid tussen de strikte hoofdvaart (het inwinnen van advies en een vonnis bij een andere wet indien de eigen rechtbank niet competent werd beschouwd) en een beroepsprocedure of de mogelijkheid een geding via provocatie bij het wettelijk hoofd voor te brengen (een kwestie die trouwens ook speelde in het conflict tussen Veurne en Poperinge, zie bv. ook het mandement van Karel VII dat over de Poperingse hoofdvaart "*a la provocacion, /beroub/ et instance de l'une des parties*" spreekt, cf. nr. x).

provocaties mochten ontvangen. In januari 1433 had de hertog daarom een tweede, interpretatieve verordening uitgevaardigd die de Poperingse hoofdvaart bij de kasselrijsheren in een beperkt aantal gevallen herinvoerde¹⁴⁷⁰. Die interpretatie voldeed echter niet voor de Veurnse kasselrij en bijgevolg tekenden ze beroep aan bij het Parlement, waar in april 1431 de hertog als geappelleerde en St.-Bertijns als geïntimeerde partij gedagvaard werden¹⁴⁷¹. De appelprocedure — misschien tengevolge van een hertogelijk protest — was sindsdien echter niet verder vervolgd geweest, behalve dan dat het Lancastriaanse Parlement de Poperingse wet verboden had gebruik te maken van haar hertogelijke privilege gedurende het appel, op straffe van de boete van 200 zilvermark. Na de herovering van Parijs bleek dat St.-Bertijns en de Poperingse wet zich dan maar meteen zelf tot het 'Franse' Parlement van Karel VII hadden gewend. Daar verkregen ze — in een Franse politiek van *goodwill* ten opzichte van de hertog? — net het tegenovergestelde: gedurende en niettegenstaande het appel zou Poperingse haar hoofdvaart, naar de bepalingen van hun privilege, bij de Raad van Vlaanderen mogen nemen. De beslissing van het Parlement speelde nu dus in het voordeel van de hertog en de Raad van Vlaanderen, waarbij het koninklijke mandement trouwens niet naliet de grafelijke raadsheren op te vrijen door hen als "*gens de conseil notables, juristes de droit canon et civil et les plus experts et souffissans en coutumes du pais*" te omschrijven¹⁴⁷². Nu het Parlement de hertog en zijn administratie schijnbaar in het gelijk stelde (hoewel de koninklijke raadsheren zich níet ten gronde over de zaak uitspraken), bleken deze het koninklijke ressort over zijn wetgeving en privileges plots niet langer te contesteren.

Hetzelfde zien we gebeuren bij het appel van het Rijselse St.-Pieterkapittel tegen de hierboven in §3.1.3.3 reeds besproken hertogelijke verordening uit 1444, die de verkoop van vlees in de Rijselse voorsteden had beperkt¹⁴⁷³. In 1449 wist de hertog in deze zaak van het Parlement een *mandement de provision* te verkrijgen dat de hernieuwde publicatie van zijn eigen verordening beval, een publicatie die ook effectief te Rijsel werd uitgevoerd in aanwezigheid van zowel de koninklijke provoost van Beauquesne als de lokale hertogelijke

---

¹⁴⁷⁰ Cf. nr. 447.

¹⁴⁷¹ Een beschrijving van het procesverloop vindt men terug in het koninklijke mandement uit 1436, cf. nr. x. Het appel liet schijnbaar geen sporen na in de registers van het Parlement zelf, cf. S. DAUCHY, *Les appels flamands*, passim.

¹⁴⁷² Een contrast met de houding van de Lancastriaans koninklijke raad in 1430, toen deze zich nog openlijk verwonderde en beklaagde De Raad van Vlaanderen moet trouwens een kopie van deze koninklijke akte bewaard hebben, zie nr. xi, traditie B. Uit het regest dat de Raad in de 16de eeuw van deze koninklijke akte opstelde, kunnen we trouwens (betekenisvol) afleiden dat de raadsheren toen geneigd waren een te grote waarde aan dit mandement toe te kennen: "*Lettres du roy de France contenant la confirmation par laquelle le duc Philippe, filz de Jehan, avoit ordonné que iceulx de Poperinghes sorteroient en cas d'appel et reformation en la chambre du conseil en Flandres, non obstant l'appellation interjectee par ceulx du pays de Furnes, en date du XXIIIe jour d'augst en l'an de grace mil IIIIe et XXXVIIIe*".

¹⁴⁷³ Cf. nr. 808, zie voor het appel S. DAUCHY, *Les appels flamands*, pp. 237-238, nr. 746.

procureur¹⁴⁷⁴. Voordien waren Filips' advocaten en procureur bij het Parlement trouwens ook al tussengekomen in de pleidooien die toen te Parijs rond het geschil waren gehouden¹⁴⁷⁵. Beide zaken staan in schril contrast met de houding van de hertog in de processen uit de jaren 1428-1435, toen zijn ambtenaren enige publicatie van de koninklijke mandementen of bevelen van het Parlement tegenkantten of hij – het appel van de heer van Vivenkapelle daargelaten – verstek gaf op de dagvaardingen te Parijs¹⁴⁷⁶.

Ook in de hertogelijke reactie op het appel van Jeanne de Harcourt tegen het Ieperse lakenprivilege uit 1428 trad een verandering op. De appelprocedure werd rond 1445 weer volop hervat en nu verscheen ook Ieper (schijnbaar zonder enige hertogelijke tegenkanting) te Parijs. De stad ontkende weliswaar nog steeds dat men zomaar bij het Parlement kon appelleren tegen een grafelijk privilege, maar verzocht er nu wel zelf de instelling van een onderzoek *de commodo vel incommodo* dat het publieke nut van hun privilege diende aan te tonen¹⁴⁷⁷. Met andere woorden stond Ieper (en indirect de hertog) het Parlement nu toe om als soeverein gerechtshof over de billijkheid van een hertogelijke verordening te oordelen¹⁴⁷⁸. Het Parlement ging in mei 1446 uiteindelijk over tot het uitspreken van een vonnis dat enerzijds de onderdanen van de Harcourt bij provisie toeliet

---

¹⁴⁷⁴ "Le IXe jour d'aoust, l'an mil CCCC quarante neuf, par vertu des lettres de mandement de provision du roy, notre seigneur, impetrees par le procureur de monseigneur le duc, et des commandemens fais a prevost et eschevins de la ville de Lille de [de] nouvel publier ce present mandement et faire les deffenses y contenues, comme il fut fait prestement, presens ledit prevost Beauquesne, nommé maistre Martin Pieratte, avecq Pierre Mercian, procureur de mon dit seigneur le duc, Miquiel Vreediere, Guillaume Carlier, eschevins et Jehan de Langlee, lieutenant du prevost; ladict publication fut faite et les deffenses selon le teneur du blancq de ces presentes et comme autresfois on avoit fait. (getekend:) Haneron.", cf. AMLille, pièces aux titres, nr. 86/1597, dorsale notitie.

¹⁴⁷⁵ Cf. S. DAUCHY, op. cit., p. 238 en R. VAN CAENEGEM (ed.), *Les arrêts et jugés*, t. II, p. 73, nr. 366.

¹⁴⁷⁶ Wat zeker in het geval van de hertog een bewuste politiek moet zijn geweest, gezien de hertogen van Valois steeds een permanent korps juristen te Parijs en bij het Parlement hebben onderhouden dat er hun processen en belangen kon opvolgen en behartigen, cf. É. ANNE, 'Les ducs de Bourgogne devant le Parlement', pp. 319-344.

¹⁴⁷⁷ Zie S. DAUCHY, op. cit., p. 177, nr. 547.

¹⁴⁷⁸ Vergelijk dit met de eerste bepaling uit de Codex m.b.t. tot de wetten en keizerlijke verordeningen, die stelt dat "*Inter aequitatem iusque interpositam interpretacionem nobis soles et oportet et licet inspicere*", cf. C1.14.1; zie eveneens P. GODDING, 'L'interprétation de la «loi»', pp. 447-448. Dit contrasteert met de latere aanspraken van de hertogen (zoals o.m. verwoord door Guillaume Fillastre tijdens de discussies en dagvaarten uit 1459, *ut supra*, zie eveneens het artikel van J. DUMOLYN over de Bourgondische aanwending van het begrip *aequitas*, cf. 'Justice, equity and the common good', pp. 3-10) en hun Habsburgse opvolgers dat ze zelf competent waren om over alle zaken aangaande het algemeen belang te kunnen en mogen oordelen, zoals ook Jacob de Blaesere het aan het begin van de 16de eeuw nog nadrukkelijk zou verwoorden: "*Quecumque e re publica sua [van de graaf] sunt quietique et commodo subditorum suorum conducere, queque policiam concernere dicuntur, utpote ordinationes aut statuta circa lanifica mercancias aggeres marinas et alia, id genus certis decretis sive suis subditis concessis privilegiis firmat, indeque forte suscitatis litibus forensibus sine admisione appellationis ad alios quam suos iudices solus diffinit: enim non sunt de ressorto [van het Parlement]*", geciteerd bij H. CLAESSENS, *Het strijdschrift*, pp. 50-51.

opnieuw de lakennijverheid te bedrijven terwijl het anderzijds het instellen van een onderzoek ten gronde beval; dat Ieper in 1449 te Parijs een interpretatie en aanvulling van dit eerste vonnis verzocht en verkreeg geeft aan dat de stad zich niet fundamenteel verzet heeft tegen deze beslissing van het Parlement¹⁴⁷⁹.

Waarom kan deze plotse, schijnbare ommekeer in de hertogelijke politiek toegeschreven worden? Het lijkt ons in elk geval niet zo dat de hertog nu ineens zonder enige reserve het Parlement toestond om kennis te nemen van zijn privileges en verordeningen. Veeleer lijkt de hertog zich van het Parlement bediend te hebben indien dat hem uitkwam, bijvoorbeeld wanneer de beslissingen van de koninklijke raadsheren de geldigheid van zijn verordeningen (al dan niet provisoir) bevestigden, zoals in het geval van het Poperingse hoofdvaart-privilege. Maar ook als het Parlement een bepaalde verordening van de hertog in vraag stelde, zoals dat het geval was bij het Ieperse lakenprivilege, diende dit niet noodzakelijkerwijs tegen bepaalde belangen van de hertog in te gaan. De toestand in 1428 en de vroege jaren 1430 viel immers niet meer te vergelijken met de situatie in 1446-1449. Destijds had de expeditie en handhaving van het privilege Filips de Goede geld in kas gebracht, het Derde Lid van Vlaanderen gunstig gestemd en verdere interne Ieperse spanningen vermeden, en dit alles uiteindelijk slechts ten koste van stadjes en dorpen die als heerlijkheden van de Harcourt de hertog toch niets opbrachten. In de jaren 1440 was het Ieperse geld echter al lang opgesoupeerd, kon de hertog zich na zijn overwinning op Brugge in 1438 onafhankelijker opstellen tegenover de Vlaamse steden en diende zich met het ouder worden van Jeanne de Harcourt (°1372) de aankomende erfenis en verwerving van ondermeer Nieppe en Nieuwkerke steeds meer aan. Zij genoot immers enkel als *douairière* het vruchtgebruik van die heerlijkheden, die haar schoonbroer Jan III van Namen (†1429) reeds in 1421 samen met het graafschap Namen aan de hertog had verkocht¹⁴⁸⁰. Bovendien hadden de Vlaamse graven al sinds de veertiende eeuw steeds een ambigue houding aangenomen ten opzichte van de lakennijverheidsmoopolies van de grote Vlaamse steden: hoewel ze de exclusieve productiezones van Gent, Brugge en Ieper meermaals in principe hadden bevestigd, was dit meestal gebeurd uit politieke noodzaak en begunstigen de graven even vaak kleinere textielcentra als tegengewicht voor de macht van de Leden¹⁴⁸¹. Indien het Parlement — als relatieve buitenstaander — de effectieve uitvoering van het

---

¹⁴⁷⁹ Zie de arresten van het Parlement van 14 mei 1446 en 24 augustus 1449, cf. R. VAN CAENEGEM (ed.), *Les arrêts et jugés*, t. II, pp. 507-509, nr. 281 en pp. 576-578, nr. 311. Het arrest uit 1446 bleef eveneens bewaard in een gereduceerde, Franstalige versie (of vertaling), dit document werd uitgegeven door I. DIEGERICK, 'Notes sur Neuve-Eglise', pp. 251-253.

¹⁴⁸⁰ De kasselrij van Bailleul (waarbinnen Nieppe en Nieuwkerke gelegen waren) vormde een Vlaamse bezitting van de Naamse graven; bij de koop van het graafschap Namen door Filips de Goede in 1421 waren deze bezittingen en heerlijkheden eveneens in de overeenkomst opgenomen, maar Jeanne de Harcourt (de weduwe van Willem II van Namen) was er het blijvend vruchtgebruik van toegekend, cf. H. DOUXCHAMP, 'La vente du comté', p. 145.

¹⁴⁸¹ Cf. D. NICHOLAS, *Medieval Flanders*, pp. 276-285.

privilege kon opschorten zonder dat de hertog zichzelf verplicht zou zien om zelf in de kwestie tussen te komen of zijn privilege te moeten herroepen, was dit wellicht enkel mooi meegenomen¹⁴⁸². De graaf van Charolais, die na de dood van Jeanne de Harcourt in februari 1456¹⁴⁸³ de nieuwe heer van Nieppe en Nieuwkerke werd¹⁴⁸⁴, zou het arrest van het Parlement uit 1446 in elk geval in zijn eigen voordeel aanwenden bij de verdere uitbouw van de lakennijverheid in de twee dorpen¹⁴⁸⁵. In het lang aanslepende stapelconflict tussen

---

¹⁴⁸² Niet enkel in de casus van het Ieperse lakenprivilege lijkt de hertog na verloop van tijd trouwens meer en meer aan te leunen bij de standpunten van de appellanten tegen zijn eigen titels. Indien de koninklijke procureur in het appel van de heer van Vivenkapelle tegen het Brugse beenhouwersprivilege in 1430-32 had aangeklaagd dat de hertog dit privilege *sine causa* zou hebben verleend, dan zien we de hertogelijke administratie in 1447 ironisch genoeg een gelijke argumentatie aanwenden om het privilege nu zélf te kunnen herroepen, tenminste voor wat het verbod op de verkoop van vlees te Male betrof. In 1430 was Male nog in het bezit geweest van hertogelijke kamerheer en Vliesridder Roland van Uutkerke, die dit domein voor de duur van diens leven van de hertog had verkregen; van Uutkerke was echter in 1442 overleden en de hertog had Male toen opnieuw aan zijn domein gehecht: de taksen op een eventuele vleesverkoop te Male zouden nu dus de hertogelijke kas spijzen (cf. R.-H. BAUTIER & J. SORNAY, *Les sources*, v. I, p. 107, n. 5), reden genoeg blijkbaar om het privilege uit 1430 in vraag te stellen: "*lesquelz privileges ledit chastellain [de Male] monstra audit conseil [d.i. de hertogelijke Grote Raad] qu'ilz estoient subrectis et de nulle valeur pour plusieurs causes contenues esdis previllages*", cf. ARA, RK, delen en banden, nr. 14.263, fol. 32r°.

¹⁴⁸³ Naar haar epitaaf overleed ze op 16 februari 1456, cf. C. GALLIOT, *Histoire générale, ecclésiastique et civile*, v. II, p. 126.

¹⁴⁸⁴ Filips de Goede had zijn zoon Karel al in 1452 de heerlijkheden geschonken waarvan Jeanne de Harcourt toen nog het vruchtgebruik genoot, om deze na haar dood in zijn volle bezit te nemen, cf. nr. 1024.

¹⁴⁸⁵ Zie met name zijn verordening rond de lakenproductie en lakenververij te Nieuwkerke uit 1459, waarin bij een schets van de toestand en lakennijverheid in het dorp verwezen werd naar het gebeuren dat "*ceulx de la ville d'Ippre des pieca vouldrent empeschier ladicte drapperie en icelle ville de Neuveglise et pour ceste cause encommencerent proces en la court de parlement, ou tant fu procedé que, partyes oÿes en tout ce qu'elles vouldrent dire et proposer l'une contre l'autre il fut par arrest d'icelle court appointié que lesdiz de Neuveglise demouroient faisans leurs mestiers ainsi qui'ilz avoient acostumé*" (cf. nr. 1298) en het advies van de Rijselse Rekenkamer aan Charolais uit augustus 1460 (cf. nr. DXVIII) rond een rekest van de inwoners van Nieppe rond het verkrijgen van een lakenzegel (rekest dat uiteindelijk goedgekeurd werd, zie de verordening van 23 november 1460, nr. 1347), waarin de rekenmeesters verwezen naar "*certain arrest de la court de parlement a Paris donné et prononcé l'an M IIII^c XLVI pour et a l'intencion entre autres desdiz manans et habitans de Nieppeglise*" dat de lakennijverheid er had toegelaten. De hertog moet trouwens met deze politiek van zijn zoon ingestemd hebben, want het toekennen aan Nieppe van een lakenzegel gebeurde uiteindelijk pas na de consultatie van "*l'avis (...) des gens du grant conseil de mon tres redoubté seigneur et pere estans lez lui*". Dit staat in fel contrast met de mening van Wielant, die stelt dat Filips de Goede steeds volhard zou hebben in zijn verzet tegen de inmenging van het Parlement in de kwestie rond het lakenprivilege, en zelfs beweert dat de hertog "*encore plus se troubla d'une interlocutoire baillée au préjudice d'icelle [son] ordonnance*", waarmee met dat interlocutoir vonnis duidelijk het arrest van het Parlement uit 1446 wordt bedoeld, cf. J.-J. DE SMET (ed.), *Corpus chronicorum Flandriae*, t. IV, p. 169. Het is echter maar de vraag of we Wielant hier zomaar klakkeloos mogen in volgen of geloven. De kwestie rond het Ieperse lakenprivilege zou in de jaren 1480 en de Habsburgse periode immer opnieuw op de politieke voorgrond komen (cf. S. DAUCHY, *Les appels flamands*, p. 394, nr. 1235; dat de zaak meer precies in 1484 opnieuw aan de orde van de dag werd gesteld is trouwens evenzeer verdacht: wellicht was het de door de Drie Leden

Mechelen en Antwerpen¹⁴⁸⁶, dat met Filips' verwerving van Brabant in 1430 een nieuwe dimensie had verkregen (gezien beide steden nu éénzelfde persoon als heer hadden)¹⁴⁸⁷, mocht het Parlement wat de hertog betrof eveneens de hete kastanjes uit het vuur halen. In verschillende verordeningen die de hertog tussen 1438 en 1441 met betrekking tot het conflict uitvaardigde, stelde Filips de Goede steeds voorop dat enig definitief vonnis voorafgegaan zou worden door een bij het Parlement van Parijs ingewonnen advies¹⁴⁸⁸. De eerste poging van de hertog om zijn verantwoordelijkheid in deze netelige kwestie op het Parlement af te proberen schuiven dateerde trouwens al uit 1434, dus nog voor de Vrede van Atrecht¹⁴⁸⁹. De houding van de hertog ten opzichte van het Parlement moet dan ook niet als al te principieel worden voorgesteld¹⁴⁹⁰, de harde opstelling in de conflicten rond de Ieperleet, het Casselse gewoonterrecht of het Ieperse lakenprivilege ten spijt.

---

gedomineerde Vlaamse regentschapsraad geweest die opnieuw op een rigoureuze uitvoering van het privilege van 1428 had aangedrongen en niet zozeer Maximiliaan van Oostenrijk zelf) en Filips de Schone zou zich in 1505 zelfs gedwongen zien om ten overstaan van de Franse koning te erkennen dat hij zich onterecht tegen de uitvoering "*de certain autre arrest (...) au prouffit de ceulx de Neufve-Eglise contre deux de la ville d'Yppre*" had verzet, cf. M. LE GLAY, *Négociations diplomatiques*, v. I, p. 106. Het kwam Wielant in het kader van de verscheidene Frans-Habsburgse dagvaarten rond het Vlaamse ressort in het begin van de 16de eeuw dan wellicht ook gewoon goed uit om de continuïteit van het verzet van de Bourgondische hertogen tegen de kennisname door het Parlement van hun privileges en verordeningen te benadrukken, al was die continuïteit niet steeds reëel geweest.

¹⁴⁸⁶ Over dit conflict dat de stapel op vis, zout en haver betrof, en waarbij beide steden zich konden beroepen op verschillende, tegenstrijdige privileges van de hertogen van Brabant, Lodewijk van Male en zelfs de Rooms koning, zie het artikel van M. DE LAET, 'Mechelen versus Antwerpen', pp. 57-89. Het zou uiteindelijk onder Filips de Goede nooit tot een definitief vonnis in de kwestie komen.

¹⁴⁸⁷ Reeds bij het aantreden van Filips als hertog van Brabant in 1430 hadden de Brabantse Staten trouwens de moeilijkheden voorzien die uit die dubbele hoedanigheid van hun nieuwe vorst zouden kunnen voortkomen: in Filips' Blijde Intrede werden dan ook een aantal clausules opgenomen m.b.t. de vrije doorvaart en handel van de Brabanders op de Zenne (die door Mechelen voer en waar ze dus mogelijk tot het vervullen van stapelrechten zouden kunnen worden gedwongen) en de Schelde (waarop de hertog als graaf van Vlaanderen te Kallo een tol liet heffen die met name door Antwerpen gecontesteerd werd), cf. P. GODDING, *La législation ducale*, p. 18, p. 23 en p. 111.

¹⁴⁸⁸ Filips beloofde dat indien zijn eigen commissarissen niet tot een beslissing in het conflict zouden kunnen komen, hij het proces "*ferons veoir et visiter ou parlement de monseigneur le roy a Paris et ailleurs par clerks de droit ou bon bon nous semblera, pour, leur avis sur ce euz, en rendre et prononcier notre sentence au droit de celle desdictes parties qu'il appartiendra par raison*", cf. nr. 628, gelijke bepalingen in nrs. 658 en 743.

¹⁴⁸⁹ Cf. nr. 487.

¹⁴⁹⁰ De bewering van Wielant in zijn *Recueil des antiquités de Flandre*, nl. dat "*les contes Guy [Gwijde van Dampierre], Robert [van Béthune], les deux Loys [Lodewijk van Nevers en Lodewijk van Male], Philippe le Hardy, Jean [zonder Vrees], Philippe [de Goede], Charles [de Stoute], Maximilian, Marie, l'archiducq Philippe et tous ces aultres contes, prédécesseurs dudict Roy Catholique [de latere keizer Karel V], nostre maistre (...) quand en ce [nl. de exemptie van o.m. de grafelijke privileges van het ressort van Parlement] on les a voulu empescher ou troubler, ilz y ont resisté tellement, que toujours ilz en sont demeure en leur droit possession*", lijkt ons dan ook zo moeten gelezen worden dat Filips de Goede zich weliswaar tegen de kennisname door het Parlement van zijn privileges heeft

In 1441 bleek Filips de Goede zelfs bereid het Parlement de uitvoering en uiteindelijke kennisname toe te vertrouwen van een verordening die zowel heel persoonlijk was als potentieel ook van cruciaal belang kon zijn voor de toekomst van het Bourgondische landencomplex, nl. het testament van de hertog¹⁴⁹¹. Filips verleende het Parlement zelfs uitdrukkelijk de autoriteit om zijn testament ook uit te voeren en naleving te laten kennen binnen zijn Rijkslenen – een fel contrast met de situatie uit de latere jaren 1450! – terwijl de koninklijke raadsheren ook bevoegd werden gesteld voor het aanduiden van eventuele bijkomende testamentuitvoerders. Deze houding van de hertog dient op zich niet eens zoveel verwondering op te wekken. Als hertog van Bourgondië en graaf van Vlaanderen was Filips twee maal *pair de France*, en bovendien nog steeds de achterkleinzoon van Jan II de Goede. Zijn speciale positie binnen het koninkrijk maakte van het Parlement tot op zekere hoogte ook 'zijn' preferentiële gerechtshof: de hertog diende immers in principe nergens anders terecht te staan dan voor het Parlement, iets wat Filips en zijn voorgangers in hun voordeel konden uitspelen¹⁴⁹². De pogingen van de hertog, zowel bij het sluiten van de Vrede van Atrecht in 1435¹⁴⁹³ als opnieuw bij de kroning van Lodewijk XI in 1461¹⁴⁹⁴ om

---

verzet, maar énkél en alleen maar wanneer die kennisname inderdaad als een *empeschement* of *trouble* werd beschouwd, cf. J.-J. DE SMET (ed.), *Corpus chronicorum Flandriae*, t. IV, p. 176.

¹⁴⁹¹ Cf. nr. 762. We spreken van een verordening gezien Filips' testament (net zoals veel andere vorstelijke testamenten) zich niet louter of strikt tot privaatrechtelijke bepalingen beperkte maar ook een politieke betekenis meekregen (zoals in Filips testament bv. de instelling van een regeerraad in geval van zijn overlijden tijdens de minderjarigheid van zijn zoon Karel, graaf van Charolais), zie hierover ook de bemerkingsen van P. GODDING, 'Le testament princier', pp. 224-229.

¹⁴⁹² Hun tegenstanders zagen zich immers verplicht direct een kostelijk proces aan te gaan (voor een rechtbank die voor hen bovendien vaak geografisch veel verder gelegen was dan de zetels van hun gewoonlijke jurisdictie) en meegesleurd te worden in een juridisch systeem waar ze vaak stukken minder mee vertrouwd waren dan (de advocaten en procureurs van) de hertogen, cf. R. CAZELLES, *La société politique*, pp. 381-382 en É. ANNE, 'Les ducs de Bourgogne devant le Parlement', pp. 319-320. Ook de koning van zijn kant (en specifiek Karel VII) zou de band tussen de hertog/graf en het Parlement meermaals benadrukken, ook al wees deze daarbij (weinig verwonderlijk) in de eerste plaats op de plichten die deze band met zich meebracht veeleer dan op de rechten, zie bv. het discours van de bisschop van Coutances uit 1459 ("*vous estes son prouchain parent yssu de la maison royal, (...) vous estes soubz luy et soubz sa digne couronne en excellent dignité de parrye et par deux fois, (...) vous estes son subgect et vassal tres puissant et honnorable, veuillez luy donc servir et obeyr*", cf. A.-B. SPITZBARTH, 'De la vassalité', p. 72) of het contemporaine relaas van koninklijk raadsheer Guillaume Blanchet ("*puis que ledit duc avoit plus de biens de la couronne que prince du royaume tant plus devoit il entretenir l'auctorité et souveraineté du roy et mesmement qu'il estoit le doyen des pers, qui estoit celui qui devoit comme doyen mectre a execution toutes les deliberacions et arrestz faiz et arrestéz en ladicte court de parlement, car ladicte court n'estoit que ladicte court des pers et constituee ou lieu des pers*", cf. nr. CDXCI).

¹⁴⁹³ Cf. R. DELACHENAL, 'Une clause de la paix d'Arras', pp. 76-83. De hertog zou zich er echter meermaals over beklagen dat deze clause gebrekkig uitgevoerd bleef, en het Parlement zou na 1436 in de eerste plaats gedomineerd worden door getrouwen van Karel VII, zie S. DAUCHY, *De processen in beroep*, p. 43.

¹⁴⁹⁴ Lodewijk XI zou hier ogenschijnlijk zelfs op in zijn gegaan en stelde de hertog aan als adviseur bij een hervorming van het Parlement, hoewel uiteindelijk geen enkele van de door hem voorgedragen juristen

inspraak te verkrijgen bij de aanstelling van nieuwe parlementaire raadsheren, wijst trouwens op zijn verlangen om het soevereine koninklijke gerechtshof, misschien zelfs in de eerste plaats, te gebruiken, veeleer dan het te bestrijden.

Het hoeft echter niet te verbazen dat wanneer het Parlement zich niet bleek te willen schikken naar de verlangens van de hertog of van zijn administratie, de vermeende exemptie van de grafelijke wetgeving en privileges ten opzichte van het Parijse ressort opnieuw werd bovengehaald, net zoals in de vroege jaren 1430¹⁴⁹⁵. In de zaak rond de Ieperleet zou Karel VII bijvoorbeeld in 1437 Ieper wel een nieuw mandement verlenen voor de uitvoering van het arrest van het Parlement uit 1435, maar er zijn geen directe aanwijzingen voorhanden dat de hertog of Gent die uitvoering ook effectief hebben laten plaatsvinden¹⁴⁹⁶. Dat het eerste nieuwe pachtcontract voor de uitbating van de taks die Ieper inde op elk schip dat van de Ieperleet gebruik maakte pas weer in de Ieperse stadsrekeningen opdook in 1449¹⁴⁹⁷ — met andere woorden net op het moment dat de spanningen tussen Filips de Goede en Gent tot een open confrontatie kwamen¹⁴⁹⁸ — lijkt aan te geven dat de hertog het eindoordeel over het gebruik van het kanaal voor zichzelf had weten te behouden. Dit wordt nog eens bevestigd door een brief van de Rijselse rekenmeesters aan Gent uit 1458, waaruit blijkt dat de stad de hertog toen (in het kader van de normalisering van de Bourgondisch-Gentse relaties na de opstand van 1449-1453) verzocht zijn eerdere verordeningen "*sur l'abolissement de la riviere que l'en dist le Yppreleet*" te onderhouden¹⁴⁹⁹. Over het Parlement of enig koninklijk arrest wordt in dit document met geen woord gerept.

Sowieso bleef de hertogelijke administratie ook met haar eigen verordeningen en privileges tussenkomen in lopende procedures voor het Parlement, waarmee beoogd werd

---

effectief als raadsheer werd benoemd en de koning de hertog enkel met woorden lijkt te hebben willen paaien: het Parlement bleef een koninklijk bastion, cf. W. PARAVICINI, 'Le temps retrouvé?', pp; 440-441.

¹⁴⁹⁵ Indien we hierboven hebben aangehaald dat de hertog in 1449 nog van een koninklijk mandement gebruik maakte om zijn verordening uit 1444 aangaande de buitenstedse vleesverkoop te Rijsel opnieuw te laten publiceren, dan zou in 1455, toen het Parlement in een uiteindelijk arrest het appel van het Rijselse St.-Pieterskapittel net wél gegrond verklaarde en een onderzoek ten gronde verordende, de hertog opnieuw de competentie van het Parlement ontkennen en verklaren dat het kapittel "*tamquam appellantes admittendos non esse*", cf. R. VAN CAENEGEM (ed.), *Les arrêts et jugés*, t. II, p. 73, nr. 366, arrest van 23 december 1455.

¹⁴⁹⁶ Cf. I. DIEGERICK, *Inventaire analytique et chronologique*, t. III, p. 174, nr. DCCCC. Dit mandement, dat slechts de uitvoering van het arrest uit 1435 bepaalde (waarmee het Parlement zich nog niet ten gronde over de zaak had uitgesproken, *ut supra*), wordt opnieuw bijzonder breed geïnterpreteerd door M. SORTOR, die stelde dat daarmee "*the Ieperleet was cleared and open for use early in 1437 by order of King Charles VII of France*", iets wat het mandement (zoals dat op te maken valt uit Diegericks regest) nochtans helemaal niet beval, cf. 'The Ieperleet Affair', p. 1087.

¹⁴⁹⁷ Zie M. SORTOR, art. cit., pp. 1087-1088.

¹⁴⁹⁸ Cf. M. BOONE, *Gent en de Bourgondische hertogen*, p. 226sq.

¹⁴⁹⁹ ADN, B17.681, farde getiteld "Gand – Riviere d'Yppreleet", brief van 24 november 1458.

een definitief einde aan bepaalde appels te kunnen stellen. Soms lijkt het initiatief daartoe mee te zijn uitgegaan van de appellanten, die hun appel wellicht als een troef in hun onderhandelingen en/of conflict met de hertog gebruikten¹⁵⁰⁰. Zo zien we dat de stad Oostende in augustus 1447 aan de hertog een suppliek voorlegde met een aantal punten in ruil waarvoor de stad zou verzaken aan haar appel bij het Parlement tegen het optreden van Lauwereins de Maech, de algemeen-ontvanger van Vlaanderen, en de lokale hertogelijke pachter van de Oostendse tol¹⁵⁰¹. Met de uitbouw van de nieuwe haven te Oostende vanaf 1445¹⁵⁰² had de hertogelijke administratie namelijk het plan opgevat er dezelfde tolrechten te innen zoals te Nieuwpoort¹⁵⁰³, waarop de stad naar Parijs was getrokken. Oostende stelde nu voor om enerzijds de tolvrijstelling te bevestigen die Jan zonder Vrees in januari 1419 aan al haar poorters en doorheen het hele graafschap had toegekend, en anderzijds in de nieuwe Oostendse haven slechts de minder strikte Zwintol te innen die ook te Sluis en te Damme gold en enkel op die handelaars die daarvoor geen tolvrijstelling genoten. Na enig overleg met zijn administratie¹⁵⁰⁴ stemde de hertog met dit voorstel in en leverde zijn kanselarij in september 1447 prompt drie verschillende verordeningen af die de overeenkomst besloten¹⁵⁰⁵. Oostende stelde van haar kant in

---

¹⁵⁰⁰ Vgl. dit met de opinie van S. DAUCHY, die stelt dat "*Dikwijls is het appel in Parijs een principiële zaak. Het uitzonderlijk hoog aantal zaken dat met en minnelijke schikking beslecht werd, wijst daar ontgensprekelijk op*", cf. *De processen in beroep*, p. 148.

¹⁵⁰¹ Zie voor dit appel S. DAUCHY, *Les appels flamands*, p. 168, nr. 525; de procedure liet geen andere sporen na dan het akkoord dat beide partijen, de hertog en de stad, er uiteindelijk in 1448 afsloten (overigens *post factum*, de eigenlijke hertogelijke verordeningen die de kwestie afgesloten hadden waren voordien reeds door de hertog aan Oostende verleend, *ut infra*).

¹⁵⁰² Cf. nr. 842.

¹⁵⁰³ Waar Filips van de Elzas quasi gelijktijdig met de stadsstichting ook al een grafelijke tol (met een uitgebreide tarieflijst) had opgericht, cf. H. VAN WERVEKE, 'De economische politiek', p. 8.

¹⁵⁰⁴ Cf. nrs. CLXX en CLXXI.

¹⁵⁰⁵ Zie de nrs. 907 (algemene uiteenzetting door de hertog van het akkoord, met de bepaling van de toekomstige tolninning naar het voorbeeld van Sluis en Damme), september 1447 (bevestiging van het Oostendse tolvrijheidsprivilege) en 4 september 1447 (bevel aan de Rekenkamer en de algemeen-ontvanger van Vlaanderen beide vorige verordeningen na te leven). De hertogelijke administratie lijkt zich met dit compromis tevreden te hebben gesteld: in oktober 1449 zou ze de hertogelijke pachter waarvan sprake was in het Parijse appel en de hertogelijke verordeningen, een zekere Voppe Pieterszone, ruimschoots verlonen met een schenking van iets meer dan 150 lb. par. "*pour cause et occasion du tonlieu nouvellement mis sus oudit lieu d'Ostende et de pluseurs contrediz et empeschemens fais a l'encontre, tant par appellacions comme autrement (...) et en recompensacion des dommaiges, peines et travaux qu'il a soustenuz pour excercer la charge a lui commise dudit tonlieu*", cf. ADN, B2004, ff. 136v°-137r°. Pieterszone kan trouwens als een professionele Bourgondische *agent provocateur* worden beschouwd, kort nadien bleek hij ook op te treden als pachter van de Nieuwpoortse tol, waar hij eveneens al snel in conflict kwam met het stadsbestuur. De Nieuwpoortse schepenen maakten evenwel de fout zich niet bij het Parlement te gaan beklagen maar Pieterszone gewoon uit de stad te verbannen, waarop deze de schepenen voor de hertogelijke Grote Raad daagde (zie hierrond o.m. de nrs. CCCXVI, CCCXVII en CCCXXV. In maar liefst vijf vonnissen pakte de Raad daarop de Nieuwpoortse politiek

oktober van hetzelfde jaar haar *lettres de réception* op waarin ze de belofte herhaalde aan het Parijse appel te verzaken en zich borg te stellen voor enige boeten of vervolging die de Kroon nog tegen de algemeen-ontvanger of hertogelijke pachter zou kunnen instellen¹⁵⁰⁶. Een gelijkaardig verloop kende het appel van de stad Sluis tegen de instelling door de hertog van het ambt van ijkmeester op te Sluis ingevoerde buitenlandse (vnl. Hollandse) bier. De hertog had dit ambt in 1446 ingesteld en in 1447 een nieuw mandement uitgevaardigd dat de inning van de taks (van een halve groot per geijkte ton bier) verbonden met dit ambt had bevolen¹⁵⁰⁷, waartegen Sluis appel had aangetekend bij het Parlement. Na de tussenkomst van "*aucuns de notre conseil et autres noz especiaulx serviteurs*" bleek Sluis evenwel bereid aan haar appel te verzaken¹⁵⁰⁸. In ruil bekwam Sluis weliswaar niet de afschaffing van het ijkmeestersambt — Filips de Goede slaagde er zelfs in nóg een bijkomende taks op het te Sluis verkochte buitenlandse bier in te stellen¹⁵⁰⁹ — maar de

---

t.a.v. de grafelijke tol, de stedelijke accijnzen, de inning van de keurboetes etc. hard aan (cf. nrs. 1018-1022), waarbij de hertogelijke raadsheren bovendien geen oren bleken te hebben naar het aanhalen door de schepenen van eerdere vonnissen van het Parlement (met name een bevestiging van hun door Filips van de Elzas in 1186 verleende tolvrijheid: "*et a esté ledit privilege depuis ledit don confirmé et, parties oyes, déclaré estre entretenu a tous jours et avec ce en sentence des gens de notre conseil en Flandres et en après approuvé par arrest de parlement*", cf. nr. 1018; wellicht gaat het om een verwijzing naar een van de arresten die Nieuwpoort in de jaren 1420 van het Parlement verkregen had in geschillen met de ontvangers of pachters van tolleren te Poperinge en Diksmuide, cf. S. DAUCHY, *Les appels flamands*, nrs. 257-258). Slechts de verbanning van Pieterszone zelf werd niet herroepen (cf. nr. 1022), hoewel de hertogelijke administratie hem later opnieuw lijkt te hebben gerehabiliteerd (cf. nr. CCCLXXV, waarin naar Pieterszone werd verwezen als de "*denunciateur du derrain arrest [aangaande de tol van Nieuwpoort]*", terwijl de Rekenkamer zelfs nog in 1463 een goed woordje voor hem deed gezien "*ledit Voppe s'est dez long temps fort employé a faire valoir les fermes et tonlieux de notredit seigneur, tant a Neusport comme ailleurs*", cf. nr. DXCI).

¹⁵⁰⁶ Cf. nr. CCLXXIII.

¹⁵⁰⁷ Cf. nrs. 876 en 903.

¹⁵⁰⁸ "*et demourront a neant lesdictes appellacions emises par lesdiz de l'Escluse, ausquelles aussi ilz ont renoncé et renconent et renonceront encores se mestier es quant de par nous requis en seront*", cf. nr. 944.

¹⁵⁰⁹ De verordening bepaalde dat naast de reguliere taks van twee groten op elke ingevoerde ton buitenlands bier (de taks op het zogenaamde hopenbier, cf. T. SOENS, *De rentmeesters*, p. 96 en p. 318) de hertog te Sluis nu ook nog eens een bijkomende taks van hetzelfde bedrag van 2 gr. Vl. zou mogen innen, wat de belasting t.v.v. de hertog per ton dus meteen verdubbelde. Sluis was een favoriet speelveld voor de hertogen hun fiscale ambities; na de terugkoop van Sluis op de graaf van Namen onder Filips de Stoute bleek het grafelijke domein er op het einde van diens regering al praktisch het dubbele op te brengen dan bij aanvang. De oorspronkelijke taks op het hopenbier omvatte een erg groot deel van die opbrengsten, en leverde in 1394-1395 te Sluis 4500 lb. par. op. Dergelijke bedragen konden bijna wedijveren met de gehele opbrengst van de grafelijke rechten op de stedelijke accijnzen: een verdubbeling van de taks op het hopenbier moet Filips de Goede dus erg aantrekkelijk geleken hebben. Zie over de uitbating van deze taks en het Sluise domein onder Filips de Stoute A. VAN NIEUWENHUYSEN, *Les finances ... Le montant des ressources*, p.102 en Id., *Les finances ... Économie et politique*, pp. 284-288.

hertog bevestigde de stad wel in haar bezit en inning van het zogenaamde *schrijfgeld*¹⁵¹⁰ en de Sluise makelaars van hun kant in hun gewoonterechtelijke vergoeding voor de verhandeling en makelaardij van het buitenlandse bier. Als toemaatje verkreeg Sluis nog een octrooi dat haar poorters voor de duur van het leven van de hertog vrijstelde van het vorstelijke *droit de lagan* of vondrecht¹⁵¹¹. We kunnen tenslotte ook nog wijzen op het appel dat de stad Oudenaarde in 1449 bij het Parlement had verheven tegen een vonnis van de Raad van Vlaanderen, dat uiteindelijk in 1451 met een arrest van het Parlement in het voordeel van de stad werd beslecht¹⁵¹². Dit vonnis van de Raad van Vlaanderen was zelf voortgekomen uit een geschil tussen Oudenaarde en de procureur-generaal van Vlaanderen rond de hertogelijke schenking aan een zekere Henry de Drossate¹⁵¹³ van het recht tot het

---

¹⁵¹⁰ Een recht dat de stad nochtans al in 1397 bij privilege van Filips de Stoute verkregen had, cf. J. BARTIER (dir.) & A. VAN NIEUWENHUYSEN (ed.), *Ordonnances*, t. II, pp. 244-248, nr. 482.

¹⁵¹¹ Cf. nr. 943, octrooi van 12 september 1449. Het ging hier trouwens niet om een onvoorwaardelijke vrijstelling; hoewel het octrooi hier zelf geen enkele melding van maakt, bevat de gelijktijdige verordening aangaande het te Sluis ingevoerde bier de clause dat "*ou (...) cas que icelle notre nouvelle imposition [de bijkomende taks van 2 gr. Vl. die de hertog met Sluis overeengekomen was] nous seroit (...) empeschiee et que n'en pourrions joyr et user, (...) seront tenus lesdiz de notre ville de l'Escluse de nous rendre et restituer tantost et sans delay ou a notre certain mandement comme cassees et revoques noz autres lettres patentes de notre octroy et privilege de la date presente par lesquelles avons affranchi notre vie durant les bourgeois d'icelle du droit de lagan en noz pays et seignouries*", cf. nr. 944. De taks werd trouwens ook effectief al meteen aangevallen op de Ledenvergaderingen (cf. W. BLOCKMANS, *De volksvertegenwoordiging*, p. 356), net als door Gent in 1452 ten overstaan van de Franse ambassadeurs die toen in de Gentse opstand bemiddelden (cf. V. FRIS (ed.), *Dagboek van Gent*, d. II, p. 159), evenwel beide zonder succes: in 1453 werd de taks in elk geval nog steeds geïnd en verpacht, cf. ADN, B4103, fol. 64v° (rek. alg.-ont. Vlaanderen, 1452-1453). Dit contrasteert met de situatie in de jaren 1420, toen de hertog zelfs nog moest zwichten voor de druk van Brugge, dat zich toen met succes verzette tegen de inning van de oorspronkelijke taks van het hopenbier door de arrestatie van de hertogelijke pachters (al was de hertog toen al op weerwraak uit, zoals een marginale notitie bij een document van de Rekenkamer rond de kwestie getuigt: "*il est ordonné que (...) pour recouvrir en tamps et en lieu la somme cy dessoubz sur les deux bourgmaistres estant lors a Bruges, attendu que par force et violence et en voulant oster a monseigneur son demaine ilz ont fait a monseigneur le dommaige dont cy dessoubz est faite mencion*"; die tijd was wat Brugge betreft al in 1438 gekomen en in 1449 voelde de hertog zich dus sterk genoeg om zelf het initiatief te nemen), cf. ARA, RK, Administratieve dossiers, eerste reeks, nr. 224.

¹⁵¹² Cf. S. DAUCHY, *Les appels flamands*, pp. 188-189, nr. 586, met een verwijzing naar pleidooien uit februari 1449; zie eveneens het uiteindelijke arrest van het Parlement in deze zaak van 20 maart 1451, uitgegeven door R. VAN CAENEGEM (ed.), *Les arrêts et jugés*, t. I, pp. 606-609.

¹⁵¹³ Wellicht gaat het om Heyne de (of le) Drossate, die tussen 1438 en 1454 (het jaar van zijn dood) als hertogelijk valkenhoeder geattesteerd is, cf. DHI Paris, *Prosopographia Curiae Burgundicae*, ID personne: 0175. Deze schenkingsakte bleef niet bewaard maar werd wel vermeld in het latere vonnis van het Parlement, dat spreekt over een "*donum per dictum fratrem et consanguineum nostrum predicto Henrico de le Drossate (...) de ducendo seu ducere faciendo (...) batellos per ripariam per quam a predicta villa de Aldenarda ad villam de Tornaco navigatur*", cf. R. VAN CAENEGEM (ed.), op. cit., p. 607. Ter vergelijking kan gewezen worden op de schenking door de hertog van de uitbating van het marktschip tussen Gent, Hulst, Axel en Terneuzen aan Sohier Everwijn (ter compensatie van diens militaire dienst en krijgsgevangenschap, wellicht gaat het om een lid van de pro-hertogelijke Gentse schippersfamilie Everwijn, cf. M. BOONE, *Gent en de Bourgondische hertogen*, pp. 72-73 en p.

uitbaten van twee zogenaamde marktschepen op de Schelde, die een reguliere verbinding van personen en goederen tussen Oudenaarde en Doornik op de marktdagen van beide steden verzekerden¹⁵¹⁴. Volgens de procureur-generaal van Vlaanderen was die schenking "*per habentem ad hoc potestatem factum fuisse*"¹⁵¹⁵ — de hertog dus — en diende ze bijgevolg uitgevoerd en nageleefd te worden, temeer daar de Schelde "*eidem fratri et consanguineo nostro tamquam comiti illius patrie Flandrie spectabat et sic ad predictum donum faciendam de jure communi fundatus*" was¹⁵¹⁶. De stad daarentegen pretendeerde dat zij zelf de uitbating van de marktschepen mocht verpachten¹⁵¹⁷. De Raad stelde de procureur grotendeels in het gelijk: de stad zou Drossate moeten toelaten om (met een aantal restricties) gebruik te maken van zijn hertogelijke gift. Het Parlement verklaarde het appel van Oudenaarde evenwel ontvankelijk en bepaalde in maart 1451 dat de procureur-generaal en Drossate zich niet langer te moeien hadden met de Oudenaardse uitbating en verpachting van de twee marktschepen. Het is vervolgens wachten tot februari 1453, wanneer we de Oudenaardse schepenen de hertog plots zien *verzoeken* om zelf in de kwestie te willen voorzien, niettegenstaande het hen nochtans voordelige koninklijke arrest¹⁵¹⁸. Het lijkt ons dan ook waarschijnlijk dat het Oudenaardse stadsbestuur, in tegenstelling nog tot Oostende en Sluis, met meer dan enkel zachte druk te maken had gekregen om hen tot die supplicatie te bewegen. De hertog alludeert daar in zijn akte trouwens zelf ook op: "*avons pretendu et pretendons [que ledit arrest] ilz ne peuvent ne doivent faire mettre a execution*". De hertogelijke verordeningen en octrooien werden dus weldegelijk opnieuw als exempt van de jurisdictie van het Parlement beschouwd. In ruil voor hun laattijdige inschikkelijkheid bepaalde Filips de Goede uiteindelijk dat de stad Drossate — overigens pas nadat hij deze eerst zélf uit zijn

---

227, n. 133) in 1444, cf. nr. 795. De schenking aan Drossate dateerde overigens wellicht ook al uit de vroege jaren 1440, gezien de stad Oudenaarde in eerste instantie een *complainte* te wist verkrijgen tegen de uitvoering ervan "*a carissima fratris et consanguinei nostri carissimi ducis Burgundie, comitis Flandrie, consorte, protunc regimen patrie Flandrie pro dicto carissimo fratre et consanguineo nostro in eius absentia habente*", wat aangeeft dat deze het marktschippersambt hoogstwaarschijnlijk voor ca. november 1441 van de hertog verkreeg (zie de aanstelling van Isabella van Portugal als regente op 30 november 1441, cf. 760).

¹⁵¹⁴ Over de marktschepen, die tussen verschillende Vlaamse steden actief waren, zie F. CORRYN, *Het Schippersambacht te Gent*!, pp. 186-187.

¹⁵¹⁵ Vgl. dit met de bepaling bij de hertogelijke begeving van het marktschip tussen Gent en Terneuzen in 1441 (zie de noot hierboven) dat dit gebeurde "*en usant de notre seignourie*", cf. nr. 795.

¹⁵¹⁶ Cf. R. VAN CAENEGEM (ed.), op. cit., pp. 607-608. Zie over de traditionele van de Vlaamse graven dat de Schelde een onderdeel van hun rechtsgebied of zelfs domein vormde de bijdragen van H. VAN WERVEKE, 'De rechten van den graaf', pp. 224-227 (die voornamelijk de conflicten en akkoorden tussen de Vlaamse graven en de hertogen van Brabant uit de eerste helft van de 14de eeuw bespreekt) en E. MEIJERS, 'Des graven stroom', pp. 16-19.

¹⁵¹⁷ Het Parlement is in haar arrest bijzonder karig met het aanhalen van het Oudenaardse betoog en het valt niet na te gaan hoe de stad haar verzet tegen de schenking precies beargumenteerde.

¹⁵¹⁸ Cf. de hertogelijke verordening van 13 februari 1453, cf. nr. 1062.

functie had ontzet¹⁵¹⁹ – voor de duur van zijn leven een jaarlijkse vergoeding zou uitbetalen; na zijn dood zouden de marktschepen gezamenlijk door de stad en de hertogelijke administratie per opbod verpacht worden en de winst verdeeld.

Even belangrijk als de precieze inhoudelijke bepalingen van deze drie hertogelijke akkoorden die tussenkwamen in kwesties die nochtans reeds voor de koninklijke justitie waren gebracht, is de manier waarop Filips de Goede zijn optreden en dat van zijn onderdanen hierbij presenteerde. De hertog bood dankzij zijn wetgevende prerogatieven de supplianten een uitweg uit kostelijke processen en aanhoudende geschillen¹⁵²⁰, schermde daarbij met het algemeen belang (van de betreffende steden)¹⁵²¹ en benadrukte vooral zijn rol als vorst om zelf *de grâce* in de problemen van zijn onderdanen te voorzien, zoals het octrooi aan Sluis uit 1449 expliciteert: "*voulans plus user envers icelle notre ville et autres noz subgietz de grace et misericorde que de rigueur de justice*"¹⁵²².

Net zoals de reguliere remissiepraktijk van de Bourgondische kanselarij de hertogelijke rechtsonderhorigen beschermde tegen enige verdere vervolging of bestraffing en de vorstelijke mildheid en *misericorditas* in de verf zetten¹⁵²³, dienden de vorstelijke wetgeving

---

¹⁵¹⁹ Opnieuw een voorbeeld van de "*obeissance fourree*" van de hertog t.a.v. de arresten van het Parlement, *ut supra*.

¹⁵²⁰ "*pour (...) quant a ce elegier et relever notredicte ville de la grant poursuite et despense que a ceste occasion lui conviendrait encores faire*", cf. de Sluise verordening, nr. 944; "*nous, qui desirons lesdiz de notre ville d'Ostende garder et preserver de frais, missions et despens*", cf. het akkoord met Oostende, nr. 907.

¹⁵²¹ "*vueillions sur ledit different appointier amiablement au bien et pour l'utilité de la chose publique de notredicte ville*", cf. het akkoord rond de Oudenaardse marktschepen, nr. 1062.

¹⁵²² Cf. nr. 944. Door de procesweg te verlaten stond het de hertog bovendien vrij zich in zijn verordening niet te moeten houden aan of laten leiden door enige conclusies die beide partijen in het conflict (hier: de stad Sluis enerzijds en de procureur-generaal van Vlaanderen en verscheidene andere hertogelijke ambtenaren anderzijds) tegen hadden genomen, zoals ook WIELANT stelt: "*Quant la demande ou le libel est présenté au prince souffist de narrer le fait et sur ce requerir la provision sans faire quelque particuliere conclusion*". De Bourgondisch/Habsburgse jurist verbindt trouwens deze mogelijkheid meteen met het soevereine karakter van de Vlaamse graven: "*Les princes qui n'ont point de souverain pronunchent et diffinient en ensievant leur conscience et /non secundum allegata et probata intelligitur de conscientia/*". Zie voor beide citaten L. SICKING & C. VAN RHEE (eds.), *Briève instruction*, respectievelijk p. 126, §92.6 en p. 262, §204.1. De hertog verklaarde in zijn verordening dan ook nog eens dat "*moyennant les choses dessusdictes notre ville de l'Escluse, ensemble ceulx de la loy pour et ou nom d'icelle quant a l'une partie et ausi comme adjoints avec lesdiz hosteliers et couretiers d'icelle notre ville et pareillement iceulx couletiers et hosteliers quant a l'autre partie seront et demouront quictes et hors de tous proces que tant ledit maistre Gautier Poulain, adjoint notre procureur, comme ledit Lubrecht le Stoppelaire, adjoint notre procureur, avoient et ont encommenciéz a l'encontre d'eulx conjointement et divisement a l'occasion dessusdicte*", nog los van de verzaking door Sluis aan haar Parijse appel.

¹⁵²³ Mildheid en goedheid komen trouwens als twee kernelementen in de *De regimine principum* van Aegidius Romanus naar voor, een werk dat Filips de Goede in 1450 in het Frans liet vertalen door Jean Wauquelin. Volgens Aegidius leidt een dergelijk vorstelijk bestuur en een politiek die de *rigueur de justice* schuwt overigens "*niet tot het prijsgeven van rechtvaardigheid, maar bewerkstelligen [ze] de vrede van het rijk en de zekerheid van de burgers*", cf. L. VAN HIJUM, *Grenzen aan de macht*, pp. 31-32. De aanwending en presentatie van de vorstelijke

en privileges die rol nu ook op zich te nemen op het politionele, fiscale of politieke vlak. De hertogelijke verordeningen verzekerden de steden en hertogelijke onderdanen (weliswaar net als bij remissies onder voorwaarden of mits de nodige compensaties¹⁵²⁴) ervan dat hun rechten gevrijwaard zouden worden, ten opzichte van zowel de hertogelijke administratie¹⁵²⁵ als de 'externe' jurisdictie of inmenging van het Parlement — ook al kwamen hun appels en processen bij het koninklijke beroepshof ironisch genoeg vaak voort uit een contestatie van eerdere hertogelijke verordeningen¹⁵²⁶.

Bovendien probeerde de hertog niet alleen *par voie de supplication* zijn wetgeving aan het ressort van het Parlement te onttrekken. De jaren 1440 zagen immers ook de ontwikkeling van de hertogelijke Grote Raad tot stand komen als een Bourgondische (weliswaar vooralsnog niet-soevereine) pendant van het Parijse Parlement. De Grote Raad kwam in principe elke kennisname, ook in eerste aanleg, van enige contestatie van hertogelijke mandementen toe en zou tevens de (haar door de hertog gedelegeerde) interpretatie van de vorstelijke privileges naar zich toe trekken¹⁵²⁷. In kwesties waar een geschil rond een hertogelijke verordening niet via een nieuw, bijkomend mandement of privilege of een eventuele herroeping kon worden opgelost — *Quod jussit vetuitve praetor, contrario imperio tollere et remittere licet*, D.42.1.14 — bleef een hertogelijke *voie de justice* nu eveneens nadrukkelijk opengesteld. We kunnen er in dit verband trouwens nog op wijzen dat WIELANT beweerde dat het ontstaan van de Grote Raad onder Filips de Goede net voortkwam uit de behoefte "*à resgler les ressorts de Malines*" en om de "*desbats qui, journelement, adviennent entre*

---

deugden van mildheid en vergevingsgezindheid door de Bourgondische hertogen en hun entourage werden meer recent ook nog uitgebreid belicht door L. SMAGGHE, *Les Émotions du prince*, pp. 182-187, die er evenwel op wijst dat die clementie quasi steeds een voorafgaande woede van de vorst veronderstelde, als uiteraard ook een toekomstige gehoorzaamheid van de hertogelijke onderdanen of beneficiarissen van de remissie.

¹⁵²⁴ In het geval van het akkoord met Sluis rond het ingevoerde buitenlandse bier door de betaling van een jaarlijkse rente ("*parmy ce nous payera et sera tenue payer chacun an notredicte ville de l'Escluse la somme de cent livres paris de rente annuelle et perpetuelle*", nr. 944), terwijl de stad Oudenaarde voor de duur van het leven van Henry de Drossate deze jaarlijks 10 lb. gr. zou betalen (cf. nr. 1062).

¹⁵²⁵ Bij het akkoord tussen de hertog en Oostende rond de verzaking van de stad aan hun appel en de bevestiging van de tolvrijheid van hun poorters, leverde de hertog (op uitdrukkelijk verzoek van de stad: "*toutesvoies il se doutent qu'ilz ne puissent joir du contenu dudit privilege et que empeschement ne leur y soit mis*") een extra, bijkomend mandement af dat de Rekenkamer en algemeen-ontvanger van Vlaanderen beval de stad en haar inwoners niet langer lastig te vallen of hun privileges aan te tasten. Lauwereins de Maech, de algemeen-ontvanger van Vlaanderen, gaf die opdracht op zijn beurt door aan alle relevante hertogelijke tolpachters, cf. nr. 909, kritisch apparaat traditie A.

¹⁵²⁶ Vergelijk dit met de bemerkingen van B. DAUVEN & X. ROUSSEAU bij de Bourgondisch/Habsburgse remissiepraktijken, die stellen dat "*la formidable puissance du droit de grâce du souverain est d'être utilisable envers ceux qui menacent son existence. (...) la multiplication des grâces (...) contribue à accoutumer les populations au bénéfice d'un pouvoir central*", cf. 'Introduction', p. 13; voor de hertogelijke wetten en verordeningen kunnen we dezelfde bemerking maken.

¹⁵²⁷ Cf. J. VAN ROMPAEY, *De Grote Raad*, pp. 278-279.

les pays l'un contre l'autre (...) pour entendemens des franchises et privilèges" te beslechten¹⁵²⁸. Het conflict tussen Mechelen en Antwerpen rond hun respectieve stapelprivileges kan hierbij als een concreet voorbeeld dienst doen. Precies in dit geschil zagen we de hertog tussen 1434 en 1441, toen de Grote Raad zich pas net begon te ontwikkelen¹⁵²⁹, nog overwegen een beroep te doen op het Parlement als scheidsrechter.

Vanaf de latere jaren 1440 werd de Grote Raad evenwel als een volwaardig alternatief voor het Parlement naar voor geschoven in netelige kwesties rond de uitvoering, betwisting of interpretatie van (al dan niet tegengestelde) vorstelijke privileges tussen verschillende partijen. Zo slaagde de hertog er ca. 1454-1455 in het Rijselse stadsbestuur en het St.-Pieterskapittel – die in een bitter conflict rond hun respectieve rechten verzeild waren en waarbij beide kampen zich beriepen op grafelijke verordeningen¹⁵³⁰ – ertoe te bewegen aan hun diverse appels bij het Parlement te verzaken¹⁵³¹ en hun recht bij hem en de Grote Raad te verzoeken¹⁵³². Weliswaar bleek na het door de Grote Raad op 5 september 1455 in deze kwestie uitsproken vonnis, al snel dat het ressort van de Kroon daarmee nog niet definitief was uitgeschakeld. De Rijselse schepenen, die op de meeste punten in het ongelijk waren gesteld, tekenden immers opnieuw appel aan bij het Parlement, nu tegen het nieuwe vonnis van de Grote Raad. Filips de Goede bleek zich evenwel niet zomaar bij dit appel neer te leggen. Hoewel we hierboven hebben gezien dat de hertog in de ressortkwesties in principe geen bezwaar maakte tegen de bij het Parlement ingestelde beroepsprocedures tegen de

---

¹⁵²⁸ Cf. J.-J. DE SMET (ed.), *Corpus chronicorum Flandriae*, t. IV, p. 133.

¹⁵²⁹ Cf. J. VAN ROMPAEY, *De Grote Raad*, pp. 18-28.

¹⁵³⁰ Nl. de stad Rijsel op een verordening van Filips uit 1430 die had bepaald dat van buiten de stad via de waterwegen aangevoerd bier slechts bij de openbare, stedelijke aanmeerplaats zou mogen worden gelost (ter controle van het stedelijke accijnsrecht) en niet langer ook bij een aanmeerplaats van het kapittel nabij de Porte Saint-Pierre, cf. nr. 359 (zie eveneens de grosse van een gelijkaardige verordening die reeds uit 1429 of het voorjaar van 1430 n.s. stamde, cf. nr. LXXXI). Het kapittel van haar kant steunde o.m. op een verordening uit 1420 die hen de mogelijkheid hadden verleend om (onder voorwaarden) een deel van de wijn uit hun gemeenschappelijke kelder te mogen verkopen zonder daartoe accijnsrechten te moeten betalen, cf. nr. 56. Daarnaast refereerden beide partijen ook nog naar hun oude (niet steeds gespecificeerde) grafelijke privileges en stichtingsakten (bv. het kapittel naar het privilege van Boudewijn V uit 1066).

¹⁵³¹ Die renonciatie vond reeds in 1454 plaats, toen nog ten overstaan van de graaf van Charolais (die tijdens de reis van Filips in het Keizerrijk als regent optrad); de stad en het kapittel verzaakten zelfs niet alleen aan hun appels, maar ook aan alle tussenkomsten van de Kroon die uit die appels waren voortgekomen (nl. "*aux provisions obtenues de mondit seigneur le roy et d'icelle court, et tous les exploiz et executions faites par vertu desdictes provisions roiales ou soubz coulleur desdictes appellacions estoient et demouroient nulles et de nulle valeur et seroient rappellees et le tout mises au premier estat en telle maniere que les prisonniers et les sommes levees, tant d'un coste comme d'aultre, seroient delivrees et restituees et ung chacun remis en tel estat qu'il estoit au paravant lesdiz exploiz*"), cf. nr. 1188.

¹⁵³² "*lesdictes parties, comparans pardevant reverend pere en Dieu l'evesque de Tournay, chief de notre conseil en absence de notre chancelier, et les aultres gens d'icellui notre conseil estans lez nous, aient requis tres instanment estre appointiés par droit en et sur lesdis proces, questions et differens se faire se povoit*", nr. 1188.

vonnissen van de Raad van Vlaanderen (i.t.t. de *omisso medio*-appels), gold dit niet noodzakelijk ook voor de vonnissen van de Grote Raad. Hierbij mag niet vergeten worden dat we weliswaar spreken van 'een vonnis van de Grote Raad' en deze akten ook meestal duidelijk als dusdanig te herkennen zijn (o.m. aan de weergave van de betogen, replieken en duplieken van de partijen, het ontbreken van een slotmandement en de dienstvermelding "*a la relacion du conseil*"¹⁵³³), maar dat het formeel wel nog steeds om hertogelijke oorkonden ging, opgesteld in naam van Filips de Goede. Zelfs ten tijde van het Parlement van Mechelen zouden de vonnissen van deze instelling nog steeds in naam van Karel de Stoute geredigeerd worden, en ook WIELANT sprak bij het begin van de zestiende eeuw eveneens nog over "*le grand conseil, où le roy parle*"¹⁵³⁴. De hertog aanzag de demarche van Rijsel dan ook duidelijk als een appel tegen zijn beslissing, waarbij hij net als bij hertogelijke privileges en verordeningen (het vonnis van de Grote Raad bezat trouwens een sterk wetgevend karakter¹⁵³⁵) het ressort van het Parlement terzake in vraag stelde. Zo verklaarde Filips op 24 oktober 1455 in een schrijven aan Baudouin d'Oignies, zijn gouverneur van Rijsel:

*"que [nous] desirons noz sentences sortir leur effect sans ce que d'icelles, mesmement quant les parties se y submectent de leurs franchises voulentés, soit baillee la congnoissance a ladicte court de parlement"*¹⁵³⁶

De gouverneur moest bijgevolg de Rijselse wet ervan overtuigen af te zien van hun Parijse beroepsprocedure, temeer daar het de stad zelf was geweest die destijds de hertogelijke administratie had ingeschakeld om het St.-Pieterskapittel ertoe te bewegen aan haar eigen appels bij het Parlement te verzaken. Het kapittel had daar destijds mee

---

¹⁵³³ Pas met de ordonnantie van Thionville zou Karel de Stoute bepalen dat deze dienstvermelding voortaan gewijzigd diende te worden bij de expeditie van de vonnissen van de Raad: "*ou lieu de ce que devers nous [begrijp: devers le grant conseil estans lez nous] l'on met /Par monseigneur le duc a la relacion du conseil/, sera mis /Par le conseil/*", cf. J. VAN ROMPAEY, *De Grote Raad*, p. 503, bijlage nr. V, §[32]. Voor meer informatie over de precieze en niet steeds eenduidige interpretatie van deze dienstvermeldingen, zie het artikel van J.-M. CAUCHIES, 'Indices de gestion', pp. 15-24.

¹⁵³⁴ Cf. J.-J. DE SMET (ed.), *Corpus chronicorum Flandriae*, t. IV, p. 124. Wijzen we er nog eens op dat Ieper in de jaren 1430 had proberen te vermijden haar appel tegen de hertogelijke verordeningen m.b.t. het gebruik van de Ieperleet als een appel tegen de beslissing van Filips zelf voor te stellen door een aantal specifieke hertogelijke raadsheren voor het Parlement te dagvaarden en voor de expeditie en redactie van de verordeningen verantwoordelijk te stellen, *ut supra*.

¹⁵³⁵ Het vonnis werkte o.m. een gedetailleerd plan uit hoe het kapittel in de toekomst haar accijnsvrij bier van buiten de stad zou mogen betrekken, laten leveren en lossen bij haar aanmeerplaats en dit bier vervolgens zou moeten laten registreren om enige ontduiking van de stedelijke accijnsrechten (via doorverkoop) te vermijden, cf. nr. 1188. Ook J.-M. CAUCHIES onderkende bij zijn uitgave van de verordeningen van Filips de Goede voor het graafschap Henegouwen trouwens dat verschillende vonnissen van de Grote Raad een wetgevend karakter bezitten "*parce que contenant des dispositions de portée générale et donc normative*", cf. *Ordonnances de Philippe le Bon*, p. 8.

¹⁵³⁶ Cf. nr. CDL.

ingestemd "*affin qu'il ne semblast qu'ilz veillent fuir notre justice*". Het was duidelijk dat de hertog de schepenen er nu van beschuldigde dat net wél te doen. De gouverneur mocht van Filips dan ook weinig verholen dreigementen gebruiken om hen van hun appel te laten afzien¹⁵³⁷. Niettemin ging de hertogelijke administratie bij het proberen overhalen van de Rijselse schepenen in zekere zin nog omzichtig te werk. De brief van Filips de Goede aan d'Oignies was weliswaar klaar en duidelijk: de hertog zou niet dulden dat Rijsel het vonnis van de Grote Raad tot voor het Parlement bracht. Maar de Rijselse gouverneur diende deze boodschap *mondeling* aan de schepenen over te brengen. Deze laatste kregen slechts een brief van Filips de Goede in handen waarin weliswaar stond dat hij zich sterk verwonderde over hun optreden — "*nous donnons grant merveilles*"¹⁵³⁸ — maar zich voor de rest op de vlakte hield; het was de gouverneur die hen uitgebreid de mantel mocht uitvegen en de ongezouten mening van de hertog verwoorden¹⁵³⁹. De hertogelijke administratie bleek dus vooralsnog niet van plan de wet van Rijsel een geschreven document in handen te geven waarin Filips de Goede het ressort van het Parlement vlakaf in vraag stelde. Indien de stad haar Parijse beroepsprocedure toch zou verderzetten — wat uiteindelijk niet lijkt te zijn gebeurd¹⁵⁴⁰ — kon het bestaan van een dergelijk document de Rijselse zaak wellicht enkel bevoordeeld hebben of in de kaarten van de koninklijke procureur-generaal spelen.

Met het verder oplopen van het conflict tussen Filips de Goede en Karel VII en de kwestie rond het asiel van de dauphin aan Bourgondische hof, zou de hertogelijke administratie tegen het einde van de jaren 1450 de exemptie van de hertogelijke wetgeving, privileges en vonnissen ten opzichte van het ressort van het Parlement evenwel steeds nadrukkelijk en openlijker gaan opeisen. Zo liet Filips in de zomer van 1457 verschillende edelen en heren van of uit een aantal parochies en dorpen in de omgeving van Lannoy voor de hertogelijke Grote Raad verschijnen. De hertog had het jaar voordien, in oktober 1456, een mandement verleend aan de heer van Lannoy dat de inwoners van de naburige parochies verplichte zich

---

¹⁵³⁷ "*s'ilz ne le font (...) notre intencion si est bien de y pourveoir et mesmement a l'encontre des aucuns d'eulx qui sont cause de mectre et tenir en grans involucions de proces notredicte ville (...) et que au surplus nous y ferons comme trouverons et verrons appartenir*", cf. nr. CDL.

¹⁵³⁸ Weliswaar bezat het begrip van de verwondering sowieso al vaak een uitgesproken negatief (of op zijn minst subjectief) karakter, zie C. FERLAMPIN-ACHER, *Merveilles et topique merveilleuse*, passim; L. SMAGGHE kon bovendien vaststellen dat de Bourgondische chroniqueurs bij hun verwoording en evocatie van de hertogelijke woede vaak beroep deden op het bijwoord *merveilleusement*, cf. 'Sur paine d'encourir', p. 86.

¹⁵³⁹ Cf. nr. CDLI.

¹⁵⁴⁰ S. DAUCHY recenseerde enkel een appel van de stad aangaande haar conflict met het kapittel rond de bevoegdheid tot het controleren van de bevaarbaarheid van de Deûle (en de mogelijkheid om bepaalde obstructies te laten verwijderen, werken te verordenen etc.), cf. *Les appels flamands*, p. 245, nr. 768, pleidooien van 17 juni 1456. Dit conflict was weliswaar in 1454-55 ook voor de Grote Raad behandeld geweest, maar op 5 september 1455 had de hertog slechts gesteld dat de twee partijen "*ne peuvent estre delivrees ne appointiés par droit sur les escriptures et aultres choses par elles exhibees sans fais examiner, et pour ce sont et ont esté contraires et en enquestes*" zonder een definitief oordeel in de kwestie te vellen.

voortaan in tijden van oorlogsdreiging in het kasteel van Lannoy terug te trekken en er te helpen in de wacht en de verdediging. De edelen hadden zich evenwel hiertegen verzet in naam van hun onderdanen en, na een eerste procedure voor de gouverneur van Rijsel, beroep aangetekend bij het Parlement van Parijs. In het verslag van de zitting van de Raad die op de hertogelijke dagvaarding volgde, werd nu eerst benadrukt dat de Lannoy zijn mandement weldegelijk bij de hertog had weten te verkrijgen: Filips de Goede was immers de competente privilegiërende autoriteit waartoe zijn onderdanen zich te wenden hadden¹⁵⁴¹. Enige appels tegen zijn verordeningen waren bijgevolg ook "*a faire a mondit seigneur et a ses auditoires*". De hertog drong er dan ook op aan dat de edelen aan hun "*appellacion de France*" zouden verzaken en verklaarde dat hem en de Grote Raad de eerste kennisname van de hertogelijke mandementen toekwamen¹⁵⁴².

Een klein jaar later, in januari 1458, zouden Guillaume Fillastre en de procureur-generaal van Vlaanderen zich zelfs niet meer beperken tot het viseren van *omisso medio*-appels bij het Parlement tegen hertogelijke verordeningen. We hebben hierboven kort aangehaald dat de kasselrij Veurne nog ten tijde van het Lancastriaans Parlement een appel had aangetekend tegen de beslissing van de hertog uit 1431¹⁵⁴³ die de Raad van Vlaanderen als hoofd van wet van de Poperingse schepenbank aanduidde (waar de kasselrij dat voordien was). In 1436 had de abdij van St.-Bertijns (als heer van Poperinge) daarop een provisie van Karel VII weten te verkrijgen die toeliet dat, gedurende het appel, de Poperingse wet toch van het hertogelijke privilege gebruik zou mogen maken¹⁵⁴⁴. Daarna verdwijnt deze kwestie uit beeld, maar de Veurnse kasselrij blijkt daarmee nog niet aan haar appel verzaakt hebben. De hertog zou in 1458, evenwel zonder een daarbij een duidelijke chronologie te schetsen, stellen dat hij na het Veurnse appel de kasselrijwet verschillende keren had aangeschreven met de vraag dit

---

¹⁵⁴¹ "*ledit seigneur de Lannoy n'en [de verplichte wacht van zijn kasteel] pourroit venir a chief sans sur ce avoir provision et remede convenable de mondit seigneur le duc, icelluy requerant*", cf. nr. CDLXXVI.

¹⁵⁴² "*ausquelx nobles et vassaulx mondit seigneur le duc a requis et fait requerir que ilz voulsissent renuncier a leurdictie appellacion (...) et sur le principal dont debat et question est prendre droit devant mondit seigneur et lesdiz gens de son grant conseil, qui en doit avoir la premiere congnoissance*". De hertog haalde daarbij ook aan dat het om een kwestie ging die verband hield met (mogelijke) oorlogvoering en dat ook daarmee hem en de Grote Raad enige kennisname toekwam en niet de koning of het Parlement ("*meismement [consideré] que c'est matiere de guet et garde et qui touche aucunement fait de guerre*"; ook J.-M. CAUCHIES stelde al vast dat de hertogelijke hofraad militaire kwesties tot haar ressort en competentiepakket rekende, zoals de evocatie voor de hertog van een geding uit 1430 ingesteld bij het Henegouwse *Cour de Mons* getuigt, evocatie die verantwoord werd gezien de zaak "*mouvant de fait de gherre*" was en een "*cose de souveraineté*", cf. 'Centralisation judiciaire et particularismes', p. 47). Herinneren we eraan dat de Kroon de hertog een dergelijke competentie net zou ontkennen tijdens de discussies en ambassades uit 1458-1459 rond de mogelijkheid van de hertog om bestanden met Engeland af te sluiten, *ut supra*.

¹⁵⁴³ Cf. nr. 414.

¹⁵⁴⁴ Zie nr. x voor het oorspronkelijke mandement en nr. xi voor de bevestiging uit 1438, evenals het exploit dat getuigenis aflegde van de uitvoering van dit mandement (nr. CLXXVII).

wel te doen¹⁵⁴⁵. De schepenen en landhouders waren hier evenwel niet op ingegaan, waarop Filips een Veurnse delegatie voor hem had laten verschijnen en deze had betoogd "*que avions grant interest a la poursuite qu'ilz faisoient (...) par ce que la chose touchoit a cause de notre hauteur et souveraineté*"¹⁵⁴⁶. De wet van de kasselrij nam hierop beraad en verantwoordde op een volgende dagvaart haar optreden. Ze verdedigde daarbij de oude rechten van de kasselrij, stelden dat St.-Bertijns en Poperinge onterecht hun privilege van de hertog hadden verkregen en beklemtoonden ten slotte dat ze zich in eerste instantie "*feussent dolus et complains a nous comme a leur direct seigneur et prince naturel*". Pas nadat de hertog niet op hun verzoek zijn privilege te herroepen was ingegaan (waarbij de interpretatieve verordening van de hertog uit 1433, die het oorspronkelijke privilege ietwat afzwakte, hen duidelijk niet ver genoeg ging¹⁵⁴⁷) hadden ze appel aangetekend bij het Parlement. De Veurnse delegatie verzocht de hertog dan ook "*que a ceste cause ilz [ne] feussent notéz de quelque desobeissance envers nous*".

Filips de Goede en zijn administratie bleken evenwel niet bereid het bij dit antwoord te laten. Ondanks het protest en de weigering van de kasselrij om voor de hertog in een proces verzeild te raken rond hun principaal beroep, liet de hertog weldegelijk een procedure voor zijn Grote Raad opstarten die het Veurnse verzet en appel tegen het hertogelijke privilege zelf tot onderwerp had. Als tegenpartij zagen de Veurnse schepenen en landhouders zich daarbij met de abdij van St.-Bertijns en de hertogelijke procureur-generaal geconfronteerd worden. Met St.-Bertijns zag de kasselrij zich ongetwijfeld met een te duchten tegenstander geconfronteerd worden: de abt van de abdij was immers Guillaume Fillastre, het hoofd van de hertogelijke raad in afwezigheid van de kanselier. We mogen dus veronderstellen dat het betoog van de abdij bijzonder nauw aanleunde bij het 'officiële' hertogelijke discours en de opinies aan het Bourgondische hof uit de late jaren 1450¹⁵⁴⁸. Dit temeer daar de procureur

---

¹⁵⁴⁵ Blijkbaar al zo vroeg als in oktober 1450: toen had een delegatie van de Veurnse kasselrijwet moeten verschijnen voor het hertogelijke hof te Rijsel, "*daer hemlieden gheseit was dat mijn voors. here [de hertog] verstaen hadde dat landhouders ende cuerheer in tijden verleden gheappelleert hadden van zekeren privilege bij hem ghegheven den religieusen van Zinte Bertins dat huere wet van Poperinghe zouden trecken thueren wetteliken hoofde voor mine heeren van den rade in Vlaendren, ende dat zij huer appeel volchden int parlement, danof mijn voors. heere niet wel ghepaeyt was ende begheerde te wetene de waerhede van der zake ende dat men niet voordere procederen zoude int voors. appeel*", cf. ARA, RK, nr. 43.149, fol. 18v°.

¹⁵⁴⁶ Cf. nr. 1247, vonnis van 19 januari 1458. Alle citaten hieronder komen eveneens, tenzij anders aangegeven, uit dit vonnis.

¹⁵⁴⁷ De hertog had in 1433 beslist dat in geval van provocatie door een Veurnse keurbroeder of wanneer de Poperingse wet een oordeel zou moeten vellen in een kwestie aangaande Veurnse keurbroeders, de Poperingse schepenen toch nog hun hoofdvaart bij de kasselrijwet zouden moeten nemen (en niet bij de Raad van Vlaanderen zoals het privilege uit 1431 had bepaald), tenzij ze zelf competent of wijs waren, cf. nr. 447.

¹⁵⁴⁸ Waar Fillastre in dezelfde periode, en nog nadrukkelijker na de coup van de hoffactie rond de familie de Croÿ in de herfst van 1457, een vooraanstaande rol speelde: samen met Antoine de Croÿ en Thiébaud de Neufchâtel vormde hij bv. de officieuze top drie van de in september 1457 ingestelde commissie voor het domein en de financiën, cf. nr. 1246; rond de werking van deze commissie, zie J. VAN ROMPAEY, *De Grote Raad*,

van de abdij, Thierry de Vitry (die trouwens ook een hertogelijk secretaris was¹⁵⁴⁹) als een van de naaste medewerkers en vertrouwelingen van Fillastre geldt en dus wellicht getrouw de opinie van de abt/Bourgondische topambtenaar verwoorde¹⁵⁵⁰. De abdij en de procureur waren duidelijk in hun conclusies tegen de kasselrij: "*lesdis de Furnes feussent tenus et constrains de eulx deporter de ladite appellation*". Dat de hertog in staat werd geacht zijn onderdanen te dwingen afstand te doen van hun appel bij het Parlement mag opmerkelijk genoemd worden, maar het is het betoog dat die conclusie ondersteunt die nog meer de aandacht trekt. De abdij en de hertogelijke procureur stellen onomwonden dat de hertog/graaf zoniet een soevereine vorst is, dan wel van alle prerogatieven van een waarlijk soevereine vorst gebruik maakt en dezelfde autoriteit daartoe bezat:

"avons auctorité de (...) donner privileges, qui [est droit] de seigneurie et de hauteur supreme et absolute, consistans en voulté de prince, contre laquelle n'echiet a aller ne contredire par voie d'appellation ne autrement"

Vitry en de procureur-generaal plaatsen de hertog (als graaf van Vlaanderen) hiermee duidelijk op een soeverein voetstuk¹⁵⁵¹, ook al gebruiken ze het woord soevereiniteit zelf niet in hun betoog (mogelijk omdat dit al te zeer zou verwijzen naar de Franse koning en het Parlement). Wellicht refereerden ze ook aan het geleerde recht wanneer ze stelden dat tegen de hertogelijke privileges — als een uiting van de hertogelijke wil — niet kon geappelleerd worden of dat deze zelfs niet in vraag mochten worden gesteld ("*contredire*"). Dit klinkt als een echo van de opinie van Laurentius HISPANIS (overgenomen door latere legisten zoals HOSTIENSIS en BALDUS) die stelde dat bij de beslissingen en handelingen van de paus niemand gemachtigd was te vragen waarom hij deze nam of stelde — "*Cur ita facis*"¹⁵⁵²?

---

pp. 113-116. Brengen we in herinnering dat het ook dit drietal was, met Fillastre op kop, die in het voorjaar van 1459 tegenover koninklijk raadsheer Guillaume Blanchet de hertogelijke politiek ten opzichte van (de uitvoering van de arresten van) het Parlement zou verantwoorden, cf. nr. CDXCI en §3.1 hierboven. Fillastre zou trouwens nog wel meer van de Grote Raad gebruik maken ter behartiging van zijn belangen als abt, cf. M. PRIETZEL, *Guillaume Fillastre*, p. 123.

¹⁵⁴⁹ Cf. P. COCKSHAW, *Prosopographie*, p. 99.

¹⁵⁵⁰ Zie over de Vitry en zijn relatie met Fillastre M. PRIETZEL, op. cit., pp. 449-451.

¹⁵⁵¹ Indien *superioritas* de Latijnse term voor soevereiniteit is, dan kan *hauteur supreme et absolute* als een volwaardig equivalent beschouwd worden, zie ook M. DAVID, *La souveraineté et les limites*, pp. 14-19 en pp. 38-41, die verder ingaat op de verschillende uitdrukkingen die de vorstelijke absolute soevereiniteit (i.t.t. een getrapte, juridische soevereiniteit) verwoordden.

¹⁵⁵² Hispanis had aan het begin van de 13de eeuw, in een commentaar bij de bulle *Quanto personam* van Innocentius III (waarin deze gesteld had als een God op Aarde te handelen), verklaard dat de recht tot onrecht kon ombuigen (en omgekeerd), enkel en alleen op basis van zijn wil ("*est pro ratione uoluntas*", vgl. dit men onze "*consistans en voulté de prince*"), waarmee "*Non est in hoc mundo qui dicta ei, 'Cur hoc facis'*", zie hierover K. PENNINGTON, *The Prince and the Law*, pp. 46-48, specifiek n. 39 voor het citaat van Hispanis' citaat, evenals S. PETIT-RENAUD, « *Faire loy* », pp. 114-119.

Specifiek Hostiensis vertaalde dit principe naar de wetgevende en juridische praktijk en verklaarde dat deze stelling eveneens opging voor de beslissingen van eender welke *princeps* die aan het positieve recht derogeerden, bv. privileges of remissies¹⁵⁵³. Naast het verlenen van privileges halen de Vitry en de procureur trouwens net ook de hertogelijke remissiebrieven aan als een van Filips' *marques de la souveraineté*¹⁵⁵⁴, om het met BODINS woorden te zeggen¹⁵⁵⁵. Op zich was de vraag of het optreden van de hertog eventueel in het nadeel van de kasselrij speelde (wat hun appel bij het Parlement in principe zou rechtvaardigen) hierbij zelfs niet relevant. De hertog zijn beslissing werd – uiteraard – als rechtvaardig verondersteld¹⁵⁵⁶, en de Vitry en de procureur zouden in hun betoog ook

---

¹⁵⁵³ "He [Hostiensis, actief rond het midden van de 13de eeuw] described the right of the "prince" – and it is significant that Hostiensis began to blur the distinction between the secular and ecclesiastical "prince" – to grant dispensations from positive law, legitimate bastards, and restore "fama" to the infamous", cf. K. PENNINGTON, op. cit., p. 54.

¹⁵⁵⁴ "car donner privilege est contre droit commun, comme dit est, tout ainsi comme de donner remission vient de puissance absolute et supreme consistant en volenté de prince seulement", cf. nr. 1247. Ook P. WIELANT zou in zijn werk over het Vlaamse leenrecht op een gelijke wijze refereren aan de absolute vorstelijke macht ter verantwoording van de mogelijkheid van de graaf om andermans rechten te vervreemden: "Ende oft ghy my vraecht oft inde macht vanden Prinche is te bevrijene de poorters van confiscatien [Wielant heeft voordien net de grafelijke privileges de non confiscando voor de poorters en vrijlaten van Gent, Brugge, Ieper, Oudenaarde en het Brugse Vrije aangehaald] in preiudicien vanden vassalheeren hooghe iusticie hebbende: ic andtwoorde u ia, want hy vermach te vergevene crijm, oft te rappellerene den ban. Ergo à fortiori soe vermach hy wel te quijtene de confiscatie", cf. *Tractaet vanden leenrechten*, §LIII, p. 137.

¹⁵⁵⁵ Zie de opmerking van T. BERNIS dat "Bodin ne pouvait établir le caractère premièrement législatif de la souveraineté qu'en se servant (...) d'une définition de la souveraineté par ses marques. Ce type de définition est typique de la conception médiévale de la souveraineté: il s'agit d'énumérer une fois de plus les droits régaliens, codifiés pour la première fois en 1158 par Frédéric I Barberousse", cf. 'Souveraineté, droit et gouvernementalité', p. 359. Inderdaad stellen de Vitry en de procureur het zo voor dat de soevereiniteit van de hertog indirect blijkt uit zijn privileges en wetgeving, privileges en wetgeving die pas kunnen worden verleend door iemand die de "hauteur supreme et absolute" bezit/bezet. Het remissierecht komt bij J. BODIN in zijn opsomming als vierde *marque* na de wetgeving aan bod, nl als de mogelijkheid te "ottroyer graces (...) contre la rigueur des loix", *Les six livres*, p. 303; vgl. dit met het hierboven reeds weergegeven citaat uit het akkoord van de hertog met de stad Sluis rond het ijkmeesterschap op het vreemd bier, waarin de hertog zijn beslissing nam "voulans plus user envers icelle notre ville et autres noz subgietz de grace et misericorde que de rigueur de justice", cf. nr. 944. Ook R. VAN ANSWAARDEN stipte met betrekking tot het beleid van de Bourgondische hertogen (en weliswaar specifiek dat van Karel de Stoute) aan dat de opdeling tussen een absolute en een ordinaire, gereguleerde vorstelijke macht niet enkel een juridische fictie of theorie was maar ook in de praktijk werd gebracht door de hertog, zijn administratie en de Grote Raad, waarbij de justitie (d.i. de ordinaire macht) aan de Raad en administratie gedelegeerd werd maar de hertog zijn volle vrijheid met betrekking tot gratiepraktijken, privileges etc. (d.i. de absolute macht) behield: "the prerogative sphere (...) was /praeter legem/ (beyond the law). (...) The quintessence of this notion is that in principle all and sundry prerogative acts, being /rescripta praeter legem/, were excluded from judicial review (...): 'in the prerogative sphere the king can do no wrong'", cf. 'The medieval separation of powers', pp. 403-407 (p. 407 citaat).

¹⁵⁵⁶ Door de aanduiding van de Raad van Vlaanderen als Poperings hoofd van wet "devroit le justice mieulx estre exercee, le droit des parties gardé et la chose publique administree, parquoy doncques avoit esté ledit privilege donné civilement et a juste cause". Eenmaal die rechtvaardigheid vaststond, was het uiteraard nog minder geoorloofd

uitgebreid het nut van het hertogelijke privilege proberen aan te tonen. Maar, alle referenties naar het nastreven van *équité* en *raison* in de Bourgondische hofideologie ten spijt¹⁵⁵⁷, blijkt duidelijk dat reeds onder Filips de Goede dergelijke principes uiteindelijk zouden moeten wijken voor de (absolute) hertogelijke macht, waarbij de wil van de vorst alleen al wet was:

*"posé que par ledit privilege lesdis de Furnes feussent aucunement grevéz et qu'il y eust chose excédant la voye ordinaire, ce que non, neantmoins si le avons nous peu faire par vertu de notre puissance et seignourie supreme et absolute, et souffit pour toute solution dire que tel est nostre plaisir et voulenté"*¹⁵⁵⁸

De hertog kon dus nieuwe wetten en privileges uitvaardigen enkel en alleen *pro ratione voluntas*¹⁵⁵⁹. Dat net het Veurnse kasselrijbestuur, als hertogelijke onderdanen, dit prerogatief in twijfel zou durven trekken door appel aan te tekenen tegen het Poperingse privilege en zich daarbij op haar eigen privileges zou beroepen, was in de ogen van St.-Bertijns en de procureur-generaal van de hertog al helemaal een aberatie. De wetgevende en privilegiërende macht van de hertog/graaf kwam immers niet alleen hemzelf ten goede maar ook zijn onderdanen:

---

om de beslissing van de hertog in vraag te stellen, zoals ook blijkt uit een duidelijk geïrriteerde repliek van Filips de Stoute uit 1399 op de herhaalde klachten van de Vier Leden rond de schending van hun privileges en gebruiken, waarbij hij de Leden afwimpelde door op zijn eerdere beslissing in de kwestie te wijzen: "*Et furent noz dictes responses justes et raisonnables (...) et ne nous deussiez plus travailler de ceste matiere*", cf. W. PREVENIER, 'Briefwisseling tussen de Vier Leden', pp. 514-515.

¹⁵⁵⁷ Cf. J. DUMOLYN, 'Justice, equity and the common good', pp. 7-10.

¹⁵⁵⁸ Vergelijk dit citaat met de stelling van J. BODIN, meer dan honderd jaar later, dat "*le Prince souverain ne se peut lier les mains, quand ores il voudroit. Aussi voyons nous à la fin des Edicts et Ordonnances ces mots, CAR TEL EST NOSTRE PLAISIR, pour faire entendre que les loix du Prince souverain, ores qu'elles fussent fondees en bonnes et viues raisons, neantmoins qu'elles ne dependent que de sa pure & franche volenté*", cf. *Les six livres*, p. 200. Hoewel het betoog van St.-Bertijns en de procureur-generaal nog niet noodzakelijk met de werkelijkheid overeenstemde (getuige ook dat ze het in een proces als argument dienden boven te halen) geeft het wel aan dat een dergelijk 'absolutistisch' denkkader niet pas in de onrustige zestiende eeuw van de Reformatie en Contrareformatie ontstond, zoals recent nog B. DURAND stelde: "*From then onwards, the basis of the law was found in the will of the prince. As the sayings of the day had it: 'si veut le roi, si veut la loi; car tel est notre plaisir'*", cf. 'Royal Power', pp. 291-292.

¹⁵⁵⁹ Zie over deze uitdrukking (en haar verband met de opinie dat niemand de vorst kan vragen waarom hij een bepaalde handeling stelt) het artikel van G. POST, 'Vincentius Hispanus', pp. 163-166, die er evenwel ook op wijst dat deze vorstelijke wil nog steeds verondersteld werd redelijk gebruikt te worden, cf. pp. 182-184. Dit was volgens E. KANTOROWICZ ook de visie van de 13de-eeuwse Engelse jurist Henry Bracton: "*The Law-abiding king (...) becomes ipso facto a 'Vicar of God'; he becomes a legislator (...) above the Law and according to the Law; and he becomes the responsible expounder of the existing laws and of royal actions which may not be disputed by either officials or private persons*", waarbij Kantorowicz besluit dat "*On these seeming contradictions Bracton's political theory hinges (...) it would always result in the concept of a ruler who was at once 'under and above the Law'*", cf. *The King's Two Bodies*, 158-159.

"lesquelz quant mestier en ont eu ont recouvré a leur seigneur comme conte de Flandres et si se aident et prouffitent de leur prince et des biens qui descendent de saditte seignourie supreme et absolute, et mesmement est nostredite chastellenie de Furnes fondee et douee de loix, privileges, franchises et libertés a eulx donnéz et octroyéz par lesdis contes de Flandres, dont l'en ne peut appeller, a laquelle cause lesdis de Furnes sur tous autres, attendu qu'ilz sont noz subgéz, nous doivent avoir en noz haulteur et seignourie en grant reverence et nous aidier a garder et augmenter"

Indien de Veurnse schepenen en landhouders hun appel toch zouden verderzetten, ondergroeven ze dus zelf het fundament van al hun andere privileges¹⁵⁶⁰. Vitry en de

---

¹⁵⁶⁰ Herinneren we eraan dat Fillastre een klein jaar later, in januari 1459 een min of meer gelijk argument zou uitspelen in het conflict met het Rijselse St.-Pieterskapittel, waar het beroep van het kapittel op de koning en het Parlement werd voorgesteld als een "*ingratitude du hault bien de fondacion*" door Boudewijn V en de Vlaamse graven, cf. nr. CDLXXXVII, §[III]. In 1454-55, tijdens het gewichtige proces voor de Grote Raad tussen het kapittel en de stad Rijsel, had deze laatste partij dit zelfs nog duidelijker verwoord (hoewel de hertogelijke administratie het Rijselse betoog toen nog niet gevolgd had) toen de stad stelde dat "*au contraire desquelles deffences [rond de verkoop en invoer van accijnsvrije dranken], premierement faites de par nous, lesdiz de chappitre ne povoient contredire ne alleguer ignorance au moins excusablement, obstant que elles avoient esté faites a cry publicque et sy notoirement que venus a leur congnoissance ilz en avoient appellé comme de chose qu'ilz pretendoient avoir esté faites contre leur fondacion, en quoy ilz se abusoient, veu que leur institucion et fondacion ne pouvoit et ne devoit estre interpretee ne entendue au prejudice en a l'amenrissement du povoir, auctorité et puissance de leur fondateur*", cf. nr. 1188. Chastelain zou in zijn kroniek trouwens al een gelijkaardig geluid laten horen bij zijn bespreking van het optreden van de Gentenaren tijdens de opstand van 1449-1453. In de ogen van de chroniqueur was het immers niet Filips de Goede die de Gentse privileges aantastte, maar wel de Gentenaren zelf door het in vraag stellen van het grafelijke gezag (waaraan ze hun privileges dankten): "*sa hauteur, terre et seigneurie (...) les Gantois luy vouloient du tout oster en alant contre leurs priviléges qu'ils avoient juré (...) mais les Gantois ne pouvoient, ne peuvent ignorer que monseigneur le duc ne fust et soit leur seigneur naturel et le quel leur avoit tant de biens fait*", cf. J. KERVYN DE LETTENHOVE, *Œuvres*, v. II, p. 295. Uit een dergelijke redening volgde ook het principe dat men zich niet op enig privilege of recht kon beroepen ten koste van de vorst of de autoriteit die dit privilege in eerste instantie had verleend of waaraan dit recht werd ontleend. Dit was reeds expliciet zo gesteld door de vroeg 14de-eeuwse jurist Jacobus Butrigarius, toen deze de vraag behandelde of de vorst andermans eigendom kon afnemen en wegschenken. Butrigarius' antwoord was positief, want de wetten die eigendom en bezitsverwerving (in normale omstandigheden) reguleerden, kwamen voort uit dezelfde macht die de vorst nu aanwendde om dit bezit te vervreemden: "*procedunt a pari potentia, ergo sicut potest istas leges tollere, ergo eodem modo possit dare alteri dominium rei meae sine causa*", geciteerd en besproken door W. ULLMAN, *The medieval idea of law*, p. 103. Zelfs Butrigarius was hiermee geen vernieuwer: al in 1097 had Ivo van Chartres de macht van de Franse koning Filips I verdedigd ten opzichte van enige vroeger verworven privileges, door, met een citaat van Augustinus, te stellen dat niemand zich op zijn rechten kon beroepen zonder de autoriteit te erkennen die die rechten garandeerde: "*Iure humano dicitur: Haec villa mea est, haec domus mea est, hic servus meus est. Tolle iura imperatorem, quis audeat dicere: Haec villa mea est, meus est iste servus, mea est ista domus? (...) Noli dicere, quid michi et regi? Quid tibi ergo et possessioni?*", geciteerd en besproken door F. CHEYETTE, 'The Invention of the State', pp. 168-169. Voor een ander, contemporain Bourgondisch voorbeeld van de toepassing en adaptatie van dit principe, nl. in een proces voor de hertogelijke Grote Raad in 1472, zie E. STRUBBE, 'De receptie in de Vlaamse rechtbanken', p. 460: "*int gheven van dien privilege ende van allen andren, zo es de ghevere exempt: In generali enim locutione vel concessione persona loquentis vel concedentis semper intelligit exempta*"; voor een doctrinaire uitwerking door een contemporaine 'Nederlandse' jurist, zie W. VAN DER TANERIJEN, *Boec van der*

procureur lijken daarmee de Veurnse wet zelfs impliciet van majesteitsschennis te hebben willen beschuldigen: hun appel kon immers slechts betekenen dat de hertog geen gezag had om privileges te verlenen (en dus bijgevolg geen echte vorst was)¹⁵⁶¹.

Dit betoog beperkte de bewegingsvrijheid en de mogelijke replieken van de kasselrij. Haar delegees wezen er weliswaar op dat de hertog niet geacht werd "*par subrepcion, orreption ou importunité de requestes*" een nieuw privilege te verlenen, iets waar de doctrine hen trouwens in ondersteunde¹⁵⁶². Ze betoogden eveneens dat indien dit toch gebeurde, het hen vrij stond om "*avoir reffuge ou benefice de remede de droit et en peuvent appeller en court*

---

looperder practijken, v I, p. 92: "*es te wetene dat tegen die hoogheyt (...) van den prince (...) geen complainte (...) en grijpt, want die rechten uuyt hem vloyen, ende dairomme en selen die rechten bij hem gemaict zijnder hoogheyt ende digniteyt niet contrarieren, want tegen zijn hoogheyt niement van den ondersaten te gelijcken en is; mair in anderen saken die (...) zijnder hoogheyt oft digniteyt niet aen en gaen, siet men dicwijle dat hem die procureur fiscael beclaigt van den ondersaten van den prince bij complainten van nyeuwicheyden*". Van der Tanerijen is weliswaar een Brabander en de kwestie rond het ressort van het Parlement gaat dus aan hem voorbij, maar het is interessant te noteren dat hij (m.b.t. de Brabantse hertogelijke rechtbanken) een zelfde notie als het 'ressort accoustumé' van Wielant lijkt te hanteren, waarbij de vorstelijke hoogheid *offlimits* is.

¹⁵⁶¹ "*se ilz (...) tiennent propos, voye et moyen derogant a nostre haulteur et seignourie ilz se meffont et en viennent et font a pugnir grandement (...); non obstant lesquelles choses lesdis (...) de Furnes, par grant outrage et temerité avoient faicte et interjettee ladite appellation pour contredire et empeschier la donation des privilege et interpretation dont cy dessus est faicte mention (...); il n'est point de voye plus contredictoire que appellation, car c'est fournissement d'esdict ce que par le prince (...) a esté fait (...) et ainsi lesdis de Furnes (...) s'efforcoient a dedire, corriger et adnuller ce que ainsi par nous a esté fait et ordonné de nostre puissance absolute et consequamment de rendre icelle nostre puissance limitee et subgette*". Vgl. dit met de opname van Wielant in zijn *Civiele instructie* van de drie types betogen waarmee een advocaat zich op glad eis begaf en de rechten van de vorst schaadde, waarbij het eerste punt luidt dat "*quant il affirme qu'il n'estoit licite a l'empereur ou princes de instituer les droictz et en ce cas fait a pugnir /crimine/ lese majesté*", terwijl Wielant in zijn tweede punt stelde dat de redelijkheid en billijkheid van de vorstelijke beslissing evenmin in vraag mochten worden gesteld: "*Secundo, quant il affirme les droictz estre irraisonnables et en ce cas fait a punir comme sacrilege*", cf. L. SICKING & C. VAN RHEE (eds.), *Briève instruction*, p. 119, §86.22-23. Ook dit tweede principe lijken St.-Bertijns en de procureur-generaal impliciet te hebben ingeroepen: Veurne diende geen beroep tegen het hertogelijke privilege aan te tekenen, "*car bien et civilement, pour justes causes et par bonne raison avions donné et ottroyé ledit privilege*". Wielant was met zijn stellingen overigens geen vernieuwer: F. AUTRAND recenseerde dat al bij het begin van de 15de eeuw de koninklijke administratie stelde dat "*« violer un édit du roi est sacrilège, et vous paierez une grosse amende ou vous serez réputés coupables de lèse majesté »*", cf. 'Du bon usage des lieux communs', p. 255. Sowieso moet gewezen worden op de Romeinsrechtelijke inspiratie voor het gelijkstellen van het niet opvolgen van de beslissingen van de vorst/keizer met heiligschennis, zie C.9.29.2: "*Disputari de principali iudicio non oportet: sacrilegii enim instar est dubitare, an is dignus sit, quem elegerit imperator*".

¹⁵⁶² Zie bv. de opinie van de laat 14de-eeuwse jurist Lucas de Penna, die (niettegenstaande dat hij evenzeer de macht van de vorst als soevereine wetgever onderstreepte) stelt dat de vorst de oude rechten van zijn onderdanen diende te respecteren en deze niet zomaar mocht aantasten met nieuwe tegenstrijdige bepalingen (waarin de vorst God diende na te volgen, die zijn verbonden met de mensheid eveneens ongewijzigd onderhield), tenminste, niet zonder gegronde reden, cf. W. ULLMANN, *The medieval idea of law*, p. 185. We vinden deze opinie ook nog concreter terug bij Wielant: "*Privilegie gegeven in yemants preiuditie en dooght niet, want t'officie vanden Prince is, zijnnen ondersaten te onderhouden ende niet te vercorten in heuren rechten, onder t'dexel van priuilegie ofte anderssins*", alsook "*Privilegie dat subreptif ende obretif is, en doocht niet*", cf. P. WIELANT, *Practijke civile*, p. 27, §29.5-6.

souveraine". Voor de kasselrij vielen de grafelijke privileges dus weldegelijk onder het koninklijke ressort, net zoals enig ander vonnis of juridisch exploit¹⁵⁶³. Maar de dreigementen van de Vitry en de procureur-generaal waren hen niet ontgaan: bij het begin van hun repliek ontkenden de Veurnse delegees dan ook stellig dat ze met hun beroep bij het Parlement de grafelijke prerogatieven wilden loochenen¹⁵⁶⁴. Voor hun tegenpartij was de kous daarmee evenwel af. De bekentenis van de kasselrij dat Filips de Goede als graaf van Vlaanderen privileges kon verlenen, hield immers in dat de graaf boven het gemeen recht verheven was: "*car donner privilege est contre droit commun*"¹⁵⁶⁵. Een appel was dan ook niet aan de orde gezien privileges buiten de gewone rechtsorde vielen, "*consistans en vouldté de prince seulement*".

Wellicht eerder in de wetenschap dat enige verdere procedure voor het Parlement of een uiteindelijk koninklijk arrest toch niet door de hertog zou worden erkend of opgevolgd dan dat ze door de argumenten van St.-Bertijns en de procureur-generaal overtuigd waren, stemden de schepenen en landhouders er eind 1457 dan toch mee in hun recht bij de hertog te verzoeken en daarmee aan hun appel te verzaken¹⁵⁶⁶. Al dan niet in ruil voor het bijdraaien van de kasselrij — "*consideré mesmement que lesdites parties se sont volontairement submises de tout leurdit different et question a nostre bon plaisir et ordonnance*" — sprak de Grote Raad¹⁵⁶⁷ in januari 1458 uiteindelijk een (relatief) compromis uit. Weliswaar bleef het

---

¹⁵⁶³ "*ce n'est pas chose nouvelle mais bien accoustumé de appeller en parlement a Paris quant l'en se sentasse grevé d'aucun exploit, sentence ou ordonnance*". De Veurnse kasselrijwet ontkende met andere woorden het bestaan van enig specifiek Vlaams 'ressort accoustumé' zoals Filips Wielant dat later zou uitwerken en waar o.m. de grafelijke wetgeving exempt werd verklaard van het ressort van het Parlement, cf. L. SICKING & C. VAN RHEE (eds.), op. cit., p. 276, §218.2-3: "*Le comte de Flandres entend que icelluy ressort acquis de par le roy de France par coustume n'est aultre chose sinon appellation procedee de sa Chambre sur sentence diffinitive ou interlocutoire ayant nature de diffinitive jugies en la mesme Chambre de matieres entre parties subjectes a la couronne non touchant la haulteur, noblesse et souveraineté du conte. Et il entend que sa haulteur, noblesse et souveraineté en Flandres est exempte du ressort (...) es octrois qu'il donne en matiere de police (...) et aultres de privilege donné de par luy*".

¹⁵⁶⁴ "*lesdis landhouders, eschevins et kuerheers ne vouldroient nullement presumer de ce dire et alleguier, aincois disoient et confessoient que de ce [donner privileges] avions bien la puissance et auctorité, pourveu et moiennant ce que telles constitutions ou privileges ne deroguent a autres privileges contraires et que ilz soient bien fondéz en raison*", cf. nr. 1247.

¹⁵⁶⁵ De Vitry en de procureur-generaal verwoorden daarmee de klassieke, contemporaine definitie van een privilege, nl. een recht dat tegen de bepalingen van het gemeen recht aan een bepaalde gemeenschap werd verleend: deze definitie kan o.m. bij Philips van Leyden, Philips Wielant en Willem van der Tanerijen teruggevonden worden, cf. J. COOPMANS, 'Het privilege als vorm van wetgeving', pp. 99-100.

¹⁵⁶⁶ "*au dixneufiesme jour du mois de novembre en ce present an mil quatre cens cinquante et sept (...) vindrent et comparurent pardevant lesdites gens de nostre grant conseil estans lez nous lesdites parties (...), auquel jour lesdis deputéz de nostredit terroir de Furnes eussent dit qu'ilz estoient contens d'eulx submettre ou nom d'eulx et de leursdis pers et compaignons et de fait se submirent de tout leurdit different et question en nostre ordonnance et appointement*", cf. nr. 1247.

¹⁵⁶⁷ Een Grote Raad die schijnbaar voorgezeten werd door kanselier Nicolas Rolin (wiens tussenkomst expliciet wordt vermeld, iets wat normaal niet gebeurt: "*veu par nostre tres chier et feal chevalier et chancellier le seigneur*

privilege uit 1431 als algemene leidraad geldig: de wet van Poperinge werd de Raad van Vlaanderen als regulier hoofd van wet toegewezen. In geval van provocatie in een geding waarbij een Veurnse keurbroeder een van de betrokken partijen was, zouden de Poperingse schepenen evenwel opnieuw hun hoofdvaart bij de wet van de kasselrij van Veurne moeten nemen, zoals voor 1431.

De concrete afloop van het conflict tussen Veurne en Poperinge is hier uiteindelijk minder van belang. Ook dat de hertog in dit specifieke geval zijn privilege aan het ressort van het Parlement wist te onttrekken, kan worden gerelativeerd: het gaat uiteindelijk maar om één enkel proces. Het zijn daarentegen de inhoud van de betogen en de procedure zelf voor de Grote Raad die de grootste relevantie bezitten. Fillastre, die *de facto* de nieuwe president van de hertogelijke raad was¹⁵⁶⁸, had samen met de procureur-generaal van de hertog ongeneemd het soevereine karakter van de grafelijke privileges verdedigd. In hun conclusies hadden ze van de Veurnse schepenen en landhouders zelfs geëist definitief aan hun beroepsprocedure bij het Parlement te verzaken, hen daarmee de toegang tot de soevereine koninklijke justitie ontzeggend¹⁵⁶⁹. Enige weigering hierop in te gaan werd daarbij gelijkgesteld met een ongehoorzaamheid aan de vorst¹⁵⁷⁰, met alle implicaties van

---

d'Authume et les autres gens de nostre grant conseil estans icy lez nous ledit proces"), wellicht in een poging de Raad als onpartijdig voor te stellen ten opzichte van Fillastre, die in afwezigheid van Rolin de president van de Raad was. De attestatie van Rolin is des te opmerkelijker omdat de kanselier eigenlijk reeds vanaf het najaar van 1457 zijn reële macht grotendeels verloren had ten gevolge van de machtsgreep aan het Bourgondische hof van de Croÿ-factie, waaraan Fillastre gelieerd was (hoewel we hem wel nog occasioneel zien opduiken daarna, cf. nr. 1250, eveneens in een geschil waarin Fillastre, nu als bisschop van Doornik, betrokken was, of bv. nrs. 1269 en 1270). Zie over deze verwijdering van Rolin o.m. H.-F. PRIDAT, *Nicolas Rolin*, pp. 101-109; J. BARTIER, 'Une crise de l'État Bourguignon', pp. 501-511 en M. PRIETZEL, *Guillaume Fillastre*, pp. 197-207. De verwijdering van Rolin kan ook afgeleid worden uit het slechts nog maar sporadische gebruik van de groot hertogelijk zegel na 1457-1458, cf. P. COCKSHAW, *Le personnel*, p. 9 en pp. 59-60: het was nu Antoine de Croÿ die als eerste kamerheer in principe de expeditie en bezegeling van de hertogelijke oorkonden, verordeningen, privileges of vonnissen van de Grote Raad overzag (als bewaarder van het geheim zegel).

¹⁵⁶⁸ Zijn titel bleef weliswaar officieel, zoals ook in het vonnis van de Grote Raad aangehaald wordt, "*chief de nostre conseil en absence de nostre chancelier*", zie ook M. PRIETZEL, op. cit., pp. 199-200.

¹⁵⁶⁹ Een opstelling die ongetwijfeld kritiek van de koninklijke administratie zou uitlokken: zo zien we de koninklijke administratie nog in maart 1459 ten overstaan van de Bourgondische ambassade die toen naar Karel VII was uitgestuurd stellig verklaren dat "*Mond. Sr. de Bourgogne sçait bien, que le roy doibt & est tenu faire justice à ses sujets & de faire exécuter les Arrests & Jugemens de sa Court de Parlement, qui est sa Court souveraine*", cf. U. PLANCHER, *Histoire générale et particulière*, t. IV, p. ccxxxiii. Dit zou nog eens herhaald worden bij de ambassade van de bisschop van Coutances eind 1459, waarbij de hertog te horen kreeg dat "*car vou savez monseigneur que excéder, entreprendre et usurper contre ces drois et souveraineté du roy n'est pas bien servir son seigneur souverain (...), et (...) son royaume (...) entierement luy est tout subgect comme a seigneur souverain*", cf. A. SPITZBARTH, 'De la vassalité', p. 70.

¹⁵⁷⁰ De notie van ongehoorzaamheid was bovendien bijzonder nauw verbonden met die van soevereiniteit, zoals J. BLANCHARD dit aanstipte voor wat de Franse Kroon betreft: "*Dans le cadre de la justice royale, comment une « désobéissance » l'individu qui tente de se soustraire à la souveraineté du roi. Au début du XVe siècle, sont reconnus*

dien (majesteitsschennis). Het moet dan ook duidelijk zijn dat een groot deel van de thema's en kenmerken van de ideologie en politiek die meestal specifiek aan (de regering van) Karel de Stoute worden toegedicht — soevereiniteit, absolute gehoorzaamheid van de onderdanen of de relatieve en beperkte waarde van vroegere privileges¹⁵⁷¹ — ook al onder Filips de Goede aanwezig waren¹⁵⁷².

---

*coupables de « désobéissances » les sujets qui résistent de manière injustifiée aux manifestations légitimes de mla souveraineté: par exemple, l'administré qui refuse d'obtempérer au commandement porté par une ordonnance", cf. 'Commynes n'a pas « trahi »', p. 329. De hertog zouden nu dus een gelijke gehoorzaamheid, als aan een soeverein, van zijn onderdanen opeisen. Daarbij werd overigens niet enkel ongehoorzaamheid bestraft of aangeklaagd, maar tevens het ideaalbeeld van de 'trouwe onderdaan' gepromoot. Dit zien we zelfs al in de jaren 1430, bij het appel van Jacob Braderic, heer van Vivenkapelle, tegen het Brugse beenhouwersprivilege (ut supra). Tegenover het beeld van de ongehoorzame Braderic, die in plaats van zich rechtstreeks tot de hertog te richten appel aantekende bij het Parlement van Parijs, wordt dat van Roland van Uutkerke geplaatst: getrouw hertogelijk dienaar, kamerheer, raadsman en Ordebroeder. Van Uutkerke werd, als *seigneur viagier* van het domein van Male, nochtans evenzeer door het hertogelijke privilege getroffen als Braderic. Meer zelfs, de verordening viseerde specifiek de vleesverkoop te Male (cf. nr. 364: "*doresenavant nulle personne quelconque ne puisse ou pourra vendre char audit lieu, parc et place de Male, ne a une lieue prez les confins de Bruges*"). Dit weerhield hem er evenwel niet van om op 24 augustus 1430, een maand na de uitvaardiging van de hertogelijke verordening, formeel te verklaren dat "*combien que mondit seigneur par sa espediale grace et par vertu de ses lettres patentes que j'ay desoubz moy (...) m'a donné ma vie durant la seigneurie (...) de Male (...), neantmoins moy, comme chastelain dudit parc de Male, comme celui qui desire et veult en toutes choses obeïr a mondit doubté seigneur, cognossant en ceste partie sa puissance et seigneurie, comme raison es et a ce appartient, voulant a ce toudiz obeïr comme raison et droit ensaigne, promez (...) que de cy en avant je ne souffreray (...) que aucunes personnes (...) vendront char (...) dedans la franchise et seigneurie du parc de Male*", cf. SABrugge, fonds ambachten nr. 60; zie ook de opmerkingen van M. Gosman die in de 16de-eeuwse hovelingentractaten vaststelde dat een (absolute) gehoorzaamheid aan de vorst de kern vormde van het ideaalbeeld van de courtier, cf. 'Obedience and Social Identity', pp. 35-63. Eenzelfde tegenstelling zien we de hertogelijke kanselarij ook in 1457 creëren bij het beschrijven van het optreden van een aantal omwonenden en burenen van de burcht en heerlijkheid van Lannoy. In tegenstelling tot hun lokale heren en dorpsgenoten hadden zij geen appel aangetekend tegen de hertogelijke verordening uit 1456 die bepaald had dat de wacht van het kasteel van Lannoy door de naburige dorpelingen moest worden uitgevoerd: "*prestement après l'execution de nosdites lettres patentes lesdiz supplians, chacun en sa paroiche, eussent esté requis, somméz et tres fort presséz, tant par les seigneurs desdiz villaiges comme par la plus part des habitans en iceulx, opposans a icelles noz lettres patentes, a fin que lesdiz supplians se voulsissent opposer contre ledit seigneur de Lannoy avec lesdiz autres opposans, ce qu'ilz n'ont voulu faire, ains ont tousjours esté et sont prests de obeyr a noz commandemens en ceste partie et en toutes autres a eulx possibles*", cf. nr. CDLXXVIII. Die opstelling verdiende uiteraard alle lof, en de hertog beval dan ook dat ze niet zouden moeten bijdragen in de kosten van de weerspannige appellanten (waarmee de hertog/graaf zich trouwens een soeverein karakter aanmeette: het ging immers strikt gezien niet om zijn onderdanen, tenminste niet sans moyen, maar om de onderdanen van zijn vazallen; niettemin diende iedereen de hertogelijke bevelen op te volgen). De hertog en zijn administratie creëerden dus een soort 'cultus van gehoorzaamheid'.*

¹⁵⁷¹ Het artikel van W. BLOCKMANS, 'Les idées politiques de Charles le Téméraire', citeert en bespreekt verschillende uitspraken van Karel de Stoute die duidelijk in een lijn te brengen zijn met het discours uit 1458, waarbij de onderdanen enige mogelijkheid ontzegd werd de beslissingen van de vorst in vraag te stellen ("*faites pareillement quant à l'obéissance de mes commandemens, lettres et ordonnances (...) sur vos testes et sur confiscacions de tous voz biens, ensemble tous voz privileges (...) et usages (...) En jurant Saint George et touchant a*

Niettemin blijft de hertogelijke administratie en kanselarij ook een ander, complementair beeld van de hertog presenteren. Filips de Goede was een *prince de justice* (net zoals ook Karel dat ook zou zijn en blijven¹⁵⁷³) bij wie de onderdanen hun recht konden verzoeken en vinden, zoals ook moest blijken uit de 'vrijwillige' submittie van het Veurnse kasselrijbestuur aan het oordeel van de Grote Raad¹⁵⁷⁴. Ook in de zaak rond het hertogelijke bevel tot de wacht van het kasteel van Lannoy zien we de Grote Raad de rechtvaardigheid van de hertog promoten ten overstaan van de appellanten, tenminste indien deze aan hun beroep bij het Parlement zouden verzaken:

*"leur offrant par mondit seigneur de les oïr en tout et qu'ilz vouldroient dire et requérir devant luy et son conseil et leur faire et administrer bonne et brieve raison et justice, et les entretient droit mondit seigneur et garderoit en leurs droiz et prerogatives sans oster a l'un pour actribuer a l'autre, mais ung chacun garder en son droit"*¹⁵⁷⁵

---

poitrine de sa main (...) il ne demandait d'eulx avoir response", cf. p. 72) en duidelijk geïmpliceerd werd dat alle privileges van de onderdanen uit de macht van de vorst voortkwamen, en deze dan ook niet gecontesteerd diende te worden (bv. in Karels repliek op de contestatie van zijn verordening rond de Vlaamse leendienstplicht: "*comment vous [les Membres] osez encores de tenir comunicacion ou me parler de la descharge des fievez (...) et que toutesvoies vous scavez bien de ce mon ordonnance (...). Vous me voulez hoster les miens a mon besoing par vos privileges, dont vous n'avez nulz"*, cf. p. 74).

¹⁵⁷² Wat op zich niet hoeft te verwonderen: zo volgde Fillastre (of de Vitry en de procureur-generaal) in zijn betoog tijdens het proces rond de absolute en ordinaire hertogelijke macht gewoon de gangbare opinies van zulke 14de-eeuwse 'schoolvoorbeelden' als Bartolus de Saxoferrato en met name Baldus en Angelus de Ubaldis, cf. K. PENNINGTON, *The prince and the law*, pp. 213-221. Fillastre was overigens een geschoold jurist, die ongetwijfeld met deze auteurs vertrouwd zal zijn geweest (net als talloze andere Bourgondische ambtenaren), zie over zijn intellectuele achtergrond en i.v.m. zijn optreden als orator en hofideoloog M. PRIETZEL, *Guillaume Fillastre*, pp. 32-41 en pp. 407-415. Ook W. PARAVICINI wees er al terecht op dat ook het discours van bv. Guillaume Hugonet, de kanselier van Karel de Stoute, op zich niet fundamenteel vernieuwend was maar (net zoals dat van Fillastre) voornamelijk stoelde op een aanpassing en herformulering van oudere werken en denkbeelden naar de noodzaken en behoeften van het heden, cf. 'L'arsenal intellectuel', pp. 177-178.

¹⁵⁷³ Zoals ook nog de vroeg 16de-eeuwse Bourgondisch-Habsburgse jurist Nicolaas Everaerts zou benadrukken, waarbij hij trouwens de onmogelijkheid om het oordeel van Karel de Stoute als vorst in vraag te stellen net zou verbinden met diens immanente rechtvaardigheid als de "*fontem iustitiae*": "*want al zou over diens rechtvaardigheid niets vaststaan, toch moet men (...) altijd de gerechtigheid van de vorst veronderstellen, zozeer dat zelfs als de vorst iets zou voorschrijven dat indruist tegen de goddelijke wet (...) men hem toch dient te gehoorzamen"*, geciteerd, vertaald en besproken bij O. VERVAERT, *Studies over Nicolaas Everaerts*, pp. 185-186. Vgl. dit met het beeld van de vorst als het levende recht of de levende wet, dat trouwens ook door Fillastre in zijn *Livre de justice* werd uitgewerkt: "*luy mesmes soit regle, car a luy appartient faire loix et ordonnances (...), le prince est loy animee et une justice qui vit et qui a ame, et la loy positive qui est son ordonnance n'est que loy sans ame, de tant doncques doibt le prince estre plus digne, plus juste et plus droituriere que la loy"*, cf. KB, ms. 9028, fol. 20v°.

¹⁵⁷⁴ "*lesdis deputéz de nostredit terroir de Furnes eussent dit qu'ilz estoient contens d'eulx submettre ou nom d'eulx et de leursdis pers et compaignons et de fait se submirent de tout leurdit different et question en nostre ordonnance et appointement"*, cf. nr. 1247.

¹⁵⁷⁵ Cf. nr. CDLXXVI.

Dit geeft ook aan dat het onttrekken van de grafelijke wetgeving en privileges aan het ressort van het Parlement niet louter als een *negatief* gegeven mag worden voorgesteld. Het was de hertog niet enkel zaak om — binnen de context van het oplopende conflict met Karel VII — het Parlement en de koninklijke justitie enige inmenging in zijn verordeningen, beslissingen en privileges te ontzeggen. De hertog werd in de eerste plaats zelf als een of dé competente autoriteit voorgesteld om het bestuur en het beheer van zijn landsheerlijkheden, zij het Kroonlenen of niet, op zich te nemen. Dit komt ook overeen met de opinie die Chastelain de hertog reeds toedichtte toen hij de zaak rond de arrestatie van Jeanne de Robault en de daaropvolgende koninklijke dagvaarding van Vliesridder Jean de Melun beschreef (*ut supra*, §3.1.2.5). Filips de Goede "*se sentoit prince de raison et de justice (...) avoit conseil autentique et très-graves peuples et villes de grant pollicie et lesquels il convient régir en justice et en droit*"¹⁵⁷⁶. De chroniqueur spreekt hier immers niet enkel over justitie maar ook over "*pollicie*" en "*droit*"¹⁵⁷⁷; de hertog werd niet enkel geacht recht te spreken, maar ook om als wetgever voor zijn onderdanen op te treden.

De vraag is nu of na de dood van Karel VII de hertog zou vasthouden aan deze exemptie van zijn verordeningen en privileges ten opzichte van het ressort van het Parlement, die zowel reeds in de feiten afgedwongen was geweest als theoretisch beargumenteerd werd. Of kwam daarentegen opnieuw een meer opportunistische politiek tot stand, zoals dat ook na 1435 een tijdlang het geval was geweest?

Tijdens de Frans-Bourgondische dagvaart te Tours in oktober 1461 zien we de hertogelijke ambassade bij de koninklijke raad verzoeken dat Lodewijk XI aan het Parlement zou verbieden nog langer kennis te nemen van zaken betreffende de Gentse opstand van 1449-1453 "*et de la paix qui s'en est ensievye*"¹⁵⁷⁸, een verwijzing naar de Vrede van Gavere¹⁵⁷⁹. De koning gaf aan dit verzoek zijn principe-akkoord mee, zij het op een ietwat dubbelzinnige wijze. Ten eerste sprak Lodewijk over de Vrede van Gavere als "*ladicte*

---

¹⁵⁷⁶ Zie J. KERVYN DE LETTENHOVE, *Œuvres*, v. III, p. 89.

¹⁵⁷⁷ Vgl. dit ook met een passage bij Wielant in zijn *Recueil des antiquités de Flandre*, waarin hij stelt dat Filips de Goede (m.b.t. de inmenging van het Parlement in de uitvoering van het Ieperse lakenprivilege van 1428, cf. nr. 290) zou hebben gezegd "*qu'il estoit le maistre des polices de son pays de Flandre et que nul n'y avoit à regarder que luy*", zie J.-J. DE SMET (ed.), *Corpus chronicorum Flandriae*, t. IV, p. 160. Over de notie van 'police' (d.i. de mogelijkheid om via een wetgevend/normerend optreden tussen te komen in kwesties die het algemeen belang betreffen), zie de artikels van P. VAN PETEGHEM, 'La justice et la police aux anciens Pays-Bas', pp. 5-16 en van S. PETIT-RENAUD, 'La notion de police', pp. 125-145, evenals het werk van M. SCHENNACH, *Gesetz und Herrschaft*, pp. 25-29, die uitgebreid ingaat op hoe de notie van 'police' (en met name de "*guten Policy*") een centraal begrip vormde bij de uitwerking en legitimatie van de wetgevende macht in de vroegmoderne tijd.

¹⁵⁷⁸ Cf. nr. DXLVIII, §[III].

¹⁵⁷⁹ Verordening van 30 juli 1453, cf. nr. 1080. De Vrede van Gavere en de afloop van de Gentse opstand hadden al in 1457, nog onder Karel VII, tot een appel voor het Parlement geleid, cf. S. DAUCHY, *Les appels flamands*, nr. 793.

*interpretacion*¹⁵⁸⁰, een omschrijving die de hertogelijke ambassade nochtans (op basis van de bewaarde documenten) zelf niet gebruikt had. Wellicht verwees de koning daarmee naar het zogenaamde vonnis van Rijsel van 4 september 1452¹⁵⁸¹. Dit vonnis was destijds uitgesproken geweest door een Franse delegatie die Karel VII in juni 1452, op verzoek van Gent, naar de hertog en de stad had uitgestuurd ter bemiddeling in het conflict. BOONE wist bij zijn uitgave en bespreking van dit vonnis er op te wijzen dat hoewel Filips de Goede de koninklijke inmenging in het conflict met Gent in eerste instantie maar met veel tegenzin accepteerde, het optreden van de Franse delegatie uiteindelijk toch ingepast kon worden in de hertogelijke strategie ten aanzien van Gent. Gebruik makend van het nodige smeergeld en steunend op een gedeelde ideologische en juridische achtergrond, bleken de koninklijke delegees de hertogelijke argumenten genegen te zijn en vormde het vonnis een zware veroordeling van het Gentse optreden¹⁵⁸². Gent accepteerde het vonnis dan ook niet en zette de strijd tegen de hertog, ook militair, verder, om uiteindelijk pas op het slagveld van Gavere het onderspit te moeten delven. De zogenaamde Vrede van Gavere die door de hertogelijke administratie na deze nederlaag werd opgesteld ter veroordeling/remissie van de Gentse opstand, inspireerde zich evenwel sterk op het eerdere vonnis van de Franse ambassadeurs¹⁵⁸³: wellicht daarom dat Lodewijk en de koninklijke administratie van een 'interpretatie' spraken. De Kroon benadrukte met deze specifieke omschrijving dus meteen haar mogelijkheid om in Vlaamse materies te interveniëren. Bovendien stelde ze als voorwaarde voor het verlenen van enige formele overeenkomst in de kwestie dat de Vrede (als een aanpassing van een eerder 'koninklijk' vonnis) eerst aan de koninklijke raad zou worden overgemaakt en er zou worden geconsulteerd. Tenslotte bepaalde de koning níet zozeer dat het Parlement geen kennis zou mogen nemen van kwesties rond de Vrede of de Gentse opstand, maar enkel dat de Parijse raadsheren de Vrede zouden naleven ("*ilz entretiengnent ladicte interpretacion*")¹⁵⁸⁴. Met andere woorden lijkt de koninklijke raad niet geneigd te zijn geweest de hertog zomaar enige exemptie ten opzichte van het algemene ressort van het Parlement toe te kennen — wat trouwens volledig in lijn lag met de koninklijke politiek in de andere ressortkwesties. De poging van Filips de Goede en zijn delegees om bij de nieuwe koning via een *verzoek* de exemptie van een van zijn privileges (hier: de Vrede van Gavere) te verkrijgen, in plaats van de confrontationele koers uit de late jaren 1450, leverde dus maar weinig concreets op.

---

¹⁵⁸⁰ Cf. nr. DXLIX, §VIII.

¹⁵⁸¹ Cf. nr. xxxvii.

¹⁵⁸² Zie M. BOONE, 'Diplomatie et violence d'État', pp. 7-20.

¹⁵⁸³ Meerdere artikels komen quasi letterlijk overeen, wat ook al M. BOONE opviel, hij spreekt zelfs over een 'Vorurkunde', cf. art. cit., pp. 4-5, specifiek n. 9.

¹⁵⁸⁴ Het Parlement zou trouwens ook in de praktijk niet nalaten om ook na oktober 1461 nog appels te ontvangen en te behandelen die de precieze betekenis en reikwijdte van de Vrede tot onderwerp hadden, cf. S. DAUCHY, op. cit., nrs. 939 en 980.

Het hoeft dan ook niet te verwonderen dat ondanks de belofte van Filips de Goede, bij de kroning van Lodewijk, om de koning zijn volle gehoorzaamheid toe te kennen, de hertogelijke administratie al snel opnieuw een meer ambiguë politiek zou gaan voeren. Dit zien we reeds in 1462. Op 21 januari van dat jaar liet de hertog namelijk alle wereldlijke goederen van het St.-Amékapittel te Douai aanslaan¹⁵⁸⁵, en dit omdat het kapittel tot twee keer toe geweigerd had voor de hertogelijke Grote Raad te verschijnen in een conflict met de hertogelijke procureur bij de Rijselse *Gouvernance*¹⁵⁸⁶. In deze documenten wordt het precieze object van het geschil niet duidelijk vermeld, maar het lijkt ons aannemelijk dat het verband hield met het bevoegdheidsconflict tussen St.-Amé en de stad Douai dat uiteindelijk in de hertogelijke verordening van 8 augustus 1462 zijn besluit kreeg¹⁵⁸⁷, waarin de tussenkomst van de hertogelijke procureur trouwens uitdrukkelijk vermeld werd: "*sur ce ouy notre procureur pour notre interest*". De inbeslagname van de goederen van het kapittel lijkt daarbij een drukkingsmiddel te hebben gevormd om het kapittel tot een akkoord te dwingen, niettegenstaande het kapittel in haar conflict met Douai een procedure voor het Parlement van Parijs aanhangig gemaakt had¹⁵⁸⁸. Filips de Goede kwam dus opnieuw, net zoals onder Hendrik VI en Karel VII, met zijn verordeningen en wetgeving tussen in de werking en lopende procedures voor het Parlement. Er is echter een nuance nodig. Indien de hertog in zijn verordening, op suppliek van de stad Douai, zélf het akkoord bevestigde dat de schepenen met het kapittel in hun bevoegdheidsconflict waren overeengekomen, dan gaf Filips vervolgens opdracht aan zijn procureurs bij het Parlement van Parijs om dit akkoord en zijn verordening nog eens te laten ratifiëren en erkennen bij het koninklijke beroepshof¹⁵⁸⁹. Daarbij werd zelfs gesteld dat dit diende "*affin que iceulx traictiez et accords soient entretenus a tousjours sans aler au contraire*", en mocht de hertog door het Parlement veroordeeld worden tot de naleving ervan! Dit contrasteert fel met de voorstelling van Filips de Goede als *legibus solutus* in januari 1458 tijdens het proces tussen Veurne en St.-Bertijns, of nog met een hertogelijk privilege uit november van datzelfde jaar rond de tolrechten te Ieper. Daarin had de hertog de leenhouders en pachters van de Ieperse tol tot

---

¹⁵⁸⁵ Cf. nr. DLVII.

¹⁵⁸⁶ Cf. nrs. DXLVII en DXLIX, brieven van de hertog aan het kapittel uit oktober en november 1461; deze laatste brief had hen opgedragen op 8 januari 1462 voor de Grote Raad te verschijnen.

¹⁵⁸⁷ Zie nr. 1393.

¹⁵⁸⁸ S. DAUCHY, *Les appels flamands*, passim, recenseerde weliswaar geen proces van het kapittel voor het Parlement in deze periode, maar op 1 juli 1462 verkreeg het kapittel van Lodewijk XI wel een *congé de cour* om haar geschil met Douai via een akkoord te regelen, cf. AMDouai, GG148.

¹⁵⁸⁹ Het ging om meesters Quentin Tueleu en Jean le Moyne. É. ANNE recenseerde enkel Tueleu als een procureur die ook officieel in dienst van de hertog stond (cf. 'Les ducs de Bourgogne devant le Parlement', p. 368); le Moyne daarentegen was weliswaar een procureur bij het Parlement maar stond niet in vast hertogelijk dienstverband, zijn optreden was wellicht enkel *ad hoc* (cf. zijn vermelding als procureur in een proces uit 1460 bij S. DAUCHY, *Les appels flamands*, p. 277, nr. 876, waarin hij trouwens net als procureur van de schepenen van Douai optrad).

een boete van 1440 lb. par. veroordeeld omdat ze een arbitrair akkoord met de stad Ieper rond het tarief van de tol door het Parlement hadden laten ratifiëren "*sans le sceu, congé et licence expres de nous*"¹⁵⁹⁰. Het was pas nadat ze zich als supplianten en getrouwe hertogelijke onderdanen tot de hertog wendden, dat deze bereid bleek het voor het Parlement geratifiëerde akkoord op zijn beurt in een privilege te bevestigen en zijn beslag op de Ieperse tol ophief.

In 1462 is de hertogelijke politiek dus dubbelzinniger. Zijn verordening komt enerzijds tussen in de werking van het Parlement, maar wordt er anderzijds nadien ook door bekrachtigd. Wellicht speelt ook hier weer het opportunisme dat het optreden van Filips en zijn administratie ook al in de jaren 1440 had gekenmerkt. Het kapittel van St.-Amé claimde immers dat het van enige wereldlijke jurisdictie exempt was en onder koninklijke sauvegarde stond (*ut supra*, §3.1.3.3); door zijn verordening te laten bevestigen door het Parlement verkreeg de hertog meer armslag om het kapittel tot een effectieve uitvoering van het akkoord met Douai te dwingen. Het was overigens niet Filips' bedoeling dat het Parlement enige kennis nam van het akkoord of de hertogelijke verordening: de procureurs van de hertog dienden de bevestiging door het koninklijke beroepshof slechts te vervolgen "*pourveu que l'on n'y change ne mue aucune chose*". Dat het Parlement in deze kwestie in de eerste plaats als een hertogelijk instrument diende, blijkt nog verder uit een brief van Filips de Goede uit november 1463, waarin deze er zich bij de kanunniken over beklaagde dat ze "*les traictiés et accords autresfois pourparléz entre vous et eulx [de schepenen van Douai], lesquelz par nos lettres patentes nous avons loé, greé, consenti et accordé et depuis ont esté recongneus et passéz en la court de parlement de monseigneur le roy a Paris*" niet naleefden¹⁵⁹¹. De bevestiging van de hertogelijke verordening door het Parlement belette de hertog trouwens ook niet de kwestie nadien opnieuw voor zijn Grote Raad te brengen in plaats van voor de koninklijke justitie¹⁵⁹².

Wanneer het Parlement Filips de Goede niet van dienst kon zijn en de hertogelijke onderdanen op eigen initiatief appel aantekenden tegen hertogelijke verordeningen of octrooien, zien we al veel minder een verschil in de reactie van de hertogelijke administratie voor of na het aantreden van Lodewijk XI. In 1463, bij het Parijse appel van hertogelijk lijfarts Roland Scriptoris tegen een in 1461 door Sluis verkregen respijt voor de uitbetaling van lijfrenten (*ut supra*, §3.1.3.2), greep de Grote Raad bijvoorbeeld alweer terug

---

¹⁵⁹⁰ Privilege van 10 november 1458, cf. nr. 1273.

¹⁵⁹¹ Cf. nr. DCXXIII. De hertogelijke procureurs bij het Parlement hadden er de ratificatie van de hertogelijke verordening op 7 maart 1463 effectief verkregen, zie de bemerkingen en referenties bij het kritisch apparaat van nr. 1393, tradities B en C.

¹⁵⁹² Het kapittel had verschillende akten opgesteld die tegen de bepalingen van het akkoord uit 1462 ingingen, "*lesquelles ont esté veues en notredit grant conseil*"; bovendien dreigde de hertog met verdere acties: "*tellement y faites que ayons cause d'estre contens et que en votre reffuz ne nous soit besoing, a la conservation de notredit droit en ceste partie, y pourveoir par aultre maniere*", cf. nr. DCXXIII.

naar het afblokken van het koninklijke ressort via een onder hertogelijke auspiciën afgesloten en bemiddeld akkoord. De kennisname door het Parlement van de aan Sluis verleende hertogelijke verordening werd daarbij weliswaar nog niet openlijk of expliciet ontkend (i.t.t. in 1458 bij het Veurnse appel). Maar opnieuw werd duidelijk gemaakt dat de goede hertogelijke onderdaan wel verondersteld werd zijn recht bij de hertog te verzoeken, een rechtsbedeling die uiteraard ook in het voordeel van de onderdaan zou spelen:

*"la matiere estoit plus convenable a estre widee et determinee par nous, qui sommes leur prince et seigneur naturel, ou par les gens de notre grant conseil, et se pourroit faire plus aiseement pardeca et a moins de traveil et de frait que audit parlement, veue la grant et longue distance que il y a de cy audit lieu de Paris"*¹⁵⁹³

Wie Filips de Goede niet in die visie wilde volgen en het appel tegen de hertogelijke verordeningen bij het Parlement verderzette, bleek trouwens een minder gematigd optreden te wachten te staan, net zoals dat de appellanten uit de jaren 1428-1435 te beurt was gevallen. Dit mochten ondermeer de Nieuwpoortse wet en vishandelaars in 1464-1465 ondervinden. In februari 1460 had de hertog in een octrooi een aantal ambten toegekend, waaronder dat van de vismijn, samen met de aan die ambten verbonden vergoedingen en taksen. In ruil zou de stad in een jaarlijkse rente van 700 lb. par. moeten voorzien om de kosten van de organisatie van het stedelijke toernooi van de Épinette me te helpen bekostigen¹⁵⁹⁴, alsook de aankoop vergoeden van een huis dat zou moeten wijken voor de verdere uitbouw van het *palais Rihour* dat de hertog in Rijsel liet optrekken¹⁵⁹⁵. De Nieuwpoortse vishandelaars, gesteund door het stadsbestuur, klaagden evenwel het optreden en de inningen van de door Rijsel aangestelde pachters van de vismijn aan en gingen (samen met de vishandelaars van een aantal andere Vlaamse kuststeden) over tot een boycot van Rijsel. De hertog bleek niet gediend met dit optreden "*par voye de fait [et] (...) ou contempt de nosdictes lettres*" en liet in een fel mandement in juni 1460 de verantwoordelijken voor de boycot voor de hertogelijke commissie voor het domein en de

---

¹⁵⁹³ Hertogelijke akte van 14 december 1464, nr. DCXLVIII.

¹⁵⁹⁴ Zie nr. 1319, octrooi van 13 februari 1460 (een later document spreekt over een rente van 800 lb. par., cf. nr. DCLXI). Voor meer informatie over het toernooi van de Épinette, een stedelijk steekspel dat gespiegeld kan worden aan het Brugse toernooi van de Witte Beer, zie het oudere artikel van C. FOURET, 'La violence en fête', pp. 375-390, alsook de recente studie van É. VAN DEN NESTE rond de stedelijke toernooicultuur in Vlaanderen, die ook specifiek het octrooi van 1460 bespreekt, cf. *Tournois, joutes, pas d'armes*, pp. 179-180. De hertog was in de jaren 1430 trouwens al meermaals tussengekomen om het financieel noodlijdende toernooi uit het slop te helpen halen, blijkbaar zonder structureel succes, cf. nrs. 363 en 567.

¹⁵⁹⁵ Over de constructie van dit nieuwe hertogelijke stadspaleis doorheen de jaren 1450-1460, zie F. SALET, 'Le palais Rihour à Lille', pp. 175-176 en K. DE JONGE, 'Bourgondische residenties in het graafschap', pp. 95-109. De Rijselse schepenen zouden de hertog hiertoe uiteindelijk 4000 lb. par. toegekend hebben, cf. nr. DCLXI.

financiën¹⁵⁹⁶ dagen¹⁵⁹⁷. Wellicht in reactie hierop en nadat een eigen klacht van de Nieuwpoortse vishandelaars tegen de Rijselse pachters bij de Raad van Vlaanderen zonder gevolg bleef¹⁵⁹⁸, tekende Nieuwpoort appel aan te Parijs, waar ze op 16 juni 1464 van de koning een mandement verkregen dat de Rijselse pachters van de vismijn verbood hen nog langer te hinderen in de vrije verkoop van hun vis. De hertogelijke administratie was evenwel niet van plan die door het Parlement bevolen opschorting van de uitvoering van Filips' octrooi uit 1460 te aanvaarden¹⁵⁹⁹. De koninklijke sergeanten die het mandement te Rijsel kwam uitvoeren werd echter "*respondu [par] plusieurs fois que s'ilz executoient lesdictes lettres ilz seroient tenus prisonniers, et pour doubte d'estre grevéz et molestéz de leurs personnes n'oserent proceder*". Nieuwpoort verkreeg daarop in september nog een tweede koninklijk mandement waarin de procureur-generaal van de koning zich ook nog met de stad en handelaars partij stelde voor de "*grant esclande et lesion de notre justice*", maar dit bleef opnieuw onuitgevoerd. Geconfronteerd met het aanhoudende verzet van Nieuwpoort en de dreigende inmenging van het Parlement, bleek de hertog echter wel bereid zich opnieuw als de rechtvaardige vorst op te werpen. Een akte van de Grote Raad uit juni 1465 verhaalt hoe de hertog, op de hoogte gesteld van het conflict en de processen tussen beide partijen, "*et afin de eviter les grans et sumptueux fraiz et despens que en la poursuite d'iceulx proces elles faisoient et soustenoient journelement*", hieraan nu zelf een einde wou stellen¹⁶⁰⁰. Rijsel en Nieuwpoort werden bijgevolg aangeschreven daartoe hun procureurs naar het hof te sturen, wat beide steden "*en satisfaisant et obtemperant au bon vouloir et plaisir de mondit seigneur*" ook deden. Beide partijen verzaakten er vervolgens aan al hun processen en appels en zouden hun recht bij de hertog verzoeken.

Rekening houdend met het eerdere mandement van de hertog uit de zomer van 1460 (dat de Nieuwpoortse vishandelaars toen al dreigend had bevolen voor de hertogelijke commissarissen te verschijnen), de verschillende door Nieuwpoort verkregen koninklijke mandementen en de botte weigering van Filips om deze uitvoering te laten kennen, moet het evenwel duidelijk zijn dat deze akte van de Grote Raad in de eerste plaats een discursieve constructie was. Nieuwpoort had zich dan wel 'vrijwillig' bij haar verzaking aan

---

¹⁵⁹⁶ Over deze commissie, die de financiële/fiscale/domaniale tak van de werking van de Grote Raad op zich nam, zie E. LAMEERE, *Le Grand Conseil des ducs*, pp. 174-176 en J. VAN ROMPAEY, *De Grote Raad*, pp. 110-116. De hertog had deze commissie nog in september 1457 hervormd, cf. nr. 1246.

¹⁵⁹⁷ Cf. nr. DXII; hertogelijk deurwaarder Haquinet Charle voerde deze commissie vanaf 1 augustus 1460 uit, waarbij hij uiteindelijk een aantal handelaars uit Nieuwpoort en Sluis dagvaardde op 6 september 1460 voor de commissarissen voor het domein en de financiën te verschijnen.

¹⁵⁹⁸ Dit Nieuwpoortse beroep op de Raad van Vlaanderen wordt beschreven in een akte van Lodewijk XI uit 1464, zie de noot hieronder.

¹⁵⁹⁹ Koninklijk mandement van 16 juni 1464, geïnsereerd in een iteratief bevel van Lodewijk XI van 29 september 1464, bewaard in een contemporaine kopie, cf. ARA, Oorkonden van Vlaanderen, tweede reeks, doos 44, akte op datum 29 september 1464.

¹⁶⁰⁰ Cf. nr. DCLXI.

het proces voor het Parlement neergelegd, maar dit was wellicht ook de enige keuze geweest die haar nog restte. Haar renunciatie bood de hertogelijke administratie opnieuw de mogelijkheid om de hertog als de ideale *prince de justice* voor te stellen, bij wie zijn onderdanen terecht konden "*sans figure de long proces*". Het ressort en de competentie van het Parlement werden daarbij weliswaar niet expliciet ontkend, maar quasi achteloos opzij geschoven. In de akte van de Grote Raad wordt het koninklijke beroepshof slechts twee keer vermeld, telkens als laatste in een opsomming, na de Grote Raad en de Raad van Vlaanderen – enige *préséance* werd het Parlement dus alvast niet gegund. De Grote Raad behield zich zelfs eenzijdig voor te oordelen over de taxatie van de kosten die beide partijen reeds tijdens de appelprocedure voor het Parlement gemaakt hadden! Op een eventuele exemptie van de grafelijke octrooien of verordeningen ten aanzien van het Parijse ressort wordt eveneens niet ingegaan, hoewel het opvalt dat Rijsel in haar pleidooi tot drie keer toe expliciet naar het hertogelijke octrooi uit 1460 verwees, terwijl Nieuwpoort hier helemaal niet naar verwijst en slechts het excessieve optreden van de Rijselse pachters aanklaagt. Nochtans had Nieuwpoort in 1464 tegenover de koning er nog geen probleem mee gehad de hertogelijke verordening als de aanleiding tot haar appel te identificeren¹⁶⁰¹. De stad bleek dus wel te beseffen dat het openlijk in vraag stellen van de mogelijkheid van de hertog om octrooien te verlenen, niet langer aan de orde was ten overstaan van de Grote Raad.

Komen we terug op de stellingen van DAUCHY die we in het begin van dit kapittel aanhaalden, dan moet nu duidelijk zijn dat de appels tegen grafelijke wetgeving en privileges zowel relatief talrijk waren als vaak ook allesbehalve ongecontesteerd bleven. De hertogelijke administratie ontwikkelde daarbij ook duidelijk een discours dat de privileges en verordeningen van Filips de Goede – als *marques* van diens absolute vorstelijke macht – exempt beschouwde van het ressort van het Parlement. Dat Dauchy evenwel tot grotendeels tegenstrijdige conclusies kwam, hoeft echter niet zo te verwonderen. Een groot aantal appels tegen hertogelijke verordeningen liet namelijk geen of slechts indirecte sporen in de registers van het Parlement na, net omdat de hertog via andere wegen (al dan niet *de grâce*) de kwesties probeerde op te lossen voor het tot een echt proces te Parijs kwam. Dat de appellanten daarmee in bepaalde gevallen gewoon in het gelijk werden gesteld of de hertog zijn verordening deels terug introk¹⁶⁰², lijkt de hertogelijke administratie daarbij minder van belang te zijn geweest.

---

¹⁶⁰¹ De Rijselse schepenen en pachters "*eussent obtenu de notre tres chier et tres amé oncle et cousi le duc de Bourgoigne certain nouvel impost mis sus de nouvel audit lieu de Lille pour l'entretènement de la feste de l'espINETTE, en troublant et empeschant lesdiz exposans*", cf. ARA, Oorkonden van Vlaanderen, tweede reeks, doos 44, akte op datum 29 september 1464.

¹⁶⁰² Zie de hierboven aangehaalde herroeping van de uitvoering van het Ieperse draperieprivilege voor wat de heerlijkheid Merville betrof, evenals de beslissing dat Roland Scriptoris zijn lijfrenten verder uitbetaald zou krijgen, niettegenstaande het respijt dat de hertog Sluis had toegekend.

Anderzijds lijkt en was de hertogelijke politiek ten opzichte van het Parlement ook allesbehalve consequent. Indien de hertog, als dubbele *pair de France*, op het Parlement een beroep kon doen om een bepaald conflict of proces rond zijn privileges en wetgeving in zijn voordeel te beslissen, liet hij dit niet na. Ook lieten Filips de Goede en zijn administratie het Parlement vaak relatief ongestoord kennis nemen van hertogelijke privileges en verordeningen indien daarmee vermeden kon worden zelf in al te netelige kwesties een oordeel te moeten vellen. De ontwikkeling van de Grote Raad tijdens de jaren 1440-1450 leidde evenwel tot het ontstaan van een Bourgondische pendant van het Parlement die een dergelijke aanwending van het koninklijke beroepshof wellicht steeds minder noodzakelijk maakte. Zolang de Grote Raad evenwel nog niet als een soevereine rechtbank over Kroonvlaanderen opereerde, kon de hertog er zijn onderdanen evenwel niet van weerhouden om op zijn minst te Parijs appel aan te tekenen tegen zijn verordeningen. Het aanvechten door de hertogelijke administratie van het ressort van het Parlement, de feitelijke boycot van een verdere beroepsprocedure of de obstructie van enige reële uitvoering van een uitgesproken arrest gebeurde immers steeds *post factum*. De Vlaamse onderdanen gebruikten die mogelijkheid een beroep te doen op de (soevereine) koninklijke justitie soms zelfs bewust als een stok achter de deur in hun conflicten met de hertog. Zo bewaarde het stadsarchief van Ieper een grosse uit 1466 van een koninklijk mandement dat de hertog voor de koninklijke baljuw van Amiens daagde als reactie op de uitvaardiging van een (niet bewaarde) hertogelijke verordening rond de kansspelen te Ieper¹⁶⁰³. Deze verordening was door de Ieperse baljuw bij de hertog geïmpetreerd en bepaalde dat eenieder, tegen een vaste vergoeding, kansspelen binnen de stad mocht organiseren. Het Ieperse stadsbestuur beweerde evenwel dat dit tegen de stedelijke verordeningen inging die kansspelen te Ieper hadden verboden¹⁶⁰⁴, en richtte zich daarop tot de Franse koning – of

---

¹⁶⁰³ Cf. I. DIEGERICK, *Inventaire analytique et chronologique*, t. III, pp. 267-268, nr. MIII. Hoewel deze akte, net als de rest van het Ieperse stadsarchief voor 1914, niet bewaard bleef, gaf Diegerick naast de beschrijving van het stuk (op perkament, in contemporain schrift) ook de datatio van de akte weer, nl. "*Donné à Paris le ..... jour de ..... l'an de grâce M CCCC soixante et six et de nostre règne le sixiesme*", wat toelaat te veronderstellen dat het om een niet-geëxpedieerde grosse gaat. Op zich dient het geen grote verwondering op te wekken dat de stad zelf een dergelijke grosse zou opgesteld hebben: het gaat immers om een *lettre de justice* die zich niet over de grond van de zaak uitsprak maar enkel een procedure voor de koninklijke rechtbanken instelde, G. TESSIER kon reeds aantonen dat de koninklijke kanselarij dergelijke mandementen quasi automatisch afleverde, cf. 'Lettres de justice', pp. 110-111. De Ieperse grosse is trouwens niet het enige voorbeeld van deze praktijk: in de archieven van het Brugse Vrije bleef eveneens een grosse van een mandement van Karel VII uit september 1453 (de precieze dagdatum bleef oningevuld) bewaard, die de naburige koninklijke baljuws moest bevelen op te treden in het conflict tussen de kasselrij en de ambtenaren van de Doornikse officialiteit, cf. RABrugge, *Mélanges généraux*, serie 1-2, nr. 2.

¹⁶⁰⁴ Nochtans werd de organisatie van kansspelen in principe als een grafelijk prerogatief beschouwd, en in 1423 had de hertog de inkomsten die uit deze kansspelen voortkwamen zelfs nog expliciet aan zijn domein gehecht, cf. nr. 158. Dit neemt niet weg dat vele Vlaamse steden voorgeboden uitvaardigden die tegen kansspelen ingingen (wellicht viseerden deze weliswaar enkel het illegaal circuit dat naast de officiële,

liever, liet een grosse opstellen die door de koning zou kunnen verleend worden. Dit bleek voor de hertog voldoende reden te zijn om de uitvoering van zijn verordening op te schorten en de Ieperse baljuw voor de Grote Raad te dagen om er zijn impetratie te komen verdedigen¹⁶⁰⁵.

Het was pas toen Karel de Stoute met het Parlement van Mechelen een eigen soeverein gerechtshof oprichtte dat in principe definitief een einde werd gesteld aan dergelijke praktijken. Dit betekende evenwel nog niet dat daarmee ieder appel of verzet tegen hertogelijke verordeningen of privileges uitgesloten werd. Hoewel van een absolute scheiding der machten in de vijftiende eeuw nog geen sprake was, betekende dit niet dat het Mechelse Parlement geen relatieve onafhankelijkheid en objectiviteit bezat¹⁶⁰⁶, zoals trouwens genoeg uit de herroeping van verschillende hertogelijke verordeningen en schenkingen blijkt¹⁶⁰⁷. Daarbij mochten zelfs de betogen van de procureurs en advocaten van de impetranten van die verordeningen, als was de hertog *legibus solutus*, niet steeds baten¹⁶⁰⁸. Dit optreden van het soevereine gerechtshof van Karel de Stoute verschilde

---

'grafelijke speelhuizen' bestond), en ook Ieper had tenminste vanaf de 13de eeuw meermaals repressief tegen kansspelen en de economisch-sociale gevolgen van het gokken opgetreden, cf. J. VAN HUMBECK, 'Exploitation et répression', pp. 329-330 (i.v.m. met grafelijk monopolie) en p. 335sq. (voor het Ieperse voorbeeld en andere gevallen van stedelijke repressie). In 1460-1461 had de door de hertog gelicencieerde uitbater van de kansspelen te Ieper overigens al moeilijkheden ondervonden bij het uitoefenen van zijn ambt, waarop de hertog de soeverein-baljuw en de baljuw van Ieper opdracht had gegeven deze bij te staan en te beschermen in de uitbating van de speeltafels, cf. nrs. DXV en DXLI en nr. 1360. Ook de hertogelijke administratie zelf stond trouwens vaak kritisch ten opzichte van de organisatie van kansspelen (of had oor naar de klachten daaromtrent), zoals een negatief advies van de Rijselse Rekenkamer op een verzoek van Guillaume de Fromont, de uitbater van de kansspelen te Rijsel getuigt ("*consideré que telz jeux de quilles, brelencs et de dez sont illicites et contre bonnes meurs*"; de rekenmeesters klaagden bovendien specifiek aan dat de Fromont ook, naast de officiële speelhuizen, kansspelen in onderaanneming liet organiseren, een toestand die wellicht vergeleken kan worden met het optreden van de Ieperse baljuw, cf. nr. DLXI), net als de afschaffing van kansspelen te Jabbeke op de feestdagen ter ere van O.L.V. (cf. nr. 901 en nr. CCLXV). In het graafschap Henegouwen zouden Filips de Goede en Maximiliaan van Oostenrijk, respectievelijk in Ath en Mons, de kansspelen op verzoek van deze steden zelfs helemaal afschaffen (cf. J.-M. CAUCHIES, *La législation princière*, pp. 504-507).

¹⁶⁰⁵ Cf. I. DIEGERICK, op. cit., t. III, pp. 268-269, nr. MIV, akte van 2 december 1466.

¹⁶⁰⁶ Zie de bemerkingen hieromtrent van R. VAN ANSWAARDEN, die in de verordeningen van Thionville een (weliswaar beperkte en genuanceerde) scheiding der machten zag, in die zin dat de reguliere juridische procedure werd afgescheiden van een beroep op de hertogelijke *grâce* en (vanuit diens absolute macht gemotiveerde) uitzonderingsmaatregelen, cf. 'The medieval separation of powers', pp. 412-419.

¹⁶⁰⁷ Zo wees J. VAN ROMPAEY erop dat verschillende schenkingen en bevestigingen door de hertogen van stedelijke ambten (klerken, ijkmeesters etc.) aan hertogelijke dienaars of vrtrouwelingen met succes door de betrokken stadsbesturen werden gecontesteerd, cf. *De Grote Raad*, p. 281.

¹⁶⁰⁸ In het proces ingesteld voor de Grote Raad en het Parlement van Mechelen rond de uitvoering van een door Karel de Stoute aan Pieter Bladelin verleend privilege dat deze toestond om bij testament vrij te beschikken over al zijn goedere, inclusief lenen, zouden de begunstigden van Bladelins testament er uitvoerig op wijzen dat de vorst/graaf de mogelijkheid had aan het bestaande (gewoonte)recht en aan eerdere grafelijke verordeningen (i.c. een verordening van Lodewijk van Male rond de overdracht van lenen uit 1366, cf. S.N.,

daarmee trouwens maar weinig van de Parijse praktijk, waar het Parlement vaak evenzeer al te absolutistische vorstelijke pretenties afblokte en koninklijke privileges herriep¹⁶⁰⁹. Het verschil was nu echter dat een dergelijke herroeping te Mechelen uitgesproken en bezegeld werd in naam van *Charles*, en niet langer door *Ludovicus*. De hertog was zowel soeverein wetgever als soeverein rechter geworden, en de enige Vlaamse *prince de justice*.

Tweeden druck van den eersten bouck der ordonnancien, pp. 724-725) te verzaken: "a ce que pourroit [dire] ledit deffendeur que feu le conte Loys, conte de Flandres, avoit octroié ung privilege tel que ladicte coustume duquel l'en avoit parcidevant usé en matiere de fiefz et par ce privilege estoit ladicte coustume confermee, disoient lesdiz impetrans que se coustume ou privilege y avoit toutesvoies si avons nous, qui avons autelle puissance que avoit ledit conte Loys, baillié privilege contraire (...); povoit donner licitement le prince semblables privileges, car encores fait il plus, comme de habiliter ung inhabille a succeder ou tester a povoir succeder et tester (...); et avoit le prince telle auctorité que de povoir privilegier aux cas a avenir et non encoires escheuz sans oÿr ne appeller partie", cf. dossier Bladelin, nr. 81, §[VII] en §[XXV]. Het Parlement van Mechelen bleef in haar uiteindelijke vonnis echter onbewogen door deze argumentatie en stelde de testamentair aangeduide erfgenamen van Bladelin in het ongelijk: de possessie van de heerlijkheid van Middelburg-in-Vlaanderen werd toegewezen aan zijn naaste verwant Joos van Varsenare. Voor een ander voorbeeld, uit de regering van Maximiliaan van Oostenrijk en Maria van Bourgondië, waarin de Grote Raad een ongelimiteerd vorstelijk optreden afwees om in tegendeel de argumentatie van de partij volgde die stelde dat "den wille van den prince behoorde ende was sculdich te zijne ghemodereert in rechte, in eerbaercheden ende in duechden, ende niet absolutelic", zie het artikel van J. HAEMERS, 'Adellijke onvrede', p. 195.

¹⁶⁰⁹ Cf. S.PETIT-RENAUD, 'Le roi, les légistes et le parlement', pp. 2-14.

3.2 De Vlaamse steden en gemeenschappen

*monseigneur le chancelier manda les deux doiens et les lois
pour eulx remonstrer que il fesissent raison et ne tenissent
point monseigneur pour ung viconte¹*

Indien de hertog ten opzichte van de Franse Kroon een aantal soevereine prerogatieven en rechten wist af te dwingen (§3.1), dan is het echter nog maar de vraag of Filips de Goede en zijn administratie die ook binnen de politieke context van het graafschap Vlaanderen wisten uit te oefenen. Het broncitaal hierboven, dat verwijst naar een overleg tussen kanselier Rolin en het Gentse stadsbestuur uit 1444, geeft aan dat dit geen evidentie was. De stad zou de hertog in bepaalde kwesties slechts een positie vergelijkbaar met die van een burggraaf hebben toegekend – een retorische overdrijving wellicht, maar niettemin een indicatie van de macht van de grafelijke onderdanen en de steden². In dit hoofdstukonderdeel gaan we verder in op de vraag in welke mate de hertog zou ambiëren en er ook in zou slagen het onafhankelijk wetgevend optreden van de steden aan banden te leggen en in de plaats het impetreren van grafelijke verordeningen en octrooien zou weten af te dwingen. Eerst gaan we echter kort in op de krachtsverhoudingen tussen de graaf en de Vlaamse steden en gemeenschappen zoals deze bij zijn aantreden nog waren omschreven en vastgelegd.

3.2.1 1419: oude eden voor een nieuwe graaf

*(...) et est la raison de ce bien evidente, attendu que quant
mon tres redoubté seigneur monseigneur le duc a present
regnant entra en la seignourie et possession de ladicte ville
de Malines il jura et promist en parolle de prince et
autrement solennelment de garder et entretenir ladicte ville*

---

¹ Cf. nr. CDXXVI, §[XXI].

² Zie, ter vergelijking, de bemerkingsen van P. GODDING bij zijn inleiding op de uitgave van de verordeningen van Filips de Goede voor Brabant: "l'une des difficultés rencontrées (...) tient à ce que le duc, qui prétend au pouvoir souverain, est aussi un seigneur parmi d'autres", cf. *Ordonnances de Philippe le Bon*, p. 11.

*et les bourgeois et manans d'icelle es privileges, franchises,
usaiges et coustumes dont ilz avoient paravant usé³*

Iuravit Dominus et non paenitebit eum (Psalm 110:4)

In de herfst van 1419 vormden het centrale marktplein, de kerk of het schepenhuis van verschillende Vlaamse steden het toneel van een aantal plechtige ceremonies⁴. Vooraleer zich met zijn troepen richting Frankrijk te begeven om er de dood van zijn vader te wreken, liet de Bourgondische erfprins, de jonge Filips de Goede, zich eerst doorheen het graafschap inzweren als nieuwe graaf. Na zijn passage te Gent op 20 september volgden nog geattesteerde intredes en eedafleggingen te Brugge, Ieper, Rijsel, Dendermonde en Mechelen⁵. Ter aanvulling van deze publieke obligaties zou de hertogelijke kanselarij bovendien tijdens de eerste maanden van Filips' regering nog een aanzienlijk aantal bevestigende privileges en verordeningen afleveren aan zowel steden als kerkelijke of corporatieve gemeenschappen⁶. Zelfs in de zomer van 1423, gedurende een kortstondig verblijf in het graafschap, getroostte de hertog zich alsnog de moeite om persoonlijk zijn eed in een aantal Vlaamse steden af te leggen⁷. De Vlaamse onderdanen wisten van hun

---

³ Cf. nr. CDXXVI, §[XXI], betoog van de stad Mechelen uit 1454 ter verdediging van hun privilege *de non appellando*.

⁴ Uitgebreide informatie m.b.t. de Bourgondische Blijde Intredes vindt men terug bij E. LECUPPRE-DESJARDIN, *La ville des cérémonies*, pp. 133-232 en passim. Een specifieke behandeling van de intredes van de Vlaamse graven te Brugge, tot en met die van Filips de Stoute, geeft J. M. MURRAY, 'The liturgy of the Count's Advent', pp. 137-152.

⁵ Cf. nrs. 4 en 5 (20 september 1419) voor de eedaflegging in de St.-Pietersabdij en te Gent; nrs. 6 en 7 (22 september 1419) – voor Brugge én het Vrije; nr. 8 (24 december 1419); nr. 10 (25 september 1419); nr. 14 (7 oktober 1419); nr. 15 (8 oktober 1419). Voor meer details i.v.m. de chronologie van Filips' verplaatsingen volgend op zijn kennisname van de dood van Jan zonder Vrees op 14 september, zie P. BONENFANT, *Du meurtre*, p. 51sq.

⁶ Cf. nrs. 35 (stad Nieuwpoort, november 1419), 36 (Brugse makelaars, november 1419), 37 (Brugse beenhouwers, november 1419), 52 (muntenaars, januari 1420), 56 (St.-Pieterskapittel te Rijsel, 15 februari 1420) en 60 (stad Monnikerede, februari 1420). In 1421 volgden nog de bevestiging van de privileges van de Portugese (cf. nr. 75) en Genuese (nr. 84) handelsnatie en die van de stad Damme (nrs. 101 en 102), terwijl de hertog op 6 mei 1421 zijn eed aflegde te Douai (cf. E. LECUPPRE-DESJARDIN, *La ville des cérémonies*, p. 143). Dit lag in lijn met het vaste gebruik van de Vlaamse graven en de praktijk die ook Filips de Stoute en Jan zonder Vrees hadden gehuldigd, cf. J. DUMOLYN, 'Privileges and novelties', p. 17. Blijde Intredes vormden trouwens ook in Engeland een bevoorrecht ogenblik voor het bekomen van nieuwe privileges of de bevestiging van oude rechten, cf. L. ATTREED, 'The Politics of Welcome', pp. 208-209.

⁷ Namelijk te Nieuwpoort (cf. nr. 191) en wellicht ook in St.-Winoksbergen (cf. nrs. 182 en 183) en Diksmuide (cf. ADN, B1927, fol. 28r°; schenking door de stad van een geldsom aan de hertog "*a sa joyeuse nouvelle entree en icelle*"). Ook Geraardsbergen blijkt in de beginjaren van de regering een algemene bevestiging van haar privileges verkregen te hebben ("*confirmacion generale de monseigneur le duc present de leurs privileges, franchises et bonnes coustumes que mondit seigneur leur fist en sa joieuse entree ou conté de Flandres*", cf. nr. CD), net als Kortrijk ("*ladicte ville (...) de Courtray (...) douee (...) de pluseurs beaulx privileges, coustumes et franchises, lesquelz mondit*

graaf wellicht zelfs de (mondelling?) bevestiging te bekomen van de uitgebreide verklaringen en beloftes die Jan zonder Vrees in 1405 bij zijn aantreden had gemaakt⁸. Het lijkt verleidelijk om in deze wederzijdse erkenning van vorst en onderdanen en hun respectieve rechten een afspiegeling te zien van een zeker contractueel staatsbestel⁹, naar analogie met de Blijde Intredes in Brabant¹⁰, zij het aangepast aan het versnipperde, 'particuliere' Vlaamse stedelijke en communautaire landschap¹¹. Het zou dan pas met de versterking van de Bourgondische staatsmacht zijn, gekoppeld aan de territoriale uitbreiding van het hertogelijk landencomplex onder Filips de Goede, dat dit evenwicht zou omslaan in het voordeel van de 'centrale staat'¹². In deze context kan dan bijvoorbeeld de Vrede van Doornik aangehaald worden, die tussen 1385 en 1449 de relaties en balans tussen de hertogen en Gent had weten te reguleren maar in 1453 op het slagveld van Gavere moest wijken voor de groeiende militaire en economisch-fiscale macht van de Bourgondische

---

seigneur a son nouvel advenement a conferméz", cf. nr. 779) en Cassel ("*monseigneur le duc quant il, comme seigneur de ladictte chastellenie de Cassel, fist son entree et comparu en icellui lieu de Cassel, promist de tenir et maintenir tous les paroissiens, manans et habitans des villes et paroisses de ladictte chastellenie de Cassel en leurs anciennes loys, coutumes, saisines, usages et possessions*", cf. nr. vii; wellicht moet deze intrede in de jaren 1424-1425 worden gesitueerd, zie de vermelding in de zesde rekening van Guy Guilbaut van de schenking van 1000 schilden aan de hertog "*des bonnes gens, manans et habitans de la ville et chastellenie (...) a cause de sa premiere et nouvelle entree*", cf. ADN, B1931, fol. 34r°). Het Land van Waas en de kasselrij Veurne alludeerden later eveneens op hertogelijke eden die hun voorrechten zouden hebben bevestigd, cf. nrs. 949 en 1247.

⁸ Het gaat om de op 21 april 1405 te Gent door de hertog beantwoorde verzuchtingen van de Leden, cf. J.-M. CAUCHIES (ed.), *Ordonnances de Jean sans Peur*, pp. 5-9, nr. 5. Voor een bespreking van dit document en de politieke context, zie R. VAUGHAN, *John the Fearless*, p. 14-16 en W. BLOCKMANS, *De volksvertegenwoordiging*, p. 324. De attestatie van een bevestiging van dit document of ten minste van (een deel van) de inhoud ervan dateert van oktober 1451 en komt voor in een verslag van een ledenvergadering voorgezeten door Karel van Bourgondië, graaf van Charolais, tijdens diens eerste regentschap: "*le duc Jehan de noble memoire, que Dieu pardoint, consenti a son joyaulx advenement a ses subgez dudit pays de Flandres, assavoir que doresnavant chacun seroit et demouroit en droit et loy au lieu ou il seroit demourant oudit pays de Flandres sans en aucune maniere en estre attrait dehors, et semblablement l'a aussi promis mondit seigneur le duc present a son joieulx advenement oudit pays*", cf. nr. CCCLXVII, §[XXVII].

⁹ Cf. W. BLOCKMANS, 'Du contrat féodal à la souveraineté du peuple', pp. 135-150.

¹⁰ Cf. R. VAN UYTVEN, 'Vorst, adel en steden: een driehoeksverhouding', pp. 93-122.

¹¹ Cf. R. VAN CAENEGEM, 'Coutumes et législation en Flandre', pp. 262-263. De bevestiging door Filips van het document uit 1405 zou dan echter een 'algemeen' Vlaamse toegeving vormen die wellicht meer vergeleken kan worden met de Brabantse Blijde Intredes, hoewel Karel de Stoute deze jonge traditie niet verder zette. We kunnen hier echter ook wijzen op de bijdrage van W. BLOCKMANS en R. VAN UYTVEN, die de eerste attestaties van 'constitutionele' charters voor Vlaanderen, op het einde van de veertiende eeuw, veeleer in verband brengen met en zien als een reactie tegen het oprukken van de staatsmacht in Vlaanderen in vergelijking met de vroegere periode, waarin dergelijke Vlaamse 'landcharters' ontbraken, cf. 'Constitutions and their Application in the Netherlands', pp. 414-417.

¹² Zie o.m. J. HAEMERS, *De Gentse Opstand*, pp. 119-130 en W. BLOCKMANS, 'Voracious States', pp. 733-755, die weliswaar voldoende nuances in dit betoog aanbrengen en met name de 'noodzakelijkheid' van een dergelijke evolutie relativeren.

dynastie en haar territoriaal landencomplex¹³. Het sterk gewijzigde autoritaire en 'soevereine' optreden en taalgebruik van zowel Karel de Stoute¹⁴ als nadien van Maximiliaan van Oostenrijk en de Habsburgers¹⁵ worden hierbij dan vaak als een symptoom gezien van het verdere verloop van deze evolutie.

Nochtans. Uit de opgetekende en overgeleverde *eden* daterend van Filips' aantreden — die quasi allemaal in een oorspronkelijk stedelijke context bewaard werden — spreekt weliswaar een relatieve gelijkheid van de Vlaamse steden en kasselrijen ten opzichte van de hertog. Meer zelfs, op één uitzondering na – nl. te Douai, wordt van de graaf/hertog steeds verwacht dat hij eerst de eed aan zijn 'onderdanen' aflegt vooraleer zij hem op zijn beurt die eer te beurt laten vallen¹⁶ — als die wederkerige eed van de stadsbewoners überhaupt nog wordt vermeld¹⁷. Maar de eigenlijke hertogelijke privileges die de formele, schriftelijke

---

¹³ Cf. M. BOONE, *Gent en de Bourgondische hertogen*, pp. 13-16.

¹⁴ Cf. E. LECUPPRE-DESJARDIN, *La ville des cérémonies*, pp. 145-148 en W. PARAVICINI, 'Mon souverain seigneur', pp. 36-44, die de hertogelijke soevereiniteitsaanspraken weliswaar in een langere evolutie, teruggaand op de regering van Filips de Goede, plaatst. Als uiting van deze gewijzigde machtsverhoudingen zou Karel de Stoute de Gentenaren zijn dienstbaarheid als "*bon prince*" bijvoorbeeld pas ná hun "*promesse d'être notre bon peuple*" in het vooruitzicht hebben gesteld (citaat bij M. BOONE, 'Charles le Téméraire face au monde urbain', p. 188). Ook wat majesteitsschennis betreft zou Karel er een andere visie en invuling dan zijn vader op nagehouden hebben, tenminste naar de ietwat stereotiepe verwoording van J. DUMOLYN: "*Duke Charles the Bold (1467-1477), a stubborn, arrogant and power hungry prince, used a rather broad concept of lese-majesty*", cf. 'The legal repression', p. 493.

¹⁵ Zie bijvoorbeeld de beschrijving van Maximiliaans houding t.o.v. Gent in 1485: "*leur proumit estre bon seigneur et léal touchant la minorité, mais qu'ils fussent bons et léaulx subjects*", cf. J.-A. BUCHON (ed.), *Chroniques*, p. 458. Over het conflict tussen Maximiliaans idee van een centrale staat en deze van een "federale" constructie voorgedragen door de Vlaamse regentschapsraden zie J. HAEMERS, *For the common good*, passim, en het eerdere artikel van W. BLOCKMANS, 'Autocratie ou polyarchie?', pp. 257-312.

¹⁶ Zie de verwijzingen naar de *eden* hierboven en E. LECUPPRE-DESJARDIN, *La ville des cérémonies*, pp. 142-143.

¹⁷ Cf. de bewaarde notities van de Blijde Intrede van Filips in het schepenhuis van het Brugse Vrije (nr. 7) en te Dendermonde (nr. 14), die enkel de eedaflegging van de hertog attesteren. Ook de registratie van de eed afgelegd in de St.-Pietersabdij (nr. 4) vermeldt geen beloftes of tegenprestatie van de kloostergemeenschap, hoewel volgens Wielant de abt de nieuwe graaf wel eerst, net voor zijn eed, omgordt met een zwaard, cf. J.-J. DE SMET (ed.), *Corpus chronicorum Flandriae*, t. IV, p. 96. N. MOSSELMANS stelde eveneens vast dat de meeste chroniqueurs de wederkerige eed van de stadsbevolking aan Filips de Goede niet vermeldden, cf. 'Les villes face au prince', p. 546. We kunnen ons afvragen in welke mate deze gang van zaken niet deels door praktische overwegingen ingegeven was: de hertog kon immers gemakkelijk zijn eed voor een breed publiek ten gehore geven, maar de organisatie van het opdreunen of uitspreken van de wederkerige eed door een hele stadsbevolking (ook al ging het slechts om het *sanior* of *maior pars*: zie de vermelding van "*de goede lieden van der voors. stede van Ypre*" in de Ieperse formule, nr. 8) stelde wellicht meer problemen. Een eventuele eedaflegging in de relatieve beslotenheid van het schepenhuis door het voltallige schepencollege *in naam* van de gehele stadsgemeenschap lijkt dan ook aannemelijker, wat een gedeeltelijke verklaring zou bieden voor het zwijgen van de verhalende bronnen; G. SMALL & J. DUMOLYN stelden trouwens ook reeds vast dat de politieke communicatie van de hertogen (zoals de toespraken van Hugonet t.o.v. de Staten Generaal) zich meestal tot een beperkt publiek van tientallen veeleer dan honderdtallen richtte, cf. 'Parole d'État', pp. 27-28. Een

getuigenis van een aantal van deze eedafleggingen vormen (nl. die ten overstaan van de steden Brugge, Rijsel en Mechelen), zijn stukken dubbelzinniger. In hun *narrationes* draait de hertogelijke kanselarij — hoogstwaarschijnlijk bewust¹⁸ — de volgorde van de gebeurtenissen immers grotendeels om: de erkenning van de hertog door de stadsbevolking vindt eerst plaats. Enkel in het geval van Rijsel gaat de eed van de hertog die van de stadsbevolking nog vooraf, maar schijnbaar niet nadat Filips er al voordien en klaarblijkelijk zonder enige tegenprestatie "*possession*" van het graafschap had genomen en er ontvangen was geweest door "*noz bons et loyaulx subgez*", die hem daarbij "*vraye et pleinere obeissance*" hadden toegekend¹⁹. De wederzijdse eedaflegging lijkt ook in het Rijselse privilege dus slechts een bevestiging te vormen van een machtsverhouding (nl. die van vorst/onderdaan) die voordien al vast lag. In het geval van het Brugse en Mechelse inhuldigingsprivilege wordt de eed van de bevolking zelfs uitdrukkelijk als een verplichting gepresenteerd²⁰. Pas daarna en als wederdienst ("*avons repromis*") volgt de hertogelijke belofte tot het onderhouden van de privileges van zijn onderdanen. De trouw van de onderdanen wordt

---

dergelijke gang van zaken lijkt bevestigd te worden door de getuigenis uit 1433 van Dankaert de Moelnare, een Antwerpse notabele, die toen in een getuigenverhoor stelde dat hij "*a meismes oÿ et sceu que feux de bonne memoire les ducs Anthoine, Jehan et Phelippe de Brabant, que Dieux absoille, et notre tres redoubté seigneur qui est a present, quand ilz furent receuz a Anwerps firent ung (...) serement a la ville et marcgravie, mais il n'oÿ point faire le serement a notredit tres redoubté seigneur, mais l'oÿ dire a ceulx qui l'oïrent*", cf. SAMechelen, reeks VI, nr. 203.

¹⁸ Hoewel de eedafleggingen bij de intredes ongetwijfeld van de hertog verwacht, verlangd of zelfs vereist werden (en voor de hertog mogelijk ook een indirecte inkomstenbron vormden: H. MICHAUD stelde voor 16de-eeuws Frankrijk vast dat de massale herbevestiging van privileges bij het aantreden van een nieuwe koning "*représentaient un impôt déguisé et la charte était purement et simplement établie une fois payée la «finance requise»*", cf. *La grande chancellerie*, p. 255), betekent dit hoegenaamd nog niet dat Filips of zijn entourage hierbij onbezonnen te werk ging. Zo vergezelde raadsheer Hendrik Goedhals in september en oktober 1419 de hertog continu op zijn traject vanuit Gent naar achtereenvolgens Brugge, Ieper en Rijsel en Mechelen (cf. ADN, B1920, ff° 53v°-54r°), waarbij hij bijvoorbeeld te Ieper niet naliet een kopie van de eden van de hertog en de stadsgemeenschap te verlangen van de wet (cf. nr. 8). In het geval van de eedaflegging te Mechelen werden Jan van der Keythulle en Roeland van Uutkerke al op 6 oktober 1419 "*avant la premiere entree de mondit seigneur et nouvelle recepcion comme seigneur dudit lieu de Malines*" door de hertog vooruitgestuurd "*pour veoir et visiter aucuns previlleges que ceulx de ladictte ville de Malines se disoient avoir*", cf. ADN, B1923, fol. 45v°; zie m.b.t de Mechelse eedaflegging eveneens P. BONENFANT, *Du meurtre*, pp. 72-73. Ook Jan zonder Vrees had bij zijn aantreden als graaf in 1405 de bevestiging van de Gentse privileges laten voorafgaan door een onderzoek van zijn kanselier, cf. B. SCHNERB, *Jean sans Peur*, p. 301.

¹⁹ Cf. nr. 10.

²⁰ "*faisant le serement envers nous tel comme bons et loyaulx subges doivent faire a leur droiturier seigneur*" (Brugge; cf. nr. 6); "*serement en flameng tel et selon que bons et loyaulx subgiez doivent faire a leur seigneur*" (Mechelen, cf. nr. 15). Vergelijk dit ook met Chastelains latere voorstelling van de intrede van de hertog te Gent en zijn inschatting van de verhoudingen bij de eedaflegging: "*Et promesses et sermens faits de la part des subjets comme droit le vouloit, luy (de hertog, n.v.d.a.) de la sienne se mist en devoir vers eux*", cf. J. KERVYN DE LETTENHOVE, *Œuvres*, v. I, p. 67. Dit spreekt het beeld tegen zoals dit uit het (weliswaar eveneens niet contemporaine) Gentse relaas van de intrede naar voor komt, waar de grafelijke eedaflegging een voorwaarde vormt voor de eed van de stadsgemeenschap, cf. nr. 5.

dus als eerste, dwingende voorwaarde voorgesteld, waarna de hertog zich schijnbaar volontair verbindt tot zijn deel van de belofte²¹.

Een dergelijke voorstellingswijze is niet zonder betekenis of gevolgen. De hertog — die in het Brugse privilege overigens uitdrukkelijk als "*prince*" wordt aangeduid²² — verklaart en belooft, *vrijwillig*, eerdere privileges, wetten en/of gewoonterecht te onderhouden. Hiermee lijkt de verhouding tussen de vorst en de 'wet' op het eerste gezicht op de leest van de befaamde Romeinse wet *Digna Vox* (C.1.14.4) te worden geschoeid²³: de vorst ontleent zijn autoriteit aan het respect voor het recht en de wetten. Tegenover die erkenning van de privileges van zijn onderdanen blijkt voor de hertogelijke kanselarij dus echter ook duidelijk en in de eerste plaats een erkenning van de (wetgevende) macht van de graaf te hebben gestaan²⁴. De in de inhuldigingsprivileges geproclameerde primauteit van de trouw van de hertogelijke onderdanen op Filips' eigen belofte hun rechten eveneens te onderhouden — een onevenwicht waar de privileges van 1477 overigens betekenisvol

---

²¹ Het privilege verleend aan de stad Brugge spreekt weliswaar van de hertogelijke verplichting om "*tout faire que un bon loyal seigneur et conte de Flandres doit faire a ses bonnes gens et subges*", maar dit lijkt niet specifiek op de bevestiging van de privileges te slaan (maar meer een algemene toevoeging te vormen); bovendien wordt de gehoorzaamheid van de onderdanen als een eerste voorwaarde beschouwd. Een gelijkaardige nuance en onevenwicht vinden we overigens al vroeg terug: in het privilege dat gravin Mathilda in 1191 aan de stad Gent verleent *moeten* ("*debent*") de inwoners de gravin/graaf trouw blijven zolang als deze hen rechtvaardig wil ("*voluerit*") behandelen, cf. W. PREVENIER (ed.), *De oorkonden der graven*, II, p. 12, nr. 1.

²² Al vanaf het midden van de twaalfde eeuw zouden de wetgevende en andere prerogatieven van de (abstracte) Romeinse keizer door rechtsgeleerden eveneens worden toegekend aan een generieke "*princeps*", die vervolgens met een reële vorst (zoals de hertog) kon worden gelijkgesteld, cf. A. GOURON, 'La double naissance de l'État législateur', p. 104 en M. BOULET-SAUTEL, 'Le Princeps de Guillaume Durand', p. 813.

²³ Het gaat om een edict van de keizers Theodosius en Valentinianus uit 429 n.C., opgenomen in het Corpus Iuris Civilis: *Digna vox maiestate regnantis legibus alligatum se principem profiteri: adeo de auctoritate iuris nostra pendet auctoritas. Et re vera maius imperio est submittere legibus principatum. Et oraculo praesentis edicti quod nobis licere non patimur indicamus*. Met name het Rijselse privilege lijkt in zijn slotmandement de laatste bepaling van het edict te parafaseren: "*que contre icellui notre serement ne facent ou presument faire aucune chose ou prejudice de notredicte ville, mais icellui notre serement gardent et entretiengnent chacun endroit soy*", cf. nr. 10. *Digna Vox* werd trouwens nog wel meer reeds in de middeleeuwen expliciet met de (kronings)eden van vorsten verboden, cf. G. POST, 'Vincentius Hispanus', p. 178.

²⁴ Hoewel *Digna Vox* vaak als een soort van tegengewicht voor een absolutistische, ongebonden wetgevende macht van de vorst (gestoeld op D 1.4.1: *quod principi placuit legis habet vigorem*) wordt naar voor geschoven, bemerkte o.m. J. Canning dat het edict ironisch genoeg net al de kiem van een dergelijke politiek en doctrine in zich draagt, omdat de vorst zelf en op eigen initiatief tot het respecteren van het bestaande recht overgaat: "*the submission of the princeps to human laws remained purely voluntary, a well-worn theme to which Baldus made a refreshingly clear contribution: 'The supreme and absolute power of the princeps is not under the law, and therefore this law [i.e. l. Digna vox] applies to his ordinary power not his absolute power.'*", cf. 'Law, Sovereignty and Corporation', p. 455.

zouden aan proberen te verhelpen²⁵ – zou de hertogelijke administratie alleen al diverse opportuniteiten aanleveren om over te gaan tot een onafhankelijk, corrigerend wetgevend optreden²⁶.

Daarnaast zou de hertogelijke administratie doorheen de regering van Filips de Goede ook proberen de door de onderdanen erkende vorstelijke macht zo exclusief mogelijk te maken. Indien de hertog/graaf bij zijn inhuldiging de stedelijke privileges en deze van andere Vlaamse gemeenschappen of ambachten bevestigde, hield dit immers vanuit het Bourgondische standpunt ook in dat die steden en gemeenschappen zelf maar een beperkte wetgevende autoriteit bezaten en zich voor nieuwe voorrechten, octrooien en privileges tot de hertog dienden te wenden²⁷ – een rol die hij uiteraard bereid was op zich te nemen en

---

²⁵ De hertogelijke onderdanen werden bij een clause van het algemeen privilege van 1477 van hun plicht de landsheer te dienen ontheven indien deze de overige bepalingen van het privilege zelf niet nakwam, cf. J. DUMOLYN & J. HAEMERS, 'Les bonnes causes du peuple', p. 330. Bij hoge uitzondering komen we individuele hertogelijke verordeningen voor die de beneficiarissen (beperkte) mogelijkheden tot verzet verleenden bij een eventuele schending door de vorst van de aan hen verleende rechten, zie bv. de uitvoeringsakte van een in 1429 aan de stad Rijsel verleend privilege rond het gezamenlijk onderhoud van een deel van de Rijselse stadswal, dat in een "*cohertion et contrainte de la court de parlement*" voorzag (nr. 337). Eerder wees ook al R. VAN CAENEGEM op de problematische afdwinging van vorstelijke contractuele en constitutionele privileges, cf. 'Le problème des chartes de libertés', pp. 12-13.

²⁶ Zo werden de Brugse stapelprivileges – die door de Bruggelingen wellicht tot hun belangrijkste voorrechten gerekend werden en op 22 september 1419 door de hertog nog in algemene termen waren bevestigd – in september 1437 door Filips aan de stad Sluis toegekend. De door de Brugse opstand gefnuikte hoop en verwachtingen van de hertog (het Brugse intredeprivilege uit 1419 was namelijk "*esperans aussi qu'ilz feront a dez devers nous leur devoir comme bons et obeissans subgiez doivent faire a leur naturel seigneur et prince*" verleend geweest) leverde zo een argument voor hun herroeping en afschaffing: "*les privileges qu'ilz avoient d'iceulx estaples avons aboli, abolissons et mettons au neant comme fourfais envers nous pour les rebellions, desobeissances, offenses, monopoles, crimes et delictz commiz et perpetréz par le commun peuple de notredicte ville de Bruges (...) a l'encontre de nous et de noz haulteur et seignourie*", cf. nr. 587. Voor een Brabants voorbeeld kan gewezen worden op het Blijde Inkomstprivilege van 3 januari 1356, dat reeds in augustus 1356 in de feiten door Wenceslas geannuleerd werd wegens de toekenning door Leuven van de titel van hertog van Brabant aan Lodewijk van Male, cf. R. VAN UYTVEN, 'De rechtsgeldigheid', pp. 44-45. Zie eveneens meer algemeen over de mogelijkheid tot het komaf maken met oude privileges bij stedelijke opstanden W. BLOCKMANS, 'La répression de révoltes urbaines', pp. 5-9. Vergelijk ook met de bevindingen van Jelle Haemers, die in de tussen 1483 en 1485 aan Filips de Schone en de Vlaamse regentschapsraad afgelegde eden vooral een dwangmiddel zag om de politiek van de raad door de lagere besturen en de onderdanen te laten uitvoeren en goedkeuren, veeleer dus dan een rem op zijn (wetgevende) macht te vormen. Cf. J. HAEMERS, 'Zegels, eden, taal en liturgie', pp. 197-199.

²⁷ Net als voor het aanpassen van vroegere privileges overigens: zo zag de wet van het Brugse Vrije zich in 1461 verplicht een beroep te doen op de hertog om haar eigen vrijlaten bij zware misdaden direct te mogen arresteren, gezien een eerder privilege de inwoners van het Vrije had toegekend dat ze pas na hun veroordeling gearresteerd mochten worden. Enkel de hertog – "*considerans aussi que selon la varieté et mutation du temps il convient muer et changer souvent les edictz et statuz humains pour gouverner en meilleur justice la chose publique selon l'exigence des cas qui aviennent*" – kon dit privilege evenwel beperken (zie ook de bemerkingen van P. GODDING over het naar zich toetrekken door de graven en hertogen van het interpretatierecht van hun verordeningen en privileges, cf. 'L'interprétation de la «loi»', 443-483). De schepenen van het Vrije, ondanks

waartoe de inhuldigingsprivileges hem zelfs impliciet toe verplichten. Het is hierop dat we in dit hoofdstuk verder zullen ingaan.

3.2.2 *Solus princeps*: het afdwingen van de grafelijke (wetgevende) soevereiniteit binnen het graafschap

*nulz que nous ne puet ou ne doit faire aucunes ordonnances
perpetuelles en aucuns mestiers de noz bonnes villes de
notredit pays de Flandres*²⁸

In zijn commentaar *Super tres libros* van de Codex, nl. boeken 10-12, geeft de laat veertiende-eeuwse jurist LUCAS DE PENNA ondermeer een opsomming van maar liefst 67 prerogatieven die exclusief aan de vorst toebehoren, waarbij ieder kapittel aanvangt met de woorden *solus princeps*²⁹. Enkel de vorst kon volgens Lucas bijvoorbeeld wetten uitvaardigen, maar tot diens exclusieve rechten behoren verder ook nog zaken als het muntrecht, remissies en het herroepen van verbanningen, de revocatie van privileges, het bezitten van soevereine jurisdictie, het verlenen van fiscale exempties of het instellen van taksen en belastingen e.d.³⁰ Het gaat met andere woorden om veel van die prerogatieven die in Frankrijk in dezelfde periode tot de *cas royaux* zouden worden gerekend. We hebben hierboven, specifiek in §3.1.1, reeds besproken in welke mate de Bourgondische hertogen en de Vlaamse graven bepaalde van deze prerogatieven eveneens hebben weten uit te oefenen, tegen eventuele claims van de Kroon in.

Maar ook binnen de grenzen van het graafschap zouden de hertogen en hun administratie vaak het exclusieve karakter van bepaalde van hun prerogatieven moeten zien af te dwingen, of zagen ze beperkingen opgeworpen worden tegen hun 'soevereine' pretenties. Dit wordt ondermeer duidelijk in het werk van de Bourgondisch-Habsburgse jurist JACOB DE BLAESERE. De Blaesere, actief rond de wisseling tussen de vijftiende en zestiende eeuw, kent het commentaar van de Penna op de drie boeken uit de Codex duidelijk goed. Ter ondersteuning van zijn betoog dat de rechten en (relatieve)

---

dat het een kwestie betrof waarin enkel hun justitiabelen betrokken waren, stelden de bevoegdheid niet te hebben om zelf reglementerend in de kwestie op te treden: "*ce que toutesvoies ilz n'oseroient ne vouldroient nullement faire*". Zie nr. 1369. Dit is een groot contrast met de houding van het Vrije uit de jaren 1386-1405, toen het kasselrijbestuur nog vlakaf enige aanpassing door de hertogen van dit privilege contesteerde en ook in de praktijk wist af te blokken, cf. A. VAN NIEUWENHUYSEN, 'Les ordonnances de Philippe le Hardi', p. 135.

²⁸ Cf. nr. 543; remissie uit 1436 aan de wet van Kortrijk, en dit voor de uitvaardiging op hun eigen initiatief van een reglement (met een veronderstelde eeuwigheidswaarde) voor de Kortrijkse wevers.

²⁹ Cf. L. DE PENNA, *Super tres libros*, tit. XXXV, ff. 336v°-337r°.

³⁰ Cf. W. ULLMAN, *The medieval idea of law*, pp. 179-180.

soevereiniteit van de Vlaamse graven ten opzichte van die van de Kroon moet aantonen en verdedigen, verwijst hij in zijn *Defensio illustrissimi Flandrie comitis adversus parlamentarios regis Francorum* talloze keren naar het werk van de veertiende-eeuwse jurist³¹. Maar de Blaesere voelt soms ook de noodzaak om in zijn werk specifiek de rechten van de graaf ten opzichte van de steden aan te tonen en te benadrukken. Zo gaat (en hakt) hij in het kapittel waarin het grafelijke remissierecht behandeld wordt langdurig in op de Gentse aanspraken als zouden de graven dit prerogatief met betrekking tot Gentse verbanningen slechts gelimiteerd kunnen gebruiken³², waarbij hij zelfs een hertogelijke verordening uit 1451 aanhaalt³³. De Habsburgse jurist komt in zijn werk trouwens ook vaak terug op het Vlaamse Privilege van Maria van Bourgondië uit 1477. Zijn houding is daarbij vaak ambigu. In het privilege beloofde de jonge hertogin immers van een hele resem vorstelijke prerogatieven (bijna) geen gebruik meer te maken³⁴; ze beknotte dus in principe haar vorstelijke macht. Maar de Blaesere zou in die formeel haarzelf opgelegde restricties net een bevestiging zien van de grafelijke/hertogelijke soevereiniteit: indien Maria bijvoorbeeld stelde geen

---

³¹ Over de Blaeseres gebruik van het werk van de Penna, zie de thesis van H. CLAESSENS, *Het strijdschrift*, p. 73.

³² Een door Gwijde van Dampierre op 8 april 1279 aan Gent verleend privilege bepaalde ondermeer dat de graaf geen Gentse verbanningen zou mogen herroepen zonder de instemming van de schepenen, cf. A. GHELDOLF, *Coutume de la ville de Gand*, t. I, p. 496; Lodewijk van Nevers had dit in een apart charter uit 1331 nog eens bevestigd en daarmee uitdrukkelijk ook aan zijn eigen remissiepraktijk verzaakt: de Gentse verbanningen zouden geldig blijven "*niet wederstaende lettren, gracie of consent dat zy van ons of van andren moghen hebben in contrarien*", cf. Id., op. cit., p. 521. Deze kwestie stond trouwens niet volledig los van de vraag in welke mate het koninklijke ressort zich over Vlaanderen uitstreckte: in 1401 was er een conflict tussen Gent en Filips de Stoute losgebarsten na de verbanning door de stad van soeverein-baljuw Jacob van Lichtervelde. Uiteindelijk werd hun geschil pas na een koninklijke interventie opgelost, waarbij Karel VI – vanuit zijn soevereine macht – de verbanning van de baljuw herriep, tegen de Gentse privileges in, cf. J. BARTIER (dir.) & A. VAN NIEUWENHUYSEN (ed.), *Ordonnances*, t. II, pp. 465-466, nr. 586. Meer informatie over dit conflict is te vinden in het artikel van M. BOONE, 'Particularisme gantois', zie specifiek pp. 66-67, n. 8 voor de verwijzingen naar de Gentse claims dat de hertog niet zomaar hun verbanningen kon herroepen.

³³ Het gaat om de hertogelijke verordening van 20 augustus 1451 (nr. 975), die hertogelijke ambtenaren verbood ook nog langer gelijktijdig poorter van Gent te zijn, gezien dit leidde tot "*l'admenrissement, voire aneantissement de nozdiz drois, haulteur, souveraineté et seignourie et de la chose publique de notredit pays*", aangehaald door de Blaesere in diens hoofdstuk "*Patrie – Solus princeps dat comeatum et remeatum ab exilio, secundum Lucam de Penna, l. contra C. de re militari, versiculo XXXI*", cf. *Defensio illustrissimi Flandrie comitis* (Universiteitsbibliotheek Gent, ms. 3791), v. II, fol. 105v° (de referentie naar L. DE PENNA bij de Blaeseres hoofdstuktitel klopt overigens, cf. *Super tres libros*, commentaar bij C.12.35.14, fol. 337r°, §31). Over de mate waarin het Gentse (buiten)poorterschap een rem op het Bourgondische staatsvormingsproces vormde en de vrijelijke uitoefening van veronderstelde vorstelijke prerogatieven binnen het graafschap beperkte, zie de bijdrage van M. BOONE, 'Droit de bourgeoisie', pp. 707-726.

³⁴ Het gaat o.m. om de expeditie van kapersbrieven, van *debitis* en respijten, van commissiebrieven voor diverse kleinere stadsambten of van ontheffingen (*relèvements*), cf. W. BLOCKMANS m.m.v. E. STRUBBE (eds.), 'Privilege voor het graafschap', zie respectievelijk p. 137, §[29]; p. 141, §[41]; pp. 132-133, §[13]; p. 135, §[22].

respijten of *debitis* meer te verlenen, dan ontzei ze daarmee impliciet ook de Franse Kroon de mogelijkheid dit nog langer te doen (*ut supra*, §3.1.3.2).

Ook is het van belang te beseffen dat de Penna's opsomming van de exclusief vorstelijke rechten of gelijkaardige lijsten met *cas royaux* dan wel *comtaux* een sterk formalistisch en theoretisch karakter hebben. Indien de Penna bijvoorbeeld stelt dat enkel de vorst wetten kan uitvaardigen en ook BODIN hem daar een kleine twee eeuwen later in zou volgen en van de (exclusieve) wetgevende macht het voornaamste *marque de la souveraineté* maakte³⁵, dan moet de bedenking worden gemaakt dat beiden hier in de eerste plaats over een abstract, ideaaltypisch wetgevend prerogatief spreken, geldig voor een geheel rijk of vorstendom. Het citaat dat we hierboven bij het begin van dit onderdeel hebben weergegeven, afkomstig uit een verordening van Filips de Goede uit juni 1436, geeft dit nog verder aan. In reactie op de uitvaardiging door de wet en baljuw van Kortrijk van een 'eeuwige' verordening ten aanzien van het Kortrijkse weversambacht, had de procureur-generaal hun optreden aangeklaagd: enkel de graaf zou verordeningen met eeuwigheidswaarde mogen verlenen aan ambachten. De mogelijkheid van de Kortrijkse wet om zelf statuten of verordeningen op te stellen werd echter niet betwist, noch de inhoud en bepalingen ervan³⁶, enkel dat ze dat "*en fourme de perpetuelles ordonnances*" hadden gedaan. Het ging de hertogelijke administratie duidelijk om het principe: naast de cancellering van het stedelijke reglement en het uitdelen van een vermanende tik in de vorm van een boete van 480 lb. par., bleek de hertog immers bereid om, op verzoek van de wet, zelf een reglement voor het weversambacht uit te vaardigen³⁷. Hoewel we kunnen veronderstellen dat de hertogelijke verordening inhoudelijk erg dicht bij het stedelijke reglement aanleunde, was het nu Filips die de bepalingen ervan "*a perpetuite*" aan het ambacht toekende — overigens zonder zijn

---

³⁵ Wanneer J. BODIN in zijn werk de drie politieke en maatschappelijke bestuursvormen bespreekt (nl. de monarchie, de aristocratie of de democratie) maakt hij duidelijk dat enige mengvormen daarbij in principe niet kunnen bestaan (of het zou moeten zijn dat de 'monarchale' vorst niet echt soeverein is): "*Car si la souueraineté est chose indiuisible, comme nous auons monstré, comment pourroit elle se dpartir à vn prince, & aux seigneurs, & au peuple en vn mesme temps? la premiere marque de souueraineté, est de donner la loy aux suiets: & qui seront les suiets qui obeyront, s'ils ont aussi puissance de faire loy? (...) ainsi faut-il conclurre par necessité, que si pas vn en particulier n'a puissance de faire la loy, ains que ce pouoir soit à tous ensemble, que la Republique est populaire*", cf. *Les six livres*, p. 335.

³⁶ De bewering in de *narratio* van de hertogelijke verordening door de wet en baljuw dat "*lesdiz poins et articles soyent bien raisonnables et necessaires pour le bien et entretenement dudit mestier*" werd in elk geval niet expliciet aangevallen door de hertog, cf. nr. 543. De Kortrijkse wet, al dan niet in overleg en samen met de baljuw, vaardigde overigens frequent verordeningen en statuten met betrekking tot de ambachten en neringen binnen de stad uit, zoals blijkt uit een uitgave door E. STRUBBE van een Kortrijks register met verschillende voorgeladen uit het eerste kwart van de 15de-eeuw; geen van deze voorgeladen alludeert echter op of claimt een eeuwig karakter aan hun bepalingen mee te geven, of drukt zich hoogstens uit met de woorden "*van nu voertan*", zoals een reglement rond de lakenproductie uit 1404, cf. 'Keuren en Voorgeladen', p. 210.

³⁷ Cf. nr. 544, uitgevaardigd op 8 juni 1436, gelijktijdig dus met het pardon aan de wet en de baljuw voor het opstellen van hun eigen reglement (cf. nr. 543).

verordening daarbij ook de formele vorm van een privilege mee te geven en mét de clause dat elke eventuele interpretatie slechts hem en zijn opvolgers zou toekomen³⁸.

Ook in de Bourgondisch-Habsburgse doctrine zien we een dergelijke pragmatische houding ten opzichte van de reglementerende, wetgevende macht van de steden verwoord worden door WIELANT. Deze verbindt de mate van wetgevende macht van een bepaalde persoon of gemeenschap met hun jurisdictie³⁹ – een opinie waarmee hij trouwens enkel in de voetsporen van o.m. BARTOLUS treedt⁴⁰. De graaf van Vlaanderen, die de volle jurisdictie bezit, kan bijgevolg verordeningen verlenen "*om de generaliteyt vanden lande*" – een echo van DE PENNA's *universalem legem* die enkel de vorst kan uitvaardigen. Wielant past deze stelling trouwens al direct aan de specifieke Vlaamse situatie aan door erbij te bepalen dat de graaf evenzeer verordeningen voor de specifieke Vlaamse steden en kasselrijen kan uitvaardigen⁴¹; zowel de algemene als specifieke grafelijke verordeningen moeten diens onderdanen gehoorzamen. Steden bezitten evenwel ook jurisdictie en mogen bijgevolg ook "*kueren, statuten ende ordonnantien*" uitvaardigen⁴². Maar, preciseert Wielant, ze hebben niet het algemene bevelsrecht van de graaf en hun verordeningen reiken bijgevolg niet verder dan hun jurisdictie zich uitstrekt. Bovendien worden de verordeningen van steden en kasselrijen "*te tijde, ende sonder tijt*" uitgevaardigd⁴³, maar dus zonder eeuwigheids-waarde⁴⁴.

---

³⁸ "*toutesvoyes se es poins dessusdiz ou en aucun d'iceulx estoit ou tempz advenir trouvé aucune obscurté ou que question en sourdeist, nous en reservons a nous et a noz hoirs et successeurs contes et contesses de Flandres l'interpretation et decision pour les faire comme il appartendra de raison*", cf. nr. 544.

³⁹ In Wielants kapittel "*Van keuren, statuten, ende ordonnantien*" stelt P. Wielant dat "*Alle volck dat iurisdiction heeft, tzy volle, oft gelimiteerde macht kueren, statuten, ende ordonnancien maken alsoe verre als zijn iurisdiction strect*", cf. *Practijke Civile*, p. 24.

⁴⁰ Zie J.-M. CAUCHIES, 'Services publics et législation dans les villes', p. 641, die in dit artikel uitgebreid ingaat op de oorsprong en autoriteit van het stedelijk wetgevend optreden. Wielant bezat meerdere werken en titels van Bartolus de Saxoferrato, een directe beïnvloeding is dus aannemelijk, cf. VAN DEN AUWEELE D., TOURNOY G. & MONBALLYU J., 'De bibliotheek van mr Filips Wielant', pp. 162-163.

⁴¹ Wat overeenkomt met de vaststellingen van o.m. R. VAN CAENEGEM dat de wetgeving van de Vlaamse graven reeds vanouds particularistisch, nl. voor elke stad afzonderlijk, was, cf. 'Coutumes et législation', p. 262. Die vaststelling blijft ook voor de Bourgondische periode overeind, een beperkt aantal verordeningen geldig voor het hele graafschap (en dan nog vaak met exclusie van Waals-Vlaanderen) daargelaten, zoals die rond de schuldinningen (uit 1456, nr. 1202), het appelrecht tegen interlocutoire vonnissen (uit 1459, nr. 1280) of de gedingvoering per procureur (uit 1461, nr. 1370).

⁴² Cf. P. WIELANT, op. cit., p. 25.

⁴³ Id., op. cit., loc. cit. Een gelijke opinie m.b.t. dit punt vinden we bij Wielants collega en tijdgenoot Jacob de Blaesere terug: "*Magistratus autem solus non possunt legem perpetuam condere*", cf. *Defensio illustrissimi Flandrie comitis* (Universiteitsbibliotheek Gent, ms. 3791), v. II, § Hiis officiales, magistratus et iudices designat, fol. 246r°.

⁴⁴ De verordeningen of voorgeboden uitgevaardigd 'zonder tijd' zijn immers niet zozeer verordeningen met enige eeuwigheidswaarde of formele privileges, maar gewoon die bepalingen die geen specifieke tijdsduur vooropstelden, zoals dit ook blijkt uit het privilege van Gwijde van Dampierre voor Gent uit 1297, waarin hij de

Vandaar ook dat verschillende steden⁴⁵ en eveneens ambachten⁴⁶ zich soms tot de hertog wendden voor een meer standvastige bevestiging van hun voorgeboden, reglementen of

---

schepenen de mogelijkheid gaf om voorgeboden uitgevaardigd "sans tiermine" zelf te herroepen, cf. A. GHELDOLF, *Coutumes de la ville de Gand*, t. I, p. 196, §11; zie eveneens J. BRAEKEVELT, 'De waarde van de wet', p. 219, n. 9 en B. JACOBS, 'La législation communale de Bois-le-Duc', p. 457. Ook P. GODDING stelde vast dat de meeste stedelijke voorgeboden tot hun herroeping geldig waren, dus "sonder tijt", hoewel hij eveneens verordeningen die "« a tous jours »" uitgevaardigd werden recenseerde, wat de stelling van Wielant (en het betoog van de procureur-generaal ten aanzien van Kortrijk) zou tegengaan, cf. 'Administrer une ville', p. 45. Voor de Vlaamse casus (Goddling behandelt in zijn artikel de stedelijke wetgeving in de Zuidelijke Nederlanden en de Noord-Franse regio in zijn geheel) kan weliswaar ook gewezen worden op een voorbeeld waar een stad voorgeboden met een 'eeuwige' waarde zou kunnen uitvaardigen, nl. te Brugge, waar dit zelfs bepaald werd in een artikel van de grafelijke keure van Lodewijk van Nevers uit 1329: "*Item que la ville ou les eschevins iamais en nul tamps ne porront par eulz faire cueres, ordonances, estatutz perpetuelz ne temporelz, sans le bailliu et confermees par le signeur*", cf. J. VAN ROMPAEY, 'De Brugse Keure', p. 85, nr. I, §[76]. Deze clause moet echter in de eerste plaats als een beperking van de wetgevende macht van de stad worden gezien, want elk voorgebod zou samen met de baljuw moeten worden uitgevaardigd en (ook formeel?) bevestigd moeten worden door de graaf. Een latere aanpassing van dit artikel door Lodewijk in 1330 maakt trouwens nog duidelijker komaf met de expeditie van eeuwigdurende voorgeboden door de stad zonder een grafelijke interventie: "*li dis articles doit estre entendus des ceures qui durront plus d'un mois [maar van 'estatutz perpetuelz' wordt niet meer gesproken] ou se celles qui auroient duré un mois on les verroit pour l'autre mois ensiewant renoveler et combien que elles ne durront que un mois si ne les porra faire sans le bailliu*", cf. L. GILLIODTS-VAN SEVEREN, *Coutume de la ville de Bruges*, t. I, p.399.

⁴⁵ Zie bv. de op dit vlak bijzonder expliciete *narratio* van het hertogelijke privilege van 10 mei 1453, dat een intern Rijsels reglement dat bepaalde dat het beheer van de stedelijke fortificatiewerken niet door de schepenen zelf zou worden uitgeoefend, confimeerde. Het Rijselse stadsbestuur had daarbij verzocht "*que icelle ordonnance par eulz faite nous vueillons ratifier et confermer et icelle faire garder et entretenir a tousjours et leur ottroier noz lettres patentes pour ce necessaires et convenables et par forme de constitucion perpetuelle*", cf. nr. 1071. In het geval van de steden ging het vaak om documenten die tussenkwamen in politiek gevoelige kwesties, waarbij een bevestiging door de hertog eventuele interstedelijke conflicten diende te bedwingen, zoals in augustus 1425 wanneer de hertog een Gents reglement rond de verkiezing van de twee overdekens (van de weverij en van de 53 neringen) bevestigde, cf. nr. 230. Gezien het Gentse regime van de Drie Leden (dat bestond uit de weverij, de 53 neringen en ook nog het lid van de poortერი) een cruciale rol speelde in het bestuur en beheer van de stad, een regime waarop ook de Bourgondische hertogen hun verhoudingen en contacten met de stad baseerden sinds de Vrede van Doornik uit 1385 (cf. M. BOONE, *Gent en de Bourgondische hertogen*, pp. 33-93), hadden zowel de stadselite, de milieus van de ambachtsdekens als de hertog er alle baat bij dat het verkiezingsreglement een standvastiger karakter verkreeg in de vorm van een vorstelijk privilege in plaats van louter "sonder tijt" geldig te blijven. Een ander voorbeeld is de bevestiging door Filips de Goede in mei 1436, op de vooravond van zijn militaire expeditie naar Calais, van een tweetal punten uit een akte van het Brugse stadsbestuur die terug dateerde uit december 1411, cf. nr. 537. Het Brugse stadsbestuur had de ambachten en de stadsgemeenschap toen (in het tumultueuze en opstandige klimaat dat op Jan zonder Vrees' mobilisatie van de stadsmilities voor het beleg van Ham was gevolgd) een aantal toegevingen rond het bestuur van de stad gemaakt, die nadien echter opnieuw sluipend ingetrokken waren geweest (zie J. DUMOLYN, *De Brugse opstand*, pp. 138-143 voor meer achtergrondinformatie bij deze episode). Nu verlangden de Brugse ambachtsdekens van Filips een herbevestiging van die stedelijke verordening, zonder zich dus nog te willen vertrouwen op hun magistraat — iets waar de hertog mee instemde in de (ijdele) hoop de rust in de stad te behouden en de ambachten en stadsmilities warm te maken voor het beleg van Calais. Een ander motief dat de steden ertoe kon aanzetten hun eigen voorgeboden door de hertog te laten bevestigen, was dat de hertog of

zijn administratie en ambtenaren deze zelf (al dan niets steeds even bewust) ondermijnden. Zo verkreeg de stad Rijsel in 1448 de hertogelijke bevestiging van een voorgebod dat reeds uit 1400 terugdateerde en nog in 1445 opnieuw was uitgevaardigd, waarin de Rijselse schepenen het gebruik van stro als dakbedekking hadden verboden. Zowel Katharina van Frankrijk (de eerste echtgenote van de graaf van Charolais, d.i. de latere Karel de Stoute) als Filips de Goede zelf hadden echter verschillende personen "*soubz leur donné a entendre*" octrooien verleend om hun huizen toch met stro te mogen bedekken. De wetgevende mogelijkheden van Rijsel, zoals verrat in de *narratio* van de hertogelijke bevestiging van het stedelijke voorgebod, werden op zich niet gecontesteerd (de stad zou zelfs eeuwigdurende verordeningen hebben mogen opstellen: "*aient lesdiz supplians droit (...) de povoir faire, de l'assens et consentement du prevost de Lille ou son lieutenant, toutes manieres de bans, editz et ordonnances, a durer a tousjours, a temps ou a terme selon que la nature de la chose le requiert!*"). Tegen de mandementen van de hertog konden de stedelijke voorgeboden echter niet opboksen; de hertogelijke bevestiging vulde dus in deze ene kwestie de stedelijke autoriteit verder aan, zie nr. CCLVII en nrs. 913-914.

⁴⁶ Zie bv. nrs. 152 (bevestiging van een reglement voor het Rijselse beenhouwersambacht, a° 1422), 245 (voor verschillende lakenbewerkende ambachten te Dendermonde, a° 1426), 390 (voor het Kortrijkse beenhouwersambacht, a° 1431), 505 (bevestiging van een reglement rond de aanstelling van de ijkmeester van het laken te Aalst, a° 1434), 1217 (bevestiging van een akkoord tussen de Brugse vrije visverkopers en de zogenaamde burdenaars, a° 1456) en 1468 (bevestiging van een reglement voor Aalsterse volder, a° 1465). Het gaat hierbij telkens om bevestigingen van reglementen die oorspronkelijk door de lokale stadsbesturen (al dan niet in samespraak met de lokale baljuw of grafelijke vertegenwoordiger) waren uitgevaardigd geweest. Het al dan niet geëxpliciteerde doel van de ambachten die de hertogelijke bevestiging van deze stedelijke reglementen wilden bekomen was dan ook vaak dat het stadsbestuur deze nadien niet meer zelf zou kunnen aanpassen (in het geval van de Dendermondse verordening: "*leur veullions ottroyer a perpetuité les poins, cueres et estatuz et ordonnances dessus specifiéz, sans ce que noz bailli et eschevins de Tenremonde y ayent plus que voyr ne que cognoistre en moderation ou diminution*"; in het geval van het Aalsterse reglement voor de volders: "*lesdiz supplians (...) nous ont tres humblement supplié que, a fin qu'elles [les keures] soient tousjours entretenues inviolablement, nous les vueillons avoir agreables et les louer et confermer*"). De lokale stadsbesturen of andere ambachten bleken niet steeds opgezet met dergelijke bevestigingen die hun eigen corrigerend of wetgevend optreden tegen de hertogelijke impetranten zo beknot zagen worden, zie bv. de contestatie van het Dendermondse privilege uit 1426, toen verleend aan drie ondergeschikte lakenbewerkende ambachten, door de deken en het ambacht van de Dendermondse wevers in 1432, cf. nrs. CXXIII-CXXIV. Ook de wet van Aalst verzette zich in 1465-66 tegen de bevestiging door Filips van de keure voor de volders die hun voorgangers oorspronkelijk in 1420 hadden opgesteld. De hertog verleende zijn octrooi op 10 februari 1465; al op 28 januari 1465 had de wet van Aalst echter een afgevaardigde naar de Raad van Vlaanderen gestuurd "*met zekeren lettren van advise die scepenen van Aelst an hemlieden screven up tovergheven van eenre requeste die de volders van Aelst overghegheven hadden in den grooten raed van diverschen artielen die zij gheerne gheconfirmeert hadden angaende huerlieder keuren, der in zouckende grootelix heurlider singulier proffijt ende omme te verstekene de incommelinghe, contrarie den ghemeen en proffite van den draperie*", cf. ARA, RK, nr. 31.457, fol. 45v°. Toen deze demarche de expeditie van de hertogelijke verordening niet kon verhinderen, verkreeg de wet eerst een kopie van die akte ("*betaelt van der copie van eenen mandemente dat de volders van Aelst vercreghen hadden int groote hof thueren singulieren proffite*") om vervolgens in maart 1466 ook effectief en geding voor de Grote Raad op te starten ("*gereden te Bruessel in den grooten raed (...) up de dachvaert dair dienden jeghen de volders*"; de uitkomst van deze zaak is ons niet bekend), cf. ARA, nr. 31.458, fol. 41r° en fol. 49v°. De hertog zelf bleek overigens ook vaak voorzichtig te zijn en verleende zijn bevestigingen slechts "*a rappel*" of "*a notre plaisir*" (cf. nrs. 505 en 1468), of eventueel wel "*pour nous et noz successeurs*" maar zonder daarom zijn akte ook de kenmerken van een vormelijk privilege mee te geven (nr. 390). Zelfs in het geval van de bevestiging van het reglement voor de Dendermondse lakenbewerders, dat wel

keure⁴⁷. Tenslotte verklaart Wielant dat dergelijke stedelijke voorgeboden (of die van ambachten met betrekking tot hun interne werking⁴⁸) slechts geldig zijn of blijven "evenverre dat zy niet en zijn tegens den Prince, noch tegens t'gemeen proffijt"⁴⁹.

Indien Wielant al puur vanuit het bezitten van jurisdictie de steden en kasselrijen (en wellicht ook de heren) een relatieve wetgevende macht wou toekennen, dan blijkt evenwel dat in de praktijk veel steden zich niet louter op dit principe dienden te beroepen om hun eigen voorgeboden en statuten te verantwoorden. In zijn artikel rond de stedelijke wetgeving in Brabant, Henegouwen en Vlaanderen wees CAUCHIES er uitgebreid op dat verschillende Vlaamse steden, reeds vanaf de late twaalfde eeuw, in hun privileges ondermeer het recht verwierven zelf voorgeboden op te stellen⁵⁰. Meestal werd daarbij echter wel een clausule toegevoegd die een zekere grafelijke controle bij die redactie en/of uitvaardiging diende te garanderen, een controle die uiteindelijk meestal door de baljuw zou worden waargenomen, vandaar ook dat vele voorgeboden traditioneel "bij den heere

---

als een formeel privilege werd geredigeerd, behield de hertog zichzelf "la cognoissance, interpretation, declaration et decision" van het bevestigde reglement voor (cf. nr. 245).

⁴⁷ Mogelijk kwamen dergelijke hertogelijke bevestigingen van stedelijke voorgeboden en verordeningen nog wel meer voor maar werd dit niet steeds geëxpliciteerd. Zo verwees de hertogelijke verordening van 5 juni 1438 (nr. 613) gericht tegen de verkrachtingen en de praktijk van de vrouwenroof te Gent enkel naar eerdere grafelijke verordeningen rond de kwestie ("*certain statut pieca sur ce fait par maniere de privilege par aucuns noz predecesseurs, contes de Flandres, mesmement par feu le conte Guy*", een referentie naar het privilege uit 1297 dat inderdaad een aantal bepalingen ten aanzien van de onterving van geschaakte vrouwen — een maatregel die deze praktijk zowel diende te ontmoedigen als de sociaal-economische gevolgen voor de familie van het slachtoffer diende te beperken — bevatte, cf. A. GHELDOLF, *Coutumes de la ville de Gand*, d. I, pp. 450-452, §59-62). Nochtans had het Gentse stadsbestuur nog pas op 24 april 1438 een eigen voorgebod uitgevaardigd dat quasi dezelfde bepalingen tegen schakingen verordende als de daaropvolgende verordening van Filips, cf. nr. CLXXII. De hertog koos er echter voor niet naar dit document te verwijzen en benadrukte enkel de eerdere grafelijke wetgevende tussenkomsten in de materie en de "*umblé supplicacion*" van de Gentse schepenen en het regime van de Drie Leden. Voor meer informatie algemene informatie over de verordeningen uit 1297 en 1438 en hun ontstaanachtergrond en motivatie, zie het werk van M. DANNEELS, *Weduwen en wezen*, pp. 112-130. Specifiek voor de houding voor de (vaak ambigue) houding van de Bourgondische hertogen ten aanzien van de verkrachting of schaking van vrouwen, zie het artikel van PREVENIER W., 'La stratégie et le discours politique', pp. 429-437.

⁴⁸ Die door Wielant als een lagere jurisdictie binnen de steden worden gesitueerd, en zo eveneens statuten kunnen uitvaardigen die voor hun eigen leden en ambacht gelden.

⁴⁹ Cf. P. WIELANT, *Practijke Civile*, p. 26.

⁵⁰ Zie J.-M. CAUCHIES, 'Services publics et législation dans les villes', pp. 644-647. Ook contemporain werd dit trouwens al genoeg onderkend: zo stelde Jacob DE BLAESERE onomwonden dat "*omnes universitates, collegiorum, judicium, oppidorum Flandrensis habent generalem jurisdictionem* [en daarmee ook de mogelijkheid eigen statuten op te stellen, wat de Blaesere voordien besprak] *per privilegia comitum*", cf. *Defensio illustrissimi Flandrie comitis* (Universiteitsbibliotheek Gent, ms. 3791), v. II, § Hiis officiales, magistratus et judices designat, fol. 246r°.

*ende bij den wet*⁵¹ of "*bi den bailliu ende scepenen*" werden opgesteld⁵². Ook nog onder de Bourgondische hertogen en Filips de Goede zagen een aantal steden en gemeenschappen zich nog begunstigd worden met de expliciete toelating eigen voorgeboden te mogen uitvaardigen⁵³.

Een interessante en verhelderende casus biedt de stad Wervik. In 1414 richtten de inwoners van de stad en de parochie – die in verschillende heerlijkheden opgedeeld was en deels onder zowel de Ieperse als de Kortrijkse kasselrij ressorteerde⁵⁴ – een eerste rekest aan Jan zonder Vrees. Daarin verzochten ze de hertog om, naast de mogelijkheid voortaan zelfstandig bier- en wijnaccijnzen te mogen innen (zonder nog langer periodieke hertogelijke octrooien te moeten verkrijgen) ook de mogelijkheid om "*cueres, estatus et ordonnances*" te mogen opstellen rond die dranken en "*autres choses utiles et neccessaires*"⁵⁵,

---

⁵¹ Zie bv. de verschillende vermeldingen in het Gentse register met de voorgeboden dat bij verschillende nieuwe schepenjaren expliciet aangeeft dat alle voorgeboden van het vorige jaar op die manier, d.i. gezamenlijk in naam van de graaf (vertegenwoordigd in de persoon van de baljuw) en de magistraat, waren opgesteld, cf. N. DE PAUW (ed.), *De voorgeboden*, p. 127.

⁵² Hoewel de effectieve tussenkomst van de baljuw vaak sterk kon variëren en deze zich soms met een loutere kennisgeving van de kant van de stadsmagistraat moest tevredenstellen, of een fysieke aanwezigheid bij de uitvaardiging, zie bv. de opmerkingen van M. BOONE met betrekking tot de Gentse situatie, gecreëerd door twee privileges van Gwijde van Dampierre uit 1297, die de stadsmagistraat in de praktijk een grote autonomie in haar wetgevende politiek verleende, cf. 'Législation communale et ingérence princière', pp. 140-141. Dit nuanceert in zekere zin de vaststellingen van J. VAN ROMPAEY, die de grafelijke baljuws een strikt vetorecht zag bezitten ten aanzien van stedelijke voorgeboden: ongetwijfeld werd dit wel nagestreefd, maar daarmee nog niet steeds bereikt, cf. *Het grafelijk baljuwsambt*, pp. 269-270. We komen hieronder nog terug op de politiek van Filips de Goede die een striktere vorstelijke controle op de stedelijke voorgeboden nastreefde.

⁵³ Zie bijvoorbeeld het privilege voor Gravelines uit 1441 (nr. 739), dat naast talrijke andere voorrechten en bepalingen ook verklaart dat "*les eschevins de Gravelinghes, ensemble notre bailly dudit lieu et par son consentement faire constitutions, cueres et edis en ladictte ville et eschevinaige de Gravelinghes pour le bien et prouffit commun d'icelle ville, et ces constitutions, cueres et edis ainsi fais renouveler et annichiller toutes et quantesfois que bon leur samblera et qu'ilz verront estre expedient, du consentement tousjours dudit bailly et avec luy comme dit est*", hoewel hier wel ook de bemerking moet gemaakt worden dat het hier wellicht niet om een nieuw recht ging: in de *narratio* wordt immers verhaald dat van de toegekende rechten "*les aucunes (...) lesdiz supplians ont eu d'ancienneté et en jouissent*". Een politiek die trouwens niet tot Vlaanderen beperkt bleef: zo zou de hertog in 1444, na de confiscatie van de vroegere privileges van de stad Luxemburg (binnen de context van de Bourgondische verovering van het hertogdom), de Luxemburgse wet opnieuw de toestemming verlenen hun eigen statuten op te stellen, zij het met de quasi-geïstitutionaliseerde clause dat de hertog deze steeds zou mogen aanpassen of corrigeren, cf. M. PAULY, 'Le corpus législatif', pp. 558-559.

⁵⁴ De drie belangrijkste heerlijkheden waren Wervik zelf (dat evenwel niet de grootste heerlijkheid was en waar ook slechts de middele rechtsmacht aan verbonden was), Oosthove (met het binnensteedse deel Steenakker) en ter Cruce; voor meer informatie over de leenroerige opdeling van Wervik, zie het artikel van J. ROEGIERS, 'De heerlijkheid Wervik', pp. 177-205.

⁵⁵ Wellicht ging het om andere aan de controle op consumptiegoederen gelieerde statuten en voorgeboden, E. DE SAGHER gaf verschillende 15de-eeuwse Wervikse keuren rond de vis- en vleesverkoop uit, cf. 'Vijftiendeuwsche Keuren', pp. 166-185.

wat ze voordien eveneens niet zonder een hertogelijke toestemming hadden mogen doen⁵⁶. In ruil voor de betaling van 1000 gouden schilden stond Jan zonder Vrees hun verzoek toe, zij het met een aantal bijkomende bepalingen. Ten eerste benadrukte de hertog dat de nieuwe keuren die de stad zou mogen opstellen slechts een aanvulling zouden vormen op de keuren die ze reeds "*par privilege et par usance*" konden opstellen — wellicht een verwijzing naar de keuren rond de lakennijverheid die er dankzij privileges van Lodewijk van Male georganiseerd mocht worden⁵⁷, maar ook een allusie op een meer automatische, gewoonterechtelijk verworven wetgevende bevoegdheid (*à la Wielant*). De twee volgende clausules sluiten trouwens ook mooi bij Wielants latere opmerkingen aan: de Wervikse voorgeboden en statuten zouden niet mogen ingaan tegen de rechten van de steden en kasselrijen van Ieper en Kortrijk (gezien die er nog deels jurisdictie bezaten), noch tegen de rechten van de hertog, die zich dan ook de mogelijkheid voorbehield voorgeboden "*autres que justes et raisonnables*" aan te passen. Een volgende stap kwam er in 1431. Kort tevoren, in 1428, had Filips de Goede van Jean III d'Antoing, heer van Briffoeil, diens heerlijkheid in Wervik aangekocht⁵⁸. Daarmee was de hertog er verreweg de belangrijkste heer geworden en had hij er dus alle baat bij de stad zo goed mogelijk te laten renderen en verder te begunstigen⁵⁹. In eerste instantie verklaarde de hertog in juli 1431 de stad dan ook exempt

---

⁵⁶ Cf. J.-M. CAUCHIES (ed.), *Ordonnances de Jean sans Peur*, nr. 195, p. 300; privilege van juni 1414.

⁵⁷ Lodewijk van Male had Wervik eerst in 1359 toelating gegeven een lakenindustrie op te starten (tegen de monopolies van de grotere steden in) en de stad in 1368 en 1373 verdere octrooien en reglementen toegekend, cf. H.-E. DE SAGHER; J.-H. DE SAGHER, H. VAN WERVEKE & C. WYFFELS (pub.), *Recueil de documents*, deuxième partie, t. III, pp. 435-436. Over de opbloei (en het latere verval) van de zogenaamde 'nieuwe draperie' in het Leiebekken, o.m. te Wervik, zie ook de recente bijdrage van B. HAQUETTE, 'Les précurseurs de la délocalisation', pp. 132-140. Dat het wellicht in de eerste plaats om draperiekeuren ging wordt nog bevestigd door twee verordeningen van Filips de Stoute, de eerste uit 1397 waarin hij de uitvoering van een door de stad opgestelde keure in verband met de lakenproductie opschort, gevolgd door een twee verordening uit 1398 waarin hij — rekening houdend met de Wervikse privileges en de nood aan een aanpassing van de vroegere keure — die opschorting opheft, cf. J. BARTIER (dir.) & A. VAN NIEUWENHUYSEN (ed.), *Ordonnances*, t. II, nrs. 476 en 492. Deze tussenkomsten van de hertog geven sowieso aan dat deze een zekere controle op de stedelijke voorgeboden en keuren bleef behouden of opeisen.

⁵⁸ Cf. ADN, B1939, nr. 55.686, verkoopsakte van Jan III d'Antoing, actum 25 februari 1428. Ondermeer H. DE SAGHER stelt dat deze heerlijkheid (die de naam van de parochie, dus Wervik, droeg) reeds in 1418 in handen van Filips de Goede, toen nog graaf van Charolais was gekomen, cf. art. cit., p. 169, n. 1 (in zijn artikel over Wervik stelt J. ROELANDT zelfs 1412 voor, evenwel zonder referentie, cf. 'De heerlijkheid Wervik', p. 202). Dit klopt niet: in 1418 verwierf Filips enkel een rente van 1000 lb. par. per jaar bezet op de heerlijkheid (cf. ADN, B1602, fol. 54r°); de heerlijkheid zelf kocht hij dus pas in 1428 aan.

⁵⁹ De aangekochte heerlijkheid bleek immers zwaar belast te zijn en al gauw stond de lokale baljuw-ontvanger in het rood, getuige een gealarmeerd schrijven van de Raad van Vlaanderen uit juli 1430, waaruit op te maken valt dat tengevolge van het niet betalen van een op Wervik bezette jaarlijkse rente van 600 lb. par., verschuldigd aan Roland van Uutkerke, deze "*avoit tant procedé sur ycelle seigneurie pardevant les hommes du chastel de Courtray qu'il ne restoit que une journee de gaignier juz par loy la devantdicte seigneurie de Wervy*", cf. ARA, RK, nr. 21.804, fol. 16r° (rek. ontv. exploten Raad van Vlaanderen, 1429-1431). Eind 1430 – begin 1431 bleek de

van enige jurisdictie of ressort dat de kasselrijen en steden van Ieper, Rijsel en Kortrijk er mogelijk nog bezaten. Filips bepaalde daarbij ook dat de zijn schepenen er voortaan "*cueures, estatus et ordonnances au bien de justice et de ladictie ville, teles que bon, prouffitable et expedient leur semblera*" zouden mogen opstellen⁶⁰. Daarbij kwam nu geen clause meer voor die de rechten van Ieper of Kortrijk moesten vrijwaren: de Wervikse wetgevende bevoegdheid was dus samen met haar juridische ressort aangegroeid en geëvolueerd. In oktober 1431 preciseerde de hertog deze eerste verordening nog verder in een privilege waarin hij de schepenbank de hoge rechtsmacht toekende en bepaalde dat de straffen op het overtreden van de stedelijke voorgeboden – die Filips bovendien een gelijke waarde toekende als zijn eigen verordeningen⁶¹ – van 3 lb. par. naar maximaal 60 lb. par. of een verbanning opgetrokken zouden worden. Wanneer in 1463 de schepenbank van Menen eveneens de hoge rechtsmacht werd toegekend, zou de hertog op een gelijke wijze eveneens de wetgevende mogelijkheden van het stadsbestuur uitbreiden⁶². Het verband tussen jurisdictie en wetgevende mogelijkheden blijkt dus weldegelijk bestaan te hebben⁶³. Dit kunnen we ook nog afleiden uit het feit dat wanneer Filips de Goede in 1464 Pieter

---

situatie nog steeds precair, zoals blijkt uit een verzoek van de Wervikse baljuw-ontvanger om een deel van de schuldenlast op de heerlijkheid te vereffenen door de heer van Lichtervelde (die een andere belangrijke heerlijkheid te Wervik bezat) toe te laten het baljuws- en ontvangersambt in de gehele heerlijkheid te laten uitoefenen (cf. nr. CII). In een daaropvolgend getuigenverhoor werd dit voorstel door de meeste respondenten afgewezen, maar werd wel op het belang van een hervorming van het lokale gerecht gewezen en het in stand houden van de keuren op de lakennijverheid (cf. nr. CV): wellicht lag hier de kiem van de twee latere hertogelijke verordeningen uit 1431. Het verhogen van de keurboetes zou de hertog direct extra inkomsten verlenen, want het privilege van Jan zonder Vrees had reeds bepaald dat deze "*appartendront auxdiz seigneurs*"; Filips de Goede was na 1428 nu zelf een van deze heren geworden.

⁶⁰ Nr. 412, verordening van 20 juli 1431.

⁶¹ "*les en avons auctorisé et auctorisons par ces meismes presentes et voulons, ordonnons et nous plaist qu'ilz soient de telle force et vigueur comme ce fait et ordonné l'avons meisme*", cf. nr. 422, privilege van 8 oktober 1431.

⁶² Cf. nr. 1423, privilege van augustus 1463.

⁶³ Als ander voorbeeld kunnen we nog wijzen op het privilege dat Jan, heer van Halewijn, in 1430 van Filips de Goede wist te verkrijgen, dat de visserijrechten op de Leie vanaf Wervik tot Wielsbeke tot leen verhief, er de middele rechtsmacht aan toekende en dit leen bij zijn heerlijkheid van Halewijn voegde. Dit privilege maakt op zich geen melding van een mogelijkheid om reglementen of statuten rond het beheer van die visserij op te stellen (wel zou de schepenbank van Halewijn mogen optreden tegen zij die er zouden vissen "*au contraire de l'ancien usage sur ce sans avoir juste tiltre de ce faire*"), cf. nr. 370. Een getuigenverhoor uit de jaren 1490 geeft echter aan dat de heren van Halewijn op basis van dit privilege al snel "*keures et statuz*" op de visserij hadden opgesteld, met de introductie van boetes tot 3 lb. par. (wat overeenkomt met de toekenning van de middele rechtsmacht, cf. D. BERTEN, 'Un document de vieux droit', p. 12). Deze keuren waren "*entretenez du temps de feu monseigneur le duc Phelippe [Filips de Goede] et depuis jusques au trespas de feu monseigneur le duc Charles*"; het was pas met de Vlaamse burgeroorlog onder Maximiliaan van Oostenrijk dat de wetgevende bevoegdheid van de heren van Halewijn blijkbaar *de facto* gecontesteerd was geweest, wat de toenmalige heer Joris van Halewijn er toe aanzette van Filips de Schone de officiële bevestiging van de vroegere keuren te verkrijgen, cf. ADN, B18.751.

Bladelin uiteindelijk dan toch de hoge rechtsmacht te Middelburg toekende — na felle oppositie van de Rijselse Rekenkamer⁶⁴ — bij de reservatieclausules expliciet werd bepaald dat hij daarmee nog geen eigen keuren en verordeningen zou mogen opstellen⁶⁵.

Naast deze en andere nieuwe privileges die expliciet een wetgevende bevoegdheid aan een schepenbank of heer⁶⁶, natie⁶⁷, gilde⁶⁸, religieuze instelling⁶⁹ of enige andere gemeenschap⁷⁰ toekenden (of zoals in het geval van Middelburg expliciet ontzegden),

---

⁶⁴ Die een eerdere expeditie van het privilege voor de hoge rechtsmacht te Middelburg (cf. dossier Bladelin nr. 38) waarin geen enkele melding werd gemaakt van een eventuele mogelijkheid tot het opstellen van eigen Middelburgse keuren en statuten, hadden verworpen. Uit verschillende getuigenverhoren die rond de kwestie werden georganiseerd, wezen verschillende respondenten vervolgens op het belang de keuren van het Vrije te blijven respecteren, cf. dossier Bladelin, nr. 59, §[VIII] en §[XXX] en nr. 66, §[VIII]. Zie voor een uitgebreide bespreking van de contestatie door de Rekenkamer van het verwerven door Bladelin van de hoge rechtsmacht te Middelburg J. BRAEKEVELT, *Pieter Bladelin, de Rekenkamer van Rijsel en de stichting*, specifiek pp. LXIII-CXVIII.

⁶⁵ Zie dossier Bladelin nr. 69, §[VII]: "*et aussi pourveu que ledit Pierre et ses successeurs oudit fief ne pourront user d'autres keures et statuz pour l'exercice de justice que usent ceulx de nostredicte loy du Franc*".

⁶⁶ Zie het privilege aan Jean de Lannoy voor zijn heerlijkheid van Lannoy uit augustus 1459 (nr. 1305): "*accordons audit seigneur de Lannoy, exposant, pour lui et sesdiz successeurs, qu'ilz puissent doresnavant et a tousjours, toutesfois que bon leur samblera, faire et ordonner sur leursdiz subiectz toutes manieres de status et ordonnances pour le bien, utilité et entretenement de ladicte ville et de la chose publique en icelle*".

⁶⁷ Zie het octrooi aan de Spaanse natie uit 1428 (nr. 314: "*lesquelz consulz et gouverneurs, appelléz avec eulx ceulx qui leur plairont de ladicte nation, pourront tenir loge et assemblee en notre ville de Bruges pour aviser et ordonner ce que leur sembla prouffitable pour le fait de la marchandise et qui en deppend*") en dat aan de Portugese natie uit 1438 (nr. 633: "*lesdiz marchans de ladicte nation de Portugal puissent faire status et ordonnances entre eulx, telles que bon leur samblera pour le bien de leur nation et sans prejudice d'autruy, ne du fait de la marchandise, et telles qui desja sont faittes renouveler, changier [et] muer toutes et quantesfois que bon et expedient leur samblera*").

⁶⁸ Zoals voor de kruisboogschuttersgilde te Dendermonde in 1465 (nr. 1484): "*[ordonnons] en oultre qu'ilz puissent (...) faire status et ordonnances duysables et prouffitables pour eulx et leursdiz confreres et pour le bien et entretenement de leurdite confrarie, et contre les transgresseurs ordonner telles peines que mestier sera*". Dergelijke wetgevende bevoegdheden konden zelfs figuurlijk getransporteerd worden: wanneer de regentschapsraad in november 1442 het Sluise visverkopersambacht afschafte en de daarmee verbonden rechten en plichten overhevelde naar het Sluise stadsbestuur, werd daarbij bepaald dat deze "*puissent desoremais faire et establir kueres sur le fait dudit poisson teles comme ilz verront estre utiles et prouffitables pour le bien de ladicte ville et des habitans en icelle*", cf. nr. 775.

⁶⁹ Zie de verordening van 28 juli 1444 rond het beheer en toezicht van het St.-Jacobshospitaal te Rijsel, dat de door de hertog aangestelde toezichthouders van dit hospitaal toeliet "*de faire, ordonner et instituer estatuz et rigle licites de vivre oudit hospital par le conseil de preudommes experts en telz cas, en retenant en eulx auctorité d'iceulx estatuz et rigle pover corrigier, muer, moderer et impetrer et a iceulx adjouster ou diminuer toutesfois qu'ilz le verront estre expedient pour le bien dudit hospital et des personnes d'icellui*", cf. nr. 807.

⁷⁰ Met name aan leggers, bedijkingscompagniën of de lokale besturen van (op)nieuw ingedijkt gebied werd vaak ook de mogelijkheid verleend om aangaande die bedijkingen en het onderhoud ervan eigen specifieke keuren en verordeningen op te stellen, zie bv. de verordening van 18 mei 1422 rond de herbedijking van gronden te Kieldrecht, (nr. 129: "*que tous lesdiz dicquaiges, escluses, wateringhes, chemins et tout ce que s'en deppend sera demeuré et gouverné loyaument par les maieur et par la loy de vierscare de Kieldrecht, lesquelz poront sur ce faire et ordonner telz kueres, ordonnances et estatuz comme bon et prouffitable leur samblera et comme l'en est acoustumé de user*").

bevatten diverse hertogelijke verordeningen bovendien clausules die duidelijk aangeven dat het stedelijk of corporatief 'jus statuendi' door de Bourgondische administratie *in se* niet werd gecontesteerd⁷¹. Integendeel, soms beriep de hertog zich zelfs op de wetgevende bevoegdheden van de steden. De hertogelijke kanselarij liet zich immers niet steeds in met de precieze regeling of uitvoering van bepaalde octrooien, maar kon dit overlaten aan de lokale schepenbanken, al dan niet in overleg met de grafelijke baljuws⁷².

Een concreet voorbeeld, waarbij ook het stedelijke voorgebod bewaard bleef dat uit een dergelijke hertogelijke verordening voortkwam, is voorhanden voor Douai. Filips de Goede verordende in december 1421 verschillende maatregelen die de sanering van de stadsfinanciën mogelijk dienden te maken⁷³. Als compensatie voor de instelling van een stedelijke taks op het gemalen graan, bepaalde de hertog daarbij dat de molenaars te Douai

---

en pays et terre de dicquage"), een octrooi aan particulieren voor de bedijking van gronden te Beveren in 1430 (nr. 383), te Kieldrecht in 1431 (nr. 417), evenals een verordening rond het waterbeheer in de kasselrij Bourbourg uit 1441 (nr. 728: "*pour le bien et entretenement du cours de l'eau dudit fossé les eschevins et cueries de ladite chastellenie de Bourbourg, presens et a venir, aient l'autorité et puissance de faire, creer et ordonner tous ediz, cueres et estatuz touchans l'entretienement du cours des eaues de ladite wateringhe et escluses et ventelles seullement*"). T. SOENS stelde meer algemeen reeds vast dat meeste grafelijke kasselrijkeuren maar weinig bepalingen i.v.m. bedijkingen en waterschapsbeheer opnamen en dat specifieke wetgeving hierrond, in de vorm van wateringkeuren, reeds snel door de lokale gemeenschappen in handen werd genomen, cf. *De spade in de dijk?*, pp. 27-33.

⁷¹ Zie bijvoorbeeld de hertogelijke verordening rond het bestuur van de kasselrij Veurne uit 1421, waarin de hertog spreekt over de "*jour que l'en renouvelle les ordonnances et estatuz de notredicte chastellenie*" (nr. 94); een verordening van de regentschapsraad uit 1433, die de stad Douai toelating verleende om twee sergeanten aan te stellen voor de controle van de houtaanvoer en scheepvaart op de Scarpe en het naleven van "*ediz et statuz faiz par les bailli et eschevins d'icelle ville sur le fait desdiz bois (...) faiz (...) pour le prouffit du commun peuple, entretenement et augmentacion de ladite ville de Douay*" (nr. 479); of de bepaling in de verordening rond de inplanting van de Raad van Vlaanderen te Ieper uit 1451, waarin gesteld wordt dat "*au regard de l'estatuz, edit et ordonnance faite par ceulx de la loy de nostredite ville d'Yppre touchant le reboutement et deffense de la cervoise de Hollande (...), et aussi le brassaige des cervoises (...) que l'on brasse audit lieu d'Yppre, lesquelz statut [et] ordonnance ont esté et sont entretenuz en ladite ville grandement au prouffit du bien commun d'icelle ville, iceulx statut, edit, ordonnance et deffense seront aussi gardéz et entretenuz par tous les suppoz de nostredite chambre selon le contenu d'iceulx*" (nr. 992).

⁷² Voor twee voorbeelden kan worden verwezen naar de verordening rond het verbod op de buitensteedse vleesverkoop te Rijsel uit 1444, waarbij de hertog aan zijn Rijselse gouverneur opdracht gaf "*que il face commandement de par nous a notre prevost et aux eschevins de notredicte ville de Lille qu'ilz facent leurs edictz et status touchant ledit fait de ladite boucherie selon notredicte presente ordonnance et en ensuiant icelle et les facent publier et denoncier ainsi qu'il appartendra*" (nr. 808), en naar de hertogelijke restrictie voor de stad Rijsel uit 1467, die naast een reeks andere financiële en administratieve maatregelen ook nog kort ingaat op het afvalprobleem in de stad, maar een verdere uitwerking aan het stadsbestuur overlaat: "*que provision y soit mise par bans et autrement pour widier ledit fiens de mois en mois ou plus tost en temps d'esté selon que la chose le requerra pour eviter a toutes infections*" (nr. 1529). Zie gelijke vaststelling van J.-M. CAUCHIES, die wijst op het frequent voorkomen van stedelijke voorgeboden die vorstelijke verordeningen dienden te bestendigen of in herinnering te brengen, cf. 'Services publics et législation dans les villes', pp. 683-684.

⁷³ Cf. nr. 119.

als vergoeding nog maar één twintigste in plaats van één twaalfde van het gemalen graan als vergoeding zou toekomen. Hoe dit precies in zijn werk zou gaan, liet de hertog aan de stad over: "*par notre bailli, eschevins et conseil d'icelle ville soyent fais et ordonnéz certaines bans, status et ordonnances de par nous pour ce prendre*". De stad vaardigde daarop op 4 mei 1422 twee voorgeboden uit die, naast een korte recapitulatie van het artikel uit de hertogelijke verordening rond de graantaks en de molenaarsvergoeding, de precieze inning, het gebruik van maatkuipen, de bestraffing van overtredingen etc. behandelde⁷⁴. De hertogelijke kanselarij kon dergelijke details dus overlaten aan de lokale wet, die beter vertrouwd waren met de lokale gebruiken, mogelijkheden én wellicht (in principe) ook met eventuele gevoeligheden⁷⁵. Het voorgebod van de schepenen van Douai viel desalniettemin niet in goede aarde bij de stadsbevolking of de lokale molenaars: drie dagen later, op 7 mei 1422, werden de stedelijke bepalingen alweer herroepen wegens "*l'emocion du poepple qui se assambla et vint ou marquiet ce jour*"⁷⁶. De hertogelijke verordening zelf werd daarmee echter nog niet aangevallen, net zoals in juni 1467 de Gentenaars, in reactie op de na de Vrede van Gavere (1453) door Filips de Goede ingestelde accijnzen, niet zozeer hun nieuwe graaf Karel de Stoute viseerden als wel de stedelijke *cueillote*huisjes en de regerende, pro-hertogelijke stadsmagistraat⁷⁷. Met andere woorden, de concrete, dagdagelijkse *uitvoering* van het vorstelijke beleid werd aangepakt, de hertog zelf bleef echter, voorlopig, buiten schot⁷⁸. De

---

⁷⁴ Zie nr. XXXVII, de eigenlijke voorgeboden vangen telkens aan bij de standaardformule "*On fait le ban*".

⁷⁵ In bepaalde gevallen verzochten steden in hun oorspronkelijke rekest al direct zelf de mogelijkheid om nadien nog bijkomende reglementen of voorgeboden aangaande het eigenlijke te bekomen hertogelijke octrooi te kunnen opstellen en uitvaardigen, zie bv. de suppliek van de stad Rijsel uit 1459 rond het verkrijgen van de uitbating van verschillende stedelijke ambten en rechten van de hertog ("*pourveu que en ce faisant il soit permis ausdiz mayeur et eschevins de faire telz bans, status et ordonnances en votre nom de et sur les choses dessusdictes pour les lever, conserver et faire valoir comme ilz verront estre a faire pour le bien de la matiere et comme ilz ont usé et acoustumé de faire telz bans et status en autres cas semblables par l'asens de votre prevost audit lieu de Lille*", cf. nr. CDXCV, §[IX]), iets wat de hertog hen in zijn uiteindelijke verordening uit 1460 ook toestond ("*consentons et acordons qu'ilz puissent faire bans, status et ordonnances pour l'entretienement des choses dessusdictes*", cf. nr. 1319).

⁷⁶ Een actie waarmee het verzet van de stadsbevolking (dan wel direct tegen hun magistraat en de door haar verordende fiscale maatregelen dan wel ook deels tegen de 'centrale' staat die achter die politiek schuilging, cf. M. BOONE & M. PRAK, 'Rulers, patricians and burghers', pp. 99-101) zich inschreef in een lange traditie van populair protest in de Nederlanden en Noord-Franse regio waarbij de militaire of symbolische inname van economisch/sociaal/politiek geladen ruimtes (de zgn. 'wapeningen') een centrale plaats innamen, zie o.m. de artikels van P. ARNADE, 'Crowds, banners and the marketplace', pp. 478-483 en J. DUMOLYN & J. HAEMERS, 'Patterns of urban rebellion', pp. 369-393.

⁷⁷ Cf. J. HAEMERS, *De Gentse opstand*, p. 415 en de recentere bijdrage van W. RYCKBOSCH, 'Stedelijk initiatief of hertogelijke repressie?', pp. 16-17

⁷⁸ Wijzen we hierbij bijvoorbeeld nog op een Gents voorgebod uit 1455 waarin de stadsmagistraat "*van ons gheduchts heeren, van sbalius ende scepenen weghe*" (maar wellicht toch voornamelijk op eigen initiatief) een aantal bijkomende maatregelen verordende tegen het ontduiken van de "*assisen gheordineert ende ghestelt bij otroye ende consente van onsen gheduchten heere ende prince van Vlaendren*", cf. nr. CDXL.

stedelijke voorgeboden en de erin vervatte uitvoering van hertogelijke verordeningen konden dus als een soort van buffer tegen een eventuele directe contestatie van de beslissingen van de vorst dienen. Dit betekende nog niet dat de hertogelijke administratie bij een dergelijke oproer zomaar liet begaan. Het Douaisiense voorgebod was immers "*de par nous*" uitgevaardigd en de hertogelijke autoriteit stond dus weldegelijk ter discussie. Een jaar later, in mei 1423, kreeg Hugues de Lannoy, de gouverneur van Rijsel, van de hertog een commissie "*pour faire a puissance certaine prinse et exploits en la ville de Douay*"⁷⁹. Samen met Jacob van der Tannerijen, procureur-generaal van Vlaanderen⁸⁰, veroordeelde hij er 33 inwoners van de stad "*pour (...) aucuns crimes, delis, rebellions et desobeissances envers mondit seigneur*" in boetes die in totaal de som van 2079 gouden schilden beliepen⁸¹. Dat het weldegelijk om een bestraffing van de contestatie van het stedelijke voorgebod uit 1422 gaat, blijkt uit een namenlijst die onder de redactie van het voorgebod werd bijgeschreven. Van de veertien namen in die lijst vinden we er immers zeven terug bij de veroordeelden uit 1423⁸². In 1467 nam de reactie van Karel de Stoute op de oproer te Gent en de populaire contestatie van de gedelegeerde hertogelijke machtsuitoefening door de stadselite, evenwel al een ander karakter aan. Naast een bestraffing van de stad zou de hertog zich met de zogenaamde 'restrictie van Gent', een uitgebreide hertogelijke verordening, actief gaan mengen in de bestuurlijke en financiële werking van de stad, een terrein dat voordien grotendeels door eigen stedelijk spelregels en verordeningen was gereguleerd⁸³.

De mate waarin de hertogen een stedelijk of communaal *jus statuendi* toelieten, lijkt dan ook bepaald door de mate waarin die gemeenschappen, zoals ook RIGAUDIÈRE reeds aanstipte, bereid bleken het principe *Civitas superiorem recognoscens* te huldigen⁸⁴. Zo kon een van de hertog bekomen octrooi gerust in de praktijk via stedelijke voorgeboden afgedwongen en uitgevoerd worden en mochten gemeenschappen binnen hun jurisdicties ook zelf op eigen initiatief wetgevend optreden, tenminste in overleg en onder controle van

---

⁷⁹ ADN, B1927, fol. 62r°-v° (rek. alg.-ont., 1422-1423).

⁸⁰ Over van der Tannerijen, die goed geïntegreerd was in de (semi-)adellijke milieus en ook contacten met de familie de Lannoy onderhield, en zijn loopbaan in hertogelijke dienst, zie J. DUMOLYN, Staatsvorming, database, fiche Jacob van der Tannerijen.

⁸¹ Cf. ADN, B1927, ff. 31r°-33v°.

⁸² Zie nr. XXXVII; het gaat om Nicaise le Bertoul, Jehan Tostee, Jehan l'Ernoult Wautier, Jaquemart de Bourlon, Mahieu le Clerc, Lambin Boutry en Richard l'Appensé.

⁸³ Cf. M. BOONE, 'Législation communale et ingérence princière', pp. 140-142.

⁸⁴ Cf. A. RIGAUDIÈRE, 'Conclusions générales', pp. 671-686. Vergelijk dit ook met de omschrijving door J. GILISSEN van de ideaaltypische 'ville de statut administratif' (als tegenhanger van de 'villes privilégiées', waartoe hij ook de klassieke West-Europese middeleeuwse stad rekent) die typisch zouden moeten zijn voor een meer autoritaire, centralistische staatsvorm: hun statuut, "*soumises aux lois de l'État*", verhinderde nog niet dat "*certaines domaines peuvent être abandonnés par le pouvoir souverain à l'autorité urbaine, par exemple la réglementation de la voirie, de l'urbanisme, du ravitaillement, de la circulation; mais toute cette activité administrative doit être réalisée par la ville dans le cadre des lois de l'État souverain*", cf. 'Les institutions administratives', p. 17.

grafelijke vertegenwoordigers⁸⁵. Wanneer die stedelijke wetgeving evenwel zou raken aan vorstelijke prerogatieven of de strikte grenzen van de stedelijke jurisdictie zou overschrijden (*Civitas sibi princeps*), zou dit tot een hertogelijke reactie leiden. Met het versterken van de Bourgondische staatsmacht en de verdere uitbouw van de eigen hertogelijke soevereiniteit (in immitatie van en concurrentie met de Kroon) en de bijhorende *cas ducaux* of *cas comtaux*, verminderde evenwel ook het wetgevend actieterrein dat de hertogelijke administratie de steden nog zou willen toekennen⁸⁶. Hieronder zullen we eerst ingaan op de politiek ten aanzien van stedelijke voorgeboden en mandementen die de grenzen van het eigenlijke schependom overschreden (§3.2.2.1). Daarbij zal ook aan bod komen in welke mate specifiek Gent binnen haar kwartier intervenueerde in de uitvoering of contestatie van hertogelijke verordeningen⁸⁷. Vervolgens zal worden bekeken hoe de hertogelijke administratie tussenkwam in de communale wetgeving in intern stedelijke aangelegenheden, en hoe Filips de Goede zich als de enige competente autoriteit zou opwerpen voor de uitvaardiging van bepaalde privileges of verordeningen (§3.2.2.2).

3.2.2.1 De buitenstedse stedelijke voorgeboden en mandementen

*ilz (...) mandent, commandent et deffendent de par eulx et par leurs lettres, ou ilz se escrivent dessus comme princes, et autrement a noz officiers et loys de noz villes et autres noz subgéz de notredit pays de Flandres ce qu'il leur plaist*⁸⁸

---

⁸⁵ Een gelijke visie vinden we ook al door Philips van Leyden verwoord worden: "*À condition que les activités législatives des autorités urbaines se limitent au territoire urbain sans s'opposer à la législation du souverain, Philippe de Leyden leur attribuat le /potestas regendi/*", cf. H. BRAND, 'Les ordonnances de la ville de Leyde', p. 186.

⁸⁶ Dat de vorstelijke privileges die de steden hun wetgevende bevoegdheden formeel toegekend hadden steeds vaag gebleven waren over de precieze aflijning van die bevoegdheid (zoals ook J.-M. CAUCHIES stelt: "*Nulle part, il n'est fait état des matières exactes pour lesquelles les villes disposeraient d'un pouvoir législatif*", cf. 'Services publiques et législation dans les villes', p.648) speelde daarbij nu in het voordeel van de Bourgondische administratie (al had het daarvoor in periodes van een zwakkere grafelijke macht wellicht net in het voordeel van de steden gespeeld). De hertog, steunend op de Franse koninklijke doctrine, kon nu immers claimen dat zijn vorstelijke rechten onvervreemdbaar waren of in de reservatieclausule ("*sauve notre droit*") vevat zaten van de privileges die de steden hun wetgevende bevoegdheid in eerste instantie hadden verleend.

⁸⁷ Het Gentse Kwartier (dat naast de kwartieren van Brugge/het Brugse Vrije en Ieper bestond, aangevuld met Waals-Vlaanderen dat grotendeels losstond van de Kwartierstructuur) omvatte, tenminste naar het Gentse standpunt, de kasselrijen van de Oudburg, Kortrijk en Oudenaarde, de Vier Ambachten, het Land van Waas, het Land van Dendermonde en het Land van Aalst. Algemene informatie over de kwartieren, die grotendeels in de 14de eeuw vorm gekregen hadden (en met name onder het bewind van Artevelde), zie D. NICHOLAS, *Town and Countryside*, pp. 152-172 en W. BLOCKMANS, *De volksvertegenwoordiging*, pp. 107-127. Specifieke informatie m.b.t. het Gentse Kwartier vindt men bij M. BOONE, *Gent en de Bourgondische hertogen*, pp. 191-197.

⁸⁸ Cf. nr. 1016, hertogelijk manifest van 31 maart 1452.

In 1452 is de hertog bijzonder fel in zijn veroordeling van het Gentse optreden. De opstandige Gentenaars bevelen doorheen het graafschap wat hen belieft, zoals een vorst. Het is verleidelijk om dit fragment en sterk gelijkaardig contemporair Bourgondisch discours ten aanzien van Gent te relativiseren: in maart 1452 zit de Gentse Opstand van 1449-1453 immers volop in een fase van open militair conflict. Dat Filips de Goede de stad afschilderde als de baarlijke duivel, terwijl Gent het van haar kant niet meer zo nauw nam met enig protocol en haar orders wijd en zijd uitvoering probeerde te laten kennen, kunnen binnen die context immers maar als evident worden beschouwd⁸⁹. De hertogelijke aanklacht van dergelijke Gentse praktijken was echter geen unicum noch een primeur, enkel de virulentie en de openheid ervan waren echt vernieuwend. Omgekeerd zal ook de frequentie, hoeveelheid en geografische verspreiding van de Gentse bevelbrieven wel toegenomen zijn tijdens de opstand, maar ook daarvoor kwamen deze al voor. De Gentse opstand bood de hertogelijke administratie slechts een gelegenheid om voor eens en voor altijd af te proberen rekenen met de Gentse praktijk. Omgekeerd zag het Gentse opstandige bestuur haar optreden wellicht dan weer als een laatste dam tegen de sluipende inperking van de stedelijke prerogatieven sinds de Vrede van Doornik uit 1385.

Vooraleer we verder zullen ingaan op de situatie voor 1449 en op vergelijkbare conflicten tussen de hertog enerzijds en Brugge en Mechelen anderzijds, dienen we echter eerst nog even stil te staan bij het precieze karakter en de formele vorm van deze Gentse *lettres*. De hertog spreekt niet over voorgeboden of statuten, maar over bevelen of verboden⁹⁰. Deels vindt dit wellicht haar oorzaak in het feit dat deze beschuldiging zwaarder doorweegt dan louter en alleen stellen dat Gent verordeningen of voorgeboden uitvaardigde: het is dat Gent haar wil en beslissingen aan anderen opdringt dat hier van tel is. Gelijken (zoals in de ogen van de hertog, Gent t.o.v. de andere Vlaamse steden) hebben elkaar immers niets te bevelen — *quia par in parem non habet imperium*. Anderzijds gebruikt de hertog deze generieke categorie van bevel en verbod wellicht ook omdat veel van de Gentse documenten die door hem werden geviseerd niet noodzakelijk steeds een strikt

---

⁸⁹ Gent zou trouwens zelf in 1452, ten overstaan van de koninklijke ambassade die toen in het Bourgondisch-Gentse conflict bemiddelde, hun optreden met een dergelijke argumentatie verantwoorden: "*Respondent que pour les causes dessusdictes [nl. de hertogelijke militaire acties en de schending van hun privileges], il estoit besoing et nécessaire faire édictz et aultres ordonnances, et que leurs noms et intitulations ilz y misrent*" en, als repliek op de contestatie van hun verboden, uitgevaardigd binnen het Gentse Kwartier, nog langer gehoorzaam te zijn aan de stadsbesturen van Dendermonde, Kortrijk en Oudenaarde (die de hertog steunden) "*que ce n'estoit merveille quant la guerre estoit ouverte entre eulx et les dictes villes, qu'ilz escrivoient aucune foiz telles lettres, car c'est une ancienne costume que ennemiz empeschent l'un l'aultre en toutes manieres qu'ilz peuvent*", cf. V. FRIS (ed.), *Dagboek van Gent*, d. II, pp. 137-138.

⁹⁰ Ook in de rechtsvisie van de 15de-eeuwse Brabantse jurist Willem van der Tanerijen staat die mogelijkheid trouwens centraal: "*Le droit («recht», ou «ius»): ce sont les commandemens («bevel oft ordinancie») des gouvernants, princes ou seigneurs, à leurs sujets*", cf. J.-M. CAUCHIES, 'La législation et les auteurs de la doctrine', pp. 218-219. Van der Tanerijen baseert zich hier zelf trouwens wellicht ook op het Romeins Recht, met name D.1.3.7: "*Legibus virtus haec est imperare vetare permittere punire*", zie ook L. GENICOT, *La loi*, p. 13.

wetgevend karakter bezaten. Het gaat ook om wat we voor de hertogelijke kanselarij als *lettres de justice* zouden omschrijven: dagvaardingen, schuldinningen, evocaties etc.⁹¹ — ook in Brabant zou de hertog zich trouwens net tegen gelijkaardige tussenkomsten van Brussel, Leuven en Antwerpen verzetten⁹². Verder worden ook nog Gentse bevelen geïllustreerd in kwesties die de hertogelijke administratie ongetwijfeld tot de *cas comtaux* rekende, zoals confiscaties of de inrichting van militaire versterkingen⁹³. Net zoals doorheen Filips' conflicten met de Franse Kroon blijkt in de strijd tussen de hertog en Gent het wetgevende prerogatief dus nauw verbonden te worden met het judiciale. Ook GODDING affirmeerde recent nog dat stedelijke jurisdictie en wetgeving in de praktijk vaak in elkaar overvloeiden⁹⁴ — een aanvulling op Wielants these dat wetgeving uit jurisdictie voortkomt.

---

⁹¹ Waarbij met name het optreden van de Gentse vindere- en schepenenbode werd gecontesteerd, die zowel binnen als buiten het Gentse kwartier dagvaardingen zouden uitgevoerd hebben, zie nr. CCCXV, §[VI] (een zelfde klacht werd ook overgeleverd in het Dagboek van Gent, cf. V. Fris (ed.), op. cit., d. I, p. 94). Over de rol van de Gentse vindere, een aan de schepenen van de Keure ondergeschikt korps ambtenaren, die in principe bevoegd waren inzake vermogenskwesties, schuldinningen en pandingen (maar tijdens de opstand ook semi-militaire functies toebedeeld kregen), zie M. BOONE, *Gent en de Bourgondische hertogen*, pp. 124-129.

⁹² Cf. P. GODDING, *La législation ducale*, pp. 84-92, evenals diens oudere bijdrage 'Les conflits à propos des lettres échevinales', specifiek pp. 319-323, die verder ook uitgebreid ingaat op de oorsprong van de rechten van de Brabantse hoofdsteden om hun schepenbrieven doorheen het hertogdom uit te laten voeren, waarbij deze steden (net als Gent) zich voornamelijk op 13de- en 14de-eeuwse privileges beriepen, privileges waarvan de hertogelijke administratie vanaf 1440 de precieze betekenis en interpretatie zou gaan in vraag stellen. Het artikel van R. VAN UYTVEN, 'Imperialisme of zelfverdediging', pp. 7-72, bespreekt specifiek de Leuvense extra-stedelijk rechtsmacht binnen haar banmijl, kwartier en bij uitbreiding het hele hertogdom, waarbij deze auteur meermaals benadrukt dat deze rechtsmacht niet steeds louter juridische maar ook administratief/bestuurlijk, werd aangewend.

⁹³ Zie de beschuldigingen van de hertogelijke administratie aan het adres van Gent dat "*les dits Hooftmans ont baillié aultres lettres et mandemens par lesquelz ils mandoit [sic] que on coppast des bois, tant de ceulx de Monseigneur que aultres, pour faire et édifier bollewers et depuis les ont fait édifier*", een beschuldiging die niet ontkend werd door Gent (behalve dan dat de hertogelijke bossen gevrijwaard zouden zijn geweest), cf. V. FRIS (ed.), op. cit., d. II, p. 138. Een hertogelijke octrooi voor het uitvoeren van militaire verdedigingswerken bleek in principe vereist te zijn, zie bv. het hertogelijke privilege voor de versterking van Hulst uit 1426 (nr. 257) of de toelating aan de stad Kortrijk om de stadsversterkingen verder uit te breiden uit 1453 (die trouwens net de toelating verleend om daartoe bossen en hout van Gentse buitenpoorters te gebruiken en aan te slaan!), cf. nr. 1076. Verdere aanduidingen dat de uitvoering van versterkingswerken als een cas comtal/ducal werden aanzien levert een Bourgondisch-Habsburgs kanselarijformularium dat een formule voor een "*Congié de cloire une maison et mote de murailles*" bevat, cf. RAGent, fonds Bisdom Gent en St.-Baafs, Vreemde archieven, K2740, p. 36; ook in Frankrijk had de koning dit recht trouwens naar zich toe weten te trekken, zie het artikel van O. GUYOTJEANNIN, 'Les autorisations royales de fortifier', pp. 343-351. In verband met de Gentse accaparatie van het vorstelijke confiscatierecht, zie J. HAEMERS, *De Gentse opstand*, pp. 239-251.

⁹⁴ "*Les liens sont étroits aussi entre l'exercice de la justice par les échevins et le pouvoir législatif, dans lequel ils ont en général un rôle prépondérant*", cf. P. GODDING, 'Administrer une ville', p. 42. Zie ook de bemerkingen van J. GILISSEN dat binnen de middeleeuwse stad, net zoals binnen de contemporaine vorstelijke administratie en

Wat de formele verschijningsvorm van deze bevelen en verboden betreft, richtte het hertogelijke manifest zich specifiek tegen het Gentse gebruik van de superscriptie: "*ilz se escrivent dessus comme princes*". Dit geeft aan dat het hier niet zozeer om eigenlijke oorkonden of mandementen (*lettres patentes*) ging, en dit in tegenstelling tot de hertogelijke verordeningen die quasi steeds de uiterlijke verschijningsvorm van een bezegelde oorkonde meekregen. Het ging daarentegen om brieven (*lettres closes*), maar waarbij Gent zich wel spiegelde aan de vorstelijke redactievorm van dergelijke documenten: de schepenen en stadsraad (eventueel aangevuld met de hoofdmannen) werden in de hoofding van de brief gesteld⁹⁵. De tekst of een kopie van het eigenlijke voorgebod kon dan eventueel los bij de brief gevoegd worden, zoals een voorbeeld uit december 1451 aan de wet van Kortrijk getuigt⁹⁶. Als Gent er nog voor terugdeinsde om de vorstelijke wetgeving volledig te imiteren door hun voorgeboden in formele oorkonden door het graafschap of hun kwartier te verspreiden⁹⁷, dan bleek hun gebruik van de superscriptie daarom nog niet minder

---

instellingen, de scheiding der machten (niet enkel in principe maar ook vaak in de dagdagelijkse praktijk) maar erg beperkt ontwikkeld was, cf. 'Les institutions administratives', p. 23.

⁹⁵ Zie voor de omschrijving van dergelijke superscripties M. CARCEL ORTI (ed.), *Vocabulaire international de la diplomatie*, p. 54, nr. 187: "*Une mention de qui émane l'acte peut également être mise en vedette, au-dessus de la première ligne du texte, sous une forme indirecte: "De par le roy", "Ex parte domini ducis"*"; informatie over de hertogelijke praktijk (waarbij de superscriptie meestal "*De par le duc*" luidde) en die van hertogin Isabella van Portugal in haar correspondentie, vindt men respectievelijk terug bij J.-M. CAUCHIES, *La législation princière*, pp. 76-79 en M. SOMMÉ (ed.), *La correspondance*, pp. 14-16. H. LOWAGIE heeft in zijn recente doctoraat rond de laatmiddeleeuwse stedelijke communicatie en briefwisseling in het graafschap Vlaanderen deze specifiek Gentse briefvorm verder besproken en omschreven, cf. *Met brieven an de wet*, pp. 82-83; in zijn bijlagen zijn bovendien meerdere voorbeelden van dit brieftype terug te vinden.

⁹⁶ Cf. nr. CCCXXXVI, een postscript bij de brief deelt de Kortrijkse wet mee dat deze "*wilt tvoorgebot hier inne besloten pronuncieren ende uutroupen binnen uwer stede ter plaetsen ghecostumeert*". Ook het Oudenaardse stadsbestuur moet een soortgelijke Gentse brief *plus* voorgebod ontvangen hebben, getuige hun schrijven van 8 december 1451 waarin ze verklaarden dat het Gentse bestuur hen "*mede ons sendende in de selve hueren lettren besloten een veurghebodt, begheerende dat wij dat tselve souden doen publieren ter plaetsen ghecostumeert*" had, cf. nr. CCCXXXVIII.

⁹⁷ Sowieso gingen maar weinig steden over tot de redactie van een formele oorkonde bij het opstellen van hun voorgeboden (specifieke stedelijke reglementen voor ambachten e.d. waar er een beneficiaris kan worden geïdentificeerd daargelaten): de registratie in een register van de stad, naar analogie met de schepenbrieven, deed meestal dienst als authentieke akte. Enkel Luik en Brussel zouden frequent teruggegrepen hebben naar het opstellen van formele oorkonden voor hun stedelijke wetgevende activiteit, mogelijk als element in hun machtsaanspraken, cf. P. GODDING, 'Administrer une ville', p. 43. Gent bleek op een ander vlak in haar brieven en mandementen trouwens wel verder de symbolische machtsstrijd met de vorst en diens instellingen en ambtenaren aan te gaan: Gent was een van de weinige steden binnen het graafschap die nog relatief frequent terugviel op het Diets voor haar correspondentie met de Bourgondische administratie, die voor haar interne werking quasi uitsluitend het Frans aanwendde, ook binnen het graafschap (in contrast met de evoluties onder Lodewijk van Male); zie de opmerkingen van M. BOONE, 'Langue, pouvoirs et dialogue', p. 23 (die aanhaalt hoe Gent onder Jan zonder Vrees de steden binnen haar kwartier zelfs formeel beval de Bourgondische administratie eveneens in het Diets aan te schrijven, een bevel dat maar matig opgevolgd lijkt

onaanvaardbaar te zijn voor de hertogelijke administratie. De superscriptie hield immers in dat Gent zich in een superieure positie ten opzichte van de geadresseerde stelde en daarmee ook de mogelijkheid bezat deze bevelen op te leggen — een symbolisch machtsspelletje waarmee de stad trouwens het gezelschap vervoegde van diverse keizers, pausen en koningen die op een gelijkaardige wijze in hun onderlinge correspondentie hun respectieve superioriteit of soevereiniteit hadden willen claimen of bevestigen⁹⁸. Gent zou ca. 1450-51, tijdens onderhandelingen met de Bourgondische administratie, trouwens zelf erkennen dat ze de briefvorm met superscriptie (die de stad overigens niet exclusief aanwendde⁹⁹) gebruikte omdat ze veronderstelde het *imperium* over haar correspondenten te bezitten:

*"laquelle [la maniere que tiennent ceulx de la loy d'eulx escripre dessus comme s'ilz estoient prince] ilz veullent soustenir soubz umbre de ce qu'ilz maintiennent avoir deffense et commandement sur tous ceulx a qui ilz escripvent dessus"*¹⁰⁰

Opnieuw spiegelde de stad zich daarmee aan het vorstelijke of hertogelijke gebruik. SOMME kon vaststellen dat Isabella van Portugal in haar correspondentie met buitenlandse vorsten de superscriptie liet vallen¹⁰¹, en een Bourgondisch-Habsburgs kanselarij-formularium bevestigt die praktijk voor wat de hertog zelf betreft. Een aantal formules voor "*lettres d'estat*" — waarin de hertog zijn gezondheid, welzijn of wedervaren meedeelde — geven telkens geen superscriptie weer indien de geadresseerde een andere vorst of een hertogelijk familielid of verwant is¹⁰². Bij de formule voor een dergelijke brief gericht aan

---

te zijn geweest) en van B. SANTAMARIA, *La chambre des comptes*, p. 145 (die erop wijst dat Gent een van de weinige steden was die ook de Rijselse Rekenkamer, gelegen binnen Waals-Vlaanderen en bevolkt met grotendeels van oorsprong Franstalige ambtenaren, soms toch ook in het Diets aanschreef). Dat de taalkwestie geen onschuldige gegeven was blijkt genoeg uit het feit dat Filips de Goede enkel in crisismomenten, zoals in 1432-1433 (cf. nrs. 441 en 449-450) en in 1436 (nrs. 558-560) zich nog gedwongen zag om, onder druk van respectievelijk Gent en Brugge en een dreigende oproer, zelf verordeningen in het Middelnederlands op te stellen.

⁹⁸ Bijvoorbeeld keizer Frederik Barbarossa ten opzichte van de Byzantijnse vorsten of Filips IV de Schone ten opzichte van de Engelse koning (al dan niet vanwege diens statuut als Frans leenman, voor wat Guyenne betrof), cf. T. BEHRMANN, 'Zum Wandel der öffentlichen Anrede', pp. 294-295.

⁹⁹ In haar contacten met de hertog of soms ook met andere steden buiten haar kwartier zou de stad normaliter gebruik maken van een meer reguliere stedelijke briefvorm, waarbij de schepenen en stadsraad zichzelf in subscriptie stelden (waarmee een ondergeschikte of verzoekende positie werd uitgedrukt), terwijl voor correspondentie met de andere Leden van Vlaanderen de intitutatio meestal direct na het adres volgde, wat meer een gelijkwaardige positie uitdrukte, cf. H. LOWAGIE, op. cit., pp. 81-82.

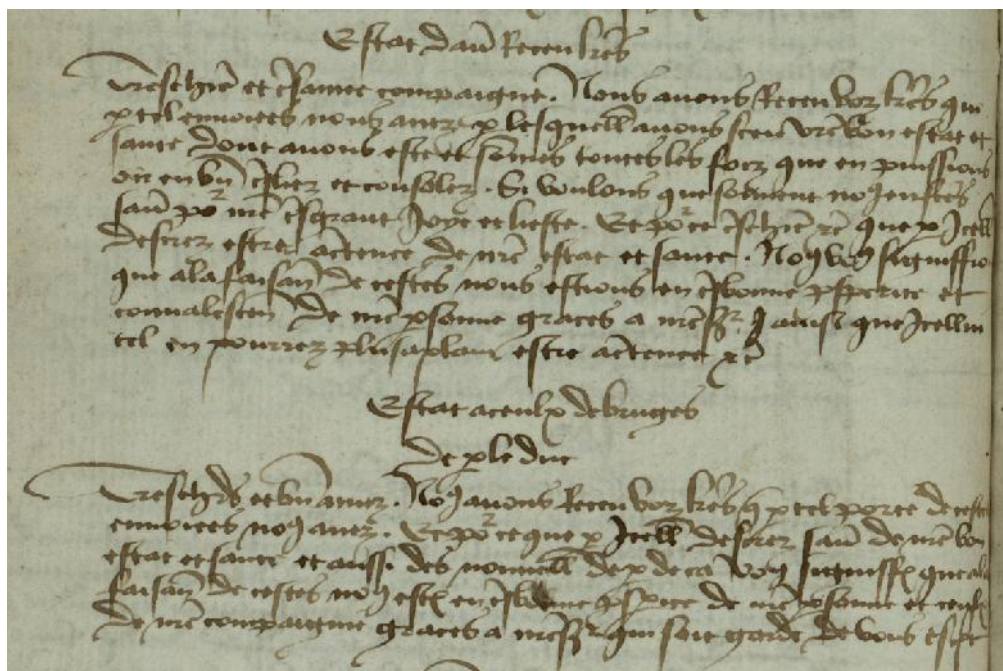
¹⁰⁰ Cf. nr. CCCXIII, §XIII.

¹⁰¹ Cf. M. SOMMÉ (ed.), *La correspondance*, p. 16.

¹⁰² Het formularium (waarvan het fragment waarin de *lettres d'estat* opgenomen zijn uit de regering van Filips de Goede stamt) bevat formules voor dergelijke brieven gericht aan de Franse en Engelse koning, de hertogin-douairière Margaretha van Beieren, de hertog van Brabant (wellicht Jan IV), een niet nader gespecificeerd

Brugge zien we de auteur van het formularium evenwel meteen de superscriptie toevoegen: de stad was immers ondergeschikt aan de hertog.

Figuur 9. Twee formules voor hertogelijke "lettres d'etat", de eerste aan de hertogin, zonder superscriptie, de tweede aan de stad Brugge, met superscriptie ("De par le duc"). RAGent, fonds Bisdom Gent en St.-Baafs, Vreemde archieven, K2740, p. 422.

De hertogelijke administratie bleek in 1450 evenwel hoegenaamd niet meer bereid te zijn om ook Gent een dergelijk onderscheid te laten maken. Hun jurisdictie diende niet verder te reiken dan hun schependom en hun poorters en bijgevolg bezaten ze ook geen 'extern' *imperium* dat hun gebruik van de superscriptie zou kunnen verantwoorden:

*"sauve leur reverence, ilz n'ont ne ne peuvent avoir commandement ne deffense sur les officiers de mondit seigneur ne autres quelxconques non bourgeois de Gand, mais doivent proceder par requestes et pryeres, et ainsi cesse la cause par laquelle ilz maintiennent eulx pouvoir escripre dessus"*¹⁰³

Het conflict had dus mee de precieze machtspositie van Gent binnen het graafschap en ten opzichte van de hertog en zijn ambtenaren als inzet. Bij de aanvang van Filips' regering, in 1419, werden de relaties met Gent evenwel nog geregeld en bepaald door de Vrede van Doornik uit 1385, waarin Filips de Stoute de privileges van de Gentenaren in algemene

---

hertogelijk familielid ("*tres chier et amé cousin*"), de hertogin van Brabant (wellicht Jacoba van Beieren of haar moeder) en de hertogin zelf (Michelle de France of Bonne d'Artois), cf. RAGent, fonds Bisdom Gent en St.-Baafs, Vreemde archieven, K2740, pp. 420-422.

¹⁰³ Cf. nr. CCCXIII, §XIII.

termen had bevestigd. Daartoe behoorde ongetwijfeld ook het grote Gentse privilege uit 1297 van Gwijde van Dampierre.

Artikel 130 van deze keure stipuleerde dat de Gentse voorgeboden binnen de veertien nachten na de publicatie te Gent in principe ook door de omwonenden van Gent (de "ommesaten") afgekondigd moesten worden¹⁰⁴. Het artikel is echter weinig duidelijk. Ten eerste specificceert het privilege nergens wat precies onder die *ommesaten* of de naburige jurisdicties van Gent moet worden verstaan; latere teksten vermelden echter vaak "*la chastelerie et les ommesates de (...) Gand*" in één adem¹⁰⁵. Dit zou dan betekenen dat de Gentse voorgeboden binnen het gehele kwartier moesten worden gepubliceerd — verwijzingen naar de 'kasselrij van Gent' slaan immers bijna nooit op de Oudburg, maar wel op het gehele Gentse kwartier. Ten tweede laat het artikel twijfel bestaan of het, inhoudelijk, om alle Gentse voorgeboden ging die ook binnen het kwartier uitvoering zouden kennen. Er wordt immers enkel gesteld dat er boeten mochten geïnd worden op zij "*die jeghen de vorbode ghewrocht hebben*", wat lijkt te impliceren dat het artikel enkel voorgeboden met betrekking tot de ambachten of nijverheid in gedachten had. Tenslotte legt het artikel geen strafmaatregelen op indien de Gentse voorgeboden niet gepubliceerd zouden worden. Enkel zou de Gentse baljuw, vergezeld van de Gentse schepenen, na de verordende termijn van veertien nachten de door de voorgeboden bepaalde boeten op overtredende ommesaten mogen innen, publicatie of niet. Het is dus maar de vraag of Gent echt een bevelsmacht over haar kwartier bezat, gezien de effectieve publicatie van haar voorgeboden er blijkbaar niet afgedwongen kon worden, maar enkel de uitvoering. Bovendien ging het duidelijk om een gedelegeerde wetgevende bevoegdheid: de boeten dienden door de baljuw geïnd te worden, die eveneens bij de afkondiging van de voorgeboden te Gent aanwezig moest zijn. De schepenen konden dus in principe niet onafhankelijk optreden, vandaar ook Filips de Goede zijn felle reactie tegen Gents optreden na oktober 1451, toen de hertog zijn baljuw uit de stad had teruggetrokken maar de stad wel voorgeboden bleef uitvaardigen¹⁰⁶.

---

¹⁰⁴ "*§Van vorboden van den ommesaten: Ende alle de vorboden die men te Ghend leghet, bi den bailliu ende bi scepenen, die syn sculdich te legghene de ommesaten van der poert van Ghend, binnen den viertien nachten na dien dat sy binnen gheleit syn, te houdenen in al sulker manieren ende up al sulke boete also sy binnen Ghend gheleit syn, ende ware so sake dat de ommesaten die vorbode niet ne leiden ende gheboden binnen den viertien nachten daran dat sy in de poert gheleit syn, so mach onse bailliu van Ghend, of die in syne stede es, gaen met scepenen in de ommesaten ende innen de boete van dien vorbode, up de ghenen die jeghen de vorbode ghewrocht hebben, ende dat moghen sy doen omme de deffaute dat de wette van den ommesaten de vorboden niet ne hebben gheleit also also vorseit es*", cf. A. GHELDOLF, *Coutumes de la ville de Gand*, t. I, pp. 481-482.

¹⁰⁵ Zie bv. een grafelijke verordening uit 1325 aangaande de fiscale bevoegdheid en rechten van Gent t.a.v. de inwoners van haar kwartier, cf. Id., op. cit., t. I, p. 512.

¹⁰⁶ De hertog had op 26 oktober zijn baljuw en andere gerechtsofficieren uit Gent teruggetrokken, waarop de stad op eigen initiatief een "justicier" als semi-officiële baljuw had aangesteld (cf. J. HAEMERS, *De Gentse opstand*, p. 194 en pp. 217-219), die — weinig verbazingwekkend — door de hertog niet erkend werd (Wielant zou begin 16de eeuw, in zijn eerste redactie van de *corte instructie in materie criminele*, zelfs duidelijk stellen dat "wie

De eerste decennia van de regering

De mogelijk problematische interpretatie van het privilege uit 1297 bleek kort na 1385 en het sluiten van de Vrede van Doornik evenwel nog niet aan de orde. Zo zien we dat een door BARTIER en VAN NIEUWENHUYSEN uitgegeven Gents voorgebod uit 1392 zowel voor het hele kwartier gold als een typisch 'vorstelijke' materie tot onderwerp had, nl. de wisselkoers van de munt¹⁰⁷. Dergelijke Gentse voorgeboden vormden – zoals de opname ervan in de uitgave van de *Ordonnances* getuigt – zelfs bijna een aanvulling op of versterking van de hertogelijke wetgeving. Ook in de eerste jaren van de regering van Filips de Goede zien we een dergelijke aanwending van de Gentse voorgeboden en wetgevende macht nog voorkomen. Zo zou de stad in september 1422 zelfs verschillende verordeningen uitvaardigen die voor het hele graafschap golden, en dit in het conflict tussen Mechelen en Brabant. Eind augustus had de hertog van Brabant, onder impuls van de Brabantse hoofdsteden, verschillende verordeningen uitgevaardigd die een boycot tegen Mechelen instelden, in een opflakking van het oude debat rond het Mechelse stapelrecht van de vis, het zout en het graan¹⁰⁸. De hertog bevond zich toen echter nog in Parijs¹⁰⁹, terwijl de regentschapsraad die hij in Vlaanderen achtergelaten had met de dood van hertogin Michelle de France in juli 1422 van zijn formeel hoofd beroofd was¹¹⁰. De Raad van Vlaanderen en de Vlaamse hertogelijke administratie bleek wellicht daarmee dan maar een beroep te doen op de reële macht en autoriteit van Gent. Op 2 september 1422 stuurde de Raad van Vlaanderen diverse bode uit om "*certaines deffenses mises par maniere de edict et*

---

hemzelven steect in officien, ende dat exerceert zonder auctoriteit ende den wille van den prince, die commiteert crime de lese maieste", cf. J. MONBALLYU (ed.), *Corte instructie*, p. 82, §52-1).

¹⁰⁷ Cf. J. BARTIER (dir.) & A. VAN NIEUWENHUYSEN (ed.), *Ordonnances*, t. II, pp. 457-459, nr. 299; het voorgebod stelt de koers te verordenenen "*binnen den lande van Vlaendren*" en gold dus klaarblijkelijk niet alleen voor het Gentse kwartier.

¹⁰⁸ De Raad van Vlaanderen stuurde op 21 augustus 1422 een bode uit om verschillende hertogelijke raadsheren en ambtenaren op te trommelen voor een overleg met de Leden en Staten te Gent om er te beraadslagen "*sur les edits que l'en avoit nouvellement et paravant fais de par monseigneur le duc de Brabant a la requeste de ceulx de Brouxelles pour du tout destruire et deserter la ville de Malines et les manans et habitans d'icelle*", cf. ARA, RK, nr. 21.799, ff. 16v°-17r°. Zie eveneens W. BLOCKMANS, *Handelingen ... Regering van Filips de Goede*, d. I, pp. 411 voor de deelname van de Leden aan deze vergadering, en M. DE LAET, 'Mechelen versus Antwerpen', pp. 76-77 voor een situering van deze gebeurtenissen in het grotere verhaal van het Mechelse stapelconflict.

¹⁰⁹ De hertog bevond zich begin augustus nog in de Bourgondische gewesten om, via Troyes, uiteindelijk op 1 september 1422 te Parijs aan te komen, waar hij pas rond 10 oktober zou vertrekken om op 16 oktober in Atrecht aan te komen (waarmee wellicht een einde kwam aan de officieuze regeerraad die de noordelijke hertogelijke bezittingen na de dood van Michelle de France had bestuurd), cf. H. VANDER LINDEN, *Itinéraires*, pp. 25-27.

¹¹⁰ Filips had Michelle in december 1421 tot regente in zijn afwezigheid aangesteld, zij het dat ze zou moeten optreden "*par l'adviz de noz améz et feaulx les gens de notre conseil que avons par noz aultres lettres ordonné de demourer avecques elle*", cf. nr. 124.

publiees a Gand a l'encontre de monseigneur de Brabant" doorheen het graafschap te verspreiden¹¹¹. Indien die omschrijving nog ietwat vaag is, dan nemen afschriften van dit edict bewaard in zowel het Mechelse stadsarchief als in een Gents register met voorgeboden alle twijfel rond de identificatie van deze akte weg. Het ging immers om een voorgebod uitgevaardigd "*van ons gheduchts heeren sgraven halven, baillius ende scepenen halven*" dat de graanuitvoer "*uten vors. lande van Vlaenderen, ende sunderlinghe uter steide ende chastelrien van Ghend*" naar Brabant verbood¹¹². Ook nog in november 1427, wanneer de hertog in Holland en Zeeland op campagne was, zien we Gent de uitvoering van de hertogelijke muntordonnanties uit de zomer van dat jaar¹¹³ op zich nemen door (binnen haar kwartier?) te bevelen dat "*alle fassalle ende wette onder hen geseten haeren eed doen souden (...) de vors. ordonnancien van pointe te pointe tonderhoudene*", zoals een vermelding in de stadsrekening van Dendermonde getuigt¹¹⁴.

Zolang een dergelijk Gents optreden de belangen van de hertogelijke administratie diende, lijken deze extra-stedelijke voorgeboden dus nog niet door de hertogelijke administratie gecontesteerd te zijn geweest. De hertog zou tijdens de eerste decennia van zijn regering trouwens nog wel meer op de macht en invloed van Gent beroep doen, ondermeer tijdens de bestraffing van de oproer te Geraardsbergen in 1430¹¹⁵ en de opstand van Cassel in 1428-1431¹¹⁶, toen het Gentse stadsbestuur respectievelijk tot de executie en verbanning van verschillende kopstukken van de rebellie overging. Een dergelijke steun aan de hertogelijke politiek en repressie mag misschien vreemd lijken voor een stad met een eigen opstandige traditie, maar Gent bevestigde er wel haar jurisdictie en macht binnen het graafschap mee – nog los van de factor dat het stadsbestuur ook verschillende pro-Bourgondische leden in haar rangen kon tellen¹¹⁷. Eenzelfde politiek motiveerde wellicht ook mee de Gentse voorgeboden die de hertogelijke wetgeving ondersteunden of aanvulden¹¹⁸.

---

¹¹¹ Cf. ARA, RK, nr. 21.799, fol. 17v°.

¹¹² Cf. SAMechelen, charters, nr. 972, actum 2 september 1422 ("*edictum et interdictum publicatum (...) anno Domini XIII^c XXII°, secunda septembri*"). Voor de originele registratie in het register met Gentse voorgeboden uit de jaren 1420, zie SAGent, reeks 108, nr. 5, ff. 81v°-82r°.

¹¹³ Cf. nrs. 275 en 277.

¹¹⁴ ARA, RK, nr. 38.003, fol. 69v°.

¹¹⁵ Zie het artikel van S. GIERTS, 'De opstand te Geraardsbergen', pp. 246-251, die uitgebreid ingaat op de rol van de Gentse schepenen in het voeren van het onderzoek naar de opstand en de uiteindelijke bestraffing van de revolte, waarvoor o.m. de Gentse stadsbeul dienst mocht komen doen.

¹¹⁶ J. DUMOLYN & K. PAPIN zagen Gent een zevental Casselaars uit het graafschap verbannen voor hun verzet tegen de hertogelijke hervoming van het gewoonterecht, cf. 'De boerenopstand van Kassel', pp. 228-229.

¹¹⁷ Cf. M. BOONE, *Gent en de Bourgondische hertogen*, p. 195.

¹¹⁸ Zelfs ten aanzien van de Raad van Vlaenderen blijkt Gent een gelijkaardige politiek te hebben gevoerd: indien de stad zich over het algemeen verzette tegen het ressort van de Raadkamer over haar poorters, bleek

Niet alle Gentse voorgeboden liepen evenwel parallel met de hertogelijke belangen en verwachtingen. Doorheen de jaren 1420 zien we de frustraties van de hertogelijke administratie ten opzichte de onafhankelijke, door de eigen stedelijke belangen gedreven Gentse extra-stedelijke voorgeboden oplopen, zeker indien deze tegen hertogelijke verordeningen indruisten. Terugkerende confrontaties deden zich met name voor rond de graanuitvoer. Gent nam, dankzij haar graanstapel, een uitzonderlijke positie in. Enerzijds zou de stad vaak proberen de uitvoer van levensmiddelen uit haar kwartier of bij uitbreiding het hele graafschap strikt te verbieden wanneer de aanlevering van graan naar Gent in het gedrang kwam, maar anderzijds kon Gent, net dankzij haar stapel, soms ook voordeel hebben bij een snellere opheffing van de uitvoerverboden dan andere steden of regio's¹¹⁹. Dit zien we in de winter van 1420-21 duidelijk worden. De Raad van Vlaanderen had eind december 1420 doorheen het graafschap mandementen verspreid die de uitvoer van graangewassen verboden¹²⁰, wellicht specifiek op verzoek van Brugge¹²¹. Op een volgende vergadering van de Leden te Gent rond midden januari 1421 bleken een aantal plattelandsdistricten – nl. het Vrije en de kasselrijen van St.-Winoksbergen en Bourbourg – echter alweer om een opheffing van die verboden te pleiten, gezien zij voldoende graan voorhanden hadden¹²². Op zich was dit niet zo uitzonderlijk. Het jaar voordien had het Brugse Vrije ook, na herhaaldelijk aandringen bij de hertog, een formele herroeping van de uitvoerverboden weten te verkrijgen¹²³. Daarbij was evenwel steeds de geijkte weg gevolgd geweest van een suppliek bij de hertog, overleg met de Raad en de uiteindelijke expeditie van hertogelijke mandementen. Nu bleek Gent, dat zich blijkbaar ook tegen een verdere handhaving van de uitvoerverboden keerde, een eventuele interventie van de hertogelijke administratie niet te willen afwachten. De stad stuurde zelf haar "*lettres closes (...) au bailli de l'Escluse (...), qui estoient moult rigoureuses*" met het bevel de graanuitvoer toe te laten¹²⁴. De

---

ze wel bereid gezamenlijke vonnissen uit te spreken, zoals een akte uit 1429 getuigt, opgesteld in naam van zowel de "*raedlieden gheordineert in Vlaenderen etc. ende scepenen van beeden den bancken etc.*", cf. SAGent, reeks 301, nr. 29/1, fol. 33r°.

¹¹⁹ Zie over de interne conflicten rond de restrictie van de graanuitvoer tussen de Leden W. BLOCKMANS, *De volksvertegenwoordiging*, pp. 463-466. Over de Gentse graanstapel, zie M. BOONE & E. LECUPPRE-DESJARDIN, die trouwens in de Gentse pogingen haar voedselvoorziening veilig te stellen een van de oorzaken van het ontstaan van het Gentse kwartier zagen: "*cette défense acharnée des droits d'étape conduisit les grandes villes à institutionnaliser en quelque sorte leur prééminence sur le plat pays par la création de « Quartiers »*", cf. 'Grains de blé', p. 195.

¹²⁰ Cf. nr. 72.

¹²¹ Cf. W. BLOCKMANS, *Handelingen ... Regering van Filips de Goede*, d. I, p. 58, nr. 43, §B.a.

¹²² Id., op. cit., d. I, p. 60, nr. 45, §D.b.

¹²³ Cf. nrs. 48 en 59*, evenals de zittingen van de Leden uit december 1419-januari 1419 die getuigenis afleggen van de impetratie door het Brugse Vrije van deze verordeningen, cf. W. BLOCKMANS, op. cit., d. I, pp. 9-11, nrs. 7-8.

¹²⁴ ARA, RK, nr. 21.798, fol. 38r° (rek. ont. exploitent Raad van Vlaanderen, 1420-1421).

stad trad met haar brief dus zowel buiten haar kwartier, ten overstaan van hertogelijke ambtenaren als tegen eerdere verordeningen van de vorst en zijn administratie op. Geconfronteerd met "*les rigoureuses poursieutes de ceulx de Gand*" zag de Raad van Vlaanderen toen nog geen andere optie dan de Sluise baljuw opdracht te geven zich te schikken naar het Gentse bevel¹²⁵. Dat een kopie van de Gentse brief aan de kanselier overgegeven moest worden, geeft wel aan dat een dergelijk optreden van Gent niet noodzakelijk ook in de toekomst nog getolereerd zou worden, al bleek een effectieve hertogelijke respons voorlopig nog uit te blijven.

Zo bleef Gent doorheen de jaren 1420-1430, al dan niet in overleg met de andere Leden, voorgelaten rond de uitvoer van levensmiddelen uit het graafschap uitvaardigen. Vaak gebeurde dit weliswaar min of meer gelijktijdig met en als aanvulling op hertogelijke uitvoerverboden¹²⁶, maar Gent bleek ook niet te beroerd deze eventueel aan te passen of op eigen initiatief opnieuw uit te vaardigen, zoals in 1424¹²⁷. Opnieuw was de hertogelijke reactie op dit Gentse optreden halfslachtig. Geconfronteerd met een klacht van Dendermonde op het hernieuwde Gentse voorgebod stuurde de hertog een brief aan de Gentse schepenen met het *verzoek* (!) Dendermonde voor de duur van haar jaarmarkt toch toe te laten voedselproducten te laten uitvoeren, waar Gent "*ter gheliefte van onsen vors. gheduchten heere*" mee instemde¹²⁸. Dat Gent in haar voorgebod bovendien Mechelen van enige voedselbevoorrading had verstoken — terwijl de hertogelijke uitvoerverboden dit integendeel steeds voorzien hadden¹²⁹ — leidde voorlopig zelfs tot geen enkele reactie van de hertog. Het Mechelse stadsbestuur mocht zich als supplianten — "*zeere vriendelic supplijerende ende biddende*" — tot de Gentse schepenen richtten, waarop deze Mechelen uiteindelijk toelieten om zich onder voorwaarden toch binnen Vlaanderen te

---

¹²⁵ ARA, RK, nr. 21.798, fol. 35r°-v°.

¹²⁶ Zie bijvoorbeeld een vermelding in de stadsrekening van Geraardsbergen dat op 12 juni 1423 een Gentse bode "*van sinen meesters een mandement brachte van verboede, mencioen makende dat men gheen beesten noch pourveancen van botere, eyeren of andersins ne soude laten liden*" (cf. ARA, RK, nr. 35.251, fol. 61v°), waar de hertog op 1 mei 1423 een verordening had uitgevaardigd die de uitvoer van "*aucuns blez ou autres grains du creu d'icellui, buefs, vaches, moutons, buerres, frommages ne autre bestail ou compenage quelconques*" had verboden (cf. nrs. 162-163).

¹²⁷ Wellicht werd het Gentse voorgebod ergens begin september uitgevaardigd, zie het uitsturen van een Brugse delegatie "*te Ghend omme te helpene ordenerene zekere voorgheboden als dat men gheen gehoornede beesten noch zuvele uten lande van Vlaendren voeren zoude*", cf. W. BLOCKMANS, *Handelingen ... Regering van Filips de Goede*, d. I, p. 218, nr. 182, §B.a. Een Gentse akte van 5 september 1424 maakt nadien in elk geval al melding van "*vele diverssche ordonnancen [in tijden verleden] ghemaect (...) angaende der uutvaert van den coorne ende zonderlinghe int jaer verleden bij scepenen waren onze voorsaten (...), ende (...) tvoors. voorghebod [es] bij ons (...) vernieut gheweist*", cf. nr. LX (waarbij trouwens opvalt dat de stad met geen woord over de hertogelijke uitvoerverboden rept).

¹²⁸ Cf. ARA, RK, nr. 38.001, fol. 66r° (rek. stad Dendermonde, 1424-1425); de stad had op 4 oktober 1424 een bode rond de kwestie naar Filips de Goede uitgestuurd, die toen op campagne in Holland was (wat mogelijk ook de beperkte hertogelijke respons verklaart: de hertog kon zich geen conflict met Gent veroorloven).

¹²⁹ Zie de uitvoerverboden uit 1421 en 1423, cf. nrs. 120, 162 en 163.

bevoorraden¹³⁰. In 1425 herhaalde wellicht Gent, of eventueel de Vier Leden gezamenlijk, dit optreden nog eens ten aanzien van Waals-Vlaanderen: een uitvoerverbod werd afgekondigd dat stelde dat ook over de Leie geen voedsel meer zou mogen uitgevoerd¹³¹. Hierop bleek de hertog, na een klacht van Rijsel, Douai en Orchies, nu toch te reageren. In een mandement liet hij de steden en kasselrijen van over de Leie toe zich opnieuw in Vlaanderen-Flamingant van alle soorten levenswaren te voorzien, waarbij de eerdere verordening "*qui a esté faite a notre desceu et sans noz congíe et licence, et laquelle par ce ne doit valoir ne sortir aucun effect*" ook effectief werd herroepen. Filips de Goede claimde het wetgevende prerogatief, of tenminste de controle op enige niet-hertogelijke wetgeving, daarmee uitdrukkelijk voor zichzelf op. Toch blijft de hertogelijke reactie nog relatief voorzichtig. De auteur(s) van de eerdere verordening wordt immers nergens vermeld – de hertog of zijn administratie wilden of konden dus blijkbaar nog niet *the blame game* spelen¹³². Geconfronteerd met een hernieuwd voorgebod dat de uitvoer van levenswaren naar Mechelen verbood, zou de hertog een drietal jaar nadien echter al nadrukkelijker Gent viseren, tenminste voor de goede verstaander. De hertog verhaalde in zijn verordening van 28 april 1428¹³³ dat:

---

¹³⁰ Cf. nr. LX; een van die voorwaarden, dat Mechelen de in Vlaanderen aangekochte levenswaren niet verder mocht uitvoeren, kwam ook steeds in de hertogelijke verordeningen terug. De andere voorwaarde was echter duidelijk specifiek door de Gentse belangen ingegeven: Mechelen mocht zich weliswaar weer in het graafschap gaan bevoorraden, maar mocht dit niet enkel in het Gentse kwartier doen maar ook daarbuiten!

¹³¹ Dit voorgebod bleef niet bewaard maar is enkel gekend via een vermelding in een latere hertogelijke verordening, cf. nr. 233. De hertog had rond 1425 wel weer zelf een uitvoerverbod uitgevaardigd, zoals een hertogelijke mandement dat Saint-Omer toestond om zich niettemin in Vlaanderen te blijven bevoorraden aangeeft; dit hertogelijk uitvoerverbod lijkt echter enkel het graafschap in zijn geheel tot onderwerp te hebben gehad, zonder een interne grens bij de Leie te trekken: "*par vertu de l'ordonnance ja piecha faitte par nous a le requeste des Quatre Membres de notredit pays de Flandres [werd verordenend] que aucun delorsenant ne menast ou feist conduire hors d'icellui pays vivres, fromages ou autres compenages, chars ou autres vivres sur certaines et grosses paines declairees en noz lettres patentes sur ce faites*", cf. nr. 220.

¹³² Dit was geen uitzonderlijk geval: B. SANTAMARIA wist vast te stellen dat een minuut van de verordening van Jan zonder Vrees van 10 december 1416, die bepaalde dat hertogelijke ambtenaren aan hun poorterschap dienden te verzaken bij hun indiensttreding, in eerste instantie enkel en specifiek het Gents poorterschap, maar dat "*dans un second temps, tes gens des comptes [de Lille] avaient rayé les mentions de Gand et élargi l'obligation à l'ensemble de la Flandre, manière de masquer ces intentions précises*", cf. *La chambre des comptes*, p. 323 (wat niet wegnam dat de verordening de facto nog steeds in de eerste plaats het Gents poorterschap viseerde, zoals al J. VAN ROMPAEY concludeerde, cf. *Het grafelijk baljuwsambt*, p. 129). Het zou overigens pas in augustus 1450 zijn dat Filips de Goede en de Bourgondische administratie, die toen al volop op een ramkoers met Gent zaten, met een specifieke verordening zouden verbieden dat hertogelijke ambtenaren nog langer poorter van Gent konden of mochten zijn, cf. nr. 975 (ook al was deze verordening in principe redundant, niet enkel door de eerdere verordening van Jan zonder Vrees maar bijvoorbeeld ook door de hofordonnantie uit 1449, die in algemene termen had bepaald dat enige hertogelijke ambtenaren – raadsheren, rekenmeesters, baljuws, ontvangers etc. – aan hun poorterschap, van gelijk welke stad, dienden te verzaken, cf. H. KRUSE & W. PARAVICINI (eds.), *Die Hofordnungen*, b. 1, p. 322, nr. 16, §[752].

¹³³ Zie nr. 295.

"soubz umbre de certaines deffenses faites darrenierement et nouvellement en aucuns lieux de notre dessusdit pays de Flandres, meismement en notre chastellenie de Gand et illec environ, de non en vuydier aucuns bléz, lesdiz manans et habitans de Malines, noz subges, ne y en peuvent pour le present avoir aucuns pour les faire mener en notre dessusdicte ville"

De hertog bepaalde daarop dat Mechelen zich weer vrijelijk in het graafschap zou mogen komen bevoorraden, en dit:

"non obstant les deffenses faites ou a faire par nous ou les Quatre Membres de notredit pays de Flandres ou d'aucun d'iceulx"

Enkele maanden later, in oktober 1428, zou de hertogelijke kanselarij een dergelijk corrigerend wetgevend optreden trouwens al niet enkel meer reserveren voor de Gentse uitvoerverboden. Op verzoek van de Biervlietse stadsgemeenschap en de lokale hertogelijke tolpachters beval de hertog verschillende van zijn ambtenaren bekend te maken dat de haring, vis en andere handelswaar die langs de watergeul naast Biervliet zouden passeren voortaan enkel nog maar te Biervliet gelost en verkocht zou mogen worden en niet langer meer te Boekhoute of elders binnen de Vier Ambachten of het Brugse Vrije¹³⁴. De hertogelijke verordening kwam tot stand nadat de Gente schepenen *"non advertiz, comm'il peulst estre, de notre droict, ne que ce touchast ou prejudiciast notre demaine"* een voorgebod hadden gepubliceerd dat toestond dat de haring en vis voortaan of te Biervliet of te Boekhoute mocht worden verkocht en gestapeld¹³⁵. Of de opmerking van de hertog dat Gent haar voorgebod in onwetendheid had uitgevaardigd nu ironisch bedoeld was of niet — dat Boekhoute een tiental kilometer dichterbij Gent lag dan Biervliet laat vooral een opportunistisch optreden van de stad vermoeden — is uiteindelijk bijkomstig. Zaak is dat alvast benadrukt werd dat de wetgevende autoriteit van Gent zich, in principe, niet uitstreckte over zaken die de grafelijke rechten of het domein betroffen¹³⁶. In november 1428

---

¹³⁴ Cf. nrs. 315-316.

¹³⁵ De watergeul waarvan de verordening melding maakt was deze die tussen Gaternesse (het huidige Hoofdplaat, Nederland) en de meer oostelijke Mulmenhoort gelegen was. Wellicht ten gevolge van de St.-Elizabethsvloed van 1424 was er echter een tweede geul ontstaan (of vergroot, wellicht gaat het om een uitbreiding van de Braakman, een geul/inham ten oosten van Biervliet) die tot aan Boekhoute reikte, cf. M. GOTTSCHALK, *Historische geografie*, d. II, 29-32.

¹³⁶ Net zoals Wielant stelde dat, t.o.v. de Franse Kroon, het ressort van het Parlement zich niet uitstreckte over zaken betreffende *"t'fait van zijnder demainen"*, cf. P. WIELANT, *Practijke Civile*, p. 307. Deze inmenging van Gent of van haar poorters in kwesties aangaande het grafelijke domein (of de uitbating ervan) was nochtans nog wel meer een realiteit, zoals M. BOONE uitwees in zijn artikel aangaande de Gentse belangen en participatie in de uitbating van de grafelijke moeren in de jaren 1420, cf. '« Mon dit seigneur y a bien peu du sien »', pp. 583-602. De invloedssfeer van Gent op dit vlak (met name in de Vier Ambachten en het Land van Saaftinge, waar veel moergronden gelegen waren en dat onder het Gentse kwartier viel) werd weldegelijk ook door de hertogelijke administratie als reëel beschouwd, getuige bijvoorbeeld het slotmandement in de hertogelijke verordening van 16 december 1427 (nr. 284: bevel tot de herbedijking van Kieldrecht), waarin het — in een uitzonderlijke

probeerde de Bourgondische administratie zelfs preventief de Gentse wetgevende interventies binnen haar kwartier aan banden te leggen. De Raad van Vlaanderen wist toen Jean Chevrot¹³⁷ en de andere leden van de hertogelijke hofraad ertoe te bewegen verschillende steden in het Gentse kwartier aan te schrijven en op te dragen zich voortaan enkel en alleen nog tot de hertog — "*qui estoit leur seigneur et prinche*" — te wenden met hun klachten en supplieken aangaande de plattelandsdraperie of buitenstedse brouwactiviteiten, zonder daartoe nog langer Gent aan te spreken¹³⁸.

In het geval van Dendermonde — dat niet tussen de aangeschreven steden figureerde — waren enige hertogelijke aanmaningen daartoe tegen het einde van de jaren 1420 wellicht zelfs al overbodig. Indien deze stad zich in 1416 nog verplicht had gezien de schepenen van Gent te suppliëren om, in ruil voor de erkenning dat Dendermonde een onderdeel van het Gentse kwartier vormde, niet getroffen te worden door een Gents voorgebod dat de voedseluitvoer uit het kwartier had verboden¹³⁹, dan probeerde het Dendermondse

---

en unieke clause — nodig werd geacht niet alleen de grafelijke onderdanen in algemene termen op te dragen de hertogelijke commissarissen te gehoorzamen, maar ook specifiek de wet van Gent: "*mandons et commandons a tous noz justiciers, officiers et subgés, mesmement a noz eschevins et conseil de notre ville de Gand, que a vous (...) obeissent et entendent diligenment*".

¹³⁷ De voorzitter van de hofraad in afwezigheid van kanselier Rolin, cf. W. BLOCKMANS, 'Chevrot, Jean', col. 1806.

¹³⁸ Het ging om de steden Oudenaarde, Geraardsbergen, Aalst en Ninove, cf. ARA, RK, nr. 21.803, fol. 16v° (rek. ontv. exploten Raad van Vlaanderen 428-1429); zie eveneens hierover M. BOONE, *Gent en de Bourgondische hertogen*, p. 196. De ondergeschikte steden binnen het Gentse kwartier bleken zich trouwens niet enkel rechtsstreeks tot Gent te wenden met hun supplieken, maar de stad en de Gentse schepenen bleken soms ook de rol van *intercessor* (cf. M. CARCEL ORTI (ed.), *Vocabulaire international de la diplomatie*, p. 85, nr. 328) bij de hertog op zich te nemen wanneer een tussenkomst van de hertogelijke kanselarij uiteindelijk toch noodzakelijk bleek, zie bv. de instelling van een onderzoekscommissie rond de herbedijking van Kieldrecht in 1425, die tot stand kwam nadat de hertog door "*les deputéz de par notre ville de Gand, pour et ou nom des bonnes gens, manans et habitans en notre paroisse de Kieldrecht et d'aucuns legghers et participans es dijquages d'illec*" van de lamentabele toestand van de parochie en de lokale bevolking op de hoogte was gesteld, cf. nr. 227.

¹³⁹ In uitvoering van het Gentse voorgebod had de stad Aalst de bevoorrading van Dendermonde stilgelegd, "*mids dat eeneghe meenende zijn dat Denremonde es eene stde ende lant up hem zelve, niet onsen casselrien ende ommesaten wesende*". Hierop had Dendermonde zich tot Gent gericht om "*remedien, an ons die versouken als an die ghuene in wier casselrie ende ommesaten zij ghesloten zijn*", waarop Gent een brief stuurde naar Aalst waarin hen bevolen werd te publiceren dat Dendermonde wel bevoorraad mocht worden, cf. de uitgave van deze brief bij J. BROECKAERT, 'De jaar- en weekmarkten', p. 16, n. 1. De Gentse voorgeboden waren dus niet enkel een manier van de stad om haar kwartier te controleren maar ook om de erkenning van dit kwartier af te dwingen. Het initiatief ging hierbij overigens niet steeds van Gent zelf uit, zoals P. STABEL kon aantonen voor Eeklo. Deze stad, die bestuurlijk nog net binnen de oostelijke grenzen van het Brugse Vrije viel (hoewel ze slechts een contribuante van het Vrije was, d.i. een heerlijkheid of jurisdictie die enkel op het vlak van de bedebetalingen nog een beperkte link met het Vrije onderhield; juridisch gezien ressorteerde Eeklo immers onder de Raad van Vlaanderen, cf. J. DUMOLYN, *De Raad van Vlaanderen*, p. 113) maar feitelijk meer tegen de invloedssfeer van Gent aanschurkte, zou meermaals aan het Gentse stadsbestuur toelating vragen om zich in tijden van voedselschaarste binnen het Gentse kwartier te mogen bevoorraden. STABEL stelde hierbij vast dat "*Selon ses propres besoins* [wellicht zowel politiek als economisch], *Gand a consenti ou a refusé cette permission*", cf. 'Entre

stadsbestuur nu duidelijk dergelijke Gentse bemoeienissen van zich af te schudden. Toen de stad zich in 1426 opnieuw met een Gents uitvoerverbod geconfronteerd zag, protesteerde het stadsbestuur fel bij de Raad van Vlaanderen. Naast het voorgebod zelf klaagde Dendermonde daarbij bovendien aan dat Gentse schepenen op eigen initiatief een onderzoek ingesteld hadden om na te gaan of hun voorgebod te Dendermonde gepubliceerd was en daartoe zelfs een aantal Dendermondse schepenen te Gent daagden¹⁴⁰. Dit optreden ging immers in tegen de bepalingen van het Gentse privilege uit 1297, dat slechts een dergelijk optreden door de Gentse baljuw *vergezeld* van schepenen had toegestaan, en dan nog enkel tegen de effectieve overtreders van de Gentse voorgeboden en niet wegens de niet-publicatie ervan (*ut supra*). In 1429, misschien onder impuls van de nieuwe Dendermondse baljuw Willem de Zadelare, tevens raadsheer bij de Raad van Vlaanderen¹⁴¹, zou het verzet tegen de uitvoering van Gentse voorgeboden te Dendermonde zelfs nog opgedreven worden. Op 2 september 1429 stelde de Raad van Vlaanderen Filips de Goede persoonlijk op de hoogte van een recent door de Dendermondse schepenen ontvangen Gents voorgebod en brieven aangaande de uitvoer van levensmiddelen, "*lesquelx regardoient*

---

enclume et marteau', p. 102. Het kan hierbij opgemerkt te worden dat de hertog tijdens en direct na de Gentse opstand de onafhankelijkheid van Eeklo t.o.v. Gent of enige andere jurisdicties zou benadrukken, zoals in 1451 toen hij sprak over "*notredicte ville et chambre de Eecloo, en laquelle nul n'a que veoir ne congnoistre fors que nous*" (nr. 997) of in 1453, wanneer verhaald werd hoe, omdat Eeklo en het naburige Kaprijke "*vont a leur chief de sens pardevers la chambre de notre conseil en Flandres et sont tenuz de suivre icelle chambre en voyaiges de commun ost et non point ceulx de notredicte ville de Gand, icelles noz deux villes de Eeclo et Caprike ont esté en grand indignacion et haynne desdiz de Gand*" en bijgevolgd door de Gentenaren geplunderd waren geweest (nr. 1098). Het is uiteraard maar de vraag in welke mate een dergelijk hertogelijk discours steeds kon opboksen tegen een door de geografische en economische realiteit ingegeven, pragmatische politiek van de stadjes in de schaduw van de grote en machtige steden zoals Gent.

¹⁴⁰ Midden oktober 1426 liet de stad naar de Raad van Vlaanderen een kopie opsturen van "*de lettren van vorboden die te Denremonde ghesonden waeren bi scepenen van Ghendt cort voeren den vors. dach, als dat men gheerande beesten, zuvel, botere noch case uut Vlaendren vouren en soude, up sekere boeten ende verbuerten, dwelke voerbod, omme dat zeere contrarieerde der vryher jaermarkt (...)*", met het verzoek daarin te voorzien, temeer daar de "*scepenen van Ghent hadden ontboden scepenen van Denremonde vor hemlieden met eenen brieve omme te wetene ende informacie te hebben wes te Denremonde leden was als van eeneghen gran uutte te vourne*", cf. ARA, RK, nr. 38.002, fol. 63v°-64r°.

¹⁴¹ Meer informatie over Willem de Zadelare, een steunpilaar van de Bourgondische centralisatiepolitiek binnen het graafschap, vindt men bij J. DUMOLYN, *Staatsvorming*, databank, fiche 'Willem de Zadelare'; hij werd op 20 september 1428 tot Dendermonds baljuw benoemd, in opvolging van Jan Utenhove, die hem evenwel na een dienstperiode van een goed jaar in december 1429 opnieuw opvolgde. Diende de Zadelare een dam op te werpen tegen Gentse inmengingen in het Land van Dendermonde? Hoewel de Zadelare eveneens een Gentse achtergrond had (hij begon zijn carrière als Gents pensionaris), kan Jan Utenhove veel duidelijker in het Gentse stedelijke milieu gesitueerd worden en was zijn positie misschien meer ambigu (cf. J. WYSEUR, *De familie Utenhove*, d. II, pp. 148-151: hij was reeds zevende schepen van de Keure geweest in 1422 en zou zijn carrière uiteindelijk ook in dienst van de stad eindigen als voorschepen van de Keure in 1463; Wyseur gaat in zijn studie overigens uitgebreid in op de dubbele affiliaties van de Utenhoves, zowel met de hertog als met hun thuisstad).

tres fort a ses haulteur et seignourie"¹⁴². Terwijl de hertog op het centraal niveau tot actie werd aangespoord, bleef Gent echter ook niet bij de pakken zitten. De Gentse schepenen herhaalden hun *bevel* — dit element wordt benadrukt ¹⁴³ — ten aanzien van het Dendermondse stadsbestuur, een bevel dat werd gelegitimeerd door Gent gezien hun brief "*lydend [was] ghelijc of die van Denremonde casselrie gheweest hadden*". De stad weigerde echter opnieuw het voorgebod te publiceren "*mids dat sij meenden dat sij gheen casselrie en waeren*". Een bode die door de Dendermondse schepenen naar de Raad van Vlaanderen werd uitgestuurd om hen van de nieuwe ontwikkelingen op de hoogte te stellen diende hun weigering bovendien nader te verklaren door er op te wijzen dat Gent in de slotclausule van haar voorgebod ook de hertogelijke rechten geschonden had. Wie het uitvoerverbod zou overtreden diende immers tien jaar lang uit het graafschap verbannen te worden, zonder binnen die termijn enige remissie te kunnen verkrijgen¹⁴⁴. De hertog was als heer van Dendermonde evenwel gemachtigd alle verbanningen uitgesproken door het Dendermondse stadsbestuur steeds zelf te herroepen¹⁴⁵; bovendien kon men er slechts uit

---

¹⁴² Zie de vermelding in de rekening van de ontvanger van de exploten van de Raad van het uitsturen van een bode "*pour (...) avoir porté (...) certaines lettres closes pardevers mondit seigneur le duc, lui lors estant a Arras, esuelles lettres estoit enclose la copie de certaines autres lettres closes, ensemble un edic par maniere de voorghebot que ceulx de Gand avoient envoyees aux eschevins de Tenremonde sur le vuydage du blé pour le faire publier illec*", cf. ARA, RK, nr. 21.803, fol. 22v°.

¹⁴³ "*scepenen van Ghend te Denremonde an scepenen ghesonden hadden eenen brief (...), bevelende ooc tselve in de brief begrepen*", cf. ARA, RK, nr. 38.005, fol. 68r° (stadsrek. Dendermonde, 1429-1430). Dat Gent weldegelijk in bepaalde van haar brieven *beval* (en niet enkel of louter *verzocht*) getuigt o.m. een brief van de Gentse schepenen en raad aan de baljuw en schepenen van Heffen (nabij Mechelen, langs de Zenne) uit 1437, waarin hen bevolen werd niet toe te laten dat er levensmiddelen naar Henegouwen zouden worden vervoerd (gezien Henegouwen geen graan aan Gent leverde), cf. nr. CLXII*.

¹⁴⁴ "*inhoudende tvors. voerbot in sluytende so wie de contrarie dade dat dat waere up den ban X jaren buyten lande van Vlaendren, ende binnen den tijde van zynen banne gheen gracie, dwelke den vors. scepenen van Denremonde niet en stout te doene, ghemerct dat der mach van onsen gheduchten heere ende prince contrarierde*"; de bode die dit bericht aan de Raad overbracht vertrok op 20 september 1429 vanuit Dendermonde, cf. ARA, RK, nr. 38.005, fol. 68r°-v°.

¹⁴⁵ Zie bv. ook een Bourgondisch-Habsburgs kanselarijformularium dat bij de diverse formules voor remissiebrieven en herroepingen van verbanningen ook een "*Nota touchant la maniere de faire les rapeaulx de ban en Flandres*" bevat, nota die weliswaar uitdrukkelijk stelt dat "*Quand c'est a Gand il fault dire: « a ses bonne fame et renommé en notredit pais et conté de Flandres ainsi comme il estoit auparavant ledit ban; par ainsi que ce soit le consentement des eschevins de notredicte ville de Gand etc. »*", maar ook dat "*Quant a toutes les autres villes de Flandres, comment ilz soient banniz, soit a terme ou autrement, monseigneur donne le pais et la ville francement*", cf. RAGent, fonds Bisdom Gent en St.-Baafs, Vreemde archieven, K2740, pp. 125-126. We kunnen er verder nog op wijzen dat bv. Ieper kort nadien, in 1431, weliswaar van de hertog de belofte wist te verkrijgen dat hij gedurende twee jaar geen rappels zou verlenen aan personen die krachtens het Ieperse lakenprivilege uit 1428 door de stad verbannen waren geweest, maar dat het hier de hertog zélf was die aan zijn remissierecht verzaakte (en niet de stad die dit in zijn plaats besliste of oplegde), *ut supra*, §3.1.3.4. De Gentse schepenen waren met deze clausule uit hun voorgebod trouwens niet aan hun proefstuk toe: in 1415 hadden de Gentse schepenen van de Keure en van de Gedele, samen met de Drie Leden van de stad, in een formele akte verordend dat wie voor vredebreuk verbannen zou worden, nooit meer in het graafschap zou mogen terugkeren, eveneens zonder

de stad en het Land van Dendermonde verbannen worden en niet uit het graafschap¹⁴⁶ — waarmee de schepenen nog eens subtiel hun exemptie ten opzichte van het Gentse kwartier en haar jurisdictie benadrukten.

De Bourgondische administratie, daarin al dan niet ondersteund door de steden in het Gentse kwartier, stelde zich tegen het einde van de jaren 1420 dus duidelijk assertiever op tegenover de Gentse extra-stedelijke wetgeving. Niettemin is het maar de vraag hoe succesvol dit hertogelijke verzet toen reeds bleek te zijn¹⁴⁷. In het geval van Dendermonde ontbreekt een duidelijk antwoord hierop: de relevante stadsrekening deelt slechts mee dat de Raad van Vlaanderen op 25 september 1429 een beslissing nam in de kwestie, maar de inhoud hiervan werd helaas onvermeld gelaten¹⁴⁸. Gent van haar kant bleef Dendermonde in elk geval als een onderdeel van haar kwartier beschouwen¹⁴⁹. Wat een gelijktijdig door Gent of de Vier Leden uitgevaardigd voorgebod betrof dat opnieuw, zoals in 1425, het transporteren van levensmiddelen over de Leie had verboden, ten koste van Waals-Vlaanderen, was het daarentegen duidelijk de hertog die aan het kortste eind trok¹⁵⁰. Gent,

---

daarbij met de rechten van de graaf rekening te houden, cf. P. VAN DUYSSE & E. DE BUSSCHER, *Inventaire analytique*, p. 178, nr. 512.

¹⁴⁶ "ghemerct ooc dat scepenen van Denremonde niet bannen en moghen uuyt Vlaendren maer uuyter poort ende lande van Denremonde", cf. ARA, RK, nr. 38.005, fol. 68r°-v°. Merken we op dat tijdens de latere processen voor het Parlement van Parijs rond het ressort van Rijksvlaanderen, de koninklijke procureur-generaal als argument voor het ressort van het Parlement zou aanhalen dat wie uit het Land van Aalst of het Land van Waas verbannen werd ook als verbannen uit Vlaanderen gold, maar daarbij geen melding maakt van het Land van Dendermonde, cf. S. DAUCHY, 'Deça l'Escault estoit l'Empire', p. 79.

¹⁴⁷ Zo zien we dat de stadsbesturen van Oudenaarde, Geraardsbergen, Aalst en Ninove in april 1429 en in januari 1430 zich nog steeds tot de Gentse schepenen van de Keure wendden in de kwestie rond de plattelandsdraperie binnen het Gents kwartier, ondanks het gebod van de hertogelijke administratie uit 1428 hiervoor de hertog aan te spreken, cf. W. BLOCKMANS, *Handelingen ... Regering van Filips de Goede*, d. I, p. 417, nr. 363; p. 424, nr. 369 en pp. 456-457, nr. 402. Niettemin moet opgemerkt worden dat Dendermonde opnieuw een andere houding aannam ten opzichte van Gent: waar in de vergadering uit januari 1430 de deputees van Geraardsbergen, Aalst en Ninove "vor scepenen van Ghent [gingen] vermaenene de saken die sij (...) vervolleght hebben aengaende den nerringhen die men buten doet" (cf. nr. 402, §A.b), dan stuurde Dendermonde haar gezanten weliswaar uit naar Gent maar "omme te achtervolghene an onsen gheduchten heere ende prince dat men neeringhen (...) doen en [sic, lees ne?] soude int voors. land van Vlaendren buyten vrihen steden" (cf. nr. 402, §A.d).

¹⁴⁸ Twee Dendermondse schepenen trokken toen opnieuw naar de Raad van Vlaanderen te Gent "up davijs dat de vors. ghedeputeerde [de Dendermondse schepenen] an hemlieden [de raadsheren] versocht hadden (...) van den voerbode van scepenen van Ghend, ten welken daghe de vors. heeren den vors. ghedeputeerden seyde hoe scepenen van Denremonde metten vors. voerbode doen soudent", cf. ARA, RK, nr. 38.005, fol. 68v°.

¹⁴⁹ Zie bv. de Gentse klachtenbrief uit 1450, die als eerste twee punten de pogingen van Dendermonde om zich aan de Gentse jurisdictie te onttrekken en de arrestatie door de Dendermondse baljuw van Gentse poorters aanklaagde, cf. nr. CCC, §[I]-[II].

¹⁵⁰ Dit voorgebod is niet bewaard gebleven maar wordt wel aangehaald in een latere Gentse akte, opgesteld in naam van de Vier Leden, cf. nr. LXXX. Het valt daarbij trouwens op dat de Vier Leden hun optreden zo voorstelden alsof ze enkel een hertogelijke verordening opnieuw uitvaardigden, wat rekening houdend met

in naam van de andere Leden, paste op 5 november 1429 weliswaar dit eerdere voorgebod opnieuw aan: er werd bepaald dat Rijsel, Douai en Orchies toch bevoorraad zouden mogen worden. Maar enige hertogelijke tussenkomst werd hierbij vermeden: het waren de Rijselse deputees die de kwestie bij Gent hadden moeten komen verzoeken. Rijsel zag zich in ruil voor de verleende gunst bovendien verplicht de wetgevende prerogatieven van Gent en de Leden te erkennen: "*kenden dat zij (...) hemlieden ooc voughen willen te helpen houdene de statuten ende ordonnancien ghemaect ten ghemeenen orboire van dien [lande van Vlaendren]*"¹⁵¹. Welke prerogatieven Gent binnen haar kwartier nog steeds meende te bezitten, blijkt misschien nog exemplarisch uit een akte van het Gentse stadsbestuur van 26 januari 1430¹⁵². Op verzoek van hun collega-schepen Lodewijk van Hole — die nochtans nog in de jaren 1420 verschillende grafelijke baljuwsambten had uitgeoefend¹⁵³ — verleenden de Gentse schepenen hem toen een *sauvegarde* voor zijn recent gestichte godshuis te Melle in het Land van Aalst. De schepenen hadden er weliswaar geen enkele moeite mee te erkennen dat Filips de Goede, die de priorij in 1428 geamortiseerd had¹⁵⁴, in principe sowieso het behoederschap van de nieuwe stichting toekwam. De graaf van Vlaanderen was immers "*naer rechte alle godshuusen sculdich (...) te bescheermene*" — vergelijk dit met onze opmerkingen bij §3.1.3.3. Maar, ook de Gentse schepenen kwam die verplichting toe, *op zijn minst* voor alle kerkelijke instellingen gelegen binnen het kwartier van de stad¹⁵⁵! De Gentse

---

het hertogelijke mandement uit 1425 onwaarschijnlijk lijkt, tenminste wat de bepaling betreft dat er ook geen voedsel over de Leie zou mogen worden getransporteerd: "*eist zo dat onlanx leden bij ons vernieut ende uutgheleyt de zelve voorgheboden oft emmer zulke in substantien als tanderen tijden bij den openen lettren van onzen harde gheduchten heere ende prince minen heere den hertoghe van Bourgoingnen, grave van Vlaendren, upt uitvoeren vanden coorne, zuvele ende upt uitdriven van den beesten (...) ende dat negheen officier onder tecsele van dien ende zonderlinghe die gheseten waren up de riviere van der Leye ghedoeghen wilden dat men daer over eenighe beesten dreve oft zuvele voerde*".

¹⁵¹ Cf. nr. LXXX.

¹⁵² Cf. nr. LXXXII.

¹⁵³ Hij was baljuw geweest van het Land van Aalst in de jaren 1417-1423 en opnieuw in 1424-1426, terwijl hin in 1423-1424 kortstondig baljuw van Veurne was geweest, cf. J. VAN ROMPAEY, *Het grafelijk baljuwsambt*, p. 615 en p. 648.

¹⁵⁴ Zie het hertogelijk privilege daartoe van 29 april 1428, cf. RAGent, Priorij O.L.V. ten Hole te Melle, nr. 20.

¹⁵⁵ "*omme te bevellene ende te beletenne alle exactien, tensementen ende nieuwigheden die den zelven godshuuse overkommen mochten van noede zij hemlieden te hebbene (...) bij der voorsienicheden van ons, die oec naer uitwijsene van onzen privilegen ende bij bedwanghe van onzen eede alle godshuuse, zonderlinghe die ghestaen ende ghefondert zijn binnen onzer casselrien, sculdich zijn daeraf te verhoedene ende bescheermene*", cf. nr. LXXXII. Weliswaar bevatte de Gentse schepeneed inderdaad een algemene formule die de bescherming van de Kerk voorzag, maar dit was zo voor de meeste steden, cf. J. VAN LEEUWEN, 'Schepeneden in de Lage Landen', p. 151. M. BOONE stelde evenzeer weliswaar een interventie van het Gentse stadsbestuur vast in de werking en het beheer van verschillende Gentse godshuizen en kerkelijke instellingen, maar vermeldde geen Gentse inmengingen in stichtingen gelegen buiten het eigenlijke schependom, net zo als de stad zich direct inliet met de aangelegenheden van bv. het St.-Elisabethsbegijnhof, dat immers als een grafelijke fundatie werd aanschouwd, cf. *Gent en de Bourgondische hertogen*, pp. 143-157.

sauvegarde zou weliswaar enkel gelden "*int verbeteren ende correctie van onzen harde zeere gheduchten prince ende heere*" en de grafelijke ambtenaren werden evenzeer slechts *verzocht* de Gentse bescherming na te laten leven, maar de Gentse (buiten)poorters en alle *ommesaten* of inwoners van het Gentse kwartier werd simpelweg *bevolen* dit te doen. Een overtreding zou bovendien bestraft worden met een arbitraire straf, wat eveneens een semi-vorstelijk voorrecht was én iets waar de Gentse privileges nochtans strikt gezien geen ruimte voor lieten¹⁵⁶. De Gentse schepenen erkenden dus wel nog formeel de voorrang en suprematie van de hertog/graaf, maar het moet duidelijk zijn dat na hem Gent, zeker binnen haar kwartier, daarbij meteen de tweede plaats opeiste¹⁵⁷.

Het Gents-Brugse conflict uit 1430 en oplopende confrontaties

In de zomer van 1430 zou nog duidelijker blijken dat Gent vooralsnog een belangrijke machtsfactor binnen het graafschap bleef, die de hertogelijke administratie niet zomaar kon negeren. De stad wist toen zelfs een formele hertogelijke bevestiging van haar prerogatieven binnen haar kwartier én binnen het gehele graafschap af te dwingen. Dit Gentse succes kwam evenwel niet tot stand na een directe confrontatie met de hertog. Na discussies rond de ontvangst door de Leden van Vlaanderen van de kersverse hertogin Isabella van Portugal eind december 1429 te Sluis¹⁵⁸, ontspan er zich tegen juli-augustus 1430 een steeds scherper conflict tussen Gent en Brugge omtrent hun *préséance*¹⁵⁹ en het

---

¹⁵⁶ "*wel wetende daer de contrarie gheschiede dat wij de ghene diet ghedaen zouden hebben of ghedaen doen ende alle andre hulpers ende medepleghers ende elken sonderlonge daerof corrigeren zouden zo grotelike ende zo hoghelike als dat hem alle andre daer an spieghelen zouden moghen*". Gentse poorters konden krachtens de bepalingen van het privilege van Gwijde van Dampierre uit 1297 immers niet strenger bestraft worden dan ofwel met een boete van 60 lb. par., ofwel met een executie, cf. A. GHELDOLF, *Coutume de la ville de Gand*, p. 49; over het vorstelijke karakter van de mogelijkheid arbitraire straffen op te leggen zie B. SCHNAPPER, 'Les peines arbitraires', p. 254.

¹⁵⁷ Een visie die zich ook meteen logisch vertaalt in het Gentse gebruik van de superscriptie, *ut supra*.

¹⁵⁸ Isabella kwam op 25 december 1429 aan te Sluis, waar ze volgens M. SOMMÉ in de dagen voor haar huwelijk op 7 januari reeds het bezoek van de Leden en Staten van Vlaanderen mocht ontvangen, cf. *Isabelle de Portugal*, pp. 34-35. Dit wordt bevestigd door de rekeningen van de Leden, waarbij Gent een uitgebreide delegatie van zes schepenen, de beide overdekens en een verscheidene pensionarissen naar Sluis en nadien te Brugge uitstuurde "*om te helpene ont fame (...) onzer gheduchter vrouwen ende princessen sonincx dochtre van Portugal doe zoe eerst int lant quam*", cf. W. BLOCKMANS, *Handelingen ... Regering van Filips de Goede*, d. I, p. 455, nr. 400. Het uiteindelijke hertogelijke vonnis in de kwestie, daterend van 12 augustus 1430, verhaalt hoe de Brugse wet "*s'estoient avanciez de vouloir porter la parole en notre ville de l'Escluse a la venue de notre tres chiere et tres amee compaigne la duchesse*", cf. nr. 367.

¹⁵⁹ Dergelijke *préséance*-conflicten waren geen uitzondering en speelden op bijna alle niveaus van het maatschappelijke leven, zowel binnen de interne werking ambachten of schuttersgilden (zoals L. CROMBIE recent wist aan te tonen aan de hand van een plan voor de tafelschikking bij een feest van de Brugse St.-Sebastiaansgilde, cf. 'Honour, community and hierarchy', pp. 1-12), binnen de steden (rangorde van ambachten bij processies, bij zittingen van de uitgebreide stadsraad of vastgelegde verdeling van schepenambten, zie o.m. J. MURRAY, *Bruges, Cradle of Capitalism*, p. 17 voor Brugge en M. BOONE, *Gent en de*

precieze ressort van hun respectieve jurisdicties. Gent claimde hierbij de rechten, verbonden aan haar positie van eerste van de Vier Leden, binnen het gehele graafschap te mogen uitoefenen, inclusief te Brugge en in het Brugse kwartier¹⁶⁰. Bovendien benadrukten de Gentse schepenen nog eens het exclusieve en absolute karakter van hun kennisname van Gentse (buiten)poorters doorheen Vlaanderen¹⁶¹, alsook dat hun verbanningen overal

---

Bourgondische hertogen, pp. 71-77 voor Gent), als op het hoogste niveau tussen verschillende vorsten (zie met name de kwesties rond de precieze positie en het statuut van de Bourgondische ambassadeurs tijdens het concilie van Basel, dat reeds besproken werd door J. TOUSSAINT, *Les relations diplomatiques*, pp. 49-67, een conflict en problematiek die meer recent nog verder theoretisch uitgediept en casueel uitgebreid werd door H. MÜLLER, *Théâtre de la préséance*, passim). Wat de Vlaamse interstedelijk *préséance*-conflicten betreft kwamen deze vaak naar boven bij de militaire campagnes waar de graven/hertogen de stads- en plattelandsmilities mee optrommelen (de *heervaart*), zie bv. de conflicten in de aanloop naar en tijdens de campagne van Jan zonder Vrees naar Ham in 1411 (cf. J. DUMOLYN, *De Brugse opstand*, p. 103) en gelijkaardige strubbelingen naar aanleiding van het optrekken van de Vlaamse milities naar Calais (cf. verordeningen nrs. 535, 545 en 546). Wat interne conflicten binnen het college van de Vier Leden betreft kan vooral gewezen worden op de herhaalde contestatie van het statuut van het Brugse Vrije als vierde lid, met name door Brugge (het 'tweede' lid, dat zich door het Vrije beknot zag in de macht over haar kwartier), zie hierover W. BLOCKMANS, *De volksvertegenwoordiging*, pp. 128-135, evenals de verordening van Filips de Goede uit 1437 (nr. 570) die het Vrije expliciet in haar positie van Vierde Lid bevestigde.

¹⁶⁰ Gent eiste op dat het bij alle zittingen van de Vier Leden haar eerste plaats in de rangorde van de Leden zou mogen innemen en die speciale positie ook bevestigd te zien worden door als eerste te mogen voorgaan en het woord te mogen voeren, alsook als eerste geschreven te worden (wellicht wordt zowel bedoeld in een gewone opsomming van de Leden, waarin Gent inderdaad steeds als eerste figureerde, als mogelijk ook in de officiële documenten uitgevaardigd door de Vier Leden), cf. nr. LXXXVI, §[XIII] ("*ilz ont dit que a eulx, qui sont les aiséz et les plus notables, appartient de droit l'aler, seoir et parler devant en et partout le pays de Flandres*") en nr. LXXXVII, §[IV] ("*pour ce que la ville de Gand est la plus ancienne fondee, privilegié, premiere en ordre et la principale du pays de Flandres (...) a icelle appartient de droit et raison avant estre nommee, escripte, le avant aler et toute autre prerogative et honneur et que par ceulx de ladite ville doivent porter et avoir le avant parler tout partout le pays de Flandres et ailleurs ou les deputéz d'icellui se trouveront envoyéz*"). Brugge daarentegen betoogde dat het binnen de eigen stad de voorspraak bezat, evenals binnen de kleine steden van het Brugse kwartier, net zoals dit ook voor Ieper binnen haar kwartier gold, cf. nr. LXXXIV, §[III] ("*d'ancien temps ilz ayent eu tousdiz la parole esdites petites villes [dont la ville de Bruges est chief en loy], comme ont eu ceulx de Gand et d'Ypre chacun es sienes*"). Wat betreft het opstellen van gezamenlijke documenten in naam van de Leden lijkt de Gentse bewering, nl. dat de stad steeds als eerste Lid werd vermeld en opgeschreven, overigens niet te kloppen: documenten werden in de eerste plaats geredigeerd en uitgevaardigd in naam en door de administratie van de stad die de kwestie direct aanbelangde of waar de zitting van de Leden plaatsvond, zie W. BLOCKMANS, *De volksvertegenwoordiging*, pp. 54-56 of bv. een brief van de Leden uit juni 1423 (nr. XLV) aan de Rijselse Rekenkamer rond het onderhoud van de wegen tussen Rijsel en Ieper, bezegeld met het Ieperse tegenzegel en voorzien van de subscriptie "*Les advoé, eschevins et conseil de la ville d'Ypre, a tout les deputéz des autres membres, Gand, Bruges et du terrouoir du Francq*", hoewel de gelijktijdige Ledenvergadering nochtans te Gent plaatsvond en níet te Ieper (cf. Id., *Handelingen ... Regering van Filips de Goede*, d. I, p. 169, nr. 135).

¹⁶¹ Gent beklagde enerzijds Brugge ervan kennis te hebben genomen van een gevecht dat te Sluis had plaatsgevonden (mogelijk bij de aankomst van de hertogin?) waarbij een Gents poorter, een zekere Joost van Valmerbeke, vervolgens door Brugge verbannen was geweest, cf. nr. LXXXIV, §[IV] en nr. LXXXVI, §[XV].

binnen het graafschap uitvoering dienden te kennen¹⁶². De Gentse wetgevende of bevelende autoriteit, zowel binnen haar kwartier als doorheen het graafschap, kwam eigenlijk slechts terloops aan bod en werd door Gent quasi als een evidentie voorgesteld¹⁶³. Het waren ironisch genoeg de Gentse schepenen die, omgekeerd, bij de hertog de (vermeende) expeditie binnen het Gentse kwartier van Brugse verboden en bevelbrieven aankloegen¹⁶⁴.

Brugges repliek op de Gentse aantijgingen was genuanceerd. Wat betreft het uitsturen van Brugse verboden binnen het Gentse kwartier ontkenden de Brugse schepenen dit te hebben gedaan en erkenden ze zelfs probleemloos dat ze ook niet geacht werden dit te doen¹⁶⁵. Die erkenning was weliswaar niet geheel onschuldig. Het Brugse betoog benadrukte

---

¹⁶² Brugge zou Gentse bannelingen asiel hebben verleend, cf. nr. LXXXV, §[I]. Concretere informatie over deze kwestie ontbreekt, maar Gent bleek ook later nog bijzonder geprikkeld te reageren toen haar verbanningsrecht doorheen het hele graafschap op een gelijkaardige manier werd gecontesteerd: in 1480 zou Willem van der Scaghe, die in 1479 door Gent voor 50 jaar uit Vlaanderen verbannen was, in Brugge asiel verkregen hebben, met het medeweten van Maximiliaan van Oostenrijk (van der Scaghe was herenkieser geweest bij de Gentse wetsvernieuwing van 1479 en had geweigerd zich neer te leggen bij de schepenskeuze van de stedekiezers, wat hem zijn verbanning had gekost). Hoewel Maximiliaan nu niet plooidde voor de Gentse eisen, wist de stad haar privileges alsnog enigszins te vrijwaren door, in een metalen effigie, het afgehakte hoofd van van der Scaghe op het Gentse schepenhuis tentoon te stellen. Zie J. van Leeuwen, 'Het decor van een machtswissel', pp. 57-58.

¹⁶³ Gent was, op vraag van hun poorter Daniel Alaerts, tussengekomen in het geschil rond de rechten op de heerlijkheid van Diksmuide. Alaerts was rond 1429 in het huwelijk getreden van Johanna van Beveren, erf dame van Diksmuide (cf. J. DUMOLYN, *Staatsvorming*, databank, fiche Daniel Alaerts), maar hun claim op de heerlijkheid werd betwist door Jacob van Beveren, een verwant van Johanna (cf. F. BUYLAERT, *Repertorium van de Vlaamse adel*, p. 79). Brugge, het wettelijk hoofd van Diksmuide, had zich voorheen al in de kwestie gemengd en de door Alaerts in de stad aangestelde burgemeester verbannen, waarop Gent een geheim onderzoek te Diksmuide had laten voeren, een optreden dat door Brugge al begin juni 1430 op de Ledenvergaderingen was aangeklaagd (cf. W. BLOCKMANS, op. cit., d. I, pp. 474-475, nr. 418 en pp. 478-481, nrs. 420-422). De Gentse schepenen stelden zich echter combattief in de kwestie op: "*au (...) point touchant le fait de Dicquemue lesdiz de Gand ne sont point contens de la response que en ont faite lesdiz de Bruges, car ilz dient que audit lieu de Dicquemue et partout ailleurs oudit pays de Flandres ilz ont commandement et deffense*", cf. nr. LXXXVI, §[XVI]. Hoewel Alaerts, die tevens een hertogelijke ambtenaar was en het zelfs tot president *ad interim* van de Raad van Vlaanderen had geschopt, al snel aan zijn procedure bij de Gentse schepenen verzaakte, wellicht onder hertogelijke druk (zie een vermelding in de rekening van de ontvanger van de exploten van de Raad: "*requerrant (...) ledit maistre Daniel auxdiz de Gand qu'ilz se volsissent deporter pour cause dudict ban aucunement proceder sur ceulx de Bruges ou autres, veu que il et madite dame [Johanna van Beveren] comme partie estoient contens*", cf. W. BLOCKMANS, op. cit., d. I, p. 481), gaf Gent daarmee nog niet af. De zaak was dus een principekwestie geworden waarin het afdwingen van de Gentse privileges centraal stond, los van het eigenlijke, concrete geschil: "*par vertu de leur privilege ilz peuvent mander devers eulx toutes les fois que bon leur semble, et pour tant n'est point leur entencion de mettre a neant ladite infourmacion [a Dicquemue], car ce seroit expressement contre leursdiz privileges*".

¹⁶⁴ "*lesdiz de Bruges aient (...) escript et envoyé aucunes lettres de deffense en la chastellenie d'icelle ville, comme maintiengnent lesdiz de Gand*", cf. nr. 367.

¹⁶⁵ "*au (...) point touchant les lettres de deffense que lesdiz de Gand dient que ceulx de Bruges ont escript aux petites villes de leur chastellenie, respondent lesdiz de Bruges que ilz ne sont point recors qu'il ait ainsi esté fait et se fait a esté ce a esté par inadvertense, car ilz sceuent bien que esdites villes ilz n'ont point de deffense*", cf. nr. LXXXIV, §[II].

constant, al dan niet impliciet, dat de Gentse macht en jurisdictie zich slechts uitstrekte tot waar de jurisdictie van Brugge of de andere "*franches villes de loy*" begon¹⁶⁶. Vandaar dat wat de Gentse *préséance* betref de stad zich echter al veel gereserveerder opstelde en deze kwestie aan de hertog overliet. Dat Gent binnen het Brugse kwartier onderzoeken zou kunnen uitvoeren of er haar bevelbrieven en dagingen zou uitsturen, werd door de Brugse delegees ronduit gecontesteerd. Indien er zich rond rechtszaken of geschillen waarin Gentse poorters betrokken waren conflicten zouden voordoen tussen Gent of andere steden binnen het Brugse kwartier, was Brugge uiteraard wel bereid de kwestie aan de hertog, de Raad van Vlaanderen of eventueel zelfs het Parlement van Parijs voor te leggen¹⁶⁷. Enkel de hertog of een andere superieur bezat dus, in de Brugse visie, enig *imperium* over twee gelijken, nl. Gent en Brugge¹⁶⁸.

Ten overstaan van de hertogelijke bemiddelaars in het conflict¹⁶⁹ stelde Gent zich begin augustus 1430 evenwel niet inschikkelijk op en verwierp het grotendeels de Brugse

---

¹⁶⁶ In de jaren 1450 zou de Gentse St.-Pietersabdij dit zelfs nog veel scherper verwoorden en stellen dat de bepalingen van het reeds aangehaalde grote Gentse privilege van Gwijde van Dampierre uit 1297 (waarop Gent haar argumentatie in 1430 fundamenteel op baseerde) slechts gold binnen de grenzen van het Gentse schependom: "*Item et posé que ledut conte Guy ayt donné ausdiz de Gand aucuns privileges de bourgeoisie, toutesfois sont entenduz lesdiz privileges seulement en tant que leurdiz ville et eschevinaige dure et s'extent et sans prejudice d'aultruy, car ainsi doivent estre entenduz tous rescrips et ottois fais par le prince*", cf. RAGent, St.-Pietersabdij, reeks I/A, nr. 554 (inv. nr. 75), tweede katern, fol. 14r°.

¹⁶⁷ Zie nr. LXXXIV, §[V] en §[VII].

¹⁶⁸ Vandaar ook dat Brugge er de nadruk op legde dat indien de Gentse bannelingen geen asiel meer zouden vinden te Brugge, hetzelfde te Gent diende te gelden voor wat de Brugse bannelingen betref, cf. nr. LXXXIV, §[I] en nr. LXXXVII, §[I].

¹⁶⁹ De hertog was reeds vanaf april 1430 in de Picardische regio in de weer met het beleg van Compiègne, dat hij uiteindelijk pas midden augustus, onsuccesvol, terug zou opbreken om naar Vlaanderen terug te keren, zie H. VANDER LINDEN, *Itinéraires*, pp. 84-86. Filips nam dus niet persoonlijk aan de bemiddeling in het conflict deel, zoals ook de uiteindelijke hertogelijke verordening van 12 augustus 1430 (die overigens eveneens "*a la relation du conseil*" en in diens afwezigheid werd geredigeerd en bezegeld, cf. nr. 367) verhaalt: "*nous, estans devant Compiengne, eussions escript et chargé premierement a (...) les evesques de Tournay [Jean Chevrot] et de Soissons [Renaud de Fontaines, een Bourgondisch-Engelse partijganger en vertrouweling, cf. F. BRUN, 'Notices biographiques', p. 41], le prevost de Saint Donas de Bruges, le seigneur de Roubaix, le doyen de Liege et plusieurs autres de notre conseil estans par dela, de vacquer diligenment et entendre a mectre jus et moderer lesdiz debas et discors et depuis a notre tres chier et feal chevalier et chancelier le seigneur d'Authume*". Kanselier Rolin bleek inderdaad pas later in de onderhandelingen betrokken te zijn geraakt, op 25 juli 1430 verbleef hij schijnbaar nog bij de hertog te Noyon te verblijven, getuige het privilege aan de Brugse beenhouwers van die datum dat zijn '*Visa*' draagt (cf. nr. 364). Zie ook document nr. LXXXVI, §[X], dat enkel nog maar van de aanwezigheid van Chevrot, de Fontaines en Roubaix spreekt, terwijl in document nr. LXXXVIII (dat de Brugse tegemoetkomingen aan de Gentse eisen oplist) de aanwezigheid van Rolin al wordt geattesteerd. De kanselier moet ten laatste op 5 augustus 1430 te Gent zijn aangekomen (cf. W. BLOCKMANS, *Handelingen ... Regering van Filips de Goede*, d. I, ppp. 483-484, nr. 426, §D: de kanselier was aanwezig op een vergadering waar de adviezen en betogen van Brugge en Gent "*in gheschriften ghestelt ende den partijen te kenne ghegheven*" waren, het gaat hier ongetwijfeld om de

voorstellen. Dat de hertog zich in een zwakke positie bevond — Filips was enerzijds volop verwickeld in het beleg van Compiègne en het opblazende Franse oorlogsgeweld¹⁷⁰ en diende anderzijds de verwerving van Brabant na de dood van Filips van Saint-Pol veilig te stellen¹⁷¹ — was hier wellicht niet vreemd aan. De Gentse delegees verzochten de inwilliging van hun diverse eisen met een nauwelijks verholen dreigement: "*ce sera la voye pour parvenir a l'appaisement*"¹⁷². Een poging van de hertogelijke raadsheren om vervolgens in te spelen op het Gentse eergevoel door hen te verzoeken een eventueel verder Gents optreden (via verbanningen, wellicht van de wet van Brugge) uit te stellen tot na de terugkeer van de hertog in Vlaanderen, iets wat deze volgens hen meer naar waarde zou weten te schatten dan "*une grosse puissance de gens d'armes et de trait*", leverde niets op¹⁷³. De Gentse delegees verzocht immers niets meer dan wat hen en hun stadsgenoten krachtens hun privileges toekwam, privileges waarvan de bescherming haast een sacraal karakter verkreeg:

"lesdiz de Gand ont respondu qu'ilz ont esté et sont moult perplex desdites requestes et remonstrances, car sur toutes choses mondaines ilz ayment mon avantdit seigneur (...) et en toutes choses quelxconques le voldroient complaire a leur povoir, mais les choses dessusdites

---

documenten die bij de hertogelijke administratie bewaard bleven) om kort daarna naar Leuven door te reizen, waar het uiteindelijke vonnis in de zaak werd geveld.

¹⁷⁰ Cf. K. DEVRIES, 'Calculating profits and losses', pp. 191-198.

¹⁷¹ Filips van Saint-Pol was op 4 augustus 1430 overleden, waarop de Bourgondische raadsheren in lang aanslepende onderhandelingen met de Staten van Brabant verwickeld geraakten, die uiteindelijk pas in oktober 1430 tot de erkenning van Filips de Goede als hertog van Brabant leidden en de expeditie, van Filips kant, van de Blijde Intrede van 5 oktober 1430 (die trouwens duidelijk geïnspireerd was door de politieke realiteit van het ogenblik: zo stipuleerde §[3] dat Brabant niet in de bekostiging of ondersteuning van de militaire exploitatie van de hertog in Frankrijk zou dienen bij te dragen), cf. R. VAUGHAN, *Philip the Good*, pp. 61-62 en P. GODDING, *La législation ducale*, pp. 15-20.

¹⁷² Gent dicteerde daarmee min of meer haar eisen aan de hertogelijke raadsheren, zie document nr. LXXXVI, §[XIII]-[XV], die allemaal eindigen met een gelijkaardige vermelding (nl. "*ce sera la voye par laquelle ilz porront estre contents*" en "*ce sera la voye pour les en appaisier*"). De Raad van Vlaanderen schatte de dreiging die van het Brugs-Gentse conflict en de halsstarrigheid van de Gentse schepenen uitging hoog in, getuige een door M. BOONE aangehaald schrijven waarin ze het spookbeeld van een algehele Vlaamse opstand of burgeroorlog (zoals in de jaren 1370-1380) evoceren, cf. 'Le rêve de l'état-ville', p. 388.

¹⁷³ Een tactiek die trouwens al eerder door Jan zonder Vrees beproefd was geweest tijdens de veldtocht naar Ham, toen verschillende brieven van Karel VI, de *dauphine* en de poorters samen met de *prévot des marchands* van Parijs de Gentse stadsmilitie dienden aan te moedigen en aan te sporen in hun militaire dienst aan de hertog (cf. P. VAN DUYSSE & E. DE BUSSCHER, *Inventaire analytique*, p. 177, nrs. 507-509), zonder dat dit uiteindelijk kon verhinderen dat de Gentenaars na de verovering van Ham al snel weer hun boeltje inpakten en naar Vlaanderen terugkeerden, zie R. VAUGHAN, *John the Fearless*, p. 144-145 (die trouwens aanhaalt dat de Gentenaars vermoedden, mogelijk terecht, dat die brieven door Jan zonder Vrees en de hertogelijke kanselarij zelf geredigeerd waren geweest). Brugge van haar kant presenteerde haar 'inschikkelijkheid' trouwens expliciet als een tegemoetkoming aan de hertog: "*il samble auxdiz de Bruges que ilz se mettent plus que en devoir, ce qu'ilz font pour les grans occupations et affaires que presentement a mondit seigneur, esquelz ilz ne voudroyent mettre aucun trouble ne estre cause d'empeschement*", cf. nr. LXXXIV, §[VII].

*touchent a eulx tant que plus ne peuvent, tant a leur conscience comme a leur loyaulté et au serement (...) de garder les privileges de ladite ville, qui ne touchent point seulement a eulx mais a toute la communauté d'icelle, et par ce ne peuvent bonnement estre contens ne contenter leur peuple si non moyennant les reparacions et conditions dessusdites*¹⁷⁴

Voor de schepenen ging hun eed en de vrijwaring van de stedelijke privileges dus voor op enige verplichtingen ten aanzien van de hertog/graaf – het exacte tegenbeeld dus van de voorstellingswijze die de hertogelijke administratie in 1419 bij de intredeprivileges voor Brugge, Rijsel en Mechelen had gehanteerd (cf. §3.2.1)! Het dient dan ook niet te verwonderen dat in 1540, na de definitieve overwinning van Karel V op het Gentse particularisme en de *Concessio Carolina*, de formule van de Gentse schepeneed werd aangepast naar de *desiderata* van de vorst¹⁷⁵. In 1430 lagen de machtsverhoudingen evenwel nog anders. Brugge probeerde het Gentse betoog dan maar te counteren door de twee voornaamste privileges waar Gent haar claims op baseerde, nl. de twee charters van Gwijde van Dampierre van 8 april 1297, niet zozeer te contesteren als wel aan een minutieuze ontleding te onderwerpen¹⁷⁶. Daaruit diende te blijken dat de pretenties van de Gentse schepenen de absolute kennisname van hun poorters doorheen het hele graafschap te bezitten of dat ze eenieder konden bevelen voor de Gentse schepenbanken te verschijnen, gebaseerd waren op een selectieve lezing van deze twee privileges. Volgens Brugge diende immers rekening gehouden te worden met diverse uitzonderingsclausules of schijnbare tegenstrijdigheden vervat in beide akten, die "*sont ung seul privilege pour ce qu'ilz sont donnéz par ung prince a une ville et sur uune date, et pour tant aux generalitéz de chacun d'eulx deroguent les exceptions et les especialitéz*"¹⁷⁷. Gent had haar eigen invulling en subjectieve lezing van de privileges volgens Brugge enkel kunnen afdwingen met geweld of door te dreigen met verbanningen (net zoals de Gentse schepenen dit ook nu weer deden). Zo zou de stad haar macht hebben weten uit te breiden, eerst over het platteland van het Gentse kwartier, vervolgens over de kleinere steden binnen haar kwartier (Oudenaarde, Aalst etc.), dan ook over de stadjes binnen het Brugse en Ieperse kwartier en nu dus schijnbaar ook over de Brugge en Ieper zelf. De Brugse delegees sloten hun betoog dan ook af met een scherpe

---

¹⁷⁴ Zie nr. LXXXVI, §[XVII].

¹⁷⁵ Cf. J. VAN LEEUWEN, 'Schepeneden in de Lage Landen', p. 126; van Leeuwen gaat in haar artikel ook uitgebreid in op het religieuze en morele karakter van deze eden en de obligaties die daarmee verbonden waren.

¹⁷⁶ Zie nr. LXXXIX, het gaat enerzijds om de integrale, maar in artikelen en passages uitgesplitste, weergave van het kortere, oorspronkelijk franstalige privilege van Gwijde van Dampierre van 8 april 1297 (dat uitgegeven werd door A. GHELDOLF, *Coutumes de la ville de Gand*, d. I, nr. XXIV, pp. 495-497) en anderzijds een selectie van een aantal in het Frans vertaalde artikelen uit de zogenaamde grote keure van Gwijde van dezelfde datum, waarvan het origineel, behalve het Franse protocol, in het Middelnederlands is gesteld (voor een uitgave van het volledige privilege, zie Id., op. cit., d. I, nr. XXIII, pp. 426-495). De artikelen van beide privileges hebben een kenlettering meegekregen (van A tot EE) die in het verdere Brugse betoog als referentie worden gebruikt.

¹⁷⁷ Cf. nr. LXXXIX, "*C'ensuivent certains articles*", §I.

waarschuwing aan het adres van Filips de Goede en de hertogelijke raadsheren: "*quant ilz seront parvenuz ad cela ilz s'extenderont encore ailleurs*"¹⁷⁸...

Enige objectieve merites van deze Brugse lezing van de privileges van 1297 daargelaten, dient sowieso vast te staan dat een eenduidige lezing van de Gentse titels feitelijk onmogelijk was, en is. Interessanter is op te merken dat de Brugse visie uit 1430 eind de jaren 1440 en tijdens de Gentse opstand van 1449-1453 grotendeels gerecycleerd zou worden door de hertogelijke administratie¹⁷⁹, toen deze eindelijk de ruimte en mogelijkheden zag om op te treden tegen de door Brugge geschetste 'Gentse inktvlek'. Voorlopig diende de Bourgondische administratie, schijnbaar overtuigd door de Gentse dreigementen, evenwel nog tegemoet te komen aan hun eisen. Op 12 augustus 1430 – net voor de Gentse schepenverkiezingen – werd te Leuven, waar kanselier Rolin en andere hertogelijke raadsheren de Brabantse successie afhandelden, het uiteindelijke hertogelijke vonnis in het Brugs-Gentse conflict geveld. Brugge werd formeel verboden nog langer verbodsbrieven in het Gentse kwartier te verspreiden, terwijl Gent werd erkend als de oudste, eerste en voornaamste stad van het graafschap. De Brugse schepenen werd slechts binnen hun stad, en dan nog enkel "*par amistié et fraternelle amour*" de voorspraak toegekend bij de zittingen van de Leden, overigens zonder hiermee afbreuk te doen aan de andere Gentse prerogatieven. Wat betreft de absolute Gentse kennisname van hun poorters stelde de hertogelijke raad zich weliswaar iets voorzichtiger op: de concrete inbreuken van Brugge op de vermeende Gentse rechten werden weliswaar ongedaan gemaakt en herroepen, maar zonder dat de hertog zich voorlopig ten gronde over die kwesties uitsprak¹⁸⁰. Niettemin was

---

¹⁷⁸ Nr. LXXXIX, slotartikel.

¹⁷⁹ Vgl. bv. de repliek van de hertogelijke raadsheren uit 1450-1451 "*Au point ou eulx [de Gentenaren] soustiennent qu'il n'y a que cinq franchises villes de loy, assavoir Gand, Bruges, Yppre, Lille et Douay, et que en toutes autres villes en Flandres ilz veullent avoir deffense et cognoissance*", namelijk dat "*sauve leur reverence, toutes les villes privilegiees au jour de la date du privilege du conte Guy sur lequel ilz se fondent principalement doivent estre reputees franchises villes et en icelles ne peuent ne doivent avoir cognoissance aucune*" (cf. nr. CCCXIII, §XVI) of de gelijke opmerkingen die de hertogelijke ambassadeurs in augustus 1451 aan Karel VII moesten overbrengen (cf. nr. CCCXXIX, §[XLI]-[XLIV]) met de Brugse stelling uit 1430 "*que en Flandres il y a autres frances villes de loy que Gand, Bruges, Ypres, Lisle et Douay, cest article se preuve par une clause du premier privilege signee par P, par laquelle clause appert assez que toutes petites villes en Flandres qui ne sont point villages sont frances villes de loy, car les villages sont villes de loy non frances; item a ce qu'ilz dient que leur privileges furent donnees avant que les petites villes fussent fondees, response qu'elles au moins furent fondees avant qu'il eussent les II privileges que dessus*" (cf. nr. LXXXIX, "*C'ensuivent certains articles*", §II).

¹⁸⁰ De hertogelijke administratie wist wellicht dat ze deze kwestie, voorlopig tenminste, best voor zich uit kon schuiven zonder enige definitieve en eventueel nadelige uitspraak te vellen, zoals ook M. BOONE reeds opmerkte (specifiek ten aanzien van de herroeping door de hertog van de verbanning van Joost van Valmerbeke): "*Faute d'une base juridique solide, le duc et son administration devaient faire pratique aux pratiques informelles*", i.c. het terugfluiten van het optreden van de Brugse wet in ruil voor de Gentse inschikkelijkheid, cf. 'Droit de bourgeoisie', p. 722. Dergelijke informele praktijken en de aanwending van het hertogelijke gratierecht werden trouwens ook gebruikt ter compensatie van de 'slachtoffers' van de rigoureuze uitoefening van de Gentse privileges. M. BOONE haalde een zaak uit 1426 aan waarbij de wet van St.-

de uitspraak overduidelijk een Gentse overwinning. Haar exclusieve bevelende macht over het Gentse kwartier was veiliggesteld en impliciet erkend, net als haar uitzonderlijke statuut binnen het graafschap. De Gentse schepenen zouden dan ook nog meermaals naar de verordening verwijzen, ook tijdens de Gentse opstand, terwijl de stad Filips de Goede in de jaren voor die uiteindelijke confrontatie eerst nog tweemaal tot een feitelijke bevestiging van de beslissing uit 1430 wist te bewegen, nl. in 1439 en zelfs nog in 1447¹⁸¹.

Winoksbergen door de stad Gent veroordeeld werd voor haar verbanning van een Gents poorter. Op basis van Gents en hertogelijk bronnenmateriaal kon M. BOONE vaststellen dat de hertog uiteindelijk gedwongen werd in te stemmen met dit Gents optreden én een remissiebrief aan de Gentse poorter verleende, cf. *Gent en de Bourgondische hertogen*, pp. 173-174. Het stadsarchief van St.-Winoksbergen bewaart echter nog een andere hertogelijke akte m.b.t. dit conflict, waarin Filips de Goede — "*plainement informéz par la relacion de pluseurs de noz gens et conseilliers de la merite de ceste chose*" — bevel gaf aan de Gentse baljuw de boetes van 60 lb. par. waarin de St.-Winoksbergse schepenen door Gent veroordeeld waren niet te innen, tenminste voor wat de 57 lb. betrof die de hertog toekwamen (cf. AMBergues, AA20, ff. 276r°-278r°, dd. 11 mei 1426). Een ander dergelijk voorbeeld stamt uit 1445, toen de hertog 3 lb. par. schonk aan Roeland van den Brande, de schout van Kortrijk "*pour recompensacion de semblable somme enquoy il avoit esté condempné envers mondit seigneur par ceulx de la loy de Gand pour occasion de certain ban par lui et ceulx de ladicté ville de Courtray fait oultre et pardessus la deffense desdiz de la loy de Gand sur une femme leur bourgoise*", cf. ADN, B1988, fol. 170r°.

¹⁸¹ Zie de verordening van 3 oktober 1439 (nr. 674), die de bepalingen uit de verordening van 12 augustus 1430 (nr. 367) wat betrof de mogelijkheid Gentse poorters te verbannen nog eens hernam maar dan ten aanzien van Ieper i.p.v. Brugge (de Ieperse wet had een zekere Francois le Leu, een Gents poorter, verbannen voor vermeende misdaden die buiten het Ieperse schependom — maar wellicht wel binnen het Ieperse kwartier — begaan waren; de hertog verklaarde deze verbanning ongeldig en in strijd met de Gentse privileges) en die van 15 mei 1447 (nr. 898) die nu expliciet refereerde aan de beslissing uit 1430 en bijgevolg een nieuwe verbanning door de wet van Brugge van een Gents poorter opnieuw ongeldig verklaarde. Deze drie verordeningen werden in 1451 allemaal door Gent aangehaald ten overstaan van de Franse ambassadeurs die toen in het conflict tussen Filips de Goede en de stad poogden te bemiddelen, waarbij deze verordeningen dienden aan te tonen dat Gent de absolute kennisname over haar poorters bezat, tenzij voor wat hun misdaden begaan binnen de "*franches villes*" van het graafschap, waarbij enkel Brugge, Ieper, Rijsel, Douai en Gent zelf als dusdanig erkend werden, cf. V. FRIS, *Dagboek van Gent*, d. II, pp. 127-128.

Figuur 10. Ook bij het begin van de twintigste eeuw kon de hertogelijke verordening van 12 augustus 1430 (nr. 367), met haar erkenning van Gent als oudste en 'eerste' stad van Vlaanderen, blijkbaar nog dienst doen in het uitdragen van het Gentse stedelijke prestige. Getuige hiervan deze artistieke representatie van de hertogelijke akte, te zien op de binnenmuur van de Gentse lakenhalle (naast het belfort), vervaardigd naar aanleiding van de Wereldtentoonstelling van 1913.

Toch lijkt in 1430 een kantelmoment bereikt te zijn geweest dat uiteindelijk veeleer in het voordeel van de vorst doorsloeg. Gent had van de tijdelijke zwakte van Filips de Goede gebruik kunnen maken om de tendens van de latere jaren 1420, waarbij de hertogelijke administratie de Gentse extra-stedelijke voorgeboden had gecontesteerd, tijdelijk een halt toe te roepen. Maar dit versterkte wellicht enkel de ergenis van de Bourgondische administratie en de Raad van Vlaanderen bij het Gentse optreden, die BOONE na 1430 trouwens ook al zag stijgen¹⁸². Met de verwerving van Brabant versterkte Filips zijn machtsbasis binnen de Nederlanden, die in 1433 nog verder geconsolideerd zou worden met de definitieve verwerving van Holland, Henegouwen en Zeeland. Dit gaf hem geleidelijk aan de mogelijkheid de 'stadstaat ambities' van Gent en andere grote steden binnen de Nederlanden aan banden te leggen, waarbij ook de extra-stedelijke voorgeboden geïnterpreteerd werden¹⁸³. Weliswaar moest Filips de Goede hierbij voorlopig omzichtig te werk gaan. Zo

¹⁸² Cf. M. BOONE, *Gent en de Bourgondische hertogen*, pp. 218-219.

¹⁸³ Dit gold trouwens niet enkel voor Vlaanderen maar ook, in omgekeerde richting, voor de nieuw verworven hertogelijke gebieden. Zowel in Vlaanderen, Brabant, Holland etc. was de landheer nu niet meer enkel of zelfs nog hoofdzakelijk gebonden aan de inkomsten en macht voortkomend uit het eigen gewest, maar kon afwisselend beroep gedaan worden op de gezamenlijke inkomsten van de compositie Bourgondische 'staat'

zag hij zich in augustus 1432 nog verplicht een Gentse oproer – waarbij nochtans verschillende pro-hertogelijke leden van de stadselite gelyncht waren geweest¹⁸⁴ – in een onconditionele remissiebrief met de mantel der liefde toe te dekken¹⁸⁵. Maar eenmaal de hertog en zijn administratie er de rust min of meer hadden weten te herstellen en Filips eind augustus 1430 het woelige Gent had had omgeruild voor een verblijf in het veilige Leuven¹⁸⁶, bleek duidelijk de hertogelijke intentie om op te treden tegen een al te voortvarende Gentse wetgevende politiek. In een aan alle grafelijke ambtenaren gericht mandement werd klaar en duidelijk – in tegenstelling tot de ontwijkende hertogelijke interventies uit de jaren 1420 – bevolen geen enkel gevolg te geven aan zekere door Gent uitgevaardigde "*lettres sentans nature de marque*"¹⁸⁷. De stad had aan haar poorters de algemene toelating verleend de schade of berovingen die ze van vreemdelingen hadden ondervonden of eventueel zouden ondervinden, zelf op de binnen Vlaanderen gelegen goederen van die respectieve vreemde naties te mogen verhalen. Volgens de klassieke juridische doctrine eigende Gent zich hiermee een vorstelijke attribuut toe: "*le droit de représailles (...) est (...) un droit public, souverain et régalien*"¹⁸⁸. Indien er soms discussie bestond over de vraag of de vorst of autoriteit die kapersbrieven of represailles verleende ook

---

om de hertogelijke macht in elk gewest verder uit te breiden. Zie hierover, specifiek voor wat Brabant betreft, de bijdrage van R. VAN UYTVEN, 'Vorst, adel en steden', p. 102: "*de nieuwe heerser [had] machtsmiddelen ter beschikking die deze van zijn Brabantse voorgangers ver overtroffen. (...) Aanvankelijk heeft Filips zijn nieuwe onderdanen nog ontzien, maar vanaf het midden der vijftiende eeuw ongeveer is overal zijn autoritair optreden merkbaar*".

¹⁸⁴ De gebeurtenissen speelden zich af op de vooravond van de Gentse wetsvernieuwing (15 augustus); onder de meest prominente slachtoffers bevond zich de uittredende schepen en voormalige overdeken Daneel van Zeveren, zie over deze figuur en zijn relaties met de hertog de uitgebreide biografische notitie van M. BOONE, 'Zeveren (Daneel van)', col. 901-904. De oudere bijdrage van V. FRIS, 'De onlusten te Gent', pp.163-170, schets de achtergrond (o.m. een aankomende munthervorming, die uiteindelijk in 1433 zou plaatsvinden) en het precieze verloop van de oproer.

¹⁸⁵ Cf. nr. 441, verordening van 18 augustus 1432.

¹⁸⁶ Volgens de contemporaine kroniek toegedicht aan Olivier van Dixmude zou de hertog niet langer dan enkele dagen te Gent hebben willen verblijven (de remissie van de Gentse oproer werd op 18 augustus te Kortrijk aan een ruime Gentse delegatie verleend, waarna ten laatste op 20 augustus te Gent aankwam; op 24 augustus 1432 bevond hij zich echter al in Lier, in Brabant, cf. H. VANDER LINDEN, *Itinéraires*, p. 102) "*omme dat men gloofde dat dat tghemeente van Ghent noch meer [dan de remissie] versocht zouden hebben*", wat aangeeft dat de vergiffenis van de oproer van Gent veeleer uit noodzaak of pragmatisme geschied was, cf. J.-J. LAMBIN (ed.), *Merkwaardige gebeurtenissen*, p. 139.

¹⁸⁷ Cf. verordening nr. 442. We hebben geen dergelijke Gentse akte terug weten te vinden. Weliswaar maakt W. Blockmans melding dat de Leden "*gaven kapersbrieven uit*" (cf. *De volksvertegenwoordiging*, p. 487), o.m. in 1424, maar de referenties naar de excerpten uit de stads- en kasselrijrekeningen laten feitelijk niet toe na te gaan of het om hertogelijke kapersbrieven dan wel documenten van de Vier Leden ging (cf. Id., *Handelingen ... Regering van Filips de Goede*, d. I, p. 215, nr. 180, §D).

¹⁸⁸ Cf. R. DE MAS-LATRIE, 'Du droit de marque', p. 530.

noodzakelijk *superiorem non recognoscens* diende te zijn¹⁸⁹ — iets wat zowel formeel door WIELANT werd ontkend¹⁹⁰ als ook in de praktijk werd genegeerd door de Bourgondische hertogen¹⁹¹ — dan moet duidelijk zijn dat Gent in principe geen *lettres de marque* aan haar

---

¹⁸⁹ Waarbij, daaruitvolgend, binnen Frankrijk enkel de koning kapersbrieven vermocht te verlenen, cf. P.-C. TIMBAL, 'Les lettres de marque', pp. 118-119.

¹⁹⁰ Zie zijn opmerkingen in de tweede redactie van de instructie criminele, nl. dat weliswaar "*eenighe segghen dat gheen princen die oversten kent, of prince boven hem heeft, represalien consenteeren mach. Maer de costume es contrarie, specialic in Vlaendren [want] de grave van Vlaendren expediert lettren van represalien nietjeghenstaende dat hy den conynck kent voor zynen oversten*", cf. J. MONBALLYU (ed.), *Corte instructie*, p. 229, cap. 100.10-11. Wielant 'bewees' deze stelling met een verwijzing naar een artikel uit de Vrede van Senlis gesloten tussen Filips de Schone en Maximiliaan van Oostenrijk enerzijds en Karel VIII, dat in artikel 29 bepaalde dat beide partijen "*aucunes Lettres de Represailles, marques ou autres provisions, pour faire a l'encontre de ces articles*" zouden verlenen voor de vergoeding van de door hun onderdanen tijdens de Frans-Bourgondische oorlogen opgelopen schade (Wielant zag dit als een erkenning door de Franse Kroon van de principe-mogelijkheid van de graven/hertogen tot het uitvaardigen van kapersbrieven, ze kwamen immers vrijwillig overeen dit in deze kwestie niet te doen), cf. J. DU MONT (ed.), *Corps universel diplomatique*, t. III/I, p. 306. Dit is evenwel niet de vroegste impliciete erkenning door de Kroon van de mogelijkheid van de hertogen om *lettres de marque* uit te vaardigen. In 1470 zou Lodewijk XI weliswaar aanklagen dat Karel de Stoute zijn onderdanen had toegelaten hun schade door Franse kaapvaart e.d. op Franse handelaars of andere koninklijke onderdanen te verhalen, maar deze klacht draaide er in de eerste plaats om dat de hertog dit had gedaan "*sans demander ne faire demander justice à nous ne à nos Juges, ainsi qu'il est tenu de faire comme notre vassal, justiciable & subgect*", m.a.w. stelde de Kroon de procedure die aanleiding had gegeven tot de expeditie van de hertogelijke kapersbrieven in vraag, niet diens mogelijkheid *an sich* om dergelijke mandementen uit te vaardigen, cf. U. PLANCHER, *Histoire générale et particulière*, t. IV, p. ccxcvi, nr. CCXVI.

¹⁹¹ Reeds de Vlaamse graven zouden in de 14de eeuw kapersbrieven hebben verleend, cf. J. THYBAUT, *De geschiedenis van het zeerecht*, p. 9. Onder de Bourgondische hertogen en Filips de Goede blijkt de praktijk goed ingeburgerd te zijn geweest. Zo bewaart een Bourgondisch-Habsburgs kanselarijformularium drie formules voor *lettres de marque*, waarvan er twee uit de regering van Filips lijken te stammen en een uit die van Karel de Stoute, cf. RAGent, fonds Bisdom Gent en St.-Baafs, Vreemde archieven, K2740, pp. 75-76 (i.n.v. Filips, aanslag goederen Engels en binnen Vlaanderen), pp. 325-326 (i.n.v. Karel, aanslag van goederen handelaars La Rochelle, op vraag van de Vier Leden) en pp. 414-415 (i.n.v. Filips, aanslag goederen onderdanen hertog van Jülich binnen Vlaanderen, op vraag van de Vier Leden). De interineren van dergelijke hertogelijke kapersbrieven was ook institutioneel omkaderd, zie bv. de registratie van de tenuitvoerlegging van een door Filips de Goede in 1437 aan een poorter van Sluis verleende kapersbrief, krachtens dewelke de sergeant van de waterbaljuw in december 1437 beslag had laten leggen op de vracht van een Bretoense handelaar, vervoerd in een Spaans schip, cf. RAGent, Raad van Vlaanderen, nr. 2356 (register 'acten en sentenciën' van de Raad van Vlaanderen, 1438-1439), fol. 53r°. De competentie tot de interineren en opvolging van de uitvoering van kapersbrieven werd later doorgeschoven naar de Grote Raad, cf. J. VAN ROMPAEY, *De Grote Raad*, pp. 281-283. Dat de grafelijke onderdanen minstens *de facto* de mogelijkheid van Filips de Goede erkenden om kapersbrieven en represailles te verlenen, blijkt ook uit de herhaalde verzoeken van de Vier Leden om de expeditie van dergelijke akten (die de normale handelsbetrekkingen enkel verder verstoorden) voor een bepaalde duur op te schorten, iets wat ze in 1424 (nr. 213), 1428 (nr. 313), 1438 (nr. 623), 1441 (nr. 735), 1444 (nr. 810), 1446 (nr. 848) en 1454 (nr. 1122) ook wisten te bereiken. Pas in 1477 wisten de onderdanen die tijdelijke opschortingen om te zetten in een algemene belofte van Maria van Bourgondië voortaan geen *lettres de marque* meer te verlenen,

eigen poorters kon verlenen zonder zich daarmee op gelijke hoogte met de hertog/graaf te stellen. Immers, zoals BARTOLUS zich met betrekking tot represailles uitdrukte, *non licet alicui sua auctoritate jus sibi dicere*¹⁹². Bovendien werden *lettres de marque* geacht niet verder uitvoerbaar te zijn dan tot waar de jurisdictie van de autoriteit die ze afleverde zich uitstrekke¹⁹³ en konden ze ook niet aangewend worden tegen personen die onder de vorstelijke vrijgeleide stonden¹⁹⁴. Gent zou haar poorters evenwel de mogelijkheid verleend hebben om doorheen het hele graafschap goederen aan te laten slaan (waarmee geïmpliceerd werd dat de Gentse jurisdictie gold over heel Vlaanderen) en ook deze toebehorend aan een aantal geprivilegieerde naties, waaronder trouwens ook de Schotse en Spaanse, die de hertog nochtans in 1427 en 1428 nog expliciet had vrijgesteld van enige represailles¹⁹⁵. De hertog veroordeelde de Gentse demarche dan ook fel:

"lesquelles lettres et maniere de proceder sont grandement en notre prejudice et contre notre haultesse et seignourie et ne loist aucunement ausdiz de Gand baillier telles lettres mais seulement a nous qui sommes seigneur du pays"

Maar het was de hertog, tenminste formeel, zelfs niet enkel om zijn rechten te doen. Filips klaagde immers evenzeer aan dat Gent haar *lettres de marque* schijnbaar had uitgevaardigd zonder daarbij de geplogendheden te hebben gevolgd die hij — als een *prince de justice* — en zijn administratie wel respecteerden¹⁹⁶. De notie van represailles, een in essentie wederrechtelijk optreden, was immers erg nauw verbonden met die van de *denegatio justitiae*. Pas indien het gerecht of vorst onder wie de oorspronkelijke kapers of rovers ressorteerden in gebreke bleven en een vergoeding via de juridische weg verhinderden, konden in principe pas *lettres de marque* verleend worden¹⁹⁷. De formules voor

---

tenzij die represailles uitgevoerd op de eigen goederen en bezittingen van de oorspronkelijke kapers, cf. W. BLOCKMANS m.m.v. E. STRUBBE (eds.), 'Privilegie voor het graafschap', p. 137, §[29].

¹⁹² Geciteerd en besproken bij M.-C. CHAVAROT, 'La pratique des lettres de marque', p. 88.

¹⁹³ Zie de bemerking van Wielant: "Alle represalien moeten gheexecuteert zyn in de landen of jurisdictien van den prince die se gheeft, ende niet daerbuuten", cf. J. MONBALLYU (ed.), *Corte instructie*, p. 229, cap. 100.9.

¹⁹⁴ P.-C. TIMBAL, 'Les lettres de marque', pp. 114-115.

¹⁹⁵ Zie het privilege aan de Schotse natie van 6 december 1427 (nr. 280: "*insuper quod omnibus et singulis marcarum seu represaliarum litteris hactenus ex parte nostra contra prefati do mini regis subditos premissorum occasione concessis, et earum vicibus omnino et imperpetuum sublatis, de cetero contra subditos suos huiusmodi littere hinc ad centum annos et unum diem nullatenus concedentur*") en dat aan de Spaanse natie van 11 oktober 1428 (nr. 314: "*item voulons et ottroions que doresnavant pour quelconques roberies ou prinses que faire se pourront par aucuns subgés dudit roy sur noz subgés de Flandres ne seront par nous ne par noz successeurs, ne a la requeste des Quatre Membres de Flandres ou autrement, donnees aucunes lettres de marque sur les innocens et non coupables de ladicte nation ne sur leurs biens en aucune maniere*").

¹⁹⁶ "*encores se doit il faire quant le cas y eschiet après sommations et requestes sur ce deuement faites aux seigneurs et lois dont sont subgiez ceulx qui ont fait et porté dommage et non autrement*", cf. nr. 442.

¹⁹⁷ Cf. M.-C. CHAVAROT, art. cit., p. 53.

hertogelijke *lettres de marque* in een Bourgondische kanselarijformularium bevatten of vermelden inderdaad allemaal een aanmaningsprocedure of "*sommation*" van de vorst wiens onderdanen de represailles zouden treffen, clausules die ook in reëel geëxpedieerde *lettres de marque* terug te vinden zijn¹⁹⁸. Gent zou dit nagelaten hebben. Bijgevolg dienden de hertogelijke ambtenaren de buitenlandse handelaars voorlopig in al hun rechten te behouden, tenminste totdat de hertog eventueel een ander bevel daartoe zou geven – waarmee geïmpliceerd werd dat Filips, als graaf, zelf nog steeds *lettres de marque* aan zijn geschade onderdanen kon verlenen.

Dat het hertogelijke bevel weldegelijk effect lijkt te hebben gehad, kunnen we mogelijk afleiden uit een artikel in het privilege dat Filips de Goede op 27 januari 1433 aan het Gentse Lid van de 53 kleine neringen toekende¹⁹⁹, of liever, moest toekennen. Verschillende auteurs zagen in dit privilege een hertogelijke tegemoetkoming aan de neringen, in ruil voor hun matigende invloed in het gespannen Gentse politieke klimaat van de jaren 1432-1433²⁰⁰. Ons lijkt het echter veeleer een (samen met een gelijkaardige akte van dezelfde datum voor het lid van de weverij²⁰¹) afgedwongen privilege. Een aantal elementen wijzen in die richting: 1. de redactie in het Diets, waar de hertogelijke kanselarij voor wat Vlaanderen betrof slechts erg zelden naar teruggreep²⁰²; 2. de nadruk die het privilege er op legt dat de neringen "*gheene zaken meenden te vervolghene in vermindertheden van onser ervachtingheit, recht ende heerlicheit*", een in zekere zin overbodige vermelding die net het tegenovergestelde laat vermoeden; 3. het onmiddellijke vertrek van de hertog uit Gent daags na de aflevering van de privileges (het privilege als 'losgeld')²⁰³; 4. een betoog van St.-Pieters en St.-Baafs, de twee grote Gentse abdijen, daterend van kort na de Vrede van Gavere uit 1453, dat

---

¹⁹⁸ Een op 28 februari 1453 aan verschillende Mechelse handelaars verleende *lettre de marque*, die hen diende toe te laten de schade die ze hadden opgelopen toen ze bij hun reis naar de jaarmarkt te Frankfurt waren beroofd door onderdanen van de aartsbisschop van Trier, maakt melding dat de aartsbisschop in eerste instantie door Corneille, bastaard van Bourgondië, de hertogelijke gouverneur van Luxemburg, rond de kwestie aangeschreven was geweest. Toen dit schrijven zonder gevolg bleef, was hij nogmaals aangemaand de getroffen Mechelse handelaars te vergoeden, nu middels "*noz lettres patentes a luy envoiees et presentees par certain notre officier*". Tenslotte had de hertog in februari 1452 nieuwe "*lettres patentes de sommation*" te Trier laten afleveren "*par notre roy d'armes de Flandres George de Poucques*". Pas toen ook dit geen effect had, en na een ultieme wachttijd van een goed jaar, had Filips uiteindelijk groen licht gegeven om tot represailles over te gaan. Zie SAMechelen, fonds Wollerkersambacht, nr. 2. Deze drie sommaties werden in Frankrijk zelfs als een noodzakelijke vereiste gezien vooraleer een *lettre de marque* uitgevoerd kon worden, cf. P.-C. TIMBAL, 'Les lettres de marque', pp. 124-125.

¹⁹⁹ Cf. nr. 449.

²⁰⁰ Zie V. FRIS, 'De onlusten te Gent', p. 9 en M. BOONE, *Gent en de Bourgondische hertogen*, p. 172, die van een "*beloning*" aan de neringen spreekt.

²⁰¹ Cf. nr. 450.

²⁰² Cf. M. Boone, 'Langue, pouvoirs et dialogue', pp. 9-33.

²⁰³ Al op 28 januari 1433 bevond de hertog zich te Aalst om nog diezelfde dag te Brussel aan te komen, mogelijk was hij dus al de 27ste zelf uit Gent vertrokken, cf. H. VANDER LINDEN, *Itinéraires*, p. 106.

uitdrukkelijk stelt dat het privilege "*fut baillié en temps de commotion et qu'ilz estoient en armes et ne se vouloient departir desdites armes si non a telle condicion*"²⁰⁴. Enige voorzichtigheid is weliswaar geboden met deze getuigenis — de abdijen waren een geïnteresseerde partij²⁰⁵ — maar hun relaas wordt deels ondersteund door de bewaarde tradities van het privilege (en dat van de weverij). Volgens de abdijen zouden de privileges, nadat ze hun rol bij het herstellen van de rust hadden vervuld, door de wet van Gent opgevorderd zijn geweest en vervolgens zowel formeel nietig verklaard zijn als ook fysiek verbrand²⁰⁶. Het origineel van dit privilege ontbreekt dan ook en alle tradities, behalve één afschrift bewaard binnen een hertogelijke context²⁰⁷, gaan terug op een op 20 februari 1433 door de stad Gent opgestelde vidimus (die misschien in ruil voor de opvordering van het origineel werd afgeleverd)²⁰⁸.

Eén van de artikels van dit bewuste privilege hield nu verband met Filips' optreden tegen de Gentse kapersbrieven uit 1432. De neringen verkregen namelijk dat *alle* poorters van Gent die door vreemdelingen beroofd zouden worden, hun schade zouden mogen verhalen op de land- of stadsgenoten van die kapers, weliswaar nadat de hertog die naties of steden daarrond afdoende gemaand zou hebben²⁰⁹. Het verkrijgen van een hertogelijke *lettre de*

---

²⁰⁴ Zie document nr. CCCLXXIII, §[I], dit artikel verwijst naar "*le privilege (...) donné en l'an mil IIII^c et XXXII*" (o.s.).

²⁰⁵ Het privilege had de Gentse neringen eveneens een exclusieve economische zone van één mijl rondom de stad toegekend (een bevestiging van eerdere privileges), waardoor de abdijen (die zich exempt beschouwden van de stedelijke jurisdictie) zich niet op andere ambachtslieden konden beroepen en hun eigen onderdanen eveneens in hun commerciële en ambachtelijke activiteiten werden geschaad, cf. nr. CCCLXXIII, §[III]-[X]. Zie over gelijkaardige conflicten uit de 14de eeuw D. NICHOLAS, *Town and countryside*, pp. 62-65.

²⁰⁶ "*mais après ce que chacun fut en sa maison et hors d'armes furent lesdites choses, obtenues par eulx ainsy que dit est (...), rapellees et mises au neant, et y eult alors pluseurs lettres qu'ilz avoient ainsi obtenues raportees et mises en la main desdiz eschevins et loy et furent alors brulees, et ainsi fut alors réputé tout ce qu'ilz avoient obtenu comme chose nulle et de nul effect*", cf. nr. CCCLXXIII, §[I].

²⁰⁷ Cf. nr. 449, traditie C: het gaat om een afschrift in het lopende register van de Raad van Vlaanderen (jaar september 1432 - oktober 1433) met de 'acten en sentenciën' van deze instelling, dat wellicht naar de oorspronkelijke minuut van het uiteindelijke privilege werd gekopieerd (zie ook nr. 450, traditie B). Dit wijst trouwens nog meer op een gehaaste, niet-reguliere expeditie van het privilege, waarvan de Raad dan nog snel, *ad hoc*, een afschrift liet opstellen.

²⁰⁸ Cf. nr. 449, tradities B, D, E, F en G. Het privilege ontbreekt trouwens ook in het register met de zogenaamde 'Gentse privileges' dat ca. 1454-1458 wellicht door de stad aan de hertog werd aangeboden en dat Filips de Goede en zijn administratie, in het kader van de normalisatie van de verhoudingen tussen de stad en de hertog, een overzicht van de legitieme Gentse rechten en privileges wou bieden die de stad, naar de bepalingen van de Vrede van Gavere, nog mocht gebruiken, cf. Österreichische Nationalbibliothek, ms. nr. 2538 (verschillende hypothesen werden reeds rond dit register en zijn oorsprong geformuleerd, zonder dat enige zekerheid ooit echt bereikt werd; in elk geval dient het als een soort van staalkaart van de Gentse rechten en privileges te worden beschouwd, die na 1453 weliswaar enkel nog bij de gratie van de hertog konden worden uitgeoefend, zie voor meer informatie G. CLARK, *Made in Flanders*, specifiek pp. 127-129).

²⁰⁹ "*Item dat de poorters van onser vorseider stede de goede die hem ghenomen hebben gheweest of zijn zullen te watre of te lande bij eeneghen vremden nacen zullen bij arreste of anders moghe vercrighen die zelve goede up de ghene van den*

marque werd echter niet als vereiste vooropgesteld. Gent wist dus via een afgedwongen privilege opnieuw te verkrijgen wat de hertog hen eerder, in reactie op haar eigen voorgedrag, blijkbaar effectief had ontzegd. De hertog liet echter uiteindelijk evenmin begaan en wist dus, indien we het betoog van St.-Pieters en St.-Baafs mogen geloven, via een indirecte beïnvloeding van de Gentse schepenen deze gunst weer te herroepen. De mogelijkheid tot het verlenen van represailles leek Gent dus reeds in de jaren 1430 ontnomen te zijn.

In augustus 1435 zou de hertog nog verder de jurisdictie en bevelende macht van Gent en de andere Leden en grote steden proberen te beperken. De algemeen ontvanger en alle hertogelijke tollenaars of tolpachters kregen toen het bevel niet langer gevolg te geven aan enige "*mandemens ou requestes de nosdiz bourgmaistres et eschevins de nosdiz villes ou les aucuns d'eulx*", terwijl de steden zelf het bevel kregen dergelijke documenten niet langer uit te sturen of verder kennis te nemen van het beheer en de uitbating van de grafelijke tollens, "*qui est le propre, ancien et premier demaine de notredit conté de Flandres*"²¹⁰. Verzoeken of opdrachten van de steden aan hertogelijke ambtenaren of instellingen om hun poorters (al dan niet legitiem) vrij te stellen van bepaalde tollens of andere domaniale rechten kwamen frequent voor²¹¹, en Gent liet niet na hierbij soms ook van haar 'bevelende' briefvorm met de superscriptie gebruik te maken²¹². De klachten van de hertogelijke administratie tegen een dergelijk stedelijk bevelend optreden waren op zich niet nieuw²¹³, maar wel de openheid en gedecideerdheid waarmee de hertog nu komaf wou maken met de praktijken

---

landen ende plaetsen die hem die ghenomen hebben of nemen zullen, de sommatien emmer alvoren van onser weghe der up ghedaen alzoot behoort", cf. nr. 449.

²¹⁰ Mandement van 17 augustus 1435, nr. 513. Over het belang en de aanzienlijke opbrengst van de Vlaamse tollens binnen het geheel der hertogelijke financiën, zie A. VAN NIEUWENHUYSEN, *Les finances ... Économie et politique*, pp. 180-185.

²¹¹ Zie H. LOWAGIE, *Met brieven an de wet*, p. 264, die hierbij vaststelde dat "*De fiscale motieven werden eveneens ingegeven door de (politieke) aspiraties van een bestuur om het kwartier te domineren*".

²¹² Cf. Id., op. cit., p. 82, n. 89, o.m. ten overstaan tegen de tollenaar te Dendermonde.

²¹³ Met name de Rekenkamer had ook al onder Jan zonder Vrees de stedelijke inmenging in domaniale kwesties gecontesteerd, maar pogingen om onder meer op te treden tegen de Gentse accaparatie van het (in principe) grafelijke weegrecht in 1416-1418 waren destijds nog afgeblokt geweest door de Raad van Vlaanderen, die een dergelijke confrontatie met de machtigste stad van het graafschap toen nog niet als opportuun of wijselijk inachtte, cf. B. SANTAMARIA, *La chambre des comptes*, p. 291. In oktober 1433 zien we de hertogelijke administratie weliswaar al de kennisname door Gent van de grafelijke spijkerrechten aanklagen (tenminste bij monde van de hertogelijke raadheren Roland van Uutkerke en Jean de Roubaix), maar toen bleek dit nog zonder enig concreet gevolg te blijven (mogelijk omdat de hertog toen in Bourgondië verbleef en Gent zich mer autoritair kon of dacht te kunnen opstellen): "*quelque requeste que mesdiz seigneurs en avoient sceu faire auxdiz de Gand ilz n'en avoient tenu conte*", cf. ARA, RK, nr. 21.806, ff. 14v°-15r°.

uit het verleden²¹⁴. Het uitzicht dat het gelijktijdige congres van Atrecht de hertog bood om de Bourgondische landsheerlijkheden te consolideren en enigszins te onttrekken aan het Frans-Engelse conflict, was hier wellicht niet vreemd aan. Filips de Goede en zijn administratie bezaten nu eindelijk de middelen en relatieve bewegingsvrijheid om zich meer onafhankelijk ten opzichte van de (Vlaamse) steden en concurrentiële krachten binnen hun landsheerlijkheden op te stellen. Quasi gelijktijdig met het hertogelijke mandement, op 23 augustus 1435, stuurde de Raad van Vlaanderen immers naar de hertog een memorandum op met de voorheen door Gent begane inbreuken op de hertogelijke rechten en prerogatieven²¹⁵.

De periode van de Brugse opstand en de akkoorden met Gent uit 1440

De hertogelijke intenties en ambities werden weliswaar niet noodzakelijk al meteen realiteit. Bovendien was het één zaak om de bevelende macht van de steden ten aanzien van het grafelijke domein aan te pakken, maar het inperken van de wetgevende macht en autoriteit van de grote Vlaamse steden ten aanzien van hun kwartier of kasselrij zou op een grotere weerstand kunnen rekenen. De Brugse opstand die in de nasleep van het mislukte beleg van Calais uitbrak en het algemene klimaat van oproer dat na de zomer van 1436 in het graafschap heerste, geeft trouwens voldoende aan dat de macht van de steden nog niet definitief uitgespeeld was. Niettemin bleken Filips de Goede en de hertogelijke administratie nu wel bereid openlijk de confrontatie met de Vlaamse particularistische krachten aan te gaan, in tegenstelling tot de veeleer terughoudende opstelling uit de jaren 1420. Zo trad de hertog eind oktober 1436, nochtans kort nadat ook te Gent een wapeninge had plaatsgevonden en de schepenbank er verschillende hertogelijke ambtenaren had verbannen²¹⁶, op tegen een Gentse inmenging in de Kortrijkse stedelijke fiscaliteit.

---

²¹⁴ De hertog lijkt in zijn mandement zelfs impliciet te refereren aan het vroegere omzichtige optreden tegen de inbreuk van de steden op zijn rechten, waar nu echter komaf mee werd gemaakt: "*qui ne fait a souffrir ou laisser passer soubz ombre de dissimulation pour la consequence*".

²¹⁵ Cf. M. BOONE, *Gent en de Bourgondische hertogen*, p. 220.

²¹⁶ Deze oproer van de kleine neringen en de weverij vormen als het ware een heropvoering van de gebeurtenissen uit het voorjaar van 1433 die we hierboven hebben geschetst: in reactie op het feit dat "*lesdiz de Gand estans (...) en commocion et rebellion, arméz sur le marchié de venredi en ycelle ville*", zag de hertog zich gedwongen op een aantal van hun verzoeken te "*escripre en flamenc par deliberacion de son conseil sa responce en (...) rolles en papier, si et tellement que lesdiz de Gand se appaisierent et alerent hors de leurs armures chacun en sa maison, et onques depuis ne firent plus de requeste a mondit seigneur du contenu d'iceulx rolles*", cf. ARA, RK, nr. 21.807, fol. 11v° (rek. ontv. exploitent Raad van Vlaanderen, 1436-1437), verdere informatie over de situatie vindt men terug bij W. BLOCKMANS, *De volksvertegenwoordiging*, pp. 348-349. Tussen de ballingen bevonden zich o.m. de soeverein-baljuw en raadsheer Gillis van der Woestijne, cf. M. BOONE, *Gent en de Bourgondische hertogen*, p. 223. Nochtans lijkt het stadsbestuur, net zoals in 1433, uiteindelijk weer mee de belangen van de hertog te hebben behartigd: eind april 1437 verleende Filips de verschillende bannelingen hun remissiebrieven, iets waartoe hij, naar de privileges van Gent, de instemming van de wet moet hebben verkregen, cf. ARA, RK, Cedels van het

Het Kortrijkse stadsbestuur had, in overleg met de bredere stadsgemeenschap en verschillende van de Kortrijkse ambachten, begin oktober beslist om bij de hertog een octrooi tot een accijnsverhoging te bekomen. De stad zag zich ten gevolge van de kosten gemaakt in haar bijdrage in de expeditie naar en het beleg van Calais geconfronteerd met extra uitgaven en een toegenomen schuldenberg²¹⁷, waarbij een aantal leningen via bijkomende accijnzen op de wijn (met een accijnsstijging van 50%) en het bier (33%) dienden afgelost te worden. Kortrijk richtte zich evenwel niet enkel tot Filips de Goede voor het verlenen van het octrooi, maar ook tot de Gentse schepenen die — als Kortrijks hoofd van wet — eveneens om hun instemming of *consent* werden verzocht²¹⁸. Een dergelijke Gentse tussenkomst was weliswaar niet geheel ongebruikelijk. Op basis van een verordening van Lodewijk van Nevers uit 1325 die had bepaald dat de inwoners van het Gentse kwartier voortaan niet meer belast of met karweien bezwaard zouden mogen worden dan Gent zelf²¹⁹, zag de stad zich gemachtigd een controle uit te oefenen op de fiscale politiek van de steden (of van de graaf ten aanzien van de steden) gelegen binnen haar kwartier²²⁰. Dat de oorspronkelijke grafelijke verordening een dergelijk tussenkomst

---

zegelrecht, nrs. 5-6 (de herroeping van die verbanningen viel ongetwijfeld ook samen met de remissie aan de Gentenaren van een nieuwe oproer die midden april had plaatsgevonden en waarbij de overdeken van de neringen de dood had gevonden, zie nr. 574).

²¹⁷ Een situatie die trouwens niet zo dramatisch was als de overgeleverde documenten wel laten uitschijnen: hoewel de stad inderdaad een aanzienlijke schuldenlast torste, ging het in essentie om een geaccumuleerd deficit, dat door de kosten van de expeditie naar Calais weliswaar was uitgebreid maar de werking van de stadsfinanciën nog niet fundamenteel in het gedrang bracht, gezien de reguliere uitgaven en inkomsten elkaar min of meer in balans hielden, cf. P. STABEL, 'Bestuur en openbare financiën', pp. 166-168.

²¹⁸ "wij (...) ghesloten hebben (...) te vercrighene gheottroyeert van onzen gheduchten heere ende prince ende gheconsenteert van ulieden mijn heeren als ons wettelic hoeft (...) te moghen hoghene de (...) assise", cf. nr. CLIV, akte van de Kortrijkse wet en stadsgemeenschap van 4 oktober 1436, geïncorporeerd in een akte van het Gentse stadsbestuur van 10 oktober 1436 (nr. CLV). Dat dit document momenteel bewaard wordt binnen de série B, *trésor des chartes*, van de Archives Départementales du Nord (nl. B1380, nr. 15.678) houdt geen verband met deze kwestie: het document werd vroeger wel degelijk binnen de archieven van de stad Kortrijk bewaard, tenminste tot 1539, toen het samen met talloze andere bescheiden op last van keizer Karel V naar de Rijksse Rekenkamer werd overgebracht (zie de vermelding van dit stuk in een toen opgestelde inventaris: "*Item lettren van recepisse van die van Gendt dat zij kennen ontfaen te hebbene zekere lettren van die van Curterijck annopende de verhooghinghe van der assise over zekere andere ordonnancien up de brouweren, in date XIIIIC XXXVI*", cf. ARA, RK, Administratieve dossiers, eerste reeks, nr. 230).

²¹⁹ Uitgegeven bij A. GHELDOLF, *Coutumes de la ville de Gand*, d. I, pp. 512-513.

²²⁰ Zie bv. de akte van het Gentse stadsbestuur van 9 maart 1452 (nr. CCCXLVII), dat de Gentse tussenkomst in de fiscaliteit van het stadje Axel (gelegen binnen de Vier Ambachten en het Gentse kwartier) expliciet zou beargumenteren met een (redelijk vrije) parafrase van de verordening van Lodewijk van Nevers: "*ghemerct dat te deser materie behort ende sonderlinghe tprevilege vornoemt ghenopt, dat onder dandere wel inhoud: /behouden de sculden daer onse stede van Ghend tonswaert in verbonden es ende de zettinghe die ons sculdich zal weerden ende voort up dat eenigghen van onzen anderen steden meer tonswaert verbonden waeren, derinne behouden onze heerlicheyt/, of ghenouch in substancien, twelke een verstaene es dat de lasten ende sculden van der steden altijds ghegholden ende*

niet had voorzien en zich wellicht enkel uitsprak over directe belastingen of *tailles*, bleek in de Gentse interpretatie niet van tel te zijn²²¹. Ook nog tijdens de Gentse opstand zou Gent, zonder enige complexen en ten overstaan van de hertogelijke raad naar de titel van Lodewijk van Nevers teruggrijpen, om daarbij te stellen dat "*augmentacion d'iceulx assiz (...) est ungne subtile et coinceste manières de tailles*"²²² – een inschatting die overigens van de nodige realiteitszin getuigt²²³.

Een eerste conflict dat we voor de regering van Filips de Goede rond de Gentse inmenging in de impetratie of uitvoering van hertogelijke accijnsocctrooien terugvinden, dateert uit 1428. De hertog had bij het begin van het jaar het Meense stadsbestuur de toelating verleend accijnzen op de wijn en het bier in te stellen. Hiertegen was echter protest gerezen van de lokale brouwers, die daarin blijkbaar zelfs gesteund werden door de Wouter Patin, de grafelijke baljuw van Menen²²⁴. Deze trokken vervolgens naar Gent –

---

betaelt wezen". De Gentse schepenen vonden in deze bepaling voldoende aanleiding om de uitvoering van een eerder hertogelijk accijnsocctrooi op te schorten (cf. nr. CCCXLVIII).

²²¹ Zowel D. NICHOLAS als M. VANDERMAESEN stipten aan dat de grafelijke verordening eigenlijk in de eerste plaats als een gunst ten aanzien van de kwartierbewoners dient te worden beschouwd en niet zozeer als een 'Gents privilege' (zie respectievelijk *Town and countryside*, p. 62, n. 36 en *De besluitvoering in het graafschap*, d. II, p. 39), al werd het blijkbaar wel al snel zo aanzien en ook aangewend in het Gentse streven naar de controle over haar kwartier. In de Bourgondische periode had dit ertoe geleid dat op het vlak van de directe belastingen (de beden), tenminste voor wat het platteland en de kasselrijen betrof (de grotere steden binnen het kwartier betaalden hun aandeel direct aan de vorst via de verdeelsleutel van het Transport), Gent niet alleen in naam van haar kwartier de onderhandelingen met de vorst rond de toekenning van nieuwe beden monopoliseerde, maar de stad ook de controle bezat op de effectieve omstelling en inning van de beden doorheen het kwartier, cf. A. ZOETE, *De beden in het graafschap*, pp; 43-44 en J. DE ROCK, 'La châtellenie de Courtrai', p. 733. Dat Gent zich op basis van de verordening uit 1325 vaak zou opwerpen als de behoeder van de kleinere steden of de plattelandsbevolking tegen 'onrechtvaardige' grafelijke taksen en belastingen, had dan vaak ook een zeker pervers karakter, gezien Gent zelf allesbehalve bereid bleek te zijn haar kwartier enige fiscale autonomie toe te kennen of toe te laten dat haar buitenpoorters mee zouden bijdragen in lokale belastingen, cf. W. BLOCKMANS, 'De tweekoppige draak', pp. 29-32.

²²² Cf. V. FRIS (ed.), *Dagboek van Gent*, d. II, p. 108.

²²³ Accijnsverhogingen dienden het stedelijke deficit, veelal veroorzaakt of in stand gehouden door de te grote druk aan lijfrenten die op de stadsfinanciën rustte, opnieuw aan te zuiveren. De lijfrenteverkopen die met een accijnsverhoging gefinancierd dienden te worden, kwamen echter meestal tot stand nadat de stad dringend liquiditeiten had moeten ophoesten, die dan weer de oplopende bedebetalingen en andere stedelijke verplichtingen aan de vorst moesten bekostigen. Zie hierover M. BOONE, '«Plus dueil que joie»', pp. 5-6.

²²⁴ "*Gautier Patin, bailli de Menin, avec aucuns autres brasseurs de cervoise dudit lieu, avoient empeschié a la loy de la ville de Menin de lever illecques assiz sur les vins et cervoises y dispensees selon et par la forme et maniere que mondit seigneur le duc leur avoit consenti par ses lettres d'ottroy paravant sur ce faites et passees en son grant conseil*", cf. nr. 289. De familie Patin was hoogstwaarschijnlijk uit Menen of de onmiddellijke omgeving afkomstig en zou doorheen de Bourgondische periode verschillende grafelijke ontvangers- en baljuwsambten in de regio Menen-Kortrijk uitoefenen, zie met name de informatie bij J. DUMOLYN en diens biografische notitie over Gilles Patin, raadsheer bij de Raad van Vlaanderen en zoon van Wouter Patin, cf. *Staatsvorming*, databank, fiche Gilles Patin, evenals de gegevens bij J. DE ROCK, *Het bestuur van de kasselrij Kortrijk*, p. 291 en p. 318. Wouter Patins

Menen vormde immers een onderdeel van de kasselrij Kortrijk en bijgevolg ook van het Gentse kwartier — waar ze verkregen dat "*par lettres closes de ceulx de Gand*" bevel werd gegeven het innen van enige accijnzen tot nader order te staken. De Gentse schepenen gaven daarbij te kennen een onderzoek naar het verkrijgen van het hertogelijke octrooi in te stellen, waarop de Raad van Vlaanderen evenwel in actie schoot. Deze bracht in maart 1428 namelijk hertogelijk raadsheer en voormalig kanselier Jean de Thoisy van de Gentse demarche op de hoogte, met de vraag de Gentse wet aan te schrijven "*que de ladicte matiere ilz ne presissent aucune cognoissance*". In een optreden dat kenmerkend is voor de verhoudingen tussen Gent en de hertog uit de jaren 1420, bleek de hertogelijke administratie echter uiteindelijk, al dan niet noodgedwongen, de Gentse invloed en macht aan te wenden veeleer dan deze ten gronde te contesteren. In juli 1428 gaf de Raad van Vlaanderen de baljuw van Kortrijk weliswaar opdracht het accijnsoctrooi te Menen ten uitvoer te leggen, maar niet zonder hem daarbij een akte van schepenen van Gent te bezorgen waarin deze zich eveneens met het octrooi akkoord verklaarden.

Te Menen bleek in 1428 een Gentse tussenkomst dus nog *de facto* noodzakelijk te zijn geweest om een hertogelijk accijnsoctrooi uitvoering te laten kennen. In 1432, mogelijk tegen de achtergrond van de interne politieke spanningen te Gent, zouden de Gentse schepenen ten aanzien van Kortrijk zelfs formeel verklaren dat hun instemming vereist was indien de stad haar accijnzen wilde verhogen²²⁵. Dit leek toen nog geen reactie van de hertogelijke administratie te hebben uitgelokt: dat Kortrijk zich in oktober 1436 eveneens tot Gent en niet alleen tot de hertog richtte met haar verzoek de accijnzen te mogen verhogen, hoeft dus niet te verbazen. De akte die de Gentse schepenen op 10 oktober 1436 in respons op dit Kortrijkse verzoek afleverde, maakt trouwens ook nog geen melding van enige moeilijkheden. Integendeel, Gent schetste het beeld van een gezamenlijk optreden van de stad en de hertog, waarbij de Gentse schepenen na een voorafgaand onderzoek en de expeditie van een hertogelijk octrooi, eveneens hun toelating aan Kortrijk verleenden om tot de effectieve inning van de accijnzen over te gaan²²⁶. Probleem is echter dat het

---

eigen vader, eveneens Wouter genaamd, was tussen 1401 en 1407 ontvanger van het grafelijke domein te Menen geweest, cf. T. SOENS, *De rentmeesters*, p. 297. De baljuw blijkt nu dus private belangen te hebben gehad die niet gebaat waren bij de introductie van de bieraccijns, een (op zich niet verwonderlijke) variatie op het thema van de lokale vorstelijke ambtenaar die via een participatie in het stedelijke financiële bestuur of de verpachting van lokale accijnzen net zijn voordeel deed met de hertogelijke en stedelijke fiscale politiek zoals dat ondermeer belicht werd door T. SOENS, 'Bâtir la fortune', pp. 164-167 en J. DUMOLYN, 'Les réseaux politiques locaux', pp. 318-326.

²²⁵ We kennen deze akte helaas slechts aan de hand van een regest dat in 1539 werd opgesteld door de commissarissen van Karel V: "*Item copie aennopende de brauwery van Curterijck bijden welcken blijkt dat de scepenen van Gendt gegeven hebben sentencie dat men gheen hooghinghe van assize doen en soude sonder consente van die van Gendt, in daten XIIIIC XXXII.*", ARA, RK, Administratieve dossiers, eerste reeks, nr. 230.

²²⁶ Cf. nr. CLV; het hertogelijke octrooi wordt expliciet vermeld: "*de voors. van Curtrike vercreghen ende gheimpetreert hebben van onzen gheduchten heere ende prince zine opene lettren van ottroye*".

hertogelijke accijnsoctrooi dat bewaard bleef in de Kortrijkse stadsarchieven slechts van 25 oktober 1436 dateert, dus goed twee weken nadat Gent reeds haar instemming met een verondersteld hertogelijk octrooi had gegeven. Bovendien beval de hertog kort daarop in een brief de Kortrijkse schepenen zijn octrooi van 25 oktober strikt uit te voeren, en dit "*niet jeghenstaende dat die van Ghendt ghestaect ende gheseyt adden dat men de verhoghinghe niet heffen en zoude tot dat zij der in gheconsenteert hadden*"²²⁷. Meer informatie ontbreekt helaas, maar zowel de hertog als Gent blijken dus op hun eerdere beslissing teruggekomen te zijn²²⁸. Nochtans komt het hertogelijke octrooi qua inhoudelijke bepalingen volledig overeen met het verzoek dat Kortrijk begin oktober aan Gent had geadresseerd en waarmee de Gentse schepenen zich toen wel akkoord hadden verklaard. Wat de precieze reden of aanleiding tot de hernieuwde hertogelijke expeditie en het daaropvolgende Gentse verzet ook mag geweest zijn (weerstand tegen een octrooi dat teveel als een gezamenlijk Gents-hertogelijk initiatief werd gepercipieerd enerzijds en ontevredenheid over het ontbreken van enige referentie naar Gent in de nieuwe expeditie anderzijds?), de hertog gaf in elk geval wel blijk de Gentse wetgevende en bevelende macht binnen het kwartier te willen contesteren.

Het lijkt ons echter voorbarig om in een akte van Gent uit februari 1438, waaruit blijkt dat de stad zich met de Kortrijkse accijnsverhoging had verzoend, een eenduidige hertogelijke overwinning te zien. Het Gentse verzet tegen het hertogelijke octrooi was dan misschien wel gestaakt, maar de Gentse schepenen bleken nu wel aan de Kortrijkse wet te

---

²²⁷ Cf. nr. CLVI.

²²⁸ Het hertogelijke octrooi bevat trouwens een aanwijzing die een vroegere, oorspronkelijke expeditie mogelijk lijkt te bevestigen. Het octrooi gold immers retroactief, te rekenen vanaf 1 oktober 1436 (St.-Remigiusdag). Op zich komen dergelijke regelingen wel nog meer voor, maar de discrepantie van 25 dagen is wel relatief groot. Dit zou niet zo zijn mocht een oorspronkelijk octrooi inderdaad, zoals de Gentse akte van 10 oktober stelt, al voor die datum opgesteld zijn geweest. Bovendien stond Kortrijk tussen 4 oktober (datum van het verzoek van de stad aan Gent in te stemmen met hun voorgestelde accijnsverhoging) en 10 oktober in contact met de hertog: op 8 oktober wist de stad van Filips te Damme een octrooi voor de verkoop van lijfrenten te verkrijgen, lijfrenten die trouwens dezelfde financiële put dienden te dempen als de voorgestelde accijnzen (cf. RAKortrijk, Oorkonden stad Kortrijk, nr. 156). De hertogelijke kanselarij verleende trouwens vaak simultaan octrooien voor de verkoop van lijfrenten en de instellingen van accijnzen (waarbij de lijfrenteverkoop de nodige liquiditeiten diende aan te leveren en de accijnzen inkomsten op langere termijn dienden te voorzien), zie bv. ook het voorbeeld van een in 1459 aan de stad Kortrijk toegestane accijnsverhoging (nr. 1288), die vergezeld werd met de expeditie, op dezelfde dag, van een octrooi tot de verkoop van lijfrenten voor het bedrag van 25 lb. gr. per jaar (cf. RAKortrijk, Oorkonden stad Kortrijk, nr. 231A). Dit octrooi expliciteert trouwens de politiek die achter dergelijke gezamenlijke expedities schuilging: "*et ja soit ce que ayons aujourd'uy ausdiz exposans par autres noz lettres patentes et pour les causes dessusdictes ralongié certaine creue d'assiz, dont plus a plain mencion est faicte en icelles noz lettres, pour les deniers qui en viendront et ysseront estre convertiz et employéz, tant ou fait desdiz nouveaulx ouvraiges comme ou paiement de leur part et porcion desdiz aydes, neantmoins, obstant ce qu'il leur est besoing et neccessité d'avoir prompte finance pour la continuation d'iceulx ouvraiges et payement de leur porcion dudit ayde, ilz ne le pourroient faire se ce n'estoit par vendre (...) rente a vie*".

verordenen hoe de inkomsten voortkomend uit de nieuwe accijnzen precies moesten worden aangewend. Een deel van het geld diende weliswaar nog altijd naar de afbetaling van de leningen uit 1436 te gaan, zoals naar de bepalingen van het hertogelijke octrooi. Maar de Gentse akte verhaalt ook hoe de stad de opbrengst van de accijnzen had moeten aanwenden in de militaire expeditie van het Gents kwartier naar Aardenburg en Biervliet uit het voorjaar van 1437. Die mobilisatie, die er op eigen initiatief van Gent was gekomen, diende officieel de bevoorrading van Gent via Sluis veilig te stellen en een buffer op te werpen tegen eventuele exploten van het opstandige Brugge. Filips de Goede was echter beducht voor een militarisering van het Gentse kwartier en vreesde voor een eventuele Gentse opstand²²⁹: hij had de expeditie dan ook formeel verboden, evenwel zonder dat Gent hieraan gevolg gaf²³⁰. Gent had dus, in plaats van het hertogelijke accijnsoctrooi gewoon uitvoer te laten kennen, besloten het zelf opportunistisch aan te wenden. Dat de hertog had bepaald dat de opbrengst van de accijnzen "*ou paiement desdictes charges et debtes et non en autres usages*" moest worden aangewend, bleek daarbij geen obstakel. De episode is dan ook symptomatisch voor de verhoudingen tussen de hertog en Gent uit de jaren 1430. Enerzijds bleek de hertogelijke administratie de Gentse machtaanspraken en de door haar toegeëigende prerogatieven steeds duidelijker in vraag te stellen, maar anderzijds liet Gent haar reële macht nog steeds doorheen haar kwartier gelden. Totdat de Brugse opstand en de Engelse dreiging in het Westkwartier rond 1438-39 bedwongen waren, bleek de hertogelijke administratie een geconcentreerde aanpak van het 'Gentse probleem', zoals dat nochtans reeds in 1435 door de Raad van Vlaanderen was aangekaart, dan ook nog te moeten uitstellen.

---

²²⁹ Een Gentse bezetting van of militaire aanwezigheid in de omgeving Biervliet vormde immers een vast onderdeel van het Gentse militaire repertoire in tijden van opstand, dat erop gericht was de grenssteden van het kwartier in handen te krijgen (zoals ook Oudenaarde, Dendermonde, Geraardsbergen etc.), zie J. HAEMERS & B. VERBIST, 'Het Gentse gemeenteteleger', p. 298.

²³⁰ Zie over deze expeditie en de intern politieke achtergrond te Gent W. BLOCKMANS, *De volksvertegenwoordiging*, pp. 348-352. De meer recente studie van J. DE ROCK, *Het bestuur van de kasselrij Kortrijk*, pp. 166-169, bespreekt uitgebreid de participatie van de Kortrijkse kasselrij in de Gentse mobilisatie en militaire ondernemingen, alsook de diverse (maar uiteindelijk weinig succesvolle pogingen) van de hertog om die eigengereide Gentse politiek te dwarsbomen. Het zou pas begin de jaren 1440 zijn dat de hertog het optreden van verschillende steden en kasselrijen binnen het Gentse kwartier tijdens de jaren 1436-1438 liet onderzoeken, waarbij weliswaar hun participatie in de Gentse mobilisatie werd aangeklaagd maar zonder dat daarbij expliciet naar Gent werd verwezen (voor de Kortrijkse kasselrij zie nr. 702, actum 21 juni 1440, met een verwijzing naar de misdaden begaan "*ou voyaige d'Eclo et au retour d'icellui*", waarmee de expeditie richting Aardenburg/Biervliet wordt bedoeld; voor de stad en kasselrij Oudenaarde, zie nr. 746, actum 6 augustus 1441, waar het de inwoners van de stad en kasselrij werd aangewreven "*qu'ilz vouloient aler hors avecques les autres* [bedoeld wordt ongetwijfeld Gent of het Gentse kwartier] *de notre pais qui s'estoient disposéz a guerre (...) ja soit ce (...) que par expres leur avions defendu de non partir aler hors (...) et que notredit bailli leur deist que s'ilz alassent hors ce seroit en desobeissant a noz commandemens*"). Gent liet op dit vlak overigens niet betijen en contacteerde in augustus 1442 de regeerraad met het dwingende verzoek "*l'informacion encommenchié sur les exces et delicts commis dedens la chastelnie de Gand*" te staken, cf. ARA, RK, nr. 21.810, fol. 4v°.

De Brugse opstand van 1436-38 zou de hertogelijke ambities evenwel niet alleen maar dwarsbomen. De uiteindelijke onderdrukking van de revolte in het voorjaar van 1438 bood immers ook de mogelijkheid om de macht van Brugge over haar kwartier in te perken. Weliswaar vonden we voor 1436 niet meteen meldingen terug van problemen rond Brugse voorgedragen of mandementen uitgevaardigd binnen haar kwartier, maar tijdens de opstand zelf stuurde de stad in elk geval wel verschillende bevelbrieven uit naar de haar ondergeschikte steden²³¹. Dat ondermeer Oudenburg, Oostende, Blankenberge²³² en Lo²³³ aan deze Brugse bevelen gevolg hadden gegeven – tegen de orders van de hertog in – werd nadien aangegrepen om deze steden tot zware boetes te veroordelen en diende hen er wellicht ook van te overtuigen in de toekomst niet zomaar meer gevolg te geven aan de eventuele mandementen van hun wettelijk hoofd²³⁴. In de sententie van Atrecht van 4 maart 1438 die de bestraffing van Brugge zelf regelde, herriep de hertog bovendien verschillende Brugse verordeningen die tijdens de opstand waren uitgevaardigd met betrekking tot de uitoefening van ambachten in de straal van een mijl buiten het Brugse schependom²³⁵. De Brugse wetgevende macht gold voor de hertog dus duidelijk niet binnen de jurisdictie van het Brugse Vrije. Ook de Brugse macht en jurisdictie over Sluis werd aangepakt. Niet alleen zou de Sluise wet voor wat de geschillen tussen Sluis' poorters onderling betrof nog slechts onder de Raad van Vlaanderen ressorteren, maar ook de Brugse controle op de Sluise ambachtskeuren en –statuten werd sterk ingeperkt. De ambachten te Sluis gebruikten de Brugse keuren, maar voortaan zou de Brugse wet niet zelfstandig meer de naleving ervan mogen onderzoeken. De Brugse ambachten zouden zich voortaan tot de Brugse schout of baljuw moeten richten, die vervolgens samen met de Sluise baljuw of een van hun sergeanten een onderzoek zou instellen, waarbij de Sluise wet

---

²³¹ Met het bevel milities en de bannieren van de aangeschreven steden naar Brugge te sturen, zie het aanhalen van een dergelijk mandement van eind augustus 1436 in de rekening van de stad Nieuwpoort: "zekeren lettren bij die van Brucghen alhier ghescreven dat men bij hemlieden zenden zoude de banniere van deser stede ende een deel van sergeanten", cf. RABrugge, Oud stadsarchief Nieuwpoort, nr. 3530, fol. 40r°.

²³² Zie de gelijktijdige (en quasi gelijklopende) remissies die de hertog op 27 augustus 1439 aan deze drie steden verleende, nrs. 661, 662 en 663. Het werd hen ondermeer verweten dat ze "oultre et pardessus noz commandemens et deffenses, porterent leur banniere en notredicte ville de Bruges en maniere d'assistance et communiquerent journelement avec lesdiz de Bruges".

²³³ De stad en een aantal voormalige schepenen van Lo werden na het neerslaan van de Brugse opstand, wellicht ca. 1439, door een hertogelijke onderzoekscommissie veroordeeld in een boete van in totaal 600 lb. par. omdat een deel van hun poorters ingegaan waren op het Brugse bevel de bannieren en een (militaire) afvaardiging naar Brugge te sturen ("ceulx de Bruges (...) manderent ceulx de la loy (...) qu'ilz envoyassent a Bruges leurs bannieres et aucuns de leur bourgeois pour les secourir"), cf. ARA, RK, nr. 1246, fol. 175r°-v°.

²³⁴ Al tijdens de opstand had de hertog verschillende steden die hun hoofdvaart normaliter bij de Brugse wet en schepenen namen, proberen los te weken van de jurisdictie en invloed van Brugge door hen te bevelen tijdelijk de Raad van Vlaanderen als hoofd van wet aan te nemen, cf. nrs. 583, 584 en 585.

²³⁵ Cf. nr. 595, §[XX].

het eindoordeel zou toekomen²³⁶. We kunnen dit vergelijken met de bepaling in het privilege van Gwijde van Dampierre voor Gent, dat een onderzoek naar de opvolging van de Gentse voorgelaten door de Gentse baljuw voorzag én niet door de Gentse schepenen zelf, al bleken deze dit in de praktijk wel te doen (*ut supra*).

De sententie van Atrecht legde daarnaast ook strikte regels op wat betrof de voorwaarden waaraan voldaan moest worden om zich te kunnen beroepen op het statuut van Brugs buitenpoorter²³⁷. Op zich beperkte dit nog niet de wetgevende macht van de Brugse schepenenbank buiten het schependom zelf, maar het verminderde indirect wel haar mogelijkheden om bevelend op te treden ten overstaan van andere jurisdicties. Dit blijkt ook duidelijk uit een conflict dat zich in 1438-39 ontspon tussen Brugge en de kasselrij Veurne. Op basis van de hertogelijke definitie van het Brugse buitenpoorterschap had de kasselrij verschillende Bruggelingen die niet aan de nieuwe voorwaarden voldeden, mee getaxeerd voor de betaling van het Veurnse aandeel in de bedden en de gemene kosten van de kasselrij. De Brugse schepenen hadden daarop echter het kasselrijbestuur aangeschreven en hen opdracht gegeven hun vermeende poorters niet verder te belasten, waarna Veurne van de hertog een mandement verkreeg dat de Brugse wet opdroeg hun tussenkomst te staken "*sans plus escripre ausdiz supplians au contraire*"²³⁸. Brugge tekende evenwel verzet aan tegen dit mandement, waarop de kwestie voor de hertogelijke raad werd gebracht. De Brugse schepenen beweerden voor de hertogelijke commissarissen weliswaar niet dat ze ten opzichte van de Veurnse kasselrij een strikt bevelrecht bezaten, maar wie geen gevolg gaf aan hun verzoeken zou wel voor de Brugse schepenenbank dienen te verschijnen, waarna eventueel nog altijd op de grafelijke justitie beroep kon worden gedaan:

*"sont icelles lettres requisitoires et non de commandement et sont en possession d'envoyer lettres en ladite chastellenie ausdiz demandeurs [de Veurnse kasselrijwet], et se iceulx demandeurs veullent contredire au contenu en icelles ilz doivent venir dire leur cause pardevant eulx a Bruges, et se ilz ne leur font droit sur leurs lettres ilz se peuvent lors venir plaindre pardevers vous, notre tres redoubté seigneur"*²³⁹

Het kasselrijbestuur betwiste evenwel die Brugse claim en voorstellingswijze. De Brugse *lettres closes* mochten dan misschien wel formeel niets bevelen, ze zouden in hun slotclausule wel gesteld hebben dat de kasselrij maar beter zo kon optreden dat Brugge zich niet genoodzaakt zou moeten zien tot andere maatregelen over te gaan. Die omschrijving lijkt overeen te komen met een zogenaamde *clause comminatoire*, d.i. een al dan niet expliciet

---

²³⁶ Nr. 595, §[XIII].

²³⁷ Nr. 595, §[XVIII].

²³⁸ Cf. nr. CLXXIV, akte 9 september 1438.

²³⁹ Cf. nr. CLXXXVIII, §[XXVIII].

dreigement dat de uitvoering van een mandement of brief mee diende te verzekeren²⁴⁰. De Veurne wet stelde dan ook dat de brieven "*sont asséz sentans manaces*" en ging er van uit dat een weigering op het Brugse 'verzoek' in te gaan hen een verbanning zou gekost hebben, ware het niet dat ze zich tijdig direct tot de hertog hadden gewend²⁴¹. Het kasselrijbestuur ontkende trouwens sowieso dat Brugge het recht bezat hen voor haar schepenbank te dagen of, al dan niet openlijk, te bevelen. Indien Brugge een geprivilegieerde jurisdictie was, dan was de Veurnse kasselrij dit evenzeer; beide waren ze slechts ondergeschikt aan de graaf. Deze diende in hun conflicten te voorzien "*et non eulx meismes ainssi vouloir adreschier* [d.i. in hun brieven], *quia par inter parem non habet imperium*". Veurne verweet Brugge dus min of meer dezelfde praktijken als deze die Brugge in 1430 Gent had aangewreven²⁴², iets wat de Brugse procureur er overigens niet van weerhield het Veurnse betoog nu toch te contesteren. In tegenstelling tot Gent in 1430, bleek Brugge zich na de onderdrukking van haar opstand echter niet meer in een positie te bevinden waarin de hertog zich gedwongen zag met haar machtsaanspraken rekening te houden. In september 1439 stelde de hertog Veurne in het gelijk en werd in een vonnis bepaald dat de Brugse buitenpoorters woonachtig binnen de Veurnse kasselrij voortaan mee in haar onkosten en financiële verplichtingen zouden bijdragen²⁴³.

Ook een ander artikel uit de veroordeling van de Brugse opstand diende wellicht indirect de bevelende of verordenende macht van de stad buiten haar eigen jurisdictie in te perken,

---

²⁴⁰ Zie over het hertogelijk gebruik van deze clausule J.-M. CAUCHIES, *La législation ducale*, pp. 127-128: "*la clause comminatoire typique met en évidence (...) le risque d'encourir l'« indination », la colère du monarque, et de subir ses foudres sous la forme d'une sanction non autrement précisée (...) mais, si l'on en juge par le ton employé, de toute manière très sévère*". Voor een voorbeeld van een hertogelijke brief waarin deze dreiging mooi doorklinkt, zie nr. DCXXIII (opdracht aan het kapittel van St.-Amé een hertogelijke verordening uit te voeren: "*tellement y faites que ayons cause d'estre contens et que en votre reffuz ne nous soit besoing, a la conservation de notredit droit en ceste partie, y pourveoir par aultre maniere*").

²⁴¹ Cf. nr. CLXXXVIII, §[XXIX].

²⁴² Vgl. Brugges aanklacht van het afdwingen van de Gentse privileges dankzij verbanningen ("*est bien a considerer que ce qu'ilz ont ainsy usé si avant, ce a esté par ce que les gens ont obej pour doubte d'estre banniz par eulx, car souvent en ont banniz ceulx qui ne vouloient obeir*", cf. nr. LXXXIX, slotartikel) met de verdediging van Veurnes beslissing zich direct tot de hertog te wenden in plaats van zich voor de Brugse schepenbank te gaan verantwoorden ("*maiz pour doubte de leurdit ban et de leur grande volenté qu'ilz ont tousjours usé ilz ne le osoient faire*", cf. nr. CLXXXVIII, §[XXIX]), evenals de verwerping door Brugge van de Gentse claim doorheen het graafschap te kunnen bevelen en dagen ("*qu'ilz [ceulx de Gand] dient que de quelque part du pays de Flandres qu'il mandent aucuns de venir devant eulx s'ilz n'y viennent ilz sont en l'amende de X livres, (...) response que l'en doit celle clause entendre civilement sur ceulx de leur jurisdiction*", cf. nr. LXXXIX, "C'ensuivent autres articles", §VI) met een gelijke Veurnse stelling ("*en tant qu'il touche que iceulx deffendeurs dient sur leursdites lettres closes iceulx demandeurs povoient venir dire leur cause pardevant eulx etc., saulve leur reverence, il n'est pas ainssi, car iceulx deffendeurs ne ont que veoir ne que congnoistre sur lesdiz demandeurs maiz sont francqs, exemps et pur voisins d'eulx de toute leur judicature, cognoissance et adreschement*", cf. nr. CLXXXVIII, §[XXX]).

²⁴³ Cf. nr. 669: het gaat helaas om een deperditum, of de hertog zich ook specifiek uitsprak over de mogelijkheid van Brugge om de Veurnse kasselrijwet aan te schrijven of te bevelen is niet na te gaan.

nl. de beperking van de Brugse tolexemptie tot enkel en alleen de daadwerkelijk te Brugge residerende poorters²⁴⁴. Deze bepaling sloot trouwens niet enkel aan bij het eerdere hertogelijke verbod uit 1435 dat de steden ontzegd had hun mandementen nog langer aan grafelijke tollenaars te richten, maar vormde op zijn beurt ook de inspiratie voor een nieuwe algemene verordening. In oktober 1439 bepaalde Filips de Goede namelijk dat voortaan de tolvrijheden van alle Vlaamse steden nog maar zouden gelden voor hun eigenlijke poorters en niet langer ook voor de buitenpoorters, waarbij hij tezelfdertijd nogmaals bevestigde dat de steden geen enkele jurisdictie of bevelende macht over zijn tollenaars bezaten²⁴⁵.

De overwinning op Brugge straalde dus al snel af op het hertogelijke optreden ten opzichte van de andere steden. Ook de Vlaamse onderdanen zelf bleken zich trouwens bewust van de betekenis van het neerslaan van de Brugse revolutie en de mogelijkheden die de toegenomen hertogelijke bewegingsvrijheid ten opzichte van de stedelijke macht hen kon bieden. Het was immers het Veurnse kasselrijbestuur zelf dat in september 1438 de aan hen toegestuurde Brugse bevelbrieven had aangekaart, terwijl al in juni 1438 de abdij van Ename zich bij de hertog had beklagd over een Gents optreden ten nadele van haar tolrecht op de Schelde. Nochtans was die kwestie niet nieuw. De abdij stelde namelijk dat de Gentenaren hun tol, die een taks van twee en een halve stoop wijn op iedere ton wijn bedroeg, al een zestal jaar terug "*crierent (...) jus et a neant*"²⁴⁶. Die specifieke omschrijving ("*crier*") suggereert dat Gent de tol met een voorgebod afgeschaft had verklaard²⁴⁷. Een dergelijk Gents optreden mag dan misschien extreem lijken – de stad trad immers zowel buiten haar eigen stedelijke jurisdictie op als ook ten aanzien van een in principe nochtans exempte religieuze gemeenschap – maar de chronologie van de gebeurtenissen maakt het niettemin aannemelijk. In 1438 stelt de hertog en de abdij dat de tolrechten al "*cinq ou six ans enca*" niet meer geïnd werden, wat een Gents voorgebod in de jaren 1432-33 zou

---

²⁴⁴ "*appointons que doresnavant nul, quel qu'il soit, bourgeois de Bruges, ne joyra de franchise de tonlieu, en tant qu'il nous touche, qu'il ne soit demourant et faisant residence continuele et sans fraude dedans notredicte ville ou eschevinaige de Bruges*", cf. nr. 595, §[XVIII].

²⁴⁵ Cf. nr. 679.

²⁴⁶ Zie het hertogelijke mandement van 13 juni 1438, nr. 614.

²⁴⁷ Over het officieel publiceren of uitroepen van verordeningen (de zogenaamde "*cri publique*"), zie de bijdragen van T. DUTOUR, 'L'élaboration, la publication et la diffusion', pp. 142-146 en N. OFFENSTADT, 'Les crieurs publics' pp. 203-217, hoewel deze laatste auteur er samen met D. LETT in een latere bijdrage eveneens op wijst dat het roepen vaak ook een negatieve connotatie kon bezitten, waarbij de handeling met revolutie of een ongeoorloofd optreden werd geassocieerd (cf. D. LETT & N. OFFENSTADT, 'Les pratiques du cri', pp. 7-9, p 12 en pp. 39-40), een dubbelzinnigheid die de hertog wellicht bewust in zijn mandement liet doorklinken. Wat specifiek Gent betrof stelde H. LOWAGIE vast dat de stad, zeker in periodes van opstand of revolutie, i.c. de jaren 1450-1453 en de vroege jaren 1480, haar (bevelende) brieven en mandementen niet louter door de stadsboden binnen het kwartier liet verspreiden maar daartoe ook vaak de stedelijke 'trompetters' mee uitstuurde, die de publieke uitroeping de nodige kracht en bekendheid dienden bij te zetten, cf. *Met brieven an de wet*, p. 236.

situëren. Dit is net de periode wanneer de spanningen te Gent weer opliepen en met name ook het Gentse ambacht van de Vrije Schippers van zich liet horen. Het ambacht was wellicht ook de drijvende kracht achter een Gents voorgebod dat in dezelfde periode te Waasten — nochtans gelegen binnen het Ieperse kwartier — werd gepubliceerd en dat er het vervoer van graan en andere koopwaar stroomopwaarts de Leie had verboden²⁴⁸. Die bepaling paste binnen het verzet van het schippersambacht tegen Iepers uitbouw van de Ieperleet als een secundair kanaal dat de Gentse handels- en scheepvaartbelangen langs en op de Schelde en vooral de Leie aantastte (*ut supra*). De afschaffing van de Enaamse tol zou dan van haar kant definitief komaf hebben gemaakt met een andere oude frustratie en fiscaal obstakel van het ambacht, nadat eerdere pogingen van de schippers uit 1416 en 1421 om de tol tot twee en een halve stoop wijn *per schip* in plaats van *per ton* wijn te beperken destijds nog door Jan zonder Vrees en Filips de Goede afgeblokt waren geweest²⁴⁹. De hierboven besproken verordening van de hertog van 12 augustus 1430 in het conflict tussen

---

²⁴⁸ Dit voorgebod werd in 1435 door Ieper tijdens haar proces met Gent voor het Parlement van Parijs aangehaald: "*les dictz de Gand, soubz umbre du dict appointment [bedoeld wordt de hertogelijke verordening van 6 december 1432 rond het regime op de Ieperlee, cf. nr. 445] ont envoyé leurs lettres scellees au bailli, advoé et eschevins du dict lieu de Warneston, par lesquelles ilz leur ont estroitement defendu qu'ilz ne laissent passer par la riviere du Liz en amont auuns biens, vivres et marchandises sur peine d'estre de ce puniz, qui est une tres grant nouvelleté et paravant non veue, mesmement attendu que le dic lieu de Warneston est assiz hors de leur juridicion et en la juridicion et ressort des dictz d'Yppre ou iceulx de Gand n'eurent oncques quelque autorité*", cf. R. VAN CAENEGEM (ed.), *Les arrêts et jugés*, t. I, p. 379.

²⁴⁹ Zie de hertogelijke verordening van 26 januari 1421, een bevestiging van een vonnis van Jan zonder Vrees van 26 juni 1416, cf. 73. Jan zonder Vrees had daarbij trouwens ook uitdrukkelijk de claim van de Gentse schepenen van de Keure, nl. dat ze kennis konden nemen van het tolrecht (in zoverre dat dit Gentse poorters schaadde of aanbelangde), verworpen: in de visie van de hertog kwam enkel hem die kennisname toe, gezien de tol oorspronkelijk een onderdeel van het grafelijke domein van zijn voorgangers had behoord en elke interpretatie van grafelijke privileges hem toekwam. De discussies tussen de abdij enerzijds en de stad en de schippers anderzijds kwamen voort uit de grote tolverordening van Margaretha van Constantinopel uit 1271, die had bepaald dat de abdij voor haar wijntol op de Schelde slechts "*De cascune neifki est kerie de vin, soit grande u petite: ele doit deus los et demi de vin et nient plus*", cf. L. WARNKËNIG & A. GHELDOLF (trad.), *Histoire de la Flandre*, t. II, p. 480. De abdij stelde evenwel dat hierbij een vergissing was begaan en dat ze weldegelijk twee en een halve stoop wijn per vat mocht innen, zoals naar de bepaling van haar oorspronkelijke privilege van Filips van de Elzas uit 1183 ("*quicumque sint et undecumque [dic]ta vina venerint, solvere tenentur thelonium de dictis vinis suis ibidem [abbati] et conventui predictis, tale scilicet quod de quolibet dolio vini transeunte per Scaldam apud Eyham tenentur solvere duos lotos et dimidium vini abbati et conventui eisdem nomine ecclesie sue predicte*", cf. T. DE HEMPTINNE & A. VERHULST (ed.), *De oorkonden der graven*, d. II, b. III, p. 205, nr. 661: dit privilege vormde een nadere bepaling op het stichtingsprivilege van Boudewijn V uit 1063, dat de abdij reeds in algemene termen de grafelijke tol te Ename had toegekend, cf. verordening nr. 1255). Al in januari 1275 zou Margaretha trouwens in een nieuwe verordening de abdij in het gelijk stellen en opnieuw verklaren dat deze weldegelijk het recht bezat om "*selonc le teneur des cartes de nos ancisseurs (...) prendre de cascun tonniel de vin deus los et demi (...) et ke pour l'enqueste, ki faite fut par nos gens [bedoeld wordt het onderzoek dat aan de verordening uit 1271 voorafging] lidite église de Eham ne soit de rien arrière de se droiture*", cf. C. PIOT (pub.), *Cartulaire de l'abbaye d'Ename*, pp. 283-284, nr. 311.

Gent en Brugge, die de Gentse eersterangspositie binnen het graafschap formeel had erkend, werd daarbij voor het schippersambacht overigens als legitimatie voor hun optreden gebruikt²⁵⁰.

Indien de hertog voor 1438 schijnbaar nog te zwak stond om dit Gents voorgebod te herroepen of wellicht het schippersambacht net te vriend moest zien te houden om een verdere radicalisering van de overige Gentse ambachten tegen te gaan²⁵¹, dan blijkt de abdij in juni 1438 correct ingeschat te hebben dat de machtsbalans nu in het voordeel van de

---

²⁵⁰ Al in 1430 moet te Gent namelijk, op verzoek van het schippersambacht, een eerste voorgebod uitgevaardigd hebben dat stipuleerde dat men te Ename slechts twee en een halve stoop per schip zou betalen ("*zekerer lettren van verbode die van hir ghescreven waren (...) ende ghezonden den zelve prelaet [van Eenam], inhoudende dat hij hem verdraghen zoude van meer te doen nemene over trechte van sinen tolle dan twee stoepen wijns ende eenen alven van elken scepe lijdende voor zine voors. kercke*"), tegen de bepalingen van de hertogelijke verordening uit 1421 in. Dit voorgebod werd vervolgens, in het voorjaar van 1431, voor de schepenen van de Keure door de Enaamse abdij gecontesteerd. In hun repliek op de aanklacht van Ename stelde het schippersambacht evenwel dat het Gentse voorgebod rechtmatig verkregen en uitgevaardigd was, want "*de stede van Ghend was de oudste dochtre, dus waren hare privilegen ende vryheden [bedoeld wordt wellicht de tolverordening van Margaretha van Constantinopel uit 1271, zie de noot hierboven] voor alle andre sculdich te gane, ende dat bi speciale binnen harer castelrie, ghelike dat men wel bevinden zoude bi eenen andren privilege liggende in tvors. beelfroet dat ghenouch up zulke mate sprac*". De Gentse schepenen besloten uiteindelijk voorlopig geen vonnis in de zaak te vellen, waarna de kwestie uiteindelijk in 1432-1433 door de feiten ingehaald lijkt te zijn geweest toen de stad en het ambacht de Enaamse tolrechten volledig vervallen verklaarden. Zie RAGent, Abdij van Ename, nr. 81, fol. 53r°-63r° (akte van 19 mei 1431).

²⁵¹ Het schippersambacht gold traditioneel als een veeleer pro-vorstelijk ambacht (cf. M. BOONE, *Gent en de Bourgondische hertogen*, p. 79) en nog in november 1436 zou Filips de Goede hen in een privilege verschillende rechten toekennen in wederdienst voor hun optreden "*a la darreniere commocion et assemblee que les communaultéz et habitans de notre ville de Gand ont faite en icelle notre ville, ou iceulx francs navieurs se sont grandement et vaillablement portéz et employéz aux bien, honneur et entencion de nosdiz predecesseurs et de nous*" (cf. nr. 564). Nochtans lijkt de concessie van dit privilege ons niet louter de dankbare erkenning van bewezen diensten of een bevestiging "*van een op langzame wijze ontwikkeld en gegroeid recht*", zoals F. CORRYN dit nog voorstelde, cf. 'Het Schippersambacht te Gent', pp. 200-201. Het privilege vormde immers het voorwerp van een voorafgaande deliberatie binnen de hertogelijke administratie waarbij met name de Rekenkamer zich terughoudend bleek op te stellen tegen het verzoek van het ambacht om erkend te worden in haar rechten (die een quasi monopolie inhielden) op de rivieren de Schelde, de Lieve en vooral ook de Leie. De rekenmeesters schetsten het beeld van het ambacht dat haar rechten en monopolie (al dan niet wederrechtelijk) steeds verder stroomopwaarts had uitgebreid, tegen de belangen van de handelaars en andere schippers in: "*ilz dient et par especial lesdiz navieurs que ja pieca ilz navivoient et menoient franchement leurs bateaulx et denrees ens jusques envers Peteghem, mais depuis certain temps enca ilz se sont arrestéz a Courtray et maintenant l'en vouldroit iceulx navieurs de pardeca acourcir leur voye et remectre a Commines, enquoy l'en dit qu'il y auroit grant reculement pour le fait de la marchandise et interest ausdiz navieurs*", cf. nr. CLVII. Niettemin liet de Rekenkamer de eventuele toekenning van dit punt over aan de hertog en raadsheer Simon van Formelis, de Bourgondische 'specialist' in Gentse materies die zich eerder reeds over het rekest had gebogen, wat ons lijkt aan te geven dat de uiteindelijke expeditie van het privilege (waarin het artikel m.b.t. tot de rechten van het ambacht op de Schelde, Lieve en Leie werd opgenomen, zij het in een ietwat opake formulering) niet zozeer vrijwillig plaatsvond maar wel ingegeven was door de noodzaak de interne Gentse politieke situatie onder controle te houden. Over Formelis, zie het biografisch lemma van M. BOONE, 'Formelis', col. 286-292.

hertog was doorgeslagen. De religieuze gemeenschap voelde zich zelfs zo zeker van haar zaak dat een Gents aanbod werd verworpen dat hen zou toelaten voortaan hun tol te innen op elke ton die meer dan zes amen wijn (goed voor 360 stopen²⁵²) zou bevatten — een aanzienlijke toegeving in vergelijking met de twee en halve stoop per schip die Gent vroeger maar claimde te moeten betalen en een schril contrast met de *de facto* afschaffing van de tol die sinds ca. 1432 was ingesteld. De Enaamse abt was evenwel formeel. Slechts Filips de Goede, als graaf van Vlaanderen "*uut diens boeseme de vors. ghifte commen ware*", zou een oordeel in de zaak kunnen of mogen vellen²⁵³. De hertog bleek hier gewillig op in te gaan en verleende de abdij op 13 juni 1438 een mandement waarin hij zijn Vlaamse gerechtsofficieren de opdracht gaf het Enaamse tolrecht te laten naleven en te onderhouden "*contre tous, soient bourgeois de notredicte ville de Gand ou autres*"²⁵⁴; eenzelfde bevel werd ook nog eens mondeling aan de Gentse delegatie overgebracht die toen te Douai bij de hertog aanwezig was in het kader van de ledenvergadering rond de terugkeer van de Hanzeaten naar Brugge²⁵⁵. Hoewel de Gentse wet Filips daarop beloofde het Enaamse tolrecht te respecteren, bleek de kwestie te Gent zo gevoelig te liggen dat de zetelende schepenen enig optreden van hun kant (een herroeping van het voorgebod uit 1432-33?) doorschoven naar hun ambtsopvolgers. Meteen na de Gentse schepenvierkiezing van 15 augustus 1438 besloot de hertog dan maar zelf een nieuw mandement uit te vaardigen dat, na expliciet gerefereerd te hebben aan de rechten van de abdij en aan haar vroegere grafelijke privileges, de Oudenaardse baljuw beval zélf het tolrecht en de boetes op de overtreding ervan ten voordele van de abdij te innen²⁵⁶. Een schrijven van de Raad van Vlaanderen uit oktober 1438 maakt weliswaar nog gewag van een zekere terughoudendheid om effectief over te gaan tot de bestraffing van de overtreders van het tolrecht²⁵⁷ — de Raad zetelde immers te Gent en bevond zich dus in het spreekwoordelijk hol van de zilveren Gentse leeuw — maar Filips liet zich uiteindelijk niet meer afschrikken door een mogelijke Gentse reactie. In mei 1439 zien we in elk geval al twee wijnhandelaars in de boete van elk

---

²⁵² Een stoop kwam overeen met ongeveer 0,57 liter, een vat van zes amen zou dan een inhoud van zo een 205 liter hebben gehad.

²⁵³ Cf. nr. CLXXIII.

²⁵⁴ Cf. nr. 614.

²⁵⁵ Voor de zitting van de Leden te Douai tussen 5 en 17 juni 1438, zie W. BLOCKMANS, *Handelingen ... Regering van Filips de Goede*, d. II, pp. 751-753, nrs. 687-688. Die mededeling werd in een latere akte van de hertog uit augustus 1438 in herinnering gebracht: "*lesquelles choses, nous estans en notredicte ville de Douay, feismes remonstrer de bouche en notre presence aux deputéz de notre ville de Gand, qui sur ce nous respondirent qu'ilz cognoissent asséz le bon droit desdiz religieux et qu'ilz en feroient bon rapport aux eschevins d'icelle notre ville de Gand*", cf. nr. 622.

²⁵⁶ Cf. nr. 622, mandement van 16 augustus 1438.

²⁵⁷ De Raad stuurde op 9 oktober 1438 een bode uit naar het hof te Brussel met brieven "*touchans leur excusation de ce qu'ilz n'avoient peu terminr de la cause d'entre ceulx d'Enam et aucuns marchans touchans leur droit de tonlieu illec et certaines paines*", cf. ARA, RK, nr. 21.808, fol. 8r°.

twalf goudmark ten voordele van de hertog veroordeeld worden voor hun ontduiking van het Enaamse tolrecht²⁵⁸.

Op zich mag deze herinstelling en afdwinging door Filips de Goede van het tolrecht van de abdij van Ename, tegen eerdere Gentse voorgeboden in, misschien maar een kleine hertogelijke overwinning lijken. Ze paste evenwel in een grotere politiek die de confrontatie met Gent, na de overwinning op Brugge, stelselmatig opvoerde. De hertog en zijn administratie spreidden al vanaf 1437-1438 hun fiscale ambities ten toon met de oprichting van de tol te Gravelines op de wol en de in- en uitvoer naar Engeland. Die indirecte belastingen ondermijnden de politieke invloed van Gent en de Leden, wiens toestemming benodigd was om tot de inning van de beden, de klassieke directe belastingen binnen het graafschap, over te kunnen gaan²⁵⁹. Op zijn minst diende de instelling van dergelijke tollende aanvraag door de hertog van een nieuwe, grote bede te faciliteren²⁶⁰. Op 2 oktober 1439 kwam een volgende stap, toen Filips de Raad van Vlaanderen te Gent opdoekte om deze enkele dagen later opnieuw in te richten in Kortrijk²⁶¹. Daar bovenop kwam nog een gegeven dat nu misschien snel over het hoofd zou kunnen worden gezien maar voor de tijdgenoot wellicht maar al te duidelijk was: de hertogelijke afwezigheid uit Gent. Filips de Goede had Gent voor het laatst in september 1437 bezocht. Hoewel hij tijdens de jaren 1438-39 constant in de Nederlanden verbleef, werd de stad door de hertog genegeerd²⁶². Met relatief langdurige verblijven in Saint-Omer, Douai, Brussel en Den Haag

---

²⁵⁸ Cf. ARA, RK, Kwitanties van de Rekenkamer van Rijsel, dozen, nr. 436A, akte op datum 5 februari 1440 (het document refereert aan een eerder vonnis van 20 mei 1439). Twaalf goudmark was de boete die Boudewijn V al in 1063 had ingesteld voor wie de rechten (waaronder de tol) van de abdij zou schenden.

²⁵⁹ Zie over deze hertogelijke politiek o.m. J. BRAEKEVELT J. & B. LAMBERT, 'Bonnore Olivier, courtier ligurien de la fiscalité bourguignonne', passim.

²⁶⁰ Cf. W. BLOCKMANS, *De volksvertegenwoordiging*, p. 383 en A. ZOETE, *De beden in het graafschap*, p. 39. Dat de uiteindelijke akkoorden die in juni 1440 met Gent werden bereikt duidelijk mee toegestaan werden in ruil voor Gents instemming met een bede van 350.000 Rijders blijkt ook duidelijk uit de reiskosten van raadsheer Gillis van der Woestijne en soeverein-baljuw Colard de Comines (die beide vermeld worden in document nr. CXCI rond de Gents-Bourgondische onderhandelingen) tussen januari en juli 1440, toen deze constant tussen Gent en het Bourgondische hof pendelden, een missie die uiteindelijk besloten werd met "*l'expedition de certaines lettres que au consentement dudit aide mondit seigneur avoit ordonné estré baillies ausdiz de Gand*", cf. ADN, B1969, fol. 147r°-v°.

²⁶¹ Zie nrs. 673 en 676 en J. DUMOLYN, *De Raad van Vlaanderen*, pp.

²⁶² Over het belang dat steden aan de (frequente) aanwezigheid van de vorst hechtten en de interacties die tijdens dergelijke verblijven plaatsvonden (wederkerige giften, reële en symbolische communicatie, etc.), zie E. LECUPPRE-DESJARDIN, *La ville des cérémonies*, pp. 40-48 en p. 382, grafiek III (met een grafische weergave van de aanwezigheid van Filips de Goede te Gent en andere grote steden doorheen zijn regering). Het moet hierbij opgemerkt worden dat Gent in het fiscale luik van de onderhandelingen met de hertog uiteindelijk wist te verkrijgen dat het hertogelijke aandeel in de opbrengst van de aan de stad toegekende accijnsocctrooien grotendeels in de bekostiging van de Gentse hertogelijke residenties diende geïnvesteerd te worden, cf. nr.

hield Filips zich zelf in een soort van halve cirkel rondom Gent op, waarbij hij tijdens zijn verplaatsingen trouwens zorgvuldig vermeerde zelfs maar de stad te naderen²⁶³.

Deze hertogelijke tactiek bleek succesvol genoeg om Gent aan de onderhandelingstafel te dwingen. Rond september 1439 voltrokken zich de eerste aftastende gesprekken tussen de hertogelijke raadsheren en de Gentse schepenen. De terugkeer van de Raad naar Gent evenals een bezoek van de hertog aan zijn stad stonden hoog op de Gentse agenda – wat dat laatste punt betrof bleken de Gentse schepenen zich zelfs al tevreden te stellen met het afzakken van Filips naar Oudenaarde²⁶⁴! Wat de hertog betrof, concentreerden zijn desiderata zich voor een groot deel op het financiële en fiscale vlak, zoals BOONE stelde²⁶⁵. Maar het juridisch aspect en de wens van de Bourgondische administratie om de Gentse (wetgevende/bevelende) macht over haar kwartier en de rest van het graafschap aan te pakken, spreken eveneens erg duidelijk uit de overgeleverde documenten²⁶⁶, hoewel de schepenen op dit vlak hardnekkig aan verscheidene Gentse prerogatieven bleken vast te houden.

Een viertal punten uit de onderhandelingen zijn specifiek van belang binnen de optiek van dit hoofdstukonderdeel. Het gaat om: 1. De kennisname door de Gentse schepenen van de hertogelijke ambtenaren. Gent verbond dit recht namelijk met haar mogelijkheid om voorgedragen uit te vaardigen en deze ook te laten naleven en uitvoeren door de hertogelijke ambtenaren (binnen haar kwartier?): indien deze ambtenaren hierin in gebreke bleven, kwam volgens de schepenen henzelf het corrigerend optreden toe²⁶⁷. 2. Het Gentse gebruik van de superscriptie in haar brieven²⁶⁸. 3. De uitvaardiging van Gentse uitvoerverboden en met name het verlenen van licenties die (tegen betaling) toch de

---

CXCIV, §[II] en nrs. 737-738; zie eveneens M. BOONE, *Geld en macht*, pp. 77-79. De stad aasde dus weldegelijk op hernieuwde en frequentere hertogelijke verblijven te Gent.

²⁶³ Cf. H. VANDER LINDEN, *Itinéraires*, pp. 176-198.

²⁶⁴ Cf. nr. CXCI, "Advertissemens d'aucuns d'aucunes difficultéz", §I: "s'il ne plaist a monseigneur de venir a Gand en personne pour demander la subvencion que il y vueille venir au jour de la responce des Quatre Membres, aumoins jusques a Audenarde etc."

²⁶⁵ Cf. M. BOONE, *Gent en de Bourgondische hertogen*, pp. 224-25.

²⁶⁶ Nog tussen de opstart van de onderhandelingen ca. september 1439 (cf. nr. CXCI) en het afsluiten van de akkoorden uit juni 1440 (nrs. CXCII-CXCIII) bleek de hertogelijke administratie het optreden van Gent te onderzoeken, getuige het versturen in december 1439 door de Raad van Vlaanderen van brieven naar de wetten van de kasselrijen van Veurne en St.-Winoksbergen (gelegen binnen het Brugse kwartier), waarin hen werd verzocht "aucuns leurs confreres pardevant qui maistre Pierre Boudins, pensionnaire de la ville de Gand, devoit, comme l'en disoit, avoir dit aucunes paroles mervileuses contres les haulteur, noblesse et seignourie de mon vantdit seigneur et de sadite chambre" naar Kortrijk af te vaardigen om er hun verklaringen af te leggen voor de Raadkamer, cf. ARA, RK, nr. 21.809, fol. 5r°.

²⁶⁷ Cf. nr. CXCI, §VII: "par vertu de leurs privileges puevent ilz, appellé le bailli, ordonner estatuz et edictz et y mettre paines et quant les bailli et officiers pour argent ou autrement ont dissimulé ou laissé faire le contraire d'iceulx edictz faiz pour le bien commun ilz ont toudis accoustumé de les punir ainsi qu'il appartient".

²⁶⁸ Nr. CXCI, §XI.

verdere verhandeling van levenswaren toelieten²⁶⁹. 4. De zijdelings relevante kwestie rond de dagvaardingen voor de Gentse schepenen en het daartoe uitsturen van de zogenaamde vindereboden, zowel binnen als buiten de grenzen van het Gentse kwartier²⁷⁰. De vindere waren een onder de schepenen van de Keure opererend korps stedelijke juridische ambtenaren die zich met vermogenskwesties en schuldingen inlieten²⁷¹. Het was ondermeer deze bevelende en dagvaardende macht in schuldkwesties die reeds in 1430 door Brugge gecontesteerd was geweest²⁷².

De Gentse schepenen leken te beseffen dat het initiatief nu grotendeels in handen van de hertog lag – al had de stad met haar instemming met een eventuele bede nog steeds een belangrijke fiscale troef achter de hand. Het rechtlijnige Gentse discours uit 1430, dat in het conflict met Brugge nauwelijks ruimte had gelaten voor enig compromis, werd door de schepenen nu in elk geval ingeruild voor een meer subtiële aanpak en verdediging van de Gentse rechten. Zo erkenden ze openlijk "*qu'ilz ont juré et fait leur serement d'entretenir sa seigneurie [van de hertog] aussi bien que leurs privileges*"²⁷³, terwijl tien jaar voordien diezelfde privileges nog overduidelijk voorrang hadden gekregen op enige verplichting ten aanzien van de vorst. De schepenen maakten ook verschillende toegevingen of legden zichzelf een aantal restricties op in de uitoefening van de stedelijke rechten en privileges. Wat de bestraffing van de hertogelijke ambtenaren betrof die tegen de bepalingen van de Gentse voorgeboden zouden ingaan of deze niet naar behoren zouden uitvoeren, stelden de schepenen bijvoorbeeld voorop daartoe voortaan overleg te plegen met de Raad van Vlaanderen (uiteraard in de veronderstelling dat deze opnieuw te Gent zou worden gevestigd). In de kwestie rond het Gentse gebruik van superscriptie benadrukten de schepenen dat ze deze bevelende briefvorm niet gebruikten wanneer ze "*grans officiers*" aanschreven²⁷⁴. Het verlenen van Gentse licenties die tegen hun eigen uitvoerverboden

---

²⁶⁹ Nr. CXCI, §XIII. De hertog zelf verleende in elk geval wel dergelijke licenties, zie bv. de hertogelijke verordening van 9 september 1438 (nr. 625) die de graanuitvoer uit de kasselrij van Rijsel verbood, tenminste voor zover dit gebeurde "*sans notre consentement et ottroy et que d'icellui appere par noz lettres patentes soub notre grant seel*". Kort daarop, in het voorjaar van 1439, zou de Rijselse gouverneur deze bepaling, in naam van de hertog, trouwens nog verstrengen en bepalen dat "*tous ceulx qui ont eu parcydevant ottroy, congié et licence de par icellui seigneur de vuidier bleds hors de ladicte vile et chastellenie (...) [feront] toute leur vuidenghe dedens le vendredi second jour de may prochain venant*" (AMLille, Inventaire Desplanque, nr. 16.973, fol. 315v°), wat aangeeft dat dergelijke licenties ook effectief (en wellicht zelf frequent) werden verleend. Voor de hertogelijke licentiepraktijk in het graafschap Henegouwen, zie J.-M. CAUCHIES, *La législation princière*, pp. 383-385.

²⁷⁰ Nr. CXCI, §XII.

²⁷¹ Over de vindere, zie M. BOONE, op. cit., pp. 124-129.

²⁷² Cf. nr. LXXXIX, "*C'ensuivent autres articles*", §III.

²⁷³ Cf. nr. CXCIII, §[X].

²⁷⁴ Bovendien stelden de schepenen dat "*en temps passé en a aussi esté question et tellement que monseigneur le duc Phelippe en fit faire informacion en son temps, par laquelle fu trouvé que de tout temps ilz en [d.i. van de superscriptie] avoient usé*", cf. nr. CXCI, §XI. We hebben geen eenduidige gegevens of documenten over een dergelijke

ingen werd dan weer vergoelijkt door te stellen dat de hertog zijn aandeel (wellicht de helft) van de opbrengst van de toekenning van die licenties toekwam of op zijn minst voortaan zou toekomen. Wat tenslotte het uitsturen van de vinderebden betrof, zouden de schepenen uit het voorgaande schepenaar reeds bepaald hebben dat deze niet meer buiten het Gentse kwartier uitgestuurd zouden worden voor schulden beneden de 2 lb. par ("XL gros"), een bedrag dat nu zelfs tot 3 lb. par ("LX gros") werd opgetrokken.

Hoewel de hertogelijke onderhandelaars en administratie deze Gentse toegevingen over het algemeen genegen bleken te zijn, lieten ze toch niet na ook nog een aantal bemerkingen en bijkomende eisen te formuleren. Bij het artikel rond de Gentse kennisname van de hertogelijke ambtenaren, ondermeer wat hun naleving van de stedelijke voorgebden betrof, noteerden de Bourgondische delegees in september 1439 bijvoorbeeld dat de privileges waarop de schepenen hun recht baseerden "*soient veu (...) tout au long*". Wanneer de onderhandeling begin juli 1440 te Gent en in aanwezigheid van de hertog opnieuw opgenomen werden, verklaarde de hertogelijke raad zich uiteindelijk akkoord met de Gentse kennisname, zij het "*selon droit et leurs escripiz privileges*"²⁷⁵. Deze toevoeging is dan ook allesbehalve onschuldig. De hertog en zijn entourage lieten geen ruimte voor een Gentse gewoonterechtelijke interpretaties van haar privileges. Privileges overigens die, zoals de twee fundamentele Gentse grafelijke charters uit 1297, naar hun letterlijke inhoud een Gentse kennisname of bestraffing van grafelijke ambtenaren die zich verzetten tegen de uitvoering van de stedelijke voorgebden, niet verantwoordden of toelieten.

Wat de andere punten betrof slaagden de hertogelijke administratie en de Gentse schepenen er uiteindelijk in om tot schijnbaar wederzijds acceptabele compromissen te komen. In de kwestie rond het uitsturen van en dagvaarden door de vinderebden werd dit

---

onderzoek of conflict terug weten te vinden, behalve dat Gent er zich in 1402 blijkbaar over beklagde dat de door Filips de Stoute in 1386 te Rijsel ingestelde Raadkamer en de procureur-generaal (eveneens een nieuw gecreëerde functie, over het Vlaams verzet hiertegen zie B. VERWERFT, 'Een blauwdruk van het Bourgondisch beleid', pp. 21-22 en p. 32) geen gevolg meer wilden geven aan haar verzoeken om het renvooi van haar poorters "*par lettres missives, si comme faire l'en le souloit du temps de votre predecesseur* [Lodewijk van Male]", cf. W. PREVENIER, 'Briefwisseling tussen de Vier Leden', p. 521. In plaats daarvan diende de stad zich volgens de klachtenbrief nu met twee afgevaardigden of meer tot de hertogelijke raadsheren of procureur te wenden, overigens zonder dat ook dit steeds het gewenste resultaat opleverde. Was de weigering van de Bourgondische administratie om in te gaan op de Gentse "*lettres missives*" mee ingegeven door het eventuele gebruik van de bevelende "*superscriptie*"? Sowieso dient de Gentse stelling als dat ze vanouds van de superscriptie gebruik zouden hebben gemaakt genuanceerd worden. De stad kon wellicht wel een zekere gewoonterechtelijke prescriptie claimen, maar dat het Gentse gebruik van de superscriptie in haar stedelijke brieven veel verder in de tijd terugging dan het midden van de 14de eeuw lijkt weinig waarschijnlijk: in koninklijk Frankrijk bleek het type van de "*lettres closes de par le roy*", waaraan de Gentse briefvorm met superscriptie zich spiegelde, zich immers pas ontwikkeld te hebben tijdens de regeringen van de laatste Capetingers en de eerste Valois', cf. R. CAZELLES, 'Lettres closes', pp. 68-69.

²⁷⁵ Cf. nr. CXCXIII, §[VI]; de Gentse schepenen zouden bovendien steeds verplicht worden het privilege waarop ze zich baseerden om wel kennis te nemen van een hertogelijke ambtenaar moeten voorleggen. Deze bepaling werd quasi letterlijk overgenomen in het uiteindelijke akkoord van 15 juli 1440, cf. nr. CXCIV, §[IV].

enerzijds buiten het Gentse kwartier volledig verboden, maar kende de hertog de schepenbank omgekeerd de mogelijkheid toe om binnen het kwartier zelf te beslissen vanaf welk bedrag aan schulden de vindereboden zouden mogen optreden²⁷⁶. Op de Gentse verzekering dat de ze de belangrijkste hertogelijke ambtenaren niet aanschreven met brieven in superscriptie-vorm, zou Filips de Goede de zaak laten rusten indien ook de schepenen zich verder "*doucement et convenablement*" zouden opstellen en dit zolang de hertogelijke eer niet in het gedrang kwam²⁷⁷. Dat wanneer tijdens de Gentse opstand de hertog het Gentse opstandige bestuur ervan zou beschuldigen zich als vorsten te presenteren in hun briefwisseling en tegelijkertijd zijn intentie verwoordde om te "*reduire les dessusdiz rebelles de Gand en notre bonne et vraye sujection et obeissance, ainsi que estre le doivent, en maniere que ce sera a l'onneur de nous*"²⁷⁸, geeft wellicht aan welke betekenis aan deze clausule mag worden gehecht. Gent werd in 1440 wel nog een aantal voorrechten toegekend, maar de soevereine positie van de graaf/hertog binnen Vlaanderen diende niet langer gecontesteerd te worden. Dit blijkt ook uit de uiteindelijke remissie die Filips de Goede de stad op 16 juni 1440 verleende, daags na het afsluiten van de principe-akkoorden tussen de hertogelijke raad en de Gentse schepenen. De revoltes en misdaden die de inwoners van Gent sinds het aantreden van de hertog begaan hadden, en dit zowel "*en notredicte ville et au dehors*", werden als een inbreuk op de rechten en hoogheid van de hertog voorgesteld en zelfs openlijk als majesteitsschennis geclassificeerd (*ut supra*, §3.1.1). De hertog vergaf de stad en haar inwoners weliswaar hun optreden, maar dus niet zonder daarbij probleemloos aan de Romeinsrechtelijke *Lex Quisquis* te refereren. We mogen dan wellicht ook veronderstellen dat voor de hertogelijke administratie de bepaling uit de Digesten die stelde dat wat een verordening voor het verleden pardonneerde, voor de toekomst verbood²⁷⁹, hier impliciet eveneens gold. De akkoorden van 15 juni dienden hierbij wellicht als een soort van leidraad te dienen voor de uitbouw van een hernieuwde *modus vivendi* tussen Gent en de hertog.

Van de akkoorden uit 1440 tot de Gentse opstand

Niettemin zouden zich al erg snel nieuwe confrontaties tussen beide partijen voordoen. Op basis van het verloop van de onderhandelingen uit 1439 en een aantal bepalingen uit de uiteindelijke overeenkomst van 15 juni 1440, hoeft dit overigens niet eens zoveel verwondering op te wekken. De Gentse schepenen en de twee overdekens, die in naam van de stad optreden, haalden meermaals aan dat hun bevoegdheidsdelegatie relatief was en

---

²⁷⁶ Nr. CXCIV, §[XI].

²⁷⁷ Nr. CXCIV, §[X].

²⁷⁸ Mandement van 14 maart 1452 dat enig contact met en bevoorrading van de opstandige Gentenaren formeel verbood, cf. nr. 1013.

²⁷⁹ "*Cum lex in praeteritum quid indulget, in futurum vetat*", cf. D.1.3.23.

steeds ook met de beslissingen van de Collatie – de bredere Gentse stadsraad – rekening zou moeten worden gehouden²⁸⁰. Bijgevolg weigerden de Gentse schepenen zich in diverse kwesties dan ook tot enige standvastige of formeel geratificeerde overeenkomst te verbinden, op basis van het argument dat dit een interpretatie of aanvulling van de Gentse privileges zou inhouden, waartoe ze geenszins de autoriteit bezaten. Dit was ondermeer het geval voor de vraag rond de kennisname door de schepenen van de hertogelijke ambtenaren: "*mais de ce ne vueillent baillier aucunes lettres pour ce qu'il touche point de privilege*"²⁸¹. Ook in de kwesties waar de schepenen en overdekens zich uiteindelijk wel bereid verklaarden authentieke akten af te leveren waarin de onderhandelde akkoorden vervat zouden worden (zoals bv. de regeling rond het uitsturen van de vindereboden²⁸²), ontbreekt overigens elk spoor van de daadwerkelijke redactie van dergelijke documenten²⁸³.

Maar ook Filips de Goede had zich van zijn kant niet absoluut tot de naleving van de bereikte compromissen verbonden. Zoals we hierboven al hebben aangehaald, behield de hertog zich de mogelijkheid voor een eventuele Gentse gewoonterechtelijke invulling van hun privileges rond de kennisname van de hertogelijke ambtenaren te negeren. Ook het artikel rond het gebruik van superscriptie liet nog ruimte voor een eventueel hertogelijk ingrijpen. Dit bleek nog het duidelijkst bij het punt dat de organisatie en het verloop van de Gentse wetsvernieuwing betrof. De Gentse schepenen en overdekens hadden dit punt blijkbaar zelf op de agenda geplaatst, waarop tijdens de onderhandelingen in 1439 Isabella van Portugal, als *go between*, voorlopig had vooropgesteld om:

---

²⁸⁰ Zie bv. document nr. CXCI, §VIII (aangaande de beperking van de Gentse buitenpoorterij: "*Ilz ont espoir (...) qu'il passera bien en la collace*") en §IX (aangaande de confiscatie van de goederen van zij die direct tegen de persoon van de hertog of zijn familie en naaste medewerkers zouden optreden: "*ilz sont bien d'aviz ou cas que a la grant collace ilz puisse passer, ainsi qu'ilz espoirent, qu'ilz feront bien que telz delinquans et malfaitteurs fourferont leur vie (...) et fourferont ou confisqueront tous leurs biens*").

²⁸¹ Nr. CXCIV, §[IV].

²⁸² Nr. CXCIV, §[XI]: "*et de ce lesdiz eschevins bailleront leurs lettres*".

²⁸³ Ook later, in de aanloop naar en tijdens de Gentse opstand van 1449-1453, zouden Filips de Goede en zijn administratie nooit eenduidig verwijzen naar of alluderen op het bestaan van dergelijke Gentse akten, hoewel deze toen ongetwijfeld de hertogelijke argumentatie hadden kunnen onderbouwen. Er kan ook worden gewezen op het contrast met twee akten die de hertog in 1439 van de stad Mechelen wist te verkrijgen waarin hem, als heer van Mechelen, verschillende rechten en prerogatieven werden toegekend (o.m. aangaande de wetsvernieuwing, de stedelijke boetes, confiscaties en andere kwesties die sterk aanleunen bij de thema's die ook de onderhandelingen met Gent bepaalden): de hertogelijke administratie liet deze akten zorgvuldig opbergen in de grafelijke *tresor des chartes*, terwijl afschriften eveneens in de registers van de Rijksse Rekenkamer werden ingeschreven, cf. nrs. CLXXXIX en CXCII en nr. 687, kritisch apparaat.

"tant faire que monseigneur de ce point dissimulera tant qu'il lui plaira, sans estre lyéz, [et] les eschevins supplierent qu'il lui en plaise dissimuler son temps durant, ainsi que fait en ont ses predecesseurs"²⁸⁴

De kwestie draaide rond de invloed die met name de twee Gentse overdekens (van de weverij en van de 53 neringen) vaak informeel op de wetsvernieuwing uitoefenden en de gewoonterechtelijk gegroeide verdeling van de beschikbare schepenambten over een bepaald aantal neringen en een vertegenwoordiging van de poorterij. Het oorspronkelijke privilege uit 1301 dat de wetsvernieuwing regelde, het zogenaamde charter van Senlis van koning Filips IV de Schone, had zich hier echter hoegenaamd niet over uitgesproken²⁸⁵. Indien Gent er nu had op gerekend dat de hertog de gewoonterechtelijk gegroeide praktijken waarmee de stad een grotere invloed op de wetsvernieuwing had weten te verwerven dan de vorst (hoewel beide een gelijk aantal kiesmannen mochten aanstellen) formeel zou bevestigen, bleek dit een vergissing. In juni 1440 kwam de kwestie zelfs niet meer in de uiteindelijke akkoorden voor: "*quant au point du renouvellement de la loy selon le privilege etc., si s'est monseigneur teu de cest article et pour ce ne y appartient point de response*"²⁸⁶.

Het Gentse gebruik zou dus slechts door de hertog getolereerd worden, wat overeenkwam met de juridische doctrine dat gewoonterechtelijke gebruiken slechts geldig waren *ex permissione principis*. Hieraan verwant is de notie van de vorstelijke *patientia*. De vorst, i.c. de hertog, zou weliswaar *kunnen* optreden tegen de gebruiken van zijn onderdanen, maar *wil* dit niet (tenminste onder voorbehoud), net zoals zijn voorgangers dit ook niet hadden gedaan²⁸⁷ en hij dit bij zijn aantreden in principe ook zelf beloofd had²⁸⁸.

---

²⁸⁴ Cf. nr. CXCI, §V.

²⁸⁵ Zie M. BOONE, 'Het charter van Senlis', pp. 17-18.

²⁸⁶ Cf. nr. CXCIII, §[V].

²⁸⁷ Zie over deze notie (of die van de *souffrance* van de vorst) de bijdragen van o.m. J. KRYNEN, 'Voluntas domini regis', pp. 86-87, S. PETIT-RENAUD, «*Faire Loy*», p. 149 en F. MARTIN, 'Jean Bodin et les formes', pp. 233-235 die bij hun bespreking van dit concept beide een aantal voorbeelden citeren, zowel uit de doctrine (met name ook de latere werken van Jean Bodin) als uit de praktijk, die erg dicht aansluiten bij het hierboven aangehaalde citaat uit de onderhandelingen van 1439.

²⁸⁸ Zie bv. het Mechelse betoog uit 1454 rond hun privilege *de non appelando* (cf. nr. CDXXVI), waarbij zowel werd gerefereerd aan de gewoonterechtelijke interpretatie van de vroegere Mechelse privileges (zie §[IV], waarbij gewag wordt gemaakt van de "*vraye interpretation*" van de Mechelse titels, een uitdrukking die ook in het Gentse conflict meermaals opdook), de eed die de verschillende Mechelse heren hadden gezworen (en ook in de praktijk waren nagekomen) die gewoontes te onderhouden (zie §[VIII]), als het aansporen van de graaf van Charolais (Karel de Stoute die in 1454 als regent van zijn vader optrad) die privileges en gewoontes nu eveneens te *willen* onderhouden (zie §[XXI]: "*contre laquelle promesse monseigneur de Charrolois, son filz et heritier apparant, bien adverti, ne vouldroit pour riens aucune chose faire ou procurer ne vous, mesdiz seigneurs, a ce le conseillier ou induire*"), echter zonder dat de stad zo ver durfde te gaan als te stellen dat Charolais of de hertog dit niet zouden *kunnen* ("*pourroit*") doen. Een gelijke opinie zien we later, toen Karel reeds zelf hertog was geworden, ook de Rijselse Rekenkamer verwoorden. Op het verzoek van hertogelijke raadsheer Pieter Bladelin om bij

Het zou dan pas tegen het einde van de jaren 1440 en het uitbreken van de Gentse opstand zijn geweest dat dit hertogelijke geduld ten langen leste opraakte – waarop de Bourgondische hofchroniqueurs en kanselarij trouwens uitgebreid het beeld van de 'moegetergde hertog' zouden gaan propageren en verspreiden²⁸⁹. Dat Gent toen niet verder

---

privilege te verkrijgen dat alle inwoners van Middelburg-in-Vlaanderen testamentair over al hun goederen (zowel roerende, onroerende als leenroerige) zouden mogen beschikken, reageerden de rekenmeesters door de hertog er op te wijzen dat "*ledit privilege, se consenti estoit, seroit directement en plusieurs points contre les franchises, privileges et usages des bonnes villes de Flandres ottroyéz et consentiz par les predecesseurs de mondit seigneur, lesquelz il a juréz garder et entretenir a sa premiere et joyeuse venue et entree en icelles villes, et par consequent, en parlant en reverence, contre son serement, ce que jamais ne voudroit faire*", cf. dossier Bladelin nr. 77, §[V]. Steeds bleef de mogelijkheid tot een vorstelijk ingrijpen evenwel bestaan. De vorst zou zich immers slechts gebonden voelen tot de naleving van gewoontes in die mate dat ze als rechtvaardig werden beschouwd en in overeenstemming waren te brengen met de door de door zijn voorgangers verleende privileges. Enkele van de bevestigingen van het gewoonterecht van de Vlaamse steden die Filips de Goede bij de aanvang van zijn regering verleende, spraken dan ook al enkel van een bevestiging van de "*bonnes coutumes*" (cf. nrs. 6 en 35). Volgens J. DE BLAESERE, wanneer die aan het begin van de 16de eeuw over de het aantreden van Karel de Stoute in 1467 schreef, diende dit zelfs niet eens geëxpliciteerd te worden: "*Et quando dux Burgundie Carolus, huius nostri comitis et imperatores abavus, dum ex more Flandrensibus inicio sui ingressus ipsorum consuetudines et privilegia observaturum juraret, subjecit: «et juro et confirmo, quatenus justa sunt, privilegia et consuetudines», que tamen verba tametsi non dixisset subintelligenda sunt (...) et etiam probat beatus Gregorius VIII (...) dudum dixit: «inquit ergo sum veritas, non ego sum consuetudo» (...) Et non mirum, quia tametsi Flandria vocatur vulgo Patria consuetudinaria, tamen hoc intelligitur ubi consuetudines rationabiles reperiuntur, alioquin amisso nomine consuetudinis dicitur corruptela*", cf. *Defensio illustrissimi Flandrie comitis* (Universiteitsbibliotheek Gent, ms. 3791), v. I, fol. 140r°. De vorst dient de waarheid en het recht na te streven, zonder zich daarvoor noodzakelijk door de gewoonte te laten leiden (over die uitspraak van Gregorius VII – de Blaesere gebruikt wellicht een andere telling dan de hedendaagse – zie het artikel van A. GOURON, 'Non dixit: Ego sum consuetudo', pp. 133-140). De hertogelijke administratie zou dan ook effectief overgaan tot het afschaffen of aanpassen van als schadelijk beoordeelde gewoonterechtelijke bepalingen, zie bijvoorbeeld het vonnis van de regentschapsraad rond het ces van wet van de Kortrijkse schepenbank uit 1443: "*leur coutume dont ilz dient avoir usé contre leur privilege [est] corruptelle et non recevable*", cf. nr. 779. Ook de Gentse gewoonterechtelijke interpretatie van het charter van Senlis uit 1301 m.b.t. de wetsvernieuwing zou uiteindelijk, in 1451, een dergelijk oordeel mogen ondergaan: "*elle ne seroit et n'est pas valable et ne la devoit on pas appeller costume mais corruptele et abus*", cf. nr. CCCXXIX, §[XIX]. Ook in het geval van het Mechelse privilege *de non appellando* zou Filips de Goede uiteindelijk, in 1455, weliswaar overgaan tot een algemene bevestiging van dit recht, maar niet zonder een aantal beperkingen te introduceren: "*de nostre certaine science, pour nous, noz hoirs et successeurs, seigneurs et dames de Malines, (...) ordenons, declairons et moderons les privileges desdiz exposans*", cf. nr. 1180. Met het uitwerken van een theorie van de absolute vorstelijke macht, zouden de hertogen zich trouwens zelfs niet eens noodzakelijk meer moeten beroepen op een beredeneerde *causa* om een herroeping van het gewoonterecht te moeten motiveren: in het geval van het privilege voor Middelburg-in-Vlaanderen negeerde Karel de Stoute uiteindelijk het advies van zijn administratie en verklaarde hij dat het bestaande gewoonterecht "*de nostreditte grace, certaine science et plaine puissance ne volons avoir lieu au contraire desdiz testamenz*", cf. dossier Bladelin, nr. 78. Voor een uitgebreidere bespreking van dit privilege, zie J. BRAEKEVELT, *Pieter Bladelin, de Rijselse Rekenkamer en de stichting*, pp. CXXV-CXLIV.

²⁸⁹ Zie de bemerkingsen van L. SMAGGHE over het discours van Chastelain en Matthieu d'Escouchy in die zin, nl. dat de hertog pas "*en tout dernier recours*" tot een effectieve militaire bestraffing van het (uiteraard sowieso als laakbaar voorgestelde) Gentse optreden was overgegaan, cf. 'Sur paine d'encourir nostre indignation', pp. 88-89; zie eveneens V. FRIS (ed.), *Dagboek van Gent*, d. I, p. 121. Ook verschillende hertogelijke verordeningen van

meer wou meestappen in de fiscale projecten van de hertog — cf. het Gentse verzet tegen de in 1447 voorgestelde zouttaks — zal in de realiteit echter wellicht de grootste motivatie zijn geweest voor het aangaan van de open, militaire confrontatie met Gent: het geduld van Filips loonde immers niet meer²⁹⁰.

Het hoeft dan ook niet echt te verwonderen dat zich al in augustus 1440 een nieuw geschil tussen Gent en de hertog voordeed. Gent probeerde haar gelimiteerde rechten die ze in juni van de hertog had weten af te kopen al snel weer verder uit te breiden, terwijl de hertog wellicht eveneens de confrontatie opzocht om de stad opnieuw tot eventuele financiële toegiften te kunnen dwingen. Misschien als een soort van test of de nieuwe Gentse schepenbank bereid zou blijken te zijn de beloftes van hun voorgangers te honoreren, zien we Filips de Goede op 17 augustus 1440 (twee dagen na de wetsvernieuwing) het Brugse Vrije een *complainte en cas de nouvelleté* verlenen²⁹¹. Daarin gaf de hertog een deurwaarder bij de Raad van Vlaanderen opdracht de Gentse schepenen te bevelen een door de Witte Kaproenen — een Gents paramilitair sergeantenkorps²⁹² —

---

tijdens de opstand herhalen dat de hertog er uiteindelijk toe gedwongen was geen verdere "tolerance ou dissimulation" ten opzichte van het Gentse optreden meer toe te staan, cf. nr. 975, of nog nr. 1016, specifiek t.a.v. de Gentse manipulatie van de wetsvernieuwing: "*laquelle chose avons dissimulé, cuidans bien faire*"; zie ook het betoog van de hertog ten overstaan van de Franse bemiddelaars in het conflict met Gent uit 1452: "*mon dit seigneur a eu le pays de Flandres en plus grant et singulière recommandation, et le plus favorablement traictié, et mesmement icelle ville de Gand, de laquelle il a plus moult enduré que de nul aultre de ses pays*", cf. V. FRIS (ed.), *Dagboek van Gent*, d. II, p. 132. Uiteraard is een dergelijke voorstellingswijze grotendeels een construct, zoals ook SMAGGHE opmerkt: "*Derrière cette rétinence à engager les représailles [contre Gand] se cachent des contingences matérielles évidentes*", iets wat ook Filips de Goede zelf trouwens al met zoveel woorden liet noteren, o.m. in de instructie voor de hertogelijke ambassadeurs die in augustus 1451 naar Karel VII werden uitgestuurd: "*Item ores est vray que feu monseigneur le duc Jehan, cui Dieu absoille, durant son temps et mondit seigneur son filz ou temps de sa jonesse et par longue espace ont eu de moult grans et pesans affaires en maintes et diverses manieres, et tellement ont esté occupéz que bonnement ilz n'ont peu entendre ne besoignier sur lesdiz entreprinses et oultrageuses voulentéz desdiz de Gand*", cf. nr. CCCXXIX, §[XI].

²⁹⁰ Hoewel door recent onderzoek duidelijk geworden is dat de Gentse weigering in te stemmen met de *gabelle* zeker niet als de enige oorzaak van het Gents-Bourgondische conflict uit de jaren 1449-1453 mag worden gezien, blijkt het dwarsbomen van de fiscale ambities van de hertog dus wel nog altijd mee bijgedragen te hebben in de hardere opstelling van Filips ten opzichte van de stad, zie de gelijkaardige opmerkingen van M. BOONE, 'Gavere 1453: een onvermijdelijke etappe', pp. 213-214.

²⁹¹ Cf. L. GILLIODTS-VAN SEVEREN, *Coutumes du Franc de Bruges*, t. II, pp. 271-273.

²⁹² Hoewel de militaire functie van de Witte Kaproenen vaak het meest wordt belicht (al dan niet in tijden van opstand), had dit korps eveneens een uitvoerend juridisch en politieel takenpakket binnen de stad, zie. M. BOONE, 'Openbare diensten', p. 82. Maar ook buiten de stad werden de Witte Kaproenen veelvuldig ingezet, en "bleken [ze] het middel bij uitstek te zijn voor de Gentse stadsschepenen om hun politieke macht over het Gentse kwartier en daarbuiten te doen gelden", zoals recent nog J. HAEMERS & B. VERBIST dit nog stelden, cf. 'Het Gentse gemeenteleger', p. 312. De instelling van de Witte kaproenen was evenwel nooit officieel door de hertogen erkend geweest, zoals ook Filips de Goede en de Raad in hun correspondentie benadrukten: "*le doyen des blans chapperons de Gand (...) n'est officier ne serviteur d'office*". Bemerken we dat Wielant in zijn eerste redactie van de *criminele instructie* het zelf instellen of uitoefenen van een ambt, zonder daartoe de vorstelijke

binnen het Vrije gearresteerde vrijlaat en diens vrouw opnieuw in vrijheid te stellen. De arrestatie dateerde nog uit het vorige schepenzaar, van vóór de akkoorden van 15 juni 1440. Nadat de betroffene vrijlaat op verzoek van zijn Gentse schuldeiser eerst door de Gentse vindereboden gedaagd was geweest te Gent te verschijnen, waarop hij bij verstek veroordeeld was geweest, hadden de Gentse schepenen de grafelijke baljuw van Aardenburg opdracht gegeven hem in uitvoering van hun vonnis te arresteren.

De hertog moet zich toen echter tegen dit Gentse optreden buiten haar kasselrij verzet hebben, want op bevel van de Brugse baljuw was de vrijlaat weer uit de Aardenburgse gevangenis bevrijd geweest. Daarop hadden de Gentse schepenen de Witte Kaproenen naar het Vrije uitgestuurd, waar ze de onfortuinlijke vrijlaat en zijn vrouw aanhielden en gevangen mee naar Gent hadden gevoerd. Naast de expeditie van zijn *complainte*, schreef Filips in eerste instantie ook de Raad van Vlaanderen aan, die op 25 augustus de kwestie aan de nieuwe Gentse schepenbank voorlegde²⁹³. Hoewel de schepenen erkenden dat volgens de nieuwe overeenkomst met de hertog er voortaan geen Gentse vindereboden meer buiten het Gentse kwartier dienden op te treden, bleek dit voor hen geen aanleiding te zijn om zich inschikkelijk in te stellen. Integendeel, het Vrije zou in ruil voor die Gentse 'toegeving' zelf aangespoord moeten worden om hun vrijlaat tot de betaling van zijn schulden aan te zetten – overigens zonder dat Gent hem daarbij al eerst uit de Gentse gevangenis zou ontslaan. Bovendien bleek dat de schepenen met de akkoorden uit 1440 nog niet veronderstelden verzaakt te hebben aan enige Gentse bevelende macht buiten haar kwartier, i.c. in het Brugse Vrije. Indien ze geen vindereboden meer zouden mogen uitsenden naar andere kwartieren, dan bleven de zogenaamde schepenboden²⁹⁴ volgens de schepenen weldegelijk de mogelijkheid behouden om doorheen gans het graafschap op te treden²⁹⁵! Eigenlijk viel een dergelijke opstelling van het Gentse stadsbestuur al in de verslagen van de onderhandelingen met de hertog uit september 1439 te bespeuren, tenminste tussen de

---

instemming te hebben verkregen, zondermeer met het begaan van majesteitsschennis gelijkstelde, cf. J. MONBALLYU (ed.), *Corte instructie*, p. 82, cap. 52.1-10. Alludeerde de Raad hier in 1440 eveneens al op (een luttele maand nadat de hertog Gent trouwens expliciet van majesteitsschennis had beschuldigd, zij het ook vergeven)?

²⁹³ Cf. nr. CXCIV*: brief van de raadsheren van de Raad van Vlaanderen aan de hertog, gedateerd 28 augustus [1440], waarin ze verslag aflegden van hun onderhoud met het Gentse stadsbestuur "*juedy darrenier passé*".

²⁹⁴ In 1468 werd dit korps op tweemaal dertien man vastgelegd, waarvan de ene groep onder de schepenen van de Keure ressorteerde en de andere groep onder die van de Gedeele. Deze personen mogen dus niet verward worden met de eigenlijke Gentse stadsbodes, die slechts drie in aantal waren. Zie hierover H. LOWAGIE, *Met brieven an de wet*, pp. 111-112. De schepenboden presenteren zich dan ook als een korps dat nog steeds relatief vrijelijk kon worden ingezet door de stad voor de behartiging van haar belangen (en in de ogen van het Gentse stadsbestuur dus ook buiten het eigen kwartier), i.t.t. de eigenlijke stadsbodes die meer voor echt gewichtige taken en officiële correspondentie met andere steden, de hertog etc. ingezet werden.

²⁹⁵ "*combien que les messages des vindres ne feroient plus exploits ou adjournemens oudit terroir du Franc, toutesvoyes leurs messagez appelléz scepenenboden y feroient tousjours adjournemens et exploits*", cf. nr. CXCIV*.

regels door²⁹⁶. De Gentse delegatie had toen weliswaar zelf verklaard dat "[il] fu ordonné que les messaigiers de vinders ne adjourneront aucun en frances villes", maar mét de uitzondering "se non par le consentement d'eschevins". En waar Gent zich toen eveneens in principe akkoord verklaarden met een verdere beperking van het optreden van de vindersboden buiten het Gentse kwartier, was dat nog steeds gebeurd onder de dwingende voorwaarde dat "le bourgeois [fault] avoir loy".

Dat de raadsheren de arrestatie van de vrijlaat binnen het Brugse Vrije en de weigering van het stadsbestuur hem nu opnieuw in vrijheid te stellen expliciet bestempelden als een "nouvelité mis sus depuis la paix de Tournay" — niet enkel Gent gebruikte de Vrede van Doornik dus als dreigmiddel — baatte daarbij niet. Meer zelfs, toen na het vruchteloze overleg tussen de raadsheren en de Gentse schepenen een deurwaarder van de Raad van Vlaanderen toch nog tot de effectieve uitvoering van de *complainte* wou overgaan, werd deze door Gent verbannen, alsook de pensionaris van het Brugse Vrije die de zaak had vervolgd²⁹⁷. De hertogelijke administratie bleek relatief machteloos te staan tegen dit optreden: wellicht verkreeg de deurwaarder uiteindelijk een remissiebrief²⁹⁸, maar het was pas blijkbaar pas na intern overleg tussen het Vrije en Gent dat de kwestie definitief uitgeklaard werd en níet door de daadwerkelijke uitvoering van de *complainte*²⁹⁹.

Een dergelijke onverzettelijke opstelling van het stadsbestuur lijkt wel tot gevolg te hebben gehad dat de hertogelijke administratie zich ook, waar mogelijk, steeds actiever zou gaan verzetten tegen de Gentse inmengingen in het kwartier. In juni 1441 zien we de Raad van Vlaanderen bijvoorbeeld het stadsbestuur van Aalst contacteren om hen in te lichten

---

²⁹⁶ Cf. nr. CXCI, §[XII].

²⁹⁷ Deze verbanning moet kort voor 26 september 1440 uitgesproken zijn geweest, op die dag stelde de Raad van Vlaanderen de hertog immers op de hoogte van de Gentse "*ban proferé sur la personne de Josse de Steelant, huissier de ladicte chambre, pour ce que, a l'instance de ceulx du Franc, il avoit mis a execucion sur lesdiz de Gand certaines lettres patentes de mon avantdit seigneur*", cf. ARA, RK, 21.809, fol. 7r°. De kwestie duikt verder in verschillende Ledenvergadering op die tussen 2 en 25 oktober werden georganiseerd (weliswaar betekenisvol in afwezigheid van Gent, terwijl het Vrije de steun van de andere Leden kreeg), cf. W. BLOCKMANS, *Handelingen ... Regering van Filips de Goede*, d. II, pp. 842-844, nrs. 782-785. De zaak wordt ook kort aangehaald door J. DUMOLYN, *De Raad van Vlaanderen*, p. 42 (evenwel zonder referenties naar de *complainte* en het daaropvolgende verslag van de Raad van Vlaanderen rond de kwestie).

²⁹⁸ Toen de Raad van Vlaanderen de hertog in september 1440 van de verbanning van de deurwaarder op de hoogte stelde, leverden de raadsheren hem ook al direct "*le tiltre dudit ban*" over, zoals ze daar van de Gentse stadsklerk de kopie van hadden ontvangen, cf. ARA, RK, 21.809, fol. 7r°. Een dergelijke titel (d.i. de omschrijving) van een verbanning diende immers mee opgenomen te worden in de *narratio* van hertogelijke remissiebrieven, zoals ook een formule voor de herroeping van een Gentse verbanning in een Bourgondisch kanselarijformularium duidelijk maakt ("*en lui donnant tiltre en flameng tel qui s'ensuit: Den etc.; qui est a dire en francois: le etc.*"), cf. RAGent, fonds Bisdom Gent en St.-Baafs, Vreemde archieven, K2740, p. 121.

²⁹⁹ Zie het uitsturen door het Vrije van verschillende schepenen naar Gent in maart 1441 "*omme te onderhoudene de dachvaerd aldoe ghestelt tusschen die van Ghent ende dien van den Vrijen angaende tappointementen tusschen hemlieden beghonnen ende in termen staende*", cf. W. BLOCKMANS, op. cit., p. 854, nr. 796.

over het recente Gentse optreden in hun stad. Gent bleek er kort voordien een voorgebod te hebben laten uitvaardigen – iets wat op zich nog niet gecontesteerd lijkt te zijn geweest. Toen de Aalsterse schepenen echter een doorgaande waarheid hadden willen organiseren rond de opvolging van dit voorgebod, hadden de Gentse schepenen hen expliciet *verboden* dit te doen en bleek Gent zelf een onderzoek in de stad te willen instellen³⁰⁰. Dit ging echter in tegen de bepalingen van het Gentse privilege uit 1297, dat een dergelijk onderzoek had voorbehouden aan de Gentse baljuw, eventueel *vergezeld* door de Gentse schepenen³⁰¹. Een gelijk optreden van de hertogelijke administratie stelden we weliswaar ook al in de jaren 1420 vast ten aanzien van het Gentse optreden te Dendermonde, maar daar werd toen reeds betwist dat de stad en het Land van Dendermonde tot het Gentse kwartier behoorden. Dat Aalst in principe tot het Gentse kwartier behoorde leek nu niet betwist te worden, maar dit vormde nu dus niet langer een vrijgeleide voor het optreden van het Gentse stadsbestuur. Naast de Raad van Vlaanderen werden trouwens ook de hertogelijke commissarissen die jaarlijks de rekeningen van de Vlaamse steden en kasselrijen afhoorden en de lokale magistraten vernieuwden³⁰², mee ingeschakeld bij de inperking van Gents bevelende macht over haar kwartier of daarbuiten.

Vanaf het midden van de jaren 1440 zien we namelijk een toename in het aantal marginale nota's in de stads- en kasselrijrekeningen waarmee de hertogelijke commissarissen onkosten gemaakt in contacten met of in opdracht van Gent aan de kaak stelden³⁰³. Zo dienden de wet en baljuw van Geraardsbergen bij het afhoren van de

---

³⁰⁰ De raad stuurde op 20 juni 1441 brieven "*aux mayeur et eschevins de la ville d'Alost contenant qu'ilz leur rescriptsissent la maniere, quant et comment ceulx de la ville de Gand leur avoient deffendu de non proceder a la publicacion de certaines veritez sur aucuns voorghebodes et se lesdiz de Gand avoient meismes tenu l'informacion sur lesdiz voorghebodes en ladicte ville d'Alost*", cf. ARA, RK, nr. 21.809, fol. 8v°.

³⁰¹ Cf. A. GHELDOLF, *Coutumes de la ville de Gand*, t. I, pp. 481-482.

³⁰² Over de mogelijkheden van de Vlaamse graven en nadien de hertogen om de rekeningen van de Vlaamse steden en kasselrij aan hun (indirecte) controle te onderwerpen, een mogelijkheid die in de loop van de 14de eeuw voor de meeste steden werkelijkheid werd (met name dankzij het optreden van Lodewijk van Nevers), zie in de eerste plaats het artikel van F. BLOCKMANS, 'Le cōntrole par le Prince', pp. 287-330, aan te vullen met de informatie bij W. PREVENIER, 'Quelques aspects des comptes', pp. 117-130, die eveneens de praktische afhandeling van die controle (lokale afhoring, deponering bij de Rekenkamer, gebruik van opmerkingen en nota's in marge van bepaalde posten etc.) behandelt. Voor meer informatie over de organisatie van de wetsvernieuwing (die normaalgezien steeds samenviel met de afhoring van de rekening van de voorgaande magistraat), zie het artikel van P. VAN PETEGHEM, 'Het commissariaat voor de wetsvernieuwing', pp. 81-91, aan te vullen met de uitgebreidere studie van J. VAN LEEUWEN naar de wetvernieuwingen te Gent, Brugge en Ieper, cf. *De Vlaamse wetsvernieuwing*, passim.

³⁰³ Weliswaar kwamen dergelijke nota's ook al vroeger voor, zie bv. een post in de stadsrekening van Tielt uit het schepenenjaar 1426-27 waarbij de Tieltse wet de hoofdman van de Gentse Witte Kaproenen 24 s. par. hadden toegestop om te vermijden dat hij langs de inwoners van de stad zou langsgedaan zijn "*omme zijnen kersavond*" op te komen halen. De commissarissen schrapten deze uitgave, "*car c'est contre l'onneur et seigneurie de monseigneur*".

stadsrekening van 1442-43 formeel te verklaren dat ze een stedelijk statuut aangaande de Geraardsbergse lakennijverheid zélf hadden uitgevaardigd, zonder inmenging van Gent. De Geraardsbergse schepenen hadden in maart 1443, nog voor het uitvaardigen van dit statuut, immers eerst overleg gepleegd met de schepenen van de Keure. De daaropvolgende maand hadden ze bovendien gevolg gegeven aan een dagvaarding van de Gentse schepenen en de overdeken van de weverij, die blijkbaar eisten dat het Geraardsbergse stadsbestuur zich te Gent zou komen verantwoorden "*van [hemlieden] meshuuse omme dat sy met den heere ende der wet van Gheroudsberghe statuten ende ordenantie ghemaect hadden up dambacht van der weverien*". Beide delegaties en onderhandelingen samen hadden de stad bovendien meer dan 25 lb. par gekost. De commissarissen wilden dan ook enige twijfel uitbannen dat Gent kon pretenderen in dergelijke kwesties tussen te komen, en liet de wet erkennen dat ze geenszins de rechten van de hertog hadden willen schenden met hun optreden³⁰⁴.

Bovendien zou de hertogelijke administratie en kanselarij zich in dezelfde periode ook zelf actiever gaan inmengen in de interne financiële, fiscale en bestuurlijke huishouding van verschillende steden in het Gentse kwartier, of wist ze de betrokken steden tenminste te verleiden zich in dergelijke kwesties tot de hertog te wenden en niet langer tot Gent. Zo wisten Oudenaarde (1440), Dendermonde (1441), Geraardsbergen (1441) en Aalst (1446) allemaal verordeningen te verkrijgen die de buitensteede brouwactiviteiten in een zone van meestal een à twee mijl rondom hun schependom verboden of limiteerden³⁰⁵. Herinneren we eraan dat de hertogelijke administratie in 1428 nog net deze steden had aangeschreven om hen te verbieden in deze problematiek beroep te doen op een Gentse tussenkomst (*ut supra*). Verschillende van deze steden zagen zich bovendien ook octrooien voor de verhoging van de stedelijke accijnzen toegekend worden, nl. Oudenaarde in 1438 en 1449³⁰⁶ en Kortrijk in 1439, 1441 en 1448³⁰⁷. In tegenstelling tot bij het Kortrijkse octrooi uit 1436 hebben we daarbij geen sporen meer teruggevonden van enige Gentse inmenging of het bekomen door Oudenaarde of Kortrijk van de voorafgaande instemming van de Gentse schepenen. Tenslotte kwam Filips de Goede te Kortrijk (1441), Dendermonde (1444) en Geraardsbergen (1447) nog op een meer structurele wijze tussen in de boekhouding en bestuurlijke organisatie en werking van deze steden met de uitvaardiging van zogenaamde

---

³⁰⁴ "*Nota que non obstant la narracion du langaige de ces deux articles [verwijzend naar de posten in de Geraardsbergse rekening m.b.t. het advies bij en de dagvaarding voor de schepenen van Gent] ceulx de la loy ont juré et affermé en leur conscience, present le hault bailli [van het Land van Aalst], que les poursuites dont esdictes articles est faicte mencion ont esté faictes par eulx devant ceulx de Gand pour et a la garde du droit de la ville et tellement y ont fait et poursuy que le fait de la matiere desdictes articles a esté fait, ordonné et conclu par le hault bailli et eulx d la loy de ceste ville ou nom de monseigneur, sanz ce que ceulx de Gand y aient rien eu de cognoissance en aucune maniere, et ainsi la aussi affermé ledit bailli, qui en a l'ordonnance soubz et pardevers lui*", cf. ARA, RK, nr. 35.263, fol. 47v°.

³⁰⁵ Zie respectievelijks nrs. 723, 726, 731 en 875.

³⁰⁶ Cf. nrs. 324 en 942.

³⁰⁷ Cf. nrs. 672, 758 en 928.

restricties³⁰⁸. Daarin kregen deze steden voor een aantal jaren een financieel keurslijf aangemeten, dat de uitgaven op het vlak van personeel en ambtsvergoedingen, kosten gemaakt in het aanbieden van presentwijnen of het uitsturen van bodes en gezanten, de uitbetaling van (achterstallige) lijfrenten of meer algemene en diverse stedelijke onkosten (i.v.m. infrastructuurwerken, socio-culturele initiatieven e.d.) dienden te limiteren, of net de inkomsten te vergroten door bv. regels op te leggen rond de verpachting van stedelijke inkomsten, een grotere transparantie in de stadsrekeningen te creëren etc. Dergelijke tussenkomsten waren echter allesbehalve onschuldig. De restricties, gecombineerd met de octrooien voor de accijnsverhoging en vaak nog gekoppeld aan de toelating verder lijfrenten op de stad te verkopen³⁰⁹, dienden immers in de eerste plaats de vervulling van de stedelijke financiële verplichtingen ten aanzien van de hertog veilig te stellen³¹⁰. Daarnaast boden ze de hertogelijke administratie eveneens, door de beperking en regulering van de uitgaven op presentwijnen³¹¹, briefverkeer en delegaties³¹² of van de kosten van procureurs

---

³⁰⁸ Zie respectievelijk nrs. 757, 797 en 894.

³⁰⁹ In het geval van Kortrijk viel de expeditie van de restrictie op 20 november 1441 (nr. 757) samen met het verlenen van een bijkomend accijnsoctrooi (nr. 758) en een toelating tot het verkopen van lijfrenten (ten belope van 60 lb. gr. per jaar, cf. RAKortrijk, OSAK, charter nr. 168). M. BOONE benadrukte trouwens al eerder het belang van het samengaan van de uitgifte van lijfrenten en het verhogen van de (in)directe belastingen, ook op sociaal-politiek vlak: "*C'est en effet en faisant participer une partie de la population urbaine, celle qui pouvait se permettre l'achat d'une ou de plusieurs rentes, que l'état central recrutait des partisans parmi les couches qui s'étaient jusque là engagées à perpétuer un système urbain organisé à leur profit. Un cercle infernal se dessinait: émission de rentes, fiscalité indirecte accrue pour financer le fardeau, niveau élevé du prélèvement au profit de l'état central, d'où entre autres une hausse des taux d'intérêt et de l'inflation, et redistribution inéquitable de la richesse*", cf. 'Gestion urbaine, gestion d'entreprises', p. 857. Renteverkoop en accijnsverhogingen kunnen dus nog met de restricties aangevuld worden, waarbij deze drie interventies een soort van triumviraat ter ondersteuning van de hertogelijke fiscale en financiële politiek vormden.

³¹⁰ Iets wat nadrukkelijk in de Geraardsbergse restrictie als motivatie werd aangehaald: het hertogelijk ingrijpen was er ondermeer gekomen nadat "*nous est apparu par lesdictes informacions que notredicte ville de Grantmont oultre qu'elle doit plus de rentes viagieres qu'elle n'a de revenue par an, elle nous doit a cause de notre demaine environ la somme de huit cens livres parisis de rente heritable par an*".

³¹¹ In de Kortrijkse verordening werd bepaald dat "*l'en ne presentera a nulluy vin fors au seigneurs, dames et prelas cy apres nommez: (...) mon tres redoubté seigneur; (...) ma tres redoubtee dame; (...) le conte de Charrolois et (...) son espeuse; (...) les evesques de Cambray et de Tournay; (...) les contes de Nevers et d'Estampes; (...) Jehan, monseigneur de Cleves; (...) le chancelier*". In de Geraardsbergse restrictie vinden we een in de praktijk quasi gelijkaardige opsomming terug: "*item que ledit temps durant nulz presens de vin ne seront faiz de par et a la charge de notredicte ville se non a nous, a notre tres chiere compaigne la duchesse, a ceux de notre saing, a noz chancellier et gens de notre conseil seulement*".

³¹² Voor Kortrijk: "*est aussi ordonné que l'on chevauchera le moins et ou plus petit nombre des deputéz que l'on pourra aux fraiz et charges de laditte ville*"; voor Geraardsbergen: "*des messengeriez (...) ne monteront les mises d'icellui chapitre a plus grant somme que a trente deux livres parisis tant seulement et neant plus n'en sera passé en compte*".

en advocaten vertegenwoordigd bij bepaalde rechtbanken³¹³ de mogelijkheid de contacten en relaties van deze steden buiten het hertogelijke circuit om (o.m. met Gent) te controleren of zelfs in te perken³¹⁴.

Een Gentse reactie op deze hertogelijke politiek bleef evenwel uiteindelijk niet uit. De eerste interventies van Gent verliepen nog veeleer indirect, via de behartiging van de belangen van haar buitenpoorters. Indien de steden binnen het Gentse kwartier zich in de jaren 1420 soms tot Gent wendden in de hoop op een tussenkomst in de problematiek rond de buitensteedse brouwers, dan constateerde STABEL reeds dat de Gentse schepenen vaak maar lauwwarm op dergelijke verzoeken reageerden³¹⁵. De brouwers die door een eventueel Gents optreden zouden moeten gevisieerd worden, waren immers vaak Gentse buitenpoorters – vandaar ook dat de ondergeschikte steden zich in eerste instantie tot Gent hadden gericht. Nu Filips de Goede zich zelf met deze problematiek inliet, blijken de getroffen of gevisieerde Gentse poorters zich dan ook op hun statuut en de macht van hun thuisstad beroepen te hebben. Zo zien we dat wanneer de hertog op verzoek van de wet van Geraardsbergen in mei 1441 bepaalde dat er gedurende tien jaar binnen de twee mijl rond

---

³¹³ De Geraardsbergse restrictie stelde algemeen dat in de stadsrekeningen voortaan "*le neufiesme chapitre sera (...) des sallaires et gaiges d'officiers, advocaz, procureurs et autres serviteurs de la ville, lesquelz gaiges et sallaires (...) ne pourroient passer ne excéder la somme de soixante douze livres parisis par an*". In de Kortrijkse restrictie werd Gent duidelijk specifieker gevisieerd: niet enkel werd bepaald dat voortaan "*l'en ne paiera point les pensions des advocas et procureurs pardevant les eschevins de Gand*", maar bovendien zouden de Kortrijkse schepenen ook zelf moeten opdraaien voor de kosten die een eventueel beroep op Gent als het Kortrijkse hoofd van wet zou meebrengen ("*quant ilz se prononchireront a leur sens de chief [ordonnons] que ce soit a leurs propres despens et non point de partie ne de la ville*"). Verbieden kon de hertog die praktijk nog niet, maar hij bleek de Gentse hoofdvaart dus wel al te willen ontmoedigen. Eenzelfde bepaling werd eveneens opgenomen in de Geraardsbergse restrictie, hoewel daar enkel de bijdrage van de partijen in de bekostiging van de hoofdvaart werd gehalveerd, in plaats van volledig afgeschaft te worden. Zie over de Gentse hoofdvaart als een politiek machtsmiddel de bemerkingsen van M. BOONE, 'Openbare diensten', pp. 77-78. De Dendermondse restrictie, die ons slechts gekend is via een (weliswaar uitvoerig) regest in de inventaris van L. DE VLAMINCK, blijkt gelijkaardige provisies m.b.t. zowel presentwijnen, het uitsturen van delegaties en boden en het vervolgen van processen te hebben bevat: "*On ne pourra, à l'insu et sans l'assentiment des quatre gouverneurs-receveurs, entreprendre des voyages, intenter ou poursuivre des procès, faire des dons, ni présenter le vin de courtoisie*", cf. nr. 797.

³¹⁴ P. STABEL stelde voor verschillende kleinere steden in het Gentse kwartier, o.m. voor Kortrijk, vast dat deze naast diverse presentwijnen en schenkingen aan de hertog en diens entourage of ambtenaren ook relatief frequent giften aan Gentse afgevaardigden overmaakten, cf. 'Entre enclume et marteau', pp. 101-102, daar waar bv. Rijsel of Saint-Omer hun presentwijnen quasi uitsluitend aan leden van de hertogelijke entourage aanboden, cf. A. DERVILLE, 'Les pots-de-vin', pp. 449-471. De restricties legden dit nu dus (tenminste in principe) aan banden. Over het belang van communicatie en de contacten tussen Vlaamse steden onderling in het uitbouwen en onderhouden van een 'onafhankelijke', efficiënte stedelijke politiek, zie de recente bijdrage van H. LOWAGIE, 'Stedelijke communicatie', pp. 273-295; het beperken van de geldsommen die in contacten buiten het hertogelijke circuit werden geïnvesteerd, vergrootte bijgevolg de stedelijke afhankelijk van de hertogelijke instellingen en informatiekanaalen (lokale baljuws, ontvangers, adel en hovelingen etc.).

³¹⁵ Cf. P. STABEL, *De kleine stad*, pp. 140-141.

de stad geen bier meer mocht worden gebrouwen, hij daar enkele maanden nadien al weer deels op terug moest komen. Een nieuwe hertogelijke verordening uit augustus 1441 bepaalde namelijk dat er gedurende vier jaar wel weer binnen de mijl rondom Geraardsbergen gebrouwen mocht worden, zij het tegen de betaling aan de stad van een (beperkt) accijnsrecht. Die beslissing zou er gekomen zijn op het protest van een aantal omwonende "*vassaulx et habitans*", waarop Geraardsbergen "*pour mieulx faire que laissier*" met het aangehaalde compromis instemde en dit door de hertog liet bevestigen. De inhoud van die hertogelijke bevestiging en nieuwe verordening maakt weliswaar nergens melding van enige Gentse inmenging. Toen na de hertogelijke overwinning op Gent in 1453 er in de jaren 1460 evenwel opnieuw conflicten rezen rond de brouwactiviteiten rondom Geraardsbergen, zou het Geraardsbergse stadsbestuur evenwel niet langer vrezen man en paard te noemen. De verordening uit augustus 1441, waarop hun tegenpartij zich toen beriep, was volgens de schepenen "*esté poursievi par ceulx qui estoient lors bourgeois de Gand, ausquelz l'on ne avoit osé bonnement contredire obstant le gouvernement que lors avoient iceulx de Gand*"³¹⁶. Volgens Geraardsbergen was dat trouwens ook de reden geweest waarom Filips de Goede in zijn verordening expliciet zijn rechten en hoogheid "*ou temps avenir*" had gevrijwaard.

In 1446 zien we die vorstelijke *patientia* evenwel al opraken ten aanzien van de Gentse contestatie van de inning van accijnzen op de brouwactiviteit binnen de Aalsterse banmijl. In principe was Aalst hiertoe gemachtigd bij een privilege van Jan zonder Vrees uit 1414, dat destijds nog zelf door Filips als graaf van Charolais bevestigd was geweest³¹⁷. Dit niettegenstaande bleken de Gentse schepenen van de Keure tussen 1439 en 1445 maar liefst zeven keer tussengekomen te zijn ten behoeve van hun buitenpoorters, die weigerden de Aalsterse accijnzen op hun buitensteedse brouwactiviteiten te betalen. Weliswaar renvoieerden de Gentse schepenen deze kwesties uiteindelijk steeds voor de Aalsterse schepenenbank of voor de Raad van Vlaanderen, maar schijnbaar niet nadat ze in elke zaak wel eerst hun *lettren van verbode* naar Aalst hadden uitgestuurd met het bevel hun poorters

---

³¹⁶ Cf. nr. 1398, vonnis van de Grote Raad uit 1462 in het conflict tussen de stad en de heer van Boelare. Indien we met die opmerking van de Geraardsbergse schepenen in het achterhoofd de verordening uit augustus 1441 opnieuw nauwgezet doorlezen, is het overigens verleidelijk in de clausule "*excepté ceulx qui ont franchises ou privileges au contraire*", die een uitzondering voorzag voor de naleving van het brouwverbod en de inning van de boetes van 60 lb. par. op de overtreders hiervan, een specifieke toegeving aan de Gentse buitenpoorters te zien. Poorterschap wordt immers vaak specifiek met het woord *franchise* verbonden (*franchise de bourgeoisie*) en Gentse poorters konden in principe ook enkel maar door de Gentse schepenen in boetes van maximum 60 lb. par., of in een verbanning veroordeeld worden, maar niet door andere rechtbanken.

³¹⁷ Het privilege stond de stad toe voortaan zelf accijnzen te mogen innen zonder daartoe nog langer recurrente hertogelijke octrooien te moeten bekomen; die accijnzen zouden "*aussi bien dehors ladicteville une lieue a la ronde que dedens ycelle*" geïnd mogen worden, waarmee Jan zonder Vrees trouwens een tijdelijk octrooi uit juli 1409 bevestigde, cf. J.-M. CAUCHIES (ed.), *Ordonnances de Jean sans Peur*, pp. 328-333, nr. 211 en pp. 149-150, nr. 102.

provisoir van de betaling van enige accijsrechten vrij te stellen³¹⁸. Hoewel die Gentse renvoeien op zich reeds als een hertogelijke overwinning kunnen worden beschouwd – dat ze net pas vanaf 1439-41 opduiken lijkt die hypothese zelfs te versterken³¹⁹ – volstond dit in 1446 blijkbaar niet meer voor Filips de Goede. Wanneer toen immers een nieuw conflict

---

³¹⁸ Cf. E. HOUTMAN, *Inventaris van het oud archief*, pp. 180-183, nrs. 27-29, 31-34 en 36.

³¹⁹ Deze renvoeien werden immers allemaal in origineel in het Aalsterse stadsarchief bewaard: de stad zag ze dus weldegelijk als documenten die haar rechten staafden. Dat er geen Gentse renvoeien van vóór 1439 bewaard bleven zou enerzijds zijn verklaring kunnen vinden in het ontbreken van enige conflicten rond de Aalsterse accijsrechten binnen haar banmijl tussen 1414 en 1439, wat echter weinig waarschijnlijk lijkt gezien Aalst zich tussen de steden bevond die zich in 1428 tot Gent hadden gericht om haar optreden tegen de buitensteedse brouwerij te verzoeken, cf. W. BLOCKMANS, *Handelingen ... Regering van Filips de Goede*, d. I, pp. 403-404, nr. 346. Dat laat als andere mogelijkheid dat Gent wel in de kwestie was tussengekomen ten voordele van haar buitenpoorters, maar haar *lettren van verbode* (waarmee een andere wet verboden werd kennis te nemen van haar poorter) toen niet had willen herroepen noch enig renvoei van de zaak had toegelaten. Dat Gent die renvoeien vanaf 1439 wél toekende zou dan een gevolg kunnen zijn van de actievere hertogelijke politiek en het onder druk zetten van Gent (o.m. via de translatie van de Raad van Vlaanderen naar Kortrijk). Bovendien had de hertog in januari 1438 al een eerste keer een renvoei van de Gentse schepenbank verkregen in een zaak waar het hertogelijke interpretatierecht van eerdere privileges in botsing was gekomen met de Gentse kennisname van kwesties waarin haar (buiten)poorters betrokken waren. Een aantal Gentse poorters die zoutbranderijen te Moerspeye uitbaatten hadden zich tot de schepenen van de Keure gewend om bijstand te verkrijgen tegen de pogingen van Biervliet om haar grafelijk zoutziedprivileges ook te Moerspeye af te dwingen; het Gentse stadsbestuur had toen evenwel in een formele oorkonde erkend dat slechts "*onzen hardden, gheduchten heere ende prince (...) de kennesse ende interpretacie van fondacien, privilegien ende kueren vander stede ende plaetsen toebehoort*" en haar poorters bijgevolg doorverwezen naar de hertogelijke raad om daar hun recht te verkrijgen. De hertog liet deze Gentse akte dan ook meteen opbergen in de grafelijke oorkondenschat (cf. de huidige bewaring van deze akte in het RAGent, fonds Oorkonden der graven van Vlaanderen, chronologisch supplement, nr. 702) en liet niet na in zijn uiteindelijke uitspraak in het conflict expliciet aan te halen "*que les eschevins de notredicte ville de Gand, pardevant qui estoit mené question a ladicte cause pour tant qu'elle touchait a aucunes bourgeois d'icelle qui ont et tiennent ketes et stouwes et font boullir sel audit lieu de la Mourspeye et autres lieux dessudites, avoient icelle question ensemble les parties renvoiees pardevant nous, a qui la cognoissance et interpretation appartenoit de tous privileges, keures et fondations des bonnes villes de notredit pays, ainsi que par certaines lettres patentes sur ce faites ce faites soubz le grant seel de notredicte ville de Gand peut apparoir plus a plain*", cf. nr. 604. Vergelijk en contrasteer dit ook nog met een gealarmeerd schrijven van de Raad van Vlaanderen aan kanselier Nicolas Rolin uit juli 1434, toen nog gevreesd werd dat Gent zelf een nieuwe verordening zou uitvaardigen in het conflict tussen de Kortrijkse wevers en volders, waarrond de hertog nog maar op 28 juni 1434 zijn eigen verordening had uitgevaardigd: "*Arnequin de Courtray, chevaucheur de mondit seigneur, (...) [a] porté le XVIIe jour dudit mois de juillet certaines lettres closes (...) pardevers monseigneur le chancelier touchans aucunes keures et ordonnances que a l'instance des drappiers de Courtray ceulx de la loy de Gand, comme l'en disoit, avoient en propoz de faire contre la sentence paravant donnee par mondit seigneur le duc au prouffit des foulons de Courtray contre lesdiz drappiers*", cf. ARA, RK, nr. 21.806, fol. 23v°. Voor de hertogelijke verordening/sententie waarnaar verwezen wordt, zie nr. 502; het conflict tussen de Kortrijkse wevers en volders aangaande de verloning van deze laatste sleepte reeds lang aan, zie ook nrs. 113, 128, 132, 156 en 478, evenals de bespreking van deze kwestie bij P. STABEL, *De kleine stad*, pp. 152-153, aan te vullen met het recente artikel van J. MUNRO, 'Gold, Guilds and Government', pp. 153-205, dat specifiek ingaat op de monetaire problematiek die de diepere oorzaak van dit loonconflict vormde.

rond de weigering van enkele brouwers te Lede de Aalsterse bieraccijnzen te betalen, evocerde de hertog de kwestie zelf voor de Grote Raad, "*sur ce que icellui proces touchoit declaracion et interpretacion de privilege, dont la cognoissance appartenoit a mondit seigneur et a sondit grant conseil*"³²⁰. De hertogelijke raadsheren slaagden er daarop bovendien in de betrokken brouwers te laten verzaken aan hun Gents poorterschap, wat de schepenen van de Keure in principe enige verdere mogelijkheid tot interventie ontnam. In het uiteindelijke vonnis van de Raad, dat de brouwers veroordeelde tot het betalen van een aantal welomschreven accijsrechten, beval de hertog zijn gerechtsambtenaren tenslotte expliciet de uitvoering ervan na te laten leven, "*en contraignant vigoreusement et sans depport se mestier fait ceulx qui vouldroient innover ou faire chose aucune au contraire*".

Geconfronteerd met dit hertogelijk optreden dat de prerogatieven en macht van de Gentse buitenpoorters aantastte, bleken de Gentse schepenen van de Keure zich vanaf de tweede helft van de jaren 1440 geleidelijk aan ook meer direct te gaan verzetten tegen de hertogelijke wetgevende initiatieven ten aanzien van de kleinere steden binnen haar kwartier. Dit bleek met name het geval te Geraardsbergen. De stad trad vanaf het voorjaar van 1446 in contact en overleg met de hertog en diens administratie rond het opstellen en uitvaardigen van een restrictie "*omme de stede van Gheroudsberghe te bringhene in beteren state*"³²¹. Na een onderzoek dat door de raadsheren Joris Tsuul en Lodewijk van Aertrijke³²² gevoerd was geweest, leidde dit uiteindelijk op 8 februari 1447 tot de uitvaardiging van de hierboven reeds aangehaalde restrictie³²³. Ten gevolge van deze relatief lange voorbereidingsperiode bleken de onkosten en vergoedingen die Geraardsbergen beide hertogelijke commissarissen verschuldigd was, echter sterk te zijn opgelopen. Om het verschuldigde bedrag op te kunnen halen, had de hertog voorzien dat niet de stadsfinanciën zelf aangeboord zouden worden – de restrictie diende die immers aan te zuiveren, niet verder uit te putten – maar wel dat een directe belasting op de Geraardsbergse

---

³²⁰ Cf. nr. 875.

³²¹ Cf. ARA, RK, nr. 35.264 (stadsrekening mei 1425-mei 1426), fol. 44v°: het stadsbestuur stuurde op 3 februari 1446 haar stadsklerk naar de Raad van Vlaanderen om er met de raadsheren overleg te plegen over de te volgen procedure tot het bekomen van een restrictie. De raad gaf de stad daarop opdracht zich tot kanselier Rolin te wenden, waarop we op 18 maart een tweekoppige Geraardsbergse delegatie naar Rijsel bij de hertog, de kanselier en de Grote Raad zien trekken (cf. fol. 46r° van dezelfde rekening). De Grote Raad gaf daarop de Raad van Vlaanderen de Geraardsbergse suppliek verder na te gaan en te onderzoeken, in samenspraak met de hoogbaljuw van het Land van Aalst.

³²² Beide waren raadsheren bij de Raad van Vlaanderen; Tsuul had daarnaast bovendien een eerdere carrière bij de stad Gent achter de rug (hij was tussen 1430 en 1443 klerk van de schepenen van de Gedeede geweest, en in 1444 tot schepenen van de Keure verkozen), cf. J. DUMOLYN, *Staatsvorming*, databank, fiches Lodewic van Artrijk en Joris Tsuul.

³²³ Cf. nr. 884.

stadsbevolking zou worden geïnd³²⁴. Bovendien zouden ook voor het verder opbrengen van de toekomstige uitgaven van de stad indirecte belastingen mogen worden ingesteld³²⁵.

Deze bepalingen gaven Gent een kans om tussen te komen op basis van de hierboven reeds aangehaalde verordening van Lodewijk van Nevers uit 1325, die bepaald had dat de Gentse *ommesaten* niet met meer of zwaardere *tailles* belast mochten worden dan de Gentse poorters zelf. Al in 1446 had Gent zich verzet tegen de pogingen van het Geraardsbergse stadsbestuur om een directe belasting van 200 lb. gr. te innen "sonder der af ghehadt te hebbene tconsent van scepenen van der kuere", niettegenstaande dat Geraardsbergen daartoe wel een octrooi van de Raad van Vlaanderen had verkregen. Hoewel de hertog daarop Gent zijn brieven had gestuurd met het bevel zich niet verder in de zaak te moeien, bleek het Geraardsbergse stadsbestuur uiteindelijk toch van de belasting af te zien. Ze betaalden zelfs een aantal "notablen persoenen, raedslieden ende speciale vrienden" 288 lb. par. om de zaak verder met de Gentse schepenen in der minne te regelen en de "molestacien die der af comen mochten, waere van banne ofte andersins" te vermijden³²⁶. De reële macht en dreiging van Gent haalden het toen dus nog op een octrooi van de Raad van Vlaanderen of enige bevelen van de hertog, al zagen de Geraardsbergse schepenen zich bij de afhoring van de rekening wel op vingers getikt worden door de hertogelijke commissarissen, die bepaalden dat de 288 pond door de schepenen uit eigen zak zouden moeten worden betaald³²⁷. In 1447 bleken de

---

³²⁴ "pour ce que les eschevins et receveurs de ceste presente annee se sont employez a aidier et remettre en estat notredicte ville par pluseurs et diverses manieres et que ad ceste fin il leur a convenu faire de grans poursuites (...) en quoy et pour avoir fait faire les informacions dont dessus est faite mencion ilz ont frayé et missionné de bien grant sommes de deniers, qui ne voulons ne entendons estre toutevoies a la charge de la ville, iceulx de la loy (...) tauxeront et imposeront ceste fois sur entre eulx les sommes de deniers que pour ce a convenu et convient frayer en la maniere que dit est", cf. nr. 884.

³²⁵ "ce temps pendant [de tien jaar die de restrictie zou duren] les bourgeois, manans et habitans de ladicte ville payeront et seront tenuz de payer par tailles et collectes qu'ilz feront entre eulx, car ainsi l'ont il accordé de faire de leur gré et consentement la porcion de ladicte ville des aides et subvencions accordéz a nous et qui nous seront accordéz ledit temps durant", cf. nr. 884. De stadsrekening uit 1449-50 lijkt evenwel aan te geven dat die directe belastingen deels door (verplichte?) leningen vervangen waren geweest, en dit voor het bedrag van 3289 lb., 12 d. par. dat toen nog verschuldigd was aan "diverschen notablen persoonen die, by advertisemente van den commissarissen gheordeneert omme de provisie van deser stede, der selver stede gheleent hebben", cf. ARA, RK, nr. 35.268, fol. 60r°.

³²⁶ Cf. ARA, RK, nr. 35.264, fol. 66v° (stadsrek. mei 1445 – mei 1446).

³²⁷ In de marge van het doorstreepte artikel in de rekening werd door de hertogelijke commissarissen de volgende nota bijgeschreven, waaruit trouwens zou moeten blijken dat de "notablen persoenen" die in de kwestie ten behoeve van Geraardsbergen waren tussengekomen niemand minder dan de Gentse schepenen zelf waren geweest, die zich dus hadden laten omkopen: "Royé: ledit impost procedoit de l'ottroy fait par messires de la chambre du conseil a Gand et aussi la chose touche la seignourie de mondit seigneur et puet estre traicté a consequence ou temps avenir ou prejudice de lui et de sa seignourie, les commissaires a oïr ce present compte pour ces causes, et aussi pour ce que les eschevins de Grantmont ont traictié ou fait traictier avecques les eschevins de Gand et leur paier la somme de II^c IIII^{xx} VIII livres parisis declairees en cest article a la charge de ladicte ville, depuis et oultre et pardessus que mondit seigneur, a leur requeste, par ses lettres closes avoit mandé et deffendu ausdiz eschevins de Gand de non proceder contre lesdiz de Grantmont a l'occasion dudit impost et sanz le sceu ou consentement de mondit seigneur ou aumoins de son bailli d'Alost, auquel iceulx de Grantmont avoient promis de non traictier ou faire traictier a ceste cause avecques lesdiz de

twee hertogelijke raadsheren zich echter niet naar de Gentse eisen te willen schikken en werden ze dan ook effectief door de schepenen van de Keure verbannen³²⁸. Filips de Goede bleek echter niet langer bereid van de bepalingen van zijn verordening af te wijken, iets waarin hij nu blijkbaar ook werd gesteund door het Geraardsbergse stadsbestuur (dat ondertussen door haar oplopende schuldenlast wellicht wel tot een dergelijke opstelling gedwongen werd). In een brief van 24 augustus 1447 werd het Geraardsbergse stadsbestuur door de hertog bevolen de taxatie en inning van de onkosten van Tsuul en Aertrijke onverwijld verder te zetten; een definitieve regeling zou nog wel getroffen worden "*après ce que aurons osté le trouble et empeschement estant es matieres dessusdictes audit lieu de Grammont par les faiz et empeschemens desdiz de notre ville de Gand*"³²⁹. Het is echter maar de vraag in

---

Gand mais eulx actendre au confort et assistance que mondit seigneur leur y faisoit et feroit, ainsi que ledit bailli a affirmé, ont royé icelle somme et n'est point cy passé en compte".

³²⁸ Wanneer deze verbanning precies plaatsvond is niet helemaal duidelijk: de eerste vermelding die we ervan hebben teruggevonden dateert van 17 augustus 1447, toen de Geraardsbergse wet twee schepenen en de stadsontvanger uitstuurde naar het hertogelijke hof te Brugge, waar ook Aertrijke en Tsuul toen verbleven, voor verdere instructies "*hoe men de stede soude moghen hulpen uten commer end laste daer sij in commen was by den banne van dien van Ghent*", cf. ARA, RK, nr. 35.266, fol. 9°. Ook de hertogelijke brief aan het Geraardsbergse stadsbestuur van 24 augustus 1447 maakt melding van de verbanning van de twee raadsheren (cf. nr. CCLXVII); op dezelfde dag berichtte de Raad van Vlaanderen de hertog dat de Gentse schepenbank nog geen gevolg had willen geven aan het schrappen van Tsuul en Aertrijke uit het stedelijke ballingboek, met de vermelding dat die verbanning nog door de vorige schepenbank zou zijn uitgesproken (dus voor 15 augustus 1447), cf. J. DUMOLYN, *Staatsvorming*, databank, fiche Joris Tsuul. De bewering van J. HAEMERS dat Tsuul al in het schepenjaar 1445-1446 (cf. *De Gentse opstand*, p. 63, n. 181 en p. 139) zou zijn verbannen klopt niet en lijkt gebaseerd op een foutieve lezing van Dumolyns gegevens. Dit neemt niet weg dat Haemers er wel terecht op wijst dat Tsuul in dezelfde periode door de hertogelijke opposanten binnen het Gentse milieu overduidelijk als een agent van de hertogelijke inmenging in de interne Gentse politieke keuken werd gezien en wellicht ook mee als dusdanig werd geïsoleerd. Tegelijkertijd met het optreden tegen de Gentse inmenging binnen haar kwartier probeerde Filips de Goede ca. 1446-47 immers ook intern, via de schepen- en overdekenverkiezingen, zijn greep op Gent te vergroten. Tsuul was bv. als getuige aanwezig bij de oorkonding van het akkoord dat de hertog op 20 januari 1447 wist af te dwingen rond de verkiezing van de volgende overdeken van de neringen (cf. nr. 880), net trouwens zoals secretaris Joris (of George) de Bul, die ook de Geraardsbergse restrictie had ondertekend en wie daarnaast ook steeds een glansrol als *agent provocateur* in het Gents-Bourgondische conflict uit 1449-53 wordt toegedicht (cf. J. HAEMERS, op. cit., pp. 138-140 en pp. 176-177). Dit is nog een indicatie dat het hertogelijke wetgevende optreden uit de jaren 1440 binnen het Gentse kwartier niet los kan worden gezien van de bredere hertogelijke politiek en de ambities van Filips om nu ook de machtigste stad van het graafschap onder zijn controle te krijgen.

³²⁹ Zie document nr. CCLXVII. Deze brief werd ook ondertekend door de hertog, iets wat op zich niet zo uitzonderlijk was voor de hertogelijke *lettres closes*. Deze ondertekening, een getuige van een persoonlijke tussenkomst van de vorst (al was het maar fysiek met het zetten van een krabbel), werd echter expliciet verzocht door de Geraardsbergse wet, wat aangeeft dat de stad in haar conflict met Gent schijnbaar *per se* de hertogelijke beslissingsmacht in de verf wilde zetten (zie de artikels in de Geraardsbergse stadsrekening uit 1447 die getuigenis afleggen van het verkrijgen van deze brief bij de hertogelijke kanselarij: "*Betaelt meester Joerisse de Bul* [wiens handteken als secretaris naast dat van de hertog op de brief staat], *secretarijs ons gheduchts heren van den brieve die onse gheduchten heere ordeneerde up de vors. supplicacie* [rond de kwestie van de

welke mate de hertog hierin echt succesvol zou blijken te zijn: de nieuwe Gentse wet die in augustus 1447 verkozen was, werd immers bevolkt door een aanzienlijk aantal opposanten van de hertogelijke politiek³³⁰, en ook de hertogelijke provocatie die de verplaatsing van de Raad van Vlaanderen van Gent naar Dendermonde in november 1447 inhiel bracht de stad niet op de knieën³³¹. De kosten van het verkrijgen van de restrictie zouden uiteindelijk weliswaar effectief getaxeerd en geïnd worden op de Geraardsbergse stadsbevolking³³², maar de schepenen van de Keure bleven zich niettemin verder met de kwestie inlaten. Een schrijven van de hertog uit september 1447 met het bevel "*an die van Ghent dat sy haere hant souden willen lichten van den zaken angaende den provisien van deser stede*" bleef in elk geval zonder veel gevolg³³³. Nog in november van hetzelfde jaar werden de Geraardsbergse schepenen namelijk gedagvaard door hun Gentse collega's om zich te komen verantwoorden voor het impetren van de hertogelijke restrictie³³⁴.

Wellicht werd daarbij niet zozeer de hertogelijke verordening en restrictie op zich gecontesteerd, als wel dat Gent niet in eerste instantie in de zaak betrokken en geconsulteerd was geweest. Een akte van de schepenen van de Keure uit november 1448 getuigt er immers van dat de stad nog steeds veronderstelde dat, tenminste in fiscale kwesties, haar instemming vereist was vooraleer een hertogelijk octrooi binnen haar kwartier effectief uitvoering kon kennen³³⁵. Het ging concreet om een tijdelijke taks van zeven groten op elk stuk Werviks laken, die een aantal Wervikse lakenhandelaars van de hertog mochten innen ter vergoeding van hun onkosten gemaakt in het verkrijgen bij de hertog van een nieuwe keure voor de lokale lakennijverheid³³⁶ — een situatie die dus

---

verbanning van Tsuul en Aertrijke]: XLVIII s. par. – Item sinen clerc in hoefscheden: XII s. – Item ghegheven meester Matrins Steenberch, clerc, van dat hy solliciteerde als dat mijn gheduchten heere sijn handteeken stelde an den vors. brief ende in hoefscheden: XII s.", cf. ARA, RK, nr. 35.266, fol. 9v°. Dit komt ook overeen met de vaststelling van J.-M. CAUCHIES, volgens wie "*il semble que le souverain signe les lettres importantes, c'est-à-dire celles auxquelles il accorde une réelle importance*", met die nuance dat die vorstelijke 'belangstelling' dus blijkbaar ook afgekocht of gesolliciteerd kon worden, cf. *La législation princière*, p. 149.

³³⁰ Cf. J. HAEMERS, *De Gentse opstand*, pp. 143-145; ook het hertogelijke project van de *gabelle* of een permanente zoutbelasting werd niet verder meer aan deze nieuwe Gentse schepenbank voorgelegd en door een gefrustreerde hertog definitief opgeborgen.

³³¹ Cf. J. DUMOLYN, *De Raad van Vlaanderen*, p. 45.

³³² In oktober 1447 werd een Geraardsbergse schepen naar het hertogelijke hof te Brussel en naar Tsuul en van Aertrijke gestuurd om er "*de boucke van der zettinghen die by hemlieden up dinsetene van deser stede ghetacxeert was ter causen van der costen ghedaen omme de vors. provisie*" op te gaan halen en uit te voeren, cf. ARA, RK, nr. 35.266, fol. 11r°.

³³³ ARA, RK, nr. 35.266, fol. 10r°.

³³⁴ ARA, RK, nr. 35.266, fol. 11v°.

³³⁵ Cf. nr. CCLXXVI, akte van 16 november 1448.

³³⁶ Cf. nrs. 929 en 930. Een dergelijke praktijk was niet ongebruikelijk, wijzen we bijvoorbeeld nog op een hertogelijk octrooi uit 1462 dat een aantal Rijselse lakenhandelaars toeliet om de som van 1000 lb. par. op te

relatief analoog was met de kwestie rond de Geraardsbergse restrictie. In dit geval was de Gentse instemming weliswaar op voorhand verkregen, maar daarmee bleek de kwestie nog niet definitief aan de jurisdictie van het Gentse stadsbestuur onttrokken te zijn geweest (wellicht zelfs in tegendeel). Twee Gentse buitenpoorters contesteerden de taks namelijk en vonden gehoor bij de schepenen van de Keure, waarop deze de impetranten van het hertogelijk octrooi alsnog verboden het voorlopig ten uitvoer te leggen. De Wervikse lakenhandelaars die het octrooi hadden verkregen, negeerden dit Gents verbod echter en lieten de grafelijke baljuw van Geluwe (nabij Wervik) de nieuwe taks innen. Het ging volgens hen immers om de uitvoering van een hertogelijk mandement waaraan Gent in eerste instantie haar instemming had verleend: enige contestatie diende dan ook voor de hertog zelf of de Grote Raad worden gebracht. De Gentse schepenen ontkenden weliswaar niet dat de hertog de uiteindelijke kennisname van diens octrooi toekwam. Maar Gent stelde zich wel opnieuw, tenminste binnen haar kwartier en dankzij haar jurisdictie over haar (buiten)poorters, op als een tweede macht net na de graaf/hertog. Zolang de kwestie nog voor de hertog of zijn Raad in behandeling zou zijn, verordenden de schepenen immers zelf de Geluwse baljuw het octrooi niet uit te voeren. Indien deze dit toch zou doen, herriepen de schepenen meteen ook de instemming die hun voorgangers destijds aan het hertogelijke octrooi hadden verleend. Bovendien verordenden ze sowieso dat er een onderzoek diende te worden gevoerd naar de impetranten die, tegen het eerste bevel van de schepenen de executie van het octrooi te staken, de baljuw toch nog hadden verzocht de taks verder te innen.

De Gentse opstand en het verder limiteren van de buitenstedse wetgevende en bevelende macht

Met het verder verslechteren van de relaties tussen Gent en de hertog doorheen de jaren 1449-51 en het definitieve failliet van de pogingen van de Bourgondische administratie om via de jaarlijkse wetsvernieuwing een indirecte invloed op het beleid en bestuur van de stad uit te oefenen³³⁷, zou Filips de Goede in augustus 1450 voor het eerst formeel optreden tegen een dergelijk Gents optreden. Mogelijk als reactie op inmengingen van de Gentse

---

halen via een taks op het voortaan door hun Rijselse collega's verkochte laken, en dit ter compensatie van de kosten die ze hadden gemaakt in een proces met de Rijselse wevers (cf. nr. 1372).

³³⁷ Weliswaar was Filips de Goede er op 8 maart 1450 nog in geslaagd de zetelende Gentse magistraat af te zetten en over te gaan tot een uitzonderlijke, nieuwe wetsvernieuwing (cf. nr. 963), maar dit bleek uiteindelijk geen duidelijke hertogelijke overwinning in te houden, zoals J. HAEMERS stelde: "*het verdere verloop van het schepenaar gaf hem [de hertog] ongelijk. De Collatie trok de macht naar zich toe, net als in andere periodes waarin de hertog de privileges van de stad bedreigde. (...) In de Collatie nam de particularistische strekking duidelijk de bovenhand*", cf. *De Gentse opstand*, p. 171.

schepensbank in het Westkwartier in mei en juli 1450³³⁸, verklaarde de hertog op 12 augustus 1450 dat het Gentse poorterschap voortaan enkel nog maar naar de strikte bepalingen van het privilege van Gwijde van Dampierre uit 1297³³⁹. Daarbij bepaalde hij bovendien dat er voortaan geen enkel gevolg meer zou worden gegeven "*a quelzconques mandemens, commandemens, inhibitions, interdictions ou deffenses (...) faites de par ceulx de notredicte ville de Gant, par leurs lettres closes ou patentes ou autrement*" die op voorspraak van vermeende Gentse (buiten)poorters zouden zijn afgeleverd³⁴⁰. Dit verder opvoeren door de hertog van de druk op Gent³⁴¹, leidde in het najaar van 1450 en het vroege voorjaar van 1451 uiteindelijk tot een

---

³³⁸ Al in mei 1450 had Gent de Witte Kaproenen naar de kasselrij Veurne (in het Brugse kwartier) uitgezonden om er een aantal keurbroeders te arresteren die geweigerd hadden te Gent te verschijnen voor de behandeling van een geschil waarin Gentse buitenpoorters betrokken waren. Toen was een hertogelijke commissie o.l.v. Jean Chevrot, Simon de Lalaing en Pieter Bladelin en met hulp van raadsheren Hendrik Utenhove, Willem de Zadelare en Gillis Boudins er nog in geslaagd het Gentse exploit in der minne af te handelen en de hele zaak als nietig en ongebeurd te laten beschouwen door beide partijen, cf. ARA, RK, nr. 43.149, ff. 15v°-16r°. Begin juli hadden de Gentse schepenen van Gedeede echter op hun beurt opgetreden binnen de kasselrij en de Veurnse kasselrijwet verboden zich nog langer in te laten met een erfeniskwestie die een Gents poorter aanbelangde, waarop de Veurnse schepenen en landhouders op 13 juli in contact traden met de hertog en het hof, die toen al te Bergen in Henegouwen resideerden. De Veurnse delegatie was in totaal 20 dagen onderweg en verkreeg uiteindelijk, naast een brief gericht aan de baljuw van Gent, ook een schrijven bestemd voor de Raad van Vlaanderen, waarin de hertog deze instelling verzocht hem hun verdere advies in de kwestie over te brengen, cf. ARA, RK, nr. 43.149, ff. 16v°-17r°. Rekening houdend met de afstanden tussen Bergen, Veurne en de Raad van Vlaanderen te Dendermonde lijkt het ons erg waarschijnlijk dat dit advies direct aan de basis lag van de redactie en expeditie op 12 augustus 1450, te Bergen, van de hertogelijke verordening aangaande het Gentse buitenpoorterschap; deze verordening richtte zich in elk geval ook direct tot de Raad, die ook de verdere verspreiding van de verordening doorheen het graafschap op zich nam (cf. nr. 974, traditie B, kritisch apparaat).

³³⁹ Cf. nr. 974. Deze verordening nam, zowel in het Middelnederlands als in Franse vertaling, het relevante artikel uit de keure van Gwijde letterlijk over (cf. A. GHELDOLF, *Coutumes de la ville de Gand*, t. I, pp. 483-484, §132). Over het verdere optreden van de hertog tegen het Gentse buitenpoorterschap in deze periode, zie het artikel van J. DECAVELE, 'De Gentse poorterij', pp. 66-68).

³⁴⁰ Dat deze bepaling voor de steden binnen het Gentse kwartier de kern van de hertogelijke verordening vormde blijkt ook uit een artikel in het kapittel van de Geraardsbergse stadsrekening uit 1450-1451 met de vergoedingen uitbetaald aan boden e.d.: "*Heinric Bruninc, messagier van minen heeren van den rade, die den XXVIII^{en} dach van ougste [1450] brochte een mandemnt van ons gheduchts heeren wegghen angaende den brieven van verbode van der stede van Ghend: XII s. [par.]*", cf. ARA, RK, nr. 35.269, fol. 37r°; gelijke vermelding in de rekening van de stad Diksmuide: "*Ghegheven in hoofsscheden Heynric Brunijnc, messagier van den camere van den rade te Dendremunde, brieven bringhenden an de wet inhoudende de poorters van Ghent noch hare brieven noch vonnessen niet obedieren soude up grote correctie: XII s. [par.]*", cf. ARA, RK, nr. 34.061, fol. 20r°.

³⁴¹ De bepaling vond duidelijk al snel haar weerklank binnen het Gentse bestuursmilieu: een document dat wellicht nog van voor de schepensverkiezing van 15 augustus 1450 gedateerd moet worden (en dat er misschien op wijst dat de hertog reeds voor 12 augustus 1450 *de facto* maatregelen tegen het Gentse buitensteedse bevelend optreden had verordend), getuigt onder meer van de klacht van de stad "*que meisseigneurs du conseil residens en Flandres, le bailly de la conté d'Alost et le bailly de Tenremonde ont detenuz soubz*

aantal onderhandelingen waarin de geschilpunten rond de bevelende en wetgevende macht van Gent binnen het graafschap opnieuw op de agenda werden geplaatst³⁴². In tegenstelling tot in 1440 kwam er nu echter geen formeel compromis tot stand. Filips de Goede en zijn administratie stelden zich minder inschikkelijk op – het gebruik van de Gentse superscriptie diende nu bijvoorbeeld onvoorwaardelijk te wijken³⁴³ – terwijl de Gentse schepenen hun optreden veeleer probeerden te vergoelijken en te legitimeren in plaats van echt tegemoet te komen aan de hertogelijke eisen. In reactie hierop hernieuwde de hertog op 7 maart 1451 het verbod uit augustus 1450. De nieuwe verordening was zelfs nog strikter. Een nieuwe boete van maar liefst 100 lb. par. diende geïnd te worden op zij die zich nog onterecht op het Gentse poorterschap beriepen of daartoe Gentse schepenbrieven of mandementen verkregen en probeerden uit te voeren. Ook werd bepaald dat er voortaan geen gevolg meer zou worden gegeven aan Gentse verboden kennis te nemen van haar vermeende poorters in schuldzaken – een punt dat tijdens de voorbije onderhandelingen vruchteloos behandeld was geweest³⁴⁴ – of in conflicten rond hun bijdrage in de lokale bedebetalingen³⁴⁵. Gent verzette zich echter zowel formeel als in de feiten tegen dit

---

eulx les bourgeois de Gand prisonniers sans les avoir voulu delivrer pour requestes a eulx faictes par lettres par pluseurs et diverses fois, qui est contre ledit privilege", cf. nr. CCC, §[II].

³⁴² Cf. nrs. CCCXII-CCCXV. Werden ondermeer besproken: het gebruik van de Gentse superscriptie (nr. CCCXIII, §XIII); de uitvaardiging van de Gentse voorgeboden en de mogelijkheid van de Gentse schepenen om kennis te nemen van hun uitvoering, o.m. door de grafelijke ambtenaren, binnen het Gentse kwartier (nrs. CCCXIII, §XV, CCCXIV, §[I]-[III], CCCXV, §[IX]); het uitsturen van zowel de vinders- als ook de schepenboden binnen en buiten het kwartier (nr. CCCXV, §[VI]) en de mogelijkheden om over te gaan tot schuldinningen buiten Gent t.v.v. Gentse poorters (nr. CCCXV, §[X]); het uitvaardigen van uitvoerverboden op levenswaren en het verlenen van licenties die dit toch toelieten (nr. CCCXV, §[XII]-[XIII]); het uitsturen van "*lettren van verbode*" op vraag van Gentse buitenpoorters (nr. CCCXV, §[IV]); alsook de mogelijkheid van de Gentse schepenen om (zoals in het geval van de Geraardsbergse restrictie) op te mogen treden tegen het instellen van taksen e.d. binnen het kwartier (nr. CCCXIII, §XIII).

³⁴³ De hertogelijke raadsheren waren duidelijk: "*ilz [de Gentse schepenen] n'ont ne ne peuvent avoir commandement ne deffense sur les officiers de mondit seigneur ne autres quelxconques non bourgeois de Gand, mais doivent proceder par requestes et pryeres, et ainsi cesse la cause par laquelle ilz maintiennent eulx povoir escripre dessus*", cf. nr. CCCXIII, §XIII. Die afwijzing van dit Gentse gebruik kan ongetwijfeld ook in verband worden gebracht met een ander artikel in de documenten die de schriftelijke weerslag van deze onderhandelingen vormden, waarin de Bourgondische administratie schetste hoe Gent zich voortaan als *bonne ville* te schikken zou hebben in haar relaties met de hertog en de hertogelijke ambtenaren: "*quant leurs bourgeois ou bourgoises seront empeschiez par aucuns des officiers de monseigneur en corps ou en biens que lors ilz escriproient ausdiz officiers pour leur delivrance, et se l'officier estoit en defaulte de faire icelle delivrance dedens III jours après ce qu'ilz seroient adcertenez que ledit officier auroit receu lesdites lettres, que lors escriproient a messires de la chambre de Flandres, lesquelz sommerement et sans proces leur feroient avoir raison dudit officier et dont lesdiz de la chambre auront charge de mondit seigneur bien expresse de le ainsi faire*": de stad kreeg dus wel uitzicht op een rechtsbedeling, maar enkel nog maar via de geijkte kanalen en niet via haar eigen brieven of bevelen, cf. nr. CCCXII.

³⁴⁴ Cf. nr. CCCXV, §[X]

³⁴⁵ Vergelijk dit met het conflict tussen Brugge en Veurne ca. 1438-39, *ut supra*.

hernieuwde optreden van de hertog. Op 20 maart liet het Gentse stadsbestuur haar bezwaar tegen de hertogelijke verordening, als ingaand tegen haar privileges, officieel optekenen in een notariële akte³⁴⁶. Maar al voordien, nog voor 18 maart 1451, bleken de Gentse schepenen de landhouder van de kasselrij Veurne te Gent gearresteerd te hebben omdat hij en zijn collega's "*achtervolghende tinhouden van zekeren openen lettren van minen voors. heere daer tevoren ghepublijert in Vlaendren, verboden hadden zekeren cuerbroeders ghedachvaerdt voor scepenen van Ghend (...) dat zijre niet trecken zouden*"³⁴⁷. De Veurnse kasselrijwet trok daarop naar de hertog, die op zijn beurt de Gentse baljuw beval de landhouder weer in vrijheid te stellen — een optreden dat de Gentse wet mogelijk duidelijk maakte dat het de hertog menens was en zo misschien mee aanleiding gaf tot de redactie van de notariële akte van 20 maart.

Geen van beide partijen leek dus nog tot toegeven bereid. Wanneer Filips de Goede in augustus 1451 Karel VII van het optreden van de stad op de hoogte stelde, zien we hem samen met het buitenpoorterschap dan ook opnieuw duidelijk het bevelend optreden van het Gentse stadsbestuur, doorheen het graafschap en ten koste van andere jurisdicties, aanklagen:

"ces choses [nl. de clausules uit het privilege van Gwijde van Dampierre uit 1297] non obstant lesdiz de Gand font et usent journalment tout au contraire et font et envoient journalment leurs lettres de deffence par tout es franchises villes de loy dudit pays de Flandres, (...) tout ainsi et en la maniere comme se ilz feussent princes et seigneurs du pays (...) en deffendant (...) de prendre aucune congnoissance sur leurs bourgeois ou bourgoises a cause des deliz et malefices illec par eulx commiz (...) ne aussi a cause des debtes que leurdiz bourgeois ou bourgoises pourroient devoir et estre redevables aux inhabitans desdiz franchises villes, ne pour autre cause, et toutevoies ilz n'en ont povoir, auctorité ne privilege quelconcque (...) et especialment par les privileges et franchises des dessusdiz franchises villes de loy mesmes ilz ne le peuvent ne doivent faire"

Een goede twintig jaar na het Gents-Brugse conflict uit 1430 hernam de hertog nu — opportunistisch — het Brugse betoog dat *inter parem non habet imperium*, uiteraard enkel met de bedoeling die bevelende macht eenduidig voor zichzelf op te eisen. De radicalisatie van de Gentse opstand in het najaar van 1451, met de benoeming op eigen initiatief van het stadsbestuur en de Collatie van eerst een *justicier* en vervolgens drie hoofdmannen³⁴⁸,

---

³⁴⁶ Cf. nr. 987, traditie B; dit document is ook in extenso uitgegeven door V. FRIS, 'Oorkonden betreffende den opstand', pp. 68-77.

³⁴⁷ Cf. ARA, RK, nr. 43.150, fol. 12v°: op 18 maart werd een delegatie van de kasselrijwet naar Brussel gestuurd om de hertog en diens administratie op de hoogte te stellen van het Gentse optreden.

³⁴⁸ Op 26 oktober 1451 had de grafelijke baljuw Gent verlaten; daarop stelde de stad op 18 november een zogenaamde *justicier* aan die de baljuwsfunctie zou waarnemen — uiteraard zonder daartoe door de hertog gemachtigd te zijn of enigszins erkend te worden. Nadat deze functie door een aantal verschillende personen werd uitgeoefend, werden op 3 december in de plaats drie hoofdmannen (die een uitvoerende, in de eerste

speelde de hertog hierbij eigenlijk enkel in de kaart. Nu de grafelijke baljuw Gent ontvlucht was, maar er nog steeds Gentse voorgeboden werden uitgevaardigd, kon de aanklacht van Filips uit augustus, nl. dat het Gentse bestuur zich gedroeg als "*princes et seigneurs du pays*", gemakkelijk hardgemaakt worden. Ook de wetten en besturen binnen het Gentse kwartier waren zich overigens bewust van de spreekwoordelijke grens die Gent had overschreden met de verdere expeditie van haar voorgeboden, buiten enige hertogelijke controle om. Al op 18 november, de dag van de aanstelling van de eerste Gentse *justicier*, berichtte een contact het Aalsterse stadsbestuur niet enkel gealarmeerd over de "*wapeninghe*" die te Gent had plaatsgevonden maar ook dat er daarbij al meteen waren "*uutgheleyt vele voorboden ende nieuwicheden*"³⁴⁹.

Begin december bleken de Gentse hoofdmannen ook effectief hun voorgeboden binnen het kwartier verspreid te hebben, o.m. te Aalst, Kortrijk en Oudenaarde³⁵⁰. Daarin verzochten ze geen vreemd hertogelijk wapenvolk binnen hun steden te legeren, geen graan uit het Gentse kwartier meer te laten voeren en de Gentse poorters opdracht te geven zich binnen de drie dagen te Gent aan te melden onder hun respectieve hoofdman (m.a.w. een Gentse mobilisatie)³⁵¹. De Gentse verordeningen hadden echter geen effect meer, tenminste op deze grotere steden binnen haar kwartier. Het Kortrijkse stadsbestuur stuurde de Gentse brief en het voorgebod meteen door naar de hertog³⁵², die hen daarvoor op 10 december bedankte én hen tegelijk nog uitdrukkelijk meegaf dat "*quant ausdiz edictz nous ne voulons point qu'ilz soient publiéz en notredite ville ne qu'il y soit obey, mais le vous deffendons sur tant que nous desirez obeir et complaire*"³⁵³. Oudenaarde ging weliswaar niet zover meteen de

---

plaats militaire macht toebedeeld kregen, maar gedurende de opstand ook controle zouden weten uit te oefenen op de redactie en enige expeditie van Gentse brieven en mandementen). Zie hierover J. HAEMERS, *De Gentse opstand*, p. 194 en pp. 235-237 en H. LOWAGIE, *Met brieven an de wet*, pp. 35-39.

³⁴⁹ Cf. ARA, RK, nr. 31.445, fol. 47r°; op de ontvangst van dit bericht belegde het stadsbestuur een vergadering met de baljuw van het Land van Aalst "*om int breede te spreken van den wake ende bewarenesse van der stede*".

³⁵⁰ Zie hieronder. De Gentse stadsrekening van het schepenjaar 1450-51 getuigt verder dat begin december 1450 er ook nog boden naar Dendermonde, Menen, Geraardsbergen, Ninove, Axel, Hulst en Biervliet waren uitgestuurd: de belangrijkste steden in het Gentse kwartier annex hinterland m.a.w. Cf. SAGent, reeks 400, nr. 17, fol. 177v°.

³⁵¹ Cf. nr. CCCXXXVI, brief van 6 december 1451. Over de Gentse militaire organisatie, zie het artikel van J. HAEMERS & B. VERBIST, 'Het Gentse gemeenteleger', pp. 291-325.

³⁵² Wat ook verklaart waarom de aan Kortrijk geadresseerde expeditie van deze brief in de grafelijke oorkondenschat bewaard bleef, cf. nr. CCCXXXVI, kritisch apparaat.

³⁵³ Cf. nr. CCCXXXIX. Tegelijkertijd ving de hertog ook het Gentse bezwaar op dat er vreemd wapenvolk in de steden gelegerd zou worden door lokale adel aan te schrijven zich in de steden terug te trekken, zie nr. CCCXXXVII; gelijke initiatieven zijn ons ook bekend te Aalst (cf. ARA, RK, nr. 31.445, fol. 40v°: "*zand onze vors. gheduchte heere tAelst eenen beslotenen minliken brief an de wet inhoudende hoe dat hij bescreven hadde den heere van Zandberghen, den joncheere van Boulaer, Janne van Hanghereel ende meer andren dat se commen soudn binder stede*") en Oudenaarde (cf. nr. CCCXXXVIII en de vermelding in dit document van het Oudenaardse initiatief dat ze "*hebben zoe verre aen hem [de hertog] ghedaen als dat hij bescreven heeft zekere edele ghenouch wonachtich naer der*

hertog van het Gentse voorgebod op de hoogte te stellen, maar weigerde het eveneens ten uitvoer te leggen. In een brief aan het Kortrijkse stadsbestuur van 8 december 1451 motiveerden ze uitgebreid hun beslissing³⁵⁴. Na een publieke vergadering van de magistraat, de uitgebreide stadsraad en het bestuur van de Oudenaardse neringen was, ten overstaan van een delegatie van de lokale adel, waaronder Lodewijk van Gruuthuse en verschillende leden van de familie van Schoorisse, eerst besloten geweest de hertog formeel trouw te zweren. Vervolgens had het stadsbestuur geconstateerd dat het Gentse voorgebod:

"eene grote nyewe upstaende sake es ende onghesien zulke vorghebode te legghene van hofmants, scepenen ende beede den dekenen weghe, mits dat gheen verclairs in dat ghedaen en es van ons vors. gheduchts heeren weghe"

De stad gebruikte dus dezelfde argumentatie als de hertog om de publicatie van het voorgebod af te wijzen: Gent bezat geen autoriteit om zelfstandig wetgevend of bevelend op te treden. Of die afwijzing van het Gentse voorgebod volledig uit vrije wil gebeurde of mee ingegeven was door de gegroeide machtspositie van de hertog is niet geheel duidelijk. Herinneren we eraan dat de Oudenaarse stads- en kasselrijbevolking tijdens de woelige jaren 1436-38 wél nog gevolg had gegeven aan Gentse mandementen die de mobilisatie van het kwartier hadden verordend. Pogingen van de grafelijke baljuw en lokale edelen om de bevelen van de hertog na te laten leven waren toen zelfs allerminst goed ontvangen geweest: in plaats van een eed van trouw weerklonk destijds namelijk het programma *"tuons tous ces seigneurs, abatons leurs maisons et moulins, boutons y le feu, ce sont tous traitres avecques le prince et ne quierent que nous trayr et destruire"*³⁵⁵. Nu bleek de hertog dus al meer greep te hebben op het Gentse kwartier, al zou in april 1452 Bourgondisch raadsheer en kapitein Simon de Lalaing wel nog moeten optreden tegen *"pluseurs nos subgés de notre chastellenie d'Audenarde [qui] tiennent le party de ceulx de notre ville de Gand, (...) cuidant trahir notre ville d'Audenarde"*³⁵⁶. Ook het Oudenaardse stadsbestuur zelf bleek in december 1451 trouwens nog niet bereid om alle bruggen met haar kwartierhoofd op te blazen. Gent kreeg immers een antwoord op haar schrijven en voorgebod waarin Oudenaarde weliswaar uitdrukkelijk stelde Filips de Goede trouw te blijven, maar tegelijkertijd ook de intentie uitte geen vreemde troepen in de stad op te nemen en zich bereid verklaarde in het Gents-Bourgondische conflict te bemiddelen³⁵⁷. Een gelijkaardige reactie kunnen we ook te Aalst

---

vors. stede van Audenarde"). In het voorjaar van 1452 zien we de hertog ook nog gelijkaardige mandementen aan Dendermonde (nr. 1008), Brugge (nr. 1011) en Ieper (nr. 1023) verlenen.

³⁵⁴ Nr. CCCXXXVIII.

³⁵⁵ Cf. nr. 746, mandement van 6 augustus 1441 dat een commissie aanstelt tot de bestraffing van die opstand.

³⁵⁶ Cf. nr. 1026.

³⁵⁷ *"zijn wel van den advise dat wij scriven zullen aen de vors. hooftmans, scepenen ende beede de dekenen, zeere vriendelic onsliden veronsculdende dat wij tvors. voorghebodt niet uutgheleit en hebben ende dat omme dieswille dat ons beter dinct ghelaten dan ghedaen, want de stede van Ghent ende de stede van Audenarde behoeren toe onsen vors.*

vaststellen. Wanneer het voorgebod "van den hooftmannen van Ghend" er op 12 december toekwam, belegde de magistraat onmiddellijk een vergadering met de hoogbaljuw van het Land van Aalst³⁵⁸. Ook hier werd het voorgebod vervolgens niet gepubliceerd, want op 6 januari 1452 kreeg Aalst opnieuw een Gentse bode over de vloer met "eenen zeere fellen brief" waarin het Gentse bestuur zich beklaagde over het nalaten van de afkondiging en uitvoering van hun voorgebod. De relaties met Gent werden voorlopig echter nog niet verbroken: de bode kreeg zoals gewoonlijk zijn drinkgeld uitbetaald en werd van replek gediend³⁵⁹.

Enkel Dendermonde lijkt zich al in januari 1452 duidelijk van de Gentse jurisdictie te hebben willen onttrekken. Dit ligt in lijn met de opstelling van de stad in de jaren 1420-30 die we hierboven hebben geschetst, toen Dendermonde zich ook al relatief combatief opstelde tegen de pogingen van Gent om er haar voorgeboden uitvoering te laten kennen. Al in 1450 beklaagde Gent er zich trouwens over dat de Dendermondenaars "se exemptent du tout de vouloir estre des appendices de Gand", met steun van de hertog³⁶⁰. De radicalisatie te Gent en de confrontatie met de hertog bood Dendermonde nu een nieuwe opportuniteit om definitief komaf te maken met de Gentse overheersing. Op 28 januari 1451 verklaarde en verordende Filips de Goede formeel dat de stad en het Land van Dendermonde niet behoorden en ook nooit behoord hadden tot het Gentse kwartier of zelfs tot het eigenlijke graafschap Vlaanderen³⁶¹. Zoals we in §3.1.2.5 hebben gezien speelde dit eveneens in de kaart van Filips' politiek ten opzichte van de Kroon en het Parlement, maar de Dendermondse stadsrekeningen maken duidelijk dat het *au fond* weldegelijk om een stedelijk verzoek ging³⁶², al werd de hertogelijke verordening formeel niet op supplek verleend.

---

gheduchten heere, (...) ooc mede hemlieden beteekenende dat wij niet en hebben ghezijn in meeninghen noch en zijn van eenich vromdt [volc] van wapenen in te nemene, onsliden voort presenterende tallen tijden dat hemlieden ghelieven zal te sendene aen onsen vors. gheduchten heere omme te vercrighene zine gracie", cf. nr. CCCXXXVIII.

³⁵⁸ Cf. ARA, RK, nr. 31.445, fol. 47v°.

³⁵⁹ Cf. ARA, RK, nr. 31.445, fol. 56r°. Ook J. HAEMERS stelde voortdurende contacten tussen Gent en haar kwartiersteden vast, cf. *De Gentse opstand*, p. 271.

³⁶⁰ Cf. nr. CCC, §[I].

³⁶¹ Cf. nr. 1009.

³⁶² "XXsten in laumaent trac Pieter van Giseghem te Bruessel (...) te certiffieerne met zinen lettren patenten dat Denremonde van den graefscpe ende tenemente van Vlaendren niet es, ende welke supplicatie niet en lijden en mochte in den groeten raet, ende deromme dede se Pieter veranderen ende een supplicatie up een andre maniere maken, in zulker wijs als dat hij vercreech een mandement ende lettren patenten van onse gheduchten heere als waerby verclaers es ghedaen bider inhoudene van den selven lettren dat Denremonde gheen casselrie es van Ghent noch van den graefscchepe noch tenemente van Vlaendren, welke supplicacie was ghesonden bi onsen gheduchten heere tYppre omme der thebbene den heren advijs, dwelke zij over sonden bi ghescrifte te Bruessele bij onsen gheduchten heere", cf. ARA, RK, nr. 38.019, fol. 88v°-89r°.

Pas in maart 1452 zou de hertog enig contact met Gent doorheen het graafschap verbieden, eerst door op 14 maart een algemeen boycot van Gent te verordenen³⁶³ en vervolgens door op 31 maart in een uitgebreid manifest publiekelijk het Gentse bevelende optreden "*en eulx portant comme princes et seigneurs du pays*" te veroordelen³⁶⁴. Tegelijkertijd breidde het Gentse stadsbestuur echter ook nog haar interventies binnen het kwartier uit. Waar de stad voorheen soms haar toestemming had verleend aan de uitvoering van hertogelijke accijnsoctrooien en zich ook, zoals in 1448 te Wervik³⁶⁵ en nog in 1451 te Tielt³⁶⁶, een eerste kennisname had toegemeten in conflicten rond dergelijke octrooien, behield Gent zich nu ook het eindoordeel in een dergelijk geschil. Begin maart hadden een aantal herbergiers uit Axel, een stadje in de Vier Ambachten op een dertig kilometer van Gent, een door het Axelse stadsbestuur van de hertog verkregen accijnsverhoging aangeklaagd. Gent stelde een onderzoek in en constateerde dat er nooit enige Gentse instemming bekomen was geweest door de Axelse magistraat, waarop het de verantwoordelijken prompt liet opsluiten "*in sammans*"³⁶⁷. Weliswaar was de Gentse wet in haar vonnis van 9 maart 1452 zo genereus om Axel de accijns provisoir nog verder te laten innen "*omme (...) den commere van ons gheduchts heeren zettinghe, transport, Oesterlincghelde [dat aan Gent betaald diende te worden*³⁶⁸"] *ende andere lasten*". Niettemin zou de stad de accijns steeds op eigen initiatief mogen afschaffen,

---

³⁶³ Cf. nr. 1013.

³⁶⁴ Cf. nr. 1016.

³⁶⁵ *Ut supra*.

³⁶⁶ Zie nr. CCCXXXI, akte van de schepenen van de Keure van Gent van 10 oktober 1451. Hoewel de schepenen in eerste instantie kennis hadden genomen van een geschil tussen de wet van Tielt en een aantal buitenstedse brouwers rond de accijnzen, op basis van een eerder voor de Gentse schepenbank afgesloten akkoord tussen de stad en de buitenstedse Tieltsse parochianen, verklaarde de Gentse wet zich toen uiteindelijk niet bevoegd "*anghesien dat tvornoemde ottroy bij speciale ancleeft den demayne van den selven onsen gheduchten heere*", waarbij de oppositie van de brouwers werd gerenvooid "*ter plaetssen der toebehoort*". Het Tieltsse stadsbestuur zag zich daarbij wel verplicht de Gentse instemming met het hertogelijke accijnsoctrooi te bekomen: "*omme dieswille dat eenighe brauwers ende prochianen van buten wien tvoors. ottroy annoopte ende bejehende alzo zij zeiden hem droughen als poorters van Ghend (...), zo waren ghesonden (...) scepenen van Thielt, omme te vervolghene dapprobatie van den voornoemde ottroye up de voors. poorters, twelke scepenen van der kuere, verstaen hebbende bi den inhoudene van den zelven ottroye den goede waeromme ende cause van der voors. impetratien, consenteerden ende daden de voors. ghedeputeerde daerof ooc maken een vidimus onder der steden zeghel van Ghend*", cf. nr. 995.

³⁶⁷ Cf. nr. CCCXLVII, vonnis van 9 maart 1452.

³⁶⁸ Het zogenaamde Oosterlingengeld was een taks die in 1438 na onderhandelingen tussen de Duitse Hanze en de Vier Leden voor de duur van zestien jaar ingesteld was, ter vergoeding van de schade die de Hanze voordien in Vlaanderen had geleden (en als afkoopsom voor het verderzetten van de commerciële activiteiten van de Duitse kooplieden in het graafschap). Gent, als een van de Leden, organiseerde zelf de repartitie en inning van deze vergoeding op (en grotendeels ten koste van) haar kwartier. De accijnsverhoging werd dus mogelijk in eerste instantie ook uit eigenbelang in stand gehouden. Zie hierover W. BLOCKMANS, 'De tweekoppige draak', pp. 30-32.

en van enig renvooi van het geschil voor de hertog of diens rechtbanken werd geen enkele melding gemaakt. Een tweetal weken later, misschien in reactie op het hertogelijke mandement van 14 maart 1452, verscherpten de schepenen van de Keure hun oordeel echter plots: ze bevalen de Axelse wet vlakaf de hertogelijke accijnsverhoging af te schaffen en verleenden de toelating aan het stadsbestuur om indien nodig een directe belasting in te stellen³⁶⁹.

Gent bevestigde dus in zekere zin de hertogelijke beschuldiging zich als een vorst te gedragen; in elk geval achtten de schepenen van de Keure zich capabel om hertogelijke verordeningen te herroepen³⁷⁰ en ook zelf octrooien te verlenen waar normaal gezien een

---

³⁶⁹ Cf. nr. CCCXLVIII, vonnis van 24 maart 1452.

³⁷⁰ Weliswaar was het niet uitzonderlijk dat vorstelijke charters tijdens een periode van opstand geïgiseerd werden: zo zouden in 1477 zowel het origineel van de sententie van Atrecht (die de Brugse opstand van 1436-1438 had veroordeeld, cf. nr. 595, zie met name de nota bij traditie B die getuigenis aflegt van deze vernietiging) als dat van de Vrede van Gavere (cf. nr. 1080, hoewel een ander origineel in het archief van de Dijonese Rekenkamer bewaard bleef) respectievelijk te Brugge en Gent publiekelijk vernietigd worden, zie hierover de bemerkingen van J. VAN LEEUWEN, 'Rebels, Text and Triumph', pp. 312-314. Bij de herroeping van het door Axel van de hertog verkregen accijnsoctrooi is het echter van belang er op te wijzen dat de schepenen van de Keure, tenminste formeel, *de jure* optraden. In een volgende fase van de opstand zou de stad echter ook terugrijpen naar een meer gewelddadige, *de facto* vernietiging van grafelijke of hertogelijke oorkonden en verordeningen. Daarbij werden specifiek de privileges van de kleinere steden of bepaalde geprivilegieerde gemeenschappen binnen het Gentse kwartier geïgiseerd, een politiek die volledig paste binnen Gents opinie dat het graafschap slechts vijf *franches villes de loi* telde (nl. Gent zelf, Brugge, Ieper, Rijsel en Douai). De vernietiging van privileges en archiefdocumenten kon uiteraard ook 'accidenteel' gebeuren tijdens de Gentse militaire operaties, zoals bij brand e.d. (wanneer de hertog in 1455 de privileges van Rupelmonde bevestigde, haalde hij een dergelijk generiek verlies van hun privileges tijdens de Gentse opstand aan: "*par la derreniere guerre qui a esté par aucun temps en notredict pays de Flandres lesdits exposans ont perdu leursdictes lettres et keures*", cf. nr. 1184; zie ook de bevestiging van de Axelse privileges, cf. nr. 1192), maar in bepaalde gevallen lijkt de vernietiging bijzonder doelbewust te hebben plaatsgevonden. Zo zouden de Gentenaars tijdens hun raid op Geraardsbergen midden april 1452 de zegels van Filips de Stoute en Jan zonder Vrees van twee privileges afgetrokken hebben (waarbij, interessant genoeg, een zegel van Margaretha van Male intact werd gelaten: een getuige van een specifiek anti-Bourgondisch sentiment?), zie een suppliek van de stad Geraardsbergen tot de bevestiging van die geschonden privileges (nr. CD: "*lesdiz de Grantmont ont fait ostention de deux lettres de privilege, l'un de feu monseigneur le duc Phelippe, ou le seel dudit duc est copé et y est demouré le seel de feu madame la duchesse Marguerite, et l'autre de feu monseigneur le duc Jehan dont le seel est aussi copé; et dient que ce firent ceulx de Gand derrain qu'ilz bouterent le feu en ladite ville*"), een verzoek dat de hertog op 7 december 1453 inwilligde (nr. 1111). De abdij van Ename, die met haar wijntol op de Schelde wellicht op de ongezonde interesse van de Gentse Vrije Schippers kon rekenen, had haar archief in april 1452 eveneens halsoverkop verborgen: "*a l'encommencement des derrenieres guerres (...) et mesmement avant que l'on se donnast garde de guerre, au moins qu'elle deust estre ouverte, ceulx de notre ville de Gand, lors a nous rebelles et desobeissans, eussent mis siege devant notredite ville d'Audenarde et (...) lesdiz supplians, perplex et esbayz, doubtans que aucun desdiz de Gand viendroient logier en ladite abbaye, comme ilz feirent, iceulx supplians, qui sur toutes riens desiroient garder leurs lettres et autres leurs registres et papiers concernans les fondacion, drois et franchises de leur eglise, adviserent de faire une fosse en terre dedens laquelle en layettes et coffrets de bois et autrement ilz mirent leursdiz lettres, chartres, registres et autres papiers (...) et y ainsi laissees et que personne desdiz supplians ne se osa pendant icelles guerres tenir ou aler*

hertogelijke tussenkomst voor vereist was³⁷¹. Vandaar wellicht ook de erg felle reactie van de stad toen eind april of begin mei een Gentse stadsbode gearresteerd en standrechtelijk geëxecuteerd werd te Biervliet. Dat Gent zich op dat moment al in open oorlog met de hertog bevond, na de mislukte belegering van Oudenaarde en de Gentse raid op Geraardsbergen uit midden april 1452, leek daarbij van geen belang. Biervliet behoorde wat Gent betrof tot haar kwartier en de bode had bovendien "*l'insigne et robe de la ville*" gedragen³⁷² — hij was dus een fysieke vertegenwoordiging geweest van de stad en van haar jurisdictie en bevelsmacht over Biervliet³⁷³. Ten overstaan van de Franse ambassade die in de zomer van 1452 in het Gents-Bourgondische conflict bemiddelde eiste het Gentse bestuur voor deze daad dan ook een gepaste schadevergoeding van de hertog³⁷⁴.

Voor de hertogelijke administratie kon hier uiteraard geen sprake van zijn. Ten overstaan van de koninklijke ambassadeurs werd er vooreerst op gewezen dat Gent naar het privilege van Gwijde van Dampierre uit 1297 niet gemachtigd was zelfstandig, d.i. zonder tussenkomst van de grafelijke baljuw, verordeningen uit te vaardigen. Alle verordeningen en voorgedragen die de hoofdmannen en het stadsbestuur sinds het vertrek van de grafelijke

---

oudit monastere ne soy de ce descouvrir a aucun", cf. nr. 1255. Ook Tielt (dat haar archieven en privileges tijdens de opstand onderbracht bij de Brugse Jacobijnen, cf. ARA, RK, nr. 38.346, fol. 20r°-v°) en Aalst (dat de stadsprivileges "*in heymelike plaetsen*" opborg, cf. ARA, RK, nr. 31.446, fol. 38r°) bleken beducht te zijn voor een eventuele vernietiging van hun titels door Gent.

³⁷¹ Octrooien voor de instelling van directe belastingen werden ofwel door de hertog verleend, ofwel (zeker in het kader van de aflossing van recurrente betalingen zoals de bedebetalingen e.d.) door de algemeenontvanger van Vlaanderen of de Raad van Vlaanderen. In de jaren 1460 lijkt de hertogelijke administratie het verlenen van dergelijke octrooien zelfs exclusief vorstelijk te hebben willen maken, ten koste van lagere echelons van de Bourgondische administratie zoals de Rekenkamer, getuige een schrijven van de hertog daarover uit februari 1465 (zie nr. DCLII; de Rekenkamer ontkende trouwens ooit dergelijke octrooien afgeleverd te hebben, cf. nr. DCLIII). De Gentse interventies bleven trouwens niet beperkt tot dit fiscale niveau: nog op 12 april 1452 hadden de "*scepenen ende de hooftmans van Ghend tAelst ghezonden (...) zekeren persone met hueren lettren van placcate in vormen van commissien dat zij de zelve persone gheoordeneert hadden omme te regierne de stede ende dland van Aelst*", een onderneming en commissie die weliswaar tot niets leidde, cf. ARA, RK, nr. 31.446, ff. 37v°-38. Over de wetsvernieuwing als een grafelijk prerogatief, zie J. VAN LEEUWEN, *De Vlaamse wetsvernieuwing*, passim.

³⁷² Cf. V. FRIS (ed.), *Dagboek van Gent*, d. II, p. 119. Meer informatie over het lot van deze bode vindt men terug bij H. LOWAGIE, *Met brieven an de wet*, pp. 192-193.

³⁷³ Zo stelt J. MERCERON in verband met het juridische statuut van de middeleeuwse bode dat "*si l'envoyé est privé de personne juridique, il est en revanche — servitude et grandeur du messenger! — censé représenter la totalité physique et morale de son commanditaire. Porteur des emblèmes de son maître, il en reçoit toute la puissance symbolique, ainsi que toutes les marques honorifiques. Dès lors, s'attaquer au messenger, c'est s'en prendre à la personne du maître*", cf. *Le message et sa fiction*, p. 103.

³⁷⁴ In het betoog van de Gentse advocaat Jean de Popincourt (die uitgebreide ervaring bezat bij het Parlement van Parijs) voor de koninklijke gezanten te Rijsel in augustus 1452 liet Gent het verlangen noteren dat "*les singuliers et particuliers dommages en ladicté guerre soient restitués en leur entier (...) [et] tel restablissement soit fait des dits messagier et Boterman [een ander Gents slachtoffer van een hertogelijke standrechtelijke executie] que verrez estre à faire par raison*", cf. V. FRIS (ed.), op. cit., d. II, p. 167.

baljuw in oktober 1451 hadden uitgevaardigd, dienden dan ook nietig te worden verklaard³⁷⁵. Daarenboven viseerde de hertog ook specifiek een aantal Gentse voorgeboden en verordeningen waarvan de bepalingen de grenzen van het eigenlijke Gentse schependom overschreden, net zoals hij dit in de sententie van Atrecht in 1438 had gedaan ten aanzien van een aantal Brugse voorgeboden (*ut supra*). Het ging meer bepaald om voorgeboden rond het monopolie van de Gentse Vrijse Schippers op de Leie en de Schelde en het verbod om te Drongen of elders in de directe omgeving van Gent levenswaren te verkopen of er niet-Gentse ambachtstlui tewerk te stellen³⁷⁶. De opname van die twee specifieke clausules in de hertogelijke eisen lijkt ons allesbehalve toevallig. De hertogelijke administratie lijkt daarmee namelijk definitief komaf te hebben willen maken met twee privileges die Filips de Goede zich tijdens de jaren 1430 verplicht had gezien aan Gent en haar neringen toe te kennen en die de Gentse aanspraken op een buitenstedelijke jurisdictie hadden bevestigd. Enerzijds gaat het om het hierboven reeds besproken privilege van 27 januari 1433 aan de 53 Gentse neringen, dat ondermeer had bepaald dat deze neringen binnen de mijl rondom Gent een monopoliepositie zouden bekleden³⁷⁷. Anderzijds gaat het om het privilege dat de hertog in november 1436, eveneens in verdachte omstandigheden, aan het Gentse schippersambacht had verleend en dat wellicht in bewust vage bewoordingen hun rechten op de Leie en Schelde had erkend³⁷⁸. De macht en het zeggenschap van het Gentse stadsbestuur en de neringen zouden dus tot het schependom beperkt blijven.

Vandaar ook dat Filips de Goede eveneens verlangde dat de koninklijke ambassadeurs zouden verklaren dat Gent voortaan geen enkel evocatierecht of enige jurisdictie meer zou

---

³⁷⁵ Zie het uiteindelijke vonnis van de koninklijke commissarissen, uitgesproken te Rijsel op 4 september 1452, cf. nr. xxxvii, §[XXIII].

³⁷⁶ "les statuz (...) faictes par lesdiz de Gand de non povoir mener a Gand aucuns bléz ou autres denrees (...) par les rivieres de l'Escault, du Liz, ne par autres ryvieres, se ce n'est es bateaux et pletes desdiz de Gand et par les navieurs de ladicte ville, en tauxant ausdiz marchans priz excessifz et desraisonnables (...) et aussi les statuz (...) touchant ce qu'ilz veulent que plusieurs demourans hors de ladicte ville, tant a Tronchiennes que ailleurs, prennent vivres en ladicte ville, et aussi que l'en ne mette en euvre nulz ouvriers (...) s'ilz ne sont de ladicte ville (...) soient declairéz nulz et de nulle valeur", cf. nr. xxxvii, §[XXIII].

³⁷⁷ "Item dat nyemen voortan eeneghe neerignhe doe binnen onser vorseider stede van Ghend noch binnen der mile omgaens der zelve stede, hij en zij vry in de vorseide neerignhe na doude costume, up te verbuerne de boete van twintich ponden parisis tallen tijden ende alzo menich waeren als ment bevonde", cf. nr. 449. Een eerste optreden van de hertogelijke administratie in deze kwestie dateert mogelijk al uit mei 1446, getuige de briefwisseling tussen de hertog en de Raad van Vlaanderen "touchant la responce faicte par la loy de Gand sur la requeste a eulx faicte de par mondit seigneur pour le mesuraige de la lieue de Gand que mondit seigneur vault avoir mesuree", cf. ARA, RK, nr. 21.814, fol. 5v°.

³⁷⁸ Voor de omstandigheden van de verlening van dit privilege, zie onze opmerkingen hierboven. De hertog stond het ambacht uiteindelijk toe dat "ledit mestier soit et demeure fondé sur les rivieres de la Lyz et de l'Escaut, amont et aval, et sur la riviere appellee la Lieve hors et ens, et entre autres rivieres et places anciennement acoustumees et a tel feur et pris et a telz termes en l'an comme les trois membres dudit mestier (...) ont tousjours acoustuméz jusques a ores", cf. nr. 564.

bezitten ten opzichte van de steden en/of kasselrijen van Oudenaarde, Kortrijk, Aalst, Dendermonde, Biervliet, het Land van Waas of de Vier Ambachten, noch dat de stad nog zou mogen "*a ceste fin faire faire commandemens et defenses ausdiz loiz et officiers*"³⁷⁹. Die beperking van de wetgevende en bevelende macht van het Gentse stadsbestuur zou bovendien ook een formele vertaling vinden in de redactievorm van "*leurs placquars et lettres closes*". Deze zouden voortaan, aan wie ze ook gericht zouden worden, het gebruik van de superscriptie weglaten "*mais se mettent audessousz (...) comme font et ont accoustumé de faire les autres bonnes villes de Flandres*"³⁸⁰.

Het uiteindelijke oordeel van de koninklijke commissarissen van 4 september 1452 kwam grotendeels tegemoet aan deze hertogelijke eisen. De voorgeboden die de stad zonder instemming van de baljuw had uitgevaardigd werden nietig verklaard³⁸¹. Gent werd ook het toekomstig gebruik van de superscriptie ontzegd en zou, net zoals de andere Vlaamse steden, voortaan enkel nog van de subscriptie gebruik mogen maken, "*en eulz demonstrant subgiez de mondit seigneur*"³⁸². Er werd dus komaf gemaakt met het speciale statuut van Gent binnen het graafschap dat de hertogelijke verordening van 12 augustus 1430 (*ut supra*) nog noodgedwongen had moeten erkennen. Slechts wat de Gentse jurisdictie en bevelsmacht over haar kwartier betraf waren de koninklijke ambassadeurs voorzichtiger in hun oordeel. Slechts de evocaties door Gent van processen ingesteld voor de wetten en ambtenaren van de betrokken steden en kasselrijen werden eenduidig afgeschaft³⁸³. Een oordeel over het hertogelijke verzoek om elke "*auctorité et puissance desdiz de Gand*" over Oudenaarde, Kortrijk, Aalst, Dendermonde, Biervliet, het Land van Waas en de Vier Ambachten uit te bannen, werd door de Franse commissarissen echter³⁸⁴. Zoals in §3.1.2.5 hierboven beschreven, was deze aarzeling wellicht mee ingegeven door de belangen van de Kroon in de bredere ressortproblematiek — iets wat trouwens bevestigd lijkt te worden door de specifieke woordenschat ("*ressortissans*", "*exempte*", "*subjection*") van het desbetreffende artikel van de sententie.

Voor Gent ging deze inperking van haar (wetgevende) macht en de andere bepalingen van de koninklijke sententie echter veel te ver. De stad zette haar opstand en de militaire strijd dan ook verder. Toen met de militaire nederlaag op het slagveld bij Gavere een

---

³⁷⁹ Cf. nr. xxxvii, §[XXVII].

³⁸⁰ Cf. nr. xxxvii, §[XXV]. Het gebruik van de omschrijving van de "*bonnes villes*" is wellicht niet toevallig: A. RIGAUDIÈRE stelde reeds dat de 'goede stad' binnen het Franse koninkrijk "*se définit-elle essentiellement par rapport au pouvoir royal, en fonction de ce que le roi la modèle, lui demande, lui impose et lui accorde*", m.a.w. het exacte tegendeel van een stad (i.c. Gent) die zelf, ten koste van de vorst, een onafhankelijke politiek van bevelen en opdragen wou voeren binnen haar kwartier of hinterland, cf. '*Qu'est-ce qu'une bonne ville*', p. 60.

³⁸¹ Cf. nr. xxxvii, §[XLIX].

³⁸² Cf. nr. xxxvii, §[LII].

³⁸³ Cf. nr. xxxvii, §[XLVI].

³⁸⁴ Cf. nr. xxxvii, §[XLV].

onderwerping aan de hertog zich uiteindelijk toch opdrong, werd het oordeel van de Franse ambassadeurs uit 1452 als basis voor de zogenaamde Vrede van Gavere overgenomen³⁸⁵. Gent erkende in de veroordeling van haar opstand dat het niet zonder de baljuw voorgeboden mocht opstellen³⁸⁶, verzaakte aan het gebruik van de superscriptie³⁸⁷ en zou geen zaken en processen ingesteld voor de rechtbanken van het Gentse kwartier meer evoceren³⁸⁸. De kwestie rond de precieze resterende macht van Gent over haar kwartier bleef echter problematisch. Uiteindelijk werd overeengekomen dat de steden en kasselrijen van Oudenaarde, Kortrijk, Aalst, Dendermonde, Biervliet, het Land van Waas en de Vier Ambachten voorlopig "*demeurent en tel estat qu'ilz sont de present*". Rekening houdend met onder meer de hertogelijke verordening uit januari 1452 die Dendermonde expliciet exempt had verklaard van de Gentse jurisdictie en bevelsmacht, lijkt deze bepaling veeleer in het voordeel van de hertog te hebben gespeeld. Niettemin bleven eventuele Gentse rechten of aanspraken in principe gevrijwaard. De zaak zou immers pas definitief binnen het halfjaar na de formele en rituele onderwerping van de stad aan Filips de Goede beslist worden "*par voye amiable ou de justice*", met die nuance dat er van enige koninklijke inmenging in de materie nu geen sprake meer was. Sowieso zou enige Gentse macht over haar vroegere kwartier gereguleerd worden door het optreden van de Gentse hoogbaljuw. Artikels [V] en [IX] van de Vrede kenden hem namelijk respectievelijk de bevoegdheid toe kennis te nemen van de bestraffing van andere hertogelijke ambtenaren (een kennisname die Gent in 1440 nog had verbonden met haar mogelijkheid voorgeboden in het kwartier ten uitvoer te laten leggen) en de uitvoering van enige Gentse vonnissen of bevelen (waarbij het korps van de Witte Kaproenen, dat voordien dergelijke executies op zich had genomen en daartoe zowel binnen als buiten de stad opereerde, werd afgeschaft)³⁸⁹.

De Vrede van Gavere hield duidelijk een overwinning in van de hertog op de extra-stedelijke wetgevende en bevelende macht van Gent. Het succes dat de hertogelijke

---

³⁸⁵ Zie de bemerkingen hierover van M. BOONE, 'Diplomatie et violence d'État', p. 4.

³⁸⁶ Cf. nr. 1080, §[IV].

³⁸⁷ Cf. nr. 1080, §[VII].

³⁸⁸ Cf. nr. 1080, §[X].

³⁸⁹ De hertog zou die rol van de Gentse baljuw nog eens specifiek bevestigen en omschrijven in zijn verordening van 26 maart 1454 (nr. 1137); de hoogbaljuw nam hierbij de rol op zich die de schepenen van de Keure en de Gedeele en hun boden en vindere voordien op zich hadden genomen, zij het specifiek enkel voor de "*vrais bourgeois (...) de Gand*", d.i. met uitzondering van de Gentse buitenpoorterij, die in de Vrede van Gavere afgeschaft werd. Zo zou het Tieltsse stadsbestuur op 10 september 1457 een bode uitsturen "*te Ghend om eenen renvoy van eenen besloten brieve commende van den hoochbailliu van Ghendt als conservateur bij zijnre specialer commissien van den privilegen van Ghend, ende ditte om dat dontfanghere van der stede van Thielt te wette ghinc up Jan Talbooms*", cf. ARA, RK, nr. 38.349, fol. 17v°. Deze Talboom was recent poorter van Gent geworden, maar Tielt betoogde dat hij nog een uitstaande schuld aan de stad diende af te betalen die dateerde van voor de verwerving van zijn poorterschap, waarop de Gentse baljuw Tielt het renvooi toekende.

administratie hiermee uiteindelijk wist te boeken ten opzichte van de machtigste stad van het graafschap en, bij uitbreiding, van de Bourgondische landsheerlijkheden, straalde trouwens ook al snel af op de machtsverhoudingen tussen de hertog en andere steden. SMOLART-MEYNART zag bijvoorbeeld voor wat Brussel betreft Filips de Goede in de jaren 1450 definitief komaf maken met de vroegere politiek van de stad die "*se conduisait comme un État dans l'État, (...) s'arrogeant un pouvoir édictal*", waarbij ze expliciet naar de impact van de hertogelijke onderwerping van Gent verwijst³⁹⁰. Ook Mechelen kwam rond dezelfde periode in het vizier van de hertogelijke administratie. In 1453-54 zou Lauwereins de Maech, de algemeen-ontvanger van Vlaanderen, Artesië en Mechelen, voor de Grote Raad het Mechelse stadsbestuur er van beschuldigen de superscriptie te gebruiken in haar brieven die ze aan de tollenaar te Rupelmonde en andere hertogelijke ambtenaren of baljuws richtte, "*sur lesquelles ilz n'ont point de commandement*"³⁹¹. Een laattijdige echo met andere woorden van zowel het mandement waarmee Filips de Goede de Vlaamse steden al in 1435 enige kennisname van de hertogelijke tollenaars had ontzegd³⁹², als van de eerste aanklacht van het Gentse gebruik van het bovenschrijven uit 1439-40. Het is trouwens interessant te vermelden dat Mechelen destijds, in 1439, net als Gent ook al af te rekenen had gekregen met een contestatie door de hertog van verschillende stedelijke gewoonterechtelijke gebruiken³⁹³. De Mechelse aanwending van de superscriptie was toen nog niet aan bod

---

³⁹⁰ Zie A. SMOLART-MEYNART, 'Bruxelles face au pouvoir ducal', p. 377.

³⁹¹ Cf. nr. CCCLXVI, §[V]. We hebben geen dergelijke brieven van het Mechelse stadsbestuur teruggevonden. Mechelen had wel herhaalde conflicten met de grafelijke tollenaars te Rupelmonde; net zoals Gent en het Gentse ambacht van de Vrije Schippers o.m. de Enaamse tol op de Schelde viseerden, vormde deze belasting van de scheepvaart op de Rupel een doorn in het oog van Mechelen en de lokale schippers (de Maech klaagde trouwens ook aan dat het stadsbestuur tussenkwam t.v.v. schippers die in allerlei boetes wegens tolovertredingen e.d. veroordeeld waren geweest). Volgens R. TROUVÉ vormden de frustraties van de stadsbevolking rond de Rupelmondse tol trouwens een van de aanleidingen tot de Mechelse opstand van 1467, direct na het aantreden van Karel de Stoute, cf. 'Mechelen op bestuurlijk en rechterlijk gebied', d. II, pp. 144-145.

³⁹² Zie de verordening van 17 augustus 1435, nr. 513. De Maech nam in zijn verdere betoog trouwens bijna letterlijk, *mutatis mutandis*, de inhoud van dit mandement over: "*selon droit votredicte loy de Malines ne peut ne ne doit aucunement congnoistre de votredit droit de tonlieu, qui est de votre anchien demaine*", cf. nr. CCCLXVI, §[VI].

³⁹³ Zie nrs. CLXXXII-CLXXXIV. Deze hertogelijke contestatie leidde uiteindelijk in april 1439 eerst tot een akte van het Mechelse stadsbestuur waarin de hertog verschillende rechten en prerogatieven werden toegekend (cf. nr. CLXXXIX), terwijl in december 1439 de druk van de hertogelijke administratie nog verder beloond werd met het verkrijgen van het recht voortaan jaarlijks de wet van Mechelen te laten vervangen door hertogelijke commissarissen (cf. nr. 687); wat Gent betrof zou de hertog daarentegen nog tot 1453 en de Vrede van Gavere moeten wachten voor hij zijn interpretatie van het Charter van Senlis (dat er de wetsvernieuwing reguleerde) wist door te drukken. Over het verwerven van het recht de wet van Mechelen te vernieuwen (iets wat voordien, sinds 1305, via een intern stedelijke verkiezing en coöptatie plaatsvond), zie R. TROUVÉ, art. cit., d. I, pp. 48-50 (Deze auteur stelt verder in zijn bijdrage dat het reglement voor de wetsvernieuwing niet zou zijn nageleefd, gezien er te Mechelen steeds twaalf schepenen actief zouden blijven, terwijl de hertogelijke verordening stelde dat de hertog jaarlijks slechts zes schepenen zou aanduiden. TROUVÉ lijkt hierbij echter

gekomen, maar nu de hertog die briefvorm te Gent had weten uit te bannen, was blijkbaar ook Mechelen aan de beurt³⁹⁴. De precieze uitkomst van het geding voor de Grote Raad is ons helaas niet bekend. Dat Filips de Goede echter in juni 1456 zijn eerste kamerdienaar Jean Coustain begiftigde met de rechten verbonden aan de Mechelse vismijn— dat Mechelen deze rechten zelf had geïnd en op eigen autoriteit een vismijn had ingericht vormde in 1454 namelijk de kern van de aanklacht van ontvanger de Maech — lijkt evenwel aan te geven dat de stad uiteindelijk het onderspit moest delven in de kwestie³⁹⁵. Briefwisseling tussen de hertog, de Rijksse Rekenkamer en hertogelijke financiële ambtenaren uit de jaren 1460 geeft bovendien aan dat de blijvende Mechelse klachten over de inning van de Rupelmondse tol toen *par voie de supplication* door de stad geformuleerd werden; van enig onafhankelijk, bevelend Mechels optreden zoals dit in 1453-54 gecontesteerd werd, was geen sprake meer³⁹⁶.

Gent werd na de Vrede van Gavere en de beperking van haar eigen wetgevende en bevelende mogelijkheden buiten het schependom eveneens meer en meer verplicht zich te gaan beroepen op de gratie van de hertog en nu diens verordeningen te gaan impetreren indien bepaalde problemen of kwesties de eigen Gentse jurisdictie overschreden. Als voorbeeld kunnen we een hertogelijk mandement uit januari 1457 nemen. Filips had kort voordien in Artesië en Henegouwen de graanuitvoer verboden, waarop de Gentse wet zich tot de hertog wendde en in een relatief uitgebreid betoog het belang voor de stad van de vrije graanhandel en het nut en noodzaak van de Gentse graanstapel uit de doeken deed.

---

over het hoofd te hebben gezien dat de aanstelling van de door de hertog uitgekozen schepenen telkens voor twee jaar geldig was: de schepenbank werd dus weldegelijk in zijn geheel door de hertog vernieuwd, maar elk jaar slechts voor de helft).

³⁹⁴ Ironisch genoeg werd Mechelen nu door de hertogelijke administratie beticht van een optreden dat het Mechelse stadsbestuur in 1433 zelf nog de wet van Brussel had aangewreven, binnen de context van het stapelconflict tussen beide steden, toen Mechelen voor een hertogelijke onderzoekscommissie in replek op het Brusselse betoog had beargumenteerd dat (i.t.t. de vorst) de ene stad geen bevelende macht over de andere kon bezitten: "*sur ce que lesdiz de Brouxelles dient (...) qu'ilz sont en possession pour mettre edictz es pais de Grymberghe et de Duffle etc., dient lesdiz de Malines, en leur nyant qu'ilz soient en possession de mettre aucuns edictz ou prejudice de la ville de Malines, et par especial telz desraisonnables edictz et deffenses comme ceulx dont question est, et posé qu'il fust ainsi, ce que non, se ne poroit on point compter pour possession ou droit, /quia temerarie consuetudines et observancie pocius corruptele censetur nec sunt servande/, et sont aussi lesdiz edictz en eulx meismes desraisonnables et inhumains et avec ce fais sans auctorté du prince et par ceulx qui sont partie en la cause et qui se sont fait juges meismes, ou contempt et vitupere du seigneur et juge competent des deux parties, et aussi selon droit ilz ne autres ne sont point disposéz de joir de telles seignouries s'ilz n'estoient princes, car a parler clerement ce sont manieres de guerres et sieges quand l'en empesche d'amener vitailles ou marchandises a quelque place dont les bonnes gens d'illec peussent estre nourriz* [Brussel had de aanvoer van levensmiddelen naar Mechelen verboden, cf. nr. 431], *ce que aucun n'a puissance de faire que le prince seulement*", cf. SAMechelen, reeks IV, nr. 203, ongefolieerd.

³⁹⁵ Weliswaar wist de stad dit recht in 1457 terug af te kopen, zij het mits de betaling van een vergoeding aan Coustain en de belofte de hertog en diens nakomelingen na het overlijden van Coustain eveneens een jaarlijkse erfelijke rente te betalen, cf. nr. 1224.

³⁹⁶ Cf. nrs. DLII, DLIV, DLXII, DCCIV, DCCV en DCCVI.

Daarop liet de hertog toe dat Gent zich, niettegenstaande zijn uitvoerverboden, toch in de naburige graafschappen zou mogen bevoorraden en iedereen ook te Gent graan zou mogen komen verhandelen en inkopen³⁹⁷. FRIS zag in dit hertogelijk mandement een bekrachtiging van het oude Gentse graanstapelrecht³⁹⁸. Ook voor BOONE vormde het nog in de eerste plaats een indicatie van de alertheid van het Gentse stadsbestuur als het op de vrijwaring van de stedelijke rechten aankwam en een uiting van het in stand houden van de dominantie van Gent over haar hinterland: volgens hem "*bond de hertog in*"³⁹⁹. Om een bevestiging van het Gentse stapelrecht gaat het echter hoegenaamd niet: Gent werd enkel "*pour ceste fois*" en "*tant qu'il nous plaira*" vrijgesteld van de naleving van de hertogelijke uitvoerverboden. Het Gentse optreden bleek bovendien allesbehalve uniek te zijn. Gelijktijdig wisten namelijk ook Douai en Saint-Omer van de hertog mandementen te verkrijgen die, tenminste wat de *actio* betreft, quasi woordelijk met de verordening voor Gent overeenkwamen⁴⁰⁰. De hertog en zijn administratie kenden gewoon verschillende steden afzonderlijke licenties voor de graanin- of uitvoer toe, waaronder ook Gent. Veeleer valt dus de degradatie van Gent op, van een stad die voor 1453 nog zelf haar eigen uitvoerverboden uitvaardigde, licenties verleende of bijvoorbeeld zelfs Rijsel afdreigde indien deze stad de voedselaanvoer naar Gent dreigde stil te leggen⁴⁰¹, tot een suppliant en impetrant van hertogelijke verordeningen en graties.

Dit betekende weliswaar nog niet dat Gent niet succesvol bleek in veel van de verzoeken die ze in de jaren na de Vrede van Gavere aan de hertog richtte. Enerzijds kwam dit ongetwijfeld voort uit de wetenschap van de hertog en diens entourage dat, indien Gent de gigantische boete die haar in 1453 was opgelegd zou moeten afbetalen, het niet wenselijk was de stad al te zeer in haar voorrechten te beperken; in elk geval maakten verschillende aan Gent verleende octrooien uit de latere jaren 1450 gewag van het (onrealistische) doembeeld van een totale ontvolking van de stad⁴⁰². Anderzijds stelde het Filips de Goede ook in staat om zich volop te profileren als een voorzienige *prince de justice* bij wie zijn getrouwe onderdanen met hun noden terecht konden. Tijdens de Gentse opstand had hij dit

---

³⁹⁷ Cf. nr. 1225, mandement van 15 januari 1457.

³⁹⁸ Zie V. FRIS (ed.), *Dagboek van Gent*, d. II, p. 175, n. 1.

³⁹⁹ Cf. M. BOONE, 'Openbare diensten', p. 88.

⁴⁰⁰ Voor Douai, zie nr. 1226, mandement van 15 januari 1457; voor Saint-Omer, zie nt. 1227, mandement van 22 januari 1457.

⁴⁰¹ Cf. nr. C.

⁴⁰² Zo bijvoorbeeld de verordening van 25 mei 1458, waarbij het Gentse stadsbestuur in de *narratio* de beknotting van de Gentse rechten na het einde van de Gentse opstand (o.m. wat betreft het beperken van haar macht over het kwartier en de afschaffing van de buitenpoorterij) direct verbindt met de ontvolking en pauperisatie van de stad: "*item pour faire habiter les maisons de ladicte ville, qui soit wides en si grant nombre que c'est pitié, et pour aucunement secourier a la povreté d'icelle et acquerier peuple qui aide a susporter les charges intollerables dont elle est chargé il nous plaise consentir que icelle ville soit egale aux aultres villes de notredit pays de Flandres*", cf. nr. 1261.

beeld reeds uitgebreid gepropageerd⁴⁰³ en we zien het na Gavere bijvoorbeeld ook opduiken in het hertogelijke octrooi van 9 juli 1455: "*voulans tousjours noz subgetz quant ilz font leurs devoirs envers nous estre doucement traictié et les relever d'oppressions le plus que faire se puet bonnement*"⁴⁰⁴. Dat dit octrooi, met bepalingen in verband met Gentse lijfrenteverkopen en de inning van de stedelijke accijnzen, in de eerste plaats de bedoeling had de hertog van liquiditeiten te voorzien, geeft trouwens aan dat beide motivaties in de ogen van de hertog perfect met elkaar verzoenbaar waren.

De onderwerping van Gent gaf zo zelfs mee aanleiding tot twee van de zeldzame voorbeelden van hertogelijke wetgeving die voor het volledige graafschap gold in plaats van beperkt te zijn tot een specifieke stad of gemeenschap⁴⁰⁵. Al in 1454 verzocht de Gentse stadsgemeenschap de hertog om toe te laten dat men voortaan doorheen het graafschap schulden zou mogen innen via de verkoop per opbod van de goederen van de schuldenaar, in plaats van daarbij middels de schatting van hun eigendommen te werk te gaan⁴⁰⁶. Eveneens werd verzocht dat iedereen zich in rechtszaken doorheen Vlaanderen bij procureur zou mogen laten vertegenwoordigen⁴⁰⁷. Beide bepalingen vingen het afschaffen of inperken van vroegere Gentse voorrechten op, namelijk enerzijds de gepretendeerde mogelijkheid de schulden van Gentse poorters doorheen het graafschap te mogen

---

⁴⁰³ Toen Gent in september 1449, in de aanloop naar het open conflict tussen de hertog en de stad, haar gezanten naar Filips de Goede en diens raad had uitgestuurd, had kanselier Nicolas Rolin deze meegedeeld dat "*quant en particulier vous vouldrés faire quelque requeste a mondit seigneur touchant ceste matiere il vous fera oyr par messeigneurs de son grant conseil, lesquels il a commis et commet a ce, et vous fera administrer raison et justice – il est prince de raison et de justice qui a acoustumé de tenir ses subgez en bonne paix, raison et justice – et pour ce il vous offre et presente de faire raison et justice quant vous la requeriez, ainsi qu'il appartendra*" (een voorstellingswijze die er uiteraard abstractie van maakte dat de hertog eveneens een eisenpakket liggen had dat voorrang nam op de vervulling van enige Gentse verzoeken), cf. nr. CCCXXIX, §[XXIV].

⁴⁰⁴ Cf. nr. 1178.

⁴⁰⁵ Niet dat het afbouwen van de macht van Gent over haar kwartier ook niet tot een aantal specifieke verordeningen afgeleverd aan steden binnen het Gentse kwartier leidde. Zo kreeg Aalst in 1461 van de hertog de toelating om voortaan een tweede schepenknecht aan te mogen stellen, en dit "*eu regard aux grans charges et affaires survenans (...) a la loy de notredicte ville d'Alost, qui fort y sont multipliéz et accreuz depuis les derrenieres guerres de Flandres et mesmement depuis la paix de ceulx de Gand par nous accordee a Gavre par ce que ceulx de la loy de notredicte ville de Gand n'ont plus si ample congnoissance et jurisdiction en noz ville et terroir dudit Alost qu'ilz souloient et autrement*", daar waar voorheen "*ung seul y souffesist par ce que les eschevins de notre ville de Gand avoient lors grant entremise et congnoissance en et sur le fait de l'adrecement des parties, subgez et soubzmanans de notredicte ville et de notre terroir d'Alost*", cf. nr. 1351. Ook vaardigde de hertog nieuwe stedelijke restricties (o.m. te Aalst in 1454, nr. 1126; te Ninove in 1455, nr. 1158; te Tielt in 1456) en verordeningen rond het buitenstedse brouwen of de belasting van die brouwactiviteit (voor Geraardsbergen in 1453, nr. 1112; voor Harelbeke in 1454, nr. 1154; voor Oudenaarde in 1461 en 1462, nrs. 1363 en 1389) uit binnen het Gentse kwartier.

⁴⁰⁶ Cf. nr. CDVI, §[XXII].

⁴⁰⁷ Cf. nr. CDVI, §[XXIII].

executeren zonder daarbij de lokale procedures te volgen⁴⁰⁸, en anderzijds het prerogatief van de Gentse (buiten)poorters om slechts voor de Gentse schepenen terecht te moeten staan⁴⁰⁹. De hertog zou respectievelijk in 1456 en 1461 op deze Gentse verzoeken ingaan⁴¹⁰.

Hoewel in beide gevallen de uiteindelijke supplicie formeel uitging van de Vier Leden gezamenlijk, was Gent duidelijk de drijvende kracht achter de redactie. De stad kreeg in beide gevallen namelijk het origineel van deze verordeningen in handen⁴¹¹, terwijl het slotmandement van de verordening rond de vertegenwoordiging bij procureur, naast de baljuws van Gent, Brugge, Ieper en de gouverneur van Rijsel, op één uitzondering na enkel en alleen ambtenaren actief binnen het Gentse kwartier aanspreekt. Bovendien bleken het ook de wetten en kleinere steden binnen het Gentse kwartier te zijn die zich het meest tegen deze verordening verzetten, waarbij Gent uiteindelijk een beroep deed op de Raad van Vlaanderen om de uitvoering ervan af te dwingen⁴¹². Filips de Goede wou Gent op zich dus wel nog tegemoetkomen, zolang dit maar gebeurde binnen de relatie vorst/onderdanen en de eventueel aan de stad en haar poorters toegekende voorrechten binnen haar kwartier voortkwamen uit de hertogelijke autoriteit⁴¹³. Die autoriteit werd ook expliciet beklemtoond: Filips vaardigde de verordening rond de schuldinningen uit "*comme prince et*

---

⁴⁰⁸ Zie bijvoorbeeld nog de klacht van de hertog op dit punt aan het adres van Gent uit 1450-51, tijdens de Gentse opstand: "*al eist dat de voors. van Ghend niet en hebben executie van sculden binnen den scependomme vander stede dan bij pandinghen metten amman ende drie scepenen ten minsten, nochtan zo gheven zij haer lettren huuthanghende bijden welken zij bevelen den officiers van mijnen gheduchten heere ende vanden vassalen dat zij vanden voors. lettren doen heerlike executie, sonder ghepaeyt te wesene dat men daer inne onderhoude de costume ende wetten vanden plaetsen daer de sculdeneeren zijn gheseten of haerlieder goedinghen ghestaen ende gheleghen*", cf. nr. CCCXV, §[X].

⁴⁰⁹ De bepalingen in de Vrede van Gavere rond de Gentse buitenpoorterie (nr. 1080, §[II]), de erkenning van de jurisdictie van de "*franches villes de loy*" over de Gentse poorters voor de misdaden begaan binnen die steden (idem, §[VI]) en het verbod op de vroegere Gentse evocaties van zaken ingesteld voor de rechtbanken binnen haar kwartier (idem, §[X]) leidden er immers toe dat Gentse poorters zich vaker voor andere rechtbanken zouden moeten gaan verantwoorden.

⁴¹⁰ Zie de verordening van 17 juni 1456 (nr. 1202) en die van december 1461 (nr. 1370).

⁴¹¹ In het geval van het procureur-privilege zijn de afschriften tenminste ofwel in een Gentse archiefcontext bewaard gebleven ofwel gebaseerd op een door Gent opgestelde vidimus, cf. nr. 1370, kritisch apparaat.

⁴¹² Met name Kortrijk, Harelbeke en de schepenbank van het Land van Waas bleken zich tegen het privilege te verzetten. Specifiek voor Kortrijks verzet, zie nrs. 1422 en DCXXXIII. Voor Gents beroep op een deurwaarder van de Raad, zie nr. 1370, traditie A.

⁴¹³ Zo zou Filips de Goede in juli 1456 Gent weliswaar toelaten om de boete waartoe ze naar de bepalingen van de Vrede van Gavere veroordeeld was geweest ook deels te verhalen op de inwoners van haar kwartier die stedelijke opstand gesteund hadden, maar daartoe werd wel een hertogelijke ambtenaar (namelijk algemeenontvanger van Vlaanderen Lauwereins de Maech) aangesteld: "*contraingez ou faictes contraindre de par nous se mestier est a paier et delivrer ausdiz supplians pour et ou nom de notreditte ville de Gand lesdittes sommes a quoy ilz seront par vous ainsi assiz et imposéz*", cf. nr. 1207. Het was dus niet de bedoeling Gent opnieuw een grotere fiscale greep op het kwartier te verlenen.

seigneur du pais", iets wat ook al door CAUCHIES werd opgemerkt⁴¹⁴. Het privilege dat de vertegenwoordiging bij procureur toestond bevatte eveneens die uitdrukking, en baseerde zich bovendien uitdrukkelijk op het *geschreven recht*, i.c. de het artikel uit de Instituten *De his per quos agere possumus*⁴¹⁵.

Daarmee sloot de hertog ook aan bij de politiek van de Franse Kroon uit de latere dertiende en vooral doorheen de veertiende eeuw, toen het gewoonterecht en de gebruiken van de Franse steden en vroegere communes steeds meer verdrongen werden door koninklijke privileges en verordeningen die de stedelijke macht limiteerden of van de autoriteit van de lokale schepenenbanken een in essentie gedelegeerde koninklijke machtsuitoefening maakten. Of zoals GAUVARD het stelde: "*Le droit urbain devient le fait gracieux du prince*"⁴¹⁶.

Niettemin was na 1453 nog niet definitief elke Gentse bevelende macht over haar kwartier uitgebannen. Hoewel de Vrede van Gavere vaak als een eenduidige hertogelijke overwinning wordt voorgesteld — HAEMERS spreekt bijvoorbeeld van "*het dictaat van Gavere*"⁴¹⁷ — en dit zeker in vergelijking met de Vrede van Doornik uit 1385 ook niet ontkend kan worden, is enige nuance toch op zijn plaats. Geen enkel Gents privilege werd immers, tenminste formeel, herroepen of nietig verklaard, iets wat Filips de Goede in oktober 1453 zelfs nog eens expliciet zou benadrukken⁴¹⁸. Slechts de Gentse gewoonterrechtelijke invulling en interpretatie van de stedelijke privileges werden nietig verklaard. Maar indien de Vrede van Gavere het charter van Senlis uit 1301 nader toelichtte en zo de hertogelijke greep op de Gentse wetsvernieuwing vergrootte⁴¹⁹, werd dit nagelaten voor de andere Gents privileges. Zo bleef het bijvoorbeeld onduidelijk in welke mate een Gents buitenpoorterschap voortaan legitiem zou kunnen bestaan⁴²⁰. De precieze afbakening van

---

⁴¹⁴ Cf. J.-M. CAUCHIES, 'Le droit et les institutions', p. 37.

⁴¹⁵ Inst. 4.10: "*Nunc admonendi sumus agere posse quemlibet aut suo nomine aut alieno*".

⁴¹⁶ Cf. C. GAUVARD, 'Théorie, rédaction et usage du droit', p. 32.

⁴¹⁷ Zie J. HAEMERS, *De Gentse opstand*, p. 394.

⁴¹⁸ Cf. nr. 1100.

⁴¹⁹ Cf. nr. 1080, §[I]. Ook dit bleek uiteindelijk nog geen echt bevredigend resultaat op te leveren, getuige de uiteindelijke cassering van het charter van Senlis door Karel de Stoute in 1469, zie M. BOONE, 'Het charter van Senlis', pp. 24-27.

⁴²⁰ Artikel [II] van de Vrede bepaalde enkel droogweg dat de Gentenaars van hun poorterschap "*en joyront et useront doresnavant selon le contenu de leurs privileges et non autrement*", cf. nr. 1080. Dat dit geen voldoende uitspraak vormde werd al duidelijk in 1458 toen de hertog Gent toekende dat een onderzoek zou worden opgestart naar de mate waarin de Gentse privileges (met name dat van Gwijde van Dampierre van 1297, cf. A. GHELDOLF, *Coutumes de la ville de Gand*, t. I, pp. 483-484, §132) het bestaan van de buitenpoorterij toelieten, zie nrs. 1261 en 1262. Al in februari 1454 had de hertog trouwens een aantal van zijn raadsheren naar Gent gestuurd om er te "*voir les originaux de certains privileges que lesdiz de Gand disoient avoir et pour d'iceulx rapporter coppie pardevers icelui seigneur et son conseil affin de icelle veue appointier sur aucune requeste bailliee par iceulx de*

de Gentse macht en autoriteit over Oudenaarde, Kortrijk, Aalst, Dendermonde, Biervliet, het Land van Waas en de Vier Ambachten bleef voorlopig zelfs helemaal open liggen, zoals hierboven aangehaald. De kwestie bleef ook uitgesteld worden: eerst in oktober 1453 werd een oordeel verdaagd tot 31 januari 1455, vervolgens moet deze termijn nogmaals zijn opgeschoven tot 24 juni 1458⁴²¹, wat in mei 1458 uiteindelijk werd aangepast tot na de terugkeer van de hertog van zijn geplande kruistocht of uiterlijk voor 24 juni 1460⁴²². Na 1458 verdwijnt echter elke verwijzing naar het uitklaren van het vraagstuk rond het Gentse kwartier: het herhaalde uitstel werd klaarblijkelijk een afstel.

Het lijkt weliswaar niet zo dat Filips de Goede echt rouwig was dat het nooit tot definitief oordeel kwam. In 1458 bleek immers duidelijk dat Gent vragende partij was om een dergelijk oordeel te bekomen, en niet zozeer de hertogelijke administratie. Bovendien wist de hertog in de tussentijd via een autonoom wetgevend optreden de invloed van Gent op haar kwartier te verminderen. Zo verklaarde Filips in maart 1454, na Dendermonde in 1452, ook het Land van Waas formeel onafhankelijk van Gent⁴²³, terwijl in augustus 1454 Geraardsbergen de Raad van Vlaanderen als provisoir hoofd van wet werd toegewezen⁴²⁴ en ook Oudenaarde ca. 1458, op impliciet hertogelijk bevel, geen hoofdvaart meer bij de Gentse schepenen nam⁴²⁵. Toch blijkt uit een dergelijke indirecte, afwachtende politiek de relatieve zwakte van de hertog. Het uitbannen, eens en voor altijd, van enige invloed van Gent over haar kwartier was blijkbaar geen optie of mogelijkheid, ondanks de militaire overwinning uit juli 1453⁴²⁶.

Gand", cf. ADN, B2017, fol. 124r°; zie ook een gelijktijdige Gentse suppliek waarin de kwestie "*sur le fait de la bourgeoisie comment on en usera et ceulx qui sont bourgeois et ont esté d'anchienneté nobles et aultres le pourront doresnavant entretenir*" al ter sprake was gekomen, cf. nr. CDVI, §[XIV]. Enige definitieve uitspraak van de hertog in de kwestie is ons niet bekend en is er wellicht ook nooit gekomen.

⁴²¹ Cf. nr. 1101.

⁴²² "*le fait de la chastellenie (...), lequel a esté mye en surseance et continué jusques a la Saint Jehan prouchainement venant, avons continué et continuons (...) a deux mois après notre retour du voghage de Turquie que entendons a faire (...) et ce pour aucunes causes nous aurons aultre propos (...) continuons la surseance du fait de ladicte chastellenie dudit jour Saint Jehan Baptiste prochain venant jusques a ladicte Saint Jehan Baptiste qui sera l'an mil quatre cens et soixante*", cf. nr. 1261. Voor meer informatie over de hertogelijke kruisvaartplannen, die behalve enkele beperkte expedities nooit realiteit werden, zie het werk van J. PAVIOT, *Les ducs de Bourgogne, la croisade et l'Orient*, passim.

⁴²³ "*le commun peuple d'icellui notre terroir et pais de Waze recongnoistront nous (...) pour leur naturel prince et souverain seigneur (...) sans doresnavant vouloir ne devoir suyr ceulx de Gand en armes ne autrement ressortir pardevant eulx en chief de sens ne y recourir en quelque cas de ressort ou de seigneurie que ce soit*", cf. nr. 1138.

⁴²⁴ Cf. nr. 1149. Zie eveneens W. BLOCKMANS, *De volksvertegenwoordiging*, p. 115.

⁴²⁵ De hertogelijke commissarissen tot de wetsvernieuwing gaven de Oudenaardse wet toen de opdracht voortaan geen stedelijke advocaat meer bij de schepenen van de Keure aan te stellen of te vergoeden "*pour ce que la ville ne respond plus devant la loy de Gand*", cf. ARA, RK, nr. 31.762, fol. 22r°.

⁴²⁶ Wat Wielant er later, bij het begin van de 16de eeuw, weliswaar niet zou van weerhouden te stellen dat het Gentse kwartier *de facto* aan enige echte Gentse overheersing onttrokken was: "*Et sont lesdictes villes et chastellenies et plat pays d'iceulx du quartier de Gand [voordien heeft Wielant de steden en kasselrijen van het Gentse*

Het Gentse stadsbestuur zou dan ook niet enkel via de weg van supplicaties en het bekomen van hertogelijke verordeningen proberen haar greep op het kwartier deels te herwinnen, maar ook door haar politiek uit het verleden *de facto* terug te hernemen. Al voor 25 oktober 1453 bleken de Gentse schepenen van Gedele en hun klerk namelijk opnieuw brieven met het gebruik van de superscriptie opgestuurd te hebben naar een aantal inwoners van de kasselrij Kortrijk. Daarin bevalen de Gentse schepenen hen het hout dat ze tijdens de Gentse opstand hadden gekapt op de eigendommen van een Gents poorter aan diens erfgenamen te restitueren. De procureur-generaal van de hertog kwam de expeditie van de Gentse brieven echter op het spoor en startte een zaak tegen de schepenen en de klerk op "*comme infracteurs de paix*"⁴²⁷. Bedoeld werd uiteraard de Vrede van Gavere, die zowel het gebruik van de superscriptie had verboden als er volgens de procureur ook toe had geleid dat het ressort van en de autoriteit over de Kortrijkse kasselrij, tenminste voorlopig, "*sont et demeurent en la main de mondit seigneur*". Bovendien had de hertog in de Vrede bepaald dat roerende goederen die tijdens de opstand waren aangeslagen door een van de twee partijen niet teruggegeven zouden moeten worden⁴²⁸, wat voor de procureur op zijn minst betekende dat in geval van enig conflict daarrond Filips de Goede de kennisname toekwam en níet de Gentse schepenen. Geconfronteerd met de hertogelijke reactie stelde het Gentse stadsbestuur verontschuldigend dat hun klerk nog niet op de hoogte was geweest van de bepalingen van de Vrede van Gavere. De schepenen zelf zouden het stadszegel ook enkel aan de brieven hebben bevestigd zonder dat ze "*avoient point prins garde en la forme desdictes lettres*". De geloofwaardigheid van dit betoog valt enigszins in vraag te stellen. Weliswaar moet het expeditieproces van stedelijke brieven en oorkonden soms mank gelopen hebben, zoals een Gentse verordening uit 1423 aangeeft die een striktere procedure en controle instelde vooraleer stedelijke documenten ondertekend of bezegeld zouden mogen worden, als een reactie op eerder misbruik⁴²⁹. Ook de hertogelijke administratie zag zich trouwens soms geconfronteerd worden met ongewenste expedities van hertogelijke oorkonden die door de mazen van het institutionele net hadden weten te glippen⁴³⁰. Daar staat tegenover dat ook voor 1453 Gent de briefvorm met de superscriptie

---

kwartier opgesomd, zónder daarbij overigens de stad en het Land van Dendermonde te vermelden], pour ce que anciennement elles ont esté réglées sievyr en armes lesdictz de Gand et de contribuer avecq euls au transport de Flandre, aussy que la pluspart d'euls estoient accoustumez venir prendre leur chief de sens; mais aultrement n'y ont ceuls de Gand aucune jurisdiction", cf. J.-J. DE SMET (ed.), Corpus chronicorum Flandriae, t. IV, p. 239.

⁴²⁷ Cf. nr. 1103. Deze zaak wordt ook besproken door J. HAEMERS, *De Gentse opstand*, p. 398.

⁴²⁸ "*au regard de tous autres meubles, debtes, arreraiges, louages de maisons et fruiz recueilliz, prins ou levéz avant la date de ces presentes l'en n'en pourra jamais faire querelle, demande ne poursuyte aucune d'une part ne d'autre*", cf. nr. 1080.

⁴²⁹ Cf. H. LOWAGIE, *Met brieven an de wet*, pp. 38-39.

⁴³⁰ Zo ondertekende hertogelijk secretaris Pierre Milet in juli 1452 op een en dezelfde dag twee verschillende verordeningen: in het ene document werd Adriaan van Borsele als pachter van de heerlijkheid van Vlissingen aangesteld, in het andere verkreeg dezelfde Adriaan er het gouverneurschap. Milet liet vervolgens de eerste

niet zomaar hanteerde. Zelfs nog tijdens de opstand was het slechts één van verschillende redactievormen die de stad hanteerde in haar buitenstedse communicatie⁴³¹. Dat de stadsklerk ervoor koos deze strenge, bevelende briefvorm te gebruiken zonder overleg met de schepenen lijkt dan ook niet erg waarschijnlijk, net zomin als de veronderstelling dat niemand hem op de hoogte zou hebben gesteld van de bepaling uit de Vrede rond de superscriptie, die nochtans direct relevant was voor zijn ambtsuitoefening. De hertog lijkt zich niettemin tevreden te hebben gesteld met de publieke erkenning door het stadsbestuur en hun klerk dat ze dergelijke brieven niet mochten of konden opstellen en hun plechtige belofte dit in de toekomst dan ook niet meer te doen. De klerk moest zijn vergissing slechts bekopen met een *amende honorable*, waarop zijn misdaad hem werd vergeven. De overeenkomst met het stadsbestuur en de hertogelijke remissie werden uiteindelijk op 23 oktober in een officiële akte van de Grote Raad vastgelegd, waarop het document in de grafelijke oorkondenschat werd opgeborgen.

Gent leek de boodschap te hebben begrepen. Rekesten van de stad aan de hertog uit 1454 omvatten verschillende artikels die conflicten rond geconfisqueerde Gentse goederen binnen de Kortrijkse kasselrij op de agenda plaatsten⁴³². De Gentse schepenen namen nu dus ogenschijnlijk de door de hertog opgedrongen rol van supplianten op zich, in plaats van nog langer autonoom de vermeende rechten van hun poorters af te dwingen. Maar, zoals Philips van Leyden al stelde, *res quoque faciliter ad suam naturam revertitur, et ideo semel malus semper praesumitur esse talis*⁴³³. In de jaren 1454-56 zien we namelijk ook de wetten van Tielt en (tot twee keer toe) Aalst het uitsturen van bevelende Gentse brieven aan de kaak stellen⁴³⁴. De abdijen van St.-Pieters en St.-Baafs zouden zich tevens al snel opnieuw gaan beklagen over

---

akte bezegelen met het groot hertogelijk zegel, maar wist het andere document uiteindelijk ook nog te laten bezegelen met het geheim zegel. Zowel de redactie van de akte met de benoeming van van Borsele tot gouverneur als de bezegeling en expeditie van beide documenten werd uiteindelijk door de vingers gezien (nochtans was het steeds enkel de bedoeling geweest van de hertog van Borsele tot pachter aan te stellen en niet tot gouverneur): Milet zou immers "*par inadvertence*" gehandeld hebben, net als de Gentse klerk en schepenen... Zie P. HENDERIKX (red.), *Cartularium van de heren van Veere*, pp. 175-178, nr. 66.

⁴³¹ Zie bv. de 'gemoedelijke' brief die Gent in 1452 uitstuurde naar het Brugse ambacht van de smeden, waarbij Gent de superscriptie achterwege liet en zich op een gelijke hoogte met die van de geadresseerde positioneerde, cf. nr. CCCLI.

⁴³² Cf. nrs. CDVI, §[IV] en CDXVI-CDXVII.

⁴³³ Cf. R. FRUIN & P. MOLHUYSSEN (eds.), *Philippus de Leyden: De cura reipublicae*, p. 64, casus XIV.

⁴³⁴ Zie het uitsturen van een Tieltse delegatie naar de Raad van Vlaanderen te Ieper rond "*tinhouden van zekeren brieven die scepenen van Ghend ghesonden hadden an den bailliu, scepenen ende den (...) helichgheestmeesteren*", cf. ARA, RK, nr. 38.347, fol. 13r° (stadsrek. juli 1454-juli 1455); voor Aalst, zie het opsturen in maart 1454 door de stadsmagistraat aan de Grote Raad van "*zekeren brieven van verbode die scepenen van Ghend tAelst ghesonden hadden*" (cf. ARA, RK, nr. 31.448, fol. 38v°) en een klacht over een gelijkaardig Gents optreden "*twelc, also den goeden lieden van Aelst dochte, was contrarie den traitiete van den payse van Vlaenderen ende jeghen de rechte van der stede van Aelst*" uit december 1456 (cf. ARA, RK, nr. 31.450, fol. 37r°). Aalst had al in augustus 1453 een kopie van de Vrede van Gavere van 30 juli 1453 weten te verkrijgen, cf. ARA, RK, nr. 31.447, fol. 52r°.

een kruipende uitbreiding van de Gentse buitenstedse jurisdictie en het uitvaardigen van stedelijke verordeningen die hun rechten schaadden⁴³⁵, onder meer door de eventuele beperking van de commerciële en ambachtelijke activiteiten binnen de mijl rondom de stad⁴³⁶. De abt van de St.-Pietersabdij schetste daarbij met een citaat uit het evangelie van Mattheus zelfs het schrikbeeld van een uit de dood herrezen Gentse buitenpoorterij, die de hertogelijke verwezenlijkingen vervat in de Vrede van Gavere opnieuw onderuit zou halen: "*ilz se remettersoient peu a peu en l'erreur de ladite bourgeoisie, qui se pourroit estendre par ce moyen non pas seulement dedens la lieue [rondom Gent] mais aussi bien en autres marches lointaines, et par ainsi error peior priore*"⁴³⁷.

Enige nuance is echter op zijn plaats. Gent bleef weliswaar — ondanks de toegenomen hertogelijke invloed op het Gentse schepencollege⁴³⁸ en haar belofte uit oktober 1453

---

⁴³⁵ In 1455 richtte de St.-Baafsabdij zich tot de hertog om een Gents voorgebod aan te klagen dat de aankoop van accijnsvrije drank door inwoners van Gent buiten het schependom (en dus ondermeer binnen de heerlijkheid van de abdij) had verboden. Volgens de abdij volgde uit de Vrede van Gavere — "*le traictié de la paix de Gavre par nous accordee a ceulx de notredicte ville de Gand l'an LIII*" — nochtans dat "*les bailli, sergens, eschevins, conseil et autrez officiers d'icelle [ville de Gand], n'ayent en ladicte terre et seignourie de Saint Bavon que veoir ne que cognoistre et n'y puissent ne doivent exploitier ne excerser quelque jurisdiction, aussi faire ne mettre sus editz, statutz ne ordonnances qui puissent ou doivent lyer, comprendre, prejudicier ne aservir lesdiz supplians, leurs hostes et subgetz*", cf. nr. CDXLV. Tegelijkertijd klaagde St.-Pieters aan dat de Gentse schepensbank zich poogde te mengen in de jurisdictie over haar heerlijkheid van Sint-Pieters-Aaigem (gelegen net buiten de stad, in de buurt van het huidige St.-Pietersstation), hoewel het volgens de abdij, opnieuw naar de bepalingen van de Vrede van Gavere, Gent verboden was er te "*user de quelque cohertion, commandement ou deffence*", cf. nr. CDXLIV. De St.-Pietersabdij voegde zich trouwens ook bij de klacht van St.-Baafs aangaande het Gentse voorgebod dat de aankoop van dranken binnen hun respectieve heerlijkheden viseerde, waarbij de abdij in haar later betoog expliciet ontkende dat Gent enige wetgevende autoriteit bezat binnen de St.-Pietersheerlijkheid ("*il [ne] soit loysible ausdiz de Gand de les en ce troubler ou empeschier, soit par edicts, statutz, commandements, deffences ou aultrement*"), waarbij specifiek het optreden van Gent buiten de eigenlijke stedelijke jurisdictie werd aangeklaagd ("*ilz ont deffendu et fait deffence aulx hommes et subjects desdiz de Saint Pierre demorant en leurdicte terre et seignorie, maisement au dehors des portes de ladicte ville*"), cf. RAGent, St.-Pietersabdij, reeks I/A, nr. 554 (inv. nr. 75), tweede katern, fol. 6r° en fol. 7v°.

⁴³⁶ Met de impliciete bevestiging van de Gentse privileges (i.t.t. de Gentse gewoonterechtelijke interpretatie van die privileges) die vervat zat in de Vrede van Gavere en de hertogelijke verordening van 13 oktober 1453 (nr. 1100), bleken de Gentse neringen de uitvoering te hebben betracht van het privilege dat ze in januari 1433 van de hertog hadden weten te verkrijgen (nr. 449) en dat hen een monopoliepositie binnen de mijl rondom de stad had toegekend, cf. nr. CCCLXXIII. Nochtans had Filips de Goede in september 1452 ten overstaan van de koninklijke ambassadeurs nog net het afdwingen door Gent van dergelijke monopolies gecontesteerd, ut supra.

⁴³⁷ Cf. nr. CCCLXXIII, §[IV]; vgl. met Mattheus 27/64: "*Beveel dan, dat het graf verzekerd worde tot den derden dag toe, opdat Zijn discipelen misschien niet komen bij nacht, en stelen Hem, en zeggen tot het volk: Hij is opgestaan van de doden; en zo zal de laatste dwaling erger zijn, dan de eerste*" ("*iube ergo custodiri sepulchrum usque in diem tertium ne forte veniant discipuli eius et furentur eum et dicant plebi surrexit a mortuis et erit novissimus error peior priore*").

⁴³⁸ Zie de opmerkingen van J. HAEMERS, *De Gentse opstand*, pp. 401-415, die het (relatieve) overwicht van de pro-hertogelijke factie op het stedelijke beleid in de jaren 1454-1477 belicht.

definitief komaf te maken met het gebruik van de superscriptie — pogingen ondernemen om haar vroegere bevelende macht binnen het kwartier enigszins te herwinnen. Die politiek bleek echter niet bijzonder succesvol. Geconfronteerd met de Gentse brieven aarzelden de wetten van Tielt en Aalst bijvoorbeeld niet zich onmiddellijk tot de Raad van Vlaanderen of de Grote Raad te richten, een contrast met de houding van vele steden in het Gentse kwartier vóór de Gentse opstand⁴³⁹. Bovendien zou ook de Gentse wet zelf meer en meer voor de Raad van Vlaanderen en de Grote Raad verschijnen als partij, in tegenstelling tot voor 1453, toen de stad zich nog praktisch exempt opstelde tegenover beide hertogelijke instellingen⁴⁴⁰. Bepaalde Gentse prerogatieven binnen het graafschap konden daarbij weliswaar nog bevestigd worden, zoals in 1464 gebeurde met de rechten van de Gentse Vrije Schippers op de Leie en de Schelde, waarbij de Grote Raad pogingen van het Mechelse schippersambacht om het Gentse monopolie te doorbreken, afwees⁴⁴¹. Maar enkel de hertog bezat daarbij enig *imperium* over twee partijen die als gelijken werden voorgesteld⁴⁴².

Eenzelfde vaststelling kan uiteindelijk ook gemaakt worden bij de klachten van de twee grote Gentse abdijen. In beide gevallen bleek Gent immers niet zozeer uit eigen autoriteit opgetreden te hebben, als wel in samenspraak met de grafelijke baljuw. Het was immers de Gentse hoogbaljuw geweest die volgens St.-Pieters "*s'est ingeré d'envoyer ses lettres closes adreschans aux bailli, mayeur et eschevins desdiz supplians*" (weliswaar op verzoek van Gent)⁴⁴³, terwijl St.-Baafs zich beklaagde over een Gents voorgebod dat formeel "*van ons gheduchts*

---

⁴³⁹ Zo greep Geraardsbergen in 1446 nog terug tot het omkopen van een aantal Gentse notabelen "*omme neder te legghene de indignacie die scepenen van der kuere (...) voerstelden up scepenen van der vors. poert [van Gheroudsberghe]*" nadat de stad een octrooi van de Raad van Vlaanderen had verkregen zonder Gentse instemming, cf. ARA, nr. 35.264, fol. 66v°.

⁴⁴⁰ Zie de vaststellingen van F. BUVENS, die rond het midden van de jaren 1450, op basis van onderzoek aan de hand van de Gentse stadsrekeningen, de kosten gemaakt in de representatie bij en de procesvoering voor zowel de Raad van Vlaanderen als de Grote Raad plots sterk zag toenemen (terwijl deze voor ca. 1450 nog grotendeels ontbraken), cf. *Het gerechtelijk leven*, pp. 85-113.

⁴⁴¹ Cf. nr. 1457, vonnis van 15 september 1464.

⁴⁴² Het kan daarbij opgemerkt worden dat de Gentse schippers in hun betoog nog verwezen naar een eerder vonnis van de Gentse schepenen van de Keure uit februari 1445 in een gelijkaardige kwestie; nu bleek dus echter een tussenkomst van de Grote Raad vereist te zijn. Bovendien erkende de Grote Raad een tiental dagen later, op 26 september 1464, eveneens een aantal rechten van de Mechelse schippers en verwierp ze een aantal Gentse eisen: de Gentse prerogatieven namen dus geen absolute voorrang op de rechten van andere partijen of derden, cf. nr. 1458. De uitzonderlijke positie die Gent volgens Wielant vroeger had ingenomen ten aanzien van het ressort van de centrale hertogelijke gerechtshoven, lijkt na 1453 dus verlaten te zijn geweest (volgens de Habsburgse jurist waren Brugge, Ieper en het Vrije na de oprichting van de Raad van Vlaanderen "*contents d'y prendre droictz des desbats qui pourroient sourdre de ville en ville ou de chastellenie à aultre, ou entre les officiers ou sur l'interprétation de leurs privilèges, et en telz cas ou semblables, saulf ceuls de Gand, qui se vouloient de tous pointz tenir exempts de ladicte chambre*", cf. J.-J. DE SMET (ed.), *Corpus chronicorum Flandriae*, t. IV, p. 115).

⁴⁴³ Cf. nr. CDXLIV.

heeren, van sbalius ende scepenen weghe" uitgevaardigd was⁴⁴⁴. Beide abdijen konden bovendien beroep doen op de hertog, die niet aarzelde de Gentse baljuw en schepenen prompt voor de Grote Raad te dagvaarden. Uit het bewaard gebleven exploit van de deurwaarder die het door St.-Baafs verkregen mandement tenuitvoer legde, blijkt overigens dat de Gentse wet haar eerder voorgebod (rond de verkoop van accijnsvrije dranken binnen de St.-Baafsheerlijkheid) daarop direct herriep. Om hun eventuele rechten te verdedigen, verwezen de Gentse schepenen enkel en alleen nog naar ... het slotmandement van een *hertogelijk* accijnsoctrooi dat verschillende grafelijke ambtenaren, waaronder de Gentse hoogbaljuw, had opgedragen voor de uitvoering ervan in te staan⁴⁴⁵.

Indien de stad toch nog via haar eigen voorgeboden enige controle op haar hinterland probeerde uit te oefenen, dan bleek ze daar na 1453 niet bijzonder succesvol in. Zo zou Filips de Goede in mei 1461 een het jaar daarvoor opgesteld Gents voorgebod rond de visvangst op de Schelde, de Leie en de Durme en daarop aangesloten waterwegen zélf opnieuw uitvaardigen⁴⁴⁶. Het voorgebod werd op zich niet gecontesteerd door de hertog: het was opgesteld geweest na overleg met de baljuw en het was gepubliceerd geweest "*van ons gheduchts heeren sgraven halven, van baillu ende scepenen halven*". Lokaal bleek Gent de uitvoering van haar verordening echter niet meer te hebben weten afdwingen: "*depuis la reduction derreniere [bedoeld wordt de Vrede van Gavere] pluseurs se sont avanciez (...) de plus en plus de peschier oultrageusement (...) [et] soubz ombre de laquelle reduction noz officiers et les officiers de noz vassaulx ont differé de faire mectre a execution a notre prouffit lesdictes amendes sur les transgresseurs desdiz edictz et ordonnances*". Het stadsbestuur richtte zich dan ook tot de hertog, die in zijn uiteindelijke verordening Gentse voorgebod hernam, maar evenwel niet naliet de zaak ondubbelzinnig naar zich toe te trekken. De gebruikelijk door Gent verordende boetes van 50 lb. par. werden tot het 'grafelijke' bedrag van 60 lb. par. opgetrokken, terwijl anderzijds de hertog de door Gent voorziene mogelijkheid tot de verbanning van bepaalde overtreders schrapte. Het slotmandement van de hertogelijke verordening richtte zich ook uitsluitend tot de Raad van Vlaanderen: het was dus niet de bedoeling Gent op de een of andere manier opnieuw een recht van kennisname binnen haar kwartier toe te kennen. Filips beval bovendien zelf de verschillende lokale grafelijke baljuws zijn verordening binnen hun ambtsomschrijvingen bekend te maken – het artikel uit de keure van Gwijde van Dampierre dat de Gentse schepenen samen met de baljuw het recht

---

⁴⁴⁴ Cf. nr. CDXL, Gents voorgebod van 3 juni 1455.

⁴⁴⁵ Cf. nr. CDXLVI; de hertogelijke verordening waarnaar verwezen wordt is die van 12 oktober 1453 (cf. nr. 1099). De abdy van St.-Pieters, die zich ook partij had gesteld in het conflict rond de stedelijke accijnzen, gaf trouwens zelf toe dat Gent haar optreden legitimeerde op basis van een hertogelijke verordening en dus niet op eigen autoriteit optrad (al contesteerde de abdy wel de interpretatie en uitvoering door Gent van die verordening): "*lesdiz de Gand (...) soubz ombre de leursdictes lettres d'ottroy s'efforcent de contraindre lesdiz de Saint Pierre (...) indirectement et par voyes obliques de faire certaines deffences par edits et statuz*", cf. RAGent, St.-Pietersabdij, reeks I/A, nr. 554 (inv. nr. 75), tweede katern, ff. 10v°-11r°.

⁴⁴⁶ Cf. nr. 1359.

verleende de publicatie van de Gentse voorgeboden binnen het kwartier te gaan controleren, werd zo eveneens omzeild.

Het waren dus enkel Filips de Goede en diens kanselarij die nog langer konden voorzien in wetgeving of mandementen die de steden, i.c. Gent, toelieten buiten hun eigen jurisdictie op te treden of er effectief hun politiek door te drukken⁴⁴⁷. De verdere uitbouw van de macht, invloed en competenties van de Raad van Vlaanderen⁴⁴⁸ en de ontwikkeling van de Grote Raad⁴⁴⁹ boden daarnaast een juridisch kader dat de grafelijke onderdanen, veel meer dan bij de aanvang van Filips' regering, de mogelijkheid schiep zich te verzetten tegen het buitensteedse wetgevende of bevelende optreden van de grote Vlaamse steden. Dit zou trouwens niet enkel Gent ondervinden. In 1461 werd de wet van Ieper door de Grote Raad verboden de wet van Poperinge nog langer bevelend aan te schrijven⁴⁵⁰. Naar analogie met de hierboven beschreven casus Brugge-Veurne uit 1438-39, had Ieper de Poperingse schepenbank en de lokale ontvangers en ommestellers van de beden aangeschreven met de opdracht de goederen van een aantal Ieperse (buiten)poorters niet te taxeren. Toen deze ontvangers geen gevolg aan het Ieperse schrijven gaven, had de stad hen uit het graafschap verbannen. De wet van Poperinge en de abdij van St.-Bertijns, aan wie de Poperingse heerlijkheid toebehoorde, klaagden deze verbanning en het gebruik van de Ieperse "*lettres comminatoires*" evenwel aan, eerst bij de Raad van Vlaanderen, en uiteindelijk voor de Grote Raad. Ieper wilde evenwel niet wijken van haar mogelijkheid de Poperingse wet bevelend aan te kunnen schrijven, tenminste in kwesties die de stedelijke rechten of haar poorters betroffen⁴⁵¹. Ieper beriep zich hierbij ook op haar statuut van derde Lid van Vlaanderen en verwierp enige veronderstelling dat Poperinge als een *gelijke*, evenwaardige jurisdictie kon

---

⁴⁴⁷ Zie bv. ook nog de vermelding in de Gentse stadsrekening van 1453-54 van de redactie van "*diverssche brieven in den name ende ten prouffite van der stede ghescreven (...) an de baillius ende steden van Vlaendren omme te publijeerne de mandementen van den relieve ende besten hoofden*", cf. SAGent, reeks 400, nr. 17, fol. 414v°. Gent beval niet meer zelf, maar zorgde er enkel voor dat de door haar van de hertog verkregen mandementen waarnaar in de rekening verwezen werd (zie respectievelijk nr. 1092 en nr. 1091), uitgevoerd werden. Voor een voorbeeld van een soortgelijke Gentse brief uit 1454, waarin ze haar op 13 oktober 1453 (nr. 1102) van de hertog verkregen jaarmarkten aan de wet van Dordrecht bekendmaakte, zie nr. CDXXIV. De verzoekende, nederige toon die Gent in dit document aannam, en haar duidelijke referentie naar de door haar van de hertog verkregen gratie, contrasteren sterk met de brieven die het opstandige Gentse stadsbestuur nog in 1452 naar Dordrecht had uitgestuurd, toen gepoogd was geweest de stadsbevolking eveneens tot een revolve tegen Filips de Goede op te zetten, cf. A. JONGKEES, 'Holland en de Gentse oorlog', pp. 64-65.

⁴⁴⁸ Zie J. DUMOLYN, *De Raad van Vlaanderen*, p. 175.

⁴⁴⁹ Die volgens J. VAN ROMPAEY "*het stijgend vorstelijk gezag [van Filips de Goede] op een konkrete wijze tot uitdrukking bracht*", cf. *De Grote Raad*, p. 470.

⁴⁵⁰ Cf. nr. 1368, vonnis van 18 november 1461.

⁴⁵¹ "*seroit (...) consenti ausdiz deffendeurs de escripre leurs lettre closes ausdiz de Poperinghes toutes et quantesfois que ilz entreprendroient sur lesdiz drois, privileges et franchises d'Yppre et des bourgeois et officiers d'icelle ville d'Yppre a fin qu'ilz se desistent et deportent de plus faire telles entreprinses et autres choses ou prejudice d'icelle notre ville et de sesdiz bourgeois et privileges*".

worden beschouwd. De Ieperse wet hernam dus, *mutatis mutandis*, de argumentatie die Gent in 1430 ten opzichte van Brugge had gebruikt⁴⁵², en Brugge in 1439 ten opzichte van de Veurnse kasselrij⁴⁵³:

*"ne devoient point iceulx demandeurs [Poperinge en St.-Bertijns] reputer ladicte terre de Poperinghes pure voisine en justice a ceulx de notredicte ville d'Yppre, attendu qu'il estoit notoire que les Quatre Membres de Flandres, dont notredicte ville d'Yppre en estoit l'un, avoient la prerogative et regart pour le bien publique sur toutes les autres villes et vilaiges et les habitans de notredicte pays"*⁴⁵⁴

Een dergelijk discours lijkt evenwel, rekening houdend met de eerdere hertogelijke overwinningen op Brugge en Gent, echter maar weinig kans op succes meer te hebben gehad. Ook met de verwijzing naar de behartiging van het *bien publique* door de Vier Leden begaf Ieper zich wellicht op glad ijs. De opinie van de vroeg zestiende-eeuwse jurist Jacob DE BLAESERE, nl. dat de "*scabini opidorum Flandrie non possent cognoscere (...) circa policias sua* [bedoeld wordt dat van de graaf] *patrie*"⁴⁵⁵, hebben we in de Bourgondische periode weliswaar nog niet geformuleerd zien worden. Wanneer steden hun *lokaal* algemeen belang ter harte namen, lijkt de hertogelijke administratie dit in elk geval niet automatisch te hebben gecontesteerd⁴⁵⁶. Maar Ieper claimde dit recht, als een van de Vier Leden, "*sur toutes les autres villes*" van het graafschap. Al onder Filips de Stoute had de hertogelijke administratie een dergelijk optreden van de Leden aangeklaagd en afgewezen⁴⁵⁷. Het was

---

⁴⁵² Op basis van het Gentse statuut als "*les aînés et les plus notables*" van het graafschap, had de stad toen gesteld dat "*partout (...) oudit pays de Flandres ilz ont commandement et deffense*", cf. nr. LXXXVI, §[XIII] en §[XVI].

⁴⁵³ Op de stelling van de Veurnse schepenen en landhouders dat hun kasselrij "*est grandement et notablement privilegié de pluseurs privileges, franchises et libertéz et aussi fondee en loys, coustumes et usages bien usé et entretenu, exempte et pure voisine de votre ville de Bruges*", had de Brugse advocaat toen enkel gerepliqueerd "*qu'il ne le croit point*", cf. nr. CLXXXVIII, §II.

⁴⁵⁴ Cf. nr. 1368.

⁴⁵⁵ Cf. J. DE BLAESERE, *Defensio illustrissimi Flandrie comitis* (Universiteitsbibliotheek Gent, ms. 3791), v. II, fol. 165v°.

⁴⁵⁶ Zo stelde de Rijselse Rekenkamer in 1444, in een conflict tussen het Rijselse stadsbestuur en de lokale brouwers, dat "*lesdiz mayeur et eschevins, a qui la congnoissance de la pollicie de ladicte ville et du bien publique appartient, ont et doivent avoir congnoissance plainere de leurs subgez, bourgeois, manans et habitans*", cf. nr. 792. Daar stond wel tegenover dat de Bourgondische administratie het behartigen van het *bien publique* of het *bien commun* vaak zou uitspelen als een argument voor hun optreden tegen de particularistische krachten binnen het graafschap (net zoals de steden deze noties evenzeer zouden uitspelen om hun eigen politiek te verantwoorden), zoals het artikel van J. DUMOLYN & E. LECUPPRE-DESJARDIN, 'Le Bien Commun en Flandre', pp. 253-266 aantoont, net als de recentere vaststellingen van J. HAEMERS in zijn studie rond het aantreden van de Habsburgse dynastie in Vlaanderen, cf. *For the Common Good*, passim.

⁴⁵⁷ Zo had de hertog in 1398 bepaald dat, uitgezonderd kwesties inzake internationale handelsbetrekkingen, de Leden niet op eigen initiatief zouden mogen vergaderen (een verbod dat weliswaar in de praktijk genegeerd

bovendien precies dit prerogatief om autonoom het algemeen belang van zijn landsheerlijkheden te behartigen en daartoe quasi-soeverein wetgevend en rechtsprekend op te treden dat Filips de Goede in dezelfde jaren voor zichzelf opeiste, ten koste van de Franse Kroon (§3.1). De reactie van de procureur-generaal van de hertog, die zich samen met Poperinge en St.-Bertijns partij had gesteld, was dan ook fel. Hij eiste dat de Ieperse wet een boete van 10.000 gouden Leeuwen zou betalen, wat hen wel zou helpen voortaan hun plaats en rangorde ten opzichte van de hertog te herinneren:

*"n'estoient iceulx deffendeurs que simples officiers commis de par nous pour garder, excercer et conduire la justice et loy en notredicte ville d'Yppre et ainsi leur commission et pover ne devoit avoir lieu ou auctorité au dehors de ladicte ville et eschevinage d'Yppre, ne sur les officiers, subgetz et habitans des terres voisines"*⁴⁵⁸

Als de Ieperse schepenen al een bevelende of wetgevende autoriteit bezaten, dan kwam deze enkel voort uit de autoriteit van de graaf, en die delegatie gold slechts binnen de grenzen van het Ieperse schependom.

We komen dus opnieuw uit bij de definitie van ondermeer Wielant die we bij het begin van dit hoofdstukonderdeel (§3.2.2) reeds aanhaalden: de wetgevende macht van een bepaalde gemeenschap staat in direct verband met haar jurisdictie. Na Brugge, Gent en Mechelen wist Filips de Goede nu ook de bevelende en wetgevende macht van Ieper terug te dringen tot haar enge jurisdictie, ten minste ten aanzien van Poperinge. Op 18 november 1461 oordeelde de Grote Raad dat Ieper ten onrechte haar bevelende brieven aan de Poperingse wet en ommestellers had geschreven, en verbood haar in algemene termen (en als precedent?) dit in de toekomst nog verder te doen. De boete die de Ieperse wet voor hun "exces et abus" diende te betalen bleef relatief beperkt, nl. 400 gouden Leeuwen of 1200 lb. par. De financiële bestraffing van Ieper lijkt zelfs in de eerste plaats de bedoeling te hebben gehad de machtsverhouding tussen de stad en de hertog nog wat scherper te stellen. Al op 22 december 1461 schold Filips de Goede het stadsbestuur namelijk de helft van dit bedrag kwijt, tenminste nadat de Ieperse schepenen hem nederig verzocht hadden "*sur ce leur estendre notre grace*"⁴⁵⁹.

---

zou worden) en dat de Vier Leden geen zaken betreffende de steden en kasselrijen vallend onder hun kwartier zouden vervolgen, cf. W. PREVENIER, 'Briefwisseling tussen de Vier Leden', pp. 510-511, nr. 1, §[3] en §[5]-[7].

⁴⁵⁸ Cf. nr. 1368; merken we op dat J. DE BLAESERE het recht van de Vlaamse graven om de stadsmagistraten aan te stellen trouwens in een adem vermeldt met hun mogelijkheid om wetgevend op te treden: "*ad curam principis magistratum creatio pertinet, non ad populi favorem, et eadem ratione et prerogativa potest comes noster leges suis subditis condere*", cf.

⁴⁵⁹ Cf. ARA, Oorkonden van het zegelrecht, nr. 788. Hoewel de huidige bewaring van dit document (in origineel) in het fonds van de Audiëntie eventueel zou kunnen laten vermoeden dat het niet effectief geëxpedieerd werd, laat een vermelding in de derde rekening (1461-62) van algemeen-ontvanger van de hertogelijke financiën Robert de la Bouverie van de ontvangst van 200 gouden Leeuwen toe vast te stellen dat de gratie effectief uitgevoerd werd, cf. ADN, B2045, fol. 87r°.

Ieper werd dus, net als Gent, in de rol van suppliant gedwongen. Tegen het einde van zijn regering lijkt Filips de Goede dan ook de betrachtingen van zijn grootvader uit 1398 grotendeels te hebben verwezenlijkt. In plaats dat de drie Vlaamse hoofdsteden zich toen nog als de (al dan niet gewenste) *intercessor* voor de diverse steden en kasselrijen gelegen binnen hun respectieve kwartieren opwierpen, of de Leden zelf binnen hun kwartier hun eigen voorgelaten en bevelen uitvaardigden, had Filips de Stoute toen al vooropgesteld dat elke stad zich slechts direct tot de hertog te wenden had. Het kwam immers aan de vorst toe, als de exclusieve bezitter van een *imperium* dat zich uitstreckte over alle Vlaamse steden en gemeenschappen, om in hun noden te voorzien: "*toutesfois que les villes auxquelles ce touchoit envoierent par devers nous pour leurs requestes (...) nous leur ferons ou ferons faire par notre conseil si raisonnables responses qu'ilz en devroient estre contens*"⁴⁶⁰. De ontwikkeling van de Raad van Vlaanderen en de Grote Raad vergrootten en institutionaliseerden daarbij de mogelijkheden die de Vlaamse onderdanen bezaten om zich tot de vorst te richten – zij het in een gemedieerde vorm. Dit betekende weliswaar nog niet dat conflicten rond de bevelende en wetgevende macht van de ene jurisdictie, stad of gemeenschap ten overstaan van de andere volledig verdwenen, zoals o.m. het conflict uit de latere jaren 1450 tussen St.-Baafs en St.-Pieters enerzijds en Gent anderzijds aangeeft. Maar dergelijke geschillen kwamen nu in essentie voort uit de aanwending van een door de hertog en diens verordeningen of octrooien gedelegeerde autoriteit; ze werden bijgevolg dan ook uitgevochten voor de daartoe competente rechtbank, i.c. de Grote Raad (en in afnemende mate voor het Parlement van Parijs, cf. §3.1.3.4).

3.2.2.2 De stedelijke voorgelaten en de hertogelijke interventies binnen de stad

Na hierboven het terugdringen van de buitenstedse stedelijke wetgeving te hebben besproken, gaan we hieronder in op de mate waarin de hertog zich ook voor intern stedelijke kwesties of aspecten van het communale bestuur als de (enige) competente wetgevende autoriteit wist op te werpen. Zoals we bij het begin van dit hoofdstuk onderdeel echter al hebben aangestipt, voelde de hertogelijke administratie niet de behoefte (en bezat ze ongetwijfeld ook niet de mogelijkheden) om elk lokaal wetgevend optreden uit te sluiten of over te nemen. De politiek van Filips de Goede en zijn raadgevers en instellingen zou zich dan ook toespitsen: 1. op het benadrukken van het 'grafelijke karakter' van de stedelijke wetgeving, zowel door het afdwingen van een controle op de redactie of uitvaardiging van voorgelaten door de lokale grafelijke baljuws of andere ambtenaren, als door het zich toeëigenen van (een deel van) de financiële opbrengsten voortkomend uit deze stedelijke wetgeving; 2. het strikt voor zichzelf en de hertogelijke kanselarij reserveren van een aantal specifieke domeinen van de wetgeving, gelieerd aan de notie van de *cas comtaux*.

---

⁴⁶⁰ Cf. W. PREVENIER, art. cit., p. 515, nr. 2.

De hertogelijke controle op de stedelijke en communale wetgeving

In de verschillende octrooien en privileges die Filips de Goede aan diverse Vlaamse gemeenschappen verleende en waarin hij deze de mogelijkheid toekende zelf bepaalde statuten of verordeningen op te stellen, werd meestal een zekere blijvende grafelijke controle op die lokale wetgeving voorzien. De mate en vooral het praktische gehalte van die controle verschilde echter sterk. Een verordening van de regeerraad uit 1442, waarbij de rechten die voorheen aan het Sluise visverkopersambacht hadden toebehoord, aan het lokale stadsbestuur werden overgemaakt, kan als typevoorbeeld van een ver doorgedreven controle dienen. De stad zou voortaan ook haar eigen keuren en reglementen op de visverkoop mogen uitvaardigen, maar: 1. de inkomsten voortkomend uit de overtredingen van deze keuren zouden verdeeld moeten worden "*comme en tel cas est accoustumé*" — ongetwijfeld een gelijke verdeling tussen de hertog en de stad of een driedeling tussen stad, hertog en aangever/sergeant; 2. bij de eerste redactie van de nieuwe stedelijke keuren zou de hertogelijke administratie een dubbel moeten ontvangen ter nazicht; 3. de grafelijke baljuw te Sluis zou ook bij elke toekomstige redactie van nieuwe keuren aanwezig moeten zijn⁴⁶¹. De hertogelijke controle op of tussenkomst bij de redactie van voorgeboden en statuten was echter vaak ook veel concreter of zelfs veeleer hypothetisch. Wanneer de wet van Wervik in 1431 de mogelijkheid verwierf keuren op te stellen, gebeurde dit onder het voorbehoud "*que lesdiz keures, estatuz et ordonnances corrigerons, augmenterons et diminuerons toutesfois que besoing sera et que bon, expedient et prouffitable nous semblera*"⁴⁶². De hertog blijkt dit recht nadien ook nog effectief te hebben gebruikt, toen er rond 1450-60 conflicten rezen binnen de Wervikse stadsgemeenschap en ambachten rond de uitvoering en aanpassing van de keuren op de lakennijverheid⁴⁶³. Bij het privilege aan de heer van Lannoy dat hem en zijn schepenbank de redactie van lokale verordeningen toestond, reserveerde de hertog zich echter enkel nog maar de eventuele interpretatie van die statuten⁴⁶⁴, terwijl bij de toelating aan de toezichters van het Rijselse St.-Jacobshospitaal om eigen reglementen op te stellen slechts (ietwat overbodig) werd bepaald dat Filips en zijn opvolgers ook nog altijd zelf in het beheer van het hospitaal zouden kunnen tussenkomen⁴⁶⁵. In het geval van de octrooien verleend aan de Spaanse en Portugese

---

⁴⁶¹ Cf. nr. 755.

⁴⁶² Cf. nr. 422, privilege van 8 oktober 1431.

⁴⁶³ Zie o.m. nrs. CDLXXXI, DCVI en DCVII; deze hertogelijke ingrepen hielden wellicht verband met de gelijktijdige sterke terugval van de lakenindustrie te Wervik (en die van de *nouvelle draperie* in het Leiebekken in het algemeen), cf. B. HAQUETTE, 'Les précurseurs de la délocalisation', pp. 152-157.

⁴⁶⁴ Privilege van augustus 1459: *en reservant toutesvoyes a nous et a nosdiz successeurs la declaracion et interpretacion*", cf. nr. 1305.

⁴⁶⁵ "*nous reservons a nous et a nosdiz successeurs l'auctorité et puissance d'y pourveoir ainsi que pour le bien dudit hospital trouverons estre expedient*", cf. nr. 807.

handelsnaties om interne reglementen op te kunnen stellen, beperkte slechts de vage clause dat die reglementen niet tegen de belangen van de hertog, de steden of de handel en het algemeen nut mochten indruisen het optreden van de natie⁴⁶⁶.

Niettemin lijken dergelijke clauses toch nog — zij het veeleer sporadisch — een effectieve hertogelijke controle op de lokale wetgeving mogelijk gemaakt te hebben, zeker met de uitbouw van de Raad van Vlaanderen en de Grote Raad en de toename van de expeditie van de *lettres de justice*, die het beroep op de vorstelijke justitie in allerlei geschillen en conflicten faciliteerden. Toen in 1463 een lid van het Brugse beenhouwersambacht een intern reglement aankloeg "*car il est (...) au prejudice et contre l'utilité de la chose publique (...) a faire ledit estatut*", kwam die kwestie eerst voor de Brugse schepensbank maar vervolgens via appel voor de Grote Raad. Uiteindelijk renvoierde deze het proces opnieuw voor de Brugse wet, maar "*le tout sans prejudice de notre haulteur touchant la reformation de ladicte ordonnance quant bon nous semblera*"⁴⁶⁷.

Wanneer er wel sprake was van een relatief directe vorstelijke controle op de stedelijke of corporatieve wetgeving, in de persoon van de lokale baljuw, dan kon trouwens nog sterk verschillen hoe effectief deze precies was of hoe ver ze ging. Het privilege voor Gravelines uit 1441 spreekt bijvoorbeeld duidelijk van zowel de aanwezigheid van de baljuw bij het opstellen én herroepen van de stedelijke voorgeboden, als van diens "*consentement*"⁴⁶⁸. De toelating aan de kruisboogschuttersgilde van Dendermonde om interne reglementen op te stellen uit 1465 voorzag zelfs een actieve rol van de baljuw in de voorbereidings- en ontwerpfasen van elk dergelijke document: "*le tout par l'avis, conseil et consentement de notre bailli*"⁴⁶⁹. De hierboven aangehaalde verordening rond de wetgevende bevoegdheid van de Sluise magistraat ten aanzien van de visverkoop spreekt dan echter weer enkel van de *aanwezigheid* van de baljuw⁴⁷⁰. Ook bij vroegere grafelijke verordeningen speelde vaak een

---

⁴⁶⁶ Cf. nrs. 314 en 633.

⁴⁶⁷ Cf. SABrugge, fonds ambachten, nr. 67. Zie eveneens een geschil tussen het Mechelse stadsbestuur en het lokale beenhouwersambacht uit 1447, waarbij deze laatste een stedelijke verordening rond de verkoop van schapenbuiken contesteerde, dat eveneens tot voor de Grote Raad werd gebracht (doch hier uiteindelijk via de bemiddeling van hertogelijke commissarissen opgelost werd), cf. nr. 912. Weliswaar werd ook hier niet de mogelijkheid op zich gecontesteerd van het Mechelse stadsbestuur om dergelijke verordeningen uit te vaardigen (een recht dat de stad ook zelf claimde: "*segghende dat zij de voerseide ordinancie gemaect hadden om tgemeynts oirboirs ende proffijts wille vander selver stadt ende dat zij dat selve doen mochten na uuytwisene haren ouden rechten, privilegien ende costumen die zij daer af hadden*"), maar erkenden beide partijen uiteindelijk wel de ultieme autoriteit en bevoegdheid van de hertog om in de kwestie te oordelen (het onderlinge akkoord werd slechts gesloten "*onder de liefde nochtans van onsen voerseiden ghenadegen heere ende hem behouden alent sijn hoogheyt ende heerlicheyt in al ende over al*").

⁴⁶⁸ Cf. nr. 739.

⁴⁶⁹ Cf. nr. 1484.

⁴⁷⁰ "*doresenavant n'en pourront nulles [keures] faire que ledit bailli de l'Escluse n'y soit tousjours appellé et present*", cf. nr. 755.

dergelijke onduidelijkheid, die al dan niet door de stadsbesturen werd uitgebuit om een *de facto* onafhankelijke wetgevende politiek te voeren, waarbij de aanwezigheid of instemming van de baljuw louter formeel bleef⁴⁷¹.

Nadat tijdens de Brugse opstand van 1436-38 zowel de stad als verschillende ambachten volledig uit eigen autoriteit voorgeboden, keuren en verordeningen hadden opgesteld⁴⁷², lijkt dit de aanleiding te hebben gevormd voor een felle hertogelijke reactie. In de sententie van Atrecht die de Brugse opstand bestrafte werden al deze verordeningen nietig verklaard, samen met het bevel de fysieke documenten ook effectief aan de Brugse schout over te leveren en te laten casseren, met de dreiging van het verlies van alle Brugse privileges en verbanningen indien hieraan niet zou worden voldaan. Filips de Goede onderstreepte dus de gevolgen van het niet naleven van de bepaling uit de keure van Lodewijk van Nevers van 1329, die al expliciet een stedelijk wetgevend optreden buiten de baljuw of schout om verboden had⁴⁷³. Meer zelfs, de hertog liet er enige twijfel over bestaan of de stad en de ambachten voortaan nog zelfstandig reglementen en voorgeboden zouden kunnen opstellen of uitvaardigen. Hij bepaalde namelijk in hetzelfde artikel ook nog dat "*se cy après lesdiz de Bruges nous veullent requerir d'aucunes choses pour le bien publique et la policie de notredicte ville, nous y ferons comme bon prince doit faire envers ses subgiez*"⁴⁷⁴. Dit bleek in de praktijk weliswaar grotendeels een vrijblijvende intentieverklaring te zijn⁴⁷⁵: de stad, weliswaar in samenspraak met de schout, bleef immers verder eigen voorgeboden uitvaardigen⁴⁷⁶.

De afstraffing van Brugges autonoom wetgevende optreden bleek niettemin als voorbeeld te dienen, want al gauw kwam ook het optreden van andere stadsbesturen in het

---

⁴⁷¹ Zie bv. de bemerkingsen van M. BOONE, 'Législation communale et ingérence princière', p. 141.

⁴⁷² "il est venu a notre cognoissance que durans les tourbles et divisions de notredicte ville l'en y a fait plusieurs nouvellitéz, estatus, cueres, edicz et autres ordonnances, tant sur le grant seel aux causes de notredicte ville comme aultrement, les ungs aux autres et aussi pluseurs particuliers mestiers, contre le bien de justice et de notredicte ville et de la marchandise", cf. nr. 595, §[XXII].

⁴⁷³ Cf. J. VAN ROMPAEY, 'De Brugse keure', p. 85, §[76].

⁴⁷⁴ Nr. 595, §[XXII].

⁴⁷⁵ Een gelijkaardige clause kwam trouwens ook al voor in de keure van 1329, zij het dan enkel ten aanzien van de ambachten, cf. Id., art. cit, p. 84, §[73].

⁴⁷⁶ Cf. A. VANDEWALLE, *Beknopte inventaris*, p. 70, reeks 120: Hallegeboden. Wel kunnen we er op wijzen dat de massale redactie en codificatie van de keuren van de meeste Brugse ambachten uit 1445, hoewel deze documenten formeel niet in naam van de hertog werden opgesteld (en bijvoorbeeld ook allemaal in het Middelnederlands zijn overgeleverd), wellicht wel een hertogelijk *initiatief* aan de basis hadden liggen. De sententie van Atrecht zelf had de hertog al de mogelijkheid toegekend om eventuele "mauvaises coutumes" in gebruik binnen de stad aan te passen (cf. nr. 595, §[XXVII]), een intentie die werd herhaald in de verordening van 24 januari 1441 (nr. 724), die specifiek de gebruiken binnen de Brugse ambachten viseerde. Een uitgave van de verschillende Brugse ambachtskeuren uit 1445 wordt momenteel voorbereid door J. DUMOLYN en P. STABEL.

vizier van de hertogelijke administratie⁴⁷⁷. De Nieuwpoortse magistraat mocht zich in maart 1439 bijvoorbeeld voor de Raad van Vlaanderen komen verantwoorden voor hun weigering een schijnbaar zonder tussenkomst van de lokale baljuw uitgevaardigd voorgebod te herroepen⁴⁷⁸. Dit stedelijk voorgebod had een aantal beperkingen opgelegd aan de vrije verkoop van en handel in het buitenlandse bier. Een dergelijk optreden had echter haar repercussies op de hertogelijke fiscaliteit, die immers grote inkomsten haalde uit het in het graafschap ingevoerde buitenlandse bier⁴⁷⁹. De Nieuwpoortse baljuw had dan ook al in september 1438 een hertogelijk mandement weten te verkrijgen waarbij de vrije bierhandel opnieuw toegelaten werd. De Nieuwpoortse wet had echter geweigerd haar voorgebod daarmee ook formeel in te trekken, waarop het stadsbestuur voor de Raad gedaagd werd. Daar eiste de procureur-generaal van de hertog dat het Nieuwpoort verboden zou worden voortaan nog dergelijke voorgeboden uit te vaardigen en veroordeeld zou worden in de boete van 1000 lb. par. voor haar weigering op de bevelen van de hertog en de baljuw in te gaan. De precieze afloop van dit conflict en proces is ons niet bekend; verdere gegevens in de registers van de Raad van Vlaanderen ontbreken immers. Het betoog van de procureur zou in 1452, toen de machtsbalans tussen de steden en de hertog nog meer in het voordeel van die laatste was doorgeslagen, echter opnieuw gerecycleerd worden en toen tot een duidelijke afstraffing van het autonome wetgevende optreden van de Nieuwpoortse schepenen leidden. We komen hier nog op terug.

In hetzelfde voorjaar van 1439 zien we de hertog ook opdracht geven aan verschillende raadsheren om een onderzoek te voeren naar een aantal inbreuken op zijn vorstelijke rechten te Mechelen⁴⁸⁰. Een memorandum dat door kanselier Rolin aan de onderzoekscommissie werd bezorgd⁴⁸¹, leert ons dat ondermeer de weigering van het

---

⁴⁷⁷ Een tendens die overigens al tot in 1435 en de bestraffing van de Antwerpse revolte (zie hierover P. GODDING, *La législation ducale*, pp. 23-25) kan worden terug getraceerd: in twee verordening van de hertog van 26 december 1435 die de onderwerping van de revolte regelden en besloten, verwees de hertog, naast andere "*exces et estranges manieres par eulx faiz et perpetrez dedens nostredictie ville contre nous et nostre souveraineté*", er ook naar dat de stad en haar bestuur "*avoient entretenu autres manieres que parcydevant avoient accoustumé de faire, et (...) avoient faiz nouveaulx estatus et ordonnances, si avant que ilz ne pourroient faire ces (...) poins par vertu de leurs privileges*"; iets concreter ging het er blijkbaar om "*dat sij bij hen selven zekere statuten gemaict hadden aenruerende den ban of de correctie*", cf. P. GODDING (ed.), *Ordonnances de Philippe le Bon*, p. 143, nr. 63 en p. 146, nr. 66. Ze eveneens meer algemeen de bemerkingen van W. BLOCKMANS over de opportuniteiten die (het neerslaan van) stedelijke opstanden de Bourgondische hertogen en hun administratie boden om hun ambities, zowel fiscaal als ook juridisch en politiek (het 'staatsvormingsproces'), te verwezenlijken, cf. 'La répression de révoltes', pp. 5-9.

⁴⁷⁸ Cf. nr. CLXXXVI.

⁴⁷⁹ De taks op het zogenaamde hopenbier bedroeg 2 gr. per ton ingevoerd uitheems bier en werd in alle Vlaamse kuststeden en havens geïnd, cf. T. SOENS, *De rentmeesters*, p. 96 en p. 318.

⁴⁸⁰ Cf. nr. CLXXXII, brief van 21 februari 1439.

⁴⁸¹ Cf. nr. CLXXXIII, brief van 9 maart 1439.

stadsbestuur om de lokale schout de kopieën te bezorgen van de stedelijke voorgeboden en van de stedelijke privileges met boetebepalingen aangeklaagd werd. Naar het hertogelijke betoog was dit nochtans een verplichting naar de bepalingen van het gemene recht "*ende aldus zo useert men al omme in andren diverssen plaetsen ende stede*"⁴⁸². Daarnaast werd ook het aandeel dat de hertog ontving van de boeten die op deze stedelijke keuren verordend waren, in vraag gesteld. Dit was eveneens het geval bij de boeten verordend op de lokale lakennijverheid⁴⁸³. Het financiële aspect van de stedelijke en corporatieve wetgeving lijkt dus de meeste aandacht te hebben gewekt, hoewel ook nog werd bepaald dat de herroeping door het stadsbestuur "*zonder tweten ende consent van onsen ghenedigen heere, van zijnen raede of van zijnen schoutet*" van een vroegere bepaling die de wevers van enige politieke participatie had uitgesloten en hen de wapendracht had verboden, opnieuw ongedaan moest worden gemaakt⁴⁸⁴. Kortom, het was de hertog zaak om duidelijk te maken dat de stedelijke wetgeving te Mechelen niet los kon of mocht worden gezien van zijn prerogatieven als heer van Mechelen, zowel op financieel als op politiek gebied.

Het hertogelijk optreden bleek succesvol te zijn. Waar een eerder onderzoek rond dezelfde kwesties uit augustus 1437 nog geen directe resultaten had opgeleverd⁴⁸⁵, zien we het Mechelse stadsbestuur op 24 april 1439 in een officiële akte verschillende rechten aan de hertog toekennen⁴⁸⁶. Indirect gevolg van de overwinning van Filips op Brugge dan wel van de precaire economische toestand waarin Mechelen zich bevond en waardoor de stad zich verplicht zag goede relaties met de hertog te behouden⁴⁸⁷, het resultaat bleef dat de

---

⁴⁸² Cf. nr. CLXXXIV, §[I].

⁴⁸³ Zie respectievelijk artikels [II] en [XIV].

⁴⁸⁴ Cf. nr. CLXXXIV, §[X]. De wevers waren na de onderdrukking van een opstand in 1361 hun politieke participatie ontzegd geweest, cf. W. DE PAUW, *De opstand van 1467*, p. 20.

⁴⁸⁵ Tussen 5 en 9 augustus werd raadsheer en rekestmeester Goossin de Wilde (cf. J. DUMOLYN, *Staatsvorming*, databank, fiche Goossin de Wilde, hij werd kort daarop, in 1441, president van de Raad van Vlaanderen), samen met kamerheer Roland van Uutkerke (die tevens de hertogelijke kapitein te Mechelen was en er uitgebreide connecties onderhield, cf. M. BOONE, 'Une famille au service', pp. 238-239) en algemeen-ontvanger van Vlaanderen, Artesië en Mechelen Gautier Poulain, naar Mechelen gestuurd "*pour cause de certain traictié que lors se y faisoit touchant certaines amendes deues a mondit seigneur en ladicte ville, qui se souilloient paier a foible monnoye, pour icelles reduire a forte monnoye*", cf. ADN, B1966, fol. 103r°; dit punt kwam echter nog steeds voor op de hertogelijke klachtenlijst uit het voorjaar van 1439, cf. nr. CLXXXIV, §[II].

⁴⁸⁶ Cf. nr. CLXXXIX.

⁴⁸⁷ De nieuwe hertogelijke demarche uit het voorjaar van 1439 lijkt ons een gevolg te zijn geweest van de suppliek die de stad in februari 1439 aan de hertog had opgestuurd om in de financiële en economische malaise te voorzien die er toen heerste, cf. nr. CLXXIX. De hertog reageerde schijnbaar positief op dit Mechelse verzoek en zond een delegatie naar de stad uit om zich verder over de kwestie en eventuele maatregelen te informeren, cf. nrs. CLXXX en CLXXXI. Dezelfde commissie kreeg echter ook de opdracht om, in het geheim, de Mechelse inbreuken op de vorstelijke rechten te onderzoeken, cf. nr. CLXXXII. De Mechelse akte van 24 april 1439 lijkt dan ook de voorwaarde of tegenprestatie te hebben gevormd voor een reeks hertogelijke verordeningen die de sanering van de Mechelse stadsfinanciën mogelijk moesten maken (en tegelijkertijd

schout voortaan een kopie van het Mechelse keurboek zou worden overgeleverd en daarmee een grotere controle verkreeg op de stedelijke wetgeving⁴⁸⁸. Ook de financiële desiderata van de hertog werden ingelost. De boeten die onder meer uit de stedelijke voorgeboden voortkwamen zouden in een sterke munt aan de hertogelijke ontvanger moeten worden uitbetaald, terwijl de helft van de inkomsten voortkomend uit de overtredingen begaan tegen de statuten van de lakennijverheid voortaan ook de hertog zouden toekomen⁴⁸⁹.

Eenzelfde optreden vond in 1439-40 trouwens ook plaats ten aanzien van Gent. Tijdens de hierboven in §3.2.2.1 reeds besproken onderhandelingen tussen het stadsbestuur en een aantal hertogelijke raadsheren, kwamen namelijk grotendeels dezelfde thema's terug als bij de hertogelijke confrontatie met Mechelen. De Gentse schepenen bleken voorlopig evenwel nog in een steviger machtspositie ten aanzien van de hertog te staan dan hun Mechelse collega's. Een doorgedreven discussie over de wetgevende prerogatieven van de stad en de rol van de grafelijke baljuw bij de redactie en/of publicatie van de stedelijke voorgeboden werd afgeblokt. De stad hield het bij de erkenning dat voorgeboden enkel mochten worden uitgevaardigd in *aanwezigheid* van de baljuw⁴⁹⁰ – een omschrijving die een minimalistische interpretatie inhield van het relevante privilege van Gwijde van Dampierre rond de

---

uiteraard ook de greep van de hertog op de stad verder vergrootten), cf. nrs. 648 en 649 (verordeningen van 11 en 12 april 1439) en nr. 688 (verordening van 24 december 1439 rond de mutatie van lijfrenten in erfrenten; wellicht werd deze verordening toegestaan als compensatie voor de gelijktijdige erkenning door het stadsbestuur van het recht van de hertog om de wet te vernieuwen, cf. nr. 687). Voor meer informatie over de precaire financiële situatie van Mechelen ca. 1439, zie het artikel van W. MERTENS, 'De betekenis van de stedelijke financiën', pp. 98-100.

⁴⁸⁸ Dit doel werd geëxpliciteerd: "*a fin (...) que ledit escouthete en ait plaine congnoissance pour en ce garder le droit desdites amendes et de la seigneurie de notredit tres redoubté seigneur*", cf. nr. CLXXXIX.

⁴⁸⁹ In het geval van deze laatste bepaling ging het om de herwinning van een teloor gegaan recht: in 1424 bracht de helft van deze boeten nog zo een 55 lb. par. voor de hertog op (cf. ARA, RK, nr. 11.611, fol. 45v°, rek. hert. ontv. Mechelen), maar vanaf 1427 bracht de post in de rekeningen niets meer op, ondanks herhaalde aanmaningen van de Rekenkamer bij de ontvanger om van de Mechelse deken van de weverij een overzicht van de eventuele overtredingen tegen de draperiekeuren te verkrijgen, cf. ARA, RK, nr. 11.611, fol. 94v° en fol. 106r°. Zelfs na de officiële erkenning door de stad van de hertogelijke rechten in 1439 bleek het Mechelse weversambacht zich echter te verzetten tegen de hertogelijke inmenging in haar interne reglementen en het opeisen van de helft van de boeten. In september 1460 werd een hertogelijke secretaris naar Mechelen gestuurd "*pour soy informer contre les doien et juréz des mestiers dudit lieu qui prenoient toutes manieres d'amendes et de fourfaitures touchans leurs mestiers sans de ce rendre aucune chose*", cf. ADN, B2051, ff. 194v°-195r°. In de jaren 1490, in een proces voor de Grote Raad tegen Margaretha van York, dame-douairière van Mechelen, zou het ambacht zelfs ongegeneerd stellen dat "*de l'usaige desdiz droiz, keures et status, aussi de faire les jugemens, taxacions, composicions, arbitraiges et reddicions de comptes (...) lesdiz doyens ont joyé et usé de tel et si long temps qu'il n'est memoire du contraire, sans ce que aucun autre que eulx s'en soit entremis ou meslé et s'en ait peu ou deu entremectre ou mesler se ce ne fust esté du bon plaisir dudit doyen, au veu et sceu des receveurs de mondit seigneur et de tous autres qui l'ont voulu veoir et savoir*", cf. ARA, Grote Raad, Procesbundels tot 1504, nr. 149.

⁴⁹⁰ Cf. nr. CXCI, §VII.

stedelijke voorgeboden⁴⁹¹. De hertog van zijn kant stelde bereid te zijn Gent in haar rechten te behouden zoals deze in haar privileges vervat lagen, zonder voorlopig echter over te gaan tot enige eigen interpretatie of verduidelijking van die privileges. De Gentse toegevingen waren op het financiële vlak te situeren. De schepenen zouden voortaan via de Gentse baljuw de hertog zijn aandeel toekennen "*des peines et amendes escheues des edict (...) et en ce et autrement a leur povoir garder la signeurie, droit et prouffit de notredit seigneur*"⁴⁹².

Het akkoord dat daarover op 15 juli 1440 werd gesloten was echter vaag: nergens was immers gespecificeerd welk aandeel de stad voortaan precies aan de hertog zou toekennen. In de praktijk bleef dit blijkbaar beperkt tot één derde of zelfs minder tot niets, zoals uit een later getuigenverhoor rond de kwestie blijkt: "*les hauls baillis de Gand ne prenoient es amendes des mesus jugiéz par les deux bancs que le tiers et aucunesfoiz n'y avoient riens*"⁴⁹³.

Met de aanstelling van Boudewijn de Vos als nieuwe Gentse hoogbaljuw begin september 1444⁴⁹⁴ (en dus kort na de Gentse wetsvernieuwing), ondernam de hertog echter een nieuwe poging om zijn financiële rechten bij de stedelijke wetgevende activiteit duidelijker op te

---

⁴⁹¹ In dit privilege uit 1297 had de graaf uitdrukkelijk gesteld had dat voor de uitvaardiging van nieuwe voorgeboden "*No otroi ou (...) le otroi de No bailliu*" benodigd was, een omschrijving die een grotere tussenkomst dan een louter fysieke aanwezigheid impliceert, cf. A. GHELDOLF, *Coutumes de la ville de Gand*, d. I, p. 496, §12.

⁴⁹² Cf. nr. CXCIV, §[XII]. Het stadsbestuur stelde overigens dat de hertog reeds enkele jaren een aandeel in die boeten werd toegekend, iets wat bevestigd wordt door document nr. CDLXIII, §[I]: vanaf 1436-37 inde de Gentse baljuw een deel van de door de twee Gentse schepenbanken gevonniste boeten.

⁴⁹³ Cf. nr. CDLXIII: getuigenverhoren naar het optreden van Gents hoogbaljuw Ernoul de Goy (benoemd vanaf 12 september 1453, cf. J. VAN ROMPAEY, *Het grafelijk baljuwambt*, p. 626), georganiseerd te Gent in september 1456 door Joris Gherbode, controleur van grafelijke ambtenaren. De Goy werd ervan verdacht verschillende boetes of de composities van die boetes te hebben verduisterd; de getuigen vertellen over zijn optreden maar ook de eerdere gebruiken uit de late jaren 1430 en de jaren 1440. De verduisteringen betroffen weliswaar niet uitsluitend de boeten gevonnist bij de overtreding van de stedelijke voorgeboden, voor een specifiek voorbeeld van een compositie van de baljuw op basis van een overtreding van een dergelijk voorgebod kan echter gewezen worden op de getuigenis van een zekere Jan van Pulaer, die nl. in concubinaat samenleefde en dit niettegenstaande "*que environ a deux ans par la loy de Gand fu fait ung estatut que nul ne tenist publiquement aultre femme que la sienne espousee*", cf. §[XV].

⁴⁹⁴ Hij werd benoemd op 4 september 1444, cf. J. VAN ROMPAEY, *Het grafelijk baljuwsambt*, p. 626. Tijdens de latere Gentse opstand zou de Vos (die toen reeds geen baljuw meer was) door de stad gevisieerd worden als een agent van de hertogelijke politiek en er opgesloten en gefolterd worden; zijn rol in het toeëigenen door de hertog van de helft van de stedelijke boeten in het midden van de jaren 1440 speelde hier wellicht in mee. Het zou immers de baljuw geweest zijn die kanselier Rolin van het Gentse optreden en van hun weigering de helft van de boeten aan de hertog af te staan op de hoogte had gesteld: "*si comme ledit messire Bauduin de Voz l'en avoit adverti*", cf. nr. CDLXIII, §[III]. In een typerend voorbeeld voor de gebrekkige verambtelijking en professionalisering van de Bourgondische staat kunnen we er hier echter ook op wijzen dat, op hetzelfde ogenblik dat de Vos de uitbreiding van de rechten en inkomsten van de hertog te Gent behartigde, hijzelf eveneens het onderwerp vormde van een onderzoek door de Rekenkamer naar de usurpatie van de grafelijke hoge rechtsmacht en boeten in zijn eigen heerlijkheid van Zomergem, gelegen binnen de Gentse Oudburg. Zie hierover en meer algemeen over Boudewijn de Vos ons artikel 'Jean Coustain en de hoge rechtsmacht', pp. 90-97, evenals nrs. CCXIV-CCXV.

eisen. Tijdens een verblijf van Filips de Goede te Gent⁴⁹⁵, werden de nieuwe magistraat en de twee overdeken ontboden bij kanselier Rolin⁴⁹⁶. Deze betoogde hen dat ze voortaan de helft van de boeten aan de hertog zouden overmaken, "*attendu que il estoit droitturier seigneur et non point viconte*"⁴⁹⁷. De verschillende Vlaamse burggraven hadden immers traditioneel het recht op het derde deel van de boeten die door de wet van de kasselrij en/of stad verbonden met hun burggraafschap gevonnist werden⁴⁹⁸. De kanselier stelde dus nog niet het wetgevend optreden van de stad zelf in vraag, maar benadrukte wel het statuut en de rechten van de hertog. Indien de Gentse voorgeboden "*bij den heere ende bij den wet*" werden uitgevaardigd, dan diende dit ook in de verdeling van de boeten tot uiting komen: de hertog/graaf kon immers geen lagere positie dan de stad innemen!

Door het verder oplopen van de conflicten tussen Gent en de hertog zou de Bourgondische administratie zich ca. 1450 echter niet meer tevreden stellen met deze louter financieel-symbolische erkenning van de vorstelijke macht en prerogatieven⁴⁹⁹. In de onderhandelingen die verschillende hertogelijke raadslieden tussen november 1450 en februari 1451 met het Gentse stadsbestuur voerden, werd nu ook de precieze rol van de grafelijke baljuw bij de uitvaardiging van de stedelijke voorgeboden op de agenda geplaatst. De raadsheren expliciteerden nu voor het eerst welke betekenis ze precies hechtten aan het "*otroi de No bailliu*" dat volgens het Gentse privilege van Gwijde van Dampierre bekomen moest worden vooraleer de Gentse schepenen voorgeboden zouden mogen uitvaardigen⁵⁰⁰. De hertogelijke interpretatie veronderstelde een tussenkomst van de baljuw in elke fase van het wetgevend proces: "*iceulx edictz, cueres et estatus se doivent faire, conclure, ordonner et publier par le bailli et la loy dudit lieu de Gand conjointement*". Net zoals dat bij Mechelen in 1439 het geval was, stelden de raadsheren dat deze gang van zaken binnen Vlaanderen

---

⁴⁹⁵ Wat het onderhoud mogelijk in december 1444 zou situeren; ook in het voorjaar van 1445 verbleef de hertog nog een tijdlang te Gent, cf. H. VANDER LINDEN, *Itinéraires*, pp. 230-234.

⁴⁹⁶ Zie de getuigenis van Pieter Heuribloc, die toen overdeken van de neringen was, cf. nr. CDLXIII, §[III].

⁴⁹⁷ Getuigenis van Jan van Sicler, cf. nr. CDLXIII, §[IV], gelijke verwoordingen zijn ook terug te vinden in de getuigenissen weergegeven in artikels [III] ("*en toutes amendes il gardassent le droit de mondit seigneur et ne fessissent point de lui comme d'un viconte*") en [VII] ("*que il fesissent raison et ne tenissent point monseigneur pour ung viconte*").

⁴⁹⁸ Zie bv. de vaststellingen van K. PAPIN voor wat de burggraven van St.-Winoksbergen en Bourbourg betreft, cf. 'De kustkasselrijen', p. 491. Voor de erkenning van dit recht van de Gentse burggraaf binnen de Vier Ambachten door Filips de Goede, zie diens verordening van 16 juli 1459, nr. 1296.

⁴⁹⁹ Die trouwens nog altijd niet consequent werd doorgevoerd, tenminste naar de klachten van de hertogelijke administratie: "*Item ende composeren oec van ghelijken vele lieden te occoysoene vanden voorgheboden van eenghen coerne of grane buten lande niet te voerne up de boete van L pond parisis ten prouffite van mijnen gheduchten heere daer af dat hij niet en heift*", cf. nr. CCCXV, §[XII].

⁵⁰⁰ A. GHELDOLF, *Coutumes de la ville de Gand*, d. I, p. 496, §12.

beschouwd moest worden als gemeen recht: "*ainsi le use l'en en cas pareil en et par tout le pays de Flandres en toutes villes privilegiees d'icelui pays*"⁵⁰¹.

Gent zou in de praktijk echter slechts een louter formele aanwezigheid van de baljuw getolereerd hebben, en dit dan nog enkel bij de uiteindelijke publicatie van het voorgebod vanuit het raam van het schepenhuis⁵⁰². Enige effectieve controle op de inhoud van de stedelijke voorgeboden of een eventueel ingrijpen van de baljuw werden zo praktisch onmogelijk gemaakt. Wanneer de hertog in augustus 1451 Karel VII van het Gentse optreden op de hoogte stelde, liet hij dan ook niet na om bij het citeren/parafraseren van de relevante clause uit het privilege van Gwijde het woord "*consentement*" toe te voegen⁵⁰³: de grafelijke baljuw bezat in de visie van de hertog dus weldegelijk een vetorecht. Ten overstaan van de koninklijke ambassadeurs die in de zomer van 1452 in het Gents-Bourgondische conflict kwamen bemiddelen, zou de stad die hertogelijke voorstellingswijze en eisen echter contesteren. Gent legitimeerde haar gewoonte de baljuw slechts in laatste instantie en louter als getuige bij de uitvaardiging van haar voorgeboden aanwezig te laten zijn, aan de hand van een oudere titel van gravin Johanna van Constantinopel uit 1226. Deze had de Gentse schepenen toen het recht toegekend dat wie door hen verbannen werd, ook door haar als verbannen behouden zou blijven⁵⁰⁴. Gezien dit privilege geen enkele melding maakte van enige tussenkomst van de Gentse baljuw⁵⁰⁵, zag de stad zich niet strikt verplicht de bepalingen van het privilege van Gwijde van Dampierre uit 1297 te volgen. Dit tweede privilege had weliswaar het bekomen van het voorafgaande "*otroi*" van de baljuw bij het uitspreken van de Gentse verbanningen opgelegd, maar had volgens Gent ook de voorafgaande Gentse privileges gevrijwaard. In de ogen van het Gentse stadsbestuur was de

---

⁵⁰¹ Cf. nr. CCCXIV, §[I].

⁵⁰² Zoals die praktijk tenminste door de hertog werd aangeklaagd: "*Les bannissemens, kueres, estatuz et éditz qui se font sans le sceu de bailli, ne le appeller de ce, fors à la dicte prononciation seulement à la fenestre: Qui est directement contre le prevylège de ceulx de Gand de ce faisant mention*", cf. V. FRIS (ed.), *Dagboek van Gent*, d. II, p. 128. Dit raam was gesitueerd bij het Gentse schepenhuis, en was ook de plaats waar jaarlijks op 15 augustus de nieuwe wet bekend werd gemaakt. Pas bij de bouw op het einde van de 15de-eeuw van het nieuwe stadhuis kwam er een eigenlijke *pau* (zoals die nu nog steeds te zien is in de Hoogpoort). Zie hierover J. VAN LEEUWEN, 'Het decor van een machtswissel', pp. 59-61.

⁵⁰³ Cf. nr. CCCXXIX, §[XXXVI]: "*Et eschevins ne feront nul ban ne estatut que l'en nomme edict, a terme ne sanz terme, ne homme ne femme ne banniront pour quelque meffait qu'il pourroit meffaire, que ce n'est par l'ottroy et consentement de nous ou de notre bailli ou d'icellui qui est en son lieu*", vgl. dit met de eigenlijke clause uit het privilege van 1297: "*Et eschevin ne poront faire nul estatut ne ban, à termine ne sans termine, ne homme ne femme bannir, se che n'est par No otroi ou par le otroi de No bailliu ou sen liu tenant*".

⁵⁰⁴ "*meis Scabinis de Gandavo concessi: quocumque modo aliquos banniverint vel inbannum fecerint, ego eos eodem modo bannitos tenebo et tenere faciam*", cf. C.-L. DIERICX, *Mémoires sur la ville de Gand*, v. I, p. 258.

⁵⁰⁵ Wat niet echt hoeft te verwonderen, gezien de baljuwsfunctie te Gent pas tegen het extreme einde van de 12de eeuw in de bronnen opduikt en de precieze institutionele inkadering en bevoegdheden van het ambt bij het begin van de 13de eeuw nog niet bijzonder duidelijk afgelijnd bleken te zijn, cf. H. NOWÉ, *Les baillis comtaux*, 54-56.

aanwezigheid van de baljuw bij de uitvaardiging van de stedelijke voorgeboden dan ook zelfs veeleer een gunst veeleer dan een verplichting:

"pour satisfaire à ces deulx prevylèges, les dits de Gand ont sur iceulx usé et accoustumé, depuys la date du prevylège du conte Guy, de appeler le bailli (...) en nom de mon dit Seigneur, à la pronunciation des dits bannissemens, estatutz kueres et éditz, combien toutesvoyes ou dit prevylège de la contesse Jehanne, lequel doit demourer entier (...) n'est faicte quelque mention de bailli (...) et semble ausdits de Gand que de ainsy avoir usé (...) ils ont au dit bailli laissé joyr et user plainement de toute la prérogative dont à cause d'iceulx il doit joyr et user"⁵⁰⁶

Een eventuele hertogelijke repliek op die Gentse argumentatie bleef helaas niet bewaard. Al te veel inspiratie hadden de hertogelijke raadsheren echter wellicht niet nodig om er op te wijzen dat Gent de kwesties rond de verbanningen enerzijds en de stedelijke voorgeboden anderzijds oneigenlijk met elkaar verbond. Indien het privilege van Gwijde de voorgeboden en verbanningen in één enkel artikel behandelde en voor beide een tussenkomst van de Gentse baljuw voorzag, dan belangde de titel van Johanna enkel de verbanningen aan. De koninklijke commissarissen lijken dit in elk geval opgemerkt te hebben, want in hun vonnis van 4 september 1452 verklaarden ze enerzijds dat Gent voortaan "*sans le congié, licence, ottroy ou consentement de mondit seigneur ou de sondit bailly*" geen voorgeboden meer zou mogen uitvaardigen, maar werd anderzijds de kwestie rond het uitroepen van de verbanningen doorverwezen naar de Raad van Vlaanderen, zonder daarin een oordeel te vellen⁵⁰⁷.

De Vrede van Gavere bevestigde in juli 1453 die beslissing van de koninklijke commissarissen (en ontnam trouwens ook Gent de mogelijkheid zonder enige grafelijke tussenkomst verbanningen uit te spreken)⁵⁰⁸. Nu de Gentse stedelijke voorgeboden duidelijk aan de controle van de hoogbaljuw en de hertog onderworpen waren, bleek dit trouwens ook direct nog verdere financiële repercussies te hebben gehad. Al voor de Gentse opstand was de hertog er in geslaagd de helft van de boeten voortkomend uit de stedelijke voorgeboden en reglementen voor zichzelf op te vorderen. Na Gavere diende die gelijke verdeling voor de nieuw aangestelde baljuw Ernoul de Goy echter te wijken voor een verdeling die de superioriteit van de hertog ten opzichte van de stad nog duidelijker in de verf zou zetten⁵⁰⁹. Bij de veroordeling van de deken van de bakkers in de boete van 300 lb.

---

⁵⁰⁶ Cf. V. FRIS (ed.), *Dagboek van Gent*, d. II, p. 129.

⁵⁰⁷ Cf. nr. xxxvii, §[XLIX].

⁵⁰⁸ De kwestie rond de voorgeboden komt aan bod in artikel [IV], die m.b.t. de verbanningen in artikel [III], cf. nr. 1080.

⁵⁰⁹ In 1452 had het Gentse stadsbestuur ten overstaan van de Franse ambassadeurs nog net openlijk een dergelijke machtsverhouding verworpen: indien de grafelijke baljuw een vetorecht zou verkrijgen bij het uitvaardigen van voorgeboden of het uitroepen van verbanningen, dan zou "*le dit bailli aurait l'auctorité plus que*

par. zou de hertog 200 lb. par. toekomen, terwijl de stad zich met 100 lb. par. tevreden moest stellen "*pour monstrier que doresnavant ilz fessissent ainsi en toutes amendes et que mondit seigneur ne fust plus mis comme ung viconte*". Dezelfde argumentatie dus als in 1444, maar met een nog verder doorgedreven gevolgtrekking⁵¹⁰. Pas in 1456 zou de hertog deze verdeling opnieuw herroepen en de stad toekennen dat ze opnieuw de helft van de gevonniste boeten zelf zou mogen behouden, maar dit gebeurde bij een hertogelijk privilege: Gent moest haar voorrechten nu direct van de vorst verkrijgen, in plaats van zich voortaan nog op het stedelijke gewoonterecht te beroepen⁵¹¹.

De overwinning op Gent had ongetwijfeld een grote politieke betekenis en weerklank — ook de voornaamste en machtigste stad van het graafschap had zich nu te schikken naar de hertogelijke stelling uit 1450-51 dat de grafelijke baljuws in alle steden een controle uitoefenden op de lokale wetgeving. Maar dat Filips de Goede tegen het einde van de jaren 1440 de confrontatie met Gent niet langer uit de weg was gegaan was sowieso al een teken geweest van de toegenomen Bourgondische macht. Andere steden zouden dan ook niet zozeer met militair geweld gedwongen moeten worden zich te schikken naar de eisen van de hertogelijke administratie; procedures voor de Raad van Vlaanderen of de in de jaren 1440 ontstane Grote Raad bleken vaak even effectief.

In het voorjaar van 1452, middenin de escalerende Gentse opstand, diende de wet van Nieuwpoort te Brussel voor de Grote Raad te verschijnen om er zich te verdedigen tegen de aanklacht van de procureur-generaal. Het optreden van de zetelende schepenen en van hun voorgangers was reeds vanaf februari 1451 duidelijk in het vizier gekomen van de hertogelijke administratie⁵¹², wellicht dankzij de infiltratie van een hertogelijke agent binnen het stedelijke bestuurlijke netwerk⁵¹³. Nu de procureur zijn dossier op orde had, liet

---

n'auroient tous les eschevins; par quoy ledit proposit ne fait nullement à soustenir!" Zie V. FRIS (ed.), *Dagboek van Gent*, d. II, p. 129.

⁵¹⁰ Cf. nr. CDLXIII, §[II].

⁵¹¹ Cf. nr. 1219; dit privilege (dat helaas enkel in de vorm van een regist bewaard is gebleven) lijkt overigens veeleer een verdere inmenging van de hertog in de stedelijke administratie te hebben ingehouden dan een eventuele herwinning van de vroegere Gentse prerogatieven. Het document bepaalde zo bijvoorbeeld ook de verloning van de Gentse schepenen en het aantal boden en sergeanten dat elke schepenkamer nog in dienst zou mogen stellen, waarmee het document als een voorganger van de beroemde restrictie van Gent van Karel de Stoute uit 1468 kan worden beschouwd, dat gelijkaardige maatregelen verordende, cf. M. BOONE, 'Législation communale et ingérence princière', pp. 146-151.

⁵¹² Cf. nrs. CCCXVI-CCCXVII en nr. CCCXXV.

⁵¹³ Het gaat om Voppe Pieterszone, die we hierboven in §3.1.3.4 al tegenkwamen bij de behandeling van het conflict uit 1447 tussen de stad Oostende en de algemeen-ontvanger van Vlaanderen rond de tolrechten geïnd binnen de nieuwe Oostendse haven; Pieterszone was toen hertogelijk pachter van die tol geweest. Hij was echter ook pachter van de Nieuwpoortse tol, wat hem echter niet belette om ook, doorheen de jaren 1440, diverse keren als pachter van de stedelijke accijnzen op te treden (tussen 1441 en 1451 pachtte hij de bieraccijns gemiddeld voor vijf maanden per jaar en de wijnaccijns een maand per jaar, cf. RABrugge, Oud archief stad Nieuwpoort, nrs. 3535-3545). Over de relatief belangrijke socio-economische en eventueel ook

hij niet na de Nieuwpoortse wet in bijzonder scherpe bewoordingen te beschuldigen: "*lesdiz deffendeurs (...) ne quierent que d'emprendre sur notre [d.i. die van de hertog] haulteur et seignourie et diminuer icelle*"⁵¹⁴. De twee aanklachten die hier relevant zijn, waren enerzijds het uitvaardigen van stedelijke voorgeboden die de hertogelijke tolrechten of het vermeende algemeen belang schaadden en de weigering van de magistraat om de Nieuwpoortse baljuw kopieën van die voorgeboden over te leveren⁵¹⁵, en anderzijds de verduistering van de zogenaamde keurboetes⁵¹⁶ voortkomend uit de overtredingen van de stedelijke reglementen en keuren⁵¹⁷. Wat deze laatste kwestie betrof, werden de ex-schepenen en ex-burgemeesters van de stad sinds het schepenjaar 1439-40 voor de Grote Raad gedaagd. Houdt deze tijdsafbakening verband met de eerdere contestatie door de procureur-generaal, voor de Raad van Vlaanderen in maart 1439, van de weigering van de toenmalige wet een stedelijk voorgebod terug in te trekken (*ut supra*)? Die zaak vertoont in elk geval veel gelijkenissen met de eerste aanklacht van de procureur uit 1452: waar toen het uitvaardigen van een stedelijk voorgebod dat de vrije handel in buitenlands bier belemmerde was gecontesteerd⁵¹⁸, werd nu gesteld dat de Nieuwpoortse wet o.m. geen verbod had mogen uitvaardigen op de detailverkoop van wijn⁵¹⁹. Een uiteindelijk vonnis dat

---

politieke positie van dergelijke pachters binnen het stedelijke milieu, zie de bijdrage van M. BOONE, 'Triomferend privé-initiatief versus haperend overheidsoptreden', pp. 113-138, die er tevens op wijst dat de pacht van de stedelijke inkomsten vaak een ideale ladder bleek te zijn voor sociale promotie en de opname van nieuwe individuen binnen de gevestigde stedelijke elite (Voppe was van oorsprong uit Zeeland afkomstig, cf. die vermelding in nr. 1021). In februari 1445 zag hij zichzelf benoemd worden tot stedelijk raadsheer ("*Ander ont fanc van nieuwen eeden (...) als dat elc (...) raed van zinen eersten eede sculdich es te ghevene (...) van Voppe Pietersonze, raed: XII lb. (par.)*.", cf. RABrugge, Oud archief stad Nieuwpoort, nr. 3539, fol. 2r°). De stad lijkt daarmee echter een Trojaans paard te hebben binnengehaald, die zijn dubbele statuut als enerzijds hertogelijk pachter en anderzijds stedelijke *insider* rond 1450 tegen de Nieuwpoortse belangen ging gebruiken. De Nieuwpoortse wet verbande hem echter, omdat hij zou hebben verklaard dat "*par les plaies Dieu il ne tenoit du seigneur ne de la loy ung estront ne de tout ce qu'ilz lui povoient faire et qu'il les gouverneroit*", cf. nr. 1022. Het stadsbestuur mocht echter snel de relatieve waarheid van die uitspraak ondervinden, want Pieterszone begon zijn vroegere collega's al snel bij de hertog en de procureur-generaal van allerlei misbruiken gaan beschuldigen, wat de stad er in 1452 toe aanzette Voppe als hun kwelduivel te omschrijven voor de Grote Raad: "*Pieterszone (...) qui het [sic, lees *guet*] notredicte ville et pour icelle notre ville envoleper de proces*", cf. nr. 1021.

⁵¹⁴ Cf. nr. 1018. De diverse klachten van de procureur-generaal werden uiteindelijk in vijf aparte vonnissen van de Grote Raad behandeld, alle uitgesproken op 5 april 1452, cf. nrs. 1018-1022.

⁵¹⁵ Cf. nr. 1018.

⁵¹⁶ Zie ook de verklaring van dit woord in het Woordenboek der Nederlandsche Taal, sub lemma *keur*, online geconsulteerd, Instituut voor Nederlandse Lexicologie.

⁵¹⁷ Cf. nr. 1019.

⁵¹⁸ Cf. nr. CLXXXVI. Wat betreft het overgeven aan de baljuw van een kopie van de stedelijke voorgeboden zou de hertog de Nieuwpoortse wet nochtans al eerder meermaals hebben aangeschreven, zonder gevolg.

⁵¹⁹ "*pour adnuller ou diminuer notredit tonlieu iceulx deffendeurs ont fait ou prejudice d'icellui pluseurs keures et statuz, assavoir que aucun estrangier ne puet vendre vin a detail et a brocque en notredicte ville et eschevinage d'icelle, qui est contre le bien publique de notredicte ville, des bourgeois et manans en icelle, a la dimminuacion des assiz, de notre droit de*

op de procedure uit 1439 volgde is ons niet bekend, maar misschien waren Nieuwpoort in 1439 ook reeds een eerste aantal beperkingen rond haar stedelijke wetgeving en de daaraan verbonden geldelijke inkomsten opgelegd⁵²⁰ — net zoals dat in dezelfde periode het geval was met Mechelen en Gent. Hoe dan ook, nu hield de procureur voet bij stuk.

De stad probeerde zich te verweren door terug te vallen op het 'officiële' hertogelijke discours. Nieuwpoort bezat het recht, op basis van haar privileges, voorgeboden uit te vaardigen "*par le sceu et consentement de notre bailli dudit lieu*". Dit was ook steeds zo gebeurd, en de boeten die in deze stedelijke voorgeboden "*de par nous*" verordend werden, kwamen de hertog toe. Het was pas de nieuw aangestelde baljuw die een aantal eerdere voorgeboden gecontesteerd had⁵²¹; dat hij zelf eveneens wijn in detail verhandelde maakte hem voor de stad bovendien geen objectieve partij meer. Wat het overleveren van de kopieën van de voorgeboden betrof, verwees het stadsbestuur ernaar dat de baljuw steeds bij hun publicatie aanwezig was en dus verondersteld kon worden deze te kennen. Hij kon ook steeds inzage verkrijgen in de voorgeboden wanneer hij dit verzocht. Hem direct een kopie van alle voorgeboden overmaken was echter praktisch niet haalbaar: deze werden te vaak al snel weer aangepast, herroepen, etc. Hoewel dit misschien een drogreden mag lijken, moet er op gewezen worden de eigenlijke schriftelijke neerslag van stedelijke voorgeboden, nog tot in de vijftiende eeuw, vaak niet systematisch, direct of geordend en consequent plaatsvond: de mondelinge en publieke afkondiging primeerde op het geschreven document⁵²².

Deze argumentatie van de stad volstond echter niet voor de procureur-generaal. De hertog bezat immers steeds de mogelijkheid om in het beheer van zijn steden tussen te komen en kon dus ook de stedelijke voorgeboden later herroepen — vandaar ook dat Filips zijn procureur al in eerste instantie een commissie tot het instellen van een onderzoek had verleend⁵²³. De stipte en regelmatige overlevering van de kopieën van de voorgeboden werd

---

tonlieu et d'afforaige et contre l'ancienne coustume et usaige", cf. nr. 1018. Ook de boete die de hertogelijke procureur daarvoor eiste (nl. 1000 gouden Rijders, ofte 1250 lb. par.) was vergelijkbaar met deze uit 1439 (nl. 1000 lb. par.).

⁵²⁰ De procureur maakt in het vonnis rond de keurboeten (nr. 1019) wel melding van "*restrinctions, ordonnances et instructions*" en "*instructions et ordonnances a eulx sur ce baillié de par nous*", zonder deze echter verder te specificeren of zonder dat het Nieuwpoortse stadsarchief, bewaard op het Rijksarchief te Brugge, heden ten dage nog dergelijke documenten bevat.

⁵²¹ Het gaat om Pieter Ghijs, die in juli 1449 Reinoud Knibbe opvolgde die dit ambt de acht jaar voorheen had uitgeoefend, cf. J. VAN ROMPAEY, *Het grafelijk baljuwsambt*, p. 637.

⁵²² Zie de bemerkingen van D. CLAUZEL, I. CLAUZEL-DELANNOY, L. COULON, B. HAQUETTE e.a., 'L'activité législative dans les villes', pp. 306-308 en P. GODDING, 'Administrer une ville', pp. 44-45.

⁵²³ "*Et pour de et sur toutes les choses dessus declairees avoir provision de nous et aussi que pourveu soit au gouvernement de notredicte ville (...) icellui demandeur a, par vertu de certaines noz lettres patentes de commission (...) trait en cause lesdiz deffendeurs et a prins ses conclusions, tendans a fin (...) de revocquier, rappeller et mettre au neant les keures dessusdictes*", cf. nr. 1018.

door de procureur ook als een voorwaarde gezien voor de volwaardige uitoefening door de baljuw van zijn ambt. Steeds te rade moeten gaan bij de wet hinderde hem immers in het "*calengier des transgresseurs d'icelles keures*". Dat het huidige en de voorgaande stadsbesturen bovendien geen repliek wilden verschaffen op de andere aanklacht van de procureur rond hun verduistering van de keurboeten⁵²⁴, sterkte de hertogelijke administratie in haar vermoeden van fraude: "*ont faictes lesdictes keures et autres (...) pour leur singulier prouffit*"⁵²⁵.

Het waarheidsgehalte van de beschuldigingen van de procureur en van de verdediging van de stad, waarbij beide partijen met begrippen als het algemeen belang stonden te schermen, is hier weinig relevant. Zaak is dat de hertog, via de Grote Raad, de stedelijke wetgevende praktijk aan zijn oordeel – wat dat in principe ook mocht zijn – kon onderwerpen. Weinig verwonderlijk volgde Filips en de Raad op 5 april 1452 uiteindelijk het betoog van de procureur. Twee stedelijke voorgeboden aangaande de vrije verkoop van zout en de vergoedingen te betalen door de scheepslui en vissers werden door de hertog herroepen, met het uitdrukkelijke verbod in de toekomst nog stedelijke voorgeboden op te stellen die de hertogelijke tolrechten konden schaden. Het vonnis vormde daarmee een uitbreiding van de eerdere hertogelijke verordening van 17 augustus 1435 die had bepaald dat er geen enkel gevolg zou worden gegeven aan enige stedelijke bevelen of verzoeken gericht aan de grafelijke tollenaars (cf. §3.2.2.1)⁵²⁶ – een verordening waarnaar de procureur in zijn betoog trouwens meermaals had verwezen⁵²⁷. Bovendien verordende de hertog dat de grafelijke baljuw voortaan de kopieën van de stedelijke voorgeboden en keuren zouden moeten worden overgeleverd⁵²⁸. Dit diende ook te gebeuren voor alle reeds eerder uitgevaardigde bepalingen, die bovendien zouden worden geconsulteerd en

---

⁵²⁴ Cf. nr. 1019.

⁵²⁵ Cf. nr. 1018.

⁵²⁶ Cf. nr. 513.

⁵²⁷ Het Nieuwpoortse optreden gebeurde "*pardessus noz deffenses et ordonnances a eulx faites par noz lettres patentes de la date du XVIIe jour d'aoust mil IIIIC XXXV*", en ook in zijn eisen en conclusies verbond de procureur-generaal het Nieuwpoortse wetgevend optreden met de navolging van de eerdere verordening: "*leur soit interdit de faire doresnavant aucunes keures ou prejudice de notredit tonlieu, et aussi, en ensuivant notre deffense a eulx faite par noz lettres patentes de la date du XVIIe jour d'aoust mil IIIIC XXXV, de prendre aucune cognoissance ou judicature sur noz fermiers et drois de notredit tonlieu*", cf. nr. 1018.

⁵²⁸ Bij het afsluiten van de Nieuwpoortse stadsrekening van het jaar 1454-1455 in januari 1455, zouden de hertogelijke commissarissen tot de wetsvernieuwing deze bepaling nog verduidelijken door te stellen dat nieuwe, "*bij den heere ende bij der wet*" opgestelde voorgeboden (of revisies van vroegere bepalingen) binnen de veertig dagen na hun redactie zouden worden gepubliceerd aan "*den volke van der stede*"; pas indien de wet deze termijn niet in acht nam en toen hun voorgebod niet openbaar maakte, zou de baljuw tegen hen kunnen optreden, cf. RABrugge, Oud archief stad Nieuwpoort, nr. 3549, fol. 44r°. Deze regeling moest wellicht de klacht van de wet uit 1452 opvangen, toen deze gesteld had dat het praktisch moeilijk haalbaar was de baljuw steeds direct van elk nieuw voorgebod een kopie te overhandigen. Nu werd dus een termijn bepaald waarbinnen het stadsbestuur en de baljuw zich verder over de concrete toepassing van de stedelijke wetgeving konden beraden voor de voorgeboden effectief werden uitgevaardigd.

eventueel aangepast door een hertogelijke commissie "*pour le bien commun de nous et de notredicte ville*"⁵²⁹. Van een autonoom, ongecontroleerd stedelijk wetgevend optreden kon dus geen sprake meer zijn. Net als in de casussen rond Mechelen en Gent had dit ook zij gevolgen op het financiële vlak. De schepenen werd namelijk ook strikt verboden voortaan de keurboeten voor zichzelf achter te houden; de oudgedienden in de wet moesten wat ze sinds 1439 hadden verduisterd, terugbetalen. Van een hertogelijk aandeel in deze boeten is hier niet meteen sprake: het was ten koste van de stadskas dat de magistraat deze gelden zelf had verdonkeremaand. Dit hertogelijk aandeel mag wellicht verondersteld worden, naar analogie met een optreden tegen diverse dorpschepenenbanken binnen het baljuwschap van Orchies in 1444. Deze schepenen waren er toen van beticht geweest het derde deel van de keurboeten van 50 lb. par. in eigen zak te hebben gestoken, in plaats van voor de dorpskas te hebben gerekend⁵³⁰.

Doorheen de jaren 1450 zou de hertogelijke administratie trouwens in diverse steden, via de commissarissen aangesteld tot de wetsvernieuwing, de registratie van de inkomsten voortkomend uit de keurboeten in de stedelijke rekeningen verplicht stellen, ter controle van het hertogelijk aandeel in deze boeten en om een overzicht te verkrijgen van de lokale wetgevende activiteit⁵³¹. De overwinning van Filips de Goede op Gent in 1453 lijkt dus veeleer een reeds bestaande tendens en politiek bevestigd en versterkt te hebben. Na Gavere kon de hertog en zijn administratie die politiek wellicht enkel nog vlotter doordrukken. Zo zien we de Raad van Vlaanderen in 1458 in een kort en bondig vonnis de aanspraken van de wet van Biervliet voorgedragen en ambachtskeuren op te kunnen stellen zonder de "*bailliu daerover te roupeno noch coppie daer of te ghevene*" resoluut afwijzen⁵³². Elke stad had zich voortaan dus te schikken naar de verklaring van de hertog uit 1452 dat "*edictz,*

---

⁵²⁹ Vgl. dit met Wielants stelling dat stedelijke voorgedragen slechts hun geldigheid behielden "*evenverre dat zy niet en zijn tegens den Prince, noch tegens t'gemeen proffijt*", cf. P. WIELANT, *Practijcke Civile*, p. 26

⁵³⁰ Cf. nr. CCXXVI.

⁵³¹ Nl. te Damme in december 1456, bij het afsluiten van de stadsrekening van het boekjaar 1455-56, waar de commissarissen opdracht gaven deze voortaan gedetailleerd in een apart kapittel weer te geven, niettegenstaande "*ceulx qui ont esté en loy et commis tresoriers n'ont point accoustumé de faire recepte ne d'en rendre compte, parquoy le droit de mondit seigneur le duc, ou nom duquel le bailli y a et prend part, n'est point esclarcy*" (ARA, RK, nr. 33.595, fol. 31); te Veurne in hetzelfde jaar, waar bij één post in de rekeningen met een boete voor het overtreden van een reglement aangaande het wezenbeheer, de commissarissen de nota bijgeschreven "*de cy en avant [soit] déclaré les sommes entieres des composicions ou condempnacions qui seront faictes et soit déclaré combien monseigneur y prent et combien la ville, pour y garder le droit de mondit seigneur*" (ARA, RK, nr. 34.586, fol. 5v°); of nog te Deinze in februari 1461, waar bij het afhoren van de rekening de opdracht werd gegeven "*Soit doresnavant fait ung chapitre des keurboetes au prouffit de la ville, dont la ville doit avoir le tiers, sur peine de recouvrer sur ceulx qui les auront receu a leur prouffit*" (ARA, RK, nr. 33.937, fol. 4v°).

⁵³² Vonnis van 22 december 1458, nr. CDLXXXVI; deze akte werd ook reeds aangehaald door J. VAN ROMPAEY, *Het grafelijk baljuwsambt*, pp. 269-270. De Raad benadrukte hierbij ook dat de baljuw niet louter aanwezig zou dienen of mogen zijn bij de uitvaardiging van de stedelijke voorgedragen: hij zou deze ook mogen "*helpen maken, vernieuwen, meerdren ende mindren*".

*cueres et estatus se doivent faire, conclure, ordonner et publier par le bailli et la loy (...) conjointement (...) en toutes villes privilegiees*⁵³³. Quasi tegelijkertijd moest ook de volledige schepenbank van de stad Aalst zich komen verantwoorden voor de nog pas in 1457 hervormde hertogelijke commissie voor het domein en de financiën⁵³⁴ omdat de schepenen "*ghemaect hadden diverssche statuten ende verboden zonder den bailliu daerover gheroupen te zine*"⁵³⁵. De stedelijke wetgeving kwam dus steeds meer in de greep en onder de voogdij van de Bourgondische instellingen. De grafelijke baljuws vormden daarbij nog steeds de eerstelijnscontrole, maar waren zeker niet meer de enige rem op de wetgevende autonomie van de steden. Van de Raad van Vlaanderen en de Rekenkamer⁵³⁶ over de

---

⁵³³ Hoewel dit nog niet betekende dat conflicten rond de precieze rol van de baljuw bij het opstellen van stedelijke voorgeboden niet bleven voorkomen (wellicht ook omdat niet elke baljuw zijn recht op toezicht of participatie wellicht even strikt uitoefende of nakwam). Zo stelde B. JACOBS vast dat de wet van 's-Hertogenbosch nog onder keizer Karel V het recht opeiste om zonder inmenging van de stad voorgeboden uit te kunnen vaardigen, en dat, ondanks een vonnis van de Raad van Brabant uit 1538, de kwestie zelfs nog in de zeventiende eeuw opnieuw opflakkerde, zie hierover haar bijdragen 'La législation communale de Bois-le-Duc', p. 455 en 'Hendrik van Bergaigne contra het stadsbestuur', pp. 53-75.

⁵³⁴ Over deze commissie, die terugging op hertogelijke initiatieven tot de sanering van de hertogelijke financiën uit de late jaren 1430, zie E. LAMEERE, *Le Grand Conseil*, pp. 174-176 en J. VAN ROMPAEY, *De Grote Raad*, pp. 110-116. De hervorming van deze commissie op 21 september 1457 (zie voor de relevante verordening nr. 1246; meer informatie vindt men terug in het artikel van J. BARTIER, 'Une crise de l'État Bourguignon', pp. 501-511) richtte zich echter ook specifiek op het herwinnen van de hertogelijke/grafelijke prerogatieven ten aanzien van de steden en de bestraffing van usurpaties en misbruiken van de lokale besturen (de commissie diende een halt te stellen aan de lakse houding t.o.v. "*pluseurs qui ont eu gouvernement, auctorité et preeminences es bonnes villes de noz pais et seignouries et sur le peuple du plat pais, qui en ce ont commis pluseurs faultes et mesuz au grant dommage et prejudice de la chose publique de nous et de noz subgetz*").

⁵³⁵ Op 13 juli was een hertogelijke deurwaarder te Aalst aangekomen, waar hij op hertogelijk bevel "*dachvaerde (...) alle zeven scepenen van Aelst (...) te comparerene alle in persooene up den Xxsten dach der zelve maend voor mine heren de commissarissen van den demainen ende financiën ons vors. heeren omme daer te verandwoerdenen den procureur general toot al den ghonen dies hij hemlieden heesschende zoude zijn*". Nadat vervolgens door de commissie een officieel proces voor de Grote Raad werd opgestart, wist de wet van Aalst echter onderhandelingen op te starten om de zaak in der minne te regelen. Men zou "*nieuwe provisien maken in zulkerwijs dat mijn gheduchte heere mochte hebben wat proffijte van den voors. poorters ende de stede*". Zie ARA, RK, nr. 31.452, ff. 41v°-42v°. De stad zou dus, naar het voorbeeld van Mechelen en Gent uit 1439-40, via een financiële retributie de uiteindelijke autoriteit en prerogatieven van de hertog ten aanzien van de stedelijke wetgeving erkennen. Dit aanbod bleek voldoende te zijn om onderhandelingen met het hof aan te knopen, maar in januari 1459 was de kwestie nog steeds hangende, wat aangeeft dat de hertogelijke administratie zich minder vlot liet omkopen dan voorheen. Uiteindelijk werd de kwestie pas opgelost dankzij de aanzienlijke bedde die de Vier Leden en het graafschap Filips de Goede begin 1459 toekenden, in ruil waarvoor de hertog op 15 februari het optreden van de commissie ten aanzien van de Vlaamse stads- en kasselrijbesturen opschortte, zie nrs. 1281-1282, evenals de verdere informatie bij W. BLOCKMANS, *De volksvertegenwoordiging*, pp. 332-333 en A. ZOETE, *De beden in het graafschap*, p. 39.

⁵³⁶ Zie bv. het Rijselse privilege voor de instelling van een linnenmarkt en -stapel, waarbij rond die markt reglementen zouden mogen worden opgesteld "*qui seront advisees par lesdiz gens de noz comptes a Lille et par iceulx*

wetscommissarissen tot de Grote Raad, alle konden ze tussenkomen in de lokale wetgevende activiteit en zo afdwingen en verzekeren dat de uitvaardiging van voorgeboden "*bi den heere ende bi der wet*" geen loutere formule bleef maar ook deels realiteit werd.

Die toegenomen vorstelijke controle op de stedelijke voorgeboden had ongetwijfeld ook tot gevolg dat de stadsbesturen hun wetgevende bevoegdheid ook inhoudelijk en thematisch meer en meer beperkt zagen worden. Zo zag de Nieuwpoortse wet zich in 1452 verboden worden keuren uit te vaardigen die de hertogelijke tolrechten zouden kunnen benadelen, waarmee haar wetgevende bevoegdheid in commerciële en semi-fiscale aangelegenheden in de praktijk wellicht sterk beperkt werd.

Hieronder zullen we verder een aantal domeinen en onderwerpen bekijken waarvoor Filips de Goede en zijn administratie zich als de enige competente wetgevende autoriteit zouden gaan opwerpen.

lesdiz supplians d'eulx mesmes ne le pourroient, vouldroient ou oseroyent faire: de exclusief vorstelijke wetgevende competenties

Kunnen, willen of durven. Met die drie, gekoppelde werkwoorden benadrukten de schepenen en de stadsgemeenschap van het (verdwenen) stadje Hughersluus, in de Vier Ambachten, in mei 1434 het wetgevend prerogatief van de hertog. De stad bezat vroeger het recht wekelijks een markt te houden, maar sinds de Gentse oorlog van 1379-85 was dit in onbruik geraakt. Hoewel het dus *in se* niet om een nieuw recht ging, zagen de schepenen zich toch genoodzaakt om een beroep te doen op de vorstelijke gratie vooraleer de draad met het verleden terug opgenomen zou worden⁵³⁷. Het was slechts de hertog die hen bij privilege kon toelaten de markt voortaan opnieuw in te stellen⁵³⁸. Uiteraard was dit grotendeels een beredeneerd discours van het stadsbestuur. Door zich nederig en ongemachtigd op te stellen, werden de slaagkansen van de supplek opgedreven, door in te spelen op de rol van de hertog als behoeder van zijn onderdanen — vaak werd zelfs het corporatieve beeld gebruikt van de vorst die het zieke maatschappelijke lichaam diende te genezen⁵³⁹, waarbij de vorstelijke "*remede*" werd verzocht⁵⁴⁰. Bewaarde rekesten geven

---

supplians pour le bien de la chose publique, en chargant ou muant icelles keures et ordonnances par l'adviz que dessus toutes et quantesfois que bon semblera et l'en y trouvera la matiere disposee", cf. nr. 1392.

⁵³⁷ Ook verschillende marktprivileges uit het hertogdom Bourgondië refereerden aan het vroeger bestaan van commerciële activiteiten of marktdagen voor een periode van oorlogsgeweld, cf. J. RICHARD, 'La « reconstruction » et les créations de foires', pp. 39-40. Toch gaat het om meer dan louter een topos, de Gentse oorlog van 1379-1385 had weldegelijk langdurige sociaal-economische gevolgen voor diverse kleinere stadjes en dorpen, zie de bijdrage van E. THOEN, 'Oorlogen en platteland', pp. 363-378.

⁵³⁸ Marktprivilege van mei 1434, nr. 494.

⁵³⁹ Ook Jacob de Blaesere gebruikt bij zijn hoofdstuk rond de mogelijkheden en de plicht van de Vlaamse graven om in het algemeen belang te voorzien (zonder daarbij eventueel voor het Parlement van Parijs te moeten ressorteren) het corporatieve beeld van de graaf als hoofd van het verder uit de Drie Standen

trouwens genoeg aan dat het weldegelijk de supplianten zelf waren die hun eigen onmacht en 'onwil'⁵⁴¹ om in bepaalde kwesties te voorzien verwoordden⁵⁴², al stonden dergelijke rekestten natuurlijk in een quasi geïnstitutionaliseerde, dialektische relatie met de uiteindelijk te impetreren hertogelijke verordeningen. Daarbij werd enerzijds de hertog door de supplianten in zijn wetgevende prerogatieven bevestigd; in ruil zou hij de hem toebedeelde rol van de ideale, voorzienige vorst ook effectief vervullen⁵⁴³.

In welke mate was die voorgestelde onmogelijkheid om buiten de hertogelijke kanselarij om in bepaalde kwesties te voorzien ook steeds reëel? Zo wist de stad Deinze in dezelfde meimaand van 1434 van Filips de Goede een (nieuw) jaarmarktprivilege te verkrijgen. In dit geval volstond een 'nederig verzoek'. Dat raadsheer en Vliesridder Roland van Uutkerke, die de heerlijkheid van Deinze kort voordien van de hertog had mogen ontvangen⁵⁴⁴, het verzoek van de stad mee had gedragen, speelde hierin wellicht een rol. Niettemin vormde ook het verzoek van Uutkerke een bevestiging van de grafelijke prerogatieven wat het verlenen van marktrechten betrof. Zelfs iemand die zo dicht bij de hertog stond diende immers een beroep te doen op de vorstelijke privileges en gratie. Dit wordt nog bevestigd door gelijkaardige hertogelijke marktprivileges verleend aan de hertogelijke vertrouwelingen Jean de Roubaix⁵⁴⁵, Jan II van der Clite, heer van Komen⁵⁴⁶, Pierre de Goux⁵⁴⁷,

---

opgebouwde lichaam van het graafschap, cf. *Defensio illustrissimi Flandrie comitis* (Universiteitsbibliotheek Gent, ms. 3791), v. II, ff. 159v°-160r°.

⁵⁴⁰ In een 190-tal verordeningen komen de de lemma's *pourveoir* en *remede* binnen de afstand van 100 tekens van elkaar voor (bewerken op ons corpus aan de hand van het woordstatistisch programma Hyperbase, cf. É. BRUNET, *Hyperbase. Logiciel documentaire et statistique pour la création et l'exploitation de bases hypertextuelles – manuel de référence*, s.l., CNRS, 2006).

⁵⁴¹ Een onwil ("*ne voudroient*") die niet als negatief werd beschouwd maar net getuigenis aflegde van de volle gehoorzaamheid van het lid (de suppliant) aan het hoofd (de vorst), cf. J. BARBEY, *La fonction royale*, pp. 220-227.

⁵⁴² Zie bv. een rekest van de stad Deinze uit 1457 tot het bekomen van een octrooi voor het verhogen van de stedelijke accijnzen: "*et combien que ce seroit le plus grant prouffit et utilité de votredicte ville de la chargier par ceste maniere, si ne le oseroient ne ne voudroient toutevoies ce faire lesdiz supplians sans prealablement sur ce avoir voz grace, ottroy, congié et licence*", cf. nr. CDLXIX.

⁵⁴³ Zie J. BRAEKEVELT & J. DUMOLYN, 'Diplomatique et discours politiques', 340-342, evenals de bemerkingen van J.-M. CAUCHIES over de ideologische inhoud van de *narrationes* van de verordeningen van Jan zonder Vrees, cf. 'Pragmatisme et idéaux', pp. 71-80.

⁵⁴⁴ Cf. nr. 466, verordening van mei 1433; Uutkerke was Deinze toegekend als compensatie voor het in opdracht van de hertog afstaan van verschillende van zijn heerlijkheden in Friesland aan Jacoba van Beieren, en dit als gevolg van de bepalingen van de Zoen van Delft uit 1428. Nadien werd die ruiloperatie opnieuw ongedaan gemaakt, zie nrs. CXLII-CXLIII en verdere informatie bij M. BOONE, 'Une famille au service', pp. 245-246.

⁵⁴⁵ In 1428, voor zijn heerlijkheid van Lécluse, nabij Douai, cf. nr. 302.

⁵⁴⁶ In 1457, voor Komen, cf. nr. 1235.

⁵⁴⁷ Voor zijn heerlijkheden van Eichem (nr. 1269) en Denderwindeke (nr. 1270), beide verkregen in 1458.

Jean de Lannoy⁵⁴⁸, Jan, heer van Dadizele⁵⁴⁹ en Pieter Bladelin⁵⁵⁰. Hun positie aan het hof zal de impetratie van hun marktrechten wel bevoordeeld hebben, maar het feit blijft dat ze zich daarvoor tot de hertog richtten in plaats van louter op eigen gezag op te treden⁵⁵¹. Ook de reguliere procedure voor het bekomen van dergelijke marktprivileges — met een onderzoek door de hertogelijke administratie naar de marktdagen van omliggende steden en dorpen — werd daarbij, tenminste formeel, gevolgd⁵⁵².

Toen Colard de Comines, heer van Watten en grafelijk baljuw van Cassel, ca. 1427 evenwel besloot om er op eigen initiatief en zonder enig hertogelijk octrooi een markt in te richtten, leidde dit dan ook meteen tot het opstarten van een juridische procedure tegen hem⁵⁵³. Het aantasten van de rechten van de hertog, zowel op het vlak van het verlenen van marktprivileges als wat zijn mogelijkheid betrof te oordelen over het *droit d'autrui*⁵⁵⁴ — het was het nabijgelegen Saint-Omer dat Colards optreden had aangeklaagd als ingaand tegen

---

⁵⁴⁸ In 1458, met de toekenning van een weekmarkt en twee vrije jaarmarkten voor de heerlijkheid van Lannoy (nr. 1277); in 1462 verkreeg hij bovendien nog de toestemming om jaarlijks in november een specifieke markt voor de vrije handel in wijn en haring te mogen organiseren (nr. 1376).

⁵⁴⁹ Voor Dadizele, in 1462, cf. nr. 1388.

⁵⁵⁰ In 1465, voor zijn nieuw gestichte stad Middelburg-in-Vlaanderen, cf. dossier Bladelin, nr. 75.

⁵⁵¹ Bij onze bespreking van de verwerving door Jean Coustain van de hoge rechtsmacht te Zomergem en Lovendegem (die hem ca. juni 1462 door de hertog werd geschonken, cf. nr. 1386) kwamen we al tot een gelijkaardige conclusie: "*Machtige figuren zoals Anthoine de Croÿ [de eerste kamerheer van de hertog in de jaren 1450-60, aan wiens invloed en verwantschap bv. ook Jean de Lannoy zijn marktprivileges mee te danken had] of Pieter Bladelin wendden een deel van de nominaal vorstelijke doc de facto door hen beheerde macht weliswaar aan voor het vervullen van hun eigen ambities, op andere vlakken en tezelfdertijd verdedigden ze vaak fervent de vorstelijke voorrechten. De factiestrijd aan het hof werd immers niet zozeer tegen als wel óm de macht van de vorst gevoerd*", cf. J. BRAEKEVELT, 'Jean Coustain en de hoge rechtsmacht', p. 116.

⁵⁵² Zie het overbrengen door de Rekenkamer van de resultaten van hun onderzoek naar het rekest van de heer van Komen aan kanselier Rolin op 26 oktober 1456 (nr. CDLXV: "*l'en s'en est informé a Wervy, Menin et es lieux environ que ladite franche feste sur lesdiz trois jours ne porteroit nul prejudice aux villes d'environ*"), of het verslag van een getuigenverhoor te Aardenburg en Brugge in maart 1465, ter voorbereiding van de expeditie van het marktprivilege voor Middelburg-in-Vlaanderen (dossier Bladelin, nr. 74).

⁵⁵³ Zie voor de dagvaarding van de Comines een mandement 5 september 1427, cf. Bibliothèque municipale de Saint-Omer, archives municipales, BB204. De latere soeverein-baljuw had overigens een reputatie inzake activiteiten die vaak op de rand van het wettelijke balanceerden, waarbij hij zowel de hertogelijke belangen behartigde (bij de repressie van revoltes, het bruskeren van stedelijke privileges e.d.) als vaak ook zijn ambt en macht misbruikte voor eigen gewin, cf. M. BOONE, 'De soeverein baljuw van Vlaanderen: breekijzer', pp. 57-78.

⁵⁵⁴ *Ut supra*, §3.1.3.2. Vandaar ook de onderzoeken die voor de expeditie van marktprivileges naar de marktdagen van de omliggende steden werden gevoerd. Herinneren we er ook aan dat de koninklijke procureur-generaal in het proces voor het Parlement van Parijs rond de uitvoering van het hertogelijke privilege verleend aan de Brugse beenhouwers in 1430 (dat de verkoop van vlees binnen een mijl rondom Brugge verboden had en waartegen de heer van Vivenkapelle als prejudiciërend privilege beroep had aangetekend, cf. §3.1.3.4) nog had gesteld dat "*ne doit on donner privileges ne faire extension ou interpretation se n'est cum cause cogneue, ainsi comme on a acoustumé de faire quant on donne mandemens pour faire marchiéz nouveaulx*", cf. AN, X1^A/4796, fol. 250r°.

hun commerciële belangen en eigen marktprivileges⁵⁵⁵ – bleef dus niet zonder gevolg, zelfs voor een hooggeplaatste edele en hertogelijk ambtenaar.

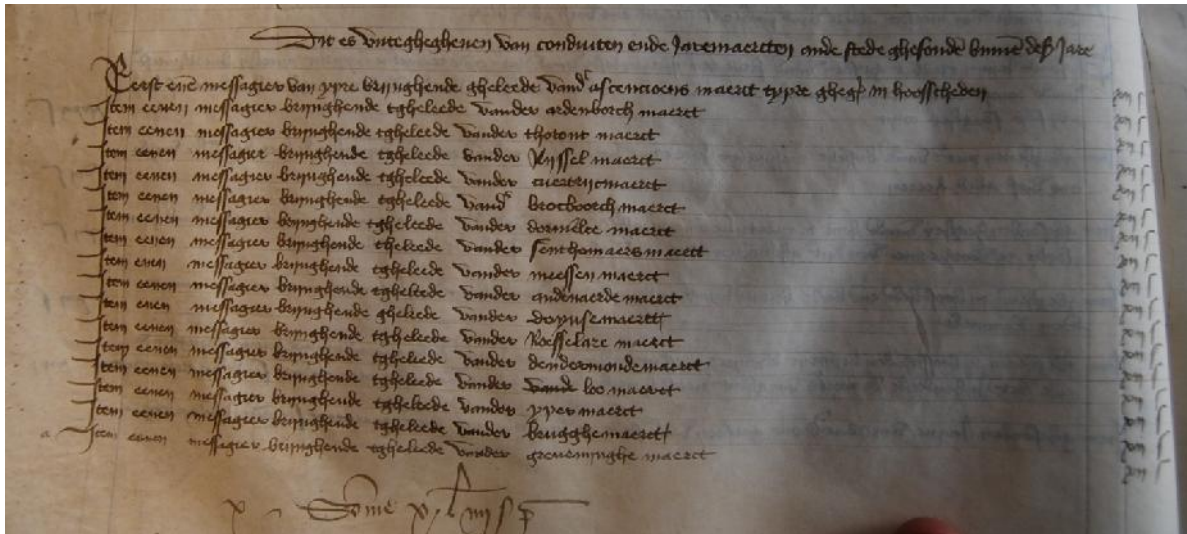
Dit geeft ook aan dat de vrees van de wet van Hughersluus om hun vroegere markt opnieuw op eigen initiatief in te richten "*pour doubte de mesprendre envers nous*", niet noodzakelijk enkel en alleen maar een stijlfiguur was. Het valt trouwens op dat het precies het niet durven op eigen autoriteit handelen van de supplianten is ("*ilz n'oseroient*") dat het meest frequent in de *narrationes* van de hertogelijke verordeningen wordt aangehaald, veeleer dan het niet willen of niet kunnen⁵⁵⁶. Zo wordt het werkwoord *oser* 59 keer afzonderlijk gebruik in de *narratio* van hertogelijke verordeningen, 28 keer in combinatie met het *vouloir*, twaalf keer met *pouvoir* en acht keer in een formulering, zoals in het privilege voor Hughersluus, waarin alledrie de werkwoorden samen gebruikt worden. Het aantal attestaties waarin *vouloir* of *pouvoir* elk apart worden gebruikt of waarin die twee werkwoorden gecombineerd zijn, blijft echter telkens onder de vijf. Een hertogelijk optreden tegen een eigen wetgevend of bestuurlijk initiatief zonder het verkrijgen van een formele toelating van de vorst en diens kanselarij werd dus zeker mogelijk geacht. Niettemin bleven de lokale steden en gemeenschappen vaak een zekere speelruimte behouden waarbinnen hun eigen optreden mogelijk niet zou gecontesteerd worden. Indien het recht tot het oprichten van nieuwe jaarmarkten duidelijk als een grafelijk/hertogelijk prerogatief werd beschouwd, dan is dit bijvoorbeeld al minder duidelijk voor wat het verlenen van de jaarlijkse vrijgeleides voor deze markten betreft. De hertogelijke jaarmarktprivileges bevatten in principe allemaal een clause die handelaars die zich naar die markten begaven in de vorstelijke bescherming namen en hen en hun goederen een vrijgeleide verleenden. In de praktijk was een jaarlijkse hernieuwing, of op zijn minst een jaarlijkse herpublicatie van die vrijgeleide evenwel eveneens gebruikelijk. Quasi alle Vlaamse stadsrekeningen getuigen namelijk van het jaarlijkse opsturen en ontvangen van talloze 'vrijgeleides' of brieven die deze vrijgeleide en de markt bekend moesten maken aan de naburige steden⁵⁵⁷.

---

⁵⁵⁵ Zie de korte bespreking van deze kwestie in het artikel van J. DUMOLYN & K. PAPIN, 'Y avait-il des « révoltes fiscales »', ter perse.

⁵⁵⁶ Iets wat soms een meer vrijblijvend beroep op de hertog lijkt aan te geven, zie bv. het octrooi verleend aan de abdij van Zonnebeke om ook de lokale grondbezitters van hun heerlijkheid als schepenen van hun schepenenbank aan te kunnen stellen (ook al zijn deze niet hun onderdanen of zijn ze er niet woonachtig), waarbij de abdij haar verzoek, zoals weergegeven in de *narratio* besloot door te stellen dat "*toutevoies jusques a ores ne s'en [van die grondbezitters als schepenen] sont aucunement aidiez et ne les pourroient bonnement a ce contraindre sans avoir sur ce notre congie et licence, si comme dient lesdiz supplians, requerans sur ce notre provision*", cf. nr. 893. De hertogelijke verordening lijkt de abdij dus veeleer meer armslag en een grotere autoriteit in haar optreden hebben verleend, maar het bekomen van de gratie van de vorst wordt niet strikt als noodzakelijk voorgesteld.

⁵⁵⁷ Cf. H. LOWAGIE, *Met brieven an de wet*, pp. 162-163.

Figuur 11. Vergoedingen uitbetaald door de wet van Diksmuide aan de boden die de "gheleeden" voor de jaarmarkten van diverse Vlaamse steden, en ook die van Doornik en Saint-Omer, te Diksmuide hadden afgeleverd of bekend gemaakt. ARA, RK, nr. 34.061 (stadsrekening Diksmuide 1452-1453), fol. 20v°.

Het valt echter te betwijfelen of deze vrijgeleides steeds ook hertogelijke documenten waren, of veeleer brieven van de respectieve stadsbesturen waarin de jaarmarkt werd aangekondigd en de bescherming van de handelaars (in zoverre als mogelijk) door henzelf gegarandeerd werd⁵⁵⁸. Een aantal gegevens laten toe te vermoeden dat dit laatste vaak het geval was. Zo vermeldt de Tieltsse stadsrekening uit 1425-26 een betaling van 12 lb., 12 s. par. aan hertogelijke secretaris Jean de Gand "van eenen saufconduite te vercrighene van der jaermaerct van Thielt, dwelke wel in XII jare niet vercreghen en hadde ghezijn"⁵⁵⁹. Nochtans had de stad in de jaren voordien niet nagelaten haar jaarmarkt doorheen het graafschap bekend te maken. Tielt lijkt overigens geen uitzondering te zijn geweest. Indien de rekeningen van de Vlaamse steden talloze vermelding bevatten naar het ontvangen en uitsturen van bodes met jaarmarktvrijgeleides of -afkondigingen, dan zwijgen ze bijna steeds over eventuele kosten gemaakt in het verkrijgen van die vrijgeleides bij de hertog of zijn kanselarij. Zeker

⁵⁵⁸ Zie bv. een formule opgenomen in een vroeg 16de-eeuws formularium van de wet van Brugge, en dit voor een akte van het stadsbestuur waarin ze de omliggende steden verzochten hun jaarmarkt af te kondigen. De stad verwees weliswaar nog naar het grafelijke privilege [van Karel V] dat die jaarmarkt had ingesteld en de handelaars een vrijgeleide had verleend, maar een aparte, nieuwe vorstelijke vrijgeleide was schijnbaar niet verkregen geweest: "Alzo onse harde gheduchte heere ende prince (...) bij privilege perpetuel over hem, zijn hoirs ende naercommers, ons gheoctroyeert, verleent ende gheconfirmeert heift eene jaerlixsche vrye coude Brugghe-marct van ze weken lanc (...), den welcken tijd gheduerende hij ooc ghegheven heift alle coopliden (...) vast, vry ende zeker gheleede (...); so eist dat wij u bidden (...) dat u ghelieve de voors. vrye marct (...) te doen publiceren", cf. Universiteitsbibliotheek Gent, ms. 622, ff. 86v°-87r°; de volgende folia van dit formularium bevatten een lijst met steden en besturen "aen welke men scrijft de voorscreven saulfconduicten".

⁵⁵⁹ Cf. ARA, RK, nr. 38.330, fol. 29v°; over Jean de Gand, zie P. COCKSHAW, *Prosopographie*, pp. 42-43.

indien een jaarmarkt enigszins gevestigd karakter begon te bezitten, lijkt het verkrijgen van een jaarlijks hernieuwde hertogelijke vrijgeleide al snel weggevallen te zijn. Zo kunnen we in het familiearchief Descantons de Montblanc, waar de archivalia met betrekking tot de heerlijkheden van Eichen en Denderwindeke bewaard bleven, de twee hertogelijke vrijgeleides uit maart en juni 1459 terugvinden die Pierre de Goux toen impetreeerde voor de jaarmarkten die hij in het najaar van 1458 bij privilege van Filips de Goede had verkregen⁵⁶⁰. Sporen van enige daaropvolgende, gelijkaardige vrijgeleides ontbreken echter — niettegenstaande dat de Goux als hertogelijk raadsheer en toekomstig kanselier als het ware bij de bron zelf van dergelijke octrooien zat.

De hertogelijke administratie moet zich nochtans deels bewust geweest zijn van die praktijken. Wanneer de stad Aardenburg begin 1423 Filips de Goede verzocht om te voorzien in de tanende aantrekkingskracht van haar jaarmarkt, lijkt dit door de kanselarij aangegrepen te zijn geweest om ook van de jaarlijkse impetratie van een hertogelijke vrijgeleide een verplichting te maken. Volgens de *narratio* van de hertogelijke verordening was de Aardenburgse jaarmarkt achteruitgegaan in aantal bezoekers omdat deze slechts ieder jaar werd bekendgemaakt binnen de stad zelf, in tegenstelling tot de jaarmarkten van andere steden. Het Aardenburgse stadsbestuur wou dit nu ook doen, maar "*laquelle publicacion ne se pourroit faire sans notre consentement et ottroy*"⁵⁶¹. De stadsrekeningen van Aardenburg zijn voor de relevante periode helaas niet bewaard gebleven om dit na te kunnen gaan, maar op basis van onze vaststellingen hierboven komt deze verklaring niet bijzonder geloofwaardig over. Enkel kan misschien verondersteld worden dat voor bekendmakingen door de lokale grafelijke baljuws een dergelijke hertogelijke toestemming noodzakelijk was⁵⁶². Wat er ook van zij, nu de hertog dit verzoek ontvangen had bepaalde hij dat de jaarmarkt in de toekomst overal mocht worden gepubliceerd, zij het enkel "*par vertu des lettres patentes de nous et de nozdiz hoirs et successeurs, que iceulx supplians seront tous les ans tenuz de venir renouveler devers nous et eulx*". De Aardenburgse wet lijkt die opdracht relatief getrouw opgevolgd te hebben: het stadsarchief bewaart heden ten dage in elk geval nog vijf hertogelijke vrijgeleides uit de periode 1424-57, dit is een groter aantal dan we voor enige andere Vlaamse stad wisten terug te vinden⁵⁶³. Enkele maanden na de verordening voor Aardenburg, in mei 1423, zou de hertog bij de herinstelling van de eveneens in verval en zelfs in onbruik vervallen Casselse jaarmarkt eenzelfde gratie annex verplichting aan de

---

⁵⁶⁰ Cf. RAKortrijk, familie Descanton de Montblanc, nrs. 3479 en 3480. Voor de eigenlijke jaarmarktprivileges, daterend uit september 1458, zie nr. 1269 (Eichen) en nr. 1270 (Denderwindeke).

⁵⁶¹ Cf. nr. 157, verordening van 30 januari 1423.

⁵⁶² Volgens J. VAN ROMPAEY zouden zelfs hertogelijke verordeningen enkel door de grafelijke baljuws gepubliceerd zijn geweest indien deze verordeningen, in hun slotmandement, daar expliciet opdracht tot gaven, cf. *Het grafelijk baljuwsambt*, p. 265.

⁵⁶³ Vrijgeleides uit 1425, 1426, 1451, 1452 en 1457, cf. SAAardenburg, nr. 1158.

stad opleggen⁵⁶⁴. De markt zou voortaan binnen Vlaanderen en Artesië bekend mogen worden gemaakt, maar die hertogelijke publicatiebevelen dienden eveneens elk jaar opnieuw verkregen te worden. De vrijgeleide die de hertog Cassel nu al meteen verleende, was dan ook slechts geldig "*a cette prochaine foire*", net zoals dat ook in het Aardenburgse octrooi het geval was geweest en in contrast met de traditionele jaarmarktprivileges⁵⁶⁵.

Filips' administratie zou het afdwingen van het jaarlijks opnieuw impetreren van hertogelijke vrijgeleides uiteindelijk echter niet verder vervolgen. Het jaarmarktprivilege voor Deinze uit 1434 verleende opnieuw een 'eeuwigdurende' vrijgeleide aan alle handelaars die de markt, ook in de toekomst, zouden komen bezoeken⁵⁶⁶. Als er toch enige verplichting bestond elk jaar een hertogelijke vrijgeleide te bekomen, dan bleef deze voortaan impliciet. Het voorbeeld uit de Tieltse rekening geeft vermoedelijk het beste de realiteit weer: een sporadische impetratie van een nieuwe vrijgeleide in naam van de vorst, wanneer daar de behoefte toe werd gevoeld⁵⁶⁷. Deze praktijk moet, zelfs vanuit het standpunt van de vorst, niet eens noodzakelijk als eenzijdig negatief of een ontkenning van diens prerogatieven worden beschouwd. Uiteindelijk erkenden de steden dat een door de hertogelijke kanselarij afgeleverde, formele vrijgeleide een grotere uitstraling en autoriteit bezat dan hun eigen, reguliere bekendmakingen. Wanneer deze ontoereikend bleken te zijn, erkenden ze blijkbaar gretig de positie van de graaf, wiens "*grace et convenable remede*" hun

---

⁵⁶⁴ Cf. nr. 170, verordening van 24 mei 1423. Was het Casselse verzoek een mogelijke reactie op de lokale publicatie van de Aardenburgse verordening/vrijgeleide, en imiteerden de Casselse schepenen hun collega's uit Aardenburg? De Casselse en Aardenburgse jaarmarkt vonden in elk geval quasi op dezelfde dagen plaats: die van Aardenburg begon de maandag na het feest van de Heilige Drievuldigheid (de zondag na Pinksteren), die van Cassel de zaterdag vóór dat feest. Cassel had 225 lb. par. veil voor hun hertogelijke octrooi, cf. ADN, B1927, fol. 31r°.

⁵⁶⁵ Zie bijvoorbeeld het jaarmarktprivilege van Jan zonder Vrees voor Armentières uit 1413: "*lesquelx marchans (...) nous, en leur donnant pour nous, nosdiz hoirs et successeurs bon, seur et sauf conduit, avons prins, prenons et mettons par cesdictes presentes en et soubz nostre protection*", cf. J.-M. CAUCHIES (ed.), *Ordonnances de Jean sans Peur*, p. 285, nr. 182.

⁵⁶⁶ Zie het slotmandement, waarin bevolen werd dat "*de notre presente grace, consentement et ottroy [wwarin een vrijgeleid vervat zat] laissent, fassent et seuffrent lesdiz supplians et leurs successeurs paisiblement et plainement joir et user a perpetuité, sans leur faire ou donner ne souffrir estre fait ou donné destourbier ou empeschement au contraire en aucune maniere, ores ne pour le temps avenir*", cf. nr. 495.

⁵⁶⁷ Een Habsburgs-Bourgondisch kanselarijformularium bevat drie formules voor dergelijke vrijgeleides, een in naam van Filips de Goede voor een generieke stad (cf. RAGent, fonds Bisdom Gent en St.-Baafs, Vreemde archieven, K2740, pp. 494-495), een eveneens in naam van Filips voor Rijsel (K2740, p. 37) en een in naam van Maximiliaan en Maria voor Oudenaarde (RAGent, fonds Bisdom Gent en St.-Baafs, Vreemde archieven, K2740, p. 215). Dit geeft duidelijk aan dat steden de hertogelijke kanselarij weldegelijk nu en dan om de expeditie van een vorstelijke vrijgeleide verzochten (of toch elk geval genoeg om de redactie van drie formules te verantwoorden), zonder dat dit evenwel een echte verplichting blijkt te hebben gevormd (de formules maken hier trouwens ook geen melding van).

jaarmarkt nieuw leven zou inblazen⁵⁶⁸ — een vanuit een breder economisch-commercieel standpunt wellicht veeleer naïeve hoop⁵⁶⁹.

Deze casus rond de marktprivileges geeft goed aan dat indien de administratie van Filips de Goede, naar het Franse koninklijke voorbeeld⁵⁷⁰, het instellen van nieuwe (jaar)markten duidelijk als een exclusief grafelijk/hertogelijk prerogatief aanzag, dit nog niet betekende dat de reikwijdte van dit prerogatief steeds precies afgebakend was. Probeerde de Bourgondische administratie ca. 1423 ook van de impetratie van vrijgeleides een verplichting en noodzaak te maken, dan stelde ze zich meestal tevreden met een meer sporadische erkenning van de hertogelijke autoriteit door de Vlaamse onderdanen. Wanneer Filips zich in zijn prerogatieven aangetast zag worden, bleef een corrigerend en bestraffend optreden echter steeds mogelijk⁵⁷¹ — vandaar ook de 'vrees' waarnaar de hertogelijke supplianten verwezen.

Eenzelfde vaststelling kan trouwens ook gemaakt worden voor de toelatingen tot het uitvoeren van versterkingswerken of ommuringen. Net zoals de Kroon zouden ook de graven/hertogen dit recht exclusief voor zichzelf opeisen⁵⁷², zelfs ten koste van hoge

---

⁵⁶⁸ Zie de Casselse verordening, nr. 170.

⁵⁶⁹ Hoewel de stadsbesturen en de commerciële en ambachtelijke milieus in de Vlaamse steden zeker niet blind waren voor bepaalde grotere economische trends, blijft het zo dat vaak op een stereotiepe manier op de vorst en diens 'ideaaltypische' kwaliteiten (een beschermer van de vrede, een eerlijke rechter, een gematigde belaster etc.) werd teruggevallen, cf. J. DUMOLYN, 'Our land is only founded on trade', pp. 380-381. De hertogelijke publicaties en vrijgeleides mochten een markt dan misschien wel puur objectief opnieuw onder de aandacht brengen en aantrekkelijker maken, aan de eventuele economische motieven waarom handelaars hem niet langer bezochten, veranderde deze *in se* niets.

⁵⁷⁰ Cf. E. LAVISSE, 'Étude sur le pouvoir royal', p. 22.

⁵⁷¹ Zo zou de hertog in 1440 een bestraffend onderzoek laten instellen tegen de kasselrij Kortrijk, die zich in 1437 had verzet tegen een hertogelijk mandement dat hen verboden had hun handelswaar nog op andere lokale weekmarkten te verkopen dan enkel en alleen de Kortrijkse markt (cf. nr. 578*). De kasselrij had zich hier echter tegen verzet en reageerde met een eigen verordening: "*firent certaine ordonnance, de leur auctorité seulement, de non venir ou souffrir venir aucuns de ladicte chastellenie a (...) marchandises quelzconques ou marchié ne autrement en notredicte ville de Courtray mais iroient et feroient aler ceulx de ladicte chastellenie a tout leursdiz grains et autres vivres et marchandises aux marchiéz des petites villes d'icelle notre chastellenie, comme a Harlebeque, Doinze, Thielt, Menin et ailleurs, laquelle leur conclusion et ordonnance de leurdicte auctorité ilz firent crier et publier de par eulx par toutes les eglises parochiales de la devantdicte chastellenie*", cf. nr. 702. De conclusie van de hertog luidde dan ook dat de kasselrij en haar inwoners "*avoient grandement meffait et offensé a l'encontre de nous et de notre haulteur et seigneurie*", cf. nr. 702.

⁵⁷² Over de koninklijke octrooien voor het versterken van steden of dorpen en heerlijkheden (de expeditie van welke octrooien ten gevolge van de Honderdjarige Oorlog sterk toenam en de Kroon de mogelijkheid bood dit recht verder naar zich toe te trekken), zie het artikel van GUYOTJEANNIN O., 'Les autorisations royales de fortifier', pp. 343-351; het recht versterkingen toe te kennen werd zelfs tot de *regalia* gerekend, cf. G. LEYTE, *Domaine et domanialité*, p. 76, n. 155. De opname van de mogelijkheid om versterkingswerken uit te laten voeren of toe te laten in de verschillende aanstellingsbrieven voor de regenten en regeerraden in Vlaanderen en de noordelijke Bourgondische bezittingen geeft, naast specifieke privileges, aan dat de hertogen of graven dit

rechtsheren. Wanneer Filips de Goede in oktober 1430 Jan van Hoorn de hoge rechtsmacht te Hondskoote verkocht, bepaalde hij daarbij expliciet dat dit nog niet betekende dat deze het stadje ook verder zou mogen versterken dan dit eventueel al het geval was⁵⁷³. Guy Guilbaut en Pieter Bladelin zouden eveneens allebei specifieke hertogelijke privileges moeten verkrijgen voor ze hun respectieve heerlijkheden van Bruay (in Artesië) en Middelburg-in-Vlaanderen mochten ommuren, niettegenstaande ze er al eerder de hoge rechtsmacht hadden verworven⁵⁷⁴. Indien WIELANT de mate van wetgevende bevoegdheden

---

vorstelijk prerogatief eveneens hadden weten te claimen (cf. nrs. 124, 186, 493 en 761), net zoals de opname van een formule voor het versterken van een adellijke residentie en heerlijkheid opgenomen in een Bourgondisch-Habsburgs kanselarijformularium (cf. RAGent, fonds Bisdom Gent en St.-Baafs, Vreemde archieven, K2740, p. 36). Zie ook het beeld dat B. SCHNERB in deze materie schetst van de hertogen, nl. als "*Le prince, conditionnant toute modification des fortifications urbaines à son autorisation préalable*", cf. 'La politique des ducs', p. 346. Nochtans ging het hier grotendeels om een door de graven en hertogen geleidelijk aan opgeëist recht. Veel van de vroege stedelijke versterkingen kwamen zonder een grafelijke tussenkomst tot stand, waarbij de steden bovendien op eigen initiatief belastingen instelden (een fiscaliteit die vanaf de 14de en 15de eeuw overigens ook meer en meer een vorstelijke bevoegdheid werd) voor de financiëring en het onderhoud van de stadsmuren, wat overigens o.m. in Luik, Gent en Namen haar sporen naliet in de naamgeving van die taksen, nl. *firmitas*. Zie H. VAN WERVEKE, *Kritische studiën*, pp. 65-66 en M. TREIYER-LIÉNARD, 'La gestion des finances', p. 136. Het recente artikel van J. DUMOLYN over de Brugse stadsontwikkeling bevestigt eveneens dat de eerste omwallingen van die stad nog zonder enige formele vorstelijke tussenkomst of autorisatie tot stand kwamen; het was pas met de Franse bezetting in 1297-1301 dat koning Filips IV voor het eerst een vorstelijk bevel en octrooi tot het uitvoeren van stedelijke fortificatiewerken zou uitvaardigen (iets wat perfect te rijmen valt met de 'soevereine' ambities van de Kroon, naast uiteraard ook het pragmatische karakter van de versterkingen voor de Franse bezettingsmacht), cf. 'Economic Development, Social Space and Political Power', p. 44 en pp. 51-53. Het neerslaan van stedelijke opstanden zou in de Bourgondische periode de graven/hertogen weliswaar nieuwe opportuniteiten bieden om die relatieve autonomie van de gevestigde en grote Vlaamse steden op het vlak van hun versterkingswerken aan te pakken, zij het veeleer symbolisch. Zowel in de sententie van Atrecht uit 1438 (de bestraffing van de Brugse opstand) als de Vrede van Gavere uit 1453 (Gent) benadrukte Filips de Goede zijn prerogatieven op dit vlak door bepaalde poorten en versterkingen te laten sluiten of (deels) af te breken, cf. nr. 595, §[IV] en nr. 1080, §[XIII]. Het was nadien ook maar bij de hertogelijke gratie — "*liberalment et de grace especial*" — dat Brugge in 1452 de toelating verkreeg de poort die na 1438 afgesloten was geweest opnieuw te openen (uiteraard speelde ook het behouden van de Brugse steun en trouw in het hertogelijke conflict met Gent in deze beslissing een rol), cf. nr. 1035.

⁵⁷³ Een van de reservatieclausules luidde "*pourveu aussi que ledit messire Jehan ne ses hoirs et successeurs ne pourront ladite ville fortifier aultrement qu'elle est a present*", cf. nr. 377. De Rijksse Rekenkamer had zich trouwens sowieso negatief opgesteld tegenover de vervreemding die de verkoop van de heerlijkheid inhield, cf. nrs. XCIII en XCVIII.

⁵⁷⁴ Guilbaut, gouverneur-generaal van de hertogelijke financiën, had doorheen de jaren 1420 verschillende lenen in de omgeving van Bruay geaccumuleerd, waarop de hertog er hem in 1430 de hoge rechtsmacht verleende en de mogelijkheid gaf zijn leenbezit deze tot één enkel leengoed samen te voegen. Pas in 1434 en in een apart privilege liet Filips de Goede hem echter ook toe het stadje te ommuren en versterken. Zie s G. HULIN, 'Gui Guilbaut', pp. 339-341, F. KOLLER, *Au service de la Toison d'or*, pp. 58-59 en J. DUMOLYN, *Staatsvorming*, databank, fiche Guy Guilbaut. Bladelin was de hoge rechtsmacht te Middelburg in 1463 door Filips de Goede geschonken geweest (dossier Bladelin, nr. 69), maar de nieuw gestichte stad laten ommuren en van torens

van een rechtspersoon verbond met diens bezit van een bepaalde graad van jurisdictie, dan bleven er dus toch nog altijd een aantal legislatieve domeinen voorbehouden aan de vorst — iets waar overigens ook de hertogelijke raadsheer en jurist Jan VAN DEN BERGHE reeds op alludeerde in zijn bespreking van de *juredictien van Vlaendren*⁵⁷⁵. Het verkrijgen bij de hertogelijke kanselarij van een privilege voor het versterken van een stad of heerlijkheid betekende trouwens nog niet dat de hertog verder aan al zijn prerogatieven op dit vlak verzaakte. Veeleer dan de impetranten een onvoorwaardelijk recht toe te kennen, lijken de privileges hertogelijke interventies in de materie gefaciliteerd te hebben⁵⁷⁶.

Zo had St.-Winoksbergen al van Jan zonder Vrees de toelating verkregen om het tracé van de vroegere stadsomwallingen aan te passen en de stedelijke verdedigingen uit te breiden. De nieuwe werken bleken echter nog niet ver gevorderd toen de stad zich in 1436 plots geconfronteerd zag worden met de imminente Engelse dreiging na Filips' *changement des alliances* in 1435. Een terugplooiing op de oude stadsomwallingen drong zich op, maar dit was blijkbaar niet langer een vrije keuze van het stadsbestuur: "*ilz sont d'accort et en voulenté (...) d'enclorre et murer notredicte ville selon ladicte pourprins ancien, mais ilz ne le oseroient faire sans notre consentement et ottroy*"⁵⁷⁷. De al dan niet versterkte staat van een bepaalde grafelijke stad werd zelfs als een quasi domaniaal gegeven aanzien⁵⁷⁸. Dit blijkt ondermeer uit een memorandum dat naar aanleiding van de Mechelse revolutie in 1467 tegen de nieuw aangetreden Karel de Stoute werd opgesteld. Dit stelde dat Filips de Goede er destijds in 1438, na de Brugse opstand, bewust niet voor gekozen had de stadsomwallingen of poorten te laten slopen omdat dit een belangrijk onderdeel van zijn erfenis zou vervreemden⁵⁷⁹.

---

voorzien stelde Bladelin pas te willen doen "*se nostre plaisir estoit lui baillier sur ce noz congié, licence et consentement*", een toelating die hij in 1465 bij privilege verkreeg, cf. dossier Bladelin nr. 76.

⁵⁷⁵ "*Item de zeste juredictie die es een juredictie alleene ende over al* [cf. het "*seul et pour le tout*" in contemporaine Franse koninklijke tractaten], *dat es de prinche van den lande die alle dinc vermach*", cf. D. BERTEN, 'Un document de vieux droit', p. 15.

⁵⁷⁶ Zie bijvoorbeeld ook de clausule in het Middelburgse privilege dat de blijvende vrije toegang van de graven en gravinnen tot de versterkte stad garandeerde "*pour la seurté de nous et de nostredit pais de Flandres*"; de stad kon nu dus ook in de militaire plannen van de vorst dienen.

⁵⁷⁷ Cf. nr. 532, octrooi van 19 maart 1436.

⁵⁷⁸ Versterkingen werden immers, op basis van het Romeins recht, als een publiek goed (net zoals wegen) beschouwd, waarbij de vorst het in stand houden van het publieke domein toekwam, cf. G. LEYTE, *Domaine et domianialité*, pp. 15-16, n. 6. Zie bv. ook de hertogelijke verordening uit november 1453 waarin Filips de Goede instemde met de tijdens de Gentse opstand uitgevoerde fortificatie van de Kortrijkse voorsteden, maar waarbij hij wel "*a nous et a noz successeurs toute justice sur lesdiz crestes et fossez*" (cf. nr. 1107), desondanks het feit dat het Kortrijkse schependom zich tot buiten de stedelijke versterkingen uitstreckte (cf. N. MADDENS, *De geschiedenis van Kortrijk*, p. 207).

⁵⁷⁹ "*en leurs reparacion et amendises mondit feu seigneur ne vault point avoir demolicion de portes ne murailles de ladicte ville de Bruges, combien que aucuns de son conseil estoient d'opinion de ladicte demolicion, mais autres et la plus saine partie estoient entierement du contraire, disans entre autrez choses que prealablement pour le bien de mondit feu seigneur et ses successeurs vouldroit mieulx fonder une pareille ville comme celle de Bruges avant que l'en la demolisist*", cf. nr.

Gelijke aan de hertog toegeschreven bemerkingen zijn ook overgeleverd in de context van de onderwerping van Gent na de slag van Gavere⁵⁸⁰, al hadden de hertogelijke raadsheren in 1452 ten overstaan van de koninklijke bemiddelaars in het Gents-Bourgondische conflict nog een totale afbraak van de Gentse omwallingen, muren en poorten geëist⁵⁸¹. Maar ook in omgekeerde zin blijkt het vorstelijke, domaniale en bijgevolg bijna onvervreemdbare karakter van de stedelijke versterkingen. Zo dienden de schepenen en inwoners van Hulst in 1426 van Filips de Goede een nieuw privilege voor het versterken van hun stad te verkrijgen⁵⁸². Nochtans had Jan zonder de Vrees hen die mogelijk voordien reeds toegekend, eveneens krachtens een formeel privilege "*pour nous, noz hoirs et successeurs*"⁵⁸³. Weliswaar was de theoretische eeuwigheidswaarde van vorstelijke privileges in de praktijk steeds relatief⁵⁸⁴, maar de droge vaststelling van Filips de Goede dat zijn vaders "*congié et licence (...) par son deces soient expirees*" komt wel erg abrupt over. De graven/hertogen konden hun opvolgers dus niet verbinden tot het accepteren van hun beslissing een stad uit hun patrimonium te laten versterken (wellicht ook gezien dit als een mogelijke verzwakking van de positie van de graaf kon worden beschouwd)⁵⁸⁵. Enkel het nieuwe privilege van de

---

DCCXIII, §[XV]; zie eveneens M. BOONE, 'Destroying and Reconstructing the City', p. 5. Weliswaar liet de hertog wel een aantal bolwerken en bastions vóór de Bouveriepoort (die krachtens de sententie van Atrecht diende te worden gesloten en opgemurd) afgebroken worden, maar de eigenlijke stadsomwallingen en versterkingen werden inderdaad intact gelaten, cf. nr. 595.

⁵⁸⁰ Zie M. BOONE, 'Châtier les villes', p. 403: Gent vormde een onderdeel van het "*heritaige et patrimoine*" van de hertog.

⁵⁸¹ Tenminste, na de al helemaal onrealistische eis van de volledige vernietiging van de stad: "*requerans lesdiz gens du conseil de mondit seigneur le duc, pour et en nom de lui, que pour la pugnicion et reparacion desdiz crimes (...) au moins (...) feust dit que les portes, les tours, les bolvers et toute autres fortificacions de ladicte ville devoient estre abatues et demolies et les fossez rempliz en maniere qu'elle feust et demourast ville champestre a tousjours, sans jamais povoir estre fortifiee ne emparee*", cf. nr. xxxvii, §[XIII].

⁵⁸² Cf. nr. 257, privilege van 1 december 1426.

⁵⁸³ Cf. J.-M. CAUCHIES (ed.), *Ordonnances de Jean sans Peur*, nr. 311, pp. 502-503.

⁵⁸⁴ Zie de algemene bemerkingen van H. KRAUSE, 'Dauer und Vergänglichkeit', pp. 206-251 en onze eigen opmerkingen hierboven, in §2.3.

⁵⁸⁵ Over de mogelijkheid om privileges te herroepen indien deze domeinvervreemdingen inhielden, zie onze opmerkingen hierover in *Pieter Bladelin, de Rijselse Rekenkamer en de stichting*, p. XVI en pp. LXV-LXXVII, evenals B. SANTAMARIA, *La chambre des comptes*, pp. 267-302. In het geval van het versterkingsprivilege voor Middelburg bouwde de hertogelijke kanselarij trouwens sowieso een rem in op de eeuwigheidswaarde van de toelating de heerlijke stad te ommuren. Indien de hertog bepaalde dat die versterkingen mochten worden uitgevoerd zonder dat de hertogelijke ambtenaten zich daar "*ores ne pour le temps a venir*" tegen konden verzetten, dan was dit met de *caveat* dat het privilege enkel en alleen "*audit Pierre Bladelin, seigneur de Middelbourg*" werd verleend, en niet aan de heren of dames van Middelburg in het algemeen, cf. dossier Bladelin, nr. 76. Het ging dus om een strikt persoonlijk privilege, met alle gevolgen van dien, zoals ook P. WIELANT dit al benadrukte: "*het zijn twee manieren van priuilegien, te weten personele ofte speciale, ende reele ofte generale. T'persoonele ende speciael gaet aen ende af meesten den persoon, want als de persoon sterft t'priuilegie is uuyt*", cf. *Practijcke civile*, pp. 26-27, §XXXVIII. Vandaar wellicht ook dat Bladelin in zijn testament uit maart 1472 bepaalde dat zijn aangeduide

regerende graaf, i.c. Filips de Goede, liet de Hulstenaars toe de fortificatie van hun stad af te werken "sanz pour ce, ores ne pour le temps a venir, encourir envers nous ou nosdiz hoirs et successeurs en aucune amende, fourfaiture ou dangier"⁵⁸⁶.

Niettemin bleken in de praktijk vele stedelijke versterkingswerken plaats te vinden zonder een expliciet hertogelijk octrooi of privilege. Naar analogie met de situatie bij de jaarmarkten en de vrijgeleides, stond het steden die vanouds versterkt waren geweest tot op zekere hoogte vrij hun stadsmuren of poorten te verstevigen en te vernieuwen. De hertogelijke administratie stelde zich daarbij vaak tevreden een controle te behouden op de financiëring van die versterkingswerken via de verlening van lijfrente- of accijnsoctrooien⁵⁸⁷. Deze expliciteerden of verplichtten vaak de aanwending van de zo opgebrachte gelden in de uitbouw van de stedelijke versterkingen, waardoor deze toch nog indirect de zegen van de hertog meekregen⁵⁸⁸. De verordening rond de versterkingen te St.-Winoksbergen uit 1436 daargelaten, bleek zeker in tijden van oorlogsdreiging of opstanden de hertog bereid de hem getrouwe stadsbesturen een relatief grote bewegingsvrijheid toe te staan om zelf bijkomende versterkingen op te werpen of dit op zijn minst te delegeren aan de lokale baljuws of kapiteins⁵⁸⁹. Dergelijke door de noden van het moment gedreven

---

opvolger als heer van Middelburg, edelman Jan IV de Baenst, de nog niet afgewerkte versterkingswerken zo snel mogelijk diende af te werken én hij op zijn sterfbed ook de nieuwe hertog Karel de Stoute verzocht zijn testament te confirmeren — iets waar deze betekenisvol niet op in lijkt te zijn gegaan, cf. C. VERSCHELDE, *Testament de Pierre Bladelin*, p. 25 en p. 32.

⁵⁸⁶ Dit hield echter nog steeds geen vrijgeleide voor het optreden van het stadsbestuur in: nog in 1453 gaf de hertog de baljuw van Hulst opdracht om te "*faire la cloisture et fortiffication de notredicte ville de Hulst selon la grandeur a vous et a eulx* [de schepenen van Hulst] *autresfois monstree par nosdiz commissaires, sans icelle grandeur exceder ne passer en aucune maniere*", cf. nr. 1088.

⁵⁸⁷ Zie de bemerkingen van B. SCHNERB, 'La politique des ducs', p. 350.

⁵⁸⁸ Voor slechts enkele voorbeelden, zie nrs. 462, 873 en 1448. Een dergelijke indirecte instemming met versterkingswerken komt ook voor in de verschillende octrooien en privileges die Filips de Goede in de jaren 1450 aan Jean de Lannoy en diens heerlijkheid verleende. De Lannoy had schijnbaar geen hertogelijk privilege verkregen om zijn heerlijkheid en het neerhof van zijn kasteel te Lannoy verder te ommuren en te versterken (misschien omdat hij en zijn voorgangers er reeds vanouds een kasteel bezaten), maar door de versterking van zijn heerlijkheid uitvoerig te laten beschrijven in de *narratio* van andere hertogelijke privileges mag verondersteld worden dat dit door de hertog getolereerd en geaccepteerd werd, cf. nrs. 1266, 1277, 1302-1303 en 1305-1306.

⁵⁸⁹ Zo gaf de hertog op 29 juni 1437 in zijn commissiebrief voor Jacob van Beveren en Jan Alaerts als kapiteins van Diksmuide (dat zowel te vrezen had van uitvallen van het garnizoen van Calais als van het opstandige Brugge) hen de opdracht de stad te "*fortifier et reparer de bolleweres, fossez, murailles et autres fortiffications poartout ou besoing sera*", cf. ARA, Oorkonden van het zegelrecht, nr. 106. Een gelijkaardig optreden van de hertogelijke kapiteins, in samenspraak met de lokale magistraten en baljuws, kunnen we tijdens de Gentse opstand in Dendermonde en Aalst vaststellen. Voor Dendermonde kan verwezen worden naar het erg uitgebreide en rijk gestoffeerde artikel van D. LIEVOIS, 'Stad en Land van Dendermonde tijdens de opstand', pp. 3-368, evenals nrs. CCCLXII, CCCLXIV en CDXXI. Te Aalst zien we al in december 1451 de heer van Habourdin bij het stadsbestuur aankomen "met lettren van gheloeve ende ghelast bi der mond van onze gheduchten

versterkingswerken konden dus worden uitgevoerd zonder het verkrijgen van een expliciet hertogelijk octrooi of privilege.

Wanneer die werken een wezenlijke uitbreiding of aanpassing van de stedelijke fortificaties inhielden, bleek een formele confirmatie in de vorm van een hertogelijk kanselarijproduct zich uiteindelijk toch op te dringen, zij het *post factum*. De integrale omwalling door Kortrijk van haar voordien onversterkte stadswijk Overleie tijdens de Gentse opstand is daar een voorbeeld van. Hoewel die versterking er mee gekomen was op bevel van Thiébaud de Neufchâtel, de maarschalk van Bourgondië, zagen de Kortrijkse wet en de inwoners van de voorstad zich in mei 1453 toch verplicht Filips de Goede zelf te verzoeken om "*ladicte fortificacion auctoriser et avoir agreable*", iets waar hij zelf retroactief op inging: "*avons eu et avons ladicte fortificacion desdiz fourbours pour agreable et la ratiffions*"⁵⁹⁰. Een tweede verordening uit november 1453 bevestigde dit nog eens, maar gaf ook meteen aan dat met die confirmatie de stadsversterkingen een domaniaal karakter hadden verkregen. De Rijksse Rekenkamer moest immers een precieze beschrijving van de versterkingen opstellen "*affin de perpetuel memoire et de ainsi les entretenir a tousjours*", waarmee de wet van Kortrijk ook enig verder initiatief in de materie ontnomen werd, uitgezonderd het onderhoud van de wallen en grachten⁵⁹¹.

Het vorstelijke prerogatief bepaalde steden te laten versterken diende bovendien ook te wijken voor enige privileges of pretenties van de grote Vlaamse steden. Nadat Filips de Goede in 1438 Brugge al tot de symbolische sluiting van een van haar eigen stadspoorten had veroordeeld, wees hij in 1441 in zijn vonnis rond het Brugs-Sluisse conflict nu ook de claim af dat Sluis krachtens de Brugse stapelprivileges niet versterkt mocht worden. De hertog volgde daarin het betoog van Sluis, dat erop gewezen had dat "*lesdictes fortiffications avoient esté et estoient faictes (...) par octroy et consentement dudit duc Phelippe, notre ayeul*". De grafelijke prerogatieven konden dus niet ingeperkt worden door eventuele vroegere

---

heere ende prinche", waarop hij samen met de schepenen en "*metgaders den bailliu van den lande van Aelst al omme de stede [reet] ende overzach de fortificatien, engiene ende artelrien van der stede*". Dit leidde uiteindelijk, na een maaltijd en gelag "*metgaders scepenen ende notablen van der stede*" tot de redactie van "*scoene instruxien*" rond de verdere versterking van de stad. Cf. ARA, RK, nr. 31.445, fol. 48r°.

⁵⁹⁰ Zie nr. 1076, verordening van 30 mei 1453. We kunnen deze formele hertogelijke verordening contrasteren met de door een hertogelijke secretaris bij een Kortrijks rekest geappostilleerde toestemming, die in 1452 volstond om een veel kleinere ingreep in de Kortrijkse fortificatiewerken te autoriseren, cf. nr. 1054. De stad had toen verlangd om een toegestopte poort en deur in het neerhof van het hertogelijke kasteel te Kortrijk te mogen openen en aansluiting te laten maken op de stadsomwallingen, zodanig dat de stadswacht het volledige traject van de stedelijke versterkingen zou kunnen bewaken. Ook had de stad verzocht dat het de bestaande stadswallen verder mocht ophogen. Voor deze beperkte ingrepen in de stedelijke fortificaties werd het niet nodig geacht een eigenlijke hertogelijke oorkonde op te stellen. Wel diende het stadsbestuur een akte aan de hertog af te leveren waarin ze — "*lui en remercions tres humblement*" — diens rechten erkenden en beloofden de toegangspoort naar het neerhof opnieuw af te sluiten indien de hertog hen daartoe bevel zou geven.

⁵⁹¹ Zie nr. 1107, verordening van 8 november 1453. De hertog behield zich bovendien zijn volle rechtsmacht over de nieuw aangelegde wallen en grachten voor.

stedelijke privileges of rechten. Tijdens de Gentse opstand zou de hertog, naast een scherpe veroordeling van de fortificatiewerken die het Gentse bestuur toen op eigen gezag liet uitvoeren⁵⁹², gelijkaardige klachten van Gent dat Dendermonde krachtens een vonnis uit 1345 niet volledig ommuurd mocht worden eveneens naast zich neer leggen.

De notie van de *cas comtaux* hield dus niet enkel en alleen in dat slechts de hertog bepaalde privileges of verordeningen kon uitvaardigen en verlenen. Door in bepaalde materies een wetgevende exclusiviteit op te eisen, kende de hertog zich ook de mogelijkheid toe aan de bestaande voorrechten van zijn onderdanen op dat vlak te derogueren. Dit zagen we ook al in de casus rond het hoofdvaartprivilege voor Poperinge. Het verlenen van privileges was een vorstelijk attribuut, daarom ook kon Veurne zich niet beroepen op haar eigen grafelijke privileges. Voor alles was dus in principe een vorstelijk privilege, octrooi of verordeningen benodigd. De hertog/graaf werd, in een visie die we reeds in ons eerste hoofdstuk hebben aangehaald, quasi vereenzelvigd met de wet. Weliswaar traden Filips de Goede en zijn administratie in de praktijk slechts zeldzaam zo radicaal op, zoals ook de stedelijke praktijken ten aanzien van de jaarmarktvrijgeleides en de werken aan of uitbouw van de stadsversterkingen aangeven. De mogelijkheid tot een vorstelijk ingrijpen bestond echter steeds, en het is hieraan dat de vrees van de supplianten – *ilz ne l'oseroient faire* – refereerde.

---

⁵⁹² Cf. V. FRIS (ed.), *Dagboek van Gent*, d. II, pp. 93-100.

Conclusies

In deze studie stonden de wetgevende macht en de vorstelijke prerogatieven van Filips de Goede binnen het graafschap Vlaanderen centraal, en de mate waarin hij die macht, binnen het kader van het staatsvormingsproces, verder wist uit te bouwen. Hieraan werd de vraag gekoppeld of hij van dit wetgevend prerogatief ook een *marque de souveraineté* wist te maken. Die eventuele grafelijke soevereiniteit zou echter zowel ten opzichte van de formele Vlaamse suzerein én soeverein, de Franse koning, als ook deels ten opzichte van de Vlaamse steden en onderdanen moeten worden verworven.

In een eerste hoofdstuk hebben we vastgesteld dat er zowel in de contemporaine doctrine als in de dagdagelijkse praktijk van de hertogelijke kanselarij weldegelijk een wetgevend bewustzijn bestond. De graaf mocht dan misschien nog steeds in de eerste plaats een rechter zijn, zijn wetgeving nam daarbij wel al de rol op zich om die rechtsbedeling ook effectief mogelijk te maken en te reguleren. Filips de Goede was bovendien ook geen louter passieve wetgever, die enkel bestaand recht (h)erkende. Hij kon ook bewust — *certa scientia* — afwijken van de bestaande rechtsnormen, en bezat daartoe de volle macht.

Bij het opmaken van een balans van de verhoudingen tussen Filips de Goede en de Kroon, en het bepalen van de mate waarin de hertog zich onder invloed van die verhoudingen al dan niet ongehinderd en ten volle als een wetgevende Vlaamse graaf kon opstellen, was het moeilijker om tot een eenduidig besluit te komen. Enerzijds bevond de hertog zich in 1467, tenminste als landsheer en graaf van Vlaanderen, nog essentieel in dezelfde positie als zijn vader en grootvader. De koning bleef de Vlaamse suzerein en soeverein, de persoonlijke exemptie die Filips tussen 1435 en 1461 genoot ten spijt.

Maar dit immobilisme is slechts schijn. De hertog bevond zich reeds bij zijn aantreden in 1419 in een andere positie dan Filips de Stoute. Hij was uiteraard nog steeds een *prince du sang*, maar die band was verwaterd in vergelijking met zijn grootvader, die zich nog zoon, broer en oom van de Franse koningen had mogen noemen. De soevereine koninklijke macht die Filips de Stoute en ook nog Jan zonder Vrees in hun eigen voordeel hadden kunnen

aanwenden, was na de Vrede van Troyes en de dood van Karel V en Filips' eerste echtgenote en koningsdochter Michelle de France steeds meer een extern gegeven geworden, een macht waarnaar de hertog/graaf zich te schikken had of in concurrentie mee moest treden. De Kroon, in de gestalte van de koninklijke raadgevers, procureurs en bovenal ook het Parijse Parlement, wilden de afkomst en het meervoudige statuut van Filips de Goede als *pair de France* wel nog erkennen, maar enkel binnen het *framework* van een volkomen *obéissance* van de hertog/graaf, als vazal én ook als onderdaan, aan zijn soeverein: "*puis que ledit duc avoit plus de biens de la couronne que prince du royaume, tant plus devoit il entretenir l'auctorité et souveraineté du roy et mesmement qu'il estoit le doyen des pers*"¹.

Dit was een visie waarmee de hertog en zijn administratie zich niet konden verzoenen. Ze impliceerde immers dat de grafelijke wetgeving, verordeningen en politiek steeds het onderwerp zouden kunnen vormen van een koninklijke kennisname, correctie, bevestiging of aanvulling. Daarnaast bleef de koning de mogelijkheid behouden om zelf wetgevend en privilegiërend op te treden in het graafschap, zoals Lodewijk XI zou doen in 1462-1465. De erkenning van de koninklijke soevereiniteit was voor Filips de Goede in de eerste plaats een formele kwestie, zonder dat hij veronderstelde dat de koning die soevereiniteit ook effectief diende op te eisen of uit te oefenen binnen de Bourgondische kroonlenen — met andere woorden de *obéissance fourrée* die de koninklijke raadsheren de hertog verweten aan Karel VII te betonen. Deze opstelling diende het in de ogen van de hertogelijke administratie mogelijk te maken dat Filips de Goede binnen Vlaanderen quasi- soevereine prerogatieven kon opeisen, waaronder het uitvaardigen van verordeningen, het afsluiten van handelsbestanden, het bestraffen van de schending van *zijn* majesteit, of nog het vervreemden van andermans rechten. Dankzij de holle erkenning van de koninklijke *superioritas* — maar niet noodzakelijk ook van diens *supremitas*² — zag de hertog de mogelijkheid om zich zelf, binnen zijn kroonlenen, als een *prince fourré* te gedragen. Volgens Wielant zou Guillaume Fillastre in 1459 zelfs openlijk het aantasten van die vorstelijke prerogatieven van Filips door de koninklijke administratie — zij het nu als hertog van Bourgondië of als graaf van Vlaanderen — hebben aangeklaagd: "*le parlement desfait et confonde (...) la souveraineté des pers*"³!

Deze problematiek was op zich niet nieuw. Toen Gwijde van Dampierre in 1297 zijn leenhulde aan Filips IV de Schone opzegde, zien we dat daarbij bijna alle conflictpunten reeds vermeld werden die vanaf de jaren 1430-40 ook op de agenda van de Bourgondisch-

---

¹ Cf. nr. CDXCI.

² De hertog wilde dus wel erkennen dat de koning een hogere positie innam dan hijzelf, maar niet noodzakelijk dat hij daarmee een macht bezat die binnen het koninkrijk elke andere autoriteit steeds overklaste: een beeld dat met andere woorden nog veeleer overeenstemde met een feodo-vazallistische visie op het koningschap in plaats van met de idee van de koninklijke soevereiniteit; zie hierover eveneens de gelijkaardige opmerkingen en vaststellingen van J. FAUSSEMAGNE, *L'Apanage ducal*, pp. 121-122.

³ Cf. J.-J. DE SMET (ed.), *Corpus chronicorum Flandriae*, t. IV, p. 172.

Franse onderhandelingen zouden voorkomen. Gwijde klaagde ondermeer de koninklijke inmenging in de door hem afgesloten handelsbestanden aan, het verbod op de onafhankelijke grafelijke oorlogsvoering, het innen van koninklijke taksen binnen het graafschap, het verlenen door de koning van *sauvegardes* en diens bevestiging van de Vlaamse stedelijke privileges⁴. Indien de Kroon daarmee relatief solide bleek te zijn in haar invulling en de afdwinging van de koninklijke soevereiniteit, dan lijkt de houding van de hertog echter weinig standvastig. We verschillen hierin van mening met DAUCHY, die "*aan hertogelijke zijde een duidelijke principiële houding op lange termijn*" onderkende, gericht op de "*uitschakeling van de Franse gerechtelijke prerogatieven*", en dit in contrast met een opportunistische houding van de Vlaamse steden ten aanzien van het Parlement⁵.

Zowel in 1420 te Troyes, in 1435 te Atrecht als in 1461 bij de troonsbestijging van Lodewijk XI erkende de hertog uiteindelijk de positie en de rechten van de koning. Indien hij in het Verdrag van Atrecht een aanzienlijke (zij het al dan niet tijdelijke) territoriale uitbreiding van het Bourgondische statencomplex wist binnen te rijven, bleef het statuut van zijn kroonlenen of het ressort van de Kroon en het Parlement over de grafelijke onderdanen ongewijzigd. Nochtans moeten de problemen rond de appels tegen diverse grafelijke verordeningen of de klachtenbrief van Hendrik VI uit 1430⁶ de hertogelijke administratie reeds een voorproefje hebben gegeven van de consequenties die de herwonnen assertiviteit van de Franse Kroon inhielden — of die Kroon nu gedragen werd door een Lancaster of een Valois. Ook in 1461 bleek Filips de Goede (en zijn raadgevers met hem?) zo naïef te geloven dat het aantreden van een nieuwe koning een einde zou stellen aan de Franse politiek die de koninklijke soevereiniteit en het ressort van het Parlement over Vlaanderen onvoorwaardelijk opeiste. Bovendien waren de hertog en zijn administratie vanaf het midden van de jaren 1440 verstrikt geraakt in het net van opeenvolgende *koninklijke* provisies die, al vrijwaarden ze in principe de rechten van *beide* partijen, voornamelijk de positie van de Kroon en diens statuut van soeverein bevestigden en versterkten. Het was de koning die de hertog en diens grafelijke onderdanen deels en tijdelijk vrijstelde van het ressort van het Parlement van Parijs, maar het was eveneens de koning die vanuit eenzelfde autoriteit Vlaamse steden, ambachten of heren nieuwe privileges of confirmaties van grafelijke titels toekende.

De politiek van Filips de Goede ten aanzien van de Kroon kan niettemin niet eenzijdig als negatief worden ingeschat, zoals bijvoorbeeld VAUGHAN dit wel nog deed. In diens ogen vormde het einde van Filips' regering niet veel meer dan een te lang uitgesponnen proloog op het aantreden van Karel de Stoute, die de Franse kwestie met meer daadkracht aan zou

---

⁴ Cf. J. KERVYN DE LETTENHOVE, *Histoire de Flandre*, v. II, pp. 561-569.

⁵ Cf. S. DAUCHY, *De processen in beroep*, p. 207.

⁶ Cf. nr. LXXXIII.

pakken⁷. Tussen 1419 en 1467 wist de hertogelijke en grafelijke administratie verschillende in principe soevereine, koninklijke rechten en prerogatieven verder naar zich toe te trekken. De hertog kon zijn Vlaamse onderdanen van majesteitsschennis beschuldigen of beslissen hun rechten of bezittingen te vervreemden. Indien het ressort van het Parlement in principe bleef bestaan, verhinderde dit niet dat partijen die te Parijs appel aantekenden tegen zijn verordeningen beschuldigd zouden worden van ongehoorzaamheid — een echo van de koninklijke beschuldigingen aan het adres van de hertog. De Grote Raad bood de hertogelijke procureurs-generaal en administratie daarbij een uitgelezen forum voor het formuleren van een absolutistisch vorstelijk discours, waarbij Filips' wil als wet gold, getuige de casus St.-Bertijns en Poperinge versus Veurne⁸. Wanneer Karel de Stoute tussen 1471-73 de banden met Frankrijk en de Kroon decisief zou verbreken, *ontzei* hij dan ook in de eerste plaats Lodewijk XI enige resterende soevereiniteit binnen Vlaanderen of de andere Bourgondische kroonlenen. Het voor zichzelf *verwerven* of usurperen van de vorstelijke prerogatieven en rechten op de Kroon — *imperator in comitatu suo* — was een taak die zijn vader echter al grotendeels had vervuld.

Maar wat met de soevereine machtsuitoefening en Filips' wetgevende bevoegdheden *binnen* het graafschap? Aan het begin van zijn regering lijkt de hertog ogenschijnlijk nog vast te houden aan het klassieke beeld van de vorst/graaf als de beschermer en garant van de gewoontes en vroegere privileges van zijn onderdanen. Nochtans nam de hertogelijke administratie al in 1419 haar voorzorgsmaatregelen en vormden de schriftelijke intrrede-privileges van Filips evenzeer een bevestiging van diens vorstelijke, wetgevende prerogatieven. Deze namen weliswaar nog niet meteen ook in de feiten voorrang op de macht en de gewoonterechtelijke uitoefening van de privileges van de grote Vlaamse steden. Op zich was de hertog overigens bereid om een stedelijk *jus statuendi* te erkennen. Doorheen zijn regering zou hij verschillende Vlaamse steden en gemeenschappen de mogelijkheid toekennen om hun eigen reglementen en voorgeboden op te stellen en uit te vaardigen. Maar dergelijke privileges bevestigden wel de positie van de graaf ten opzichte van mindere jurisdicties, en in principe stond de lokale wetgeving steeds onder een (al dan niet formele) grafelijke controle. Dit contrasteerde echter met het optreden van ondermeer Brugge maar vooral ook dat van Gent, de stad die pretendeerde dat haar jurisdictie en daarmee ook haar wetgevende macht over heel haar kwartier of daarbuiten gold. In de ogen van de hertog kwam echter slechts hem enig *imperium* toe over steden, kasselrijen en andere gemeenschappen die onderling essentieel als gelijken moesten worden beschouwd. In 1430 zag de hertogelijke administratie zich nog verplicht om dit principe gedeeltelijk te

---

⁷ Cf. R. VAUGHAN, *Philip the Good*, pp. 399-400.

⁸ Waarmee we ook de stelling van J. Van Rompaey kunnen relativiseren, die in 1973 nog besloot dat "*De grote hertog van het Westen (...) zijn Grote Raad (...) nooit [heeft] gehanteerd als een instrument van internationale politiek, dit in tegenstelling met Karel de Stoute, die dit wel en zeer bewust gedaan heeft in zijn rivaliteit met Lodewijk XI*", cf. De Grote Raad, p. 470.

laten varen wanneer Gent, inspelend op de internationale zwakte en noden van de hertog, deels erkend werd in haar superieure positie binnen het graafschap.

De hertog en het Bourgondische landencomplex zouden uiteindelijk versterkt uit de *critical decade* van 1430-40 te voorschijn komen; met de onderdrukking van de Brugse opstand in 1438 kon Filips de Goede zijn *de facto* soevereiniteit – de Bourgondische *haulteur* – al een eerste keer bevestigen. De vrijlaten dienden in ruil voor de hertogelijke remissie van hun aandeel in de Brugse opstand zelfs te erkennen "*que sans notre grace et merci ne pourroient vivre ne eulx entretenir ensamble*"⁹. Dat meer en meer steden zich genoodzaakt zagen bij de hertog financiële restricties, bijkomende accijnsocctrooien of andere verordeningen te impetreren om in hun – mee door de hertogelijke fiscale druk gecreëerde – financiële noodlijdendheid te voorzien, zou dergelijke uitspraken ook deels bewaarheid maken. Het creëren en benadrukken van een aantal *cas comtaux*, zoals bijvoorbeeld het instellen van jaar- of weekmarkten, benadrukte die afhankelijkheid – een afhankelijkheid die zelfs hertogelijke vertrouwelingen en hooggeplaatste ambtenaren niet van zich af wisten te schudden.

Ook Gent zou vanaf de late jaren 1430 verder onder druk worden gezet om die soevereine positie van de graaf te erkennen. Filips was immers geen *vicomte* in zijn eigen stad of binnen het graafschap, iets wat hij in 1440 een eerste keer wist te benadrukken door de Gentse inbreuken en revoltes tegen zijn gezag "*depuis que sommes venue a la seignourie de notredit pays de Flandres*" als majesteitsschennis te laten omschrijven¹⁰. De stad bleek echter halsstarriger dan bijvoorbeeld Mechelen of Nieuwpoort en wist voorlopig ook nog het ressort van de Raad van Vlaanderen of de Grote Raad af te blokken. Andere steden hadden het hier evenwel steeds moeilijker mee, terwijl de hertog er bovendien meer en meer in slaagde de uitweg van een appel bij het Parlement van Parijs als een *désobéissance* te bestempelen.

De open militaire confrontatie met Gent uit 1452-53 leidde echter tot een ommekeer. Enerzijds boden de verwoestingen die het oorlogsgeweld in het Gentse kwartier hadden aangericht de hertog volop de mogelijkheid om zich als de voorzienige vorst op te stellen ten aanzien van steden en kasselrijen die voordien nog onder de Gentse invloedssfeer vielen. Tenminste, indien deze in ruil voor de hertogelijke *remede* ook diens soevereiniteit en prerogatieven wilden erkennen, zoals dit expliciet gestipuleerd werd bij de confirmatie van de privileges van het Land van Waas in 1454¹¹. Ook Gent bleek Filips overigens nog bereid te accommoderen, al was het maar uit fiscale overwegingen. Maar de macht die de stad voortaan nog – tenminste legaal – kon uitoefenen, diende ze te ontleen aan de hertogelijke autoriteit en diens verordeningen. De tijd dat Gent zelf kon bevelen of

---

⁹ Cf. nr. 612.

¹⁰ Cf. nr. 707.

¹¹ Cf. nr. 1138.

verbieden was voorbij, haar privileges en voorrechten binnen haar kwartier werden vervangen door hertogelijke verordeningen die zich op het Romeins recht inspireerden.

De intentie van de hertog was daarbij al in augustus 1450 duidelijk geworden, toen hij de Gentse buitenpoorterij in een publiek afgekondigde verordening buiten de wet had gesteld "*au relievement, entretenement et augmentation de nosdiz drois, haulteur, souveraineté, demaine et seignourie*"¹².

Un prince de justice? Als we de toetssteen gebruiken die LEUPEN uit het werk van de veertiende-eeuwse jurist Philips van Leyden distilleerde¹³, dan kunnen we Filips de Goede op het einde van zijn regering inderdaad *de facto* als een soeverein, een *princeps* beschouwen. Filips eiste voor zichzelf de *majestas* op, evenals het onverdeelde *imperium* binnen het graafschap – getuige de verwerping van de stelling dat de hertog zich slechts als een burggraaf tot Gent zou verhouden. Hij bezat ook de mogelijkheid om zijn privileges en verordeningen uit te vaardigen, eventueel tegen het bestaande recht in; die privileges waren bovendien *de facto* exempt geworden van het ressort van het Parlement van Parijs. Filips zag zich tenslotte niet langer verplicht om enig koninklijk mandaat voor het afsluiten van handelsverdragen met Engeland te verkrijgt. Dat Filips *de jure* nog geen soevereine *princeps* was en dat de rechtvaardigheid van zijn *justice*, zowel op wetgevend als op rechtsprekend vlak, vaak betwifelbaar was en is: *peu importe*. Van belang is dat hij zichzelf zo kon voorstellen en dat die prerogatieven ook formeel door zijn onderdanen werden erkend, iets waar zelfs de Vier Leden zich in 1452 toe verplicht zagen: "*mondit tres redoubté seigneur [peut] ses mandemens (...) faire ainsi que lui plaist, comme drois est*"¹⁴. Dit betekende weliswaar nog niet dat de grafelijke onderdanen volledig machteloos waren geworden ten opzichte van dit wetgevend en bevelend vorstelijk geweld. Hun financiële machtsbasis en net ook het systeem van de volksvertegenwoordiging bleven ervoor zorgen dat het spel van *rekest* en *verordening* niet noodzakelijk ook een op voorhand uitgemaakte zaak was. De spelregels zelf lagen echter wel al vast en de koning van Frankrijk was zo goed als van het speelveld verbannen.

Ook in 1477 zou dit carcan uiteindelijk niet verlaten worden. Maria van Bourgondië zag zich weliswaar gedwongen om de vorstelijke justitie te hervormen naar de verlangens van haar onderdanen en verzaakte aan een aantal grafelijke prerogatieven die ondermeer tijdens de regering van Filips de Goede verworven en ingeburgerd waren geraakt, zoals het verlenen van respijten en *debitis*. Maar, ironisch genoeg, ze kon enkel aan die rechten verzaken door gebruik te maken van haar absolute, inherente wetgevende macht als vorstin. Maria stelde de privileges immers te hebben verleend, niet onder dwang, noch als

---

¹² Cf. nr. 975.

¹³ Cf. P. LEUPEN, *Philip of Leyden*, p. 180: "it is (...) realistic to conclude that if the count had certain concrete rights, he was sovereign".

¹⁴ Cf. nr. CCCXXXIII, §[VIII].

een minderjarige, noch met de bedoeling achteraf enige juridische principes in te roepen die tot een revocatie zouden kunnen leiden, maar enkel en alleen "*bi onser rechter wettenthede*"¹⁵.

---

¹⁵ Cf. W. BLOCKMANS, m.m.v. E. STRUBBE (eds.), 'Privilegie voor het graafschap', p. 143.

Bibliografie

Onuitgegeven bronnen

De onuitgegeven bronnen werden per land van herkomst alfabetisch gerangschikt op de huidige naam van de stad of gemeente waar de archiefbewaarplaats zich bevindt. Anderstalige plaatsnamen werden in originele vorm weergegeven.

België

Aalst – Stadsarchief

Begijnhof van Sint-Catharina te Aalst

Archief, nr. 74

Charters, doos A en B

Hospitaal van Onze-Lieve-Vrouw te Aalst, Charters, nrs. 124, 125

Kasselrij Land van Aalst, nrs. 606a-c

Stad Aalst, Oud archief

Archief, nrs. 3-5

Cartularia, “Peysboek” en “Boek met den hayre”

Charters, nrs. 24, 37, 39, 40, 43, 44

Beveren-Waas – Rijksarchief

Abdij van Ninove, nrs. 354, 357, 547

Kasselrij Land van Waas

Archief, nr. 1

Oorkonden, nr. 86

Familie de Bournonville, nr. 60

Oud stadsarchief van Rupelmonde, nrs. 6, 8-11

Brugge – Bisschoppelijk archief

Oorkonden van het begijnhof de Wijngaard, doos C419

Doos A253, nr. 332

Doos A254, nr. 325

Doos I10, nr. 5bis

Nrs. Y4, Y103

Brugge – Archief van het Grootseminarie

Abdij van Onze-Lieve-Vrouw van Nieuw Jeruzalem gezegd “Spermalie” te Sijsele, Oorkonden, nrs. 546, 551

Abdij van Sint-Pieters te Lo (-Reninge), nrs. 119/126, 98/167ter, 120/124, 121/125

Abdij van Ter Duinen te Koksijde, nr. 2380

Abdij van Zonnebeke, nr. 1467

Brugge – OCMW-archief

Armendis van de Onze-Lieve-Vrouweparochie, Charters, nrs. 241, 242

Armendis van de Sint-Gillisparochie, Charters, nr. 242

Armendis van de Sint-Walburgaparochie

Charters, nr. 54

Registers, nr. 30

Begijnhof de Wijngaard

Charters, nr. 548

Layette H, nrs. 1, 2

Layette T, nr. 1

Brugge – Rijksarchief

Ambachtsarchieven stad Brugge, 563, 602

Abdij van Sint-Bertijns te Saint-Omer (heerlijkheid Poperinge), charters, nr. 162, 170

Familie Thibault de Boesinghe, nr. 526

Fonds 'Mélanges généraux', nrs. 1/1, 1/2, 1/44

Fonds Van Zuylen, nr. 989

Kasselrij Brugse Vrije

Charters, nrs. 323, 325-327, 331, 344, 346-350, 353, 355-360, 364, 365, 368, 373, 391, 394-396, 398-400, 404-406, 409, 410, 428, 436, 505, 542, 9073

Registers, nrs. 1-6bis, 7bis, 8, 10, 201, 616, 621, 636, 638, 639, 3956, 3956B, 15979, 16597, 16597bis, 16701

Kasselrij Veurne

Charters, nrs. 136, 163, 193, 194

Charters supplement, nr. 18

Registers van de stad en kasselrij Veurne, nrs. 2bis, 2ter, 1157bis, 1194ter

Stad Lo, nrs. 105, 114

Stad Nieuwpoort, Oud archief

Archief, nrs. 13, 72, 105, 152, 398, 431, 3012, 3380, 3394, 3515, 3516, 3521-3538, 3546, 3549, 3551-3553, 3555, 3558,

Oorkonden, nrs. 63, 64, 77, 80, 86, 95, 96, 98, 101, 104, 107, 108, 112, 115, 116, 121-126, 128, 137, 138, 142, 143

Stad Oudenburg, nr. 2

Oorkonden met Blauw Nummer, nrs. 3, 6, 23, 67, 153, 154, 246, 2180, 2638, 3974, 4934, 4956, 6017, 6020, 6830-6832, 7513, 7514, 8132, 8136, 8145bis, 8149, 8167, 8182, 8197-8200, 8212, 8233, 8239, 8379, 8380, 8398, 8583, 8750, 9151, 11501, 12083

Onze-Lieve-Vrouwekerk te Brugge, charter nr. 1422

Proosdij van St.-Donaas, nrs. 5, 10

Sint-Gilliskerk te Brugge, nr. 298

Verzameling aanwinsten, nr. 3958

Verzameling 'découvertes', nr. 181, 189

Brugge – Stadsarchief

Cartularium A (Spaans fonds)

Cartularium B (Spaans fonds)

Cartularium "kopieën van diverse octrooien"

Cartularium van de makelaars (A)

Cartularium van de muntenaars

Cartularium van het Proosse en het Kanunnikse

Copies des chartes (1100-1500), nrs. 5, 31, 33-35, 37

Fonds ambachten, nrs. 54, 56, 58, 60, 67, 71, 188, 192, 646, 812

Fonds beeldenmakers en zadelmakers, oorkonden op datum

Politieke oorkonden, nrs. 820, 940, 941, 945-950, 966, 967, 969, 970, 973, 977, 979, 983, 984, 987, 990, 993-996, 1001, 1002, 1005, 1006-1012, 1015-1020, 1022, 1023, 1025-1027, 1029-1031, 1034,

Un prince de justice

1038-1040, 1044, 1046, 1051, 1057, 1059, 1060, 1061, 1062, 1064-1068, 1070, 1072, 1073, 1078, 1079, 1082, 1087, 1089-1091, 1093, 1095, 1098, 1099

Reeks 130, Poortersboek 1418-1434, 1434-1450

Reeks 216, Stadsrekeningen

Reeks 303, Oosterlingen

Reeks 306, Tollen

Reeks 350

Reeks 358

Reeks 421, Muntenaars

Reeks 552

Spaans consulaat, Charters, nrs. 1, 4, 5, 7, 16

Stadscartularia

Gheluwenbouc

Groenenboek A

Groenenboek B

Groenenboek C

Oud Wittenboek

Roodenboek

Sentenciën

Zwartenboek

Brugge – Stedelijke Openbare Bibliotheek

Manuscripten, nrs. 399, 433, 435

Brussel – Algemeen Rijksarchief

Denombrementen van de Wetachtige Kamer van Vlaanderen, nrs. 1181, 1589, 2105, 2676, 4360, 5555, 8459, 9187, 9632, 11180

Charterverzamelingen, bestand Rekenkamers

Cedels van het zegelrecht, nrs. 3-7, 22, 43, 147, 229, 288, 433, 483, 649, 654, 849

Oorkonden van het zegelrecht, nrs. 72, 106, 136, 148, 162, 165, 166, 176, 219, 228, 239, 254, 273, 311, 414, 445, 525, 545, 546, 579, 615, 625690, 748, 788, 806, 834, 846, 913, 920, 928, 935, 958-961, 966, 967, 849, 1064, 1173, 1184, 1246, 1253, 1496, 1549

Oorkonden van Vlaanderen

Eerste reeks, nrs. 50, 51, 52, 487, 488, 489, 491, 491bis, 594, 597-600, 602, 604, 607, 610, 611, 616, 631, 679, 681, 707, 746, 749, 809, 869, 870, 871, 872, 878, 879, 913, 917-919, 982, 1013, 1117, 1119, 1120, 1124, 1127, 1129, 1136, 1137, 1145, 1199-1201, 1239, 1241, 1242, 1275, 1277, 1289, 1290, 1293, 1329, 1409, 1851, 1853, 1194, 1990, 2213-2230, 2333, 2358-2360, 2369, 2370, 2540, 2544, 2545, 2547, 2554, 2559, 2564, 2570, 2571, 2572, 2575, 2577, 2579, 2581, 2582, 2587, 2834, 2835, 2837, 2852, 2858, 2859, 2862

Tweede reeks

Nrs. 618, 622, 629, 643, 698, 701, 707, 710, 713, 732, 732bis, 737, 741, 742, 747

Ongenummerde akten op datum

Oorkonden van de hertogdommen Brabant en Limburg en van de Landen van Overmaas.

Nrs. 8256, 8263, 8265, 8294, 8334, 9360, 9401

Ongenummerde akten op datum

Rekenkamers

Administratieve dossiers ('Cartons'), eerste reeks, nrs. 24, 26, 63-65, 152-153, 208, 209, 215, 216, 221, 224-226, 228, 230, 232A, 233, 235, 238B, 243, 244-246, 248, 251, 259, 268, 271, 273, 274, 277, 278, 281, 318A, 318B, 369B, 659

Rekeningen van het zegelrecht, nrs. 20355-20357, 20358, 20361, 20362, 49519-49521

Diverse registers, nrs. 12, 632, 1246, 1273, 45856, 45980, 45983

Exploten van de Raad van Vlaanderen, nrs. 21797-21829, 21832-21835

Kwitanties van de Rekenkamer van Rijsel

Dozen, nrs. 13-14B, 19, 43A-C, 43E, 223D-F, 240A, 280B, 283, 284A-B, 401B, 407A, 433A-B, 436A, 520, 527, 1059, 1148A, 1149B-E, 1150C

Portefeuilles, nrs., 12, 284, 343

Rekeningen van de hertogelijke ontvangsten, nrs. 1290, 3145, 7150, 7151, 7376, 7380, 7389, 7549, 7551, 7807-7809, 7833, 7835-7837, 7946, 8190, 8235, 8236, 11611, 13518, 13605, 13704-13707, 13927, 14116, 14158, 14260, 14263, 14265, 14548, 16101, 17771, 17373-17375, 17385-17387, 18249, 18250, 18252, 18253, 18988, 18989, 21430, 28039, 28300, 44558

Rekeningen van steden en kasselrijen:

Kasselrijrekeningen Brugse Vrije, nrs. 42565-42574, 42576

Kasselrijrekeningen Kortrijk, nrs. 42913, 42915, 42916

Kasselrijrekeningen Veurne, nrs. 43145, 43147, 43149, 43150, 43151, 43154

Stadsrekening Aardenburg, nr. 31761

Stadsrekeningen Aalst, nrs. 31433, 31445-31461

Stadsrekeningen Biervliet, nrs. 32091-32094, 32096-32098, 32103

Stadsrekeningen Brugge, nrs. 32502, 32503

Stadsrekeningen Damme, nrs. 33579, 33584, 33590, 33592-33596, 33603, 33604, 33606

Stadsrekeningen Deinze, nrs. 33930, 33932, 33935, 33936, 33937, 33939

Stadsrekeningen Dendermonde, nrs. 38001-38006, 38018-38022, 38024, 38025

Stadsrekeningen Diksmuide, nrs. 34061, 34062, 34064

Stadsrekeningen Geraardsbergen, nrs. 32250-35275

Stadsrekeningen Harelbeke, nrs. 35550, 35560

Stadsrekening Hoeke, nr. 35701

Stadsrekening Kaprijke, nr. 33009

Stadsrekening Lo, nr. 35940

Stadsrekeningen Ninove, nrs. 37114, 37116-37119, 37122

Stadsrekeningen Oostende, nrs. 37258-37260

Stadsrekeningen Oudenaarde, nrs. 31762-31765

Stadsrekening Oudenburg, nr. 37634

Stadsrekening Ronse, nr. 37887

Stadsrekening Sint-Anna-ter-Muiden, nr. 36582

Stadsrekeningen Tielt, nrs. 38327, 38330-38332, 38335, 38338, 38339, 38341, 38342, 38344-18350

Stadsrekeningen Veurne, nrs. 34576, 34583-34586, 34588-34590

Grote Raad van Mechelen

Procesbundels tot 1504, nr. 149

Processen in Eerste Aanleg, nrs. 5, 135, 2672, 2674, 2681, 3352, 3356

Registers van de Grote Raad van Mechelen, nrs. 233, 791, 793bis, 796

Familie Arenberg, chartrier, nrs. 40, 116, 165, 165bis, 179, 291, 538, 667, 835

Familie de Lalaing, nr. 1133

Familie de Merode-Westerlo

Archief, nr. A22, 501-503, 810, 875, 925

Chartrier, nrs. 1-15

Familie d'Ursel, charterdoos A, op datum.

Fonds État et Audience, nrs. 1088-1, 1191-9, 1191-12, 1191-25

Fonds Papiers Gérard, nr. 59

Manuscrits Divers, nrs. 9, 802B, 989, 1305, 1317, 1449, 1487, 2593, 3086, 3769, 3969

Brussel – Koninklijke Bibliotheek

Manuscripten, nrs. 9028, 16698, 16700-61, 16878-80, 20818-20820, 22113

Deinze – Museum van Deinze en de Leiestreek

Kring voor geschiedenis en Kunst van Deinze en de Leiestreek, nrs. 37A, 37B, 37D, 37F

Dendermonde – Stadsarchief

Kapittel van Onze-Lieve-Vrouw te Dendermonde, nrs. 494, 629, 811

Diksmuide – Stadsarchief

Oud archief, Charters, nrs. 4, 9, 20

Eeklo – Stadsarchief

Oud archief, nrs. 5, 5bis, 7, 507

Enghien – Archief Arenbergstichting

III Domein, België/Dudzele, kast 103, Doos 54, charter 24

Gent – Rijksarchief (tevens voormalig Rijksarchief te Ronse -RAR)

Abdij van Sint-Adrianus bij Geraardsbergen, nrs. 1384 (RAR)

Abdij en kapittel van Sint-Baafs en Bisdom Gent

Oorkonden, nrs. 2162, 2169, 2229, 2252, 2263, 2296, 2305, 2313,

Serie B, nrs. 2956, 2959, 2960

Serie K, nrs. 2740, 10720, 11026, 11482, 12472, 12835, 12836

Serie R, nrs. 2, 10, 1000

Serie SN (Sint-Niklaaskerk Gent), nr. 185

Serie rollen, nr. 10

Charters Eeklo, nrs. 6, 8

Abdij van Sint-Pieters bij Gent

Charters, nrs. 1723, 1731, 1759, 1769, 1770, 1772, 1796, 1797, 1844,

Reeks I, nrs. 1, 4, 6, 11, 14, 50, 528, 554, 619,

Reeks II, nrs. 4, 18

Supplement, Carton XII, nrs. 10, 11, 19

Abdij van Sint-Salvator te Ename, nrs. 26, 43, 46, 47, 80, 81, 86 (RAR)

Algemeen Familiefonds, nrs. 264, 5331

Diverse oorkonden, nrs. 746, 605-608

Fonds stad Gent, nrs. 131, 345

Heerlijkheid van Middelburg-in-Vlaanderen, charters, nrs. 3, 467

Familie de Nieulant – de Pottelsberghe, nr. 1061

Familie de Moerman d'Harlebeke, nr. 925

Kapittel van Sint-Hermes te Ronse, nr. 88 (RAR)

Kasselrij Oudburg, nrs. 26, 30, 45

Klooster der Grauwzusters bij Sint-Jan of Conceptionisten te Gent, charters nrs. 2, 3

Klooster der Kartuziers te Gent, Charters, nrs. 221, 222

Klooster der Kartuziers Sint-Maartensbos te Sint-Martens-Lierde, nr. 275 (RAR)

Oorkonden der graven van Vlaanderen, Chronologisch gerangschikt supplement, nrs. 697, 704, 710, 711, 715-720, 723, 724, 730, 734, 794

Oorkonden der graven van Vlaanderen, Oostenrijks fonds, nrs. 117, 118, 124-126, 128, 148

Priorij van Sint-Margriete in Betlehem te Deinze en Gent

Archief, nr. 4

Oorkonden, nr. 93

Priorij van Onze-Lieve-Vrouw ten Hole te Melle, Charters, Reeks 1, nrs. 20, 24, 36

Priorij van Waarschoot, Charters, nr. 125

Raad van Vlaanderen, nrs. 3, 175, 499, 691, 818, 2343-2351, 2354-2357, 2359-2362, 2365-2368, 2370, 2371, 2373, 2374, 2377, 2382, 2384, 2386, 2389, 2390, 7351, 7508, 7509, 7511, 8684, 31067a, 31067b, 31067c, 32517a, 23517b, 34281, 34282, 34286, 34287, 34288, 34294a-f, 34296, 34305, 34306, 34313, 34323, 34330a-c

Rekenkamers, dubbels, nr. 158

Sint-Petrus en -Paulusparochie te Middelburg, nr. 3, 94

Stad Geraardsbergen, nrs. 60, 61, 101, 102, 103, 104, 195-201, 203-205, 259bis, 265, 289, 367-369, 2096 (RAR)

Verzameling varia, derde reeks, nr. 200

Verzameling varia D, nrs. 1571, 2963, 2967, 3358

Gent – Stadsarchief

Reeks 5

Reeks 92bis

Reeks 93, Cartularia, nrs. 1, 3, 16, 25, 33

Reeks 93bis, Kleine cartularia, nrs. 1, 2, 4

Reeks 94, Charters, nrs. 525, 531, 533, 537, 542, 543, 545bis, 547, 551, 552, 555-557, 561-564

Reeks 97

Reeks 108, Voorgeboden

Reeks 156, Beenhouwers

Reeks 157, Beenhouwers

Reeks 180, Vrije schippers

Reeks 301, Registers van de Keure

Reeks 400, Stadsrekeningen

Reeks 'Vreemde Steden', dozen nrs. 7 (Axel), 37 (Dendermonde), 52 (Goes)

Gent – Universiteitsbibliotheek

Handschriften, nrs. 433, 434, 622, 708, 778, 1561, 2458, 2475, 2570, 3791, 3800, G6112

Vliegende Bladen, deel IV, dozen, nrs. P6, P7

Ieper – Stadsarchief

Kasselrij Ieper, “eerste cartularium”

Kortrijk – Rijksarchief

Familie Descantons de Montblanc (de Plotho), nrs. 378, 3479, 3480, 8386, 11609

Familie d'Ennetières, nr. 1654

Hospitaal van Onze-Lieve-Vrouw te Kortrijk, nrs. 109, 179

Kapittel van Onze-Lieve-Vrouw te Kortrijk, Oorkonden, nrs. 514, 515, 547, 566a-b

Kapittel van Sint-Salvator te Harelbeke, nrs. 1332, 1337, 1339-1341, 1542, 13364, 13366-13368, 13836, 19042b, 23760,

Sint-Maartenskerk te Kortrijk

Archief, nrs. 27, 402

Oorkonden, nrs. 99, 127

Stad Kortrijk, Oud archief (OSAK)

Archief, nrs. 478, 764, 963, 1072, 1990 ("Perkamenten privilegieboek"), 2228, 2229, 4180, 4911

Oorkonden, nrs. 122, 131, 132, 138, 146, 155-157, 159, 161, 168, 169, 172, 173, 177, 179-181, 183, 184, 187, 194, 197, 199, 202-206, 206bis, 207-211, 215, 222, 223, 225, 230, 231a-b, 236, 239, 241, 247, 248, 250, 287-290

Verzameling aanwinsten, nr. 4607-14

Verzameling oorkonden met blauw nummer, nr. 9469

Mechelen – Aartsbisschoppelijk archief

Kloosterarchivalia, Franciscana, nr. 1

Kloosterarchivalia SS. Cornelius en Cyprianus, nrs. 8-2a, 11-1

Verzameling A. de Coriache, register nr. 10

Mechelen – Stadsarchief

Ambachten

Schippers, nr. 56

Visverkopers, nrs. 16, 17, 43, 668

Vleeshouwers, nrs. 6, 9, 10, 16

Wollewerkers, nr. 2

Cartularia A

I, 1

II, 1

II, 2

IV, 1

VII, 1

VII, 2

Un prince de justice

Lettres missives, nrs. 48, 49, 60, 62, 68, 91, 125, 151, 181, 183, 184

Magistraat, Ordonnanties, Reeks CS/III, nrs. 1, 2

Stadscharters, nrs. 132, 136, 137, 138, 139-145, 147-150, 152-163, 166-167, 170A, 171, 173-176, 179, 180, 184, 186A-B, 187B, 188, 189, 204, 206, 210, 216, 219, 971, 972, 976, 983, 984, 986-988, 992, 996, 1008A-B, 1012-1025, 1026A-B, 1027, 1028, 1029A-B, 1033-1036, 1038, 1041, 1043

Stadsrekeningen, reeks S1, nrs. 113, 114

Oud archief, nrs. 2bis, 2E, 2F

Mons – Rijksarchief

Familie la Boëssière-Thiennes, nr. 1300

Manuscrits, nr. 158

Trésorerie, chartrier, nrs. 1739, 1741

Oudenaarde – OCMW-archief

Charters, nrs. 517-518

Oudenaarde – Stadsarchief

Oud archief, nrs. 241-2, 307-1, 978-3, 992-6, 1026, 1147-49, 1147-52

Sint-Jorisgilde, nrs. 507-II-12A, 507-II-15B

Poperinge – Stadsarchief

Reeks A, nrs. 15, 17, 20-23, 27, 28

Tielt – Stadsarchief

Oud archief, nrs. 59, 844, 845, 846

Tournai– Archives et Bibliothèque de la Cathédrale de Tournai

Cartulaire H.

Tournai – Rijksarchief

Cartulaires, nrs. 17, 70, 71, 73, 75

Châtellenie Warneton, nr. 9135

États du bailliage de Tournai-Tournais, nr. 738

Revenues de Vienne, nr. 35

Seigneurie de Comines, nr. 42, 49, 122

Veurne – Stadsarchief

Oud archief

Archief, nrs. 334 (“Knoopbouc”), 335, 942, 1176, 1178, 1179, 1180

Charters, nrs. 148, 191, 198, 206

Frankrijk

Arras – Archives départementales du Pas-de-Calais

Série H, 1H, nrs. 1782-1784, 1802

Aix-en-Provence, Bibliothèque Municipale Méjane

Manuscrits, nr. 1338

Amiens – Bibliothèque municipale

Fonds des archives municipales. Série AA, nr. 11.

Bergues – Archives Municipales

Série AA, nrs. 17, 18, 20

Série BB, nrs. 12, 14

Série CC, nr. 685

Série EE, nrs. 20, 38

Série FF, nr. 3

Série JJ, nr. 234

Cambrai – Bibliothèque Municipale de Cambrai

Manuscrits, nr. 787

Cassel – Archives Municipales

Série AA, nr. 1

Comines – Archives Municipales

Série CC, nr. 68

Série HH, nr. 3

Dijon – Archives départementales de la Côte-d'Or

Série B, nrs. 15, 486, 486488, 11756, 11771, 11887, 11906-11909, 11927

Douai – Archives Municipales

Série AA, nrs. 52, 60, 75, 77, 84-86, 97, 119, 130bis, 131-133, 255

Série BB, nrs. 1, 42, 47-49, 79bis

Série CC, nrs. 6bis, 151, 154, 177, 498, 618-620, 622-625, 634, 700-702, 813quater, 836, 837, 838

Série DD, nrs. 322, 323, 334, 336, 401, 405, 426, 426

Série EE, nrs. 14, 17, 44

Série FF, nrs. 10, 151

Série GG, nrs. 148

Série HH, nrs. 223, 240, 257, 266, 273

Gravelines – Archives Municipales

Série AA, nrs. 1, 3

Série DD, nr. 1

Lille – Archives départementales du Nord

Collection Cumulus, nrs. 16143, 18146a, 18146b

Fonds Manuscrits, nr. 311

Fonds Musée, nrs. 140, 167

Série Archives Hospitalières

8AH, nr. A3

10AH, nrs. A1, A3

130H, nr. 122

AH1, nrs. 508, 582, 583, 587, 591, 592, 624, 4329, 4330, 4378

Série B

Registres de l'audience, nrs. 1682-1692, 1694, 1698, 1699, 1703, 1709, 1713-1715, 1742

Registres des chartes, nrs. 1602-1608, 1611, 1620, 1646

Recette générale de Flandres, nrs. 4091-4099, 4101-4107, 4109-4111

Recette générale de toutes les finances, nrs. 1920, 1923, 1925, 1929, 1931, 1933, 1935, 1938, 1942, 1945, 1948, 1951, 1954, 1957, 1961, 1963, 1966, 1969, 1972, 1975, 1978, 1982, 1988, 1991, 1994, 1996, 1998, 2000, 2002, 2004, 2008, 2012, 2017, 2020, 2026, 2030, 2034, 2040, 2045, 2051, 2054, 2058, 2061

Recettes particulières, nrs. 4351, 4352, 4368, 4381, 4382, 4390, 4391, 4648, 4655-4657, 4660, 4661, 4663, 4664, 5193, 5194, 6210, 6233, 6236, 6239, 6240, 6248, 6252, 6255, 6263,

Tresor des chartes en andere verzamelingen, nrs. 2, 8, 31, 32, 89, 18842, 116, 117, 119, 148, 199, 219, 296, 305, 317, 321, 326, 428, 456, 473, 548, 569-573, 575, 637, 638-640, 641, 644, 675, 779, 846, 861, 866, 895, 909, 937, 1081-1083, 1085-1087, 1090, 1110, 1114, 1126, 1127, 1134, 1151, 1255, 1157, 1283, 1284, 1285, 1288, 1306, 1315, 1325, 1334, 1335, 1340, 1341, 1343, 1345, 1350, 1353, 1358, 1363, 1376, 1378, 1380, 1381, 1385, 1392, 1404-1406, 1409, 1414, 1424, 1442, 1484, 1490, 1513, 1524, 1592, 1939, 1940, 1943, 1950, 1964, 1967, 1984, 1997, 2003, 2005, 2013, 2014, 2018, 2024, 2031, 2037, 2046, 2050, 2052, 2055, 2059, 2143, 3375, 3495, 3760, 3774, 3775, 3996, 4025, 4029, 4100, 4115, 4271, 4321, 4323, 4561, 4625, 4953, 5188, 5189, 5268, 5320, 5391, 5413, 5907, 6118, 7124, 7557, 7596, 7598, 7599, 7662, 7700, 7762, 7764, 18843, 19437, 19438, 19943, 19445, 19478, 19481, 19483-19485, 19491, 19492, 19497, 19506, 19802, 19957-19960, 19962, 19984, 19996, 20002-20004, 20007, 20133, 20146, 20170, 20177

Lettres reçues et dépêchées, nrs. 17625, 17627-17631, 17633-17636, 17638, 17640-17642, 17644, 17648, 17651-17655, 17657-17683, 17685-17702, 18824 18751, 18808

Série C, nr. 170

Série J, nr. 215

Série G

1G, nrs. 11, 102, 103, 110, 207, 251, 252, 259, 263, 805

4G, nrs. 8, 11, 168, 173, 175, 194, 794, 796, 879,

14G, nr. 88

16G, nrs. 8, 26, 86, 95, 142, 310, 389, 449, 470, 474, 589

Série H

29H, nr. 4

30H, nr. 4

33H, nrs. 2, 43, 56

43H, nr. 3

130H, nr. 137

Lille – Archives Municipales

Inventaire Desplanque, nrs. 1, 4, 377, 15532, 15879-15884, 15918, 16002, 16191-16193, 16973, 16974

Pièces aux titres, nrs. 5-40, 5-42, 8-118, 10-179, 16-356, 16-357, 24-560, 24-561, 24-562, 24-563, 24-564, 24-566, 26-611, 28-619, 28-620, 30-653, 30-654, 30-655, 30-656, 30-657, 30-659, 30-661, 30-662, 30-663, 37-861, 40-892, 40893, 40-894, 42-931, 42-932, 55-1120, 58-1273, 61-1302, 61-1303, 58-1273, 61-1302, 61-1303, 65-1333, 65-1334, 65-1335, 74-1414, 74-1415, 74-1516, 74-1517, 74-1518, 74-1519, 79-1446, 80-1456, 80-1262, 80-1463, 80-1464, 85-1555, 85-1557, 85-1558, 85-1561, 86-1597, 86-1599, 86-1600, 86-1607, 87-1620, 87-1621, 90-1664, 90-1665, 90-1666, 90-1667, 91-1669, 91-1670, 122-2305, 122-2306, 122-2222, 122-2223, 122-2226, 120-2227, 124-2277, 124-2278, 124-2279, 124-2280, 125-2309, 125-2310, 125-2311, 134-2473, 134-2474, 134-2477, 139-2607, 140-2614, 142-2639, 142-2641, 142-2642, 143-2680, 143-2681, 143-2682, 143-2683, 143-2688, 143-2689, 143-2690, 143-2691, 143-2694, 143-2695, 143-2696, 144-2709, 144-2710, 144-2712, 144-2713, 145-2731, 145-2735, 149-2827, 155-2859, 156-2874, 157-2884, 190-3903

Registres, B, C, D, E, F, G, H, J, K, M, P

Paris – Archives Nationales

Série J, nrs. 257, 1039

Série JJ, nrs. 175, 177, 185, 189, 199

Série X^{1A}, nrs. 4796, 4804, 8605

Série 1AP (chartrier de Thouars), nr. 2230

Paris – Bibliothèque Nationale

Manuscrits Latin, nrs. 3359, 9126

Manuscrits Français, nrs. 1278, 1968, 5044, 5628, 9019

Manuscrits Néerlandais, nr. 5

Nouvelles acquisitions françaises, nr. 1733

Collection Moreau, nrs. 503, 507, 510, 553

Collection de Flandre et d'Artois, nr. 71

Mélanges de Colbert, nrs. 356, 394

Roubaix – Archives Municipales

“Curiosités à montrer au public”, nrs. 1/1, ½

Série II, nr. 13

Saint-Omer – Archives Municipales

Manuscits, nr. 931

Série AB, nr. 27

Série BB, nrs. 3, 22, 58, 127, 171, 183, 202, 204, 206, 207, 210, 212, 216, 248, 260

Saint-Omer – Bibliothèque Municipale de Saint-Omer

Manuscrits, nr. 803, vol. VI en VII

Nederland

Amsterdam – Stadsarchief

Archief van de burgemeesters: charters afkomstig uit de IJzeren Kapel, nr. 42

Axel – Stadsarchief

Oud archief, nrs. 1, 2

Brielle – Streekarchief Voorne-Putten en Rozenburg

Stad Brielle, a° 1280-1572, C 89, nr. 101

Den Haag – Nationaal Archief

Aanwinsten eerste afdeling, nr. 377

Grafelijkheidsrekenkamer, nrs. 1, 3

Hof van Holland, nrs. 1, 2, 8

Nassause domeinraad, nrs. 16331, 16332

Staten van Holland voor 1572, nrs. 29.1-5

Dordrecht – Stadsarchief

Reeks 1, nrs. 64, 65, 66, 288

Gouda – Streekarchief Midden-Holland

Oud archief Gouda, nr. 2618

Haarlem – Noord-Hollands Archief

Stadsbestuur Haarlem 1245-1572, nr. 62C

Hulst – Stadsarchief

Oud archief, nr. 39

Oud archief, Stadscharters, nrs. 15a, 16, 19, 24, 26, 27, 29, 30-35

Leiden – Regionaal archief Leiden

Archief der secretarie van de stad Leiden, nrs. 80, 241, 242, 320, 371, 1139, 1140

Middelburg – Zeeuws Archief

Toegang 7, nr. 255

Toegang 87, nrs. 72

Oostburg – Regionaal Archiefdepot

Oud archief stad Aardenburg, nrs. 253, 837, 1147, 1158a-b, 1401, 1474

Un prince de justice

Oud archief stad Sluis, nr. 397

Rotterdam – Stadsarchief

Oud archief, nrs. 683, 937, 938

Verenigd Koninkrijk

Edinburgh – National Archives of Scotland

SP9/1

London – British Library

Manuscripten Eg. 620, Sloane 2764,

Additional charters, nr. 75749

London (Kew) – National Archives

Series E30, nrs. 407, 448, 485, 486, 494, 500, 504, 506, 510, 512, 515, 1072

Uitgegeven bronnen, oude drukken, repertoria en inventarissen

- AERTS E., *Geschiedenis en archief van de Rekenkamers – Overzicht van de archieven en verzamelingen van het Algemeen Rijksarchief*, Brussel, 1996.
- BAUTIER R.-H. & SORNAY J., *Les sources de l'histoire économique et sociale du Moyen Âge. Les états de la maison de Bourgogne*, v. I: *Archives centrales de l'État bourguignon (1384-1500). Archives des principautés territoriales*, 2 d., Paris, 1984-2001.
- BLOCKMANS W., *Handelingen van de leden en van de Staten van Vlaanderen. Regering van Filips de Goede (10 september 1419-15 juni 1467). Excerpten uit de rekeningen van de Vlaamse steden en kasselrijen en van de vorstelijke ambtenaren*, 3 vols., Brussel, 1990-2006
- BLOCKMANS W., m.m.v. ARNOULD M.-A. & STRUBBE E. (eds.), 'Privilegie voor alle landen van herwaarts over, verleend door Maria, hertogin van Bourgondië, ter bekrachtiging van de klachten die de Staten-Generaal haar hadden voorgelegd', in: W. BLOCKMANS (red.), *Het algemene en de gewestelijke privilegiën van Maria van Bourgondië voor de Nederlanden*, Kortrijk-Heule, 1985, pp. 85-95.
- BLOCKMANS W., m.m.v. E. STRUBBE (eds.), 'Privilegie voor het graafschap, verleend door Maria, hertogin van Bourgondië, ter bekrachtiging van de klachten die de Staten haar hadden voorgelegd', in: W. BLOCKMANS (red.), *Het algemene en de gewestelijke privilegiën van Maria van Bourgondië voor de Nederlanden*, Kortrijk-Heule, 1985, pp. 126-144.
- BODIN J., *Les six livres de la république*, Paris, 1577.
- BONENFANT P. (dir.), BARTIER J. (ed; dir.) & VAN NIEUWENHUYSEN A. (ed.), *Ordonnances de Philippe le Hardi et de Marguerite de Male. 1394-1405 (Recueil des ordonnances des Pays-Bas. Première série. Première section)*, 2 vols., Bruxelles, 1965-1974.
- BOUTEILLER J., *La somme rural ou le grand coustumier general de pratique civil et canon*, ed. Paris, 1603.
- BRUCHET M., *Ville de Lille. Inventaire sommaire des archives communales antérieures à 1790. Série AA. Cartons et registres aux titres*, Lille, 1926.
- BRUNEL C. (dir.); DELABORDE H.-F., C. PETIT-DUTAILLIS & J. MONICAT (eds.), *Recueil des actes de Philippe Auguste, roi France.*, v. II: *Années du règne 16 à 27 (1er novembre 1194-31 octobre 1206)*, Paris, 1943.
- BRUN-LAVAINNE E. (ed.), *Roisin. Franchises, lois et coutumes de la ville de Lille, ancien manuscrit*, Lille, 1842.
- BUCHON J.-A. (ed.), *Chroniques de Jean Molinet*, 5 vols., Paris, 1827-1828.
- BUNTINX J., *Inventaris van het archief van de Raad van Vlaanderen*, 9 vols., Brussel, 1964-1979.
- BUYLAERT F., *Repertorium van de Vlaamse adel (ca. 1350 – ca. 1500)*, Gent, 2011.
- CARCEL ORTI M. (ed.), *Vocabulaire international de la diplomatie*, Valencia, 1997 (tweede editie).
- CAUCHIES J.-M. (ed.), m.m.v. G. DOCQUIER, *Ordonnances de Philippe le Bon pour le comté de Hainaut, 1425-1467*, Bruxelles, 2010.
- CAUCHIES J.-M. (ed.), *Ordonnances de Jean sans Peur. 1405-1419 (Recueil des ordonnances des Pays-Bas. Première série. Première section. Tome III)*, Bruxelles, 2001.
- COCKSHAW P., *Prosopographie des secrétaires de la cour de Bourgogne (1384-1477)*, Ostfildern, 2006.
- COSNEAU E. (ed.), *Les grands traités de la guerre de Cent Ans*, Paris, 1889.
- D'ARBOIS DE JUBAINVILLE M. (dir.) & PROU M. (ed.), *Recueil des actes de Philippe Ier, roie de France (1059-1108)*, Paris, 1908.
- DAUCHY S., *Les appels flamands au Parlement de Paris. Regestes des dossiers de procès reconstitués d'après les registres du Parlement et les sources conservées dans les dépôts d'archives de Belgique et du Nord de la France*, Bruxelles, 1998.
- DE GHELLINCK VAERNEWYCK E., *Sceaux et armoiries des Villes, Communes, Échevinages, Châtellenies, Métiers et Seigneuries de la Flandre ancienne et moderne*, Paris, 1935.
- DE HEMPTINNE T. & VERHULST A., *De oorkonden der graven van Vlaanderen (Juli 1128-September 1191)*, 3 vols., Brussel, 1988-2009.

- DE LA GRANGE A. (pub.), *Extraits analytiques des registres des consaulx de la ville de Tournai, 1431-1476*, Tournai, 1893.
- DE LAURIÈRE E.; SECOUSSE D.; DE VILLEVAULT L.; DE BRÉQUIGNY L.; DE PASTORET C.; PARDESSUS J.-M., *Ordonnances des roys de France de la troisième race, recueillies par ordre chronologique*, 22 vols., Paris, 1723-1849.
- DE LIMBURG-STIRUM T. (ed.), *Cartulaire de Louis de Male, comte de Flandre - Decreten van den grave Lodewyck van Vlaenderen, 1348 à 1358*, 2 vols., Bruges, 1898.
- DE LIMBURG-STIRUM T., *Coutumes du pays et comté de Flandre. Coutumes des deux villes et pays d'Alost*, Bruxelles, 1878
- DE LIMBURG-STIRUM T., *Coutumes du pays et comté de Flandre. Coutumes du pays et comté de Flandre. Coutumes de la ville d'Audenarde*, 2 vols., Bruxelles, 1882-1886.
- DE LIMBURG-STIRUM T., *Coutumes du pays et comté de Flandre. Coutumes de la ville de Termonde*, Bruxelles, 1896.
- DE LIMBURG-STIRUM T., *Coutumes du pays et comté de Flandre. Coutume de la ville et de la châtelainie de Courtrai*, Bruxelles, 1905.
- DE PAUW N. (ed.), *De voorgedoden der stad Gent in de XIVe eeuw*, Gent, 1885.
- DE PENNA L., *Super tres libros Codicis X videlicet XI et XII*, ed. Paris, 1509.
- DE POTTER F. (ed.), *Second cartulaire de Gand*, Gand, 1886.
- DE REIFFENBERG F., *Mémoires de J. Du Clercq*,
- DE SAGHER H.-E.; DE SAGHER J.-H., VAN WERVEKE H. & WYFFELS C. (pub.), *Recueil de documents relatifs à l'histoire de l'industrie drapière en Flandre. Deuxième partie: Le sud-ouest de la France depuis l'époque bourguignonne*, 3 vols., Bruxelles, 1966.
- DE SMET J.-J. (ed.), *Corpus chronicorum Flandriae, sub auspiciis Leopoldi Primi, serenissimi Belgarum regis*, t. IV, Brussel, 1865.
- DE STOBBELEIR D., *Inventaire provisoire des chartes de Flandre, première série (IXe-XVIIe s.)* [Algemeen Rijksarchief – Toegangen in beperkte oplage, 14], tweede uitgave, Brussel, 1994.
- DE STOBBELEIR D., *Inventaire provisoire des Chartes de Flandre. 1ère série. (IXe-XVIIe siècle)*, Bruxelles, 1994.
- DE VLAMINCK A., *Inventaire des archives de la Ville de Termonde*, 2 vols., Termonde, 1866-1870.
- DEHAISNES C. & FINOT J., *Inventaire sommaire des départementales antérieures à 1790. Nord. Série B - Archives civiles - Chambre des Comptes de Lille*, 8 vols., Lille, 1877-1906.
- DELCLOS J.-C. (ed.), *Georges Chastellain. Chronique - Les fragments du Livre IV révélés par l'Additional Manuscript 54156 de la British Library*, Genève, 1991.
- DELEPIERRE O. & PRIEM F., *Précis analytique des documents que renferme le dépôt des archives de la Flandre Occidentale à Bruges*, 2 series, 12 vols., Bruges, 1840-1858.
- DEUTSCHES HISTORISCHES INSTITUT PARIS, *Prosopographia Curiae Burgundicae*, online databank (www.prosopographia-burgundica.org).
- D'HOOP F.-H., *Inventaire des anciennes archives de Grammont et de celles de son abbaye*, Grammont, 1880.
- DIEGERICK I., *Inventaire analytique et chronologique des chartes et documents appartenant aux archives de la ville d'Ypres*, 7 vols., Bruges, 1853-1868.
- DIEGERICK I., *Inventaire analytique et chronologique des chartes et documents appartenant aux Archives de la Ville d'Ypres*, 7 vols., 1853-1868.
- DOUËT-D'ARCQ L. (ed.), *La chronique d'Enguerran de Monstrelet, en deux livres, avec pièces justificatives 1400-1444*, 6 vols., Paris, 1857-1862.
- DU BOIS A. & DE HONDT L., *Coutumes du pays et comté de Flandre. Coutume de la ville de Gand*, Bruxelles, t. II, 1887.
- DU MONT J. (ed.), *Corps universel diplomatique du droit des gens; contenant un recueil des traités d'alliance, de paix, de trêve, de neutralité, de commerce, d'échange ... & autres contrats, qui ont été faits en Europe, depuis le règne de l'empereur Charlemagne jusques à présent, etc.*, 8 vols., La Haye/Amsterdam, 1726-1727.

- DÜNNEBEIL S., *Die Protokollbücher des Ordens vom Goldenen Vlies, Band 1: Herzog Philipp der Gute, 1430-1467*, Stuttgart, 2002
- Espinas G., Buntinx J. & Verlinde C. (eds.), *Coutumes des pays et comté de Flandre. Privilèges et chartes de franchise de la Flandre*, 2 vols., Bruxelles, 1959-1961.
- EVERAERT N., *Responsa sive Consilia*,
- FINOT J., *Ville de Comines. Inventaire sommaire des archives communales antérieures à 1790*, Lille, 1883.
- FLAMMERMONT J., *Album paléographique du Nord de la France*, Lille, 1896.
- FREDERICQ P. (ed.), *Corpus documentorum inquisitionis haereticae pravitatis neerlandicae. Verzameling van stukken betreffende de pauselijke en bisschoppelijke inquisitie in de Nederlanden*, 5 vols., Gent, 1889-1906.
- FRIS V., *Dagboek van Gent van 1447 tot 1470, met een vervolg van 1477 tot 1515*, 2 vols., Gent, 1901-1904.
- FRUIN R. & MOLHUYSEN P. (eds.), *Philippus de Leyden: De cura reipublicae et sorte principantis*, 's-Gravenhage, 1900.
- GALLAND A., *Mémoires pour l'histoire de Navarre et de Flandre, contenant le droit du roy au royaume de Navarre, le droit particulier du roy comme seigneur des villes et chastellenies de Dunkerque, de Bourbourg, & de Gravelines en Flandre, et comme seigneur chastelain de Lille, le droit de la Couronne de France sur les villes & chastellenies de Lille, Douüay & Orchies, et sur la comté de Flandre et le pays de Waes, avec les preuves authentiques*, Paris, 1648.
- GARNIER J., *Chartes de communes*,
- GHELDOLF A., *Coutumes du pays et comté de Flandre. Coutume de la ville de Gand*, t. I, Bruxelles, 1868,
- GILLIODTS-VAN SEVEREN L., *Inventaire des archives de la ville de Bruges. section I: Inventaire des chartes*, 9 vols, Bruges, 1871-1885.
- GILLIODTS-VAN SEVEREN L. & SCOTT W. (eds.), *Le Cotton manuscript Galba B.I.*, Bruxelles, 1896.
- GILLIODTS-VAN SEVEREN L., *Coutumes du pays et comté de Flandre. Coutume de la ville de Bruges*, 2 vols., Bruxelles, 1874-1875.
- GILLIODTS-VAN SEVEREN L., *Coutumes du pays et comté de Flandre. Coutume du Franc de Bruges*, 3 vols., 1879-1880.
- GILLIODTS-VAN SEVEREN L., *Coutumes du pays et comté de Flandre. Coutume du Bourg de Bruges*, 3 vols., Bruxelles, 1883-1885.
- GILLIODTS-VAN SEVEREN L., *Coutumes du pays et comté de Flandre. Coutume de la Prévôté de Bruges*, 2 vols., Bruxelles, 1887.
- GILLIODTS-VAN SEVEREN L., *Coutumes du pays et comté de Flandre. Coutumes de la ville et de la châteltenie de Furnes*, 4 vols., Bruxelles, 1896-1897.
- GILLIODTS-VAN SEVEREN L., *Coutumes du pays et comté de Flandre. Coutumes de la ville et du port de Nieuport*, Bruxelles, 1901.
- GILLIODTS-VAN SEVEREN L., *Coutumes du pays et comté de Flandre. Coutumes de Lombardside, Loo et Poperinghe*, Bruxelles, 1902.
- GILLIODTS-VAN SEVEREN L., *Coutumes du pays et comté de Flandre. Coutume de la ville d'Ypres*, 2 vols, Bruxelles, 1908.
- GILLIODTS-VAN SEVEREN L., *Coutumes du pays et comté de Flandre. Coutume de la Salle et châteltenie d'Ypres*, 2 vols., Bruxelles, 1911.
- GILLIODTS-VAN SEVEREN L., *Coutumes du pays et comté de Flandre. Quartier de Bruges. Coutumes des petites villes et seigneuries enclavées*, Bruxelles, 6 vols. + supplement, 1890-1893.
- GODDING P. (ed.), *Ordonnances*,
- GUYOTJEANNIN O. & LUSIGNAN S. (eds.), *Le formulaire d'Odart Morchesne dans la version du ms BnF fr. 5024*, Paris, 2005.
- GYSELING M. & KOCH A. (eds.), *Diplomata Belgica ante annum millesimum centesimum scripta*, 2 vols., Brussel, 1950.
- GYSELING M., *Inventaris van het archief van Sint-Baafs en bisdom Gent tot eind 1801*, 8 d., Brussel, 1997-2004.
- HAGNERÉ D. & BLED O., *Les chartes de Saint-Bertin d'après le Grand Cartulaire de Dom Charles-Joseph Dewitte, dernier archiviste de ce monastère*, t. III (1381-1473), Saint-Omer, 1895.

- HAUTCŒUR E., *Cartulaire de l'église collégiale de Saint-Pierre de Lille*, 2 vols., Lille/Paris, 1894.
- HENDERIKX P. (red.), *Cartularium van de heren van Veere uit het geslacht van Borsele. 1282-1481, 1555*, Hilversum, 2007.
- HOCQUET M., *Inventaire analytique des archives de la ville de Tournai*, Tournai, 1905.
- HOUTMAN E., *Inventaris van het oud archief van de stad Aalst*, Brussel, 1974.
- J. BÉTHUNE, *Cartulaire du béguinage de Sainte-Elisabeth à Gand*, Bruges, 1883.
- JACKSON R. (ed.), *Ordines coronationis Franciae. Text and ordines for the coronation of Franksih and French kings and queens in the Middle Ages*, 2 vols., Philadelphia, 1995-2000.
- JOURDAN A., DECRUSY & ISAMBERT F.-A. (eds.), *Recueil général des anciennes lois françaises, depuis l'an 420 jusqu'à la révolution de 1789: contenant la notice des principaux monumens des Mérovingiens, des Carlovingiens et des Capétiens*, 29 vols., Paris, 1822-1833.
- JUTEN G., *Lijst van charters berustend in het stedelijk archief van Hulst*, Middelburg, 1909.
- KERVYN DE LETTENHOVE J., *Œuvres de George Chastellain*, 8 vols., Bruxelles, 1863-1866.
- KRUSE H. & PARAVICINI W. (eds.), *Die Hofordnungen der Herzöge von Burgund, b. 1: Herzog Philipp der Gute 1407-1467*, Ostfildern, 2005.
- LAMBIN J.-J. (ed.), *Merkwaerdige gebeurtenissen, vooral in Vlaenderen en Brabant, en ook in de aengrenzende landstrecken, van 1377 tot 1443 - Letterlyk gevolgd naer het oorspronkelyk onuitgegeven en titelloos handschrift van Olivier Van Dixmude; verrykt met eene voorrede, met geschiedkundige aenteekeningen, eene lyst van de verouderde woorden en eene alphabetische tafel*, Ieper, 1835.
- LAPEYRE A. & SCHEURER R., *Les notaires et secrétaires du roi sous les règnes de Louis XI, Charles VIII et Louis XII (1461-1515). Notices personnelles et généalogies*, 2 vols., Paris, 1978.
- LAURENT R., *Les sceaux des princes territoriaux belges du Xe siècle à 1482*, 2 vols., Bruxelles, 1993.
- LEIBNIZ G.G., *Mantissa codicis juris gentium diplomatici Continens Statuta magnorum Ordinum Regionum, acta vetera Elctionum Regis Romani, Manifestationes jurium inter Franciam, Angliam & Burgundiam olim controversorum; etc.*, Hannover, 1700.
- LENGLET DU FRESNOY N. (ed.), *Mémoires de messire Philippe de Comines, seigneur d'Argenton, où l'on trouve l'Histoire des Rois de France Louis XI. et Charles VIII.*, 4 vols., Paris, 1747.
- LEWIS P., m.m.v. HAYEZ A.-M. (eds.), *Écrits politiques de Jean Juvénal des Ursins*, 3 vols., Paris, 1978-1993.
- MICHAUD J.-F. & POUJOLAT J.-J., *Nouvelle collection des Mémoires relatifs a l'histoire de France depuis le XIIIe siècle jusqu'à la fin du XVIIIe siècle*, t. III, Paris, 1857.
- MOLLAT M. (pub.), *Comptes généraux de l'État bourguignon entre 1416 et 1420, t. 3, fasc. 2: Comptes de la recette générale de Flandre et d'Artois (24 juin 1418 - 5 février 1420 n. st.)*, Paris, 1969.
- MONBALLYU J. (ed.), *Corte instructie in materie criminele (Filips Wielant verzameld werk, I)*, Brussel, 1995.
- MURRAY J. (m.m.v. W. PREVENIER & M. OOSTERBOSCH), *Notarial Instruments in Flanders between 1280 and 1452*, Brussel, 1995.
- MUSSELY C., *Inventaire des archives de la ville de Courtrai, v. I*, Courtrai, 1854.
- NELIS H., *Catalogue des chartes du sceau de l'audience.*, Bruxelles, 1915.
- NUYTTENS M., *Inventaris van het archief van de abdij van Eename*, Brussel, 1980.
- PEE L., *Inventaris van de Onze-Lieve-Vrouwcollegiale van Dendermonde*, Dendermonde, 2004.
- PETIT E., *Itinéraires de Philippe le Hardi et de Jean sans Peur, ducs de Bourgogne (1363-1419) d'après les comptes de dépenses de leur hôtel*, Paris, 1888.
- PIOT C. (pub.), *Cartulaire de l'abbaye d'Eename*, Bruges, 1881.
- PIRENNE H. & DE SAGHER H.-E., *Recueil de documents relatifs à l'histoire de l'industrie drapière en Flandre. Première partie: Des origines à l'époque bourguignonne*, 4 vols., Bruxelles, 1906.
- PLANCHER U., *Histoire générale et particulière de Bourgogne, avec des notes, des dissertations et les preuves justificatives : composées sur les auteurs, les titres originaux, le régistres publics, les cartulaires des églises, cathédrales et collégiales, des abbaïes, des monasteres, et autres anciens monuments*, 4 vols., Dijon, 1739-1781.
- POTVIN C. (ed.), *Œuvres de Ghillebert de Lannoy, voyageur, diplomate et moraliste*, Louvain, 1878.

- PREVENIER W. (ed.), *De oorkonden der graven van Vlaanderen - 1191-aanvang 1206*, 3 vols., Brussel, 1964-1971.
- PREVENIER W. *Handelingen van de Leden en van de Staten van Vlaanderen (1384-1405). Excerpten uit de rekeningen der steden, kasselrijen en vorstelijke ambtenaren*, Brussel, 1959.
- PRIETZEL M. (ed.), *Guillaume Fillastre D. J. Ausgewählte Werke. Mit einer Edition der Kreuzzugsbulle Pius' II. »Ezechielis prophete«*, Ostfildern, 2005.
- RONSE E. (ed.), *Jaerboeken van Veurne en Veurenambacht*, door Pauwel Heinderycx, 4 vols., Veurne, 1853-1855.
- RYMER T. (ed.), *Foedera, conventiones, literæ, et cujuscunque generis acta publica, inter reges Angliæ, et alios quosvis imperatores, reges, pontifices, principes, vel communitates, ab Ineunte Saeculo Duodecimo, viz. ab anno 1101, ad nostra usque tempora, habita aut tractata*, 20 vols., London, 1727-1729.
- S.N., *Le grant stille et prothocolle de la Chancellerie de France nouvellement corrigé, veu et additionné de plusieurs lettres de la Chancellerie, lesquelles deffailloient es premiers impressions comme appert avec le Guidon des secretaires nouvellement imprimé à Paris*, Paris, 1516.
- S.N., *Recueil des actes, titres et mémoires concernant les affaires du clergé de France, augmenté d'un grand nombre de pieces & d'observations sur la Discipline présenté de l'Eglise*, 14 vols., Paris, 1768-1780.
- S.N., *Tweeden druck van den eersten bouck der ordonnancien, statuten, edicten ende placcaerten van Vlaendren*, Gent, 1771.
- S.N., *Tweeden druck van den eersten bouck der ordonnancien, statuten, edicten ende placcaerten van Vlaendren*, Gent, 1771.
- SAMARAN C., *Archives de la maison de la Trémoille (chartriers de Thouars et de Serrant, papiers Duchatel)*, Paris, 1928.
- SCHNERB-LIÈVRE M., *Le Songe du Vergier édité d'après le manuscrit Royal 19 C IV de la British Library*, Paris, 1982.
- SICKING L. & VAN RHEE C. (eds.), *Briève instruction en causes civiles* (Filips Wielant verzameld werk, I), Brussel, 2009.
- SOMMÉ M. (ed.), *La correspondance d'Isabelle de Portugal, duchesse de Bourgogne (1430-1471)*, Ostfildern, 2009.
- SOMMÉ M., 'Les délégations du pouvoir à la duchesse de Bourgogne Isabelle de Portugal au milieu du XVe siècle', in: *Actes des congrès de la Société des historiens médiévistes de l'enseignement supérieur public. 23e congrès*, Brest, 1992. pp. 285-301.
- STEIN H., *Inventaire analytique des ordonnances enregistrées au Parlement de Paris*, Paris, 1908.
- STEVENSON J. (ed.), *Letters and papers illustrative of the wars of the English in France during the reign of Henry the Sixth, king of England*, v. II/1, London, 1864.
- STRUBBE E. & VOET L., *De chronologie van de Middeleeuwen en de Moderne Tijen in de Nederlanden*, Antwerpen/Amsterdam, 1960.
- TOMBEUR P., DEMONTY P., PREVENIER W. & LAVIOLETTE M.-P. (eds.), *Thesaurus diplomaticus*, (CD-ROM), Turnhout, 1997.
- TUETÉY A. (ed.) *Journal de Clément de Fauquembergue, greffier du Parlement de Paris, 1417-1435*, 3 vols., Paris, 1903-1915.
- VAESEN J. & CHARAVAY E. (eds.), *Lettres de Louis XI, roi de France*, 11 vols., Paris, 1883-1909.
- VAN CAENEGEM R. (ed.), *Les arrêts et jugés du Parlement de Paris sur appels flamands conservés dans les registres du Parlement*, 2 vols., Bruxelles, 1966-1977.
- VAN DE LETEWE P., *Vernieuwing der wet van Yppre van het jaer 1443 tot 1480, met het geene daer binnen dezen tyd geschiet is*, Ypres, 1863.
- VAN DE PUTTE F. & CARTON C., *Chronique de l'abbaye de Ter Doest*, Bruges, 1845.
- VAN DEN BERGHE J., *Dat kaetspel ghemoralizeert*, (ed. J. ROETERT FREDERIKSE), Leiden, 1915.
- VAN DER TANERIJEN W., *Boec van der loopender practijken der raidtcameren van Brabant*, (ed. E. Strubbe), 2 dl., Brussel, 1952.

- VAN DUYSE P. & DE BUSSCHER E., *Inventaire analytique des chartes et documents appartenant aux archives de la ville de Gand*, Gand, 1867.
- VAN DUYSE P. & DE BUSSCHER E., *Inventaire analytique des chartres et documents appartenant aux archives de la ville de Gand*, Gand, 1867.
- VAN LOKEREN A., *Chartes et documents de l'abbaye de Sint Pierre au mont Blandin à Gand depuis sa fondation jusqu'à sa suppression, avec une introduction historique*, 2 vols., Gand, 1868-1871.
- VAN MIERIS F. (ed.), *Groot charterboek der graaven van Holland, van Zeeland en heeren van Vriesland*, 4 vols., Leiden, 1753-1756.
- VAN WERVEKE L., *Inventaris van het archief der stad Geraardsbergen onder het Oud Regime*, Tongeren, 1935.
- VAN WERVEKE L., *Stad Nieuwpoort. Inventaris van het archief van het Oud Regime*, Brugge, 1937.
- VANDEN BUSSCHE E., *Inventaire des archives de l'état à Bruges. Section première: Franc de Bruges, ancien quatrième membre de Flandre*, 2 vols., Bruges, 1881-1884.
- VANDER LINDEN H., *Itinéraires de Philippe le Bon, duc de Bourgogne (1419-1467) et de Charles, comte de Charolais (1433-1467)*, Bruxelles, 1940.
- VANDER MEERSCH P. (ed.), *Memorieboek der stad Ghent, van 't j. 1301 tot 1737*
- VANDER MEERSCH P. (ed.), *Memorieboek der stad Ghent, van 't jaer 1301 tot 1793*, 4 vols. Gent, 1852-1861.
- VANDEWALLE A., *Beknopte inventaris van het stadsarchief van Brugge, deel I: Oud Archief*, Brugge, 1979.
- VERCAUTEREN F., *Actes des Comtes de Flandre*,
- VLEESCHOUWERS C. (ed.), *De oorkonden van de Sint-Baafsabdij te Gent (819-1321)*, 2 vols., Brussel, 1990-1991.
- VORSTERMAN VAN OYEN G., *Het archief van Aardenburg. Beredeneerde catalogus van de handvesten, rekeningen enz. uit het tijdperk van de graven van Vlaanderen 1201-1604*, Middelburg, 1889.
- WIELANT P., *Practijcke civile*, (ed. E. STRUBBE), Amsterdam, 1968.
- WIELANT P., *Tractaet vanden leenrechten na de hoven van Vlaenderen, metgaders de diensten daer toe staende*, Antwerpen, 1554.
- WYFFELS C., *Inventaris van archief van de Rekenkamer. Dubbels*, Gent, 1956.
- WYFFELS C., *Inventaris van de oorkonden der graven van Vlaanderen. Chronologisch gerangschikt supplement*, Gent, 1958.
- WYFFELS C., *Inventaris van de oorkonden der graven van Vlaanderen: chronologisch gerangschikt supplement*, Gent, 1958.
- WYMANS G., *Inventaire des archives des ducs de Croÿ*, Bruxelles, 1977.
- ZOETE A., *Handelingen van de Leden en van de Staten van Vlaanderen (1405-1419). Excerpten uit de rekeningen der steden, kasselrijen en vorstelijke ambtenaren*, 2 vols. Brussel, 1981-1982.

Literatuur

- ALLEMANT-GAY M.-T., *Le pouvoir des comtes de Bourgogne au XIIIe siècle*, Paris, 1988.
- ANDT E., *La chambre des comptes de Dijon à l'époque des ducs Valois*, Paris, 1924.
- ANNE É., 'Les ducs de Bourgogne devant le Parlement (1364-1477): le conseil ducal', in: W. PARAVICINI & B. SCHNERB (dir.), *Paris, capitale des ducs de Bourgogne*, Ostfildern, 2007, pp. 319-369.

- ARMSTRONG C., 'Had the Burgundian government a policy for the nobility?', in: C. ARMSTRONG, *England, France and Burgundy in the Fifteenth Century*, London, 1983, pp. 213-236.
- ARMSTRONG C., 'La double monarchie France-Angleterre et la maison de Bourgogne (1420-1435). Le déclin d'une alliance', in: *AB*, 1965, 38, pp. 81-112.
- ARMSTRONG C., 'Les ducs de Bourgogne, interprètes de la pensée politique du 15e siècle', in: *AB*, 67, 1995, pp. 5-34.
- ARNADE P., 'Crowds, banners and the marketplace: symbols of defiance and defeat during the Ghent War of 1452-1453', in: *JMRS*, 24, 1999, pp. 471-497.
- ARNADE P., *Realms of Ritual. Burgundian Ceremony and Civic Life in Late Medieval Ghent*, Ithaca/London, 1996.
- ARNOULD M.-A., 'Les privilèges accordés au Hainaut par Charles le Téméraire en 1473', in: *Liber Amicorum John Gilissen. Code et constitution – mélanges historiques*, Anvers, 1983, pp. 19-42.
- ARNOULD M.-A., *Les relevés de feux, Typologie des sources du Moyen Âge occidental*, fasc. 18, A-IV.1*, Turnhout, 1976.
- ATTREED L., 'The Politics of Welcome: Ceremonies and Constitutional Development in Later Medieval English Towns', in: B. HANAWALT & K. REYERSON (ed.), *City and Spectacle in Medieval Europe*, Minneapolis, 1994, pp. 208-232.
- AUGUSTYN B., 'Land van Dendermonde (12de eeuw-1795)', in: W. PREVENIER en B. AUGUSTYN (eds.), *De gewestelijke en lokale overheidsinstellingen in Vlaanderen tot 1795*, Brussel, 1997, pp. 457-460.
- AUTRAND F., BARTHÉLEMY D. & CONTAMINE P., 'L'espace français: histoire politique du début du XIe siècle à la fin du XVe', in: *Actes des congrès de la Société des historiens médiévistes de l'enseignement supérieur public. 20e congrès*, Paris, 1989, pp. 101-125.
- AUTRAND F., 'Du bon usage des lieux communs: Christine de Pizan et l'impôt', in: C. LEVELEUX-TEXEIRA, A. ROUSSELET-PIMONT, P. BONIN & F. GARNIER (eds.), *Le gouvernement des communautés politiques à la fin du Moyen Âge. Entre puissance et négociation: Villes, Finances, État. Actes du colloque en l'honneur d'Albert Rigaudière, le 6, 7 et 8 novembre 2008*, Paris, 2011, pp. 253-266.
- AUTRAND F., 'La succession à la Couronne de France et les ordonnances de 1374', in: J. BLANCHARD (ed.), *Représentation, pouvoir et royauté à la fin du Moyen Âge. Actes du colloque organisé par l'Université du Maine, les 25 et 26 mars 1994*, Paris, 1995, pp. 25-32.
- AUTRAND F., *Naissance d'un grand corps de l'État. Les gens du Parlement de Paris, 1345-1454*, Paris, 1981.
- AVRIL F., *Manuscript painting at the court of France. The fourteenth century (1310-1380)*, New York, 1978.
- BABBITT S., *Oresme's Livre de Politiques and the France of Charles V*, Philadelphia, 1985.
- BAERT G.P., 'Het Sint-Sebastiaansgild te Deinze, 1428-1935', in: *Bijdragen tot de Geschiedenis der Stad Deinze*, 3, 1936, pp. 8-37.
- BALTHAU E., 'La famille van Massemen / de Masmines. Aspects sociaux et matériels de la noblesse flamande (ca. 1350-ca. 1450)', in: J.-M. CAUCHIES (ed.), *Images et représentations princières et nobiliaires dans les Pays-Bas bourguignons et quelques régions voisines (XIVe-XVIe s.)*, Neuchâtel, 1997, pp. 173-194.
- BARBEY J., *La fonction royale - essence et légitimité d'après les Tractatus de Jean de Terrevermeille*, Paris, 1983.
- BARTIER J., *Légistes et gens de finance au XVe siècle*, Bruxelles, 1955.
- BARTIER J., 'Une crise de l'État Bourguignon: la réformation de 1457', in: *Hommage au professeur Paul Bonenfant (1899-1965)*, Bruxelles, 1965, pp. 501-511.
- BASSENS M., 'Prudens Verduyn, een merkwaardig fantast van de Torhoutse Geschiedenis', in: *Biekorf*, 2011, 111/2, pp. 196-200.
- BEDOS-REZAK B., 'Idéologie royale, ambitions princières et rivalités politiques d'après le témoignage des sceaux (France, 1380-1461)', in: *La 'France Anglaise' au Moyen Âge. Actes du 111e Congrès national des Sociétés Savantes (Poitiers, 1986)*, Paris, 1988, pp. 483-511.

- BEHRMANN T., 'Zum Wandel der öffentlichen Anrede im Spätmittelalter', in: G. ALTHOFF (ed.), *Formen und Funktionen öffentlicher Kommunikation im Mittelalter*, Stuttgart, 2001, pp. 291-317.
- BURNS T., 'Souveraineté, droit et gouvernementalité', in: *APD*, 46, 2002, pp. 351-364.
- BERTEN D., 'Ancien projet de coutume générale du pays et comté de Flandre flamingante', in: *HKCOWV*, 9, 1913, pp. 179-227.
- BERTEN D., 'Un document de vieux droit coutumier flamand', in: *KCOWVB*, 9, 1913, pp. 5-37.
- BERTRAND O., *Du vocabulaire religieux à la théorie politique en France au XIVe siècle, les néologismes sous le règne de Charles V (1364-1380)*, Paris, 2005.
- BILLOT C., 'Les Saintes-Chapelles (XIIIe-XVIe siècles). Approche comparée de fondations dynastiques', in: *RHEF*, 73, 1987, pp. 229-248.
- BLACK J., *Absolutism in Renaissance Milan. Plenitude of Power under the Visconti and the Sforza 1329-1535*, New York, 2009.
- BLACK J., 'The Visconti in the Fourteenth Century and the origins of their Plenitudo Potestatis', in: F. CENGARLE, G. CHITTOLINI & G. VARANINI (eds.), *Poteri signorili e feudali nelle campagne dell'Italia settentrionale fra Tre e Quattrocento: fondamenti di legittimità e forme di esercizio. Atti del Convegno di studi Milano, 11-12 aprile 2003*, Firenze, 2005, pp. 11-30.
- BLANCHARD J. (ed.), *Représentation, pouvoir et royauté à la fin du Moyen Âge. Actes du colloque organisé par l'Université du Maine les 25 et 26 mars 1994*, Paris, 1995.
- BLANCHARD J., *Commynes et les procès politiques de Louis XI. Du nouveau sur la lèse-majesté*, Paris, 2008.
- BLANCHARD J., 'Commynes n'a pas « trahi »: pour en finir avec une obsession critique', in: *RN*, 91, 2009, pp. 327-360.
- BLOCKMANS F., 'Le contrôle par le Prince des comptes urbains en Flandre et en Brabant au Moyen âge', in: *Financiën en boekhouding der steden van de XIIIe tot de XVIe eeuw. Internationaal Colloquium Blankenberge 6-9-XI-1962. Handelingen*, Brussel, 1964, pp. 287-340.
- BLOCKMANS W. & VAN UYTVEN R., 'Constitutions and their Application in the Netherlands during the Middle Ages', in: *BTFG*, 47, 1969, pp. 399-424.
- BLOCKMANS W. (red.), *1477. Het algemene en de gewestelijke privilegiën van Maria van Bourgondië voor de Nederlanden*, Kortrijk-Heule, 1985.
- BLOCKMANS W., 'Bonenfant (Paul), Bartier (John) et Van Nieuwenhuysen (Andrée). Ordonnances de Philippe le Hardi, de Marguerite de Male et de Jean sans Peur, 1381-1419, t. I (1381-1393)', in: *BTFG*, 45, 1967, pp. 934-937.
- BLOCKMANS W., '«Crisme de leze magesté» Les idées politiques de Charles le Téméraire', in: J.-M. DUVOSQUEL, J. NAZET & A. VANRIE (pub.), *Les Pays-Bas bourguignons - Histoire et Institutions. Mélanges André Uyttebrouck*, Brussel, 1996, pp. 71-81.
- BLOCKMANS W., 'Autocratie ou polyarchie? La lutte pour le pouvoir politique en Flandre de 1482 à 1492, d'après des documents inédits', in: *HKCG*, 140, 1974, pp. 257-312.
- BLOCKMANS W., 'Beheersen en overtuigen. Reflecties bij nieuwe visies op staatsvorming', in: *TSG*, 16, 1990, pp. 18-30.
- BLOCKMANS W., 'Chevrot, Jean', in: *Lexicon des Mittelalters*, 2, 1983, col. 1806.
- BLOCKMANS W., 'Corruptie, patronage, makelaardij en venaliteit als symptomen van een ontluikende staatsvorming in de Bourgondisch-Habsburgse Nederlanden', in: *TSG*, 11, 1985, pp. 231-247.
- BLOCKMANS W., 'De « constitutionele » betekenis van de privilegiën van Maria van Bourgondië (1477)', in: W. BLOCKMANS (red.), *Het algemene en de gewestelijke privilegiën van Maria van Bourgondië voor de Nederlanden*, Kortrijk-Heule, 1985, pp. 473-516.
- BLOCKMANS W., 'De tweekoppige draak. Het Gentse stadsbestuur tussen vorst en onderdanen, 14de-16de eeuw', in: J. DE ZUTTER, L. CHARLES & A. CAPITEYN (red.), *Qui valet ingenio. Liber amicorum aangeboden aan Dr. Johan Decavele ter gelegenheid van zijn 25-jarig ambtsjubileum als stadsarchivaris van Gent*, Gent, 1996, pp.
- BLOCKMANS W., *De volksvertegenwoordiging in Vlaanderen in de overgang van middeleeuwen naar nieuwe tijden (1384-1506)*, Brussel, 1978.

- BLOCKMANS W., 'Du contrat féodal à la souveraineté du peuple. Les précédents de la déchéance de Philippe II dans les Pays-Bas (1581)', in: *Assemblée di stati e istituzioni rappresentative nella storia del pensiero politico moderno (secoli XV-XX): Atti del convegno internazionale tenuto a Perugia dal 16 al 18 settembre 1982*, Rimini, 1983, pp. 135-150.
- BLOCKMANS W., 'La participation des sujets flamands à la politique monétaire des ducs de Bourgogne (1384-1500)', in: *BTNZ*, 119, 1973, pp. 103-134.
- BLOCKMANS W., 'La position du comté de Flandre dans le royaume à la fin du XVe siècle', in: *La France de la fin du XVe siècle - Renouveau et apogée*, Paris, 1985, pp. 71-89.
- BLOCKMANS W., 'La répression de révoltes urbaines comme méthode de centralisation dans les Pays-Bas bourguignons', in: *PCEEB*, 28, 1988, pp. 5-9.
- BLOCKMANS W., 'Staatsvorming en persoonlijke vrijheden', in: W. BLOCKMANS & H. VAN NUFFEL (red.), *Staat en religie in de 15e en 16e eeuw. Handelingen van het colloquium van 9 oktober tot 12 oktober 1984*, Brussel, 1986, pp. 5-24.
- BLOCKMANS W., 'The Low Countries in the Middle Ages', in: R. BONNEY (ed.), *The Rise of the Fiscal State in Europe, c. 1200-1815*, Oxford, 1999, pp. 281-308.
- BLOCKMANS W., 'Voracious States and Obstructing Cities: An aspect of State Formation in Preindustrial Europe', in: *TS*, 18, 1989, pp. 733-755.
- BLOCKMANS W., 'Breuk of continuïteit? De Vlaamse privilegiën in het licht van het staatsvormingsproces', in: W. BLOCKMANS (red.), *Het algemene en de gewestelijke privilegiën van Maria van Bourgondië voor de Nederlanden*, Kortrijk-Heule, 1985, pp. 97-121.
- BLOCKMANS W., 'De samenstelling van de Staten van de Bourgondische landsheerlijkheden omstreeks 1464', in: *Standen en Landen*, 1968, 47, pp. 57-112.
- BOCK N., 'Fideles regis. Héraldique et comportement public à la fin du Moyen Âge', in: A. MARCHANDISSE & J.-L. KUPPER (eds.), *À l'ombre du pouvoir. Les entourages princiers au Moyen Âge*, Genève, 2012, pp. 203-234.
- BONENFANT M.-A. & BONENFANT P., 'Le projet d'érection des États bourguignons en royaume en 1447', in: *MA*, 1935, 45, pp. 10-23.
- BONENFANT P. & STENGERS J., 'Le rôle de Charles le Téméraire dans le gouvernement de l'État Bourguignon en 1465-1467', in: *AB*, 1953, 25, pp. 7-29 en pp. 118-133.
- BONENFANT P., *Du meurtre de Montereau au traité de Troyes*, Bruxelles, 1958.
- BONENFANT P., *Philippe le Bon*, Bruxelles, 1955 (3e éd.).
- BONENFANT P., 'Rapport sur la publication de la liste chronologique des ordonnances Bourguignonnes', in: *HKCOWV*, 16, 1949, pp. 3-15.
- BOONE & M. PRAK, 'Rulers, patricians and burghers: the Great and the Little traditions of urban revolt in the Low Countries', in: K. DAVIDS & J. LUCASSEN (eds.), *A Miracle Mirrored. The Dutch Republic in European Perspective*, Cambridge, 1995, pp. 99-134.
- BOONE M. & BRAND H., 'Vollersoproeren en collectieve actie in Gent en Leiden in de 14de-15de eeuw', in: *TSG*, 19, 1993, pp. 168-192.
- BOONE M., '« Mon dit seigneur y a bien peu du sien »: revenus domaniaux et relations sociales à travers les enquêtes concernant la gestion des « moeres » ducaux dans les Quatre-Métiers (1424-1425)', in: J.-M. DUVOSQUEL & E. THOEN, *Peasants and Townsmen in Medieval Europe - Studia in honorem Adriaan Verhulst*, Gent, 1995, pp. 583-602.
- BOONE M., 'Apologie d'un banquier médiéval: Tommaso Portinari et l'État bourguignon', in: *MA*, 105, 1999, p. 31-54.
- BOONE M., 'Châtier les villes: un plaidoyer pour une histoire urbaine comparée?', in: P. GILLI & J.-P. GUILHEMBERT (eds.), *Le châtement des villes dans les espaces méditerranéens (Antiquité, Moyen Âge, Époque moderne)*, Turnhout, 2012, pp. 397-409.
- BOONE M., 'De soeverein baljuw van Vlaanderen: breekijzer in het conflict tussen stedelijk particularisme en Bourgondische centralisatie', in: *HGGB*, 126, 1989, pp. 57-78.
- BOONE M., 'Droit de bourgeoisie et particularisme urbain dans la Flandre bourguignonne et habsbourgeoise (1384-1585)', in: *BTFG*, 74, 196, pp. 707-726.

- BOONE M., 'Een vorstelijke bouwwerf: Het Hof ten Walle of Prinsenhof', in: B. BAILLIEUL & A. DUHAMEEUW, *Een stad in Opbouw. Gent voor 1540*, Tielt, 1989, pp. 296-300.
- BOONE M., 'Formelis (Formelles, Fourmeles, Fourmellis, Fremelis, Fromelis, Frommeles), Simon van, Gents jurist en stadspensionaris, Bourgondisch diplomaat, raadsheer en voorzitter van de Raad van Vlaanderen', in: *NBW*, 13, 1990, col. 286-292.
- BOONE M., 'Gavere 1453: een onvermijdelijke etappe in het Bourgondische staatsvormingsproces?', in: *HZGGO*, 11, 2003, pp. 207-220.
- BOONE M., 'Geldhandel en pandbedrijf in Gent tijdens de Bourgondische periode: politieke, fiscale en sociale aspecten', in: *BTFG*, 66, 1988, pp. 767-791.
- BOONE M., 'Gestion urbaine, gestion d'entreprises: l'élite urbaine entre pouvoir d'état, solidarité communale et intérêts privés dans les Pays-Bas méridionaux à l'époque bourguignonne (XIVe-XVe siècle)', in: S. CAVACIOCCHI (pub.), *L'impresa industria commercio banca, secc. XIII - XVIII. Atti della Ventiduesima Settimana di Studi, 30 aprile - 4 maggio 1990*, Firenze, 1991, pp. 839-862.
- BOONE M., 'Langue, pouvoirs et dialogue. Aspects linguistiques de la communication entre les ducs de Bourgogne et leurs sujets flamands (1385-1505)', in: *RN*, 91, 2009, pp. 9-33.
- BOONE M., 'Législation communale et ingérence princière: la « restriction » de Charles le Téméraire pour la ville de Gand (13 juillet 1468)', in: J.-M. CAUCHIES & E. BOUSMAR (dir.), *« Faire bans, edictz et statuz: » légiférer dans la ville médiévale*, Bruxelles, 2001, pp. 139-151.
- BOONE M., 'Muntgeschiedenis Middeleeuwen', in: J. ART (red.), *Hoe schrijf ik de geschiedenis van mijn gemeente*, d. 3/A, Gent, 1995, pp. 149-165.
- BOONE M., 'Openbare diensten en initiatieven te Gent tijdens de Late Middeleeuwen (14de-15de eeuw)', in: *Het openbaar initiatief van de gemeenten in België. Historische grondslagen (Ancien Régime). Handelingen van het 11de Internationaal Colloquium, Spa, 1-4 sept. 1982*, Brussel, 1984, pp. 71-114.
- BOONE M., 'Roland d'Uutkerke, seigneur de Heestert et de Heemsrode', in: R. DE SMEDT (dir.), *Les Chevaliers de l'Ordre de la Toison d'or au XVe siècle*, Frankfurt am Main, 2000, pp. 9-11.
- BOONE M., 'Stratégies fiscales et financières des élites urbaines et de l'État bourguignon naissant dans l'ancien comté de Flandre (XIVe-XVIe siècle)', in: *Actes des congrès de la Société des historiens médiévistes de l'enseignement supérieur public. 28e congrès*, Clermont-Ferrand, 1997, pp. 235-253.
- BOONE M., 'Triomferend privé-initiatief versus haperend overheidsoptreden? Over pachters van indirecte belastingen in laatmiddeleeuwse steden', in: *TSG*, 15, 1989, pp. 113-138.
- BOONE M., 'Une famille au service de l'État bourguignon naissant. Roland et Jean d'Uutkerke, nobles flamands dans l'entourage de Philippe le Bon', in: *RN*, 77, 1995, pp. 233-255.
- BOONE M., 'Zeveren (Daneel van)', in: *NBW*, 13, 1990, col. 901-904.
- BOONE M. & BILLEN C., 'Taxer les ecclésiastiques. Le laboratoire urbain des Pays-Bas méridionaux (XIIe-XVIe siècles)', in: D. MENJOT & M.S. MARTÍNEZ (eds.), *El Dinero de Dios. Iglesia y fiscalidad en el Occidente Medieval (siglos XIII-XV)*, Madrid, 2011, pp. 273-288.
- BOONE M. & LECUPPRE-DESJARDIN E., 'Grains de blé, grains du chapelet: économie et dévotion entre Gand et Tournai à la fin du Moyen Âge', in: L. NYS & D. VANWIJNSBERGHE (dir.), *Campin in Context. Peinture et société dans la vallée de l'Escaut à l'époque de Robert Campin, 1375-1445. Actes du Colloque international organisé par l'Université de Valenciennes et du Hainaut-Cambrésis, l'Institut royal du patrimoine artistique et l'Association des Guides de Tournai. Tournai, Maison de la Culture, 30 mars - 1er avril 2006*, Valenciennes-Bruxelles-Tournai, 2007, pp. 193-204.
- BOONE M., '«Plus dueil que joie». Les ventes de rentes par la ville de Gand pendant la période bourguignonne: entre intérêts privés et finances publiques', in: *DTG*, 176, 1991, pp. 3-25.
- BOONE M., 'Armes, courses, assemblees et commocions. Les gens de métiers et l'usage de la violence dans la société urbaine flamande à la fin du Moyen Âge', in: *RN*, 2005, 87, pp. 7-33.

- BOONE M., 'Charles le Téméraire face au monde urbain: ennemis jurés et fatals?', in: K. OSCEMA, R. SCHWINGES (pub.), *Karel der Kühne von Burgund. Fürst zwischen europäischen Adel und der Eidgenossenschaft*, Zurich, 2010, pp. 185-202.
- BOONE M., 'De organisatie van het bouwbedrijf', in: B. BAILLIEUL & A. DUHAMEEUW, *Een stad in Opbouw. Gent voor 1540*, Tiel, 1989, pp. 165-289.
- BOONE M., 'Destroying and Reconstructing the City. The inculcation and Arrogation of Princely Power in the Burgundian-Habsburg Netherlands (14th-16th Centuries)', in: M. GOSMAN, A. VANDERJAGT & J. VEENSTRA (eds.), *The Propagation of Power in the Medieval West. Selected Proceedings of the International Conference, Groningen 20-23 November 1996*, Groningen, 1997, pp. 1-33.
- BOONE M., 'Diplomatie et violence d'État. La sentence rendue par les ambassadeurs et conseillers du roi de France, Charles VII, concernant le conflit entre Philippe le Bon, duc de Bourgogn, et Gand en 1452', in: HCKG, 156, 1990, pp. 1-54.
- BOONE M., *Geld en macht. De Gentse stadsfinanciën en de Bourgondische staatsvorming (1384-1453)*, Gent, 1990.
- BOONE M., *Gent en de Bourgondische hertogen, ca. 1384-ca. 1453. Een sociaal-politieke studie van een staatsvormingsproces*, Brussel, 1990.
- BOONE M., 'Het 'charter van Senlis' (november 1301) voor de stad Gent. Een stedelijke constitutie in het spanningsveld tussen vorst en stad (met uitgave van de tekst)', in *HMGOG*, 2003, 67, pp. 1-45.
- BOONE M., 'Kanselier van Vlaanderen en Bourgondië (1385-1530)', in: E. AERTS, M. BAELE, H. COPPENS (eds.), *De centrale overheidsinstellingen van de Habsburgse Nederlanden, 1482-1795*, Brussel, 1994, pp. 217-233.
- BOONE M., 'Le rêve de l'État-ville: Ambitions gantoises, réalités bourguignonnes et conflits juridico-financiers (ca. 1430)', in: C. LEVELEUX-TEXEIRA, A. ROUSSELET-PIMONT, P. BONIN & F. GARNIER (eds.), *Le gouvernement des communautés politiques à la fin du Moyen Âge. Entre puissance et négociation: Villes, Finances, État. Actes du colloque en l'honneur d'Albert Rigaudière, le 6, 7 et 8 novembre 2008*, Paris, 2011, pp. 369-393.
- BOONE M., 'Les juristes et la construction de l'État bourguignon aux Pays-Bas – état de la question, pistes de recherches', in: J.-M. DUVOSQUEL, J. NAZET & A. VANRIE (pub.), *Les Pays-Bas bourguignons – Histoire et Institutions. Mélanges André Uyttebrouck*, Brussel, 1996, pp. 105-120.
- BOONE M., 'Netwerken in de steden', in: W. PREVENIER (red.), *Prinsen en poorters. Beelden van de laat-middeleeuwse samenleving in de Bourgondische Nederlanden 1384-1530*, Antwerpen, 1998, pp. 232-257.
- BOONE M., 'Particularisme gantois, centralisme bourguignon et diplomatie française. Documents inédits autour d'un conflit entre Philippe le Hardi, duc de Bourgogne, et Gand en 1401', in: *HKCG*, 186, 152, pp. 49-113.
- BOONE M., 'State power and illicit sexuality: the persecution of sodomy in late medieval Bruges', in: *JMH*, 22, 1996, pp. 135-153.
- BOONE M., 'Want remitteren is princelijck. Vorstelijk genaderecht en sociale realiteiten in de Bourgondische periode', in: *Liber Amicorum Achiel De Vos*, Evergem, 1989, pp. 53-59.
- BOSSUAT A., 'Le Parlement de Paris pendant l'occupation anglaise', in: *RH*, 1963, 229, pp. 19-40.
- BOSSUAT A., 'Le règlement des confiscations sous le règne de Charles VII', in: *CAIB*, 91, 1947, pp. 6-16.
- BOSSUAT A., 'Une clause du traité d'Arras – Philippe le Bon et l'abbaye de Luxeuil', in: *AB*, 1937, 9, pp. 7-23.
- BOSSUAT A., 'La formule « Le roi est empereur en son royaume ». Son emploi au XVe siècle devant le Parlement de Paris', in: *RHDFE*, 1961, 39, pp. 371-381.
- BOUDET J.-P., 'Faveur, pouvoirs et solidarités sous le règne de Louis XI: Olivier Le Daim et son entourage', in: *JdS*, 1986/4, pp. 219-257.

- BOUDET J.-P. & POULLE E., 'Les jugements astrologiques sur la naissance de Charles VII', in: F. AUTRAND, C. GAUVARD & J.-M. MOEGLIN (red.), *Saint-Denis et la royauté: études offertes à Bernard Guénée*, Paris, 1999, pp. 169-180.
- BOULET-SAUTEL M., 'Le Princeps de Guillaume Durand', in: *Études d'histoire du droit canonique dédiées à Gabriel Le Bras, Doyen honoraire de la Faculté de Droit et de Sciences économiques de Paris, Membre de l'Institut*, t. II, Paris, 1965, pp. 806-813.
- BOUREAU A., 'L'Immaculée Conception de la souveraineté'
- BOURNAZEL E., 'Het Capetingische koningschap in de dertiende eeuw. Van Bouvines tot Kortrijk', in: R. VAN CAENEGEM (dir.), *1302. Feiten en mythen van de guldensporenslag*, Antwerpen, 2002, pp. 79-105.
- BOUSMAR E., 'Siècle de Bourgogne, siècle des grands ducs: variations de mémoire en Belgique et en France, du XIXe siècle à nos jours', in: *PCEEB*, 52, 2012, pp. 235-251.
- BOUSMAR C., 'Jacqueline de Bavière, empoisonneuse et tyrannicide? Considérations sur le meurtre politique au féminin entre Moyen Âge et Renaissance', in: *PCEEB*, 48, 2008, pp. 73-89.
- BOUTET D. & VERGER J. (eds.), *Penser le pouvoir au Moyen Âge, VIIIe-XVe siècle. Études offertes à Françoise Autrand*, Paris, 2000.
- BOYER J.-P., 'Une théologie du droit. Les sermons juridiques du roi Robert de Naples et de Barthélemy de Capoue', in: F. AUTRAND, C. GAUVARD & J.-M. MOEGLIN (red.), *Saint-Denis et la royauté: études offertes à Bernard Guénée*, Paris, 1999, pp. 647-659.
- BOYER-XAMBEU M.-T., DELEPLACE G. & GILLARD L., 'L'économie politique de l'argent au XVIe siècle', in: *Communications*, 50, 1989, pp. 151-179.
- BRAEKEVELT J. & J. DUMOLYN, 'Diplomatique et discours politiques. Une analyse lexicographique qualitative et quantitative des ordonnances de Philippe le Bon pour la Flandre (1419-1467)', in: *RH*, 662, 2012, pp. 323-356.
- BRAEKEVELT J. & LAMBERT B., 'Bonnore Olivier, courtier ligurien de la fiscalité bourguignonne', in: *BTFG*, 2012, ter perse.
- BRAEKEVELT J., BUYLAERT F., DUMOLYN J. & HAEMERS J., 'Factiestrijd in laatmiddeleeuws Vlaanderen', in: *TvG*, 123, 2010, pp. 208-225.
- BRAEKEVELT J., *Car ainsi nous plaist il estre fait. De ordonnances voor het graafschap Vlaanderen van Filips de Goede, hertog van Bourgondië (regeerperiode 1419-1438)*, 3 d., onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Universiteit Gent, 2005-2006.
- BRAEKEVELT J., 'De verordeningen van Filips de Goede voor het graafschap Vlaanderen en de heerlijkheid Mechelen (1419-1438). Een voorlopige chronologische regestenlijst', in: *HKCOWV*, 2007, 48, pp. 9-86.
- BRAEKEVELT J., 'De waarde van de wet De invloed van formele diplomatische kenmerken op de wetgeving van de Bourgondische hertogen voor het graafschap Vlaanderen', in: D. HEIRBAUT, X. ROUSSEAU & A. WIJFFELS (eds.), *Justitie- en rechtsgeschiedenis: een nieuwe onderzoeksgeneratie. Akten van het Belgisch-Nederlands Rechtshistorisch Colloquium*, Publications du centre d'histoire du droit et de la justice, Louvain-la-Neuve, 2009, pp. 217-231.
- BRAEKEVELT J., 'Entre profit et dommage : présence et privilèges de la nation génoise à Bruges sous les ducs de Bourgogne (1384-1477)', in: *PCEEB*, 2009, 49, pp. 117-129.
- BRAEKEVELT J., 'Jean Coustain en de hoge rechtsmacht te Lovendegem en Zomergem. Favoritisme, schenkingen en afgunst aan het hof van Filips de Goede', in: *HMGOG*, 2010, 61, pp. 87-128.
- BRAEKEVELT J., *Pieter Bladelin, de Rijksse Rekenkamer en de stichting van Middelburg-in-Vlaanderen (ca. 1444-1472): de ambities van een opgeklommen hofambtenaar versus de bescherming van het vorstelijke domein*, Brussel, 2012.
- BRAND H., 'Les ordonnances de la ville de Leyde: aspects de leur genèse, de leur promulgation et de leur application', in: J.-M. CAUCHIES & E. BOUSMAR (dir.), « *Faire bans, edictz et statuz: légiférer dans la ville médiévale*, Bruxelles, 2001, pp. 183-207.

- BROCHARD-MONTAGNER C., 'La législation urbaine sur les voies d'eau et l'Aa à Saint-Omer aux XIVe et XVe siècles', in: J.-M. CAUCHIES & E. BOUSMAR (dir.), « Faire bans, edictz et statuz: » légiférer dans la ville médiévale, Bruxelles, 2001, pp. 209-239.
- BROECKAERT J., 'De jaar- en weekmarkten van Dendermonde', in: GOKLD, 14, 1910, pp. 3-44.
- BROWN E. & FAMIGLIETTI R., *The lit de justice: semantics, ceremonial, and the Parlment of Paris, 1300-1600*, Sigmaringen, 1994.
- BROWN E., 'Cessante causa and the taxes of the last Capetians: the political applications of a philosophical maxim', in: J. STRAYER & D. QUELLER (eds.), *Post scripta. Essays on Medieval Law and the Emerge of the European State in Honor of Gaines Post*, *Studia Gratiani*, 1972, XV, pp. 567-587.
- Brown E., 'Représentations de la royauté dans les Livres de Fauvel', in: J. BLANCHARD (ed.), *Représentation, pouvoir et royauté à la fin du Moyen Âge. Actes du colloque organisé par l'Université du Maine les 25 et 26 mars 1994*, Paris, 1995, pp. 215-227.
- BRUN F., 'Notes biographiques sur Renaud de Fontaines, évêque de Soissons (1423-1442)', in: BSAHSS, 17, 1910, pp. 31-61.
- BRUN-LAVAINNE E. & BRUN E., *Les sept sièges de Lille, conteant les relations de ces sièges, appuyées des chartes, traités, capitulations et de tous les documents historiques qui s'y rattachent*, Paris-Lille, 1838.
- BRYNTESON W., 'Roman Law and Legislation in the Middle Ages', in: SPECULUM, 41, 1966, pp. 420-437.
- BUBENICEK M., 'La coutume de Bar dans un procès en Parlement de 1353', in: BEC, 1995, 153, pp. 306-324.
- BUBENICEK M., *Quand les femmes gouvernent. Droit et politique au XIVe siècle: Yolande de Flandre*, Paris, 2002.
- BUNTINX J., *De audiëntie van de graven van Vlaanderen. Studie over het centraal grafelijk gerecht (c. 1330-c. 1409)*, Brussel, 1949.
- BUNTINX J., 'De instellingen van de vorstendommen tot het einde van de twaalfde eeuw', in: J.A. VAN HOUTTE (dir.), *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, d. 2, Antwerpen-Brussel-Gent-Leuven, 1950, pp. 134-179.
- BUNTINX J., 'Wielant, Filips', in: NBW, 5, 1972, col. 1009-1019.
- BUNTINX W., *Het Transport van Vlaanderen (1305-1517). Bijdrage tot de geschiedenis van de financiële instellingen van het Graafschap Vlaanderen*, Onuitgeven licentiaatsverhandelingen, Rijksuniversiteit Gent, 1965.
- BURGERS J., 'Het ontstaan van de twaalfde-eeuwse Vlaamse stadskeuren', in: R. BEYERS (red.), *Van vader- naar moedertaal. Latijn, Frans en Nederlands in de dertiende-eeuwse Nederlanden*, Brussel, 2000, pp. 81-99.
- BURGESS G., 'The Divine Right of Kings Reconsidered', in: EHR, 1992, 107, pp. 837-861.
- BUVENS F., *Het gerechtelijk leven der stad Gent, weerspiegeld in de stadsrekeningen (1384-1467), onuitgegeven licentiaatsverhandeling*, Universiteit Gent, 1962-1963.
- BUYLAERT F. & BRAEKEVELT J., 'Rural political elites and social networks in late medieval Flanders: the Castellany of Furnes', in: G. MARTIN, R. VERMEIR & C. VANCOPPENOLLE (eds.), *Intermediate Institutions in the County of Flanders in the Late Middle Ages and the Early Modern Era*, Brussel, 2012, pp. 87-113.
- BUYLAERT F., DE CLERCQ W. & DUMOLYN J., 'Sumptuary legislation, material culture and the semiotics of 'vivre noblement' in the county of Flanders (14th-16th centuries)', in: *Social History*, 36, 2011, pp. 393-417.
- BUYLAERT F., *Eeuwen van ambitie. De adel in laatmiddeleeuws Vlaanderen*, Brussel, 2010.
- BYRNE D., 'Rex imago Dei: Charles V and the *Livre des propriétés des choses*', in: JMH, 7, 1981, pp. 97-113.
- CALLEWIER H., '« Quis esset episcopus Tornacensis ignorabatur » Le schisme Tournaisien', in: RHE, 107, 2012, pp. 131-168

- CALLEWIER H., 'De omgekeerde wereld van de Brugse ezelspaus. Een omstreden aspect van de laat-middeleeuwse kerkelijke feestcultuur', in: *JMG*, 12, 2009, pp. 175-195.
- CALLEWIER H., *De papen van Brugge. De seculiere in een middeleeuwse wereldstad (1411-1477)*, onuitgegeven doctoraatsverhandeling, Katholieke Universiteit Leuven, 2011.
- CANNING J., 'Law, Sovereignty and Corporation Theory, 1300-1450', in: J. BURNS (ed.), *The Cambridge History of Medieval Political Thought, c. 350 - c. 1450*, Cambridge, 1988, pp. 454-476.
- CANTEAUT O. 'Confisquer pour redistribuer: la circulation de la grâce royale d'après l'exemple de la forfaiture de Pierre Remi (1328)', in: *RH*, 313, 2011, pp. 311-326.
- CARLIER M., 'La politique des autorités envers les bâtards dans les Pays-Bas bourguignons: le dilemme entre avantage financier et intérêt politique', in: M. BOONE & W. PREVENIER (eds.), *Finances publiques et finances privées au bas moyen âge. Actes du colloque tenu à Gand les 5 et 6 mai 1995*, Leuven-Apeldoorn, 1996, pp. 203-218.
- CARLIER M., *Onwettige kinderen in de Bourgondische Nederlanden. Determinanten van hun plaats binnen de familie en binnen de maatschappij*, Onuitgegeven doctoraatsverhandeling Universiteit Gent, academiejaar 1998-1999.
- CARNIER M., 'Voorstelling van de inventaris van Sint-Baafs en bisdom Gent', in: *HMGOG*, 59, 2005, pp. 5-8.
- CARON M.-T., *Noblesse et pouvoir royal en France, XIIIe-XVIe siècle*, Paris, 1994.
- CARTELLIERI O., 'Philippe le Bon et le roi de France en 1430 et 1431', in: *AB*, 1929, 1, , pp. 78-83.
- CASSARD J.-C., 'La grâce du duc. Remède à la violence ou affirmation de sa souveraineté', in: *MSHAB*, 73, 1995, pp. 31-61.,
- CAUCHIES J.-M., '« Croit conseil » et ses « ministres ». L'entourage politique de Philippe le Beau (1494-1506)', in: A. MARCHANDISSE & J.-L. KUPPER (eds.), *À l'ombre du pouvoir. Les entourages princiers au Moyen Âge*, Genève, 2012, pp. 385-405.
- CAUCHIES J.-M., '« Selon la disposition du droit escript... Na de dispoitie van het beschreve regt... » ou l'ombre naissante du droit romain dans la législation des Pays-Bas bourguignons (1488)', in: A. RUELLE & M. BERLINGIN (dir.), *Le droit romain d'hier à aujourd'hui. Collationes et oblationes. Liber amicorum en l'honneur du professeur Gilbert Hanard*, Bruxelles, 2009, pp. 17-28.
- CAUCHIES J.-M., '«HOLA! N'alons plus avant! Cy fault le royaume!» ou l'Ostrevant entre France et Empire au XVe siècle', in: S. CURVEILLER & D. CLAUZEL (eds.), *Les champs relationnels en Europe du Nord et du Nord-Ouest, des origines à la fin du premier Empire*, Calais, 1994, pp. 91-100.
- CAUCHIES J.-M., 'Centralisation judiciaire et particularismes: Les procédures de recours en Hainaut au début des temps modernes', in: H. HASQUIN (ed.), *Hommages à la Wallonie. Mélanges d'histoire, de littérature et de philologie wallonnes offerts à Maurice A. Arnould et Pierre Ruelle*, Bruxelles, 1981, pp. 45-64.
- CAUCHIES J.-M., 'État bourguignon ou états bourguignons? De la singularité d'un pluriel', in: P. HOPPENBROUWERS, A. JANSE & R. STEIN (eds.), *Power and Persuasion. Essays on the Art of State Building in Honour of W. Blockmans*, Turnhout, 2010, pp. 49-58.
- CAUCHIES J.-M., 'Indices de gestion, formules de décision. Les mentions de service dans les actes princiers pour les Pays-Bas au XVe siècle', in: *Décisions et gestion. Histoire, Gestion, Organisations, septièmes rencontres, 26 et 27 novembre 1998*, Toulouse, 1999, pp. 15-24.
- CAUCHIES J.-M., 'Jean d'Avesnes, comte de Hainaut (1280-1304), législateur en son temps', in: *ACAM*, 77, 1996, pp. 17-30.
- CAUCHIES J.-M., 'Jean sans Peur, comte de Flandre (1405-1419), législateur', in: F. AUTRAND, C. GAUVARD & J.-M. MOEGLIN (red.), *Saint-Denis et la royauté: études offertes à Bernard Guénéé*, Paris, 1999, pp. 661-669.
- CAUCHIES J.-M., 'L'essor d'une législation générale pour les Pays-Bas bourguignons dans le dernier quart du XVe siècle : aperçu et suggestions', in: *PCEEB*, 21, 1981, p. 59-70.

- CAUCHIES J.-M., 'La législation et les auteurs de la doctrine dans les Pays-Bas (XIVe-XIVe siècles)', in: F. STEVENS & D. VAN DEN AUWEELE (eds.) *"Houd voet bij stuk"*. *Xenia iuris historiae G. Van Dievoet oblata*, Leuven, 1990, pp. 209-223.
- CAUCHIES J.-M., *La législation princière pour le comté de Hainaut. Ducs de Bourgogne et premiers Habsbourg (1427-1506)*, Bruxelles, 1982.
- CAUCHIES J.-M., 'La terminologie dans les ordonnances des Ducs de Bourgogne', in: *BTFG*, 1975, 53, pp. 402-418.
- CAUCHIES J.-M., 'Le droit et les institutions dans les anciens Pays-Bas sous Philippe le Bon (1419-1467). Essai de synthèse', in *CC*, 123, 1995, pp. 33-68.
- CAUCHIES J.-M., 'Le pouvoir dans les principautés', in: B. DEMOTZ (dir.), *Les principautés dans l'Occident médiéval à l'origine des régions*, Turnhout, 2007, pp. 95-142.
- CAUCHIES J.-M., 'Le prince territorial au Bas Moyen Âge dans les anciens Pays-Bas. Quinze années de recherches en Belgique (1975-1990)', in: leurs pouvoirs et leur pouvoir', in: *Les princes et le pouvoir au Moyen Âge. XXIIIe Congrès de la S.H.M.E.S., Brest mai 1992*, Paris, 1993, pp. 35-48.
- CAUCHIES J.-M., 'Le privilège ou la keure. Ersatz de la loi dans les Pays-Bas au bas moyen âge?', in: B. DÖLEMEYER & H. MOHNHAUPT (eds.), *Das Privileg im europäischen Vergleich*, b. 1, Frankfurt am Main, 1997, pp. 123-137.
- CAUCHIES J.-M., 'Les «écorcheurs» en Hainaut (1437-1445)', in: *BTMG*, 1973, 20, pp. 317-337.
- CAUCHIES J.-M., 'Les sources du droit dans les Pays-Bas bourguignons', in: *PCEEB*, 1988, 28, pp. 35-48.
- CAUCHIES J.-M., 'L'intérêt des Archives et de la Bibliothèque de Dijon pour la première série du Recueil des Ordonnances des Pays-Bas', in: *HKCOWV*, 27, 1978, pp. 33-35.
- CAUCHIES J.-M., 'Liste chronologique provisoire des ordonnances de Philippe le Bon, duc de Bourgogne, pour le comté de Hainaut (1425-1467)', in: *HKCOWV*, 26, 1973-1974, pp. 35-146.
- CAUCHIES J.-M., 'Maximilien d'Autriche et le traité d'Arras de 1482: négociateurs et négociations', in: D. CLAUZEL, C. GIRY-DELOISON & C. LEDUC (éds.), *Arras et la diplomatie européenne, XVe-XVIe siècles*, Arras, 1999, pp. 143-164.
- CAUCHIES J.-M., 'Paris dans la législation flamande de Jean sans Peur', in: W. PARAVICINI & B. SCHNERB (dir.), *Paris, capitale des ducs de Bourgogne*, Ostfildern, 2007, pp. 121-135.
- CAUCHIES J.-M., 'Pragmatisme et idéaux dans les exposés des motifs à travers un corpus d'actes princiers pour la Flandre (1405-1419)', in: *Croyance et gestion. Histoire, Gestion, Organisations, huitièmes rencontres, 25 et 26 novembre 1999*, Toulouse, 1999, pp. 71-80.
- CAUCHIES J.-M., 'Que disent les chroniqueurs bourguignons de la gestion politique et des institutions de leur prince?', in: *Gestion et média. Collection Histoire, Gestion, Organisations, sixièmes rencontres, 27 et 28 novembre 1997*, Toulouse, 1998, pp. 29-35.
- CAUCHIES J.-M., 'Services publics et législation dans les villes des anciens Pays-Bas. Questions d'heuristique et de méthode', in: *Het openbaar initiatief van de gemeenten in België. Historische grondslagen (Ancien Régime). Handelingen van het 11de Internationaal Colloquium, Spa, 1-4 sept. 1982*, Brussel, 1984, pp. 639-688.
- CAUCHIES J.-M., 'Valenciennes, ville « en Hainaut » sans être « du Hainaut ». Ou comment se forger un droit à la lumière de la mémoire', in: C. LEVELEUX-TEXEIRA, A. ROUSSELET-PIMONT, P. BONIN & F. GARNIER (eds.), *Le gouvernement des communautés politiques à la fin du Moyen Âge. Entre puissance et négociation: Villes, Finances, État. Actes du colloque en l'honneur d'Albert Rigaudière, le 6, 7 et 8 novembre 2008*, Paris, 2011, pp. 31-41.
- CAUCHIES J.-M., 'De geschiedenis van de wetgeving. Middeleeuwen – Moderne Tijden: een mijneveld?', in: F. STEVENS & D. VAN DEN AUWEELE (eds.), *Uuytwysens d'Archiven. Handelingen van de XIe Belgisch-Nederlandse rechtshistorische dagen, Leuven, 22-23 november 1990*, Leuven, 1992, pp. 1-26.
- CAUCHIES J.-M., 'Deux grands commis bâtisseurs de villes dans les Pays-Bas bourguignons: Jean de Lannoy et Pierre Bladelin (vers 1450-60)', in: « *De Jacques Cœur à Renault* » *Gestionnaires et*

- organisations. *Collection Histoire, Gestion, Organisations, troisièmes rencontres, 25 et 26 novembre 1994*, Toulouse, 1995, pp. 45-59.
- CAZELLES R., 'Lettres closes, lettres « de par le roy » de Philippe de Valois', in: *ABSHF, 1956-1957*, pp. 63-212.
- CAZELLES R., *Société politique, noblesse et couronne sous Jean le Bon et Charles V*, Genève-Paris, 1982.
- CELIS G., 'De versiering der Sint-Pietersabdij bij de Blijde inkomsten der Graven van Vlaanderen', in: *BMGOG, 24, 1919*, pp. 42-49.
- CELIS G., 'Eenige aantekeningen over de blijde inkomsten der Graven van Vlaanderen in de Sint-Pietersabdij', in: *BMGOG, 23, 1919*, pp. 10-26.
- CHAMPEAUX E., *Les ordonnances des ducs de Bourgogne*,
- CHAMPION P. & DE THOISY P., *Bourgogne-France-Angleterre au traité de Troyes. Jean de Thoisy, évêque de Tournai. Chancelier de Bourgogne. Membre du conseil du roi. 1350-1433*, Paris, 1943.
- CHAPLAIS P., 'La souveraineté du roi de France et le pouvoir législatif en Guyenne au début du XIVe siècle', in: *MA, 1963*, pp. 449-469.
- CHAVAROT M.-C., 'La pratique des lettres de marque d'après les arrêts du Parlement (XIIIe-début XVe siècle)', in: *BEC, 149, 1991*, pp. 51-89.
- CHEYETTE F., 'Custom, Case Law, and Medieval "Constitutionalism": A Re-Examination', in: *PSQ, 78, 1963*, pp. 362-390.
- CHEYETTE F., 'The Invention of the State', in: B. LACKNER & K. PHILP (eds.), *The Walker Prescott Webb Memorial Lectures. Essays on Medieval Civilisation*, Austin/London, 1978, pp. 143-178.
- CHEYETTE F., 'The Royal Safeguard in Medieval France', in: J. STRAYER & D. QUELLER (eds.), *Post scripta. Essays on Medieval Law and the Emerge of the European State in Honor of Gaines Post, Studia Gratiani, 1972, XV*, pp. 631-652.
- CHIFFOLEAU J., 'Dire l'indicible. Remarques sur la catégorie du nefandum du XIIe au XVe siècle', in: *Annales, 45, 1990*, pp. 289-324.
- CHIFFOLEAU J., 'Le crime de majesté, la politique et l'extraordinaire: note sur les collections érudites de lèse-majesté du XVIIe siècle français et sur leurs exemples médiévaux', in: Y.-M. BERCE (éd.), *Les procès politiques (XIVe-XVIIe siècle)*, Rome, 2007, pp. 577-662.
- CHIFFOLEAU, 'Sur le crime de majesté médiéval', in: *Genèse de l'État Moderne en méditerranée - Approches Historiques et anthropologique des pratiques et des représentations. Actes des tables rondes internationales tenues à Paris les 24, 25 et 26 septembre 1987 et les 18 et 19 mars 1988* (Collection de l'École française de Rome, 168), Paris, 1993, pp. 183-213.
- CLAESSENS H., 'Blaesere (Blazere, Blasius), Jacob de, Vlaams rechtsgeleerde', in: *NBW, 1970, 4*, col. 62-66.
- CLAESSENS H., *Het strijdschrift van Jacob de Blaesere betreffende de competentie van het Parlement van Parijs over het graafschap Vlaanderen, onuitgegeven licentiaatsverhandeling*, Universiteit Gent, 1967-1968.
- CLARK G., *Made in Flanders. The Master of the Ghent Privileges and Manuscript Painting in the Southern Netherlands in the Time of Philip the Good*, Turnhout, 2000.
- CLAUSTRE J., 'La dette, la haine et la force: les débuts de la prison pour dette à la fin du Moyen Âge', in: *RH, 109, 2007*, pp. 797-821.
- CLAUSTRE J., 'Le répit et le pardon des dettes dans le royaume de France à la fin du Moyen Âge', in: É. SCHEID-TISSINIER & T. RENTET (eds.), *Figures politiques du pardon. De l'Antiquité à la Renaissance*, Paris, 2011, pp. 99-115.
- CLAUSTRE J., '« Donner le temps »: le répit royal à la fin du Moyen Âge', in: L. FAGGION & L. VERDON (dir.), *Le don et le contre-don. Usages et ambiguïtés d'un paradigme anthropologique aux époques médiévale et moderne*, Aix-en-Provence, 2010, pp. 39-57.
- CLAUZEL D., CLAUZEL-DELANNOY I., COULON L., HAQUETTE B. e.a., 'L'activité législative dans les villes du Nord de la France à la fin du Moyen Âge', in: J.-M. CAUCHIES & E. BOUSMAR (dir.), *« Faire bans, edictz et statuz: » légiférer dans la ville médiévale*, Bruxelles, 2001, pp. 295-329.
- CLAUZEL D., 'Le roi, le prince et la ville. L'enjeu des réformes financières à Lille à la fin du Moyen Âge', in: *PCEEB, 33, 1993*, pp. 75-90.

- CLAUZEL D., 'Les rélevations d'un agent de Maximilien sur les intrigues de Louis XI pour s'emparer de Lille', in: *PCEEB*, 48, 2008, pp. 195-216.
- COATIVY Y., 'La représentation du souverain sur les monnaies d'or en France du XIIIe au XVe siècle (royaume et principautés)', in: *RESS*, 45, 2007, pp. 31-44.
- COCKSHAW P., *La chancellerie de Bourgogne-Flandre*,
- COCKSHAW P., *Le personnel de la chancellerie de Bourgogne-Flandre sous les ducs de Bourgogne de la maison de Valois (1384-1477)*, Kortrijk-Heule, 1982.
- COCKSHAW P., 'Rélations États-prince vers 1430', in: P. COCKSHAW & C. VAN DEN BERGEN-PANTENS (dir.), *L'ordre de la Toison d'or, de Philippe le Bon à Philippe le Beau (1430-1505): idéal ou reflet d'une société?*, Bruxelles, 1996, pp. 21-22.
- CONTAMINE P., 'Contribution à l'histoire d'un mythe: les 1.700.000 clochers du royaume de France (XVe-XVIe siècles)', in: *Économies et sociétés au Moyen Âge. Mélanges offerts à Edouard Perroy*, Paris, 1973, pp. 414-427.
- CONTAMINE P., 'De la puissance aux privilèges: doléances de la noblesse française envers la monarchie aux XIVe et XVe siècles', in: P. CONTAMINE (red.), *La noblesse au Moyen Âge, XIe-XVe siècles, Essais à la mémoire de Robert Boutruche*, Paris, 1976, pp. 235-257.
- CONTAMINE P., 'Le légendaire de la monarchie française. Le prologue de Raoul de Presles à sa traduction de la LaCité de Dieu: texte et image', in: P. CONTAMINE, *Des pouvoirs en France, 1300-1500*, Paris, 1992, pp. 49-60.
- CONTAMINE P., 'Le premier procès de Jean II, duc d'Alençon (1456-1458): quels enjeux, quels enseignements politiques?', in: P. HOPPENBROUWERS, A. JANSE & R. STEIN (eds.), *Power and Persuasion. Essays on the Art of State Building in Honour of W. Blockmans*, Turnhout, 2010, pp. 103-122.
- CONTAMINE P., 'Les fortifications urbaines en France à la fin du Moyen Age: aspects financiers et économiques', in: *RH*, 259, 1978, pp. 23-47.
- CONTAMINE P., 'Louis XI, François II, duc de Bretagne et l'ordre de Saint-Michel (1469-1470)', in: P. CONTAMINE, *Des pouvoirs en France, 1300-1500*, Paris, 1992, pp. 169-190.
- CONTAMINE P., 'Méthodes et instruments de travail de la diplomatie française. Louis XI et la régale des évêchés bretons (1462-1465)', in: P. CONTAMINE, *Des pouvoirs en France, 1300-1500*, Paris, 1992, pp. 147-167.
- CONTAMINE P., 'The Contents of a French Diplomatic Bag in the Fifteenth Century: Louis XI, Regalian Rights and Breton Bishoprics 1462-1465', in: *NMS*, 25, 1981, pp. 52-72.
- COOLS H., 'Het markizaat Veere: een relict van het Bourgondisch-Habsburgse adelsbeleid', in: P. BLOM (red.), *Borsele, Bourgondië, Oranje - Heren en markiezen van Veere en Vlissingen*, Hilversum, 2009, pp. 11-26.
- COOLS H., 'Le prince et la noblesse dans la châtellenie de Lille à la fin du XVe siècle: un exemple de la plus grande emprise de l'Etat sur les élites locales?', in: *RN*, 77, 1995, pp. 387-406.
- COOPMANS J., 'Het privilege als vorm van wetgeving in de late middeleeuwen', in: W. FRIJHOFF & M. HIEMSTRA (ed.), *Bewogen en bewegen. De historicus in het spanningsveld tussen economie en cultuur. Liber amicorum aangeboden aan Prof. Dr. H.F.J.M. van den Eerenbeemt ter gelegenheid van zijn 25-jarige professoraat aan de Katholieke Hogeschool te Tilburg, 1961-1986*, Tilburg, 1986, pp. 95-116.
- CORRYN F., 'Het Schippersambacht te Gent (1302-1492)', in: *HMGOG*, 1, 1944, pp. 165-204.
- COSANDEY F., 'L'absolutisme: un concept irremplacé', in: L. SCHILLING (ed.), *Absolutismus, ein unersetzliches Forschungskonzept? Eine deutsch-französische Bilanz*, München, 2008, pp. 33-51.
- COURTEL, A.-L., 'La chancellerie et les actes d'Eudes IV, duc de Bourgogne (1315-1349) (second article)', in: *BEC*, 1977, 135, pp. 255-311.
- CROMBIE L., 'Honour, community and hierarchy in the feasts of the archery and crossbow guilds of Bruges, 1445-81', in: *JMH*, 2011, 37, pp. 102-113.
- CUTTLE S., *The law of treason and treason trials in later medieval France*, Cambridge, 1981.

- DACRE BOULTON D'A., 'The Order of the Golden Fleece and the creation of Burgundian national identity', in: D'A. DACRE BOULTON & J. VEENSTRA (eds.), *The ideology of Burgundy. The promotion of national consciousness, 1364-1565*, Leiden/Boston, 2006, pp. 21-97.
- D'ALTEROCHE B., *De l'étranger à la seigneurie à l'étranger au royaume, XIe-XVe siècle*, Paris, 2002.
- DALY K., 'Jean d'Auffay: Culture historique et polémique à la cour de Bourgogne', in: *MA*, 2006, 112, pp. 603-618.
- DAMEN M., *De staat van dienst. De gewestelijke ambtenaren van Holland en Zeeland in de Bourgondische periode (1425-1482)*, Hilversum, 2000.
- DAMEN M., 'Vorstellijke vensters. Glasraamschenkingen als instrument van devotie, memorie en representatie (1419-1519)', in: *JMG*, 8, 2005, pp. 140-200.
- DANNEELS M., *Weduwen en wezen in het laat-middeleeuwse Gent*, Leuven, 1995.
- D'ARBAUMONT J.-M., 'Les anoblis de Bourgogne, période ducale (1361-1477)', in: *RNHB*, 1866, pp. 151-165.
- DAUCHY S., '«Informer les plaideurs» L'exécution des arrêts du Parlement en Flandre au XVe siècle', in: C. BOUDREAU, F. KOUKY, C. GAUVARD & M. HÉBERT (pub.), *Information et société en Occident à la fin du Moyen Âge: actes du colloque tenu à l'Université du Québec à Montréal et l'Université d'Ottawa (9-11 mai 2002)*, Paris, 2004, pp. 389-404.
- DAUCHY S., *De processen in beroep uit Vlaanderen bij het Parlement van Parijs (1320-1521). Een rechtshistorisch onderzoek naar de wording van staat en soevereiniteit in de Bourgondisch-Habsburgse periode*, Brussel, 1995.
- DAUCHY S., 'Deça l'Escault estoit l'Empire. La compétence du Parlement de Paris en Flandre impériale', in: *PCEEB*, 42, 2002, pp. 75-85.
- DAUCHY S., 'Keizer Karel, een soevereine vorst?', in: H. SOLY & R. VERMEIR (eds.), *Beleid en bestuur in de oude Nederlanden. Liber amicorum prof. dr. M. Baelde*, 1993, Gent, pp. 66-72.
- DAUCHY S., 'L'affaire Jean Van der Zijpe (1448), ou les mésaventures gantoises d'un juriste au service du prince', in: *PCEEB*, 2000, 40, pp. 69-78.
- DAUCHY S., 'Le douaire de Marguerite d'York, la minorité de Philippe le Beau et le Parlement de Paris 1477-1494', in: *HKCG*, 155, 1989, pp. 49-127.
- DAUCHY S., 'Quelques remarques sur les amendes prononcées par le Parlement de Paris au Moyen Âge pour 'fol appel' provenant de Flandre', in: *TRG*, 1987, 55, pp. 49-55.
- DAUCHY S., 'Souveraineté et justice. L'exécution des arrêts et jugés du Parlement de Paris en Flandre aux XVeme et XVIeme siècles', in: *Les Épisodiques*, 1991 5, pp. 1-15.
- DAUPHANT L., *Le royaume des quatre rivières. L'espace politique français (1380-1515)*, Seyssel, 2012.
- DAUVEN B. & ROUSSEAU X., 'Introduction: « Préférant miséricorde à rigueur de justice », in: B. DAUVEN & X. ROUSSEAU (eds.), *Préférant miséricorde à rigueur de justice. Pratiques de la grâce (XIIIe-XVIIe siècles)*, Louvain-la-Neuve, 2012, pp. 7-15.
- DAVID M., *La souveraineté et les limites du pouvoir monarchique du XIe au XVe siècle*, Paris, 1954.
- DE BORCHGRAVE C., *Diplomaten en diplomatie onder Jan zonder Vrees*, Kortrijk-Heule, 1992.
- DE BROUSSILLON B. & DE FARCY P., *La maison de Laval, 1020-1605. Étude historique, accompagnée du cartulaire de Laval et de Vitry. t. III, Les Montfort-Laval, 1412-1501*, Paris, 1900.
- DE COUSSEMAKER E., 'Sources du droit public et coutumier de la Flandre maritime', in: *ACFF*, 11, 1870-1872, pp. 183-290 (d. I) en *ACFF*, 12, 1873-1874, pp. 157-332 (d. II).
- DE HEMPTINNE T., 'De grafelijke kanselarij', in: W. PREVENIER en B. AUGUSTYN (eds.), *De gewestelijke en lokale overheidsinstellingen in Vlaanderen tot 1795*, Brussel, 1997, pp. 81-94.
- DE HEMPTINNE T., 'Marguerite de Male et les villes de Flandre. Une princesse naturelle aux prises avec le pouvoir des autres (1384-1405)', in: E. BOUSMAR, J. DUMONT, A. MARCHANDISSE & B. SCHNERB (dir.), *Femmes de pouvoir, femmes politiques durant les derniers siècles du Moyen Âge et au cours de la première Renaissance*, 2012, Bruxelles, 477-491.
- DE JONGE K., 'Bourgondische residenties in het graafschap Vlaanderen. Rijsel, Brugge en Gent ten tijde van Filips de Goede', in: *HMGOG*, 54, 2000, pp. 93-134.
- DE LAET M., 'Mechelen versus Antwerpen. De strijd om het bezit en het behoud van de stapels voor vis, zout en haver (1233-1467)', in: *KKOLKM*, 90, 1986, pp. 57-89.

- DE LANNOY B. & DANSAERT G., *Jean de Lannoy, le Bâtitseur*, Paris/Bruxelles, s.d. [1931].
- DE MAS-LATRIE R., 'Du droit de marque ou droit de représailles au Moyen Âge', in: *BEC*, 27, 1866, pp. 529-577.
- DE MOREAU E., 'La législation des ducs de Bourgogne sur l'accroissement des biens ecclésiastiques, étudiée spécialement en Belgique', in: *RHE*, 41, 1946, pp. 44-65.
- DE PAERMENTIER E., *In cuius rei testimonium et firmitatem : oorkonden en kanselarijwerking in de entourage van de graven en gravinnen van Vlaanderen en Henegouwen (1191-1244): een diplomatisch en paleografische studie*, 2 vols., onuitgegeven doctoraatsverhandeling, Universiteit Gent, 2010.
- DE PAS J., 'La Ville de Saint-Omer et le Port de Gravelines', in: *MSAM*, 35, 1931, pp. 139-252.
- DE PAUW W., *De opstand van 1467 te Mechelen*, onuitgegeven licentiaatsthesis, Universiteit Gent, 2002-203.
- DE POTTER F., *Geschiedenis der stad Kortrijk*, 4 vols., Gent, 1873-1876.
- DE ROCK J., *Het bestuur van de kasselrij Kortrijk in de Bourgondische periode (1387-1453)*, Brussel, 2010.
- DE ROCK J., 'La châteltenie de Courtrai: quelques aspects du rapport entre ville et campagne dans la Flandre du bas Moyen Âge', in: *RN*, 89, 2007, pp. 729-753.
- DE SAGHER H., 'Vijftiendeeuwsche Keuren van het vleesch en den visch uit Wervik', in: *HGGB*, 80, 1937, pp. 166-185.
- DE SAINTE-MARIE A., *Histoire généalogique et chronologique de la maison royale de France, des pairs, grands officiers de la couronne & de la maison du Roy, & des anciens barons du royaume*, 9 vols., Paris, 1726-1733.
- DE SCHEPPER H. & CAUCHIES J.-M., 'Legal Tools of the Public Power in the Netherlands, 1200-1600', in: A. PADOA-SCHIOPPA (ed.), *Legislation and Justice*, New York, 1999, pp. 229-268.
- DE SCHEPPER H., 'Privileg und Gratia in den Burgundisch-Habsburgischen Niederlanden, 1400-1621', in: B. DÖLEMEYER & H. MOHNHAUPT (eds.), *Das Privileg im europäischen Vergleich*, b. 2, Frankfurt am Main, 1999, pp. 225-252.
- DE SMEDT R., 'Jean seigneur de lannoy, de Lys, de Wattignies et d'Yser', in: R. DE SMEDT (dir.), *Les Chevaliers de l'Ordre de la Toison d'or au XVe siècle*, Frankfurt am Main, 2000, pp. 115-117.
- DE SMET S., "Voor de conservatie van den lande" *Bijdrage tot het onderzoek naar intermediaire structuren in het graafschap Vlaanderen. Geschiedenis van het Hoofdcollege van het Land van Waas (1515-1700) en inventaris van het archief*, 2 dl., onuitgegeven doctoraatsverhandeling, Universiteit Gent, 2011.
- DE WIN P., 'Jacques de Lalaing, seigneur de Bugnicourt, surnommé "Le Bon Chevalier"', in: R. DE SMEDT (dir.), *Les Chevaliers de l'Ordre de la Toison d'or au XVe siècle*, Frankfurt am Main, 2000, pp. 117-120.
- DE WIN P., 'Jean de Croÿ, seigneur de Tours-sur-Marne, 1er comte de Chimay', in: R. DE SMEDT (dir.), *Les Chevaliers de l'Ordre de la Toison d'or au XVe siècle*, Frankfurt am Main, 2000, pp. 48-50.
- DEBAECKER L., *Recherches historiques sur la ville de Bergues en Flandre*, Bruges, 1849.
- DECAVELE J., 'De Gentse poorterij en buitenpoorterij', in: *Recht en instellingen in de oude Nederlanden tijdens de middeleeuwen en de nieuwe tijd. Liber amicorum Jan Buntinx*, Leuven, 1981, pp. 63-83.
- DECLERCQ G., 'Heiligen, lekenabten en hervormers. De Gentse abdijen van Sint-Pieters en Sint-Baafs tijdens de Eerste Middeleeuwen (7de-12de eeuw)', in: G. DECLERCQ (red.), *Ganda & Blandinium. De Gentse abdijen van Sint-Pieters en Sint-Baafs*, Gent, 1997, pp. 13-40.
- DECLERCQ G., 'Kamer van Hoofdredeninge (12de eeuw-1795)', in: W. PREVENIER en B. AUGUSTYN (eds.), *De gewestelijke en lokale overheidsinstellingen in Vlaanderen tot 1795*, Brussel, 1997, pp. 171-187.
- DECLERCQ G., 'Lijst abten van de Sint-Pieters- en de Sint-Baafsabdij', in: G. DECLERCQ (red.), *Ganda & Blandinium. De Gentse abdijen van Sint-Pieters en Sint-Baafs*, Gent, 1997, p. 221.

- DECLERCQ G., 'Van privaatoorkonde tot vorstelijke oorkonde. De oorkonden van de eerste graven van Vlaanderen, inzonderheid voor de Sint-Pietersabdij te Gent (10de-11de eeuw)', in: *HKCG*, 176, 2010, pp. 41-77.
- DEGRYSE R., 'De konvooiëring van de Vlaamsche visschersvloot in de 15de en 16de eeuw', in: *BGN*, 2, 1948, pp. 1-24.
- DEGRYSE R., 'Le convoi de la pêche à Dunkerque au XVe et XVIe siècles', in: *RN*, 33, 1951, pp. 117-127.
- DEL MARMOL E., *De l'influence du règne de Charles-Quint sur la législation et sur les institutions politiques de la Belgique* [Mémoires couronnés par l'Académie royale des Sciences et Belles-Lettres, XV], Bruxelles, 1838.
- DELACHENAL R., 'Une clause de la paix d'Arras. Les conseillers bourguignons dans le parlement de Charles VII', in: *BSHP*, 18, 1891, pp. 76-83.
- DELISLE L., 'Mémoire sur les actes d'Innocent III', in: *BEC*, 19, 1858, pp. 1-73.
- DELMASURE B., *Le diocèse d'Arras de 1093 au milieu du XIVe siècle : recherches sur la vie religieuse dans le nord de la France au Moyen Age*, 2 vols., Arras, 1994.
- DEMANTE G., 'Observations sur la formule «Car tel est notre plaisir» dans la chancellerie française', in: *BEC*, 54, 1893, pp. 86-96.
- DEMURGER A., 'Guerre civile et changements du personnel administratif dans le royaume de France de 1400 à 1418: l'exemple des baillis et sénéchaux', in: *Francia*, 1978, 6, pp. 151-298.
- DENOËL C., *Saint André - Culte et iconographie en France (Ve-XVe siècles)*, Paris, 2004.
- DEPAUW C., 'Les seigneurs de Le Val et de La Roussellerie à Mouscron et Herseaux au XVe siècle', in: *MSHM*, 1986, 8, pp. 15-40.
- DEPLOIGE J., 'Political Assassination and Sanctification. Transforming Discursive Customs after the Murder of the Flemish Count Charles the Good (1127)', in: J. DEPLOIGE & G. DENECKERE (eds.), *Mystifying the Monarch - Studies on Discourse, Power and History*, Amsterdam, 2006, pp. 35-54.
- DEROUBAIX J., *Histoire d'Herseaux*, Bruxelles, 1967.
- DERVILLE A., *La société française au Moyen Âge*, Lille, 2000.
- DERVILLE A., 'Les pots-de-vin dans le dernier tiers du XVe siècle (d'après les comptes de Lille et de Saint-Omer)', in: W. BLOCKMANS (red.), *Het algemene en de gewestelijke privilegiën van Maria van Bourgondië voor de Nederlanden*, Kortrijk-Heule, 1985, pp. 449-471.
- DESPLANQUE A., 'Troubles de la châtellenie de Cassel sous Philippe-le-Bon (1427-1431)', in *ACFF*, 1864-1865, VIII, pp. 218-281.
- DESPORTES P., 'Les pairs de France et la couronne', in: *RH*, 1989, 572, pp. 305-340.
- DEVAUX J., 'Jean de Melun, seigneur d'Antoing, d'Épinoy, de Sottenghien, de Beaumetz, de Metz-en-Couture, de Saulty et de Wingles, connétable de Flandre, vicomte de Gand, prévôt de Douai et châtelain de Bapaume', in: R. DE SMEDT (dir.), *Les Chevaliers de l'Ordre de la Toison d'or au XVe siècle*, Frankfurt am Main, 2000, pp. 63-67.
- DEVRIES K., 'Calculating profits and losses during the Hundred Years war: what really forced Philip the Good from the war?', in: L. ARMSTRONG, I. ELBL & M. ELBL (eds.), *Money, Markets and Trade in Late Medieval Europe. Essays in Honour of John H.A. Munro*, Leiden, 2007, pp. 187-209.
- DEWITTE A., 'Een geschil tussen Diksmuide en Ieper', in: *Biekorf*, 88, 1988, pp. 421-422.
- DHONDT J., 'Het Land van Waas in het Graafschap Vlaanderen (XIe-XIIIe eeuw)', in: *AOKLW*, 1943, 54, pp. 49-59.
- DHONDT R., 'Gravin Johanna van Constantinopel en het Brugs begijnhof', in: *Brugs Ommeland*, 2008, pp. 228-237.
- DICKINSON J., *The Congress of Arras 1435 - A study in medieval diplomacy*, Oxford, 1955.
- DIDIER N., *La garde des églises au XIIIe siècle*, Grenoble, 1927.
- DIEGERICK I., *Les drapiers Yprois et la conspiration manquée. Épisode de l'histoire d'Ypres, (1428-1429)*, Bruges, 1856.

- DIEGERICK I., 'Neuve-Église. Notes sur la draperie et ses chambres rhétoriques', in: ASEB, 1855-1856, X, 2de reeks, pp. 239-256.
- DIEMAND A., *Das Zeremoniell der Kaiserkrönungen von Otto I. bis Friedrich II.*, München, 1894.
- DIERICX C.-L., *Mémoires sur la ville de Gand*, 3 vols., Gent, 1814-1816.
- DIERICX C.-L., *Mémoires sur les Lois, les Coutumes et les Privilèges des Gantois, depuis l'institution de leur commune jusqu'à la révolution de l'an 1540*, 2 vols., Gent, 1817-1818.
- DIERKENS A. & GUILARDIAN D., 'Actes princiers et naissance des principautés territoriales: du duché de Basse-Lotharinge au duché de Brabant (XIe-XIIIe siècles)', in: HCKG, 176, 2010, pp. 243-258.
- DOUTREPONT G., *La littérature française à la cour des ducs de Bourgogne - Philippe le Hardi, Jean sans Peur, Philippe le Bon, Charles le Téméraire*, Paris, 1909.
- DOUXCHAMPS H., 'La vente du comté de Namur à Philippe le Bon (16 janvier 1421)', in: ASAN, 1987, 65, pp. 119-175.
- DU FRESNE DE BEAUCOURT G., *Histoire de Charles VII*, 6 volumes, Paris, 1881-1891.
- DUHAIN M., *Gewoonterecht en wetgeving in het graafschap Vlaanderen: een terminologische studie (11de-14de eeuw)*, 2 d., onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Universiteit Gent, 1967-1968.
- DUHAMEL L., *Négociations de Charles VII et de Louis XI avec les évêques de Metz pour la châtellenie d'Épinal (Réunion de cette ville à la Lorraine)*, Paris, 1867.
- DUMALIN N., 'Het testament van Jeronimus Lauwerein (21 juli 1509): Ambities en verwezenlijkingen van een parvenu', in: HMGOG, 65, 2011, pp. 79-101.
- DUMOLYN J. & HAEMERS J., 'Les bonnes causes du peuple pour se révolter: Le contrat politique en Flandre médiévale d'après Guillaume Zoete (1488)', in: F. FORONDA (pub.), *Avant le contrat social: Le contrat politique dans l'Occident médiéval XIIIe - XVe siècle. Actes du Colloque international de Madrid (2008)*, Paris, 2011, pp. 327-346.
- DUMOLYN J. & HAEMERS J., 'Patterns of urban rebellion in medieval Flanders', in: JMH, 31, 2005, pp. 369-393.
- DUMOLYN J. & LECUPPRE-DESJARDIN E., 'Le Bien Commun en Flandre: une lutte discursive entre princes et sujets', in: E. LECUPPRE-DESJARDIN & A.-L. VAN BRUAENE (eds.), *De Bono Communi. The Discourse and Practice of the Common Good in the European City (13th-16th c.)*, Turnhout, 2010, pp. 253-266.
- DUMOLYN J. & PAPIN K., 'De boerenopstand van Kassel (1427-1431): de strijd van een plattelandsgemeenschap tegen de Bourgondische centralisatie', in: HGGB, 2008, 145/2, pp. 219-254.
- DUMOLYN J. & PAPIN K., 'Y avait-il des « révoltes fiscales » dans les villes médiévales des Pays-Bas méridionaux? L'exemple de Saint-Omer en 1467', in: RN, ter perse.
- DUMOLYN J., *De Brugse Opstand van 1436-1438*, Heule, 1997.
- DUMOLYN J., *De Raad van Vlaanderen en de Rekenkamer te Rijsel. Gewestelijke overheidsinstellingen als instrumenten van de centralisatie (1419-1477)*, Brussel, 2002.
- DUMOLYN J., 'Economic Development, Social Space and Political Power in Bruges, c. 1127-1302', in: H. SKODA, P. LANTSCHNER & R. SHAW (eds.), *Contact and Exchange in later medieval Europe: Essays in Honour of Malcolm Vale*, Woodbridge, 2012, pp. 33-58.
- DUMOLYN J., 'Henri Pirenne and Particularism in Late Medieval Flemish Cities: An Intellectual Genealogy', in: D. NICHOLAS, B. BACHRACH & J. MURRAY (eds.), *Comparative Perspectives on History and Historians. Essays in Memory of Bryce Lyon (1920-2007)*, Kalamazoo, 2012, pp. 119-145.
- DUMOLYN J., 'Justice, equity and the common good. The state ideology of the councillors of the Burgundian dukes', in: D'A. DACRE BOULTON & J. VEENSTRA (eds.), *The ideology of Burgundy. The promotion of national consciousness, 1364-1565*, Leiden/Boston, 2006, pp. 1-20.
- DUMOLYN J., 'Les réseaux politiques locaux sous la domination bourguignonne. Les exemples de Gand et de Lille', in: RN, 88, 2006, pp. 309-329.
- DUMOLYN J., 'Nobles, patricians and officers: The making of a regional political elite in Late Medieval Flanders', in: JSH, 40, 2006, pp. 431-452.

- DUMOLYN J., 'Organische intellectuelen in het politieke lichaam: De staatsideologie van de laatmiddeleeuwse Bourgondische ambtenaren', in: *BTFG*, 83, 2005, pp. 1077-1102.
- DUMOLYN J., 'Our land is only founded on trade and industry. Economic discourses in fifteenth-century Bruges', in: *JMH*, 36, 2010, pp. 374-389.
- DUMOLYN J., *Staatsvorming en vorstelijke ambtenaren in het graafschap Vlaanderen (1419-1477)*, Antwerpen/Apeldoorn, 2003.
- DUMOLYN J., 'The 'Terrible Wednesday' of Pentecost: Confronting Urban and Princely Discourses in the Bruges Rebellion of 1436-1438', in: *JHA*, 92, 2007, pp. 3-20.
- DUMOLYN J., 'The legal repression of revolts in late medieval Flanders', in: *TRG*, 68, 2000, pp. 479-521.
- DUMOLYN, 'Privileges and novelties; the political discourse of the Flemish cities and rural districts in their negotiations with the dukes of Burgundy (1384-1506)', in: *UH*, 35, 2008, pp. 5-23.
- DUMONT M., 'Essai sur la diplomatie des ducs de Bourgogne (Critique interne des chartes)', in: J. CASSART (pub.), *Miscellanea Tornacensia. Mélanges d'Archéologie et d'Histoire, congrès de Tournai 1949*, t. I, Bruxelles, 1951, pp. 726-739.
- DUMONT M., 'Essai sur la diplomatie des ducs de Bourgogne. (Critique interne des chartes)', in: J. CASSART (pub.), *Miscellanea Tornacensia. Mélanges d'Archéologie et d'Histoire (Congrès de Tournai 1949)*, t. I, Bruxelles, 1951, pp. 726-739.
- DUPONT-FERRIER G., 'L'incertitude des limites territoriales en France, du XIIIe au XVIe siècle', in: *CAIB*, 86, 1942, pp. 62-77.
- DUTOUR T., 'L'élaboration, la publication et la diffusion de l'information à la fin du Moyen Âge (Bourgogne ducale et France royale)', in: D. LETT & N. OFFENSTADT, *Haro! Noël! Oyé! Pratiques du cri au Moyen Âge*, Paris, 2003, pp. 141-155.
- DUVIVIER C., *Les influences française et germanique en Belgique au XIIIe siècle. La querelle des d'Avesnes et des Dampierre jusqu'à la mort de Jean d'Avesnes (1257)*, t. I-II, Bruxelles, 1894.
- DUVOSQUEL J.-M. & PAVIOT J., 'Jean de la Clyte dit de Comines, seigneur de Comines', in: R. DE SMEDT (dir.), *Les Chevaliers de l'Ordre de la Toison d'or au XVe siècle*, Frankfurt am Main, 2000, pp. 17-21.
- ELSEN O., 'La monnaie des comtes de Flandre Louis de Nevers (1322-1346) et Louis de Male (1346-1384) d'après les comptes et les ordonnances monétaires', in: *BTNZ*, 1995, 141, pp. 37-183.
- ESPINAS G., 'La fondation d'une ville neuve dans la Flandre wallonne au XVe siècle. Lannoy-du-Nord, 1458-1462', in: *RN*, 17, 1931, pp. 177-213.
- FAUSSEMAGNE J., *L'Apanage ducal de Bourgogne dans ses rapports avec la Monarchie française (1363-1477)*, Lyon, 1937.
- FEENSTRA R., 'La source du titre des droits royaux de la 'Somme rural' de Boutillier', in: *RN*, 1958, 40, pp. 235-244.
- FERLAMPIN-ACHER C., *Merveilles et topique merveilleuse dans les romans médiévaux*, Paris, 2003.
- FIGGIS J., *The Divine Right of Kings*, Cambridge, 1914 (2nd edition).
- FIRNHABER-BAKER J., 'From God's Peace to the King's Order: Late Medieval Limitations on Non-Royal Warfare', in: *EMS*, 23, 2006, pp. 19-30.
- FLEURY M., 'Le bailliage d'Amiens, son ressort et le problème des limites administratives au Moyen Âge', in: *BEC*, 1956, 114, pp. 45-59.
- FOUCART J., *Une Institution Baillivale Française en Flandre. La Gouvernance de du Souverain Bailliage de Lille-Douai-Orchies, Mortagne et Tournaisis*, Lille, 1937.
- FOURET C., 'La violence en fête: la course de l'Épinette à Lille à la fin du Moyen Âge', in: *RN*, 73, 1981, pp. 375-390.
- FREMAUX H., 'Anoblissements et légitimations donnés par les rois de France en vertu de leurs droits de suzeraineté royale, en Flandre, Artois et Tournaisis, depuis 1315 jusqu'en 1525', in: *BCHDN*, 1911, 28, pp. 117-154.
- FRIS V. 'De onlusten te Gent in 1432-1435', in: *BMGOG*, 8, 1900, pp. 163-173.

- FRIS V., 'Oorkonden betreffende den opstand van Gent tegen Philips de Goede', in: *HMGOG*, 4, 1901, pp. 55-146.
- FUDGE T., 'Heresy and the question of Hussites in the Southern Netherlands (1411-1431)', in: L. NYS & D. VANWIJNSBERGHE (dir.), *Campin in Context. Peinture et société dans la vallée de l'Escaut à l'époque de Robert Campin, 1375-1445. Actes du Colloque international organisé par l'Université de Valenciennes et du Hainaut-Cambrésis, l'Institut royal du patrimoine artistique et l'Association des Guides de Tournai. Tournai, Maison de la Culture, 30 mars - 1er avril 2006, Valenciennes-Bruxelles-Tournai, 2007*, pp. 73-88.
- GACHARD L., 'Analectes historiques - septième série', in: *CRCRH*, 1859, 2de reeks, 1859, 10, pp. 359-516.
- GACHARD L., 'Analectes historiques - troisième série', in: *CRCRH*, 1859, 2de reeks, 1855, 7, pp. 25-220.
- GALLIOT C., *Histoire générale, ecclésiastique et civile de la ville et province de Namur*, 6 vols., Liège, 1788-1791.
- GANSHOF F., 'Le roi de France en Flandre en 1127 et 1128' in: *RHDFE*, 27, 1949, pp. 204-228.
- GANSHOF F., 'Les *homines de generali placito* de l'abbaye de Saint-Vaast d'Arras', in: *RN*, 8, 1922, pp. 119-135.
- GANSHOF F., 'Les origines de la Flandre Impériale. Contribution à l'histoire de l'ancien Brabant', in: *ASRAB*, 1942-1943, 46, pp. 99-137.
- GANSHOF F., 'Les origines du concept de souveraineté nationale en Flandre', in: *TR*, 18, 1950, pp. 135-158.
- GANSHOF F., 'Note sur une charte de Baudouin V, comte de Flandre, pour Saint-Pierre de Lille', in: P. GALLAIS & Y.-F. RIOU (pub.), *Mélanges offerts à René Crozet à l'occasion de son 70e anniversaire par ses amis, ses collègues, ses élèves et les membres du C.E.S.C.M.*, v. I, pp. 293-306.
- GANSHOF F., 'Trois mandements perdus du Roi de France Louis VI intéressant la Flandre', in: *ASEB*, 87, 1950, pp. 117-133.
- GAUDEMET J., *La collation par le roi de France des bénéfices vacants en régle des origines à la fin du XIVe siècle*, Paris, 1935.
- GAUSSIN P.-R., 'Les conseillers de Charles VII (1418-1461). Essai de politologie historique', in *Francia*, 1982, 10, pp. 67-130.
- GAUVARD C. & HAMON P., 'Les sujets du roi de France face aux procès politiques (XIVe-XVIe siècles)', in: Y.-M. BERCÉ (ed.), *Les procès politiques (XIVe-XVIIe siècle)*, Rome, 2007, pp. 479-511.
- GAUVARD C., « *De grace especial* » *Crime, État et société en France à la fin du Moyen Âge*, 2 vol., Paris, 1991.
- GAUVARD C., 'Grâce et exécution capitale : les deux visages de la justice royale française à la fin du Moyen Âge.', in: *BEC*, 1995, 153/2, pp. 275-290.
- GAUVARD C., 'La justice du roi de France et le latin à la fin du Moyen Âge: transparence ou opacité d'une pratique de la norme', in: M. GOULLET & M. PARISSSE (pub.), *Les historiens et le latin médiéval. Colloque tenu à la Sorbonne les 9, 10 et 11 septembre 1999*, Paris, 2001, pp. 31-53.
- GAUVARD C., 'L'opinion publique aux confins des états et des principautés au début du XVe siècle', in: *Actes des congrès de la Société des historiens médiévistes de l'enseignement supérieur public, quatrième congrès*, Bordeaux, 1973, pp. 127-152.
- GAUVARD C., 'Théorie, rédaction et usage du droit dans les villes du royaume de France du XIIe au XVe siècle: esquisse d'un bilan', in: P. MONET & O. OEXLE (eds.), *La ville et le droit au Moyen Âge*, Göttingen, 2003, pp. 25-72.
- GENET J.-P., 'La genèse de l'État moderne', in: *Actes de la recherche en sciences sociales*, v. 118: *Genèse de l'État moderne*, Paris, 1997, pp. 3-18.
- Genicot L., *La loi*, Typologie des sources du Moyen Âge occidental, fasc. 22, A-III.1*, Turnhout, 1977.

- GENICOT L., *Les actes publics*, Typologie des sources du Moyen Âge occidental, fasc. 3, A-III.2*, Turnhout, 1972.
- GERBENZON P., 'Veranderingen in het recht en de rechtswetenschap bij de overgang van de Middeleeuwen naar de Nieuwe Tijd', in: *BMGN*, 1972, 87, pp. 26-43.
- GIERTS S., 'De opstand te Geraardsbergen in 1430', in: *LvA*, 51, 1999, pp. 241-265.
- GILISSEN J., 'Essai statistique de la législation en Belgique de 1507 à 1794', in: *RN*, 40, 1958, pp. 431-435.
- GILISSEN J., 'Les institutions administratives et judiciaires des villes, vues sous l'angle de l'histoire comparative', in: *RSJB*, 6, 1954, pp. 5-26.
- GILISSEN J., 'Les légistes en Flandre aux XIIIe et XIVe siècles', in: *HKCOWV*, 15, 1939, pp. 117-231.
- GILLIODTS-VAN SEVEREN L., 'De la liberté communale en matière d'impôts', in: *La Flandre*, 1880, 11, pp. 119-201.
- GLAUDEMANS C., 'Karel van Charolais en de zitting van de Hoge Vierschaar van Zeeland in 1454', in: M. DAMEN & L. SICKING (reds.), *Bourgondië voorbij. De Nederlanden 1250-1650. Liber alumnorum Wim Blockmans*, Hilversum, 2010, pp. 351-361.
- GODDING P., 'Administrer une ville au Moyen Âge: la technique législative', in: F. BURDEAU (red.), *Administration et droit. Actes des Journées de la Société internationale d'Histoire du droit, tenues à Rennes, les 26, 27, 28 mai 1994*, Paris, 1996, pp. 40-47.
- GODDING P., 'Appel et recours à chef de sens en Brabant aux XIVE et XVe siècles: *wie hoet heeft, die heeft beroep*', in: *TRG*, 65, 1997, pp. 281-297.
- GODDING P., *La législation ducale en Brabant sous le règne de Philippe le Bon (1430-1467)*, Bruxelles, 2006.
- GODDING P., *Le Conseil de Brabant sous le règne de Philippe le Bon (1430-1467)*, Bruxelles, 1999.
- GODDING P., *Le droit privé dans les Pays-Bas méridionaux du 12e au 18e siècle*, Bruxelles, 1987.
- GODDING P., 'Le testament princier dans les Pays-Bas Méridionaux (12e-15e siècles): acte privé et instrument politique', in: *TRG*, 61, 1993, pp. 217-235.
- GODDING P., 'Les conflits à propos des lettres échevinales des villes brabançonnaises (XVe-XVIIIe siècles)', in: *TRG*, 22, 1954, pp. 308-353.
- GODDING P., 'Les lettres de justice, instrument du pouvoir central en Brabant (1430-1477)', in: *Miscellanea Roger Petit, Archief- en Bibliotheekwezen in België*, 1990, 61, Brussel, pp. 385-402.
- GODDING P., 'L'interprétation de la «loi» dans le droit savant médiéval et dans le droit des Pays-Bas méridionaux', in: M. VAN DE KERCHOVE (dir.), *L'interprétation en droit. Approche pluridisciplinaire*, Bruxelles, 1978, pp. 443-483.
- GOSMAN M., 'Obedience and Social Identity. Some Treatises on the Perfect Courtier (ca. 1530-ca. 1630)', in: M. GOSMAN, A. VANDERJAGT & J. VEENSTRA (eds.), *The Propagation of Power in the Medieval West. Selected Proceedings of the International Conference, Groningen 20-23 November 1996*, Groningen, 1997, pp. 35-63.
- GOTTSCHALK M., *Historische geografie van Westelijke Zeeuws-Vlaanderen*, 2 vols., Assen, 1955-1958.
- GOURON A. & RIGAUDIÈRE A. (eds.), *Renaissance du pouvoir législatif et genèse de l'État*, Montpellier.
- GOURON A., 'Cessante causa cessat effectus. À la naissance de l'adage', in: *CAIB*, 143, 1999, pp. 299-309.
- GOURON A., 'La double naissance de l'État législateur', in: *Théologie et droit dans la science politique de l'État moderne. Actes de la table ronde de Rome (12-14 novembre 1987)*, Rome, 1991, pp. 101-114.
- GOURON A., 'La notion de privilège dans la doctrine juridique du douzième siècle', in: B. DÖLEMAYER & H. MOHNHAUPT (eds.), *Das Privileg im europäischen Vergleich*, b. 2, Frankfurt am Main, 1999, pp. 1-16.
- GOURON A., 'Le glossateur, le prince, le peuple', in: C. LEVELEUX-TEIXEIRA, A. ROUSSELET-PIMONT, P. BONIN & F. GARNIER (eds.), *Le gouvernement des communautés politiques à la fin du Moyen Âge. Entre puissance et négociation: Villes, Finances, État*, Paris, 2011, pp. 441-450.
- GOURON A., 'Non Dixit: Ego sum consuetudo', in: *ZSR-KA*, 74, 1988, pp. 133-140.
- GOURON A., 'Ordonnances des rois de France et droits savants (XIIIe-XVe siècles)', in: *CAIB*, 135, 1991, pp. 851-865.

- GREVE A., *Hansische kaufleute, Hosteliers und Herbergen im Brügge des 14. und 15. Jahrhundert*, Frankfurt am Main, 2011.
- GRIFFITHS R., *The Reign of King Henry VI*, Stroud, 1998.
- GUENÉE B., *La folie de Charles VI, Roi Bien-Aimé*, Paris, 2004.
- GUYOTJEANNIN O., 'Les autorisations royales de fortifier enregistrées en chancellerie (1441-1497)', in: J. PAVIOT & J. VERGER (eds.), *Guerre, pouvoir et noblesse au Moyen Âge. Mélanges en l'honneur de Philippe Contamine*, Paris, 2000, pp. 343-351.
- GUYOTJEANNIN O., 'Super omnes thesaurus rerum temporalium: Les fonctions du trésor des chartes du roi de France (XIVe-XVe siècles)', in: K. FIANU & D. GUTH (eds.), *Écrit et pouvoir dans les chancelleries médiévales: espace français, espace anglais. Actes du colloque international de Montréal, 7-9 septembre 1995*, Louvain-la-Neuve, 1997, pp. 109-131.
- HABLOT L., 'Le sceau et la devise à la fin du Moyen Âge: une nouvelle identité sigillaire? L'exemple de La Navarre', in: M. GIL & J.-L. CHASSEL (eds.), *Pourquoi les sceaux? La sigillographie, nouvel enjeu de l'histoire de l'art*, Lille, 2011, pp. 311-328.
- HACHEZ J., *Étude sur les décisions notables de Gilles le Maistre, Président du Parlement de Paris au XVIe siècle*, Paris, 1905.
- HAEGEMAN M., *De anglofilie in het graafschap Vlaanderen*, Kortrijk-Heule, 1988.
- HALEWYN R., 'Inhoud van de stichtings- en geloofsbrief van de Gilde van St.-Sebastiaan', in: *Het Houtland*, 1963, 5, pp. 1-9.
- HAEMERS J. & VERBIST B., 'Het Gentse gemeenteleger in het laatste kwart van de vijftiende eeuw. Een politieke, financiële et militaire analyse van de stadsmilitie', in: *HMGOG*, 62, 2008, pp. 291-325.
- HAEMERS J., 'A Victorious State and Defeated Rebels? Historians' Views of Violence and Urban Revolts in Medieval Flanders', in: D. NICHOLAS, B. BACHRACH & J. MURRAY (eds.), *Comparative Perspectives on History and Historians. Essays in Memory of Bryce Lyon (1920-2007)*, Kalamazoo, 2012, pp. 97-118.
- HAEMERS J., 'Adellijke onvrede. Adolf van Kleef en Lodewijk van Gruuthuse als beschermheren en uitdaggers van het Bourgondisch-Habsburgse hof (1477-1482)', in: *JMG*, 10, 2007, pp. 178-215.
- HAEMERS J., *De Gentse Opstand, 1449-1453. De strijd tussen rivaliserende netwerken om het stedelijke kapitaal*, Kortrijk/Heule, 2004.
- HAEMERS J., *For the common good. State Power and Urban Revolts in the Reign of Mary of Burgundy (1477-1482)*, Turnhout, 2009.
- HAEMERS J., 'Middelburg na Pieter Bladelin. De juridische en militaire strijd tussen vorst, stad en adel om sociale erkenning en politieke macht (1472-1492)', in: *HGGB*, 142, 2005, pp. 215-265.
- HAEMERS J., 'Social memory and rebellion in fifteenth-century Ghent', in: *Social History*, 36, 2011, pp. 443-463.
- HAEMERS J., 'Un miroir à double face: les chroniques de Jean Molinet et de Nicolas Despars. La lutte discursive entre la cour burgondo-habsbourgeoise et l'élite urbaine du comté de Flandre dans le cadre de la révolte brugeoise de 1488', in: *MA*, 118, pp. 269-299.
- HAEMERS J., 'Zegels, eden, taal en liturgie: Ideologie, propaganda en het symbolische gebruik van publieke ruimte in Gent (1483)', in: *HMGOG*, 61, 2007, pp. 183-212.
- HAGGH B., 'The Beguines of Bruges and the Procession of the Holy Blood', in: G. FILOCAMO & M. BLOXAM (eds.), *Uno gentile et subtile ingenio. Studies in Renaissance music in honour of Bonnie J. Blackburn*, Turnhout, 2009, pp. 75-86.
- HALKIN A., 'Jadin (Anné Louis). Procès d'information pour la nomination des évêques et abbés des Pays-Bas, de Liège et de Franche-Comté d'après les Archives de la Congrégation Consistoriale, Rome, 1929' (recensie), in: *BTFG*, 1930, 9, pp. 1026-1031.
- HAMEL S., 'Être sergent du roi de la prévôté de saint-Quentin à la fin du Moyen Âge', in: C. DOLAN (dir.), *Entre justice et justiciables: les auxiliaires de la justice du Moyen Âge au XXe siècle*, Québec, 2005, pp. 55-68

- HAQUETTE B., 'Les précurseurs de la délocalisation. Entre commerce triangulaire et économie *offshore*: le rôle des financiers Italiens dans les villages drapiers la vallée de la Lys', in: *PCEEB*, 49, 2009, pp. 131-158.
- HAUTCŒUR E., *Histoire de l'église collégiale et du chapitre de Saint-Pierre de Lille*, 3 vols., Lille/Paris, 1896.
- HAZELTINE H., 'The legal and political ideas of the post-glossators', in: W. ULLMANN, *The medieval idea of law as represented by Lucas de Penna. A study in fourteenth-century legal scholarship*, New York, 1946, pp. xv-xxxix.
- HEIRBAUT D. & GERKENS J.-F., 'In the Shadow of France. Legal acculturation and legal transplants in the Southern Netherlands/Belgium', in: E. DIRIX & Y.-H. LELEU, *The Belgian reports at the Congress of Washington of the International Academy of Comparative Law*, Brussel, 2011, pp. 3-34.
- HEIRBAUT D., 'Het juridische kader. Instellingen en recht in Vlaanderen omstreeks 1302', in: R. VAN CAENEGEM (dir.), *1302. Feiten en mythen van de gulden sporenslag*, Antwerpen, 2002, pp. 107-139.
- HENNEBERT F., 'Auffay, (Jean d)', in: *BNB*, 1, 1866, col. 543-545.
- HILLARD-VILLARD D., 'Les relations diplomatiques entre Charles VII et Philippe le Bon de 1435 à 1445', in: *PTENC*, 1963, pp. 81-85.
- HIRSCHAUER C., 'La rédaction des coutumes d'Artois au XVIe siècle', in: *NRHDFE*, 1918, 42, pp. 43-64.
- HOAREAU-DODINAU J., 'Les injures au roi dans les lettres de rémission', in: *La faute, la répression et le pardon. Actes du 107e congrès national des Sociétés Savantes, Brest, 1982. Section de philologie et d'histoire jusqu'à 1610*, t. 1, Paris, 1984, pp. 223-240.
- HOORNAERT R., 'La plus ancienne Règle du Béguinage de Bruges', in: *ASEB*, 72, 1929, pp. 1-79.
- HOORNAERT R., *Le Béguinage Princier de Bruges. Le passé, le présent*, Bruges, 1938.
- HOROWITZ M., 'Contrary to the liberties of this city': Henry VII, English towns and the economics of law and order', in: *HR*, 85, 2012, pp. 32-56.
- HOUSSIAU J., 'Comment gouverner les Pays-Bas au XVIe siècle? Les recommandations de Christophe d'Assonleville à Philippe II (1555)', in: J. PAVIOT (ed.), *Liber amicorum Raphaël de Smedt*, v. III, Leuven, 2011, pp. 237-246.
- HOUTART M., 'Les Tournaisiens et le Roi de Bourges', in: *ASHAT*, 1908, nouvelle série, 12, pp. I-XVI en pp. 1-604.
- HUIZINGA J., 'Middeleeuwsch nationaal bewustzijn', in: *Verzamelde werken*, II, Haarlem, 1948, pp. 97-109.
- HULIN G., 'Gui Guilbaut. Conseiller, trésorier et gouverneur-général de toutes les finances de Philippe le Bon, et premier maître de la chambre des Comptes de Lille', in: *BMGOG*, 191, 1911, pp. 329-341.
- HUTCHISON E., 'Partisan identity in the French civil war, 1405-1418: reconsidering the evidence on livery badges', in: *JMH*, 33, 2007, pp. 250-274.
- HUUSSEN A.H., 'Moderne staatsvorming en wetgeving aan het begin van de Nieuwe Tijd', in: W. Blockmans & H. Van Nuffel (red.), *Staat en religie in de 15e en 16e eeuw. Handelingen van het colloquium te Brussel van 9 tot 12 oktober 1984*, Brussel, 1986, pp. 43-61.
- HUYS E., 'Kasselrij van het Brugse Vrije (ca. 1000-1795)', in: W. PREVENIER & B. AUGUSTYN (eds.), *De gewestelijke en lokale overheidsinstellingen in Vlaanderen tot 1795*, Brussel, 1997, pp. 461-478.
- IRSIGLER F., 'Markt- und Messeprivilegien auf Reichsgebiet im Mittelalter', in: B. DÖLEMAYER & H. MOHNHAUPT (eds.), *Das Privileg im europäischen Vergleich*, b. 2, Frankfurt am Main, 1999, pp. 189-214.
- JACKSON R., 'Peers of France and Princes of the Blood', in: *FHS*, 1971, 7, pp. 27-46.
- JACOBS B., 'Hendrik van Bergaigne contra het stadsbestuur van 's-Hertogenbosch', in: *VHB*, 9, 1980, pp. 53-75

- JACOBS B., 'La législation communale de Bois-le-Duc au Moyen Âge', in: J.-M. CAUCHIES & E. BOUSMAR (dir.), « Faire bans, edictz et statuz: » légiférer dans la ville médiévale, Bruxelles, 2001, pp. 439-459.
- JEAN M., 'Aux marges du royaume: la Chambre des comptes de Lille en 1477', in: P. CONTAMINE & O. MATTÉONI (dir.), *La France des principautés. Les Chambres des comptes, XIVe et XVe siècles. Colloque tenu aux Archives départementales de l'Allier à Moulins-Yzeure, les 6, 7 et 8 avril 1995*, Paris, 1996, pp. 27-41.
- JONES M., 'Memory, invention and the Breton state: the first inventory of the ducal archives (1395) and the beginnings of Montfort historiography', in: *JMH*, 33, 2007, pp. 275-296.
- JONES M., *The Creation of Brittany - A Late Medieval State*, London, 1988.
- JONES M., 'Trahison et l'idée de lèse-majesté dans la Bretagne du XVe siècle', in: *La faute, la répression et le pardon. Actes du 107e congrès national des Sociétés Savantes, Brest, 1982. Section de philologie et d'histoire jusqu'à 1610*, t. 1, Paris, 1984, pp. 90-106.
- JONGKEES A., 'Charles le Téméraire et la souveraineté: quelques considérations', in: E. VAN DER WERF, C. LINSSEN & B. EBELS-HOVING (eds.), *Burgundica et Varia. Keuze uit de verspreide opstellen van prof. dr. A.G. Jongkees*, Hilversum, 1990, pp. 191-211.
- JONGKEES A., 'De Pragmatieke Sanctie van Bourges in de Bourgondische landen: het geval van de Sint-Baafsabdij bij Gent', in: *Postillen over Kerk en Maatschappij in de vijftiende en zestiende eeuw, aangeboden aan prof. dr. R. Post bij zijn afscheid als hoogleraar aan de Katholieke Universiteit te Nijmegen*, Utrecht-Nijmegen, 1964, pp. 139-153.
- JONGKEES A., 'Holland en de Gentse oorlog van 1452-1453', in: *Handelingen van het zeventiende Vlaamse filologencongres gehouden te Leuven, 1-3 september 1947*, Aalst, 1947, pp. 63-67.
- JONGKEES A., 'Philippe le Bon et la Pragmatique Sanction de Bourges', in: E. VAN DER WERF, C. LINSSEN & B. EBELS-HOVING (eds.), *Burgundica et Varia. Keuze uit de verspreide opstellen van prof. dr. A.G. Jongkees*, Hilversum, 1990, pp. 94-103.
- JONGKEES A., *Staat en Kerk in Holland en Zeeland onder de Bourgondische hertogen 1425-1477*, Groningen, 1942.
- JOUANNA A., *La France du XVIe siècle, 1483-1598*, Paris, 1996.
- JULEROT V., « Y a ung grant desordre » Élections épiscopales et schismes diocésains en France sous Charles VIII, Paris, 2006.
- KANTOROWICZ E., *Laudes Regiae. A Study in Liturgical Acclamations and Medieval Ruler Worship*, Berkeley, 1946.
- KANTOROWICZ E., 'Mysteries of State. An Absolutist Concept and Its Late Mediaeval Origins', in: *HTR*, 48, 1955, pp. 65-91.
- KANTOROWICZ E., *The King's Two Bodies. A study in mediaeval political theology*, Princeton, 1957.
- KERVYN DE LETTENHOVE J., 'Testament de Louis de Male', in: *HGGB*, 9, 1851-1854, pp. 327-337.
- KERVYN DE LETTENHOVE J., *Histoire de Flandre*, 7 vols., Bruxelles, 1847-1855.
- KERVYN DE LETTENHOVE J., 'Programme d'un gouvernement constitutionnel en Belgique au quinzième siècle', in: *BARSLBB*, 31, 1862, pp. 218-250.
- KNECHT R., *The Valois: Kings of France 1328-1589*, New York, 2004.
- KOCH A., 'Het land tussen Schelde en Dender voor de inlijving bij Vlaanderen (met een opmerking over het ontstaan van Oudenaarde)', in: *HGOKO*, 1956, pp. 56-73.
- KOLLER F., *Au service de la Toison d'or (Les officiers)*, Dijon, 1971.
- KRAUSE H., 'Dauer und Vergänglichkeit im mittelalterlichen Recht', in: *ZSR-GA*, 75, 1958, pp. 206-251.
- KRUISHEER J., *Het ontstaan van de dertiende-eeuwse Zeeuwse landkeuren. Met en teksteditie van d keur van Floris de Voogd (1256) en van de keur van graaf Floris V (1290)*, Hilversum, 1998.
- KRYNEN J., '«De nostre certaine science...». Remarques sur l'absolutisme législatif de la monarchie médiévale française', in: A. GOURON & A. RIGAUDIÈRE (eds.), *Renaissance du pouvoir législatif et genèse de l'État*, Montpellier, 1988, pp. 131-144.
- KRYNEN J., 'Droit Romain et État monarchique. À propos du cas français', in: J. BLANCHARD (dir.) *Représentation et Royauté à la fin du Moyen Âge*, Paris, 1995, pp. 13-23.

- KRYNEN J., 'Idéologie et royauté', in: F. AUTRAND, C. GAUVARD & J.-M. MOEGLIN (red.), *Saint-Denis et la royauté: études offertes à Bernard Guénéé*, Paris, 1999, pp. 609-620.
- KRYNEN J., *L'empire du roi. Idées et croyances politiques en France, XIIIe-XVe siècle*, Paris, 1993.
- KRYNEN J., 'Naturel – Essai sur l'argument de la Nature dans la pensée politique à la fin du Moyen Âge', in: *JdS*, 1982, pp. 169-190.
- KRYNEN J., 'Voluntas domini regis in regno facit jus. Le roi de France et la coutume', in: A. IGLESIA FERREIRÓS (dir.), *El dret comú i Catalunya: actes del VII° Simposi Internacional, Barcelona, 23-24 de maig 1997*, Barcelona, 1998, pp. 59-89.
- LACAZE Y., 'Le rôle des traditions dans la genèse d'un sentiment national au XVe siècle. La Bourgogne de Philippe le Bon', in: *BEC*, 129, 1971, pp. 303-385.
- LALIÈRE F., 'La lettre de rémission entre source directe et indirecte: instrument juridique de la centralisation du pouvoir et champ de prospection pour l'historien du droit', in: A. MUSIN, X. ROUSSEAU & F. VESENTINI (eds.), *Violence, conciliation et répression. Recherches sur l'histoire du crime, de l'antiquité au XXIe siècle*, Louvain-la-Neuve, 2008, pp. 21-65
- LAMBERT B., *De Genuese aanwezigheid in laatmiddeleeuws Brugge (1435-1495). Een laboratorium voor de studie van instellingen en hun rol in de economische geschiedenis*, onuitgegeven doctoraatsverhandeling, Universiteit Gent, 2011.
- LAMBRECHT D., 'Centralisatie onder de Bourgondiërs – Van Audiëntie naar het Parlement van Mechelen', in: *BGN*, 20, 1965-1966, pp. 83-109.
- LAMEERE E., *Le Grand Conseil des ducs de Bourgogne de la maison de Valois*, Bruxelles, 1900.
- LAPLATTE C., 'L'administration des évêchés vacants et la régie des économats', in *RHEF*, 23, 1937, pp. 161-225.
- LASSALMONIE J.-F., 'L'imposition foraine, un impôt ambigu (XIVe-XVe siècles)', in: P. CONTAMINE, J. KERHERVÉ & A. RIGAUDIÈRE (dir.), *L'impôt au Moyen Âge. L'impôt public et le prélèvement seigneurial, fin XIIe - début XVIe siècle. III. Les techniques. Collège tenu à Bercy les 14, 15 et 16 juin 2000*, Paris, 2002, pp. 762-815.
- LAVISSE E., 'Étude sur le pouvoir royal au temps de Charles V', in: *RH*, 26, 1884, pp. 233-280
- LE BAILLY M., *Recht voor de Raad. Rechtspraak voor het hof van Holland, Zeeland en West-Friesland in het midden van de vijftiende eeuw*, Leiden, 2001.
- LE GLAY M., *Négociations diplomatiques entre la France et l'Autriche durant les trente premières années du XVIe siècle*, 2 vols., Paris, 1845.
- LE MAISTRE D'ANSTAING J., *Recherches sur l'histoire et l'architecture de l'église cathédrale de Notre-Dame de Tournai*, 2 vols., Tournai, 1842-1843.
- LECUPPRE-DESJARDIN E., 'Et le prince répondit de par sa bouche. Monarchal Speech Habits in Late Medieval Europe', in: J. DEPLOIGE & G. DENECKERE (eds.), *Mystifying the Monarch - Studies on Discourse, Power and History*, Amsterdam, 2006, pp. 55-64.
- LECUPPRE-DESJARDIN E., *La ville des cérémonies. Essai sur la communication politique dans les anciens Pays-Bas bourguignons*, Turnhout, 2004.
- LEDUC F.-X., 'Le droit du roi à donner la chose d'autrui à la fin du XIVe siècle', in: *RHDFE*, 1967, 45, pp. 612-663.
- LEFEVRE-PONTALIS G., 'Épisodes de l'invasion anglaise. La guerre de partisans dans la Haute-Normandie, 1424-1429', in *BEC*, 54, 1893, pp. 475-521; 55, 1894, pp. 259-305; 56, 1895, pp. 433-508; 97, 1936, pp. 102-130.
- LEGUAI A., 'Les ducs de Bourbon (de Louis II au connétable de Bourbon): leurs pouvoirs et leur pouvoir', in: *Les princes et le pouvoir au Moyen Âge. XXIIIe Congrès de la S.H.M.E.S., Brest mai 1992*, Paris, 1993, pp. 211-228.
- LEGUAI A., *Les ducs de Bourbon pendant la crise monarchique du XVe siècle. Contribution à l'étude des apanages*, Paris, 1962.
- LEGUAI A., 'Royauté française et état bourguignon de 1435 à 1477', in: *PCEEB*, 32, 1992, pp. 65-75.
- LEGUAY J.-P., 'Les aspirations à l'autonomie et le renforcement du pouvoir ducal sous les Montforts', in: J.-P. LEGUAY & H. MARTIN, *Fastes et malheurs de la Bretagne ducale 1213-1532*, Rennes, 1982, pp. 162-175.

- LESAFFER R., 'The concepts of war and peace in the 15th century treaties of Arras', in: D. CLAUZEL, C. GIRY-DELOISON & C. LEDUC (éds.), *Arras et la diplomatie européenne, XVe-XVIe siècles*, Arras, 1999, pp. 165-182.
- LESAFFER R., 'Cedant arma togae. De vrede van Athis-sur-Orge (1305)', in: P. TRIO, D. HEIRBAUT & D. VAN DEN AUWEELE (red.), *Omtrent 1302*, Leuven, 2002, pp. 161-181.
- LESNE E., 'Les origines du droit de *régale*', in *NRHDFE*, 45, 1921, pp. 5-52.
- LETT D. & OFFENSTADT N., 'Les pratiques du cri au Moyen Âge', in: D. LETT & N. OFFENSTADT, *Haro! Noël! Oyé! Pratiques du cri au Moyen Âge*, Paris, 2003, pp. 5-41.
- LEUPEN P., *Philip of Leyden: A fourteenth century jurist*, Den Haag, 1981.
- LEWIS P., *La France à la fin du Moyen Âge. La société politique*, 1977, Paris.
- LEYTE G., *Domaine et domanialité publique dans la France Médiévale (XIIIe-XVe siècles)*, Strasbourg, 1996.
- LIPPENS P., 'Deux épisodes du litige séculiare entre les Clarisses-Colettines et les pères observants au sujets de leurs privilèges respectifs (XVe et XVIe s.)', in: *AFH*, 41, 1948, pp. 282-295.
- LOKIN J., 'Eius est interpretari leges cuius est condere', in: J. SPRUIT & M. VAN DE VRUGT (red.), *Brocardica in honorem G.C.J.J. van den Bergh, 22 studies over oude rechtsspreuken*, Deventer, 1987, pp. 49-54.
- LOPEZ E., *Culture et sainteté. Colette de Corbie (1381-1447)*, Saint-Etienne, 1994.
- LOT F., 'La frontière de la France et de l'Empire sur le cours inférieur de l'Escaut du IXe au XIIIe siècle', in: *BEC*, 71, 1910, pp. 5-32.
- LOWAGIE H., *Met brieven an de wet. Een studie van het stedelijke briefverkeer in het laatmiddeleeuwse graafschap Vlaanderen*, onuitgegeven doctoraatsverhandeling Universiteit Gent, 2011.
- LOWAGIE H., 'Stedelijke communicatie in de late middeleeuwen. Aard, motivaties en politieke implicaties', in: *BTFG*, 87, 2009, pp. 275-295.
- LUSIGNAN S., « *Vérité garde le roy* » *La construction d'une identité universitaire en France, XIIIe-XVe siècle*, Paris, 1999.
- LUYKX T., 'De strijd van Margareta van Constantinopel, gravin van Vlaanderen en Henegouwen, voor het behoud van hare rijksgebieden', in: *GOKLD*, reeks 3, 2, 1946, pp. 113-143.
- LYON B. & VERHULST A., *Medieval Finance. A Comparison of Financial Institutions in Northwestern Europe*, Brugge, 1967.
- MADDENS N., *De beden in het graafschap Vlaanderen tijdens de regering van Keizer Karel V (1515-1550)*, Heule, 1978.
- MADDENS N., *De geschiedenis van Kortrijk*, Tielt, 1990.
- MAILLARD-LUYPAERT M., 'Pouvoir et territoire dans la langue des actes royaux et princiers pour la Flandre et la Lotharingie (IXe-XIe siècles)', in: *BTFG*, 1981, 59, pp. 810-827.
- MARTIN F., 'Jean Bodin et les formes', in: C. LEVELEUX-TEIXEIRA, A. ROUSSELET-PIMONT, P. BONIN & F. GARNIER (eds.), *Normes et normativité. Études d'histoire du droit rassemblées en l'honneur d'Albert Rigaudière*, Paris, 2009, pp. 233-253.
- MARTIN F., 'Jouer le jeu ou se jouer de ses règles: la pratique du droit selon Philippe de Commines', in: J. BLANCHARD (dir.), *1511-2011 Philippe de Commines. Droit, écriture: deux piliers de la souveraineté*, Genève, 2012, pp. 71-87.
- MARTYN G., 'In de eeuwen der eeuwen, (t)amen... Over edicten, eeuwige edicten en andere wetgevingsterminologie in de zestiende en zeventiende eeuw', in: *BTFG*, 1992, 70, pp. 921-941.
- MATTEONI O., '«Couronne en forme sphérique ne se peut divisier sans perdre sa figure» Une leçon sur la souveraineté monarchique. Le procès des officiers du duc de Bourbon devant le Parlement de Paris en 1480', in: Y.-M. BERCÉ (ed.), *Les procès politiques (XIVe-XVIIe siècle)*, Rome, 2007, pp. 157-181.
- MATTÉONI O., *Un prince face à Louis XI. Jean II de Bourbon, une politique en procès*, Paris, 2012.
- MATTHEUS A., *Prosopografie van het Brugse stadsbestuur 1467-1477*, 2 vols., onuitgegeven masterscriptie Universiteit Gent, academiejaar 2010-2011.

- MAYALI E., 'Lex animata. Rationalisation du pouvoir politique et science juridique (XIIe-XVIe siècles)', in: A. GOURON & A. RIGAUDIÈRE (eds.), *Renaissance du pouvoir législatif et genèse de l'État*, Montpellier, 1988, pp. 131-164.
- MAYALI L., 'Droit, raison et nécessité dans la théorie de la guerre au Moyen Âge', in: C. LEVELEUX-TEXEIRA, A. ROUSSELET-PIMONT, P. BONIN & F. GARNIER (eds.), *Le gouvernement des communautés politiques à la fin du Moyen Âge. Entre puissance et négociation: Villes, Finances, État. Actes du colloque en l'honneur d'Albert Rigaudière, le 6, 7 et 8 novembre 2008*, Paris, 2011, pp. 451-467.
- MEIJERS E., 'Des graven stroom' in: *MKNOWL*, nieuwe reeks, 3, 1940, nr. 4.
- MEIJERS E., *Het ligurische erfrecht in de Nederlanden: Deel II - Het West-Vlaamsche erfrecht*, Haarlem, 1932.
- MEIJNS B., *Aken of Jeruzalem? Het ontstaan en de hervorming van de kanonikale instellingen in Vlaanderen tot circa 1155*, 2 vols., Leuven, 2000.
- MERCERON J., *Le message et sa fiction. La communication par messenger dans la littérature française des XIIe et XIIIe siècles*, Berkeley, 1998.
- MERCIER C., *La vauderie d'Arras. Une chasse aux sorcières à l'Automne du Moyen Âge*, Rennes, 2006.
- MERTENS W., 'De betekenis van de stedelijke financiën voor de economische politiek in de Bourgondische Nederlanden. Financieel beheer en economische politiek te Mechelen tussen 1439 en 1490', in: *KKOLKM*, 90, 1986, pp. 93-121.
- MESSIAEN L.-J., *Histoire Chronologique, Politique et Religieuse des Seigneurs et de la Ville de Comines, suivie de notices sur ses Établissements Publics, ses Gildes, ses Hameaux et ses Hommes Célèbres*, 3 vols., Courtrai, 1892.
- MESTAYER M., 'Le marché au blé de Douai au XVe siècle: réglementation, fonctionnement et entraves', in: *PCEEB*, 27, 1987, pp. 47-62.
- MICHAUD H., *La grande chancellerie et les écritures royales au seizième siècle (1515-1589)*, Paris, 1967.
- MICHELLET E., *Du droit de régale*, Vienne, 1900.
- MIROT L., 'L'emploi du flamand dans la chancellerie de Charles VI', in: *BEC*, 1896, 57, pp. 55-63.
- MIROT L., 'Une tentative d'invasion en Angleterre pendant la Guerre de Cent ans', in: *REH*, 81, 1915, pp. 248-287 en pp. 417-466.
- MOEGLIN J.-M., 'À la recherche de la »paix finale«. Guerre et paix dans les relations des rois de France et d'Angleterre au XIVe siècle: références normatives et pratiques politiques', in: G. NAEGLÉ (ed.), *Frieden schaffen und sich verteidigen im Spätmittelalter*, München, 2012, pp. 51-82.
- MOHR W., *Die Entwicklung des flämischen Eigenständigkeitsgefühls bis zum Beginn des 13. Jahrhunderts*, Saarbrücken, 1977.
- MOLLAT G., *Le roi de France et la collation plénière (pleno jure) des bénéfices ecclésiastiques. Étude suivie d'un appendice sur les formulaires de la chancellerie royale*, Paris, 1951.
- MOLLAT M., *Jacques Cœur ou l'esprit d'entreprise au XVe siècle*, Paris, 1988.
- MOLLAT M., 'Les affaires de Jacques Cœur à Bruges', in: *RN*, 31, 1949, pp. 241-246.
- MONBALLYU J., 'De invoering van bezitsvorderingen in het Vlaamse recht (1350-1420)', in: *TRG*, 1997, 65, pp. 299-320.
- MONBALLYU J., 'Een autograaf van Phelips Wielant (1441-1520) met voorbereidende aantekeningen voor zijn "Receuil des Antiquités de Flandre"', in: *Lias*, 10, 1983, pp. 165-173.
- MONBALLYU J., 'Van appellatiën ende reformatiën: de ontwikkeling van het hoger beroep bij de Audiëntie, de 'Camere van den Rade' en de Raad van Vlaanderen (ca. 1370-ca. 1550). Bijdrage tot de ontstaansgeschiedenis van het hoger beroep in de Nederlanden', in: *TRG*, 1993, 61, pp. 237-275.
- MONIER R., 'Le recours au chef de sens, au Moyen Âge, dans les viles flamandes', in: *RN*, 14, 1928, pp. 5-19.
- MONIER R., *Les institutions financières du Comté de Flandre du XIe siècle à 1384*, Lille, 1948.

- MOSELMAANS N., 'Les villes face au prince: l'importance réelle de la cérémonie d'entrée solennelle sous le règne de Philippe le Bon', in: J.-M. DUVOSQUEL & A. DIERKENS (pub.), *Villes et campagnes au Moyen Âge. Mélanges Georges Despy*, Liège, 1991, pp. 533-548.
- MUCHEMBLED R., *Le temps des supplices. De l'obéissance sous les rois absolus. XVe-XVIIIe siècle*, Paris, 1992.
- MÜLLER H., 'Cum res ageretur inter tantos principes: Der Streit um das Bistum Tournai (1433-1438). Zu einem Kapitel französisch-burgundischer Beziehungen aus der Zeit des Konzils von Basel', in: J. HELMRATH & H. MÜLLER (eds.), *Studien zum 15. Jahrhundert. Festschrift für Erich Meuthen*, b. 1, München, 1994, pp. 231-253
- MÜLLER H., *Théâtre de la préséance. Les ducs de Bourgogne face aux grandes assemblées dans le Saint-Empire*, Ostfildern, 2007.
- MUND S., 'Les relations d'Antoine de Bourgogne, duc de Brabant, avec l'Empire', in: *PCEEB*, 36, 1996, pp. 21-31
- MUND S., 'Liste chronologique des ordonnances d'Antoine de Bourgogne (1404-1415)', in: *HKCOWV*, 39, 1998, pp. 147-264.
- MUNRO J., 'Coinage Debasements in Burgundian Flanders, 1384-1482: Monetary or Fiscal Policies?', in: D. NICHOLAS, B. BACHRACH & J. MURRAY (eds.), *Comparative Perspectives on History and Historians. Essays in Memory of Bryce Lyon (1920-2007)*, Kalamazoo, 2012, pp. 314-360.
- MUNRO J., 'Gold, Guilds and Government. The Impact of Monetary and Labour Policies on the Flemish Cloth Industry, 1390-1435', in: *JMG*, 5, 2002, pp. 153-205.
- MUNRO J., 'The Medieval Origins of the Financial Revolution: Usury, Rentes, and Negotiability', in: *IHR*, 25, 200, pp. 505-756.
- MURRAY J., *Bruges, Cradle of Capitalism, 1280-1390*, Cambridge, 2005.
- MURRAY J., 'The liturgy of the Count's Advent in Bruges, from Galbert to Van Eyck', in: B. HANAWALT & K. REYERSON (ed.), *City and Spectacle in Medieval Europe*, Minneapolis, 1994, pp. 137-152.
- MURRAY J., *Notaries public in Flanders in the Late Middle Ages*, onuitgegeven doctoraatsverhandeling, Northwestern University, 1983.
- NAEGLE G., '»Qui desiderat pacem, preparat bellum«: Guerre et paix chez Jean Juvénal des Ursins et Enea Silvio Piccolomini', in: G. NAEGLE (ed.), *Frieden schaffen und sich verteidigen im Spätmittelalter*, München, 2012, pp. 267-314.
- NASSIET M. & MUSIN A., 'Requérir le pouvoir. L'exercice de la rémission et la construction étatique (France, pays-Bas)', in: *RH*, 2012, 314, pp. 3-26.
- NELIS H., 'La date dans les actes de Philippe le Bon (1419-1467).', in: *BTFG*, 1, 1922, pp. 91-100.
- NELIS H., 'Burgundica II. Lettres cassées de la chancellerie de Bourgogne.', in: *BTFG*, 6, 1927, pp. 757-775.
- NELIS H., 'Burgundica III. Les notes extra-sigillum dans les chartes de Philippe le Bon 1419-1467.', in: *BTFG*, 8, 1929, pp. 1199-1215.
- NICHOLAS D., *Medieval Flanders*, Harlow, 1992.
- NIKICHINE M., *La justice échevinale, la violence et la paix à Douai (fin XIIIe-fin XVe siècle)*, onuitgegeven doctoraatsverhandeling, Université Paris I / Université Catholique Louvain-la-Neuve, 2011.
- NORDBERG M., *Les ducs et la royauté. Études sur la rivalité des ducs d'Orléans et de Bourgogne 1392-1407*, Norstedts, 1964.
- NOWE H., *Les baillis comtaux de Flandre des origines à la fin du XIVe siècle*, Bruxelles, 1929.
- OAKLEY F., 'Jacobean Political Theology: The Absolute and Ordinary Powers of the King', in: *JHI*, 1968, 29, pp. 323-346.
- OFFENSTADT N., *Faire la paix au Moyen-Âge. Discours et gestes de paix pendant la Guerre de Cent Ans*, Paris, 2007.
- OFFENSTADT N., 'Les crieurs publics à la fin du Moyen Âge. Enjeux d'une recherche', in: C. Boudreau (ed.), *Information et société en Occident à la fin du Moyen Âge. Actes du*

- colloque international tenu à l'Université du Québec à Montréal et à l'Université d'Ottawa (9-11 mai 2002), Paris, 2004, pp. 203-217.
- OLIVIER-MARTIN F., 'Quelques exemples de l'influence du droit canonique sur le droit public de l'Ancienne France', in: *Actes du congrès de Droit Canonique. Cinquantenaire de la Faculté de Droit Canonique, Paris, 22-26 avril 1947*, Paris, 1950, pp. 362-368.
- OPSOMMER R., "Omme dat leengoed es thoochste dinc van der weerelt" *Het leenrecht in Vlaanderen in de 14de en 15de eeuw*, Brussel, 1995.
- OSHEMA K., *Freundschaft und Nähe im spätmittelalterlichen Burgund. Studien zum Spannungsfeld von Emotion und Institution*, Köln, 2006.
- PACAUT M., *Louis VII et les élections épiscopales dans le royaume de France, 1137-1180*, Paris, 1967.
- PADOA-SCHIOPPA A., 'Preface', in: A. PADOA-SCHIOPPA (ed.), *Legislation and Justice*, New York, 1999, pp. ix-xiv.
- PAPIN K., 'De kustkasselrijen Broekburg en Sint-Winoksbergen (9de eeuw-1668)', in: W. PREVENIER en B. AUGUSTYN (eds.), *De gewestelijke en lokale overheidsinstellingen in Vlaanderen tot 1795*, Brussel, 1997, pp. 486-492.
- PARAVICINI W. & PARAVICINI A., 'L'arsenal intellectuel d'un homme de pouvoir: les livres de Guillaume Hugonet, chancelier de Bourgogne', in: W. PARAVICINI, *Menschen am Hof der Herzöge von Burgund*, Stuttgart, 2005, pp. 143-208.
- PARAVICINI W., 'Acquérir sa grâce pour le temps advenir. Les hommes de Charles le Téméraire, prince héritier (1433-1467)', in: A. MARCHANDISSE & J.-L. KUPPER (eds.), *À l'ombre du pouvoir. Les entourages princiers au Moyen Âge*, Genève, 2012, pp. 361-383.
- PARAVICINI W., 'Administrateurs professionnels et princes dilettantes. Remarques sur un problème de sociologie administrative à la fin du moyen âge', in: W. PARAVICINI, *Menschen am Hof der Herzöge von Burgund*, Stuttgart, 2005, pp. 357-370.
- PARAVICINI W., 'Burgundische Kardinäle. Erfolge und Niederlagen an der Römischen Kurie im 15. Jahrhundert', in: H. MÜLLER (ed.), *Das ende des konziliaren Zeitalters (1440-1450). Versuch einer Bilanz*, München, 2012, pp. 253-294.
- PARAVICINI W., 'Charles le Téméraire à Tours', in: M. BOURIN (red.), *Études d'histoire urbaine (XIIe-XVIIIe siècle) offertes à Bernard Chevalier*, Caen, 1993, pp. 47-69.
- PARAVICINI W., 'Die zwölf »Magnificenses« Karls des Kühnen', in: G. ALTHOFF (ed.), *Formen und Funktionen öffentlicher Kommunikation im Mittelalter*, Stuttgart, 2001, pp. 320-395.
- PARAVICINI W., *Guy de Brimeu. Der burgundische Staat und seine adlige Führungsschicht unter Karl dem Kühnen*, Bonn, 1975.
- PARAVICINI W., *Karl der Kühne. Das Ende des Hauses Burgund*, Göttingen, 1976.
- PARAVICINI W., 'Le parchemin de Montpellier, une image troublante du règne de Charles le Téméraire', in: *Journal des Savants*, 2010/2, pp. 307-370.
- PARAVICINI W., 'Le temps retrouvé? Philippe le Bon à Paris en 1461', in: W. PARAVICINI & B. SCHNERB (dir.), *Paris, capitale des ducs de Bourgogne*, Ostfildern, 2007, pp. 399-469.
- PARAVICINI W., 'Mon souverain seigneur', in: P. HOPPENBROUWERS, A. JANSE & R. STEIN (eds.), *Power and Persuasion. Essays on the Art of State Building in Honour of W. Blockmans*, Turnhout, 2010, pp. 27-48.
- PARAVICINI W., 'Ordre et règle. Charles le Téméraire en ses ordonnances de l'hôtel', in: *CAIB*, 1999, 143/1, pp. 311-359.
- PARAVICINI W., 'Terreur royale: Louis XI et la ville d'Arras, avril 1477', in: *BTFG*, 89, 2011, pp. 551-583.
- PARAVICINI W., 'Von der Preußenfahrt zum Hussitenkreuzzug', in: U. Ewert, A. Ranft & S. Selzer (eds.), *Werner Paravicini. Noblesse. Studien zum adeligen Leben im spätmittelalterlichen Europa*, 2012, pp. 437-468.
- PASTOUREAU M., 'Emblèmes et symboles de la Toison d'or.', in: P. COCKSHAW & P. VAN DEN BERGEN-PANTENS (dir.), *L'ordre de la Toison d'or de Philippe le Bon à Philippe le Beau (1430-1505): idéal ou reflet d'une société?*, Bruxelles, 1996, pp. 99-106.

- PASTOUREAU M., 'L'emblème fait-il la nation?', in R. BABEL & J.-M. MOEGLIN (eds.), *Identité régionale et conscience nationale en France et en Allemagne du Moyen Âge à l'Époque Moderne*, Sigmaringen, 1997, pp. 193-203.
- PASTOUREAU M., 'L'État et son image emblématique', in: *Culture et idéologie dans la genèse de l'État moderne. Actes de la table ronde de Rome (15-17 octobre 1984)*, Rome, 1985, pp. 145-153.
- PAULY M., 'Le corpus législatif de la ville de Luxembourg réconstitué à travers la pratique administraive et judiciaire', in: J.-M. CAUCHIES & E. BOUSMAR (dir.), « *Faire bans, edictz et statuz:* » *légiférer dans la ville médiévale*, Bruxelles, 2001, pp. 555-575.
- PAVIOT J., *La politique navale des ducs de Bourgogne, 1384/1482*, Lille, 1995.
- PAVIOT J., *Les ducs de Bourgogne, la croisade et l'Orient (fin XIVe siècle-XVe siècle)*, Paris, 2003.
- PENNINGTON K., *Pope and Bishops: The Papal Monarchy in the Twelfth and Thirteenth Centuries*, Philadelphia, 1984.
- PENNINGTON K., *The prince and the law, 1200-1600. Sovereignty and Rights in the Western Legal Tradition*, Berkely, 1993.
- PERGAMENI C., *L'Avouerie ecclésiastique belge des origines à la période bourguignonne (étude d'histoire ecclésiastique)*, Gand, 1907.
- PERRIN J.W., 'Azo, Roman law and Sovereign European States', in: J. STRAYER & D. QUELLER (eds.), *Post scripta. Essays on Medieval Law and the Emerge of the European State in Honor of Gaines Post*, *Studia Gratiani*, 1972, XV, pp. 87-101.
- PERROT E., *Les Cas Royaux. Origine et développement de la théorie aux XIIIe et XIVe Siècles*, Paris, 1910.
- PETITJEAN M., 'La coutume de Bourgogne, des coutumiers officieux à la coutume officielle', in: *MSHDI*, 42, 1985, pp. 13-20.
- PETIT-RENAUD S., « *Faire Loy* » *au royaume de France de Philippe VI à Charles V (1328-1380)*, Paris, 2001.
- PETIT-RENAUD S., 'La notion de police et son usage en France. L'exemple de la ville d'Amiens (XIVe-XVIe siècle)', in: C. LEVELEUX-TEIXEIRA, A. ROUSSELET-PIMONT, P. BONIN & F. GARNIER (eds.), *Normes et normativité. Études d'histoire du droit rassemblées en l'honneur d'Albert Rigaudière*, Paris, 2009, pp. 125-145.
- PETIT-RENAUD S., 'Le roi, les légistes et le parlement de Paris aux XIVe et XVe siècles: contradictions dans la perception du pouvoir de « faire loy »?', in: *CRMH*, 7, 2000, pp. 2-14.
- PIRON S., 'Monnaie et majesté royale dans la France du XIVe siècle', in: *Annales*, 1996, 51, pp. 325-354.
- PLANCHER U., *Histoire générale et particulière Histoire generale et particulière de Bourgogne, avec des notes, des dissertations et les preuves justificatives, composées sur les auteurs, les titres originaux, le registres publics, les cartulaires des églises, cathédrales et collégiales, des abbaïes, des monasteres, et autres anciens monuments*, 4 vols., Dijon, 1739-1781.
- POCQUET DU HAUT-JUSSÉ B.-A., 'La genèse du législatif dans le duché de Bretagne', in: *RHDFE*, 1962, 40, pp. 351-372.
- POCQUET DU HAUT-JUSSÉ B.-A., 'Les dons du roi aux ducs de Bourgogne Philippe le Hardi et Jean sans Peur (1363-1419). Les dons ordinaires et extraordinaires', in: *MSHDI*, 6, 1939, pp. 113-144 en 7, 1940-1941, pp. 95-129.
- POCQUET DU HAUT-JUSSÉ B.-A., 'Pierre Mauclerc et le conflit politico-religieux en Bretagne au XIIIe siècle', in: *RHEF*, 15, 1929, pp. 137-176.
- POCQUET DU HAUT-JUSSÉ B.-A., 'Une idée politique de Louis XI: La sujétion éclipse la vassalité', in: *RH*, 226, 1961, pp. 383-398.
- POPULER M., 'Le conflit de 1447 à 1453 entre Gand et Philippe le Bon. Propagande et historiographie', in: *HMGOG*, 1990, 44, pp. 99-123.
- POST G., 'Patriapotestas, regia potestas, and rex imperator', in: D. HERLIHY, R. LOPEZ & V. SLESSAREV (eds.), *Economy, Society and Government in Medieval Italy. Essays in Memory of Robert L. Reynolds*, Kent, 1970, pp. 185-204.
- POST G., *Studies in Medieval Legal Thought, Public Law and the State, 1100-1322*, Princeton, 1964.
- POST G., 'Two notes on nationalism in the Middle Ages', in: *Traditio*, 1953, 9, pp. 281-320.

- POST G., Vincentius Hispanus, 'pro ratione voluntas,' and medieval and early modern theories of sovereignty', in: *Traditio*, 28, 1972, pp. 159-184.
- POTTER D., 'Rigueur de justice: crime, murder and the law in Picardy, fifteenth to sixteenth centuries', in: *French History*, 1997, 11, pp. 265-309.
- PRAROND E., *Notices historiques, topographiques et archéologiques sur l'arrondissement d'Abbeville*, Abbeville, 1854.
- PREVENIER W., 'Briefwisseling tussen de Vier Leden van Vlaanderen en Filips de Stoute, hertog van Bourgondië en diens echtgenote Margareta van Male, over de inbreuken op de Vlaamse privileges door vorstelijke ambtenaren en instellingen (1398-1402)', in: *HKCG*, 150, 1984, pp. 506-522.
- PREVENIER W., 'De beden in het graafschap Vlaanderen onder Filips de Stoute (1384-1404)', in: *BTFG*, 38, 1960, pp. 330-365.
- PREVENIER W., *De Leden en de Staten van Vlaanderen (1384-1405)*, Brussel, 1961.
- PREVENIER W., 'De verhouding van de Clerus tot de locale en regionale Overheid in het Graafschap Vlaanderen in de Late Middeleeuwen', in: *Verslag Colloquium over Religieuze Geschiedenis, Brussel, 1967 (Bibliothèque de la Revue d'Histoire ecclésiastique, fasc. 47)*, Leuven, 1968, pp. 9-46.
- PREVENIER W., 'Een woekerverbod van de graaf van Vlaanderen uit 1199 gezien in het licht van kanoniekrechtelijke handschriften', in: *TRG*, 34, 1966, pp. 194-225.
- PREVENIER W., 'Het probleem van de fiscale immunitet van de clerus in de Nederlanden (13de tot 15de eeuw)', in: *Handelingen van het dertigste Nederlands filologencongres, gehouden te Leiden op woensdag 10 en donderdag 11 april 1968*, Groningen, 1968, pp. 142-143.
- PREVENIER W., 'Inzicht van kritische tijdgenoten in de sociale facetten der fiscaliteit en in sociaal-politiek onrecht in Vlaanderen (13de-15de eeuw)', in: G. PEETERS & M. DE MOOR (red.), *Arbeid in veelvoud. Een huldeboek aangeboden aan Prof. Dr. J. Craeybeckx en Prof. Dr. E. Scholiers van de Vrije Universiteit Brussel*, Brussel, 1988, pp. 51-60.
- PREVENIER W., 'La stratégie et le discours politique des ducs de Bourgogne concernant les rapt et les enlèvements de femmes parmi les élites des Pays-Bas au XVe siècle', in: J. HIRSCHBIEGEL & W. PARAVICINI (eds.), *Das Frauenzimmer. Die Frau bei Hofe in Spätmittelalter und früher Neuzeit*, Stuttgart, 2000, pp. 429-437.
- PREVENIER W., 'Les perturbations dans les relations commerciales anglo-flamandes entre 1397 et 1407. Causes de désaccord et raisons d'une réconciliation', in: *Économies et sociétés au Moyen Âge. Mélanges offerts à Edouard Perroy*, Paris, 1973, p. 477-497.
- PREVENIER W., 'Quelques aspects des comptes communaux en Flandre au Moyen âge', in: *Financiën en boekhouding der steden van de XIIIe tot de XVIe eeuw. Internationaal Colloquium Blankenberge 6-9-XI-1962. Handelingen*, Brussel, 1964, pp. 111-151.
- PREVENIER W., 'Réalité et histoire. Le Quatrième Membre de Flandre', in: *RN*, 43, 1961, pp. 5-13.
- PREVENIER W., 'The Two Faces of pardon Jurisdiction in the Burgundian Netherlands. A Royal Road to Social Cohesion and an Effectual Instrument of Princely Clientelism', in: P. HOPPENBROUWERS, A. JANSE & R. STEIN (eds.), *Power and Persuasion. Essays on the Art of State Building in Honour of W. Blockmans*, Turnhout, 2010, pp. 177-195.
- PREVENIER W., '*Utilitas communis* in the Low Countries (thirteenth – fifteenth centuries): from social mobilisation to legitimation of power', in: E. LECUPPRE-DESJARDIN & A.-L. VAN BRUAENE (eds.), *De Bono Communi. The Discourse and Practice of the Common Good in the European City (13th-16th c.)*, Turnhout, 2010, pp. 205-216.
- PREVENIER W., 'La conservation de la memoire par l'enregistrement dans les chancelleries princières et dans les villes des anciens Pays-Bas du moyen âge', in: K. BORCHARDT & E. BÜNZ (ed.), *Forschungen zur Reichs-, Papst- und Landesgeschichte Peter Herde zum 65. Geburtstag von Freunden, Schülern und Kollegen dargebracht, t. I*, Stuttgart, 1998, pp. 551-564.
- PRIDAT F.-H., *Nicolas Rolin, chancelier de Bourgogne*, Dijon, 1996.
- PRIETZEL M., *Guillaume Fillastre der Jüngere (1400/07-1473)*, Stuttgart, 2001.

- PRIETZEL M., 'Rhetoric, politics and propaganda. Guillaume Fillastre's speeches', in: D'A. DACRE BOULTON & J. VEENSTRA (eds.), *The ideology of Burgundy. The promotion of national consciousness, 1364-1565*, Leiden/Boston, 2006, pp. 117-129.
- PRIETZEL M., 'Rumerus, honneur et politique. L'affaire du bâtard de Rubempré (1464)', in *PCEEB*, 48, 2008, pp. 159-176.
- PYCKE J., 'De Louis de la Trémoille à Ferry de Clugny (1388-1483): cinq évêques tournaisiens au service des ducs de Bourgogne', in: J. DUMOULIN & J. PYCKE (eds.), *Les Grands Siècles de Tournai (12e-15e siècles). Recueil d'études publié à l'occasion du 20e anniversaire des Guides de Tournai*, Tournai/Louvain-la-Neuve, 1993, pp. 209-238.
- PYCKE J., *Le chapitre cathédral Notre-Dame de Tournai de la fin du XIe à la fin du XIIIe siècle. Son organisation, sa vie, ses membres*, Louvain-la-Neuve/Bruxelles, 1986.
- QUARITSCH H., *Staat und Souveränität. Band 1: Die Grundlagen*, Frankfurt, 1970.
- QUICKE F., 'Bonenfant (P.), Philippe le Bon' (recensie), in: *BTFG*, 23, 1944, pp. 435-440.
- RAPP F., 'Les villes du saint Empire et le problème militaire: l'exemple de Strasbourg', in: *JdS*, 1996/2, pp. 377-417.
- RENOZ P., *La chancellerie de Brabant sous Philippe le Bon (1430-1467)*, Bruxelles, 1955.
- REUTER, T., 'Mandate, privilege, court judgement: techniques of rulership in the age of Frederick Barbarossa', in: J. NELSON (ed.), *Medieval politics and modern mentalities*, Cambridge, 2006, pp. 413-431.
- REYNOLDS S., 'There were States in Medieval Europe: A Response to Rees Davies', in: *JHS*, 16, 2003, pp. 550-555.
- RICHARD J., 'Érection en dignité de terres bourguignonnes (XIVe et XVe siècles)', in: *MSHDI*, 196, 21, pp. 25-41.
- RICHARD J., 'La « reconstruction » et les créations de foires et de marchés dans le duché de Bourgogne, au temps des ducs Valois', in: *PCEEB*, 23, 1983, pp. 35-42
- RICHARD J., 'Les archives et les archivistes des ducs de Bourgogne dans le ressort de la Chambre des Comptes de Dijon', in: *BEC*, 1944, 105, pp. 123-169.
- RICHARD J., 'Les débats entre le roi de France et le duc de Bourgogne sur la frontière du royaume à l'ouest de la Saône: l'enquête de 1452', in: *Bulletin philologique et historique (jusqu'à 1610) du comité des travaux historiques et scientifiques. Année 1964. Actes du 89e Congrès national des Sociétés savantes tenu à Lyon, Paris, 1967*, pp. 113-132.
- RICHARD J., *Les ducs de Bourgogne et la formation du duché du XIe au XIVe siècle*, Dijon, 1954.
- RICHARD J., 'Problèmes de circonscriptions et de ressorts. « Enclaves » royales et limites des provinces. Les élections bourguignonnes', in: *AB*, 20, 1948, pp. 89-113.
- RIESENBERG P., *Inalienability of Sovereignty in Medieval Political Thought*, New York, 1956.
- RIGAUDIÈRE A., 'Conclusions générales', in: J.-M. CAUCHIES & E. BOUSMAR (dir.), « *Faire bans, edictz et statuz: » légiférer dans la ville médiévale*, Bruxelles, 2001, pp. 671-686.
- RIGAUDIÈRE A., 'Donner pour le Bien Commun et contribuer pour les biens communs dans les villes du Midi français du XIIIe au XVe siècle', in: E. LECUPPRE-DESJARDIN & A.-L. VAN BRUAENE (eds.), *De Bono Communi. The Discourse and Practice of the Common Good in the European City (13th-16th c.)*, Turnhout, 2010, pp. 11-53.
- RIGAUDIÈRE A., 'Jean Juvénal des Ursins, précurseur de l'absolutisme', in: L. SCHILLING (ed.), *Absolutismus, ein unersetzliches Forschungskonzept? Eine deutsch-französische Bilanz*, München, 2008, pp. 55-106.
- RIGAUDIÈRE A., *Penser et construire l'État dans la France du Moyen Âge (XIIIe-XVe siècle)*, Paris, 2003.
- RIGAUDIÈRE A., 'Qu'est-ce qu'une bonne ville dans la France du Moyen Âge?', in: *La charte de Beaumont et les franchises municipales entre Loire et Rhin. Actes du colloque organisé par l'Institut de recherche régionale de l'Université de Nancy II (Nancy, 22-25 septembre 1982)*, Nancy, 1988, pp. 59-105.
- ROEGIERS J., 'De heerlijkheid Wervik – Hoofdzakelijk in de eerste helft van de XVIe eeuw', in: *Leiegouw*, 5, 1963, pp. 177-205.
- ROSE S., *Calais. An English Town in France, 1347-1558*, Woodbridge, 2008.

- RYCKBOSCH W., 'Stedelijk initiatief of hertogelijke repressie? Financiële hervormingen en kredietbeleid te Gent (1453-1495)', in: *TSEG*, 4, 2007, pp. 3-28.
- RYCKBOSCH W., 'Stedelijk initiatief of hertogelijke repressie? Financiële hervormingen en kredietbeleid te Gent', in: *TSEG*, 4, 2007, pp. 3-28.
- SAENGER P., 'Burgundy and the Inalienability of Appanages in the Reign of Louis XI', in: *FHS*, 1977, 10, pp. 1-26.
- SAINT BONNET F., 'L'intérêt général dans l'ancien droit constitutionnel', in: B. MATHIEU & M. VERPEAUX (dir.), *L'intérêt général, norme constitutionnelle*, Paris, 2007, pp. 9-21.
- SALET F., 'Le palais Rihour à Lille', in: *CAF*, 120, 1962, pp. 175-185.
- SAMARAN C., *La Maison d'Armagnac au XVe siècle et les dernières luttes de la féodalité dans le midi de la France*, Paris, 1908.
- SANTAMARIA J.-B., 'Crimes, complots et trahisons: les gens de finances du duc de Bourgogne Philippe le Bon à l'ère du soupçon (v. 1420-v. 1430)', in: *PCEEB*, 48, 2008, pp. 91-113.
- SANTAMARIA J.-B., *La chambre des comptes de Lille de 1386 à 1419. Essor, organisation et fonctionnement d'une institution princière*, Turnhout, 2012.
- SANTONI P., *Gérard Machet, confesseur et conseiller de Charles VII, évêque de Castres (c. 1380-1448)*, online publicatie: Hyper Article en Ligne - Sciences de l'Homme et de la Société (<http://halshs.archives-ouvertes.fr/halshs-00603390/>), versie 24 juni 2011.
- SAUTEL G., 'Note sur la formation du droit royal d'amortissement (XIIIe-XIVe siècles)', in: *Études d'histoire du droit canonique dédiées à Gabriel Le Bras, Doyen honoraire de la Faculté de Droit et de Sciences économiques de Paris, Membre de l'Institut*, t. I, Paris, 1965, pp. 689-704.
- SBRICCOLI M., *Crimen laesae maiestatis. Il problema del reato politico alle soglie della scienza penalistica moderna*, Milano, 1974.
- SCHENNACH M., *Gesetz und Herrschaft. Die Entstehung des Gesetzgebungsstaates am Beispiel Tirols*, Köln, 2010.
- SCHEURER R., 'L'enregistrement à la chancellerie de France au cours du XVe siècle', in: *BEC*, 1962, 120, pp. 104-129.
- SCHNAPPER B., 'Les peines arbitraires du XIIIe au XVIIIe siècle (doctrines savantes et usages français)', in: *TRG*, 41, 1973, pp. 237-277 en 42, 1974, pp. 81-112.
- SCHNEIDER J., 'Lotharingie, Bourgogne ou Provence? L'idée d'un royaume d'entre-deux aux derniers siècles du Moyen Âge', in: *Liège et Bourgogne. Actes du colloque tenu à Liège les 28, 29 et 30 octobre 1968*, Paris, 1972, pp. 15-44.
- SCHNERB B., *L'État bourguignon 1363-1477*, Paris, 1999.
- SCHNERB B., *Jean sans Peur - Le prince meurtrier*, Paris, 2005.
- SCHNERB B., 'La Croix de Saint-André, enseigne congnoissable des Bourguignons', in: D. TURREL, M. AURELL, C. MANIGAND, J. GRÉVY, L. HABLLOT & C. GIRBEA (dir.), *Signes et couleurs des identités politiques du Moyen Âge à nos jours*, Rennes, 2008, pp. 45-55.
- SCHNERB B., 'La piété et les dévotions de Philippe le Bon, duc de Bourgogne (1419-1467)', in: *CAIB*, 149, 2005, pp. 1319-1344.
- SCHNERB B., 'La politique des ducs de Bourgogne Philippe le Hardi et Jean sans Peur en matière de fortifications urbaines (1363-1419)', in: G. BLIECK, P. CONTAMINE, N. FAUCHERRE & J. MESQUI (eds.), *Les enceintes urbaines (XIIIe-XVIe siècle)*, Paris, 1999, pp. 345-352.
- SCHNERB B., 'L'activité de la Chambre des comptes de Dijon entre 1386 et 1404 d'après le premier registre de ses mémoriaux', in: P. CONTAMINE & O. MATTÉONI (dir.), *La France des principautés. Les Chambres des comptes, XIVe et XVe siècles. Colloque tenu aux Archives départementales de l'Allier à Moulins-Yzeure, les 6, 7 et 8 avril 1995*, Paris, 1996, pp. 55-64.
- SCHNERB B., 'Sauver les meubles. À propos de quelques traités de capitulation de forteresses du début du XVe siècle', in: G. NAEGLÉ (ed.), *Frieden schaffen und sich verteidigen im Spätmittelalter*, München, 2012, pp. 215-266.
- SCHNERB B., 'Tournai et Azincourt: l'histoire d'un désastre', in: L. NYS & D. VANWIJNSBERGHE (dir.), *Campin in Context. Peinture et société dans la vallée de l'Escaut à l'époque de Robert Campin, 1375-1445. Actes du Colloque international organisé par l'Université de Valenciennes et du*

- Hainaut-Cambrésis, l'Institut royal du patrimoine artistique et l'Association des Guides de Tournai. Tournai, Maison de la Culture, 30 mars - 1er avril 2006, Valenciennes-Bruxelles-Tournai, 2007, pp. 51-61.*
- SCHNITKER H., 'Multiple memories: Pierre de Vaux's *vie de Sainte Colette*, Burgundy and the Church', in: *PCEEB*, 52, 2012, pp. 149-162.
- SERCHUK C., 'Picturing France in the Fifteenth Century: The Map in BNF MS Fr. 4991', in: *IM*, 58, 2006, pp. 133-149.
- SLANICKA S., *Krieg der Zeichen. Die Visuelle Politik Johans ohne Furcht und der armagnakisch-burgundische Bürgerkrieg*, Göttingen, 2002.
- SMAGGHE L., *Les Émotions du prince. Émotion et discours politique dans l'espace bourguignon*, Paris, 2012.
- SMAGGHE L., 'Sur paine d'encourir nostre indignation. Rhétorique du courroux princier dans les Pays-Bas bourguignons à la fin du Moyen Âge', in: D. BOUQUET & P. NAGY (dir.), *Politiques des émotions au Moyen Âge*, Firenze, 2010, pp. 75-91.
- SMALL G. & DUMOLYN J., 'Parole d'Etat et mémoire « collective » dans les pays bourguignons: les discours prononcés devant des assemblées représentatives (XVe-XVIe siècle)', in: *PCEEB*, 52, 2012, pp. 15-28.
- SMALL G., *George Chastelain and the shaping of Valois Burgundy. Political and historical culture at court in the fifteenth century*, London, 1997.
- SMOLAR-MEYNART A., 'Bruxelles face au pouvoir ducal: la portée des conflits de juridiction et d'autorité sous Philippe le Bon', in: J.-M. DUVOSQUEL, J. NAZET & A. VANRIE (pub.), *Les Pays-Bas bourguignons - Histoire et Institutions. Mélanges André Uyttebrouck*, Brussel, 1996, pp. 373-384.
- SÖCHTING W., 'Die beziehungen zwishen Flandern und England am Ende des 14. Jahrhunderts', in: *HVS*, 24/1, 1927, pp. 182-198.
- SOENS T. & TYS D., 'Het *jus notarii Flandriae*, een miskende getuige van de ontwikkelingen in de administratie van het graafschap Vlaanderen (12de-15de eeuw)', in: *HGGGB*, 138, 2001, pp. 3-32.
- SOENS T., 'Bâtir la fortune du prince. Éléments d'une sociographie des receveurs locaux au bas Moyen Âge, principalement dans le comté de Flandre', in: *Francia*, 29, 2002, pp. 141-170.
- SOENS T., 'Capitalisme, institutions et conflits hydrauliques autour de le Mer du Nord (XIIIe-XVIIIe siècle)', in: P. FOURNIER & S. LAVAUD (dir.), *Eaux et conflits dans l'Europe médiévale et moderne. Actes des XXXIIes Journées Internationales d'Histoire de l'Abbaye de Flaran, 8 et 9 octobre 2010*, Toulouse, 2012, pp. 149-171.
- SOENS T., *De rentmeesters van de graaf van Vlaanderen. Beheer en beheerders van het grafelijk domein in de late middeleeuwen*, Brussel, 2002.
- SOENS T., *De spade in de dijk? Waterbeheer en rurale samenleving in de Vlaamse kustvlakte (1280-1580)*, Gent, 2009.
- SOENS T., 'Dijkenbouwers of rustverstoorders? De Vlaamse graven en de strijd tegen het water in de laatmiddeleeuwse Vlaamse kustvlakte, veertiende-zestiende eeuw', in: *BMGN*, 122, 2007, pp. 321-356.
- SOENS T., 'Évolution et gestion du domaine comtal en Flandre sous Louis de Male et Philippe le Hardi (1346-1404)', in: *RN*, 83, 2001, pp. 25-63.
- SOMMÉ M., *Isabelle de Portugal, duchesse de Bourgogne. Une femme au pouvoir au XVe siècle*, Villeneuve d'Asq, 1998.
- SOMMÉ M., 'Réglements, délits et organisation des ventes dans la forêt de Nieppe (début XIVe-début XVIe siècle)', in: *RN*, 72, 1990, pp. 511-528.
- SOMMÉ M., 'Sainte Colette de Corbie et la réforme franciscaine en Picardie et en Flandre au XVe siècle', in: H. DUBOIS, J.-C. HOCQUET & A. VAUCHEZ (eds.), *Horizons Marins, itinéraires spirituels (Ve-XVIIIe siècles)*, v. I, Paris, 1987, pp. 255-264.
- SORTOR M., 'The Ieperleet Affair: The Struggle for Market Position in Late-Medieval Flanders', in: *Speculum*, 73, 1998, pp. 1068-1100.

- SPITZBARTH A.-B., 'De la vassalité à la sujétion: l'application du traité d'Arras (21 septembre 1435) par la couronne', in: *RN*, 85, 2003, pp. 43-72.
- SPITZBARTH A.-B., 'Le choix des ambassadeurs bourguignons sous Philippe le Bon, trisième duc Valois de Bourgogne (1419-1467): la stratégie de la spécialisation, entre savoir-être et savoir-faire', in: E. PIBIRA & G. POISSON (pub.), *Le diplomate en question (XVe-XVIIIe siècles)*, Lausanne, 2010, pp. 37-58.
- SPONT A., *Semblançay (?-1527). La bourgeoisie financière au début du XVIe siècle*, Paris, 1895.
- SPUFFORD P., *Monetary problems and policies in the Burgundian Netherlands, 1433-1496*, Leiden, 1970.
- STABEL P., 'Bestuur en openbare financiën in Kortrijk in de late middeleeuwen en de vroege moderne tijd (14de-16de eeuw)', in: *Leiegouw*, 1190, 32, pp. 159-174.
- STABEL P., *De kleine stad in Vlaanderen (14de-16de eeuw)*, Brussel, 1995.
- STABEL P., 'Entre eclume et marteau. Les petites villes flamandes, les Membres de Flandre et le duc de Bourgogne', in: *PCEEB*, 33 1993, pp. 91-105.
- STABEL P., 'Militaire organisatie, bewapening en wapenbezit in het laatmiddeleeuwse Brugge', in: *BTFG*, 2011, 89, pp. 1049-1073.
- STEIN R., BOELE A. & BLOCKMANS W., 'Whose community? The origin and development of the concept of bonum commune in Flanders, Brabant and Holland (twelfth-fifteenth century)', in: E. LECUPPRE-DESJARDIN & A.-L. VAN BRUAENE (eds.), *De Bono Communi. The Discourse and Practice of the Common Good in the European City (13th-16th c.)*, Turnhout, 2010, pp. 149-169.
- STEIN R., 'Philip the Good and the German Empire. The legitimation of the Burgundian succession to the German principalities', in: *PCEEB*, 36, 1996, pp. 32-45.
- STERCHI B., 'Hugues de Lannoy, auteur de l'enseignement de vraie noblesse, de l'instruction d'un jeune prince et des enseignements paternels', in: *MA*, 110, 2004, pp. 79-117.
- STRUBBE E., 'De briefwisseling tussen Jan van den Berghe en Johanna van Harcourt (1420-1437)', in: *HKCG*, 125, 1959, pp. 512-560.
- STRUBBE E., 'De receptie in de Vlaamse rechtbanken van midden veertiende tot einde vijftiende eeuw', in: *TRG*, 29, 1961, pp. 445-462.
- STRUBBE E., 'Jean van den Berghe, écrivain et juriste Flamand (13..-1439)', in: *HKCOWV*, 12, 1926, pp. 174-201.
- STRUBBE E., 'Keuren en Voorgeboden uit de vijftiende eeuw te Kortrijk', in: *HGOKK*, 11, 1932, pp. 196-222.
- TABBAGH V., *Gens d'Église, gens de pouvoir (France, XIIIe-XVe siècles)*, Dijon, 2006.
- TABBAGH V., 'Le prince face aux communautés ecclésiastiques: René, Charles, Louis, Philippe et les autres...', in: L. BOURQUIN (ed.); J.-M. MATZ & N.-Y. TONNERRE (pub.), *René d'Anjou (1409-1480): pouvoirs et gouvernement*, Paris, 2011, pp. 355-372.
- TABBAGH V., 'Les Italiens dans le clergé du diocèse de Rouen aux XIVe et XVe siècles', in: M. COLIN & F. NEVEUX (dir.), *Les Italiens en Normandie, de l'étranger à l'immigré. Actes du colloque de Cerisy-la-Salle (8-11 octobre 1998)*, Caen, 2000, pp. 83-96.
- TAILLIAR E., *Notice sur l'origine et la formation des villages du nord de la France*, Douai, 1862.
- TESSIER G., 'Lettres de justice', in: *BEC*, 101, 1940, pp. 102-115.
- THIELEMANS M.-R., *Bourgogne et Angleterre. Relations politiques et économiques entre les Pays-Bas Bourguignons et l'Angleterre 1435-1467*, Bruxelles, 1966.
- THIELEMANS M.-R., 'Les Croÿ, conseillers des ducs de Bourgogne. Documents extraits de leurs archives familiales, 1357-1487', in: *HKCG*, 124, 1959, pp. 1-141.
- THOEN E., 'Oorlogen en platteland. Sociale en economische aspecten van militaire destructie in Vlaanderen tijdens de late middeleeuwen en de vroege moderne tijden', in: *TG*, 91, 1978, pp. 363-378.
- THOMAS M.P., 'Le pouvoir du comte de Flandre d'après une définition officielle (1318-1324)', in: *RN*, 1935, 21, pp. 216-218 en pp. 222-228.
- THYBAUT J., *De geschiedenis van het zeerecht aan de Vlaamse kust in de XIVe en XVe eeuw, onuitgegeven licentiaatsverhandeling*, Universiteit Gent, 1963.

- TIERNEY B., 'Bracton on government', in: *Speculum*, 38, 1963, pp. 295-317.
- TIERNEY B., *Religion, law and the growth of constitutional thought, 1150-1650*, Cambridge, 1982.
- TILLY C., 'Cities and states in Europe, 1000-1800', in: *TS*, 18, 1989, pp. 563-584.
- TILLY C., 'Warmaking and Statemaking as Organized Crime', in: P. EVANS, D. RUESCHEMEYER & T. SKOCPOL (eds.), *Bringing the State back in*, Cambridge, 1985, pp. 169-191.
- TIMBAL P.-C., 'Les lettres de marque dans le droit de la France médiévale', in: *RJSB*, 10, 1958, pp. 109-138.
- TIMBAL P.-C., *Les obligations contractuelles dans le droit français des XIIIe et XIVe siècles d'après la jurisprudence du Parlement*, 2 vols., Paris, 1973.
- TIMMER R., 'Philips van Leiden en het publiek belang', in: D. HEIRBAUT, X. ROUSSEAU & A. WIJFFELS (eds.), *Justitie- en rechtsgeschiedenis: een nieuwe onderzoeksgeneratie. Akten van het Belgisch-Nederlands Rechtshistorisch Colloquium*, Publications du centre d'histoire du droit et de la justice, Louvain-la-Neuve, 2009, pp. 207-216.
- TIMMER R., *Profeet in eigen land. Philips van Leyden en het publiek belang*, Hilversum, 2008.
- TITS-DIEUAIDE M.-J., *La formation des prix céréalières en Brabant et en Flandre au XVe siècle*, Bruxelles, 1975.
- TOLLEBEEK J., 'Au point sensible de l'Europe': Huizinga en Pirenne', in: *BTFG*, 74, 1996, pp. 403-434.
- TOULLIER C., *Le droit civil français suivant l'ordre du code*, 14 vols., Bruxelles [vijfde editie], 1824.
- TOUSSAINT J., *Les relations diplomatiques de Philippe le Bon avec le Concile de Bâle (1431-1449)*, Leuven, 1942.
- TREIYER-LIÉNARD M., *La gestion des finances de la ville de Namur (1362-1477): rouages humains et politique urbaine*. in: M. Boone & W. Prevenier (eds.), *Finances publiques et finances privées au bas moyen âge. Actes du colloque tenu à Gand les 5 et 6 mai 1995*. Leuven, 1996, p. 131-161.
- TRIO P., 'Ganda en Blandinium tijdens de Late Middeleeuwen. Een historisch overzicht (13de-15de eeuw)', in: G. DECLERCQ (red.), *Ganda & Blandinium. De Gentse abdijen van Sint-Pieters en Sint-Baafs*, Gent, 1997, pp. 41-72.
- TROUVÉ R., 'Mechelen op bestuurlijk en rechterlijk gebied, tijdens de regeringen van Filips de Goede en Karel de Stoute, hertogen van Bourgondië (1419-1467)', in: *PCEEB*, 16, 1974, pp. 47-59 (d. I); 17, 1976, pp. 143-156 (d. II).
- TUETÉY A., *Les écorcheurs sous Charles VII. Épisodes de l'histoire militaire de la France au XVe siècle, d'après des documents inédits*, 2 vols., Montbéliard, 1874.
- TYS D., 'Domeinvorming in de 'wildernis' en de ontwikkeling van vorstelijke macht. Het voorbeeld van het bezit van de graven van Vlaanderen in het IJzerestuarium tussen 900 en 1200', in: *JMG*, 7, 2004, pp. 31-83.
- UGÉ K., *Creating the Monastic Past in Medieval Flanders*, Woodbridge, 2005.
- ULLMAN W., 'Zur Entwicklung des Souveränitätsbegriffes im Spätmittelalter', in: *Festschrift Nikolaus Grass zum 60. Geburtstag*, I, Innsbruck, 1974, pp. 9-27.
- ULLMANN, *The medieval idea of law as represented by Lucas de Penna. A study in fourteenth-century legal scholarship*, New York, 1946.
- UNWIN G., *Finance and trade under Edward III: The London lay subsidy of 1332*, Manchester, 1918.
- UYTTEBROUCK A., 'Liste chronologique provisoire des ordonnances du Brabant et du Limbourg. Règne de Jean IV (1415-1427)', in: *HKCOWV*, 20, 1959-1960, pp. 211-264.
- VAN ANSWAARDEN R., 'The medieval separation of powers defined by Charles the Bold (1473)', in: *TRG*, 58, 1990, pp. 399-419.
- VAN BRUAENE A.-L., 'The Habsburg Theatre State. Court, city and the performance of Identity in the Early Modern Southern Low Countries', in: R. Stein & J. Pollmann (eds.), *Networks, Regions and Nations. Shaping Identities in the Low Countries, 1300-1650*, Leiden/Boston, 2010, pp. 131-149.
- VAN CAENEGEM R. & MILIS L., 'Kritische uitgave van de « Grote Keure » van Filips van de Elzas, graaf van Vlaanderen, voor Gent en Brugge (1165-1177)', in: *HKCG*, 143, 1977, pp. 207-257.

- VAN CAENEGEM R. & MILIS L., 'Kritische uitgave van de « precepta » van graaf Filips van de Elzas voor de stad Gent (1178)', in: *HMGOG*, 33, 1979, pp. 99-115.
- VAN CAENEGEM R., 'Coutumes et législation en Flandre au XIe et XIIe siècles', in: *Vrijheden in de stad en op het platteland van de XIe tot de XIVe eeuw. Internationaal colloquium, Spa 5-8 IX 1966*, Brussel, 1968, pp. 245-279.
- VAN CAENEGEM R., 'De keure van Sint-Omaars van 1127: een politiek document', in: *HKCG*, 175, 2009, pp. 185-202.
- VAN CAENEGEM R., 'Galbert van Brugge en het recht', in: *MKAWLSB*, 40, 1978, nr. 1.
- VAN CAENEGEM R., *Geschiedenis van het strafrecht in Vlaanderen van de XIe tot de XIVe eeuw*, Brussel, 1954.
- VAN CAENEGEM R., 'Inleiding', in: P. TRIO, D. HEIRBAUT & D. VAN DEN AUWEELE (red.), *Omtrent 1302*, Leuven, 2002, pp. 7-36.
- VAN CAENEGEM R., 'Law and Power in Twelfth-Century Flanders', in: T. BISSON (ed.), *Cultures of Power. Lordship, Status, and Process in Twelfth-Century Europe*, Philadelphia, 1995, pp. 149-171.
- VAN CAENEGEM R., *Le droit romain en Belgique*, Gent, 1966.
- VAN CAENEGEM R., 'Le problème des chartes de libertés', in: *Album Elemér Mályusz. Études présentées à la Commission Internationale pour l'Histoire des assemblées d'États*, 56, 1976, pp. 3-15.
- VAN CAENEGEM R., 'Philippe d'Alsace, comte de Flandre et législateur', in: W. THYS (red.), *Actes des Journées du Néerlandais, organisées par la Section de néerlandais les 7, 8 et 9 mai 1974 à l'occasion du 25ème anniversaire de l'introduction des études néerlandaises au programme de l'Université*, Lille, 1974, pp. 79-86.
- VAN CAENEGEM R., *Royal writs in England from the Conquest to Glanvill*, London, 1958.
- VAN CAMP V., *De oorkonden en de kanselarij van de graven van Henegouwen, Holland en Zeeland. Schriftelijke communicatie tijdens een personele unie: Henegouwen, 1280-1345*, onuitgegeven doctoraatsverhandeling, Universiteit Gent, 2009.
- VAN CAUWENBERGHE E., *Het vorstelijk domein en de overheidsfinanciën in de Nederlanden (15de en 16de eeuw). Een kwantitatieve analyse van Vlaamse en Brabantse domeinrekeningen*, Brussel, 1982.
- VAN DE WIELE J., 'De zestiende eeuw. De Sint-Baafsabdij afgeschaft en gesloopt, de Sint-Pietersabdij een ruïne', in: G. DECLERCQ (red.), *Ganda & Blandinium. De Gentse abdijen van Sint-Pieters en Sint-Baafs*, Gent, 1997, pp. 73-84.
- VAN DEN AUWEELE D. & OOSTERBOSCH M., 'Vergeten handschriften. I. Het cartularium van het Hendrik Kempegasthuis in Diest (1311-1576). II. Van 1304 tot 1477: Jozef van Praet en de Brugse privileges', in: W. VERBEKE, M. HAVERALS, R. DE KEYSER & J. GOOSSENS (eds.), *Serta devota in memoriam Guillelmi Lourdaux. Pars Posterior: cultura medievalis*, Leuven, 1995, pp. 255-284.
- VAN DEN AUWEELE D., TOURNOY G. & MONBALLYU J., 'De bibliotheek van mr Filips Wielant (1483)', in: *Lias*, 8, 1981, pp. 145-185.
- VAN DEN NESTE É., *Tournois, joutes, pas d'armes dans les villes de Flandre à la fin du Moyen Âge (1300-1486)*, Paris, 1996.
- VAN DIEVOET G., 'De invloed van de 'Somme rural' van Jehan Boutillier op het 'Boec van der loppender practijken' van Willem van der Tanerijen', in: T. BOSMAN, E. BOERS, B. JACOBS, F. DE KONING-KLAASEN & O. TELLEGEN-COUPERUS (red.), *Brabantts recht dat is... Opstellen aangeboden aan prof. mr. J. P. A. Coopmans ter gelegenheid van zijn afscheid als hoogleraar Nederlandse rechtsgeschiedenis aan de Katholieke Universiteit Brabant*, Assen, 1990, pp. 77-85.
- VAN DIEVOET G., *Jehan Boutillier en de Somme Rural*, Leuven, 1951.
- VAN GENT M., 'In de ban van het Rijk. De relatie van hertog Arnold van Gelre met rooms-koning Sigismund en hertog Filips van Bourgondië, 1423-1437', in: M. DAMEN & L. SICKING (reds.), *Bourgondië voorbij. De Nederlanden 1250-1650. Liber alumnorum Wim Blockmans*, Hilversum, 2010, pp. 31-42.
- VAN HIJUM L., *Grenzen aan macht. Aspecten van politieke idologie aan de hoven van Bourgondische en Bourgondisch-Habsburgse machthebbers tussen 1450 en 1555*, Enschede, 1999.

- VAN HOOREBEECK C., 'La Ville, le Prince et leurs officiers en Flandre à la fin du Moyen Âge: livres et lectures de la famille de Baenst', in: *MA*, 113, 2007, pp. 45-67.
- VAN HUMBEECK J., 'Exploitation et répression des jeux d'argent en Flandre au XIVe et XVe siècles', in: *TRG*, 46, 1978, pp. 327-352.
- VAN LEEUWEN C., *Denkbeelden van een Vliesridder. De instruction d'un jeune prince van Guillebert van Lannoy*, Amsterdam, 1975.
- VAN LEEUWEN J., *De Vlaamse wetsvernieuwing. Een onderzoek naar de jaarlijkse keuze en aanstelling van het stadsbestuur in Gent, Brugge en Ieper in de Middeleeuwen*, Brussel, 2004.
- VAN LEEUWEN J., 'Het decor van een machtswissel. Ruimtegebruik bij de Gentse wetsvernieuwing in de vijftiende eeuw', in: *HMGOG*, 57, 2003, pp. 47-70.
- VAN LEEUWEN J., 'Rebels, Texts and Triumph: The Use of Written Documents during the Revolt of 1477 in Bruges', in: P. SCHULTE, M. MOSTERT & I. VAN RENSWOUDE (eds.), *Strategies of Writing. Studies on Text and Trust in the Middle Ages*, Turnhout, 2008, pp. 301-322.
- VAN LEEUWEN J., 'Schepeneden in de Lage Landen. Een eerste verkenning van hun betekenis, overlevering en formulering (dertienste tot zestiende eeuw)', in: *JMG*, 6, 2003, pp. 112-160.
- VAN LOKEREN A., *Histoire de l'abbaye de Saint-Bavon et de la crypte de Saint-Jean à Gand*, 2 vols., Gand, 1855.
- VAN MELKEBEEK M. : zie eveneens VLEESCHOUWERS-VAN MELKEBEEK M.
- VAN NIEUWENHUYSEN A., 'Documents relatifs à la gestion des finances de Philippe le Hardi, duc de Bourgogne et comte de Flandre (1384-1404)', in: *HCKG*, 146, 1980, pp. 69-312.
- VAN NIEUWENHUYSEN A., *Les finances du duc de Bourgogne Philippe le Hardi (1384-1404). Économie et politique*, Bruxelles, 1984.
- VAN NIEUWENHUYSEN A., *Les finances du duc de Bourgogne Philippe le Hardi (1384-1404). Le montant des ressources*, Bruxelles, 1990.
- VAN NIEUWENHUYSEN A., 'Les ordonnances de Philippe le Hardi', in: *HKCOWV*, 25, 1971-1972, pp. 76-138.
- VAN PETEGHEM P., 'Centralisation aux anciens Pays-Bas. Le droit de patronage laïque (1384-1598)', in: *Eglises et pouvoir politique. Actes des journées internationales d'Histoire du Droit d'Angers, 30 mai-1er juin 1985*, Angers, 1987, pp. 167-189.
- VAN PETEGHEM P., *De Raad van Vlaanderen en staatsvorming onder Karel V (1515-1555). Een publiekrechtelijk onderzoek naar centralisatiestreven in de XVII Provinciën*, Nijmegen, 1990.
- VAN PETEGHEM P., 'Het commissariaat voor de wetsvernieuwing en voor het afhoren van de rekeningen in Vlaanderen (14de-18de eeuw). Controle en beheersing van het eerst en meest geürbaniseerde gebied der Nederlanden', in: W. PREVENIER & B. AUGUSTYN (eds.), *De Vlaamse instellingen tijdens het ancien régime: recent onderzoek in nieuw perspectief. Symposium georganiseerd te Brugge op 18 mei 1998*, Brussel, 1999, pp. 67-138.
- VAN PETEGHEM P., 'La justice et la police aux anciens Pays-Bas: des jumeaux siamois?', in: *PCEEB*, 30, 1990, pp. 5-16.
- VAN ROMPAEY J., 'De Brugse Keure van 1329 en de aanvullende Privileges', in: *HKCOWV*, 21, 1965, pp. 35-105.
- VAN ROMPAEY J., *De Grote Raad van de hertogen van Boergondië en het Parlement van Mechelen*, Brussel, 1973.
- VAN ROMPAEY J., 'Het compositierecht in Vlaanderen van de veertiende tot de achttiende eeuw', in: *TRG*, 29, 1961, pp. 43-79.
- VAN ROMPAEY J., 'Het oudste recht van Veurne', in: *TRG*, 41, 1973, pp. 325-338.
- VAN ROMPAEY J., 'Hofraad en Grote Raad in de hofordonnantie van 1 januari 1469', in: *Recht en instellingen in de oude Nederlanden tijdens de middeleeuwen en de nieuwe tijd. Liber amicorum Jan Buntinx*, Leuven, 1981, pp. 303-324.
- VAN ROMPAEY J., *Het grafelijk baljuwsambt in Vlaanderen tijdens de Boergondische periode*, Brussel, 1967.

- VAN UYTVEN R., 'De rechtsgeldigheid van de Brabantse Blijde Inkomst van 3 januari 1356', in: TvG, 82, 1969, pp. 39-48.
- VAN UYTVEN R., 'Imperialisme of zelfverdediging: De extra-stedelijke rechtsmacht van Leuven', in: BG, 58, 1975, pp. 7-72.
- VAN UYTVEN R., 'Vorst, adel en steden: een driehoeksverhouding in Brabant van de twaalfde tot de zestiende eeuw', in: BG, 59, 1976, pp. 93-122.
- VAN WERVEKE H., 'Currency Manipulation in the Middle Ages: The Case of Louis de Male, Count of Flanders', in: TRHS, 31, 1949, pp. 115-127.
- VAN WERVEKE H., 'De economische politiek van Filips van de Elzas (1157-68 tot 1191)', in: MKVAWLSB, 14, 1952, nr. 3.
- VAN WERVEKE H., 'De rechten van den graaf van Vlaanderen op de Schelde aan de Brabantsche grens (XIVe eeuw)', in: BG, 21, 1930, pp. 224-236.
- VAN WERVEKE H., *Het bisdom Terwaan van den oorsprong tot het begin der veertiende eeuw*, Gand/Paris, 1924.
- VAN WERVEKE H., *Kritische studiën betreffende de oudste geschiedenis van de stad Gent*, Antwerpen, 1933.
- VAN WERVEKE H., 'Les charges financières issues du traité d'Athis (1305)', in: RN, 32, 1950, pp. 81-93.
- VAN ZUYLEN VAN NYEVELT A., 'Cès de loi du Franc de Bruges au XVme siècle. Reffus de rendre la justice par le magistrat', in: HGGB, 66, 1923, pp. 114-146.
- VANDENPEEREBOOM A., *Le Conseil de Flandre à Ypres, précédé de: Des Cours de Justice qui ont exercé juridiction souveraine sur la ville d'Ypres et la West-Flandre*, Ypres, 1874.
- VANDER LINDEN H., 'Articles soumis à Charles-Quint par son chancelier Gattinara concernant l'office de la chancellerie en 1528', in: HKCG, 100, 1936, pp. 265-280.
- VANDERJAGT A., 'Classical learning and the building of power at the fifteenth-century Burgundian court', in: J. DRIJVER & A. MACDONALD (eds.), *Centres of learning. Learning and Location in Pre-Modern Europe and the Near East*, Leiden, 1995, pp. 267-277.
- VANDERJAGT A., *Laurens Pignon, OP: confessor of Philip the Good. Ideas on Jurisdiction and the estates. Including the texts of his treatises and Durand of St. Pourçain's De origine iurisdictionum*, Venlo, 1985.
- VANDERJAGT A., *Qui sa vertu anoblist. The Concepts of noblesse and chose publique in Burgundian Political Thought (Including Fifteenth Century French Translations of Giovanni Aurispa, Buonaccorso da Montemagno, and Diego de Valera)*, Groningen, 1981.
- VANDERJAGT A., 'Expropriating the Past. Tradition and Innovation in the Use of Texts in Fifteenth-Century Burgundy', in: R. SUNTRUP & J. VEENSTRA (eds.), *Tradition and Innovation in an Era of Change*, Frankfurt am Main, 2001, pp. 177-201.
- VANDERJAGT, 'Terechtgesteld te Rome en te Gent: Stefano Porcari (†1453) en Guillaume Hugonet (†1477) over volk en recht', in: Z. VON MARTELS, P. STEENBAKKERS & A. VANDERJAGT (red.), *Limae labor et mora. Opstellen voor Fokke Akkerman ter gelegenheid van zijn zeventigste verjaardag*, Leende, 2000, pp. 32-44.
- VANDERKINDERE L., *La formation territoriale des principautés belges au Moyen Âge*, 2 vols., Bruxelles, 1902.
- VANDERMAESEN M., *De besluitvorming in het graafschap Vlaanderen tijdens de veertiende eeuw. Bijdrage tot een politieke sociologie van de Raad en van de raadsheren achter de figuur van Lodewijk II van Nevers (1322-1346)*, 3 dl., Brussel, 1999.
- VANDERMAESEN M., 'Het slot van Rupelmonde als centraal archiefdepot van het graafschap Vlaanderen (midden 13de-14de eeuw)', in: HKCG, 1970, 136, pp. 273-317.
- VANDERMAESEN M., 'Toverij en politiek rond de troon van Lodewijk II van Nevers, graaf van Vlaanderen. Een merkwaardige aanklacht (1327-1331)', in: HMGOG, 1990, 44, pp. 87-98.
- VANDERPUTTEN S. & MEIJNS B., 'Gérard de Brogne en Flandre. État de la question sur les réformes monastiques du Xe siècle', in: RN, 92, 2010, pp. 271-295.
- VAUGHAN R., *Charles the Bold. The last Valois duke of Burgundy*, Woodbridge, 2002 (new edition).

- VAUGHAN R., *John the Fearless. The growth of Burgundian power*, Woodbridge, 2002 (new edition).
- VAUGHAN R., *Philip the Good. The apogee of Burgundy*, Woodbridge, 2002 (new edition).
- VERCAMMEN K., *De historiografische betekenis van de kronijk van Olivier van Dixmude: Merkwaardige gebeurtenissen, vooral in Vlaenderen en Brabant, en ook in de aangrenzende landstreken, van 1377 tot 1443*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Universiteit Gent, 1978-1979.
- VERHULST A. & DE HEMPTINNE T., 'Le chancelier de Flandre sous les comtes de la maison d'Alsace (1128-1191)', in: *HKCG*, 141, 1975, pp. 267-311.
- VERHULST A., 'Note sur deux chartes de Lothaire, roi de France, pour l'abbaye de Saint-Bavon à Gand', in: *HKCG*, 155, 1989, pp. 1-23.
- VERMEIR R., 'Comblen les lacunes. L'édition des ordonnances de Philippe IV (1621-1665)', in: *HKCOWV*, 46, 2005, pp. 39-50.
- VERNIER J.-J., 'Philippe le Hardi, duc de Bourgogne. Son mariage avec Marguerite de Flandre en 1369', in: *BCHDN*, 22, 1899, pp. 89-133.
- VERSCHELDE C., *Testament de Pierre Bladelin, Fondateur de Middelbourg en Flandres, Conseiller et Maître-d'Hôtel du Duc de Bourgogne, Trésorier de l'Ordre de la Toison d'Or, 17 mars 1472*, Bruges, 1879.
- VERVAERT O., *Studies over Nicolaas Everaerts (1462-1532) en zijn Topica*, Arnhem, 1994.
- VERWERFT B., 'Een blauwdruk van het Bourgondisch beleid in het graafschap Vlaenderen: de regentschapsinstructie van 1387', in: *HKCG*, 177, 2011, pp. 21-44.
- VLEESCHOUWERS-VAN MELKEBEEK M., 'Conflicts de juridiction au niveau diocésain dans les pays bourguignons de par deçà', in: *PCEEB*, 40, 2000, pp. 33-47.
- VLEESCHOUWERS-VAN MELKEBEEK M., 'Het archief van de bisschoppen van Doornik: een inventaris uit 1477', in: *HKCG*, 149, 1983, pp. 121-375.
- VLEESCHOUWERS-VAN MELKEBEEK M., 'Les rapports entre l'Église et l'État dans les pays bourguignons de par deçà. Les évêques de Tournai: la règle ou l'exception?', in: *MSRHAT*, 11, 2003, pp. 37-49.
- VOET L., 'De vorsten. De middeleeuwse vorst', in: J. BROECK, C. DE CLERCQ, J. DHONDT & M. NAUWELAERTS (red.), *Flandria nostra. Ons land en ons volk, zijn standen en beroepen door de tijden heen*, V, Antwerpen-Brussel-Gent-Leuven, 1960, pp. 33-98.
- VONDRUS-REISSNER D., 'La formule «par la grâce de Dieu» dans les actes de Jean IV d'Armagnac', in: *BEC*, 1993, 151, pp. 171-183.
- WARNER M., 'The Anglo-French dual monarchy and the house of Burgundy, 1420-1435: the survival of an alliance', in: *FH*, 11, 1997, pp. 103-130.
- WARNKÖNIG L. & GHELDOLF A. (trad.), *Histoire de la Flandre et de ses institutions civiles et politiques jusqu'à l'année 1305*, 5 vols., II, Bruxelles, 1835-1864.
- WARNKÖNIG L., *Flandrische Staats- und Rechtsgeschichte bis zum Jahr 1305*, 3 vols. Tübingen, 1835-1842.
- WAUTERS R., *Recht als religie. Canonieke onderbouw van de vroegmoderne staatsvorming in de Zuidelijke Nederlanden*, Leuven, 2005.
- WEHBERG H., 'Pacta sunt servanda', in: *AJIL*, 53, 1959, pp. 775-786.
- WILLEMS L., 'Les frontières de la France et de l'empire à Gand et dans le pays de Waes du IXe au XIIe siècle', in: *HMGOG*, 8, 1908, pp. 291-324.
- WOYWOD S., *A practical commentary on the Code of canon law*, 2 vols., New York, 1948.
- WYSEUR J., *De familie Utenhove en de Bourgondische staatsvorming (ca. 1384 - ca. 1460)*, 2 vols., onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Universiteit Gent, 1999-2000.
- ZOETE A., *De beden in het graafschap Vlaenderen onder de hertogen Jan zonder Vrees en Filips de Goede (1405-1467)*, Brussel, 1994.